

پياڙي واڃي

(حصو ٻيو)

مؤلف:

مخدوم عبدالواحد سيوستاني

(نعمان ثاني)

سنڌي ادبي بورڊ

المسائل علي حيدر بياض واحد

(حصو ٲيو)

(مخدوم عبدالواحد سيوستانى)

(نعمان ثانى)

مترجم

مولانا سعيد ادم ٲتو

مقدمو ٲ تحقيق

مخدوم سليم الله صديقى

سندى ادبى بورڊ

ڄام شورو سند

2006ع

[هن ڪتاب جا حق ۽ واسطا ڦاٽر]

تعداد هڪ هزار

اپريل 2006

ڇاپو پهريون

[هيءُ ڪتاب بورڊ طرفان تيار ڪيل اشاعتي رٿا موجب سنڌ حڪومت جي سالياني ترقياتي پروگرام تحت خصوصي طور شايع ڪيو پيو وڃي. ڪتاب جي اشاعت لاءِ مالي وسيل سنڌ حڪومت طرفان مالي سال 2005-06ع جي بجيٽ مان فراهم ڪيا ويا.]

قيمت: ٽي سؤ اسي رپيا

[Price Rs. 380 -00]

خريداريءَ لاءِ رابطو:

سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر

تلڪ ڇاڙهي، حيدرآباد سنڌ

(Ph: 022-2633679, Fax: 022-2771602)

Email Address: sindhiaab@yahoo.com

Website: www.sindhiaab.com

هيءُ ڪتاب يادگار پرنٽنگ پريس حيدرآباد ۾ مئنيجر سيد سڪندر علي شاھ جي نگرانيءَ ۾ ڇپيو ۽ انعام الله شيخ سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ان کي پترو ڪيو.

چيائيندڙ پارا

ٻارھين ۽ تيرھين صديءَ دوران سنڌ ۾ وڏي نالي واريون علمي هستيون پيدا ٿيون. جن ۾ مخدوم محمد معين ٺٽوي، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم دين محمد سيوهاڻي، مخدوم عبدالرؤف ڀٽي، شاه فقير الله علوي، علامه محمد حيات سنڌي، مولوي محمد صادق، مير عظيم الدين ٺٽوي، مير مائل ٺٽوي، سيد ثابت علي شاه، مير سيد علي مشتاق، مخدوم نور محمد بوبڪاڻي، آخوند نور محمد هالاڻي، مخدوم محمد حسن قاري، مخدوم محمد عارف سيوستانی، شيخ محمد عابد انصاري سيوهاڻي وغيره سميت بيشمار نالا ڳڻائي سگهجن ٿا.

انهيءَ دور ۾ جتي علم جي ٻين شعبن ۾ سنڌ جي ڏاهپ اڳڀرائي ڪئي، اتي سنڌ جي فقهي عالمن به پاڻ ملهايو. جن جا بين الاقومي معيار جا فقهي بحثن سان تمار بياض علمي حلتي ۾ بي مثال مڃتا رکن ٿا. هونئن ته سنڌ جا اهي عالم پنهنجو مٿ ۽ ثاني نٿا رکن ۽ سندن نالن جي هڪ ڊگهي فهرست پيش ڪري سگهجي ٿي. پر انهن ۾ مخدوم عبدالواحد سيوستانیءَ جو نالو يقيناً مٿيو آهي. جنهن جي مجددهانه صلاحيت ۽ علمي پورهئي کيس همعصرن ۾ ”امام ابوحنيفه ثاني“ جهڙي لقب سان سرفراز ڪيو.

مخدوم صاحب جو جڳ مشهور بياض، جنهن کي عرف عام ۾ ”بياض واحدِي“ يا ”فتاويٰ واحدِي“ جي نالي سان سڏيو ويندو آهي، نه صرف سندس دور جي عالمن آڏو ”اهم ماخذ“ طور استعمال ٿيو. بلڪ ايندڙ دور ۾ پڻ ان جي اهميت ساڳي رهي، ”بياض واحدِي“ جي مقبوليت جو اندازو سنڌ ۾ موجود ان ڪتاب جي قلمي نسخن مان پڻ ٿئي ٿو. جيڪي ڪيترن ئي علمي خاندانن جي ذاتي ڪتبخانن، سرڪاري لائبررين ۽ مدرسن ۾ موجود آهن. اسان جي دوست مخدوم سليم الله صديقي ان جي ڪيترن ئي نسخن جو مختلف هنڌن تان فوٽو ڪاپيون هٿ ڪري سوا سال جي نهايت ئي صبر آزما جي محنت سان ان جو سنڌي ترجمو تيار ڪرايو. انهيءَ حوالي سان ڪتاب جي مترجم مولانا سعيد احمد ڀٽو پڻ مبارڪن جو مستحق آهي، جنهن وڏي جانفشانيءَ سان ان جو عربي ۽ فارسيءَ مان سنڌي ترجمو ڪيو. جيئن ان مان عالمن کان سواءِ عام پڙهندڙ به لاپ پرائين.

”بياض واحدِيءَ“ کي ”فقهِي مجموعي“ کان علاوه اسين سنڌ جي علمي تاريخ جي هڪ اهم ڪڙي طور ڳڻي سگهون ٿا. منجهس ان دور جي ريتين رسمن، سماجي حالتن ۽ معاشي ڪمزورين کان سواءِ عالمن، اديبن، ڪتابن ۽ سنڌ جي ڳوٺن ۽ شهرن جا نالا پڙهڻ لاءِ ملن ٿا، جيڪي تاريخ جي طالب علم لاءِ چڱو مواد فراهم ڪن ٿا.

هيءُ ڪتاب جيئن ته ضخير هو. تنهنڪري پڙهندڙ حضرات جي سهوليت خاطر ان کي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو آهي. هيءُ حصو ٻيو آهي. جيڪو اوهان سڄڻ جي هٿن ۾ موجود آهي.

سنڌي ادبي بورڊ جي هميشه کان اها ڪوشش رهي آهي، ته نه صرف موجوده دور جي اهل قلم صاحبن جي تصنيفن کي پڙهندڙن تائين پهچائي بلڪ جن عالمن سڳورن جا شه پارا عربي، فارسي ۽ ٻين ٻولين ۾ قلمي پورهئي جي صورت ۾ موجود آهن، تن جا ترجما ڪري عام پڙهندڙن تائين پهچائجن. اميد ٿي ڪجي، ته اسان جي هيءَ ڪوشش سنڌ توڙي سنڌ کان ٻاهر هر اهل ذوق جي تسڪين جو باعث بڻبي.

انعام الله شيخ

سيڪريٽري

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو، سنڌ

اڱارو ۱۹ - صفر المظفر ۱۴۲۷ھ

بمطابق 20 - مارچ 2006ع

جلد ثاني

فهرست بياض واحدي جلد ثاني

نوٽ: فهرست ۾ بياض جي طويل سوالن جي مضمونن کي مختصر ڪري لکيو ويو آهي.

نمبر شمار	مضمون	صفحو نمبر
	نڪاح ۽ طلاق جا مسئلا	
۱	حضرت آدم عليه السلام جو نڪاح ڪنهن پڙهايو هو؟	۱
۲	شادي رات ڳائڻ وڃائڻ جو رواج جائز آهي يا نه؟	۲
۳	عورت ڪنهن مرد کي وڪيل مقرر ڪيو ته منهنجو نڪاح پاڻ سان ڪراءِ انهيءَ	۳
۴	شخص ٺاهڻ جي آڏو ان سان شادي ڪئي اهو نڪاح جائز آهي يا نه؟	۴
۴	ڪنهن ڏڪار جي زماني ۾ آزاد عورت کي وڪڻي ڇڏيو پوءِ خريدار وڪاميل	۴
	عورت جو زيد سان نڪاح ڪري ڇڏيو پر شرعا اهو وڪرو ڪالعدم هئڻ ۽ فسخ	
۵	ٿيڻ سبب نڪاح قائم رهندو يا نه؟	۵
۵	جيڪڏهن ڪو وارث يتيم ۽ صغير چوڪريءَ جو نڪاح پاڻ سان ڪري ڇڏي ته	۵
۶	مهر معجل ۽ خرچ نه ٿو ڏئي سگهي ته ان جو ڪيل اهو نڪاح صحيح آهي يا نه؟	۶
۶	زينب جو مڙس وفات ڪري ويو هاڻي ان جو ڏير چوي ٿو ته هيءَ عورت اسان جو	۶
	تنگ ناموس آهي ان ڪري آئون ان سان نڪاح ڪندس ڇا شريعت ۾	
۶	ائين ڪرڻ جائز آهي؟	۶
۶-۷	نڪاح جي گهر کان بعد نڪاح جي دعويٰ ڇا جي ڪري ٻڌڻ جوڳي آهي؟	۶-۷
۸	زينب ۽ عمرو ۾ نڪاح بابت گفتگو هلي رهي آهي وچ ۾ زيد زينب کي نڪاح جو	۸
	پيغام ڏنو تڏهن چوڻ لڳي ته منهنجو مالڪ زيد آهي ۽ آئون زيد جي ملڪيت	
۷-۸	آهيان، زيد پٽ جي پويان هو ان چيو ته توکي قبوليم ڇا انهن لفظن سان نڪاح	۷-۸
	ٿي ويندو؟	
۹	ناسمجھ ۽ نابالغ زينب جي وارث، نڪاح جي گفتگو وقت عمرو کي چيو ته مون	۹
	تو کي ڦل جي ڌيءَ زينب نڪاح ۾ ڏئي تو قبول ڪئي؟ عمرو چيو ته قبول ڪيم	
۸	ڇا ان طرح نڪاح ٿي ويندو؟	۸
۸	ڪافر جو زال کي وڪڻي پيچي وڃڻ زال جو مسلمان ٿي شادي ڪرڻ وري پيچي ويل	۸
	مڙس جو موٽي اچي اسلام قبول ڪرڻ ۽ پنهنجي زال تي حق ظاهر ڪرڻ؟	
۹	عدت ۾ عورت کي خرچ ڏيڻ بابت "مقاييد الاسلام" جي لکت	۹
۱۲	جيڪڏهن عورت ڪنهن مرد کي چوي ته "تو کي قبول ڪيم" ته ڇا ان سان نڪاح	۱۲
۱۰	ثابت ٿي ويندو؟	۱۰

۱۱	ڪجهه لفظن جي اڌائينگي سان نڪاح ٿي ويندو يا نه؟	۱۳
	لڪي شادي ڪرڻ کان پوءِ غائب ٿي وڃڻ وارو مرد عورت جي ٻي شاديءَ بعد ظاهر ٿيو مسئلو؟	۱۴
۱۲		
۱۳	زور زبردستي وڌل نڪاح جو معاملو؟	۱۵
	عورت جو پهريائين شاديءَ جو اقرار ڪرڻ ۽ پوءِ چوڻ ته مرد بنا شاديءَ جي ساڻس زنا ڪندو رهيو؟	۱۶
۱۵		
۱۷	نڪاح جي تفصيلي شرطن بابت فقهي ڪتابن جون عبارتون	۱۷
۱۸	نڪاح وقت عورت ۽ مرد الڳ هوندا آهن ان صورت ۾ نڪاح صحيح ٿيندو يا نه؟	۱۸
	مڙس زال کي طلاق ڏئي غائب ٿي ويو جنهن جا شاهد پيءُ ۽ مامو آهن، مرد جي موجودگيءَ ۾ ڇا اهي شاهد قابل قبول آهن ۽ عورت جنهن کي طلاق ڏني وئي ٻي شادي ڪري سگهي ٿي؟	۱۹
۲۰		
۲۰	پيٽ ۾ مثل ٻار جو هجڻ ۽ ٻي شاديءَ جو مسئلو؟	۲۰
۲۱	ساڳئي مسئلي بابت وڌيڪ سوال	۲۱
۲۱	پيءُ طرفان غير ڪفو ۾ ڌيءُ جو نڪاح ڪرائڻ	۲۲
۲۱	وڪالت ۽ ايجاب جي لفظن ۾ فرق	۲۳
۲۳	ساڳئي مسئلي تي وڌيڪ سوال	۲۴
۲۳	شاهدين جي موجودگيءَ ۾ شادي ٿيڻ کان پوءِ عورت جو شاديءَ کان انڪار؟	۲۵
	پيءُ ڌيءُ جو سندس بنعداتيءَ سبب نڪاح شاهدين آڏو زوريءَ ڪرايو شروع ۾ مڃڻ کان پوءِ عورت ۽ مرد ۾ هر بستري کان اڳ ناچاڪي ٿي وئي اهو نڪاح ٿيو يا نه؟	۲۶
۲۵		
	نڪاح کان پوءِ مرد جو غائب ٿيڻ، عورت جي ٻي شاديءَ کان پوءِ سندس وري ظاهر ٿيڻ جو معاملو؟	۲۷
۲۵		
۲۶	ڌيءُ جي ڏيڻ جو ماڻهن ۾ اعلان ڪرڻ سان نڪاح ٿي ويندو يا نه؟	۲۸
	جيڪڏهن بکر پنهنجي صغير ڌيءُ جي نڪاح جي آڇ زيد جي پٽ کي ڪئي ته زيد قبول ڪيئن ڪري ۽ ڪهڙا لفظ چوي جو سندس پٽ جو نڪاح ٿي وڃي؟ شريعت ۾ جوانيءَ جي عمر ڪيتري ۽ گهڻا سال آهي. انهيءَ بنياد تي ڪي چون ٿا ته ٽولي صغير طرفان طلاق به ڏني سگهي ٿو؟	۲۹
۲۷		
۲۸	ڌوڪي سان ايجاب ۽ قبول جا لفظ چوانن سان نڪاح ٿي وڃي ٿو يا نه؟	۳۰
	هڪ عورت جو مسلمان ٿي ڪنهن عالم کي نڪاح جي آڇ ڪرڻ ۽ سرڪاري نڪاح خواه جي مداخلت جو معاملو؟	۳۱
۲۹		
۳۰	شادي جي معاملي ۾ وارث ماما آهن يا سوٽ؟	۳۲
	مرد نڪاح جي دعويٰ ڪري ٿو ۽ عورت انڪاري آهي. ٻن شاهدين مان هر هڪ	۳۳

۳۱	جي شاهدي ۾ فرق آهي؟	
۳۴	مرد جو شاهدن آڏو ڳجهو نڪاح ڪرڻ، بعد ۾ عورت جي مائٽن جو نڪاح لاءِ	
۳۲	چوڻ، ان جي وضاحت	
۳۲	شاديءَ جي موقعي تي دهل ۽ دف جو استعمال	۳۵
۳۵	چاچي جو پائتي کي پنهنجي ڌيءَ شاهدن آڏو بخشي ڏيڻ جو معاملو	۳۶
۳۷	مرد جو شادي جا شاهد پيش ڪرڻ عورت جو انڪار ڪرڻ بلڪ شاهدن جي	
۳۶	شاهدي ۾ واقعات جو فرق	
۳۶	سري پهرئين ڏڪار جي ڏينهن ۾ ڌيءَ جو نڪاح ڪرايو پوءِ ڦري ويوان ٻاٻت وضاحت؟	۳۸
۳۹	عورت جو پهرين نڪاح لاءِ اقرار ڪرڻ ۽ بعد ۾ چوڻ ته مرد مون سان زنا ڪندو	۳۹
۳۷	رهيو آهي؟	
۳۷	ڪافرن جو نڪاح؟	۴۰
۳۸	پيئرن جو ايجاب و قبول ۽ ان جي اهميت؟	۴۱
۳۹	مخدوم عبدالواحد صديقي طرفان وڌيڪ وضاحت	۴۲
۳۹	آزاد عورت جو سڱ ان جي چاچي کان گهرڻ جو بيان	۴۳
۴۰	مخدوم مدظلہ جي تحقيق	۴۴
۴۰	گذريل فتويٰ جي واضح تائيد	۴۵
۴۰	مڙس جا نڪاح متعلق متضاد بيان	۴۶
۴۷	شهادت جي لفظن جي نقل ۾ ڪنوار جو تعين ۽ شاهديءَ ۾ مڙس طرفان قبول	
۴۴	ڪرڻ جو جيڪو بيان آهي، ان جو ٻين شاهدن سان تفاوت ۽ فرق؟	۴۴
۴۷	مڪار عورت جو فريب سان ڪنهن نابالغ جو نڪاح ڪرائڻ؟	۴۸
۴۸	ڪجهه شين جو زور زبردستي ڪرڻ سان واقع ٿي وڃڻ	۴۹
۵۰	نابالغ ٻارن جو نڪاح ڪرائجي ته انهن جا ولي وارث ۽ خود پاڻ ٻار قبول ۽ ايجاب	
۴۹	جا لفظ ڪيئن چون؟	
۴۹	مرد جو نڪاح متعلق اقرار ۽ انڪار	۵۱
۵۰	بنا مهر جي نڪاح	۵۲
۵۱	مرد نڪاح جي دعويٰ ڪري ٿو جڏهن ته عورت انڪاري آهي.	۵۳
۵۲	سيد، مقبول شاه جو سوال ۽ مخدوم مدظلہ جو جواب	۵۴
۵۴	شادي وقت "قبول ڪيم" چيل لفظ جي اهميت	۵۵
۵۶	هڪ آزاد ٻانهيءَ جو پنهنجي نڪاح جي باري ۾ اختيار	۵۶
۵۶	رڳو اقرار ڪرڻ سان نڪاح قائم ٿيندو يا نه؟	۵۷
۵۸	بالغ شاهدن جي آڏو زيد کي پنهنجي نڪاح جي وڪالت جو حق ڏئي ۽ زيد به	
۵۹	انهن شاهدن آڏو کيس پنهنجي لاءِ قبول ڪري ته نڪاح درست آهي يا نه؟	۵۹

- ۵۹ شرعي عدالت ۾ مرد نڪاح جو دعويٰ ڏيکارڻ آهي ته صغيره يا كبيره عورت پاڻ پنهنجو نڪاح مون سان ڪيو، مرد شاهد پيش نه ڪري سگهيو، قاضيءَ به قسم نه وٺڻ جو فيصلو ڪيو، متن جي روايتن مطابق اهو قدم صحيح آهي يا نه؟
- ۶۰ زید جي وفات کان پوءِ ان جي ڀاءُ خيال ڪيو ته سندس ڀيڻي جو نڪاح ان جي ماءُ جي مخالف پنهنجي ڀائيجي سان ڪري ڇڏيو ماءُ جي خاندان وارن سندس مرضيءَ مطابق چوڪري جي شادي ٻئي هنڌ ڪري ڇڏي؟
- ۶۱ سهری جو ننهن سان غلط ڪم ڪرڻ سان ان جي پٽ جو نڪاح باطل ٿئي ٿو يا نه؟
- ۶۲ وليءَ طرفان لفظ ادا ڪرڻ سان نڪاح صحيح ٿي ويندو يا نه؟
- ۶۳ مڙس جو سال سوا لاءِ واپار سانگي ٻاهر وڃڻ ۽ وفات جي خبر پوڻ کان پوءِ عورت ٻي شادي ڪري ته ڪيئن آهي؟
- ۶۴ چوڪر جي ڏاڏي طرفان پوٽي جي شاديءَ جو پيغام قبول ڪيو ان صورت ۾ نڪاح درست ٿيندو يا نه؟
- ۶۵ عورت جو حمل ٻه ٽن سالن لاءِ گهر ٿي وڃڻ ۽ وري ظاهر ٿيڻ ان عورت جي حمل دوران مڙس طرفان طلاق جو معاملو؟
- ۶۶ شاهدين کان سواءِ عورت جو مرد کي پاڻ بخش.
- ۶۷ هڪ مجلس ۾ عورت ۽ مرد جو "قبول ڪيم" لفظ چوڻ سان نڪاح درست ٿيندو يا نه؟
- ۶۸ گهٽ ۽ ڪنوار جي مائٽن تحفا وغيره موڪليا جيڪي ٻنهي استعمال ڪري ڇڏيا ته هاڻي ايجاب ۽ قبول کان سواءِ سندن نڪاح ٿيندو يا نه؟
- ۶۹ يارهن سالن جي چوڪري بالغ ٿيڻ بعد پيءُ جي ڪرايل نڪاح کي رد ڪري ڇڏيو شريعت ۾ ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟
- ۷۰ ايجاب قبول وقت پيءُ پنهنجي صغيره مرد کي بخشي ۽ ان چيو "مون ڪنهي" ته اهڙن لفظن سان ايجاب ۽ قبول ٿي ويندو يا نه؟
- ۷۱ صغير ڀاءُ پنهنجي صغيره ڀيڻ جي شادي ڪفو کان سواءِ غريب گهراڻي ۾ ڪرائي پوءِ ان کي ٻار ڄائو هاڻي اها نڪاح توڙاڻن گهري ٿي
- ۷۲ چاچي ڀائٽي جو نڪاح ڪرايو ڪجهه عرصي کان پوءِ مرد غائب ٿي ويو، ساڳئي چاچي ان جو نڪاح وري ٻئي مرد سان ڪرايو ان صورت ۾ شريعت جو ڪهڙو حڪم آهي.
- ۷۳ هڪ ماڻهوءَ شاهدن سميت دعويٰ ڪئي ته فلاڻي پنهنجي ڌيءُ جو نڪاح مون سان ڪرايو پر هيئن انڪار ڪري ٿو
- ۷۴ مرد دعويٰ ڪئي ته فلاڻي مسمات مون سان شاديءَ جي فلاڻي تاريخ مقرر ڪئي جڏهن ته عورت جو وڪيل ڄاڻائي ٿو ته مرد ان تاريخ کان پوءِ سڱ وٺڻ آيو
- ۷۵ مرد مسمات جي رخصتيءَ لاءِ ميڙ آندو سندس اها ڪاروائي ان جي نڪاح جي دعويٰ کي روڪيندڙ آهي يا نه؟

۷۵	رخصتي وقت عورت جو مرد کان طلاق جو معاملو.	۷۶
۷۶	مشروط نڪاح کان پوءِ مرد جو ٿوري وڃڻ	۷۷
۷۷	اهڙي انسان سان نڪاح جائز آهي جنهن کي پاڻيءَ جو انسان چئجي ٿو؟	۷۸
۷۸	پيت ۾ موجود پار جي بخشڻ جو معاملو	۷۹
۸۰	مزد جو نڪاح جي دعويٰ ڪرڻ ۾ شاهد پيش نه ڪري سگهڻ پراها عورت ان	۸۰
۷۹	مرد سان شادي به ڪرڻ گهري ٿي	۸۱
۷۹	هڪ مرد ڪنهن عورت سان نڪاح جي دعويٰ ڪئي ۽ شاهد به پيش ڪيائين پر	۸۱
۸۰	شاهدين جي عدالت ظاهر نه آهي ڇا ان عورت لاءِ ٻي شادي ڪرڻ حلال آهي؟	۸۲
۸۰	جڏهن نابالغ هئي ته نڪاح وقت خاموش رهي بالغ ٿيڻ بعد انڪار ڪيائين؟	۸۲
۸۱	متعي جي باري ۾ سوال ۽ مخدوم صاحب جو مدلل جواب	۸۳
۹۷	زانيءَ جي پٽ ۽ زانيائيءَ جي ڌيءَ جو نڪاح پاڻ ۾ ٿي سگهي ٿو يا نه؟	۸۴
۹۸	هڪ شخص ڪنهن عورت سان زنا ڪري ته ان جي ڌيءَ سان شادي ڪري سگهي ٿو يا نه؟	۸۵
۹۹	هڪ مرد خواب ۾ ڪنهن عورت سان زنا ڪئي يا شهوت سان ان کي هٿ لڌائين	۸۶
۹۹	ڇا فتويٰ ڏنل روايت مطابق ان سان سندس نڪاح جي حرمت قائم ٿيندي؟	۸۶
۱۰۰	پنهنجي ڀائٽي جي وفات کان پوءِ ان جي زال سان عدت گذارڻ کان بعد شادي ڪرڻ	۸۷
۱۰۰	جائز آهي يا نه؟	۸۸
۱۰۰	نورالايضاح ۾ آهي ته هڪ مرد ڪنهن عورت سان زنا ڪئي يا ان کي چمي ڏنائين يا ان کي	۸۸
۱۰۰	شهوت سان هٿ لڌائين پوءِ ان جي ڌيءَ سان شادي ڪيائين ته جائز آهي يا نه؟	۸۹
۱۰۱	هڪ شخص پنهنجي سس کي اگهاڙو ڪري ان جي پٺي تي ويٺو ته ان سان متيءَ	۸۹
۱۰۱	واري حرمت ثابت ٿيندي يا نه؟	۹۰
۱۰۱	نڪاح جي حرمت باوجود وڪيل ٿئي ته اهو به شرعي اعتبار سان گناهه جي وبال	۹۰
۱۰۱	۾ شريڪ ٿيندو يا نه؟	۹۱
۱۰۱	ٻن ڀائرن جو ٻيءَ هڪ ۽ ماءُ جدا آهي انهن مان هڪ ڀاءُ کي پٽ هو جيڪو وفات	۹۱
۱۰۱	ڪري ويو سندس رن زال سان ويڳو ڇاڇو شادي ڪرڻ گهري ٿو اهو نڪاح جائز	۹۱
۱۰۱	آهي يا نه؟	۹۲
۱۰۲	حنفي مذهب ۾ آزاد عورت جي هوندي ٻانهيءَ سان نڪاح ڪرڻ جائز آهي يا نه؟	۹۲
۱۰۲	مڙس پنهنجي سس جي پيڻ سان زنا ڪري ته ان تي سندس زال حرام ٿيندي يا نه؟	۹۳
۱۰۲	هڪ زاني عورت کي ڪنهن مرد کنيو حالانڪ انهن کي ڪپڙا پاتل هئا پر ان جي	۹۴
۱۰۳	باوجود مرد کي ان جي هٿ لڌڻ سان حرارت محسوس ٿي ۽ مخصوص عضوي ۾	۹۴
۱۰۳	انتشار ٿيو ته ان نڪاح جي حرمت ثابت ٿيندي يا نه؟	۹۵
۱۰۴	ٻن سڳين پيڙن جو هڪ ئي مرد جون ٻانهيون هجن جو معاملو	۹۵
۱۰۶	ويڳي پٽ جو ماءُ کي بنا شهوت جي هٿ لڌڻ	۹۶
۱۰۶	هڪ شخص پنهنجي ٻانهيءَ سان همبستري ڪئي پوءِ ان کي آزاد ڪري ڇڏيائين	۹۷

- ١٠٦ جنهن ٻئي مرد سان نڪاح ڪيو ان مان ڪيس ڏي، ڄاڻي پوءِ ان چوڪري سان پهرئين مالڪ نڪاح ڪيو ته اهو نڪاح جائز آهي؟
- ١٠٧ اسان جي شهر ۾ هڪ شخص پنهنجن شادي ڪئي آهي ۽ چوي ٿو ته اٺن تائين زالون رکڻ جائز آهي؟
- ١١٣ ڪو شخص چئن کان وڌيڪ شاديون ڪري ته ان جو ڪهڙو حڪم آهي
- ١١٤ **ولين وارثن ۽ ڪفو جو بيان**
- ١٠٠ غير هاشمي عورت ڪنهن سيد سان شادي ڪئي جڏهن سيد سڳورو وفات ڪري ويو ۽ عورت عدت به پوري ڪئي ته ڇا هو ڪنهن ٻئي غير سيد سان شادي ڪري ته جائز آهي؟
- ١٠١ اسان جي علائقي ۾ رواج آهي ته وارث غير شادي شده بالغ عورت کان پڇندا آهن ته ڇا تو مون کي پنهنجي شاديءَ وڪيل بنايو، يعني اختيار ڏنا چوڪري حيا ۽ حضور شرمي سبب خاموش رهندي آهي ڇا ان طرح وڪالت ثابت ٿيندي ۽ ان نموني نڪاح ڪرائجي ته صحيح ٿيندو يا نه؟
- ١٠٢ ڏوٻي جي ڌيءَ جي ڪهڙي ٺاهڻ واري سان شادي ٿي، عورت جا وارث مطالبو ڪن ٿا ته مرد نياڻي جو ڪفو نه آهي ان ڪري طلاق ڏيو ڇا اهي ٻئي خاندان هڪ ٻئي جا ڪفو ٿي سگهن ٿا يا نه؟
- ١٠٣ هن علائقي ۾ رواج آهي ته وارث بالغ نياڻي کي چونڊو آهي ته ڇا مون کي فلاڻي سان شادي ڪرائڻ جو وڪيل بنائين ٿي، چوڪري حيا جي ڪري خاموشي اختيار ڪندي آهي، ڇا ان سان وڪالت ثابت ٿيندي ۽ اهڙو نڪاح قائم ٿيندو؟
- ١٠٤ صدر قوم جي ڪنهن وارث رضا خوشيءَ سان پنهنجي بالغ ڌيءَ يا پيڻ جو نڪاح سمي خاندان ۾ بغير ڪفو جي ڪيو ان کي اولاد به ٿيو هاڻي وارث کي نڪاح ختم ڪرائڻ جو حق آهي؟
- ١٠٥ ڪلهوڙا قوم گچ زماني کان سنڌ ۾ رهندڙ آهي ۽ سندن مٽي ماڻهي هتي جي ماڻهن سان آهي هاڻي ڪلهوڙا چون ٿا ته اسين عرب جي عباسي خاندان مان آهيون، ان ڪري اسان جي ڏيئرن جو نڪاح عجمين سان جائز آهي ۽ عربيت جي دعويٰ جي بنياد تي پنهنجي نياڻين جو نڪاح به توڙائين ٿا انهن جي اها دعويٰ صحيح آهي؟
- ١٠٦ مفتي محمد عارف شڪارپوريءَ جي متعصبانه تحرير
- ١٠٧ سمن ۽ انڙن جي نسب جي تحقيق
- ١٠٨ سمن ۽ انڙ جي نسب بابت مولانا فتح محمد جي تحرير
- ١٠٩ وارث هڪ دم مهر ادا ڪرڻ تي وس وارو نه آهي ۽ صغيره يتيم سان نڪاح ڪري ٿو ڇا اهڙو نڪاح صحيح آهي يا نه؟

- ۱۱۰ آزاد عاقل بالغ عورت غير ڪفو ۾ شادي ڪئي وارث سندس گهر اچي وڃي ٿو ۽ ڪاٺي پيئي ٿو ڇا ان صورت ۾ کيس جدائي وجهڻ جو اختيار آهي؟ ۱۳۵
- ۱۱۱ عاقل بالغ عورت ڪن مائٽن جي رضا سان غير ڪفو ۾ شادي ڪئي پر ان جا مائٽ گهرن ٿا ته سندس نڪاح ٻيهر وجهڻ ان صورت ۾ انهن کي نڪاح ٽوڙائڻ جو حق آهي يا نه؟ ۱۳۵
- ۱۱۲ مرد جي عورت سان اهڙي مائٽي آهي جو انهن جو نڪاح نٿو ٿي سگهي پوءِ به ان جي ڌيءُ سان شادي ڪرڻ گهري ٿو ۽ هڪ ٻيو مرد به سندس ان ڪم ۾ مدد ڪري ٿو ڇا مٿس آخرت جو وبال پوندو؟ ۱۳۶
- ۱۱۳ آزاد وات وڪيل عورت جو نڪاح غير ڪفو ۾ ٿيندو يا نه؟ ۱۳۶
- ۱۱۴ هڪ مسئلي ۾ اڳين عالمن جي فتويٰ هڪڙي آهي پوين عالمن جي فتويٰ ٻي آهي ڪهڙي مذهب تي عمل ڪيو ويندو؟ ۱۳۷
- ۱۱۵ صغيره جو نڪاح پيءُ ۽ ڏاڏيءَ کان سواءِ ڪنهن ٻئي ڪفو ۾ ڪرائي ڇڏيو ته عورت کي بالغ ٿيڻ بعد جدائي جو اختيار رهندو يا نه؟ ۱۴۰
- ۱۱۶ ڪنجر ۽ ڳاڻڻي جي ڪفو بابت لطف الله جو سوال؟ ۱۴۱
- ۱۱۷ پيءُ پنهنجي ڌيءُ جو نڪاح غير ڪفو ۾ ڪري ٿو ته اهو سڱ جائز ٿيندو يا نه؟ ۱۴۳
- ۱۱۸ تنگي سبب ولي ڌيءُ جو سڱ گهٽ ذات ۾ ڏنو ته ڇا اهو اختيارات جو ناجائز استعمال چئبو؟ ۱۴۳
- ۱۱۹ مشهور سادات گهراڻي جي عزتدار عورت گهٽ ذات ۾ شادي ڪري ٿي ۽ پاڻ کي سادات نٿي سڏرائي ان صورت ۾ جيڪڏهن شاهد شاهدي ڏين ته عورت سادات خاندان مان آهي ته ان جا وارث نڪاح ٽوڙائڻ جي دعويٰ ڪري سگهن ٿا، ويجهو نه ڪن ته پري جا ڪري سگهن ٿا؟ ۱۴۴
- ۱۲۰ ڪهڙو ٺاهيندڙ شخص لوهار جو ڪفو آهي يا نه؟ ۱۴۴
- ۱۲۱ سمجهدار بالغ عورت وارث جي اجازت کان سواءِ غير ڪفو ۾ نڪاح ڪري ته صحيح آهي يا نه؟ ۱۴۵
- ۱۲۲ پيءُ پنهنجي ننڍي پيڻ جو نڪاح نيڪ مرد سان ڪيو کيس اولاد به ٿيو سندن اولاد هڪ ٻئي جي مائٽن ۾ اچي وڃي ٿو ڇا اها ڳالهه سندن ڪفو لاءِ ڪافي نه آهي؟ ۱۴۶
- ۱۲۳ پيءُ پنهنجي ڌيءُ جو نڪاح ڪرائڻ وقت چيو ته سندس نياڻي صغيره آهي ڪجهه وقت گذرڻ کان پوءِ چوڻ لڳو ته نڪاح وقت نياڻي بالغ هئي پر انهيءَ پاڻ نڪاح کي رد ڪيو هو ڇا سندس اها ڳالهه قبول ڪئي ويندي؟ ۱۴۷
- ۱۲۴ ڪنهن پنهنجي سوت جو نڪاح سندس رضا سان شاهدن روبرو ڪرايو پيءُ ته راضي هو پوءِ ٿري ويو ۱۴۸
- ۱۲۵ ڪنهن غريبي سبب پنهنجي پيڻ جو نڪاح غير ڪفو ۾ ڪرائي ڇڏيو پوءِ ان کي تي ٻار ڄاوا ڇا هاڻي منجهن جدائي وجهرائي سگهجي ٿي؟ ۱۴۹

- ۱۴۹ قاضي سيد مقبول شاھ جو سوال
- ۱۵۰ قاضي سيد مقبول شاھ جو ٻيو سوال
- ۱۲۸ پيءُ ۽ ڏاڏي کان سواءِ ڪو وارث چوڪري جي مال ۽ گهر ۽ عزت کي تباه ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ته ڇا ان جي خلاف بي عزتيءَ جي دعويٰ ڪري سگهجي ٿي جيڪڏهن سندس خلاف توهين عزت جي دعويٰ ثابت ٿئي ته ان جي ولايت جو استحقاق ختم ٿي ويندو يا نه؟
- ۱۲۹ ڇاچو پائنتي کي سندس مرضي خلاف وڪڻڻ گهريو ٿي. آخر هن کي پنهنجي ٻانهي جي پٽ سان شادي ڪرايائين جنهن مان کيس اولاد ٿيو هاڻي ان جو ماروٽ نڪاح توڙائين گهري ٿو؟
- ۱۳۰ رنگريز ۽ قصاني پاڻ ۾ ڪفو آهن يا نه؟
- ۱۳۱ عمر پنهنجي سر پنهنجي سوٽ سان نڪاح ڪيو جڏهن ته سندس پيا پياڻر به موجود آهن، ڇا ٻين وارثن جي موجودگي ۾ هن کي اڪيلي سر پنهنجي سوٽ جو وارث ٿيڻ جو حق آهي؟
- ۱۳۲ زيد آزاد ڪيل ٻانهو آهي، زال کي خرچ ۽ مهر ڏيڻ جي طاقت رکي ٿو سندس نڪاح ملاح قوم جي عورت سان ٿي سگهي ٿو يا نه؟
- ۱۳۳ ڌاري عورت صغيره جو نڪاح ان جي وارث جي اجازت کان سواءِ ڪرايو ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟

وارث جي گمشدگيءَ جو مسئلو

- ۱۳۴ ڪنهن جو ويجهو ولي گم ٿي ويو آهي ڇا ان صورت ۾ ڏورانهين وارث کي اختيار آهي ته صغيره جو نڪاح ڪرائي؟
- ۱۳۵ اڪثر شريف عزتدار ماڻهن جون نياڻيون بالغ هونديون آهن پر سندس حيثيت اها نه هوندي آهي جو پاڻ سندن نڪاح ڪرائين ان باوجود انهن کان رشتي گهر ڪندا آهن جڏهن وارث رشتو ڪرائڻ جي اهليت نه رکي ته ٻين ڪا اجازت گهرڻ جو ڪهڙو فائدو؟ اهڙي طرح بالغ چوڪرين کان اجازت طلب ڪرڻ جڏهن ته اهي حيا ۽ شرمساريءَ سبب مرد جي آڏو ڳالهائي ۽ پنهنجي نفعي ۽ نقصان جو فيصلو به ڪري نٿيون سگهن. جيڪڏهن اهڙي حالت ۾ ڪنهن جو نڪاح ٿي وڃي ته ان صورت ۾ ان جوڙي ۾ جدائي ڪرائي ويندي يا نه؟
- ۱۳۶ ٻن پيارن جون زالون حمل سان آهن ٻئي پاڻ ۾ وعدو ڪن ٿا ته جيڪڏهن تو کي ڏيئي ڄاڻي ته منهنجي پٽ کي ڏجان ۽ مون کي ڏيئي ڄاڻي ته تنهنجي پٽ کي ڏيندس. شريعت ۾ اهڙي ڏي وٺ جي ڪهڙي حيثيت آهي؟
- ۱۳۷ ڪنهن شخص مارواڙ جي علائقي مان ٻانهي خريد ڪئي ته ان کي آزاد ڪري ان سان شادي ڪرڻ گهرين پوءِ هڪ شخص گهر آيو ٻانهيءَ وٽ ايجاب ۽ قبول جا

الفاظ ادا ڪيائين جنهن کي ان چوڪري ٻڌو. ٿوري دير کان پوءِ ٻيو مرد آيو. ان به	
ايجاب ۽ قبول جا الفاظ چيا. نياڻي چادر ويڙهي ويئي هئي ان رڳو آواز ٻڌو. پوءِ	
مڙس ان سان همبستري ڪئي ڇا اهو نڪاح ۽ همبستري حلال آهي ان قسم جي	
نڪاح کان بعد عورت کي طلاق بائن ڏي ته واقع ٿيندي؟ جيڪڏهن غائبانه طلاق	
ڏي ته ڇا اها واقع ٿيندي؟ جيڪڏهن هڪ شخص طلاق کان ڪجهه ڏينهن بعد	
عورت جي غير موجودگيءَ ۾ شاهدن آڏو چوي ته مون طلاق ڏنل فلاڻي عورت کي	
وڪالت وسيلي پنهنجي لاءِ بخش ڪيو آهي ڇا اهو نڪاح صحيح ٿيندو؟ ان جي	
حالات جي حاجت رهندي؟ جيڪڏهن اهڙن شاهدن آڏو وري ان ٻانهيءَ سان نڪاح	
پڙهي جيڪي ٻانهي کي سڃاڻن ٿا ته اهو نڪاح صحيح ٿيندو؟	۱۶۲
گهٽ ڪنوار جي پيئڻ ۾ نڪاح متعلق هڪار ۽ ناڪار جو مسئلو؟	۱۶۳
نڪاح متعلق ٻن شاهدن مان هر هڪ جي لفظن ۾ تفاوت	۱۶۴
قاضي اشرف بوبڪائي جو سوال	۱۶۵
سيد مقبول احمد رضوي جو سوال	۱۶۹
قاضي محمد خيرپوريءَ جو سوال	۱۷۱
قاضي سيد مقبول شاه جو سوال	۱۷۴
عدت دوران نڪاح جو مسئلو	۱۷۵
نڪاح جي دعويٰ ۽ سڱ دعويٰ ڪرڻ ساڳي ڳالهه آهي يا ٻنهي ۾ فرق آهي؟	۱۷۶
وسن قوم جي هڪ شخص پنهنجي صغيره شاهدن آڏو سيد کي بخشي جنهن ان	۱۷۶
کي قبول ڪيو پر قوم جا ڪجهه ماڻهو ناراض ٿيا هڪ شخص انهيءَ تڪراري	
مڙس جي اجازت کان سواءِ کين راضي ڪرڻ لاءِ ميسر وٽن وٺي ويو هاڻي ننڍڙي	
نياڻيءَ جو پيءُ ميسر آڻڻ سبب مڙس کي زال ڏيڻ لاءِ تيار نه آهي. چوي ٿو ته نڪاح	
مٿان نڪاح طلب ڪرڻ جائز نه آهي؟	۱۷۷
پيءُ ڏاڏي کان سواءِ ٻئي وارث جو صغيره ۽ صغير جي نڪاح ڪرائڻ جو مسئلو؟	۱۷۹
نڪاح مٿان نڪاح ڪرائڻ جو مسئلو	۱۸۰
زال ۽ مڙس ۾ جدائي ٿي مڙس چوي ٿو ته همبستريءَ کان پوءِ جدائي ٿي آهي ۽	۱۸۱
عورت چوي ٿي ته همبستريءَ کان اڳ جدائي ٿي آهي	۱۸۱
زال عدت پوري ٿيڻ کان اڳ ئي ٻيو نڪاح ڪري ڇڏيو اهو نڪاح صحيح آهي يا نه؟	۱۸۲
پرڻائي ڏيڻ کان پوءِ سڱ گهرڻ جو اختلافي مسئلو	۱۸۴
سيد عاقل شاه جو سوال	۱۸۵
ڇا اقرار سان نڪاح ٿي ويندو، اقرار ۽ هڪ ٻئي جي تصديق ڪرڻ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟	۱۸۷
پيئڻ جي بخشي ڏيڻ سان نڪاح ٿي ويندو؟	۱۸۷
زبد پنهنجي صغير جو نڪاح صغيره نالي زينب سان ڪرڻ لاءِ هڪ بزرگ کي	۱۸۷
پيغام ڏئي وارث ڏانهن موڪليو. وارث ورائيو ته مون زينب تو کي ڏني بزرگ	

۱۸۷	صغيره کي سندس وارث جي سامهون زید جي صغير لاء قبول ڪيو پوء زید به قبول ڪيو ان صورت ۾ نکاح ٿيو يا نه؟	
۱۸۸	شادي ڪرائڻ جو اختيار ڇاچي جي پٽن کي آهي يا مامي جي پٽن کي؟	۱۵۶
۱۸۹	زور زبردستي وارو نکاح ٿي ويندو آهي يا نه؟	۱۵۷
۱۸۹	پيءُ ڏاڏي کان سواءِ ٻيو وارث هجي جنهن تي اعتبار نه هجي ته ڇا اهو نکاح ڪرائي سگهي ٿو؟	۱۵۸
۱۸۹	ماءُ صغيره جو نکاح ويجهي وارث جي هوندي اجازت کان سواءِ زید سان ڪرايو، زید ان سان اڪيلائي به ڪئي پر صغير هئڻ سبب ساڻس همبستري نه ڪري سگهيو ويجهي وارث کي خبر پئي ته نکاح توڙائي ڇڏيائين ڪجهه ڏينهن کان پوءِ زید وارث ۽ صغير کي ڪورٽ ۾ گهرايو. ڇا ٻي عدالت پهرين جو احترام ڪندي ۽ وارث جي انهن شاهدن جي شاهدي ٻڌي ويندي جيڪڏهن اها شاهدي قبل سماعت آهي ته زید وارث جي اجازت کان بغير جيڪو خرچ ڪيو اهو وٺي سگهي ٿو يا نه. زید تي مهر پورو لازم ٿيندو يا نه؟	۱۵۹
۱۹۰	شادي کان پوءِ خبر پئي ته مڙس ڪنهن جو غلام آهي، ان مسئلي جو جواب	۱۶۰
۱۹۱	شادي شده مسمات ٻئي مڙس سان همبستري ڪرڻ سبب پهرئين مڙس لاءِ ڪناري جي حڪم ۾ آهي ڇا سندس بالغ جي اختيار ڇڏڻ سبب ختم ٿي ويو يا اها رٿ جي حڪم ۾ آهي؟	۱۶۱
۱۹۲	ناجائز اولاد جو وارث ڪير ٿيندو؟	۱۶۲
۱۹۳	بيوقوف پيءُ جي ڪرايل نکاح جو مسئلو	۱۶۳
۱۹۳	ناجائز اولاد جي شادي جو مسئلو ۽ ان تي اختلاف	۱۶۴
۱۹۴	صالح شخص پنهنجي ننڍڙي نياڻي عمر کي نکاح ۾ ڏئي جيڪو بي غازي هو پوءِ توبه ڪيائين ۽ شادي کان پوءِ وري نشي پتي ۾ ڪاهي پيو	۱۶۵
۱۹۴	صغيره جو پيءُ مسافري جيتري مفاصلي تي ويل آهي ته ڇا ماءُ کي حق آهي ته پنهنجي نياڻي جو نکاح ڪرائي؟	۱۶۶
۱۹۵	دين هائي اسلام قبول ڪري هڪ شخص سان شادي ڪئي پاڻ کي اشاراف ظاهر ڪيو پر حقيقت ۾ شريف نه هو ان صورت ۾ دين هائي کي نکاح توڙائڻ جو حق آهي يا نه؟	۱۶۷
۱۹۷	ماءُ پنهنجي ڌيءُ جو نکاح اهڙي شخص سان ڪرايو جنهن پاڻ کي ”سيد“ ٿي سڏرايو بعد ۾ معلوم ٿيو ته سيد نه آهي پر ظالم جي پيروڪارن ۽ ڪوتوارن مان آهي حالانڪ چوڪري شريف خاندان مان آهي.	۱۶۸
۱۹۸	ڏڪار جي زماني ۾ ٻانهي جيڪا حقيقت ۾ آزاد ٿيل آهي ان جي آقا سندس ڪنهن سان شادي ڪرائي ڇڏي ۽ اها به هن سبب جي ڪري راضي آهي ته متان	۱۶۹

۱۹۸	منهنجو آقا ناراض نه ٿئي اهو نڪاح جائز آهي؟	
۱۹۹	قاضي مقبول شاهه جو سوال؟	۱۷۰
۲۰۰	ڪنهن شخص صغيره کي اغوا ڪيو بعد ۾ ان سان نڪاح وڌو بعد ۾ ان جا مانت	۱۷۱
۲۰۱	پهتا جيڪي ان نڪاح کي قبول نٿا ڪن؟	
۲۰۴	سيد مقبول شاهه جو سوال	۱۷۲
۲۰۴	ڪڦولاء ڪهڙا شرط آهن ۽ وارثن کي ڪهڙن سبب جي ڪري اعتراض جو حق آهي؟	۱۷۳
۲۰۴	سما، سميجا، لاکا، سهتا وغيره هڪ ٻئي جا ڪفو آهن يا نه؟	۱۷۴
۲۰۵	سنگي هئندڙ ڄم رڳيندڙ جو ڪفو آهي يا نه؟	۱۷۵
۲۰۵	ڪپڙو اٿندڙ نيڪ ۽ ٿورو گهٽ قرآن پڙهيل شخص لڻ ڪيندڙ جو ڪفو آهي يا نه؟	۱۷۶
۲۰۶	ڇا شريعت ۾ سوٽ کي حق آهي ته پنهنجي بالغه سوٽ جو نڪاح ٻئي سان ڪرائي؟	۱۷۷
۲۰۷	ڪير پنهنجي صغيره جو نڪاح غير ڪفو ۾ ڪرائي ته جائز آهي؟	۱۷۸
۲۰۷	جيڪڏهن ثابت نه هجي ته ڇا هو وارث جي حيثيت ۾ نڪاح ڪرائي سگهي ٿو؟	۱۷۹
۲۰۷	ڪپهه ٿاڻيندڙ ناني جي چوڪريءَ سان نڪاح ڪيو نياڻيءَ جا وارث چون ٿا ته مڙس اسان جو ڪفو نه آهي ان ڪري طلاق وٺنداسون مٿي بيان ڪيل جوڙو هڪ ٻئي جو ڪفو آهي يا نه؟	۱۸۰
۲۰۷	سيد مقبول شاهه جو سوال	۱۸۱
۲۰۹	هڪ شهبهي بابت سوال	۱۸۲
۲۱۰	ڪو اٻن ڏاڏن کان هاري آهي انهيءَ واڏن جي هڪ عورت سان شادي ڪئي ڇا ان عورت جي وارثن کي نڪاح توڙائن جو اختيار آهي؟	۱۸۳
۲۱۰	ڇا ڪنجر پهوڙ جو ڪفو آهي؟	۱۸۴
۲۱۰	ڇا ڪپڙو ٺاهيندڙ هاريءَ جو ڪفو ٿي سگهي ٿو؟	۱۸۵
۲۱۰	شريف خاندان جي مرد وارثن جي اجازت کان سواءِ گهٽ ذات مثلاً ڪپڙو اٿندڙ يا ڀنگي جي ڌيءَ سان شادي ڪئي عورت جي جوڙ نه هجڻ جي صورت ۾ ڇا ان مڙس جي وارثن کي نڪاح توڙائن جو اختيار آهي؟	۱۸۶
۲۱۰	ڪنهن اسلام قبولي مسلمان عورت سان شادي ڪئي جنهن مان کيس اولاد ٿيو ان دوران ٻار جو ڏاڏو به مسلمان ٿي ويو ڇا انهيءَ صورت ۾ اهو ٻار انهيءَ نياڻي جو ڪفو ٿي سگهي ٿو جنهن جا ابا ڏاڏا اڳ ئي مسلمان هلندا اچن ٿا؟	۱۸۷
۲۱۳	ڇا ٻيءَ مرض الموت ۾ ماءُ کي نڪاح ڪرائڻ جو اختيار ڏني سگهي ٿو؟	۱۸۸
۲۱۴	ڇاڇو صغيره ڀائٽي جو نڪاح پنهنجي صغير سان ڪرائي ٿو حالانڪ نه مهر ڏيڻ جي لائق آهي نه ڪمائن جو اهل آهي ڇا هو پنهنجي زال جو غير ڪفو ٿيندو؟	۱۸۹
۲۱۶	زيد طالب علمي جي زماني ۾ وفات ڪئي ۽ پويان صغيره جيڪا پڻ فقه ۽ نحو پڙهيل آهي ڇڏي ويو ڇا جاهل هجڻ سبب بکر جي ولايت ختم ٿيندي؟	۱۹۰
۲۱۶	ٻيءَ جو نسب ثابت نه ٿيڻ جي صورت ۾ ڇا ماءُ کي اختيار آهي ته ڌيءَ جو	۱۹۱

نڪاح ڪراني يا ڪرايل نڪاح کي جائز رکي؟

۲۱۷

ڪن ماڻهن اعتراض ڪيو ته ڪهڙو ٺاهيندڙ غريب ڪڙمي جو ڪفو ڇو نه آهي؟

۲۱۸

پوري عمر جيڪو ڪڙمت ڪري يعني هاري هجي ڇا ان جي ڌيءَ ٺاڻي جي ڪفو آهي؟

۲۱۹

ٻن نڪاحن جو اختلافي مسئلو

۲۲۰

مهر جو بيان

زال جي زيور مڙس استعمال ۾ آندا طلاق کان پوءِ انهن جي واپسيءَ جو معاملو

۲۲۱

شادي جي رات جيڪي ڳجه ڪنوار کي ڏبا آهن ڇا اهي مهر معجل ٿي سگهن ٿا؟

۲۲۳

مهر معجل ۽ مڙجل جو مسئلو

۲۲۵

هڪ شخص شاديءَ ۾ پنهنجي نهنن کي زيور ڏئي ٿو، ڇا ان کي اختيار آهي ته

۱۹۸

بعد ۾ اهي واپس وٺي؟

۲۲۶

مڙس زال کي وضاحت کان سواءِ زيور ڏنا ته اهي تنهنجي مهر ۾ ڏيان ٿو؟

۲۲۶

زال جي وارثن جي مهر متعلق دعويٰ

۲۲۶

مڙس مهر جي رقم وڪڻي کائي وڃي ته ڇا ان تي اها رقم قرض ٿيندي؟

۲۲۷

جيڪا عورت نئين نئين مسلمان ٿي هجي ۽ ان جو مڙس اسلام قبل ڪرڻ کان

۲۰۲

انڪار ڪري ٿو ته ڇا ان مڙس کي اختيار آهي ته شادي ۾ ڏنل زيورن کان واپس وٺي؟

۲۲۷

جائي سهري کي زال جي مهر جي سلسلي ۾ ڪجهه رقم ڏني ۽ ڪجهه رقم وري

۲۰۳

قرض طور سهري کي ڏنائين. پيءُ جيڪي سامان ڌيءَ کي ڏاج ۾ ڏنو ان ۾ مهر

۲۲۷

جي رقم به ڪٿن آندائين ان متعلق وضاحت؟

۲۲۷

پٽ ۽ ماءُ ۾ پيءُ جي وفات کان پوءِ مهل ۾ ڏنل زيورن تي اختلاف

۲۲۸

مڙس زيور درست ڪرڻ لاءِ زال کي ڏنا پر زباني نه ٻڌايائين ته انهن جو مالڪ ڪير

۲۰۵

آهي ان صورت ۾ ڳهن جي مالڪيائي سندس گهر واري ٿيندي يا نه؟

۲۲۹

ننڍڙي زينب جو عصبن مان ڪو عزيز قريب نه آهي پر ماءُ موجود آهي

۲۳۵

رشتو ۽ هديه ۾ فرق

۲۳۸

ڌمي ڪجهه اڌارا ۽ ڪجهه ذاتي زيور شاديءَ رات زال کي ڏنا پوءِ اها ماڻتن سميت

۲۰۸

مسلمان ٿي وئي ڇا هاڻي اهي زيور مڙس واپس وٺي سگهي ٿو؟

۲۳۹

شادي رات ڏنل اڌارن زيورن جو ڪهڙو حڪم آهي؟

۲۳۹

مالدار شخص پنهنجي پٽ کي شادي جي رات زيور ڏنا هاڻي چوي ٿو ته زيور اڌارا

۲۱۰

ورٿا هير؟

۲۳۹

قاضي مقبول شاهه جو سوال

۲۴۰

اڳ ڄاڻي ڌيءَ جي شاديءَ جو مسئلو

۲۴۰

زيد شاديءَ رات زال کي زيور ڏنا، اهي زال جي ملڪيت ٿيندا يا نه؟ جيڪڏهن زال

۲۴۰

سڪرات ۾ مڙس کي مهر بخشي ڇڏي ته زيور به ان ۾ شامل آهن يا اهي وارثن

۲۴۰

۲۴۱	کي ملندا؟	
۲۴۱	شادي رات زال کي مليل زيور مهر معجل آهن جنهن جي اها مالڪيائي آهي جيڪڏهن اهڙو رواج نه هجي ۽ مرد وضاحت ۾ ڪري ته زال مالڪيائي ٿيندي يا نه؟	۲۱۴
۲۴۱	ڄاڻي سهرڙي کي ڪجهه رقم سندس ڌيءَ جي مهر مان ۽ ڪجهه پنسا قرض طور ڏنا پوءِ مڙس زال کان سندس پيءُ طرفان ڏنل ڏاج مان اها رقم وٺي ڪٿي ته ڇا جائز آهي؟	۲۱۵
۲۴۲	زيد پنهنجي نهنن کي شاديءَ رات زيور ڏنا مڙس به ڪجهه زيور گهڙائي زال کي ڏنا هائي مڙس اهي زيور زال کان زور زبردستي وٺڻ گهري ٿو ان صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟	۲۱۶
۲۴۲	زينب کي شادي رات جيڪا دولت ملي سامرد وڪڻي پاڻ به کاڌي ۽ زال کي به ڪارايائين ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟	۲۱۷
۲۴۲	عالم جي فتويٰ آهي ته جيڪا شيءِ جلد خراب ٿئي ان جي چٽي نه آهي اهڙي شيءِ جي مدت گهڻي آهي؟	۲۱۸
۲۴۳	نڪاح کان اڳ ڏنل تحفا واپس وٺڻ جو مسئلو؟	۲۱۹
۲۴۳	زيد عمرو جي ڌيءَ ڏانهن نڪاح جو پيغام موڪليو هن به جواب ۾ ڪجهه خوشبو وغيره موڪلي جيڪڏهن شادي نه ٿئي ته اهي واپس وٺي سگهن ٿا؟	۲۲۰
۲۴۴	شاديءَ رات ڏنل اڌارا ورتل زيورن تي زال مڙس ۾ تڪرار جو مسئلو؟	۲۲۱
۲۴۴	زيد زينب سان پنجن روپين جي مهر تي شادي ڪئي پوءِ ان کي زيور وغيره ڏنائين زيد عمرو کان پيسا وٺي پنهنجي صغيره ان جي نڪاح ۾ ڏني پوءِ زيد وفات ڪري ويو هائي عمرو زيد جي وارثن کان اها رقم واپس وٺڻ گهري ٿو ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟	۲۲۲
۲۴۵	ڌيءَ جي شادي جي وڪالت جو حق پئسن عيوض پئي جي حوالي ڪرڻ جو مسئلو؟	۲۲۳
۲۴۵	ڪنهن پنهنجي مڱيتر جي پيءُ کي شادي جو سامان ڏيکارو جنهن چيو ته پنسا وغيره نه آهن ان ڪجهه رقم وغيره ڏئي چيس ته ان مان تياري ڪر. سهرڙي ڄاڻي جي ڏنل رقم مان تياري ڪئي ڇا بعد ۾ سهرڙي کان ڏنل رقم واپس وٺي سگهي ٿو؟	۲۲۴
۲۴۵		
	رضاعت ۽ نسب جو بيان	
۲۴۸	زال ٻار کي مڙس جي اجازت کان سواءِ کير پياري ته رضاعت ثابت ٿيندي؟	۲۲۵
۲۴۸	جيڪڏهن عورت اقرار ڪري ته اسان زال مڙس هڪ عورت جو کير پيتو آهي ان ڪري پاڻ ۾ پيءُ پيڻ آهيون ۽ مرد انڪار ڪري ته ڇا زال مڙس کان قسم کڻائي؟	۲۲۶
۲۴۹	ٿڃ شريڪ پيءُ ۽ کير پياريندڙ جي بيان ۾ اختلاف	۲۲۷
۲۵۰	ٿڃ شريڪ ڀائرن جي شاديءَ جو مسئلو	۲۲۸
۲۵۲	طلاق کان پوءِ همبستري ڪرڻ ۽ اولاد جو ٿيڻ	۲۲۹
۲۵۲	زنا مان پيدا ٿيندڙ ڌيءَ جي نسب جو مسئلو	۲۳۰

۲۵۳	ڪنهن هڪ عورت سان ٻن مردن جي نڪاح جو معاملو	۲۳۱
۲۵۴	زينب چوي ٿي ته مون ٻار کي ٻيو ڏنو پر کير نه هو شرعا ان جو رجوع معتبر آهي يا نه؟	۲۳۲
	زيد جو پٽ گهر ٿي ويو بعد ۾ موٽي آيو هن وقت اهو زيد وٽ بلوغت جي قريب آهي پر عمر دعويٰ ٿو ڪري ته اهو منهنجو پٽ آهي؟	۲۳۳
۲۴۵	عورت جي شاهديءَ تي رضاعت ثابت ٿيندي يا نه؟	۲۳۴
۲۵۵	هڪ شخص زنا ڪري پوءِ ساڳي عورت جي رضاعي ڌيءَ سان شادي ڪرڻ گهري ٿو	۲۳۵
۲۵۵	ڪنهن مرد کي شڪ آهي ته جنهن کي نڪاح جو پيغام ڏنو اٿس. ان جي ماءُ مون کي به کير پياريو آهي؟	۲۳۶
۲۵۵	ڪنهن شخص ڏوڪي سان آزاد عورت کي ٻانهي ڄاڻائي وڪڻي ڇڏيو خريدار کي ان مان اولاد به ڄڻو بعد ۾ ظاهر ٿيو ته عورت آزاد آهي ته اهو اولاد ڪنهن جو ٿيندو؟	۲۳۷
۲۵۷	زيد پنهنجي صغيره عمر سان پرڻائي جيڪا گهر ٿي وئي ڪنهن ٻئي کي هٿ آئي جنهن ساڻس نڪاح ڪيو ان مان ٿيندڙ اولاد جو مسئلو	۲۳۸
۲۵۷	کير پياريندڙ زال سان مڙس همبستري ڪري ته جائز آهي؟	۲۳۹
۲۵۸	صابوءَ ڪلوءَ جي زال کي اغوا ڪري سالن تائين پاڻ وٽ رکيو ڪلو غير موجود آهي ان صورت ۾ ٿيندڙ اولاد جو مسئلو؟	۲۴۰
۲۵۹	ٿڃ شريڪ ڀاءُ سان شادي ٿي ويڻ کان پوءِ جو مسئلو	۲۴۱
۲۵۹	ٻيءَ جي مرڻ کان پوءِ ٻارن جي پالنا جو مسئلو	۲۴۲
۲۶۱	زيد جي منڪوحه صغيره جي پرورش جو حق ان جي ماءُ کي ڪيتري وقت تائين آهي؟	۲۴۳
۲۶۲	ٻارن جي پالنا جو هڪ ٻيو مسئلو	۲۴۴
۲۶۲	طلاق جا مسئلا ۽ مخدوم عبدالواحد جي لکت	۲۴۵
۲۶۳	ڪنهن پنهنجي زال کي چيو ته تو کي ٽي جواب آهن يا تو کي ٽي پيرا ڇڏير ته ڇا طلاق مغلظه واقع ٿيندي؟	۲۴۶
۲۶۵	طلاق ڏيڻ وقت طلاق يا تلاڪ چوڻ جو مسئلو؟	۲۴۷
۲۶۵	زيد (پنهنجي زال) زينب کي چيو ته ٽي پيرا آزاد ڪير ڇا انهن لفظن سان زينب واقعي آزاد ٿي ويندي؟	۲۴۸
۲۶۶	زيد مريم سان نڪاح جي دعويٰ ٿو ڪري ۽ مريم انڪار ٿي ڪري... مسئلو؟	۲۴۹
۲۶۶	راهوڄا قوم جي ماڻهن جوڻيجو قوم جي هڪ شخص کان جنهن جو مسماٽ جيريءَ سان نڪاح هو زبردستي براعت نامو لکرائي ورتو ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟	۲۵۰
۲۶۶	جنهن چيو ته مون کي فلاڻي بزرگ جو قسم آهي ته فلاڻو ڪم نه ڪندس پوءِ اهو ڪم ڪري ته ان سان طلاق واقع ٿي ويندي.	۲۵۱
۲۶۷	پترن اڇلائڻ سان طلاق واقع ٿيندي يا نه؟	۲۵۲
۲۶۷	مڙس زال کي ڪاوڙ ۾ چيو ته تون آجي آهين وڃي ٻيو مڙس ڪر پر سندس نيت طلاق جي نه آهي انهن الفاظن سان طلاق ٿي ويندي يا نه؟	۲۵۳
۲۶۷		

۲۵۴	ڪنهن شخص زال کي چيو ته توکي ٿي جواب آهن يا توکي ٿي پيسرا ڇڏير ته طلاق مغلظه واقع ٿيندي يا نه؟
۲۵۵	زينب دعويٰ ڪئي ته زيدمنهنجو مڙس آهي پر اهو انڪاري آهي پوءِ زينب زيد کان اجازت وٺي عمرو سان نڪاح ڪيو تڏهن زيد دعويٰ ڪئي ته اها منهنجي زال آهي مسنلو؟
۲۵۶	جيڪڏهن سنڌي شخص پنهنجي گهر واريءَ کي چيو ته ”توکي جواب آهي“ ته ڇا ان سان طلاق بائن واقع ٿيندي؟
۲۵۷	زال کي طلاق ڏيڻ ۽ زنا ڪندي ڏسڻ جو منجهيل مسنلو؟
۲۵۸	جيڪڏهن قسم ڪئي چوي ته اٺ مهينا زال سان لاڳاپا نه رکنديس ۽ چار مهينا لاڳاپا قائم ڪرڻ کان سواءِ گذري ويا ته طلاق بائن واقع ٿيندي؟
۲۵۹	ڪاوڙ ۾ زال کي چوي ته تون آجي آهين ڇا ان سان زال ان تي حرام ٿيندي؟
۲۶۰	زال ۽ مڙس ۾ جدائي وجهڻ جو معاملو
۲۶۱	جيڪڏهن جاهل شريعت جو قسم ڪئي ۽ آڏي پڇا وقت لفظ شريعت جي معنيٰ بيان نه ڪري سگهي ۽ خاموش رهي ته ان سان طلاق واقع ٿيندي يا نه؟
۲۶۲	مڙس غائب آهي، ان جي نوجوان زال پريشان آهي ۽ فتني ۾ پوڻ جو ڊپ اٿس ته ان لاءِ ڪهڙو حڪم آهي؟
۲۶۳	فرياد وقت مڙس غائب هجي پر پيءُ ۽ مامو طلاق جي شاهدي ڏين ته قابل قبول آهي يا نه؟
۲۶۴	زيد مسلمات مريم سان شاهدن جي روبرو چئن شرطن سان شادي ڪي پر نٿي ڄاڻي ته اهي ڪهڙا آهن جيڪڏهن انهن مان ڪو به شرط موجود هجي ته مريم جو وڪيل ان کي جواب ڏئي سگهي ٿو يا قاضي ان جو نڪاح پڇاڻي سگهي ٿو؟
۲۶۵	په شاهد غائب مڙس خلاف شاهدي ڏين ته ان پنهنجي زال کي ٽي طلاقون ڏنيون آهن ته ڇا طلاق واقع ٿيندي؟
۲۶۶	مڙس پنهنجي زال کي ڪنهن مرد جي حوالي ڪيو ۽ ان کان پنسا ورتائين تان ته پنهنجي خواهش پوري ڪري جيئن بي غيرت ماڻهو ڪندا آهن ڇا ان سان طلاق بائن واقع ٿيندي؟
۲۶۷	ڇا چريائپ جي حالت ۾ زال کي طلاق ڏي ته واقع نه ٿيندي؟
۲۶۸	ڪنهن شخص جو طلاق بعد وري ان عورت سان همبستري جو معاملو
۲۶۹	جبري قسم جو مسنلو
۲۷۰	مڙس ڪنهن مرض ۾ مبتلا ٿئي ته ان کان طلاق وٺڻ؟
۲۷۱	زال جو پيءُ طلاق جا شاهد پيش ڪري ته ڇا قبول ڪيا ويندا؟
۲۷۲	مرد زال کي شادي ڪرڻ کان اڳ طلاق ڏئي ڇڏي ته واقع ٿيندي يا نه؟

۲۸۴	ڇا وارث کي طلاق ڏيڻ جو حق آهي؟	۲۷۳
۲۸۴	پيءُ طرفان طلاق گهرڻ متعلق سوال؟	۲۷۴
۲۸۵	عدت کان سواءِ ٻيو نڪاح ڪرڻ جو مسئلو	۲۷۵
۲۸۶	وقت جي تعين بابت شاهدن جا بيان جدا جدا هجڻ تي شريعت جو ڪهڙو حڪم آهي؟	۲۷۶
۲۸۷	جيڪڏهن دشمني ثابت ٿئي ته پوءِ ڇا ان جي شاهدي قبول پوندي؟	۲۷۷
۲۸۸	طلاق جا شاهد ڪوڙا هجڻ جي صورت ۾ شريعت ڪهڙي رهنمائي ڪري ٿي؟	۲۷۸
۲۹۰	زوائد المجموعه آهي ته نڪاح ۾ زوجيت جي دعويٰ کان براءِ ڪرڻ طلاق آهي؟	۲۷۹
۲۹۰	طلاق ۽ قسم جو مسئلو	۲۸۰
۲۹۱	طلاق جو قسم ڪٿڻ	۲۸۱
۲۹۲	ڪاوڙ جي حالت ۾ ڏنل طلاق ۾ به نيت جو هجڻ ضروري آهي؟ ان سان طلاق هڪ بائن واقع ٿيندي يا ٽي واقع ٿينديون؟	۲۸۲
۲۹۲	ڪنهن شخص پنهنجي زال کي طلاق ڏئي پاڻ کان جدا ڪري ڇڏي، پوءِ کيس راضي ڪري ان سان شرعي نڪاح ڪيائين، کيس اولاد به پيدا ٿيو. شريعت ۾ ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟	۲۸۳
۲۹۷	ڪنهن شخص پنهنجي زال کي ٽي صريح طلاقون ڏنيون پوءِ مفتي صاحب فتويٰ ڏني ته ان عورت کان ارڪان ۽ فرائض اسلام نماز وغيره پڇيا وڃن جيڪڏهن نه ٻڌائي سگهي ته مرتده آهي ان فتويٰ متعلق وضاحت؟	۲۸۴
۳۰۰	طلاق کان پوءِ وري حلال ڪرڻ جو مسئلو	۲۸۵
۳۰۱	خلع جو بيان	
۳۰۲	مڙس پنهنجي زال لفظ بيع سان ڌار ٿي وڃي ڏني ان جي وضاحت	۲۸۶
	عدت جو بيان	
۳۰۴	ذمي عورت اسلام قبول ڪري ته ان تي عدت لازم آهي ۽ جيڪڏهن مڙس ان کي طلاق ڏي ته ان تي عدت لازم نه آهي؟ فرق واضح فرمايو؟	۲۸۷
۳۰۵	طلاق ۽ موت جي عدت ۾ فرق؟	۲۸۸
۳۰۶	عدت گذارڻ کان اڳ شادي جو مسئلو	۲۸۹
۳۰۷	امر ولد جو آقا جي اجازت کان سواءِ شادي ڪرڻ؟	۲۹۰
۳۰۷	حامله جي عدت ٻار ڄڻ آهي پر جنهن عورت جو حمل ضايع ٿي وڃي انجو ڪهڙو حڪم آهي؟	۲۹۱
۳۰۸	عدت ۾ وينل عورت سان نڪاح فاسد آهي يا باطل؟	۲۹۲
۳۰۹	نڪاح موقوف ۽ عدت ثابت آهي يا نه؟	۲۹۳
۳۱۲	پهرئين مڙس جنهن جي ڪا سڌ نه هجي ٻئي نڪاح ڪرڻ ۽ عدت جو معاملو	۲۹۴

۲۹۵	ذمي عورت جو مسلمان ٿيڻ ۽ اسلام قبول ڪرڻ جو معاملو	۳۱۳
۲۹۶	عدت واري عورت سان بالاتفاق نڪاح ناجائز آهي؟	۳۱۳
۲۹۷	مائنن جي گهر ۾ عدت گزارڻ جو معاملو	۳۱۳
۲۹۸	ڪنهن عدت گذارڻ کان اڳ نڪاح ۽ همبستري به ڪئي ته ان تي ڇا لازم آهي؟	۳۱۵
نفقه جو بيان		
۲۹۹	مڙس چئن سالن کان گهر هجڻ جو معاملو	۳۱۵
۳۰۰	ڪنهن جي صغيره پالڻ ۽ ان جي اجوري جو معاملو	۳۱۶
۳۰۱	حصول روزگار جو فرض ڇڏي نفلي ڪمن ۾ پوڻ	۳۱۶
۳۰۲	منڪوحه صغيره جيڪا پيءُ جي گهر ۾ رهي ٿي ۽ پنهنجي مڙس سان انس نه ٿي رکي ان جو خرچو مڙس تي واجب آهي؟	۳۱۷
۳۰۳	مڙس حامله ٻانهيءَ کي طلاق ڏي ته ان جو ۽ ٻار جو خرچ ڪنهن تي لازم ٿيندو؟	۳۱۸
۳۰۴	جانورن کي اناج سڪائي يا پسائي کارائڻ جائز آهي؟	۳۱۸
۳۰۵	نابالغ پٽ جي ڪمائي؟	۳۱۸
۳۰۶	غائب مڙس جي زال قرض کڻي مڙس جي واپس اچڻ کان پوءِ ڪانئس ان جي تقاضا ڪري ته جائز آهي؟	۳۱۹
۳۰۷	مڙس مسافريءَ ۾ مري ويو زال پويان زيور وڪڻي خرچ هلائيندي رهي؟	۳۱۹
غلام آزاد ڪرڻ جو بيان		
۳۰۸	ٻانهو وفات ڪري وڃي ته ان جي جوڙيندا کي آزاد ڪرڻ جو معاملو	۳۲۱
۳۰۹	ڪنهن شخص پنهنجي ٻانهيءَ جو نڪاح ڪرايو. رخصتي کان پوءِ وري کيس وڪڻي ڏنائين؟	۳۲۱
۳۱۰	پيٽ ۾ ٻار يا باد هجڻ جو مغالطو؟	۳۲۱
۳۱۱	ٻانهي جو پنهنجي آزاد هجڻ جي دعويٰ ڪرڻ؟	۳۲۲
۳۱۲	ٻانهي جي دعويٰ ته زيد جي پيءُ کيس آزاد ڪري ڇڏيو هو ۽ هاڻي هو آزاد آهي؟	۳۲۲
۳۱۳	مشتڪه ٻانهيءَ جو معاملو	۳۲۳
۳۱۴	پيءُ جو پٽ جي ٻانهيءَ تي قبضو؟	۳۲۵
۳۱۵	پهريائين ٻانهي هجڻ جو اقرار ڪيائون پوءِ آزاد هجڻ جي دعويٰ ڪن ٿيون ڇا شاهدن کان سواءِ انهن جي ڳالهه قبول ڪئي ويندي؟	۳۲۸
۳۱۶	مسلمات سهڻي ۽ سيائي پهريائين ٻانهي هجڻ جو اقرار ڪيو. هاڻي اهي آزاديءَ جي دعويٰ ڪن ٿيون؟	۳۳۱
۳۱۸	ٻانهيون پنهنجي ٻانهپ جو اقرار ڪن ٿيون جڏهن ته هڪ ٻيو شخص سندن آزاد هجڻ جا شاهد پيش ڪري؟	۳۳۲

قسم، نذر ۽ کفاري جو بيان

۳۳۳	ڪنهن شخص چيو ته آئون هر رات هڪ صفحو مطالعو نه ڪريان ته مون تي پنج روزا لازم آهن؟	۳۱۹
۳۳۳	ڪنهن شخص خدا جو قسم کڻي پوءِ به ساڳيو طعام کاڌو؟	۳۲۰
۳۳۴	اجازت کان سواءِ حج ڪرڻ جو ارادو ڪرڻ يا قرآن حڪيم جي ميڙ تي خاموش ٿي وڃڻ؟	۳۲۱
۳۳۴	ڪو شخص چوي ته مون کي شريعت جو قسم آهي جو اهو ڪم ڪريان پوءِ اهو ڪم ڪيائين ته ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟	۳۲۲
۳۳۴	هڪ شخص ڪنهن ڪم نه ڪرڻ لاءِ شرعي قسم کنيو جيڪڏهن قسم جي پيڪڙي ڪندي اهو ڪم ڪري ته ان تي ڇا لازم ايندو؟	۳۲۳
۳۳۴	ڪنهن باس باسي ته ڪم ٿيو ته هيتري رقم پيران پير جي ختمي تي خرچ ڪندس پوءِ اها رقم مسجد ۾ استعمال ڪري ته جائز آهي؟	۳۲۴
۳۳۵	ڇا وليءَ جي نالي نذر جائز آهي؟	۳۲۵
۳۳۵	نذر جو مال ڪٿي استعمال ڪجي؟	۳۲۶
۳۳۶	قسم جي ڪفاري ۾ صبح هڪڙن ڏهن فقيرن کي ۽ شام جو ٻين کي ڪارائي ته جائز آهي؟	۳۲۷
۳۳۷	قسم جو ڪفارو؟	۳۲۸

حدن جا احڪام

۳۳۷	ڪنهن شخص پنهنجي زال کي زنا جي حالت ۾ ڏٺو ان لاءِ جائز آهي ته ٻنهي کي قتل ڪري؟	۳۲۹
۳۳۹	گستاخ رسول لاءِ ڪهڙو حڪم آهي؟	۳۳۰
۳۳۹	گستاخ حضرت شيخ عبدالقادر جيلانيءَ لاءِ ڪهڙو حڪم آهي؟	۳۳۱
۳۳۹	افواه ٻڌي زال کي قتل ڪرڻ جائز آهي؟	۳۳۲
۳۴۱	زنا جي تهمت تحت قتل ڪرڻ جائز آهي؟	۳۳۳
۳۴۱	قاتل زنا جي دعويٰ ڪندي کين قتل ڪري ته ان صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟	۳۳۴
۳۴۲	زنا جو ملزم انڪاري آهي ان صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟	۳۳۵
۳۴۲	بدعتيءَ جو عالم تي گستاخ رسول جو الزام هڻڻ؟	۳۳۶
۳۴۲	بڪر جي زال حامله آهي ۽ چوي ٿي ته اهو حمل مون کي فلاڻي ملزم مان آهي ته ان عورت جا وارث ملزم تي تعزير لڳائي سگهن ٿا؟	۳۳۷
۳۴۲	حضرت جيو جي تحرير ۽ حالت زنا ۾ قتل	۳۳۸
۳۴۲	زنا جو الزام ۽ شاهدن جا اختلافي بيان	۳۳۹
۳۴۳	جهلڻ جي باوجود غلط ڪمن سبب خواريءَ کان تنگ اچي قتل ڪرڻ؟	۳۴۰
۳۴۴	زنا جي حالت ۾ قتل؟	۳۴۱
۳۴۶	زنا جو الزام ۽ قتل؟	۳۴۲

۳۴۳	زيد عمرو کي ماري پوءِ دعويٰ ڪري ته ان کي پنهنجي زال سان ڪارو منهن ڪرائڻ سبب ماريو اٿم ان صورت ۾ ان تي قصاص آهي يا نه؟	۳۴۹
۳۴۴	مخدوم متعلوي لکي ٿو ته هي ڏوهه چئن شاهدن وسيلي ثابت ٿيندو پر ڊيچارڻ شرط آهي؟	۳۵۱
۳۴۵	ماري پوءِ دعويٰ ڪري ته ملزم منهنجي زال سان ڪريل هو مگر مقتول جا وارثن ان کي ڪوڙو قرار ڏين ٿا؟	۳۵۲
۳۴۶	حافظ لاءِ ائين چون ته حافظ ڪالجاهل؟	۳۵۲
تعزير ڏيڻ جو بيان		
۳۴۷	قرآن پڙهائيندڙ جي توهين ڪفر آهي؟	۳۵۵
۳۴۸	حافظ تي تعزير جوڳو الزام هنيو ويو جيڪو ثابت نه ٿي سگهيو	۳۵۶
۳۴۹	حافظ قرآن تي تعزير ڪير لاڳو ڪري؟	۳۵۶
۳۵۰	هڪ شخص ڪنهن طالب علم کي ڏاڙيل جي نالي پٺيان بولو سڏيو؟	۳۵۸
۳۵۱	هڪ شخص پنهنجي زال پرديس ڇڏي موٽي آيو؟	۳۵۸
۳۵۲	سائل کي سختيءَ سان معاف ڪر بابا چون؟	۳۵۸
۳۵۳	ڪنهن چيو ته وڏي سيد جي ڪهڙي ڪهڙي نسبت بيان ڪريان ان صورت ۾ ان شخص تي ڇا لازم ايندو؟	۳۵۹
۳۵۴	زيد عمرو کي جهڳڙي دوران چيو ته شريعت پوءِ پهريائين ليکو ڪريون اهڙا لفظ چوندڙ تي ڇا لازم ايندو؟	۳۵۹
۳۵۵	بني جي زال سان نڪاح ڪري ته ان تي تعزير لازم آهي يا نه؟	۳۵۹
۳۵۶	ڇا زبردستي طلاق ڏياريندڙ تي تعزير لازم آهي؟	۳۶۰
۳۵۷	ڪنهن ذمي ڪافر ڪعبه الله جي غلاف مان ٽوپي نهرائي پائي؟	۳۶۰
۳۵۸	جيڪڏهن چوي ته الله جل سلطانه آسمان مان نٿو ڳالهائي؟	۳۶۰
۳۵۹	بني جي گهر تي حملو ڪرڻ؟	۳۶۱
۳۶۰	ميرن قور جا ماڻهو پاڻ کي سيد سڏائين ٿا؟	۳۶۱
۳۶۱	زيد گفتگو ڪندي عمرو کي چيو ته ميمڻ يعني "نومسلم" تڏهن عمرو جواب ۾ زال تي گار ڏيندي چيس ته ڪنهن مون کي مسلمان ڪيو؟	۳۶۱
۳۶۲	ڪنهن مست سيد جو معاملو؟	۳۶۲
۳۶۳	هڪ شخص قرآن کي "هڏا" ۽ حافظن کي "ڪتو" چوي ٿو ان ملحد جي ڪهڙي سزا آهي؟	۳۶۴
۳۶۴	انسان ڪنهن جانور سان ڪنو ڪم ڪري ته ان جانور جو ڪهڙو حڪم آهي؟	۳۶۴
۳۶۵	تعزير ۾ ڏاڙهي ڪوڙڻ ثابت آهي يا نه؟	۳۶۶
۳۶۶	جاهل عالم کي گار ڏئي پر اشاري سان ته فلاڻي کي چو قتل ڪيئي؟	۳۶۷

۳۶۷	کنهن کي نوږهو چوي ۽ ان جو مټو واقعي کوڙيل هجي ڇا ان تي تعزير لازم ٿيندي؟	۳۶۷
۳۶۸	تہمت ھندڙ کي تعزير ڏني ويندي؟	۳۶۸
۳۶۹	ڇا حقوق العباد جي تعزير هڪ شخص جي شاهديءَ وسيلي ثابت ٿيندي ۽ قاضيءَ کان سواءِ ٻيو تعزير ڏني سگهي ٿو؟	۳۶۹
۳۶۹	هڪ شخص پاڻ کي سيد سڏائي ٿو پر سندس سيد هجڻ بابت ثبوت نه آهي؟	۳۷۰
۳۷۱	ناجائز الزام ھندڙ تي ڇا لازم ٿيندو؟	۳۷۱
۳۷۲	مسلمان ڪنهن ذميءَ کي چيو ته مون کي اناج توري ڏي ان حقارت سان چيو ته منهنجو ذڪر توري ڏيندي. ان ذمي تي ڇا لازم ايندو؟	۳۷۲
۳۷۱	تہمت لڳائيندڙ تي تعزير لاڳو ڪرڻ جائز آهي يا نه؟	۳۷۳
۳۷۱	زيد عمر کي پاڙيو چيو ته ان تي ڇا لازم ايندو؟	۳۷۴
۳۷۲	جيڪڏهن موت ۾ اڳلو به گاريون ڏي ته ڇا تعزير ختم ٿي ويندي؟	۳۷۵
۳۷۲	ڪنهن جاهل سيد جي بي ادبي ڪئي ته ان تي ڪهڙي تعزير آهي؟	۳۷۶
۳۷۳	هڪ بااخلاق سيد کي گاريون ڏنائين ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟	۳۷۷
۳۷۴	ڪافرن اسان تي غلبو حاصل ڪيو انهن سان گڏ ڪي مسلمان به آهي پوءِ سڀ پنهنجي ملڪ هليا ويا جيڪو مال مسلمانن جي قبضي ۾ آهي ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟	۳۷۸
۳۷۵	مندرجون ڀتيون ان سان لڳ مسجد کان مٿي آهن	۳۷۹
۳۷۵	ٽالهرن جا ڪجهه سپاهي ڦرلٽ ڪندا جوڌپور پهتا ۽ انهن جا مال ڦريائون جن ۾ ڪجهه مال مسلمانن جا به آهن ڇا مسلمانن لاءِ اهو مال خريد ڪرڻ جائز آهي؟	۳۸۰
۳۷۵	چند مسلح ماڻهو ڪڇ ۽ جوڌپور ويا ۽ انهن جا مال ڪاهي آيا ڇا اهو مال غنيمت ۾ شامل آهي؟	۳۸۱
۳۷۶	ڪي ماڻهو چون ٿا ته دارالحرب جون عورتون نڪاح ڪرڻ کان سواءِ ئي حلال آهن؟	۳۸۲
	مرتد ۽ جادوگر جا احڪام	
۳۷۷	جادوگر جي توبه قبول آهي يا نه؟	۳۸۳
۳۷۸	ذمي اسلام قبول ڪري وري مرتد ٿي ويو؟	۳۸۴
۳۷۹	ذمي ڪافر جو ڪمدار مقرر ٿيڻ جيڪو مسلمانن کي ناحق تنگ ڪري ٿو	۳۸۵
۳۸۰	ڪو چوي ٿو ته آئون رافضي ڪٿو هيس هاڻي توبه ڪئي اٿم ته ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟	۳۸۶
۳۸۰	جن رافضين پنهنجي ڪتاب ۾ علامه جوزيءَ جي توهين ڪئي آهي انهن جو ڪهڙو حڪم آهي؟	۳۸۷
۳۸۰	سيد سڳوري جي بي ادبي ڪندڙ لاءِ ڪهڙو حڪم آهي؟	۳۸۸
۳۸۰	مڪي جي والي شريف جيڪو سيد گهراڻي سان تعلق رکي ٿو ان کي چوي ته تنهنجي والدين تو تي ۽ جن تو کي حڪومت تي ويهاريو انهن تي لعنت؟	۳۸۹
۳۸۱		

۳۸۱	۳۹۰	ڇا رسول پاڪ صلي الله عليه وسلم جن کي گاريون ڏيندڙ جي توبه الله پاڪ وٽ قبول پوندي؟
۳۸۱	۳۹۱	سرڪار نامدار صلي الله عليه وسلم جن ۽ نعوذ بالله سمجھدار ٻار گاريون ڏي ته ڪهڙو حڪم آهي؟
۳۸۲	۳۹۲	ڪو مسلمان نبي صلي الله عليه وسلم جن کي گار ڏي ان جي توبه قبول ٿيندي يا نه؟
۳۸۴	۳۹۳	سيد امير شاهه شراب جي نشي ۾ مدهوش ٿي شيخين خلاف بڪواس ڪري ته ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟
۳۸۵	۳۹۴	ڇا نبي ۽ ولي ماڻهن جي پڪار ٻڌن ٿا؟
۳۸۶	۳۹۵	ڪلمه طيبه جي غلط تشبيهه ڏني ته ان لاءِ ڇا حڪم آهي؟
۳۸۷	۳۹۶	ڌمي مسلمان ٿي ۽ پوءِ وري مرتڙن جي هلت اختيار ڪري ته ان لاءِ ڪهڙو حڪم آهي؟
۳۸۷	۳۹۷	جيڪو شريعت سان مستخري ڪري ان جو حڪم ڪهڙو آهي؟
۳۸۷	۳۹۸	ڌمين جي مسلمان تي تهمت ۽ سزا ڏيڻ
۳۸۸	۳۹۹	هڪ شخص تي ڌمين تهمت هنئي ۽ کيس ايذايو؟
۳۸۸	۴۰۰	هڪ شخص اچي ته پيو چوي ”بسم الله“ ته ڇا ان سان ڪفر جو انديشو آهي؟
۳۸۸	۴۰۱	هندن جو لباس ۽ ساڻن مشابھت رکندڙ لاءِ شريعت ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟
	۴۰۲	جيڪو شيخين کي گاريون ڏي ان کي قتل ڪرڻ لازم آهي ۽ ٻين اصحابن کي گاريون ڏي ته ان کي قتل ڪرڻ لازم نه آهي ڇو؟
۳۸۸	۴۰۳	شيخين کي گاريون ڏيندڙ ڪافر آهي يا نه؟
۳۸۹	۴۰۴	جيڪو مرتد مري وڃي ان جي مال جو ڪهڙو حڪم آهي؟
۳۸۹	۴۰۵	ڇا مرتد پيءُ جي مال مان حصو کڻندو؟
۳۸۹	۴۰۶	زيد پنهنجي مينهن عمر کي وڪڻي ڏني ڪجهه وقت کان پوءِ انڪار ڪيائين؟
۳۹۰	۴۰۷	لفظ متن جو مطلب ڇا آهي؟
	۴۰۸	الاشباه والنظائر ۾ آهي ته عرف ضعيف مشروط خاموشي سان لاحق نه ٿيندو ۽ اهو عرف قويءَ جي مقابل آهي ٻنهي عرفن جو تفسير بيان ڪريو؟
۳۹۰	۴۰۹	جيڪو ظاهر حديث تي عمل نه ڪري، ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟
۳۹۰	۴۱۰	هڪ ڍڳي هڪ مسلمان ۽ ڌميءَ جي مشترڪ آهي ۽ مرڻ جي ويجهو آهي؟
۳۹۱	۴۱۱	ڇا هڪ مذهب جو مقلد ٻئي مذهب جي پيروي ڪري سگهي ٿو؟
۳۹۲	۴۱۲	ڇا حنفيءَ لاءِ جائز آهي ته ٻئي مذهب تي عمل ڪري؟
۳۹۲	۴۱۳	هڪ شخص پنهنجو گهر پاڙيسري جي گهر کان مٿي ٺهرايو؟
	۴۱۴	قاضي ڪنهن شاگرد کي فيصلي لاءِ مقرر ڪري ته ڇا ان جو ڪيل فيصلو قائم ٿيندو يا نه ۽ قاضيءَ شاگرد جو هديو وٺڻ ڪيئن آهي؟
۳۹۳	۴۱۵	ڪافر جي اسلام قبول ڪرڻ جا شاهد هجن يا عورت پنهنجي غائب مڙس طرفان طلاق ملڻ جا شاهد پيش ڪري ته؟
۳۹۳		

۳۹۲	۴۱۶	ڪن معتبر ڪتابن ۾ آهي ته حضرت عيسيٰ عليه السلام مذهب حنفي اختيار ڪندو ان جي سند ڪهڙي آهي؟
۳۹۳	۴۱۷	ڇا ملڪ ڪڇ دارالحرب آهي؟
۳۹۵	۴۱۸	ڪي واپاري دارالاسلام مان حربي ڪافرن جي امان سان دارالحرب ۾ داخل ٿيا اتان ڪافرن جو اولاد خريد ڪري دارالاسلام آندائون ۽ مسلمانن وٽ وڪيائون؟
۳۹۶	۴۱۹	مسجد ڏاهيندڙ ڌميءَ جو ڪهڙو حڪم آهي؟
۳۹۷	۴۲۰	شرعي فيصلو ڪرائڻ کان انڪار ڪندڙ جو ڪهڙو حڪم آهي؟
۳۹۷	۴۲۱	هندوءَ حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جي شان ۾ گستاخي ڪئي ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟
۳۹۸	۴۲۲	هڪ ڌمي گفتگو ڪندي ڪنهن مسلمان کي چيو ته توهان مسلمان ڪوڙا آهيو، ۽ توهان جا مولوي به ڪوڙا آهن ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟
۳۹۸	۴۲۳	شريعت جي صاحب کي گار ڏيڻ
۳۹۹	۴۲۴	نجوم ۽ حضرات جي علم بابت شريعت جو ڪهڙو حڪم آهي؟
۴۰۱	۴۲۵	”خدا موجود ناهي تڏهن ته توهان ماڻهن کي ڪجهه نه ٿو ٿئي“ جهڙا لفظ چوڻ واري جي شرعي حيثيت ڪهڙي آهي؟
		عشر ۽ خراج جا مسئلا
۴۰۲	۴۲۶	زمين جا وارث وفات ڪري وڃن ته ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟
۴۰۲	۴۲۷	سنڌ جي زمين عشري آهي يا خراجي؟
۴۰۲	۴۲۸	خراج جي مصرف کان ناواقف شخص جو معاملو؟
۴۰۴	۴۲۹	ڪو شخص ڍل وٺڻ جو حقدار آهي جيئن عالم، مدرسو ۽ قاضي جيڪڏهن اهو پاڻ بڻائي وٺي پاڻ تي خرچ ڪري؟
۴۰۵	۴۳۰	حڪومت طرفان مدد معاش طور مشترڪ زمين جو دستاويز ۽ وارثن جو معاملو
۴۰۵	۴۳۱	سرڪار زيد کي هڪ ديهه جو محصول ڏنو ته ان مان گذارو ڪري جنهن ۾ عمر ۽ خالد به شريڪ آهي هر هڪ کي ڪيترو حصو ملندو؟
۴۰۵	۴۳۲	حاڪم بڻائي هن طرح ٿا وٺن ته اڌ هاريءَ جو ۽ اڌ حڪومت جو ڇا اهو جائز آهي؟
۴۰۶	۴۳۳	مائت جي وفات کان پوءِ ڇا بادشاهه جنهن کي گهري جاگير مان حصو ڏئي؟
۴۰۶	۴۳۴	شيخ ابوالحسن جي رساله الفريه ۾ آهي ته اسان جي سرزمين تي ڏل پنجون حصو آهي ڪنهن ڳوٺ يا علائقي ۾ پراڻو اصول هلندو اچي ٿو ڏل ڏهن مثن تي به من آهي
۴۰۷	۴۳۵	ڇا شرعا ان ۾ ڪنهن کي واڌارو ڪرڻ جو حق آهي؟
۴۰۷	۴۳۶	ڪمدار ڪڙميءَ کان بڻائي وٺي ٿو ان کان پوءِ به ڪڍي وغيره باقي بچي ٿي جيڪا ڪشي ٿو ڇا انهن ڪرڻ جائز آهي؟
۴۰۷	۴۳۷	زيد زرعي زمين تي بيهڪ پندرهن ڪاسن تي عمرو کي ٽيڪي تي ڏني بعد ۾ ڍل

- ۴۰۸ وڌي وٺي ڇا شرعاً اها ڪوٽ ٽوٽ زبد کان وصول ٿيندي يا نه؟
- ۴۰۸ سنڌ جي سرزمين تي خراج جو معاملو ۴۳۸
- ۴۰۹ فقهی ڪتابن ۾ سرڪاري زمين جو ذڪر آهي ان مسئلي جي تحقيق بيان ڪريو؟ ۴۳۹
- ۴۱۰ ڇا ڪنهن شخص کي حاڪم هڪ ڊيهه جاگير هڪ روپيو في جريب ڍل سان ڏئي ڇا اهو مقاطعو آهي؟ ۴۴۰
- ۴۱۱ فوتي جنهن مال ملڪيت جو مالڪ نه آهي فقط ان جي قبضي ۾ آهي ته ڇا ان جي مرن کان بعد ان جي وارثن ۾ اها ورهائي سگهجي ٿي؟ ۴۴۱
- ۴۱۲ تحفه ۾ آهي ته بکر، سيوهڻ، ٺٽي، ملتان ۽ وچ واري زمين عشري آهي؟ ۴۴۲
- ۴۱۲ جن زمينن کي نهري نظام ذريعي آباد ڪجي تڏهن انهن ۾ ۽ انهن زمينن جي ڍل ۾ فرق ٻڌايو جيڪي بارش جي پاڻيءَ تي آباد ٿين ٿيون؟ ۴۴۳
- ۴۱۲ ملڪ ۾ لتيرن ۽ غاصبن جو راج آهي، ان حالت ۾ جيڪڏهن ڪو شخص ڪا شيءِ خريد ڪري يا مفت ۾ کڻي ته ان کي لهندڙ چئبو يا غاصب چئبو؟ ۴۴۴
- ۴۱۳ ڪنهن سان اقرار ڪري ته مون کي شيءِ ملي آهي ٻيو حقدار اچي شيءِ کڻي وڃي ته فيصلو ڪيئن ٿيندو؟ ۴۴۵
- ۴۱۴ ڪنهن کي دارالاسلام ۾ روپين جي ڳوٺڙي يا برتن مليون انهن جو فيصلو ڪيئن ٿيندو؟ ۴۴۶
- ۴۱۴ پنجاب مان هڪ شخص حج تي ويو، واپسي ۾ رستي ۾ وفات ڪري ويو ان وٽ پئسا نڪتا پر سندس وصيت جي خبر نه آهي ۴۴۷
- ۴۱۵ ٻارن راند ڪندي ويران گهر مان پئسا لڌا؟ ۴۴۸
- ۴۱۵ ۴۴۹ مڙس ڇهن سالن کان گم آهي؟
- ۴۱۶ گم ٿيل مڙس جي زال ٻي شادي ڪئي ان کي اولاد ٿيو تڏهن پهرين مڙس موتي آيو؟ ۴۵۰
- ۴۱۶ ڪي حيلو ڪندڙ، زال لاءِ ٻي شادي کي جائز چون ٿا جنهن جو مڙس غائب هجي؟ ۴۵۱
- ۴۱۷ زبد پنجن سالن کان گم آهي جنهن جي غير موجودگيءَ ۾ زال جو ٻيو نڪاح ٿئي ان معاملي جي وضاحت بيان ڪريو؟ ۴۵۲
- ۴۱۷ فتاويٰ خوارزم ۾ آهي ته جيڪڏهن عورت قاضيءَ کي چيو ته منهنجو غائب مڙس وفات ڪري ويو آهي ته هو ان جي ڳالهه قبول نه ڪندو؟ ۴۵۳
- ۴۱۸ ۴۵۴ پائيواريءَ جا مسئلا
- ۴۲۰ هڪ جانور جا ٻه چٽا گڏيل مالڪ آهن هڪ شريڪ ٻئي جي اجازت کان سواءِ اهو وڪڻي ڇڏيو؟ ۴۵۵
- ۴۲۰ چار چٽا ٻئيءَ ۾ شريڪ آهن حاڪم اڌ خراج انهن کان ورتو ڪجهه ڏينهن کان پوءِ وري خرچ جي مدد ۾ ٽن پائيواريون کان ڪجهه رقم ورتائين ڇا اهي ٽي چٽا چوٿين کان به حصو وصول ڪندا؟ ۴۵۶

۴۵۶	زيد پيڙي عمرو ملاح کي پائيواري تي ڏني ڪجهه ڏينهن کان پوءِ پيڙي عمرو جي اجازت کان سواءِ ٻئي ملاح کي ڏنائين، ڇا زيد عمرو کان گذريل ڏينهن جو ڪرايو وٺي سگهي ٿو؟
۴۵۷	زيد ۽ عمرو گڏجي بڪر جي زمين آباد ڪئي ڪجهه ڏينهن کان پوءِ زيد پنهنجو حصو ڇڏي هليو ويو هاڻي زيد عمرو کان انهن ڏينهن جي مزدوري وصول ڪري سگهي ٿو؟
۴۵۸	چاچي ۽ پانتي پنهنجي پنهنجي عيال کي گڏ ڪري ڇڏيو، ڪجهه عرصي کان پوءِ پانتيو چاچي جي مال مان حصو گهرڻ لڳو؟
۴۵۹	هڪ پائيواري ٻئي جي اجازت کان سواءِ مشترڪ ڪوه کي استعمال ڪيو؟
۴۶۰	کوڙ ۾ ٻن خزانن جي بدلي ۾ پائيواري ڪرڻ جو معاملو
۴۶۱	ٻيءَ جي مرڻ کان پوءِ اولاد ۾ مال جي ورهاست جو معاملو
۴۶۲	مشترڪ ٻانهين جو معاملو
۴۶۳	مسلمان ۽ ذمي جي مشترڪ ملڪيت جو معاملو
۴۶۴	زمين ۾ ٽن پائيواريون جو معاملو
۴۶۵	ڏاندن جي آڌار تي پوک ۾ پائيواري ڪرڻ ڪيئن آهي؟
	وقف ۽ مسجد جا احڪام
۴۶۶	مسجد جي بانيءَ جي وفات کان پوءِ جو معاملو ۽ انتظام متعلق وضاحت؟
۴۶۷	قرآن ڪريم جو وقف ڪرڻ؟
۴۶۸	مسجد ۾ ڀڳڙي ٻڌڻ مڪروه ۽ غم جو سبب آهي يا نه؟
۴۶۹	ڪنهن ذميءَ جو مؤذن لاءِ ڪپڙا ۽ تيل آڻڻ جائز آهي يا نه؟
۴۷۰	مسجد يا قبرستان لاءِ زمين وقف ڪيائين جنهن کي درياھ وهائي ويو؟
۴۷۱	هڪ شخص مسجد ۾ ڏاڍيان ڪافي يا شعر وغيره ڳائي ٿو؟
۴۷۲	موجوده دور ۾ مسجد ۾ ڏاڍيان مولود شريف پڙهڻ جو رواج آهي ان متعلق بيان ڪريو؟
۴۷۳	مسجد ۾ مٿو اڳهاڙو ڪرڻ جو معاملو
۴۷۴	مسجد جي ڇت جي مٿان چيش جو لپيو ڏيڻ متعلق وضاحت بيان ڪريو
۴۷۵	مسجد ۾ زور سان ذڪر ڪرڻ ۽ سمهڻ جو معاملو
۴۷۶	مسجد ۾ ڪبوتر يا چمڙي جو گهر هجي ته ان کي ڊاهڻ جائز آهي يا نه؟
۴۷۷	قرآن جي نسخي جو وقف ڪرڻ جائز آهي يا نه؟
۴۷۸	مسجد جو وڻ وڍي ان جي قيمت مسجد جي مصرف ۾ آڻي سگهجي ٿي يا نه؟
۴۷۹	مسجد جي ويجهو اوطاق ۾ مدرسو آهي اهو ان جي مالڪ جي اجازت کان سواءِ استعمال ڪري سگهجي ٿو يا نه؟
۴۸۰	مسجد جو اڱڻ ڪشادو آهي پر ضرورت آهر ان کي ٻاهر وڌائي سگهجي ٿو يا نه؟

۴۸۱	مسجد ٺاهڻ وقت باغ کي بہ مسجد ۾ شامل ڪيو وڃي جيڪڏهن پوءِ ان جي ضرورت محسوس ٿئي تہ ان کي جدا ڪري سگهجي ٿو یا نہ؟	۴۳۶
۴۸۲	مسجد ۾ ڪٽ وغيره هجي تہ ان تي ويهڻ جائز آهي یا نہ؟	۴۳۶
۴۸۳	ٻن جامع مسجدن جي وچ ۾ هڪ ننڍي مسجد آهي ڪي ماڻهو گهرن ٿا تہ ان کي جامع مسجد جو درجو ڏين ۽ ٻنهي مسجدن جا مقتدي ٽوڙين ڇا ائين ڪرڻ جائز آهي؟	۴۳۶
۴۸۴	هڪ قديم مسجد جي عمارت ڏهي پوڻ کان پوءِ بہ ان تي تعظيم جا سڀ شرعي حڪم لاڳو ٿيندا یا نہ؟	۴۳۶
۴۸۵	هڪ ڳوٺ جيڪو شهر جي جامع مسجد کان گهڻو پري نہ آهي، اتي ڪجهه ماڻهو رهن ٿا اهي اتي مسجد بنائڻ گهرن ٿا ڇا انهن کي ان کان منع ڪئي ويندي؟	۴۳۷
۴۸۶	هڪ ڳوٺ جي قديم مسجد جي عمارت ويران ٿي وئي آهي هڪ بزرگ گهري ٿو تہ ان جي بجاءِ ٻي مسجد جوڙي ڇا ائين ڪرڻ جائز آهي؟	۴۳۸
۴۸۷	ناپاڪ ڪچين سرن يا گاري سان ڪچين سرن جي ڇت وٺي پوءِ اها سڪي وئي ڪجهه عرصي کان پوءِ مينهن وسڻ سبب ان مان پاڻي ٽمڻ لڳو جنهن سان نمازين جا ڪپڙا بہ پسي ويا ڇا ماڻهن جا ڪپڙا ۽ بدن ناپاڪ ٿي ويا؟	۴۳۸

رب انعمت فرد يا كريم:

نڪاح/طلاق جا مسئلا

سوال: حضرت آدم عليه السلام جو نڪاح ڪنهن پڙهايو هو؟

جواب: ظاهر آهي ته الله پاڪ ئي پڙهايو هوندو. دستور القضاة ۾ اهو خطبو ڏنل آهي، جيڪو الله پاڪ حضرت آدم ۽ بيبي حوا عليهما السلام جي نڪاح ۾ پڙهيو: الكبرياءَ رداًني والعظمة ازارني والخلق كلهن عبيدي واماني اشهدوا يا ملائكتي اني قد زوجت آدم بديع فطرتي حوا امتي علي صداق ان لاله الا الله وان محمدا عبدي ورسولي. يا آدم و حوا اسڪنا في جنتي وكلا من ثمرتي ولا تقربا شجرتي السلام عليكما فرحمتي (تفسير الدرر ۽ عمدة الابراير) ترجمو: وڏائي منهنجي چادر ۽ عظمت منهنجو لباس آهي ۽ سڀ مخلوق منهنجا پانها ۽ پانهيون آهن. اي ملائڪو! شاهد رهو ته مون آدم جي شادي پنهنجي پانهيءَ حوا سان ڪرائي ان جو مهر آهي. الله کان سواءِ ڪو معبود نه آهي ۽ محمد منهنجو پانهو ۽ رسول آهي. اي آدم! توهان منهنجي جنت ۾ رهو ۽ سڀ ڪجهه کانو پر هن وڻ جي ويجهو نه وڃو توهان تي منهنجي سلامتي ۽ رحمت هجي.

امام ڪساني رحمه الله عليه (ڪتاب) "مبدأ العالم" ۾ بيان ڪيو آهي ته الله پاڪ حضرت جبريل عليه السلام ڏانهن وحي ڪيو، پوءِ الله پاڪ ولي ٿيو ۽ حضرت جبريل عليه السلام خطبو پڙهندڙ، ملائڪ سڳورا شاهد ۽ گهوت حضرت آدم عليه السلام ۽ ڪنوار بيبي حوا عليها السلام ٿي. هن خطبي پڙهندڙ مان مراد زال ۽ مٿس جي درميان لاڳاپو قائم ڪندڙ آهي. ڪامل نڪاح جي سموري ڪاروائي يا مڪمل خطبو پڙهڻ مراد نه آهي، جنهن جو اسان وٽ معمول ۽ رواج آهي، جيئن ڳجهو نه آهي، واللہ تعالیٰ اعلم.

سوال: خاص طرح شاديءَ جي رات يا ان کان اڳ يا پوءِ مردن يا عورتن (جي جدا جدا ميڙ) ۾ ڳائڻ، دهل وڄائڻ، هنبوڇي ۽ جهمر هڻڻ جو رواج آهي، سو مسنون ۽ جائز آهي يا نه؟ پهرين پنهني صورت ۾ هڪ شخص چوي ٿو ته جيڪو شاديءَ جي رات انهن ڪمن کي جائز ڄاڻي، اهو گنهگار ۽ شيطان جو ڀاءُ آهي. ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟ جيڪڏهن اهو طريقو شاديءَ رات جائز آهي ته پوءِ ان حديث جو ڪهڙو جواب آهي جنهن ۾ روشني ۽ قاشي جي ڳالهين کي ڏسڻ ٻڌڻ کي حرام چيو ويو آهي؟ ۽ ساڳيءَ طرح انهن ٻين حديثن ۽ فقهي روايتن جو ڪهڙو جواب ٿيندو، جن ۾ قاشي بازيءَ ۽ ڳائڻ کي ٻنڌيو ويو آهي؟ جيڪڏهن اهي ڪم شاديءَ رات جائز نه آهن ته پوءِ ان حديث جو مطلب ڪهڙو ٿيندو جنهن ۾ حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم ارشاد فرمايو آهي ته نڪاح جو اعلان ڪريو، مسجد ۾ نڪاح ڪريو ۽ ان لاءِ دف وڇايو. شيخ عبدالحق محدث دهلوي جي شرح (مشڪوة) ۾ آهي ته "جڏهن (حديث) ثابت ٿئي ته پوءِ (نڪاح ۾ ڳائڻ وڄائڻ) ڇڏ جاڙ نه ٿيندو؟ حالانڪ عيدن ۽ شادين ۾ ان جو جائز هجڻ ثابت ٿي چڪو آهي.... ۽ اهڙيون ٻيون حديثون ۽ فقهي روايتون جيڪي

منع ڪيل شين جي جواز بابت آهن، انهن جو مطلب ڪهڙو ٿيندو. ڇا ان پٿرائيءَ مان مراد نڪاح جو اعلان آهي، جيئن ”البيستان“ ۾ آهي؛ امام نووي رحمۃ الله عليه فرمائي ٿو ته شاديءَ ۾ ڳائڻ جي حرمت بابت ڪا شيءِ ثابت نه آهي. المقاصد الحسنه ۾ آهي ته ”(هن ڏس ۾) جيڪي زباني حديثون مشهور آهن، انهن جي باري ۾ امام سخاوي رحمۃ الله عليه فرمائي ٿو ته بعض فقيهن شاديءَ ۾ ڳائڻ وڃائڻ جي حرمت بيان ڪئي آهي، سا صحيح نه آهي ۽ ان جو ڪو اصل نٿو ملي ۽ اهڙيون ٻيون ڳالهيون (الڪيون اٿس). ڇا انهن ٻنهي روايتن تي ڀروسو ڪري سگهجي ٿو يا نه؟ علم جي اڃايلن ۾ هن مسئلي مونجهارو وجهي ڇڏيو آهي ان ڪري مسئلو وڙني دليلن سان واضح ڪريو. قرآن مجيد ۾ آهي: ”الله تعاليٰ هر جيءَ تي سندس سگهه آهر نٿي تڪليف وجهي ٿو“ - ”بيشڪ جيڪو پنگاني ڪندو ته اسين ان جو اجر ضائع نه ڪنداسون.“ - ”پوءِ اهل ذڪر کان پڇو جيڪڏهن توهان پاڻ نٿا ڄاڻو.“

جواب: هن مسئلي بابت نئين تحقيق پنهنجي مهربانن لاءِ هيٺ ڏجي ٿي، ان کي چڱي ريت ياد ڪر. ظاهر هي آهي ته شاديءَ جي اعلان خاطر دهل وڄائڻ مباح آهي. پر ان کان اڳ ۽ پوءِ جائز نه آهي جيئن (عالمين ۽ فقيهن) ان جي وضاحت ڪئي آهي. ڪتاب نعيم الاولان ۾ آهي ته هندستانين جا ڳائڻ وڄائڻ جا جيڪي آلات ۽ اوزار آهن، ان کي ”رخص“ چئجي ٿو. (جيڪو) ٺڪر جي ٿانون مان ٺاهيو وڃي ٿو، (جيئن سنڌ ۾ ڪي فنڪار دلاچ به وڄائيندا آهن - مترجم) ان جو وچ خالي ۽ ڊگهو هوندو آهي ۽ ان جا ٻه پاسا هوندا آهن ساڄي طرف جو آواز ڪاٻي طرف کان وڌيڪ هوندو آهي. فارسيءَ ۾ ان کي ”مندل“ ۽ هنديءَ ۾ ”دهل“ چئبو آهي ۽ ان سان ملندڙ جلندڙ اوزار. شريعت رڳو شاديءَ جي حالت ۾ مباح ڪيو آهي، شاديءَ کان اڳ پوءِ (اهي وڄائڻ) حرام آهن. امام نسفيءَ جي ڪتاب ”ملتقط“ ۾ ائين آهي. لمعات ۾ آهي ته دف وڄائڻ ۾ اختلاف آهي. ڪي عالم ان کي مطلق بغير ڪنهن شرط جي مباح چون ٿا ۽ ڪي ان کي ڪن شرطن سان مڪروه ڄاڻائين ٿا. ڪن شادين ۽ عيدين وغيره ۾ ان کي مباح چيو آهي ۽ اهوئي صحيح، مختار مذهب آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي. باقي رهيو سوال مردن ۽ عورتن جو گڏجڻ ۽ ميل ميلاپ ڪرڻ جو ته شريعت ۾ ان جي منع آهي، جو فتويٰ جو ڊپ آهي.

رهيو ڳائڻ (۽ رڪادنگ ڪرڻ) جو مسئلو ته ان بابت بحر الرائق ۾ آهي ته ڳائڻ ڪبيرو گناهه آهي، جيتوڻيڪ ماڻهن کي نه ٻڌائي، اڪيلي سر پاڻ ٻڌي. بلڪ شيخ الاسلام جي قول مطابق وحشت ۽ تنهائي ختم ڪرڻ لاءِ گانا ٻڌي (تڏهن به سخت ڏوهه آهي) ڇاڪاڻ ته سندس قول مطابق منع جو حڪم عام آهي. قماشي ۽ رونجي خاطر ڳائڻ وڄائڻ کي امام سرخسي رحمۃ الله عليه منع فرمائي ٿو. ڪي عالم ماڻهن کي شادي ۽ وليمي ۾ ان جي اجازت ڏين ٿا ۽ ڪي تنهائي ختم ڪرڻ لاءِ ان جي اجازت ڏين ٿا. فتح القدير ۾ آهي ته ڳائڻ تڏهن حرام آهي جڏهن ان ۾ ناجائز لفظ هجن. هن مان اهو مفهوم معلوم ٿيو ته (عام حالات ۾ به جيڪڏهن) ڳائڻ قماشي ۽ غفلت خاطر نه هجي، يعني ان جا ٻولَ حرام (۽ فحش) نه هجن ته حرام نه آهي.

رهيو شاديءَ ۾ ڳائڻ ته ان جي جائز هجڻ بابت مشڪوٰۃ وغيره ۾ ڪيتريون حديثون ثابت

آهن، جن مان هڪ حديث ابن ماجه ۾ حضرت عبدالله بن عباس رضي الله عنهما جي آهي ته امر المؤمنين حضرت عائشه رضي الله عنها پنهنجي هڪ انصاري مائيتيائيءَ جي شادي ڪرائي. جڏهن حضور ﷺ جن آيا ته پڇيائون ته ڇا رخصتي ٿي وئي؟ چيائون ته هاڻو! فرمايائون ته ان سان گڏ ڪا ڳاڻڻ واري عورت موڪلي آڻو؟ حضرت عائشه رضه ورندي ڏني ته نه! رسول الله ﷺ جن فرمايو ته انصارن ۾ ڳاڻڻ جي عادت آهي. جيڪڏهن ڪنوار سان گڏ سڪيون موڪليو ها جيڪي چون ها ته ”اسان توهان وٽ اچي وياسين، اسان توهان وٽ اچي وياسين. پوءِ توهان کي مبارڪباد هجي...“ حضرت عائشه پاڻ بيان فرمائي ٿي ته هڪ انصاري نياڻيءَ جي مون شادي ڪرائي. پاڻ سڳورا آيا ۽ ارشاد فرمايائون ته عائشه! ڳاڻڻ نٿي ڇا؟ ڇاڪاڻ ته انصار جو جيڪو قبيلو آهي، اهو ڳاڻڻ کي پسند ڪندو آهي. (صحيح ابن حبان)

علامه عينيءَ ڪن مشايع کان شاديءَ ۾ ڳاڻڻ جي اجازت نقل ڪئي آهي. خزانه الروايات ۾ ڳاڻڻ وڃائڻ کي ان شرط سان حرام چيو ويو آهي ته ان ۾ بيهودگي، شهواتيت ۽ جنسي آوارگي هوندي آهي. ان صورت کان سواءِ ديني غرض تحت ڳاڻڻ هجي جيئن شادي، وليم ۽ مجاهدن کي تيار ڪرڻ لاءِ ته حنفي مذهب ۾ حرام نه آهي. لمعات ۾ آهي ته جيڪڏهن عورت جي آواز ٻڌڻ ۾ فتني جو ڊپ نه هجي ته جائز آهي. رهيو ملهه وڙهڻ ته برجنديءَ ۾ جواهر الفقه جي حوالي سان آهي ته ڪشتي بدعت نه آهي. بيشڪ ان ڏس ۾ صحابيءَ جو اثر يعني ارشاد ثابت آهي، پر ان ۾ اها ڳالهه ڏني ويندي ته جيڪڏهن رڳو روشو مقصد هجي ته مڪروه آهي ۽ ان کان منع ڪئي ويندي، جيڪڏهن مقصد قوت ۽ سگهه حاصل ڪرڻ هجي تان ته ڪافرن سان وڙهي ته جائز ۽ ڪار ثواب آهي. رهيو جهمر هڻڻ ۽ ڇنڻ ته اهو بالڪل حرام آهي، جنهن جو شريعت حڪم نه ڏنو آهي، جيئن ظاهر آهي. رهيو مسئلو پاڻ ۾ لٽ بازيءَ جي مشق ۽ مقابلي جو ته اها رڳو روشي بازي آهي ۽ ان ۾ نقصان جو ڊپ آهي ان ڪري جائز نه آهي. ساڳيو حڪم هنيوچي هڻڻ ۽ جهمر هڻڻ جو آهي. نبي ﷺ جي حديث پاڪ آهي ته ”آءٌ نه بيهودگي ۽ شيطاني ڪمن لاءِ آيو آهيان ۽ نه اهو منهنجو شان آهي“ (الغت جي ڪتاب) الصحاح ۾ آهي ته (حديث ۾) لفظ ”الدد“ آيو آهي، جنهن مان مراد بيهوده ۽ فضول ڪم آهن. قطب شيرازي رحمة الله عليه تفسير ڪشاف ۾ سورة النساء جي حاشيي ۾ ساڳي معنيٰ لکي آهي ۽ ڄاڻائي ٿو ته عموم جي معنيٰ ظاهر ڪرڻ لاءِ ان کي نڪره آندو ويو آهي. يعني پاڻ سڳورن جي ارشاد جو مطلب آهي ته آءٌ ڪنهن به قسم جي روشي بازي لاءِ نه آيو آهيان. جن روايتن ۾ اهو لفظ معرفه يعني ”الدد“ (الف لام سان) آيو آهي، اتي سندن مراد آهي ته آءٌ روشي بازي لاءِ دنيا ۾ نه موڪليو ويو آهيان. البحر الرائق ۾ ان طرح آهي. رهيو مسئلو شاديءَ جي رات روشي ۽ گل خوشيءَ جي اظهار جو ته علامه عيني شرح بخاريءَ ۾ توضيح جي حوالي سان ڄاڻائي ٿو ته نڪاح جي وليمي ۾ راند قماشي مثلاً دف وڄائڻ وغيره ڪمن کي سڀني عالمن جائز چيو آهي. ان (عبارت) جي تقاضا آهي ته شاديءَ جي رات وندر ورونهه ۽ راندرودن جي اجازت آهي. ان ڪري جيڪو ان رات عام ان کي غلط چوي ٿو، اهو صحيح نه آهي.

رهيو جواب ان سوال جو ته مشهور آهي ته واهيات ڳالهين پڻ حرام آهي. ان بابت شيخ

محدث جمال الدين پنهنجي رسالي ۾ چوي ٿو ته بعض فقيهن، جن روايت جي آڌار تي دل وندرائيندڙ ڳالهين ٻڌڻ کي حرام چيو آهي، ان جي باري ۾ امام نووي رح فرمائي ٿو ته (اهڙي موقعي تي) ڳائڻ جي حرام هجڻ بابت ڪا روايت صحيح ثابت نه آهي. حافظ ابن حجر عسقلاني رحمه الله عليه فرمائي ٿو ته ”پوين عالمن ڳائڻ وڃائڻ کي حرام قرار ڏنو آهي، مگر اهڙي ڪا حديث ثابت نه آهي ۽ ان ممانعت جو ڪو بنياد نه آهي.“

غرض ته فقيهن ۾ وليمي جي موقعي تي ڳانا ڳائڻ جو مسئلو اصولاً اختلافي آهي. شيخ الاسلام بغير ڪنهن شرط جي مطلق منع ڪري ٿو، جيئن بحر جي حوالي سان گذريو ۽ ڪي عالم ان کي جائز چون ٿا، جيئن علامه عينيءَ جي حوالي سان بيان ٿيو ته ڪن مشائخن شاديءَ ۾ ڳائڻ جي اجازت ڏني آهي. پوءِ جيڪو واهيات ڳالهين کي مطلق حرام چوي ٿو ته شايد جائز چوندڙن جي ابتڙ ان جي مراد بغير شرط جي مطلق ڳائڻ آهي. وليمي ۾ راندروند ۽ ڳائڻ جي جواز بابت فقهي روايتون به اوهان جي علم ۾ آيون. اهوئي جواب آهي واهيات ڳالهين ٻڌڻ بابت، جيئن مٿي ذڪر ٿيو. ٻن حديث ۽ فقه جي روايت مان به ان جو مباح هجڻ ثابت ٿيو. تنهن هوندي به ڪي ان کي جائز نٿا چون، جيئن بحر جي مصنف الذخيرة جي حوالي سان ڄاڻايو آهي ته شاديءَ جي موقعي تي به ڳائڻ وڃائڻ اختلافي مسئلو آهي. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪن فقيهن به ان کي ناجائز قرار ڏنو آهي ۽ جنهن حديث ۾ نڪاح لاءِ دف وڃائڻ جي اجازت آهي، ان اجازت کي اهي صرف شاديءَ جي اعلان لاءِ محدود سمجهن ٿا. اهائي ”بستان“ جي مصنف جي راءِ آهي. پر غيائيه جو مصنف ان کي رد ڪري ٿو ۽ ڄاڻائي ٿو ته شاديءَ جي موقعي تي اعلان ڪرڻ لاءِ دهل وڃائجي، چاهي پڙهي ڏيڻ ۽ مشهوري ڪرڻ لاءِ وڃائجي، ٻنهي صورتن ۾ جائز آهي ڇاڪاڻ ته رسول الله ﷺ جو ارشاد آهي ته: اعلناوا النڪاح ولو بذف (نڪاح جو اعلان ڪريو جيتوڻيڪ دف جي ذريعي ئي هجي) ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته دف ۽ دهل وڃائڻ (رڳو) اعلان ڪرڻ جي غرض سان نه آهي. حنفي عالم انهن فقهي روايتن تي اعتماد ڪندا آهن، جيڪي انهن جي مذهب جو بنياد آهن. جيتوڻيڪ محدثين انهن کي نه مڃيندا هجن، ڇاڪاڻ ته ممڪن آهن ته اهي روايتون واقعي ثابت هجن، جيئن بحر الرائق ۾ آهي. اها حقيقت به ڄاتل سڃاتل آهي ته ڪنهن حديث جي ضعين هجڻ جو حڪم ظاهري اعتبار سان هوندو آهي، رهيو اصليت جي اعتبار سان ان جو حڪم ته حديث جي ظاهري لحاظ سان ضعيف هجڻ جي باوجود ان کي صحيح چون ڇڏي هوندو آهي. شيخ عبدالحق محدث دهلوي رحمه الله عليه جي رساله ”الحلية“ ۾ آهي ته ”گهڻيون حديثون جن کي محدثين ضعيف ڄاڻايو آهي، حقيقت ۾ اهي صحيح آهن.“ هن مسئلي ۾ الله تعاليٰ جي پاڇه سان اهوئي جواب مون تي ظاهر ٿيو آهي ۽ الله ئي صحيح واٽ وٺائيندڙ آهي.

سوال: عورت ڪنهن مرد کي وڪيل مقرر ڪيو ته منهنجو نڪاح پاڻ سان ڪراءِ. انهيءَ شخص شاهدن جي آڏو ان سان شادي ڪئي. اهو نڪاح جائز آهي يا نه؟ ۽ اها شاهدي قاضيءَ وٽ صحيح مڃي ويندي يا نه؟

جواب: ظاهر آهي ته نڪاح ٿي ويندو، جيئن البحر ۾ آهي ته وڪيل لاءِ جائز آهي ته جنهن جو

وڪيل هجي، پاڻ ئي ان سان نڪاح ڪري چاڪاڻ ته وڪيل نڪاح جو نمائندو ۽ سفير هوندو آهي. فتح القدير به آهي: وڪالت به وڪيل کي ڏيئي لپتي واسطي مقرر ڪرڻ لاءِ شاهدي شرط نه آهي. وري وڪيل مقرر ڪندڙ عورت جيڪڏهن وڪيل جي تصديق ڪري ته شاديءَ لاءِ کيس پنهنجو وڪيل مقرر ڪيو اٿس ته پوءِ قاضيءَ وٽ ثابتي پيش ڪرڻ جي ضرورت نه آهي. جيڪڏهن عورت سندس دعويٰ کي ڪوڙو ڪري ته پوءِ وڪيل کي پنهنجي وڪالت جي ثابتيءَ لاءِ شاهد پيش ڪرڻا پوندا. بحر الرائق به آهي ته وڪالت به بغير ڪنهن شرط جي عمومي حڪم مان هي فائدو ٿيو ته وڪيل وٽ پنهنجي مقرريءَ لاءِ شاهد پيش ڪرڻ شرط نه آهن، البتہ مرڪله طرفان انڪار جو خوف هجي ته پوءِ شاهدن جو هجڻ ضروري آهي. ساڳي ڳالهه فتح القدير به به آهي.

سوال: ڪنهن ڏڪار جي زماني ۾ آزاد عورت کي وڪلي ڇڏيو، جيئن ته شريعت به اهو وڪرو صحيح نه آهي. پوءِ خريدار وڪاميل عورت جو زيد سان نڪاح ڪري ڇڏيو. پر شرعاً اهو وڪرو ڪالعدم هئڻ ۽ فسخ ٿيڻ سبب نڪاح قائم رهندو يا نه؟

جواب: خريدار جو ڪرايل نڪاح ”فضولي“ يعني اختيارات جو ناجائز نموني استعمال ڪندي قائم ٿيو آهي، ان ڪري اهڙو نڪاح عورت بالغ هجي ته سندس اجازت تي ۽ جيڪڏهن نابالغ هجي ته سندس وارث جي اجازت تي ڇڏيل آهي. جيڪڏهن بالغ هجي ۽ پاڻ ڪفو به نڪاح ڪري ته صحيح آهي. البتہ جيڪڏهن غير ڪفو يعني غير جوڙيدار سان نڪاح ڪري ته وارث کي اهو نڪاح توڙائڻ جو اختيار آهي، واللہ اعلم. باقي رهي مسئلي جي اها صورت ته ان عورت جو خريدار جيڪڏهن سندس ”غبن فاحش“ به نڪاح ڪرائي ۽ پڻ مٿي ڄاڻايل اجازت به کيس حاصل ٿي وڃي ته ڏسبو ته جيڪڏهن اجازت ڏني ان نڪاح کي برقرار رکندڙ پيءُ يا ڏاڏي کان سواءِ ٻيو وارث آهي ته اهو نڪاح صحيح نه ٿيندو. (بلڪ) جيڪڏهن اهڙو نڪاح پيءُ ڏاڏو ڪرائي (ته به ناجائز آهي) چاڪاڻ ته هدايه به آهي ته بعد جي ڏنل اجازت قائم مقام آهي اڳواٽ وڪالت جي. درمختار به آهي ته جيڪڏهن شادي ڪرائيندڙ پيءُ ۽ ان جو پٽ نه هجي ۽ غير ڪفو به شادي ڪرائي ته اهو نڪاح نه ٿيندو ۽ ”غبن فاحش“ جي صورت به به بالڪل نڪاح نه ٿيندو (خواه بعد به ان کي عورت جو پيءُ ڏاڏو برقرار ڇو نه رکي) بحر به آهي ته پيءُ وڪيل هجي ته ان لاءِ جائز نه آهي ته نابالغ نياڻيءَ جو نڪاح مهر مثل کان گهٽ تي ڪرائي، انهن قنبي به آهي. جيڪڏهن عورت پاڻ مهر مثل کان گهٽ تي شادي ڪري ته واريءَ کي اعتراض جو حق آهي، جيئن هدايه به آهي ته ”جڏهن عورت مهر مثل کان گهٽ تي شادي ڪري ته وارث کي اعتراض جو حق آهي، تانجو کيس پورو مهر مثل ادا ڪجي يا نڪاح توڙائجي....“

(نوٽ) ”غبن فاحش“ به نڪاح ڪرائڻ جو مطلب آهي ته جنهن نڪاح به ڪنهن ڌر لاءِ سراسر نقصان ۽ پٿرو ظلم هجي، مثلاً پيسا وٺي پيءُ پنهنجي پندرهن سالن جي نياڻيءَ جي شادي پنجهتر سالن جي پوڙهي سان ڪرائي. ڪنهن شخص جي ڏاڏنگ مثلاً زيد جي پيءُ جو نڪاح به =/500 روپيا مهر مقرر ٿيو ته هاڻي زيد جي نياڻيءَ جو مهر به =/500 روپيا مقرر ٿيڻ گهرجي. اهو ”مهر مثل“ آهي. جيڪڏهن زيد جي زال جو مهر =/500 روپيا هو ته هاڻي زيد جي ڌيءَ جو مهر =/500 روپيا هجڻ ضروري نه آهي، چاڪاڻ ته ماءُ نياڻيءَ جي ڏاڏنگ به پٿر ناننگ به آهي- مترجم)

مسئله: ڪنواري چوڪريءَ جي (ان ڄاڻائيءَ پر) شادي ڪئي وئي. جڏهن کيس ان نڪاح جي خبر پهتي ته ان کي رد ڪري ڇڏيائين. پوءِ ٻئي ڌرين قاضيءَ وٽ ڏانهن ٿيون. مرد دعويٰ ڪئي ته جڏهن عورت کي نڪاح جي خبر پهتي ته ان وقت ماڻ پر هئي، پر عورت چيو ته جڏهن مون کي شاديءَ جي خبر پهتي ته (ٿڌي تي) مون انڪار ڪيو هو ته عورت جي ڳالهه تسليم ڪئي ويندي (مخ الغفار) جيڪڏهن اها عورت قاضيءَ کي چوي ته جنهن وقت آءُ بالغ ٿيس ته مون پنهنجو اختيار استعمال ڪيو يا چوي ته بالغ ٿيڻ مهل مون نڪاح ختم ڪرڻ لاءِ چيو هو ته عورت کي قسم کڻائجي، پوءِ ان جي دعويٰ کي سچو مڃيو ويندو. جيڪڏهن چوي ته جڏهن مون کي معاملي جي خبر پئي ته مون نڪاح ختم ڪرائڻ لاءِ چيو ته عورت جي ڳالهه جي تصديق نه ڪئي ويندي ۽ ان کان ثابتي طلب ڪئي ويندي. (جامع الفصولين باب الشفعة)

سوال : جيڪڏهن ڪو وارث نيتير ۽ صغير چوڪريءَ جو نڪاح پاڻ سان ڪري، جڏهن ته مهر معجل ۽ خرچ نٿو ڏئي سگهي ته ان جو ڪيل اهو نڪاح صحيح آهي يا نه؟

جواب: اهو نڪاح صحيح نه آهي ڇاڪاڻ ته (مؤس) زال جا حق ادا ڪرڻ جو اهل نه آهي. تنوير الابصار ۾ آهي ته ابو القاسم رح کان پڇيو ويو ته هڪ شخص ان عورت سان شادي ڪئي جيڪو نسب ۾ ته ان جو ڪفو آهي پر منجهس مهر ۽ خرچ ڏيڻ جي سگهه نه آهي. جواب ڏنائين ته اسان جي عالمن جي مشهور روايت اها آهي ته جيڪو مرد مهر ۽ خرچ نٿو ڏئي سگهي، اهو به عورت جو ڪفو نه آهي. مٿي اها ڳالهه ثابت ڪئي وئي ته جيڪڏهن پيءُ ۽ ڏاڏي کان سواءِ ڪو ٻيو وارث عورت جي شادي ڪفو يا جوڙ ۾ نه ڪرائي ته نڪاح صحيح نه ٿيندو (درمختار) ۽ جيڪڏهن وارث پيءُ ۽ ڏاڏي کان سواءِ ٻيو هجي ته غير ڪفو ۾ شادي ڪرائي يا ”غب فاحش“ ۾، نڪاح بلڪل نه ٿيندو.

سوال: زينب جو مؤس وفات ڪري ويو، هاڻي ان جو ڏير چوي ٿو ته هيءُ عورت اسان جو ننگ ناموس آهي ان ڪري آئون ان سان زوريءَ به نڪاح ڪندس. ڇا شريعت ۾ ائين ڪرڻ جائز آهي؟
جواب: عالمن جو اتفاق آهي ته نڪاح ۾ وراثت نه هلندي آهي. ان جو اصل قرآن شريف ۾ هيءُ آيت آهي ته ”يا ايها الذين آمنوا لا يحل لکم ان تراثوا النساء کرها الخ“ (اي ايمان وارا! اوهان لاءِ حلال نه آهي ته عورتون توهان کي پسند نه ڪن پوءِ به وارث هجڻ جي ناتي سان اوهان انهن سان نڪاح ڪريو) يعني زور زبردستيءَ سان انهن سان نڪاح نه ڪريو، جيئن تفسير بيضاوي ۾ آهي. فتاويٰ عالمگيري ۾ آهي ته پيءُ يا بادشاهه لاءِ جائز نه آهي ته ڪنهن بالغ ۽ صحيح عقل واري عورت جو نڪاح ان جي اجازت کان سواءِ ڪري، ڪنواري هجي يا رڙ. ان مسئلي جي وڌيڪ تحقيق، تدقيق، سوال جواب ۽ ان بابت مونجهارن جو حل ايندڙ صفحات ۾ مختلف موقعن تي ايندو رهندو ڇاڪاڻ ته وڏا وڏا ذهين ماڻهو به هن مسئلي ۾ منجهي پيا ۽ ٿڙي ويا آهن ۽ پڻ ان ڪري به ته هي اختلافي مسئلو آهي.

سوال: آزاد عورت جي نڪاح جي گهر ڪري وري ساڳيو مرد اها دعويٰ به ڪري ته اها عورت ته منهنجي زال آهي ته ان جي منع آهي. ڪن ڪتابن ۾ آهي ته نڪاح جي گهر ڪرڻ نڪاح جي انڪار کان وڌيڪ اهم آهي. جيڪڏهن ڌرين مان ڪو پهريائين نڪاح ڪرڻ جو انڪار ڪري، ان کان بعد

نڪاح جي دعويٰ ڪري ته سندس اها دعويٰ ٻڌڻ جوڳي آهي پوءِ نڪاح جي گهر کان بعد نڪاح جي دعويٰ ڇاجي ڪري ٻڌڻ جوڳي نه آهي؛ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ظاهر مشهور ضابطي جو فروغي ۽ ان سڌي طرح قاعدو آهي ته ڪڏهن ڪو ڪم سڌي طرح ڪجي ته صحيح نه هوندو آهي ۽ ان سڌي طرح ڪجي ته صحيح هوندو. جيئن محيط وغيره ۾ آهي. پوءِ نڪاح جي انڪار ڪرڻ کان بعد وري ان جي دعويٰ ڪرڻ جيتوڻيڪ ٻڌڻ جوڳي آهي، ڇاڪاڻ ته ڌرين مان ڪنهن جي علي الاعلان انڪار يا قلبي انڪار جي سبب ٿيل نڪاح ڪالعدم يا باطل نٿو ٿئي سگهي (مثلاً ڪو شخص دل ۾ ارادو ڪري ته آءُ فلاڻي عورت سان نڪاح ٿوڙيان ٿو ته جيستائين پنهنجي ان ارادي کي ظاهر ڪندي زبان سان اهڙا الفاظ ادا نه ڪري، ان وقت تائين ان جي دلي انڪار جي ڪا قانوني اهميت نه آهي - مترجم).

پر هتي ان سڌي طرح انڪار سبب - جيڪو سندس طلب مان سمجه ۾ اچي ٿو - ان جي نڪاح جي دعويٰ ٻڌڻ جوڳي نه آهي جو ٻئي متضاد يعني هڪ ٻئي جي ابتڙ ڳالهائون آهن. مگر طلب ڪرڻ ۾ رڳو انڪار کان وڌيڪ معنيٰ موجود آهي. جيتوڻيڪ اهو ان سڌي طرح انڪار آهي، باوجود ان جي جو ان سڌي طرح انڪار قلبي انڪار کان وڌيڪ اهميت رکي ٿو. جامع الفصولين ۾ آهي ته ”ڪي ڪم ان سڌي طرح ۽ حڪماً ڪجن ته ثابت ٿيندا آهن ۽ قلب ۾ انهن جو رڳو ارادو ڪجي ته اهي ثابت نه ٿيندا آهن (ان جو مثال: ڪنهن مالدار غلام جو آڌ حصو آزاد ڪيو، هاڻي ان آزاد ٿيل حصي کي خريد ڪري ته ان لاءِ جائز نه آهي، پر جيڪڏهن ان غلام جي (ٻئي مالڪ کي) ضمانت پري ڏئي (مستان پڇي نه وڃي) ته ان صورت ۾ ان جو مالڪ ٿي ويندو. ساڳيءَ ريت هڪ شخص ڪنهن جو غلام غصب يا اغوا ڪيو، پوءِ اهو ان وٽان پڇي ويو ۽ اغوائي اصل مالڪ کي ان جي چٽي پري ڏني (پوءِ مفروز غلام ملي ويو ته) هاڻي اهو غاصب يا اغوائي شخص جنهن اڳي ئي چٽي پري ڏني آهي، ان ٻانهي جو مالڪ ٿي ويندو. حالانڪ ارادو ڪري ان کي خريد ڪري ها ته هوند ان جي لاءِ ان جو خريد ڪرڻ جائز نه هجي ها. هن ٻنهي مثالن ۾ اسين ڏسون ٿا ته چٽي پريندڙ شخص، ان سڌي طرح ان غلام جو مالڪ ٿي وڃي ٿو، حالانڪ ارادو ڪري خريد ڪري ها ته اهوئي جائز ڪم ان جي لاءِ ناجائز هجي ها. نڪاح جي هن مسئلي جي به ساڳي صورت آهي، جنهن جي اسين تحقيق ڪري رهيا آهيون. بعيد نه آهي ته ان عورت جو ان سڌي طرح انڪار ڪرڻ وڌيڪ قوي ۽ وڌيڪ اهم هجي جيڪو دعويٰ جي نه ٻڌڻ جو موجب آهي، يعني نڪاح جي قلبي انڪار جي ڀيٽ ۾، جنهن جي دعويٰ ٻڌڻ جي ممانعت نه آهي، والده اعلم. وري ان عورت جي صفت ”آزاد“ بيان ڪرڻ ان کي ٻانهي کان جدا ڪرڻ لاءِ نه آهي، هن معنيٰ ۾ جو ان جي نڪاح جي گهر ڪرڻ جي منع نه هجي، ڇاڪاڻ ته ٻانهي جي نڪاح طلب ڪرڻ جي منع آهي، جو سندس مالڪ موجود آهي، ان صورت ۾ اها نڪاح نٿي ڪري سگهي. ان ڪري درمختار ۾ آهي ته ”ٻانهي“ کان نڪاح جي طلب ڪرڻ جي منع آهي جو اها ٻئي جي ملڪيت ۾ آهي، بس غور ڏسو، والده اعلم.

سوال: زينب ۽ عمرو ۾ نڪاح بابت گفتگو هلي رهي آهي. وچ ۾ زيد زينب کي نڪاح جو پيغام ڏنو. تڏهن چوڻ لڳي ته منهنجو مالڪ زيد آهي ۽ انون زيد جي ملڪيت آهيان. زيد ڀت جي پويان هو،

ان چيو ته ”تو کي قبول ڪيم.“ ڇا انهن لفظن سان نڪاح ٿي ويندو؟

جواب: بظاهر اهو اقرار آهي ۽ مختار قول موجب رڳو اقرار ڪرڻ سان نڪاح نه ٿيندو آهي، جيئن تنوير الابصار ۾ آهي. وري ظاهر آهي ته (زيد جو) پٽ جي پويان هجڻ به نڪاح جي مجلس کان عليحدو هجڻ جو سبب آهي. بحر الرائق ۾ آهي ته جيڪڏهن (ايجاب ۽ قبول جي) جاءِ مختلف هجي ته (نڪاح) نه ٿيندو.

سوال: ناسمجھ ۽ نابالغ زينب جي وارث، نڪاح جي گفتگو وقت عمرو کي چيو ته مون توکي فل جي ڌيءَ زينب نڪاح ۾ ڏني، تو قبول ڪئي؟ عمرو چيو ته ”قبول ڪيم.“ ڇا ان طرح نڪاح ٿي ويندو؟

جواب: ظاهر آهي ته صورتحال جي تقاضا موجب نڪاح ٿي ويندو. (معلوم ٿئي ٿو ته) جن ته وارث پهريائين اها نياڻي عمرو کي بخشي پوءِ پڇيائينس ته تو قبول ڪئي؟

سوال: منجهيل ۽ اختلافي مسئلو - هڪ غريب ڪافر پنهنجي زال وڪرو ڪئي، قيمت وٺي غائب ٿي ويو. نه سندس نسب جي خبر آهي ۽ نه ان جي گهرگاهت جي. انهيءَ عورت خريدار وٽ اسلام قبول ڪيو ۽ هڪ سال مسلمان جي حيثيت ۾ گذاريائين. پوءِ قاضيءَ جي اجازت کان سواءِ شادي ڪيائين، ڇاڪاڻ ته قاضي غير موجود هو، يعني ويجهي يا ڏوراهين مسافريءَ تي ويل هو. کيس ان مڙس مان حمل ٿيو. ان کان بعد ان جو پهريون (ڪافر) مڙس آيو ۽ اهو به مسلمان ٿيو ۽ ٻئي مڙس خلاف دعويٰ ڪيائين ۽ ڪنهن کي فيصلو ڪندڙ مقرر ڪري مسئلو پڇيائين. ان مفتي يا چڱي مڙس لکت ۾ هيٺيون فيصلو ڏنو ته زال ٻئي مڙس جي آهي. ان فيصلي تي قاضيءَ جي مقرر ڪيل ملازم به دستخط ڪيو. ته ڇا زال کي ٻئي مڙس کان جدا ڪري پهريائين مڙس کي ڏني سگهجي ٿو، جيئن ڌمي ڪافرن سان معاملو ڪيو آهي؟ چٽيءَ طرح مسئلو سمجهايو، جنهن ۾ ڪو موجهارو باقي نه رهي.

جواب: هدايه جي شرح حميديءَ ۾ آهي ته جيڪڏهن (ڪافر) عورت جو مڙس غائب، پاڳل يا ننڍو ٻار آهي ۽ مڙس اسلام پيش ڪيو ويو، يعني ان اسلام قبول ڪيو ته ۱- انهن مان پهرئين يعني غائب هجڻ جي صورت ۾ جيئن امام شافعي رحمة الله عليه فرمائي ٿو ته مرد کي اسلام پيش ڪرڻ جي ضرورت نه آهي، (بلڪ عورت جي اسلام آڻڻ کان بعد) ان کي ٽي حيض اچن (۽ ان دوران پهريون مڙس ظاهر نه ٿئي ته) مڙس ۽ زال بر جدائي ٿي ويندي. هي مسئلو بلڪل ائين آهي جيئن ڪا عورت اسلام قبول ڪري، ان جو مڙس دارالحرب ۾ هجي (۽ ان صورت ۾ سندس زال ٻيو نڪاح ڪري سگهي ٿي). ۲- چرني ٿيڻ جي صورت ۾ (حق) وارث ڏانهن موٽندو. ۳- ٻار هجڻ جي صورت ۾ به صورتون آهن: عورت بالغ ٿئي ته اختيار ان ڏانهن موٽندو ۽ ٻي وارث ڏانهن به. هر هنڌ حاڪم سوچي ويچاري فيصلو ڪري. پويان عالم چون ٿا ته جيڪڏهن اها عورت عدت پوري ڪري ٻئي مرد سان شادي ڪري، پوءِ سندس غائب ٿيل مڙس ظاهر ٿئي ۽ اسلام قبول ڪري ته به ان عورت تي سندس حق نه رهندو، چاهي عورت ٻي شادي قاضيءَ جي اجازت سان ڪئي هجي يا ان جي اجازت کان سواءِ. مفتيءَ جي حوالي سان متانه ۽ خزانه ۾ آهي ته هڪ عورت اسلام قبول ڪيو، ان حالت ۾ جو ان جو

مڙس مسافريءَ دوران غائب ٿي ويو يا پاڳل ٿيڻ سبب نٿو لپي ته ڇا قاضي زال مڙس ۾ جدائي ڪرائي؟ ڪي چون ٿا ته جيڪڏهن سفر جي مدت جيترو پري هجي ته قاضيءَ کي ڪي به نه انهن ۾ جدائي ڪرائي جو کيس ڳولي اسلام پيش ڪرڻ مشڪل آهي ۽ ڪي چون ٿا ته جدائي ڪرائڻ جائز نه آهي، جيئن روايت ۾ آهي. جيڪڏهن سندس اترتو معلوم نه ٿئي ته پوءِ مجبوري ثابت ٿيندي. اهو ويساھ جوڳو قول آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي..

عدت ۽ عورت کي خرچ ڏيڻ جي بابت ”مقاليد الاسلام“ جي لکت

مسئلو: سراجي ۾ آهي ته ڪنهن پنهنجي زال ٻئي کي بخشي ڏني، جيڪڏهن سندس نيت طلاق جي آهي ته طلاق پنهنجي ويندي. ڪتاب المفروق ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪنهن کي چيو وڃي ته پنهنجي زال مون کي ڏي تان ته اٿن به تو کي پنهنجي زال ڏيان. انهيءَ مخاطب چيس ته تو کي (پنهنجي زال) ڏنم ته جيڪڏهن طلاق جي نيت ڪئي اٿس، ته طلاق پنهنجي ويندي ۽ جيڪڏهن ان جي نيت نه اٿس ته کيس حڪم ڪيو ويندو ته ان زال سان پنهنجو نڪاح نئين سر پڙهائي. جڏهن (مسئلي جي اها صورت) اوهان کي معلوم ٿي ته (پوءِ ڄاڻڻ گهرجي ته) بخشش ۽ بيع ڪرڻ حق مالڪيءَ ۾ مشترڪ آهن، جڏهن ته بيع ۾ مالڪي وڌيڪ طاقتور هوندي آهي، ان ڪري بخشش جي برخلاف (بيع ۾) رجوع قابل قبول نه هوندو آهي. ان ڪري جيڪو مسئلو اسان کي درپيش آهي، جيڪڏهن ان ۾ طلاق جي نيت ڪئي وئي آهي ته بطريق اوليٰ ڏيئي لپي ڪرڻ وقت ئي طلاق واقع ٿي ويندي. جيڪڏهن ڪو اهڙي نيت جو انڪار ڪري ته ڪانئس قسم ڪشايو ويندو، جيئن مڃيل ۽ مسلم اصول آهي. جيڪڏهن (طلاق جي) نيت نه ڪيائين ته کيس نئون نڪاح ڪرڻ جو حڪم ڏيو جيئن ڪتاب المفروق ۾ آهي. (مسئلي جي هڪ ٻي صورت) باقي رهي ٿي، جيڪڏهن اڃا طلاق واقع نه ٿي ۽ عورت مڙس جي غائب ٿيڻ کان پوءِ اسلام آندو ۽ عدت کان پوءِ شادي ڪئي ته (ان بابت) ذخيره جي حوالي سان مقاليد الاسلام جو مصنف ڄاڻائي ٿو ته ”جڏهن ڪافر مرد غائب ٿئي، ان جي زال به ڪافريائي آهي. پوءِ اها اسلام آئي ته عدت جي مدت پوري ڪري ٻئي مڙس سان نڪاح ڪري. بعد ۾ جيڪڏهن پهريون مڙس موٽي اچي ۽ مسلمان ٿئي ته اهوئي ان جو وڌيڪ حقدار آهي. مصنف جي هن قول مان ظاهر ٿئي ٿو ته (مٿي بيان ڪيل صورت ۾) ٻي شادي ڪندڙ زال جو پهريون مڙس وڌيڪ حقدار آهي. ليڪن (ياد رکڻ گهرجي ته) هي حڪم ان وقت آهي جڏهن عورت قاضيءَ جي فيصلي کان سواءِ، ازخود عدت گذاري نئون نڪاح ڪري، جيئن مٿئين عبارت مان سمجهجي ٿو، جنهن ۾ اهو شرط لاڳو نه ڪيو اٿس. جيڪڏهن قاضيءَ جي فيصلي سان ائين ڪيائين ته مقاليد الاسلام ۾ آهي ته جيڪڏهن ڏمي ڪافريائي اسلام قبول ڪري، جڏهن ته ان جو مڙس غائب آهي ته ان لاءِ حڪم آهي ته عدت پوري ڪري، ٻئي سان شادي ڪري. ان کان بعد جيڪڏهن پهريون مڙس موٽي (۽ اهو به مسلمان ٿئي) ته جيڪڏهن قاضيءَ جي فيصلي سان عدت گذاري پوءِ شادي ڪئي اٿس ته (ان صورت ۾) پهريون مڙس کي ان تي حق نه رهندو ڇو ته قاضيءَ جو فيصلو به اجتهد هوندو آهي ۽ غائب ٿيل ڪافر مڙس جي ڳولا پڻ مشڪل هئي. توهان کي خبر آهي ته اجتهداي فيصلو ڪرڻ مجتهد جو حق آهي.

رهيو مقلد ته اجتهد جي موقعي تي ان جو پنهنجي مذهب جي خلاف فيصلو قابل عمل نه رهندو آهي، جيئن قنیه پر آهي ته: ”مقلد قاضي جيڪڏهن پنهنجي مذهب جي خلاف فيصلو ڪري ته لاڳو نه ٿيندو.“ در مختار پر آهي ته جيڪڏهن مثلاً حنفي قاضي پنهنجي مذهب خلاف ڄاڻي وائي فيصلو ڪري ته بالاتفاق نافذ نه ٿيندو. رهي (غير سرڪاري) فيصلي ڪندڙ (چڱي مڙس يا پنچانٽ جي قانوني حيثيت) ته اهو آزاد ڪيل غلام (قاضي) جي حڪم پر آهي، سٺي المحيط پر آهي ته ”هن ڌرين پر فيصلو ڪندڙ شخص ائين آهي جيئن اهو قاضي، جيڪو آزاد ڪيل ٻانهو هجي. هاڻي جڏهن ان قاضيءَ جو فيصلو نافذ نٿو ٿئي ته ان شخص جو فيصلو ڪيئن نافذ ٿيندو جيڪو (عام حاڪم يا پريو مڙس) ڪري. رهي اها تحرير جيڪا خزانه الروايات وغيره پر آهي ته ڪافريائيءَ اسلام آندو ۽ ان جو مڙس مسافريءَ جي مفاصلي يا پنڌ تي غائب ٿي ويو آهي، جنهن جي ڪري قاضيءَ لاءِ مشڪل آهي ته ان جي آڏو اسلام پيش ڪري. ان صورت ۾ ڪي عالم چون ٿا ته سفر جو مفصلو ۽ مدت پوري هجي ته جائز آهي ته قاضي ٻنهي ۾ جدائي ڪرائي. ڇاڪاڻ ته ان جي ان لپ مڙس کي ڳولي اسلام پيش ڪرڻ سندس لاءِ مشڪل آهي ۽ ڪي چون ٿا ته جيڪڏهن مڙس جي جاءِ جو علم نه هجي ته طلاق ڏيارڻ جائز نه آهي. ڇڻ ته هن صورت ۾ مجبوري يا عذر ثابت ٿيو. ان قول تي (عالم جو) اعتماد آهي ۽ مجبوري يا عذر ثابت ٿيڻ بعد ان تي فتويٰ آهي. بس پڌرو ٿيو ته فقهي روايت اهائي آهي ته طلاق واقع ٿي ويندي ۽ باقي ٻيا اقوال آهن جيتوڻيڪ انهن مان ڪي مختار ۽ پسنديدہ به آهن. وري پڌرو هجي ته هتي مراد مجتهد قاضي آهي تان ته ٻنهي روايتن ۾ موافقت پيدا ٿئي. ان جي ثابتي مقاليد الاسلام مان ملي ٿي جيڪو مسئلي جو سبب بيان ڪندي لکي ٿو ته ”قاضي اجتهد سان فيصلو ڪري“. باقي رهي مسئلي جي اها صورت جيڪا مقاليد جي مصنف، حميديءَ جي حوالي سان بيان ڪئي آهي ۽ متاخرين ان کي پسند ڪيو آهي ته جيڪڏهن عورت عدت گذاري ٻي شادي ڪري پوءِ غائب (ٿيل) مڙس آيو ۽ اسلام قبول ڪيائين ته ان صورت ۾ ان جو (اڳوڻي) زال تي هاڻي ڪوبه حق نه رهندو، قاضيءَ جي فيصلي سان نڪاح ڪري يا ان کان سواءِ. جيڪڏهن اهو قول صحيح ثابت ٿئي ۽ ڪنهن سبب سان ان جي تائيد به ٿئي ۽ اڳ ۾ گذريل قول تي ان جي ترجيح ظاهر ٿئي ته اها نون مسلمہ عورت ٻئي مڙس جي ٿيندي واللہ اعلم (مخدوم عبدالواحد سيوستانی)

سوال: اما بعد! عالم سڳورن ۾ هن مسئلي بابت گهڻو اختلاف ۽ مونجهارو آهي ۽ ڪيترائي ذهين ۽ فاضل انسان ان ۾ منجهي پيا آهن. ته جيڪڏهن عورت ڪنهن مرد کي چوي ته ”تو کي قبول ڪيم“ ته ڇا ان سان نڪاح ثابت ٿي ويندو؟

جواب: سنڌي عورت جو مخاطب کي چوڻ ته ”تو کي قبول ڪيم“ ان مان مراد اها هوندي آهي ته توسان ئي شادي ڪنديس، نه ڪنهن ٻئي سان. بحر ۾ بيان آهي ته معاملات تانجو نڪاح ۾ به اعتبار لفظن جي معنائن جو هوندو آهي. ”مون توسان شادي ڪئي.“ جيتوڻيڪ اهي لفظ قبول ڪرڻ جي معنيٰ ۾ ايندا آهن، پر جڏهن اهي لفظ اڳ ۾ ڳالهائجن ته ايجاب يعني شاديءَ جي آڇ ڪرڻ جي معنيٰ ۾ به استعمال ٿيندا آهن. ان ڪري فتح القدير پر آهي ته ڪنهن (مرد) عورت کي چيو ته ”مون تو سان شادي ڪئي.“ عورت ورائيو ته ”مون قبول ڪيو.“ ته نڪاح ٿي ويندو. معلوم ٿيو ته جيڪي

لفظ قبول لاءِ آهن، اهي اڳ پر ادا ڪجن ته ايجاب يعني شاديءَ جي آڇ لاءِ ٿي سگهن ٿا. بحر ۾ معراج وغيره جي حوالي سان آهي ته جيڪڏهن قبول ڪرڻ جا الفاظ ايجاب (آڇ) کان اڳ ۾ چئجن، مثلاً چوي ته ”مون تنهنجي ڌيءَ سان شادي ڪئي.“ ته ايجاب قبول ٿي ويندو. ثابت ٿيو ته لفظ ”مون شادي ڪئي.“ جيتوڻيڪ قبول لاءِ آهن پر جيئن ته اڳ ۾ استعمال ٿيا آهن، ان ڪري ايجاب لاءِ به ٿي سگهن ٿا. يعني ڳالهائيندڙ جيڪي لفظ شاديءَ بابت اڳ ۾ چوي اهي ايجاب (شاديءَ جي آڇ ۽ پيشڪش) لاءِ ليکيا ويندا، جيتوڻيڪ بظاهر قبول ڪرڻ جي معنيٰ ۾ استعمال چوڻ ٿين. انهيءَ معنيٰ ۾ سنڌي خاص ڪري لوڪ ماڻهو اهي محاورا ۽ الفاظ استعمال ڪن ٿا. خلاصه ۾ آهي ته هڪ شخص ڪنهن عورت کي چيو ته مون سان (گڏ) رهندين؟ انهيءَ چيو ته (آئون تو سان گڏ) رهنديس ته (انهن لفظن سان) نڪاح نه ٿيندو ۽ هي به چيو ويو آهي ته نڪاح ٿي ويندو. عرف عام مطابق اهوئي ظاهر آهي. پوءِ ڏسو ته اتي ڪيئن ظاهري معنيٰ مراد ورتي وئي آهي جو اهو محاورو نڪاح لاءِ استعمال ٿيندو آهي. حالانڪ اهي الفاظ يا اهو صيغو ترميض يعني ڪمزور قسم جا آهن جيڪو دلالت ڪري ٿو ان جي ابتڙ معنيٰ تي جيئن مڃيل حقيقت آهي. معلوم ٿيو ته لغوي معنيٰ جي لحاظ سان جيتوڻيڪ لفظ بظاهر شادي ۽ نڪاح لاءِ استعمال نه ٿيندا هجن پر عام محاورن ۾ استعمال ٿيندا هجن ته (به) انهن جي ادا ڪرڻ نڪاح ٿي ويندو. جيڪو مسئلو اسان کي درپيش آهي، ان ۾ به ساڳي صورتحال آهي. حالانڪ لفظ ”چاهيان ٿي.“ مان (نڪاح) جي معنيٰ ظاهر نٿي ٿئي پر عالمن چيو آهي ته انهن لفظن سان نڪاح ٿي ويندو. خلاصه ۽ ساڳيءَ ريت خزانه ۾ آهي ته ڪنهن (عورت) چيو ته ”مون ان کي پسند ڪيو.“ مرد چيو ته ”مون قبول ڪيو.“ ته نڪاح صحيح ٿي ويندو. انهن لفظن سان نڪاح صحيح ٿي وڃي ٿو ته ”تو کي قبول ڪيم.“ سان ته ويڙهه ڏيک صحيح معنيٰ ۾ نڪاح ٿي ويندو. ڇاڪاڻ ته پويان لفظ وڌيڪ چٽا آهن، جيئن عقل وارن کان ڳجهو نه آهي. غرض ته ”تو کي قبول ڪيم.“ مرد چوي يا عورت، بظاهر انهن لفظن سان نڪاح ٿي ويندو. واللہ اعلم

سوال: مدت کان زيد جي خواهش هئي ته سندس ڌيءَ جي شادي عمرو سان ٿئي. پر عمرو کي زيد جي مائٽن جي روش جي ڪري انديشو هو (ته متان زيد ڦري وڃي) هڪ ڏينهن (زيد) پاڻ عمرو جي گهر آيو ۽ سندس پيءُ ماءُ سان عهد پيمان ڪيائين. عمرو جي پيءُ ماءُ ۽ ڀائرن کيس چيو ته اسان کي تنهنجي ڳالهين تي هرگز ڀروسو نه آهي، ڇاڪاڻ ته تنهنجا مائٽ هن مسئلي ۾ تنهنجا مخالف آهن. يقيناً هن معاملي ۾ توكي منع ڪندا تڏهن زيد ڳڻجي ۽ ۾ ڪپڙو وجهي واعدو وڃن ڪيو. آخرڪار جيئن ته عمرو کي زيد تي ڀروسو نه هو ان ڪري هي لفظ چيائين ته: ”ابا ٻار منهنجا، ملڪ تنهنجي مون کي ڪرڻا هئا سي مون ڪري ڏنا.“ عمرو ان جي جواب ۾ سنڌيءَ ۾ چيو ته ”مون مٿي تي مڃي“ (قبول ڪيو) پوءِ زيد عمرو جي پيءُ ماءُ کي چيو ته هاڻي ته (اوهاڻ کي ويساهه ٿي ويو. زيد ۽ عمرو جي مٿئين گفتگو سان نڪاح ٿيندو يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ظاهر هي آهي ته اهي لفظ تملڪ (مالڪ بنائڻ) جا آهن ۽ انهن سان نڪاح ٿي ويندو، جيئن متانه ۾ آهي ته اسان وٽ تملڪ جا لفظ (چوڻ) سان نڪاح جائز آهي، ائين مضمرات ۾ آهي. بحر ۾

آهي ته هڪ شخص ڪنهن وٽ آيو ۽ چيائين ته تو کان (تنهنجي) ڌيءَ جو سڱ گهرڻ آيو آهيان (تڏهن) پيءُ چيو ته ”مون تو کي ان جو مالڪ بنايو“. ته نڪاح ٿي ويندو. ساڳيءَ طرح مڙس چوي ته ”قبول آهي“ ته نڪاح ٿي ويندو، جوان جي معنيٰ آهي ته مون ٻڌو ۽ قبول ڪيو. درمختار ۾ به ان طرف اشارو آهي ته اهو لفظ به قبول جي قائم مقام آهي. جيڪڏهن ان (مرد) کي هڪ ڌيءُ آهي ۽ ان گفتگو مان مراد ان جو نڪاح آهي يا ان تي قرينو، قياس ۽ اشارتي دليل قائم ٿئي ٿو، جيئن هتي نڪاح جي طلب جو قرينو موجود آهي ۽ شاهد به ائين سمجهن ته ٻنهي ۾ نڪاح قائم ٿي ويندو، جيئن عالمگيري ۾ آهي ته ”ڪنهن چيو ته مون پنهنجي ڌيءَ جو نڪاح تو سان ڪيو. وڌيڪ ڪجهه نه چيائين ۽ ان جي ڌيءَ به هڪ آهي ته نڪاح جائز آهي، ائين محيط ۾ آهي. درالمتقي ۾ آهي ته لفظ ”نڪاح“ ۽ ”شادي“ سان به نڪاح ٿي ويندو ڇو ته اهي ٻئي (لفظ) چٽا آهن. انهن کان سواءِ ٻيا لفظ اشارتي آهن ۽ اهو هر اهو لفظ آهي جيڪو مقرر ڪيو ويو هجي اصل شيءَ کي مالڪ بنائڻ لاءِ وقت جي شرط سان ۽ شاهد به ان جو مقصد اهوئي سمجهن (ته اهي لفظ نڪاح جا آهن).

سوال: (شريرن جي اٽڪل جي ترديد) زيد، وارثن جي اجازت کان سواءِ لکي شاهدن جي موجودگيءَ ۾ عاقل بالغ زينب سان نڪاح ڪيو. ان کان پوءِ زيد هليو ويو (غائب ٿي ويو) تڏهن زينب وارثن جي مرضيءَ سان علي الاعلان معمول مطابق عمرو سان شادي ڪئي. ان کان پوءِ زيد ظاهر ٿيو ۽ پنهنجن شاهدن کي ڪنهن عالم (جيڪو قاضي نه آهي) جي آڏو زينب ۽ عمرو جي غيرموجودگيءَ ۾ پيش ڪري پنهنجو نڪاح ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين تان ته مبادا زينب سندس ور چڙهي ۽ ساڻس همبستري ڪري. ان صورت ۾ قاضيءَ جي فيصلي کان اڳ زيد زينب کي، جيڪا عملاً عمرو جي زال، سندس حفاظت ۽ سندس گهر ۾ آهي، هٿ لائي (همبستري ڪري) سگهي ٿو؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: زيد جو زينب سان ميلاپ ڪرڻ حالانڪ عملاً اها عمرو جي زال آهي، جيئن ماڻهوبه ڄاڻن ٿا، ديانتداريءَ جي خلاف آهي ۽ ان سان جهڳڙي کان سواءِ، نسب ۾ شڪ جو امڪان به آهي ۽ هڪ عورت سان ٻن مردن جي همبستري ڪرڻ، جو هر هڪ چوي ته ان جي زال آهي، وڏي بيغيرتيءَ ۽ ديوتيءَ جي ڳالهه آهي. ان کان سواءِ جيڪڏهن عمرو زيد کي زينب سان ميلاپ ڪندي ڏسي ۽ سوچي ته زينب ته منهنجي زال آهي ۽ زيد ان سان زنا پيو ڪري ته متان ان حالت ۾ ان کي قتل ڪري ڇڏي، جو شريعت به ان حالت ۾ قتل ڪرڻ جي اجازت ڏئي آهي. جيتوڻيڪ زيد جو خيال آهي ته زينب ان جي زال آهي پر ظاهري نموني اها نڪاح سان عمرو جي گهر ۽ ان جي قبضي ۾ آهي ۽ اهائي ظاهري صورتحال عمرو جي لاءِ معقول سبب آهي ته سندس زال سان ڪو زنا ڪرڻ جو ارادو يا ڪوشش ڪري ته ان کي روڪي، جيستائين زيد پنهنجو نڪاح ثابت نه ڪري، جيئن محيط ۾ آهي. جامع الفصولين ۾ آهي ته ظاهر ۾ جيڪو حق حاصل هجي ان جو دفاع ۽ حفاظت ڪرڻ صحيح آهي. غرض ته دعويٰ دار طرفان قاضيءَ وٽ پنهنجي نڪاح جي ثابتي پيش نه ڪرڻ ۽ (قاضيءَ) جو زيد جي حق ۾ فيصلو نه ڪرڻ ثابت ٿو ڪري ته عمرو کي حق آهي ته زيد کي زينب سان همبستريءَ کان روڪي، جيئن بحر ۾ آهي ته جڳهه يا گهر جي ثابتيءَ کان بعد (مڙس ٻئي کي پنهنجي عورت سان)

ڪنهن سبب جي ڪري همبستري ڪرڻ کان روڪي سگهي ٿو. ڪنهن شخص جي قاضيءَ جي مجلس کان سواءِ ۽ مخالف ڌر جي غير موجودگيءَ ۾، شاهدي يا شاهد پيش ڪرڻ، اهڙي خبر آهي جيڪا اعتماد جوڳي نه آهي ۽ ان جي بنياد تي ڪنهن عورت سان همبستري حلال نٿي ٿي سگهي جيئن المحيط ۾ آهي ته قاضيءَ جي مجلس کان سواءِ ڏنل شاهدي حجت نه آهي ۽ وڌيڪ لکي ٿو ته ”حقوق العباد ۾ مخالف فريق جي موجودگيءَ کان سواءِ شاهدي قبول نه ڪئي ويندي.“ وري اها ڳالهه به واضح هجي ته هن زماني ۾ جيستائين شاهدن کي قسم ڪشائي انهن جي تصديق ۽ تڪيو نٿو ڪجي، ان وقت تائين اهي اهڙن شاهدن جي حڪم ۾ آهن، جن تي اعتماد ڪري نٿو سگهجي. اهڙن شاهدن جي شاهديءَ جي روشنيءَ ۾ نڪاح ثابت نه ٿيندو آهي، تانجو اها زال جنهن جي خلاف شاهدي ڏني وئي آهي، ان لاءِ حلال آهي ته ٻيو نڪاح ڪري يا ان (نئين مڙس) لاءِ حلال آهي ته ان عورت سان همبستري ڪري، جيئن خزانه المفتين ۾ آهي ته: هڪ مرد ڪنهن عورت سان نڪاح جي دعويٰ ڪئي ۽ شاهد به پيش ڪيائين پر شاهدن جي سچائي ۽ عدالت ظاهر نه آهي ته ان عورت لاءِ ٻئي مرد سان نڪاح ڪرڻ حلال آهي. هن روايت مان ٻه فائدا معلوم ٿيا، جيڪي اسان کي مطلوب آهن: ۱- شاهدن جي عدالت ۽ سچائي ظاهر ٿيڻ کان سواءِ جيئن هن زماني ۾ قسم ڪڻڻ آهي، ان عورت کي ٻي شادي ڪرڻ کان روڪي نٿو سگهجي، جيتوڻيڪ اها شاهدي قاضيءَ جي مجلس ۽ مخالف ڌر جي آڏو چوڻ هجي. پوءِ پاڻ سوچيو ته اها شاهدي ڪيئن تسليم ڪري سگهجي ٿي، جيڪا قاضيءَ جي محفل کان سواءِ ۽ مخالف ڌر جي غير موجودگيءَ ۾ هجي؟ واضح هجي ته عورت جو ٻئي مڙس سان شادي ڪرڻ خود ثابت ڪري ٿو ته اها ٻئي لاءِ حلال آهي ڇاڪاڻ ته نڪاح جي احڪامن مان همبستري حلال هئڻ به آهي جيئن بحر الرائق ۾ آهي. معلوم ٿيو ته جيستائين دعويٰ ٻه ڀاڱن ۾ ٻڌائي نڪاح کي شرعي نموني ثابت نه ڪري ٿيستائين ان لاءِ اهڙي (تڪراري) عورت سان همبستري ڪرڻ جائز نه آهي جيتوڻيڪ پنهنجي خيال ۾ کيس پنهنجي زال چو نه سمجهي، ڇاڪاڻ ته پنهنجي دعويٰ کي دليلن سان ثابت ڪري نه سگهيو آهي.

ان حالت ۾ جيڪڏهن نئين مدعيءَ کي ان عورت (زينب) سان همبستري ڪرڻ جي اجازت ڏجي ته (پوءِ پاڻ سوچيو ته ان عورت لاءِ) ٻئي مڙس (عمرو) سان شادي ڪيئن حلال ٿي ها؟ ڇاڪاڻ ته سندس ٻي شاديءَ جو مطلب آهي ته ٻئي شخص سان زال مڙس جا تعلقات قائم ڪري ۽ اهڙو ناممڪن آهي ته ٻن شخصن کي هڪ عورت سان همبستري ڪرڻ جي اجازت ڏجي، جيئن پٿرو آهي. ان ڪري پهرئين مڙس کي گهرجي ته ديانتداريءَ کان ڪم وٺندي ٻن مان هڪ ڳالهه پسند ڪري: ۱- قاضيءَ وٽ مخالف ڌر جي موجودگيءَ ۾ دليل سان پنهنجي دعويٰ ثابت ڪري تان ته قاضي ان جي حق ۾ فيصلو ڪري عورت ان کي ڏياري. ۲- ان عورت کي طلاق ڏيئي آرام سان گهر ويهي رهي. واللہ اعلم

سوال: زور ڀرڻ تي سان وڌل نڪاح صحيح آهي يا نه؟

جواب: بظاهر ڪفو (جوڙ) ۾ مهر مثل سان زبردستيءَ سان وڌل نڪاح نافذ العمل ٿي ويندو، جيئن مڃيل حقيقت آهي. ان جو سبب هي آهي ته جيڪڏهن ڪو شخص مخاطب کي پوڳ ۾ مثلاً چوي

تہ ”توڪي پنهنجي نياڻي ڏنم.“ تہ عملاً اهو نڪاح قائم ٿي ويندو (يعني ان کان بعد وٺي نٿو چئي سگهجي تہ مون پوڳ ۾ اها ڳالهه چئي هئي.) ساڳيءَ ريت زبردستيءَ سان ڪرايل شادي بہ عملاً واقع ٿي ويندي. ان جو اصل نبي ... جي هيءَ حديث آهي تہ پاڻ فرمايو اٿن تہ ٽي شيون سچ ۾ چوي يا پوڳ ۾، نافذ ٿي وينديون: ۱- نڪاح؛ ڪهڙي بہ نيت ۽ ڪهڙي بہ حالت ۾ ڪو شخص ڪنهن کي چوي تہ توسان شادي ڪيم يا تنهنجي شادي ڪرايم تہ حقيقت ۾ شادي ٿي ويندي. ۲- طلاق؛ مڙس پنهنجي زال کي چوي تہ توڪي طلاق آهي. اها ڳالهه ڪل پوڳ ۾ چوي، زور زبردستيءَ سان چوي، يا ڪل خوشيءَ ۾ چوي. جيئن تہ انهيءَ طلاق جا لفظ پنهنجي زبان مان ڪڍيا آهن، ان ڪري اها واقع ٿي ويندي. ۳- رجوع ڪرڻ؛ هڪ يا ٻہ طلاقون ڏئي چوي تہ مون پنهنجي زال ڏانهن رجوع ڪيو تہ ظاهري الفاظن جو اعتبار ڪندي سندس رجوع ثابت ٿيندو. (ترمذي - ابوداؤد) طبرانيءَ جي روايت ۾ ان جي بجاءِ ”ذلامر آزاد ڪرڻ“ آهي، جيئن جمع الجوامع ۾ آهي. يعني آقا پنهنجي ٻانهي کي ڪل خوشيءَ يا پوڳ ۾ چوي تون آزاد آهين، تہ ٻانهو آزاد ٿي ويندو. خلاصه ۾ آهي تہ زور زبردستي سان ڪو شخص معاملو ڪري ٿو جيئن نڪاح، طلاق، ٻانهو آزاد ڪرڻ تہ پوءِ اهو شخص انهن نٿو چئي سگهجي تہ مون اهي معاملو مذاق ۾ ڪيا هئا، بلڪ هر صورت ۾ اهي نافذ العمل ٿيندا. البته جيڪڏهن ڪنهن شخص کي مجبور ڪيو ويو هجي تہ مهر مثل کان گهٽ يا غير ڪفو (غير جوڙيدار) سان شادي ڪر تہ پوءِ ان مسئلي ۾ تفصيل آهي. سراجي ۾ آهي تہ جيڪڏهن ڪنهن عورت جو نڪاح زبردستيءَ مهر مثل کان گهٽ تي ڪيو ويو هجي تہ سندس مڙس کي چئبو تہ مهر مثل ادا ڪر يا کيس طلاق ڏي. جيڪڏهن مرد ان عورت سان سندس ناراضگيءَ جي حالت ۾ خلوت ڪري تہ پوءِ اها ان مرد جي رضامندي جاتي ويندي تہ پورو مهر ادا ڪرڻ لاءِ تيار آهي. جيڪڏهن عورت ان کي راضي خوشيءَ سان خلوت ڪرڻ ڏئي تہ ان جو مطلب اهو ٿيندو تہ عورت گهٽ مهر تي راضي آهي. پر ان صورتحال ۾ وارثن کي ان (نڪاح) تي اعتراض جو حق رهندو. جيڪڏهن (نڪاح) ڪفو ۾ نه هجي تہ انهيءَ جوڙي ۾ جدائي ڪرائي ويندي. عالمگيري ۾ آهي تہ جيڪڏهن مرد (عورت) جو ڪفو نه آهي تہ وارثن کي اختيار آهي تہ منجهن جدائي ڪرائين. جيڪڏهن عورت جي ناراضگيءَ جي حالت ۾ مرد ان سان خلوت ڪئي تہ مٿس مهر مثل لازم ٿيندو ۽ ڪفو نه هجڻ سبب وارثن کي اعتراض جو اختيار هوندو. جيڪڏهن عورت رضامنديءَ سان کيس خلوت ڪرڻ ڏئي تہ ٽي ٿيل مهر لازم ٿيندو، وڌيڪ نه ورتو ويندو ۽ عورت جو اهو طرز عمل ان جي طرفان نڪاح تي راضي ٿيڻ سمجهيو ويندو. پوءِ کيس گهٽ مهر نه ملڻ سبب نڪاح ختم ڪرائڻ يا مهر مثل جي مطالبي جو حق نه رهندو. امام ابوحنيفه وٽ وارثن کي ٻن سببن جي ڪري اعتراض جو اختيار آهي: ۱- نڪاح ڪفو ۾ نٿو هجي. ۲- مهر مثل نه ڏنو ويو هجي. امام ابو يوسف ۽ امام محمد جي قول موجب ڪن رڳو ڪفو نه هئڻ سبب اعتراض جو اختيار رهندو، واللہ اعلم

مسئلو: ڪن عالمن فتاويٰ قاضي خان، فصول العمادية ۽ قاضي ابو خازم جي حوالي سان لکيو آهي تہ (شاديءَ جو) اقرار ڪرڻ اڳ ۾ ٿيل ڪم جي خبر ڏيڻ آهي. جيڪڏهن (مرد دعويٰ ڪري تہ فلاڻيءَ سان مون نڪاح ڪيو هو ۽) عورت به ان جي زال هجڻ جو اقرار ڪري تہ نڪاح صحيح ٿي

ويندو (برجندي) ڇاڪاڻ ته اقرار (ڪرڻ) خبر ڏيڻ آهي ۽ مالڪ بنائڻ نه آهي (برجندي) جيڪڏهن اها عورت ان مرد جي دعويٰ کي مڃي جنهن وٽ ڪا حجت نه آهي ته ان جي زال چئبي (ابو المڪارم) ۽ نڪاح ۾ تعطل يعني خلل واقع ٿيندو ۽ (عورت) ان جي ٿيندي جيڪو مهر ادا ڪري. (مختصر وقايع) جڏهن شاهدن جي سامهون پئي مڙس مهر ادا ڪن ته ٻنهي جي درميان فيصلو ڪيو ويندو. (يعني قاضي جنهن کي چاهي زال ڏي - ابوالمڪارم) جيڪڏهن عورت مڃي ته اهو سندس مڙس آهي ۽ مرد مڃي ته هيءُ منهنجي زال آهي ته سندن اقرار کي "نئون نڪاح" چئبو. پوءِ اهوئي نڪاح (قانوني نڪاح) ٿيندو (شيخ الاسلام) ذخيره جي مصنف هن قول کي ترجيح ڏني آهي ته نڪاح ٿي ويندو ۽ ابن الفضل ان قول کي پسند ڪيو آهي (النهر - كشف الرمزا) شاهدن جي موجودگيءَ ۾ دعويٰ صحيح ٿيندي ۽ ان کي نئون نڪاح قرار ڏنو ويندو ۽ اهوئي وڌيڪ صحيح قول آهي (تنوير الابصار) (عورت جي) مهر قبول ڪرڻ ۽ مخالفت نه ڪرڻ جي صورت ۾ ڪو مونجهارو باقي نه رهندو. والده تعاليٰ اعلم (عبدالڪريم) روايتون صحيح آهن (يار محمد) جڏهن عورت ان جي مڙس هجڻ جو اقرار ڪري ۽ مڙس مهر ادا ڪري ۽ ٻيو مدعي مڙس به نه هجي ته عورت جو اقرار صحيح ڄاتو ويندو، ان صورت ۾ شاهدن جي ضرورت نه رهندي (محمد حفيظ قاضي نوشهره) اهو تڏهن آهي جڏهن عورت جو ٻيو مڙس (دعويدار) نه هجي (فقير محمد معين مخدوم) مخدوم عبدالواحد صديقي مڏله ان مسئلي تي تنقيد ڪندي مٿين عالمن جي غلطي واضح فرمائي ٿو:

سوال: هڪ مسلمان مڪلف عورت هر هڪ ماڻهوءَ وٽ بکر سان شادي ڪرڻ جو اقرار ڪيو هو، پر پوءِ انڪار ڪندي چون لڳي ته بکر مون سان زنا ڪندو رهيو ۽ بکر وٽ ايجاب ۽ قبول جا شاهد نه آهن. شريعت ۾ ماڻهن اڳيان ان عورت جو اڳيون اقرار ويساهه جوڳو آهي يا نه؟

جواب: بظاهر فقهي ڪتابن جي متن جي جن روايتن تي ان مسئلي بابت فتويٰ آهي، انهن مطابق شاهدن جي موجودگيءَ ۾ به صرف ڪنهن جي اقرار سان نڪاح ثابت نه ٿيندو آهي، والده اعلم. ملتقي ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪو جوڙو شاهدن جي روبرو چوي ته اسين ٻئي زال مڙس آهيون ته نڪاح ثابت نه ٿيندو (وقايع - اصلاح - بحر - فتح القدير - تنوير - ابوالمڪارم - الايضاح - عالمگيري) جواهر الاخلاطيءَ ۾ آهي ته ڪي عالم چون ٿا ته نڪاح ٿي ويندو پر پهريون قول وڌيڪ صحيح آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي. تنوير جو مصنف وڌيڪ ڄاڻائي ٿو ته "جيڪڏهن شاهدن جي موجودگيءَ ۾ اقرار ڪري ته نڪاح صحيح ٿي ويندو، پر ان کي "نئون نڪاح" قرار ڏنو ويندو ۽ اهوئي وڌيڪ صحيح آهي." مگر دراصل مصنف جو هي قول پهرين قول جي ڀيٽ ۾ مرجوح (يعني ثانوي حيثيت) رکي ٿو، ڇاڪاڻ ته جيتوڻيڪ ان کي هتي "وڌيڪ صحيح" به ڄاڻائي ٿو، پر ان مسئلي کي لفظ "قيل" سان بيان ڪيو اٿس، يعني چيو ويو آهي. عالمن ۽ فقيهن وٽ جنهن مسئلي کي انهن لفظن سان بيان ڪجي ته ان جو مطلب هي هوندو آهي ته مسئلو ڪمزور ۽ غير اهم آهي. (ملتقي) والده اعلم.

ضميمو: عالمگيريءَ ۾ آهي ته "جيڪڏهن ڪو شاهدن جي آڏو چوي ته "هيءُ منهنجي زال آهي." ۽ عورت چوي ته "هيءُ منهنجو مڙس آهي." ۽ اڳ ۾ انهن جو نڪاح ٿيل نه آهي ته ان مسئلي ۾ عالمن جو اختلاف آهي. صحيح مذهب اهو آهي ته نڪاح نه ٿيندو ائين ئي ظهيري ۾ آهي. متان ۾ آهي

تہ ”نڪاح نہ ٿيندو، اهوئي مختار قول آهي جيئن غياثيہ ۾ آهي.“ ۽ خوانۃ المفتين ۾ آهي تہ ”مرد ۽ عورت شاھد جي آڏو نڪاح جو اقرار ڪيو ۽ (سنڌي ۾) چيائون تہ ”اسين پاڻ ۾ زال مڙس آهيون تہ (انهن لفظن سان) نڪاح ثابت نہ ٿيندو اهوئي مختار مذهب آهي. ڇاڪاڻ تہ نڪاح (معروف طريقي مطابق) ثابت ڪرڻ (جو نالو) آهي ۽ اهي لفظ راءِ جي اظهار جا آهن ۽ اظهار سان نڪاح ثابت نہ ٿيندو آهي. مصنف وڌيڪ جائاني ٿو تہ اقرار دراصل اڳ ۾ ٿيل ڪم جي خبر ڏيڻ آهي، جيڪو ٿيو (بہ آهي يا) نہ ٿيو آهي. اهي روايتون ٻڌائن ٿيون تہ ان طريقي سان نڪاح قائم نہ ٿيندو. ان ڪري ان کان منھن موڙڻ سنڌي وات تي هلڻ وارن جو طريقو نہ آهي. (مخدوم مدظله)

ساڳيو مسئلو: درمختار ۾ آهي تہ مختار قول موجب (صرف) اقرار سان نڪاح ثابت نہ ٿيندو. خلاصہ ۾ آهي تہ اها ڳالھہ ائين آهي جيئن ڪو چوي تہ ”هيءُ منهنجي زال آهي“. ڇاڪاڻ تہ اقرار ثابت ٿيل شيءِ جو اظهار آهي، ڪا نئين ڳالھہ نہ آهي. فتح القدير ۾ آهي تہ ”شاهدن جي موجودگيءَ ۾ مرد ۽ عورت شادي ڪرڻ جو اقرار ڪيو. مرد چوي تہ ”هيءُ منهنجي زال آهي ۽ آئون هن جو مڙس آهيان.“ يا عورت چوي تہ ”هيءُ منهنجو مڙس آهي ۽ آئون سندس زال آهيان.“ پوءِ هر هڪ (تصديق ڪندي) چوي تہ ”هانوا! (اين ئي آهي)“ تہ ٻنهي جو نڪاح ثابت نہ ٿيندو ڇاڪاڻ تہ اقرار ثابت ٿيل شيءِ جو اظهار هوندو آهي، ان ڪري اهو ثابت ڪرڻ جو هڪ قسم آهي. اهوئي سبب آهي تہ جيڪڏهن ڪو انسان ڪنهن شيءِ بابت ڪوڙو اقرار ڪري تہ ان جو مالڪ نہ ٿيندو. ايضاح جو مصنف مختارات النوازل جي حوالي سان جائاني ٿو تہ اهوئي مذهب مختار آهي. اهڙي وضاحت ۽ نڪاح جا شرط وضاحت سان خاص هن ڪتاب ۾ بيان ٿيل آهن، چڱي طرح اهي ياد ڪريو جو خاص مهربانن لاءِ اها چنڊڇاڻ ڪري مسئلي جي تحقيق پيش ڪجي ٿي.

ظاهر آهي تہ نڪاح جي دعويٰ جا شرط آهن؛ شاهدن ۽ ٻڌندڙن جي موجودگيءَ ۾ هڪ ڌر طرفان ٻي ڌر کي شاديءَ جي آڇ ڪرڻ ۽ ٻيءَ ڌر جو ان کي قبول ڪرڻ. ان کي شريعت جي اصطلاح ۾ ”ايجاب ۽ قبول“ چئجي ٿو، جيئن معروف طريقو آهي. ان جي تائيد ڪتاب ”مختارالاختيار“ مان ٿئي ٿي. مصنف لکي ٿو تہ ”(ڪنهن چيو تہ) آئون هن مجلس ۾ دعويٰ ٿو ڪريان تہ هن (عورت) منهنجي نفس کي پنهنجي لاءِ شرعي نڪاح ۾ قبول ڪيو ۽ مون پنهنجو نفس عادل شاهدن جي موجودگيءَ ۾ ان کي ڏنو، جن اسان جي ايجاب ۽ قبول کي ٻڌو هو.“ ممڪن آهي تہ ان ۾ ان کان وڌيڪ شرط بہ هجن، جيڪي تفصيلات طي ڪرڻ مهل ڌرين جي سامهون ايندا آهن، جيئن دعويٰ ۽ جوابي دعويٰ ڪرڻ وقت عام معمول هوندو آهي ۽ ٿوري غور سان معلوم ٿيندا آهن. ان جو تفصيل جواهر الاخلاطيءَ وغيره ۾ آهي تہ شاهدن جي موجودگيءَ ۾ نڪاح جي دعويٰ ڪرڻ ضروري آهي ۽ سندن معاملو ڪندڙ ڌرين جي گفتگوءَ کي ٻڌڻ بہ ضروري آهي ڇاڪاڻ تہ ايجاب ۽ قبول جو ٻڌڻ وڌيڪ صحيح مذهب مطابق شرط آهي، ان ڪري ان جو بيان ڪرڻ لازمي آهي تان تہ دعويٰ صحيح ٿئي ۽ ظاهر آهي جيئن ڏسڻو تہ ڌرين جي دعويٰ کي شاهدن جو ٻڌڻ ان ڪري لازم آهي جو اهو نڪاح جو لازمي شرط آهي. جنهن مان معلوم ٿيو تہ نڪاح ۾ جيڪا ڳالھہ شرط هجي ان جو ذڪر ڪرڻ ان تہ ۽ ناگزير آهي، تان تہ دعويٰ صحيح ثابت ٿئي. نڪاح جا شرط گهڻا آهن انهن مان نڪاح قائم يعني

معاملي جو طي ڪرڻ يا مڃڻ به آهي ان جا ٻه قسم آهن: ۱- عام ۲- خاص. عام اجمال جي اعتبار سان پنهنجي اهليت ۽ محليت کي ثابت ڪرڻ آهي. (اهليت يعني مرد ۽ عورت ثابت ڪري ته شاديءَ جي لائق آهي. محليت يعني زال مڙس، سندن ولي وارثن، نڪاح پڙهائيندڙ ۽ شاهدن جو هڪ هنڌ هجڻ - مترجم) جيئن بحر ۾ آهي. بحرجو مصنف فتح جي حوالي سان ان کي ضعيف قول ڄاڻائي ٿو ته نڪاح جي قائم يا طي ڪرڻ جو ٻيو قسم عام آهي. رهيو تفصيلي اعتبار سان ته ڄاڻڻ گهرجي ته جيڪو متولي عورت سان پاڻ نڪاح ڪري، ان جي نڪاح نافذ ٿيڻ جا شرط آهن. يعني محليت کان سواءِ بلوغت ۽ آزاد هجڻ. نڪاح منعقد ٿيڻ جو شرط محليت کان سواءِ هڪ آهي، يعني منجهس معاملو منعقد ڪرڻ جي اهليت هجي چاهي وارث هجي يا وڪيل، جيئن بحر الرائق ۾ آهي. خاص جا ٻه قسم آهن: ۱- نڪاح منعقد ڪرڻ جو شرط، جيڪي محليت کي شرط ڄاڻ ٿا، انهن وٽ اجمال جي اعتبار سان اهو هڪ شرط آهي. تفصيلي لحاظ سان محليت کان سواءِ ڇهه شرط آهن: ۱- ٻن شاهدن جي موجودگي ۲- ٻئي جڙا آزاد هجڻ ۳- ٻئي مڪلف يا اهل هجڻ ۴- ٻئي (ايجاب ۽ قبول) ٻڌڻ ۵- ٻئي سمجهڻ ته اهو نڪاح آهي ۶- ٻئي مسلمان هجڻ جيئن تنوير الابصار ۾ آهي. ٻيو قسم ايجاب ۽ قبول جا شرط آهن، اهي ست آهن تي وجودي: ۱- هڪ مجلس ۾ ٻنهي ڌرين جو هجڻ ۲- ٻئي هڪ ٻئي جي گفتگو ٻڌڻ ۳- نسبت ڪامل هجي (جنهن جو مطلب آهي ته مثلاً پيءُ چوي ته مون پنهنجي فلاڻي نياڻي فلاڻي شخص جي فلاڻي پٽ کي ڏني) ۽ چار شرط اهڙا آهن جن جي نفي ڪرڻ لازمي آهي: ۱- ايجاب ۽ قبول ۾ اختلاف نه هجي ۲- نڪاح کي ڪنهن سان نه وڇڙائي، نه تنگي (مثلاً چوي ته فلاڻو پٽ برادريءَ ۾ شريڪ ٿيو ته پوءِ شادي نه ٿيندي) ۳- زماني يا وقت جي نسبت ۽ اضافت نه هجي (مثلاً چوي ته ”منهنجي زال“ ٻيو پيٽ تنهنجو آهي.“) ۴- جنهن عورت جو نڪاح ٿي رهيو هجي اها مجهول يا اڻ ڄاتل نه هجي، سڃاتل ۽ ڏنل وائيل هجي. جيئن درمختار ۾ آهي. اهي سترهن شرط آهن. عقل ۽ بلوغ جو شرط جدا بيان ڪجي ته ڪل ۱۸ شرط ٿيندا، جيئن ڳجهو نه آهي. هتي اها وضاحت ڪرڻ ضروري آهي ته جيڪڏهن نڪاح جا شرط تفصيلي طرح بيان نه ڪيا ويا هجن، رڳو مختصر ۽ مجمل دعويٰ ڪري ته به دعويٰ صحيح ثابت ٿي ويندي. جيڪڏهن دعويٰ کان بعد ڌرين شرط شرائط لاڳو ڪن ته سندن شرط اصل دعويٰ جو حصو شمار ٿيندا، جيئن هدايه ۾ آهي ته ”معاملات ۾ اجمالي دعويٰ ڪرڻ عام عادت ۽ معمول آهي، ان ڪري بيان جو اعتبار ڪندي اهڙي دعويٰ صحيح ليکي ويندي. جيڪڏهن بعد ۾ ان دعويٰ سان اضافي شرط شامل ڪجن ته اهي ان ۾ شامل سمجهيا ويندا.

نڪاح جي تفصيلي شرطن بابت فقهي ڪتابن جون عبارتون

اها ڳالهه به نوٽ ڪرڻ جوڳي آهي ته هتي نڪاح جا جيڪي شرط بحر الرائق، تنوير الابصار ۽ درمختار مان سهيڙي سموهي گڏ ڪيا ويا آهن، اهي ڪنهن ڪتاب ۾ هڪ هنڌ نٿا ٿين. ان ڪري مٿين ڪتابن جون واسطيدار عبارتون جدا مضمون جي صورت ۾ لکجن ٿيون. بحر ۾ آهي ته نڪاح جا ۲ شرط آهن: ۱- عام، نڪاح نافذ ٿيڻ جي سلسلي ۾ ڌرين کي نفعو ٿئي يا نقصان مثلاً دعوت وليمه، مهر وغيره. ۲- خاص. سڀ کان اڳ ۾ ڌرين جو عقلمند ۽ بالغ هجڻ ضروري آهي. فتح

القدير ۾ آهي ته جڳائي ته اهو شرط وٺي يا وڪيل تي لاڳو ٿئي، ڇاڪاڻ ته اهي صغير جي شادي ڪرائين ته جائز آهي. رهيو آزاد هجڻ جو شرط ته اهو نفاذ جو شرط بلڪ هڪ حڪم آهي. حقيقت اها آهي ته جيڪو شخص نڪاح ڪرائي چاهي وارث هجي يا وڪيل ان لاءِ عقل ۽ شعور جو هجڻ لازمي شرط آهي، ڇاڪاڻ ته چريو ۽ بي سمجهه ٻار سڌي طرح پاڻمرادو نڪاح ڪري ته ان جو نڪاح صحيح نه ٿيندو. رهيا بلوغت ۽ آزاد هجڻ جا شرط ته نڪاح نافذ ٿيڻ جا اهي شرط ان شخص لاءِ آهن جيڪو پاڻ شادي ڪري، ڇاڪاڻ ته ٻار جي شادي وارث ۽ ٻانهيءَ جي شادي مالڪ جي اجازت سان وابسته آهي. نڪاح جي محفل يا هنڌ جي باري ۾ فتح القدير ۾ آهي ته عام شرطن مان آهي ۽ حالات جي اعتبار سان ان شرط جي حيثيت بدلي رهي ٿي، جيئن مختلف ڪمن لاءِ مختلف موقعا ۽ هنڌ هوندا آهن مثلاً بازار ڌڻي لپتي لاءِ ۽ محفل يا مجلس نڪاح لاءِ.

ٻيو خاص شرط جيڪو (نڪاح) قائم ٿيڻ لاءِ ضروري آهي، سو آهي ٻن مڙن جو ايجاب ۽ قبول جي خاص لفظن کي ٻڌڻ. المحيط ۾ وڌيڪ چاڻائي ٿو ته شادي ڪندڙ عورت محرمات مان نه هجي، يعني اها ٿيندڙ مڙس لاءِ شرعاً حلال هجي. تنوير ۽ در ۾ آهي ته ٻن اهڙن آزاد ۽ مستقل شاهدن جو هجڻ پڻ شرط آهي، جن تي شرعي حڪم احڪام لاڳو ٿين، جيڪي زال مڙس جي گفتگو ٻڌڻ سان گڏوگڏ اها ڳالهه به سمجهن ته مسلمانن جي مذهب موجب شادي ٿي رهي آهي. بحر ۾ آهي ته مصنف ايجاب ۽ قبول جا شرط ذڪر نه ڪيا آهن، جن مان وحدت مجلس ۽ ايجاب قبول ۾ اختلاف نه هجڻ به آهي. جيڪڏهن چوي ته نڪاح قبول ڪيم پر مهر قبول نه آهي ته نڪاح صحيح نه ٿيندو.

۽ هي به شرط آهي ته هر شاهد ٻنهي (زال مڙس) جي ڳالهه ٻڌي ۽ هيءُ به بنيادي شرطن مان آهي ته ڪامل نسبت هجي (يعني وارث يا وڪيل سهڻي نموني ٻڌڻو ڪري ته فلاڻي شخص ۽ جي ڌيءُ جي شادي فلاڻي شخص جي پٽ سان ڪريون ٿا) هڪ شرط هي آهي ته ڪنوار جو نالو ظاهر ڪجي. جيڪڏهن نالو وٺڻ کان سواءِ چوي ته مون پنهنجي ڌيءُ نڪاح ۾ ڏني ۽ سندس هڪ کان وڌيڪ ڌيئرون آهن ته وضاحت نه هئڻ سبب اهڙو مشڪوڪ نڪاح صحيح نه ٿيندو. درمختار ۾ آهي ته شاديءَ جي شرطن مان مجلس جو اتحاد يعني زال، مڙس، يا سندن وارثن، شاهدن، ۽ قاضي يا مفتيءَ جو هڪ هنڌ حاضر هجڻ به آهي. پڻ ايجاب قبول ڪرڻ ۾ اختلاف به نه هجي. نسبت به نه ڪجي (جو مثلاً ٻيءَ چوي ته هاڻي جيڪا نياڻي پيدا ٿي سا تنهنجي زال آهي)، ان کي معاملو معلق يا گول مول نه ڪجي (مثلاً چوي ته پوري پنجين بجي ڇڄ نه آئي ته شادي نه ٿيندي) ۽ نالو به ظاهر ڪجي انهن عبارتن مان مون اهي سڀ شرط ورتا آهن. واللہ اعلم بالصواب.

سوال: موجوده زماني ۾ گهٽ علم وارا مولوي صاحبان هن طرح نڪاح پڙهن ٿا جو پهريائين ٻه شاهد ساڻ ڪري وڏو مولوي صاحب ڪنوار جي گهر ويندو آهي ۽ وارث کي چونڊو آهي ته ڇو ”مون نياڻي فلاڻي کي بخشي ۽ ان کي زال ڪري ڏنم، جڏهن ته مرد عورت کان پري هوندو آهي ۽ ان جي گفتگو نه ٻڌندو آهي. ان کان بعد ٻئي شاهد وٺي مرد وٺ ويندو آهي، ان کي چونڊو آهي ته فلاڻي جي فلاڻيءَ ڌيءَ زال قبول ڪيئي؟ اهو چونڊو آهي ته قبول ڪيم. عورت ۽ مرد جي هڪ ٻئي کان پري هجڻ جي ان صورت ۾ نڪاح صحيح ٿيندو يا نه؟ جيڪڏهن نڪاح جي ان طريقي ۽ ان صورت، کي

شرعي جواز ۽ صحت حاصل آهي ته هوند امت محمد صلي الله عليه وسلم لاءِ ڏاڍي سهولت ٿيندي ۽ جيڪڏهن ناجائز آهي ته ڇا پوءِ (نڪاح جي اها صورت ته) حرامڪاريءَ جو موجب ليکي ويندي؟
نعوذ بالله، بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ظاهر آهي ته نڪاح جي اها صورت صرف امام ابو يوسف رحمة الله عليه وٽ جائز آهي، جيئن هدايه ۾ آهي ته جڏهن عورت پاڻ کي غائب مرد جي نڪاح ۾ ڏي، پوءِ مرد کي خبر پوي ۽ اهو قبول ڪري ته نڪاح ٿي ويندو. امام ابو حنيفه ۽ محمد رحمة الله عليهما وٽ نڪاح جي اهڙي آڇ ڪرڻ ئي باطل آهي، جيئن ڪنز ۾ آهي ته ”غير موجوده ڌر شايءَ جي آڇ کي قبول ڪري ته نڪاح منعقد ٿيڻ جو جيڪو شرط آهي، سو پورو نه ٿيندو.“ بحر ۾ آهي ته ”نڪاح جي مجلس مان غائب مرد جي ”ها“ ڪرڻ سان نڪاح قائم ٿيڻ جو شرط پورو نه ٿيندو، بلڪ اهڙو نڪاح باطل ٿيندو ۽ بعد ۾ مليل اجازت ان کي جائز ڪري نه سگهندي ۽ ان جي مقبول ٿيڻ لاءِ مذهب حنفيءَ ۾ ڪا گنجائش نه آهي. البت نڪاح فضولي هجي ته جائز ٿي سگهي ٿو.

(نوٽ) نياڻيءَ يا ان جي وليءَ ۽ وڪيل جي اجازت کان سواءِ ڪو ان جي شادي ڪرائي ته ان کي ”نڪاح فضولي“ چئجي ٿو (مترجم).

مثلاً عورت چوي ته مون فلاڻي غائب شخص سان شادي ڪئي. پوءِ آچيل شخص کي خبر پوي ۽ اهو سندس پيشڪش کي قبول ڪري ته شادي نه ٿيندي، مگر جيڪڏهن ”نڪاح فضولي“ هجي ۽ غير موجود طرفان اهو ”فضولي شخص“ تسليم ڪري ته ان صورت ۾ دارومدار ان غائب شخص جي اجازت تي آهي. متانه ۾ آهي ته عين ممڪن آهي ته اهڙي نڪاح کي درست ثابت ڪرڻ لاءِ تڪلف (يا تاويل) ڪندي چئجي ته جيتوڻيڪ مرد جي غائب هجڻ سبب ان عورت جي آڇ باطل ٿي، پر جڏهن آچيل مرد جا ”فضولي وارث“ يا چڱا مڙس ان مطلوب شخص کان پڇا ڪن ته ڇا تو فلاڻي ڌيءَ فلاڻي کي زال تسليم ڪيو؟ ته انهن جي اها پڇا پڇا ٻه هڪ قسم جو ايجاب يعني آڇ آهي جيئن جواهر الفتاويٰ مان سمجهجي ٿو، جيڪو لکي ٿو: ”هڪ مرد ٻئي کي چيو ته هيءَ عورت پڇي ٿي ته ”مون کي پنهنجي زال قبول ڪرين ٿو؟“ مرد ورندي ڏني: ”ڪيس قبول ڪيم.“ ته نڪاح صحيح ٿي ويندو.

مناسب آهي ته اهڙو نڪاح موقوف هجي، يعني آچيل مڙس جي مرضيءَ تي دارومدار رکي جيئن خزانه المفتين ۾ آهي ته نڪاح فضولي قائم ٿيندو، پر واسطيدار مرد جي مرضيءَ تي ڇڏيل آهي. جڏهن ڪا عورت پاڻ کي ڪنهن مرد جي حوالي ڪري، موت ۾ اهو مرد پنهنجي طرفان شاديءَ جا زبوران کي موڪلي ۽ عورت مهر طور انهن کي قبول ڪري، جيئن هن ملڪ ۾ معمول آهي يا مبارڪباد موڪلي ته اها اجازت ليکي ويندي آچيل نڪاح جي پيغام قبول ٿيڻ جي چاڪا ته ”فضولي نڪاح“ ۾ فعلي اجازت مثلاً مبارڪباد ڏيڻ يا پيغام کي تسليم ڪرڻ، ان جي درست هجڻ لاءِ ڪافي آهي. بحر ۾ آهي ته فضولي نڪاح ۾ اجازت قول سان ڏني يا فعل سان، اهڙي شادي قائم ٿي ويندي، ان جو پيو (شرط) مهر جو قبول ڪرڻ آهي. عالمگيري ۾ آهي ته عورت ڏانهن مهر مرڪلڻ فعلي اجازت آهي ۽ جيڪڏهن مرد عورت سان خلوت ڪري ته ڇا اها اجازت ليکبي؟ اسان جو مولانا

صاحب ان جو جواب ڏيندو هو ته اها اجازت چڻي. غرض ته امام ابويوسف رح وٽ اهو نڪاح هر حال ۾ صحيح آهي، جيتوڻيڪ اڇيل غائب مڙس طرفان ان جا وارث عورت جو پيغام قبول نه ڪن ۽ اجازت فعلي به حاصل نه هجي. امام ابويوسف رح وڏي شان وارو امام آهي ۽ گهڻن مسئلن ۾ ان جي قول تي فتويٰ آهي، ان ڪري سندس قول مطابق اهڙي نڪاح کي بدڪاري نٿو چئي سگهجي. جڏهن ته خود امام ابوحنيفه ۽ امام محمد رحمۃ الله عليهما وٽ به جيڪڏهن نڪاح فضولي هجي پوءِ مڙس به فعلي اجازت سان ان کي برقرار رکي ته نڪاح صحيح ٿي ويندو ۽ ظاهر آهي ته عورت جو پاڻ کي مرد جي حوالي ڪرڻ به هڪ قسم جي اجازت آهي، ان ڪري نڪاح صحيح ٿي ويندو ان ڪري حرج ۽ تنگي ختم ٿي ويندي (والله اعلم)

سوال: زينب جو پيءُ زيد ۽ ان جو ماسو خالد قاضي وٽ آيا ۽ چيائون ته عمرو زينب کي ٽي طلاقون ڏيئي غائب ٿي ويو آهي. ڇا پيءُ ۽ مامي جي شاهدي قابل قبول آهي؟ ڇا قاضيءَ کي غائب جي طلاق تي فيصلو ڏيڻ جو حق آهي ۽ عدت گذرڻ کان پوءِ زينب ٻي شادي ڪري سگهي ٿي يا نه؟

جواب: ظاهر آهي ته زينب کي اجازت آهي ته انهن جي شاهديءَ تي ڀروسو ڪندي ٻي شادي ڪري. پر جيڪڏهن قاضي ڄاڻي ٿو ته عمرو ان جو اڃا مڙس آهي ته جيستائين غائب مڙس حاضر نه ٿئي، ان وقت تائين ان جي غير موجودگيءَ ۾ طلاق نه ڏياري، واللہ تعاليٰ اعلم. بحر ۾ آهي ته شاهدن شاهدي ڏني ته عورت کي ان جي مڙس ٽي طلاقون ڏنيون آهن. جيڪڏهن سندس مڙس غائب آهي ته اها عورت ٻي شادي ڪري سگهي ٿي. جامع الفصولين ۾ آهي ته شاهدن غائب مڙس بابت شاهدي ڏني ته ان پنهنجي هن زال کي ٽي طلاقون ڏنيون آهن ته سندن شاهدي قبول نه ٿيندي. الملتي جي حوالي سان نعيم الاولان ۾ آهي ته جيڪڏهن پاڻ عورت دعويٰ ڪري ته ان جو مڙس کيس طلاق ڏني غائب ٿي ويو ته مسئلي جون ٻه صورتون آهن: ۱- جيڪڏهن قاضي ان جي مڙس کي سڃاڻي ٿو ته ان عورت کي ٻي شادي ڪرڻ کان روڪي. ۲- جيڪڏهن کيس نٿو سڃاڻي ۽ عورت شاهد پيش ڪري ته قاضي ان کي ٻي شاديءَ کان نه روڪي. هدايه ۾ آهي ته قاضي غائب مڙس جي غير موجودگي ۾ فيصلو نه ڪري، مگر ان صورت ۾ جو ان جو قائم مقام عدالت ۾ حاضر ٿئي.

سوال: زينب جو مڙس وفات ڪري ويو. نون مهينن کان پوءِ زينب ٻي شادي ڪئي. ان حالت ۾ ٻئي مڙس کي زينب جي زباني خبر پئي ته کيس پهرئين مڙس مان پيٽ ۾ مثل ٻار آهي. ان صورت ۾ زينب لاءِ ٻي شادي ڪرڻ جائز آهي يا نه ۽ پهرئين مڙس جي عدت ڪڏهن پوري ٿيندي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: بيان ٿيل صورت مطابق زينب سان ٻئي مڙس جي شادي ڪرڻ جائز نه آهي جيستائين عدت پوري نه ڪري ۽ ان جي عدت مٿي ڄاڻايل ٻار جو نڪرڻ يا عورت جو مايوسيءَ (ڪراڻ) جي حالت کي پهچڻ آهي. المتون المتينه ۾ آهي ته: جيڪا عورت زنا کان سواءِ پيٽ سان هجي، ان جو ٻيو نڪاح ڪرڻ صحيح نه آهي. درمختار ۾ آهي ته ڪنهن رن زال جي پيٽ ۾ مثل ٻار هجي ته ان جي عدت ٻار جو نڪرڻ يا مايوسيءَ (ڪراڻ) جي حالت کي پهچڻ آهي. بحر الرائق ۾ آهي ته عدت (يعني پيٽ) ان عورت کي ٻي شادي ڪرڻ کي روڪيندي. درمختار جو مصنف نهر جي حوالي

سان ڄاڻائي ٿو ته لفظ ”ينغي“ (جڳائي) مان اشارو ملي ٿو ته هن مسئلي جي باري ۾ ڪا روايت نه آهي. سڀ استنباطي اقوال آهن، ليڪن قاضيءَ جو رڳو اڳوڻي مڙس بابت زال جي خبر ڏيڻ جي بنياد تي نڪاح کي ختم ڪرڻ، قابل غور امر آهي. واللہ تعاليٰ اعلم. (مخدوم عبدالواحد سيوستانی)

سوال: (ساڳئي مسئلي بابت وڌيڪ سوال) جيڪڏهن عورت حمل بابت سڌ شادي کان پوءِ جلد ڪري ته ان جو ڪهڙو حڪم آهي. اهو ڪچو ٻار پهرئين مڙس جو ڄاتو ويندو يا نه؟ اها ڳالهه به ذهن ۾ رهي ته امام ابوحنيفه رحمۃ الله عليه جي قول مطابق ٻار ٻن سالن کان وڌيڪ پيٽ ۾ نٿو رهي. جيڪڏهن حمل ٻئي مڙس جو چئجي ته پوءِ ڇهن مهينن جو ليکبو ۽ فقهي روايتون ان جو انڪار ڪن ٿيون ان ڪري اهو مشڪل مسئلو بيان فرمايو.

جواب: ظاهر آهي ته جيڪڏهن ٻيو مڙس عورت جي ڳالهه جي تصديق ڪري ته ٻار پهرئين مڙس جو ۽ تصديق نه ڪري ته ٻئي مڙس جو چئبو. ڇاڪاڻ ته تصديق کان سواءِ ڪا ڳالهه اعتبار جوڳي نه هوندي آهي.

سوال: پيءُ پنهنجي ڌيءُ جو نڪاح ناجائز اختيارات استعمال ڪندي غير ڪفو ۾ ڪرائي ته نڪاح ٿيندو يا نه؟

جواب: جيڪڏهن پيءُ اختيارات جي غلط استعمال ڪرڻ ۾ بدنام آهي ۽ خيس ڪرت يا انتهائي گهٽ ذات، مثلاً ڪنهن ڪچر سان ڪرائي ته نڪاح باطل ٿيندو. بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن پيءُ ان ڏس ۾ بدنام هجي ته مهر مثل کان گهٽ تي يا غير جوڙيدار شخص سان ڌيءُ جو نڪاح صحيح نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته ڪفو بيبيني ۽ فسق فجور جي لحاظ سان هجي يا ڪنهن ٻئي اعتبار سان هجي. تانجو جيڪڏهن ڀينو فقير يا پيشه ور قاتل ڪپڙا پائيندڙ يا خيس ڌنڌو ڪندڙ سان ڌيءُ جي شادي ڪرائي ته اهڙو مرد ان عورت جو ڪفو نه ليکبو ۽ نڪاح باطل ٿيندو. درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن پيءُ نشي هجي ۽ پنهنجي ڌيءُ جي شادي فاسق فاجر، شرارتي يا علي الاعلان پيشه ور گڏائي ڪندڙ سان ڪرائي ٿو اهو ظاهر ظهور سندس اختيارات جو غلط استعمال چئبو. پوءِ سندس باري ۾ اهو لحاظ نه ڪيو ويندو ته اولاد سان پنهنجي پڌري شفقت سبب ڪيئن پنهنجي نياڻيءَ جي غلط جاءِ تي شادي ڪرائيندو؟ فتح القدیر ۾ آهي ته ”جيڪڏهن پيءُ اختيارات جي غلط استعمال ۾ بدنام هجي، مثلاً مسخرو يا بدمعاش هجي ته ان جو ڪرايل اهڙو معاملو باطل ليکيو ويندو. سراج الوهاج ۾ آهي ته: وڌيڪ چڱو قول هي آهي ته فاسق اهو آهي، جنهن کي خبر نه پوي ته ڇا ٿو ڪري ۽ ڇا ٿو چوي... ان ڪري قاضيءَ جو مٿيون فيصلو مذهب جي قاعدن قانونن مطابق صحيح آهي، ان جي خلاف ورزي ڪرڻ نه گهرجي، جيئن تنوير ۾ آهي ته ”جيڪڏهن دعويٰ صحيح ۽ شاهدي پڪي هجي ته قاضيءَ جو فيصلو لاڳو ٿيندو. اهي الفاظ مطاح الانظار جا آهن.“

سوال: ڪنهن شخص سمجهدار جوان عورت کي شاهدن جي موجودگي ۾ چيو ته هي لفظ چؤ ”مون کي شادي ڪراءِ“ عورت اهي لفظ چيا. تڏهن ان شخص مجلس ۾ چيو ته ”مون تنهنجي

شادي، زيد جي پٽ فلاڻي سان ڪرائي. ”اهي لفظ وڪالت جا چنبا يا ايجاب جا؟ جيڪڏهن ان مان وڪالت مراد وٺجي ته اها وڪالت ٻئي لاءِ ٿيندي يا سندس ذات لاءِ؟ جيڪڏهن عورت انهن لفظن جي معنيٰ ڄاڻي ته انهن چوڻ سان نڪاح ٿيندو آهي ته اهو شرط ٿيندو يا نه؟ جيڪڏهن مجلس ۾ اهو شخص سندس نڪاح ڪرائي ته ان تي وڪالت جو حڪم لاڳو ٿيندو يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: بظاهر ان مسئلي ۾ اختلاف آهي ته مٿيان لفظ ايجاب جا آهن يا وڪالت جا؟ معاملي جو دارومدار هن تي آهي ته لفظ زال چيا آهن يا مڙس؟ جيئن مثالن مان ان جي ثابتي ملي ٿي. بظاهر انهن لفظن سان وڪالت ثابت ٿئي ٿي جيئن هدايه ۾ آهي ته ”هن لفظن سان (نڪاح) ٿئي ٿو هڪ ماضي جو صيغو هجي ۽ پيو مستقل جو- مثلاً چوي ته ”مون کي شادي ڪراء.“ ٻي ڌر جواب ۾ چوي ته ”مون تنهنجي شادي ڪرائي ڇڏي.“ ته اها نڪاح جي وڪالت آهي. ”درمختار ۾ آهي ته ”اهي ايجاب جا نه، وڪالت جا لفظ آهن ۽ چيو ويو آهي ته ايجاب جا آهن، بحر ۾ ان کي ترجيح ڏني وئي آهي پوءِ غور ڪر. جنهن قول ۾ اهي لفظ ايجاب جا ڄاڻايا ويا آهن، اهو ضعيف آهي جو ان کي صيغ ماضي مجهول ۾ بيان ڪيو ويو آهي، يعني چيو ويو آهي ”جيئن مڃيل حقيقت آهي. واضح رهي ته نڪاح انهن لفظن سان به ادا ٿي ويندو آهي جن جي متڪلم معنيٰ نه ڄاڻي. جيئن درمختار ۾ آهي ته ايجاب ۽ قبول جي لفظن جي معنيٰ ڄاڻڻ (نڪاح ۾) شرط نه آهي ڇاڪاڻ ته نڪاح، طلاق ۽ ٻانهو آزاد ڪرڻ جي سلسلي ۾ دل جي نيت جو نه بلڪ لفظن جي ظاهر جو اعتبار ڪيو ويندو. ان ڏس ۾ زبان سان لفظ سچ ۾ چوي يا ڪل پوڳ ۾ برابر آهي. ان قول تي فتويٰ آهي. اشباه ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪنهن اهڙن لفظن سان سڳابندي ڪئي، جن جي معنيٰ کيس نٿي اچي ته ان ۾ اختلاف آهي. فتويٰ ان قول تي آهي ته نڪاح ٿي ويندو. خزانه المفتين ۾ آهي ته ڪنهن عورت کي چيائين ته هي عربي الفاظ چؤ ته ”زوجت لنفسي من فلان“ (مون فلاڻي سان شادي ڪري ڇڏي) پر معنيٰ ڇا آهي ۽ ان فلاڻي به سندس ڳالهه قبول ڪئي ته نڪاح ٿي ويندو. خلاصه ۾ آهي ته عورت کي چيائين ته چؤ: ”زوجتي لنفسي من فلان“ (منهنجي شادي فلاڻي سان ڪراء) کيس ان جملي جي معنيٰ معلوم نه آهي. پوءِ ”فلاڻو“ منظور ڪري ته نڪاح صحيح ٿيندو جيئن طلاق واقع ٿي ويندي آهي ۽ چيو ويو آهي ته نڪاح نه ٿيندو جيئن بيع نٿي ٿئي... توهان کي ڄاڻ ٿي وئي ته لفظن جي معنيٰ اچي يا نه اچي، انهن جي ادا ڪرڻ سان نڪاح ٿي ويندو بشرطيڪ شاهد سمجهن ته نڪاح ٿي رهيو آهي، جيئن بحر الرائق ۾ آهي ته ”جيڪڏهن ٻن هندستاني شاهدن جي سامهون نڪاح جو اهماڻ ڪيائين، جيڪي ان جي گفتگو نٿا سمجهن ته نڪاح جائز نه ٿيندو.“ الجواهر ۾ ان قول کي صحيح قرار ڏنو ويو آهي. ظهير ۾ آهي ته بظاهر شرط آهي ته ڳالهه شاهدن جي سمجهه ۾ اچي ته نڪاح ٿي رهيو آهي. خانبه ان کي پسند ڪيو آهي ان تي فتويٰ آهي، ان ڪري هن مسئلي ۾ اهوئي مذهب آهي. واضح هجي ته مٿي بيان ڪيل نڪاح قائم ٿيڻ لاءِ سمجهڻ جو شرط نڪاح جي لفظن ۾ آهي. رهيو معاملو وڪيل بنائڻ جو ته ان ۾ لفظن جي معنيٰ ڄاڻڻ شرط آهي ڇاڪاڻ ته وڪالت نڪاح وانگر نه آهي، جنهن ۾ سچ ۽ پوڳ برابر هجي تانجو ان ۾ معنيٰ ڄاڻڻ جو شرط به نه آهي. ان ڪري

رڳو ظاهري لفظن تي ويساھ ڪندي مسئلي ۾ بيان ڪيل وڪالت جي آڌار تي شادي صحيح نه ٿيندي، واللہ اعلم.

سوال: مٿئين صورت ۾ جيڪڏهن اهو شخص چوي ته ”مون تنهنجي شادي پاڻ سان ڪرائي“ ته ان جو به شرعي حڪم بيان فرمايو.

جواب: ظاهر آهي ته جڏهن ثابت ٿيو ته انهن لفظن مان ظاهري قول مطابق مراد وڪالت آهي ته معنيٰ سمجھڻ کان سواءِ نڪاح نه ٿيندو. ان ڪري ”مون تنهنجي شادي پاڻ سان ڪرائي.“ انهن لفظن سان وڪالت جو حڪم (معنيٰ سمجھڻ کان سواءِ) ثابت نه ٿيندو ۽ سڌو رستو الله تعاليٰ ئي سڃاڻيندو آهي.

مسئله: وليءَ نابالغ ڇوڪريءَ جو نڪاح شاهدن جي موجودگيءَ ۾ ڪنهن شخص سان ڪرايو. ڇوڪري بالغ ٿي ته ان پنهنجو نڪاح پاڻمرادو ٻئي مرد سان ڪيو. ان صورت ۾ وليءَ جو ذرايل نڪاح صحيح آهي ۽ ٻيو نڪاح جيڪو ڇوڪريءَ پاڻ ڪيو جائز نه آهي، الله تعاليٰ وڌيڪ ڄاڻي ٿو. خزانة المفتين ۾ آهي ته ان عورت لاءِ ٻئي مرد سان شادي ڪرڻ جائز نه آهي ڇاڪاڻ ته اها ٻي شادي ان صورت ۾ ڪري سگهي ٿي جڏهن بالغ ٿيڻ کان پوءِ پنهنجو اختيار استعمال ڪندي قاضيءَ جي فيصلي سان پهريون نڪاح ٽوڙائي، بشرطيڪ جنهن وليءَ ننڍپڻ ۾ سندس شادي ڪرائي اهو ان جوبوءِ يا ڏاڏو نه پر ڪو ٻيو هجي، جيئن گجھو نه آهي.

سوال: زينب عاقله بالغ هڪ ڳوٺ ۾ شاهدن جي موجودگيءَ ۾ زيد سان نڪاح ڪيو. جڏهن ٻئي ڳوٺ ۾ آيا ته زينب ان نڪاح جو انڪار ڪيو ۽ اهي شاهد به ان ڳوٺ ۾ موجود نه آهن. ان صورت ۾ زينب کي حق پهچي ٿو ته ٻيو نڪاح ڪري يا نه بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ظاهر هي آهي ته زينب لاءِ ٻي شادي ڪرڻ حلال نه آهي جيستائين قسم ڪئي اڳئين نڪاح کان انڪار نه ڪري، جيئن ان قول تي فتويٰ آهي ڇاڪاڻ ته شاهدن جي غائب هجڻ جي صورت ۾ مڙس جو حق آهي ته ان (ڦرندڙ عورت) کان قسم کڻائي، جيئن جواهر الاخلاطي ۾ آهي ته جڏهن (مرد) چوي ته منهنجا شاهد موجود نه آهن ۽ هينئر انهن کي حاضر ڪرڻ ممڪن نه آهي پوءِ اهو زال کان) قسم کڻائي ته (اسان جي شادي نه ٿي آهي - هن مسئلي ۾) قاضي عياض اهو جواب ڏنو آهي. هدايه ۾ آهي ته قسم سان حق تڏهن ثابت ٿيندو، جڏهن شاهدي پيش ڪرڻ ناممڪن هجي. پوءِ جيڪڏهن عورت قسم کڻي ته صحيح مذهب مطابق جڳهڙو شاهدن جي اچڻ تائين ٽري ويندو، جيئن بحرالرائق ۾ آهي ته ”عام عالمن جي قول مطابق قسم کڻڻ جو حڪم هي آهي ته ان سان جهڳڙو وقتي طور شاهدن جي اچڻ تائين ٽري ويندو ۽ سندن ئي قول صحيح آهي ۽ جيڪڏهن عورت قسم کان انڪار ڪري ته نڪاح قائم رهندو، جيئن هدايه ۾ آهي ته جيڪڏهن (مرد) جنهن جي خلاف دعويٰ ڪئي وئي آهي، قسم کڻڻ کان ٿري ته (ان جو مطلب آهي ته) پنهنجي قسم کان ڦڙڻ کيس پسند آهي ۽ ان جي خلاف ڪيل دعويٰ ثابت ٿي ويندي. پوءِ جيستائين مرد (طرفان عورت کي قسم کڻائڻ جو) حق برقرار آهي ۽ جهڳڙو اڃا جاري آهي ته ڪيئن ٿي اهڙي عورت ٻي شادي ڪري سگهي! پوءِ

جيڪڏهن چوندن ته جامع الفصولين ۾ آهي ته دليل سان ثابت آهي ته (ان صورت ۾ عورت) قسم ڪڍڻ سان به بري ۽ آجي نه ٿيندي. اُچونڊس ته اهو تڏهن آهي جڏهن قاضي مڙس کي مهلت نه ڏي. جامع الفصولين مان ئي اها ڳالهه واضح آهي. مصنف مٿئين قول کان بعد لکي ٿو ته پوءِ هيءَ صورت آهي ته دعويٰ دار چوي ته آئون ٻيا شاهد پيش ڪريان ٿو ته ڇا ان عورت کي ٻي شادي ڪرڻ جو اختيار ملي ويندو؟ (جواب آهي ته) جيڪڏهن قاضي دعويٰ دار (مڙس) کي (شاهد پيش ڪرڻ لاءِ) ڪجهه ڏينهن مهلت ڏي ته جيستائين مدت ختم نه ٿئي تيستائين عورت ٻي شادي نٿي ڪري سگهي. رهيو اعتراض اهو ته امام صاحب جي قول مطابق نڪاح ۾ قسم جاري نه ٿيندو يا هيءَ ته مڙس کي حق نه آهي ته اهڙي زال کان قسم کڻائي؛ ان ڪري مرد جي تقاضا تي عورت کان قسم نه ورتو ويندو. ان جو جواب هدايه ۾ آهي ته (عورت کان) قسم لازماً ورتو ويندو، جو اهو ان جو حق آهي. بحر ۾ آهي ته امام ابوحنيفه ۽ امام محمد رحمۃ الله عليهما جي قول موجب سڀني معاملن ۾ مدعي جي مطالبي کان بعد (مخالف ڌر کان) قسم کڻايو ويندو. امام ابو يوسف رحمۃ الله عليه فرمائي ٿو ته بغير مطالبي جي به چئن موقعن تي ان کان قسم کڻايو ويندو ۽ فتويٰ ٻنهي امامن جي قول تي آهي. غرض ته (ٻي) شاديءَ جي حلال هجڻ جو دارومدار تڪراري ڌرين جي جهڳڙي ختم ٿيڻ تي آهي (۽ جهڳڙو تڏهن ختم ٿيندو) جڏهن تسليم ڪجي ته (مٿئين صورت ۾ عورت کان) قسم وٺڻ مرد جو حق آهي ۽ ان قول تي فتويٰ به آهي. ان استحقاق جي موجودگيءَ ۾ اها عورت ٻئي مرد سان ڪيئن شادي ڪري سگهندي، پاڻ چڱي طرح غورفکر ڪر. هن سلسلي ۾ اشتباه ۾ هڪ حيلو بيان ڪيو ويو آهي ته ”مرد عورت سان نڪاح جي دعويٰ ڪئي پر اها انڪاري آهي ته امام ابوحنيفه ۽ محمد رحمۃ الله عليهما جي قول مطابق (ان عورت کي) قسم کان بچائڻ جو طريقو هي آهي ته اها ٻي شادي ڪري. پر ان سان به عورت قسم کڻڻ کان بچي نه سگهندي، جيئن الولولاجيه جي حوالي سان بحر ۾ آهي ته ”ڪنهن عورت سان ٻن شاهدن جي روبرو شادي ڪئي، مگر اها انڪار ٿي ڪري ۽ ٻئي مرد سان شادي ڪري ڇڏيائين ۽ پهريان شاهد به مري ويا ته هاڻي پهرئين مڙس کي ان سان جهڳڙي جو اختيار نه آهي ڇاڪاڻ ته قسم کڻڻ جو مقصد يا نتيجو (پهرئين نڪاح کان) روڪڻ آهي ۽ جيڪڏهن عورت واضح اقرار ڪري ته سندس اقرار جائز نه ٿيندو البت پهرين مڙس، ٻئي مڙس خلاف فرياد ڪري ۽ ان کان قسم وٺي. جيڪڏهن ٻيو مڙس قسم کڻي ته معاملو صاف ۽ آڃو آهي، جيڪڏهن انڪار ڪري ته پهرين مڙس ان تڪراري عورت خلاف دانهين ٿئي ۽ ان کان قسم وٺي. عورت قسم کڻڻ کان انڪار ڪري ته مدعي جي حق ۾ فيصلو ڏنو ويندو ته اها زال سندس آهي. اهو جواب آهي امام ابوحنيفه ۽ امام محمد رحمۃ الله عليه جي قول مطابق ۽ ان تي فتويٰ آهي. بزاز به ان طرح آهي. وڌيڪ لکي ٿو ته جيڪا به ڌر قسم کڻي ته دعويٰ ختم ٿي ويندي. هاڻي ٻنهي امامن جي راءِ آهي. فقيه ابوالليث ان قول تي فتويٰ ڏني آهي. هن مسئلي کي بيان ڪرڻ بعد غيائيه جو مصنف لکي ٿو ته ”فتويٰ ٻنهي امامن (حضرت امام ابوحنيفه ۽ امام محمد رحمهما الله) جي قول تي آهي.“ ثابت ٿيو ته (الا شهاب جي حوالي سان جيڪو حيلو مٿي بيان ڪيو ويو آهي اهو) ٻڌڻ فائدين ڏيندو جڏهن ٻيو مڙس قسم کڻي ۽ جيڪڏهن اهو انڪار ڪري ته ڳالهه پڌري آهي، واللہ تعاليٰ

اعلم بالصواب

سوال: زيد پنهنجي بالغ، رتڙ يا طلاق آيل ڏي جو نڪاح سندس بدعادتيءَ سبب عمرو سان جيڪوان جو ڪيو هو، شاهڊن آڏو زبردستي ڪيو. ٻن ٽن ڏينهن کان پوءِ ان عورت پنهنجي مڙس کي چيو آئون تنهنجي جو (زال) آهيان آئون تنهنجي ملڪ (ملڪيت) آهيان مڙس جواب ۾ چيو ته مون تو کي قبول ڪيو هن شرط تي ته هن شهر ۾ ره. پوءِ همبستريءَ کان اڳ منجهن ناچاڪي ٿي پئي. اهو نڪاح ٿيو يا نه؟

جواب: بظاهر مٿي ڄاڻايل عورت جيڪڏهن مجبوريءَ سبب پاڻ شادي ڪئي ۽ ان ۾ ان جي پيءُ جو دٻاءُ به شامل آهي ته نڪاح ٿي ويندو، عورت کي ڪو اختيار نه رهندو، جيئن عالمگيريءَ ۾ آهي ته جڏهن عورت مجبوراً ڪفو ۾ ۽ مهر مثل موجب نڪاح ڪرڻ تي راضي ٿئي ته پوءِ ان کي اختيار نه رهندو. جيڪڏهن پيءُ ان جي اجازت کان سواءِ نڪاح ڪرائي ته نڪاح جو دارومدار عورت جي اجازت تي آهي، جيئن عالمگيري ۾ آهي ته عاقل بالغ عورت جو نڪاح ان جو پيءُ يا حاڪم ان جي اجازت کان سواءِ ڪري ته نڪاح صحيح نه ٿيندو، نياڻي ڪناري هجي يا نڪاح ڏنل (رتڙ وغيره) جيڪڏهن بنا پڇا جي ان جو نڪاح ڪرائجي ته سندس مرضيءَ تي دارومدار آهي، پر جيڪڏهن عورت ان (مسلط ڪيل مڙس سان) همبستري ڪري ته اها به سندس طرفان رضامندي جاتي ويندي، جيئن بحر ۾ آهي ته رباني رضامندي (ڪناري عورت لاءِ آهي) رتڙ لاءِ شرط نه آهي، بلڪ رن زال جي رضامندي ڪڏهن زبان سان، ڪڏهن اشاري سان هوندي آهي، مثلاً مهر ۽ خرچ طلب ڪري يا رضا خوشيءَ سان همبستري ڪرڻ ڏي. رهيو مسئلو (رڳو) اقرار سان نڪاح ٿيڻ جو ته راجح قول مطابق اهڙو نڪاح نه ٿيندو آهي. تنوير ۾ آهي ته نڪاح اقرار سان قائم نه ٿيندو آهي (جيستائين ڌرين ۾ ايجاد ۽ قبول نه ٿئي) اهو ئي مختار مذهب آهي. ملتي ۾ آهي ته جيڪڏهن مرد ۽ عورت شاهڊن جي روبرو چون ته اسين زال مڙس آهيون ته نڪاح ثابت نه ٿيندو.

سوال: زيد زينب سان نڪاح ڪري غائب ٿي ويو. پوءِ زينب جي ماءُ ٻئي ڳوٺ ۾ رهائش اختيار ڪئي ۽ زينب جو نڪاح عمرو سان ڪرائي ڇڏيائين. ڪجهه عرصي کان پوءِ زيد ظاهر ٿيو ۽ ثابت ڪيائين ته زينب سندس زال آهي. تڏهن عمرو ڪجهه رقم ڏئي زيد کان زينب کي طلاق ڏياري. پر عمرو زيد جي طلاق ڏيڻ کان پوءِ ٻيهر (زينب سان) نڪاح نه ڪيو. ڪجهه وقت اهڙيءَ طرح گذريو. هڪ سال گذرڻ کان پوءِ زينب وري بيگو نالي شخص سان نڪاح ڪيو. پوءِ عمرو آيو ۽ پنهنجي نڪاح جي دعويٰ ڪيائين. ان صورت ۾ جڏهن ته عمرو زيد جي (پيل) نڪاح مٿان نڪاح ڪيو ۽ سندس طلاق ڏيڻ ۽ عدت گذارڻ کان پوءِ ٻيهر نڪاح نه ڪيو هئائين ته هاڻي ان جي ڳالهه قبول ڪئي ويندي يا نه؟ ۽ زينب جو بيگي سان هڪ سال کان بعد ٿيل نڪاح صحيح آهي يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: جيڪڏهن زيد پنهنجو نڪاح شاهڊن وسيلي ثابت ڪري، پوءِ (عمرو سان) صلح ڪري ۽ طلاق ڏئي ته اهو صلح آهي ۽ اها طلاق خلع وانگر آهي. (زال جي مطالبي تي مڙس ڪجهه رقم وٺي ان کي طلاق

ڏني ته ان کي عربيءَ ۾ ”خلع“ ۽ موجوده انگريزي قانون ۾ ”خلا“ چئجي ٿو - مترجم)

ان صورت ۾ عمرو کي عدت گذرڻ کان پوءِ ٻيهر نڪاح ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن زبردست نڪاح جي ثابتي نه هجي ته خلع صحيح نه ٿيندو ۽ عمرو کي ٽئين نڪاح جي ضرورت نه آهي، بلڪ خلع ۾ ڏنل رقم موٽائي وٺي جيئن خزانة المفتين ۾ آهي ته هڪ مرد ڪنهن عورت سان نڪاح جي دعويٰ ڪئي. عورت ان جي زال هجڻ جو انڪار ڪيو ۽ ٻئي مرد سان شادي ڪيائين تڏهن ڇڱا مڙس ٻنهي جي وچ ۾ پيا ۽ عورت (دعويدار پهرئين مڙس کي ٻئي مڙس کان) خلع جي خاطر ڪجهه رقم وٺي ڏني ته اهو خلع صحيح نه آهي ۽ ٻئي مڙس کي ٻيهر نڪاح ڪرڻ جي ضرورت نه آهي ڇاڪاڻ ته دعويدار جو نڪاح ثابت ٿي نه ٿيو آهي ته پوءِ خلع ڪيئن صحيح ٿيندو؟ وڌيڪ ڄاڻائي ٿو ته ”عورت خلع ۾ ڏنل رقم واپس وٺي ڇاڪاڻ ته اها رقم ناحق ورتي وئي آهي.“ ثابت ٿيو ته نئون نڪاح فقط ان صورت ۾ لازم ٿيندو جڏهن پهريون نڪاح (شاهدين وسيلي) ثابت ٿئي. وري (پهريون نڪاح) ثابت ٿئي به تڏهن به جڏهن نڪاح جي تجديد جي ضرورت هئي ۽ اها تجديد عمل ۾ به نه آئي ته رڳو زال جي چوڻ تي ٽئين مڙس سان ان جو نڪاح قائم نه ٿيندو، بلڪ اها عورت ٽيون نڪاح تڏهن ڪري سگهي ٿي جڏهن (سندس ٻيو مڙس) عمر شاهدين سان اقرار ڪري (ته مون ان عورت کي ڇڏي ڏنو آهي) نه ته فقط دعويٰ سان ڪا شيءِ ثابت نه ٿيندي آهي، جيئن درمختار ۾ آهي ته صرف دعويٰ سان ڪنهن جو حق ثابت نه ٿيندو آهي.

سوال: زيد پنهنجي حياتيءَ ۾ پنهنجي ڀائٽي عمرو سان پنهنجي نابالغ ڌيءَ جي منگڻي هن ريت ماڻهن جي ميڙ ۾ ڪئي ته مڙس جي زبان هڪ هوندي آهي. هاڻيءَ جي ڏندن وانگر جڏهن ٻاهر ايندا آهن ته ٻيهر اندر نه ويندا آهن ۽ درياءَ جي ڪُٺيءَ جي ڪنڌ وانگر جڏهن ٻاهر ڪڍندي آهي ته واپس ٽپي هڻندي آهي. مون پنهنجي ڌيءَ پنهنجي ڀائٽي عمرو کي ڏني. تڏهن عمرو ان مجلس ۾ چڱو ته مون قبول ڪئي ته ڇا اهو نڪاح جائز ٿيندو ۽ اهي الفاظ قابل عمل آهن يا نه بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ظاهر آهي ته جيڪڏهن انهن چيائين ته پنهنجي ڌيءَ پنهنجي ڀائٽي عمرو کي ڏنم ۽ عمرو به ان کي قبول ڪيو ته نڪاح ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته اعلان ڪرڻ به نڪاح آهي پر جيڪڏهن چوي ته ”مون ڏني ڇڏي.“ جيئن فتويٰ ۾ ڄاڻايل آهي (وضاحت نه هجي ته ڪنهن کي ڏني ۽ ڪير ڏني) ته اهو اقرار آهي ۽ رڳو اقرار سان نڪاح قائم ٿيڻ ۾ اختلاف آهي ۽ فتويٰ ان تي آهي ته (صرف) اقرار ڪرڻ سان نڪاح ثابت نه ٿيندو (والله اعلم) بحر ۾ آهي ته هبه (بخشش) ڪرڻ سان نڪاح ٿي ويندو. تنوير .. آهي ته (رڳو) اقرار سان نڪاح نه ٿيندو ۽ ان تي فتويٰ آهي. بحر ۾ آهي ته (رڳو) اقرار سان نڪاح نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته اقرار دراصل ثابت ٿيل شيءِ جو صرف اطلاع يا اظهار هوندو آهي باقاعده نڪاح جي ڏي وٺ نه هوندي آهي.

سوال: ۱- جيڪڏهن بکر پنهنجي صغير ڌيءَ جي نڪاح جي آڇ زيد جي پٽ کي ڪئي ته زيد قبول ڪيئن ڪري ۽ ڪهڙا لفظ چوي جو سندس پٽ جو نڪاح ٿي وڃي؟ ۲- شريعت ۾ جوانيءَ جي عمر

ڪيتري ۽ گهڻا سال آهي؟ ۳- ٻار جو نڪاح وارث ڪرائي ٿي سگهي ٿو. انهيءَ بنياد تي ڪي چون ٿا ته وٺي صغير طرفان طلاق به ڏني سگهي ٿو. ڇا اهو صحيح آهي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ۱- ظاهر آهي ته جيڪڏهن پيءُ صغير نياڻيءَ جو سڱ ڪنهن جي پٽ کي آڻي ته نڪاح ٿي ويندو جيتوڻيڪ صغير پٽ جو پيءُ قبول وقت پنهنجي پٽ جو نالو نه وٺي. نه ته ٻي صورت ۾ نسبت ظاهر ڪرڻ ضروري آهي ته مون سڱ پنهنجي فلاڻي پٽ لاءِ قبول ڪيو، جيئن متان ۾ ذخيره جي حوالي سان آهي ته جيڪڏهن چوي ته مون پنهنجي ڌيءُ جو نڪاح تنهنجي پٽ سان ڪرايو. تڏهن پٽ جي پيءُ چيو ته ”مون قبوليو.“ ۽ ائين نه چيائين ته ”پنهنجي پٽ لاءِ.“ ته به جائز آهي ڇاڪاڻ ته سڱ جي آڇ ڪندڙ شخص نسبت ان جي پٽ ڏانهن ڪئي، ان ڪري پيو قول پٽ جي پيءُ جي جواب سان ازخود خارج ٿي ويو. پوءِ هن انهيءَ اقرار ڪيو ته ”مون سڱ پنهنجي پٽ لاءِ قبول ڪيو.“ بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن شادي ڪرائيندڙ جي ڌيءُ هڪ ۽ سندس جوڙيدار جا ٻه پٽ هجن ۽ سڱ ڏيندڙ نياڻيءَ ۽ چوڪري جو نالو وٺي ۽ قائل به پنهنجي ان پٽ جو نالو وٺي ته نالي ورتل پٽ سان نڪاح صحيح ٿي ويندو. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن نالو نه وٺي، رڳو مختصر لفظن ۾ چوي ته ”مون قبوليو.“ ته به نڪاح جائز ٿي ويندو ۽ سندس قول مخصوص ۽ مشروط جواب ليکيو ويندو، يعني جنهن پٽ لاءِ تومن کي پنهنجي نياڻيءَ جو سڱ ڏنو مون ان جي لاءِ قبول ڪيو. ۲- جوانيءَ جي حد ۱۲ يا ۹ سال آهي، جيئن درمختار ۾ آهي ته چوڪر جي بالغ ٿيڻ جي عمر گهٽ ۾ گهٽ ۱۲ ۽ چوڪريءَ جي ۹ سال آهي. ان عمر کي پهچڻ ته جوان چئبا. ۳- صغير پٽ پاران وٺي جي طلاق ڏيڻ بابت سوال سخت غلطي ۽ فقه کان ناواقفيت جو نتيجو آهي، ڇاڪاڻ ته وارث شادي ڪرائيندڙ هوندو آهي، شادي ڪندڙ نه هوندو آهي ۽ طلاق صرف مڙس طرفان ئي سگهي ٿي، جيئن هدايه ۾ ان طرف اشارو آهي ته ”هر مڙس جي ڏنل طلاق واقع ٿي ويندي.“ فقه جي سڀني متن وارن ڪتابن ۾ ساڳيءَ طرح لکيل آهي. وري جائز گهرجي ته وٺي يا وارث ٿيڻ جو سبب مٽي آهي پر ملڪيت ٻي شيءِ جو نالو آهي ۽ اها وڌيڪ سگهاري شيءِ آهي ۽ ننڍي ۽ وڏي جي شادي ڪرائڻ کي شامل آهي. خاص صغير لاءِ وڏي عزيز قريب جي ولايت مخصوص آهي. جيڪڏهن مٽي ۽ مالڪي ٻئي گڏ ٿين ته اعتبار مالڪيءَ جو ٿيندو، جيئن ٻانهي جو پيءُ ۽ آقا ٻئي هجن ته شادي ڪرائڻ ان جي مالڪ جو حق آهي، نه پيءُ کي، جيتوڻيڪ ولايت جي اعتبار سان پيءُ کيس وڌيڪ وجهيو آهي ۽ مڃيل حقيقت آهي ته آقا پنهنجي ٻانهي جي زال کي طلاق ڏئي ته واقع نه ٿيندي، جيئن هدايه ۾ آهي ته ”مالڪ سندس غلام جي زال کي طلاق ڏئي ته واقع نه ٿيندي ڇاڪاڻ ته زال تي نڪاح جي مالڪيءَ جو حق غلام جو آهي، ان استحقات کي استعمال ڪرڻ جو اختيار ان کان سواءِ ڪنهن ٻئي کي حاصل نه آهي.“ درمختار ۾ آهي ته ”آقا پنهنجي غلام جي زال کي طلاق ڏئي ته واقع نه ٿيندي، انهيءَ حديث جي ڪري جيڪا ابن ماجه ۾ آهي ته ”الطلاق لمن اخذ الساق“ آهي. ”طلاق ڏيڻ ان شخص جو حق آهي جيڪو زال جو مالڪ هجي.“ ان ڪري جڏهن ٻانهي جو مالڪ هجڻ جي باوجود سندس زال کي ان جو آقا طلاق ڏئي ته مؤثر نه ٿيندي ته پوءِ وٺي يا وارث جي طرفان پٽ جي زال کي ڏنل طلاق ڪيئن اثرائتي ٿيندي ۽ عمل ۾ ايندي، جيئن پڌرو آهي.

وري اها به حقيقت آهي ته جيتوڻيڪ وارث کي صغير جي نڪاح ڪرائڻ جو اختيار حاصل آهي، تڏهن به نڪاح جي مالڪي بيءَ ڏاڏي لاءِ نه پر صغير جي لاءِ قائم آهي ۽ طلاق ان حق مالڪيءَ جي استعمال جو نالو آهي، جيئن ٻانهي جي زال کي آقا جي طرفان طلاق واقع نه ٿيڻ جي سبب ڄاڻائيندي هدايه پر اشارو موجود آهي. پڻ ان ڪري به ته درمختار پر بيان ڪيل حديث پر طلاق ڏيڻ جو حق مڙس لاءِ خاص آهي، نه وليءَ لاءِ، پوءِ چڱيءَ طرح غور فڪر ڪر واللہ تعاليٰ اعلم.

سوال: مولوي صاحب ڏوڪي سان وظيفي جي بهاني سان هڪ شريف عورت کي نڪاح جا الفاظ رتايو ۽ هٿ ٽوڪڻ شاهدن کي جيڪي عربي زبان ۾ سمجهڻ، ٻڌائڻي ڇڏيائين ته اهي ايجاب ۽ قبول جا لفظ آهن، پر عورت جيڪا مانتن جي چوڻ ۾ آهي، سا ان ڏوڪي کان واقف نه آهي. ڇا قاضي ان صورت ۾ نڪاح جي صحيح هجڻ جي فتويٰ ڏيندو يا نه؟ اميد ته موجود حالتن کي سامهون رکي فتويٰ ڏيو. وڌيڪ پاڻ عالم عاقل آهيو.

جواب (۱): ظاهر آهي ته جيڪڏهن شاهد سمجهندا هجن ته نڪاح ٿي ويندو، جيئن تنوير جي متن ۾ ان کي شرط قرار ڏنو ويو، پر (شاهدن کي) نڪاح جي لفظن جي معنيٰ معلوم نه هجي ته اهڙي نڪاح جي صحيح هجڻ بابت اختلاف آهي. حماديه ۾ ”نصاب“ جي حوالي سان آهي ته ”عورت کي عربيءَ ۾ سيڪاريويجي ته چؤ ”زوجت نفسي من فلان“ (فلاڻي سان شادي ڪيم) انهيءَ اهي لفظ ادا ڪيا ۽ ”فلاڻي“ به شاهدن جي آڏو چيو ته ”قبول ڪيم“ پر عورت نٿي ڄاڻي ته نڪاح ٿي رهيو آهي ته ان بابت شمس الائم سرخسيءَ کان پڇيو ويو ته ڇا ان نموني نڪاح ٿي ويندو؟ چيائين ته ”نه! ڇاڪاڻ ته عورت هن هنڌ رڳيل رڳيل بي سمجهه طوطي ۽ ٻار وانگر آهي. قاضي عياض رح فرمائي ٿو ته نڪاح ٿي ويندو. خلاصه ۾ آهي ته مٿئين صورت ۾ نڪاح جو صحيح هجڻ مشڪل آهي ڇاڪاڻ ته نڪاح طلاق جي معاملن ۾ سچ يا ڪل پوڳ پر ڇيل الفاظن جو اعتبار تڏهن هوندو آهي جڏهن انهن جي معنيٰ به سمجهه ۾ اچي. ذخيره جي حوالي سان مٿي گذريو ته اهڙن لفظن سان نڪاح جو ايجاب نه، اظهار ۽ اطلاع ثابت ٿيندو آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته ترجيح ان کي آهي ته ان طريقي سان نڪاح قائم نه ٿيندو، جيئن واضح آهي. ملتقي ۽ وقايع ۾ آهي ته ”جيتوڻيڪ شاهدان جي معنيٰ نه ڄاڻن (ته به نڪاح ٿي ويندو).“ پر ان سان اسان جو قول رد نٿو ٿئي، ڇاڪاڻ ته اهو قول ڪو ظاهري روايت نه آهي، پر ڪن بزرگن جو قول آهي اهوئي سبب آهي ته ان کي ڪنڙ ۽ تنوير جي متن ۾ بيان نه ڪيو ويو آهي. ان جي تائيد ايضاح مان به ٿئي ٿي، جيڪو ڄاڻائي ٿو ته هن مسئلي ۾ مشايع جو اختلاف آهي. تجنيس ۾ آهي ته اهو (اختلاف) هن ڪري آهي جو ان جي باري ۾ اسان جي عالمن کان روايت ثابت نه آهي. يعني ڪٿي جو ان ڏس ۾ ظاهر روايت ثابت هجي. رهيو هيءُ دليل ته نڪاح سچ ۽ پوڳ ٻنهي حالتن ۾ واقع ٿيندو آهي، ان جو جواب خلاصه جي حوالي سان گذريو ته اهو حڪم تڏهن آهي جڏهن (چوندڙ ڌرين جي) لفظن جي معنيٰ به ڄاڻي، بس چڱي ريت ڄاڻي وٺ. اهڙن موقعن تي مصلحت جي تقاضا به اها آهي ته اهڙي قسم جي نڪاح نه ٿيڻ جي فتويٰ ڏجي تان ته ڏوڪي ۽ فساد کي پنڄو ڏئي سگهجي، جنهن کان شريعت ۾ منع وارد آهي، نه ته اهڙيءَ ريت فساد، قتل ۽ حاڪم جي خلاف ناجائز سياست کي هٿي ملندي. اشباه ۾ آهي ته فتويٰ ڏيندڙ کي گهرجي ته

مصلحت کي به سامهون رکي.

(۲) ساڳئي سوال جو وڌيڪ جواب: واضح هجي ته فتويٰ ان قول تي آهي ته نڪاح جي لفظن جي معنيٰ سمجهه ۾ اچي يا نه اچي، ٻنهي صورتن ۾ نڪاح ٿي ويندو جيئن درمختار ۾ آهي ته نڪاح ۾ ايجاب ۽ قبول جا لفظ سچ سان چوي يا پوڳ ۾، انهن جي معنيٰ مطلب ڄاڻڻ شرط نه آهي ڇاڪاڻ ته (نڪاح طلاق وغيره مسئلن ۾ چونڊڻ جي) نيت قابل حجت نه هوندي آهي. جنهن به نيت سان نڪاح طلاق جا لفظ چوي، ان جي واقع ٿيڻ جي فتويٰ ڏني ويندي. اشباهه ۾ آهي ته جيڪڏهن اهڙن لفظن سان نڪاح جي ڏي وٺ ٿئي جن جي معنيٰ نٿي ڄاتي وڃي ته مسئلو اختلافي آهي ۽ فتويٰ ان تي آهي ته نڪاح ٿي ويندو. خزانه المفتين ۾ آهي ته عورت کي عربي لفظ ”تزوجت نفسي من فلان.“ سيڪارياوي ۽ اها انهن جي معنيٰ نٿي ڄاڻي ۽ اهو ”فلاڻو“ شخص به قبول ڪري ته نڪاح صحيح ٿي ويندو. خلاصه جو مصنف وڌيڪ ڄاڻائي ٿو ڪن عالمن جي قول مطابق جيئن طلاق واقع ٿئي ٿي، تيئن نڪاح به ٿي ويندو ۽ ڪن جي قول موجب جيئن (سوچ سمجهه کان سواءِ) ڏيئي لپتي نه ٿيندي آهي، تيئن اهڙو نڪاح به نه ٿيندو. وري واضح هجي ته اهڙن (مبهم لفظن) سان نڪاح تڏهن ٿيندو، جڏهن شاهد سمجهن ته نڪاح ٿي رهيو آهي جيئن بحر ۾ آهي ته ”هندستاني شاهدن جي آڏو جيڪي زال مڙس جي گفتگو نه ڄاڻن، جيڪڏهن ڪنهن سڳاندي ڪئي ته نڪاح نه ٿيندو. جواهر ۾ ان قول کي صحيح چيو ويو آهي. ظهير به ۾ آهي ته بظاهر شاهدن جو اهو سمجهڻ شرط آهي ته نڪاح ٿي رهيو آهي، تاتارخانيه ان کي اختيار ڪيو آهي، پوءِ ڄڻ ته اهوئي فقهي مذهب آهي. درمختار ۾ آهي ته ٻن آزاد، سمجهدار، مڪلف، زال مڙس جي گفتگو ٻڌندڙ شاهدن جي موجودگي شرط آهي جيڪي ڄاڻن ته مذهب ۽ شريعت موجب نڪاح ٿي رهيو آهي، ان لحاظ سان عورت ايجاب ۽ قبول جي معنيٰ سمجهي يا نه سمجهي، پر شاهدن جو سمجهڻ ضروري آهي ته نڪاح ٿي رهيو آهي. نه سمجهندا ته نڪاح نه ٿيندو والھ اعلم بالصواب.

سوال: هڪ ڌمي عورت ڪنهن شريف خانداني عالم وٽ آئي ۽ چيائينس ته اسلام قبول ڪريان ٿي بشرطيڪ مون سان تون شادي ڪرين ۽ انهي عالم سندس آڇ کي قبول ڪيو ۽ ٻڌجھيءَ طرح ٻن شاهدن آڏو ان کي مسلمان ڪري، (سرڪاري نڪاح خان) کي به ان جي سڌ ڪيائين، جيڪو عالم به هو. ان کي جڏهن مذڪوره عورت جي حسن جي ڄاڻ ٿي ته ان چيو ته اهو منهنجو ڪم ۽ منهنجي ڊيوٽي آهي جنهن کي چاهيان سندس رضا سان ان جو سڱ ڏيان. سندس رضامنديءَ سان گڏوگڏ منهنجي مرضي ۽ منهنجي موجودگي به ضروري آهي. ڇا ان عالم دين کي حق آهي ته انهيءَ (سرڪاري نڪاح خان) کي جواب ڏئي معاملو پنهنجي هٿ ۾ کڻي يا ان جي حوالي ڪري ڇڏي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: بظاهر ڌمي عورت اسلام قبول ڪري ته جيڪڏهن عاقله بالغ آهي ته پاڻ شادي ڪرڻ جو اختيار رکي ٿي، ڪنهن ٻئي مولوي صاحب کي اهو حق نٿو پهچي، ان ڪري ان جي اجازت کان سواءِ ان جي شادي ڪرائڻ جائز نه آهي. ”بالغ ڪنواڙيءَ کي نڪاح لاءِ مجبور نه ڪيو ويندو.“ (ڪنز)

”ڪنهن بالغ عقلمند عورت تي نڪاح ٿوڻ جائز نه آهي.“ (عالمگيريه) جيڪڏهن عورت وعدي جي پاسداري ڪندي راضيءَ خوشيءَ سان مٿئين عالم سان شادي ڪري (تہ ان جو احترام ڪرڻ گهرجي) ڇاڪاڻ تہ وعدي جي پيڇڪڙي گناه آهي، ان کان بچڻ لازم آهي، جيئن المحيط ۾ آهي تہ نڪاح ٿي ويندو جيتوڻيڪ (اوقاف جو نڪاح خوان) اجازت نہ بہ ڏئي، ڇاڪاڻ تہ اهو عورت جو ولي وارث نہ آهي، البتہ عالم اهو شرط ضرور لاڳو ڪيو آهي تہ اهڙا ڌمي علي الاعلان پنهنجي اسلام جو اظهار ڪن، جيئن مقاليد الاسلام مان معلوم ٿئي ٿو تہ ” (جيڪو مسلمان ٿئي) ان لاءِ ضروري آهي تہ ان جو اعلان ڪري تان تہ ديني معاملات ۾ ان سان مسلمانن جهڙو سلوڪ ڪري سگهجي، جيئن سندس پويان نماز پڙهڻ، سندس جنازو پڙهڻ، کيس مسلمانن جي قبرستان ۾ دفن ڪرڻ، سندس جان جي حفاظت، مسلمان عورت سان سندس نڪاح ڪرڻ وغيره اسلامي حڪم احڪام. شرح المقاصد ۾ آهي تہ ” واضح هجي تہ ان مقصد يعني مٿس شرعي احڪامن جي نفاذ لاءِ ضروري آهي تہ ڌمي اهڙو اقرار، اعلان ۽ اظهار مسلمانن جي امام ۽ اڳواڻ وغيره سامهون ڪري. ان جي ابتڙ جيڪڏهن رڳو ايمان تڪميل ڪرڻ منزل مقصود هجي تہ پوءِ رڳو قول قرار ڪافي آهي، جيتوڻيڪ ٻين جي سامهون ان جو اظهار ڪرڻ ضروري نہ آهي. انهيءَ آڌار تي مٿي بيان ڪيل ڌمي عورت جي شادي لڪ چپ ۾ جائز نہ ٿيندي جيستائين ڪنهن امام وغيره جي آڏو اسلام ظاهر نہ ڪري، جيئن واضح آهي. واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب.

مسئلو: معروف ۽ مروج طريقي موجب خطبو پڙهڻ بلڪ ايجاب قبول ڪرڻ سان نڪاح قائم نہ ٿيندو ڇاڪاڻ تہ ايجاب (شاديءَ جي آڇ ڪرڻ) ۽ قبول (ان آڇ کي منظور ڪرڻ) نڪاح قائم ٿيڻ جو يا تہ سبب آهي يا شرط آهي، جيئن قهستانيءَ ان جي وضاحت ڪئي آهي ۽ ڪنهن شيءِ کي بغير سبب جي لڪائڻ کي ”اخفاء“ (گهجهور ڪرڻ) چئجي ٿو ۽ ان جي شرط کي ضائع ڪرڻ جو مطلب آهي تہ اها شيءِ بہ ضائع ٿي وئي ۽ ان طريقي سان وڌ ۾ وڌ شاديءَ جي ڏي وٺ جو اظهار ۽ اقرار ٿئي ٿو، جڏهن تہ فقط اقرار سان نڪاح ثابت نہ ٿيندو آهي. جيئن درمختار ۾ آهي تہ عصمت ۽ عفت جي احترام جي ڪري رڳو قول قرار سان نڪاح ثابت نہ ٿيندو.

سوال: بکر مڙس جي وڪيل ۽ ٻن عورتن جي آڏو چيو تہ مون پنهنجي فلاڻي ڌيءَ جي شادي پنهنجي فلاڻي ڀائٽي سان ڪئي. وڪيل جيڪوزيد لاءِ مٿي قبول ڪري راضي خوشي هليو، ان دوران (نياڻيءَ جو پيءُ) بکرگڌاري ويو. سندس ٻہ ڌيئرون ۽ هڪ صغير پٽ آهي. اولاد جا ماما چون ٿا تہ وارث اسين آهيون، حالانڪ بکر جا سوٽ موجود آهن ان صورت ۾ (شريعت جو) ڪهڙو حڪم آهي (يعني اولاد جو وارث ڪير ٿيندو)؟

جواب: بظاهر جيڪڏهن پيءُ پنهنجي صغير ڌيءَ جو نڪاح هڪ مرد ۽ ٻن عورتن جي آڏو ڪري تہ صحيح ٿي ويندو پر جنهن وڪيل مڙس طرفان قبول ڪيو، اهو قائم مقام مڙس جي آهي ان ڪري سندس شاهدي صحيح نہ آهي جيئن ظاهر آهي. جيڪڏهن (ان وڪيل کان سواءِ) ٻيو مرد بہ ٻن عورتن ۾ موجود هجي ها تہ نڪاح صحيح ٿي وڃي ها جيئن هدايه ۾ آهي تہ نڪاح تڏهن صحيح

ٿيندو جڏهن ٻه مسلمان گواه يا هڪ مرد ۽ ٻه عورتون هجن. جيڪڏهن ڪنوار صغيره آهي ۽ سندس مڙس شاهدين وسيلي ثابت ڪري ته نياڻيءَ جي پيءُ مون کي نياڻي نڪاح ۾ ڏني هئي ته نڪاح ٿي ويندو، ڇاڪاڻ ته شاهديون حقيقتن کي ثابت ڪرڻ لاءِ هونديون آهن، جيئن المحيط ۾ آهي. انهيءَ نڪاح ثابت نه ٿيڻ جي صورت ۾ ان جي شاديءَ ڪرائڻ جا وارث (مرحوم پيءُ) جاسوٽ (يعني اولاد جاچاچا) آهن، ڇاڪاڻ ته اهي عصبه (ميت جا سڀ کان ويجهو مت) آهن. شرح وقايع ۾ آهي ته وارث کي اختيار آهي ته ننڍي پٽ يا نياڻيءَ جي شادي ڪرائي ۽ ولي اهو ٿيندو آهي جيڪو عصبه (پيءُ جي طرفان سڀ کان وڌيڪ ويجهو مت) هجي. مامو ذورحم (ماءُ جي طرفان مت) آهي. عصبه جي موجودگيءَ ۾ کيس وارث ٿيڻ جو حق نه آهي. (يعني جيئن پيءُ جي موجودگيءَ ۾ ماءُ، اولاد جي مٿي ڪرائڻ جا فرض سرانجام ڏئي نٿي سگهي، اهڙيءَ طرح ماءُ جا مت (يعني ان جي اولاد جا ماما) پيءُ جي مٿن (يعني سندن چاچن) جي موجودگيءَ ۾ مٿي ڪرائڻ جا فرض سرانجام ڏئي نٿا سگهن -

سوال: ڇا ٿا فرمانين عالم سڳورا هن مسئلي بابت ته هڪ مرد ڪنهن عورت سان نڪاح جي دعويٰ ڪئي ۽ عورت انڪار ڪيو. مرد ٻه شاهد پيش ڪيا، پر هڪ شاهد ٻنهي ڌرين جي ايجاب ۽ قبول جي شاهدي ڏني ۽ ٻئي رڳو قبول ڪندڙ ڌر جي باري ۾ شاهدي ڏني. صرف قبوليت جا لفظ ٻڌڻ واري شاهد جي شاهدي مقبول ۽ منظور ٿي سگهي ٿي يا نه؟

جواب: قبول، ايجاب کان اڳ معتبر نه آهي جيئن بحر ۾ ان جي دلالت آهي ته ”ڪا عورت مرد کي چوي ته مون نوسان هزار جي عيوض شادي ڪئي ۽ مرد، عورت جي واتان مهر جي مقرر رقم ٻڌڻ کان اڳ چوي ته ”مون قبول ڪيو.“ ته اهو نڪاح نه ٿيندو، تانجو مهر جي مقرر رقم ٻڌڻ کان بعد ان عورت جي آڇ منظور ڪري. ساڳيءَ ريت شاديءَ جي ڏي وٺ لاءِ جيڪي الفاظ اڳ ۾ چوڻ گهرجن يعني ”ايجاب“ جيڪڏهن اهي ”قبول“ کان اڳ چئجن مثلاً چوي ته ”مون رشتو منظور ڪيو.“ ته بطريق اوليٰ نڪاح نه ٿيندو، پر خزانه المفتين ۾ آهي ته جيڪڏهن شاهد شاهدي ڏين ته پيءُ شاديءَ جي آڇ ڪئي مگر (ٻي ڌر طرفان) پيغام قبول ۽ منظور ڪرڻ جي شاهدي موجود نه هجي ته نڪاح ٿي ويندو، ڇاڪاڻ ته نڪاح هڪ اهڙو معاملو آهي جنهن جي موت يا جواب لازمي هوندو آهي. ان ڪري ”ايجاب“ جي شاهدي ”قبول“ جي شاهدي کي پڻ شامل ٿي ويندي. جيتوڻيڪ ايجاب جي شاهديءَ لاءِ اها ڳالهه ڪافي آهي، پر ان جو اهو سبب جائز ٿي ته ايجاب جي موت لازماً هوندي آهي ته پوءِ ان جي ته لازمي تقاضا آهي ته ان جي لاءِ به شاهدي موجود هجي، جيئن هوشيار کان ڳجهو نه آهي. پري مٿي جيڪو مسئلو بيان ڪيو ويو آهي ان جو بنياد هن تي آهي ته شاهد رڳو ايجاب جي شاهدي ڏين ٿا. جڏهن ته نڪاح لاءِ ايجاب ۽ قبول ٻنهي جا شاهد هجڻ ضروري آهن ۽ زير بحث مسئلي ۾ ايجاب جي سلسلي ۾ شاهدن جا بيان اختلافي آهن. هدايه وغيره ۾ آهي ته شاهديءَ دوران شاهدن جو لفظي ۽ معنوي لحاظ سان متفق هجڻ ضروري آهي، پر مٿي سوال ۾ جائز ٿيل آهي ته شاهدن ۾ اختلاف آهي، ان ڪري مناسب آهي ته اهڙي شاهدي قبول نه ڪجي، واللہ اعلم بالصواب.

سوال: زيد شاهدن آڏو مسماٽ هند سان ڳجهو نڪاح ڪيو. هند جي مائٽن جن کي ڳجهي نڪاح جي خبر نه هئي اهي زيد وٽ آيا ۽ ان کي چيائون ته هند سان نڪاح ڪر تڏهن زيد چيو ته نڪاح ٿيڻو هو سو ٿي ويو، باقي اوهان کي جيڪي ڪرڻو آهي سو وڃي ڪريو. ڇا انهن لفظن سان نڪاح ختم ٿي ويندو يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: شرعا نڪاح ٿي ويو. انهن جملن جي چوڻ سان شرعي نڪاح ختم نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته صاف لفظن ۾ به انڪار ڪرڻ سان نڪاح نٿو ٿئي، جو ان کان بعد مڙس جي زال تي دعويٰ صحيح آهي ته اهڙن منجهيل لفظن سان ڪيئن ٿيندو. بحر ۾ آهي ته جيئن انڪار ڪرڻ سان نڪاح نٿو ٿئي، تيئن انڪار سان طلاق به واقع نه ٿيندي جيتوڻيڪ نيت ڪري. درمختار ۾ آهي ته ڪنهن نڪاح جو انڪار ڪيو پوءِ وري دعويٰ ڪيائين ۽ نڪاح جي ثبوت جا شاهد پيش ڪيائين ته ان جي شاهدن کي قبول ڪيو ويندو. ظاهر آهي ته پهريان لفظ ان جي نڪاح جي ثابتي لاءِ واضح آهن ۽ ٻيا لفظ جيڪي حاضرين جي سامهون چيائين، ممڪن آهي ته ان مان سندس مراد اها هجي ته پهريون نڪاح ٿيڻ کان بعد اوهان نئون نڪاح ڪرائي نٿا سگهو، جيڪي وڻيو سو ڪريو ۽ ممڪن آهي ته ان مان سندس مراد پنهنجي نڪاح جو انڪار ۽ ٻئي سان نڪاح ڪرڻ جو حڪم هجي پر پهرئين ڳالهه زياده پڌري ۽ مناسب آهي. پوءِ بظاهر ان جي نڪاح جي دعويٰ باطل نه ٿيندي، واللہ تعاليٰ اعلم.

مسئله: جيڪڏهن زيد عمرو جي پيڻ سان شادي ڪري ته عمرو کي حق آهي ته زيد جي ان ڌيءَ سان، جيڪا عمرو جي پيڻ مان نه پر ٻيءَ زال مان هجي نڪاح ڪري، واللہ تعاليٰ اعلم. بحر ۾ آهي ته نڪاح شغار ۾ مهر واجب آهي ۽ شغار جي معنيٰ آهي ادلي بدلي طور پاڻ ۾ سڳابندي ڪرڻ. تڏهن ڪٿي هڪ ڌر پنهنجي ڌيءَ ڏني موت ۾ ٻي ڌر کان سندس پيڻ جو سڱ وٺي. هي جملو ۽ ان جي معنيٰ ياد رک جيئن تفصيلي معاملا بيان ڪرڻ يا فتويٰ ڏيڻ وقت اوهان کي آساني ٿئي.

سوال: اسان جي ملڪ ۾ شاديءَ جي موقعي تي ڏهل وڃايو ويندو آهي جيڪڏهن ان ۾ واهيات ڳالهيون نه هجن ته پوءِ ڏهل وڃائڻ جائز آهي يا رڳو خاص دف وڃائڻ جائز آهي؟ ۽ جائز هجڻ جي صورت ۾ رڳو رخصتي واري رات جائز آهي يا سڀني راتين ۾؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: اقول وبالله التوفيق. شاديءَ جي اعلان خاطر دف وڃائڻ صحيح حديثن مان ثابت آهي جيئن فتح القدير ۾ آهي. ترمذي ۾ حضرت عائشه رضه کان روايت آهي ته حضور جن فرمايو ته نڪاح جو اعلان ڪريو ۽ مسجد ۾ نڪاح ڪريو ۽ ان ۾ دف وڃايو. بخاريءَ ۾ سندس روايت آهي ته اسان هڪ عورت جي شادي انصاري مرد سان ڪرائي. حضور جن فرمايو ته اي عائشه! جيڪر انهن سان گڏ ڳائيندڙ هجي ها ڇو ته انصاري ڳائڻ کي پسند ڪن ٿا. ترمذي ۽ نسائي ۾ سندس روايت آهي ته حضور جن فرمايو ته حلال ۽ حرام جي وچ ۾ فرق دف ۽ آواز جو آهي. فقيه فرمائين ٿا دف مان مراد آهي، اهو اوزار جنهن ۾ جلاجل (گهنگهرو) نه هجن. بيهقيءَ ۾ حضرت عائشه جي روايت آهي ته حضور ﷺ جن فرمايو ته نڪاح جو اعلان ڪريو ۽ مسجد ۾ نڪاح ڪندا ڪريو ۽ ان ۾ دف وڃائيندا ڪريو ۽ وليمي ۾ ٻڪري ذبح ڪرڻ گهرجي ۽ جڏهن اوهان مان ڪو پيغام موڪلي ته

جڳائي ته وارن ۾ ڪارو خضاب ڪري، جيئن اها کيس پسند ڪري (متانہ بحوالہ جامع الصغير) علامہ سيوطي جي ساڳئي ڪتاب جي حوالي سان ڪنز العمال ۾ آهي ته حضرت سهل بن سعد لک چپ ۾ نڪاح کي مڪروه چانڊو هو ان ڪري دف وڃائيندو هو. انهن حديثن مان چٽي طرح معلوم ٿيو ته نڪاح جي اعلان ۽ مشهوريءَ جي غرض سان دف وڃائڻ مستحب سنت آهي، جيتوڻيڪ ان ۾ تماشي جو پهلو به آهي، پر حضور ﷺ جن ان مقصد لاءِ دف وڃائڻ جو حڪم فرمايو آهي ۽ سندن امر جائز يا مستحب يا واجب لاءِ هوندو آهي. فقهي تصنيفات ۽ وضاحتن مان ڄاڻ ٿئي ٿي ته شاديءَ ۾ دف وڃائڻ مستحب آهي جيئن متانہ ۾ غيائيه جي حوالي سان آهي ته نڪاح جي اعلان لاءِ دف وڃائڻ سنت آهي. سراجيءَ کان نقل ڪري ٿو ته ڪنهن عورت سان شادي ڪجي ته گهرجي ته مرد وليمو ڪري، جو وليمو سنت آهي. ”نڪاح جي گڏجائي مسجد ۾ ڪرڻ مستحب آهي ڇاڪاڻ ته شادي ڪرڻ به عبادت آهي“ (الفتح) ثابت ٿيو ته فقيهن جا مٿيا قول صحيح حديثن مان ورتل آهن.

جيڪڏهن اوهان اعتراض ڪندا ته حضرت علي رضه کان روايت آهي ته حضور... جن دف وڃائڻ، شطرنج جي راند کيڏڻ ۽ ڳائڻ وڃائڻ جي آوازن کان منع فرمائي آهي (حماديه) ساڳيو مصنف وڌيڪ لکي ٿو ته علماء اهل سنت والجماعة فرمائين ٿا ته جيڪو به ڪيل قاشو آهي، سو حرام آهي. اهڙي طرح دف، طنبور، بين وغيره جيڪي به تماشي جا آلات آهن، سي حرام آهن. سواءِ تن اوزارن جي. ان مان معلوم ٿيو ته رونشي ۽ راند جي غرض سان دف وڃائجي ته حرام آهي، پوءِ اوهان شاديءَ ۾ ان جي وڃائڻ کي ڪيئن ٿا سنت چئو؟

ان جو جواب آهي ته مٿي بيان ڪيل حديثن ۾ ان جي وضاحت آهي. حنفي فق جي ڪتابن ۾ آهي ته اعلان جي غرض سان ڳائڻ مباح آهي، جيتوڻيڪ ان ۾ راند ۽ رونشو چونه هجي، جيئن ابوالڪارم ۾ آهي ته شاديءَ رات نڪاح جي اعلان لاءِ دف وڃائڻ گناه نه آهي، بشرطيڪ ان ۾ گهنگهرو جو آواز نه هجي ۽ ڳانگيءَ جي طرز تي اهو نه وڃائجي ۽ جيئن متانہ ۾ بحوالہ مضمرات آهي ته شادي خوشيءَ جي موقعن تي دف وڃائڻ ۽ راند ڪرڻ گناه نه آهي جيتوڻيڪ ان ۾ رونشي بازي هجي ڇاڪاڻ ته ان ۾ مقصود نڪاح جو اظهار ۽ اعلان هوندو آهي ۽ رسول الله... جن ان جو حڪم فرمايو آهي. ڳائڻ جو به ساڳيو حڪم آهي. دستور القضاء ۾ بحوالہ ذخيره اٺين آهي. ان مان معلوم ٿيو ته فقيهن جي اصطلاح ۾ ”حرج نه آهي“ اهڙي ڪم لاءِ استعمال ٿيندو آهي جنهن جي ڪرڻ تي گناه ۽ عذاب نه هجي جيئن شيخ علي متقي جي رسالي ۾ آهي ته ان مان مراد اهو ڪم آهي جنهن جي ڪرڻ ۾ گناه نه آهي، ڇاڪاڻ ته ”لاباس“ ”بوس“ (سختي) مان ورتل آهي، يعني شريعت ۾ ان جي ڪرڻ تي ڪا سختي نه آهي. يا وري ”باس“ (پڪڙ ڪرڻ) مان آهي يعني ان ڪم جي ڪرڻ سبب ڪا پڪڙ ۽ ڪاروائي نه ٿيندي. ڇاڪاڻ ته شرعي حڪم آهي. ثابت ٿيو ته (شاديءَ جي موقعي تي) دف وڃائڻ شرعي حڪم آهي ۽ ان جي وڃائڻ واري تي گناه نه آهي، بشرطيڪ ان ۾ گهنگهرو يا چيرجو آواز نه هجي. جيڪڏهن گهنگهرو ۽ گهنگهڙيون وغيره وانگر آواز هجي ته حرام آهي، جيئن حماديه ۾ آهي ته ”طنبوري، سارنگي، بين باجي وغيره آلات وسيلي ڳائڻ وڃائڻ شرايين ڪبابين جو شعار ۽ ثقافت آهي، قصداً انهن شين جو استعمال ۽ ٻڌڻ حرام آهي، بنا ارادي ٻڌڻ ۾ گناه نه

آهي ۽ پرهيزگاري وري به بچڻ ۾ آهي. جيڪڏهن چيو وڃي ته مجون ٿا ته حديثن ۽ فقهي روايتن جي روشنيءَ ۾ نڪاح ۾ دف وڃائڻ جائز آهي، پر دهل جي باري ۾ چئو حڪم ڪٿي آهي؟ آءُ چوان ٿو -الله وڌيڪ صحيح ڄاڻي ٿو- ته شريعت ۾ نڪاح جي اعلان خاطر دف وڃائڻ جائز آهي بشرطيڪ منجهس هيڃايت ۽ بيهودگي نه هجي ۽ ان مقصد لاءِ اسان جي ملڪ ۾ دهل استعمال ٿئي ٿو. ان غرض لاءِ رسول الله ﷺ جي زماني ۾ دف وڃائڻ مباح هو ته موجوده زماني ۾ دهل به جائز هئڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته حڪم علت ۽ سبب جي تابع هوندو آهي جيئن اصول فقه جي ڪتاب حساميءَ ۾ آهي ته حڪم علت سان ثابت ٿيندو آهي، علت (سبب) ختم ٿئي ته حڪم به ختم ٿي ويندو. زير بحث ۾ اها ئي صحيح صورت آهي ڇاڪاڻ ته شاديءَ جي اعلان ڪرڻ لاءِ روشني بازيءَ وارن (مڪروم آلات) جو استعمال ڪرڻ شرعاً جائز آهي، جنهن به شيءِ سان اهو مقصد حاصل ٿئي، اها جائز ٿيندي. ان جي تائيد ۾ المختار جي هن قول مان ٿئي ٿي ته ٻيندو باجو فخر جي نيت سان وڃائجي ته ناجائز آهي، خبردار ۽ هوشيار ڪرڻ لاءِ وڃائجي ته گناهه نه آهي، جيئن قيامت جي ٽن صورتن جي ياددهانيءَ جي غرض ٿي پيرا وڃائجي. ۱- ٽپهري کان پوءِ وڃائجي ته پهريون ڀيرو صور ڦوڪڻ مراد وٺجي جنهن کي قرآن مجيد ۾ ”وڏي دهشت“ فرمايو آهي، ۲- عشا کان بعد وڃائجي ته ٻيو ڀيرو صور ڦوڪڻ مراد وٺجي، جنهن جي ڪري هر ساهواري شيءِ مري ويندي. ۳- اڌ رات کان بعد وڃائجي ته ٽيون ڀيرو صور ڦوڪڻ مراد وٺجي، جڏهن سموري مخلوق ٻيهر جياڙي ويندي. ”عيد جي موقعي تي دف وڃائڻ گناهه نه آهي. حضرت عائشه رضه کان روايت آهي ته منهنجي گهر ۾ چوڪريون عيد جي ڏينهن دف وڃائي ڪيڏي رهيون هيون ته حضرت ابوبڪر رضه آيو ته ناراضگي ظاهر ڪيائين. رسول الله ﷺ جن فرمايو ته ابوبڪر! ڇڏين ته پلي وڃائين، هر قوم جي عيد هوندي آهي ۽ هيءُ اسان جي عيد جو ڏينهن آهي. معلوم ٿيو ته حڪم علت جي تابع هوندو آهي (خزانة المفتين)

رهيو سوال اهو ته دف فقط شاديءَ جي رات وڃائجي يا سڀني راتين ۾؟ ان سلسلي ۾ عرض آهي ته روايتن ۾ ان کي وليمي ۽ شاديءَ جي رات ۾ خاص ڪيو ويو آهي پر ان کي شادي جي رات سان خاص ڪرڻ وڌيڪ مناسب آهي ڇاڪاڻ ته اهڙيءَ ريت ئي اعلان جو مقصد حاصل ٿئي ٿو، وڌيڪ وڃائبو ته ان ۾ خوشي، تماشوءَ فخر جو عنصر شامل ٿيندو، ان کان بچڻ مناسب آهي واللہ اعلم.

مسئله: وليمي ۾ دف وڃائڻ جائز آهي. علامه عيني فرمائي ٿو ته عالمن جو اتفاق آهي ته نڪاح جي وليمي ۾ راندروند جائز آهي، جيئن دف وغيره وڃائڻ. ان ڏينهن اهڙا ڪم ڪرڻ حرام نه آهن ۽ ان تي قياس ٿيندا ڌرتي لپتيءَ جا سڀ معاملو واللہ تعاليٰ اعلم. نعيم الاولان جي فتويٰ مان ان جي تائيد ٿئي ٿي ته ابو بڪر رواق فرمائي ٿو ته هر قوم لاءِ وڃائجڻ جا اوزار ۽ آلات آهن. عربن ۽ خراسانين جي وڃائجڻ جا اوزار دف، سارنگي جهڙا آهن. ڳوٺاڻن جي وڃائجڻ جا اوزار دهل شرنائي وغيره آهن. هندستانين جي وڃائجڻ جو اوزار ”پڪارج“ آهي جو هڪ قسم جو ساز آهي، جيڪو باهه ۾ پڪايل مٽي مان ٺاهيو وڃي ٿو جنهن جو وچ خالي ٿئي ٿو، ڊگهو هوندو آهي، ٻه پاسا هوندا اٿس. ڪاٻي جي پيٽ ۾ ساڄي پاسي کان آواز وڌيڪ ڪندو آهي، فارسيءَ ۾ ان کي ”مندل“ چئجي ٿو، اهوئي هندستانين جو دهل آهي ۽ انهن سان ملندڙ جلندڙ ٻيا آلات شاديءَ ۾ وڃائجڻ جي شريعت

اجازت ڏني آهي. شاديءَ کان اڳي يا بعد ۾ انهن جو وڃائڻ حرام آهي، جيئن ملٽقط المنتفي ۾ آهي. ثابت ٿيو ته حڪم صرف دف سان خاص نه آهي، بلڪ جيڪا به شيءِ اهڙي هجي، دهل هجي يا ڪو ٻيو اواز، وڃائي سگهجي ٿو.

مسئلو: پهرئين مرد جو نڪاح صحيح آهي ته ٻئي جو نڪاح جي مٿان نڪاح فاسد آهي. شرح مواهب الرحمن ۾ آهي ته پهريون نڪاح صحيح آهي ته ساڳي عورت سان ٻئي مرد جو نڪاح فاسد ٿيندو. خزانه المفتين ۾ آهي ته ڪنهن لاءِ جائز نه آهي ته ٻئي جي زال سان شادي ڪري. اهڙي تحرير توهان کي اسان جي هن ڪتاب کان سواءِ ٻئي هنڌ نه ملندي ۽ جيڪي اسان ڄاڻايو آهي، ان ۾ ڪنهن کي شڪ هجي ته ان جو مطلب آهي ته اهو حقيقت جي گهرائي تائين نه پهتو آهي.

سوال: محمد ارشد دعويٰ ڪئي ته مسلمات جابل جي ڇاچي گل محمد مون کي پنهنجي ڀائٽي بخشڻ ڏني، جنهن کي مون قبول ڪيو ۽ شاهدن به اهڙي شاهدي ڏني ان صورت ۾ اها شاهدي نڪاح لاءِ قبول ڪئي ويندي يا نه؟

جواب: سندن شاهدي قبول ڪئي ويندي ڇاڪاڻ ته لفظ بخشا بخشي سنڌيءَ ۾ ايجاب ۽ قبول لاءِ استعمال ٿيندو آهي ان ڪري ان جي معنيٰ هڪ آهي ۽ عرف عام ۾ محاورو دعويٰ جي موافق هجي ته ڪافي آهي ڀلي لفظي موافقت موجود نه به هجي. محيط ۾ آهي ته ڪو ماڙيءَ جي دعويٰ ڪري پر شاهدن گهرجي باري ۾ شاهدي ڏين ته پنهنجي عرف مطابق شاهدي قبول ڪئي ويندي، اهڙي وڌيڪ مناسب ۽ وڌيڪ ظاهر آهي ڇاڪاڻ ته اسان وٽ عرف ۾ گهر ۽ ماڙي هڪ معنيٰ ۾ استعمال ٿين ٿا. جيئن چيو ويندو آهي ته فلاڻي جي حويلي، يعني فلاڻي جو گهر. ثابت ٿيو ته عرف عام جي موافقت هجي ته اها دعويٰ ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي. زير بحث مسئلي ۾ به اهڙي موافقت آهي جيتوڻيڪ لفظي موافقت موجود نه آهي، ڇاڪاڻ ته اها اصل مقصد نه آهي. محيط ۾ آهي ته شاهديءَ ۾ لفظي موافقت نه پر معنيٰ مقصود هوندي آهي، جنهن لاءِ لفظ مخصوص ۽ مقرر هوندو آهي. معنوي موافقت موجود هجي ته لفظي مخالفت سبب فرق نه پوندو. جيڪڏهن دعويٰ معنيٰ شيءِ ۾ هجي ۽ حالت به ان تي دلالت ڪري ته پوءِ عالم وضاحت فرمائين ٿا ته امڪاني شاهدي قبول ڪئي ويندي. محيط ۾ آهي ته شاهدي دعويٰ کي ثابت ڪرڻ لاءِ ورتي ويندي آهي. جڏهن دعويٰ ڪنهن معنيٰ شيءِ ۾ هجي ۽ شاهد امڪاني شاهدي ڏين ته اهڙو رخ ۽ قريبنو تلاش ڪيو ويندو جنهن سان ان شاهديءَ جي تائيد ۽ تاڪيد ٿئي. جڏهن اهڙو رخ متعين ٿئي ۽ اهڙي علامت ظاهر ٿئي ته پوءِ ظاهري موافقت جي ڪري اها شاهدي قبول ڪئي ويندي. ها، جيڪڏهن قاضي احتياطاً انهن کان ”بخشابخشيءَ“ جو مطلب پڇي ته ڪهڙو مطلب استعمال ٿئي ٿو ته اهو ٻيو معاملو آهي پر ان محدود معنيٰ جي ڪري شاهدي رد ڪرڻ صحيح نه آهي واللہ تعاليٰ اعلم. فتاويٰ نسفي مان به ان جي تائيد ٿئي ٿي. ان کان پڇيو ويو ته هر گواهه چيو ته شاهدي ڏيون ٿا ته ”فلاڻي شيءِ فلاڻي جي آهي.“ ڇا ان جو مطلب آهي ته ان جي ملڪيت آهي؟ چيائين ته هاڻو ڇو ته ماڻهو ائين الفاظ استعمال ڪن ٿا. هر هڪ لفظ ساڳي معنيٰ ۾ استعمال ٿي سگهي ٿو. ظهير الدين مرغيناني فرمائي ٿو ته مناسب آهي ته انهن کان پڇجي ته

سندن ان مان مراد ملڪيت آهي يا ڪا به معنيٰ؟ جيڪڏهن شاهد اهڙي وضاحت نه ڪن ۽ غائب ٿي وڃن يا مري وڃن ته قاضي سندن شاهديءَ جي روشنيءَ ۾ ملڪيت جو فيصلو ڪري.

سوال: زيد عمره لاءِ دعويٰ ڪئي ته اها منهنجي زال آهي ۽ عمره انڪاري آهي. پوءِ زيد به شاهد پيش ڪيا. هڪ شاهد چيو ته زيد ان سان پنهنجي گهر ۾ شادي ڪئي ۽ ٻئي چيو ته زيد ان واڙي ۾ جيڪو ان ڏيکڻ لاءِ ٺاهيو آهي، ان سان شادي ڪئي. ڇا شرعاً ان صورت ۾ شاهدي قبول ڪئي ويندي يا نه؟ زيد جي گهر ۽ ڏيکڻ جي واڙي ۾ نيت جو فرق آهي يا نه؟ ٻنهي کي هڪ گهرو قرار ڏئي گواهيءَ کي صحيح سمجهيو ويندو جيئن فقه جي ڪتابن جي باب الاستحقاق ۽ ڪتاب القضا مان سمجهه ۾ اچي ٿو؟

جواب: ظاهر آهي ته جيڪڏهن ڏيکڻ جو واڙو گهر سان گڏ آهي جتي مالڪ پاڻ رهي ٿو ته جاءِ هڪ چئبي. جاءِ جي باري ۾ نڪاح جي شاهدن جي شاهدي جدا هجي ته ان وقت شاهدي رد ڪئي ويندي جڏهن اختلاف هجي. جيڪڏهن سندن شاهديءَ ۾ موافقت جو امڪان هجي ته پوءِ مسئلي ۾ اختلاف آهي درمختار باب استحقاق ۾ آهي ته ڇا موافقت پيدا ڪرڻ جو امڪان ڪافي آهي؟ ان مسئلي ۾ اختلاف آهي، اجهو ٿا ان جي وضاحت ڪريون، پوءِ ان جي تحقيق بيان ڪري ٿو ته قانوني فيصلن جي مختلف مسئلن ۾ امڪاني موافقت پيدا ڪرڻ کي شيخ الاسلام پسند ڪيو آهي، جنهن کي چئبي امامن جي اقوال مان مختار مذهب ڄاڻائي ٿو. خجندي به ان طريقي کي پسند ڪري ٿو ته جوابدار جي طرفان نه پر دعويدار طرفان اهو ڪافي آهي. اهو ان وقت آهي جڏهن شاهديءَ جي بيان ۾ تضاد هجي، پر عالمن جي وضاحت موجب شاهدن جو لفظن ۽ معنيٰ ۾ متفق هجڻ لازمي آهي. بحر ۾ آهي ته شاهديءَ ۾ لفظن ۽ معنيٰ ۾ سندن متفق هجڻ جو اعتبار ڪيو ويندو. لفظي مطابقت جو مطلب اصل مقصد ۾ مطابقت آهي، هر ڀيرو اهو شرط نه آهي ته ٻئي هوبهو هڪٻئي لفظ چون. اها موافقت جيڪا شرط آهي، موجود هجي ته انهن جي شاهدي قبول ڪئي ويندي، واللہ تعاليٰ اعلم.

سوال: زيد ڏڪار جي ڏينهن ۾ پنهنجي ننڍي نياڻي عمرو جي نڪاح ۾ ڏني. هاڻي عمرو جي خواهش آهي ته باقاعدي ڀت برادري ڪرڻ کي گهر وٺي اچي. تڏهن عين وقت تي زيد ڪيل سڳابنديءَ کان صاف انڪار ڪري ڇڏيو. عمرو سندس ڀاءُ ۽ هڪ ٻئي شاهد کي وٺي زيد وٽ آيو ته هنن شاهدن جي روبرو تون ڏي وٺ ڪري چڪو آهين. نيٺ زيد برادريءَ آڏو شرمسار ٿيو ۽ مولوي صاحب کي گهرائي نڪاح پڙهائي عمرو کي نياڻي ڏنائين. ان کان پوءِ زيد قاضيءَ وٽ فريادي ٿيو ته جبر ۽ قهر ڪري مون کان نياڻيءَ جو نڪاح ڪرايو ويو آهي. ڇا ان صورت ۾ زيد جي فرياد رسي ۽ داد رسي ڪئي ويندي؟ يا سندس ڪرايل پهريون نڪاح ۽ ان جي شاهدن جي شاهدي مقدم آهي يا برادريءَ ۾ رضامنديءَ سان ڪرايل ٻي شادي جي شاهدن جي روشنيءَ ۾ فيصلو ڪيو ويندو؟

جواب: بظاهر صغير ڌيءَ جي باري ۾ پيءُ جو اقرار ۽ اعتراف شاهدن سان يا بالغ زال جي تصديق سان ثابت ٿيندو. جيئن بحر ۾ آهي ته ”وارث صغيره جي نڪاح جو اقرار ڪري ته شاهدن وسيلي ثابت ٿيندو يا ان نياڻيءَ جي بلوغت کان پوءِ ان جي تصديق سان.“ زور ڀرڻ دستيءَ سان ڪرايل نڪاح

جيتوڻيڪ قائم ٿئي ٿو جيئن مسلم ۽ مجيل حقيقت آهي پر طلاق وانگر جبر سان نڪاح جو اقرار ڪرڻ صحيح نه آهي، جيئن عالمگيريءَ ۾ آهي ته ”جيڪڏهن طلاق جي اقرار تي زبردستي ڪئي وئي ته اهو اقرار نافذ ۽ لاڳو نه ٿيندو.“ محيط ۾ آهي ته زبردستيءَ سان جنهن به شيءِ جو اقرار ڪرايو وڃي، باطل آهي. هي عام حڪم نڪاح جي معاملي کي به شامل آهي. زور زبردستيءَ سان ڪرايل اقرار جي شاهدن جو بيان پڻ وڌيڪ قبول جوڳو آهي، جيئن فتح الغفار ۾ آهي ته ”ڪنهن شيءِ جي باري ۾ ڪنهن انسان جو اقرار رضا خوشيءَ سان ثابت ٿئي ٿو، پوءِ جوابدار شاهد پيش ڪري ته انهيءَ اقرار ۾ مون تي زبردستي مڙهي وئي هئي ته هاڻي زبردستيءَ جي ثابتيءَ ۾ پيش ڪيل شاهدن جي شاهديءَ جي اهميت وڌيڪ آهي، ڇاڪاڻ ته اهڙيءَ طرح ظاهر جي ابتڙ حقيقت ثابت ٿئي ٿي.“ ۽ اهو ئي صحيح قول آهي. غرض ته زير بحث مسئلي ۾ صغيره جي شاديءَ بابت وليءَ جو اقرار صحيح نه آهي. جيڪڏهن صحيح هجي ها ته زبردستيءَ جي صورت ۾ درست نه هجي ها. پوءِ ان نڪاح جي ثابتي لاءِ شاهدي پيش ڪرڻ لازمي آهي، واللہ تعاليٰ اعلم.

سوال: هڪ بالغ مسلمان عورت ماڻهن آڏو بڪر سان نڪاح جو اقرار ڪيو. هاڻي انڪار ڪري ٿي ۽ چوي ٿي ته بڪر مون سان زنا ڪندو هو. بڪر وٽ ايجاب ۽ قبول جا شاهد نه آهن. عورت اڳ ۾ جن ماڻهن جي سامهون اقرار ڪيو هو، ڇا شرعي اعتبار سان انهن جي شاهدي قبول ڪئي ويندي يانه؟

جواب: بظاهر ڪتابن جي متن جي روايتن مطابق (فقط) اقرار سان نڪاح ثابت نه ٿيندو، ان ڪري سندس اقرار جي شاهدن جي شاهدي قبول نه ڪئي ويندي، واللہ تعاليٰ اعلم. ملتقي ۾ آهي ته جيڪڏهن جوڙو شاهدن جي آڏو چوي ته اسين زال مڙس آهيون ته ان سان نڪاح ثابت نه ٿيندو. ساڳيءَ طرح وقاية، اصلاح ۽ تنوير ۾ به آهي. الغرض مختار مذهب موجب فقط اقرار سان نڪاح ثابت نه ٿيندو. عالمگيريءَ ۾ آهي ته صحيح اهو قول آهي ته نڪاح نه ٿيندو. جواهر الاخلاقيءَ ۾ آهي ته شاهدن آڏو مرد چوي ته هيءُ منهنجي زال آهي ۽ عورت چوي ته هيءُ منهنجو مڙس آهي، جڏهن ته منجهن اڳ نڪاح پيل نه آهي ته سندن نڪاح قائم نه ٿيندو ۽ چيو ويو آهي ته نڪاح ٿي ويندو پر پهريون مذهب صحيح آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي. تنوير ۾ آهي ته چيو ويو آهي ته جيڪڏهن جوڙو شاهدن جي آڏو چوي ته نڪاح صحيح آهي ۽ ان کي نڪاح ڪرڻ جو ايجاب قبول قرار ڏنو ويندو ۽ اهو وڌيڪ صحيح قول آهي، پر پهرئين قول جي مقابلي ۾ مرجوح يعني ثانوي (هٽي درجي جو) قول آهي، جيئن لفظ ”قيل“ مان سمجهه ۾ اچي ٿو، ڇاڪاڻ ته اهو لفظ ضعيف قول لاءِ استعمال ٿيندو آهي. ان ڪري ان کي ”وڌيڪ صحيح“ چئي ان جي ڪمزوري لڪائي نٿي سگهجي. ڇا توهان کي ملتقي جهڙن متن جي ڪتابن جي هن قول جي خبر نه آهي ته جنهن مسئلي کي هن طرح بيان ڪيو وڃي ته ”چيو ويو آهي.“ يا ”انهن چيو“ ته اهڙو مسئلو هٽي درجي جو ۽ هٽي قول جي پيٽ ۾ نسبتاً غير اهم ڏندو آهي.

سوال: ڏسي ڪافر پنهنجي رستم رواج مطابق ايجاب ۽ قبول کان سواءِ نڪاح ڪن ۽ ڳئون جي تعريف يا باهه جو طواف ڪري نڪاح پڙهن. ڇا انهن جو اهڙو نڪاح قائم ٿيندو ۽ ان کي ”نڪاح“

چئي سگهجي ٿو. يا انهن کي اختيار آهي ته جيئن وڻين تيئن ڪن بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ڪافرنهنجي مذهب موافق جيڪو نڪاح ڪن ۽ ايجاب ۽ قبول جو جيڪو به طريقو انهن ۾ معروف هجي، ان سان سندن نڪاح ٿي ويندو. اسان کي حڪم آهي ته کين ۽ سندن دين ۽ ثقافت کي ڇڏي ڏيون. هڪ روايت مطابق جيتوڻيڪ اها ضعیف آهي پر اها انهن جي نڪاح جي صحيح هجڻ لاءِ ڪافي آهي. مفروق ۾ آهي ته هڪ شخص ڪنهن کي چيو ته ”مون کي پنهنجي ڌيءُ جو سڱ ڏي.“ سندس پيءُ چيو ته ”وٺي وڃينس، جتي چاهيو هليا وڃو.“ جيڪڏهن شاهدن جي سامهون بروقت وٺي ويس ۽ اها ننڍڙي نياڻي خوش هئي ته نڪاح صحيح ٿيندو. نڪاح ۾ شاهدن جي موجودگي شرط آهي پر شرط نه هجڻ جي سبب ڪافرن جو نڪاح فاسد نه ٿيندو جيئن بحر ۾ آهي.

سوال: زيد پنهنجي صغيره ڌيءُ جو نڪاح شاهدن جي موجودگيءَ ۾ پنهنجي ڀائٽي سان، جيڪو ڌيئري لپتيءَ جو ماهر آهي، پنهنجي ڀاءُ جي موجودگيءَ ۾ جيڪو گهٽ جو پيءُ آهي، قائم ڪيو. زيد جي ڀائٽي شاهدن جي موجودگي ۽ پنهنجي پيءُ جي روبرو مجلس ۾ نياڻيءَ کي قبول ڪيو. شرعي اعتبار سان اهو ايجاب ۽ قبول جيڪو شاهدن ۽ پنهنجي پيءُ جي موجودگيءَ ۾ مجلس ۾ ٿيو، ڪافي آهي يا ٻيهر اجازت وٺڻ ضروري آهي؟ اهو نڪاح شريعت شريف موافق اها شادي صحيح آهي يا نه؟

جواب: ظاهر آهي ته ٻار جو نڪاح وارث جي اجازت تي، يا ان جي بالغ ٿيڻ کان پوءِ سندس اجازت تي منحصر آهي جيئن بحر ۾ آهي ته ”نابالغ ٻار مال وڪڻي يا خريد ڪري، يا شادي ڪري يا پنهنجي ٻانهيءَ جي شادي ڪرائي يا غلام آزاد ڪري يا ٻيو ڪم ڪري ته صغير هجڻ ڪري سندس ڪيل اهي سڀ معاملات وارث جي اجازت تي منحصر آهن. جڏهن بالغ ٿئي ۽ وارث جي اجازت کان اڳ ۾ پاڻ اجازت ڏي ڇڏي ته سندس ڌيئري لپتي نافذ ٿي ويندي. وري ظاهر آهي ته وارث جي صغيره جي شاديءَ جي وقت ڇپ رهڻ کي به ڌيئري لپتي وانگر اجازت ليکيو ويندو، جيئن الاشباہ ۾ آهي ته سمجهدار صغير جي وارث جو، ان جي ڌيئري لپتي ڪرڻ مهل ماڻ ۾ رهڻ به اجازت آهي. بحر ۾ آهي ته صغير (ٻار) جيڪڏهن وارث جي روبرو ڌيئري لپتي ڪري ۽ اهو ڇپ رهي ته اها اجازت چڻبي. ٻين لفظن ۾ صغير جي پيءُ جو نڪاح جي مجلس ۾ موجود هجڻ سندس وليءَ جي حيثيت ۾ اجازت آهي، ان ڪري نڪاح قائم ٿي ويندو، جيئن درمختار ۾ آهي ته ”اسان وٽ اصول آهي ته جيڪو شخص ولي جي حيثيت ۾ نڪاح قبول ڪرڻ جي جوابداري کڻي ٿو ته (مجلس نڪاح ۾) سندس موجودگيءَ سان نڪاح ٿي ويندو.“ هدايه ۾ آهي ته هڪ مجلس ۾ پيءُ موجود هجي (۽ صغير پاڻ نڪاح ڪري ته ان کي) مجلس جو نگران يا انتظام ڪندڙ قرار ڏنو ويندو. انهيءَ آڌار تي سوال ۾ بيان ڪيل ٻار جو نڪاح صحيح ۽ نافذ ٿي ويندو.

مسئلو: زيد عمرو کي چيو ته پنهنجي فلاڻي صغيره ڌيءُ مون کي نڪاح ۾ ڏي. عمرو چيو ته ”ڪري ڏنم“ ۽ زيد ٻن عادل ۽ سمجهدار شاهدن جي موجودگيءَ ۽ علم ۾ اچڻ بعد هڪ ئي مجلس ۾ ان کي منظور ڪيو. ان صورت ۾ نڪاح صحيح آهي، جيتوڻيڪ مڙس هن طرح نه چوي ته ”قبول آهي.“ والده تعانني اعلم. نوادر ۾ آهي ته ڪو چوي ته ”آئون توسان شادي ڪريان ٿو.“ ٻي ڌر چوي ته

”مون قبول ڪيو“ ته نڪاح ٿي ويندو. (يار محمد عفي عنه - محمد عفي عنه)

مخدوم عبدالواحد صديقيءَ جي طرفان مسئلي جي وڌيڪ وضاحت ۽ درستي بحير الالواجيه جي حوالي سان آهي ته ”جيڪڏهن مرد عورت کي چوي ته ”مون توکي هزار درهم جي عوض نڪاح جو پيغام ڏنو.“ عورت چوي ته ”مون قبول ڪيو.“ ته نڪاح نه ٿيندو، جيستائين مڙس نه چوي ته ”مون به قبول ڪيو.“ پر جيڪڏهن عورت چوي ته ”مون پنهنجي شادي تون سان ڪئي.“ ته نڪاح ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته ان مان مراد ايجاب وٺبو. امام محمد رحمة الله عليه کان روايت آهي ته ڪو مرد چوي ته ”مون توکي هزار جي مهر تي نڪاح جو پيغام ڏنو.“ عورت چوي ته ”مون قبول ڪيو.“ ته نڪاح نه ٿيندو جيستائين موت پر مڙس به ساڳيا لفظ چوي ته ”مون به قبول ڪيو.“ ان جي باري ۾ محيط ۽ ظهير به آهي ته مسئلي جو دارومدار هن تي آهي ته ان مان مراد زمانه حال نه وڃي. ڇاڪاڻ ته ”تو سان نڪاح ڪريان ٿو.“ يا ”تو سان شادي ڪريان ٿو.“ ٻنهي جملن ۾ مضارع متڪلم جو صيغو آهي، جنهن ۾ زمانه حال ۽ مستقبل جي معنيٰ هوندي آهي. جيڪڏهن ان مان زمانه حال جي معنيٰ مراد نه وڃي ته نڪاح نه ٿيندو جيستائين عورت جي قبول ڪرڻ کان بعد مرد به نه چوي ته ”قبول ڪيم.“ ان کان پوءِ ئي ايجاب ۽ قبول واقع ٿيندو. پر جيڪڏهن ان مان زمانه حال مراد وڃي ته اهو ”ايجاب“ ٿيو ۽ عورت چوي: ”قبول ڪيم.“ ته اهو ”قبول“ ٿيو تڏهن نڪاح ٿي ويندو. معلوم ٿيو ته لفظ ”مون ڪيو.“ نڪاح جو لفظ آهي، جيڪڏهن شاديءَ لاءِ امر جي صيغي کان پوءِ اچي ته نڪاح ٿيندو، جيئن زير بحث مسئلي ۾ آهي. جيتوڻيڪ ”قبول“ نٿو لپي، جيئن هدايه ۾ آهي ته ”نڪاح ٻن لفظن سان ٿيندو آهي: ۱- هڪ لفظ کي ماضي چئجي ٿو ۲- ٻئي کي مستقبل چئجي ٿو مثلاً چوي ته ”مون سان شادي ڪر.“ (هي امر آهي) موت ۾ بهي ڌر چوي ته ”مون شادي ڪئي.“ (اهو ماضي آهي) ڇاڪاڻ ته اها نڪاح جي هڪ ٻئي کي حوالگي يا وڪالت آهي، ٻنهي ڌرين ۾ هر هڪ ڌر نڪاح جي هڪ هڪ حصي جي نگران ۽ وارث آهي (يعني نڪاح جا ٻه حصا يا ٻه ڌريون آهن: ۱- مرد ۲- عورت، مرد پيغام ڏئي ته اڌ نڪاح ٿي ويو. عورت پيغام قبول ڪري ته نڪاح جو ٻيو حصو قائم ٿي ويو- مترجم) حماد به ۾ ذخيره کان نقل ڪيل آهي ته ٻئي کي چيائين ته ”پنهنجي ڌيءُ مون کي ڏي.“ ان چيو ته ”مون ڏني“ ته نڪاح ٿي ويندو جيتوڻيڪ مرد نه چوي ته ”قبول ڪيم.“ ان ڪري صغيره جو پيءُ امر جي صيغي (يعني ”ڪر“) کان پوءِ چوي ته ”ڪيم“ ته اها ڳالهه شاديءَ ۾ ان درجي ۾ آهي جيئن چوي ته ”ڏنر.“ ڇاڪاڻ ته ٻنهي لفظن سان نڪاح قائم ٿيندو آهي. والله تعاليٰ اعلم بالصواب (مخدوم عبدالواحد صديقي مدظلّه)

سوال: زيد زينب جو سڱ، جيڪا آزاد عورت آهي، ان جي چاچي کان گهري ته اها دعويٰ قابل قبول آهي يانه؟

جواب: زينب جي چاچي کان زيد جو سندس سڱ گهرڻ، جيڪڏهن ان کان ايجاب جي گهر آهي ۽ اها نابالغ آهي ته اهڙي دعويٰ جي منع آهي، جيڪڏهن ايجاب جي گهر جي معنيٰ ۾ نه، پر رخصتي يا حوالگيءَ جي معنيٰ ۾ آهي يا اها بالغ آهي ته پوءِ منع نه آهي، ڇاڪاڻ ته رخصتي ۽ حوالگيءَ جي

طلب ڪرڻ حقيقت ۾ نڪاح جي طلب ۽ تقاضا نه آهي. بالغ جي وارث جي وڪالت يا ان جي ولايت کانسواءِ ڪنهن ٻئي کان سڱ جي گهر ڪرڻ صحيح نه آهي، ڇاڪاڻ ته غير کي ٻئي جي ڌيءَ ڪنهن کي آڇڻ جو اختيار نه آهي، جيئن اجنبِي عورت جو مسئلو آهي، بس غور فڪر ڪر.

مخدوم عبدالواحد صديقي جي ان مسئلي بابت تحقيق

سوال: جناب مولانا صاحب! اوهان مٿئين فتويٰ جي واضح نموني تائيد ڪرڻ فرمايو ته مهرباني ٿيندي.

جواب: ظاهر آهي ته هن باب ۾ روايت اها آهي جيڪا بحر ۾ آهي ته: ”آزاد عورت نڪاح جي طلب ۽ تقاضا ڪري، ته ڌارئي کان ان جي نڪاح جي گهر ڪرڻ منع آهي. ليڪن اهڙي شخص کان تقاضا ڪرڻ، جنهن کي مقصد تائين پهچائڻ جو اختيار نه آهي، حقيقي گهر نه بلڪ بي معنيٰ ڳالهه آهي، جنهن تي احڪامن جون بنياد نه هوندو آهي. وري مٿين روايت ان مڃيل اصول جي به برخلاف آهي، ته نڪاح کان سواءِ ٻئي معاملي جو انڪار ڪرڻ باطل آهي، جيئن تنوير ۾ آهي ۽ ظاهر آهي ته (عورت طرفان نڪاح جي) طلب ڪرڻ ان ڳالهه جي دلالت آهي ته سندس نڪاح نه ٿيو آهي. خلاصه جو مصنف چئي چڪو آهي ته ”جيڪڏهن عورت دعويٰ ڪري ته هن مرد مون سان نڪاح ڪيو آهي پر مرد انڪار ڪري. بعد ۾ وري اهو مرد ساڳيءَ عورت سان شادي ڪرڻ جي دعويٰ ڪري ۽ شاهد به پيش ڪري ته سندس اها دعويٰ قبول ڪئي ويندي، ليڪن وڪايل شيءِ جو معاملو ان جي ابتڙ آهي. ڇاڪاڻ ته ٿيل نڪاح ڌرين جي انڪار سبب باطل نه ٿيندو آهي. واضح ٿيو ته شاديءَ جي انڪار ڪرڻ کان پوءِ نڪاح جي دعويٰ ڪئي وڃي ته قابل قبول آهي. پوءِ نڪاح جي تقاضا ڪرڻ کان بعد دعويٰ جي نه ٻڌڻ واري روايت ان جي برخلاف آهي، ان ڪري ان کي پنهنجي مقصد يعني واسطيدار وارث کان نڪاح جي گهر تائين محدود سمجهيو، غير واسطيدار کان ان جي تقاضا ڪرڻ صحيح نه ٿيندي، بلڪ پڌري روايت موجب جيڪڏهن اهڙي گهر غير واسطيدار کان ڪجي ته بيڪار ۽ باطل ليکي ويندي، جيئن ڳجهو نه آهي.

سوال: زيد قاضيءَ وٽ اقرار ڪيو ته ان جو زينب سان هرگز نڪاح پيل نه آهي، ان کان پوءِ وري دعويٰ ڪيائين ته مون جنهن نڪاح جو انڪار ڪيو هو، ان کان اڳ ۾ زينب سان منهنجو نڪاح ٿيل آهي. زيد جي متضاد بيانن جي روشنيءَ ۾ ان جي دعويٰ قابل سماعت آهي يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو

جواب: زيد جي انڪار کان پوءِ اقرار ڪرڻ ناقابلِ سماع آهي، ان کي ان کان منع ڪجي، ڇاڪاڻ ته معنوي انڪار آهي. پوءِ جڏهن صاف لفظن ۾ انڪار ڪري ته وِتر سندس نڪاح جي دعويٰ صحيح نه ٿيندي (احمد عفي عنه)

مخدوم عبدالواحد صديقي ترديد ڪندي فرمائي ٿو ته اهو سهڻو استنباط ۽ دليل آهي، پر پڌري روايت جي مخالف آهي. بحر ۾ بحواله خلاصه آهي ته عورت دعويٰ ڪئي ته هن مرد مون سان نڪاح ڪيو آهي، انهيءَ مرد انڪار ڪيو. بعد ۾ وري اقرار ڪندي پاڻ شاهد به پيش ڪيائين ته سندس

ان نکاح جي دعويٰ تسليم کني ويندي، جڏهن ته ان جي ابتڙ ڏيئي لپيٽيءَ ۾ اهڙي دعويٰ تسليم نه کني ويندي ڇاڪاڻ ته ٿيل نکاح رڳو ڌرين جي انڪار سان ختم نه ٿيندو ۽ مڃيل حقيقت آهي ته نکاح جي طلب ڪرڻ ان سان نٿي تڪرائي ڇاڪاڻ ته ان ۾ انڪار ان سڌيءَ طرح آهي، سڌيءَ طرح نه آهي. ۽ اها به حقيقت آهي ته ڪي شيون ڪڏهن ارادي سان نه، اشاري سان ثابت ٿينديون آهن، جيئن هي مسئلو به پنهنجي جاءِ تي ثابت ٿي چڪو والھ تعاليٰ اعلم بالصواب. بحر ۾ آهي ته ڪي شيون سڌيءَ طرح نه بلڪ ان سڌيءَ طرح صحيح ثابت ٿينديون آهن (مخدوم عبدالواحد صديقي مدظل).

مولانا احمد ان جو هي جواب ڏنو ته مڙس کي مخالف ۽ متضاد دعويٰ ڪرڻ کان منع ڪئي ويندي ۽ نکاح ڪري وري انڪار ڪري ته سندس انڪار قبول نه ڪيو ويندو ۽ پڌري تضاد بيانيءَ جي صورت ۾ ظاهر هي آهي ته مڙس جي دعويٰ اصل نکاح جي انڪار ڪرڻ کان بعد ٻڌي ويندي، جيئن خلاصه ۾ مسئلو بيان ٿيل آهي، ڇاڪاڻ ته تضاد ۽ اختلاف جي صورت ۾ هڪ ڌر ٻئي ڌر جي دعويٰ جي تصديق ڪري ته اختلاف ختم ٿي ويندو. زير بحث مسئلي ۾ عورت جي مڙس جي اقرار کان اڳ اها تصديق ته ان جي ساڻس شادي ٿي آهي، اها دراصل ان جي دعويٰ جي تائيد ۽ تصديق آهي، ان ڪري اختلاف ختم ٿي ويو. پر جيڪو مسئلو اسين سلجهائي رهيا آهيون ان ۾ انڪار کان بعد مخالف ڌر طرفان تصديق نٿي لپي، ان ڪري اختلاف ختم نه ٿيندو. تنهن ڪري مٿيون استنباط صحيح آهي. بحر جي مصنف جامع الفصولين جي حوالي سان جيڪا عبارت نقل ڪئي آهي، اها اسان جي حوالي تائيد ڪري ٿي ته ”جيڪڏهن ڪو چوي ته تنهنجي ۽ منهنجي درميان نکاح نه آهي. پوءِ جڏهن عورت نکاح جا شاهد پيش ڪري ۽ مرد به انهن شاهدن کي قبول ڪري ته عورت جي دليل ۽ دعويٰ کي تسليم ڪيو ويندو ۽ جيتوڻيڪ مرد دعويٰ ڪري ته اسان جي درميان هرگز ڪو نکاح نه آهي يا چوي ته مون ان سان بالڪل شادي نه ڪئي آهي. اهڙيءَ طرح مرد پنهنجي حال تي باقي رهي ته اتي اها حالت ۽ عيب وارو مسئلو ظاهري روايت موجب برابر آهن. خريد ڪيل شيءِ ۾ عيب نه هجڻ جا شاهد قبول نه ڪيا ويندا، ڇاڪاڻ ته عيب کان براءت ثابتي ڪرڻ دراصل ان ڏيئي لپيٽيءَ ڪرڻ جو اقرار آهي. اهڙي طرح خلع (عورت طرفان مرد کان طلاق وٺڻ) جي دعويٰ مڃجي ته ان جو لازمي مطلب آهي ته اڳ ۾ ڪيل نکاح کي تسليم ڪيو ويو آهي ۽ ان سان تضاد لازم اچي ٿو. صريح انڪار ۽ ان سڌيءَ طرح انڪار ۾ فرق به اجايو تڪلف آهي، جيئن مخفي نه آهي. جامع الفصولين ۾ آهي ته ڪنهن مرد عورت سان نکاح جو انڪار ڪيو، پوءِ عورت نکاح جا شاهد پيش ڪيا ۽ خلع جو مطالبو ڪري ته ان جي دعويٰ ٻڌي ويندي ڇاڪاڻ ته ممڪن آهي ته عورت سان سندس شادي ان پٽ جي پيءُ ڪرائي هجي ۽ ان کي واقعي جي بلڪل خبر نه هجي. (مخدوم عبدالواحد صديقي)

سندس دعويٰ بالڪل نه ٻڌي ويندي جڏهن ته مرد جي بيانن ۾ تضاد آهي، اهو فتن ۽ فساد آهي، عورت مرد جي وارثن کان مهر جو مطالبو ڪري ۽ اصل نکاح جي انڪار کان بعد وارثن کان خلع جو مطالبو ڪري ته سندس دعويٰ نه ٻڌي ويندي. هن روايت مان سمجهه ۾ اچي ٿو ته صريح لفظن ۾ نکاح جو انڪار ڪري ته تضاد ثابت ٿيندو. جامع الفصولين ۾ آهي ته ڪنهن مرد شاهد

لفظن ۾ نڪاح جو انڪار ڪري ته تضاد ثابت ٿيندو. جامع الفصولين ۾ آهي ته ڪنهن مرد شاهد پيش ڪيا ته فلاڻي عورت هن مهيني کان سواءِ ٻئي مهيني ۾ ان سان شادي ڪئي ۽ عورت انهيءَ تاريخ کان بعد شاهد پيش ڪري ته هن مرد اقرار ڪيو هو ته اڄ کان بعد اها منهنجي زال نه آهي ته (هڪ ڌر جو پيءُ ڌر جي) دعويٰ کي ان طرح رد ڪرڻ صحيح آهي. (احمد غني عنه)

مخدوم عبدالواحد صديقيءَ ان فتويٰ جي ترديد ۾ تنقيد ڪندي فرمائي ٿو ته هي ڳالهه پڌري آهي ته خلاصه ۾ بيان ڪيل مسئلي جو انحصار ٻي ڌر جي تصديق تي نه آهي، جيئن وهڻ ڪيو ويو آهي، بلڪ ان جو بنياد هن دليل تي آهي ته ”نڪاح ڪري ان جو انڪار ڪرڻ سان نڪاح باطل نه ٿيندو آهي.“ ان جي ابتڙ ٻين معاملن جو حڪم آهي. ان ڪري فقيه فرمائين ٿا ته نڪاح جي معاملي کان سواءِ خريد فروخت ڪري، انڪار ڪري ته معاملو منسوخ ٿي ويندو، جيئن بحر ۾ آهي. ڇو نه هجي حالانڪ خلاصه جي مصنف سبب ڄاڻائيندي صاف صاف لکيو آهي ته ڌرين جي انڪار سان (اڳ ۾ ڪيل) نڪاح باطل نه ٿيندو. جيڪڏهن خلاصه جي مصنف جي قول جو بنياد ان تي مبني هجي ها ته ڌرين مان ڪنهن جي تصديق جي ڪري اختلاف ختم ٿي ويندو جيئن پانيو ويو آهي ته پوءِ خلاصه جي مصنف جو هن طرح چوڻ صحيح نه ٿئي ها ته ”خريد فروخت جو معاملو بيع جي برخلاف آهي.“ ڇاڪاڻ ته ڌرين طرفان هڪ ٻئي جي تصديق ته ڪاروباري معاملي ۾ به موجود هوندي آهي. ان جي باوجود ان ۾ انڪار کان پوءِ اقرار قابل قبول نه هوندو آهي، جيئن عقل وارن تي روشن آهي ۽ تعجب آهي ان شخص تي جنهن مرد جي انڪار ڪرڻ کان پوءِ عورت جي دعويٰ کي سندس بعد واري دعويٰ جي تصديق سمجهيو، پر مرد جي دعويٰ ڪرڻ وقت عورت جي انڪار کي نظرانداز ڪري ڇڏيائين جيئن سندس هن قول ۾ اشارو آهي ته ”شاهد پيش ڪيائين....“ ڇاڪاڻ ته شاهد انڪار ڪندڙ جي برخلاف پيش ڪيا آهن، نه تصديق ڪندڙ ۽ دعويٰ جي اقرار ڪندڙ جي خلاف. بحر جي مصنف جامع الفصولين جي حوالي سان جيڪي ڪجهه نقل ڪيو آهي ته پهريون مسئلو اسان جي موافقت ۾ آهي، يعني انڪار کان پوءِ قبول ڪرڻ جي باري ۾ ۽ ٻيو مسئلو جنهن ۾ ”هرگز نه“ جو لفظ وڌيڪ آهي، اهو اختلاف ثابت ٿيڻ جي اعتبار جي ڪري هن مسئلي جي خلاف آهي. پوءِ شايد اها روايت ان ضمني مسئلي ۾ لفظ ”هرگز نه“ جي ڪري آهي. پر اها روايت ان مسئلي جي خلاف آهي جو ثابت ٿي چڪو آهي ته (ڪيل. ڪرايل) نڪاح کي (رڳو) انڪارجي ڪري باطل ۽ ڪالعدم قرار ڏئي نٿو سگهجي ۽ عيب جي ڪري ٿيل سودو ان وانگر نه آهي جو ٻنهي مسئلن کي برابر چئي سگهجي. ان ڪري بحر جو مصنف جامع الفصولين جو حوالو نقل ڪرڻ کان بعد فرمائي ٿو ته ”مصنف مسئلي کي منجهيل ڄاڻايو آهي ۽ بيشڪ آهي به منجهيل مسئلو.“ مگر ساڳئي مصنف ساڳئي ڪتاب جي حوالي سان خلع جو جيڪو مسئلو نقل ڪيو آهي ته هڪ علامت جي ڪري شاهد قابل قبول ۽ ٻي علامت جي ڪري ناقابل قبول آهن ته روايتن ۾ اهو انتهائي درجي جو اختلاف آهي، جنهن جي ڪري نه ٻڌڻ واري روايت کي ٻي روايت جي پيٽ ۾ ترجيح ڏني نٿي سگهجي. تنوير ۾ وضاحت آهي ته انڪار سان نڪاح ڪالعدم نه ٿيندو. اهو قول خلاصه جي توجيه ۽ سبب جي موافق آهي جيئن بيان ٿيو. رهيو فريقي جو هڪ ٻئي جي دعويٰ کي صحيح طريقي سان رد ڪرڻ جو مسئلو ته

اهو انڪار واري صورت جي ابتڙ آهي. بحر ۾ آهي ته ”معلوم هئڻ گهرجي ته (نڪاح ڪري) پوءِ ان جو انڪار ڪرڻ سان نه نڪاح باطل ٿيندو ۽ نه وري طلاق واقع ٿيندي ۽ جيڪڏهن ان جي ابتڙ نيت ڪري ته ”مون کي زال نه گهرجي.“ ته جيڪڏهن نيت ڪري ته امام ابوحنيفه وٽ خلع واقع ٿيندو، صاحبين وٽ واقع نه ٿيندو. (مخدوم عبدالواحد سيوستانی مدظلہ)

سوال: شرعي ڪورٽ ۾ چٽي ولد ماکوڙي درخواست پيش ڪئي ته خير الله ولد ڪريم ڏنو، ولد خالو پنهنجي پيڻ عزتو ڏي ڪريم ڏني جي طرفان وڪيل مقرر هو. بندرگاه ڪراچي (۱) ۾ منهنجي مامي ڪريم ڏني پنهنجي صغير نياڻي نون چئن جي موجودگي ۾ مون کي بخشي هئي ۽ مون ان کي قبول ڪيو هو. ان وقت بالغ هيم ۽ ان جا شاهد موجود آهن، تاريخ، مهينو، سال مون کي ياد نه آهن. نون مان چار ڪراچيءَ جا هئا جن مان ٻن جا نالا ياد آهن: ۱- پنيو ۲- سومار- ٻيا وسري ويا آهن. اوهان کي درخواست آهي ته مهرباني فرمائي مون کي حق ڏياريو. گواه مريد ولد خالو چيو ته آئون شاهد آهيان ۽ شاهدي ٿو ڏيان ته ڏڪار واري زماني ۾ آئون ڪراچي ۾ هوس. ڪريم ڏني منهنجي، پير محمد، عالم ۽ مرحوم احمد وغيره ڪراچيءَ جي ماڻهن جي موجودگيءَ ۾ چٽي کي چيو ته مون پنهنجي صغير ڏي توکي بخشي. چٽي ان مجلس ۾ رشتو قبول ڪيو. پير محمد به ساڳي شاهدي ڏيندي وڌيڪ ڄاڻايو ته مون کي تاريخ، مهينو، سال ياد نه آهي. چٽي ڪراچيءَ جي قاضي ڪرم الله ۽ ٻين بالا عملدارن جي مهر هٽيل هڪ پرچي به ڪورٽ ۾ پيش ڪئي. ڪراچيءَ جي قاضي ڪرم الله جي ڪورٽ ۾ هر هڪ پنيو ولد نارو، سومار ولد ناٿو به هن نموني شاهدي ڏني ته جڏهن اسين ڪراچيءَ ۾ هئاسون، ڪريم ڏني کي چوندي ٻڌوهوسون ته ”پنهنجي ننڍي ڏي چٽي ولد ماکوڙي کي زال ڪري بخشي ڏني اٿم.“ ۽ چٽي جي زباني ٻڌوهوسون ته ”مون ان کي قبول ڪيو.“ پنهجي جي قول جا اسين شاهد آهيون. چٽي پنهنجي دعويٰ ۾ ڄاڻايو ته ڪريم ڏني پنهنجي ننڍي ڏي مون کي ڏني. جڏهن ڪريم ڏنو ڪراچيءَ ۾ رهندو هو ته ان کي به صغير ڏيئون ٻن زالن مان هيون، پر دعويٰ ۾ ڪنهن ڏي جو نالو نه ورتو ويو هو حالانڪ نڪاح وغيره جي دعويٰ جي درست هجڻ لاءِ اهو شرط آهي. عالمگيريءَ ۾ آهي ته نڪاح جي صحيح هجڻ جي شرطن مان آهي ته زال ۽ مڙس معلوم هجن. جيڪڏهن ڪو چوي ته مون پنهنجي ڏي نڪاح ۾ ڏني، جڏهن ته سندس به ڏيئون آهن ته دعويٰ صحيح نه ٿيندي. گواه هر هڪ پيرو ۽ مريد به ڪنوار جو تعين نٿا ڪن ته ڇا ان صورت ۾ سندن شاهديءَ جي روشنيءَ ۾ نڪاح قائم ٿيندو؟ ۽ چٽي جي دعويٰ صحيح آهي يانه؟ پڻ چٽي دعويٰ ۾ بيان ڪيو ته ايجاب قبول جا شاهد مون وٽ موجود آهن پر اهو نٿو ٻڌائي ته انهن شاهدن ڌرين جو ايجاب ۽ قبول گڏ ٻڌو هو يانه؟ خزانه المفتين ۽ فصول العماديه ۾ آهي ته ”شاهدن جي

موجودگيءَ ۾ نڪاح ٿيڻ جي دعويٰ ڪري ته ضروري آهي ته شاهد ڌرين جي ايجاب ۽ قبول کي ٻڌڻ ڇاڪاڻ ته وڌيڪ صحيح قول موجب نڪاح جي درست هئڻ لاءِ اهو شرط آهي، ان ڪري ان جو بيان ضروري آهي، تان ته دعويٰ درست ٿئي. موجوده صورت ۾ دعويدار ۽ شاهدن جي بيان ۾ خلل ۽ رولو آهي. ان ڪري جيڪڏهن مدعي ٻي مجلس ۾ انهي قاضيءَ وٽ دعويٰ ۽ شاهدي پيش ڪري ته ڇا سندس فرياد ٻڌي ويندي؟ قاضي ڪرم الله جي لکت قابلِ حجت آهي يا نه؟ ۽ ڪريم ڌني ۽ چٽي جي ايجاب قبول جي باري ۾ پنيو ۽ سومار جي ڏنل شاهدي مقبول ٿيندي يا نه؟ ۽ صغير يا صغيره جي وليءَ طرفان نڪاح جو اقرار لاڳو ٿيندو يا نه؟ ۽ ان سان نڪاح ثابت ٿيندو يا نه؟ شهادت جي لفظن جي نقل ڪرڻ ۾ ڪنوار جو تعين نه آهي ۽ پيرمحمد جي شاهديءَ ۾ مڙس طرفان قبول ڪرڻ جو جيڪو بيان آهي ان جو ٻين شاهدن جي بيان سان تفاوت ۽ فرق آهي يا نه؟ انهيءَ بحث ۾ چڱيءَ طرح رهنمائي فرمايو.

جواب: بظاهر جيڪڏهن ٻيءَ کي به صغير ڌيرون هجن ته راجح قول مطابق ڪنوارمقرر ڪرڻ شرط آهي ۽ مرجوح يعني ثانوي قول مطابق نڪاح ٿي ويندو بشرطيڪ شاهدن کي معلوم هجي ته ڪنهن جو نڪاح ٿي رهيو آهي، ڇاڪاڻ ته ان صورت ۾ اهي چئي سگهندا ته عاقل عمل دخل ڪري ته صحيح آهي. جواهر الاخلاقي ۾ آهي ته جيڪڏهن ٻيءَ کي به ڌيرون آهن هڪ شادي شده ۽ ٻي غيرشادي شده آهي، ان صورت ۾ مذڪوره نڪاح نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته ٻيءَ لاءِ ڪنوار جو نالو ۽ حال بيان ڪرڻ ضروري آهي ۽ ڪن چيو آهي ته نڪاح صحيح ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته ظاهر آهي ته ٻيءَ انهيءَ نياڻيءَ جو ئي نڪاح ڪرائيندو، جيڪا غيرشادي شده آهي. بحر ۾ آهي ته (نڪاح نه ٿيڻ جون صورتون آهن ته) ڪنوار اڻ ڄاتل هجي. جيڪڏهن ٻيءَ پنهنجي ڌيءَ جي شادي ڪرائي ۽ ان جو نالو نه وٺي، جڏهن ته سندس به ڌيرون آهن ته نڪاح نه ٿيندو. (نڪاح جي درست هجڻ لاءِ ضروري آهي ته) دعويدار شاهدن جي مجلس ۾ حاضر هجڻ جو ذڪر ڪري، يعني ڌرين طرفان ايجاب قبول ٻڌڻ جي وضاحت ڪري، ڇاڪاڻ ته شاهديءَ جو مقصد نڪاح جي درستي ثابت ڪرڻ هوندو آهي ۽ اهو ٻڌڻ سان ئي ممڪن آهي. بحر ۾ آهي ته ”شاهدن جي موجودگيءَ جو مقصد ڌرين جي ڏي وٺ جي ڳالهه ٻڌڻ آهي. انهيءَ ڪري ئي قديم فقيهن پنهنجن ڪتابن ۾ رڳو شاهدن جو بيان ڪرڻ ڪافي ڄاتو آهي. قدوريءَ ۾ آهي ته مسلمانن جو نڪاح نه ٿيندو جيستائين ٻه آزاد، بالغ، عاقل، مسلمان شاهد نه هجن. هدايه ۾ آهي ته مسلمانن جو نڪاح ٻن شاهدن جي موجودگيءَ کان سواءِ قائم نه ٿيندو. ڪنز ۾ آهي ته (نڪاح جي شاهديءَ لاءِ) ٻه آزاد مرد يا هڪ آزاد مرد ۽ ٻه عورتون هجن. غرض ته فقهي ڪتابن ۾ شاهدن جو ڌرين جي ايجاب قبول کي ٻڌڻ جو شرط بيان نه ڪرڻ جو مطلب اهو نه آهي ته وٽن ڌرين جي ڏي وٺ بابت ڳالهه ٻولهه ٻڌڻ شرط نه آهي، پر جيئن ته شاهدن جو نڪاح جي مجلس ۾ موجود هئڻ جو مقصد ئي اهو هوندو آهي، ان ڪري سندن ”سماعت“ جي صفت جو جدا ذڪر نه ڪيو ويو آهي. متاخرين شاهدن جي ان صفت جو خاص ذڪر ڪيو آهي تان ته سندن فرض وڌيڪ وضاحت ٿئي. ان سان امام سلفي جي مذهب جي ترديد ٿئي ٿي، جنهن وٽ شرط نه آهي ته شاهد ڌرين جو قول قرار ٻڌڻ، جيئن شرح الوقايع جي مصنف ڪيو آهي. پوءِ جيئن شاهدن جي موجودگيءَ

سبب اڳين فقيهن جي ڪتابن ۾ سندن سماعت جي وضاحت نه هئڻ سبب فرق نٿو پوي، تيئن مقدم ۾ مقصد واضح هئڻ سبب ان جي وضاحت نه ڪرڻ سبب مسئلي جي اصليت جي باري ۾ فرق واقع نٿو ٿئي. متان ۾ آهي ته مقدم ۽ ڪيسن جي ڪاروائيءَ ۾ تڪراري ڌرين جي اصل مقصد کي سامهون رکيو، ظاهر تي نظر نه رکي. عام ماڻهن جو به معمول اهڙي هوندو آهي ته شاهدن جي موجودگي لازمي ڄاڻڻ ٿا جنهن مان سندن مراد ڌرين جو ايجاب قبول ٻڌڻ هوندي آهي. جامع الفصولين ۾ آهي ته عاقل جوبغير شرط جي مطلق ڪلام، معمول ۽ عرف تي معمول ٿيندو يعني ان جي مراد اهائي وٺي جيڪا مشهور يا مقصود هوندي آهي. حاضريءَ جو مقصد ئي ٻڌڻ هوندو آهي ڇاڪاڻ ته ان کان سواءِ سندن شاهدي ممڪن نه هوندي آهي. ڇا اوهان کي ڪتاب جامع الفصولين جي هيٺين عبارت معلوم نه آهي، جيڪو لکي ٿو ته ”جيڪڏهن خريدار وڪرو ڪندڙ سان سودو طي ڪرڻ دوران، دروازن ۽ درين جو ذڪر ڪري ۽ ان جي گهر تي قبضو ڪري ۽ ائين نه چوي ته ”خالي (درن درين جو خريدار آهيان)“ ائين چوي ته هوندڙ پوري گهر تي سندس قبضو ڪرڻ جي منع هجي ها. ان صورت ۾ خريدار وڪرو ڪندڙ جي پوري گهر تي قبضو ڪري ته عمومي سودو طي ٿيڻ سبب جائز آهي. غرض ته شاهدن جي مجلس ۾ حاضريءَ جو لازمي مطلب ايجاب قبول ٻڌڻ آهي، تڏهن اهي فريقي جي دعويٰ جي تصديق يا ترديد ڪري سگهن ٿا ۽ ان کان پوءِ ئي ڌرين جي دعويٰ صحيح يا غير صحيح ٿي سگهي ٿي. جامع النصولين ۾ آهي ته عقلمند ۽ سمجهو انسان جي مطلق گفتگو جو اصلي ۽ حقيقي مطلب وٺبو آهي. وڌيڪ لکي ٿو ته ”السجل“ ۾ آهي ته (ڪنهن چيو ته) مون هن جي خلاف هي فيصلو ڪيو ۽ واضح نه ڪري ته (شاهدن) جي موجودگيءَ ۾ فيصلو ڪيو اتر ان باري چئجي ٿو ته فيصلي ۾ خلل ۽ خرابي واقع ٿي وئي، پر دراصل ڪا خرابي واقع نه ٿي آهي ۽ مطلب اهو وٺبو ته قاضيءَ ٻن شاهدن جي شاهدي ٻڌي صحيح فيصلو ڏنو آهي. ان ڪري دعويٰ درست هجڻ کان بعد نڪاح جي مجلس ۾ شاهدن جي موجودگيءَ جو ته بيان ڪري، پرسندن ٻڌڻ جو بيان ثابت نه هجي، اها ڳالهه انصاف کان پري آهي. جڏهن ته مٿيان سڀ سبب معاملي کي درست ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي آهن، پر جيڪڏهن ان سموري صورتحال کي نظر انداز به ڪجي تڏهن به مجلس ۾ شاهدن جي حاضري ئي ڌرين جي دعويٰ درست هجڻ لاءِ مختصر نموني ڪافي آهي. حاضري ثابت ٿئي ته شاهدن جي بيان کي اصل معاملي سان جوڙيو ويندو. جيئن هدايه ۾ آهي ته مقدم ۾ ماڻهن جي عادت آهي ته اجمالي ۽ مختصر بيان کي معاملي ۾ صحيح ڄاڻڻ ٿا، ان ڪري بيان جو اعتبار ڪندي دعويٰ صحيح قرار ڏني ويندي ۽ جڏهن شاهدي ثابت ٿئي ته اها اصل معاملي سان جوڙي ويندي. ۽ منهنجي دل ۾ هيءَ ڳالهه اچي ٿي ته شاهدن جي حاضريءَ جي وضاحت ۾ ئي سندن ٻڌڻ جي دلالت ۽ ثابتي آهي، ڇاڪاڻ ته شاهدي چئبو ئي شاهدي کي آهي، يعني ڪنهن شيءِ کي چڱيءَ طرح ڏسڻ وائسڻ ۽ ڄاڻڻ، جيئن بحر ۾ آهي: مصنف موصوف وڌيڪ لکي ٿو ته شاهد جنهن ڳالهه جي شاهدي ڏين، ان جي کين ڄاڻ هجڻ ضروري آهي. ان ڪري نڪاح جو شاهد اهڙي ئي سگهي ٿو، جنهن واسطيدار ڌرين جي ايجاب ۽ قبول کي ٻڌو هجي، ڇاڪاڻ ته اهڙي ئي شاهدي علم ۽ اطلاع جو موجب ٿي سگهي ٿي ۽ ٻڌڻ کان سواءِ ”شاهديءَ“ کي شاهدي نه چئبو. ان ڪري شاهدن کي گهرجي ته ڌرين جي ڳالهه ٻڌڻ

جو پڌرو بيان ڪن. قرآن مجيد ۾ آهي: **فَلَا تَحِلُّ لَكَ امْرَأَةٌ اَوْ بَنَاتُهُنَّ بِمَا زَوَّجْتَهُنَّ** يعني طلاق ڏنل عورت ٻيهر ساڳئي مڙس سان شادي نٿي ڪري سگهي، جيستائين ٻئي سان شادي ڪري، پوءِ جڏهن اهو مڙس به کيس طلاق ڏي ته ان کان بعد پهرئين مڙس سان شادي ڪري سگهي ٿي. هن آيت سڳوري ۾ ”زوج“ (مڙس) جو لفظ ”نڪاح“ جو نعر البدل يا هم معنيٰ آهي، ڇاڪاڻ ته عورت جنهن سان به نڪاح ڪندي اهو ان جو مڙس هوندو. ٻين لفظن ۾ قرآن ۾ مڙس کي ”نڪاح“ فرمايو ويو آهي. بيضاوي لکي ٿو ته ممڪن آهي ته لفظ ”مڙس“ مان نڪاح مراد وٺجي.

هن مسئلي جي به ساڳي صورت آهي، لفظ ”شاهد“ جو مطلب ئي آهي ”ٻڌندڙ“. ڇاڪاڻ ته نڪاح ۾ شاهدي ان شخص جي معتبر هوندي آهي جيڪو ڌرين جي ڳالهه ٻڌي پوءِ گواهي ڏي. هيٺين حديث شريف جو به اهوئي مطلب آهي: لا نڪاح الا بشهود (شاهديءَ کان سواءِ شادي جائز نه آهي) حديث سڳوريءَ ۾ بظاهر شاهدن جي ٻڌڻ جو بيان نه آهي، پر لفظ ”شاهد“ جي اندر اها معنيٰ سمائل آهي، ڇاڪاڻ ته اصولي ڳالهه آهي ته جيڪو به شخص شاهد هوندو منجهس ڌرين جي ڳالهه ٻولهر ٻڌڻ جي صفت لازماً موجود هوندي، جيئن واضح آهي. خزانه المفتين وغيره ۾ جيڪا روايت آهي، ان جو مطلب آهي ته وٽس نڪاح جي مجلس ۾ شاهدن جي حاضري ئي ڪافي آهي ۽ شاهدن جو ڌرين جو ايجاب قبول ٻڌڻ وٽس شرط نه آهي، ان سبب جي ڪري ئي ان جو بيان ڪيو اٿس. ورنه وڌيڪ صحيح قول مطابق شاهدن جو ڌرين جي ايجاب ۽ قبول کي ٻڌڻ نڪاح لاءِ شرط آهي. ان ۾ اشارو آهي ته جيڪو قول نسبتاً وڌيڪ صحيح نه آهي، ان مطابق شاهدن جو ٻڌڻ شرط نه آهي. حماديه ۾ ”فصول“ جي حوالي سان آهي ته شاهدن جو ڌرين جي ايجاب ۽ قبول کي ٻڌڻ ضروري آهي ڇاڪاڻ ته هن مسئلي ۾ عالمن جو اختلاف آهي ته ڇا شاهدن جو ايجاب ۽ قبول کي ٻڌڻ شرط آهي يا نه؟ وڌيڪ صحيح ڳالهه آهي ته اهو شرط آهي.

ان ڪري شايد مدعيءَ شاهدن جو موجود هجڻ ڪافي سمجهيو ۽ بعض عالمن مثلاً اسفندي جي قول مطابق انهن جو ٻڌڻ مراد ضروري نه ڄاتائين، پر جيڪڏهن ٻڌڻ مراد ورتائين ته پوءِ توهان مٿي ان مسئلي جا واضح صحيح دليل ٻڌي چڪا. ان ڪري ان جي غير صحيح هجڻ ڪوبه سبب نه آهي، جيئن انصاف پسند ماڻهوءَ کان گهڻو نه آهي. ملڪ سنڌ ۾ خاص ڪري اها عادت ۽ معمول آهي ته کيس ۾ قاضين وٽ شاهدن جي فقط حاضري بيان ڪندا آهن ۽ قاضي به سندن دعويٰ کي غلط قرار نه ڏيندا آهن ڇاڪاڻ ته کين خبر آهي ته شاهدن جي حاضري مان مدعي جي مراد ٻڌڻ آهي ۽ بحر جي قول جي تائيد ڪنڙ جي روايت مان به ٿئي ٿي، جيڪو ڄاڻائي ٿو ته آزاد شاهدن جو هجڻ شرط آهي. ڇاڪاڻ ته آزاد انسان چڱيءَ طرح واسطيدار ماڻهن جي ڳالهه ٻڌي پوءِ گواهي ڏيندو. رهي حيثيت پيچيل مسئلي ۾ قاضي ڪرم الله جي خط جي ته رواج ۾ قاضيءَ جي خط کي وڏي اهميت حاصل هوندي آهي ۽ مصنف به ان جو انڪار نٿو ڪري، بس اسين هن ڳالهه کي ڊگهو نٿا ڪريون. رهيو فقط اقرار ڪرڻ سان نڪاح ٿيڻ يا نه ٿيڻ جو مسئلو ته ان ۾ عالمن جو اختلاف آهي ۽ صاف ڳالهه اها آهي ته اهڙيءَ طرح نڪاح ثابت نه ٿيندو جيئن متن ۽ شرح جي اڪثر ڪتابن ۾ آهي. بحر ۾ آهي ته رڳو اقرار سان نڪاح ثابت نه ٿيندو. ساڳيءَ طرح درمختار ۾ به آهي ته مختار مذهب موجب

اقرار سان نڪاح ثابت نه ٿيندو. عالمگيريءَ ۾ آهي ته صحيح اهو آهي ته نڪاح نه ٿيندو. پڙهندڙن لاءِ وڌيڪ تحقيق هيٺ ڏجي ٿي، جنهن کي شوق هجي، سو مطالعو ڪري. حقيقت اها آهي ته وارث صغيره جي نڪاح جو اقرار ڪري ته اهو ثابت نه ٿيندو جيستائين شاهد نه هجن يا چوڪري بالغ ٿيڻ کان بعد ان جي تصديق ڪري جو بحر ۾ آهي ته وارث صغير جي نڪاح جو اقرار ڪري ته امام ابوحنيفه وٽ نڪاح نه ٿيندو، تانجو شاهد هجن يا بالغ ٿيڻ کان پوءِ عورت تصديق ڪري. (عالم) چون ٿا ته قاضي صغير طرفان وڪيل يا نگران مقرر ڪري (جيڪو ان تي جرح ۽ سوال جواب ڪري) تانجو انڪار ڪري ته انڪاريءَ خلاف شاهد بيهاريا وڃن جيئن صغير ڏي طرفان پيءُ بدل ڪتابت پوري ڏيڻ جي تصديق ڪري ته ان کي شاهدن کان سواءِ قبول نه ڪيو ويندو. جيستائين (ننڍين ۾ شادي ڪرايل نياڻيءَ جي بالغ ٿيڻ کان بعد) قبول ڪرڻ جي تصديق جو تعلق آهي، ان بابت اشباه ۾ آهي ته اهڙي تصديق اقرار آهي، پوءِ ان سان انهن (عالم وٽ) نڪاح ٿئي ٿو جيڪي ان جا قائل آهن ۽ اهو مختار مذهب نه آهي جيئن مٿي بيان ٿيو. هن مسئلي ۾ گهڻن سمجهو ماڻهن کي غلط فهمي ٿي آهي ۽ امام ابوحنيفه رحمه الله عليه کان به هن ڏس ۾ ڪا روايت ثابت نه آهي. واللہ تعالیٰ اعلم، فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ.

سوال: ڪنهن مڪار عورت مسماٽ فاطمه صغيره نابالغ جو نڪاح ان جي خيالي چاچي جي چوڻ سان ڪرائي ڇڏيو ۽ ان جي باري ۾ کيس ڪابه خبر نه آهي. ڇا اهڙو نڪاح ٿيندو يا ان وليءَ جي اجازت تي دارومدار آهي؟

جواب: صغيره جي شادي ڪرائيندڙ اها عورت نڪاح فضولي يعني ناجائز دخل اندازي ڪندڙ جي حڪم ۾ آهي، جنهن جو حڪم هي آهي ته اهڙو نڪاح قائم نه ٿيندو، جيئن درمختار ۾ ان طرف اشارو آهي ته: ڪو شخص نابالغ يا چرني جي مال ۾ وقف ڪري ته اهڙي وقف اصل منعقد نه ٿيندي. وڌيڪ لکي ٿو ته صغير يا مجنون جي مال ۾ ناجائز هٿ چراند ڪندي واپار ڪري ته اهو معاملو اصل منعقد نه ٿيندو ۽ جهڙيءَ طرح ناجائز مداخلت ڪندڙ طرفان تجارت منعقد نه ٿيندي آهي، بلڪل ساڳيءَ طرح اهو نڪاح به نه ٿيندو آهي جيڪو وليءَ جي اجازت کان سواءِ ڪو شخص ناجائز دخل اندازيءَ سان ڪرائي، ڇاڪاڻ ته هيءُ نفس ۾ ناجائز دخل اندازي آهي ته اها مال ۾. اهو تڏهن آهي جڏهن اها عورت صغيره جي ايجاب کان سواءِ ان جو نڪاح ڪرائي. پر جيڪڏهن صغيره پاڻ ان عورت جي مصلحت ۽ مشوري مطابق نڪاح ڪري ته ان جي تقاضا اها آهي جيڪا بحر ۾ بيان ڪئي وئي آهي ته اهڙو نڪاح وارث جي اجازت تي ڇڏيل آهي. فرمائي ٿو ته جڏهن نابالغ پنهنجي ڪا شيءِ وڪڻي يا خريد ڪري يا پنهنجي يا پنهنجي ڀائيءَ جي شادي ڪرائي يا ٻانهو آزاد ڪري يا اهڙا ٻيا ڪم ڪري ته اهي وارث جي اجازت تي ڇڏيل آهن ۽ ان جي تائيد جامع الفصولين مان ٿئي ٿي، جنهن ۾ آهي ته: نابالغ ۽ نابالغ وارث جي اجازت کان سواءِ شادي ڪئي پوءِ وارث اجازت ڏي يعني ان کي بحال رکي ته نڪاح ٿي ويندو.

مسئلو: بحر ۾ الو لوالجيه جي حوالي سان آهي ته هڪ مرد ڪنهن عورت سان شاهدن جي

موجودگيءَ ۾ نڪاح ڪيو، پوءِ عورت انڪار ڪيو ۽ ٻئي مڙس سان شادي ڪيائين ۽ اڳئين شادي جا شاهد وفات ڪري ويا ته هاڻي پهرئين مرد کي حق نه آهي ته ان زال جي خلاف دعويٰ ڪري ڇاڪاڻ ته مرد کي هي حق حاصل آهي ته زال جي انڪار تي ان کان قسم وٺي ۽ جيڪڏهن عورت صاف اقرار ڪري ته ان جو اقرار جائز نه ٿيندو، بلڪ پهريون مڙس ٻئي مڙس خلاف ڪيس ڪري ۽ ان کان قسم کڻائي، پوءِ جيڪڏهن قسم کڻي ته معاملو طي ٿي ويندو ۽ جيڪڏهن ٻيو مڙس قسم کڻڻ کان انڪار ڪري ته پهريون مڙس انهيءَ عورت تي ڪيس ڪري، ان کان قسم وٺي جيڪڏهن اها قسم کان انڪار ڪري ته اها دعويٰ درجي زال آهي.

سوال: اٺ شيون زور زبردستيءَ سان به واقع ٿي وڃن ٿيون، انهن مان نڪاح به آهي. خزانه المفتين ۾ آهي ته فقيه ابوليث فتويٰ ڏيندو هو ته (انهن اٺن شين مان) مرد جو نڪاح ڪرڻ، طلاق ڏيڻ، ٻانهي کي آزاد ڪرڻ به آهي، ڇاڪاڻ ته اهي معاملو اسان وٽ زور زبردستيءَ سان به صحيح ٿين ٿا. انهن جي درستيءَ جي باري ۾ اسان جو دليل اها حديث آهي، جنهن ۾ آهي ته ڪل پوڳ ۾ ٽن شين جو معاملو ڪيو وڃي ته اهي نافذ ٿي وينديون. امام شافعي ان جي برخلاف چوي ٿو. شرح وقايع ۽ ساڳيءَ طرح نهر الفائق ۾ خزانه المفتين جي حوالي سان آهي. منصف مزاج محقق کان گجهو نه آهي، ڪيس الله تعاليٰ توفيق عطا ڪري تان ته سندس رضا حاصل ڪرڻ لاءِ انهن روايتن مطابق فتويٰ ڏي ۽ زور زبردستيءَ سان ڪرايل نڪاح جي درست هئڻ جو فيصلو ڏي ۽ موجوده زماني جي فتني فساد ۾ شريڪ نه ٿئي، خاص ڪري جڏهن ته موجوده زماني ۾ قاضين ۾ ظلم ۽ ناانصافي وڌي وئي آهي. هن مسئلي جي باري ۾ موجوده زماني جي ماڻهن جي رهنمائيءَ لاءِ ڪا صريح ۽ ترجيح جوڳي روايت هجي ته بيان فرمايو تان ته فتويٰ ڏيندڙن لاءِ حجت ۽ فساد کان روڪڻ جو ذريعو ٿئي. الله تعاليٰ جو ارشاد آهي جيڪڏهن نڌا ڄاڻو ته علم وارن کان پڇو. (عبدالهادي عفي عنه) فاصدع بما تؤمر.

جواب: فقهي ڪتابن جي متن ۽ شرح جون روايتون قطعي آهن ته زوريءَ ڪرايل نڪاح صحيح ٿيندو. ان ڪري جيڪو شخص مقلد آهي، ان جي ذهن ۾ اهڙي ڳالهه اچڻ نه گهرجي جيڪا انهن روايتن جي خلاف آهي ۽ ڪيس گهرجي ته پنهنجي مذهب جو جيڪو قول صحيح ثابت هجي، ان تي عمل ڪري ۽ ڪنهن ٻئي طرف نه وجاهتي. ڇاڪاڻ ته اها نفسياتي خواهشات جي پيروي آهي. جيڪڏهن حنفي مقلد ٻئي مذهب مطابق فيصلو ڪندو ته اصل نافذ نه ٿيندو. زوريءَ وڌل نڪاح ڪيئن واقع نه ٿيندو حالانڪ صحيح حديثن مان ان جو ثبوت ملي ٿو. رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته تي ڳالهيون سچ ۾ چوي يا پوڳ ۾، اهي لاڳو ٿي وينديون: نڪاح، طلاق ۽ هڪ يا ٻه ڀيرا طلاق ڏئي پوءِ رجوع ڪرڻ (ترمذي - ابوداؤد) طبرانيءَ ۾ بجاءِ رجوع ڪرڻ جي ”غلام آزاد ڪرڻ“ آهي (جمع الجوامع) ۽ مڃيل حقيقت آهي ته نڪاح ڪري پوءِ چوي ته مون ته پوڳ ۾ نڪاح ڪيو ته اهو نڪاح باطل نه ٿيندو، ساڳيءَ طرح زور زبردستيءَ سان ڪرايل نڪاح کي باطل نٿو ٿئي. خلاصه ۾ آهي ته زور زبردستي سان نڪاح، طلاق، ٻانهو آزاد ڪرڻ جا معاملو ڪجن يا ڪرائجن ته لاڳو ٿي ويندا. جڏهن اها اصولي ڳالهه اوهان دلنشين ڪئي ته پوءِ زبردستيءَ سان ڪرايل شاديءَ کي غلط چوڻ جو ڪو سبب نه آهي. البتہ جيڪڏهن ثابت ٿئي ته مهر مثل کان گهٽ يا غير ڪفو سان شادي ڪرڻ ۾

ڪنهن کي مجبور ڪيو ويو آهي ته پوءِ ان ۾ تفصيل آهي، جيئن سراجيءَ ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪنهن عورت جو نڪاح زبردستيءَ مهر مثل کان گهٽ ٿي ڪيو ويو ته مرد کي چئبو ته مهر مثل ادا ڪر يا طلاق ڏي. جيڪڏهن مرد ان سان سندس ناراضگيءَ جي حالت ۾ خلوت ڪري ته اها پورو مهر ادا ڪرڻ تي مرد جي رضامندي ڄاڻي ويندي. جيڪڏهن عورت خوشيءَ سان کيس خلوت ڪرڻ ڏني ته مطلب اهو ٿيندو ته عورت گهٽ مهر وٺڻ تي راضي آهي. تڏهن به وارثن کي اعتراض جو حق ۽ اختيار آهي ۽ سڳابندي ڪفو ۾ نه آهي ته زال مڙس ۾ جدائي ڪرائي ويندي. خزانه المفتين ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪنهن شخص کي مجبور ڪيو ويو هجي ته پنهنجي ننڍي نياڻيءَ جي شادي ان مرد سان ڪر جيڪو ان جو ڪفو نه آهي يا مهر گهٽ آهي، پوءِ ان انهن ڪيو ته جيڪڏهن نڪاح مهر مثل کان گهٽ ٿي ٿيو آهي ته قائم نه ٿيندو، البتہ زال ان تي راضي ٿئي ته ٿي ويندو. جيڪڏهن غير جوڙيدار سان شادي ڪرائي اٿس ته اهو نڪاح صحيح نه آهي. (مخدوم عبدالواحد صديقي)

سوال: نابالغ ٻارن جو نڪاح ڪرائجي ته انهن جا ولي، وارث ۽ خود پاڻ ٻار قبول ۽ ايجاب جا لفظ ڪيئن چون؟ پڌري روايت مطابق جواب عنايت فرمايو.

جواب: نياڻيءَ جو ولي چوي ته مون پنهنجي فلاڻي نياڻيءَ تنهنجي فلاڻي پٽ جي نڪاح ۾ ڏني. ننڍي پٽ جو پيءُ چوي ته مون پنهنجي فلاڻي پٽ لاءِ ان کي قبول ڪيو ۽ انهن ننڍن ٻارن کي ايجاب ۽ قبول جا الفاظ پنهنجي زبان سان چوڻ جي ضرورت نه آهي، بلڪ انهن جا نالا وٺڻ جي حاجت به نه آهي، بشرطيڪ سندن پيڻن کي ان کان سواءِ ٻيو اولاد نه هجي. بحر ۾ الظهيريه جي حوالي سان آهي ته جيڪڏهن ڪو ڪنهن کان تقاضا ڪري ته ”پنهنجي نياڻيءَ جو منهنجي پٽ لاءِ سڱ ڏي“ ۽ انهيءَ جواب ڏنو ته ”مون ڏني“. صغير پٽ جو پيءُ نه چوي ته ”مون قبوليو“ (ته نڪاح ٿي ويندو) الذخيره ۾ آهي ته جيڪڏهن شادي ڪرائيندڙ پيڻن مان هر هڪ کي هڪ ڌيءُ ۽ هڪ پٽ آهي، نياڻيءَ جو پيءُ چوي ته مون پنهنجي ڌيءَ جي شادي تنهنجي پٽ سان ڪرائي ته نڪاح جائز ٿي ويندو پر جيڪڏهن شادي ڪرائيندڙ جي ڌيءُ هڪ ۽ جوڙيدار جا پٽ ٻه آهن ۽ سڱ ڏيندڙ ڌيءُ ۽ پٽ ٻنهي جو نالو وٺي ۽ قبوليندڙ پڻ پنهنجي پٽ جو نالو به وٺي ته نڪاح جائز ٿي ويندو، پر جيڪڏهن پٽ جو نالو نه وٺي رڳو چوي ”قبوليم“. ته به نڪاح ٿي ويندو ۽ لفظ ”قبوليم“ کي ايجاب ڄاڻو ويندو. مذڪوره مولانا جي تحرير جي اها تفصيل آهي، سندس لکت جي ضرورت محسوس ڪريو ته ان اتي پڙهو.

سوال: زيد انڪار ڪري ته زينب سان منهنجو نڪاح نه آهي، پوءِ وري ان سان نڪاح جي دعويٰ ڪري ته ان صورت ۾ ان جي دعويٰ ٻڌي ويندي يانه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ظاهر آهي ته زيد جي دعويٰ ٻڌي ويندي والده تعاليٰ اعلم بالصواب. تنوير ۾ آهي ته شادي جو انڪار ڪري، پوءِ وري ان جي ثبوت لاءِ شاهد پيش ڪري ته خريد فروخت جي معاملي جي ابتڙ مڙس جي اها دعويٰ قبول ڪئي ويندي. درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن سودي جو انڪار ڪري وري اعتراف ڪري ته ان جي دعويٰ قبول نه ڪئي ويندي ڇاڪاڻ ته انڪار سان بيع باطل ٿي ويندي آهي پر نڪاح جو انڪار ڪري وري اقرار ڪري ته ان سان نڪاح ختم نه ٿيندو ۽ هيءُ ڳالهه به پڌري آهي

تہ (اختلافي مسئلن ۾) فتويٰ فقهي ڪتابن جي متن مطابق ڏني ويندي، جيئن بحر ۾ آهي ۽ جيڪڏهن متن ۽ فتاويٰ جي عبارت ۾ تعارض ۽ اختلاف هجي تہ متن تي اعتماد ڪيو ويندو، جيئن انفع الوسائل ۾ آهي. تنوير ۾ جيڪو قول آهي، واضح روايت جي برخلاف هجڻ سبب ان کي ڇڏيو ويندو، جيڪو سمجھ ۾ نہ نٿو اچي ۽ ذاتي راءِ جي مقابلي ۾ حق ڏانهن رجوع ڪرڻ وڌيڪ بهتر آهي تہ مڙس جي دعويٰ کي قبول ڪرڻ جو انحصار عورت جي تصديق ڪرڻ تي آهي، ان قول جي تضاد ۽ تفاوت کي تنوير جي ظاهري عبارت بہ رد ڪري ٿي. درمختار ۾ جيڪو سبب ڄاڻايو ويو آهي تہ بيع ڪري وري ان جو انڪار ڪرڻ سان بيع باطل ٿي ويندي پر نڪاح ان نموني ختم نہ ٿيندو، مگر جيڪڏهن ائين آهي تہ البت بيع ۽ نڪاح تصديق جي معاملي ۾ برابر هجن ها. ان جي باوجود مڙس جي شاهدي قبول ڪرڻ مان معلوم ٿئي ٿو تہ مخالف ڌران جو انڪار ڪيو آهي، ڇاڪاڻ تہ شاهدي انڪاري ڌرجي خلاف ئي پيش ٿيندي آهي. پوءِ (مرد جي شاهدي پيش ڪرڻ کان بعد زال جي) تصديق ڪئي ٿي تسليم ڪري سگهجي، تان تہ اختلاف ۽ تضاد ختم ٿئي. واللہ تعاليٰ اعلم.

سوال: رينب پنهنجي مڙس جي اجازت ۽ رضامنديءَ کان بغير ننڍي نياڻيءَ جو نڪاح مهر مقرر ڪرڻ کان سواءِ عمرو سان ڪيو، حالانڪ نڪاح جي درستيءَ لاءِ مهر مقرر ڪرڻ ضروري آهي. عمرو سندس ڪفو يا جوڙيدار آهي. نياڻيءَ کي مڙس جي همبستري کان پوءِ خبر پئي تہ ان جي ماءُ ان جو نڪاح پيءُ جي رضامندي ۽ اجازت کان سواءِ ڪيو ويو آهي ۽ مهر بہ مقرر نہ آهي حالانڪ مهر جو مقرر ڪرڻ نڪاح لاءِ شرط آهي، ان ڪري ان نڪاح کي ناجائز قرار ڏيندي، ان کي ٽوڙڻ جو اعلان ڪيائين. ڇا سندس اهو قدم صحيح آهي، حالانڪ سندس رضا سان رخصتي ۽ همبستري بہ ٿي چڪي آهي؟ وري مهر بہ مقرر نہ آهي.

جواب: پيءُ جي موجودگيءَ ۾ صغيره جو نڪاح ماءُ کي ڪرائڻ جي اجازت نہ آهي ۽ اهو نڪاح پيءُ جي اجازت تي موقوف رهندو ڇاڪاڻ تہ ماءُ جو ڪرايل نڪاح فضولي (ناجائز مداخلتڪار) جي حڪم ۾ آهي ۽ پيءُ کي اختيار آهي تہ ان کي جائز رکي يا نہ. هدايه ۾ آهي تہ جيڪو بہ معاملو بغير اختيار يا اجائي عمل دخل سان واقع ٿئي ۽ ان جو حقيقي مختيار ڪل بہ موجود هجي تہ اهو ان جي اجازت تي ڇڏيل آهي. انهيءَ صورتحال ۾ مٿئين نڪاح کي ڀڃڻ يا ختم ڪرائڻ جو حق صغيره کي نہ پر پيءُ کي آهي. رهيو مهر مقرر ڪرڻ کان سواءِ نڪاح ڪرڻ جو تہ مهر معين هجي يا نہ اهڙو نڪاح ٿي ويندو آهي، ڇاڪاڻ تہ نڪاح جي جائز هجڻ لاءِ مهر مقرر ڪرڻ شرط نہ آهي جيئن سائل جو وهر آهي. هدايه ۾ آهي تہ مهر مقرر نہ ڪري تہ بہ نڪاح صحيح ٿي ويندو. بحر ۾ آهي تہ مهر مقرر نہ ڪرڻ سبب نڪاح جي درستگيءَ تي ڪو اثر نٿو پوي. ”الاڪمل والڪمال“ ۾ آهي تہ عالمن ۾ ان مسئلي ۾ اختلاف نہ آهي تہ مهر مقرر نہ ٿئي تہ بہ نڪاح صحيح ٿي ويندو. جڏهن اوهان کي معلوم ٿيو تہ اهڙي نڪاح کي جائز رکڻ جو اختيار ننڍڙي نياڻيءَ کي نہ پر سندس پيءُ کي آهي تہ پوءِ جيڪڏهن بالغ ٿيڻ کان پوءِ بہ صغيره نڪاح ٽوڙي، پر پيءُ ان کي برقرار رکي تہ بہ ان عورت جي ڳالهه جو اعتبار نہ ٿيندو. رهيو مسئلو همبستري ڪرڻ سبب زال جي رضامندي ثابت ٿيڻ جو، تہ اهو ان وقت آهي جڏهن اها رٿه هجي يعني ان کان اڳ ۾ بہ ان جي شادي ٿي هجي، جيئن در مختيار مان

معلوم ٿئي ٿو ته: ”جيڪڏهن وڌيڪ قريب کان سواءِ ٻيو وٺي عورت کان شادي جي اجازت گهري ته شادي شده عورت زبان سان اقرار ڪري، يا مهر گهري، يا خلوت ڪرڻ ڏي، يا مرد ان جي اجازت سان وٽس داخل ٿئي ته اها به ان جي رضامندي مڃي ويندي. بحر ۾ آهي ته شادي شده عورت جي رضامندي زبان سان ظاهر ڪرڻ شرط نه آهي. سندس مرضي ڪڏهن زبان سان ۽ ڪڏهن ڪنهن ڪم جي ڪرڻ سان ثابت ٿيندي آهي جيئن مهر ۽ خرچ گهرڻ يا همبستري جي اجازت ڏيڻ سان.

سوال: زيد زينب سان نڪاح جي دعويٰ ڪئي پر اها انڪاري آهي. ان کان پوءِ زيد جي اجازت کان سواءِ، زيد جو ڀاءُ نالي عمر ماڻهن جو ميڙ وٺي زينب وٽ ويو ۽ ان کي چيائين ته زيد سان شادي ڪر. ڇا ان صورت ۾ زيد کي ان دعويٰ کان روڪي سگهجي ٿو ته زينب منهنجي زال آهي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: نڪاح جي اها گهر نه نڪاح ڪندڙ پاڻ ڪئي ۽ نه ئي ان جي اجازت سان گهر ڪئي وئي، تنهن ڪري اهڙي تقاضا سندس دعويٰ لاءِ مانع نه ٿيندي ۽ نيابت يا وڪالت کان سواءِ هڪ شخص جي ڪيل ڪم جي نسبت ٻئي ڏانهن نٿي ڪري سگهجي. وڌ ۾ وڌ ائين ٿي سگهي ٿو جيڪڏهن زينب ڀائٽي ته اهو ميڙ زيد جي طرفان آيو آهي ۽ زيد انڪار ڪري ته زيد تي قسم ايندو، پر جيڪڏهن اقرار ڪري ته ان جي قول کي لازم ڄاتو ويندو. محيط ۾ آهي ته حڪم ڏيندڙ جيڪڏهن ان ڏانهن منسوب ڪيل ڪم جو بلڪل انڪار ڪري ته ان جي قول کي صحيح قول ڄاتو ويندو.

سوال: زيد، عمرو ۽ زينب شرعي عدالت ۾ آيا. زيد دعويٰ ڪئي ته عمرو جي ڀائٽي زينب پندرهن سالن جي عمر ۾ پنهنجي چاچي عمرو ۽ عزيزن کان لکي مون سان شادي ڪئي ۽ مون کيس قبول ڪيو هو. زينب بالغ ٿيڻ کان پوءِ زيد جي نڪاح جو بلڪل انڪار ڪري ڇڏيو. قاضيءَ دعويدار کان زينب جي عمر پندرهن سال، ان جي بالغ هجڻ ۽ نڪاح جي ثابتيءَ جا شاهد گهريا. دعويدار زيد بلوغت جا شاهد پيش نه ڪري سگهيو، مگر نڪاح جا شاهد پيش ڪيائين. هڪ شاهد سندس دعويٰ موجب لفظي ۽ معنوي گواهي ڏني. ٻئي چيو ته مون ٻنهي کي هن طرح چوندي ٻڌو ته: ”تو کي مون قبول ڪيو.“ ۽ جيئن ته شاهدن جو اختلاف ڪن جاين تي نقصانڪار آهي ۽ ڪن جاين تي نقصانڪار نه آهي. وري قاضيءَ کي خاص ان صورتحال ۾ ڇڏي روايت نظر نه آئي ۽ وقت جي عالمن جو اختلاف به سامهون آيو ته ڌرين جو هڪٻئي کي صرف ائين چوڻ سان ته ”تو کي مون قبول ڪيو.“ نڪاح قائم ٿيندو يا نه ٿيندو؟ اهڙي ڇڏي روايت جيڪا تڪرار ختم ڪري موجود نه آهي. ان ڪري قاضيءَ ان جي جائز يا ناجائز هجڻ جي جرات نه ڪئي. پڻ زيد عورت جي بلوغت جا شاهد به پيش نه ڪيا، جن جو قسم وسيلي تڪيو ڪيو ويو هجي، ان ڪري کيس ملتوي ڪري ڇڏيائين ته جيئن عالم سڳورا ان مسئلي ۾ اتفاق ڪن. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ حاڪم جي حڪم سان ڌرين وري قاضيءَ وٽ دعويٰ داخل ڪئي. زينب جي چاچي عمرو چيو ته پهرئين ڀيري کيس داخل ڪرڻ کان پوءِ زيد سڱ وٺڻ لاءِ سيدن جي جماعت ۽ برادريءَ جو ميڙ ساڻ ڪري مون وٽ آيو پر کيس موٽائي ڇڏيو ۽ زيد سندس ان بيان جي تصديق ڪئي. عمرو زيد جا

موڪليل شاهد ٻن ڪورٽ ۾ پيش ڪيا. جڏهن زيد اهو اقرار ڪيو. تڏهن قاضيءَ نڪاح لاءِ موڪليل شاهدن جي سڃاڻي ۽ ترڪيو ثابت ڪرڻ لاءِ انهن کان قسم نه ورتو ۽ دعوبدار زيد طرفان زينب جي زال هجڻ جي درخواست پيش ٿيڻ کان بعد دعويٰ کي بلا دليل قرار ڏئي کيس انهيءَ روايت جي بنياد تي خارج ڪري ڇڏيائين، جيڪا بحر ۾ آهي ته ”آزاد عورت جي نڪاح جي گهر به ڪري وري ان جي نڪاح جي دعويٰ به ڪري ته ان جي منع آهي.“ ۽ آئنده زيد کي ان دعويٰ کان منع ڪري ڇڏيائين. فقهي ضابطن مطابق قاضيءَ جو اهو حڪم صحيح ۽ نافذ ٿيندو ۽ ڪنهن کي زيد جي انهيءَ دعويٰ جي ختم ڪرڻ جو حق آهي يا نه؟ جيڪا ڳالهه سچ ۽ حق هجي، ان مطابق فتويٰ ڏيو. علم عالمن جي ڳڻجيءَ ۾ امانت آهي. هيءُ مسئلو نهايت اهم آهي، ان جي تحقيق فرمايو.

جواب: بظاهر ”نڪاح“ ۽ ”شادي“ جي لفظن ۾ اختلاف جي باوجود شاهدن جي اهڙي شاهدي قبول ڪرڻ بابت فقهي روايت موجود آهي، جيئن تنوير ۾ آهي ته ٻن شاهدن مان هڪ گواهي ڏي ته نڪاح ٿيو ۽ ٻيو شاهدي ڏي ته شادي ٿي ته سندن شاهدي قبول جوڳي آهي. ليڪن ٻنهي جو مقصد کي بيان ڪرڻ ۾ لفظن جي ادائينگيءَ ۾ اختلاف آهي. لفظ ”بخشن“ ۽ ان بخشش کي قبول ڪرڻ جي باري ۾ به بحث آهي، ڇاڪاڻ ته تنوير ۾ شاهدن جي شاهدي قبول ڪرڻ جو سبب ڄاڻايو ويو آهي ته سندن گواهيءَ ۾ معنوي اتحاد، مماثلت ۽ يڪسانيت هجي. درمختار ۾ آهي ته ”ٻنهي شاهدن جي شاهدي معنيٰ ۾ متحد هجي ته قبول ڪئي ويندي.“ ”معنوي اتحاد“ مان مراد هروڀرو ”لفظي اتحاد“ ۽ ”لفظي يڪسانيت“ نه آهي بلڪ مطلب آهي ته جنهن مقصد کي ادا ڪرڻ لاءِ اهي لفظ مقرر آهن، ان کي بيان ڪرڻ لاءِ ٻيا لفظ استعمال ٿين ته به جائز آهي. اهو مفهوم بحر جي عبارت ۾ به پڌرو ڪيو ويو آهي. مصنف لکي ٿو ته ”اتفاقي شاهديءَ مان مراد آهي ته هڪڙن ئي لفظن يا ان جي هر معنيٰ لفظن ۾ گواهي ڏين.“

انهيءَ اصول مطابق اسين ڏسون ٿا ته لفظ ”نڪاح“ ۽ ”شادي“ ساڳئي مقصد کي واضح ڪن ٿا ۽ مترادف ۽ هر معنيٰ لفظ آهن. بحر ۾ آهي ته ”مصنف گواهيءَ ۾ موافقت ۽ مطابقت جي وضاحت هن طرح ڪري ٿو ته هروڀرو شرط نه آهي ته ٻئي شاهد ساڳين ئي لفظن ۾ پنهنجي گواهي بيان ڪن، بلڪ مطلب صرف ايترو آهي ته ساڳين يا ان جهڙن ٻين لفظن ۾ شاهدي ڏين، تانجو جيڪڏهن هڪڙو چوي ته ”انهيءَ پنهنجي ڌيءُ کيس بخشي.“ ۽ ٻيو چوي ته ”انهيءَ پنهنجي ڌيءُ کيس عطا ڪئي.“ ته شاهدي قبول جوڳي آهي. حالانڪ هن ٻنهي لفظن جي معنيٰ ۾ ايتري مطابقت ۽ هڪجهڙائي نه آهي جيتري نڪاح ۽ شاديءَ جي لفظن ۾ آهي جيئن واضح آهي. اهو به خيال رهي ته ”بخشن“ جي لفظ سان نڪاح جو قائم ٿيڻ، طلاق جي اعتبار سان سبب مٿان سبب جي ڪري مجازي معنيٰ ۾ آهي ڇاڪاڻ ته ”هه ڪرڻ“ (بخشن) معنيٰ ڪنهن شيءِ جو مالڪ بنائڻ، جيئن پنهنجي جاءِ تي بيان ٿيو. انهيءَ آڌار تي جيڪڏهن شاديءَ جي شاهدن مان هڪ شاهدي ڏي ته وليءَ نياڻي جو نڪاح ڪرڻ وقت چيو ته ”مون نياڻي هه ڪئي (بخشي)“ ۽ ٻيو شاهدي ڏي ته بلڪ انهيءَ چيو هو ته ”مون نياڻي نڪاح ۾ ڏني.“ ته هڪ لحاظ سان اها شاهدي قابل قبول نه هئڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته ”نڪاح ڪرڻ“ ۽ ”هه ڪرڻ“ يا ”بخشن“ جي معنائن ۾ پڌرو تفاوت آهي. وري لفظ

"بخشش" جي جواب ۾ مرد جو چوڻ ته "مون قبوليو." اهي ٻئي لفظ شاديءَ بابت اشارو ضرور ڪن ٿا، پر ان مقصد جي باري ۾ صفا چٽا ۽ پڌرا نه آهن. صرف هڪڙي اعتبار سان ٻنهي لفظن ۾ معنوي مماثلت ۽ مطابقت جو اشارو آهي ته ٻئي اعتبار سان هڪ ٻئي جا ضد آهن. ان ڪري بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن هڪ شاهدي ڏي ته طلاق ڏيندڙ مڙس، زال کي چيو ته: "انت خلية" (تون فارغ آهين) ۽ ٻيو شاهدي ڏي ته ان چيو هو ته انت بريئة (تون آزاد آهين) ته سندس شاهدي قبول نه ڪبي ڇاڪاڻ ته ٻئي لفظ معنيٰ ۾ مختلف آهن جيتوڻيڪ (عورت کي ڇڏڻ) جي مفهوم ۾ ٻئي شريڪ آهن، پر لغت ۾ "خلية" جي جيڪا معنيٰ آهي، سا "بريئة" جي نه آهي. بلڪل ساڳيو اختلاف "قبول" ۽ "هبة" جي لفظن ۾ پڻ آهي، حالانڪ ٻئي هڪ معنيٰ، يعني نڪاح قائم ٿيڻ ۾ شريڪ به آهن، پر لغت ۾ ٻنهي جي معنيٰ مختلف آهي ۽ اها ڳالهه هر انصاف ڪندڙ کي معلوم آهي. غرض ته جيئن لفظ خلية ۽ بريئة جي اختلاف کي نه ليکبو، تيئن قبول ۽ هبة جي اختلاف کي به نه ڏسبو. ان ڪري قاضيءَ جيڪو فيصلو ڏنو آهي ۽ اهو بلڪل ديانت جي مطابق آهي. ڌرين جو "قبول آهي." چوڻ سان نڪاح ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته سنڌيءَ ۾ عورت جو مرد کي چوڻ ته تو کي قبول ڪيم شادي ڪرڻ جي مطلب لاءِ ايندو آهي. ۽ اها وضاحت ڪيترا ڀيرا ٿي چڪي ته معاملن ۾ تانجو نڪاح جي ڏي وٺ ۾ به اعتبار معنيٰ جو هوندو آهي. لفظ "شادي" جيتوڻيڪ قبول لاءِ آهي پر جڏهن ان کي اڳ ۾ استعمال ڪجي ته ايجاب لاءِ ليکبو. ان ڪري فتح القدير ۾ آهي ته ڪنهن چيو "مون توسان شادي ڪئي" موت ۾ عورت چيو ته "مون قبوليو." ته نڪاح جائز آهي. غرض ته لفظ قبول جيڪڏهن شروع ۾ اچي ته ايجاب لاءِ به ٿي سگهي ٿو ۽ جيڪو لفظ نڪاح جي وجود تي دلالت ڪري، ٻنهي ڌرين طرفان ڳالهائجي ته به صحيح آهي، جيئن متان ۾ آهي ته "ٻئي ڌرين چون ته مون توسان شادي ڪئي ته به نڪاح جائز ٿي ويندو." ڇاڪاڻ ته لفظ "شادي ڪيم" قبول لاءِ استعمال ٿيڻجي باوجود ٻئي ڌرين ان کي استعمال ڪري سگهن ٿيون ۽ ان سان نڪاح قائم ٿيندو، جيئن انصاف پسند انسان کان ڳجهو نه آهي. وري لفظ "قبول ڪيم" معنيٰ ۾ "چاهيان ٿو." کان گهٽ درجي وارو به نه آهي ۽ اها وضاحت ڪتابن ۾ آهي ته انهيءَ لفظ سان به نڪاح قائم ٿيندو آهي. خلاصه ۽ خزان ۾ آهي ته ڪا عورت چوي ته "آءُ ان کي چاهيان ٿي." جواب ۾ مرد چوي ته "قبول ڪيم." ته نڪاح صحيح ٿيندو. جڏهن انهن لفظن سان نڪاح ٿئي ٿو ته "قبول آ" چوڻ سان ته وڌيڪ نموني قائم ٿيندو، ڇاڪاڻ ته پويون لفظ پهرئين جي مقابلي ۾ ان مقصد کي معنيٰ ۾ وڌيڪ ويجهو آهي، جيئن ذوق سليم رکندڙ شخص کان ڳجهو نه آهي. ان سبب جي ڪري قاضيءَ جي راءِ جي موافقت ثابت ٿئي ٿي، مگر اها ڳالهه ضرور آهي ته راءِ قائم ڪرڻ ۽ اجتهد ڪرڻ مجتهد جو ڪم آهي نڪي مقلد جو، جيئن درمختار ۾ آهي.

رهيو زينب جي چاچي کان زيد جو رشتو گهرڻ ته جيڪڏهن اها صغيره آهي ته ان کان سندس شاديءَ جي تقاضا ڪرڻ جي منع آهي، جيئن بحر ۾ آهي. جيڪڏهن ايجاب جي نه بلڪ رخصتيءَ جي تقاضا آهي يا اها بالغ آهي جيئن سوال ۾ زيد جي دعويٰ مان ظاهر آهي ته پوءِ ان کي انهيءَ گهر کان نٿو روڪي سگهجي، ڇاڪاڻ ته نڪاح جي نه پر زال جي رخصتيءَ جي طلب آهي. بالغ

جي نڪاح جي اجازت ان جي وارث کان گهرڻ صحيح نه آهي ڇاڪاڻ ته کيس وڪالت کان سواءِ سندس ايجاب جو اختيار نه هوندو آهي، جيئن ڌارئي عورت جي باري ۾ حڪم آهي. چڱيءَ طرح غورفکر ڪر. وري سندس سڱ جي گهر ڪرڻ؛ دراصل سندس نڪاح جي دعويٰ ڪرڻ کي روڪي ٿي (يعني زينب جي زال هجڻ جي جيڪا زيد قاضيءَ وٽ دعويٰ ڪئي ان ۾ اهو ڪوڙو آهي، تڏهن ته ٻئي پاسي ان جو رشتو گهري رهيو آهي) ان جي معنيٰ ته سندس نڪاح اصل ۾ ٿيل نه آهي ته پوءِ چاچي دعويٰ ٿو ڪري ۽ عالمن وضاحت ڪئي آهي ته هڪ ڌر جي انڪار سان ٻي ڌر کي روڪي نٿو سگهجي ته اها دعويٰ نه ڪري. خلاصه ۾ آهي ته عورت دعويٰ ڪري ته فلاڻي مون سان شادي ڪئي آهي ۽ مرد انڪار ڪري، پوءِ دعويٰ ڪئي ته اها واقعي منهنجي زال آهي ۽ شاهد به پيش ڪري ته ان جي دعويٰ قبول ڪئي ويندي، پرخريد فروخت جي معاملي ۾ اهڙي ڪنهن قسم جي دعويٰ قبول جوڳي نه آهي ڇاڪاڻ ته رڳو انڪار ڪرڻ سان نڪاح ختم نه ٿيندو آهي. جيتوڻيڪ زينب زيد کي مڙس نٿي سمجهي، تڏهن به زيد کي دعويٰ ڪرڻ ۽ سندس شاهدن جي گواهي ٻڌڻ کان منع نٿي ڪري سگهجي. البته قاضيءَ وٽ دانهين ٿيڻ کان بعد مائٽن کان سڱ گهرڻ جي صورت ۾ ان جو اهو استحقات باقي نٿو رهي. حق حاصل ڪرڻ لاءِ زيد وٽ اهڙي قانوني طريقو آهي ته عدالت ۾ ان ٺڪتي تي زور ڏئي ته شرعي قاعدو آهي ته ڪڏهن ڪا شيءِ اڻ سڌيءَ طرح ۽ اشاري سان به ثابت ٿيندي آهي، جيتوڻيڪ سڌيءَ طرح ثابت نه ٿيندي هجي جيئن جامع الفصولين ۽ اشباه ۾ آهي. قاضيءَ ان جي دعويٰ بحر جي انهيءَ روايت جي بنياد تي رد ڪري ڇڏي هوندي، بشرطيڪ دعويٰ جو مقصد ۽ معنيٰ پوري ڪرڻ لاءِ اهي مٿيان شرط موجود هجن جيڪي بيان ٿيا. بحر ۾ آهي ته قاضيءَ جو فيصلو امڪاني حد تائين صحيح مڃيو ويندو ۽ شڪ جي بنياد تي ان کي معطل يا منسوخ نه سمجهيو ويندو. هن مسئلي ۾ مون کي اهڙي سمجهه ۾ آيو آهي، واللہ تعاليٰ اعلم.

سوال: سهراب پنهنجي ننڍي ڀيڻ خاتون جي شادي حيات سان ڪرائي ۽ شاهدن روبرو چيائين ته اي حيات! خاتون کي زال قبول ڪيئي؟ حيات چيو ته ”قبول ڪيم“. ڳچ مهينا زال مڙس گڏ رهيا، پوءِ بزرگن سهراب کي گهرائي پڇيو ته تو شادي ڪرڻ وقت ڇا چيو هو؟ تڏهن ان مٿيان لفظ چيا. پوءِ انهن اهو نڪاح ٽوڙائي ڇڏيو، هن دليل جي بنياد تي ته ”قبول ڪيئي؟“ طي ٿيل معاملي جي باري ۾ خبر پئجڻ آهي. ان طريقي سان نڪاح جائز آهي يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: سهراب جو ٻي ڌر کان پڇڻ ته ”قبول ڪيئي؟“ هن مان ثابت ٿئي ٿو ته تقاضا جي طريقي مطابق اڳ ۾ ايجاب ٿيو ۽ هن اصول جي وضاحت ٿي چڪي ته معنيٰ جي دلالت انهيءَ لفظ ۽ جملي تي ٿيندي جيڪوان کان اڳ ۾ هوندو، جيئن توضيح ۽ حمادير ۾ آهي ته: مڙس پڇي ته ”پاڻ کي خريد ڪيئي؟“ زال جواب ڏي ته ”خريد ڪيم“ انهن لفظن سان خلع ٿي ويندو (يعني زال جو طلاق وٺڻ ثابت ٿيندو) ڇاڪاڻ ته مڙس جي ڪلام جو مطلب ٿيندو ته ”مون تو کي وڪيو.“ (توبان کي خريد ڪيو؟) زيربحث مسئلي ۾ ”قبول ڪيئي؟“ جي معنيٰ ٿيندي ته ”مون پاڻ کي بخشيو.“ (تو مون کي قبول ڪيو؟) اهڙي ظاهر آهي. جامع الفصولين ۾ آهي: ”مرد کان پڇجي ته ”خريد ڪيئي“ جي حقيقي معنيٰ (شادي ڪرڻ) وٺي ٿو يا ڪنهن ڪاروباري معاملي جي ڏي وٺ سمجهي ٿو؟ جيڪڏهن سندس

مقصد ڪاروباري معاملو آهي ته خلع واقع نه ٿيندو ۽ جيڪڏهن حقيقي مراد وٺي ته خلع واقع ٿي ويندو. خزانه المفتين وغيره ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪو ڀڄي ته ”منهنجي نياڻي خريد ڪيئي؟“ مخاطب چوي ته ”خريد ڪيم“ ته مٿئين اصول موجب نڪاح نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته اهو هڪ قسم جو سوال ڀڄڻ آهي ۽ ضروري نه آهي ته ڀڄندڙ وڪيل به هجي. جيڪڏهن ڀڄڻ يا ڪاروباري معاملو طي ڪرڻ جي بجاءِ حقيقي معنيٰ مراد وٺي ته نڪاح ٿي ويندو.

واضح هجي ته سوال ۾ پيچيل نڪاح جي نه ٿيڻ جو دارومدار هن تي آهي ته جملن هر هڪ ”مون کي توڙي.“ ۽ ”مون کي ڏي.“ ۾ فرق آهي جيئن مٿانه وغيره ۾ آهي ته ”ڪنهن کي چوي ته ”پنهجي نياڻي مون کي ڏيڻ ٿو؟“ ٻيءَ چوي ته ”مون ڏني.“ ته ان سان نڪاح نه ٿيندو جيستائين موت ۾ مرد نه چوي ته ”مون قبول ڪيو.“ پر جيڪڏهن چوي ته ”مون کي پنهنجي نياڻي ڏي.“ ٻيو چوي ته ”مون ڏني ڇڏي.“ ته هنن ٻنهي جملن ۾ فرق آهي. پهرئين جملي ۾ سوال ۽ پوئين ۾ گهراڻي. ان ڪري پوئين جملي سان سڳابندي ڪندا ته واقع ٿيندي، ڇاڪاڻ ته پوئين جملي ۾ گهرندڙ ڌر نياڻيءَ جي ٻيءَ کي وڪيل بنائي سڱ گهري ٿو. جڏهن ته ”مون کي ڏني؟“ انهن لفظن مان اهو مقصد پورو نه ٿئي، جو امر جا نه استفهام جا لفظ آهن، ان ڪري ان سان وڪالت ثابت نه ٿيندي. واضح هجي ته ان معنوي فرق بابت سڀني جو اتفاق نه آهي، ڪن عالمن جي اها راءِ آهي جيئن امام نسفي رحمه الله عليه جي حوالي سان حمادي ۾ آهي ته ”مٿس چوي ته مون کي (نياڻي) ڏني يا ڏي.“ ساڳي ڳالهه آهي، ڇاڪاڻ ته پهريون لفظ پڻ امر جي معنيٰ ۾ استعمال ٿئي ٿو، اهوئي راجح قول آهي. عراقي ان کي ان معنيٰ ۾ ورتندا آهن ان ڪري انهن سان وڪالت صحيح آهي. امام خيال فرمائي ٿو ته مٿين لفظن وسيلي ٻنهي لحاظن سان نڪاح ٿيندو، جيتوڻيڪ مٿس چوي ته ”مون قبول ڪيو.“ اها راءِ اسان جي استاد شمس الائم ۽ اوزجندي ۽ اسان جي استاد امام سرخسي رحمه الله عليه جي آهي. قهستاني ۾ آهي ته لفظ استفهام لاءِ آهن يا امر لاءِ؟ سو اختلافي مسئلو آهي. راجح هي آهي ته امر (حڪم) جي لاءِ آهن جيئن محيط ۾ آهي. انهيءَ راجح قول مطابق لفظ ”ڏني؟“ ۽ ”قبول آهي.“ اهڙن ٻين لفظن مان معنيٰ سوال جي نه نڪرندي ان ڪري سندن قول موجب ان سان استثنا ثابت نه ٿيندو، مگر جڏهن حقيقي معنيٰ مراد وٺجي، جيئن ڳجهو نه آهي. عالمگيريءَ جي هيٺين عبارت جو مطلب به اهوئي آهي ته: ڪنهن عورت کي چئجي ته ”منهنجي زال ٿيندي؟“ اها جواب ڏي ته ”قبول ڪيم.“ ته نڪاح ٿي ويندو. خزانه المفتين ۾ آهي ته عورت کي چوي ته ”پاڻ کي منهنجي لاءِ وڪڻڻ ٿي؟“ عورت شاهن جي روبرو نڪاح جي ارادي سان چوي ته ”مون پاڻ کي وڪرو ڪيو.“ ته نڪاح صحيح ٿي ويندو. جواهر الفتاويٰ ۾ آهي ته مرد عورت کي چوي ته ”ڏهن دينارن جي مهر تي منهنجي زال ٿيندي؟“ عورت چوي ته ”(تنهنجي زال) ٿيس.“ يا چوي ته ”(معاملو) ٿي ويو.“ ته ٻنهي جملن سان نڪاح صحيح ٿي ويندو. وري واضح هجي ته نڪاح نه ٿيڻ جي قول جي صحيح هجڻ جو انحصار مٿي بيان ڪيل فرق مطابق ان وقت آهي جڏهن لفظن جي اها ڏي وٺ ان مجلس ۾ ٿئي (جنهن کي مڱڻي يا قول قرار جي مجلس چئجي ٿو) جيڪڏهن نڪاح جي مجلس ۾ لفظن جي اها ڏي وٺ ٿئي ته (مسئلو اختلافي آهي) جيئن قنیه ۾ آهي ته: ڪنهن کي چوي ته ”پنهجي ڌيءَ مون کي

ڏني؟“ مخاطب چوي ته ”ڏنم.“ ته مسئلي ۾ مشايع جو اختلاف آهي. فتاويٰ ۾ آهي ته جيڪڏهن مجلس نڪاح جي آهي ته نڪاح ٿيندو ۽ جيڪڏهن مجلس (مڱڻي) جي آهي ته انهن ڳالهين جي حيثيت عهد اقرار جي آهي. متانه ۾ به ساڳيءَ طرح آهي. جيئن ڪيل سوال مان ظاهر آهي ته اهي سڀ قول قرار مڱڻي جي مٿي ۾ نه پر نڪاح جي مجلس ۾ ٿيا هئا، ان ڪري جيڪڏهن لفظن ۽ جملن جي معنوي فرق کي مڃجي تڏهن به نڪاح ٿي ويندو، غور ۽ فڪر جي ضرورت آهي، وڌيڪ الله ئي حق چوي ۽ حق جي واٽ وٺائي ٿو.

سوال: هڪ ٻانهي جيڪا ڏڪار جي زماني ۾ آزاد آهي. جيڪڏهن ان جو (اڳوڻو آقا) سندس ڪنهن مرد سان شادي ڪرائي ۽ ٻانهي به راضي هجي ته ظاهر آهي نڪاح ٿي ويندو، پر جيڪڏهن ٻانهي چوي ته منهنجي مرضي آهي، شادي ڪريان يا نه ڪريان ۽ مالڪ زور زبردستيءَ سان ان جو نڪاح ڪرائي ته اها شادي ٿيندي يانه؟

جواب: بظاهر سندس نڪاح زور زبردستيءَ سان ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن نڪاح ڪفو ۾ نه آهي ته عورت کي اختيار آهي، جيئن عالمگيريءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته ”عورت تي دٻاءُ وجهجي ته مهر مثل تي ڪفو ۾ نڪاح ڪر. بعد ۾ دٻاءُ ختم ٿي وڃي ته هاڻي ان کي اختيار نه رهندو. ثابت ٿيو ته جيڪڏهن ان جي شادي ڪفو ۾ نه ٿي هجي ته پوءِ ان کي اختيار آهي، والله تعاليٰ اعلم.

سوال: رڳو اقرار ڪرڻ سان نڪاح قائم ٿيندو يانه؟

جواب: مسئلو اختلافي آهي، پر فقهي ڪتابن جي متن مطابق، جن تي فتويٰ جو دارومدار آهي، بظاهر رڳو اقرار سان نڪاح نه ٿيندو. ملتي ۾ آهي ته جيڪڏهن جوڙو شاهدين جي موجودگيءَ ۾ چوي ته اسين زال مڙس آهيون ته ان سان نڪاح ثابت نه ٿيندو. وقايه، مختصر وقايه ۽ ايشاع جي متن نالي ”اصلاح“ ۾ به ساڳي ڳالهه آهي ته ڌريون شاهدين جي روبرو چوڻ ته اسين زال مڙس آهيون ته نڪاح ثابت نه ٿيندو. تنوير ۾ آهي ته مختار قول مطابق اقرار سان نڪاح نه ٿيندو. بحر ۾ آهي ته فقط اقرار سان جوڙي جو نڪاح ثابت نه ٿيندو. جيڪڏهن شاهدين جي موجودگيءَ ۾ ڪو چوي ته هيءُ منهنجي زال ۽ آئون ان جو مڙس آهيان يا عورت چوي ته هيءُ منهنجو مڙس ۽ آئون ان جي زال آهيان ته نڪاح ثابت نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته اهڙو اقرار دراصل هڪ قسم جو اطلاع ۽ اظهار آهي، باقاعده نڪاح جو انعقاد نه آهي، جيئن (مٿي تفصيل سان) ثابت ٿيو. قاضي خان ابن الفضل تي پروسو ڪندي نقل ڪيو آهي ته ان سان نڪاح ٿي ويندو. درمختار ۾ آهي ته پهريون قول وڌيڪ صحيح آهي جيئن واقعات ۽ خلاصه ۾ آهي.

آئون چوان ٿو ته معلوم ٿيو ته ٻين مشايعن جي مقابلي ۾ اقرار سان نڪاح منعقد ٿيڻ جو قائل رڳو ابن الفضل آهي. درمختار ۾ آهي ته مختار قول مطابق اقرار سان نڪاح نه ٿيندو. خلاصه ۾ آهي ته مڙس جو قول ته ”هيءُ منهنجي زال آهي“، اقرار اظهار ۽ اطلاع آهي، باقاعده شاهدين جي مجلس ۾ نڪاح منعقد ڪرڻ جو ثبوت نه آهي. فتح القدير ۾ آهي ته جيڪڏهن شاهدين جي مجلس ۾ مرد اعلان ڪري ته هيءُ منهنجي زال ۽ آئون ان جو مڙس آهيان يا عورت اعلان ڪري ته هيءُ منهنجو

مڙس ۽ آءُ ان جي زال آهيان ۽ ٻئي هڪ ٻئي جي قول جي تصديق ڪن ته نڪاح ثابت نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته اهو گذريل زماني ۾ ٿيل اقرار جو اظهار آهي (يعني ضروري نه آهي هر خبر هر اطلاع صحيح به هجي، ڌريون ڪوڙيون ۽ ڌوڪي باز به ٿي سگهن ٿيون). اهوئي سبب آهي ته جيڪڏهن ڪو شخص ڪنهن شيءِ بابت ڪوڙي دعويٰ ڪري ته ان سان ان جو مالڪ نه ٿيندو. شرح ابي المڪارم ۾ آهي ته صحيح اهو آهي ته اقرار سان نڪاح ثابت نه ٿيندو. ايضاح ۾ بحواله مختارات النوازل ان قول کي مختار قرار ڏنو ويو آهي. عالمگيريءَ ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪو شاهدن جي موجودگيءَ ۾ چوي ته هيءُ منهنجي زال آهي ۽ زال چوي ته هيءُ منهنجو مڙس آهي حالانڪ اڳ ۾ منجهن نڪاح پيل نه آهي ته مسئلو اختلافي آهي ۽ صحيح اهو آهي ته ان طرح نڪاح ثابت نٿو ٿئي، ائين ظهيريه ۾ آهي. متانه ۾ آهي ته ان سان نڪاح ثابت نه ٿيندو اهو مختار قول آهي جيئن غياثيه ۾ آهي. خزانه المفتين ۾ آهي ته مرد ۽ عورت شاهدن جي موجودگيءَ ۾ نڪاح جو اقرار ڪندي چون ته ”اسين زال مڙس آهيون.“ ته ان طرح نڪاح ثابت نه ٿيندو اهوئي پسنديده قول آهي ڇاڪاڻ ته نڪاح شاهدن سان ثابت ٿيندو آهي، جڏهن ته هي رڳو اظهار آهي ۽ اظهار ثابتي يا دليل نه هوندو آهي. وڌيڪ جائاني ٿو ته جيڪڏهن شاهدن جي مجلس ۾ مرد چوي ته هيءُ منهنجي زال آهي ۽ عورت چوي ته هيءُ منهنجو مڙس آهي ته نڪاح نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته گذريل زماني ۾ ڪيل ڪم جو اطلاع ڏنو وڃي ٿو، جيڪو دراصل ٿيڻي نه آهي. جواهر الفتاويٰ ۾ آهي ته شاهدن جي مجلس ۾ مرد چوي ته هيءُ منهنجي زال آهي ۽ عورت چوي ته هيءُ منهنجو مڙس آهي ۽ منجهن اڳ ۾ نڪاح نه هجي ته نڪاح نه ٿيندو ۽ چيو ويو آهي ته نڪاح ٿيندو پر پهريون قول صحيح آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي. اهي سڀ روايتون اهڙي نڪاح جي نه ٿيڻ جو اعلان ڪن ٿيون، جيئن اوهين ڏسو ٿا، ان ڪري ان صحيح مسئلي کان منهن موڙڻ عقل وارن جو ڪم نه آهي.

جيڪڏهن ڪو چوي ته تنوير ۾ آهي ته راجح قول موجب اهڙو نڪاح قائم ٿيندو، جيئن لکي ٿو ته ”چيو ويو آهي ته جيڪڏهن جوڙو شاهدن جي موجودگيءَ ۾ اقرار ڪري ته نڪاح ٿيندو ۽ ان کي باقاعده منعقد ٿيل نڪاح مڃيو ۽ اهوئي وڌيڪ صحيح قول آهي.“ ان جو جواب آهي ته پهرئين قول جي ڀيٽ ۾ هي ثانوي ۽ مرجوح قول آهي، ڇاڪاڻ ته ان کي ضعيف صيفي يعني ”قيل“ سان بيان ڪيو ويو آهي، جيڪا نشاني ۽ ثابتي آهي ان قول جي ضعيف هجڻ جي. ان کي ”وڌيڪ صحيح“ چوڻ سان ان جي ڪمزوري ختم نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته فقه جي متن جي ڪتابن ۾ انهيءَ حقيقت جي وضاحت آهي ته جنهن قول کي هن نموني بيان ڪجي ته ”چيو ويو آهي.“ ته ان جو لازمي مطلب آهي ته اهو ٻئي قول جي ڀيٽ ۾ گهٽ درجي وارو آهي، جيتوڻيڪ ان بابت لکيو ويو هجي ته ”اهو وڌيڪ صحيح قول آهي“ وغيره. بحر فضل الاستنجا ۾ آهي ته مسئلي جي اها درستي ضعيف صيفي سان نقل ڪئي وئي آهي، جنهن مان ظاهر آهي ته ان جي ابتڙ جيڪو قول آهي، سو وڌيڪ صحيح آهي. جيتوڻيڪ ان کي ”وڌيڪ صحيح“ چون ٿا. غرض ثابت ٿيو ته صحيح قول مطابق اهڙو نڪاح قائم نه ٿيندو، جيئن شرح ابي المڪارم، عالمگيري ۽ جواهر الاخلاطيءَ جي حوالن سان تفصيل گذري. درمختار ۾ وضاحت آهي ته جڏهن هڪ مسئلي کي صحيح ۽ ٻئي کي وڌيڪ صحيح ڄاڻايو

وڃي ته انهيءَ اختلافي صورت ۾ اعتبار صحيح قول جو آهي. فرمائي ٿو ته جيڪڏهن مسئلي ۾ ٻن معتبر امامن جو اختلاف هجي، هڪ جو قول صحيح ۽ ٻئي جو وڌيڪ صحيح هجي ته صحيح قول تي عمل ڪرڻ اوليٰ ۽ وڌيڪ مناسب آهي، ڇاڪاڻ ته ان تي ٻئي امام متفق آهن، هن ڏس ۾ اها ئي راءِ درست آهي ۽ اتفاق واري شيءِ تي عمل ڪرڻ اوليٰ آهي، هن اصولي ڳالهه کي ياد رکو. ان کان بعد ”آداب المفتي“ رسالي ۾ هي قول ڏنل آهي ته جيڪڏهن ڪنهن فقهي روايت جي آخر ۾ وڌيڪ صحيح، وڌيڪ مناسب، وڌيڪ موافق يا ان جهڙا ٻيا رڪارڪس لکيل هجن ته ان جي موافق فتويٰ ڏي يا مخالف فتويٰ ڏي، ٻنهي صورتون جائز آهن ۽ جنهن روايت جي آخر ۾ ”صحيح“، ”اهورتل“، ”ان تي فتويٰ ڏجي ٿي“، ان تي فتويٰ آهي، لکيل هجي ته ان جي مخالفت ۾ فتويٰ نٿي ڏني سگهجي ۽ ان صورت ۾ نڪاح نه ٿيڻ واري روايت بابت جائيزو آهي ته اها صحيح، پسنديدگي آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي. ان ڪري ٻئي قول جي پيٽ ۾ ڪيترا درجا مستحڪم ۽ وڌيڪ درست چئجي، بس غور ۽ فڪر ڪر. جيڪڏهن اعتراض ڪندين ته خلاصه ۾ آهي ته شاديءَ جي اقرار ڪرڻ کان بعد ڌرين جي باري ۾ وضاحت هجي ته انهن چيو ته ”اسان اها شادي ڪئي.“ ته نڪاح ٿي ويندو جيئن سندس عبارت آهي ته: جيڪڏهن شاهدن آڏو ڌرين چون ته ”اسان ٻنهي هيءُ نڪاح ڪيو.“ ته نڪاح صحيح ٿي ويندو. ان جو جواب هي آهي ته ان صورت ۾ نڪاح باقاعده شاهدن جي موجودگيءَ ۾ انهن شرطن سان ٿئي ته پوءِ منعقد قرار ڏنو ويندو جيڪي نڪاح لاءِ لازم آهن، فقط خالي اقرار سان نڪاح نه ٿيندو، جيئن ابوالڪارم اها وضاحت ڪئي آهي ته ”جيڪڏهن شاهد ڌرين کان پڇن ته توهان ٻنهي نڪاح ڪيو؟ موٽ ۾ ٻئي چڻا چون ته ”هاڻو“ ته نڪاح ٿي ويندو ڇو ته اهو لفظ جعل سان نڪاح ٿيو آهي. جيڪڏهن ڪو اعتراض ڪري ته متانه ۾ وضاحت آهي ته قاضيءَ جي فيصلي سان اهو نڪاح ٿي ويندو، جيئن مصنف بحواله فتاويٰ نسفي نقل ڪري ٿو ته قاضي ان نڪاح کي صحيح قرار ڏي ته سندس فيصلو لاڳو ٿيندو ۽ اهڙو نڪاح درست ٿيندو. قهستاني ۾ به ساڳيءَ ريت آهي. پوءِ توهان ڪيئن ٿا دعويٰ ڪريو ته اهڙو نڪاح نه ٿيندو؟ ان جو جواب آهي ته اوهان کي معلوم ٿي چڪو ته اهڙي قسم جي نڪاح کي صحيح قرار ڏيندڙ سڀ روايتون ضعيف آهن ۽ عالمن وضاحت ڪئي آهي ته جيڪو شخص مقلد آهي اهو ضعيف روايت جي بنياد تي (قوي روايت جي مقابلي ۾) فيصلو نٿو ڪري سگهي، تنهن ڪري مٿي ڄاڻايل فيصلو ان وقت لاڳو ٿيندو، جڏهن قاضي مجتهد هجي، جنهن جو هن زماني ۾ وجود نه آهي. بحر ۾ اها وضاحت موجود آهي ته مذهب اهو مسئلو ليکبو، جيڪو فقهي ڪتابن جي متن ۾ هجي. درمختار ۾ آهي ته غير مجتهد قاضيءَ جو پنهنجي مذهب جي برخلاف فيصلو، جيئن اسان جي زماني ۾ حنفي (قاضي آهن) عالمن جي اتفاق موجب لاڳو نه ٿيندو. جامع الفصولين ۾ آهي ته حنفيءَ کي حق نه آهي ته پنهنجي مذهب خلاف فيصلو ڪري، مگر جڏهن مجتهد هجي. درمختار ۾ آهي ته مقلد مذهب جي مڃيل مسئلي جي خلاف فيصلو ڏئي ته نافذ نه ٿيندو اهوئي فتويٰ لاءِ مختار قول آهي. بحر جو مصنف بحواله ڪتاب الوقف لکي ٿو ته ”قاضي (ڪمزور قول تي) ڏيئي لپتي جي مقدمي جي صحيح هجڻ جو فيصلو ڏي ته جيڪڏهن حنفي مقلد آهي ته سندس فيصلو باطل آهي ڇو ته فيصلو ان قول تي ٿيندو، جنهن تي عالم فتويٰ ڏين ٿا ۽ ضعيف قول قابل قبول نه

آهي. درمختار پر آهي ته اختلافي فيصلي ڏيڻ جو حق رڳو مجتهد لاءِ خاص آهي، مقلد پنهنجي مذهب جي خلاف فيصلو ڏئي ته هرگز لاڳو نه ٿيندو، جيئن قنیه پر آهي. خاص ڪري اسان جي زماني ۾ اعليٰ اتار تيءَ وارا ڦرلٽ جي سرگرمين کي جائز رکڻ لاءِ رڳو ڪمزور قولن تي فيصلو ڪن ٿا، پر پاڻ سرچيو ته پنهنجي مذهب خلاف سندن فيصلو ڪيئن نافذ ٿي سگهن ٿا؟ تنهن ڪري مذهب جي مسئلن جي برخلاف سندن فيصلن جي ڪا قانوني حيثيت نه آهي ۽ اهي لاڳو نه ٿيندا ۽ انهن کي معطل سمجهيو ويندو جيئن تفصيل سان فتح، بحر، نهر وغيره ڪتابن شرعي فيصلن بابت بحث ۾ تفصيل بيان ڪئي آهي. برهان پر آهي ته اهوني صريح حق آهي جنهن کي مضبوطيءَ سان پڪڙيو. خلاصو اهو ته (مٿس انڪار ڪري وري بعد ۾ اقرار ڪري ته رڳو) سندس اقرار ڪرڻ سان نڪاح منعقد نه ٿيندو، جيتوڻيڪ وقت جو قاضي ئي اهڙو فيصلو ڇو نه ڏي وائڻ اعلم بالصواب.

مسئلو: جيڪڏهن معاملي جي صحيح ۽ غلط هجڻ ۾ اختلاف هجي ته جيڪو ان جي غلط هجڻ دعويٰ ڪري ان جي شاهدن کي ترجيح ڏئي ويندي. مثلاً ڪو چوي ته هيءُ نڪاح نڪاح جي مٿان پيل آهي، يعني ان جي غلط هجڻ جي دعويٰ ڪري (۽ شاهد به پيش ڪري) ته سندس شاهدن جي شاهدي ٻڌي ويندي، واللہ تعاليٰ اعلم. اڻسواءِ پر آهي ته نڪاح جي صحيح ۽ غلط هجڻ بابت اختلاف ٿئي ته جيڪو ان جي صحيح هجڻ جي دعويٰ ڪري ان جو قول قبول ڪيو ويندو. خلاصه پر آهي ته جيڪڏهن سوال ڪجي ته ڪنهن جي شاهدن جي شاهدي قبول جوڳي ٿيندي؟ جواب آهي ته جيڪو نڪاح جي فاسد هجڻ جو دعويٰ ڪري ان جي گواهي قبول جوڳي آهي. ملجا القضا ۾ ساڳيو قول آهي. وڌيڪ لکي ٿو ته ان مسئلي تي فقهي روايتون متفق آهن.

سوال: بالغ شاهدن جي آڏو زيد کي پنهنجي نڪاح جي وڪالت جو حق ڏي. زيد به انهن شاهدن آڏو کيس پنهنجي لاءِ قبول ڪري ته نڪاح درست آهي يانه؟

جواب: بظاهر اهو نڪاح حلال آهي واللہ تعاليٰ اعلم. فتح القدیر ۾ آهي ته وڪالت لاءِ شاهدن جو هجڻ ضروري نه آهي. نڪاح جا شاهد ئي ڪافي آهن.

سوال: شرعي عدالت ۾ زيد نڪاح جو دعويٰ ڪري ته صغيره زينب جي پيءُ يا زينب ڪبيره پاڻ پنهنجو نڪاح مون سان ڪيو. مهرباني ڪري ٻنهي مسئلن جو صحيح فيصلو فرمايو. ان درخواست تي قاضي يا فيصلو ڪندڙ دعويٰ ڪان شاهدن جي گهر ڪئي، پر اهو شاهد پيش نه ڪري سگهيو (ان صورت ۾) انڪاري مرد يا عورت تي قسم آهي پر قاضي قسم نه وٺڻ جو فيصلو ڪيو. متن جي روايت مطابق سندس اهو اقدام صحيح آهي يانه؟

جواب: جيڪڏهن ڪو دعويٰ ڪري ته صغيره جي پيءُ ان جو نڪاح مون سان ڪرايو آهي ۽ ان وٽ شاهد نه آهن ته پيءُ کي قسم نه کڻائبو ڇو ته قسم انڪار ڪرڻ جي ڪري وٺبو آهي ۽ پيءُ جي انڪار ڪرڻ سبب نڪاح ثابت نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته انڪارجي حيثيت پڌري اقرار کان وڌيڪ نه آهي ۽ صغيره سان سندس نڪاح جي دعويٰ صحيح نه ٿيندي جيئن بحر ۾ آهي: جڏهن ولي نڌڙي نياڻيءَ جي نڪاح جو اقرار ڪري ته سندس اها دعويٰ ٻن شرطن سان جائز ليکبي: ۱- شاهد پيش ڪري

۲- يا واسطيدار نياڻي پاڻ بالغ ٿيڻ کان بعد اقرار ڪري. اهو امام ابوحنيفه جو قول آهي ۽ اهو مسئلو عالمن جي هن قول مان ورتل آهي ته جيڪو نڪاح ڪرائڻ جو اختيار رکي ٿو اهو ان جي اقرار جو پڻ حق رکي ٿو. الفتاويٰ الغزيرة ۾ آهي ته صغيره جي طرفان وٺي جو اقرار ڪرڻ ته مون سندس شادي ڪرائي آهي، امام ابوحنيفه وٽ فوراً لاڳو نه ٿيندو (جيستائين صغيره وڏي نه ٿئي). المحيط البرهاني ۾ آهي ته قسم انڪاريءَ تي آهي ۽ سندس ڪنهن دعويٰ کان انڪار ڪرڻ ڪا حجت ۽ دليل نه آهي ڇاڪاڻ ته انڪار جي حيثيت پڌري اقرار کان درجي ۾ وڌيڪ نه آهي ۽ مرد جو (ان ڏس ۾) اقرار ڪرڻ حجت نه آهي.

رهيو مسئلو كبيره جو پاڻ نڪاح ڪرڻ جو ته جيڪڏهن ان بابت دعويٰ صحيح آهي ۽ شاهد موجود نه آهن ته كبيره کان قسم ورتو ويندو. ان قول تي فتويٰ ڏني وڃي ٿي جيئن درمختار ۾ آهي ته نڪاح ٿيڻ بابت مرد يا عورت انڪار ڪري ته ان سلسلي ۾ تسامقسي ڪارگر نه آهي... تانجو لکي ٿو ته فتويٰ ان قول تي آهي ته انڪاري ڌر قسم ڪئي. ڇاڪاڻ ته بالغ عورت نڪاح جو اقرار ڪري ته سندس دعويٰ لاڳو ٿيندي، جيئن بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪا عورت ڪنهن مرد سان نڪاح جو اقرار ڪري ته سندس اقرار نافذ ٿيندو.

مسئلو: مثلاً سمات رحمت رڪن ڪوٽوال جي نڪاح ۾ هئي، پهرين سندس نڪاح پيرزادي سان وڌائون. رحمت کي ان مان پٽ ڄائو. جيڪڏهن پهريون مڙس حاضر ٿئي، جيڪو اهڙو به غائب نه هو جو سندس ڳولا ناممڪن هجي ها ته پٽ ٻئي جو نه پر پهرين مڙس جو چئبو. خزانه المفتين ۾ آهي ته هڪڙي جي زال ٻئي مڙس سان شادي ڪئي حالانڪ پهريون مڙس به موجود آهي. پوءِ اها عورت ٻار ڪئي اچي ته ان صورت ۾ اهو ٻار پهرين مڙس جو چئبو. جامع الفصولين ۾ آهي ته ان ڳالهه تي عالمن جو اتفاق آهي ته جيڪڏهن پهريون مڙس حاضر هجي ۽ گهڻو غائب يا لڪل نه هجي ته ٻار مڪمل پهرين مڙس جو چئبو.

سوال: زيد وفات ڪئي. هڪ پٽ، هڪ صغير ڌيءَ ۽ هڪ سڳو ڀاءُ پويان ڇڏيو اٿس. مرحوم جي ڀاءُ خيال ڪيو ته زيد جي ڌيءَ جو نڪاح پنهنجي ڀائي جي سان ڪريان پر ان چوڪريءَ جي ماءُ ان جو نڪاح ٻئي مرد سان ڪرڻ گهرندي هئي. زيد نياڻيءَ جي ماءُ يعني پنهنجي ڀاڻي جي ڊپ سبب ان جو نڪاح پنهنجي ڀائي جي سان وجهي ڇڏيو ۽ قاضيءَ کي سڏ ڪيائين. نيٺ ماءُ جي خاندان وارن سندس مرضي مطابق چوڪريءَ جي شادي ٻئي هنڌ ڪري ڇڏي. زيد جو ڀاءُ، جيڪو ان وقت شهر ۾ موجود هو ۽ عورت جي مائٽن جي ڊپ سبب منجهس ڳالهائڻ جي سگهه نه هئي، لاچار خاموش رهيو، پر نڪاح جي مجلس ۾ حاضر نه ٿيو. انهيءَ شادي ٿيڻ کان پوءِ مٿيون وارث چاهي ته عدالت ۾ ڪيس ڪري انهيءَ نقصان جي تلافي ڪري ته ڇا پهرئين نڪاح جي هوندي ۽ قاضيءَ يا مفتيءَ کي سڏ ڪرڻ جي باوجود ساڳي عورت جر ٻيو نڪاح جائز آهي؟ جيڪڏهن جائز نه آهي ته ٻيو نڪاح زناڪاري آهي، پوءِ اسلامي شريعت پهرين نڪاح پڙهائيندڙ، شاهدن ۽ انتظام ڪندڙ ٻين کي ڪهڙي سزا تجويز ڪندي؟ ٻيو نڪاح ڪرائيندڙ ۽ نياڻيءَ جو ڀاءُ چوي ٿو ته اسان بالغ چوڪريءَ جي مرضيءَ سان ٻيو نڪاح ڪيو آهي ڇو ته پهرين نڪاح وقت چوڪري نابالغ هئي. بيان ڪيل صورتحال ۾

پهريون نڪاح صحيح آهي يا ٻيوڇا قاضي ۽ مفتي تي لازم آهي ته ٻيو نڪاح ڪندڙن کي روڪي؟

جواب: پهريون مڙس ٻئي نڪاح (جي مجلس) ۾ موجود آهي ته هاڻي انهيءَ منڪوحه جي باري ۾ سندس اها دعويٰ ڪرڻ جي ممانعت آهي ته اها عورت ته سندس زال آهي، جيئن المفروق ۾ آهي ته اهڙي حڪم آهي ان مرد جو جيڪو پنهنجي زال جي ٻئي نڪاح جي مجلس ۽ رخصتي وقت حاضرهجي ۽ ٻي شادي ٿي وڃي ته بعد ۾ ان تي پنهنجي زال هجڻ جو حق ظاهر ڪري. اهڙي جي دعويٰ تي ڌيان نه ڏنو ويندو. رهيو مسئلو نياڻيءَ جي چاچي جو تانجو (تسليم به ڪجي ته) اهو ٻئي نڪاح جي مجلس ۾ شريڪ ٿيو آهي تڏهن به ان سبب جي ڪري انهيءَ تڪراري زال تي پهريون مرد جي دعويٰ جو حق ختم نٿو ٿئي، ڪٿي جو ان وقت سندس اهو استحقاق ختم ٿئي جڏهن شهر ۾ موجود هئڻ جي باوجود نڪاح ٿانيءَ جي مجلس ۾ حاضر نه ٿئي. ان ڪري پهريون نڪاح ڪرائيندڙ نياڻيءَ جي ٻئي نڪاح جي مجلس ۾ موجود هجي يا شهر ۾ هجي، مات ۾ رهي يا نه رهي، ان جي اهڙي ڪنهن اقدام سان اڳئين مڙس جو استحقاق مجروح ۽ متاثر نه ٿيندو. فتح القدير ۾ آهي ته ڪو شخص پنهنجو حق پاڻ معاف ڪري ته ٻي ڳالهه آهي پر ڪنهن ٻئي شخص کي ان جو اختيار ۽ استحقاق حاصل نه آهي. رهيو الزام اهڙي نڪاح کي زناڪاري قرار ڏيڻ ۽ ان تي سزا ڏيڻ جو ته جيتوڻيڪ ٻئي مڙس کي خبر به هجي ته سندس زال ٻي شادي ڪري رهي آهي تڏهن به نڪاح جي شُبهي جي بنياد تي اهو معاملو ڪندڙ ۽ ڪرائيندڙن تان زنا جي حد ٿري ويندي ۽ انهن تي تعزير يعني حڪومت وقت طرفان سزا لازم آهي. درمختار ۾ آهي نڪاح جي شُبهي سبب حد لازم ۽ لاڳو نه ٿيندي. بحر الرائق ۾ آهي ته ڪو شخص ٻئي جي زال سان نڪاح ڪري ته ان تي حد نافذ نه ٿيندي ۽ ڪي چون ٿا ته مٿس حد لڳائي ويندي. البته ملڪ ۾ تعزيري قانون موجود هجي ته ان تي تعزير واجب آهي ۽ جيئن توهان کي معلوم ٿيو ته پهريون نڪاح صحيح آهي ته پوءِ ٻئي نڪاح ۾ نياڻيءَ جو پاءُ موجود هجي يا نه هجي ۽ بالغ ٿيڻ جو سبب هجي يا نه هجي، انهن سببن جي ڪري ٻيو نڪاح قائم نه ٿيندو، واللہ تعاليٰ اعلم.

سوال: زيد پنهنجي نهنن سان غلط ڪم ڪيو. هاڻي سندس نهنن سندس پٽ تي حرام آهي ۽ ان طريقي سان سندس پٽ سان ان جو نڪاح باطل ٿي ويو ته ڇا اها عورت عدت جي مدت گذرڻ کان پوءِ ٻي شادي ڪري؟ يا نڪاح باطل نه ٿيندو ۽ پنهنجي حال تي برقرار رهندو ۽ سندس زال تي ٻي شادي هميشه لاءِ حرام آهي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ظاهر آهي ته سهري طرفان بيحرمي ڪرڻ سان بهرحال نڪاح ختم نه ٿو ٿئي ۽ جيستائين مڙس کيس طلاق نه ڏئي، ان لاءِ ٻي شادي ڪرڻ جائز نه آهي. مڙس طلاق نٿو ڏئي ته عورت قاضيءَ وٽ فرياد ڪري نڪاح ٽوڙائي. بحواله قنيه متانه ۾ آهي ته سهري جي بدمعاشيءَ جي ڪري نهنن جو نڪاح ختم نٿو ٿئي ۽ مرد جي طلاق کان سواءِ اها عورت ٻئي مرد لاءِ حلال نه ٿيندي. خلاصه ۾ بحواله محيط آهي ته (ان بيحيائي جي واقعي کان بعد) زال مڙس جي خلوت کان اڳ، ٻنهي مان هر هڪ کي نڪاح ختم ڪرائڻ جو حق آهي. خلوت کان پوءِ بيع فاسد وانگر پنهنجي جي (عدالت ۾)

حاضري ضروري آهي. درمختار پر آهي ته جيڪڏهن پيءُ پٽ مان هڪ يا هر هڪ ان نڪاح کي برقرار رکڻ تي ضد ڪري ۽ قاضيءَ کي خبر پوي ته زبردستيءَ سان سندن نڪاح توڙائي ڇو ته اهو شريعت جو حق آهي. ظاهر آهي ته سهري جي انهيءَ بغيريتيءَ سبب جڏهن نڪاح باطل ٿئي ته ان کي توڙائڻ شريعت جو حق آهي، جيئن بيع فاسد جي معاملي ۾ ان کي توڙڻ ضروري هوندو آهي. واللہ اعلم

مسئلو: ڪنهن دعويٰ ڪئي ته فلاڻي پيءُ پنهنجي صغيره ڌيءُ جو نڪاح مون سان ڪرايو آهي، مگر وٽس شاهد نه آهن ته ڇا پيءُ تي قسم لازم آهي؟ هي غير معمولي مسئلو گذري چڪو، اڳتي پڻ ايندو. بحريه آهي ته ان صورت ۾ پيءُ انڪاري آهي ته قسم ڪئي. گهڻو ڪري هي پنهني (امامن) جو قول آهي. درمختار پر آهي ته فتويٰ ان تي آهي ته سواءِ حدن جي، سڀني معاملن ۾ انڪاري ڌر کان قسم ورتو ويندو. بحر ۾ آهي ته جڏهن ولي صغيره بابت دعويٰ ڪري ته مون سندس نڪاح ڪرايو آهي ته نڪاح جائز نه ٿيندو. هي مٿئين قول کي رد نٿو ڪري ڇاڪاڻ ته بغير شاهدن جي نڪاح جو اقرار صحيح به هجي تڏهن به وڪيل کي مالڪ، مختار نٿو بنائي. رهيو سوال بخشش ۽ اقرار کان امڪاني انڪار جو ته اهو حڪم اهو نڪاح قائم ڪرڻ آهي، ان ڪري انڪاريءَ کان قسم وٺڻ مفيد آهي، واللہ تعاليٰ اعلم.

سوال: چند معتبر ماڻهو وارث وٽ عورت جي نڪاح لاءِ ويا. وارث کين جواب ڏنو ته فلاڻي نياڻي فلاڻي شخص کي زال ڪري ڏنم يا شادي ڪري ڏنم يا اڳمر شادي ڪري ڏني هئم، صغيره هجي يا كبيره. فرض ڪريو ته كبيره هجي ۽ مجلس ۾ وارث آڏو نڪاح جو ٻڌي ڇپ ٿي بيهي ته وليءَ طرفان اهي گفتا ڇوڻ سان نڪاح صحيح ٿي ويندو يا نه.

جواب: انهن لفظن ڇوڻ سان نڪاح ٿي ويندو، جيئن نهر ۾ آهي ته: ڪي ماڻهو نڪاح جي پيغام سان وليءَ وٽ ويا، جنهن سندن روبرو کين ان عورت جو نڪاح ڪري ڏنو ته فتويٰ ان ڳالهه تي آهي ته نڪاح صحيح ٿي ويندو، البته سمورن کي مخاطب ڪرڻ جي ضرورت نه آهي، ولي رڳو متڪلم يا ترجماني ڪندڙ کي خطاب ڪري ۽ ٻيا شاهد جي حيثيت ۾ هجن جيئن فتح القدير ۾ آهي. فرائد ۾ آهي ته جنهن قول کي خلاصه ۾ غير صحيح ۽ فتح ۾ صحيح ڄاڻايو ويو آهي، انهن ۾ ڪو اختلاف نه آهي ڇاڪاڻ ته اهو ان صورت ۾ آهي جڏهن وليءَ جي هن قول ”مون فلاڻيءَ جو سڱ ڏنو.“ جي جواب ۾ سڀ گڏجي چون ته ”اسان کي قبول آهي.“ جيئن قاضي خان وغيره کان اڳ ۾ نقل ڪيو ويو. منع الغفار ۾ آهي ته جيڪڏهن شاهدن جي موجودگيءَ ۾ نڪاح جو اقرار ٿئي ته نڪاح صحيح ٿيندو ۽ اقرار کي جيڪو هڪ قسم جواظهار آهي، ايجاب قبول قرار ڏجي ته صحيح آهي جيئن ذخيره جو مصنف لکي ٿو. تنوير ۾ آهي ته وارث ڪنوار جي موجودگيءَ ۾ ان جي شادي ڪرائي ۽ اها مات رهي ته اها اجازت ڄاڻي ويندي، جيڪڏهن کيس مڙس جي باري ۾ معلوم هجي (دين محمد عفي عنه) عظيم الله تي ڀروسو ڪندڙ (قاضي محمد نعيم). معمولي اصلاح ۽ وضاحت سان جواب درست آهي. (محمد كامل)

هن جواب تي مخدوم عبدالواحد صديقي تنقيد ڪندي فرمائي ٿو ته ظاهر آهي ته ايترو ڇوڻ سان نڪاح ٿي ويندو ته ”شادي ڪري ڏنم.“ بشرطيڪ مڙس ان ميڙ ۾ موجود هجي ۽ موٽ ۾ چوي ته

"قبول ڪيو". يا محفل ۾ مڙس موجود نه هجي ته سندس طرفان وڪيل چوي ته "مون سندس طرفان قبول ڪيو". مرد خبر پوڻ مهل شادي قبول ڪري ته ان ڏس ۾ هدايه ۾ آهي ته "نڪاح جي) معاملي جو ڪجهه حصو نڪاح جي مجلس کان ٻاهر طي نه ٿيندو آهي". يعني ڌرين جو نڪاح جي مجلس ۾ قبول ڪرڻ ضروري آهي. البته شاهدن آڏو اقرار ڪرڻ سان نڪاح صحيح ثابت ٿئي ٿو، جيئن تنوير ۾ آهي ۽ ان کي ايجاب قبول سمجهيو ويندو ۽ اهوئي قول وڌيڪ صحيح آهي. رهيو سندس قول ته "اها ڳالهه وڌيڪ صحيح آهي". ان بابت ملتفتي مان معلوم ٿئي ٿو ته جنهن مسئلي کي هن لفظن سان بيان ڪيو ويو هجي: "چيو ويو آهي" - "انهن چيو" - "وڌيڪ صحيح آهي" ۽ ان جهڙا ٻيا ريمارڪس يا الفاظ ته اهڙو قول ٻئي قول جي مقابلي ۾ مرجوح يعني ضعين هوندو آهي. (فتحي ڪتابن ۾) اهڙي نڪاح کي صحيح نه ڄاڻايو ويو آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي. شرح ابوالڪارم ۾ آهي ته صحيح ڳالهه اها آهي ته اهڙو نڪاح قائم نٿو ٿئي. عالمگيريءَ ۾ آهي ته جيڪڏهن شاهدن جي روبرو ڪو چوي ته "هيءُ منهنجي زال آهي" ۽ عورت چوي ته "هيءُ منهنجو مڙس آهي" ۽ منجهن اڳ نڪاح پيل نه هجي ته مشايع ۾ اهو مسئلو اختلافي آهي ۽ صحيح ڳالهه هيءُ آهي ته اهڙو نڪاح نه ٿيندو. جواهر الاطلاعي ۾ آهي ته ڪو شاهدن جي روبرو چوي ته "هيءُ منهنجي زال آهي". موت ۾ عورت به چوي ته "هيءُ منهنجو مڙس آهي" جڏهن ته اڳ ۾ منجهن نڪاح ٿيل نه آهي ته سندن نڪاح نه ٿيندو ۽ چيو ويو آهي ته ٿيندو، پر پهريون قول وڌيڪ صحيح آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي. درمختار ۾ وضاحت موجود آهي ته جڏهن هڪ مسئلي کي "صحيح" ۽ ٻئي کي "وڌيڪ صحيح" قرار ڏنو ويو هجي ته پهريون قول اعتبار جوڳو هوندو آهي. مصنف لکي ٿو ته "جڏهن ٻن معتبر امامن مان هڪ مسئلي کي "صحيح" ۽ ٻيو "وڌيڪ صحيح" ڄاڻائي ته پهرين قول کي وٺڻ وڌيڪ اوليٰ ۽ مناسب آهي، ڇاڪاڻ ته ٻنهي امامن جو ان تي اتفاق آهي ۽ انهيءَ مسئلي کي وٺڻ وڌيڪ مناسب آهي، جيڪو اتفاقي هجي. بس (هن اصول کي) ياد رک. ان کان بعد رساله آداب المفتي ۾ ڏنل ته "ڪنهن قول کي "وڌيڪ صحيح" - "وڌيڪ مناسب" - "وڌيڪ موافق" - ۽ اهڙن ٻين لفظن سان قابل اعتماد ظاهر ڪيو ويو هجي ته ان تي يا ان جي مخالف قول، ٻنهي تي فتويٰ ڏني سگهجي ٿي، پر جنهن روايت جي آخر ۾ "صحيح آهي"، "ان کي وٺون ٿا"، "ان تي فتويٰ ڏجي ٿي"، "ان تي فتويٰ آهي"، لکيل هجي ته ان جي مخالف قول تي فتويٰ نٿي ڏني سگهجي.

۽ واضح آهي ته زيربحث نڪاح جي نه ٿيڻ کي صحيح قرار ڏنو ويو آهي ۽ ٻڌايو ويو آهي ته هن سلسلي ۾ اهوئي قول پسندیده آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي. ان ڪري ان قول جي صحت ۽ درستي جي حيثيت ۽ حالت وٽر وڌيڪ مضبوط آهي ۽ جن چيو آهي ته اهڙو نڪاح ٿيندو، اهي ان کي وڌيڪ صحيح لکن ٿا، ان لحاظ سان پويون قول پهرين قول جي ڀيٽ ۾ ضعين آهي، جيئن تنوير ۽ جواهر الاطلاعي ۾ آهي ۽ وڌيڪ قوي کي ڇڏي، وڌيڪ ضعين قول کي اختيار ڪرڻ فتويٰ ڏيندڙن جو طريقو نه آهي، والله تعاليٰ اعلم بالصواب، رهيو سوال صغيره جو شادي جي مجلس ۾ خاموش بيهڻ جو ته صحيح قول مطابق اها سندس رضامندي ۽ اجازت آهي (مخدوم عبدالواحد صديقي)

سوال: زيد واپار سان ٻاهر ويو. سال سوا کان پوءِ سندس وفات جي سٺ ٿي. ان صورت ۾ سندس

ورثي ۽ مال کي ورهائڻ ۽ سندس زال جي لاءِ ٻي شادي ڪرڻ جائز آهي يا نه؟ جيڪڏهن سندس گهر واري ٻي شادي ڪري، وري انڪار ڪري ته ڇا سندس ٻئي مڙس تي لازم آهي ته پهريائين اڳئين نڪاح جا شاهد آئي يا رڳو پنهنجي نڪاح جا شاهد پيش ڪري؟

جواب: ظاهر آهي ته مگر ٿيل مڙس بذات خود زنده انسان جي حڪم ۾ آهي ان ڪري ان جي مال ملڪيت سان هٿ چراند نه ڪئي ويندي. جيئن شرح الوقايه ۾ آهي ته غائب ٿيل مڙس جنهن جي باري ۾ آگاهي ۽ علم نه هجي اهو جيئري جاڳندي جيءَ جي حڪم ۾ آهي، ان ڪري نه سندس گهر واري ٻيو نڪاح ڪري ۽ نه سندس مال ملڪيت ورهائجي. جيڪڏهن سندس گهر واريءَ کي ڪو انصاف پسند انسان خبر ڏي ته تنهنجو مڙس مري چڪو آهي پوءِ اها ٻي شادي ڪري ته جائز آهي جيئن البحر ۾ آهي ته ”ڪو شخص ڪنهن عورت کي چوي ته ٻڌو اٿم ته مڙس تنهنجو مري چڪو آهي ته ٻلي ٻيو نڪاح ڪري بشرطيڪ خبر ڏيندڙ شخص انصاف پسند ۽ سچا هجي. ٻيو نڪاح ڪرڻ کان بعد ٻيا ماڻهو کيس سڏ ڪن ته تنهنجو مڙس ته زنده آهي، پر پهرين سڏ ڪندڙ شخص کي سچو ڄاتو اٿس ته ان جو ڪيل ٻيو نڪاح باطل نه ٿيندو جيئن بحر ۾ آهي ته ”وڃايل مڙس جي زال ٻيو نڪاح ڪيو، پوءِ کي ماڻهو کيس خبر ڏين ته تنهنجو مڙس ته زنده آهي، ان صورت ۾ جيڪڏهن پهرين شخص کي سچو ڄاڻي پوءِ ان سان نڪاح ڪيو اٿس ته سندس (ٻيو) نڪاح صحيح آهي. وڌيڪ لکي ٿو ته ان مائٽيءَ جو ڪيل ٻيو نڪاح باطل نه ٿيندو. پر پوءِ ٻئي نڪاح کان انڪار ڪري ته ٻيو مڙس رڳو شاهدن وسيلي پنهنجي دعويٰ ثابت ڪري. محيط ۾ آهي ته شاهديون دعوائن کي ثابت ڪرڻ لاءِ هونديون آهن.

سوال: ٻيءَ صغيره جو پيغام، ڪنهن صغير ڇوڪر لاءِ ڏنو. ڇوڪر جي ڏاڏي پوٽي طرفان شاديءَ جو پيغام قبول ڪيو. حالانڪ سندس ويجهو ولي (ٻيءَ حيات ۽ حاضر) آهي. ٻيءَ پنهنجي ٻيءَ (يعني صغير جي ڏاڏي) جي توثيق ۽ تصديق کي ڪافي ڄاتو. وري سندس ڏاڏي به صاف لفظن ۾ چٽائي نه ڪئي ته ”ڪنهن کي قبول ڪيم؟“ ان صورت ۾ نڪاح درست ٿيندو يا نه؟

جواب: بظاهر ٻيءَ جي موجودگيءَ جي باوجود جيئتوئيڪ ڏاڏو صغير پٽ جو اصل ولي وارث نه آهي پر وڏن جي صورت ۾ اهڙو نڪاح فضولي لکيو ويندو (يعني جيڪو نڪاح اصل حقدار جي بجاءِ ڪو ٻيو شخص ڪرائي) انهيءَ ڪري ڏاڏي جي قبوليت کي جيڪڏهن صغيره جو ٻيءَ برقرار رکي، جيئن سوال ۾ ٻڌايو ويو آهي ته اها ڳالهه ان جي طرفان اجازت لاءِ دليل آهي، بشرطيڪ ڏاڏي جي عمل دخل کي سندس ٻيءَ رد نه ڪري ته پوءِ نڪاح صحيح ٿيندو. ڇا توهان کي معلوم نه آهي ته جيڪڏهن ٻيءَ ڪنهن کي وڪيل مقرر ڪري جيڪو سندس صغير پٽ طرفان نڪاح جو پيغام قبول ڪري ته ان اقدام جي درست هجڻ ۾ شڪ سبھو نه آهي ۽ اجازت ڏيڻ پڻ وڪالت جي درجي ۾ آهي جيئن هدايه ۾ آهي ته بعد ۾ ڏنل اجازت اڳواٽ وڪالت جي درجي ۾ آهي. جيڪڏهن مڃجي ته مٿي بيان ڪيل (قبول کي) ڪافي قرار ڏيڻ اجازت ۾ شامل نه آهي تڏهن به ٻيءَ وس وارو هو ته صغير جي ڏاڏي کي پيغام قبول ڪرڻ کان روڪي، جڏهن کيس نٿو روڪي ته کيس حڪم ڪندڙ

ليکبو. جامع الفصولين ۾ آهي تہ: جيڪو شخص (پنهنجي حق جي استعمال ڪرڻ کان پئي کي) روڪڻ تي وس وارو هجي ۽ کيس نہ روڪي تہ ان جو مطلب آهي تہ ان کي ان ڪم ڪرڻ جو حڪم ڏنو اٿس. انهيءَ اصول پٽاندر (زير بحث مسئلي ۾) ڏاڏو (صغير طرفان) شاديءَ جو پيغام قبول ڪرڻ لاءِ پٽ جي پاران نائب ۽ جانشين آهي. جواهر الفتاويٰ ۾ آهي تہ جيڪو شخص ڪنهن ٻئي جو ڪم سندس حڪم مطابق سرانجام ڏي تہ اهو سندس طرفان وڪيل شمار ٿيندو. ان اعتبار سان ڏاڏو پيءُ طرفان وڪيل آهي، تنهن ڪري سندس ڪرايل اهو نڪاح صحيح آهي. رهيو اهو اعتراض تہ سندس ڏاڏي ظاهر نہ ڪيو تہ ”ڪنهن کي ٿو قبول ڪري؟“ تہ اها پڌراني ڪرڻ شرط نہ آهي، بشرطيڪ نيائيءَ جو پيءُ پيغام ڏيڻ مهل نيائيءَ جو نالو وٺي، جيئن بحر ۾ آهي تہ ”جڏهن سڱ ڏيندڙ جي نيائي هڪ هجي ۽ سڱ وٺندڙ جا ٻه پٽ هجن ۽ ڏيندڙ پنهنجي نيائيءَ ۽ سڱ وٺندڙ جي پٽ جو نالو ڪڍي ۽ وٺندڙ به نالو ڪڍي قبول ڪري (مثلاً چوي تہ مون زيد لاءِ اها نيائي قبول ڪئي) تہ نالي ورتل پٽ لاءِ اهو نڪاح صحيح آهي. ساڳئي طرح ان جو نالو نہ به وٺي، رڳو چوي ”قبول ڪيم“ تہ به نڪاح جائز ٿيندو ۽ سندس قول ”مون قبول ڪيو“ کي پيغام جو جواب قرار ڏنو ويندو، ان ڪري نڪاح صحيح ٿي ويندو، واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب.

سوال: حمل واري عورت کي ان جي مڙس طلاق ڏني ۽ ان عورت جي هميشه عادت آهي تہ سندس حمل گم ٿي ويندو ۽ ٻن ٽن سالن کان پوءِ ظاهر ٿيندو آهي. ڇا اها عورت ٻي شادي ڪري سگهي ٿي حالانڪ حمل ان جي پيٽ ۾ آهي پر ظاهر نہ هوندو آهي. ان بابت شريعت جو حڪم ڪهڙو آهي؟

جواب: عورت جو حمل سان هجڻ پئي نڪاح جي صحيح ٿيڻ کي روڪي ٿو. جيڪڏهن موجود نہ هجي تہ رڳو شڪ جو اعتبار نہ ٿيندو. ها! جيڪڏهن ٻار پيٽ ۾ مري وڃي تہ ان جي باري ۾ درمختار ۾ آهي تہ ”جيڪڏهن پيٽ ۾ ٻار مري وڃي تہ ان جي عدت (ٻار ڄڻڻ کان) مايوس ٿيڻ تائين آهي.“ عادت جو اعتبار حمل ۾ نہ حيض ۾ ٿيندو آهي. طلاق کان ٻه سال بعد ٻار ڄمي تہ طلاق ڏيندڙ جو نہ چئبو، ان کي ”حادثاتي پيدائش“ شمار ڪيو جيئن هدايه ۾ آهي تہ جيڪڏهن جدائي کي ٻه سالن گذرڻ بعد ٻار پيدا ٿئي تہ طلاق ڏيندڙ مڙس جو نہ چئبو، ڇاڪاڻ تہ طلاق کان بعد حادثاتي طور به ڪڏهن ٻار ٿي سگهي ٿو. عنايه ۾ آهي تہ ”ورن حمل جي اڪثر مدت ٻن سالن کان به وڌي ويندي ۽ اهو باطل آهي.“

رهيو مسئلو اهو تہ عورت خبر ڏي تہ حيض يا پيٽ سان آهيان تہ (ڪهڙو حڪم آهي؟) جيڪڏهن عورت حمل جي دعويٰ ڪري تہ مڙس کان عدت تائين خرچ وٺي جيئن اشباه ۾ آهي تہ ”حمل جي دعويٰ ڪري تہ ٻن سالن تائين خرچو وٺي. پر پوءِ خبر پئي تہ ان کي حمل نہ هو تہ ڏنل خرچو واپس نہ وٺجي، جيئن فتح القدير ۾ آهي. انهيءَ بنياد تي جيڪڏهن عورت حمل جي خبر ڏي، حمل ظاهر نہ ٿئي ۽ مرد ان کي سچو ڄاڻي تہ احتياطاً کيس شادي نہ ڪرڻ گهرجي واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب.

مسئلو: يارهن سالن جي نابالغ ڇوڪري پاڻ نڪاح ڪري ۽ وارث به ان کي اجازت ڏئي، پوءِ

جڏهن بالغ ٿئي ته پنهنجي نڪاح کي جائز چوي ته نڪاح نافذ ٿي ويندو، واللہ تعاليٰ اعلم. بحر الرائق پر آهي ته ٻار مال وڪڻي، خريد ڪري، شادي ڪري، پنهنجي ٻانهيءَ جي شادي ڪري، غلام کي آزاد ڪري ۽ اهڙا ٻيا ڪم ڪري ته نابالغ هئڻ جي صورت ۾ ان جي وليءَ جي اجازت تي دارومدار آهي. وارث جي اجازت کان اڳ بالغ ٿئي ۽ انهن معاملن کي جائز رکي ته نافذ ٿي ويندا ڇاڪاڻ ته (نابالغ هجڻ جي صورت ۾) روڪيل هئا.

مسئلو: جامع الفصولين ۾ آهي ته عورت غائب مڙس سان نڪاح ڪرڻ جي دعويٰ ڪئي ته ان جو اعتبار نه آهي. ها! جيڪڏهن غائب شخص سان ان جو نڪاح مشهور هجي ته جائز آهي. تعبير الاولان ۾ بحواله ملتقي آهي ته عورت دعويٰ ڪئي ته ان جو مڙس کيس طلاق ڏئي گم ٿي ويو آهي ته مسئلي جون ٻه صورتون آهن: ۱- جيڪڏهن قاضيءَ کي خبر آهي ته هيءَ فلاڻي مرد جي زال آهي ته ان کي نڪاح کان روڪي ۽ جيڪڏهن قاضي سندس مڙس کي نٿو ڄاڻي ۽ عورت شاهد پيش ڪيا ته قاضي ان کي نٿو روڪي سگهي. هن تحرير مان ان خيال جي حقيقت سگهوئي ظاهر ٿيندي جيڪا گهڻا سمجهدار ماڻهو به بيان ڪندا آهن ته سواءِ امام ابوحنيفه جي، ٻين عالمن وٽ شاهدن کان سواءِ نڪاح ٿيندو آهي.

مسوال: شاهدن کان سواءِ عورت زید کي پاڻ بخشيو ۽ زيد کيس قبول ڪيو. اهو نڪاح چئجي مسلڪن مان ڪنهن مسلڪ موجب ٿي ويندو ۽ نڪاح جا سمورا حڪم مڙس لاڳو ٿيندا؟ بفرض محال نڪاح صحيح ٿيندو ته ڇا ڪنهن حنفيءَ کي حق آهي ته پنهنجي مذهب کان منهن موڙي اهڙي عورت کي گهر ۾ آڻي؟ يا ساڻس شادي ڪرڻ ۾ احتياط نه ڪري متان اختلاف ۽ حرج پيدا نه ٿئي. جيتوڻيڪ اختلاف کان بچڻ مستحب آهي جيئن ڪتابن ۾ اهڙي وضاحت آيل آهي، پر اختلاف کان بچڻ تڏهن لازم آهي جڏهن مٿيون مسئلو امام مالڪ وٽ به علي الاعلان واجب ۽ مشروط هجي. جيڪڏهن (سندن ڪتابن ۾ اهڙو) شرطي اعلان نه آهي ته علماء جي اتفاق ۽ اجماع مطابق اهو نڪاح هرگز صحيح نه آهي. ان ڪري اهڙي عورت سان نڪاح ڪرڻ کان روڪڻ اختلافي مسئلو نه آهي، جنهن کان بچڻ ضروري هجي، جيئن ڳجهو نه آهي. مخدوم صاحب! واضح روايت جي روشنيءَ ۾ تفصيل سان بيان ڪريو.

جواب: ظاهر آهي شاهدن کان سواءِ نڪاح جو فيصلو ڪرڻ ڪنهن اهڙي مذهب ۽ دين ۾ جائز نه آهي، جنهن تي عمل ڪرڻ واجب هجي، جيئن جواهر الفتاويٰ ۾ آهي ته شاهدن کان سواءِ قاضيءَ طرفان نڪاح ڪرائڻ جو فيصلو خود ٻانهيءَ ۽ الله جي درميان جيڪو تعلق آهي، ان مطابق به صحيح نه آهي، ان طرح ذڪر ڪيو اٿس ۽ ڳالهه صحيح به آهي. هاڻو! امام مالڪ، ابن ابي ليلى ۽ عثمان بستيءَ وٽ شاهدن کان سواءِ نڪاح جائز آهي، پر وٽن به شاديءَ جو اعلان ڪرڻ شرط آهي، تان ته ماڻهن ۾ چڱيءَ طرح مشهوري ٿي وڃي ته فلاڻي مرد جي فلاڻي عورت سان شادي ٿي رهي آهي. معدن الكنز ۾ آهي ته امام مالڪ ۽ ابن ابي ليلى وٽ نڪاح ۾ شاهد شرط نه آهن، رڳو اعلان شرط آهي. فتح القدير ۾ آهي ته هن مسئلي ۾ تحقيق هيءَ آهي ته شاديءَ لاءِ اعلان ڪرڻ شرط آهي، جنهن ۾ ڪو

اختلاف نه آهي، اختلاف هن ۾ آهي ته جيڪو اعلان ۽ مشهوري شاديءَ لاءِ شرط آهي، ڇا شاهديءَ جي موجوده سسٽم کان سواءِ به ٻئي طريقي سان ان ۾ ڪسر رهي ٿي يا نه؟ اسين چئون ٿا ته ها! ۽ اهي چون ٿا ته نه! واضح ٿيو ته ”اعلان“ يا مشهوري بمعنيٰ شاهد بيهارن انهن وٽ به شرط آهي جيڪي مروجہ شاهديءَ کي نڪاح لاءِ شرط قرار نٿا ڏين ۽ اها ڳالهہ ڳجهي نه آهي ته شاديءَ جي شهرت خاطر اعلان ڪرڻ شاهدن جي شاهديءَ کان جدا شيءِ آهي. جيڪڏهن شاديءَ جو اعلان نه ڪجي ۽ شاهد نه بيهارجن ته ڪنهن به مسئلہ ۾ نڪاح صحيح نه ٿيندو ۽ اهڙي شادي عالمن ۽ مسلڪن جي اتفاقي فيصلي موجب بلڪل حرام ٿيندي. ان حساب سان جيڪو نڪاح ۾ شاهدي قائم نٿو ڪري، امام مالڪ وغيره جي مسئلہ مطابق به شادي ڪرڻ جو جيڪو مقصد آهي، سو حاصل نه ٿيندو. ڇاڪاڻ ته شاهديءَ جو مقصد آهي شاديءَ جو اعلان ۽ چرچو ڪرڻ ۽ هيءَ حقيقت توهان کي معلوم ٿي چڪي ته مروجہ شاهدي شرط نه ڄاڻڻ وارن وٽ به شرط آهي ته شاديءَ جو چرچو چڱيءَ ريت ٿئي. رهيو سوال حنفيت جو ته حنفي مقلد لاءِ پنهنجي مذهب جي پيروي ڪرڻ لازم آهي، جيئن بحر ۾ آهي ته حنفيءَ لاءِ امام مالڪ وغيره جي قول تي عمل ڪرڻ جائز نه آهي. جواهر الفتاويٰ ۾ ته آهي ته ڪو غور فڪر ڪري هڪ امام جي مسئلہ کي ترجيح جوڳو سمجهي اختيار ڪري ته هاڻي ان جي لاءِ ٻئي امام جا اقوال باطل آهن، ان ڪري جيڪڏهن عام مقلد، غير مجتهد اهل السنة والجماعة مان آهي ته ان تي لازم آهي ته ڪنهن هڪ امام جي پيروي ڪري تان ته معتزلي فرقي منجهان نه ليڪجي جيئن درالمنتقيءَ ۾ آهي ته جيڪو چوي ته حق سڀني وٽ آهي جيئن فرقہ معتزله وارا چون ٿا ته پوءِ عام ماڻهوءَ کي اختيار آهي ته جنهن جي به چاهي پيروي ڪري پر جيڪڏهن چوي ته حق هڪ مسئلہ ۾ آهي ته عام ماڻهو پاڻ تي ان جي پيروي لازم ڄاڻي. هن اصول موجب ڪنهن حنفيءَ لاءِ جائز نه آهي ته شاهدن جي شاهدي کان سواءِ شادي ڪري جيتوڻيڪ شاديءَ جي مشهوري ۽ اعلان به ٿيو هجي، ڇاڪاڻ ته اهو حنفي مذهب جي خلاف آهي. اهڙي شادي جائز ڪيئن ٿي سگهندي، حالانڪ امام ابوحنيفه رحمه الله عليه جو مسئلہ حضور اڪرم جي حديثن جي مطابق آهي. پاڻ سڳورا فرمائين ٿا ته ”نڪاح شاهدن کان سواءِ نه ٿيندو.“ (دارقطني) هيءَ حديث بالڪل صاف آهي ته شاهدن کان سواءِ نڪاح نه ٿيندو آهي. هڪ حديث ۾ آهي ته زانيائون اهي عورتون آهن جيڪي شاهدن کان سواءِ پاڻ نڪاح ڪن ٿيون (ترمذي) يعني هنن حديثن ۾ وضاحت آهي ته شاهدن کان سواءِ شادي زناڪاري آهي. حديث ۾ لفظ آهي ”بغايا“ (زانيائون) جيڪو جمع جو صيغو آهي، ان ڪري جنهن شاهدن کان بغير نڪاح ڪيو ۽ اهڙي عورت سان همبستري ڪيائين ته مٿئين حديث مطابق اهو ”زاني“ چئبو، الله تعاليٰ وٽ گنهگار شمار ٿيندو.

سوال: هڪ مجلس ۾ عورت ۽ مرد موجود آهن. هڪ شخص ڪنهن کان پڇيو ته ”فلاڻيءَ ڏي؟ فلاڻي کي قبول ڪرين ٿو؟“ ان ورائيو ته ”مون قبول ڪيو.“ وري ان عورت کان پڇيائين ته ”فلاڻي پت فلاڻي کي قبول ڪرين ٿي.“ ان ورندي ڏني ته ”قبول ڪيم.“ پر انهن مان ڪنهن نه ائين چيو ته مون ان سان شادي ڪئي يا پاڻ کي ان لاءِ بخش ڪيم، ان صورت ۾ نڪاح درست ٿيندو يا نه؟

جواب: بظاهر نڪاح صحيح ٿيندو ڇاڪاڻ ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ”قبول آ“ جو مطلب آهي ته ”مون“

قبول ڪيو. ”اشباه ۾ آهي ته عرف ۽ عادت ۾ جواب سوال جي مطابق ئي هوندو آهي. مرد چوي ته ”قبول ڪيم“ ان جو مطلب آهي ته ”مون شادي ڪئي“. جيتوڻيڪ اهي قبول جا لفظ آهن پر شروع ۾ اچن ته ايجاب لاءِ استعمال ٿيندا آهن. ان ڪري فتح القدير ۾ آهي ته جڏهن مرد چوي ته ”مون توسان شادي ڪئي“ ۽ عورت چوي ته ”ڪيم“ ته نڪاح جائز آهي. عورت جو ”ڪيم“ چون ”قبول ڪيم.“ جي معنيٰ ۾ آهي، تنهن ڪري نڪاح ٿي ويندو. متانه ۾ آهي ته جملو ”مون شادي ڪئي.“ نڪاح جي جواز لاءِ ٻنهي ڌرين جي طرفان استعمال ٿي سگهي ٿو.

سوال: گهوت ۽ ڪنوار جي مائٽن ڪپڙا، تحفا وغيره هڪ ٻئي ڏانهن موڪليا، جيڪي هر هڪ ڌر استعمال ڪري ڇڏيا ته هاڻي ايجاب ۽ قبول کان سواءِ سندن نڪاح ٿيندو يا نه؟

جواب: ظاهر آهي ته نڪاح نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته ايجاب ۽ قبول موجود نه آهي، جيڪو نڪاح جو رڪن آهي. فتح القدير ۾ آهي ته رڪن ۽ شرط کان سواءِ ڪنهن شيءِ جو وجود نه هوندو آهي. ڪن ۾ آهي ته نڪاح ايجاب ۽ قبول سان ٿيندو آهي. البته هڪ ڌر جي طرفان نڪاح جي قول آڇ ۽ پيشڪش ڪرڻ کان بعد، ٻي ڌر جي طرفان عملي اعتبار سان قبول ڪرڻ ۾ اختلاف آهي جيئن بحر ۾ آهي، جنهن اهڙي نڪاح جي نه ٿيڻ کي صحيح قرار ڏنو آهي. درمختار ۾ آهي ته مهر وغيره وٺڻ قبول عملي آهي، ان سان نڪاح نه ٿيندو ۽ نه ئي ان جي ڪري سڱ وٺڻ لاءِ تڪرار جائز آهي. هائو! ڪنهن علامت ۽ دلالت سان رضامندي ثابت ٿي سگهي ٿي، جيئن درمختار ۾ آهي ته ٻنهي جي رضامندي دلالت سان ثابت ٿيندي. ۽ صرف رضامندي نڪاح نه آهي بلڪ (عورت جي) خاموش رهڻ وانگر اها به اجازت آهي، ان ڪري ڪپڙن موڪلڻ ۽ پائڻ سان نڪاح قائم نه ٿيندو جيستائين زبان سان ايجاب ۽ قبول نه ٿئي والده تعاليٰ اعلم بالصواب.

سوال: يارهن سالن جي ڇوڪريءَ بالغ ٿيڻ بعد پيءُ جي ڪرايل نڪاح کي رد ڪري ڇڏيو. شريعت ۾ ان جو ڪهڙو حڪم آهي.

جواب: نون سالن جي نياڻي دعويٰ ڪري ته سندس دعويٰ قبول ڪئي ويندي، پوءِ يارهن سالن جي ڇوڪريءَ جي ڳالهه ته وڌيڪ قابل قبول ٿيندي، بشرطيڪ سندس قد بالغ عورتن جي قد جيترو هجي. درمختار ۾ آهي ته ڇوڪر جي بالغ ٿيڻ جي گهٽ ۾ گهٽ عمر ۱۲ سال ۽ نياڻيءَ جي عمر ۹ سال آهي، اهوئي مختار قول آهي. جڏهن ان عمر جي قريب ٿين ۽ دعويٰ ڪن ته بالغ آهيون ۽ بظاهر ڪا ڳالهه سندن دعويٰ کي ڪوڙي ڪندڙ به نه هجي ته سندن ڳالهه مڃي ويندي. شرنبلانيه ۾ آهي ته ”جيڪي ٻار جوانيءَ جي سرحدن جي ويجهو پهچن ۽ چون ته بالغ ٿي چڪا آهيون ۽ منجهن بلوغ جي ڪا علامت به موجود هجي ته قسم ڪشائڻ کان سواءِ سندن دعويٰ مڃي ويندي.“ تجنييس ۾ آهي ته عورت اقرار ڪري ته آئون بالغ ٿي وئي آهيان. عالم چون ٿا ته ان جي قد ڏانهن نهاربو جيڪڏهن سندس قد بالغ عورتن جيترو آهي ته سندس دعويٰ کي صحيح چاتو ويندو ۽ جيڪڏهن ان جو قد بالغ عورت جيترو نه آهي ته ان جي دعويٰ صحيح نه ٿيندي. بالغ ٿيڻ بابت ان جي دعويٰ صحيح ثابت، ٽئي ۽ اهڙي نشاني به بيان ڪري جنهن سان ان جي بالغيءَ جي ثابتي ملي ته کيس ڪوڙو نه ڀانيو ويندو.

ظاهر هي آهي ته سندس قد بالغ عورتن جيترو هجي ته ان تي بالغ عورت هجڻ جو حڪم لڳائبو. پوءِ ان جو نڪاح ان جي اجازت کان سواءِ نه ٿيندو ۽ کيس اهو به اختيار آهي ته معلوم ٿيڻ بعد پنهنجي پيءُ جي ڪرايل نڪاح کي رد ڪري ڇڏي. سراج الوهاج ۾ آهي ته پيءُ ۽ حاڪم لاءِ عاقل بالغ عورت جي اجازت کان سواءِ نڪاح وجهڻ جائز نه آهي. جيڪڏهن (سندس مرضي معلوم ڪرڻ کان سواءِ) ان جو نڪاح وجهي ڇڏيائون ته ڇوڪريءَ جي اجازت تي دارومدار آهي. اها اجازت ڏي ته برقرار رهندو، رد ڪري ته باطل ٿي ويندو. باقي رهيو پيءُ ۽ ڌيءُ ۾ نڪاح وقت بالغ ٿيڻ ۽ نه ٿيڻ جي تڪرار جو. جو پيءُ چوي ته نابالغ آهي، ڌيءُ چوي ته بالغ آهيان ته ان بابت درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن پيءُ نابالغ سمجهي سندس شادي ڪرائي ڇڏي ۽ ڇوڪري چوي ته آئون بالغ وات وڪيل آهيان، تنهنجو ڪرايل نڪاح صحيح نه آهي ۽ پيءُ چوي ته نابالغ آهي ته ڇوڪريءَ جي ڳالهه جو اعتبار ڪبو، بشرطڪ سندس عمر ٩ سال هجي ۽ جيڪڏهن ٻئي دليل پيش ڪن ته ڇوڪريءَ جو دليل قبول ڪرڻ وڌيڪ مناسب ۽ اوليٰ آهي.

سوال: ايجاب قبول وقت پيءُ پنهنجي صغيره بکر کي بخشي ۽ بکر چيو ته ”مون ڪنهي“ ته اهڙن لفظن سان ايجاب ۽ قبول ٿي ويندو يا نه؟

جواب: ظاهر آهي ته اعتبار معنيٰ جو آهي، نه ظاهري لفظن جو. درالمتقي ۾ آهي ته معتبر الفاظ نه معنيٰ هوندي آهي. بحر الرائق ۾ آهي ته معاملن تانجو نڪاح جي ڏي وٺ ۾ به اعتبار معنيٰ کي هوندو آهي. جنهن به جملي سان نڪاح جي آڇ بابت رضامندي ظاهر ڪجي، ان کي قبول چئبو. ان لحاظ سان لفظ ”ڪنهي“ پيغام قبول ڪرڻ آهي. جيئن خريدار سڌو ڪرڻ مهل چوندو آهي ته ”مون هيئن ئي هي سڌو ڪنيو.“ ساڳيءَ ريت نڪاح وقت ”(مون نيائي) ڪنهي“ چوڻ به ايجاب کي قبول ڪرڻ جي قائم مقام آهي.

مسئلو: آزاد عورت پاران (ٻئي) نڪاح جي گهر ڪرڻ کان بعد چوڻ ته سندس نڪاح ته اڳ ئي ٻئي هنڌ ٿيل آهي ته سندس اها دعويٰ ٻڌڻ جوڳي نه آهي. بحر ۾ آهي ته جڏهن ايجاب ۽ قبول هڪ کان وڌيڪ هجن ته ٻيو نڪاح ثابت ٿيندو ۽ پهريون فسخ ٿيندو، جيتوڻيڪ ٻيو نڪاح پهرئين جي پيٽ ۾ زياده يا گهٽ اهميت وارو ڇو نه هجي. پر پوئين جي حيثيت پهرئين نڪاح وانگر هجي ته پهريون فسخ نه ٿيندو (بحر الرائق) ”ٻئي جي زال يا عدت ۾ ويٺل عورت سان نڪاح جائز نه آهي، سڀني عالمن وٽ اهو اتفاقي مسئلو آهي.“ (قاضي خان) ”جائز نه آهي ته ٻئي جي زال سان ڪو شادي ڪري.“ (عالمگيري) (دستخط: يارمحمد- محمدڪامل- احمد)

مخدوم عبدالواحد صديقي ان تي تنقيد ڪندي فرمائي ٿو ته هي اتفاقي مسئلو آهي ته عورت جو نڪاح مٿان ٻيو نڪاح ڪرڻ صحيح نه آهي. اختلاف هن ۾ آهي ته ٻيهر نڪاح ڪرڻ وقت عورت جو مهر لازم ٿيندو يا نه؟ جيئن بحر مان معلوم ٿئي ٿو. قنیه ۾ آهي ته مڙس نئين (سر) ٻيهر مهر مقرر ڪري وري نڪاح پڙهائي ته احتياطاً نه بلڪ وڌيڪ طي ڪرڻ سبب (نئون طي ڪيل مهر) لازم ٿيندو. الظهيريه ۾ آهي ته ڪنهن سان هزار تي شادي ڪري ٻيهر ٻن هزارن جي عوض ۾ نڪاح ڪري ته مختار قول موجب اسان وٽ ٻيو هزار لازم نه آهي ڇاڪاڻ ته اهو لفظن سان طي ٿيل اضافو نه

آهي، پراڻ سڌيءَ طرح نڪاح ۾ واڌارو آندو ويو آهي. ۽ جيڪڏهن واڌو مهر ثابت ٿيو ته به ان وقت ثابت ٿيندو، جڏهن ٻيهر نڪاح ثابت ٿئي. ٻيهر نڪاح ئي ثابت نه ٿئي ته ٻيهر مهر به لازم نه ٿيندو. غرض ته نڪاح مٿان نڪاح جي ناجائز هجڻ جو مسئلو ته اتفاقي آهي، پر ساڳيو مرد ساڳي عورت سان نئين سر نڪاح ڪري ته ٻيهر مهر ڏي يا نه ڏي؟ مسئلو اختلافي آهي. ترجيح هن کي آهي ته ٻيو مهر لازم نه آهي، ڇاڪاڻ ته اهوئي مختار قول آهي، جيئن بحواله ظهير به بحر جي عبارت گذري. ثابت ٿيو ته جيئن ساڳي ماڻهي جو ٻيو نڪاح ڪرڻ صحيح نه آهي، تيئن پسنديده قول موجب سندس ساڳي مڙس کان ٻيهر مهر وٺڻ به صحيح نه آهي. واللہ تعاليٰ اعلم. (مخدوم عبدالواحد سيوستانی)

سوال: صغير ڀاءُ پنهنجي صغيره پيءُ جي شادي ڪفو کان سواءِ غريب گهراڻي ۾ ڪرائي. پوءِ ان کي ٻار ڄائو. هاڻي اها نڪاح نواڙڻ گهري ٿي ۽ چوي ٿي ته غريب هئس ۽ منهنجو ڪو عزيز قريب به پرجهلو نه هو جيڪو منهنجي داد فرياد ٻڌي، ان ڪري مجبوراً مون ان سان نياڻ ڪيو هو. هاڻي سندس نڪاح جو ڪهڙو حڪم آهي بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ظاهر آهي ته صغير ڀاءُ صغيره پيءُ جو وارث نه آهي ان ڪري اهو نڪاح صحيح نه ٿيو ۽ اهو موقوف رهندو وارث جي اجازت تي جيڪڏهن وارث هجي. وارث نه هجي ته حاڪم جي اجازت تي ڇڏيل آهي، جيئن بحر الرائق ۾ بحواله الفوائد الناجيه آهي ته قاضي بديع الدين کان پڇيو ويو ته صغيره پاڻ پنهنجو نڪاح ڪرايو آهي، ان جو وارث به نه آهي. ڳوٺ ۾ قاضي به نه آهي. ان جواب ڏنو ته اهو نڪاح، نياڻيءَ جي بالغ ٿيڻ تائين موقوف ۽ ملتوي رهندو ۽ ان جي اجازت ڏيڻ کان پوءِ ان تي عمل ڪيو ويندو. حالانڪ عالمن ڄاڻايو آهي ته جيڪو به نڪاح اجازت ڏيندڙ (وارث) کان سواءِ ٿيو هجي ملتوي ۽ موقوف نه رهندو، بلڪ باطل آهي. شايد هتي مذڪوره مصنف جي موقوف رهڻ مان مراد هيءُ آهي ته ”تانجو حاڪم ان جي اجازت ڏئي.“ ساڳي ئي قانوني حيثيت ان نڪاح جي آهي، جيڪو ننڍڙو ڇوڪرو ڪرائي. بس غور ۽ فڪر ڪر. وري واضح هجي ته بالغ ٿيڻ کان پوءِ مڙس سان همبستري ڪرڻ، اها عملي اجازت آهي. جيڪڏهن عورت جي رضامنديءَ سان مرد خلوت ڪئي هجي ته هاڻي ان جي نڪاح ختم ڪرڻ جي دعويٰ قابل قبول نه آهي، جيئن سراجيه ۾ آهي جڏهن پهريون ڀيرو شادي ڪندڙ عورت مرد سان ملڻ کان بعد دعويٰ ڪري ته ساڻس بي وسيءَ جي حالت ۾ همبستري ٿي آهي ته سندس دعويٰ نه مڃي ويندي اهوئي مختار قول آهي. خزانه المفتين ۾ آهي ته مرد سان خلوت ڪرڻ اقرار وانگر آهي. خلوت خوشيءَ سان ٿي آهي يا ناخوشيءَ سان؟ جڏهن اهڙو اختلاف پيدا ٿي پوي ته ضابطي موجب ناخوشيءَ جي دعويٰ ڪندڙ ڌر جا شاهد قبول ڪيا ويندا، ڇاڪاڻ ته اها ڳالهه ظاهر جي خلاف آهي، واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب.

آخري ڳالهه: باقي رهيو اعتراض غير جوڙيدار سان شادي ڪرائڻ جو، جيئن سوال ۾ بيان ٿيل آهي. ان بابت بحر ۾ جيڪا وضاحت آهي ان جي تقاضا آهي ته اهڙي شادي صحيح نه آهي ۽ بالغ ٿيڻ بعد عورت جي اجازت تي موقوف رهندي، جيئن لکي ٿو ته جيڪڏهن ننڍو ڇاڇو ڏاڏي جي آزاد ڪيل ٻانهي سان ڏاڏي جي ننڍي مگر آزاد نياڻيءَ جي شادي ڪرائي ته نڪاح صحيح نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته اهو معاملو موقوف ۽ ٻئي جي اجازت تي ڇڏيل آهي ۽ ان کي جائز قرار ڏيندڙ ڪوبه نه آهي ۽ ڇاچي

وغيره کي ڪفو کان سواءِ شادي ڪرائڻ جو اختيار نه آهي. خلاصو هي ته صغير جي طرفان ڪرايل صغيره جي شادي بالغ ٿيڻ بعد اجازت تي ڇڏيل آهي ان اعتبار سان ته مثلاً حاڪم ان کي برقرار رکي، جيئن مٿي بيان گذريو، بشرطيڪ نڪاح ڪفو ۾ ڪيو ويو هجي، نڪاح ڪفو ۾ نه هجي ته بالڪل جائز نه آهي، تنهن ڪري بالغ ٿيڻ بعد اجازت تي دارومدار نه آهي، چاهي اجازت ڦولي هجي يا فعلي هجي جيئن خوشيءَ سان همبستري جي اجازت ڏيڻ، چڱيءَ طرح سمجهه کان ڪم وٺو، واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب.

سوال: يعقوب پنهنجي صغيره پائتيءَ جو نڪاح حاجي محمد سان ڪرايو. ان کان پوءِ حاجي محمد مدد خان سان اختلاف جي ڪري غائب ٿي ويو. ان جي گهر ٿيڻ سبب يعقوب وري پنهنجي پائتيءَ جي شادي زبردستي ٻئي مرد سان ڪرائي ڇڏي. ڪجهه عرصي بعد حاجي محمد ظاهر ٿيو ۽ پنهنجي زال هٿ ڪيائين. تڏهن ٻئي مڙس چڱن مڙس کي وڃ ۾ آڻي حاجي محمد کي چورايو ته ان زال تان هٿ ڪن، ان جي عوض توکي ٻي شادي ڪرايان ٿو، پر ان سندس پيشڪش قبول نه ڪئي. ڪنهن ماڻهو ٻئي مڙس کي ٻڌايو ته اهو نڪاح سندس چاچي ننڍپڻ ۾ ڪرايو هو، بالغ ٿيڻ بعد عورت قاضي وٽ نڪاح توڙائي پوءِ توسان شادي ڪئي آهي، حالانڪ عورت پهرئين مڙس مان خوش به آهي ۽ نڪاح توڙائڻ لاءِ به راضي آهي. ان صورت ۾ شريعت جو ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب : (پهرئين) مڙس (ٻئي) مڙس سان صلح جي ڪوشش ڪئي ته ان مان ان عورت تي (پهرئين) مڙس جو نڪاح خود بخود ثابت ٿئي ٿو، جيئن جامع الفصولين ۾ آهي ته ”دعويٰدار طرفان ڪنهن شيءِ بابت مدعي سان صلح ڪرڻ جو لازمي مطلب آهي ته ان پاڻ اقرار ڪيو آهي ته تڪراري شيءِ مخالف جي ملڪيت آهي. ان ڪري سندس طرفان هن بنياد تي نڪاح جي ختم ٿيڻ جي دعويٰ ڪرڻ قابل قبول نه ٿيندي ته نياڻيءَ جو نڪاح ننڍپڻ ۾ سندس چاچي ڪرايو هو، هاڻي کيس اختيار آهي ته ان نڪاح کي پاڻ رد ڪري؛ جڏهن ته واسطيدار عورت اهڙي دعويٰ پاڻ پيش به نٿي ڪري ۽ دعويٰدار جي قول فعل ۾ تضاد به آهي. وري اهو به واضح هجي ته اختيار سبب نڪاح ختم ڪرڻ جي دعويٰ ڪرڻ عورت جو حق ان وقت آهي جڏهن ماهواري ڏسڻ بعد هڪدم اهڙي دعويٰ ڪري، جيئن بحر ۾ آهي ته (بلوغت جو اختيار استعمال ڪندڙ) عورت کي جڳائي ته حبض اچڻ بعد هڪدم جدائي جو مطالبو ڪري. جيڪڏهن رات جو رت ڏسي ته سگهڻي زبان سان چوي ته مون کي نڪاح قبول نه آهي... خون ڏسندي شرط عين وقت تي نڪاح توڙڻ جو مطالبو ڪري ته قاضي مڙس جي غير موجودگيءَ ۾ نه، بلڪ ان جي موجودگيءَ ۾ جدائيءَ جو فيصلو ڪري، جيئن بحر الرائق ۾ آهي ته جيڪڏهن بالغ ٿيڻ شرط بالغيءَ جو اختيار استعمال ڪري، پر مڙس غائب هجي ته قاضي جدائيءَ جو حڪم نه ڪري. النهر ۾ آهي ته جيڪڏهن مڙس غائب آهي ته قاضي سندن جدائي جو فيصلو نه ڪري ڇو ته نبيري دوران غائب جو (عدالت ۾) موجود هجڻ لازمي آهي. جواهر الاخلاقي ۾ آهي ته قاضيءَ کي اختيار نه آهي ته مڙس جي غير موجودگيءَ ۾ ڌرين جي جدائيءَ جو فيصلو ڪري، ڇاڪاڻ ته اهو غائب جي خلاف فيصلو آهي (جيڪو جائز نه آهي) انهيءَ لحاظ سان هن مسئلي ۾ قاضي پهرئين مڙس جي غيرحاضريءَ ۾ سندس زال جي طلاق جو فيصلو نٿو ڪري سگهي، جنهن ڪري ٻئي مڙس جو ان عورت جو نڪاح جائز نه ٿيندو، جيئن خزانه المفتين ۾ آهي ته ٻئي جي زال سان شادي ڪرڻ جائز نه

آهي. وري جيڪڏهن فرض ڪجي ته مٿين صورت ۾ ڌرين ۾ جدائي وجهڻ درست آهي، تڏهن به فيصلو حاضر (نئين مڙس) جي خلاف وڃي ٿو، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن ان عورت جي پهرئين مڙس سان صحيح خلوت ٿي آهي ته شرعاً اها عورت ٻيو نڪاح عدت گذرڻ کان اڳ نٿي ڪري سگهي. ڇاڪاڻ ته اها جدائي نڪاح توڙڻ جي آهي، جنهن کان پوءِ طلاق وانگر عدت لازم آهي جيئن شرح الوقايه ۾ آهي ته آزاد عورت جي عدت جي مدت نڪاح توڙائيندڙ طلاق جيترا حيض آهن، جيئن اها شادي ڪيل عورت تي حيض گذاريندي آهي، جيڪا بلوغت جو اختيار استعمال ڪري مڙس کان طلاق وٺي. رهيو مسئلو ڇاچي جي طرفان صغير ڀائٽيءَ جي شادي ڪرائڻ جو ته اهڙو نڪاح اصل کان قائم ئي نه ٿيندو. ڇاڪاڻ ته هتي بلوغت جي اختيار سبب نڪاح توڙڻ جو تصور نه آهي، ڇاڪاڻ ته اها صغيره اڃا بلوغ جي ڄمار کي پهتي ئي نه آهي، جو ان تي نڪاح توڙائڻ جو حڪم لاڳو ٿئي، بلڪ مسئلي جي اها صورت دراصل ٻئي جي زال سان آخر ۾ نڪاح ڪرڻ جي آهي، جنهن جو اختيار وليءَ کي بنهه نه آهي ۽ جيڪڏهن بالغ ٿيڻ کان بعد اهو نڪاح ٿيو هجي ته تڏهن به قائم نه ٿيندو ۽ بالغ ٿيڻ بعد نڪاح توڙائڻ جي اختيار جي اجازت تڏهن آهي، جڏهن (ٻي شاديءَ کان) اڳ نڪاح توڙائي، جيئن عالمگيريءَ ۾ آهي: پيءُ يا سلطان جي طرفان سمجهدار بالغه جو نڪاح ان جي اجازت کان سواءِ جائز نه آهي، هن باب ۾ مون تي اهوئي ظاهر ٿيو آهي، واللہ تعاليٰ اعلم.

سوال: زيد عمرو خلاف دعويٰ ڪئي ته ان پنهنجي ڌيءَ جو نڪاح شاهدن آڏو مون سان ڪرايو آهي ۽ مون انکي قبول ڪيو، پر هينئر انڪار ڪري ٿو، جنهن تي زيد شاهد پيش ڪيا. تڏهن عمرو چيو ته منهنجي ڌيءَ بالغ آهي، جيڪا اجازت نٿي ڏئي ۽ ٻئي سان نڪاح ڪيو اٿس. زيد چيو ته جڏهن ان کي ٻئي مڙس پاران موڪليل ڪپڙا پارايا پئي ويا، تڏهن ته ان چيو هو ته منهنجو مڙس زيد آهي. ان صورت ۾ اها سندس اجازت چئجي يا نه؟ جيڪڏهن ان ڳالهه جا شاهد پيش ڪجن ته زيد جي زال ثابت ٿيندي يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: عورت جو اهو چوڻ ته منهنجو مڙس زيد آهي ۽ شاهد به اهڙي شاهدي ڏين ته اها زيد جي زال ٿي ويندي ۽ ان چوڻ کي اجازت چئبو واللہ تعاليٰ اعلم. جامع الفصولين ۾ آهي ته ڪنهن بالغ ڇوڪري جو نڪاح ان جي اجازت کان سواءِ ڪري ڇڏيو. مڙس سهري جي گهر ويو ۽ اتي رهڻ لڳو. جڏهن ان کان پڇيو ويو ته ڪٿي ٿو رهين؟ چوڻ لڳو ته پنهنجي سهري جي گهر ته اها نڪاح لاءِ سندس اجازت چئبي ۽ ڪنهن انصاف پسند آدميءَ کان ڳالهه ڳجهي نه آهي ته اسين جنهن مسئلي جو نپو ڪري رهيا آهيون، مٿئين مسئلي مان ان تي روشني پوي ٿي، ڇاڪاڻ ته سوال ۾ جائيل زال جو هيءُ اقرار ته ”پهريون شخص منهنجو مڙس آهي.“ ائين آهي جيئن ڄاتو چوي ته پنهنجي سهري جي گهر رهان ٿو. جيئن ڄاڻي جي ان قول کي نڪاح جي اجازت چئي سگهجي ٿو. تيسين عورت جي قول کي به نڪاح جي اجازت ليکيو ويندو، ڇاڪاڻ ته مڙس نڪاح کان پوءِ ئي ٿيندو آهي، جيئن سهرو شاديءَ کان پوءِ ٿيندو آهي، واللہ تعاليٰ اعلم.

مسئلو: صحيح شرعي شادي اها آهي جنهن ۾ ”قبول“ هجي. رهيو ”ڪيم“. يا ”ڏنم“ سان نڪاح جو پيغام منظور ڪرڻ ته صحيح نه ٿيندو، جيستائين هن طرح نه چوي ته ”قبول آ“ جيئن ڳجهو نه آهي. بحر ۾ آهي ته نڪاح کي شرط سان مشروط رکڻ يا چئڻائڻ صحيح نه آهي.

مسئلو: خزانه المفتين ۾ آهي ته عورت چوي ته ”ان کي چاهيان ٿي.“ موت ۾ مرد چوي ته ”مون به کيس قبول ڪيو.“ ته نڪاح صحيح ٿيندو. ”ان کي چاهيان ٿي.“ چون سان نڪاح صحيح ٿئي ٿو ته ”تو کي قبول ڪيم“ سان ته ان جي پيٽ ۾ بهتر نموني سان نڪاح ٿيندو، جو هي الفاظ معنيٰ ۽ مقصد ۾ ان کان وڌيڪ ظاهر آهن.

سوال : هن مسئلي ۾ ڪيترا عالم منجهي پيا آهن ۽ ڪافي اختلاف آهي ته زيد دعويٰ ڪئي ته ”سمجھدار بالغه مسماٽ زينب مون سان فلاڻي تاريخ شادي لاءِ مقرر ڪئي آهي.“ زينب جي وڪيل عمرو دفاع ڪندي ڄاڻايو ته زيد ان تاريخ کان پوءِ پنهنجا مائٽ ۽ عزيز سان ڪري زينب جو سڱ وٺڻ آيو. شريعت ۾ اڳ ۾ ڀري ٿيل نڪاح جي، بعد ۾ گهر ڪرڻ سان دعويٰدار جو حق ثابت ٿيندو ۽ انجي ڳالهه قابل قبول آهي يا نه؟

جواب: دفاع ڪندڙ (وڪيل) جا شاهد معتبر ۽ قابل قبول آهن. دفاع شاهدن سان ٿيندو، رڳو دعويٰ سان نه ٿيندو. شاهد پيش ڪري ته سندس دفاع ثابت ٿيندو ۽ زيد جي نڪاح جي دعويٰ جي حيثيت رڳو خالي خيالي رهجي ويندي. بحر ۾ آهي ته: ڪو شخص ٻانهيءَ سان نڪاح جي گهر ڪري وري چوي ته آءُ ان جو مالڪ به آهيان ۽ ڪو شخص آزاد عورت کان نڪاح جي گهر ڪري وري چوي ته ان مون سان نڪاح ڪيو به هو ته اهڙي دعويٰ جي ٻڌڻ جي منع آهي، واللہ تعاليٰ اعلم (حرره ميان عبدالرحيم ڪاڪيپوٽ) قاضي علامه حبر الزمان ان جي تائيد ۽ وڌيڪ وضاحت ڪندي چوي ٿو ته آزاد عورت کان نڪاح جي گهر ڪرڻ، پوءِ ان سان نڪاح ٿيڻ جي دعويٰ به ڪرڻ ان جي منع آهي (مثلاً زيد زينب ڏانهن شاديءَ جو پيغام موڪلي وري قاضيءَ يا مفتيءَ وٽ اها دعويٰ به ڪري ته اها ته اڳ ئي منهنجي نڪاح ۾ آهي. ان صورت ۾ ان جي دعويٰ اعتبار جوڳي نه ٿيندي، بلڪ ان کي متضاد قرار ڏيئي خارج ڪيو ويندو. ڇاڪاڻ ته واقعي ان جي زال هجي ها ته ان جي سڱ جي گهر ڇو ڪري ها؟) چاهي گهر عورت کان ڪري يا ان جي وارث يا وڪيل کان ڇاڪاڻ ته نڪاح جي گهر ڪرڻ جي لازمي معنيٰ اهو اقرار ڪرڻ آهي ته واسطيدار عورت ان جي زال نه آهي، جيئن فرائد ۾ ان جي وضاحت موجود آهي. ڪنهن ڳالهه جو اقرار مخالف ڌر جي غير موجودگيءَ ۾ ڪري سگهجي ٿو، پر شاهدن جي شاهدي مخالف ڌر جي موجودگيءَ ۾ ضروري آهي جيئن حمويه شرح اشباه ۾ اهڙي وضاحت ڪئي آهي، لکي ٿو: مخالف ڌر جي غير حاضريءَ ۾ اقرار ڪرڻ جائز آهي، پر شاهدن جي شاهدي ان جي موجودگيءَ کان سواءِ پيش نٿي ڪري سگهجي..... ساڳيءَ طرح مطلق نڪاح جي طلب کي مطلق ۽ عام ئي لکيو ويندو جيستائين ان کي خاص ڪرڻ جي ڪا علامت نه لبي، جامع الرموز ۾ حمويه وغيره ۾ اهڙي وضاحت آهي (يعني ڪنهن شخص ٻئي کي چيو ته مون توکي پنهنجي نياڻي ڏني ته اها نڪاح جي عام صورت آهي، پر جيڪڏهن چوي ته توکي فلاڻي نياڻي ڏني ته اها نڪاح جي خاص صورت آهي. پهرين صورت واقع نه ٿيندي جو نياڻيءَ جو نالو نسبت واضح نه ڪئي اٿس، ٻي صورت لاڳو ٿي ويندي. (والله تعاليٰ اعلم علامه محمد عفي عنه شڪارپوري)

مخدوم عبدالواحد صديقي ان دعويٰ جي منع ۽ مخالفت جي ترديد ڪندي فرمائي ٿو ته ظاهر آهي ته آزاد عورت بالغ هجي ۽ ان کان شادي جي گهر ڪري يا نياڻي نابالغه آهي، پر ان مقصد لاءِ ان وڪيل مقرر ڪيو هجي يا صغيره آهي ته ان جي وليءَ کان گهر ڪري ۽ اهي منظور ڪن ته ان تي

عملدرآمد ٿيندو ڇاڪاڻ ته انهن کي ان مقصد تي عملدرآمد ڪرائڻ جي سگهه ۽ اختيار حاصل آهي، اجنبِي شخص کان اهڙو معاملو ۽ فيصلو طئي ڪرڻ بي معنيٰ آهي جيڪو مقصود تائين رسائڻ جي سگهه ۽ اختيار نه رکي وري ياد رکجي ته (نڪاح بابت) رڳو ڳالهه ٻوله ڪرڻ کي نڪاح جو عهد اقرار نٿو چئي سگهجي، جو ان بابت دعوبدار کان شاهدي پيش ڪرڻ جي گهر ڪجي، جيئن حمويه ۾ آهي ته: ”مخالفت ڌرجي حاضري کان بغير (ڏي وٺ جو) اقرار ڪرڻ جائز آهي، بلڪ اهڙا لفظ ادا ڪري جنهن مان اڻ سڌيءَ طرح سمجهجي ته معاملي جي ڏي وٺ جو اقرار ٿي رهيو آهي، ته ڏسبو ته جيڪڏهن شاديءَ جي پيغام بابت اهو اقرار اهو شخص ڪري رهيو آهي، جيڪو ان جو حقدار يا اهل آهي ته ان کي پورو ڪيو ويندو، ڇاڪاڻ ته سڳابندي جي ڏي وٺ، غير نه پراوڻهنجو شخص ئي پوري ڪري سگهي ٿو جيڪو حقدار ۽ وس وارو هجي. جنهن مسئلي جي ڇنڊڇاڻ اسين ڪري رهيا آهيون، ان ۾ مخالف ڌر (مسلمات زينب جي) غير حاضريءَ ۾ (زيد جو) اقرار ڪرڻ جائز آهي. پر جتي شرعي معنيٰ ۾ طلب نه هجي، اتي اقرار به ثابت نه ٿيندو. ان ڪري حمويه جي عبارت مان دليل نٿو وٺي سگهجي. وري مڃيون ٿا ته روايت عام آهي، ليڪن ”طلب“ جي لفظن سان آهي ۽ اوهان معلوم ڪري چڪا ته ڌارئي کان تقاضا ڪرڻ بي معنيٰ ۽ بيڪار آهي. جيڪڏهن اهو ڏي وٺ ڪرائي به تڏهن به سندس طبي ڪرايل معاملو ناقابلِ عمل آهي، بلڪ معاملو اهو طئي ڪرائي جنهن تي عملدرآمد ٿي سگهي. ان ڪري ان عام دعويٰ مان دليل وٺي نٿو سگهجي. خلاصه ۾ آهي ته ”عورت دعويٰ ڪري ته هي منهنجو مڙس آهي، مرد انڪار ڪيو. پوءِ وري اقرار به ڪيائين ۽ شاهد به پيش ڪيائين ته سندس (پوئين دعويٰ) بابت شاهد قبول ڪيا ويندا. جڏهن ته ڪاروباري ڏي وٺ جي باري ۾ حڪم ان جي ابتڙ آهي، ڇاڪاڻ ته ڌرين جي انڪار ڪرڻ سان نڪاح ختم نه ٿيندو. هيءَ روايت هن ڏس ۾ صاف آهي ته انڪار صريح جي ڪري نڪاح جي دعويٰ کي رد ڪري نٿو سگهجي.

۽ مٿئين گهر انڪار لاءِ پڌري نه آهي، رڳو انڪار جي معنيٰ سمجهه ۾ اچي ٿي ۽ واضح آهي ته جيڪا ڳالهه پڌري هجي، ان تي عمل ڪرڻ وڌيڪ بهتر آهي. خلاصو هي ته (زيد) کي (زينب سان) نڪاح جي دعويٰ کان نٿو روڪي سگهجي پر صريح روايت روڪڻ بابت آهي. موافقت پيدا ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته (زيد جي دعويٰ) حقيقي معنيٰ ۾ ثابت ٿئي، يعني انهن لفظن سان ثابت نه ٿئي جن جون معنائون هڪ کان وڌيڪ هجن. بلڪ خلاصه جي روايت تي عمل ڪرڻ گهرجي. منهنجي دل ۾ صريح انڪار جي دعويٰ جي نه پڌڻ جو سبب هي سمجهه ۾ اچي ٿو ته ڪڏهن ڪا شيءِ اڻ سڌيءَ طرح به صحيح ٿيندي آهي. بحر الرائق ۾ آهي ته ڪڏهن ڪو ڪم ارادي سان ڪجي ته صحيح نه هوندو آهي، پر اهڙي ڪم ڪنهن اڻ سڌيءَ طرح ڪجي ته صحيح ثابت ٿيندو آهي. ان اصول مان ڪيترا مسئلا نڪرن ٿا. مثلاً هڪ ٻانهو ٻن مالڪن جي ملڪيت ۾ آهي. انهن مان هڪ مالدار آهي، ان پنهنجو اڌ آزاد ڪري ته وري ان کي خريد ڪري نٿو سگهي. هاڻي باقي اڌ غلام ٻئي مالڪ جو آهي، پر اهو ٻيو مالڪ به ان کي اهو چئي جتي چاهي منتقل ڪري نٿو سگهي ته تون منهنجو غلام آهين، ڇاڪاڻ ته ان ٻانهي جو اڌ آزاد آهي. ان صورت ۾ پهريون آزاد ڪندڙ مالڪ ٻئي کي ضمانت جي رقم فراهم ڪري ته اهو ان اڌ جو مالڪ ٿي ويندو. ٻين لفظن باوجود ان جي جو کيس ان جو خريد ڪرڻ جائز نه هو، پر ضمانت ڏيڻ سبب ٻيهر ان جو مالڪ ٿي ويو. ان کي چئبو آهي ڪنهن

شيء جو ان سڌي طرح جائز هجڻ. ٻيو مثال وٺو. هڪ شخص ڪنهن جو ٻانهو ڪسي ورتو يا اغوا ڪيو. ان وٽان ٻانهو ڀڄي ويو، اغوا ڪندڙ چئي پري ڏني ته هاڻي اهو اغواني ان غلام جو، جڏهن به ان کي هٿ ڪري مالڪ ٿي ويندو. پوءِ جنهن مسئلي جي اسين تحقيق ڪري رهيا آهيون، ان ۾ انهيءَ اصول جي آڌار تي مدعيءَ جي دعويٰ ڪرڻ جائز هجي، واللہ تعاليٰ اعلم واللہ تعاليٰ اعلم (مخدوم عبدالواحد صديقي)

سوال: زيد سمات زينب جي رخصتي لاءِ ميڙ آندو. سندس اها ڪاروائي ان جي نڪاح جي دعويٰ کي روڪيندڙ آهي يا نه؟

جواب: ظاهر آهي ته دعويٰ کان ممانعت نڪاح جي گهر ڪرڻ آهي، رخصتيءَ جو مرحلو نڪاح کان پوءِ هوندو آهي پوءِ جيڪڏهن عورت نڪاح جو اقرار ڪري ته نڪاح ثابت ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته رخصتي اڳ ۾ پيل نڪاح جي لازمي تقاضا آهي. ان ڪري زيد کي نڪاح جي دعويٰ کان نٿو روڪي سگهجي پر ان جي دعويٰ تي عملدرآمد ڪري ان کي لاڳو ڪيو ويندو، واللہ تعاليٰ اعلم.

سوال: آزاد عورت زيد سان شادي ڪئي، جيڪو ان جو ڪفو (جوڙيدار) آهي، جڏهن زيد مٿ مائٽ گڏ ڪري زال کي گهر آڻڻ لاءِ سهري جي گهر ويو ته عورت چوڻ شروع ڪيو ته زيد نڪاح لاءِ ميڙ گڏ ڪيو آهي. زيد چيو ته بلڪ رخصتيءَ لاءِ چڱن ۽ وڏڙن کي گڏ ڪيو اٿم جنهن تي عورت جي برادريءَ جا ماڻهو به متفق آهن. خيالن جي ڏي وٺ دوران نڪاح ڪيل عورت زيد جي دعويٰ جي تصديق ڪئي ته تنهنجو نڪاح مون سان آهي، پر منهنجي ننگ ناموس جو لحاظ ڪندي مون کي طلاق ڏي. ان صورت ۾ جو عورت زيد سان نڪاح جو اقرار به ڪري ۽ طلاق جو مطالبو به ڪري ٿي، ته ان تي زيد جي زال هجڻ جي دعويٰ ثابت ٿيندي يا نه؟

جواب: نڪاح صحيح آهي، واللہ تعاليٰ اعلم مخالف ذريعي زال دعويدار يعني مڙس جي دعويٰ کي مڃي ته اختلاف ختم ٿي ويندو. (در مختار) طلاق گهرڻ جو مطلب آهي ته (ها عورت) ان (مرد) جي نڪاح ۾ آهي، (تڏهن ته طلاق گهري ٿي) ائين درمختار ”باب الطلاق الصريح“ جي آخر ۾ آهي.

ان جي وضاحت: ظاهر آهي ته نڪاح جي طلب ڪرڻ ۾ اشارو آهي ته نڪاح ٿيل نه آهي، ان ڪري مرد ان عورت سان نڪاح ٿيڻ جي دعويٰ ڪري ته ٻئي ڳالههون هڪ ٻئي جي مخالف آهن. پر تضاد ۽ اختلاف نڪاح جي دعويٰ کان منع نٿو ڪري، جيئن شرح وقايع ۾ آهي ته جڏهن عورت پاڻ مرد جي دعويٰ جي تصديق ڪري ته اختلاف ختم ٿي ويو جيئن درمختار ۾ آهي، ۽ نڪاح ثابت ٿي ويندو. ڇاڪاڻ ته زال مڙس هڪ ٻئي جي دعويٰ جي تصديق ڪن ته نڪاح قائم ٿي ويندو، جيئن هدايه ۾ آهي. رهيو (عورت طرفان) مرد کان طلاق جي گهر ڪرڻ ته اهو به پڌرو دليل آهي، ته اها دعويدار مرد جي زال آهي، ڇاڪاڻ ته طلاق شريعت ۾ نالو آهي ان پابنديءَ کي ختم ڪرڻ جو جيڪا ذرين رضامندي سان پاڻ قبول ڪئي آهي، جيئن ڪنڙو آهي. بحر ۾ آهي: (طلاق جي) تعريف هن طرح ڪري سگهجي ٿي ته مخصوص لفظن سان نڪاح جي طئي ٿيل معاملي کي ختم ڪيو وڃي... ۽ پابندي ختم ڪرڻ تڏهن ممڪن آهي، جڏهن معاملو اڳ ۾ طئي هجي. بحر جو مصف لکي ٿو ته ”

معاملو طي ٿيڻ کان سواءِ ان کي ختم ڪرڻ جو تصور به ممڪن نه آهي. غرض ته (عورت طرفان) مرد کان طلاق جي تقاضا ڪرڻ، ان سڌيءَ تسليم ڪرڻ آهي ته اها ان جي زال آهي. ان کان بعد ان جو انڪار ڪرڻ صحيح ثابت نه ٿيندو. جيئن ظاهر آهي. تحفة الفقہ ۾ آهي: اقرار ڪري بعد ۾ انڪار ڪري ته درست نه آهي.... (ها) جيڪڏهن عورت مرد کي ڪڍڙو يا خصي لهي ته انهيءَ تڪرار جي تاريخ کان بعد هڪ سال جي مهلت ڏي. جيڪڏهن ان مدت دوران ان سان همبستري ڪري ته اهو ئي مقصد آهي نه ته طلاق جي گهر ڪري. جيڪڏهن مڙس تڏهن به طلاق ڏيڻ کان انڪار ڪري ته قاضي طلاق وٺي ڏي. درمختار ۾ آهي ته مهلت جي مدت ڏيڻ مان ظاهر آهي ته زال ان دوران مڙس جي ويجهي هجي ان سان چڪتاڻ نه رکي (محمد عبدالهادي) ظاهر آهي ته جڏهن مڙس گذر بسر جو خرچ ڏئي ته عورت جو فرض آهي ته سندس گهر ۾ رهي. بحر ۾ آهي ته ”خلاصو هي آهي ته (ان صورت ۾) عورت لاءِ ان کان سواءِ ڪو ٻيو رستو نه آهي ته مڙس جي گهر رهي ۽ وس آهر مرد تي عورت جي نان نفقه جي ذمہ داري آهي، مثلاً کائڻ پيئڻ... رمضان جي مهيني، حيض، عورت يا مرد جي حج تي وڃڻ ۽ سندن بيماريءَ جي ڏينهن کي ڏنل مهلت ۾ شمار نه ڪيو ويندو. جيڪڏهن هڪ پيرو ساڻس همبستري ڪري ته مقصد حاصل ٿي ويندو ته ان کان طلاق جي گهر ڪري. درمختار ۾ آهي ته همبستري لاءِ مهلت جو اعتبار ان وقت ٿيندو جڏهن عورت مرد جي حوالي هجي (يعني ماءُ پيءُ جي بجاءِ مڙس جي گهر ۾ رهي) جيئن ظاهر آهي (مخدوم عبدالواحد صديقي)

سوال: زيد عمرو کي هن شرط تي نياڻيءَ جو سڱ ڏنو ته نياڻي پيءُ ماءُ جي گهر کان ٻاهر نه ويندي. عمرو اقرار ڪيو ته گهرواريءَ جي خوراڪ پوشاڪ جو اتي ئي انتظام ڪندس، ان صورت ۾ عمرو پنهنجي وعدي تان ڦري وڃي ۽ پنهنجي گهر واريءَ کي سندس پيءُ جي گهر کان ٻاهر وٺي وڃي ته صحيح آهي يا نه؟

جواب: عجيب سوال آهي، ڌيان سان ٻڌڻ جي ضرورت آهي. ظاهر آهي ته انسان جو عهد، اقرار ڪرڻ ان جي خلاف حجت آهي، جيئن محيط ۾ آهي ته: جيڪڏهن هن لفظن سان وعدو ڪري ته ”ڪندس“ پوءِ ان جي پيڪڙي ڪري ته نڪاح ته لازم ايندو، پر وعده خلافي ڪرڻ حرام آهي، جيئن اشباه ۾ آهي. محيط ۾ آهي ته وعده خلافي ڪرڻ گناه آهي ۽ ان کان پاسو ڪرڻ لازم آهي. اشباه ۾ آهي ته جيڪڏهن نڪاح معلق نه هجي يعني هڪ ڌر ٻي ڌر تي چڱيءَ طرح اها ڳالهه واضح نه ڪري ته ائين نه ڪندي ته نڪاح قائم نه رهندو ته پوءِ ڪيل وعدو پورو ڪرڻ لازم نه آهي. حمويءَ ۾ آهي: ”چاڪاڻ ته جيڪڏهن نڪاح معلق هوندو ته ان صورت ۾ مڙس يا زال تي ڪيل وعدي کي پورو ڪرڻ لازم ايندو...“ رهيو زال کي پيءُ ماءُ جي شهر مان پنهنجي گهر وٺي وڃڻ جو سوال ته ان بابت درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن زال جي باري ۾ اطمينان ۽ ويساهه اٿس ۽ ان کي مهر معجل يا مهر مؤجل پورو ادا ڪري ته ڀلي کيس پنهنجي شهر وٺي وڃي. جيڪڏهن پورو مهر نه ڏنو اٿس يا زال بابت ويساهه ۽ اطمينان نه اٿس ته ان کي شهر کان ٻاهر نه وٺي وڃي، ان قول تي فتويٰ ڏني وڃي ٿي جيئن شرح المجموع ۾ آهي. مطلب ته پورو مهر ادا نه ڪري، يا ادا ڪري، پر عورت بابت اطمينان نه اٿس ته ان کي سندس شهر مان ٻاهر نه وٺي وڃي.

(نوٽ) ”مهر معجل“: يعني ٻي ٿيل مهر بروقت ادا ڪري. ”مهر مؤجل“: يعني ٻي ٿيل مهر، بعد ۾ ٻي ٿيل تاريخ تي ادا ڪري (مترجم)

سوال: اهڙي انسان سان نڪاح جائز آهي، جنهن کي ”پاڻيءَ جو انسان“ چئجي ٿو؟

جواب: ان سان نڪاح جائز نه آهي جيئن ايشاء ۾ بحواله سراجيه آهي ته انسان جو جن يا پاڻيءَ جي انسان سان نڪاح جائز نه آهي، جو ٻنهي جي جنس جدا آهي. منية المفتي ۽ الفيض ۾ به ساڳيءَ طرح آهي. پاڻي وارو انسان جيئن ڪتاب ”حياة الحيوان“ ۾ علامه دميري ڄاڻايو آهي ته انسان سان مشابيهت رکي ٿو پر پڇ اٿس. جيڪڏهن عورت ان سان شادي ڪري ته نڪاح صحيح نه ٿيندو. جيڪڏهن ان مان ان کي نياڻي پيدا ٿئي ته حلال ڪندڙ يا زنا ڪندڙ شخص بابت مڃيل اصول موجب اولاد ماءُ جي هوندي، جيئن قهستاني، تبیین، عيني وغيره ۾ آهي. (يعني حلال يا غلط ڪاريءَ سبب عورت کي اولاد ٿئي ته شرعي تعليم موجب اها سندس اولاد ليکي ويندي) مناسب آهي ته شادي پنهنجي جنس ۾ ڪجي. ليڪن ”مولانا مسڪين“ شرح الکنز ۾ فرمائي ٿو ته ”عالمن جو هي قول ته حلال ڪندڙ ۽ حرام ڪم ڪندڙ شخص مان ٻار پيدا ٿئي ته اهو عورت جو پانيو ويندو، اهو تڏهن آهي، جڏهن ٻار پيءُ سان گهڻو مشابيه نه هجي. جيڪڏهن ٻار پيءُ سان گهڻو مشابيه آهي ته پوءِ حلال نه آهي (ته ان کي عورت جو ڄاڻائي ڇڏي). ان اعتبار سان جنهن عورت ”پاڻيءَ واري انسان“ سان شادي ڪئي، جيڪڏهن ان جي ٻار کي پيءُ وانگر پڇ هجي ته ان سان سندن نڪاح جائز نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته آدم ذات کي پڇ نه ٿيندو آهي، بلڪ پاڻيءَ واري انسان کي پڇ ٿيندو آهي. ليڪن ايشاء ۾ آهي ته ڪنهن (ٻار) جي ماءُ پيءُ مان ڪنهن به هڪ جو گوشت کائجي ۽ ٻئي جو نه کائجي ته وڌيڪ صحيح قول مطابق ان جو گوشت کائڻ حلال نه آهي... مصنف هن عبارت ۾ مطلق ۽ عام حرام هئڻ جي قول کي ترجيح ڏني آهي ۽ ماءُ جو اعتبار نه ڪيو آهي (ته اهڙي صورتحال ۾ ٻار ماءُ جو ليکيو ويندو) ان اصول موجب اهڙيءَ عورت جي نياڻيءَ سان نڪاح ڪرڻ جائز نه آهي جيڪا ”پاڻيءَ جي انسان“ يا جن سان شادي ڪري. پر فاكهة البستان جو مؤلف ايشاء جي روايت نقل ڪرڻ کان بعد ڄاڻائي ٿو ته هيءُ قول انهن اڪثر ڪتابن جي روايت جي ابتڙ آهي جن ۾ آهي ته اهڙيءَ صورت ۾ ٻار بابت اعتبار ماءُ کي آهي.

مسئلو: زيد مرض الموت ۾ پنهنجي صغيره ڌيءَ عمرو کي بخشي، عمرو ان کي پاڻ لاءِ قبول ڪيو. بعد ۾ عمرو ان جو نڪاح پنهنجي پٽ سان ڪرايو. ان صورت ۾ جيتوڻيڪ اڳ ۾ خطبو عمرو جي پٽ لاءِ آهي، تڏهن به صغيره جو نڪاح عمرو سان قائم ٿيندو، سندس پٽ سان نڪاح باطل ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ان جو نڪاح سندس پيءُ سان ٿيل آهي (ٻين لفظن ۾ اها سندس ماءُ آهي). ان اقدام وقت جيڪڏهن پيءُ عورت کي طلاق ڏيڻ جي نيت ڪئي ته طلاق واقع ٿيندي، واللہ تعاليٰ اعلم. ”۽ مٿس جو پيءُ چوي ته“ (اها شادي) مون قبول ڪئي.“ ته نڪاح پيءُ لاءِ صحيح ٿيندو، جيتوڻيڪ اڳوڻو نڪاح جا معاملا پٽ لاءِ ٻي ٿين، اهوئي قول مختار آهي. ان طرح محيط ۾ آهي. ذخيره ۾ آهي ته صدرالشهيد فرمائي ٿو ته اهو ئي مختار آهي ڇاڪاڻ ته (سڱ وٺڻ وقت) نياڻيءَ جي نسبت پيءُ پاڻ ڏانهن ڪئي هئي. متانه الروايات ۾ آهي ته: طلاق ڏيڻ کان بغير ڪنهن پنهنجي زال جي ٻئي سان

شادي ڪرائي، پوءِ لکي ڏنائين ته (ان سان) تڻ طلاقن جي نيت ڪئي هئي (ته طلاق ٿي ويندي) (درمختار) ”طلاق جي نيت سان جيڪڏهن ڪنهن شخص پنهنجي زال ٻئي کي بخشي ته طلاق پئجي وئي (نوادير الفتاويٰ)

مسئلو: ظهيريہ ۾ آهي ته جيڪڏهن صغيره جي پيءُ صغير ڇوڪر جي پيءُ کي چوي ته ”مون پنهنجي نياڻيءَ جي شادي ڪرائي.“ ان کان وڌيڪ الفاظ ادا نه ڪري. موت ۾ صغير جو پيءُ چوي ته ”مون قبول ڪيو“ ته نڪاح ٻيءَ جي لاءِ پئجي ويندو. اهو ئي قول صحيح آهي، پر احتياط کان ڪم وٺي (سگ وٺندڙ) چوي ته ”مون اها پنهنجي پٽ لاءِ قبول ڪئي.“... بحواله محيط بحرالرائق جو مصنف لکي ٿو ته يتيم نياڻيءَ جي نڪاح جو مالڪ انهن اهڙي شخص کي ڪيو جنهن ڏانهن ان جي نڪاح ڪرائڻ جو اختيار شرعاً منتقل نٿو ٿئي سگهي، ان بابت مولانا عبدالرحيم کان پڇيو ويو ته مرد پنهنجي زال جي شادي ڪنهن ٻئي مرد سان ڪرائي ته ائين ڪرڻ سان ٻنهي ۾ طلاق واقع ٿيندي؟ چيائين ته طلاق واقع نه ٿيندي ۽ مون کي معلوم ٿيو آهي ته حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه ان جي حرام هجڻ جي فتويٰ ڏني آهي ۽ سراجيه ۾ آهي ته ڪو شخص جڏهن پنهنجي عورت ڪنهن کي بخشي ته جيڪڏهن طلاق جي نيت ڪري ته واقع ٿي ويندي. (مخدوم عبدالواحد صديقي)

سوال: ڪنهن پنهنجي زال جي ڀيٽ وارو ٻار ڪنهن کي بخشي ۽ ٻي ڌران کي قبول ڪري يا ڪو هن طرح چوي ته جيڪڏهن مون کي ڇوڪري ڄاڻي ته توکي نڪاح ۾ ڏنم. مخاطب ان کي قبول ڪري. ٻنهي صورتن ۾ نياڻي پيدا ٿئي ته نڪاح ٿي ويندو يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ظاهر آهي ته نڪاح نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته نڪاح جو محل موقعو موجود نه آهي، جو نڪاح جو محل موقع اها نياڻي آهي، جيڪا اڃا ڄاڻي نٿي نه آهي. بحر ۾ آهي ته: آدم ذات جي نياڻين جي نڪاح لاءِ محليت شرط آهي.

(نوٽ: محليت جي شرط بابت مٿي بيان گذريو ته شادي ڪندڙ ڌرين جو نڪاح جي هنڌ هجڻ ضروري آهي - مترجم) فقيه جو مصنف اهڙي نڪاح کي ناجائز قرار ڏيندي لکي ٿو ته (ڪو شخص ڪنهن کي چوي ته) مون تنهنجي هن حمل سان شادي ڪرائي ۽ ڇوڪري پيدا ٿئي ته ان صورت ۾ نڪاح صحيح نه ٿيندو. اهڙي طرح تعليق جي صورت ۾ به نڪاح قائم نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته تعليق جو شرط لاڳو ڪرڻ سان نڪاح صحيح نه ٿيندو آهي. بحرالرائق ڪتاب النڪاح ۾ آهي ته نڪاح جي حڪمن مان هيءَ به آهي ته نڪاح ۾ تعليق کي شرط ڄاڻائڻ سان نڪاح صحيح نه ٿيندو آهي. درمختار ۾ آهي ته نڪاح جي شرطن مان آهي ته ان ۾ اضافت ۽ تعليق شرط نه هجي. فقيه ۾ به اهڙي وضاحت آهي ته ”ڪو شخص ٻئي کي هن طرح چوي ته جيڪڏهن منهنجي زال جي ڀيٽ ۾ ڌيءُ آهي ته مون ان جي توسان شادي ڪرائي ڇڏي. پوءِ کيس ڇوڪري پيدا ٿئي ته نڪاح قائم نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته حمل نڪاح جو محل نه آهي. جهڙيءَ طرح اهڙو نڪاح صحيح نه آهي، ساڳيءَ طرح تعليق جي شرط لڳائڻ سان به نڪاح جي مع آهي.

نوٽ: تعليق جي لفظي معنيٰ آهي ”لڙڪائڻ“ نڪاح کي لڙڪائڻ ۽ متعلق ڪرڻ جو مطلب آهي ته

مثلاً ڌريون شرط لاڳو ڪن ته جيڪڏهن توهان جي طرفان فلاڻو شخص شادي ڪائيندو ته شادي نه ٿيندي.“ يا اهڙا بيانامعقول شرط جيئن جاهلن جو رواج آهي - مترجم)

سوال: زبد زينب سان نڪاح جي دعويٰ ڪئي پر شاهن کي پيش ڪري نه سگهيو ۽ ڀڄي ويو. سندس رهائش جي به خبر نه آهي ۽ زينب گهري ٿي ته عمرو سان شادي ڪري. ڇا ان کي شريعت ۾ اهڙو حق آهي يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ظاهر آهي ته رڳو نڪاح جي دعويٰ ڪرڻ سان نڪاح ثابت نٿو ٿئي، جيئن درمختار ۾ آهي ته فقط دعويٰ ڪرڻ سان حق ثابت نه ٿيندو آهي. محيط ۾ آهي ته سڪڻي دعويٰ سان حق ثابت نه ٿيندو... مطلب ته جڏهن سڪڻي دعويٰ سان نڪاح نٿو ثابت ٿئي ته فقط شاهن کي حاضر ڪرڻ ۽ نڪاح کي ثابت ڪرڻ جي وهڻ سبب ان عورت کي ٻئي سان شاديءَ کان روڪڻ جائز نه آهي، جيئن محيط ۾ آهي ته وهڻن کي شريعت ۾ ڪوبه اعتبار نه آهي. وڌ ۾ وڌ اهو چئي سگهجي ٿو ته جيڪڏهن دعويدار وٽ شاهد نه آهن ته انڪار ڪندڙ (عورت) کان ٻنهي امامن (امام ابويوسف ۽ امام احمد رحمۃ الله عليهما) جي قول مطابق قسم ڪڍائي، ان تي فتويٰ آهي. پر جيڪڏهن پهرئين شخص جي دعويٰ کان بعد ٻئي شخص سان ان عورت شادي ڪري ڇڏي ته پوءِ عورت کان قسم وٺڻ جو (دعويدار جو حق) ساقط ٿيندو، جيئن اشباه ۾ آهي ته ”ڪنهن مرد هڪ عورت سان نڪاح جي دعويٰ ڪئي، مگر عورت انڪاري آهي ته ان لاءِ قسم کان بچڻ جو حيلو اهو آهي ته (هڪدم) ٻي شادي ڪري ڇڏي... بحر ۾ آهي ته (اهڙي تڪراري عورت) ٻئي سان شادي ڪري ۽ پهرئين (دعويدار) جا شاهد مري ويا هجن ته دعويدار کي حق نه آهي ته عورت سان جڳهڙو ڪري. ڇاڪاڻ ته سندس قسم ڪڍائڻ جي حق جو مقصد (عورت کي پنهنجي قول تان) ڦيرائڻ آهي (جڏهن ته موجوده صورتحال ۾ عورت) اهڙو صريح اقرار ڪري تڏهن به ان کي جائز تسليم نه ڪيو ويندو... خزانه المفتين ۾ آهي ته ”عورت ٻي شادي ڪرڻ کان پوءِ پهرئين نڪاح جو اقرار ڪري ته هاڻي ان جو اقرار صحيح نه ٿيندو. محيط ۾ آهي ته مڪلف جو پنهنجي حق لاءِ اقرار صحيح آهي. بشرطيڪ سندس حق جي ڪري ٻئي جي حق تلفي نه ٿئي...“

سوال: هڪ مرد ڪنهن عورت سان نڪاح جي دعويٰ ڪئي ۽ شاهد به پيش ڪيائين پر شاهن جي عدالت ظاهر نه آهي ته (سچا آهن يا ڪوڙا) ڇا ان عورت لاءِ ٻي شادي ڪرڻ حلال آهي؟

جواب: خزانه المفتين ۾ آهي ته هيءَ روايت ته ”اهڙي عورت شادي ڪري سگهي ٿي.“ امام صاحب جي هن قول کان ورتل آهي ته نڪاح ۾ تقسما قسمي جاري نه ٿيندي آهي يا (هن قول) تان ورتل آهي ته مڙس کي حق نه آهي ته ان عورت کان قسم ڪڍائي. (ٻنهي روايتن جي مقابلي ۾ ٽين روايت آهي ته) مرد، عورت کان ضرور قسم وٺي، ڇاڪاڻ ته اهو ان جو حق آهي (هدايه) ٻنهي ۾ موافقت پيدا ڪرڻ جي صورت بحر جو مصنف هيءَ ڄاڻائي ٿو ته دعويدار جي مطالبتي کان بعد واسطيدار عورت کان قسم وٺي امام ابويوسف ۽ محمد رحمۃ الله عليهما وٽ مرد جو حق آهي. بحر ۾ آهي ته ”امام ابويوسف ۽ محمد وٽ دعويدار جي مطالبتي کان بعد ئي واسطيدار عورت کان قسم ڪڍايو. امام ابويوسف وٽ سڀني دعوائن ۾ چئن جاين تي بغير گهرڻ جي به قسم ڪڍايو. مگر امام ابوحنيفه ۽ محمد جو قول،

جنهن تي فتويٰ ۽ معمول آهي، هي آهي ته شاديءَ جو حلال ٿيڻ جو دارومدار ڌرين جي جڳهڙي ختم ٿيڻ تي آهي. جنهن قول تي فتويٰ آهي، ان موجب قسم وٺڻ مرد جو حق آهي، پوءِ ان ثابت ٿيل حق جي موجودگيءَ ۾ ان عورت لاءِ ٻي شادي ڪيئن جائز ٿيندي؟

سوال: نابالغ مريم جي پيءُ جي وفات کان بعد سندس چاچي ان جو نڪاح ڪنهن مانت سان ڪرايو يا سندس سوٽ ان جي شادي پاڻ سان ڪرائي ڇڏي. مريم کي سڌ ڪئي وئي ته ان ڪجهه نه ڪڇيو. جڏهن بالغ ٿي ته ڪنهن عزيز قريب جي چوڻ تي پنهنجي سوٽ جي نڪاح جو انڪار ڪري ڇڏيائين. سندس سوٽ سان شاديءَ جا شاهد به نه آهن. شريعت ۾ ان جو ڪهڙو حڪم آهي.

جواب: ڪناري بالغ عورت جو نڪاح جي خبر ٻڌي خاموش رهڻ معنيٰ سندس اجازت ۽ رضامندي آهي. ان ڪري عورت جي چپ رهڻ جا شاهد هجن اهي قابل قبول آهن. شاهد نه هجڻ جي صورت ۾ انڪاري عورت تي قسم ڪرڻ لازم آهي، واللہ تعاليٰ اعلم. شرح الوقايع ۾ آهي ته جڏهن وارث نڪاح بابت معلوم ڪري ۽ عورت چپ رهي ته اها ان جي اجازت آهي. جڏهن ان کي نڪاح جي خبر پهچي، پوءِ چپ رهي ته اها سندس رضامندي آهي. البحر ۾ آهي ته بالغ ٿيڻ وقت ان عورت کي نڪاح جي خبر پوڻ معنيٰ آهي ته ان کي شادي ٿيڻ جو علم ٿي ويو. درمختار ۾ آهي ته عورت جي چپ رهڻ جا شاهد هجن ته انهن جي شاهدي ٻڌي ويندي. تنوير ۾ آهي ته ڪنهن عورت کي چيو ته تو کي تنهنجي نڪاح جي خبر پهتي ته اها چپ رهي ۽ چيائين ته آئون انڪار ٿي ڪريان ۽ ٻنهي (عورت-مرد) وٽ شاهد نه آهن ۽ عورت سان خوشيءَ وڃان همستري به نه ٿي آهي، (ان صورت ۾) فتويٰ ڏنل قول مطابق عورت قسم ڪئي ته ان جي ڳالهه اعتبار جوڳي آهي.

مسئلو: مثلاً اڃا زيد کي ڏيڻ نه ڄاڻي آهي پر عمرو سان وعدو ڪيائين ته مون کي ڏيڻ ڄاڻي ۽ زنده رهي ته توکي پرڻائي ڏيندس پوءِ زيد کي ڏيڻ ڄاڻي. عمرو واعدي مطابق ان کان سڱ جي گهر ڪئي ته زيد تي اهو وعدو پورو ڪرڻ لازم آهي يا نه ۽ ايجاب ۽ قبول کان سواءِ نڪاح ٿيندو يا نه. اشباه ۾ آهي ته اهو وعدو لازم نه آهي. محيط ۾ آهي ته رڳو واعدي سان ڪجهه لازم نٿو ٿئي. بحر ۾ آهي ته نڪاح جو حڪم ايجاب ۽ قبول سان ثابت ٿيندو آهي. وڌيڪ وضاحت: (پيءُ جو چوڻ ته) ”جيڪڏهن نياڻي پيدا ٿئي.“ هي تعلقي جا الفاظ آهن ان ڪري اها سڳابندي صحيح نه ٿيندي، جيئن البحر ۾ آهي ته ”جيئن تعلقي سان نڪاح جائز نه آهي، اهڙي طرح مستقبل جي اضافت ڪرڻ سان به نڪاح جائز نه ٿيندو...“ ۽ لفظ ”اچي“ اثبات جي تاڪيد لاءِ ايندو آهي، جيئن چئجي ته ”جيئن ته“ هي ڪم هن طرح آهي، سو ان طرح ئي ٿيندو.“ ان معنيٰ ۾ اهو رڳو نڪاح جو اقرار آهي، ۽ فقط اقرار ڪرڻ سان نڪاح ثابت نه ٿيندو آهي. اهو ئي پسنديده ۽ راجح قول آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي، جيئن پنهنجي جاءِ تي گذري چڪو. تنوير ۾ آهي ته مختار قول موجب اقرار سان نڪاح ثابت نه ٿيندو. جواهر الاخلاطي ۾ آهي ته سندن نڪاح نه ٿيندو ۽ چيو ويو آهي ته ٿيندو، مگر پهريون قول وڌيڪ صحيح آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي... جيڪڏهن چوي ته ”مون ڪيو“ ۽ ”مون ڏٺو“ ۽ ان ۾ تعلقي (مونجهارو) نه هجي ۽ ڌرين جو ڏي وٺ ايجاب قبول وانگر ٿيل هجي ته نڪاح قائم ٿيندو ڇاڪاڻ ته مٿي بيان ٿيل لفظن جي معنيٰ آهي، نڪاح جو پيغام ڏيڻ. پوءِ جيڪڏهن جواباً پي ڌر به مجلس جي

اندر قبول ڪري ته نڪاح صحيح ٿيندو جيئن بحر ۾ آهي ته ”جيڪڏهن ڪو شخص ڪنهن عورت کي چوي ”هڪ هزار درهمن جي عوض مون توکي نڪاح جو پيغام ڏنو.“ پوءِ اها چوي ته ”مون به قبول ڪيو.“ ته نڪاح قائم نه ٿيندو جيستائين جواب ۾ مڙس به ساڳيا اکر نه ورجائي ته ”مون قبوليو“... معلوم ٿيو ته لفظ ”مون ڪيو.“ نڪاح جي معاملي ۾ ايجاب آهي. حماديه ۾ آهي ”جيڪڏهن ڪو ٻئي کي چوي ته ”پنهنجي نياڻي مون کي ڏي.“ اهو چوي ته ”مون ڏني.“ ته نڪاح قائم ٿيندو...

متعي جي باري ۾ بحث

سوال: حيدرآباد ۾ شائع ٿيل ڪتاب نالي ”الصراف المستقيم“ ۾ متع ڪي حلال چيو ويو آهي. ڪتاب جو مضمون هن طرح آهي: متع جاهليت جي حڪمن مان هڪ حڪم آهي، شروعات ۾ جائز هو پوءِ منسوخ ٿي ويو. اسين چئون ٿا ته بخاري ۽ مسلم ۾ حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه کان روايت آهي ته اسين ڪجهه ماڻهو رسول اڪرم ﷺ جن سان گڏ هئاسين. پاڻ سڳورن اسان کي ڪپڙن جي بدلي ۾ مخصوص مدت لاءِ عورت سان نڪاح ڪرڻ جي اجازت ڏني. حضرت جابر ۽ سلمه رضي الله عنهما کان بخاري ۽ مسلم ۾ روايت آهي ته رسول الله ﷺ جي طرفان اعلان ڪندڙ اعلان ڪيو ته پاڻ سڳورن توهان کي متع جي اجازت ڏني آهي ۽ مسلم ۾ هي لفظ وڌيڪ آهن ته يعني ”عورتن سان متعي جي.“ اهو هجرت جي ڇهين سال خيبر کان اڳ جنگ اوڻاس واري سال جو واقعو آهي، جيئن جامع الاصول ۾ آهي. پوءِ اهو جاهليت جو حڪم ڪيئن ٿيو؟ صحيحين ۾ ڪيترن طريقن سان روايتون آهن جن ۾ رسول اڪرم ﷺ، حضرت ابوبڪر ۽ عمر رضي الله عنهما جي خلافت جي ڳچ زماني ۾ متعي جي حلال هجڻ جو ذڪر ملي ٿو ۽ سمورا مسلمان رسول الله ﷺ وڃي حڪم سان ان تي عمل ڪندا رهيا. مسند احمد بن حنبل ۾ آهي ته رسول ﷺ جن تي ڪا ايت متعي جي حرمت بابت نازل نه ٿي آهي ۽ پاڻ وفات تائين ان کان منع نه فرمايائون. صحيح ترمذي ۾ حضرت عبدالله بن عمر رضي الله تعاليٰ عنه کان ان بابت پڇيو ويو، ان چيو ته حلال آهي. کيس چيو ويو ته تنهنجو پيءُ ته اسان کي منع ڪندو هو. انهيءَ جواب ڏنو ته نبي ﷺ جن ته اهو طريقو وڌو آهي. ڇا پاڻ سڳورن جي سنت کي ڇڏي پنهنجي والد جي ڳالهه کي مڃون؟ محمد بن حبيب چوي ٿو ته ڇهه صحابي ۽ ڇهه تابعي ان جي حلال هجڻ جي فتويٰ ڏيندا هئا. ڪتاب الاقضية ۾ حضرت حسن بن علي بن زيد لکي ٿو ته رسول ﷺ ۽ حضرت علي رضي الله عنه ڪڏهن متعو نه ڪيو. اسين چئون ٿا ته جيڪو به ڪم اهي ٻئي (حضرات) نه ڪن، ان جي حرام هجڻ جي فتويٰ ته نه ڏني ويندي! ۽ نه ئي مختلف قسمن جي تجارت ۽ پانهين سان نڪاح حرام آهي. (سني عالم) چون ٿا ته متعو هن آيت سان منسوخ آهي: **وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَفِظُونَ إِلَّا عَلَىٰ زَوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ** (سوره مؤمنون) ترجمو: (ڪامياب ٿيندڙ مؤمن اهي آهن) جيڪي پنهنجين اڳڻن جي حفاظت ڪن ٿا، سواءِ پنهنجين زالن يا پنهنجين پانهين جي. (اسين شيعا) ان جو جواب هي ڏيون ٿا ته هي آيت مڪي آهي ۽ متعو مديني ۾ حلال ٿيو، جنهن تي سڀ جو اتفاق آهي. تغريب القرآن جو مصنف لکي ٿو ته قرآن ۾ ڪا اهڙي آيت نه آهي، جنهن سان متعو حرام هجي. اسين چئون ٿا ته سوره

مؤمن جي حوالي ڏنل آيت مان متعي جو حلال هجڻ ثابت ٿئي ٿو، ڇاڪاڻ ته متعي واري عورت به زال ٿي هوندي آهي. (سني عالم) چون ٿا ته ان تي طلاق، ورهاست، ميراث وغيره بابت زال جا حڪم لاڳو نٿا ٿين. (اسين شيعا) چئون ٿا ته ان دليل سان ان زال جي زوجيت جو انڪار ڪرڻ صحيح نه آهي. (سني عالم) چون ٿا ته متعي کي هن آيت منسوخ ڪيو آهي: **كلوا وتمتعوا قليلا انكم مجرمون** - وڌهرهه يا ڪلوا ويتمتعوا (ٿورو کائو ۽ فائدو وٺو توهان ڏوهاري آهيو...) ان ۾ متعو به داخل آهي (اسين شيعا) چئون ٿا ته هي ٻئي آيتون مڪي آهن ۽ متعو مديني ۾ حلال ڪيو ويو. ان مان دليل وٺڻ معنيٰ آيت کي منسوخ چوڻ آهي پوءِ هلاڪت آهي هن انڌي جماعت لاءِ. (سني عالم) چون ٿا: هي آيت سڳوري فما استمتعوا... (پوءِ جيڪو توهان عورتن کان فائدو وٺو ان جي بدلي ۾ کين ڪجهه ڏيو) منسوخ آهي. (اسين شيعا) چئون ٿا ته ابن عباس رضي الله تعاليٰ عنه فرمائي ٿو ته هيءُ آيت محڪم آهي ۽ منسوخ نه آهي ۽ ابن عباس نڪاح جي اجازت ڏيندو هو. ۽ ان کان پڇيو ويو ته انهيءَ آيت جو حوالو ڏيندو هو ۽ چيائين ته اها آيت هن طرح پڙهو: **فما استمتعتم به منهن الي اجل** (عورتن کي ڪجهه ڪپڙا وغيره ڏئي انهن سان خاص مدت تائين عارضي نڪاح ڪريو) ائين ٿي پيرا فرمايائين ۽ فرمايائين ته الله تعاليٰ ائين ئي نازل ڪئي آهي. "انوار التنزيل" جو مفسر علامه قاضي... لکي ٿو ته هيءُ آيت متعي جي باري ۾ نازل ٿي آهي ۽ حضرت ابن عباس ان کي جائز چيو آهي. حضرت حسن بصري کان روايت آهي ته حضرت علي رضي الله تعاليٰ عنه فرمايو ته جيڪڏهن حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه متعي کان نه روڪي ها ته نه زنا ڪري ها مگر بدبخت انسان. حضرت عمران بن حصين رضي الله عنه کان روايت آهي ته اسين رسول اڪرم جي زماني ۾ متعو ڪندا هئاسون پر پاڻ اسان کي وفات تائين نه روڪيائون، مگر هڪ شخص پنهنجي خيال سان جهليو، جنهن جي ڪري اسين رڪجي وياسون. تفسير ثعلبي ۽ معالم التنزيل جا مفسر لکن ٿا ته اها آيت منسوخ آهي. ۽ چوي ٿو ته حضرت ابن عباس ان آيت کي محڪم يعني غير منسوخ چوندو هو ۽ ان آيت کي هن طرح پڙهندو هو: "الي اجل" ۽ متعي جي اجازت به ڏيندو هو. ثعلبي حضرت جبير بن ابي ثابت کان روايت ڪري ٿو ته ابن عباس مون کي قرآن جو نسخو ڏنو ۽ چيائين ته هي منهنجي پيءُ جي قراءت وارو قرآن آهي، ان ۾ "الي اجل" جا الفاظ وڌيڪ لکيل هئا ۽ اهو واڌارو مقبول آهي، جيتوڻيڪ ان جي قراءت نه به ڪئي وڃي تڏهن به حڪم اهو حڪم ثابت آهي ته اها آيت عورتن جي متعي جي باري ۾ نازل ٿي آهي. (سني عالم) چون ٿا ته ابن سيرين کان روايت آهي ته رسول الله ﷺ جن متعي کان حجة الوداع جي موقعي تي روڪيو. اسين (شيعا) چئون ٿا ته جيڪڏهن اها روايت مرفوع صحيح آهي يعني نبي ﷺ کان ثابت آهي ته ان روايت جي مخالف آهي، جنهن ۾ آهي ته خيبر جي جنگ کان اڳ نبي ﷺ جن متعي جي ممانعت جو حڪم جاري فرمايو. ان کان سواءِ هن حديث جي سند ۾ اضطراب ۽ طعن يعني عالمن جون جرحون آهن ۽ ٻن لفظن ۾ انهن مشهور حديثن جي مخالف آهي، جنهن ۾ متعي کي جائز چيو ويو آهي (سني عالم) چون ٿا ته: صحابه ڪرام ۽ تابعين جو اجماع آهي ته متعو حرام آهي اسين (شيعا) چئون ٿا ته اهل بيت ۽ شيعن جي اختلاف سبب اجماع قائم نه رهيو. امام نووي "منهاج الحديث في تفسير صحيح مسلم" ۾ لکي ٿو ته "متعو پهريائين حلال پوءِ حرام ڪيو ويو. وري فتح مڪه وقت حلال ڪيو ويو. تن ڏينهن کان پوءِ (هميشه لاءِ) حرام ڪيو ويو.

ماوردي چوي ٿو ته متعي جي حلال هجڻ جي روايت ابن عباس، ابن مسعود، جابر، مسلم ۽ سببه - رضي الله عنهم - کان آهي (سني عالم) چون ٿا ته جنهن حديث ۾ راوي بيان ڪري ٿو ته اسين نبي ﷺ جي زماني ۾ متعو ڪندا هئاسين، ان جو جواب هي آهي ته ان کي ممانعت جو حڪم نه پهتو هو. جڏهن ته حجة الوداع جي موقعي تي منسوخ ۽ جي حڪم کي پيهردهرايو ويو. اسين (شيعا) چئون ٿا متعي جي اجازت درييت يعني عقلي اعتبار سان به ثابت آهي، توهان ان جو منسوخ هجڻ صرف روايت يعني نقلي اعتبار سان ثابت ڪريو ٿا، جڏهن ته اوهان جي پيش ڪيل اها روايت اسان جي درييت جي ابتڙ به نه آهي. وري توهان جيڪو عقلي دليل پيش ڪريو ٿا اهو به عجيب غريب آهي جو دعويٰ اها ٿا ڪريو ته رسول الله ﷺ جن به پيرا متعي کي منسوخ فرمايو، مگر منسوخ هجڻ جو اعلان انهن ٻن اصحابن کي به نه پهتو جن کي اوهان رسول الله ﷺ جا خاص ساٿي ۽ ”شيخين“ قرار ڏيو ٿا (يعني حضرت ابوبڪر ۽ عمر - رضي الله عنهما) تانجو ٻئي خليفي جي خلافت جي شروع ۾ توهان کي معلوم ٿيو ته متعو ته پاڻ ڪرڻ منسوخ ڪيو هو! آخر اهڙي ”منسوخ“ کي ڪير مڃيندو؟ ساڳي طرح آيت **فَمَنْ ابْتَغَىٰ وَرَاءَ ذَلِكَ (پا آيت ۷)** مان ڪيئن متعي جي حرمت ثابت ٿيندي، جڏهن ته امام مالڪ به ان جي جائز هجڻ جي فتويٰ ڏيندو هو.

جواب: اهو ڪتاب ”الصرط المستقيم“ نه، پر ”الضرط المستقيم“ آهي. يعني سنن سڌاڙت. حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله تعالى عنه جي حديث جو جواب هي آهي ته ان ۾ هي لفظ آهن: **نفزو... اسين جهاد جي سفر ۾ هئاسون.** ان ۾ اشارو آهي ته متعي جي اجازت ضرورت تحت رڳو جنگ جي موقعي تي هئي. ان ڪري امام حازمي فرمائي ٿو ته رسول الله ﷺ جن صحابه ڪرام کي سندن علائقن ۽ سندن گهرن ۾ نه، بلڪ ضرورت وقت رڳو جنگ جي موقعي تي متعي جي اجازت ڏني هئي، تانجو پنهنجي عمرعزير جي آخري سال ۾ حجة الوداع جي موقعي تي انهن کي روڪيائون ۽ هميشه لاءِ ان کي حرام قرار ڏنائون، جيئن فتح القدير ۾ آهي زرقاني شرح الموطا ۾ چوي ٿو ته ابن عمرة الانصاري فرمائي ٿو ته اسلام جي شروعاتي زماني ۾ اضطراري حالت ۾ متعي جي اجازت هئي، جيئن مجبوريءَ مهل مردار ۽ رت ۽ خنزير جي گوشت جي اجازت آهي. ان کان پوءِ الله دين کي مستحڪم ڪيو ۽ متعي جي ممانعت ڪري ڇڏي (مسلم) جنگ اوڀاس واري سال صرف ٽن ڏينهن لاءِ اجازت هئي جيئن مشڪوة ۾ حضرت سلم بن الاڪوع کان روايت آهي ته رسول الله ﷺ جن اوڀاس جي موقعي تي ٽي ڏينهن متعي جي اجازت ڏني پوءِ منع فرمائي (مسلم) سندس اهو اعتراض ته (سني چون ٿا ته) هجرت جي ڇهين سال فتح خيبر کان اڳ (متعو حرام ٿيو، اها ضعيف روايت آهي) فتح القدير ۾ (ان جو جواب) آهي ته متعي جي منسوخ ٿيڻ جو دليل صحيح مسلم جي هيءَ حديث آهي ته رسول الله ﷺ جن متعي کي فتح مک وقت حرام ڪيو. بخاري مسلم ۾ آهي ته رسول الله ﷺ جن ان کي خيبر جي موقعي تي حرام ڪيو. ٻنهي روايتن ۾ موافقت هن طرح ٿي آهي ته متعو ٻه پيرا منسوخ ڪيو ويو. چيو وڃي ٿو ته ٽن شين کي به پيرا منسوخ ڪيو ويو آهي: ۱- متعو ۲- پالتو گڏھ جو گوشت ۳- بيت المقدس ڏانهن منهن ڪري نماز پڙهڻ.

سندس اهو اعتراض ته متعو جاهليت جي زماني جو حڪم ڪيئن ٿي سگهي ٿو؟ (جڏهن

تہ رسول اللہ ﷺ جي حڪم سان ماڻهو اهو ڪم ڪندا هئا) ان جو جواب هي آهي ته (اهو شيئن جو ڏوڪو آهي ته ماڻهو رسول الله ﷺ جي حڪم سان متعو ڪندا هئا) ڏسو! شروعات ۾ گهڻا خراب ڪم مسلمان ڪندا هئا مثلاً شراب، جونا، وياج، وغيره. ڇا ان جو مطلب اهو ٿيو ته پاڻ ڪريڻ انهن کي حڪم ڪيو هو ته اهي ڪم اوهان ضرور ڪريو؟ هرگز نه! پر جيئن ته سمورين اخلاقي ۽ اعتقادي برائين کي هڪدم روڪڻ ممڪن نه هو ان ڪري الله تعاليٰ ۽ نبي ﷺ جن آهستي آهستي انهن سڀني برائين کي ختم ڪيو- اهوئي حال متعي جو به آهي. مجبوريءَ ۽ مسافريءَ جي حالت ۾ رسول الله ﷺ جن ڪجهه وقت لاءِ ان جي اجازت کي برقرار رکيو، جيئن فتح القدير ۾ آهي. ان جو مطلب اهو نه آهي ته اهو جاهليت جو ڪم نه آهي. اتفاق ۾ آهي ته منسوخ صرف امر ۽ نهئي ۾ ٿيندي آهي، جيتوڻيڪ اهو ڪم حديث جي لفظن سان منسوخ ٿئي. ان ڪري پنهنجي ذهني فساد سبب ان کي جاهليت جو ڪم نه سمجهڻ جو ڪو سبب نه آهي. اعتراض ڪري ٿو ته نبي ﷺ جي زماني ۾ ان جي اجازت هئي (پوءِ هاڻي ان جي اجازت ڇو نه هجي؟) ان جو جواب اسين ڏئي چڪا آهيون ته ضرورت تحت واقعي ان جي اجازت مسافريءَ جي حالت ۾ هئي. پر بعد ۾ ان کي منسوخ ڪيو ويو. شيخ عبدالحق محدث دهلوي لمعات ۾ فرمائي ٿو ته تحقيق هي آهي ته نڪاح متعه خير کان اڳ حلال هو. پوءِ ان کي حرام ڪيو ويو. پوءِ فتح مڪه جي ڏينهن حلال ڪيو ويو. ٽن ڏينهن کان بعد وري هميشه لاءِ حرام ڪيو ويو. علامه برزجي نواقض ۾ فرمائي ٿو ته صحيح روايت مان ثابت آهي ته رسول الله ﷺ جن متعي کي فتح مڪه ۽ (ان کان بعد) حجة الوداع ۾ هميشه لاءِ حرام ڪيو ۽ جيڪو ڪم سدائين لاءِ حرام قرار ڏنو ويو هجي، بعد ۾ اهو ڪڏهن به حلال نه ٿيندو. مسلم جا الفاظ آهن ته رسول الله ﷺ جن فرمايو ته ”انسانو! مون توهان کي عورتن سان متعي جي اجازت ڏني. هتي هاڻي الله تعاليٰ ان کي قيامت تائين حرام ڪري ڇڏيو آهي.“ وڌيڪ ڄاڻائي ٿو ته مشهور ۽ متواتر ڳالهه آهي ته رسول الله ﷺ جن حجة الوداع ۾ متعي کي قيامت تائين حرام قرار ڏنو. صحيح بخاري وغيره ۾ آهي ته متعي کي امير المؤمنين حضرت علي ڪرم الله وجهه به حرام ڪيو. مشڪوة ۾ حضرت علي رضي الله تعاليٰ عنه کان روايت آهي ته رسول الله ﷺ جن خير جي موقعي تي پالتو گڏهن جي گوشت کائڻ ۽ عورتن جي متعي ڪرڻ کان منع ڪئي (بخاري - مسلم) امام نووي فرمائي ٿو ته مختار ڳالهه هي آهي ته متعو به پيرا حلال ۽ به پيرا حرام ٿيو: ۱- خير کان اڳ حلال هو پوءِ خير جي فتح جي ڏينهن حرام ٿيو. ۲- فتح مڪه جي ڏينهن حلال ٿيو اهوئي جنگ اوطاس جو سال آهي. ٽن ڏينهن کان بعد قيامت تائين حرام ٿيو. شيخ ملاعلي قاريءَ جي مرقاة ۾ به ساڳئي طرح آهي.

سندس اعتراض آهي ته حضرت ابوبڪر ۽ حضرت عمر جي خلافت جي شروعات تائين متعو حلال هو... اها ڪوڙي ڳالهه آهي جنهن تي ويساهه ڪري نٿو سگهجي. ان جي ترديد لاءِ ايتري ڳالهه ڪافي آهي ته نبي ﷺ جن ان کي پنهنجي حياتيءَ ۾ سدائين حرام قرار ڏنو، جيئن مٿي گذريو. (پوءِ جنهن ڪم کي الله جو رسول پاڪ ﷺ حرام قرار ڏئي ان تي حضرت ابوبڪر ۽ عمر رضي الله عنهما عمل نه ڪن! اهو ڪيئن ممڪن آهي؟؟) ”نواقض“ ۾ علامه برزجي فرمائي ٿو ته حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه خطبو ڏنو ۽ فرمايائين ته رسول الله ﷺ جن اسان کي متعي جي اجازت ٿي پيرا ڏني

پوءِ ان کي هميشه حرام قرار ڏنائون. خدا جو قسم! جيڪڏهن مون کي معلوم ٿيو ته ڪو متعو ڪري ٿو ته ان کي پٿر چٽي ماريندس، جيئن شادي شده زانيءَ کي سنگسار ڪيو ويندو آهي. حضرت عمر، حضرت علي ۽ ٻين ڪيترن اصحابن کان ان جو منسوخ هجڻ ثابت آهي ۽ حديث مٿي بيان ٿي چڪي آهي. جيڪڏهن ڪنهن کي وهر آهي ته حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه جي خلافت جي شروعات ۾ منسوخ هجڻ جو حڪم نه پهچڻ جي ڪري ڪو شخص متعي کي حلال ڄاڻندو هو ته ان جو حڪم توهان حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه جي زباني ٻڌي چڪا ته اُن کي سنگسار ڪندس. ان ڪري سندس خلافت ۾ ان جو جائز هجڻ ناممڪن آهي. رهيو جواب ان حديث جو جيڪا مسلم ۾ جابر بن عبدالله رضي الله عنه جي آهي ته رسول الله ﷺ، حضرت ابو بڪر ۽ حضرت عمر رضي الله عنهما جي خلافت جي ڳچ عرصي ۾ اسين متعو ڪندا هئاسين، پوءِ حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه اسان کي ان کان روڪي ڇڏيو. تيسرا بيان جو مصنف لکي ٿو ته ان جا ٻه جواب آهن: ۱- ممڪن آهي ته ڪنهن کي منسوخ هجڻ جي خبر نه پهتي هجي ۽ اهو ان تي عمل ڪندو هجي. ۲- حضرت ابوبڪر رضه ۽ حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنهما بار بار ان جي جائز ۽ بار بار منسوخ هجڻ جي ڪري مسئلي ۾ خاموشي اختيار ڪئي هجي. پوءِ جڏهن ان تي ان جي ابدي ۽ دائمي حرمت ثابت ٿي وئي ته مسلمانن جي ميٽ ۾ ان جي هميشه منسوخ هجڻ جو اعلان ڪري ڇڏيائون جيئن حضرت سبرة الجهني رضي الله عنه جي روايت ۾ آهي. حضرت ابو بڪر جي زماني ۾ متعي جي هجڻ جي ڳالهه صحيح به نه آهي. ڇاڪاڻ ته رسول الله ﷺ جي ڏنل اجازت مطابق سفر جي حالت ۾ ڪن ماڻهن ضرورت جي ڪري متعو ڪيو، پر پوءِ هميشه لاءِ حرام ٿي ويو. نواقض جو مصنف ڄاڻائي ٿو ته ”متعون نڪاح آهي ۽ نه ٻانهيءَ سان صحبت آهي. اسلام جي شروعاتي زماني ۾، حضر ۾ نه، بلڪ صرف سفر جي حالت ۾ مباح هو. پوءِ سفر ۾ به هميشه لاءِ حرام ڪيو ويو. حضر يعني ماڻهو جي گهر ۾ هئڻ جي حالت ۾ ته ڪڏهن به متعو جائز نه هو. معلوم نه هئڻ جي ڪري جيڪڏهن ڪنهن صديق اڪبر رضي الله عنه جي خلافت ۾ متعو ڪيو ته ان مان ان جي مباح هجڻ جي لاءِ دليل وٺي نٿو سگهجي. خاص ڪري جڏهن ته حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه اهڙي شخص جي سنگسار ڪرڻ جو اعلان ڪيو. بحواله بخاري ۽ مسلم علامه برزنجي ”نواقض“ ۾ فرمائي ٿو ته حضرت علي ڪرم الله وجهه کان روايت آهي ته رسول الله ﷺ جن متعي جي منع فرمائي... اها قيامت قائم ٿيڻ تائين ابدي حرمت آهي، جنهن جو اعلان اجازت کان پوءِ ڪيو ويو، جنهن جي سبرة بن مبيد جهني رضي الله عنه جي روايت ۾ وضاحت آهي ته رسول الله ﷺ جن فرمايو ته انسانو! توهان کي عورتن سان متعي جي اجازت ڏني هيم، پر هاڻي الله تعاليٰ ان کي قيامت تائين حرام ڪري ڇڏيو آهي (مسلم وابن ماجه) غرض ته صحيح حديثن مان منع ثابت ٿي ۽ پڻ واضح ٿيو ته حرمت به ابدي آهي. ان ڪري هن قول جو ڪو اعتبار نه آهي ته ممانعت ثابت نه آهي، جيئن وهر ڪيو ويو آهي. ”نواقض“ نالي ڪتاب ۾ آهي ته صحيح سندن سان روايت آهي ته رسول الله ﷺ جن فتح مڪه ۽ حجة الوداع وقت هميشه لاءِ متعو حرام ڪري ڇڏيو... يعني اجازت هڪ ٻئي پويان به پيرا منسوخ ڪئي وئي. تانجو فتح مڪه کان پوءِ حجة الوداع ۾ هر هڙدان آيل انسانن جي عظيم اجتماع جي موقعي تي ان کي هميشه لاءِ حرام قرار ڏنو ويو، جنهن جي تائيد علامه برزنجي جي ڪتاب نواقض مان ٿئي ٿي ته پاڻ سڳورن فتح مڪه کان

فارغ ٿيڻ ۽ مدينه منوره ڏانهن واپس وڃڻ وقت قيامت جي ڏينهن تائين هميشه لاءِ متعٰي حرام فرمائي ڇڏيو. ائين معلوم ٿئي ٿو ته ڪن کي ان حرمت جي خبر نه پهتي هئي ان ڪري سفر جي حالت ۾ متعو ڪندا رهيا. جڏهن رسول الله ﷺ جن سن ۹ هجري ۾ تبوك جي جنگ تي ويا ته جن کي ممانعت جو حڪم نه پهتو هو، انهن متعو ڪيو. رسول الله ﷺ جن کي اها خبر پئي ته ڏاڍا ڪاوڙيا. سن ۱۰ هجري ۾ جڏهن حجة الوداع جي موقعي تي اسلامي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ مان ماڻهو مٿيا تڏهن خطبي دوران جيئن پڻ ڳالهين جو تاڪيد ۽ وصيت ڪيائون، تيئن متعي جي حرام هجڻ جو پڻ پرزور اعلان ڪيائون. (اجازت ۽ ممانعت) ٻنهي قسم جي روايتن ۾ موافقت جي اهائي صورت آهي.

شييعن جو اهو چوڻ ته حضرت ابن عمر رضي الله عنه کان متعي جي باري ۾ پڇيو ويو ته ان کي حلال قرار ڏنائين. پر اهو قول نواقض جي روايت جي بلڪل برخلاف آهي. طبراني اوسط ۾ سالم بن عبدالله بن عمر رضي الله تعالى عنه جي روايت آهي منهنجي پيءُ ابن عمر رضي الله تعالى عنه کي چيو ويو ته ابن عباس رضي الله تعالى عنه نڪاح متعٰي جي اجازت ڏئي ٿو. ان فرمايو ته معاذ الله! مان نٿو ڀانيان ته ابن عباس ائين ڪري سگهي ٿو. چيو وين ته هائو! (ابن عباس متعي جي جواز جي فتويٰ ڏئي ٿو) ابن عمر رضي الله تعالى عنه فرمايو ته ابن عباس رضي الله تعالى عنه ته رسول الله ﷺ جي زماني ۾ ٻار هو. پاڻ ڪرڻ اسان کي ان کان منع فرمائي ڇڏي آهي، ان ڪري اسين هاڻي متعو نٿا ڪريون. حافظ ابن حجر فرمائي ٿو ته هن روايت جي سند قوي آهي. ان روايت مان ثابت ٿيو ته ابن عمر رضي الله تعالى عنه متعي کي حرام چونڊو هو. سالم کان روايت آهي ته حضرت ابن عمر کان متعي جي باري ۾ پڇيو ويو. چيائين ته حرام آهي (ابن جرير) خير جي موقعي تي متعي کان ممانعت واري حديث پڻ ابن عمر رضي الله تعالى عنه جي آهي. ابن جرير سندس حديث بيان ڪري ٿو ته نبي ڪريم ﷺ جن خير جي ڏينهن عورتن سان متعي ڪرڻ کان منع فرمائي. هڪ حديث ۾ نافع ابن عمر کان نقل ڪري ٿو ته رسول الله ﷺ جن خير واري سال گهرو گڏهن جي گوشت ۽ عورتن سان متعي ڪرڻ کان روڪيو آهي. (حافظ ابوبڪر احمد ڪلاشيءَ ۽ محمد بن حسن اها حديث بيان ڪئي آهي)

شييعا چون ٿا ته ڇهه اصحابي ۽ ڇهه تابعي متعي جي جائز هجڻ جي فتويٰ ڏيندا هئا. اهو قول شاذ يعني ناقابل اعتبار آهي. صرف ابن عباس رضي الله عنه جي باري ۾ روايت ملي ٿي ته شروع ۾ متعي جي جواز جو قائل هو، پر پوءِ ان کان رجوع ڪيائين. نواقض جو مصنف بحواله بخاري ڄاڻائي ٿو ته ابن عباس پنهنجي قول تان رجوع ڪيو هو. ”مستخرج عليٰ صحيح البخاريءَ“ ۾ اسماعيليءَ پڻ اها روايت بيان ڪئي آهي ۽ توهان کي خبر آهي ته متعي بابت رسول الله ﷺ جي حرمت جي ثابتيءَ کان بعد ڪو ان جي جائز هجڻ بابت فتويٰ ڏئي ته ان جي فتويٰ جو اعتبار نه آهي. وڌ ۾ وڌ ائين چئي سگهجي ٿو ته ان تائين پاڻ ڪرڻ جي ممانعت جو حڪم نه پهتو هو. پوءِ جنهن ڪم کي نبي ڪريم ﷺ جن حرام قرار ڏيڻ ان کي صحابي ۽ تابعين سڳورا ڪيئن ٿا جائز چئي سگهن!

شييعا متعي جي جواز جي وڪالت ڪندي سني عالمن جي هن قول جي جواب ۾ ته نبي ﷺ

۽ حضرت علي رضي الله عنه متعو نہ ڪيو آهي، چون ٿا ته ڇا هر اهو ڪم جيڪو نبي ﷺ سائين ۽ حضرت علي نه ڪري اهو حرام آهي؟ شيعا صاحبان جي اها ڪٿ حجتِي اجائي آهي، ڇاڪاڻ ته مٿي تفصيل سان ڄاڻائي چڪا آهيون ته نه صرف هي ته نبي ﷺ جن کان متعي جو ثبوت نه آهي، بلڪ پاڻ ڪريم ان جي حرام ابدي هجڻ جو ڪيترا ڀيرا اعلان به ڪيو آهي ۽ حرمت جون روايتون حضرت علي رضي الله عنه کان به ثابت آهن. اسين چئون ٿا ته نبي ڪريم ﷺ ۽ حضرت علي رضي الله عنه جو متعو نہ ڪرڻ پڻ ان جي حرام هجڻ جو قريبنو ۽ عملي ثابتي آهي. تابعدار مؤمن جو فرض آهي ته الله جي رسول ﷺ جي اسوه حسنه جي تابعداري جي سعادت حاصل ڪندي ان ڪم کان باز رهي جنهن جي پاڻ ڪريم زبان سان به منع فرمائي آهي.

شيعا چون ٿا ته متعي جي حرمت بابت سني جي پيش ڪيل قرآن مجيد جي آيت والذين هم لفروجهم حافظون... (سوره مؤمنون پ ۱۸) مڪي آهي جڏهن ته متعي جي اجازت مديني ۾ ثابت آهي، ان ڪري اها آيت متعي جي حرمت بابت دليل نه آهي. روايت مان ظاهر ٿئي ٿو ته متعي جي اجازت مديني زندگيءَ ۾ رڳو سفر جي حالت ۾ هئي، جيئن النواقص جو مصنف ڄاڻائي ٿو ته محققن جي جماعت جو چوڻ آهي ته متعو سفر کان سواءِ حصر ۽ آرام جي حالت ۾ ڪڏهن به جائز نه ٿيو آهي. وري اها رخصت به مديني ۾ منسوخ ٿي، جيئن صحيح حديثن مان پهريائين متعي جي رخصت ثابت هئي تيسر بعد ۾ صحيح حديثن مان ان جي ممانعت به ثابت ٿئي ٿي (پر شيعا رخصت وارين حديثن کي وٺن ٿا ۽ انهن کي ڇڏي ڏين ٿا جن ۾ ان جي منسوخ هجڻ جو بيان آهي) حالانڪ اصول آهي ته ڪنهن عمل بابت رسول الله ﷺ کان به حديثون ثابت هجن ته ان حديث تي عمل ڪيو جيڪا بعد جي هجي ۽ ان کي پهرئين حديث جو منسوخ قرار ڏنو ويندو. ابن عباس رضي الله تعالى عنه کان هيءَ وضاحت به ثابت آهي ته (سوره مؤمنون جي مٿي بيان ڪيل) آيت متعي جي مباح ٿيڻ کان پوءِ نازل ٿي آهي (جنهن ۾ متعي جي منع آهي) ٿي سگهي ٿو ته آيت مديني هجي، جيتوڻيڪ سورة مڪي آهي. مشڪوة ۾ ابن عباس رضي الله عنه کان روايت آهي ته متعو اسلام جي ابتدائي زماني ۾ حلال هو. ڪو شخص ڪنهن شهر ۾ ويندو هو اتي ان جي ڪابه واقفيت نه هوندي هئي پوءِ پنهنجي قيام جي مدت تائين اتي ڪنهن سان شادي ڪندو هو، جنهن سان ان جو مال ۽ سامان محفوظ رهندو هو جڏهن آيت الا علي ازواجهم... نازل ٿي ته مٿين آيت سڳوري ۾ بيان ڪيل ٻن صورتن کان سواءِ هر قسم جو نڪاح حرام قرار ڏنو ويو. (ترمذي) سورة المؤمنين ۽ المعارج جيتوڻيڪ علماء جي وضاحت مطابق مڪي آهن (جن ۾ متعي جي ممانعت آهي) پر ٿي سگهي ٿو ته اهي ٻئي آيتون مديني هجن. انهن ٻنهي سورتن کي اڪثر آيتن جي ڪري مڪي چئجي ٿو جيئن علامه سيوطي جي الاتفاق مان ان جي تائيد ٿئي ٿي. اهو لازم نه آهي ته ڪا سورت مڪي يا مديني هجي ته ان جون سڀ آيتون مڪي يا مديني هجن. بس! چڱي طرح غور ڪر کان ڪم وٺ ۽ ترجمان القرآن حضرت ابن عباس تي الزام نه هن.

شيعا چون ٿا ته قرآن جي جن آيتن ۾ متعي جي منسوخ هجڻ جو بيان آهي، طبراني ۽ سنن بيهقيءَ جون حديثون ان جي خلاف آهن. حضرت ابن عباس رضي الله تعالى عنه کان روايت آهي ته اسلام جي شروعات ۾ متعو حلال هو، پوءِ آيت سڳوري حرمت عليڪم امهاتڪم وسيلي حرام قرار

ڏنو ويو، جنهن جي وڌيڪ تائيد الا علي ازواجه مان ٿي (يعني زال ۽ ٻانهيءَ کان سواءِ مرد لاءِ ٻي عورت حرام آهي) جيئن حضرت علي رضي الله تعالى عنه جي حوالي سان علام برزنجيءَ نواقض ۾ بيان ڪيو آهي ته رمضان سڀني روزن، زڪوة سمورن صدقات جي فرضيت کي منسوخ ڪيو ۽ متعي جي منسوخ ۽ سبب ان عورت جي طلاق، عدت ۽ ميراث منسوخ ٿي وئي، جيڪا متعي ذريعي ڪنهن مرد جي عارضي زال ٿئي ۽ خود متعي کي هن آيت منسوخ ڪيو: يا ايها النبي اذا طلقتم النساء فطلقوهن... (عبدالرزاق - ناسخ ابو داؤد - ابن منذر - نحاس عطاء بن ابي رباح جي حديث) حضرت ابن مسعود رضي الله تعالى عنه کان روايت آهي ته متعي کي طلاق، ميراث، عدت جي آيت منسوخ ڪيو. حضرت ابوهريره رضي الله تعالى عنه جي روايت آهي ته متعي کي طلاق، عدت ۽ ميراث جي احڪامن منسوخ ڪيو (ان روايت جي سند حسن آهي) محيط البرهان ۾ آهي ته حضرت عائشہ فرمائي ٿي ته متعي کي طلاق واري آيت منسوخ ڪيو ۽ عالمن وضاحت ڪئي آهي ته جنهن سورت ۾ طلاق جي آيت آهي، اها مذهبي آهي ان ڪري متعي جي منسوخ ۽ جو حڪم قرآن مان ثابت ٿيو. ان ڪري متعي جي منسوخ ۽ جي خلاف جيڪو اعتراض ڪيو وڃي ٿو، اهو ختم ٿي ويو. شيعا اعتراض ڪن ٿا ته جنهن عورت سان متعو ڪجي، ان کي ”زال“ نه چوڻ لاءِ سڀني وٽ ڪو دليل نه آهي. متعي واري عورت کي زال قرار نه ڏيڻ بالڪل واضح آهي ڇاڪاڻ ته زال تي طلاق، عدت وغيره جا جيڪي احڪام لاڳو ٿين ٿا، متعي واري مانيءَ تي لاڳو نٿا ٿين. ڇا اوهان کي حضرت علي سائينءَ جو فرمان معلوم نه آهي، جيڪو مٿي بيان ٿيو، پاڻ فرمائين ٿا ته طلاق، عدت ۽ ميراث جي احڪامن متعي کي منسوخ ڪري ڇڏيو آهي. مسند خوارزمي ۾ عبدالله بن مسعود جي روايت آهي ته عورتن سان متعي جي اجازت حضور ﷺ جن انهن فوجين کي ٽن ڏينهن لاءِ ڏني هئي، جن وٽ تنهنائيءَ ۽ پرديسيءَ جي شڪايت ڪئي، پوءِ ان اجازت کي نڪاح، مهر، ميراث واري آيت منسوخ ڪري ڇڏيو (مسند حافظ حسين - ڪتاب الآثار محمد بن الحسن) ”تيسير البيان في احڪام القرآن“ ۾ آهي ته علماء جي هڪ جماعت جي تحقيق آهي ته طلاق، ميراث، عدت ۽ مهر جي آيتن متعي کي منسوخ ڪيو آهي. جيڪڏهن ڪو چوي ته منسوخ ۽ ۽ عدم منسوخ ۽ بابت جيڪي هڪٻئي جي خلاف روايتون ملن ٿيون، ان جو ڪهڙو سبب آهي؟ ان جو جواب هي آهي زال مڙس جي باري ۾ الله تعالى جو قانون آهي؛ مستقل نڪاح، طلاق جو واقع ٿيڻ، ميراث جو ملڻ ۽ عدت جو واجب ٿيڻ. متعي ۾ اهي خاصيتون نه آهن، ڇاڪاڻ ته متعي واري عورت چوندي آهي ته مون توسان فلاڻي وقت تائين، هيتري رقم جي عيوض، هن شرط تي ته ميراث نه گهرندس، طلاق ۽ عدت جا احڪام لاڳو نه ٿيندا (عارضي) نڪاح ڪيو. انهن مان پويان احڪام متعي جي لاءِ ناسخ ٿين ٿا. سنت نبويءَ مان متعي جي نڪاح جو حرام هجڻ ثابت آهي. وري اسان ان جي حرام هجڻ جو دليل قرآن ۾ پڻ لهون ٿا، جنهن جي تفصيل مٿي بيان ٿي.

شيعا چون ٿا ته جن آيتن ذريعي سني متعي کي منسوخ ڄاڻائين ٿا، اهي انهن لاءِ دليل نه آهن، ڇاڪاڻ ته اهي سورتون مڪي ۾ لڌيون، جڏهن ته متعو مدينه ۾ جائز ٿيو. ان جو جواب مٿي گذريو ته متعي جي منسوخ حديث مان ثابت آهي. طلاق، ميراث ۽ عدت جي آيتن مان به ان جي منسوخ واضح ٿئي ٿي ۽ اهو حڪم به مرفوع يعني نبي ﷺ کان ثابت آهي ته پاڻ ڪرڻ متعي جي

نڪاح ۽ ان نڪاح ڪندڙ عورت جي طلاق، عدت ۽ ميراث کي ڪالعدم قرار ڏنو، جيئن تيسير البيان جو مصنف ڄاڻائي ٿو ته حضرت ابوهريره رضي الله تعالى عنه کان روايت آهي ته رسول الله ﷺ جن متعي ۽ اهڙي نڪاح ڪندڙ جي طلاق، عدت ۽ ميراث کي حرام يا ختم ڪيو. اهو ڪنهن ٻئي جو قول نه پر حديث رسول آهي، جيڪا ان ڏس ۾ سڀ کان وڏي حجت آهي (ابوهريره جي اها حديث ابن حبان نقل ڪئي آهي) ابن جرير اها به وضاحت ڪري ٿو ته ابوهريره رضي الله تعالى عنه جي هيءَ حديث نبي ﷺ جن کان ثابت آهي. حديثن جي هن ثابتيءَ کان بعد اها گنجائش ئي باقي نٿي رهي جو ڪو چوي ته قرآن مان متعي جي منسوخ ٿي ثابت نٿي ٿئي. رهيو سورة رسالات جي آيت سڳوري ڪلوا وتمتعوا بابت شيعن جو چوڻ ته اها آيت متعي جي مخالفت جي سلسلي ۾ حجت نه آهي ته اهو سندن اڃايو تڪلف ۽ دليل بازي آهي، ڇاڪاڻ ته سني محقق عالمن مان ڪنهن به ان کي متعي جي حرام هجڻ لاءِ دليل طور پيش نه ڪيو آهي، جو ان جي ترديد ڪرڻ جي اهي تڪليف ڪن ته اها سورت مڪي آهي. تفسيرن ۾ آهي ته هيءَ آيت سڳوري (آخرت کي) ڪوڙو ڀائيندڙن (ڪافرن) جي تنبيه لاءِ نازل ٿي آهي، جيئن تفسير مدارڪ ۾ آهي. اهڙي ئي هڪ آيت جا الفاظ هي آهن ته اعملوا ما شئتم (جيڪي وڻيو ڪم ڪريو) بس هلاڪت آهي انهيءَ انڌي ٽوليءَ لاءِ، جو سندن ئي پيش ڪيل دليل، سندن ئي خلاف ثابت ٿيو. اهي انڌا ماڻهو جيڪي متعي جي ابدي حرمت بابت صحيح روايتن ۽ قرآن جي روشن آيتن کان ڇمڙي وانگر اڪيون پوڻس ٿا، جنهن کي سج جي ٽاڪ منجهند جي روشني به نظر نه ايندي آهي يا انهن جو مثال ان شخص جو آهي جيڪو اونداهين رات ۾ انڌي وارا پڪ هڻندو هجي ۽ انڌيءَ پڪريءَ وانگر ڪنهن کڏ ۾ ڪري پوي. الله تعالى اسان کي پناهه ۾ رکي ان نظريي کان.

شيعا چون ٿا ته حضرت ابن عباس رضي الله عنهما متعي جي جائز هجڻ بابت حديثن کي محڪم ۽ قطعي سمجهندو هو. سندن اهو قول به انهن روايتن جي ابتڙ آهي جن مان ثابت ٿئي ٿو ته پاڻ متعي کي منسوخ سمجهندو هو. انهن مان هڪ روايت وطاء جي آهي ته ابن عباس فرمائي ٿو ته متعي کي هن آيت منسوخ ڪري ڇڏيو: ”يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِقُوهُنَّ... ثَلَاثَةَ أَشْهُرٍ“ تائين (ابرداؤد) اهڙي طرح مشڪوٰءَ جي روايت جي به گذري چڪي ته ابن عباس فرمايو: ”(مرد لاءِ) زال ۽ ٻانهيءَ کان سواءِ هر اڳهڙ حرام آهي.“ علامه برزنجي بحواله نحاس نواقض ۾ ڄاڻائي ٿو ته حضرت علي رضي الله عنه حضرت ابن عباس رضي الله عنهما کي فرمايو ته ”تون آهين اهو شخص جيڪو انڪار ڪري ٿو ته رسول الله ﷺ جن متعي کان منع ڪيو آهي؟ تڏهن کان حضرت ابن عباس متعي جي جواز بابت پنهنجي قول کان رجوع ڪيو. پوءِ واضح ٿيو ته ابن عباس متعي کي منسوخ چوندو هو محڪم نه سمجهندو هو.

شيعا چون ٿا ته حضرت ابن عباس متعي جي اجازت جي فتويٰ ڏيندو هو، پر پاڻ بعد ۾ ان کان رجوع ڪيائين. علامه برزنجي چوي ٿو ته ابن عباس ان کي مباح قرار ڏيڻ کان رجوع ڪيو آهي (بخاري ۽ ابو داؤد) طيالي پنهنجي مسند ۾ حضرت سعيد بن جبير کان روايت ڪري ٿو ته مون ابن عباس کي چيو ته گهڻا ماڻهو متعي جي جواز بابت بحث ٿا ڪن ۽ شاعر به ان جي حق ۾ شعر چون ٿا. جواب ڏنائين ته رسول الله ﷺ جن ان کي ناپسند فرمايو ۽ ان کان منع فرمائي. خطابيءَ به ساڳي

روايت ذڪر ڪئي آهي. بيهقي ابن شهاب زهري جي طريقي سان روايت ڪيو آهي ته حضرت ابن عباس رضي الله تعالى عنه وفات کان اڳ ان فتويٰ کان رجوع فرمايو. بيضاوي پر آهي ته ابن عباس ان کي جائز چيو. پوءِ ان کان رجوع ڪيائين.

شيعا چون ٿا ته حضرت ابن عباس رضي الله عنهما کان متعي جي باري ۾ پڇيو ويو. فرمايائين ته (جائز آهي ۽ تائيد ۾ دليل ڏنائين ته) ڇا تون قرآن جي هيءَ آيت نٿو پڙهين **فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ** (پوءِ جيڪي توهان فائدو وٺو...) ان جي جواب ۾ علامه برزنجي نواقض ۾ فرمائي ٿو ته چڱي ريت ڄاڻ ته اهي غبي ماڻهو خيال ڪن ٿا ته متعو قرآن مطابق حلال آهي ۽ تائيد ۾ سورة النساء جي آيت **فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ** پيش ڪن ٿا. اها جهالت آهي، ڇاڪاڻ ته آيت **حُرْمَتٌ عَلَيْكُمْ** ... ۽ ان کان پوئين آيت **وَمَنْ يَفْعَلْ يَسْعَىٰ مَكْرَمًا** نڪاح دائمي نڪاح لاءِ آهن. فائدي وٺڻ مان مراد همبستري ڪرڻ آهي. **أَجُورَهُنَّ** مان مراد سندن مهر آهي، يعني جيڪو ساڻن همبستري ڪري اهو کين مهر ڏي. ها! ابن عباس کان هڪ روايت شاذ روايت به آيل آهي، جنهن ۾ **”أَجَلَ مُسَمًّى“** (مقرر مدت) جا الفاظ آيا آهن، جنهن مان نڪاح مراد ورتو ويو آهي، جيڪو متعي کان عام آهي ڇاڪاڻ ته هر ”وڌيڪ نڪاح“ متعو نه هوندو آهي. نڪاح ته ولي، شاهدن، اخراجات، عدت، وارث وغيره سان قائم ٿيندو آهي، پر متعي ۾ اهي ڳالهيون نه آهن... اوهان کي معلوم ٿي چڪو ته جيتوڻيڪ حضرت ابن عباس شاذ روايت مان ”عازي نڪاح“ يا متعو مراد سمجهندو هو، پر جڏهن رجوع ڪيائين ۽ وضاحت ڪيائين ته اها روايت وٽس منسوخ آهي ته پوءِ اها به شاذ روايت به ان وٽ قابل عمل نه ٿي.

شيعا متعي جي حلال هجڻ جي باري ۾ دليل بازي ڪندي چون ٿا ته تفسير انوار التنزيل ۾ عياض ڄاڻائي ٿو ته آيت سڳوري **فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ**... متعي جي حق ۾ نازل ٿي، بيشڪ مٿئين تفسير ۾ اها عبارت موجود آهي، اهو به چيو ويو آهي ته فتح مڪي جي موقعي تي ٽن ڏينهن جي لاءِ جنهن متعي جي اجازت ڏني وئي هئي، هيءَ آيت ان سلسلي ۾ نازل ٿي آهي، پوءِ ان کي منسوخ ڪيو ويو. جيئن رسول الله ﷺ کان ان جو مباح هجڻ ثابت آهي، پوءِ منع ڪندي ارشاد فرمايائون ته ”انسانو! مون توهان کي عورتن سان متعي جي اجازت ڏني هئي. پر خبردار! هاڻي الله تعاليٰ ان کي قيامت تائين حرام ڪري ڇڏيو آهي. اهوئي مقرر ڪيل وقت تائين ”محدود نڪاح“ آهي، جڏهن عورت سان ڪجهه مال ملڪيت ڏئي ڪجهه ڏينهن لاءِ ”گذارو ڪرڻ“ جو معاملو طي ٿئي. انوار التنزيل ۾ تڏهن به روايت هن طرح بيان ٿيل آهي ته ”چيو وڃي ٿو.“ جنهن جو مطلب آهي ته روايت ضعیف آهي ۽ متعي کي منسوخ ڪندڙ روايتن جي مقابلي جهڙي نه آهي. جيئن بيان ٿيو.

شيعا چون ٿا ته (قاضي عياض جي روايت مطابق به) حضرت ابن عباس متعي کي مستقل ۽ محڪم قرار ڏيندو هو، ان جو جواب مٿي ڏنو ويو ته پهرين جائز چوندو هو، پوءِ رجوع ڪيائين، جيئن خود قاضيءَ جي تفسير ۾ اها روايت موجود آهي. شيعا متعي جي حمايت ۾ حسن بصريءَ جو قول نقل ڪن ٿا، سندن اهو قول به صحيح نه آهي ڇاڪاڻ ته علامه برزنجي نواقض ۾ فرمائي ٿو ته جيڪي تابعين متعي کي حرام سمجهندا هئا انهن مان ڪجهه جا نالا هي آهن: حضرت حسن بصري، سعيد بن مسيب، عروه بن زبير، ابن شهاب زهري ۽ سعيد بن جبیر وغيره.

شيعا حضرت حسن بصري رحمۃ الله عليه جي حوالي سان حضرت علي رضي الله عنه جو قول

نقل ڪن ٿا ته جيڪڏهن حضرت عمر رضی اللہ عنہ متعي کي نه روڪي ها ته هوند زنا بلڪل ختم ٿي وڃي ها! پر مٿي نواقض جي حوالي سان گذريو ته حضرت علي رضی اللہ تعالیٰ عنہ ته پاڻ ٻين کي متعي کان روڪيندڙ هو، جيئن ابن عباس کي روڪيائين، جنهن تي انهيءَ ان کان رجوع ڪيو، پوءِ پاڻ متعي جي وڪالت ڪيئن ڪندو؟ حضرت علي رضی اللہ تعالیٰ عنہ ان الزام کان بلڪل پري ۽ بري آهي.

شيعا حضرت عمران بن حصين جي حديث نقل ڪن ٿا ته اسين رسول الله جي وفات تائين نڪاح ڪندار هياسون، پاڻ منع نه ڪيائون، پر هڪ شخص (حضرت عمر رضی اللہ عنہ) پنهنجي خلافت جي زماني ۾ ان کان روڪيو. ان جو جواب تفصيل سان ڏئي چڪا آهيون ته ابتدا ۾ اجازت هئي، پوءِ منع ٿي، ان ڪري تڪرار جي ضرورت محسوس نٿا ڪريون.

شيعا امام نوويءَ جي شرح مسلم جي حوالي سان دعويٰ ڪن ٿا ته خير ۽ فتح مڪي جي موقعي تي رسول الله جن متعي جي اجازت ڏني... ان جو به جواب ڏنو ويو آهي. بحر الرائق ۾ صحيح مسلم جي روايت آهي ته رسول الله ﷺ جن فرمايو ته مون توهان کي عورتن سان متعي ڪرڻ جي اجازت ڏني هئي پر هاڻي ان کي قيامت تائين حرام ڪيو ويو آهي ۽ ان بابت ڪافي مشهور حديثون آهن.

شيعا الزام تراشي ڪن ٿا ته هڪ شخص (حضرت عمر رضی اللہ عنہ) ذاتي راءِ سان متعو حرام ڪيو. ليڪن دراصل حضرت فاروق اعظم رسول الله ﷺ جن جي حديث جي روشنيءَ ۾ متعي جي عمل کي روڪيو هو. نواقض ۾ برزنجي ۾ ابن ماجه جي صحيح سند واري حديث آهي ٿو ته حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ خطبو ڏيندي فرمايو ته رسول الله ﷺ جن اسان کي ٽي ڏينهن متعي جي اجازت ڏني هئي، پوءِ ان کي هميشه لاءِ حرام ڪري ڇڏيائون. خدا جو قسم جنهن به شادي شده اڄ کان پوءِ متعو ڪيو ته ان کي پٿر چٽي مارينداسون. حضرت عمر جي هن حديث کان سواءِ جمهور صحابه جون متعي جي حرام هجڻ بابت ڪيتريون حديثون آهن. تيسير البيان ۾ آهي ته متعي جي حرام هجڻ تي جمهور صحابه ۽ فقهاء جو اتفاق آهي، رافضين (شيعين) کان سواءِ ڪنهن به انهن سان اختلاف نه ڪيو آهي. شرح موطا ۾ زرقاني فرمائي ٿو ته رافضين کان ان مسئلي ۾ ڪنهن به اختلاف نه ڪيو آهي. مازري چوي ٿو ته متعي جي حق ۾ شيعا صحيح حديثن کان اڪيون ٻڌين ٿا ۽ قرآن جي آيت ”فما استمتعتم... الي اجل مسمى.“ مان دليل وٺن ٿا، حالانڪ ان ۾ انهن جي لاءِ ڪو دليل نه آهي ڇاڪاڻ ته جواز جون سڀ حديثون منسوخ آهن ۽ حواله ڏنل آيت مان مراد دائمي نڪاح آهي. حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ جي قراءت ۾ آيت سڳوريءَ ”فما استمتعتم“ ۾ ”الي اجل“ جا الفاظ نه آهن، جن جي اُڌار تي شيعا انهيءَ آيت مان ”عازي نڪاح“ مراد وٺن ٿا.

شيعين جو اعتراض آهي ته سني چون ٿا ته حديثن مان ثابت آهي ته متعي جي جيڪا اڳ ۾ اجازت حديثن ۾ هئي، ان کي قرآن منسوخ ڪيو آهي، حالانڪ حديثن جي ذريعي قرآن جو حڪم ثابت نه ٿيندو آهي. شيعا اهو به اعتراض ڪن ٿا ته هن مسئلي ۾ حديثن ۾ اختلاف پڻ آهي، ڪن ۾ اجازت آهي ۽ ڪن ۾ ممانعت. پر اهو به انهن جو مغالطو ۽ قريب آهي. پهرئين مغالطي جو جواب هيءُ آهي ته حديث رسول ڪتاب الله جي ڪنهن حڪم جي تخصيص يا تفصيل بيان ڪري سگهي

ٿي. سندن ٻئي مغالطي جو جواب هي آهي ته شريعت جو اصول آهي ته جيڪڏهن ڪنهن مسئلي جي باري ۾ ٻن قسمن جون حديثون هجن ته ان حديث تي عمل ڪيو ويندو جيڪا نبي ﷺ جي آخر ۾ ثابت هجي ۽ پاڻ ڪريم جو آخري قول يا آخري فعل پهرئين قول يا پهرئين فعل جو منسوخ ڪندڙ هوندو، هتي به مسئلي جي ساڳي ئي صورت آهي ته متعي جي اڳئين حڪم کي آخري حديثون رد ڪن ٿيون.

شيعا سڀني تي اعتراض ڪندي دعويٰ ڪن ٿا ته متعي جي ممانعت بابت جيڪي آيتون مٿي بيان ڪيون ويون، انهن مان متعي جي منسوخ ٿي ثابت نٿي ٿئي. اسان جو هن اعتراض بابت جواب ٻن طرحن سان آهي: ۱- نواقض جو مصنف چاڻائي ٿو ته ڪيترن اصحابن جي روايتن مان متعي جي منسوخ ٿي ثابت آهي، جن مان بعض جا نالا هي آهن: حضرت علي مرتضيٰ، عمر فاروق، عبدالله بن عمر، عبدالله بن عباس، سيرة بن سعيد الجهندي، سلم بن الاڪوع، ابن مسعود، حضرت جابر بن عبدالله، ابو ذر غفاري - رضي الله تعاليٰ عنهم اجمعين. صرف حضرت ابن عباس رضي الله تعاليٰ عنهما جي باري ۾ روايتن ۾ اختلاف آهي، ترجيح ۾ روايتن مان ثابت ٿئي ٿو ته انهيءَ به پنهنجو قول ڇڏي ڏنو هو. اهي سڀ روايتون تفصيلي حوالن سان ذڪر ڪيون ويون، ان ڪري هاڻي جيڪو حيله باري ڪندي متعي کي حلال چوندو، اهو شيطان جو مريد هوندو. ۲- ان کان سواءِ اسين متعي جي حرمت قرآن جي انهن آيتن مان ثابت ڪريون ٿا جن ۾ آهي ته ”پوءِ جيڪو زال ۽ ٻانهيءَ کان سواءِ ڪنهن ٻئي طريقي سان پنهنجي خواهش پوري ڪندو ته اهڙا ئي ماڻهو حد کان لنگهندڙ آهن.“ هن مضمون جون قرآن مجيد ۾ ڪيتريون آيتون آهن، جن جا مٿي حوالا ڏنا ويا. جيتوڻيڪ انهن ۾ صاف لفظن ۾ هن طرح حڪم نه آهي ته ”خبردار! هاڻي قيامت تائين متعو حرام آهي.“ جيئن حديثن مان اهڙو صاف اعلان ثابت آهي. پر قرآن مجيد جي آيتن، رسول الله ﷺ جي فرمانن ۽ صحابن ۽ تابعين ۽ فقهاء ۽ امت جي اجماع مان متعي جي قطعي حرمت ثابت ٿئي ٿي.

شيعا چون ٿا ته متعو نبي ﷺ جي حڪم سان ثابت آهي. حالانڪ اصل بحث هن ۾ نه آهي ته متعي جي اجازت رسول الله ﷺ جن ڏني هئي يا نه، ان ڪري ان دليل تي ڳنڍ ڏيڻ اجائي آهي، ڇاڪاڻ ته اهو ته اسين به مڃيون ٿا ته شروع ۾ اجازت هئي. پر اسين ان کان وڌيڪ هي به چئون ٿا ته قطعي حديثن مان ثابت آهي ته نبي ڪريم ﷺ جن ان اجازت کي بعد ۾ منسوخ ڪري ڇڏيو هو ان ڪري هاڻي متعي جي جائز هجڻ لاءِ پهرئين اجازت ڪارگر نه رهندي.

شيعا چون ٿا ته آيت سڳوريٰ فما استمتعتم متعي جي حق ۾ نازل ٿي. هتي به شيعا حضرات مغالطي باري کان ڪم وٺن ٿا، ڇاڪاڻ ته جن روايتن ۾ هن آيت سڳوريءَ کي متعي سان وابسته ڏيکاريو ويو آهي هن طرح بيان ڪيون ويون آهن ته: ”چيو وڃي ٿو.“ جيئن تفسير بياضوي ۾ آهي ۽ اصول هي آهي ته جيڪو مسئلو اهڙن لفظن سان ثابت هجي عالمن وٽ اهو مسئلو يا اهو قول ضيف ليکيو ويندو آهي. بحواله نواقض اڳ بيان ٿي چڪو آهي ته اهي غبي (شيعا) چون ٿا ته متعو قرآن مان ثابت آهي ۽ آيت فما استمتعتم مان دليل وٺن ٿا، پر اها سندن جهالت آهي... شيعا سڀني تي اعتراض ڪن ٿا ته توهان چئو ٿا ته متعي جي حرام هجڻ جو اعلان ٻه (يا ٽي) ڀيرا ڪيو ويو. آخر اهڙي ممانعت ڪهڙي ڪم جي جو وڏن وڏن اصحابن کان به اهو اعلان ڳجهو رهجي ويو. شيعين جي

انهيءَ طعني باريءَ جو جواب نواقض ۾ صحيح روايتن جي حوالي سان هن طرح ڏنو ويو آهي ته رسول الله ﷺ جن متعي کي فتح مڪه دوران هميشه لاءِ حرام ڪيو. ان جي چٽائي ۽ تجديد حجة الوداع جي خطبي ۾ ڪئي وئي. ابو داؤد ۾ ربيع بن سبرة کان روايت آهي ته آئون شاهدي ڏيان ٿو ته منهنجي پيءُ مون کي ٻڌايو ته رسول الله ﷺ جن متعي کي حجة الوداع ۾ قيامت تائين حرام قرار ڏنو. شيعا چون ٿا ته سني جي ڪتابن ۾ آهي ته خير جي جنگ دوران نبي ڪريم ﷺ متعي تي عائد ٿيل پابندي هٽائي هئي... دراصل اهو به شيعن جو قريب آهي. ڇاڪاڻ ته حديثن ۾ اهي الفاظ نه آهن ته ”هاڻي متعي تان پابندي ختم آهي.“ بلڪ حديثن مان معلوم ائين ٿئي ٿو ته حالت جنگ سبب خير ۾ اها پابندي عارضي طور نرم ڪئي وئي هئي. خير جي فتح کان بعد ساڳي پابندي ٻيهر لاڳو ڪئي وئي. پر اها پابندي قطعي نه هئي، ان ڪري فتح مڪه کان اڳ اها اجازت بحال ڪئي وئي. مڪي فتح ٿيڻ کان بعد وري ممانعت ۽ پابندي لاڳو ڪئي وئي ۽ قيامت تائين ممانعت جو قطعي اعلان ڪيو ويو. حجة الوداع جي موقعي تي لکن ماڻهن جي ميڙ ۾ اهو اعلان وري دهرابو ويو، تان ته جيڪڏهن ڪنهن کان اها حرمت گجهي هجي ته واقف ٿئي. نواقض ۾ علامه برزنجي ڄاڻائي ٿو ته هن مسئلي ۾ حق اهوئي آهي جيڪو امام شافعي رحمة الله عليه بيان فرمائي ٿو ته متعو اسلام جي شروعات ۾ صرف حالت جنگ ۾ حلال هو. غزوه خير تائين حلال رهيو. فتح خير کان پوءِ ان کي حرام ڪيو ويو. خير سن ۷ ه ۾ فتح ٿيو. اها حرمت هميشه لاءِ نه هئي. پوءِ رسول الله ﷺ جن فتح مڪه کان اڳ ان کي حلال ڪيو ۽ اهو ئي جنگ اوڀاس جو سال آهي. مڪه مڪرم فتح ٿيڻ بعد ان کي هميشه لاءِ حرام ڪيائون. پر جيئن ته ڪن ماڻهن تائين متعي جي حرام هجڻ جو حڪم نه پهتو هو ان ڪري سن ۹ هجري ۾ غزوه تبوك دوران انهن ماڻهن متعو ڪيو جن کي حرمت جي خبر نه هئي. رسول الله ﷺ کي خبر پئي ته ڏاڍا ڪاوڙيا ۽ خطبي دوران منع جو اعلان دهرابائون. وري حجة الوداع ۾ سن ۱۰ هجري ۾ ان جي حرام هجڻ جي تائيد ۽ تاڪيد ڪيائون. متعي جي حلت ۽ حرمت ۾ موافقت پيدا ڪرڻ جو اهو ئي طريقو آهي يعني ٻه ڀيرا حلال ٿيو پوءِ ٻه ڀيرا حرام ٿيو. شيعا چون ٿا ته حجة الوداع جي موقعي تي متعي جي منسوخ ۽ واري حديث جي لفظن ۾ اضطراب ۽ گڙبڙ آهي. حالانڪ اها حديث صحيح آهي ۽ صحيح سندن سان ثابت آهي جيئن مٿي نواقض جي حوالي سان بيان ٿيو ته رسول الله ﷺ جن فتح مڪي جي موقعي تي، ان کان پوءِ حجة الوداع جي خطاب ۾ هميشه لاءِ متعي جي حرام هجڻ جو اعلان فرمايو، جنهن کان پوءِ متعو ڪڏهن حلال نه ٿيو. ابو داؤد ۾ ربيعة بن سبرة جي روايت آهي ته رسول الله ﷺ جن متعي کي حجة الوداع ۾ حرام ڪيو جيئن امام بن حجر عسقلاني وضاحت ڪئي آهي ان ڪري ان جي سند ۾ ڪابه خرابي نه آهي پر طعن ڪندڙ تي طعن آهي ۽ جيڪو حديث ۾ اضطراب چوي اهو پاڻ مضطرب آهي، جو کيس نڪرڻ لاءِ ڪو رستو هٿ نٿو اچي.

شيعا چون ٿا ته منع جي حديث مشهور حديثن جي خلاف آهي، شايد سندن مراد غزوه خير دوران ممانعت آهي، حالانڪ توهان کي معلوم ٿي چڪو ته متعي کي خير ۾ نه، حجة الوداع ۾ هميشه حرام ڪيو ويو، جيئن ارشاد نبوي آهي ته ”بيشڪ (اڄ کان پوءِ) الله تعاليٰ قيامت تائين متعي کي حرام ڪري ڇڏيو آهي.“ (مسلم) خير کان بعد مڪو فتح ٿيو، جنهن دوران متعي جي اجازت

عطا ڪئي وئي هئي، جيئن نواقض ۾ بحواله مسلم حضرت ابوهريره جي روايت آهي ته رسول الله ﷺ جن فتح مڪه جي ڏينهن جڏهن اسين شهر ۾ داخل ٿياسين، متعي جي اجازت ڏني. مڪي مان نڪرڻ کان اڳ ان کان روڪي ڇڏيائون، ان ڪري حديث ۾ ڪو اختلاف نه آهي.

شيعا چون ٿا ته نبي ﷺ پاڻ اجازت ڏني (۽ حضرت عمر رضي الله عنه روڪيو) بار بار بيان ٿيو ته اها ابتدائي اجازت هئي، پوءِ سڌائين ممانعت فرمائي وئي. ان سبب جي ڪري اڳ ۾ ڏنل اجازت جو بعد ۾ نه اعتبار آهي، نه اختيار، پوءِ ان تي اصرار ۽ اجابو تڪرار بيڪار آهي. نواقض ۾ آهي ته متعو هميشه لاءِ حرام ٿيڻ کان پوءِ ڪڏهن به حلال نه ٿيو. ان کان بعد به ڪنهن کي متعي جي مباح هجڻ جو گمان هو ته ان جو مطلب اهو آهي ته کيس منع جو حڪم نه پهتو هو. جڏهن کيس هميشه حرام هجڻ جو فرمان نبوي معلوم ٿي ويو ته پنهنجي نظريي کان رجوع ڪيائين.

شيعا چون ٿا ته حضرت ابن عباس ۽ ابن مسعود جي جائز ڄاڻڻ کان بعد متعي کي ناجائز چوڻ ڪنهن به دليل سان ڪارگر نه آهي. ڪيترا دفعا ثابت ڪيو ويو ته جڏهن حضرت علي سائين رضي الله عنه، ابن عباس رضي الله تعاليٰ عنه کي روڪيو ۽ ٽوڪيو ته اهو پنهنجي راءِ کان رڪجي ويو. اهڙيءَ طرح حضرت ابن مسعود رضي الله تعاليٰ عنه به انهن سڀني اصحابن ۾ شامل آهي، جيڪي متعي کي سڌائين حرام ڄاڻندا هئا، جيئن علامه برزنجي نواقض ۾ ڄاڻائي ٿو. مسند خوارزمي ۾ حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله تعاليٰ عنه کان روايت آهي ته متعي جي اجازت ٿيڻ ڏينهن لاءِ رسول الله ﷺ جن ان وقت ڏني جڏهن اصحابن پرديس جي شڪايت ڪئي. بعد ۾ ان کي ان نڪاح جنهن ۾ مهر ۽ ميراث جا احڪام آهن، واري آيت سڌائين منسوخ ڪري ڇڏيو. ان ڪري اختلاف ثابت نٿو ٿئي.

شيعا چون ٿا ته سندن جي طرفان متعي جي حرام هجڻ بابت اجماع جي دعويٰ ڪرڻ جو اعتبار نه آهي، جو اهليت متعي کي جائز چون ٿا. اسين چئون ٿا ته شيعن جي مخالفت سبب اجماع امت تي ڪو اثر نٿو پوي، خاص ڪري جڏهن ته حضرت علي رضي الله عنه جا ارشادات مٿي تفصيل سان بيان ٿيا ته متعو هميشه حرام آهي. تفسير البيان ۾ آهي ته ان جا رڳو شيعا مخالف آهن. توضيح ۾ آهي ته اجماع امت حجت آهي بدعتي جيڪي ماڻهن کي متعي جي دعوت ڏين، اهي هرگز امت ۾ داخل نه آهن. وڌيڪ لکي ٿو ته اجماع جو پيو شرط اجتهاد جي صلاحيت آهي ۽ بدعتي ۽ فاسق جو اجتهاد قابل قبول نه آهي ۽ امت مان مراد اهل سنت والجماعة آهن، جن جو طريقو رسول الله ﷺ ۽ سندن اصحابن جو طريقو آهي. بدعتي ۽ شيعا سنت جماعه مان نه آهن ان ڪري عام امت ۾ داخل نه آهن، ان ڪري سندن مخالفت جو اعتبار نه آهي. زرقانيءَ ۾ آهي ته متعي جي حرمت اجماعي مسئلو آهي.

شيعا چون ٿا ته متعي جي مباح هجڻ جو مسئلو عقلي دليلن (درايت) سان ثابت آهي... معلوم ٿئي ٿو ته شيعن کي اها به ڄاڻ نه آهي ته شريعت ۾ درايت (عقلي دليل) ان وقت هلندي آهي جڏهن ڪنهن مسئلي جي باري ۾ الله ۽ رسول جو فرمان موجود نه هجي. متعي جي باري ۾ حضرت ابن مسعود رضي الله تعاليٰ عنه کان روايت آهي ته اسين رسول الله ﷺ جن سان جهاد ۾ شامل هئا. سون ته پاڻ اسان کي متعي جي اجازت ڏنائون (بخاري - مسلم) حضرت سلم بن الاڪوع رضي الله

تعالیٰ عنه جي روايت آهي ته رسول الله ﷺ جن طرفان اعلان ڪيو ويو ته اوهان کي متعي جي اجازت آهي (بخاري - مسلم) ثابت ٿيو ته رخصت ۽ اجازت شارع طرفان عطا ٿيل هئي. متعي جي حرمت جي منڪر مصنف اهي ٻئي روايتون پنهنجي ڪتاب جي شروع ۾ ڏنيون آهن، پر پوءِ وساري ويٺو ۽ ڄاڻي نه سگهيو ته ماڻهو پنهنجي سمجهه کان ڪم وٺي عقلي بنياد تي نه پر نقلي بنياد تي يعني رسول الله ﷺ جي اجازت سان شروع ۾ متعو ڪندا هئا. فتح (القدر يا فتح الباري؟ واللہ اعلم) ۾ چٽائي آهي ته رسول الله ﷺ جن متعي کي حلال ڪيو. محمد بن حسن شيباني چوي ٿو دراصل اسان کي خبر پھتي آهي ته رسول الله ﷺ جن هڪ پيري تي ڏينهن ماڻهن جي سفر جي صعوبت سبب متعو حلال ڪيو پوءِ وري منع ڪيائون.

شيڪا چون ٿا ته آخر حضرت ابوبڪر ۽ عمر رضي الله عنهما ڇهڻن اصحابن کان متعي جي منسوخ ۽ جو اعلان ڪيئن ڳجهو رهيو؟ ان اعتراض جو جواب مٿي تيسير البيان جي حوالي سان گذريو ته سن ڏهين هجري تائين هڪ کان وڌيڪ ڀيرا اجازت ملڻ سبب ڪن ماڻهن کان متعي جي حرمت ۽ منسوخ ۽ جو حڪم ڳجهو رهجي ويو، تانجو آخري حج جي موقعي تي ان جي دائمي حرمت جو اعلان ڪيو ويو، پر حجة الوداع جي موقعي تي پوري عالم اسلام جا مسلمان حج تي موجود هجن؛ اهو ضروري نه هو، ان ڪري شايد ڪن ماڻهن جي علم ۾ اڃا به مسئلو اچي نه سگهيو. نيٺ حضرت عمر رضي الله عنه کي پنهنجي خلافت جي زماني ۾ نئين سر اعلان ڪرڻو پيو ته خبردار! الله جو رسول پنهنجي حياتي ۾ متعو حرام ڪري چڪو آهي، هاڻي جيڪو اهو فعل ڪندو ان کي سنگسار ڪنداسون. ٻين لفظن ۾ حضرت عمر رضي الله عنه، الله جي رسول ﷺ جي ڪيل اعلان جي تجديد ڪئي، جنهن تي شيڪا صاحبان ناراض ٿين ٿا.

شيڪا چون ٿا ته امام مالڪ متعي کي جائز چونڊو هو. مگر فتح القدیر ۾ آهي ته حضرت امام مالڪ ڏانهن اها نسبت غلط آهي. بحواله هدايه بحر الرائق ۾ آهي ته ان ڏس ۾ امام مالڪ ڏانهن منسوب ڪيل قول غلط آهي جيئن شارح بيان ڪن ٿا. جڏهن ته مؤطا ۾ امام مالڪ ابن شهاب زهري کان، اهو عبدالله ۽ حسن کان، اهو پنهنجي پيءُ محمد کان، اهو پنهنجي پيءُ حضرت علي رضي الله عنه کان روايت ڪري ٿو ته خير جي ڏينهن رسول الله ﷺ جن متعي کان منع فرمائي. تيسير البيان مان اها به تائيد ۽ تخصيص ٿئي ٿي ته شيعن کان سواءِ ان جو ڪو به انڪاري نه آهي. حضرت مالڪ اهل سنت جي اڳواڻن مان آهي اهو هرگز اهڙي ڳالهه نٿو چئي سگهي. هن مسئلي جي باري ۾ الله جي فضل ۽ باجهه ڄاڻو مسڪين تي اهوئي ظاهر ٿيو آهي.

(بحث جو آخري ڀاڱو) جيئن شراب کي ”نبذ“ جو نالو ڏجي (يا وياج کي ڪاروبار چئجي) ته اهي حلال نه ٿيندا. ساڳيءَ ريت ڪي ماڻهو نفساني خواهش پوري ڪرڻ خاطر متعي جي روپ ۾ زنا ڪاري ڪن ٿا. علامه برزنجي نواقض ۾ ڄاڻائي ٿو ته (خواهشن جي پوڄارين جي) بڪواس بازيءَ مان اها به آهي ته متعي جي روپ ۾ زنا بازاريءَ کي جائز چون ٿا ۽ ان کي ستر نڪاحن برابر چون ٿا، تانجو ماڻهن زالن کي طلاقون ڏئي متعو ڪرڻ شروع ڪيو آهي. سندن گمراهه عالمن کين ٻڌايو آهي ته هڪ عورت سان هڪ رات ۾ ٻارهن ماڻهو متعو ڪري سگهن ٿا. جڏهن ٻار پيدا ٿئي ته پڪا وڏا وڃن جنهن جي نالي پڪو نڪري ٻار ان جو ٿيندو. اهو ته ائين آهي جو ڪيترا گڏهه، گڏهه تي يا ڪيترا

ڪٿا ڪٿي ٿي ڇڙهن پوءِ اهو معلوم ڪرڻ لاءِ پڪا وجهن. بيشڪ اهو ائين ئي آهي. جيئن نبي ڪريم ﷺ جن فرمايو آهي ته قيامت جي هڪ نشاني هيءَ به آهي ته ماڻهو زنا مان پيدا ٿيندا. هڪ عورت چوراھي تي ڪلر ڪلا زنا ڪرائيندي. هڪ لهندو ئي نه ته ٻيو مٿس ڇڙهندو ۽ توهان به رستن تي جانورن وانگر جماع ڪندا. آخر ۾ ڪي حديثون بيان ڪريون ٿا. جن مان متعي جي دائمي حرمت ثابت ٿئي ٿي:

۱- عن جابر بن عبد الله رضي الله عنه ڪنا نغزو مع رسول الله ﷺ ليس لنا فهاء قللنا الاستخصي فنهانا عن ذلك شر رخص لنا أن ننكح المرأة بالشوب إلى أجل [مسلم حديث: ۱۴۰۴] جابر بن عبدالله رضي الله عنه کان روايت آهي ته اسان رسول الله ﷺ جن جي اڳواڻي ۾ جهاد تي ويندا هئاسون ته اسان جون زالون اسان سان گڏ نه هونديون هيون. عرض ڪيوسون ته ڇا اسان حصي نه ٿيون؟ پاڻ ڪرهن ﷺ اسان کي ان کان منع فرمائي. پوءِ اسان کي اجازت ڏنائون ته ڪنهن عورت سان ڪپڙي (وغيره جي بدلي ۾) مقرر مدت تائين متعو ڪريون. ۲- عن الربيع بن سبرة أن أباه غزا مع رسول الله ﷺ فتح مكة قال فاقمنا بها خمس عشرة ليلة بين ليلة ويوم فأذن لنا رسول الله ﷺ في متعة النساء فخرجت أنا ورجل من قومي ولي عليه فضل في الجمال وهو قريب من الدمامة مع كل واحد منا برد فبردي خلق وأما برد بن عبي فبرد جديد غض حتى إذا كنا بأسفل مكة أو بأعلاها ففلقتنا فتاة مثل البكرة العنطنة فقلنا هل لك أن يستمتع منك أحدنا قالت وماذا تبذلان فنشر كل واحد منا برده فجعلت تنظر إلى الرجلين ويراهما صاحبي تنظر إلى عطفها فقال إن برد هذا خلق وبردي جديد. غض فنقول برد هذا لا بأس به ثلاث مرار أو مرتين ثم استمتعتم منها فلم أخرج حتى حرما رسول الله ﷺ وفي رواية له: فقال يا أيها الناس إني قد كنت أدنت لكم في الاستمتاع من النساء وإن الله قد حرم ذلك إلى يوم القيامة فمن كان عنده منهن شيء فليخل سبيله ولا تأخذوا مما آتيتموهن شيئا وفي رواية قال رأيت رسول الله ﷺ قائما بين الركن والباب وهو يقول يمثل حديث بن ثوبان [مسلم حديث ۱۴۰۶] وفي رواية ربيع بن سبرة عن أبيه أن رسول الله ﷺ رخص في متعة النساء ثم آتيت به ثلاث فإذا هو يحرمها أشد التحريم ويقول فيها أشد القول [ابن حبان ۴۱۴۴] ربيع کان روايت آهي ته سندس پيءُ سبره رضي الله عنه فتح مڪي واري لشڪر ۾ شامل هو. پاڻ فرمائي ٿو ته اتي اسان پنجويهن کان ٽيهه ڏينهن راتيون ترسياسون. اسان کي رسول الله ﷺ جن عورتن سان متعي ڪرڻ جي اجازت ڏني. مان ۽ منهنجي قوم جو هڪ شخص (متعي جي خاطر عورت جي تلاش لاءِ) نڪتاسون. مان ان شخص کان وڌيڪ خوبصورت هيس. اهو ڪجهه بدشڪل هو. اسان مان هر هڪ وٽ هڪ چادر هئي. منهنجي چادر پراڻي ۽ منهنجي سوٽ جي چادر نئين نرم هئي. جڏهن مڪي جي هيٺاهين پاسي يا (چيائين ته) مٿانهين پاسي آياسون ته اسان کي سهڻي قد واري ڊگهي نوجوان عورت ملي. اسان ان کي چيو ته ڇا تون ان تي راضي آهين ته اسان مان ڪو توهان متعو ڪري؟ انهيءَ چيو ته توهان ان ڏس ۾ مون کي ڪهڙي شيءِ ڏيندا. اسان ماڙ: هر هڪ پنهنجي پنهنجي چادر کولي. اها عورت اسان مان هر هڪ کي ڏسڻ لڳي ۽ منهنجو ساٿي ان جي ڪلهن ڏانهن نهارڻ لڳو. کيس چيائين ته هن جي چادر پراڻي ۽ منهنجي نئين ۽ نرم آهي. انهيءَ جواب ڏيندي ٿي يا به پيرا چيو ته سندس چادر ۾ حرج نه آهي. پوءِ مون ان سان متعو ڪيو. اڃا اتان مس نڪتس ته رسول الله ﷺ جن متعي جي حرام ٿيڻ جو اعلان ڪرايو. سندس هڪ روايت ۾ آهي ته رسول الله ﷺ جن فرمايو ته اي انسانو! بيشڪ مون توهان کي متعي جي اجازت ڏني هئي. هاڻي الله تعاليٰ ان کي قيامت جي ڏينهن تائين حرام ڪري ڇڏيو آهي. تنهن ڪري جنهن وٽ متعي واري (عورت) هجي، ان کي ڇڏي ۽ جيڪي توهان کين (مال ملڪيت) ڏنو آهي، اهو واپس نه وٺو. سندس ٻي روايت ۾ آهي ته رسول الله ﷺ جن اهو اعلان حجراسود ۽ (حطيم) جي دروازي وٽ فرمايو. ابن حبان جي روايت ۾ آهي ته نبي ڪريم ﷺ جن اسان کي متعي جي اجازت ڏني، تن ڏينهن کان پوءِ جڏهن سندن خدمت ۾ حاضر ٿيس ته پاڻ سڳورا رضي الله عنه

متعي کي سخت لفظن ۾، ڏاڍي سختيءَ سان حرام قرار ڏئي رهيا هئا. ۳- وعروءَ بن الزبير آن عبد الله بن الزبير قام بمكة فقال إن ناسا أعمى الله قلوبهم كما أعمى أبصارهم يفتون بالمتعة يعرض برجل فناداه فقال إنك لجلف جاف فلعمري لقد كانت المتعة تفعل على عهد إمام المتقين يريد رسول الله ﷺ فقال له بن الزبير فجرب بنفسك فوالله لئن فعلتها لارجمك بأحجارك [مسلم باب نكاح المتعة- بيهقي حديث: ۱۳۹۴۲] (۳) عروه بن زبير کان روایت آهي ته عبدالله بن زبير رضه مڪي ۾ خطبو ڏيڻ لاءِ اتي بيٺو. جنهن ۾ هڪ شخص تي اعتراض ڪندي چيائين ته ڪي ماڻهو آهن، جن جي دلين کي الله تعاليٰ ائين انڌو ڪري ڇڏيو آهي، جيئن انهن جي اکين جي ديد کي انڌو ڪري ڇڏيو آهي، اهي متعي جي حلال هجڻ جي فتويٰ ڏئي رهيا آهن. اتي هڪ شخص ان کي پڪاري چيو ته تون ته صفا ڪو جٽ آهين، مون کي منهنجي جان جو قسم آهي ته امام المتقين يعني رسول الله ﷺ جي زماني ۾ اهو متعو حلال هو. عبدالله بن زبير رضه کيس چيو ته جڳو! تون تجربو ڪري ڏس! الله جو قسم! جيڪڏهن تو اهو ڪم ڪيو ته ضرور توکي پڙجي ماريندس. ۴- عن عبد الله والحسن ابني محمد بن علي عن أبيهما عن علي بن أبي طالب أن رسول الله ﷺ نهى عن متعة النساء يوم خيبر وعن أكل لحوم الحمير الأنسية وفي رواية لهما قالاً سمع علي بن أبي طالب يقول لفلان إنك رجل تائه نهانا رسول الله ﷺ بمثل حديثيحي وفي رواية لهما عن علي أنه سمع بن عباس يلين في متعة النساء فقال مهلا يا بن عباس فإن رسول الله ﷺ نهى عنها يوم خيبر وعن لحوم الحمير الأنسية [مسلم حديث ۱۴۰۷، فتح الباري ص ۱۸۹ج ۹- ص ۱۶۸ج ۹، شرح زرقاني ص ۱۹۸ج ۳، بخاري حديث: ۳۹۷۹، ابن حبان باب نكاح المتعة حديث ۴۱۴۰- ۴۱۴۳، ترمذی باب ما جاء في تحرير نكاح المتعة حديث ۱۱۲۱، دارمی حديث ۱۹۹۰، أحمد حديث ۵۹۲، سنن البيهقي الكبرى حديث ۱۳۹۲، المعجم الاوسط حديث ۲۴۴۴، التمهيد لابن عبد البر ص ۹۹ج ۱۰، شرح نووي ص ۱۹۹ج ۹] عبدالله ۽ حسن بن محمد بن علي پنهنجي پيءُ کان، اهو علي بن ابي طالب رضه کان روایت ڪري ٿو ته رسول الله ﷺ جن فتح خيبر جي ڏينهن ۾ ٻن ٻن ٻن ٻن کان منع فرمائي: ۱- متعي کان ۲- گهرو گڏهه جي گوشت کان. سندن ٻي روایت ۾ آهي ته علي رضه فلاڻي (ابن عباس رضه) کي چيو ته تون تو ڪو گمراه شخص آهين. اسان کي ته رسول الله ﷺ جن متعي کان منع فرمائي آهي. سندن ٻي روایت ۾ آهي ته علي رضه کي خبر پئي ته ابن عباس رضه متعي جي جواز جي باري ۾ نرمي ڪري ٿو (يعني ان جي اجازت ڏيندو آهي) کيس فرمايائين ته اي عباس رضه! ڇا پتا! ان کان باز اچ! ڇاڪاڻ ته رسول الله ﷺ جن خيبر فتح ٿيڻ واري ڏينهن عورتن سان متعي ڪرڻ ۽ گهرو گڏهه جي گوشت کائڻ کان منع فرمائي آهي. ۵- وروى عن علي رضه أنه قال نسخ صوم رمضان كل صوم ونسخت الزكاة كل صدقة ونسخ الطلاق والعدة والميراث المتعة ونسخت الأضحية كل ذبح. علي رضه جي روایت آهي ته رمضان جي روزي ٻين روزن کي، زڪوة جي فرضيت ٻين صدقات جي فرضيت کي ۽ نڪاح، طلاق ۽ ميراث متعي کي ۽ اضحي هر قسم جي ذبيحن کي منسوخ ڪري ڇڏيو (تفسير قرطبي ص ۱۲۹ج ۵)

محرمات جو بيان

سوال: زانيءَ جي پٽ ۾ زانيائيءَ جي ڌيءَ جو نڪاح پاڻ ۾ ٿي سگهي ٿو؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.
جواب: سندن نڪاح پاڻ ۾ جائز آهي، بحر الرائق ۾ آهي ته زاني مرد جي اولاد زاني عورت جي اولاد لاءِ ۽ زاني مرد جو پيءُ ڏاڏو زانيائيءَ جي ماءُ نانيءَ لاءِ حلال آهي. ان جو سبب هي آهي ته همبستري، حلال طريقي سان هجي، يا حرام طريقي سان، ان جي ڪري نه مرد جو پيءُ ڏاڏو ان عورت جي ماءُ نانيءَ تي حرام ٿيندو ۽ نه ٻنهي جو اولاد هڪ ٻئي تي حرام ٿيندو. مثانه ۾ بحواله تاتارخانيه آهي ته همبستري ڪندڙ جو پٽ يا ان جو پيءُ، همبستري ڪرائيندڙ عورت جي ڌيءَ يا ماءُ تي حرام نه آهي. پوءِ جيئن زاني مرد جي فروع (اولاد) جو نڪاح، زاني عورت جي فروع (اولاد) سان جائز آهي، تيئن

مڙس جي هڪ زال جي پٽ جو نڪاح ٻي زال جي اڳ ڄاڻي ڏيڻ سان جائز آهي، جيئن درمختار ۾ آهي ته: هڪ شخص لاءِ پيءُ جي زال جون ڌيئرون ۽ پٽ (جيڪي ٻئي مڙس مان هجن) حلال آهن ۽ جيئن هدايه ۾ آهي ته نسبي ڀاءُ جي پيڻ سان شادي ڪرڻ جائز آهي ۽ اهو هن طرح آهي جيئن پيءُ جو ڀاءُ هجي، جڏهن ان کي ماءُ منجهان پيڻ هجي ته ان پيءُ جي ڀاءُ لاءِ جائز آهي ته ان سان شادي ڪري ۽ جيئن بحرالرائق ۾ آهي ته پيءُ جي اڳ ڄاڻي ڏيڻ سان شادي ڪرڻ جائز آهي ۽ جيئن قهستاني ۾ آهي ته هڪ شخص کي پنهنجي پيءُ مان (مڳو) ڀاءُ آهي، جنهن کي پيءُ ماءُ مان پيڻ آهي ته اهو ڀاءُ پنهنجي ان پيڻ سان شادي ڪري سگهي ٿو، جيڪا پيءُ ماءُ مان اٿس ڇو ته انهن ٻنهي ۾ ڪوبه اهڙو نسب نه آهي، جيڪو انهن ٻنهي جي نڪاح کي حرام ڪري. ان مان ثابت ٿيو ته رڳو جماع ڪرڻ سان ٻنهي جا فروع (اولاد) هڪ ٻئي تي حرام نٿا ٿين ڇو ته بيشڪ نسبي ڀاءُ جي پيڻ جي ماءُ سان سندس پيءُ همبستري ضرور ڪئي آهي، پر منجهن اهڙو نسب نه آهي جيڪو ٻنهي ۾ نڪاح کي حرام ڪري. ان سان ان شخص جي قول جي غلطي ظاهر ٿي جيڪو چوي ٿو ته زاني مرد ۽ زاني عورت، پاڻ ۾ زال مڙس جي حڪم ۾ آهن انهيءَ ڪري انهن ٻنهي جي اولاد جي پاڻ ۾ شادي ٿي نٿي سگهي. اسين به اهو تسليم ڪريون ٿا پر اسين اهو به چئون ٿا ته رڳو مرد جي جماع ڪرڻ سان سندس اولاد، سندس زال جي اڳئين مڙس جي اولاد تي حرام نه ٿيندا آهن، جيئن مٿي بيان ٿيو، بلڪل اهڙي طرح رڳو زنا ڪرڻ سان زاني مرد جو اولاد، زاني عورت جي اولاد تي حرام نه ٿيندو آهي. ان مان ثابت ٿيو ته جماع حلال طريقي سان ڪيو هجي يا حرام رستي ۾ ٻنهي جو حڪم هڪجهڙو آهي. بحرالرائق ۾ آهي ته چئن قسمن جا مرد ۽ عورتون پاڻ ۾ شادي نٿا ڪري سگهن: ۱- زاني عورت جنهن شخص کان زنا ڪرائي، ان شخص جي پيءُ ڏاڏي سان نڪاح نٿي ڪري سگهي. ۲- ساڳيءَ ريت اها عورت زناڪار مرد جي اولاد سان به نڪاح نٿي ڪري سگهي، سندس اولاد پنهنجي نسب مان هجي يا رضاعت مان (يعني ان جي زال جي کير پيارڻ جي ڪري سندس اولاد هجي). ۳- اهڙيءَ طرح زاني مرد جنهن عورت سان زنا ڪري، ان جي ماءُ ڏاڏي سان نڪاح نٿو ڪري سگهي. ۴- ۽ زاني مرد زناڪار عورت جي اولاد سان به نڪاح نٿو ڪري سگهي، سندس اولاد نسبي هجي يا رضاعي. اسان جي هن تحرير سان الله جي فضل ڪرم سان هن مسئلي جي باري ۾ پيدا ٿيل سڀ شڪا ختم ٿي ويا. پڻ اهو به ثابت ٿيو ته عقلي اعتبار سان، نه ثقلي اعتبار سان زانيءَ جي اولاد کي زانيائي جي اولاد تي حرام ڪرڻ جو ڪوبه سبب موجود نه آهي.

سوال: هڪ شخص ڪنهن عورت سان زنا ڪري ته ان جي ڌيءُ سان شادي ڪري سگهي ٿو يا نه؟

جواب: بظاهر مذهب ۾ زانيءَ لاءِ زانيائيءَ جي ڌيءُ سان شادي ڪرڻ جائز نه آهي. هدايه ۾ آهي ته ڪنهن عورت سان زنا ڪيائين ته ان جي ماءُ، ۽ ان جون ڌيئرون ان تي حرام آهن. فقه جي متن، شرح ۽ فتاويٰ جي ڪتابن ۾ ائين آهي. عالمن اها به وضاحت ڪئي آهي ته جيڪڏهن ڪنهن اهڙو فيصلو ڪيو ته اهو لاڳو نه ٿيندو. بحرالرائق ۾ آهي ته مذهبي مسلڪن مطابق هيٺين مسئلن جي باري قضا نافذ نه ٿيندي: ۱- رد ڪيل ڪيس کي سالن کان بعد وري بحال ڪري. ۲- زانيائيءَ جي ڌيءُ يا ماءُ سان نڪاح جو فيصلو ڪري ۳- ڪنهن شخص جي حق ۾ متعي واريءَ مانيءَ کي زال قرار ڏئي. خانيه

جي حوالي سان وڌيڪ ڄاڻائي ٿو ته ڪنهن مرد ڪنهن عورت سان زنا ڪئي پوءِ توبه ڪيائين ته به ان زانيائيءَ جي ڏيءَ ان تي هميشه حرام رهندي. فتح القدير ۾ آهي ته هن مسئلي ۾ اسان جو اهوئي قول آهي جيڪو قول آهي صحابہ مان حضرت عمر، ابن مسعود، (وڌيڪ صحيح قول مطابق) ابن عباس، عمران بن حصين، جابر - رضي الله عنهم - ۽ جمهور تابعين جو مثلاً: حسن بصري، شعبي، نخعي، اوزاعي، طاؤس، مجاهد، عطاء، سعيد بن مسيب، سليمان بن يسار، حماد، ثوري ۽ اسحاق بن راهويہ - رحمهم الله اجمعين - مسئلي جي تائيد ۾ اسان جي ساٿين ڪيتريون حديثون بيان ڪيون آهن جن مان هڪ حديث ۾ آهي ته هڪ شخص رسول الله ﷺ جن کان پڇيو ته يا رسول الله ﷺ مون جهالت واري زماني ۾ ڪنهن عورت سان زنا ڪئي هئي ڇا هاڻي ان جي ڏيءَ سان نڪاح ڪري سگهان ٿو؟ رسول الله ﷺ جن فرمايو ته مون کي معلوم نه آهي. تنهنجي لاءِ درست نه ٿيندو ته تون ان جي ماءُ جي (اگهڙ) کان به آگاهه ٿيو آهين ته هاڻي ان جي ڏيءَ جي اگهڙ تي به واقف ٿين. يعني ان سان همبستري ڪرين. ٻي حديث ۾ آهي ته اهو شخص ملعون آهي، جيڪو ماءُ سان همبستري ڪري وري ان جي ڏيءَ سان به همبستري ڪري. حضرت ابن عمر رضي الله تعاليٰ عنه کان روايت آهي ته جڏهن ڪر مرد ڪنهن عورت سان جماع ڪري يا ان کي شهوت سان چمي ڏي، يا ان کي هٿ لائي ته مٿس سندس ماءُ ۽ ڏيءَ حرام آهي. ان مان ثابت ٿيو ته زانيءَ تي زانيائيءَ جي ڏيءَ حرام آهي. جنهن به حنفيءَ کي فروعِي مسائل ۾ مهارت هوندي اهو ڪڏهن به ان جي حرام هجڻ ۾ شڪ نه ڪندو. جيڪو ان جي جائز هجڻ جي فتويٰ ڏئي، اهو بيوقوف مفتي امام ابوحنيفه جي مذهب موافق ان سزا جو حقدار آهي ته ان کي پٿر چٽي مارجي جيئن فقيهن کان گجهو نه آهي واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب.

سوال: هڪ مرد خواب ۾ ڪنهن عورت سان زنا ڪئي يا شهوت سان ان کي هٿ لڌائين، ڇا فتويٰ ڏنل روايت مطابق ان سان سندس نڪاح جي حرمت قائم ٿيندي، بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ان ڏس ۾ ڪا ضعيف يا قوي روايت نٿي لڳي. هن مسئلي جو بنياد ان اصول تي آهي ته ننڊ ۾ ماڻهو ڪنهن سان جماع ڪري يا ان کي شهوت سان هٿ لڌائي ته اها خيالي ڳالهه آهي ۽ حرمت تڏهن ثابت ٿيندي جڏهن حقيقي معنيٰ ۾ ڪنهن سان جماع ڪري. ان سان ملندڙ جلندڙ مسئلي جي صورت خانيه ۾ هن طرح آهي ته آئيني ۾ ڪنهن شخص عورت جي اگهڙ ڏئي، پوءِ کيس شهوت سان ڏٺائين ته ان تي ان جي ماءُ ۽ ان جي ڏيءَ حرام نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته سندس اگهڙ نه، پر ان جو عڪس ڏٺو آهي. جواهر الفتاويٰ ۾ آهي ته شيخ الاسلام علاء الدين، جيڪو سمرقند جو سڀ کان وڏو عالم هو، ان کان پڇيو ويو ته ڪنهن قسم ڪنڀو ته فلاڻي جو منهن نه ڏسندس پوءِ ان جو منهن آئيني ۾ ڏٺائين (ان جي باري ۾ ڪهڙو حڪم آهي) فرمايائين ته اهو شخص ڪتاب الله مطابق قسم جي پڇڪڙي ڪندڙ نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته آئيني ۾ سندس عڪس ڏٺو اٿس، سندس منهن نه ڏٺو اٿس. ڇاڪاڻ ته هڪ چهرِي جو ٻن هنڌن تي هڪ وقت ۾ هجڻ مشڪل آهي. ساڳيو ئي حڪم خواب ڏسندڙ جو آهي، جيڪو پنهنجي وس ۽ اختيار ۾ به نه هوندو آهي جڏهن ته آئينو ڏسندڙ کي اختيار به هوندو آهي. جڏهن حالت بيداريءَ ۾ آئيني ۾ اگهڙ ڏسندڙ شخص جي حرمت ثابت نٿي ٿئي ته خواب ۾ خيالي عورت سان خيالي هٿ چراند ڪندڙ شخص جي حرمت ڪيئن ثابت ٿيندي. اهڙي قسم جو

هڪ لطيفو ڪتابن ۾ آهي. ابوعور اسلمي چوي ٿو ته حضرت علي رضي الله تعاليٰ عنه وٽ هڪ شخص چيو ته امير المؤمنين! مون کي ننڊ ۾ فلاڻي جي ماءُ تي تڙ پئجي ويو. ماني جو مڙس اتي ويٺو هو، تهوڙي ان کي قابو ڪيائين ۽ چيائين ته هن کان منهنجو حساب وٺو. حضرت علي رضي الله تعاليٰ عنه کلي فرمايو ته ننڊ واري بابت ڪوبه حڪم نه آهي. هن کي اس ۾ بيهار ۽ ان جي پاڇي تي حد هن (عبدالرزاق) والله اعلم بالصواب.

سوال: پنهنجي پائتي جي وفات کان پوءِ ان جي زال سان عدت گذرڻ کان بعد شادي ڪرڻ جائز آهي يا نه؟

جواب: حلال آهي ڇاڪاڻ ته قرآن ۾ آهي ته وحلائل ابناءِ ڪم الذين من اصلا بڪم (توهان جي پنهنجن پٽن جون اهي گهرواريون (نهرون) جيڪي اوهان جي صلب (تخمر) مان آهن اوهان تي حرام آهن) ظاهر آهي ته پائتيو هجي يا پائيجو، اهو ماڻهوءَ جو پنهنجو تخمر يا پنهنجو خون نه آهي. ان ڪري ان جي فوت ٿيڻ بعد ان جي بيوه سان نڪاح ڪرڻ جائز آهي. الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته ”واحل لڪم ما وراءكم“ (انهن بيان ڪيل رشتن کان علاوه ٻيا مت مانت اوهان لاءِ حلال آهن)

سوال: نور الايضاح ۾ آهي ته هڪ مرد ڪنهن عورت سان زنا ڪئي يا ان کي چمي ڏنائين يا ان کي شهوت سان هٿ لڳايائين پوءِ ان جي ڌيءُ سان شادي ڪيائين ته جائز آهي يا نه؟ جڏهن قاضي چوي ته ان سان نڪاح جائز آهي، نه ته جائز نه آهي، چاهي حنفي هجي، چاهي شافعي (تحفة الفقہ). ان روايت تي عمل آهي يا نه؟

جواب: اها شاذ روايت آهي، ان تي عمل نه آهي، متن، شرح ۽ فتاويٰ جي معتبر ڪتابن جي خلاف آهي. ڪنز الدقائق ۾ آهي ته زنا ڪرڻ، هٿ لائڻ، ۽ شهوت سان ڏسڻ سان نڪاح جي حرمت ثابت ٿي ويندي. سيني فقهي ڪتابن جي متن ۾ ائين آهي ۽ اهوئي مسئلو مذهب ليکيو ويندو آهي جيڪو متون ۾ هجي (بحر الرائق) هدايه ۾ آهي ته جنهن شخص ڪنهن عورت سان زنا ڪئي، ان تي ان جي ماءُ ۽ ڌيءُ حرام ٿي ويندي. بحر الرائق ۾ آهي ته جنهن شخص ڪنهن عورت سان برائي ڪري توبه ڪئي ته ان جي ڌيءُ ان تي هميشه حرام ٿيندي. سيني معتبر شرحن ۾ ائين آهي. جواهر الاخلاقي ۾ آهي ته همبستري ڪرڻ، هٿ لائڻ، چمي ڏيڻ ۽ اڳهڙ جي اندرئين حصي کي شهوت سان ڏسڻ سان به مٽيءَ واري حرمت ثابت ٿي ويندي آهي ان تي فتويٰ آهي. جامع الفصولين ۾ آهي ته زانيائيءَ سان زاني مرد جي پيءُ ۽ پٽ جي نڪاح کي ڪو جائز ڪري ته فيصلو لاڳو نه ٿيندو. بحر الرائق ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪو شخص هيٺيان فيصلا ڪري ته لاڳو نه ٿيندا: ۱- ڪيترن سال اڳ رد ڪيل دعويٰ کي ٻيهر بحال ڪرڻ ۲- مڙس جي غير موجودگيءَ ۾ خرچ وغيره نه ڏيڻ جي الزام ۾ زال ۽ مرد ۾ جدائي ڪرائڻ ۳- زاني مرد جي پيءُ يا پٽ سان زاني عورت جو نڪاح ڪرڻ. يا ان جي ابتڙ زاني عورت جي ماءُ يا ڌيءُ سان زاني مرد جو نڪاح ڪرڻ. اشباه ۾ به ساڳيءَ طرح آهي. علماء اها به وضاحت فرمائين ٿا ته مقلد قاضيءَ جو فيصلو پنهنجي مذهب جي خلاف نافذ نه ٿيندو. قنبر ۾ آهي ته مقلد قاضي جيڪڏهن پنهنجي مذهب جي خلاف فيصلو ڪري ته لاڳو نه ٿيندو. درمختار ۾ آهي ته قاضي مقلد پنهنجي مشهور مذهب جي خلاف فيصلو ڪري جيئن اسان جي زماني ۾ عام حنفي قاضي يا

مجتهد آهن ته وڌيڪ صحيح قول موجب بلڪل نافذ نه ٿيندو. بلڪ عالم پڙائي ڪئي آهي ته اهڙي فيصلي کي رد ڪري ڇڏجي. درمختار جو مصنف پڙائي ٿو ته اهوئي قول مختار ۽ ان تي ئي فتويٰ آهي والله اعلم.

سوال: هڪ شخص پنهنجي سسن کي اگهاڙو ڪري ان جي پنيءَ تي ويٺو ته ان سان مٽيءَ واري حرمت ثابت ٿيندي يانه؟

جواب: جيڪڏهن ان جي مخصوص عضوي ۾ حرڪت آئي ته مٽيءَ واري حرمت ثابت ٿي ويندي ۽ سندس اها ڳالهه تسليم نه ڪئي ويندي ته مون کي شهوت نه هئي، والله تعاليٰ اعلم. درمختار ۾ آهي ته عورت دعويٰ ڪري ته مرد جي چمڻ سبب مون کي شهوت ٿي آهي. مرد انڪاري آهي ته مرد جي ڳالهه مڃي ويندي پر جيڪڏهن سندس مخصوص عضو ۾ چرپر آهي ۽ عورت کي ڀاڪرياتو اٿس ته مرد جي ڳالهه نه مڃبي.

سوال: زيد جي مثلاً مسمات مريم سان نکاح جي حرمت ثابت آهي، يعني اها ان جي ڌيءُ آهي ۽ چاهي ٿو ته ان جي ڌيءُ سان شادي ڪري ۽ ان ڏس ۾ عمرو ان جي مدد ڪري، جنهن کي به اها حقيقت معلوم آهي ته اها نياڻي مٿس حرام آهي. تڏهن به سندس وڪيل ٿئي ٿو ته اهو به شرعي اعتبار سان گناهه جي وبال ۾ شريڪ ٿيندو يانه؟

جواب: ان تان آخرت جو وبال ختم نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته ان گناهه جي ڪم کان بچڻ مٿس لازم هو. پوءِ ان جي مدد ڪيئن ڪيائين؟ الله تعاليٰ جو ارشاد آهي تعاونوا علي البر والتقوي ولا تعاونوا علي الاثم (نيڪي ۽ تقويٰ جي ڪمن ۾ هڪ ٻئي جي مدد ڪريو ۽ گناهه جي ڪمن ۾ هڪ ٻئي جي مدد نه ڪريو) بيضاويءَ جي حاشيه ۾ علامه عصام لکي ٿو آهي ته: الله تعاليٰ جو فرمان آهي ته (اهي يهودي) هڪ ٻئي سان گناهه ۽ اسلام دشمنيءَ جي ڪمن ۾ مدد ڪن ٿا، يعني الله جو عهد ٽوڙين ٿا ۽ ظلم جي ڪمن ۾ مدد ڪن ٿا. مشڪوٰ ۾ حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه کان روايت آهي ته رسول الله ﷺ جن فرمايو ته جڏهن بني اسرائيل گناهه ڪرڻ شروع ڪيا ته سندن عالمن ڪن روڪيو، پر اهي نه رڪيا. پوءِ انهن سان گڏجي اٿندا ويهندا ۽ ڪائيندا پڻيندا رهيا. تڏهن الله تعاليٰ جل شانہ سڀني جي دلين کي هڪجهڙو مجرم بنائي ڇڏيو ۽ مٿن حضرت داؤد ۽ حضرت عيسيٰ عليهما السلام جي زباني لعنت ڪيائين، ڇاڪاڻ ته گناهه ڪندا هئا ۽ حد کان لنگهندڙ هئا (ترمذي) اسان جي زماني ۾ به اهوئي انهن ماڻهن جو حال آهي جيڪي سگهه رکڻ جي باوجود گناهه جي ڪمن کان منع ڪرڻ جي بجاءِ ڏوهارين سان اٿن ويهن ٿا، انهن سان گڏ ڪائين پيئن ٿا پوءِ انهن جو حال ڪهڙو ٿيندو؟ هي به فرمايو ويو آهي ته گناهه ۾ مدد ڪندڙ ان جو ڪندڙ آهي، والله تعاليٰ اعلم بالصواب.

سوال: زيد ۽ عمرو ٻئي ڀائر آهن. سندن پيءُ هڪ ۽ ماءُ جدا آهي. زيد کي خالد نالي پٽ هو، جيڪو وفات ڪري ويو. سندس رن زال سان سندس چاچو عمرو شادي ڪرڻ گهري ٿو اهو نکاح جائز آهي يانه؟

جواب: شريعت سڳوريءَ ۾ اهو نکاح جائز آهي جيتوڻيڪ چاچو پيءُ جي جاءِ تي آهي پر حقيقي

پيءُ نه آهي ۽ ڀائٽيو پٽ وانگر آهي پر حقيقي پٽ نه آهي. رڳو حقيقي پٽ جي زال سهري تي حرام آهي، جيئن الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته وحلائل ابناؤ ڪم الذين من اصلائكم (توهان جي انهن پٽن جون نهرون اوهان تي حرام آهن جيڪي اوهان جا حقيقي پٽ هجن) پٽيلن يا ڀائٽين ۽ ڀائڻين جي طلاق ڏيڻ يا فوت ٿي وڃڻ کان بعد ڇاپو وغيره نڪاح ڪري ته جائز آهي.

سوال: حنفي مذهب ۾ آزاد عورت جي هوندي ٻانهيءَ سان نڪاح ڪرڻ جائز آهي يا نه؟

جواب: حرام آهي جيئن هدايه ۾ آهي ته آزاد جي ٻانهيءَ سان شادي جائز نه آهي. رسول الله ﷺ جو ارشاد آهي ته آزاد مرد لاءِ ٻانهيءَ سان شادي ناجائز آهي. بحواله دارقطني فتح القدير ۾ حضرت عائشه رضي الله عنها جي روايت آهي ته رسول الله ﷺ جن فرمايو ته آزاد مرد جي ٻانهيءَ سان شادي ڪرڻ جائز نه آهي. الفاظن جي معمولي فرق سان طبرانيءَ، مصنف عبدالرزاق ۽ ابن ابي شيبه ۾ حسن بصريءَ جي مرسل روايت، عبدالرزاق ۾ ابوزبير، حسن بصري ۽ سعيد بن مسيب جي حوالي سان جابر بن عبدالله رضي الله عنه جي روايت، ابن ابي شيبه ۾ علي ۽ ابن مسعود رضي الله عنهما جي روايت، ابن ابي شيبه ۾ سعيد بن مسيب ۽ مڪحول جي روايت به موجود آهي. صحابه ڪرام ۽ تابعين عظام جا اهي اقوال مٿين مرسل حديث جي تائيد ڪن ٿا، ان ڪري ان کي قبول ڪرڻ واجب آهي. پڻ عالمن جو اتفاق به ان نظريي کي زور وٺرائي ٿو. فقهي ڪتابن مان جواهر الفتاويٰ ۾ آهي ته آزاد عورت جي بچاءَ ٻانهيءَ سان نڪاح ڪري ته منعقد نه ٿيندو. يعني ان جي حرام هجڻ جو علم رکڻ جي باوجود ڪو شخص اهو ڪم ڪندي لذو وڃي ته ان تي زنا جي حد لاڳو ڪئي ويندي، جيئن بحر مان ان جو دليل آهي. رهيو هي مسئلو ته ٻئي جي زال سان نڪاح ڪرڻ ۽ ٻئي جي زال ڄاڻڻ جي باوجود وٽس اچ وڃ رکڻ، ان ماني تي عدت جا احڪام لاڳو نه ٿيندا، ڇاڪاڻ ته ان ناجائز نڪاح کي ڪير به جائز نٿو چوي، ان ڪري اصولي اعتبار سان اهو (جبري نڪاح) نافذ العمل ئي نه ٿيندو، ان ڪري ان جي حرام هجڻ جو علم رکڻ جي باوجود جيڪو اهو ڪڍوڪم ڪري ان تي زنا جي حد لاڳو ڪئي ويندي. جواهر ۾ وضاحت آهي ته جيڪو شخص (ٻئي جي) ٻانهيءَ سان نڪاح ڪندو اهو به زانيءَ جي حڪم ۾ آهي، ان تي به زنا جي حد لاڳو ڪئي ويندي، والله اعلم بالصواب.

سوال: مڙس پنهنجي سس جي ڀيڻ سان زنا ڪري ته ان تي سندس زال حرام ٿيندي يا نه؟

جواب: حرام نه ٿيندي ان جو مثال درمختار ۾ بحواله خلاصه آهي ته جنهن پنهنجي زال جي ماسيءَ سان زنا ڪئي ته ان تي سندس زال حرام نه ٿيندي.

مسئله: جنهن عورت سان جماع ڪري، تنهن جي ڌيءُ ان تي حرام آهي عورت جي وفات کان پوءِ ان سان شادي نٿو ڪري سگهي، والله تعاليٰ اعلم. درمختار ۾ آهي ته مائرن جي جماع ڪرڻ سبب سندن ڌيئرون انهن مردن مٿان حرام آهن ۽ جنهن زال سان جماع ٿئي، ان جي ڌيءُ سان نڪاح به حرام آهي (يعني زال سان خلوت نه ٿئي ۽ اها مري وڃي يا ان کي طلاق ڏئي ته پوءِ ان جي ڌيءُ سان شادي ڪري سگهي ٿو) ڪافريائي ٻانهيءَ سان جماع ڪرڻ کان پوءِ ان جي نياڻيءَ سان به نڪاح جائز نه آهي، ڇاڪاڻ ته اهو ائين آهي جيئن آزاد عورت سان نڪاح کان پوءِ همبستري ڪري وري ان جي

نياڻيءَ سان به صحبت ڪري (تهستاني) ظهيره ۾ آهي ته ڪو شخص ڪنهن عورت سان ڏهر ۾ جماع ڪري ته ان تي ان جي ماءُ يا ڏيءَ حرام نه ٿيندي، جيتوڻيڪ سندس اهو فعل شهوت کان خالي نه ٿيندو. بحر الرائق ۾ آهي ته ڪنهن عورت سان ڏهر ۾ جماع ڪري ته ان سان مٿي قائم ڪرڻ جي حرمت ثابت نه ٿيندي يعني اهو ان عورت جي ڏي سان نڪاح ڪري سگهي ٿو. اهو ئي وڌيڪ صحيح قول آهي ڇاڪاڻ ته اها اولاد پيدا ٿيڻ جي جاءِ نه آهي ان ڪري ٻار ڏانهن ان جو اثر نه ويندو. جيئن ذخيره ۾ آهي. اهو فعل چوڪري سان ڪري يا عورت سان ڪري جيئن غايه البيان ۾ آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي، جيئن ”واقعات“ ۾ آهي. ان تي اعتراض ٿئي ٿو ته ان هنڌ ۾ جماع ڪرڻ سان جيتوڻيڪ اولاد پيدا ٿيڻ جو سبب نه آهي پر ان هنڌ شهوت پوري ڪرڻ، عورت کي سندس اصلي اگهڙ ۾ شهوت سان هٿ لائڻ جي مقابلي ۾ ته وڌيڪ بيحيائيءَ جو موجب آهي، ان جو جواب هي آهي ته جيڪا همبستري حرمت جو سبب آهي، اها عورت جي ٻار پيدا ڪرڻ جي جاءِ تي وڃي ڪرڻ يا شهوت جي خيال سان اتي هٿ لائڻ آهي، شهوت سان ان هنڌ هٿ لائڻ حرمت جو سبب هن ڪري آهي ته اهو سبب آهي وڃي ڪرڻ جو، جيڪا ثابت نه ٿي آهي، جيئن بحر ۾ آهي. اهائي ڳالهه درمختار ۾ آهي (پڻ لکي ٿو ته) اهو حڪم تڏهن آهي جڏهن هٿ لائڻ يا ڏسڻ سان انزال نه ٿئي، انزال ٿئي ته فتويٰ ڏنل قول مطابق حرمت ثابت نه ٿيندي ڇاڪاڻ ته جڏهن انزال ٿي ويو ته ٻار ٿيڻ جو امڪان نه رهيو. (شايد ڪاتب جي غلطيءَ جي ڪري عبارت الٽي ٿي وئي آهي، ٻار پيدا ٿيڻ جو خطرو انزال سان ٿيندو آهي، انزال کان بغير ٻار پيدا ٿيڻ جو خطرو ڪيئن ٿيندو؟ مترجم)

سوال: هڪ زاني عورت کي ڪنهن مرد کنيو حالانڪ انهن کي ڪپڙا پاتل هئا پر ان جي باوجود مرد کي ان جي هٿ لائڻ سان حرارت محسوس ٿي ۽ مخصوص عضوي ۾ انتشار ٿيو ته ان سان نڪاح جي حرمت ثابت ٿيندي يا نه حالانڪ اهو مرد جاهل آهي، کيس حرارت وغيره جي ڪا خبر نه آهي، ان سبب جي ڪري حرمت ثابت ٿيندي يا نه؟

جواب: مٿئين لکت موجب جيستائين حرارت پيدا ٿيڻ جو يقين نه ٿئي، نڪاح جي حرمت ثابت نه ٿيندي واللہ تعاليٰ اعلم. هٿ لائڻ ۽ ڏسڻ سبب حرمت جو حڪم هٿن ۾ احتياط ڪرڻ گهرجي، پوءِ احتياط جي تقاضا کي سامهون رکندي، احتياطاً حرمت ثابت نه ٿيندي (بحرميان مخدوم محمد عثمان عفي عنه) وڌيڪ تحقيق ۽ تنبيهه: ان صورتحال ۾ پاتل ڪپڙي کي ڏسبو، عورت تي ڪپڙو سنهون هجي ته حرمت ثابت ٿيندي.

خزانه المفتين ۾ آهي ته جيڪڏهن عورت کي هٿ لڌائين ۽ کيس ٿلهو ڪپڙو پاتل آهي جنهن مان مرد کي حرارت ۽ جسم جي نرمي محسوس نٿي ٿئي ته حرمت ثابت نه ٿيندي. جيڪڏهن ڪپڙو سنهون پاتل هجي، جنهن مان هٿ لڌيندڙ کي حرارت محسوس ٿيندي هجي ته حرمت ثابت ٿيندي جيئن اگهڙي عورت جي بدن تي مرد هٿ لڌي يا عورت مرد جي بدن تي هٿ لڌي (ٻنهي ۾ شهوت پيدا ٿيندي آهي). ... مرد جي عضوي جي انتشار مان ظاهر آهي ته عورت جي حرارت ان کي پهچي چڪي، ان ڪري اها ان جائاني خود بخود ختم ٿي وئي ته مرد کي مانيءَ جي حرارت الائي پهتي يا نه؟ جيڪڏهن انتشار شهوت سان ٿئي ۽ هٿ لائڻ کان پوءِ انتشار ٿئي ته ان جو اعتبار نه ٿيندو،

جيئن بحر ۾ آهي ته شهوت جو اعتبار هٿ لائڻ ۽ عورت کي ڏسڻ وقت آهي، تانجو ٻئي عورت ۽ مرد جيڪڏهن شهوت ۾ نه هجن، هڪ ٻئي کي ڇڏڻ کان بعد منجهن شهوت پيدا ٿئي ته ان سان حرمت قائم نه ٿيندي. درمختار ۾ آهي ته اعتبار ان وقت ٿيندو جڏهن هٿ لائڻ ۽ ڏسڻ مهل شهوت پيدا ٿئي، بعد ۾ شهوت پيدا ٿئي ته ان جو اعتبار نه ڪيو ويندو. رهيو اهو قول جيڪو بحر مان نفل ڪيو ويو آهي ته ان حالت ۾ احتياط جي تقاضا آهي ته ان سان مٽيءَ جي حرمت واجب نه ٿيندي. اهو تڏهن آهي جڏهن مرد پراڻي مانيءَ جي اگهڙ ڏانهن نه نهاري، پر ان قول جي صحيح هجڻ يا صحيح نه هجڻ ۾ به اختلاف آهي. امام محمد فرمائي ٿو ته جيستائين مرد عورت جي اگهڙ کي نه ڏسي، ان وقت تائين حرمت ثابت نه ٿيندي. امام ابويوسف فرمائي ٿو ته جيستائين اگهڙ جي اندر ۾ نه نهاري تيستائين حرمت ثابت نه ٿيندي (بحر) ان قول کي هدايه ۾ اختيار ڪيو ويو آهي. المحيط جي مصنف ان کي صحيح ڄاڻايو آهي ڇاڪاڻ ته ان جو تعلق خاص اگهڙ سان آهي. اگهڙ جي اندرئين پاسي کي ڏسي ته هر حالت سان نڪاح جي حرمت ثابت ٿيندي، اگهڙ جي ٻاهر کي ڏسي ته هڪ لحاظ سان نڪاح جي حرمت ثابت ٿيندي. ٻاهرين حصي ڏسڻ کان بچڻ مشڪل آهي ان ڪري ان جو اعتبار نه آهي. پڻ چيو ويو آهي ته مرد ڏسڻ مهل ٻڌڻ ۾ هجي ته پوءِ احتياط هن ۾ آهي ته پهريائين ان قول کي ثابت ڪجي ته هٿ لائڻ يا نه؟ ان ڪري احتياط کان ڪم وٺندي احتياطي حڪم ڏيڻ واجب نه آهي پر خلاصه ۾ آهي ته ان قول کي امام محمد صحيح قرار ڏنو آهي. ان ڪري خلاصه جي درستيءَ کي تسليم ڪندي احتياط جي تقاضا کي سامهون رکندي، احتياطاً حرمت ثابت نه ٿيندي، واللہ تعالیٰ اعلم (مخدوم عبدالواحد سيوستانی)

چرئي مفتيءَ جي لاءِ تنبيه: ڀيڻ ۽ ڀاءُ جون نياڻيون، انهن نياڻين جون نياڻيون، ويندي توڙ تائين سڀ حرام آهن، چاهي سڳي ڀاءُ ڀيڻ جون هجن، يا انهن مائرن جون هجن، جن جو پيءُ هڪ هجي، يا انهن پيئرن جون هجن جن جي ماءُ هڪ هجي. بحر ۾ آهي ته پنهنجي سس، ان جي ڌيءُ ۽ ان جي ڌيءُ ۽ ڀيڻ ۽ ڀاءُ جي ڌيءُ سان نڪاح ڪرڻ حرام آهي، ان ۾ سڀ جدا جدا پيئرون، انهن جون ڌيئرون، شامل آهن. خزانه المفتين ۾ آهي ته اهڙيءَ طرح پيئرون ڪهڙي به طرف کان هجن، پڻ پيئرن جون ڌيئرون، ڪيترو به هيٺ هجن، ڀاءُ جون ڌيئرون ڪيترو به هيٺ هجن، سڀ شامل آهن. عالمگير به ۾ آهي ته اهڙيءَ طرح ڀاءُ ۽ ڀيڻ جون ڌيئرون آخر تائين حرام آهن. الله تعالیٰ جو ارشاد آهي: بنات الاخ و بنات الاخت (ڀاءُ جون نياڻيون ۽ ڀيڻ جون نياڻيون توهان تي حرام آهن) هن آيت سڳوريءَ جي تفسير ۾ بيضاويءَ ۾ آهي ته ”ڀاءُ ۽ ڀيڻ جون ڌيئرون ويجهيون هجن يا پري سڀ ان ۾ شامل آهن.“ ساڳيو قول تفسير جلالين ۾ به آهي. مٿين سڀني حوالن ۾ ڀاءُ ڀيڻ جي سمورين نياڻين سان نڪاح کي حرام قرار ڏنو ويو آهي. هاڻي جيڪو انهن جي حلال هجڻ جي فتويٰ ڏئي ته اهڙي مفتيءَ کي چريوئي ڪوئي سگهجي ٿو، جيڪوسزا جو لائق آهي. الله جي پناهه اهڙي جهالت کان جو ان جي باوجود ماڻهو علم جي به دعويٰ ڪري!! اي الله! اسان کي حق ڪري ڏيکار ۽ حق سبڪار ۽ حق جي واٽ وٺاءُ ۽ باطل جو اصلي روپ ڏيکار ۽ ان کان بچاءُ. (آمين)

سوال: زيد وٽ ٻه ٻانهيون سدوري ۽ سومري آهن، جيڪي سڳيون پيئرون آهن. ان ٻنهي سان

همبستري ڪئي يا کين چمندو چٽيندورهيو، پاڪرم پيڙيندو رهيو، يا اگهڙ اندر شهوت سان نظر ڪندو رهيو. پوءِ همراھ کي خبر پئي ته جيستائين ٻنهي مان ڪنهن هڪ کي پنهنجي ملڪيت مان جدا نٿو ڪريان، مٿئين فعل جي ڪري ٻئي ٻانهيون مون تي حرام آهن. اهو سڄي مسلمات سدوريءَ کي پنهنجي ملڪيت مان ڪڍي ڇڏيائين ۽ مسلمات سومريءَ کي پنهنجي خدمت لاءِ رکيائين. پوءِ سومريءَ کي پنهنجي ملڪيت مان خارج ڪري ڇڏيائين. وري مسلمات سدوريءَ کي پنهنجي ملڪيت ۾ آندائين. ان صورت ۾ زيد تي سدوريءَ کان گناهه جي معافي وٺڻ ۽ پاڪ ڪرڻ لاءِ حيلو ڪرڻ لازم آهي، خاص ڪري جڏهن ته زيد کي پڪ به آهي ته سدوريءَ جي وڪٽندڙ ان سان همبستري به نه ڪئي آهي؟ شريعت ۾ ان جو ڪهڙو حڪم آهي، بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: امام احمد ۽ دائود ظاهري جي هڪ روايت کان سواءِ سڀني فقهي مذهبن ۾ ٻن پيڻن ٻانهين سان همبستري ڪرڻ حرام آهي. هدايه ۾ آهي ته ٻن پيڻن ٻانهين سان همبستري ڪرڻ شريعت ۾ حرام آهي، ڇاڪاڻ ته قرآن مجيد ۾ عام حڪم آهي ته: وان تجمعوا بين الاختين (هي (ٻه توهان تي حرام آهي) ته ٻن پيڻن کي هڪ ئي وقت نڪاح ۾ رکو) هيءُ آيت ان آيت جي خلاف نه آهي جنهن ۾ آهي ته اوما ملڪت ايمانكم (توهان جون ٻانهيون توهان جي لاءِ حلال آهن) ساڳيءَ ريت هڪ وقت ٻنهي سان شهوتي ڪم ڪرڻ به حلال نه آهي. مثلاً چمن چٽڻ، پاڪر پائڻ وغيره (ها) جيڪڏهن هڪ پيڻ نڪاح يا ملڪيت ۾ هجي، اها مري وڃي ته پوءِ سندس پيڻ کي پنهنجي نڪاح يا ملڪيت ۾ آڻي سگهي ٿو- مترجم) فتاويٰ صوفيه ۾ آهي ته جيڪڏهن مسلمان وٽ ٻه پيڻن ٻانهيون هجن ته ٻنهي سان همبستري نٿو ڪري سگهي. هڪ سان همبستري ڪري ته ٻي خود بخود ان تي حرام ٿي ويندي.

حيلة الفقهاء ۾ آهي ته داؤد ظاهري چوي ٿو ته ٻن پيڻن ٻانهين کي همبستريءَ ۾ جمع ڪرڻ جائز آهي. امام احمد جي به اهائي راءِ آهي. ان جو اصل هي آهي ته حضرت عثمان رضي الله عنه ۽ حضرت علي رضي الله عنه ۾ ان جي حلال ۽ حرام هجڻ ۾ اختلاف پيدا ٿيو. آيت سڳوري: وان تجمعوا بين الاختين جي تفسير ۾ علامه بيضاوي لکي ٿو ته ٻن پيڻن کي جمع ڪرڻ جي ممانعت ۽ حرمت رڳو نڪاح تائين محدود نه آهي، بلڪ ٻانهيءَ جي حيثيت ۾ به ٻه ٻانهيون جمع ڪري نٿيون سگهجن. مٿين ٻنهي آيتن جي روشنيءَ ۾ حضرت عثمان رضي الله عنه فرمائي ٿو ته ٻه پيڻن ٻانهيون هڪ مالڪ رکي سگهي ٿو ۽ حضرت علي رضي الله عنه فرمائي ٿو ته نٿو رکي سگهي ۽ حضرت علي رضي الله عنه جو قول وڌيڪ چٽو آهي. جيڪڏهن زيد کي پڪ آهي ته وڪٽندڙ پنهنجي ٻانهيءَ سان همبستري ناهي ڪئي ته ان تي گناهه کان پاڪ ڪرائڻ ۽ ان لاءِ حيلو ڪرڻ جائز آهي. هدايه ۾ آهي ته امام ابويوسف رحم الله عليهن گناهه کان پاڪ ڪرائڻ لاءِ حيلو جائز ۽ امام محمد وٽ ناجائز آهي. وڪرو ڪندڙ ٻانهيءَ سان هڪ حيض دوران همبستري نه ڪري ته عمل امام ابويوسف جي قول تي ڪبو. ۽ امام محمد جي قول تي عمل ان وقت ڪبو، جڏهن وڪٽندڙ همبستري ڪري چڪو هجي. حيلي ڪرڻ جو طريقو هي آهي ته وڪٽندڙ ٻانهيءَ جي حيض کان پاڪ ٿيڻ کان اڳ يا خريدار قبضي ڪرڻ کان ان سان شادي ڪري، جنهن جي نڪاح يا نئين سر ملڪيت ۾ اچي، اهو ان کي وڪڻي ۽ خريدار ان تي قبضو ڪري ۽ پوءِ مڙس ان کي طلاق ڏئي. ڇاڪاڻ ته سبب جو وجود ۽ ملڪيت جو

يقين قبضي سان ٿيندو آهي. جڏهن عورت مرد لاءِ حلال نه هوندي ته پاڪ ڪرڻ جو حيلو به بچائڻ نه ٿيندو. ڀلي ان کان پوءِ اها حلال ٿئي. ڇاڪاڻ ته اهڙي ان جو معتبر طريقو يا ان جو ويساهه جوڳو سبب آهي. فتاويٰ صوفيه ۾ مسعوديه جي حوالي سان آهي ته جڏهن ٻانهيءَ جي اڳهڙ مالڪ تي حرام ٿئي. وري ڪنهن سبب جي ڪري ٻانهي ان جي لاءِ حلال ٿئي ته ان لاءِ استبراء (پاڪ ٿيڻ) ضروري نه آهي مثلاً ان جي شادي ڪرائي. پوءِ ان کي ان جو مڙس طلاق ڏئي، يا مالڪ مرتد ٿئي يعني اسلام کان ڦري ٻيهر مسلمان ٿئي، يا ان ٻانهيءَ کي پيسن جي ادائينگيءَ جي بدلي ۾ آزادي لکي ڏئي، پوءِ اها ادائينگيءَ کان عاجز ٿئي. (وغيره) ذخيره ۾ آهي ته ڪنهن ٻانهيءَ کي پاڪ ڪيو يا ان کي آزاديءَ جو پروانو لکي ڏنائين، پوءِ ان جي رضامنديءَ سان آزاديءَ جو فيصلو منسوخ ڪيائين ته هاڻي مالڪ ان سان همبستري ڪري سگهي ٿو ۽ مٿس لازم نه آهي ته ان کي پاڪ ڪرائي.

سوال: زيد پنهنجي پيءُ جي زال يعني ماءُ کي پاڪر پاتو، ان کي ڳڻن تي چمي ڏنائين، پر جوان هو عضوه مخصوص ۾ انتشار نه ٿيس ۽ شهوت به نه ٿيس ۽ کين ڪپڙا به پيل هئا. يا ڪڏهن ائين چئجي ته ان کان چسڪو ورتائين. ان عمل جي ڪري اها مائي زيد جي پيءُ تي حرام ٿيندي يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: جيڪڏهن شهوت پيدا نه ٿيس ته حرام نه ٿيندي جيئن تنوير ۾ آهي ته پنهنجي زال جي ماءُ کي چمي ڏي، پوءِ شهوت پيدا نه ٿيس ته ان جي زال ان لاءِ حرام نه ٿيندي ۽ پاڪروجهڻ به چميءَ وانگر آهي. درمختار ۾ آهي ته ان ڪري جو چمي ڏيڻ سان شهوت پيدا ٿيندي آهي. غرض ته پيءُ جي زال کي چمڻ چڻن سان پٽ جي اندر شهوت پيدا نه ٿئي ته ان جي پيءُ لاءِ اها ماءُ حرام نه ٿيندي. پاڪر جو به ساڳيو حڪم آهي، جيئن بحر ۾ آهي ته ٻنهي مان جنهن به ڪم سان شهوت پيدا ٿئي، ان سان حرمت ثابت ٿي ويندي. ساڳيءَ طرح درمختار ۾ به آهي. وري ياد رکڻ گهرجي ته اهڙي (نياڳي) انسان جي ماءُ سندس پيءُ تي حرام ان وقت ٿيندي جڏهن ان جو پيءُ اهڙي ڪم جي تصديق ڪري يا غالب گمان مان ان ڪم جي تصديق ٿئي، جيئن فتح القدير مان ان جي ثابتي ملي ٿي.

سوال: هڪ شخص پنهنجي ٻانهيءَ سان همبستري ڪئي پوءِ ان کي آزاد ڪري ڇڏيائين، جنهن پٺي مرد سان نڪاح ڪيو. ان مان کيس ڌيءُ ڄائي. پوءِ ان چوڪريءَ سان پهرئين مالڪ نڪاح ڪيو ته اهو نڪاح جائز آهي يا نه بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: اهو نڪاح حرام آهي ڇاڪاڻ ته اها نياڻي ان ٻانهيءَ جي ڌيءُ آهي، جنهن سان ان جي مالڪ همبستري ڪئي آهي. درمختار ۾ آهي ته مائرن سان همبستري ڪرڻ سبب سندن ڌيئرون حرام ٿين ٿيون. غرض ته همبستري حلال نموني ٿيل هجي جيئن زال ۽ ٻانهيءَ سان خلوت ڪري، يا حرام رستي سان ٿي هجي جيئن زانياتي سان خلوت ڪري، ٻنهي صورتن ۾ هر هڪ جي ڌيءُ ان شخص لاءِ حرام آهي، جيئن تنوير ۾ آهي ته زانياتي جي ڌيءُ زنا ڪندڙ مرد تي حرام آهي. جامع الرموز ۾ آهي ته ٻانهيءَ سان همبستري ڪرڻ سان ان جا فرع يعني نياڻي ۽ ان نياڻيءَ جي نياڻي مالڪ تي حرام ٿي ويندا. اڻڀاءُ ۾ آهي ته ٻانهيءَ سان همبستري ڪرڻ جا حڪم احڪام به اهي ئي آهن جيڪي نڪاح

۾ آندل عورت سان همبستري ڪرڻ جا حڪم احڪام آهن. اهڙي مرد تي پنهنجي يعني زال ۽ ٻانهي جا اصول يعني زال جي ماءُ، ان جي ناني ۽ فروع يعني ان جي نياڻي، نياڻيءَ جي نياڻي توڙي ٽائين حرام آهن. ڪافي ۾ آهي ته هڪ مرد ڪنهن عورت سان زنا ڪئي ته ان جي ماءُ ۽ ڌيءُ ان تي حرام آهي. برجنديءَ ۾ آهي ته جنهن عورت سان زنا ڪئي، تنهن جا فرع (نياڻي، نياڻيءَ جي نياڻي، ويندي آخر ٽائين) ان تي حرام آهن. نياڻيون ان جي فعل زنا کان اڳ جون هجن يا پوءِ جون.

سوال: اسان جي شهر ۾ هڪ شيخ فاضل پنجن شادي ڪئي ۽ دليل طور هيءَ آيت سڳوري پيش ڪري ٿو: فانكحوا ما طاب لکم من النساءِ مثنًیٰ وثلاث ورباع (پهه، ٽي، چار ڇار جيڪي وٺن انهن سان نڪاح ڪريو) ۽ چوي ٿو ته اٺن ٽائين (هڪ ساٿ) زالون نڪاح ۾ رکڻ جائز آهن، بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: اهو شايد شيوعن جو شيخ آهي. اهل السنة والجماعة جو ته اتفاقي ۽ اجماعي عقيدو آهي ته ڪو شخص چئن کان وڌيڪ هڪ وقت ۾ زالون نٿو رکي سگهي. بحر ۾ آهي ته الله تعاليٰ جي مٿئين فرمان مطابق فقط چار شاديون ڪرڻ حلال آهن. هن مسئلي تي چئني امامن ۽ جمهور مسلمانن جو به اتفاق آهي. رڳو رافضي چئن کان وڌيڪ عدد جو اعتبار ڪن ٿا. رسول الله ﷺ جي حديث مان به اهائي ثابت ملي ٿي ته عام مسلمان هڪ وقت ۾ رڳو چار زالون رکي سگهن ٿا. مشڪوة شريف ۾ حضرت نوفل بن معاذ جي حديث آهي ته مون اسلام قبول ڪيو ته رسول الله ﷺ کان مسئلو پڇيو ته منهنجيون پنج گهر واريون آهن. ارشاد فرمايائون ته پنجنءَ کي طلاق ڏي ۽ چار پاڻ وٽ رک. (شرح السنة) جيڪڏهن پنجن شادي حلال هجي ها ته هوند رسول الله ﷺ ان شخص جي پنجن زال کي طلاق نه ڏيارائين ها. پوءِ ڏکونيندڙ عذاب کان ڊڄڻ گهرجي انهن ماڻهن کي جيڪي الله ۽ ان جي رسول ﷺ جي فرمان جي مخالفت ڪن ٿا. مشهور روحاني شخصيت سيد محمد راشد عفي عنه جڏهن ۹ شاديون ڪيون، تڏهن ماڻهو ان کي بدعتي چوڻ لڳا. سندس مريد ان کان بيزار ٿيڻ لڳا. ان جو هڪ صحبتي ۽ عقيدتمند عبدالوهاب ڄاڻائي ٿو ته اهو سڀ الزام تراشي آهي، ان جي ڪا حقيقت نه آهي. اهو به چيو وڃي ٿو شيخ موصوف جواب ڏيندو هو ته رسول الله ﷺ وانگر مون به هڪ وقت ۾ ۹ شاديون ڪيون آهن، حالانڪ هو وڏو پرهيزگار ۽ ڪرامتن جو صاحب هو، ان کان اهڙي هلڪڙي ڳالهه ممڪن نه آهي والله تعاليٰ اعلم بالصواب. قاسم بن ابراهيم چوي ٿو ته ۹ شاديون ڪرڻ جائز آهن، دليل هي ڏئي ٿو ته الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته ۲ ۽ ۳ ۽ ۴ زالون نڪاح ۾ رکي سگهو ٿا، جملي ۹ زالون ٿيون. امام نخعي ۽ ابن ابي ليلىٰ کان به ائين ئي نقل ڪيو وڃي ٿو. ڪنز جي شرح تبیین کان علاوه خزانه العلماء به ۾ ساڳيءَ ريت آهي. انهن شاذ ۽ ناقابل اعتبار اقوال جي حقيقت هيءَ آهي ته چئن کان وڌيڪ زالون چئني مذهبن جي امامن ۽ عام اهل سنت وٽ حرام آهن. رڳو بدعتي، خارجي ۽ رافضي چئن کان وڌيڪ نڪاح کي جائز چون ٿا. فتح القدیر ۾ آهي ته ڪنهن لاءِ چئن کان وڌيڪ شادي جائز نه آهي، ان تي چئني امامن ۽ جمهور اهل سنت جو اتفاق آهي، رڳو رافضي ۹ آزاد عورتن سان شاديءَ کي جائز چون ٿا. ابراهيم نخعي ۽ ابن ابي ليلىٰ کان به اهو قول نقل ڪيو وڃي ٿو ۽ خارجي ۱۸ شاديون جائز چون ٿا. دليل ڏين ٿا ته قرآن مجيد ۾ ۲ ۽ ۳ ۽ ۴ زالن جي اجازت آهي.

انهن عددن جو جوڙو ۹ ٿئي ٿو. پڻ انهن انگن کي تڪرار سان هن طرح بيان ڪيو ويو آهي: ٻه ۽ ٽي ٽي ۽ چار چار- عدد نون کي ٻن سان جوڙڻ ڏجي ته ڪل ڳاڻا ٽو ۱۸ ٿئي ٿو. ان جي جواب ۾ اسين چئون ٿا ته آيت سڳوريءَ ۾ عدد تفصيل لاءِ نه حلال جي حد بيان ڪرڻ لاءِ آيو آهي. زالن جو اهو تعداد ان آيت جي نازل ٿيڻ کان اڳ ئي قرآن ۽ حديث مان ثابت ٿي چڪو هو. هتي حلال ٿيل زالن جي عدد جي آخري حد بيان ڪئي وڃي ٿي ته هن حد جي اندر رهندي جيتريون توهان کي عورتون پسند اچن، انهن سان شادي ڪريو. ٻه چاهيو ته ٻن سان، ٽي چاهيو ته ٽن سان، چار چاهيو ته چئن سان نڪاح ڪري سگهو ٿا. انهن ٻه نه آهي ته سڀني کي لازماً چار ئي شاديون ڪرڻيون آهن، بلڪ مطلب هي آهي ته هر هڪ پنهنجي پنهنجي گنجائش ۽ سگهه آهر بيان ڪيل تعداد جي حد اندر جيتريون زالون چاهي نڪاح ۾ آئي. اهو مطلب نه آهي ته لازماً ٻن ۽ ٽن ٽن ۽ چئن چئن سان شادي ڪريو. ڇاڪاڻ ته هن طرح نٿو فرمايو وڃي ته ضرور ايتري زالن سان نڪاح ڪريو، بلڪ فرمايو اهو ٿو وڃي ته هڪ کان وڌيڪ شادي چاهيو ٿا ته چئن جو انگ آخري حد آهي. انهن عددن جي وچ ۾ جيڪڏهن واو جي بجاءِ او اچي ها يعني هن طرح هجي ها ته ٻن ٻن سان يا ٽن ٽن سان يا چئن چئن سان شادي ڪريو ته انهن عددن مان ڪنهن هڪ عدد مطابق وڌيڪ نڪاح جي گنجائش نه نڪري ها، جيڪا هن آيت ۾ مراد نه آهي، بلڪ مراد اها آهي ته ۲ يا ۳ يا ۴ جيتريون چاهيون، اوتريون زالن سان شادي ڪريو. ان مان ترڪيب هيءَ ٿيندي ته اوهان کي جيڪي عورتون پسند اچن هڪ وقت ۾ ٻه به گڏ رکي سگهو ٿا، ٽي به گڏ رکي سگهو ٿا ۽ چار به گڏ رکي سگهو ٿا. وڌيڪ جي گنجائش نه آهي. ان ڪري ۹ يا ۱۸ جو تصور ختم ٿي وڃي ٿو. بحر ۾ آهي ته چئن کان وڌيڪ زالون حلال نه آهن ڇاڪاڻ ته الله پاڪ جو ارشاد آهي فانكحوا ما طاب لکم الخ ان تي چئني امامن ۽ جمهور مسلمانن جو به اتفاق آهي. رڳو رافضي اختلاف ڪن ٿا جنهن جي ڪا حيثيت نه آهي. آيت ۾ ۴ جو تعداد ان ڪري ئي آيو آهي ان کان وڌيڪ جي گنجائش نه آهي. ڪنن جي شرح عينيءَ ۾ آهي ته چار آزاد زالون مراد آهن، ان کان سواءِ ٻانهيون زڪن به جائز آهن. ان تي امت جو اجماع آهي. قاسم بن ابراهيم، ابراهيم نخعي ۽ ابن ابي ليلى کان نون جو ڳاڻا ٽو نقل ڪيو ويو آهي، پر سندن قول اجماع امت جي خلاف آهي ان ڪري قابل قبول نه آهي. تفسير عيني ۾ آهي ته مثنئي ۽ ثلاث ۽ رباع (ٻه ٽي ٽي، چار چار) ”طاب“ کان حال آهي يعني چئن تائين پسند ڪرڻ جو توهان کي اختيار آهي. مدارڪ ۾ آهي ته آيت ۾ عددن جي وچ ۾ واو (۽) جو حرف جملو ان ڪري آندو ويو آهي. ته جيئن جمع جو جواز پيدا ٿئي، يعني هڪ وقت ۾ اوهان چار زالون رکي سگهو ٿا. واو جي بجاءِ ”او“ سان بيان هجي ها ته اها معنيٰ نه ٿئي ها. تفسير البيان في احڪام القرآن ۾ آهي ته الله پاڪ اسان لاءِ چار زالون حلال ڪيون، وڌيڪ حرام قرار ڏنيون، ڇاڪاڻ ته رسول الله ﷺ جن هڪ شخص غيلان جي مسلمان ٿيڻ کان بعد کيس حڪم ڪيو ته ڏهن مان چار پاڻ وٽ رک، ٻين کي طلاق ڏئي ڇڏ. شيعا چون ٿا ته ۹ شاديون ڪرڻ جائز آهي. دليل هي ڏين ٿا ته آيت ۾ بيان ٿيل عددن جي درميان واو جوڙ لاءِ آهي، پر سندن دليل هن ڪري ڏيان جوڳو نه آهي، جو رسول الله ﷺ جن چئن شادين جي عدد جي تخصيص فرمائي آهي. پڻ لغوي لحاظ سان شيعن جي دليل ۾ ڪو وزن نه آهي ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن ”ٻه ٻه...“ جي معنيٰ آهي اهي ۲ جن جي ڪا انتها نه هجي جيئن عرب چوندا آهن ته اُتي قوم ٻه ٻه

گڏجي ته پوءِ انهيءَ حساب سان ته آيت جو مطلب هي نڪرندو ته هزارن جي تعداد ۾ به عورتن سان نڪاح ڪري سگهيو ٿا. ظاهر آهي اهو مفهوم خود عربن جي لغت جي به خلاف آهي. وري انهن عددن جي تشبيه هن طرح به ٿي سگهي ٿي ته ٻه، ٽي، چار- ڇاڪاڻ ته ڪڏهن متڪلمر يعني ڳالهائيندڙ اڪيلو هوندو آهي، پر پنهنجي لاءِ جمع جو ضمير استعمال ڪندو آهي، جيئن قرآن مجيد ۾ الله تعاليٰ پنهنجي باري ۾ ارشاد فرمائي ٿو ته ”اِنَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ“ (اي زڪريا! اسين توکي جي نالي پٽ جي خوشخبري ڏيون ٿا) حالانڪ الله جي ذات اڪيلي آهي پر پنهنجي لاءِ جمع جو لفظ ”اسان“ ڳالهايو اٿس. زيربحث آيت ۾ عددن جي درميان جيڪو واو يعني ”۽“ آيو آهي اهو حرف جملي جي طور تي نه پر خبر ڏيڻ جي معنيٰ ۾ آيو آهي. جيئن شاعر جو قول آهي:-

والبڪاء (يعني جڏهن مون کي خبر پئي ته هو گذاري ويو ته مون صبر ۽ روئڻ کي پسند ڪيو)

يا اهو واو ورهاڱي جي معنيٰ ۾ آهي، جيئن چئبو آهي ته لفظ جا ٽي قسم آهن: اسم، فعل ۽ حرف حاشيه بيضاويءَ ۾ آهي ته ”طاب“ ۾ ”من“ جو ضمير لڪل آهي معنيٰ ٿيندي ته جيڪو پسند ڪري، اهو ٻڌايل تعداد اندر شادي ڪري. اهائي معنيٰ ڪشاف ۾ آهي. پڻ ڄاڻائي ٿو ته آيت سڳوريءَ ۾ اتفاقي معنيٰ به آهي ۽ اختلافي به- اتفاقي هن طرح ته هڪ کان وڌيڪ جڻن مان هر هڪ وٽ به يا ٽي يا چار زالون هجن. اختلافي معنيٰ هن طرح ته مختلف ماڻهن مان ڪنهن وٽ هڪ، ڪنهن وٽ ٻه، ڪنهن وٽ ٽي ۽ ڪنهن وٽ چار زالون هجن. ڪن ۹ زالون مراد ورتيون آهن، پر جيئن مٿي ان نظريي جي ترديد ڪئي وئي اهو هن ڪري به غلط آهي ته جيڪڏهن آيت سڳوريءَ ۾ بيان ڪيل عددن ۲ ۽ ۳ ۽ ۴ جي اها هڪ معنيٰ مراد وڃي جيڪا شيعا بيان ڪن ٿا ته هر ماڻهو هروڀرو ۹ نڪاح ڪرڻ تي مجبور ٿيندو ۽ اهو ناممڪن آهي. ڇاڪاڻ گهڻا ماڻهو اهڙا به هوندا آهن جيڪي ويچارا هڪ شادي به ڪري نٿا سگهن، ڪي به شاديون نٿا ڪري سگهن، سون هزارن ۾ ڪي هوندا جيڪي ٽي شاديون ڪري سگهندا هوندا. هزارن لکن ۾ هوندا جيڪي چار شاديون ڪري سگهندا، ان ڳالهه تي ڪان جيئن تناسب مٿي چڙهندو ويندو، تيئن آيت جي معنيٰ تي عمل ڪرڻ ناممڪن ٿيندو ويندو ۽ اهو قرآن جو شان نه آهي ته اهڙي ڪم ڪرڻ جو حڪم ڪري جيڪو ناممڪن يا مشڪل يا ماڻهن تي تڪليف جو موجب ٿئي. ان ڪري جنهن به چئن کان مٿي شاديون ڪيون ان قرآن ۽ حديث تي عمل نه ڪيو ۽ رسول الله ﷺ جو ارشاد مبارڪ مٿي بيان ٿيو ته نونل ٻن معاذ ڪي حڪم فرمايائون ته پنجن ۽ زال کي طلاق ڏي (شرح السنة) ان ڪري الله تعاليٰ ۽ رسول پاڪ جي حڪم جي مخالفت ڪن ٿا انهن کي ڏکونيندڙ عذاب کان ڊڄڻ گهرجي. خطيبيءَ ۾ آهي ته هن طرح مناسب آهي ته هيءُ چئجي ته ٻن کي ۽ ٽن کي ۽ چئن کي جمع ڪرڻ جائز آهي نه ته چئن کان مٿي نڪاح جائز ٿي پوندو، جنهن جي صحيح حديث ۾ منع آهي. فتح القدير ۾ بحواله ترمذي عبدالله بن عمر رضي الله عنه جي حديث آهي، جيڪا مٿي بيان ٿي غيلان بن سلمه مسلمان ٿيو ته ان جون ڏهه زالون هيون، پاڻ سڳورن ان کي حڪم ڪيو ته چئن کان وڌيڪ کي طلاق ڏي. اهڙا واقعا فيروزديلمي ۽ قيس بن حارث جا به آهن... رهيو معاملو رسول الله ﷺ جن جو چئن کان وڌيڪ شاديون ڪرڻ جو ته اها سندن خاصيت آهي ٻين کي ان تي قياس نٿو ڪري سگهجي ۽ توضيح ۾ رسول الله ﷺ جي افعال جا به قسم بيان ڪيا ويا آهن: ۱- شريعت جا اهي ڪم جن ۾ پاڻ سڳورن جي پيروي ڪرڻ لازمي آهي، جيئن مستحب، مباح،

واجب ۽ فرض ڪم. ۲- ڪي اهڙا آهن جيڪي يا ته رسول الله ﷺ لاءِ خاص آهن يا ڪانئن لغزش جي ڪري ظاهر ٿيا (امتين تي انهن جي پيروي جائز نه آهي) ۹ شاديون ڪرڻ به پاڻ ڪريمن جي خصوصيتن مان آهي. ان ڪري خلفاء راشدين ۽ سمورن صحابن سڳورن چئن کان وڌيڪ شاديون نه ڪيون. مراهب ۾ رسول الله ﷺ جي خاصيتن مان چئن کان مٿي نڪاح ڪرڻ کي شامل ڪيو ويو آهي ۽ ٻين نبين جي به اهائي خاصيت هئي. رسول الله ﷺ جن جي لاءِ ۹ نڪاح ڪرڻ کان وڌيڪ ۾ عالمن جو اختلاف آهي، واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب.

تتمة: قاسم بن ابراهيم مشهور عالم نه آهي. امام نخعي ۽ ابن ابي ليلى ڏانهن اها ڳالهه منسوب ٿيل آهي، پر مجهول لفظن سان منسوب آهي، ٻين لفظن ۾ اهو قول به ثابت نه آهي ۽ انهن جو مذهب اهو نه آهي، جيڪو انهن ڏانهن منسوب ڪيو وڃي ٿو. جيڪڏهن سندن اهو مذهب به ثابت ٿئي تڏهن به اهي چئن مذهبن جي امامن مان نه آهن. ”غاية السؤل شرح منهاج الاصول“ ۾ آهي ته ”لازم آهي ته چئن امامن مان ڪنهن جي تقليد ڪري. اشباه ۾ بحواله تحرير آهي ته هن مسئلي ۾ چئن مذهبن جي قومن جي پابندي ڪندي، ان جي خلاف قول تي عمل نه ڪبو، جيئن فتح الرشيد شرح جوهرة التوحيد ۾ آهي ته خود مجتهد لاءِ به چئن مذهبن کان ٻاهر قدم رکڻ جائز نه آهي. چئن مذهبن جي مڃيندڙ خصوصاً حنفي لاءِ ابراهيم نخعي جو قول حجت نه آهي، ڇاڪاڻ ته سندس قول اسان جي مذهب جي ابتڙ آهي ۽ غير امام جي قول تي حنفي جو عمل ڪرڻ غلط آهي. بحر ۾ آهي ته اسان لاءِ امام جي مذهب تي فتويٰ ڏيڻ لازم آهي. احياء ۾ آهي ته مقلد تي هر مسئلي ۾ پنهنجي مذهب جي پيروي ضروري آهي نه ته گنهگار ٿيندو، ڪٿي جو اهڙي مسئلي جي مخالفت ڪندي هيڏي هوڏي واجهائي، جيڪو سڀني مذهبن ۾ متفق عليه هجي، ان ڪري انهيءَ مخالفت سبب گنهگار ٿيندو. ان ڪري حنفيءَ جو مشهوري مذهب کان هٽڻ ۽ ان مسئلي کي وٺڻ جيڪو شاذ هجي، گناه ۽ قابل سزا فعل آهي، توثي اجتهاد جي روءِ سان ائين ڪري، جيئن فتح القدير ۽ مطلوب المؤمنين ۾ آهي. غرض ته چئن مذهبن جو مسلڪ ٻئيءَ پويان اچلائي قاسم بن ابراهيم، ابراهيم نخعي ۽ ابن ابي ليلى جو قول اختيار ڪرڻ نفس پرستي ۽ تعزير جوڳو فعل آهي ۽ هن آيت ۾ شامل آهي ته ومن اضل ممن اتبع هوه (اي نبي! ﷺ) ان کان وڌيڪ گمراه ڪير ٿيندو جيڪو خواهش جي پيروي ڪري (تصحيح القدوري ۾ آهي ته ڄاڻي وائي پنهنجي مذهب کي ڇڏيندڙ رڳو نفس جو پڇاري ٿي ٿي سگهي ٿو، سندس طرز عمل چڱي مقصد لاءِ نٿو ٿي سگهي. مصنف وڌيڪ لکي ٿو ته فيصلي ۽ فتويٰ ۾ ائين ڪرڻ حرام آهي، ان تي عالمن جو اجماع آهي واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب.

(ضروري نوٽ) ڪشف يا الهام شرعي حڪمن ۾ معتبر نه آهن. مرقاة ۾ آهي ته نند جي حڪمن ۽ ڪشف جي حالتن کي شريعت ۾ ڪا اهميت نه آهي. شرح عقائد ۾ آهي ته اهل شريعت ۽ علماء حق وٽ صحت ۽ درستگي جي اعتبار سان الهام معرفت جي سببن مان نه آهي. ۽ ڪشف الحق ۾ آهي ته شيخ ابو الحسن شاذلي فرمائي ٿو ته شريعت جي احڪامن ۾ الهام ۽ ڪشف تي ڀروسو جائز نه آهي بلڪ حق يعني قرآن ۽ سنت ڏانهن رجوع ڪرڻ ضروري آهي. امام سبڪي فرمائي ٿو ته الهام جيڪو چند اولياءِ الله سان خاص هوندو آهي، حجت نه آهي. مرقاة ۾ آهي ته ڪنهن به

فقيه فروعِي مسئلن ۾ ڪشف ۽ خواب جي صورت ۾ رسول الله ﷺ کان ورتل صوفين جي حالات ۽ اسرار مطابق عمل ڪرڻ جي اجازت نه ڏني آهي. غرض ته هڪ مذهب ڇڏي ٻئي مذهب کي اختيار ڪرڻ سبب تعزير لازم آهي، جيئن مٿي گذريو. اهڙي طرح امام صاحب وٽ به اهو طرز عمل قابل تعزير آهي ۽ قياس موافق ان تي حد لازم اچي ٿي جيئن انهن ٻنهي جو قول آهي پر (اهڙي طرح ملزم جي ناجائز همبستري ڪرڻ سبب نڪاح جي) منعقد ٿيڻ جي شڪي جي ڪري حد جو نفاذ ختم ٿي ويندو آهي، جيئن درمختار ۾ آهي ته ڪو محرم عورت سان ڪنو ڪم ڪري ته امام ابوحنيفه وٽ ان جو ان سان نڪاح قائم ٿيڻ جو شبهو آهي، ان ڪري مٿس حد لاڳو نه ٿيندي. امام ابويوسف ۽ امام محمد چون ٿا ته جيڪڏهن خبر هئڻ جي باوجود ڪڏو ڪم ڪري ته ان تي حد لڳائي ويندي ۽ انهيءَ قول تي ئي فتويٰ آهي. اهڙي طرح جيڪو نڪاح شاهدن کان سواءِ ٿئي ۽ ان ۾ همبستري ڪري ته ان تي حد لازم نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته نڪاح قائم ٿيڻ جو امڪان ۽ شبهو موجود آهي. مجتبيٰ ۾ آهي ته ڪنهن محرم عورت، يا ٻئي جي زال يا عدت ۾ ويٺل عورت سان نڪاح ڪري ۽ حلال سمجهندي ان سان همبستري ڪري ته ان تي حڪومت وقت جي قانون مطابق سزا آهي. مٿي توهان کي هي به معلوم ٿي چڪو ته پنجين زال پرڻجڻ انهن فاسد آهي جيئن عدت ۾ ويٺل عورت سان نڪاح ڪري (بحر) نڪاح فاسد جو مطلب اهڙو نڪاح آهي، جيڪو غير شرعي نموني قائم ٿئي. مثلاً هڪ وقت ۾ ٻن پيڙن کي نڪاح ۾ رکڻ، يا شاهدن کان سواءِ نڪاح ڪرڻ، ميا طلاق ڏنل پيڙن جي عدت پوري ٿيڻ کان اڳ ئي ان جي ٻي پيڙ سان شادي رچائڻ، يا عدت ۾ ويندڙ سان نڪاح ڪرڻ، يا چوٿين زال کي طلاق ڏي پر ان جي عدت پوري ٿيڻ کان اڳ پنجينءَ سان شادي ڪرڻ... پاڻ غور فرمايو ته جڏهن چوٿينءَ جي عدت پوري ٿيڻ کان اڳ پنجينءَ سان نڪاح جائز نه آهي ته چار زالون هجڻ جي باوجود پنجينءَ سان شادي ڪرڻ ته مورچو وڌيڪ حرام جو ڪم ليکيو ويندو. ان ڪري جيئن ان شخص تي تعزير آهي جيڪو عدت ۾ ويٺل عورت سان شادي ڪري، تيئن ان کي به تعزير ڏنو ويندو، جيڪو پنجون نڪاح ڪري. وزير به ۾ آهي ته ڪنهن شخص عدت واري عورت سان شادي ڪري، ان سان همبستري ڪئي ته ان جي باري ۾ اختلاف آهي. امام مالڪ ۽ امام شافعي وٽ مٿس حد ۽ امام ابوحنيفه وٽ مٿس تعزير لازم آهي. بحر ۾ وضاحت آهي ته پنجون نڪاح باطل آهي. نڪاح فاسد ۾ همبستري ڪندڙ تي تعزير آهي ۽ پڻ قاضيءَ تي لازم آهي ته انهن ۾ جذباتي ڪرائي، تازنءَ هميشه ان حالت ۾ نه رهن. (بحر- غاية البيان) ظاهر آهي ته پنجين شادي بلڪل حرام آهي، جيئن بحر ۾ آهي، ان ڪري پنجين شادي ڪرائيندڙ ولي پڻ حرام ڪم ۾ مددگار هئڻ سبب گنهگار آهي ڇاڪاڻ ته گناهه جي ڪم ۾ مدد ڪرڻ به گناهه آهي جيئن قرآن شريف ۾ آهي ته ولا تعاونوا علي الاثم والعدوان (گناهه ۽ ظلم جي ڪمن ۾ تعاون نه ڪريو) ان ڪري ان جي ڪندڙ ۽ مدد ڪندڙ ٻنهي تي سزا لازم آهي، جيئن تنوير ۾ آهي ته هر گناهه جي ڪم ڪندڙ تي تعزير لاڳو ٿيندي. هدايه ۾ آهي ته حرام ڪم ڪندڙ کي تنبيهه ۽ تاديب ڪئي ويندي. محيط ۾ آهي ته غير شرعي ڪم ڪندڙ کي نندن لاءِ سزا ڏني ويندي. رهيو مسئلو اهو ته ڪو پاڻ کي مهدي سڏرائي پنهنجي لاءِ چئن کان مٿي زالون جائز سمجهي ته بغير تحقيق جي مهديءَ جي دعويٰ ڪرڻ ڪوڙي دعويٰ آهي. امام مهديءَ جون علامتون ديني ڪتابن ۾ تفصيل سان بيان ٿيل آهن. يا ڪو شخص هيءَ دعويٰ ڪري ۹

شاديون ڪري ته آءُ به ته رسول الله ﷺ وانگر آهيان، اهو به پڌرو ڪفر آهي. ان کان مطالبو ڪيو ويندو ته توبه تائب ٿي ۽ ٽئين سر اسلام آڻ ۽ نڪاح ڪر، جيئن ”القاري الهديٰ“ ۾ آهي ته ڪفر جي ڪلمي چوڻ سان زال کي طلاق بائن اچي ويندي. اهڙو شخص ٻيهر مسلمان ٿي ٻيهر نڪاح ڪري (مخدوم عبدالواحد صديقي)

عارف ڪامل مخدوم ابراهيم مسلم الله جي لکت: مسلمان آزاد مڪلف کي چار آزاد عورتون شرعا نڪاح ۾ آڻڻ ۽ هڪ وقت ۾ رکڻ جائز آهي، ان تي اجماع آهي. چئن کان وڌيڪ رکڻ قرآن، حديث، اجماع امت، احناف ۽ سڀني اهل سنت جي اصول جي خلاف آهي. قرآن ۾ ارشاد آهي ته فانكحوا ما طاب لکم. (چئن تائين جيڪي توهان کي پسند اچن انهن سان نڪاح ڪريو) هي به اجماعي مسئلو آهي ته لفظ ”ما“ جيتوڻيڪ عام آهي پر ان کان بعد لفظ ”من“ بيان لاءِ آهي، ان ڪري چار زالون مراد آهن ۽ ”واو“ بمعني ”او“ اختيار لاءِ آهي. ان ڪري هڪ وقت ۾ چار رکي يا جدا جدا وقت ۾ (يعني هڪ مري يا ان کي طلاق اچي ته پوءِ ٻيءَ سان شادي ڪري. ان نموني چار شاديون ڪري) صحيح بخاريءَ ۾ ”باب لايتزوج اكثر من اربع“ ۾ امام زين العابدين کان مٿئين آيت جي تفسير ۾ آهي ته مراد ٻه يا ٽي يا چار آهن. بخاريءَ جي شرح فتح الباريءَ ۾ ان آيت جي تشريح ۾ آهي ته ”واو“ مان مراد ”واو“ (يعني يا) آهي. بخاريءَ جي ٻي شرح ڪرمانيءَ ۾ به ائين آهي. حضرت ابن عباس رضي الله عنهما کان به صحيح سندس سان روايت آهي ته چئن کان وڌيڪ زالون رکڻ ائين ئي حرام آهي جيئن پيڻ، ماءُ ۽ ڌيءُ کي نڪاح ۾ رکڻ. روايت آهي ته جڏهن اها آيت نازل ٿي ان وقت قيس بن حارث جون ۸ زالون هيون. رسول الله ﷺ کيس امر فرمايو ته چار زالون رک، ٻين کي طلاق ڏي ۽ جن کي اولاد هئي انهن کي پاڻ وٽ رکيائين. غيلان بن سلمه جڏهن مسلمان ٿيو ته ان وقت ۱۰ زالون هيون رسول الله ﷺ کيس حڪم فرمايو ته چار رک ٻيون ڇڏ. اهي حديثون مٿئين آيت جي تفسير ڪن ٿيون ۽ آيت جو حديث کان مٿي ڪو تفسير نه هوندو آهي. ان ڪري قاسم بن ابراهيم، ابن ابي ليلى، شيعن ۽ ظاهرين جو قول غلط ثابت ٿيو ته ۹ يا ۱۸ يا اڻ ڳڻيون زالون جائز آهن، جيئن قاضي عبدالوهاب نقل ڪري ٿو. معلوم ٿئي ٿو ته اهي روايتون جعلي آهن، پرفرض ڪجي ته انهن ماڻهن جو انهيءَ مسئلي ۾ اهوئي قول هو جيڪو انهن ڏانهن منسوب ڪيو وڃي ٿو ته به انهن جو ڪو اعتبار نه آهي. خاص ڪري جڏهن اسين ڏسون ٿا ته اڳين کان پوين تائين صدين کان ان تي امت مسلمة جو اجماع قائم آهي. امام زبلي فرمائي ٿو ته جيڪي چئن زالن کان وڌيڪ جائز چون ٿا اهي اجماع امت کان خارج آهن، خاص ڪري جڏهن ته امت مرحومه مسلمة جي اڪابر علمائن ۽ امامن جو ان مسئلي تي اجماع آهي. علم ڪلام، اصول ۽ فروع جي ڪتابن جو به هن ڳالهه تي اجماع آهي ته خود مجتهدين لاءِ به چئن مشهور مذهبن جي دائري کان نڪرڻ جائز نه آهي. اهو چڻ امت جي اجماع جي خلاف آهي جيڪڏهن ڪو شخص انهن جي مخالفت ۾ فيصلو ڪري ته لاڳو نه ٿيندو ۽ جيڪڏهن ڪو شخص چئن امامن جي خلاف چوي ته سندس ڳالهه ڌيان جوڳي نه آهي. ”تحرير“ ۾ آهي ته هن ڳالهه تي اجماع آهي ته چئن مذهبن جي ايتڙ عمل جائز نه آهي ڇاڪاڻ ته سندن پوئلڳ بيشمار آهن، انهن کان سواءِ ٻيا مذهب انتشار جو شڪار آهن. خارجين جي راءِ اجماع جي خلاف هرگز قابل قبول نه آهي ۽

نه ان تي عمل جائز آهي. هن فقير شيعن ۽ خارجين جي شهرن ۾ سفر ڪري سندن مذهب جي باري ۾ تحقيقات ڪئي آهي، انهن مان ڪوبه چئن کان وڌيڪ شادين جو قاتل نه مليو. سندن شهرن ۽ ملڪن ۾ ڪنهن کي به چئن کان وڌيڪ شادين ڪرڻ جي جراعت نه آهي. ٻين ڏانهن پڻ اها نسبت ڪرڻ باطل آهي، جيئن مؤطا مالڪ ۾ آهي ته امام ابو حنيفه جو استاد ابراهيم نخعي چئن کان وڌيڪ نکاح کي جائز نه چوندو هو. امام بغوي فرمائي ٿو ته چئن کان وڌيڪ شاديون صرف رسول اڪرم ﷺ جي خاصيت هئي. ڪنهن امتي لاءِ اها رعايت نه آهي. الفاظن ۾ نفی ۽ نڪره عموم جو فائدو ڏيندي آهي، جڏهن ته ان ۾ استغراق جي معنيٰ هجي. ظاهر آهي، جڏهن صديق اڪبر، فاروق اعظم، ذي النرين، علي مرتضيٰ ۽ حسنين رضی اللہ عنہم - لاءِ وڌيڪ شادين جي اجازت نه آهي ته ٻين لاءِ ڪيئن اجازت ٿيندي؟ رهيو معاملو ڪشف ۽ الهام جو ته شريعت ۾ اهي حجت نه آهن. اڪابر علماء فرمائن ٿا ته قرآن، حديث ۽ اجماع جي مقابلي ۾ قياس ڪارگر نه آهي، اهو ئي حڪم الهام ۽ ڪشف جو به آهي. ڪشف، ڪاني، ڪرامت تيستائين قابل قبول نه آهي جيستائين شريعت جي موافق نه هجي يا شريعت ان بابت خاموش هجي ته پوءِ اختيار آهي. شرعي حڪم يا ڪنهن ڪم جي معنيٰ ان سان ثابت نه ٿيندي. الهام ۽ ڪشف شريعت جي خلاف هجي ته ان تي هرگز يقين نه ڪرڻ گهرجي، ان کي نفس جو ڌوڪو ۽ شيطان جي شرارت سمجهڻ گهرجي. ڇا توهان کي خبر نه آهي ته شيطان شيخ عبدالقادر جيلانيءَ کي ڌوڪو ڏيندي چيو هو ته ”اي منهنجا پانه! تو منهنجي عبادت ڪئي ۽ تمام سٺي عبادت ڪئي ان ڪري مون تو تان پنج نازون معاف ڪري ڇڏيون آهن.“ شيخ جيلاني ان تي لعنت ڪئي. جواب ۾ شيطان چيو ته تو حق کي ڪيئن معلوم ڪيو؟ فرمايائين ته نمازون ته ڪنهن نبي ۽ رسول تانجو نبي ڪريم ﷺ تي به معاف نه آهن. حالانڪ پاڻ سڳورن جو شان سڀ کان مٿانهون آهي. ان اصول کي آڏو رکڻ کان بعد پاڻ سوچيو ته علي الاعلان چئن کان مٿي شادين جو اظهار ڪرڻ ڪيڏي نه وڏي جراعت آهي. حالانڪ الهام جي حقيقت اوهين ڄاڻي چڪا آهيو مون کي الله پاڪ حق چوڻ جي توفيق ڏني آهي، حالانڪ مسافري آهي ۽ گهر بار کان ٻاهر آهيان ۽ الله پاڪ وڌيڪ حقيقت حال کي ڄاڻي ٿو.

شيخ موصوف جي مضمون جي وڌيڪ تاثير مزيد: شيعن جي علامه طبرسيءَ جي تفسير مجمع البيان ۾ آهي ته حضرت صادق فرمائي ٿو ته ڪنهن مرد لاءِ چئن آزاد زالن کان وڌيڪ رکڻ جائز آهي. عنايه ۾ آهي ته ڪنهن به نقل نه ڪيو آهي ته پاڻ سڳورن کان اڄ ڏينهن تائين ڪو به چئن زالن کان وڌيڪ رکڻ جو قائل ۽ فاعل نه ٿيو آهي. نهر الفائق ۾ آهي ته چئن کان وڌيڪ عدد کي جائز چوڻ اجماع امت جي مخالفت آهي. فتح الباريءَ ۾ آهي ته جيتوڻيڪ دليل ڏين ٿا ته آخر دم تائين نبي ﷺ جون ۹ گهر واريون هيون، پر ان جو جواب آهي ته ٻين نبين وانگر اها نبي سڳوري ﷺ جي خاصيت آهي ان ڪري ان کي دليل نٿو بڻائي سگهجي. (مخدوم عبدالواحد صديقي)

سوال: ڪو شخص چئن کان وڌيڪ شاديون ڪري ته ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: اهو ڪم ائين ئي حرام آهي، جيئن ماءُ، ڌيءَ ۽ پيڻ سان شادي ڪرڻ حرام آهي. صحيح بخاريءَ ۾ ”باب ما يحل من النساء وبهرم“ ۾ حضرت ابن عباس رضي الله عنهما جي روايت آهي ته

چئن کان وڌيڪ شاديون حرام آهن. حضرت علي بن حسين رضي الله عنه آيت سڳوري ”ماطاب“ جي تفسير ۾ فرمائي ٿو ته يعني ٻه يا ٽي يا چار شاديون جائز آهن. فتح الباري، کرمانی ۽ قسطلاني ۾ آهي ته آيت سڳوريءَ ۾ واو، او جي معنيٰ ۾ آهي. ان لحاظ سان معنيٰ ۽ مطلب هي ٿيندو ته ”جيتريون توهان کي پسند هجن انهن مان به، اڃا وڌيڪ پسند هجن ته ٽي، اڃا وڌيڪ پسند هجن ته چار زالون نڪاح ۾ آڻيو.“ فتح ۾ آهي ته رافضين جي رد ۾ اهو سڀ کان سهڻو سنو دليل آهي ڇاڪاڻ ته امام زين العابدين جو تفسير آهي، جيڪو سندن معصوم امامن مان آهي، جنهن جي قول جي وٽن وڏي اهميت آهي. طبرسيءَ جي تفسير مجمع البيان ۾ آهي ته امام جعفر صادق فرمائي ٿو ته مرد لاءِ چئن کان مٿي شاديون حلال نه آهن. فتح الباريءَ ۾ آهي ته ڪو نبي سائين جي ۹ شادين مان دليل وٺي. ته ان جو جواب آهي ته اها سندن خاصيت آهي، ان ۾ ٻيو شريڪ نه آهي. ان ڪري خلفاء راشدين ۽ اصحابن سڳورن چئن کان وڌيڪ شاديون نه ڪيون. عنايه ۾ آهي ته ڪو ليڪڪ نقل نٿو ڪري حضور ﷺ جي حياتيءَ ۾ يا ان کان پوءِ اڄ تائين ڪنهن شخص چئن کان مٿي شاديون ڪيون آهن. النهر الفائق ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪو وڌيڪ شاديون جائز ڄاڻي ته اجماع امت جي ابتڙ وات ورتائين ڇاڪاڻ ته اهو فعل امت ۾ ثابت نه آهي. امام بغوي معالم التنزيل ۾ ان قول جي تائيد فرمائي ٿو. واضح هجي ته جيئن محرم عورت سان نڪاح ڪرڻ حرام جو ڪم آهي، بلڪل ساڳيءَ ريت پنجين شادي به حرام آهي. اهڙي شخص تي تعزير يعني ملڪي قانون موجب سزا ضروري آهي. حالانڪ قياس جي تقاضا آهي ته اهڙي شخص تي حد لاڳو ڪجي، جيئن امام ابيوسف ۽ امام محمد ٻنهي جو قول آهي پر (امام ابوحنيفه جي قول مطابق) پنجين نڪاح ٿيڻ جي شهبه جي ڪري مٿس حد لاڳو نه ڪئي ويندي، بلڪل اهڙيءَ ريت جيڪو شاهدين کان سواءِ نڪاح ڪري ته ان تي زناڪاريءَ حد لاڳو نه ٿيندي، هن شهبه جي ڪري ته ممڪن آهي ته ان واقعي شادي ڪئي هجي، جيئن درمختار ۾ آهي. اوهان کي خبر آهي ته ڪو شخص پنجين زال کي طلاق ڏي وري ان جي عدت ختم ٿيڻ کان اڳ ئي پنجون نڪاح ڪري ته فاسد آهي (بحر) يعني اهڙو نڪاح آهي، جيڪو غير شرعي طريقي سان ڪجي. مثلاً هڪ وقت ۾ ٻن ڀينرن کي نڪاح ۾ رکڻ، يا شاهدين کان سواءِ نڪاح ڪرڻ، يا طلاق ڏنل ڀيڻ جي عدت پوري ٿيڻ کان اڳ ئي ان جي ٻي ڀيڻ سان شادي رچائڻ، يا عدت ۾ ويٺل عورت سان نڪاح ڪرڻ، يا چوٿين زال کي طلاق ڏي پر ان جي عدت پوري ٿيڻ کان اڳ پنجينءَ سان شادي ڪرڻ... جڏهن چوٿينءَ جي عدت جي مدت گذرڻ کان اڳ پنجين شادي حرام آهي ته چوٿينءَ جي موجودگيءَ ۾ پنجين شادي ڪيئن حلال ٿيندي؟ بحر ۾ وضاحت سان آهي ته پنجين شادي ڪرڻ ناجائز آهي ۽ قاضيءَ تي لازم آهي اهڙي زال مڙس ۾ جڏنهن ڪرائي ۽ انهن کي سزا ڏي تان ته اهي حالت گناهه ۾ سدائين نه رهن (غاية البيان) اهڙي شادي ڪرائيندڙ ولي به حرام ڪم ۾ مددگار ۽ گنهگار جي ڪمن ۾ مدد ڪرڻ حرام آهي، ڇاڪاڻ ته قرآن شريف ۾ آهي ته گناهه ۾ هڪ ٻئي جي مدد نه ڪريو، ان ڪري شادي ڪندڙ ۽ ڪرائيندڙ ٻنهي تي پڻ تعزير جاري ٿيندي (هدايه)

ولين وارثن ۽ ڪفو جو بيان

سوال: مسلمات زينب جيڪا هاشمي خاندان جي نه آهي ان ڪنهن سادات سان شادي ڪئي.

جڏهن سيد سڳورو وفات ڪري ويو ۽ عورت عدت به پوري ڪئي ته زيد (عورت جي ولي) امتياز کان گهر ڪئي ته منهنجي ان سان شادي ڪراءِ. اهو جائز آهي يا نه؟

جواب: غير هاشمي عورت رڳو هاشميءَ سان شادي ڪرڻ سبب سيدائي ۽ هاشمي نه ٿيندي جو غير هاشمي ان جو ڪفو (جوڙو) نه ٿي سگهي. ابن وهبان جي شرح منظومه ۾ آهي ته ”انسان پنهنجي پيءُ جي قوم مان ليکيو ويندو. ان ڪري غير هاشمي عورت پنهنجي پيءُ جي ڪري غير هاشمي ئي سڏبي. پنهنجي مڙس جي ڪري اها سيدائي نه سڏبي. رهي ادب، اخلاقيات ۽ انسانڌات جي تقاضا ته اها پي ڳالهه آهي. عزت جو دارومدار دل تي آهي. پنهنجي دل کان فتويٰ وٺ، پوءِ مفتي صاحبان ڪهڙي به فتويٰ ڏين.

مسئلو: مرد ۽ عورت جي شادي غير ڪفو ۾ ٿئي ته وارث کي جدائي ڪرائڻ جو اختيار آهي، بشرطيڪ ڪين ٻار پيدا نه ٿئي. بحر ۾ آهي ته شرح جي ڪتابن مان ظاهر ٿئي ٿو ته اهوئي مذهب صحيح آهي. نهر ۾ آهي ته ان تي عالمن جو اعتماد آهي (لڪنڊڙ ابوالعالي عفي عنه)

انهيءَ مسئلي جي وڌيڪ تحقيق هن طرح آهي ته وليءَ کي اعتراض جو حق ان وقت تائين آهي جيستائين ان شخص کي جنهن جي غير ڪفو ۾ شادي ٿي آهي، انهيءَ عورت مان ٻار پيدا نه ٿئي. (تنوير الابصار) مناسب آهي ته ان سلسلي ۾ ظاهري حمل جو به لحاظ ڪجي (درمختار) وارث کي غير ڪفو ۾ اعتراض جو حق تڏهن آهي، جڏهن (ها عورت جنهن جي غير ڪفو ۾ شادي ٿي) ٻار نه ڄڻي (غرر الاحڪام) جيڪڏهن غير ڪفو ۾ نڪاح ٿئي ته وارث کي اعتراض جو حق آهي، بشرطيڪ ٻار ٿيڻ کان اڳ اعتراض ڪري. ڪن چيو آهي ته ٻار پيدا ٿئي يا نه ٿئي هر صورت ۾ ان کي ڪفو نه هئڻ سبب اعتراض جو حق آهي (برهان مواهب الرحمن) جڏهن عورت کي ان مرد مان اولاد ٿئي ته وليءَ کي اعتراض ۽ جدائي وجهڻ جو حق باقي نه رهندو (برهان) ساڳيءَ ريت درمختار ۾ به آهي. جڏهن ٻار وڏو ٿئي يا گذاري وڃي ته هاڻي ضايع ٿيل استحقاق يعني زال مڙس ۾ جدائيءَ جو اختيار جيڪو وليءَ کي حاصل هوندو آهي، سو ڪالعدم آهي، ٻيهر بحال نه ٿيندو. ڇاڪاڻ ته مڃيل اصول آهي ته ساقط ۽ معاف ڪيل حق وري بحال نٿو ٿي سگهي، بس! چڱيءَ ريت غور فڪر ڪر.

مسئلي جي هڪ صورت باقي آهي، مثل ٻار پيدا ٿئي ته ان جو ڪهڙو حل آهي؟ مٿي بيان ڪيل تنهي فقهي ڪتابن جي متن مان معلوم ٿئي ٿو ته ان نموني ٻار جي پيدائش ٿي وئي، پر ظاهري سبب جي تقاضا آهي ته ٻار موجود نه آهي، ان ڪري وليءَ يا وارث جو فريضن ۾ جدائي وجهڻ جو حق برقرار آهي. البته جيڪڏهن تسليم ڪجي ته مسئلي جي انهيءَ صورت ۾ عورت جي ظاهري حمل جو به اعتبار رهي ٿو، جيئن درمختار ۾ آهي ته پوءِ ان سان ڪو فرق نه پوندو ته ٻار جيئرو ڄائو يا مثل، ان ڪري وليءَ جو مٿي ڄاڻايل حق بحال نه ٿيندو. (مخدوم عبدالواحد سيوستانی)

مسئلو: جامع الفصولين ۾ آهي ته عورت کي بالغ ٿيڻ سبب جدائيءَ جو اختيار ڪن عالمن وٽ مجلس جي آخر تائين رهي ٿو (يعني جيستائين مڙس حاضر هجي) امام محمد رحمة الله عليه فرمائي ٿو ته جيئن ئي بالغ ٿئي ان وقت کيس اختيار حاصل ٿيندو، چاهي مڙس مجلس ۾ حاضر هجي يا نه هجي، بهرحال قاضيءَ جي فيصلي سان نڪاح ختم ٿي ويندو، والد تعاليٰ اعلم (محمد باقر عفي عنه)

جامع الفصولين جي عبارت ثابت ٿيڻ کان پوءِ مٿي بيان ڪيل نڪاح ختم ٿي ويندو (مخدوم عبداللطيف عفي عنه)

عبارت جامع الفصولين ۾ موجود آهي پر اهو امام محمد رحمۃ الله عليه جو قول آهي، جيئن نهر الفائق ۾ وضاحت آهي. امام ابوحنيفه ۽ ابويوسف وٽ بالغين جي شرط سان عورت کي جدائيءَ جو حق تڏهن حاصل ٿيندو، جڏهن قاضي سندس حق ۾ فيصلو ڏي. ان مان ثابت ٿيو ته مڙس جي غيرحاضريءَ ۾ تفریق نہ ڪرائجي، ڇاڪاڻ ته فيصلو جو دارومدار غائب جي حاضر هجڻ تي آهي. قهستاني ۾ آهي ته مڙس جي غائب هجڻ جي صورت ۾ جدائي نٿي ڪرائي سگهجي، ڇاڪاڻ ته ٻي ڌر جي غيرموجودگيءَ ۾ نبيرو نہ ٿيندو آهي. خلاصو هي آهي ته متن جي عبارت جي اشارن ۽ ظاهري روايتن مطابق جدائيءَ لاءِ مڙس جي حاضري شرط آهي. جيڪو ان کي شرط نٿو مڃي، اهو امام محمد جي قول تي عمل ڪري ٿو، جيئن جامع الفصولين جو حوالو مٿي گذري چڪو (مخدوم عبدالواحد سيوستانی)

سوال: اسان جي علائقي ۾ رواج آهي ته وارث غيرشادي شده بالغ عورت کان پڇندا آهن ته ڇا تو مون کي پنهنجي شادي ڪرائڻ لاءِ وڪيل بنايو، يعني اختيارات ڏنا؟ ڇوڪري حياءَ ۽ حضورشرميءَ سبب خاموش رهندي آهي ڇا ان طرح وڪالت ثابت ٿيندي ۽ ان نموني نڪاح ڪرائجي ته صحيح ٿيندو يا نہ؟

جواب: ان نموني وڪالت ثابت ٿيندي ڇاڪاڻ ته عورت جي خاموشيءَ سان وڪالت ائين ثابت ٿيندي آهي، جيئن زباني چوڻ سان ثابت ٿيندي آهي (الحموي) ان ڪري ظهير به ۾ آهي ته ڪنهن پنهنجي سوٽ کي چيو ته آئون توسان نڪاح ڪرڻ گهران ٿو، پوءِ اها خاموش رهي ۽ ان جي شادي نٿي ته جائز آهي. مصنف شرح باب الاولياءَ ۾ هي مسئلو بيان ڪيو آهي. قنبر ۾ به آهي ته غيرشادي شده عورت کان اجازت گهرجي ۽ اها خاموش رهي. پوءِ ان جو وڪيل سندس شادي ڪرائي ۽ کيس مڙس جي خبر آهي ته مهر جي به، ته نڪاح ٿي ويندو. فتاويٰ قاضي خان ۾ آهي ته جنهن شخص کي شادي ڪرائڻ لاءِ وڪيل مقرر ڪجي، ان لاءِ جائز نہ آهي ته ڪنهن ٻئي کي وڪالت جون ذميواريون ڏي. جيڪڏهن ائين ڪيائين ۽ ان نامزد ڪيل وڪيل پهرئين وڪيل جي موجودگيءَ ۾ عورت جي شادي ڪرائي ڇڏي ته صحيح آهي. بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن عورت خاموش رهي يا مهر ۽ خرچ جو مطالبو ڪري ته اها سندس رضامندي چئبي ڇاڪاڻ ته اهي ڳالهيون سندس مرضيءَ تي پڌري دلالت ڪن ٿيون. اهڙي طرح مبارڪباد وصول ڪرڻ، مسڪرائڻ ۽ بنا آواز جي روئڻ به سندس رضامنديءَ جي علامت آهي. ڏاڍيان روئڻ بابت درمختار ۾ آهي ته اها نہ رضامنديءَ جي علامت آهي ۽ نہ ناراضگيءَ جي. جيڪڏهن ڏاڍيان روئڻ کان بعد راضي ٿئي ته نڪاح ٿي ويندو. وقايه ۽ ملتيءَ ۾ جيڪو مسئلو آهي ان ۾ اختلاف آهي. بحر ۾ آهي ته جڏهن عورت کي ڪو شخص چوي ته مائٽو تنهنجي شادي ٿا ڪرائين، پوءِ جنهن کي چاهين ان کي پنهنجي لاءِ چوندا! عورت جواب ۾ چوي ته جيئن توکي پسند اچي تئين ڪر، يا اهڙي قسم جا ٻيا الفاظ ۽ جملا چوي ته اها هڪ طرح ان جي اجازت ۽ مرضي چئبي (ظهيره) درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن عورت کان ويجهي وارث کان سواءِ ٻيو

مثلاً ڌاريو يا پري جو وارث اجازت گهري ته ان صورت ۾ سندس خاموش رهڻ جو اعتبار نه رهندو، بلڪ مڙس ڏنل عورت وانگر زباني اجازت ڏيڻ ضروري آهي يا اهڙو ڪم ڪري جنهن سان سندس رضا مندي ثابت ٿئي مثلاً مهر وٺڻ، رخصتي، همبستري ۽ مرد جو وٽس رضامندي سان داخل ٿيڻ يا مبارڪباد قبول ڪرڻ وغيره.

مسئلو: جنهن عورت غير ڪفو ۾ شادي ڪئي، وارث منجهن جدائي ڪرائي سگهي ٿو... (ڪنز الدقائق) هتي (غير جوڙ جي) هڪ پنجن جنس آهي، جيڪا سڀ کان خسيس آهي ۽ اهي اهي ماڻهو آهن جيڪي ظالمن جا ساٿاري هجن، جيتوڻيڪ مروت جا صاحب ۽ مالدار هجن، پر منجهن سڀ کان خسيس ۽ ڪريل صفت ظلم ۽ ڏاڍ آهي، جو ماڻهن جو رت چوسين ٿا ۽ حرام مال کائين ٿا. متانہ الروايات ۾ آهي ته ظالمن جا آل ڪار سڀ کان ڪريل ماڻهو آهن. جن کي ”چاڪر“ چئجي ٿو يا اهڙا ٻيا ماڻهو. اهي ڪنهن جو ڪفو نٿا ٿي سگهن، اهوئي حڪم انهن جو آهي جيڪي انهيءَ جهڙا هجن. ”انهيءَ جهڙا“ مان مطلب آهي ظالمن جي چاڪري ڪندڙ.

سوال: ڌوبيءَ جي ڌيءَ جي ڪپڙي ٺاهڻ واري سان شادي ٿي. عورت جا وارث مطالبو ڪن ٿا ته مرد نياڻيءَ جو ڪفو نه آهي ان ڪري طلاق ڏيو. ڇا اهي ٻئي خاندان هڪ ٻئي جا ڪفو ٿي سگهن ٿا يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: اهي پاڻ ۾ ڪفو آهن ڇاڪاڻ ته هڪجهڙي ڪرت ڪندڙ هڪ ٻئي جا جوڙ هوندا آهن. ڌوبي ۽ ڪپڙو جوڙيندڙ هڪ ٻئي جي ويجهڙا آهن، بلڪ ڪپڙو ٺاهيندڙ ڌوبيءَ کان بهتر آهي، واللہ تعاليٰ اعلم فتح القدير ۾ آهي ته هڪجهڙو ڌنڌو ڪندڙ پاڻ ۾ ڪفو آهن. متانته ۾ آهي ته ڪپڙو ٺاهيندڙ ڪڙميءَ جو ڪفو نه آهي جيتوڻيڪ مسڪين هجي ۽ ڪپڙي ٺاهيندڙ جو ڪفو آهي.

سوال: هن علائقي ۾ رواج آهي ته وارث بالغ نياڻيءَ کي چونڊو آهي ته ڇا مون کي فلاڻي سان شادي ڪرائڻ جو وڪيل بنائين ٿي؟ چوڪري حيا جي ڪري خاموشي اختيار ڪندي آهي. ڇا ان سان وڪالت ثابت ٿيندي ۽ اهڙو نڪاح قائم ٿيندو يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: جيئن زباني اقرار يا خاموش رهڻ سان شاديءَ بابت عورت جي مرضي ثابت ٿيندي آهي، تيئن ان نموني وڪالت به ثابت ٿيندي. (الحموي) ظهيره ۾ آهي ته ڪنهن پنهنجي سوٽ کي چيو ته آئون توهان نڪاح جو خواهشمند آهيان. عورت خاموش رهي ته شادي جائز آهي. مصنف شرح ڪنز جي باب الاولياءَ ۾ هي مسئلو بيان ڪيو آهي. قنیه مان به ان جي تائيد ٿئي ٿي، چنانچه لکي ٿو ته عورت کي ڪوبو نه پر سندس چاچو جيڪو سندس ولي آهي، چوي ته ڇا تون مون کي پنهنجو وڪيل مقرر ڪرين ٿي تان ته جنهن کي چاهين ان سان تنهنجي شادي ڪرايان؟ اها خاموش رهي ۽ سندس چاچو ويهن درهمن جي مهر تي پنهنجي پٽ يا ڪنهن ٻئي سان ان جي شادي ڪرائي ته نڪاح صحيح ٿي ويندو ۽ اها عورت جي مرضي ليکي ويندي. جيڪڏهن اوهان پڇندا ته وليءَ تي لازم آهي ته بالغ نياڻيءَ کان ان جي اجازت وٺي، ڇا پوءِ کيس اهو اختيار به آهي ته سندس شادي ڪرائڻ لاءِ ڪنهن ٻئي شخص کي وڪيل مقرر ڪري؟ قنیه مان ان جو جواز معلوم ٿئي ٿو. مصنف لکي ٿو ته

بالغ نياڻيءَ کان ان جو ولي سندس مرضي ڀڄي، اها ڇپ رهي، پوءِ ولي سندس شاديءَ جو اھتمام ڪرڻ لاءِ ڪنھن کي وڪيل مقرر ڪري ۽ اهو ان عورت جي ان شخص سان شادي ڪرائي جنھن جو نالو ۽ مھراڻ کي معلوم آھي ته نڪاح جائز آھي. درمختار ۾ آھي ته بحر جي مصنف مسئلي جي ھن رخ کي منجھيل ٻڌايو آھي ته ڪوئي بغير اجازت جي ڪنھن جي شاديءَ جي وڪالت جا فرض سنڀالي نه ڇا اھڙي شادي ٿي ويندي؟ ان بابت مصنف جي بحث جو خلاصو ھي آھي ته اھڙي وڪالت جائز نه آھي، مگر جڏھن معاملو طئي ٿي وڃي ته عورت معاملي کي مڃي (ته جائز ٿيندو) مان چوان ٿو ته فرض ڪجي ته اھڙي وڪالت وارو معاملو ڪرڻ جائز نه آھي، پر پھرئين وڪيل يا وارث جي موجودگيءَ ۾ شادي ٿي وڃي ته ان کي جائز قرار ڏنو ويندو، جيئن فتاويٰ قاضي خان ۾ آھي ته پھرئين وڪيل جي لاءِ ٻيو وڪيل مقرر ڪرڻ جائز نه آھي، پر جيڪڏھن مقرر ڪيائين ۽ ٻيو وڪيل ٻني جي حاضريءَ ۾ معاملو طئي ڪرائي ته جائز آھي. يا جيڪڏھن شاديءَ جي سڌ پوڻ کان پوءِ عورت خاموش رھي ته جائز آھي، جيئن قنڀه جو مصنف ڄاڻائي ٿو ته بالغ عورت وڪيل جي شاديءَ جي انتظامات تي خاموش رھي، ته سندس اها خاموشي ائين آھي جيئن پيءُ جي ولي ھجڻ جي صورت ۾ خاموش رھندي آھي. يعني پيءُ جي نگرانيءَ تي خاموش رھي يا وڪيل جي نگرانيءَ تي خاموش رھي، ان سان فرق نٿو پوي، اصل اھميت ان جي اجازت کي حاصل آھي جيڪا سندس خاموشيءَ جي حالت ۾ معلوم ٿئي ٿي يا مھروڻي ۽ خرچ جو مطالبو ڪري ته اها به سندس پٽري رضامندي چئبي (البحر) اھڙي طرح مبارڪباد وصول ڪري، مسڪرائي ۽ بنا آواز جي روئي ته به اها سندس رضامنديءَ جي علامت آھي. ڏاڍيان روئي ته نه رضامنديءَ جي علامت آھي ۽ نه ناراضگيءَ جي. زور سان روئڻ کان پوءِ رضامندي ڏيکاري ته نڪاح ٿي ويندو. (درمختار) ان ڏس ۾ وقايع ۽ ملئقيءَ ۾ جيڪو مسئلو بيان ٿيل آھي، سو اختلافي آھي (بحر) تنوير ۾ آھي ته عورت کي پنھنجي ٿيڻ واري مڙس جي باري ۾ ڄاڻ ھجي، توڻي کيس مھر معلوم نه ھجي ته اها سندس اجازت آھي. واضح ھجي ته مڙس جو نالو ڄاڻڻ نڪاح جو شرط آھي (ھدايه) بحر ۾ آھي ته جيڪڏھن نالي ٻڌائڻ کان سواءِ کيس اشاري سان چوڻ ته تنھنجي پاڙيسري يا تنھنجي سوٽ سان شادي ٿي رھي آھي ۽ عورت خاموش رھي ته اها به سندس رضامندي چئبي. جيڪڏھن ھن طرح چونس ته تنھنجي فلاڻي قبيلي مان شادي ٿي رھي آھي (۽ خاموش رھي) ته اها ان جي رضامندي نه ليکبي. اهو سڀ ڪجهه تڏھن آھي جڏھن عورت پاڻ ڪنھن کي پنھنجو معاملو حوالي نه ڪري. پر جيڪڏھن پنھنجي شاديءَ جو چوڀول ۽ چرچو ٻڌي ڪنھن کي چوي ته جيئن وڻي تيئن ڪر، يا اھڙا ٻيا الفاظ ته اها ان جي مرضي ڄاڻڻ گھرجي (بحر-ظھيريہ) جيڪڏھن ڌاريو يا ڏورانهن شخص رڻءُ عورت جي شادي ڪرائي ۽ اها زباني يا عملي اجازت ڏي ته جائز آھي (درمختار) عملي رضامنديءَ جو مطلب آھي مثلاً مھر، رخصتي، ھمبستري، وٽس مرد جي اچ وڃ، ڪلي، خوشي ظاهر ڪري، مبارڪباد وغيره قبول ڪري. اھي سڀ ڳالھيون سندس اجازت تڏھن شمار ٿينديون، جڏھن اڳواٽ کيس شاديءَ جي ڄاڻ ھجي. بحر ۾ آھي ته امام ابوحنيفه جو قول آھي ته عورت کي ان جي شاديءَ جي خبر سندس ولي، ان جو ڪو عام نمائندو يا به ڌاريا عادل وارث، يا ٻه عورتون ڏين. ھڪ چئي جو اطلاع ڪارگر نه آھي.

هڪ اعتراض ۽ ان جو جواب: بحر ۾ آهي ته شاديءَ جي خبر پهچڻ بعد عورت مرد کي همبستري جي اجازت ڏي ته اها به سندس رضامندي آهي، پر ظاهر آهي ته عورت مرد کي همبستري جي اجازت خاموش رهڻ کان پوءِ ڏيندي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ سلسلي ۾ عورت جون ٻه ئي حالتون ٿي سگهن ٿيون يا ته نڪاح جي خبر ٻڌي انڪار ڪندي يا انڪار نه ڪندي. انڪار نه ڪري، يا چپ رهي ته اها ان جي رضامندي آهي.

ان جو جواب آهي ته ممڪن آهي ته عورت جي زبان ۾ تڪليف هجي، ان ڪري ڳالهائي نه سگهي ۽ خاموش رهي، ان حالت ۾ مرد کي همبستريءَ جي اجازت ڏي ته نڪاح ٿي ويندو ۽ سندس رضامندي به ثابت ٿي ويندي. ان کان به هڪ وڌيڪ واضح ڳالهه هيءَ آهي ته شاديءَ جي سڌ پوڻ بعد ڏاڍيان روئڻ کان پوءِ مرد کي همبستريءَ جي اجازت ڏي. ظاهر آهي ته ڏاڍيان روئڻ نه اجازت آهي، نه ”ها يا نه“ جو جواب، جيئن درمختار ۾ آهي. ان صورت ۾ اڳواٽ خاموشيءَ کان بغير همبستريءَ جي اجازت ڏي ته ان جي رضامندي ثابت ٿي ويندي. اهڙي طرح ڪنگهي يا شاديءَ جي سڌ ڪندڙ کي ڪا شيءِ بخشي، پوءِ پاڻ کي مرد جي حوالي ڪري.

چڱيءَ طرح ڄاڻڻ گهرجي ته نڪاح جو دارومدار اجازت تي آهي. هدايه ۾ آهي ته اجازت کان اڳ نڪاح ڪرڻ جو ڪو فائدو نه آهي. ان ڪري جيڪڏهن عورت پاڻ کي مرد جي حوالي ڪري ۽ ان جي طرز عمل کي نڪاح جي اجازت خيال ڪجي ته ان صورت ۾ فقهي عبارتن جي تقاضا آهي ته همبستريءَ کان اڳ جيڪي شيون ٿينديون آهن، مثلاً عورت کي ڏسڻ، هٿ لائڻ وغيره اهي حرام آهن. بحر ۾ آهي: عورت کي نڪاح جي خبر هڪ عادل يا ٻن عورتن وسيلي پوي ته ڪافي آهي. اها عبارت ناڪافي آهي، ڇاڪاڻ ته (سرڪاري) نوڪرين جي (مقوري يا) معزوليءَ بابت شرعي قاعدو آهي ته هڪ عادل شخص، يا هڪ فاسق شخص، جنهن جي تصديق ٿئي، يا ٻن عورتن، يا ٻن عام فاسقن جي وسيلي ان (جي حڪم) جي خبر پهچي، اهوئي وڌيڪ صحيح قول آهي. آقا پنهنجي ٻانهي جي ڏوهه ڪرڻ، وڪيل ڪاروباري معاملي جي طبي ٿيڻ ۽ بالغ عورت جي نڪاح جي خبر ڏيڻ جهڙن معاملن ۾ اهو اصول ڪارفرما آهي (درمختار)

هتي هڪ ٻيو سوال پيدا ٿئي ٿو. عورت کي نڪاح جي خبر چار ڏهن ڏهاڙو ڏيڻ سان به پوندي آهي، جڏهن ته عادل انسان جي اڳواٽ خبر پهچڻ جو وٽس ڪو ذريعو نه هوندو آهي. ان صورت ۾ جڏهن عورت کي ڪو انصاف پسند ماڻهو اهڙي سڌ ڪري ۽ کيس (ڪنهن ٻئي طريقي سان) يقين به ٿئي ته سندس ولي ان جي فلاڻي شخص سان شادي ڪرائي آهي، پوءِ اها خاموش رهي ته ڇا اها سندس رضامندي چئبي؟

ان بات کا روايت نٿي ملي. البت هدايه وغيره ۾ آهي ته ڌيڻي لپتيءَ ۾ فقط هڪ عادل جي خبر قابل قبول نه آهي جيئن درمختار جي عبارت مٿي بيان ٿي ته بالغ عورت جي شاديءَ جي هڪ عادل يا تصديق ٿيل فاسق، يا ٻه عورتن يا ٻه فاسق خبر ڏيڻ ته معاملو طي ٿي ويندو ۽ ظاهر آهي ته بالغ عورت جي اجازت جو معاملو ڌيڻي لپتيءَ جي ڪمن کان وڌيڪ اهم آهي. واضح هجي ته رمضان شريف ۾ سحري ختم ڪرڻ يا نه ڪرڻ جو مسئلو خالص ديني ڪم آهي ان ۾ به دف جي آواز تي

اعتماد ڪرڻ جو جواز آهي جيئن عالمگير به ۾ آهي ته دف جو آواز جيڪڏهن چئني طرفن کان اچي ته ان تي اعتماد ڪجي ۽ جيڪڏهن هڪ اڌ آواز اچي، پر ڀروسو جوڳو هجي ته ان تي ويساهه ڪجي ۽ جيڪڏهن ڀروسو جوڳو نه هجي ته احتياط ڪري ۽ نه کائي... ان ڪري شاديءَ جي سلسلي ۾ دهل جي آواز تي به اعتماد ڪري سگهجي ٿو، خاص ڪري جڏهن ان سان گڏ ٻيا لوازمات ۽ انتظامات به موجود هجن جيئن کاڌو تيار ٿيڻ، ماڻهن جو اچڻ ويڻ، ڪپڙن جي ڏي وٺ ۽ ڏاج ڏيکارڻ ۽ ٻيا ڪم جيڪي نڪاح سان واسطو رکن ٿا، واللہ تعاليٰ اعلم.

سوال: صدر قوم جي ڪنهن وارث رضا خوشيءَ سان پنهنجي بالغ ڌيءَ يا پيڻ جو نڪاح سمي خاندان ۾ بغير ڪفو جي ڪيو. ان کي اولاد به ٿي، هاڻي وارث کي نڪاح ختم ڪرائڻ جو حق آهي يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: جيڪڏهن ثابت ٿئي، جيئن سوال ڪندڙ ڄاڻائي ٿو ته صدر ۽ سمنه منگي قوم جو اولاد آهي ته پوءِ پڪ سان پاڻ ۾ ڪفو آهن. پر چون ٿا ته اهي عجمي ماڻهو آهن، جن پنهنجو نسب وڃائي ڇڏيو آهي، ان ڪري ان ۾ بحث ڪرڻ اجايو آهي. ان ڪري سندن ڌنڌي ۽ ڪرت کي ڏسڻ گهرجي، جيڪڏهن سندن ڪرت هڪجهڙي آهي جيئن هاريو وغيره ته انهن ۾ ڪفو ثابت ٿي ويندو، جيئن بحر ۾ آهي ته ڌنڌا هڪ جهڙا هجن ته برادرين جي پاڻ ۾ برابري ۽ جوڙ ثابت ٿي ويندو. جيڪڏهن ڌرين مان ڪو خسيس ڌنڌي وارو مثلاً ست ڪٽڻ وارو هجي ته ظاهر آهي ته انهن جو پاڻ ۾ ڪفو قائم نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته ماڻهو ڌنڌي تي فخر ڪندا آهن ۽ گهٽ درجي جي ڌنڌي ۾ عار ڄاڻندا آهن، جيئن هدايه ۾ آهي. پوءِ جيڪڏهن وارث جي اجازت کان سواءِ عورت جي اهڙي مرد سان شادي ڪرائجي جنهن جو ڪفو يا جوڙ نه ملي ۽ کيس اولاد به ٿي هجي ته وارث کي جوڙ نه هئڻ سبب نڪاح ختم ڪرائڻ جو اختيار نه آهي، جيئن ملا خسرو جي ڪتاب متن الغرور ۾ آهي. البته اولاد ٿيڻ کان اڳ ڪفو نه هجڻ سبب وليءَ کي نڪاح ختم ڪرائڻ جو اختيار رهي ٿو. متن تنوير الابصار ۾ آهي ته عصبي (يعني جيڪو پيءُ جي طرفان وارث رشتيدار هجي) کي اعتراض جو حق اولاد ٿيڻ کان اڳ آهي. ساڳيءَ طرح متن مواهب الرحمن ۾ به آهي. ڪن چيو آهي ته کيس اولاد ٿئي يا نه ٿئي، هرحال ۾ اعتراض جو حق آهي. متن جي انهن ٽنهي ڪتابن مان ثابت ٿيو ته اولاد ٿيڻ کان بعد، ڪفو نه هئڻ سبب وليءَ کي جدائيءَ جو استحقاق يا اختيار نه رهندو. مواهب الرحمن ان حڪم کي عام رکي ٿو يعني ڪنهن به صورت ۾ ان کي نڪاح ختم ڪرائڻ جو اختيار نٿو رهي. پر آخري قول ”قيـل“ سان نقل ٿيل آهي، يعني اهو قول ضعيف آهي، ان ڪري مٿيون قول جيڪو فقهي ڪتابن جي متن ۾ بيان ٿيل آهي، ان کي ڇڏڻ گناهه آهي. حسب المفتيءَ ۾ آهي ته مرجوح (بني نمبر جي قول) تي فتويٰ ڏيندڙ گنهگار آهي. تصحيح القدوري ۾ آهي ته مرجوح قول تي فتويٰ ڏيڻ اجماع جي خلاف آهي. ڪي پاڻين ٿا ته اولاد ٿيڻ جو شرط ڪنڙ ۽ وقايه جهڙن متن جي سڀني ڪتابن ۾ نه آهي، جنهن جو مطلب آهي ته اهي ڪتاب ان شرط جا مخالف آهن، پر ان گمان جي ڪا حثيت نه آهي. وڌ ۾ وڌ اهو چئي سگهجي ٿو ته اهي ڪتاب ان شرط جي بيان ڪرڻ کان خاموش آهن ۽ اهميت بيان جي هوندي آهي، نه خاموش رهڻ جي. مٿين ڪتابن جي خاموشيءَ جو مطلب هي به ٿي سگهي ٿو ته انهن به اهوئي قول

اختيار ڪيو آهي، جيڪو ٻين ڪتابن ۾ آهي. بحر ۾ آهي ته فقهاء جو ڪنهن حڪم کي عام بيان ڪرڻ گهڻو ڪري شرطن جي ٿي هوندو آهي، جنهن کي اصول ۽ فروع سان واسطو رکندڙ ماهر عقلمند سمجهندا آهن ۽ طالب جي فهم جي صحت تي اعتماد ڪندي مصنف اهي شرط بيان نه ڪندا آهن... غرض ته انهن جي خاموشيءَ جو مطلب آهي ان شرط تي اعتماد ڪرڻ ۽ هي به بيان ٿي چڪو آهي ته جيڪو قول اشارن سان بيان ڪجي، جن لفظن ۾ بيان ڪيل آهي. ان ڪري ڪنهن کي ڪنهن به حالت ۾ مخالفت جو جواز نٿو رهي.

وري ان مٿين شرط جي متن جو ٽنهي ڪتابن ۾ بيان ڪرڻ فتويٰ جي غرض سان آهي، جنهن کي شرح ۽ فتويٰ جي ڪتابن صحيح ڄاڻايو آهي، جنهن ڪري ان جي طاقت وڌي وڃي ٿي. برهان ۾ آهي ته جڏهن (عورت کي، جنهن جي غير ڪفو ۾ شادي ٿئي) ٻار پيدا ٿئي ته منجهن وارث جي جدائي وجهن جو حق ختم ٿي وڃي ٿو تان ته ٻار ضايع نه ٿئي. ڪافيءَ ۾ آهي ته جيڪڏهن غير ڪفو ۾ شادي ٿئي ته اولاد ٿيڻ کان اڳ وارثن کي اعتراض جو حق آهي ڇاڪاڻ ته وارث ان کي عار محسوس ڪندا آهن (غير خاندان ۾ سندن انگ ۽ ننگ وڃي!) بحر ۾ آهي ته ٻار پيدا ٿئي ته پوءِ وليءَ کي نڪاح ختم ڪرائڻ جو اختيار نٿو رهي ۽ فقيهن جي قولن مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو ئي صحيح مذهب آهي. درمختار ۾ آهي ته: غير ڪفو ۾ شادي ٿئي، پوءِ انهن کي اولاد ٿئي ته وليءَ جو استحقاق ختم ٿي ويندو ۽ سندس خاموشي سندس رضامندي آهي... بحر ۾ آهي ته ان اختلافي شاديءَ کان ڪي وارث راضي رهن ته ڇڻ سڀ راضي آهن. پوءِ ڪنهن کي اعتراض جو حق نه آهي... خلاصه ۾ آهي ته ولي زال مڙس ۾ جدائي وجهرائڻ جي مطالببي کان خاموش رهي ته اها ان جي رضامندي نه چئي، جيتوڻيڪ ڳچ زمانو گذري وڃي، تانجو کيس اولاد پيدا ٿئي. حسب المفتي ۾ آهي: وليءَ کي منجهن قاضيءَ جي فيصلي ذريعي جدائي ڪرائڻ جو اختيار آهي، جيتوڻيڪ ڳچ زماني کان پوءِ کيس ڪري، جيستائين ان جوڙي کي اولاد پيدا نه ٿئي، جيئن ڪفايهه ۾ آهي. مبسوط ۾ آهي ته (ڪي چون ٿا ته) جيتوڻيڪ کيس اولاد ٿئي (تڏهن به ولي تفريق ڪري سگهي ٿو) پراعتقاد جوڳن اقوالن مطابق پهرين روايت وڌيڪ مناسب آهي. بحواله ڪفايهه ۽ فتاويٰ قاضي خان شرح ابي مڪارم ۾ آهي ته: ڳچ زمانو گذرڻ جي باوجود وليءَ کي اعتراض جو حق آهي جيستائين اولاد پيدا نه ٿئي. آخر ۾ مضمون جو خلاصو هي آهي ته غير ڪفو ۾ شادي ٿئي ته وليءَ کي حق حاصل آهي ته اولاد پيدا ٿيڻ کان اڳ قاضيءَ جي حڪم سان ان جوڙي ۾ جدائي وجهرائي. الله تعاليٰ حق فرمائي ٿو ۽ اهو ئي سڌي واٽ وٺائي ٿو.

سوال: ڪلهوڙا قوم ڳچ زماني کان سنڌ ۾ رهندڙ آهي ۽ سندن مٽي ماڻي هتي جي ماڻهن سان آهي. هاڻي ڪلهوڙا چون ٿا ته اسين عرب جي عباسي خاندان مان آهيون ان ڪري اسان جي ڏيڻن جو نڪاح عجمين سان جائز نه آهي ۽ عربيت جي دعويٰ جي بنياد تي پنهنجي نياڻين جو ٿيل نڪاح به توڙائين ٿا. انهن جي اها دعويٰ ۽ سندن اهو طرزِ عمل صحيح آهي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: سندن دعويٰ قبول جوڳي نه آهي ڇاڪاڻ ته مشهور آهي ته اهي سنڌي آهن. بحر ۾ آهي ته دعوبدار جي دعويٰ ٻڌڻ لاءِ شرط آهي ته سندس ظاهري حال سندس زباني دعويٰ کي ڪوڙو نه ڪري.

فرائد، كشف الرمز ۽ پڻ بحر ۾ آهي ته فرياد ٻڌڻ جي شرطن مان هي به آهي ته جيڪا دعويٰ ڪري عقل ۽ عام عرف ان کي تسليم ڪري. ڪلهوڙن جي دعويٰ ته اسين حضرت عبدالله بن عباس رضي الله عنهما جو اولاد آهيون، ڪيترن لحاظن سان درست نه آهي. سڀ کان پهريائين انهن جي دعويٰ کي سندن حال رد ڪري ٿو، ڇاڪاڻ ته هي غير عرب مشهور آهن ۽ لفظ ”ڪلهوڙو“ خود عجمي لفظ آهي. ان کان سواءِ ابن ڏاڏن کان عجمين سان مٿي قائم ڪندا رهيا آهن، ان ڪري سندن دعويٰ نسرو ڪوڙ آهي، جنهن تي قرآن مجيد ۾ لعنت ڪئي وئي آهي. سندن دعويٰ عام عرف جي ڪري تسليم ڪرڻ به مشڪل آهي. ڇاڪاڻ ته عباسين ۽ ڪلهوڙن جا تاريخي ڪتابن ۾ جيڪي حالات ملن ٿا، انهن ۾ به ڪا هڪجهڙائي نه آهي. مثال جي طور (حضرت عباس جي اولاد لاءِ زڪوة وٺڻ شرعاً حرام آهي) جڏهن ته سنڌ جا ڪلهوڙا عملاً اڪثر فقر فاقن جي حالت ۾ رهن ٿا ۽ زڪوة وٺن ٿا، تانجو انهن مان هڪ شخص هڪ لک دينار هڪدم قرض ورتو، ذاتي مقاصد لاءِ استعمال ڪري قرض معاف ڪرڻ جو مطالبو ڪري ٿو. انهن حالتن ۾ قاضي بغير دليل جي سندن دعويٰ ڏانهن ڌيان نٿو ڏئي سگهي... پڻ جيڪڏهن قاضي سندن دعويٰ مطابق اهڙي نڪاح کي ختم ڪري ته شرعي حجت کان سواءِ اهو فيصلو نافذ العمل نه ٿيندو، جيئن اشباه ۾ آهي ته ثابتي يا جوابدار جي اقرار يا (پنهنجي پهرين دعويٰ کان) ڦڙڻ کان سواءِ قاضي ڪو فيصلو نٿو ڪري سگهي. ڪلهوڙن جي اها دعويٰ هن سبب جي ڪري به تسليم نٿي ڪري سگهجي ته پاڻ کي ”ڪلهوڙا“ سڏائين ٿا. ڪٿي، توڙها، مڏيره، ڪڍيته، ڪادري، مائري وانگر اهو نالو به عجمي آهي. فرض ڪجي ته اهي پنهنجي دعويٰ ۾ سچا آهن، تڏهن به قاضي فيصلو پنهنجي علم جي آڌار تي ڏيندو نه دعويدار جي علم جي بنياد تي، جيئن حماديه، بحر، نحر، كشف، فرائد، درمختار، درر، ملتقي، اشباه، شرح حوي جهڙن ويساه جوڳن ڪتابن ۾ اهو قول آهي، جنهن تي فتويٰ ڏني وڃي ٿي. شهرت اها معتبر هوندي آهي جيڪا سڀني ماڻهن ۾ مڃيل هجي، جيئن مولانا محمد صادق پنهنجي ڪتابن ۾ ڄاڻائي ٿو ته ڪلهوڙن کي عباسي مشهور ڪرڻ رڳو ڪلهوڙن جو ڪم آهي، ٻيو اها دعويٰ تسليم نٿو ڪري. ڇاڪاڻ ته اهو اهڙو زٽ آهي جنهن جو خالق ڪندياري جو محمد عالم نالي شخص آهي، جيڪو لاڙڪاڻي تي نادرخاني اميرن جي زماني جو ماڻهو آهي. ۽ اهو واقعو علائقي جي سڀني ماڻهن کي معلوم آهي. اهو به ڄاڻڻ گهرجي ته ان زماني کان اڳ ڪلهوڙن جا ابا ڏاڏا پنهنجن خطن ڪتابن ۾ پاڻ کي ڪلهوڙا لکندا هئا. برجنديءَ شرح المختصر ۽ تضيحيه شرح وقايه ۾ آهي ته عرب حضرت اسماعيل جو اولاد آهن ۽ عرب علائقن ۾ رهن ٿا. معلوم ٿيو ته عجمي علائقن ۾ آباد قومون عرب نٿا ٿي سگهن. (قاضي محمد شڪارپوري عفي عنه)

مخدوم عبدالواحد سيوستانیءَ جو جواب

فقهی ڪتابن جو اصول ته دعويٰ ٻڌڻ لاءِ هي شرط به آهي ته دعويدار پنهنجي ظاهري احوال جي برخلاف ڪوڙي دعويٰ نه ڪري ۽ هيءَ حقيقت سڀ کي معلوم آهي ته سنڌ ۾ آباد ڪلهوڙا ابن ڏاڏن کان پاڻ کي ”عباسي“ لکندا اچن ٿا. ڪلهوڙا حڪمران مُهن ۾ به ”عباسي“ لکندا هئا ۽ انهن مهن وارا خط بين الاقوامي حڪمرانن، عالمن، سادات سڳورن، اڪابر، اصاغر سڀني ڏانهن

موڪليندا هئا ۽ اهي سندن ان نسبت کي قبول ڪندا هئا، يعني مٿن اعتراض نه ڪندا هئا. جيڪڏهن انهن وٽ سندن دعويٰ ڪوڙي هجي ها ته ضرور نسب ۾ رولو وجهڻ سبب انهن تي اعتراض ڪن ها. خاص ڪري اهي رباني عالم جيڪي نيڪيءَ جو حڪم ۽ برائيءَ کان روڪڻ پنهنجو فرض سمجهن ٿا ۽ حق جي اظهار جي سلسلي ۾ حڪمرانن کان به نٿا ڊڄن، البته حڪمران انهن کان ڊڄن ٿا. علماءِ ڪرام جو عباسين جي باري ۾ اهو ”خاموش اجماع“ وڏي حجت آهي. ان ڪري جڳائي ته ان شخص جي دعويٰ نه ٻڌجي جيڪو ڪلهوڙن کي عباسي نٿو تسليم ڪري.

اعتراض ڪندڙ چوي ٿو ته ڪلهوڙا عجمي قوم مشهور آهي. ان جو جواب هي آهي ته ڪو عرب شخص يا خاندان يا قوم عجم ۾ آباد ٿئي ته ان جو اصل خانداني نسب ختم نه ٿيندو، جيئن سيدن جا بيشمار عجم ۾ هن وقت تائين آباد آهن. مخالف اعتراض ڪري ٿو ته ڪلهوڙا سنڌ ۾ عجمي نالي سان مشهور آهن. ڪڏهن نالا تبديل ٿي ويندا آهن، جيئن اٽو اصل ۾ سمن آهن، انهن جي باري ۾ نه چئبو ته سمن نه آهن. مخالف چوي ٿو ته عباسي عجمين سان مٽي ڪندا رهن ٿا... ان جو جواب آهي ته عربن طرفان پنهنجيون نياڻيون عجمين کي ڏيڻ سان انهن جي ”عربيت“ ختم نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته پيءُ جيڪڏهن ڌيءَ غيرڪفو ۾ ڏي ته نڪاح ٿي ويندو، تانجو ٻانهي کي نڪاح ۾ ڏي ته به جائز آهي ان سان قوميت ختم نه ٿيندي آهي (هدايه) ساڳيءَ طرح عجمين سان شادي ڪرڻ سبب ڪلهوڙن جي ”عباسيت“ ختم نه ٿيندي. خدا جو قسم! اهڙي دليل بازي ۽ ڪٽ حجتِي ڪرڻ فقيهن جو ڪم نه آهي. وڌيڪ اعتراض ڪندي چوي ٿو ته ڪلهوڙن کي اهڙي ڪوڙي دعويٰ نه ڪرڻ گهرجي، جنهن تي قرآن ۾ لعنت آيل آهي. دراصل ڪلهوڙن کي عباسي نه سمجهڻ ۽ سندن دعويٰ ڏانهن ڪوڙ جي نسبت ڪرڻ، پاڻ سڀ کان وڏو ڪوڙ آهي. اعتراض ڪري ٿو ته رواجي اعتبار سان به ڪلهوڙن جو ابن عباس جو اولاد هجڻ مشڪل آهي. اها دعويٰ به بغير دليل جي آهي ڇاڪاڻ ته مثلاً سيد پاڻ کي حسين جو اولاد چون ٿا ته اسين هي چئي سندن دعويٰ رد نٿا ڪري سگهون ته حسين عربي هئا، توهان جي زبان، توهان جي تهذيب ثقافت، توهان جي ريت رسم توهان جي ڪا به شيءِ عربي نه آهي، ان ڪري توهان جي دعويٰ رواجي لحاظ سان ثابت نٿي ٿئي. مخالف دليل ڏيندي وڌيڪ چوي ٿو ته ڪلهوڙن ۽ عباسين جا حالات ۽ عادتون، اخلاق به پاڻ ۾ نٿا ملن. اسين مٿي ثابت ڪري آيا آهيون ته ڪلهوڙن جي ”عباسيت“ تي وقت جي عالمن جو ”خاموش اجماع“ حجت آهي. رهي عادات ۽ حالات جي هڪ جهڙائي نه هجڻ ته نسب جي لاءِ اهو ضروري نه آهي. (ڏسو قرآن مجيد حضرت ابراهيم عليه السلام ۽ حضرت اسحاق عليه السلام جي اولاد جي باري ۾ دعويٰ ڪري ٿو ته انهن مان ڪو نيڪ آهي ته ڪو وڏو ظالم - مترجم) اعتراض پيش ڪري ٿو ته ڪلهوڙن ۾ اهڙا حرفتي آهن جيڪي هڪ وقت ۾ لک روپيا ناجائز نموني قرض وٺي هڙپ ڪن ٿا. دراصل حڪم غالب ۽ اڪثر جي لحاظ سان هوندو آهي، بعض ماڻهن جي حالت سڀني تي لاڳو نٿي ڪري سگهجي. چوندا آهن ته النادر ڪالمعدوم، هڪ اڌ مثال نه جهڙو آهي. چوي ٿو ته قاضي انهن جي علم جي بنياد تي نڪاح ختم نٿو ڪرائي سگهي ان جو جواب هي آهي ته جيڪڏهن وارث پاڻ شادي ڪرائي ته ان کي نڪاح ختم ڪرائڻ جو واقعي اختيار نه آهي. جيڪڏهن چوڪري پاڻ نڪاح ڪري ۽ وارث راضي نه

رهي ته کين نڪاح ختم ڪرائڻ جو اختيار آهي. هن مسئلي ۾ شرعي حجت هيءَ آهي ته وارث قاضيءَ وٽ نبيري لاءِ نه اچن. ان وقت واقعي قاضي زال مڙس ۾ جدائي ڪرائي نٿو سگهي. جيڪڏهن منجهن جدائي جو فيصلو ڪندو ته عملاً نافذ نه ٿيندو. يعني قاضيءَ جو اهڙو فيصلو ”ذاتيت“ يا ”عباسيت“ جي آڌار تي نه پر وارث جي شڪايت جي بنياد تي ٿيندو، جيئن فقهي معاملن ۾ مهارت رکندڙ کان ڳجهو نه آهي. اعتراض ڪري ٿو ته عباسين کي فقط سندن مشهوريءَ جي ڪري تسليم نٿو ڪري سگهجي. وري سندن شهرت به رڳو هن ملڪ سنڌ تائين آهي. ان جو جواب هي آهي ته سندن شهرت ٿاڪ منجهند جي سج جهڙي آهي. خاص ڪري جڏهن ته انهن جي عربيت بابت ”خاموش اجماع“ ثابت ڪيو ويو. سندن مشهوري ائين آهي، جيئن سيدن جي. سيدن ۾ سنڌي سيد به آهن ته شيرازي سيد به ۽ بخاري سيد به آهن ته پٺاڻ سيد به - جتي جتي سيد رهن ٿا، انهن شهرن ۽ ملڪن ڏانهن انهن جي نسبت به قائم آهي، ان جو مطلب اهو نه آهي ته سيد عربي نسب جا نه آهن. اعتراض ڪري ٿو ته ڪلهوڙن جي ذات عجمي آهي. انهيءَ دليل ۾ به ڪو وزن نه آهي. جيئن اٽڙن لاءِ آهي ته اهي فاروقي مشهور آهن. پوءِ رڳو عجمي نالي سان مشهوري هجڻ جو مطلب هي نه آهي عرب عجمي نٿو ٿئي سگهي (وڌيڪ بحث ڏسو ص ۱۳۳ تي) شيخ عبدالغني دمشقي حنفي طريقه محمديه ۾ فرمائي ٿو ته تواتر ۽ شهرت سان نسب حسب ثابت ٿيندو آهي. ان جي تائيد خزانه المفتين مان ٿئي ٿي. مصنف لکي ٿو ته نسب جي معاملن ۾ شهرت ۽ ماڻهن کان ٻڌل ڳالهين تي اعتماد ڪرڻ جائز آهي. اعتراض ڪري ٿو ته قاضي سندس علم تي فيصلو نٿو ڪري سگهي. اسين چئون ٿا ته جيڪڏهن ماڻهن جي شاهدي وسيلي علم حاصل ڪري ته ان جي آڌار تي قاضي فيصلو ڪري سگهي ٿو. نسب جي معاملن ۾ مشهوري به هڪ قسم جي ثابتي ۽ شرعي لحاظ سان حجت آهي جنهن جي بنياد تي فيصلو ٿي سگهي ٿو. اعتراض ڪري ٿو ته مشهوري اها اعتبار جوڳي آهي، جنهن کي سڀ مڃين مشهوريءَ جي اها معنيٰ مشهور معنيٰ جي ابتڙ آهي، ضروري نه آهي هر حقيقت کي هر هڪ تسليم به ڪري. دعويٰ ڪري ٿو ته ڪلهوڙن کان سواءِ ٻيو ڪو انهن کي عباسي نٿو ڄاڻي. دراصل شڪارپورين کان سواءِ سنڌ جا سڀ رهواسي ڪلهوڙن کي عباسي ڄاڻن ٿا. لکي ٿو ته محمد عالم ڪنڊياروي اهو ڪوڙ ڳهڙيو ته ڪلهوڙا عباسي آهن. حقيقت ۾ يقين کان سواءِ ڪنهن مسلمان ڏانهن ڪوڙ جي نسبت ڪرڻ مسلمان جو ڪم نه آهي، خاص ڪري جيڪو گذاري ويو هجي. حديث ۾ آهي ته پنهنجن فوتين کي چڱائيءَ سان ياد ڪريو. چوي ٿو ته نادرخان جي زماني ۾ عباسي مشهور ڪيا ويا. ان جو جواب آهي ته يار محمد ڪلهوڙي جي مهر تي به ”عباسي“ لکيل هو، حالانڪ نادرخان سندس پٽ نور محمد عباسيءَ جي زماني ۾، يار محمد کان ۵۲ سال بعد سنڌ ۾ آيو. معلوم ٿيو ته محمد عالم ڪنڊياروي ڏانهن ”عباسي ڪوڙ“ ڳهڙڻ جي نسبت ڪوڙي آهي. اهو چوڻ به صحيح نه آهي ته ڪلهوڙن جا ابا ڏاڏا پاڻ کي عباسي نه سڏرائيندا هئا. عباسين جي خلاف هڪ دليل پيش ڪري ٿو ته حضرت اسماعيل عليه السلام جو اولاد عرب ملڪن ۾ آباد آهي. اسين چئون ٿا ته ان مان اهو ڪٿي ٿو ثابت ٿئي ته اولاد اسماعيل ڪنهن ٻئي هنڌ رهي نٿو سگهي؟ حقيقت رڳو ايتري آهي ته حضرت اسماعيل جي اولاد شروع ۾ عرب سرزمين ۾ آباد ٿي، پوءِ مختلف ملڪن ڏانهن پکڙجي ويو. چوي ٿو ته جيڪي عرب عجمي علائقن ۾ رهائش اختيار ڪن اهي عربي رهي نٿا سگهن. اوهان جي انهيءَ دليل پٽاندڙ ته سادات به، جيڪي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ

۾ پڪڙيل آهن، سيد سڌرائي نٿا سگهن! ظاهر آهي ته اهو قول ۽ اها سوچ باطل آهي. درحقيقت جيڪي عرب عجم ۾ آباد آهن، انهن جو نسل ۽ نسب ته عربي آهي، البتہ رھڻي ڪھڻي ۽ ۾ عجمي آهن. شيخ حماد الدباس انهيءَ ڪري شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي باري ۾ چيو آهي ته هي عجمي پنهنجي زماني ۾ سڀني اولياءَ الله جا ڪنڌ ٽپي ويو (يعني سڀني کان افضل ٿي ويو) واللہ تعالٰی اعلم (مخدوم عبدالواحد سيوستانی)

مفتي محمد عارف شڪارپوريءَ جي متعصبانه تحرير

مخدوم عبدالواحد صديقيءَ جي مٿئين لکت تي محمد عارف شڪارپوري تنقيدي مضمون لکيو، جيڪو هيٺ ڏجي ٿو. ان کان پوءِ مخدوم صاحب جو جواب ڏنو ويندو.

سوال هي آهي ته ڳوٺن جا رهاڪو اتر، مگريا ۽ سانگي ڪلهوڙن جا ڪفو آهن يا نه؟ ان جو جواب هي آهي ته سڀ هڪ ٻئي جا ڪفو (جوڙ) آهن ڇاڪاڻ ته سڀ عجمي آهن ۽ عجمي هڪ ٻئي جا ڪفو آهن. جيئن فقهي ڪتابن ۾ وضاحت آهي ۽ جيڪو چوي ٿو ته ڪلهوڙا ۽ اتر پاڻ ۾ ڪفو نه آهن، ڇاڪاڻ ته ڪلهوڙا عربي ۽ اتر عجمي آهن، جيئن مشهور آهي ۽ عربي ۽ عجمي هڪ ٻئي جا جوڙ نه آهن... (اسين چئون ٿا ته) اهو قول صحيح نه آهي. ڇاڪاڻ ته عرب حضرت اسماعيل عليه السلام جو اولاد آهن، جيڪي عالم عرب ۾ آباد آهن (تضحية شرح الوقايه بحواله عيينه) يعني ان جو جيڪو اولاد عجم ۾ آباد ٿيو اهو عرب نه آهي ۽ روايت (جي ظاهري الفاظن) مان جيڪو مطلب نڪري اهو به حجت هوندو آهي، جيئن اشباه ۾ وضاحت آهي. اشباه جي شرح حموي ۾ آهي ته روايت جو مفهوم حجت آهي، يعني ان جو مفهوم ان جي ابتڙ نه هوندو آهي. علامه قهستاني شرح نقايه ۾ فرمائي ٿو ته ”مخالف مفهوم“ بلا اختلاف اعتبار جوڳو مفهوم آهي. انهيءَ اصول جي سبب شادي شده جوڙي ۾ ڪفو نه هجڻ جي ڪري جدائي ڪرائڻ جائز نه آهي ۽ جيڪڏهن تسليم ڪريون ته (غير ڪفو ۾ شادي ڪرڻ سان) نسب ڪٽجي ٿو ته اهو ائين آهي، جيئن عربي نسل جا ماڻهو عجم ۾ آباد ٿيڻ ٿا ۽ سندن اصلي نسب نٿو مٽجي، جيئن خود مصنف پنهنجي لکت ۾ چاڻائي ٿو. ان ڪري به جائز نه آهي ته ڪفو نه هئڻ سبب نسب ثابت ٿيڻ ۽ جدائي وجهڻ جو فيصلو ڪري، ڇاڪاڻ ته ان وٽ مشهور آهي ته عباسي عربي آهي، جو قاضيءَ کي (شرعاً) اختيار نه آهي ته پنهنجي ٻڌ سڌ جي آڌار تي قطعي ڏيئي ڏيو ڪري، جيتوڻيڪ اها ڳالهه کيس متواتر شهرت ذريعي معلوم ٿئي، جيئن فرائد ۽ بحر ۾ آهي: قاضيءَ لاءِ جائز نه آهي ته ذاتي ٻڌ سڌ سبب قطعي فيصلو ڏئي، جيتوڻيڪ متواتر خبرن جي ذريعي کيس معلومات حاصل ٿئي. يعني قاضي (ڪنهن جي حق ۾) اهڙو قطعي فيصلو نٿو ڪري سگهي جو جيڪڏهن ڪا ڌر دعويٰ ڪري ته ان کي قبول نه ڪري. جيڪڏهن چوندين ته قاضي پنهنجي علم جي آڌار تي فيصلو ڪري ته نافذ ٿيندو، ڇاڪاڻ ته دعويٰ جي ثابتيءَ جا طريقا ٿي آهن:

- ۱- شاهدي ۲- جوابدار جو اقرار ۳- دعوبدار اقرار ڪري وري پنهنجي ڳالهه تان ڦري وڃي. پڻ عالمن وضاحت ڪئي آهي ته قاضيءَ جو علم به انهن طريقن مان آهي جن سان فيصلو ڪري ته نافذ ٿيندو، مگر شرعي حدون سندس علم جي آڌار تي ڪيل فيصلي سان لاڳو نه ٿينديون. ان جو جواب

ڏيون ٿا ته مسئلو اختلافي آهي. صحيح ۽ فتويٰ ڏنل قول ۽ جنهن ڏانهن عالمن (بعد ۾) رجوع ڪيو، هي آهي ته قاضيءَ جو علم حجت نه آهي، جيئن بحر ۾ سبب ڄاڻائيندي لکي ٿو ته فتويٰ ان قول تي آهي ته قاضي پنهنجي علم جي بنياد تي فيصلو نه ڏئي ڇاڪاڻ ته هن زماني جي قاضين ۾ ڪافي خرابيون پيدا ٿي چڪيون آهن. (ان جي برخلاف) اشباه ۾ آهي ته فتويٰ امام محمد جي قول تي آهي، جنهن ڏانهن رجوع ڪيو ويو آهي ته قاضيءَ جي علم جو اعتبار آهي. ان تي فتويٰ آهي ۽ اسان جي مشائخن جي اها راءِ آهي جيئن بزازيه ۾ آهي (جامع الفصولين) اشباه ۾ آهي ته فتويٰ ڏنل ۽ صحيح قول موجب قاضي پنهنجي علم جي بنياد تي هرگز فيصلو نه ڪري. درمختار ۾ آهي ته فتويٰ هن قول تي آهي ته قاضي پنهنجي علم جي بنياد تي فيصلو نه ڪري.

طريقه محمديه فقهي نه پر اخلاقيات جو ڪتاب آهي، ان جي حوالي سان (عباسين جي حمايت ۾) قول نقل ڪيو وڃي ٿو، يعني سندس گمان موجب ماڻهن جي ٻڌ سڌ وسيلي (ڪلهوڙن جي عباسي هجڻ جو) نسب ثابت ٿئي ٿو. حالانڪ سندس اهو قول فقهي ڪتابن جي بلڪل برخلاف آهي، جنهن تي ڀروسو نٿو ڪري سگهجي. هن هنڌ ته ڏني وائڻي شاهدي به قبول جوڳي نه آهي، ڪٿي جو ماڻهن جي ٻڌل سڌل خبر جي بنياد تي شاهدي قابل قبول نٿي. ڇاڪاڻ ته دعويٰ دار زال مڙس ۾ ڪفو (جوڙ) نه هجڻ جي بنياد تي جدائي جي گهر ڪري رهيو آهي ۽ دليل هي ڏني رهيو آهي ته منهنجو وڏو ڏاڏو حضرت عباس رضي الله عنه آهي ۽ آئون ان ڏانهن منسوب آهيان. نسبت جي اها دعويٰ مالي حق جي دعويٰ کان سواءِ صحيح نه آهي. ان سان نسب جي دعويٰ ثابت نٿي ٿئي ۽ نه ئي ان سان شاهدي قبول ٿي سگهي ٿي، جيئن ڪنز جي شرح الكشف ۾ بحواله عينييه ۽ بزازيه وضاحت آهي ته پيءُ جي نسب وغيره جي دعويٰ ڪرڻ مال جي دعويٰ کان سواءِ صحيح نه ٿيندي. اهڙيءَ ريت جيڪڏهن شاهد پيش ڪري ته قبول نه ڪيا ويندا. اشباه ۾ آهي ته ڪو دعويٰ ڪري ته هي منهنجو پيءُ، ڏاڏو يا ان جو پوٽو آهي ته سندس دعويٰ قبول نه ڪئي ويندي. بحواله عينييه ڪشف ۾ آهي ته شاهد جيڪڏهن نسب جي شاهدي ڏين ته قاضي انهن جي شاهدي قبول نه ڪري ۽ نه سندن شاهديءَ جي آڌار تي فيصلو ڪري، جيستائين مالي دعويٰ جي شاهدي نه ڏين، پر ڪنهن جي پيءُ يا پٽ هجڻ جي شاهدي ڏين ته قبول ڪئي ويندي... ان حالت ۾ مخدوم حامد آگهي جي تحرير مان دليل وٺڻ صحيح نه آهي ته ماڻهن جي هڪ ٻئي جي ٻڌ سڌ جي آڌار تي شاهدي ڏيڻ سان نسب ثابت ٿي ويندو آهي. يعني جيڪڏهن به شاهد قاضيءَ وٽ هن طرح چون ته ”اسين شاهدي ڏيون ٿا ته ماڻهن کان ٻڌو اٿئون...“ ته اهڙي قسم جي شاهدي قبول نه ڪئي ويندي، جيئن متن ۽ شرح جي ڪتابن ڪنز وغيره ۾ آهي ته ”جيڪڏهن قاضيءَ جي آڏو واسطي سان هن طرح شاهدي ڏجي ته اسان ماڻهن کان هن طرح ٻڌو يا اهڙا ٻيا الفاظ چون ته سندن شاهدي قبول نه ڪئي ويندي...“ ڪشف ۾ آهي ته واسطي واري شاهديءَ جو مطلب آهي ته قاضيءَ جي آڏو چون ته شاهدي ڏيون ٿا ته اسان ماڻهن کان هن طرح ٻڌو آهي (ته اها شاهدي قابل قبول نه آهي) ۽ اهڙي طرح جيڪڏهن نڪاح ۽ نسب جي معاملن ۾ اهڙي قسم جي شاهدي ڏين ته اسان ٻين کان هن ريت ٻڌو آهي جن جي ڪوڙي هجڻ جو خيال نٿو ڪري سگهجي (انهن جي شاهدي قبول نه ڪئي ويندي) (مفتي محمد عارف عفي عنه) جواب ۾ مخدوم عبدالواحد سيوستانی فرمائي ٿو ته ”اهو چوڻ ته (عربي ۽ عجمي هڪ ٻئي

جي جوڙ جا آهن، جيڪي پاڻ ۾ سڳابندي ڪري سگهن ٿا، ان قول کي اهوئي صحيح چئي سگهجي ٿو جيڪو حاسد ۽ حق کان وانجهيل هجي. اعتراض ڪري ٿو ته عربي نسل وارا عرب دنيا ۾ آباد آهن (پوءِ سنڌ هند جا رهاڪو وري عرب ڪيئن ٿا ٿي سگهن؟) ان جو جواب هي آهي ته شروعاتي دور ۾ حضرت اسماعيل عليه السلام جي اولاد واقعي عربستان ۾ ئي رهائش اختيار ڪئي. پر پوءِ اهي هنڌين ماڳين پکڙجي ويا، جيئن سڀني کي معلوم آهي، ان ڪري اصلي ۽ نسلي اعتبار سان سندن عرب هجڻ ۾ شڪ نٿو رهي. وڏي ۾ وڏو اهو چئي سگهجي ٿو ته هينئر اهي ”عجمي عرب“ رهڻي ڪهڻي ۽ ۾ عجمين جا ڪفو ٿي سگهن ٿا جيئن ڀانئجي ٿو. چوي ٿو ته ”(عجم ۾ رهڻ سبب اهي عرب هاڻي) عرب ئي نه رهيا.“ اها وڏي غلطي آهي. جنهن جو مطلب آهي ته صحيح معنيٰ ۾ لفظ عرب جي معنيٰ ئي نه سمجهي اٿس ۽ اشباه جي روايت سان لفظ جي لغوي معنيٰ بيان ڪئي اٿس حالانڪ اوهان کي معلوم آهي ته جيڪي سادات عجم ۾ رهن ٿا، اصل جي لحاظ سان اهي عرب ئي آهن ۽ عجمي قومن جا ڪفو نه آهن. ان ڪري سندس اعتراض نٿو سونهي. دراصل عربي اصل جو ماڻهو عجم ۾ رهڻ سبب عجمي نٿو ٿئي ۽ عجمي اصل جو ماڻهو عرب ۾ رهڻ جي ڪري عربي نٿو ٿئي. اها اها حقيقت آهي جيڪا نه عربن تي مخفي آهي ۽ نه عجمين تي، رڳو غبي انسان کي سمجهه ۾ نه ايندي. لکي ٿو ته روايت جو مفهوم حجت آهي. اهو قول تڏهن پيش ڪجي جڏهن ڪو ان جو انڪاري هجي، ان ڪري اشباه وغيره جي ان قول کي پيش ڪرڻ ئي اجايو آهي. بحث ته هن ڳالهه ۾ آهي ته لغوي معنيٰ جي لحاظ سان ته عرب واقعي اهوئي آهي جيڪي عرب سرزمين ۾ رهي، پر پوءِ جيڪڏهن اهي عرب غير عرب علائقن ۾ رهن ته توهان وٽ اهي عرب نه آهن، ان جي لاءِ اوهان وٽ ڪهڙي روايت ۽ ڪهڙو دليل آهي؟ چوي ٿو ته قاضي پنهنجي علم جي بنياد تي زال مڙس ۾ جوڙ نه هئڻ جي الزام ۾ جدائي نٿو ڪرائي سگهي. ان ڳالهه ۾ ڪو اختلاف نه آهي. جيتوڻيڪ زاهديءَ جي ڪتاب الاجارة ۾ آهي ته اهو غير معتبر قول آهي پر صحيح اهو آهي ته واقعي اهو معتبر قول آهي. تڏهن به واضح هجي ته اڪثر جو قول آهي، سڀني عالمن جو قول نه آهي، جيئن نهيانه جي ڪتاب الحدود وغيره ۾ آهي، قهستاني ۾ به ائين آهي. پر جيڪڏهن مڃجي ته اهو روايتي مفهوم آهي ۽ موجوده زماني ۾ جيڪي عرب آهن، انهيءَ حساب سان اهو مفهوم آهي. تڏهن به اصل جي اعتبار سان لفظ عرب جي اها معنيٰ ۽ مفهوم نه آهي. ان ڪري شاديءَ جي مسئلي ۾ عرب ۽ غير عرب پاڻ ۾ ڪفو نٿا ٿي سگهن. ڇاڪاڻ ته ڪن صورتن ۾ اڪثر قومن ۽ قبيلن جو پاڻ ۾ اختلاف موجود آهي. چوي ٿو ته جائز نه آهي ته شادي شده جوڙي ۾ عباسي ۽ غير عباسيءَ جي بنياد تي قاضي جدائي ڪرائي. (اسين چئون ٿا ته) بلڪل جدائي ڪرائي سگهجي ٿو جيئن تفصيل سان اسان مٿي مضمون جي شروع ۾ دليل بيان ڪري چڪا آهيون. چوي ٿو ته (عرب عجم جي درميان جغرافيائي فرق کي) نظر ۾ نه رکجي... اسين چئون ٿا ته دراصل ان فرق کان پاسو ڪرڻ لازمي آهي. ڇاڪاڻ ته عرب، عربستان ۾ رهن خواه عجم ۾، انهن ۾ نسلي ۽ اصلي يڪسانيت اڃا قائم آهي، جيئن بيان ٿيو. ان ڪري انصاف جي نظر سان ڏسجي ته ”عباسيت“ ۽ ”غير عباسيت“ جي آڌار تي زال مڙس ۾ تفريق ڪرائڻ جو مطالبو صحيح آهي جيئن تحرير ڪندڙ پاڻ تسليم ڪري ٿو ته ڪفو يعني جوڙ نه هجڻ سبب اصولاً شادي شده جوڙي ۾ جدائي ڪرائڻ جائز آهي.

چوي ٿو ته ڪلهوڙن جي ”عباسيت“ صرف وٽن مشهور آهي، ٻين وٽ اها مشهوري مڃيل نه آهي. پر اسان مضمون جي مندر ۾ بيان ڪري چڪا آهيون ته ڪلهوڙن جي عربيت اهل سنت وٽ مسلم ۽ مشهور آهي، بلڪ ان تي خاص ۽ عوام جو اجماع سڪوتي قائم آهي. ڇاڪاڻ ته ڪلهوڙا مھرن تي ”عباسي“ لکندا هئا جيئن سڀ کي معلوم آهي. چوي ٿو ته قاضيءَ کي حق نه آهي... شايد گمان ڪري ٿو ته (ڪلهوڙن جي عربيت) قاضي پاڻ ثابت ڪرڻ گھري ٿو، اها رڳو وهڻ ۽ گمان جي تابعداري آهي ۽ گمان حق کان نٿو بچائي. اي الله! مون کي سرڪاري قاضي مفتي نه بڻاء، مون کي عالم بڻاء جيڪو تنهنجي فيصلي تي راضي هجي. چوي ٿو ته شاهد ماڻهن جي ٻڌ سڌ جي بنياد تي شاهدي ڏي ته ناقابل اعتبار آهي. اها ڳالهه به درست نه آهي، ڇاڪاڻ ته نسب جي معاملي ۾ تواتر ۽ شهرت حجت آهي ۽ ان ڏس ۾ شاهدن جي گواهي ويساهه جوڳي قرار ڏني وئي آهي، جيئن خزانه المفتين وغيره ۾ آهي. چوي ٿو ته قاضيءَ جو علم حجت آهي يا نه؟ مسئلو اختلافي آهي ۽ ”اشباه“ وغيره جا حوالا ڏي ٿو. دراصل هتي اهو بحث بيڪار ۽ بلا مقصد آهي ۽ ان ڪري ان جي ضرورت نه آهي. چوي ٿو ته مسئلو اختلافي آهي... ظاهر ڳالهه آهي ته روايت فيصلي جي طريقن مان هڪ طريقو آهي. اهو ئي متن جي ڪتابن جي مصنفن جو مذهب آهي. ڪيترن موقعن تي ان اصول کي اختيار ڪيو اٿن، جن مان دعويٰ دار جي دعويٰ به آهي ته قاضي شاهدن يا پنهنجي علم جي آڌار تي فيصلو ڪري سگهي ٿو. فقهي ڪتابن جي ”ڪتاب القضاء“ جي آخري بحث موجود آهي ته جڏهن قاضي چوي ته مون فيصلو ڪيو آهي ته فلاڻي کي سنگسار ڪري يعني پٿر هڻي ماريو... ته ان جو مطلب آهي ته قاضيءَ جو علم حجت آهي، جنهن جي بنياد تي هن اهڙو فيصلو ڪيو آهي. ان ڪري هدايه ۾ آهي ته امام محمد پنهنجي ان قول کان رجوع ڪيو ۽ چيائين ته جيستائين قاضيءَ جي حجت ۽ دليل کي نه ڏسون ان جي قول کي نه وٺنداسون. ڇاڪاڻ ته ان جي ڳالهه ۾ غلطيءَ جو امڪان ئي سگهي ٿو. جيڪڏهن ڪنهن ڪم بابت خبر ڏي هن جو ان کي اختيار هجي ته سندس شاهدي قبول ڪئي ويندي. ان کان سواءِ به قاضي ڪيترن معاملن ۾ پنهنجي علم جي آڌار تي فيصلو ڪري سگهي ٿو مثلاً تڪراري شيء تي مالڪ جو قبضو برقرار رهندو جيستائين مدعي شاهد پيش نه ڪري يا قاضي پنهنجي علم سبب سندس حق ۾ فيصلو نه ڏي، جيئن تنوير ۾ آهي. بحر جو مصنف ڄاڻائي ٿو ته مذهب اهوئي قرار ڏنو ويندو جيڪو متن جي عبارت مان ظاهر آهي ڇاڪاڻ ته اها ئي ظاهري روايت آهي. جيڪو مسئلو ظاهري روايت جي برخلاف هجي، ان جي باري ۾ سمجهڻ گھرجي ته فقيهن ۽ عالمن ان کان رجوع ڪيو آهي. هن بحث مان ثابت ٿيو ته قاضيءَ جو علم حجت آهي. لکي ٿو ته ”صحيح مذهب متاخرين جو آهي جيڪي فسادي زماني سبب قاضيءَ جي علم کي نٿا تسليم ڪن.“ بحر ۾ آهي ته اسان جي مشائخ جو به اهوئي مذهب آهي، خاص ڪري شهري ماحول ۾ قاضي گھڻو ڪري رشوت وٺي فيصلا ڪن ٿا، ان ڪري انهن جا فيصلا باطل آهن. ظاهر آهي ته اهڙن راشي قاضين جي علم جي ڪا اهميت نه آهي. مگر توهان کي معلوم ٿي چڪو ته پوين عالمن جي ظاهري فتويٰ به اها آهي ته قاضيءَ جي علم تي عمل ڪيو جيئن ابن سماعيل جي روايت آهي (بحر) بحر جو مصنف چوي ٿو ته انهن مشائخ تي تعجب آهي جيڪي ظاهر مذهب جي برخلاف فتويٰ ڏين ٿا.

حالانڪ امام ابوحنيفه جي مقلد تي ان جي تابعداري ڪرڻ واجب آهي. ان مان به معلوم ٿيو ته جيتوڻيڪ مشائخ معاملن جي فيصلن ۾ قاضيءَ جي علم کي اعتبار نٿا ڏين، تڏهن به ترجيح هن ڳالهه کي حاصل آهي ته سندس علم حجت آهي. اعتراض ڪندڙ چوي ٿو ته قاضيءَ جي علم جي حجت هجڻ جو مسئلي کان عالمن رجوع ڪيو آهي... پر واضح هجي ته ان قول کان رڳو امام محمد رح رجوع ڪيو آهي. پهرين امام محمد به شيخن جي مسلڪ سان موافق هو ته قاضيءَ جو علم حجت آهي، پوءِ عدم جواز جو قائل ٿيو، جيئن بحر وغيره ۾ آهي. مخالف جو شيخ علامه فقيه عبدالغني دمشقيءَ جي ڪتاب شرح طريقه محمديه تي اعتراض به صحيح نه آهي ته اخلاق جو ڪتاب آهي، ڇاڪاڻ ته فقهي روايتون هن ڳالهه جي تائيد ڪن ٿيون ته نسب جي معاملي ۾ شهرت حجت آهي، جيئن جامع الفصولين ۾ آهي ته ڪن معاملن ۾ شهرت ۽ ماڻهن جي ٻڌڻ سبب شاهدي ڏيڻ جائز آهي، جن مان نسب به هڪ آهي. خزانه ۾ به ساڳيءَ طرح آهي. انهن روايتن جي موجودگيءَ ۾ اعتراض ڪرڻ ته جنهن ڪتاب مان حوالو پيش ڪيو ويو آهي، اهو ”اخلاقيات“ جو ڪتاب آهي، اجايو آهي، خاص ڪري جڏهن ته مصنف حنفي مذهب آهي. شايد سندس گمان آهي ته اخلاقيات جا ڪتاب فقہ جي خلاف آهن، ان ڪري اهڙن ڪتابن جي روايت ناقابل عمل آهي. سندس اهو طرز استدلال خود ثابت ڪري ٿو ته اعتراض ڪندڙ کي فقه جي اصولن جي واقفيت نه آهي، ڇاڪاڻ ته جيڪا به شيءِ امام ابوحنيفه کان منقول آهي، چاهي جنهن به ڪتاب ۾ هجي، اهو فقه آهي، جيئن توضيح ۾ آهي ته نفس جي معرفت ۽ ان جي حقن ۽ فرضن جو علم حاصل ڪرڻ ۽ انهن تي عمل ڪرڻ، اهوئي ”اخلاقيات جو علم“ آهي. امام ابوحنيفه جي فقه جو به اهوئي مقصد آهي، چاهي عقيدا هجن، چاهي باطن ۽ وجدان جا مسئلا، چاهي عملي زندگيءَ جا معاملا هجن. اوهان پاڻ ڏسو ته ته مذهب جي باني امام صاحب ڪيئن علم الاخلاق کي به فقه ۾ داخل ڪيو آهي ۽ وري هن اعتراض ڪندڙ کي ڏسو ته ”اخلاقيات جي علم“ کان ڪيئن ٿو پڇي، تانجو اخلاقيات جي ڪتابن ۾ جيڪي فقهي احڪام موجود آهن انهن کان به پڇي ٿو. چوي ٿو ته ان جو دارومدار شاهديءَ تي آهي. ان جو جواب هي آهي ته شاهديءَ جي ضرورت ان وقت هوندي آهي جڏهن جوابدار، دعويٰ ڪري ٿو ته دعويٰ کان انڪار ڪري ۽ مقدمو قاضيءَ وٽ هجي، ورنه (نسب جي معاملن ۾) رڳو شهرت ڪافي هوندي آهي، صرف مشهوريءَ جي ڪري به نبيرو ڪري سگهجي ٿو. انهيءَ بنياد تي ئي شاهدن تي اعتماد ڪرڻ به جائز آهي، جيئن خزانه المفتين ۾ آهي. البت اهڙن معاملن ۾ شاهديءَ جي شرط هجڻ جو معاملو چڱيءَ طرح پڙهو ٿيندو آهي، جيئن هدايه ۾ آهي ته نبي اڪرم ﷺ فرمايو ته جڏهن توهان کي سج وانگر ڪا ڳالهه روشن معلوم ٿئي ته پوءِ شاهدي ڏيو، نه ته معاملي کي ڇڏي ڏيو.

(اعتراض ڪندڙ) چوي ٿو ته مالي معاملن جي دعويٰ کان سواءِ رڳو نسبي معاملن ۾ ڪو دعويٰ ڪري ته قبول جوڳي نه آهي. معلوم ٿئي ٿو ته اعتراض ڪندڙ ٻين مالي حقن ڏانهن نظر نٿو ڪري، جيئن عزت جي حفاظت جو معاملو- مخالف لکي ٿو ته ”ولي دعويٰ ڪري ٿو ته منهنجو وڏو ڏاڏو حضرت عباس رضه آهي...“ حالانڪ اوهان کي خبر آهي ته وليءَ رڳو ايتري دعويٰ ڪئي آهي ته ”نياڻي جيئن ته عباسي خاندان جي چشم چراغ آهي ۽ مرد ذات جو اتر آهي، ان سبب جي ڪري ان

جو جوڙ نه آهي، تنهن ڪري ان جو غير عباسيءَ سان ڪيل نڪاح ختم ڪرايو وڃي. البتہ جيڪڏهن جوابدار چٽيءَ طرح انڪار ڪري ته قاضيءَ کي زال مڙس ۾ جدائي وجهڻ جو حق نه آهي ڇاڪاڻ ته جوابدار وانگر دعويدار پڻ عجمي آهي، ته ان صورت ۾ دعويدار کي پنهنجي ”عباسيت“ يا پنهنجي ”عربيت“ يا پنهنجو غير ڪفو هجڻ ثابت ڪرڻو پوندو. مخالف چوي ٿو ته اها رڳي نسب جي سڪڻي دعوي آهي. مگر اوهان کي مٿي معلوم ٿي چڪو ته اهو سڪڻو نسب جو مقدمو نه پر نسب جي ثابتيءَ جي بنياد تي زال مڙس ۾ جدائي وجهڻ جو مطالبو آهي. مخالف چوي ٿو ته مالي حقوق جي دعوي کان سواءِ صرف نسب جي دسوءَ جو اعتبار نه آهي. ان جو جواب هي آهي ته حق ڪهڙي به قسم جا هجن، ان کي حاصل ڪرڻ جي دعويٰ ڪري سگهجي ٿي. ”عام حقن“ کي خاص ڪري نٿو سگهجي ته هي حق حاصل ڪرڻ لاءِ ته توهان عدالت ۾ رجوع ڪري سگهو ٿا ۽ هن حق جو مطالبو ڪرڻ جو اوهان کي حق نه آهي. نڪاح ڪرائڻ يا نڪاح ٽوڙائڻ لاءِ ولي مقرر ٿيڻ جو حق به انهن ئي حقن مان آهي. اشباه ۾ آهي ته نسب جي آڌار تي ٻارهن حڪم لاڳو ٿين ٿا: ۱- مال جو وارث ٿيڻ ۲- ولي ٿيڻ ۳- وارث يا فوتي سندس خلاف وصيت ڪري کيس ورثي کان محروم نٿو ڪري سگهي. ۴- سندس طرفان قرض يا خون بها جي ادائگي وارث ڪري سگهن ٿا. ۵- نڪاح طلاق جي معاملن ۾ ان جو والي ٿيڻ ۶- ميت کي غسل ڏيڻ جي ولايت حاصل ٿيڻ ۷- ميت جي جنازي جي نماز پڙهائڻ جو حق حاصل ٿيڻ ۸- مالي معاملن ۾ خاندان جو وارث ٿيڻ ۹- اولاد جي پالنا جا حق حاصل ٿيڻ ۱۰- حدود جو مطالبو ڪرڻ جو حق هجڻ ۱۱- سندس حق ۾ قصاص يعني قتل جو بدلي جو ساقط ٿيڻ ۱۲- حمويءَ ۾ آهي ته وليءَ کي حق آهي ته قصاص جا مطالبو ڪري.

ان کان سواءِ به گهڻا معاملا آهن، مثلاً ٻانهي کي آزاد ڪرڻ، مٿس خاندان جي خرچ پڪي جو لازم هجڻ، هي ڪان رجوع نه ڪرڻ ۽ غير ڪفو ۾ نڪاح ٿي وڃي ته ان کي ٽوڙائڻ جو استحقاق حاصل ٿيڻ وغيره جيئن محققن کان اهي مسئلا ڳجهڻا نه آهن. (معترض) چوي ٿو ته سواءِ مالي دعويٰ جي شاهديءَ جي، گواه حسب نسب جي دعويٰ جي شاهدي ڏيڻ ته صحيح نه آهي. ان جو جواب هي آهي ته ان کي صحيح نه چوڻ خود غير صحيح آهي، ڇاڪاڻ ته سماجي حقوق رڳو ماليات تائين محدود نه آهن، جيئن تفصيلات مٿي بيان ڪئي وئي. اهي حق ڪيئن ثابت نٿا ٿي سگهن حالانڪ بحر ۾ آهي ته هرنسب جنهن جو اقرار ڪجي اهو مالي دعويٰ کان سواءِ ثابت نه ٿيندو جيئن ڪنهن جي باري ۾ دعويٰ ڪري ته هيءُ منهنجو ڀاءُ ۽ چاچو آهي ته انهيءَ مٿيءَ جي نسبت ۽ مناسبت سان دعويدار جي مالي دعويٰ مثلاً فوتيءَ جي ڇڏيل مال مان ورثي جي دعويٰ ڪرڻ ۽ ڪا شيءِ فوتي ان کي هي ۾ ڏي يعني بخشي، مثلاً پلاٽ يا زمين ڏئي وڃي ته پوءِ ان کي ڪو واپس نٿو وٺي سگهي.

اوهان پاڻ ڏسو ٿا ته مالي معاملات کان علاوه ٻين دعوائن کي به شريعت تسليم ڪري ٿي. هيءُ ڳالهه به ياد رکجي ته وارث جي نيابت ۽ جانشيني ان وقت ثابت ٿيندي جڏهن دليل نه هجي. جيڪڏهن دعويدار نسب جي دعويٰ تي دليل قائل ڪري ٿو ۽ انهيءَ بنياد تي ورثي مان حق طلب ڪري ته سندس آندل شاهدي قبول ڪئي ويندي. مخالف چوي ٿو ڀائپيءَ جي دعويٰ مالي دعويٰ کان سواءِ قبول نه ڪئي ويندي. پر بحر ۾ آهي ته جنهن شخص جي باري ۾ تحقيق نه هجي اهو (فوتيءَ جو) جانشين

نٿو ٿي سگهي جيستائين مالي دعويٰ نه ڪري. يعني وٽس به مسئلو هن طرح آهي ته پيءُ وغيره هجڻ جي نسبي دعويٰ ڪري ته اها صحيح ليکي ويندي. اشباه ۾ آهي ته بحر ڏانهن منسوب ڪيل اها روايت شايد زباني آهي، ڇاڪاڻ ته تحقيقات کان پوءِ معلوم ٿيو ته ان ڪتاب ۾ اها روايت ان طرح موجود نه آهي، جيئن فقهي ڪتابن ۾ منقول آهي، واللہ تعاليٰ اعلم. چوي ٿو ته مالي دعويٰ ڪرڻ کان بعد ئي نسب جي دعويٰ صحيح ٿي سگهي ٿي، مگر بيان ٿيو ته حق سڀ مالي حقن وانگر آهن. تحقيق اها آهي ته اهو قول به اهڙو آهي جنهن کان رجوع ڪيو ويو آهي ۽ راجح قول مطابق نسبي ۽ مالي دعويٰ ڪنهن به دعويٰ سان مشروط نٿي ٿي سگهي، ڇاڪاڻ ته الله جا حق آهن، جيئن الاشباه ۾ آهي. ان جي قبول ڪرڻ ۾ اختلاف آهي، ابن وهبان قطييت سان اهڙي دعويٰ کي قبول ڪري ٿو. حموي محيط جي حوالي سان نقل ڪري ٿو ته حقوق الله هجڻ سبب ڪنهن به (اضافي دعويٰ کان سواءِ) نسب جي دعويٰ قبول جوڳي آهي، جيئن ماءُ پيءُ جي حرمت، اگهڙ جي حرمت. ان ڪري اها دعويٰ قابل عمل آهي، جيئن ٻانهو آزاد ڪرڻ بابت دعويٰ قابل عمل آهي. ڪن جو قول آهي ته مخالف ڌر جي موجودگيءَ کان سواءِ اهڙي دعويٰ قبول نه ڪئي ويندي. غرض ته عدم قبول جو قول ضعیف ۽ ظاهر روايت جي خلاف آهي، بلڪ نسب ضمني لحاظ سان به ثابت ٿي ويندو آهي، جيئن الاشباه ۾ آهي ته ڪو شخص ڪنهن جي خلاف (مالي) حق جي ثبوت ۾ ٻن چئن جي شاهدي پيش ڪري، ۽ سندس ۽ سندس پيءُ ۽ ڏاڏي جو نالو ٻڌائي ۽ قاضي دعويدار جي حق ۾ فيصلو ڏئي ته ان سان ضمني لحاظ سان نسب به ثابت ٿي ويندو، جيتوڻيڪ سندس مقصد نسب ثابت ڪرڻ نه هجي.

پڻ مخالف چوي ٿو ته علامه آگهي جي لکت مان دليل وٺڻ صحيح نه آهي. ان جو جواب هي آهي ته ان مان دليل وٺڻ بلڪل صحيح آهي، ڇاڪاڻ ته پاڻ وڏو عالم ۽ فقيه آهي. البتہ اعتراض ڪندڙ ڪشف الرمز جي عبارت مان جيڪي مسئلو سمجهيو آهي، ان مان دليل وٺڻ درست نه آهي. جيئن توهان کي معلوم ٿي چڪو ڇاڪاڻ ته حق اهو آهي ته نسب ڪنهن به ٻئي حق جي واسطي سان ثابت ٿي سگهي ٿو. اهو راز علامه آگههائي پڻ پنهنجي مطالعي جي وسعت ۽ علم جي ڪثرت سبب سمجهيو آهي، پر پاڻ کي ”فقيه“ سمجهندڙ شخص جي نظر انهيءَ گهرائي تائين پهچي نه سگهي، جيئن هر انصاف پسند انسان تي واضح آهي. چوي ٿو ته جيڪڏهن شاهد نسب جي شهرت جي تفسير هن طرح بيان ڪري ته اسان ماڻهن کان ٻڌو آهي (نه فلاڻا عباسي آهن) ته اها شاهدي قبول نه ڪبي. ان جو جواب هي آهي ته بحر ۾ بحواله خلاصه ۽ بزازيه آهي ته جيڪڏهن شاهد چون ته اسان معاملو اکين سان پاڻ نه ڏٺو آهي، پر اسان وٽ اهڙيءَ طرح مشهور آهي ته جائز آهي. درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن چون ته شاهدي ڏيون ٿا ته اسان پاڻ اکين سان نه ڏٺو آهي، البتہ ماڻهن کان ائين ٻڌو اٿئون ته سڀني معاملن ۾ اها شاهدي جائز آهي ان کي شارح وهبانيه صحيح چيو آهي. چوي ٿو ته جيڪڏهن نڪاح ۽ نسب جي معاملن ۾ شاهدي ڏين ته اسان ويساه جوڳن ماڻهن کان هن ريت ٻڌو آهي ته ان جو اعتبار نه آهي. ان جو جواب هي آهي ته الدرالمنتهي ۾ آهي ته جيڪڏهن شاهد قاضيءَ جي آڏو بيان ڏين ته معاملو اکين سان اسان پاڻ نه ڏٺو، پر اسان وٽ مشهور آهي سڀني مسئلن ۾ ان ريت شاهدي ڏيڻ جائز آهي. بحر ۽ درمختار جا حوالا پڻ مٿي گذريا. خلاصو هي ته ڪنهن معاملي جي

مشهوريءَ جي آڌار تي شاهدي قابل قبول آهي. ان ڪري سندس سموري دليل بازي ۽ سڀ اعتراض مخالف مٿان پئلو کائڻ ٿا. جامع الفصولين ۾ آهي ته شرعي شهرت هيءُ آهي ته ٻه عادل جڻا يا هڪ مرد ۽ ٻه عورتون، قاضيءَ وٽ شاهدي ڏين ۽ انهن جي دليلن ۾ به اها ڳالهه هجي ته معاملو ائين ئي آهي. جڏهن اها ڳالهه معلوم ٿئي ته پوءِ ”غير شرعي شهرت“ ڏانهن رجوع ڪرڻ غير شرعي ڪم آهي جيئن ظاهر ٿيو. واللہ تعاليٰ اعلم ربنا اتمم لنا نورنا واغفرلنا انڪ عليٰ ڪل شيءٍ قدير (مخدوم عبدالواحد سيوستاني)

گذريل تحرير ۾ ڄاڻايو ويو ته ڪلهوڙا عباسي آهن جيئن مشهور به آهي. اهو معاملو تفصيل جو محتاج نه آهي ۽ ثابت ٿي چڪو ته خاص ڪري نسب جي معاملي ۾ شهرت ۽ تواتر علم جي اسبابن مان هڪ سبب آهي. طريقه محمديه نالي ڪتاب ۾ آهي ته ڪلهوڙن جو عربي نسب تواتر ۽ شهرت سان ثابت آهي. ظاهر آهي ته مراد اهڙي شهرت آهي، جيڪا خاص ۽ عام وٽ مقبول هجي ۽ ڪوانڪار نه ڪري سگهي. مثلاً سمن چون ٿا ته اسين قريشي آهيون، پر سنڌ جا محقق عالم مثلاً مخدوم هالائي ۽ فاضل ٺٽوي، ٿر مدني چون ٿا ته سمن عجمي آهن. ان ڪري انهن محققن جي تحقيق سمن جي دعويٰ جي ابتڙ چئجي، جيڪي چون ٿا ته انهن جا ابا ڏاڏا ابو لهب جي نسل مان آهن. اها ڳالهه انصاف پسند ماڻهوءَ تي وڌيڪ واضح آهي. جيستائين ڪلهوڙن جي عباسيت جو سوال آهي، ان جو دليل تاريخي ڪتابن ۾ موجود آهي، جڏهن ته سمن وٽ پنهنجي قريشي هجڻ جي شهرت لاءِ تاريخي دليل موجود نه آهي بلڪ مخدوم هالائي ۽ فاضل ٺٽوي جي تحقيق مطابق اهي جمشيد جو اولاد (يعني ايراني) آهن. جيئن منتخب التواريخ ۾ آهي ان ڪري ان تي اعتماد ڪرڻ ضروري آهي.

مطلع الانوار ”فضل بناء الكعبة“ ۾ آهي ته اهي مصر جا قبضي آهن جيڪي فرعون کي خدا مڃيندا هئا. فرعون جي غرق ٿيڻ کان پوءِ موسيٰ عليه السلام کين مصر مان لوڏي ڪڍيو ۽ اهي هماليه جبل وٽ اچي رهيا. پوءِ افغانين جي ڊپ کان هندستان آيا ۽ ڪن ڪٽشي يميني بادشاهه ابره سان دوستي رکيائون، سندس فوج ۾ شامل ٿيا ۽ ڪعبي کي ڏانهن واري معاملي ۾ ان جو سات ڏٺائون. هن عبارت مان ثابت نٿو ٿئي ته سمن قريشي آهن، بلڪ مطلع الانوار جي عبارت موجب سمن فرعوني، مصري نسل جا آهن. ڪتاب ”نسب الانساب“ ۾ سمن کي قريشي ڄاڻايو ويو آهي، پر اهو نقل صحيح نٿو معلوم ٿئي، ڇاڪاڻ ته مخدوم هالائي ۽ فاضل ٺٽوي رح جي تحقيق مطابق سمن عجمي آهن. تاريخ نظامي ۽ منتخب التواريخ ۾ به آهي ته عجمي آهن. سندن مشهوري ”قريشيت“ نه آهي. خاص ڪري مخدوم هالائي ۽ فاضل ٺٽوي جي تحقيق به سندن باري ۾ موجود آهي. ڪنهن فقيه کي نٿو ڄڻائي ته مٿي ڄاڻايل محققن جي تحقيق کي نظر انداز ڪن. جيتوڻيڪ ڪلهوڙن بابت تاريخي ڪتاب خاموش آهن، پر سندن ”عباسيت“ جي شهرت گهڻي آهي. هن مسئلي جي باري ۾ اهو جواب منهنجي ذهن ۾ آهي. توهان کي خبر آهي ته جيڪڏهن ڪنهن پنهنجي صغير ڌيءُ جو نڪاح غير ڪفو ۾ ڪرايو، جيئن مٿئين سوال ۾ ڄاڻايو ويو آهي، ته ولي اهڙي زال مڙس ۾ جدائي وجهي سگهي ٿو. بشرطيڪ دعويٰ ڏعويدار دعويٰ ڪري ته نڪاح ڪندڙ مڙد جو نسب ان جي زال کان گهٽ درجي جو آهي. پڻ چيو ويو آهي ته ڪفو ۾ نسب جو اعتبار نه آهي. ڄاڻڻ گهرجي ته عجمي اهو آهي جيڪو عربي نسل جو نه هجي، چاهي عرب ۾ رهي يا عجم ۾. عباسي جيتوڻيڪ سنڌ ۾ رهن ٿا، پر اهي عجمي نسل جا نه آهن. واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب. (مخدوم عبدالواحد سيوستاني)

سمن ۽ انڙن جي نسب جي تحقيق

انڙ عجمي ذات آهي. تاريخ معصوميءَ ۾ آهي ته انڙ سمن جي شاخ آهي، جيڪي ڪڇ مان لڏي اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا. تاريخ منتخب التواريخ ۾ به ساڳيءَ ريت آهي. تاريخ نظاميءَ ۾ آهي ته انهن جو اصل جمشيد بن ٿهصور سان ملي ٿو. سنڌ جي ڪن ماڻهن جو چوڻ آهي ته قريشي آهن ۽ ملڪ شام مان سنڌ ۾ اچي آباد ٿيا. علامه محقق مخدوم محمد قاسم ٺٽوي، مڌني فرمائي ٿو ته جڏهن تاريخ نظامي جي مصنف قطعي يقين ظاهر ڪيو آهي ته سمن جمشيد جو اولاد آهن ته پوءِ ڪنهن سمي جي انهيءَ قول جو اعتبار نه آهي ته اهي قريشي آهن. ثابت ٿيو ته سنڌ ۾ هي جيڪو چيو وڃي ٿو ته سمن ۽ انڙ اصليت جي اعتبار سان قريشي آهن ان جو اعتبار نه آهي. عالم محقق فاضل پير محمد هالائي مرحوم سندن نسب هن طرح بيان ڪري ٿو: سمن بن ساهو بن ڪورچ بن راهر بن ارچن بن برونڪش بن شيرام بن شه ديبو بن ديوانتان بن لاهو مره بن حاد بن بن ڪشف بن سنڌ بن مهاجر بن فرط بن ڪوش بن حارم بن نوح عليه السلام. مخدوم قاسم ٺٽوي فرمائي ٿو ته ٿهصور اهو شڪ بن سبابڪ بن ڪهورث بن سام بن نوح عليه السلام آهي. سندس تحقيق مطابق انڙ ۽ سمن سام جو ۽ مخدوم هالائي جي تحقيق مطابق حارم جو اولاد آهن. ٻنهي جي تحقيق مطابق سمن ۽ انڙ نه عرب آهن نه قريشي آهن، تنهن ڪري بنو هاشم يعني عباسين (ڪلهوڙن) جا ڪفو نٿا ٿي سگهن. جيڪڏهن ڪو انڙ چوي ته آءٌ قريشي آهيان ته ان سان اهو قريشي نه ٿيندو، پرقيامت جي ڏينهن تائين لعنت جو حقدار ٿيندو جيئن ترمذي ۽ احمد جي حديث ۾ آهي ته جنهن پنهنجو نسب مٿايو اهو لعنتي آهي. هڪ روايت ۾ آهي ته جنهن پٽي کي پنهنجو پيءُ بيان ڪيو، يا جنهن ٻانهي پنهنجي مالڪ کان سواءِ ڪنهن ٻئي ڏانهن پنهنجي نسبت ڪئي، ان تي الله ۽ ملاڪن ۽ انسانن جي لعنت آهي، انهن جو نه فرض قبول ڪيو ويندو ۽ نه ئي ڪو نفل (۱) (ابن ماجه) هن مسئلي بابت مون تي اهڙي واضح ٿيو آهي، والله تعاليٰ اعلم (مخدوم عبدالواحد سيوستاني)

سمن ۽ انڙن جي نسب بابت مولانا فتح محمد جي تحرير (۲)

ڪن مفتين فتويٰ ڏني آهي ته ڪلهوڙا ۽ انڙ عجمي ۽ قريشي هجن پر برابر آهن ٻئي قريشي آهن

(۱) اها حديث ڪيترن اصحابن کان حديث جي ڪافي ڪتابن ۾ آهي، جن مان هڪ جا الفاظ هن طرح آهن: عن علي بن ابي طالب رضي الله عنه ان النبي ﷺ قال "من ادعى الي غير ابيه او اتحمي الي غير مواليه فعليه لعنة الله والملائكة والناس اجمعين، لا يقبل منه صرفا ولا عدلا" (مسلم ج ۲ ص ۱۱۴۷) بخاري / احمد / ابن ماجه / دارمي / ابوداؤد / طبراني وغيره.

(حضرت علي رضي الله عنه جي روايت آهي ته نبي ﷺ جن فرمايو ته جنهن شخص غير کي پنهنجو پيءُ ٻڌايو يا جنهن ٻانهي ڪنهن ٻئي مالڪ ڏانهن پنهنجي نسبت ڪئي، ان تي الله جي، ان جي فرشتن جي ۽ سڀني ماڻهن جي لعنت آهي، نه ان جو فرض قبول ڪيو ويندو ۽ نه نفل (مترجم)

(۲) (مسودي ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته هيءُ لکت بعد ۾ اچڻ گهرجي، ڪاتب جي غلطيءَ سبب اڳ ۾ لکجي وئي آهي، ان ڪري بعد ۾ آندي وئي آهي - مترجم)

يا ٻئي عجمي آهن. جڏهن ته ڪلهوڙن جي مقابلي ۾ ائڙن جو قريشي هجڻ وڌيڪ چٽو آهي. ان جو جواب هي آهي ته هر شخص پنهنجي خاندان ۽ نسب کان چڱي طرح واقف هوندو آهي. ٻئي جو نسب تاريخي شهرت کان سواءِ ثابت نه ٿيندو آهي. ائڙ سمن جي اولاد آهن. انهن پنهنجو نسب هر دور ۾ پيڙهي به پيڙهي ابو لهب سان ملايو آهي، جيئن ”تاريخ شواهد الانساب“ ۾ وضاحت سان ۽ مطلع الانوار ۾ اشاري سان آهي. تاريخ معصومي ۾ آهي ته ڪلهوڙن پنهنجي حڪومت جي دور ۾ پاڻ کي عباسي چوراڻو، انهن جي ”عباسيت“ يا ”عربيت“ رڳو شهرت جي بنياد تي آهي. سنڌ جي تاريخي ڪتابن ۾ به اهڙو ذڪر ملي ٿو. جڏهن ته ائڙ، چنا، جوکيا، ڏاهري، جوڻيجا ۽ سميحا پنهنجو نسب ڪلهوڙن سان ملائين ٿا ته پوءِ ڪلهوڙا ڪيئن عرب ٿيندا؟ جيڪڏهن عربي نه آهن ته اهي ٻئي قومون ڪفو ۾ برابر آهن. پر جيڪڏهن مشهور روايت سان ڪلهوڙن جي فضيلت ۽ ائڙن جو گهٽ ذات هجڻ ثابت ٿئي ته اسان جون اکيون ٽڏيون ٿينديون. ٻيو عرض ته سمن ۾ برڪ عالم ۽ فاضل پيدا ٿيا آهن، جيئن مخدوم معين قوم ڏک مان ۽ حاجي الحرمين ابو الحسن، جنهن سنا شرعي ڪتاب لکيا آهن، انهن پنهنجن ڪتابن جي منڍ ۾ پنهنجو نسب لکيو آهي. اهي حضرات ڪوڙا ۽ تعصبي نٿا ٿي سگهن. اهو به واضح هجي ته ڪيترا فاروقي ۽ صديقي پاڻ کي قريشي سڏائين ٿا. عالم فاضل انسان لاءِ مناسب نه آهي اهڙن بزرگن لاءِ لعنت جا لفظ استعمال ڪري. مگر جن قومن جو نسب شرعي ڪتابن مان ثابت ٿئي، اهي پنهنجو بن بڻياد مٿائين ته پوءِ انهن تي لعنت ٿي سگهي ٿي. جيڪي قومون پنهنجو بن بڻ بڻياد مٿائين ٿيون ته اهي سڀ لعنتي آهن نه رڳو ويچارا سمان. (فتح محمد عفي عنه)

سوال: عورت ڪفو ۾ شادي نه ڪئي ۽ کيس ٻار ڄائو ته وارثن کي ان نڪاح تي اعتراض جو حق نه آهي ڇاڪاڻ ته ٻار ضايع ٿيڻ جو خطرو آهي جيئن چلبي شرح وقايع ۾ آهي. فرض ڪجي جيڪڏهن ٻار فوت ٿئي يا بالغ ٿئي، تانجو ماءُ پيءُ جو محتاج نه رهي ته پوءِ وارثن کي اعتراض جو حق رهندو يا نه؟

جواب: ظاهر هي آهي ته ٻار جي پيدائش کان پوءِ غير ڪفو ۾ ڪيل شادي ڪندڙ جوڙي ۾ جدائي نه وجهڻ جو سبب ٻار ضايع ٿيڻ جو خطرو آهي. اها مڃيل حقيقت آهي ته لحاظ افراد جو نه اصول جو ڪبو. ولادت سبب وارث جو جدائيءَ جو حق ختم ٿي چڪو. ٻار جي مري وڃڻ يا وڏي ٿيڻ سان ساقط ٿيل اهو حق واپس نه ورنڊو. وري فقط ٻار ضائع ٿيڻ جو خطرو ئي اهڙي جدائي جو موجب نه آهي، بلڪ ان سان وارثن جي لاءِ عار ۽ وقار جو مسئلو پيدا ٿئي ٿو، جيڪو جدائي جو موجب هوندو آهي، جيئن ڪافي ۾ آهي، والله تعاليٰ اعلم بالصواب.

سوال: بالغ عورت وارثن جي نافرماني ڪندي غير ڪفو ۽ غير قبيلي ۾ شادي ڪري ٿي ۽ وارث ان کي عزت جو مسئلو بنائين ٿا ۽ چون ٿا ته ڏاريا ڀلي شريف هجن، پر انهن سان مٿي مناسب نه آهي. ڇا وارث ان کي روڪي سگهن ٿا؟

جواب: واضح آهي ته وارث کي غير ڪفو ۾ اعتراض جو حق آهي. ڪفو ۾ شادي ٿئي ته وارث

کي اعتراض جو حق نه آهي. فقهي روايت ڇڏي پنهنجي خواهش پوري ڪرڻ فقيه جو ڪم نه آهي.

سوال: وارث هڪدم مهر ادا ڪرڻ تي وس وارو نه آهي ۽ صغيره ڀتيم سان نڪاح ڪري ٿو. ڇا اهڙو نڪاح صحيح آهي يا نه؟

جواب: اهڙو نڪاح صحيح نه آهي ڇاڪاڻ ته (مهر جي عدم ادا ٿيڻ جي) ڪفوجي برخلاف آهي جيئن تنوير الابصار ۾ آهي ته ابوالقاسم کان پڇيو ويو ته هڪ شخص جوڙ جي عورت سان شادي ڪئي، پر مهر ۽ خرچ ڏيڻ جي طاقت نٿو رکي. چيائين ته اسان جي عالمن جي مشهور روايت مطابق جيڪو مهر ۽ خرچ ڏيڻ جي طاقت نٿو رکي ته اهو زال جو ڪفو نه آهي. هيءَ به مڃيل حقيقت آهي ته غير ڪفو ۾ شادي ڪرائيندڙ پيءُ ۽ ڏاڏي کان سواءِ ڪو ٻيو هجي ته نڪاح صحيح نه ٿيندو، جيئن درمختار ۾ آهي ته: غير جوڙ ۾ پيءُ ڏاڏي کان سواءِ شادي ڪرائيندڙ ڪو ٻيو هجي ته نڪاح نه ٿيندو ۽ ڌوڪي بازيءَ سان ته بالڪل نڪاح ٿيندو ئي ڪونه!

سوال: آزاد، عاقل بالغ عورت غير ڪفو ۾ شادي ڪئي. وارث سندس گهر اچي وڃي ٿو ۽ کائي پيئي ٿو. ڇا ان صورت ۾ کيس جدائي وجهڻ جو اختيار آهي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: مٿئين صورت ۾ کيس نڪاح ٽوڙائڻ جو اختيار آهي ڇاڪاڻ ته گهر ۾ اچڻ وڃڻ، کائڻ ۽ پيئڻ جو مطلب اهو نه آهي ته وارث انهيءَ شاديءَ کان به راضي آهي. بحر ۾ آهي ته جڏهن وارث مهر وٺي يا زال جي طرفان مڙس سان خرچ جي باري ۾ جڳهڙو ڪري ته ان کي ڀلائي پانتي سندس رضامندي سمجهيو. يعني وليءَ جي مهر وٺڻ سان ان جي نڪاح تي رضامنديءَ ثابت ٿيندي، پر اڄ وڃ، کائڻ پيئڻ سان ان جي رضامندي ثابت نه ٿيندي، جيئن پائنجي ٿو. خلاصه ۾ آهي وارث جدائيءَ جي دعويٰ کان خاموش هجي ته ان کي ان جي رضامندي نه چئبو، تانجو ٻار پيدا ٿئي.

سوال: عاقل بالغ عورت ڪن مائٽن جي رضا سان غير ڪفو ۾ شادي ڪئي، پر ان جا ٻيا مائٽ گهرن ٿا ته سندس نڪاح ٻيهر وجهن. ان صورت ۾ انهن کي نڪاح ٽوڙائڻ جو حق آهي يا نه؟

جواب: ڪن مائٽن جي رضامندي ڄڻ سڀ جي رضامندي آهي، بشرطيڪ درجي ۾ برابر هجن. چاهي شاديءَ کان اڳ راضي ٿين يا بعد ۾ بهرحال سندن رضامنديءَ کان بعد ڪنهن کي اعتراض جو حق نٿو پهچي.

مسئلو: جاهل، بي هنر، خسيس قسم جا ڪم ڪندڙ، ظالمن جي چاڪري ڪندڙ ان عورت جو ڪفو نٿو ٿي سگهي، جنهن ۾ اهي عادتون نه هجن، پوءِ ڀلي چاڪري ڪندڙ مروت جو صاحب چونه هجي، والد تعاليٰ اعلم. بحواله ظهير بهر ۾ آهي ته چاڪري ڪندڙ پاڻ جهڙن کان سواءِ ٻئي جو ڪفو نه آهي. ”چاڪري ڪندڙن“ مان مراد اهي ماڻهو آهن، جيڪي ظالمن جا مددگار ۽ خدمتگار آهن. متان ۾ آهي ته هڪ ”پنجن جنس“ جيڪا سڀ کان خسيس آهي، اهي ماڻهو آهن جيڪي ظالمن

جي چاڪري ڪندڙ آهن.

مسئلو: ڪپڙو ائڌڙ عورت ڪنهن شريف خاندان جي مرد سان مرضيءَ سان شادي ڪري ته ان جي وارثن کي نڪاح ٿورائڻ جو اختيار نه آهي ڇاڪاڻ ته عورت گهٽ ڪفو جي ۽ مرد شريف ڪفو جو آهي ان کي غير ڪفو نه چئبو واللہ تعاليٰ اعلم. بحر ۾ آهي ته ايجاب ۽ قبول سان نڪاح ٿي ويندو. محيط ۾ آهي ڪپڙا اٿڻ خسيس حرفت جو ڪم آهي. بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن مڙس عورت کان ڪفو ۾ وڌيڪ آهي ته نڪاح قائم رهندو.

مسئلو: آزاد اختيار رکندڙ عورت مڙس جي وفات ۽ عدت گذارڻ کان پوءِ سنت مطابق نڪاح ڪرڻ گهري، تان ته گناهه کان بچي سگهي ۽ اولاد جي به خواهش پوري ٿئي پر فوتيءَ جا وارث روڪين ٿا. سنت مؤڪده کان روڪڻ سبب اهي گنهگار ٿيندا ۽ شرعاً انهن تي تعزير لازم ايندي. ان ڏس ۾ گهٽ وڌ سزا ڏيڻ جو اختيار قاضيءَ کي آهي، واللہ تعاليٰ اعلم. درمختار ۾ آهي ته صحيح قول مطابق اهڙي عورت لاءِ ٻيو نڪاح ڪرڻ سنت مؤڪده آهي. کيس منع ڪندڙ گنهگار ٿيندا. عورت جيڪڏهن پاڪدامن رهڻ ۽ اولاد جي غرض سان شادي ڪري ته ان کي ثواب ٿيندو. اشباه ۾ آهي ته ”تعزير“ سرڪاري قانون آهي جنهن جي ڪا حد مقرر نه آهي ۽ مٿئين معاملي ۾ ٻي شاديءَ کان روڪيندڙن تي ملڪي قانون مطابق سزا ملندي.

سوال: زيد جي مريم سان اهڙي مائٽي آهي، جنهن جي ڪري ان سان يا ان جي نياڻيءَ سان نڪاح نٿو ڪري سگهي، پوءِ به چاهي ٿو ته ان جي ڌيءَ سان شادي ڪري ۽ عمرو کي به اها حقيقت معلوم آهي، پر تڏهن به عمرو سندس گناهه جي ڪم ۾ مدد ڪري ٿو ۽ ان جو وڪيل ٿئي ٿو. شرعاً عمرو آخرت جي وبال ۾ شريڪ ٿيندو يا نه؟

جواب: ان تان آخرت جو وبال ختم نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته ان کان بچڻ مٿس لازم آهي. الله تعاليٰ جو ارشاد آهي: نيڪي ۽ پرهيزگاريءَ ۾ هڪ ٻئي جي مدد ڪريو ۽ گناهه ۾ هڪ ٻئي جي مدد نه ڪريو. حاشيه بياضويءَ علامه عصام لکي ٿو ته: (قرآن ۾ يهودين جي) گناهه ۽ ظلم جي ڪمن ۾ مدد ڪرڻ کي ”الله جو عهد ٽوڙڻ“ فرمايو ويو آهي. مشڪوٰۃ ۾ حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه جي روايت آهي ته رسول الله ﷺ جن فرمايو ته بنو اسرائيل گناهه ۾ لڳي ويا ته سندن عالمن کين روڪيو. منع ڪرڻ تي به نه رکيا ته اهي عالم فاضل ماڻهو انهن سان اٿڻ ويهڻ ۽ کائڻ پيئڻ لڳا. تڏهن الله تعاليٰ سڀني جي دٻن کي هڪجهڙو ڪري ڇڏيو. يعني سڀ مجرم ۽ ڏوهاري ٿي ويا ۽ مٿن حضرت داؤد ۽ حضرت عيسيٰ عليهما السلام جي زباني لعنت ڪئي وئي (ترمذي) اهو انهن ماڻهن جو حال آهي جيڪي ظالمن ۽ ڏوهارين کي نٿا روڪين. پاڻ سوچيو ته انهن جو حال ڪيتري قدر بچڙو هوندو جيڪي ڄاڻي وائي ڏوهه جي ڪمن ۾ مدد ڪن ٿا؟

سوال: آزاد وات وڪيل عورت جو نڪاح غير ڪفو ۾ ٿيندو يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪيو.

جواب: هن مسئلي جي ترجيح ۾ گهڻو اختلاف آهي. متعلوي ۽ شڪارپوري علماء چون ٿا ته نڪاح نه ٿيندو. ان ڪري مخدوم عبدالواحد سيوستانیءَ مسئلي جي سمورن حصن جي باري ۾ پوري تحقيقات ڪئي، تان ته وڌيڪ گفتگوءَ جي گنجائش نه رهي. مخدوم صاحب فرمائي ٿو ته: ٽن امامن (امام ابوحنيفه، ابويوسف ۽ امام محمد) وٽ ظاهر روايت مطابق اهو نڪاح ٿي ويندو، جيئن بحر ۾ آهي ته: آزاد مڪلف عورت جو نڪاح وارث جي اجازت کان سواءِ ٿي ويندو. هي حڪم مطلق آهي يعني ڪفو ۾ هجي يا غير ڪفو ۾، ٻنهي صورتن ۾ ٿيندو. اها امام ابوحنيفه، ابويوسف ۽ امام محمد جي ظاهر روايت آهي. پر وارث کي غير ڪفو ۾ اعتراض جو حق رهي ٿو. امام ابويوسف ۽ محمد رحمۃ الله جو قول جيتوڻيڪ امام صاحب جي خلاف آهي، پر پوءِ ان کان رجوع ڪيو اٿن. هدايه ۾ آهي ته آزاد، عاقل، بالغ عورت رن زال هجي يا پهرئين ڀيري شادي ڪندڙ هجي، پنهنجي مرضيءَ سان نڪاح ڪندي ته قائم ٿي ويندو، ڀلي وارث راضي نه هجي. ظاهري روايت موجب اهو امام ابوحنيفه ۽ امام ابويوسف جو قول آهي. اهو به جائز گهرجي ته ظاهري روايت موجب عورت ڪفو ۾ نڪاح ڪري يا غير ڪفو ۾، ٻنهي صورتن ۾ نڪاح قائم ٿيندو. برهان شرح مواهب الرحمن ۾ آهي ته اسان جي عالمن وٽ عورتن جي رضامنديءَ سان نڪاح ٿي ويندو ڀلي وارث جي اجازت نه به هجي. اها امام صاحب جي ظاهر روايت آهي، جنهن ڏانهن امام ابويوسف ۽ امام محمد جو رجوع ڪرڻ ثابت آهي. متن جي سڀني ڪتابن ۾ ائين آهي. ڪافيءَ ۾ به ساڳيءَ طرح آهي، پڻ ڪافيءَ جو مصنف لکي ٿو ته عورت جيڪڏهن غير ڪفو ۾ شادي ڪري ته وارثن کي اعتراض جو حق آهي. يعني اها اتفاقي قطعي روايت آهي، جنهن تي فتويٰ ڏيڻ لازمي آهي، جيئن درمختار ۾ آهي. امام حسن شيباني جي روايت موجب امام ابوحنيفه وٽ عورت غير ڪفو ۾ نڪاح ڪري ته منعقد نه ٿيندو ۽ ان قول کي ڪن عالمن فتويٰ ۾ اختيار ڪيو آهي، پر اهو مسئلو ظاهر روايت جي ابتڙ آهي، ان ڪري ان تي عمل نه ڪيو ويندو. ڇاڪاڻ ته ظاهر روايت کان ٻاهر آهي.

بحر ۾ آهي ته جيڪا روايت ظاهر روايت کان خارج هجي، ان جو مطلب آهي ته ان کان رجوع ڪيو ويو آهي، جيئن اصولي اعتبار سان ثابت آهي ته هڪ مجتهد کان به قول منقول ٿيڻ ممڪن آهن ۽ جنهن قول کي ترک ڪيو ويو هجي ان جي پوءِ ڪا اهميت نه رهندي آهي، جيئن درمختار ۾ آهي ته مجتهد پنهنجي قول کان رجوع ڪري ته ان تي عمل جائز نه آهي. ان ڪري امام حسن شيباني جي مثنئين روايت هاڻي امام صاحب جو قول نه رهندي ۽ نه وري ان تي عمل ڪيو. پوءِ به مجتهد مشائخ ظاهر روايت جي برخلاف فتويٰ ڏين ته ان تي تعجب آهي. بحر ۾ آهي پر انهن مشائخ تي تعجب آهي جيڪي ظاهر روايت جي برخلاف قول اختيار ڪن ٿا، حالانڪ امام ابوحنيفه جي مقلد تي سندس اتباع لازم آهي ۽ امام حسن جهڙي بزرگ تي به تعجب آهي جيڪو اجتهاد جي مقام تي پهتل آهي. (پوءِ به ان مسئلي ۾ امام ابوحنيفه جي راءِ جي خلاف آهي!) رهيو مقلد ته ان لاءِ امام جي قول تي هر حال ۾ عمل ڪرڻ لازم آهي. بلڪ ٻين لفظن ۾ امام صاحب جو قول ئي نه آهي ان ڪري قنبي ۽ درمختار ۾ آهي ته قاضي پنهنجي مذهب جي خلاف فيصلو ڪري ته لاڳو نه ٿيندو. جيتوڻيڪ امام سرخسي ۽ قاضي خان جهڙن مشائخن امام حسن رح جي روايت تي فتويٰ ڏني آهي پر ظاهر روايت

مطابق به گهڻن بزرگن فتويٰ ڏني آهي. متن الملتقي ۾ آهي ته آزاد مڪلف عورت وارث جي اجازت کان سواءِ نڪاح ڪري ته ٿي ويندو پر غير ڪفو ۾ شادي ڪري ته وارث کي اعتراض جو حق آهي. امام حسن رح امام ابوحنيفه کان روايت ڪري ٿو ته اهڙو نڪاح نه ٿيندو. ان تي قاضي خان فتويٰ ڏني آهي ۽ امام محمد رح وٽ ڪفو ۾ به اهڙو نڪاح موقوف رهندو (يعني ان تي عمل نه ٿيندو) ۽ ڇوان ٿو ته امام ابويوسف کان به اهائي روايت آهي، جيئن برهان شرح مواهب الرحمن ۾ آهي ته هڪ روايت مطابق امام محمد چوي ٿو ته وارث ان نڪاح کي جائز رکي ته بحال ٿيندو، جائز نه رکي ته باطل ٿيندو. سندس قول مطابق مڙس زال جو ڪفو هجي ۽ ولي اعتراض ڪري تڏهن به قاضيءَ کي گهرجي ته ان نڪاح جي تجديد ڪرائي. جڏهن نئين سر نڪاح ٿئي ته پوءِ منعقد ٿيندو. امام ابويوسف جي قول مطابق نڪاح ڪفو ۾ هجي يا غير ڪفو ۾ هجي، هر صورت ۾ وارث جي مرضيءَ تي ڇڏيل آهي. امام ڪرخيءَ ۽ امام طحاوي ان کي امام ابويوسف جو آخري قول قرار ڏنو آهي ۽ مبسوطين ۾ صاحبين جي قول کي ترجيح ڏني وئي آهي، ڇاڪاڻ ته اهو قديم ۽ مشهور قول آهي. بحر باب الاولياءِ ۾ آهي ته گهڻن بزرگن هن مسئلي ۾ ظاهر روايت مطابق فتويٰ ڏني آهي (خلاصه - شرح ابوالڪارم) عالمگيريءَ ۾ آهي ته برهان الائمه چوي ٿو ته نڪاح ڪندڙ عورت رن زال هجي يا ڪنواري هجي امام ابوحنيفه جي قول مطابق فتويٰ آهي ته جائز آهي. جيڪڏهن اهڙي عورت جو ولي وارث هجي ٿي نه ته سڀني امامن جي اتفاقي قول مطابق اهڙو نڪاح ٿي ويندو (النهر الفائق) بزاز ۾ آهي ته عورت وارث جي اجازت کان سواءِ نڪاح ڪري ته اسان جي زماني ۾ امام حسن رح جي قول تي فتويٰ نه ڏني ويندي. برهان الائمه چوي ٿو ته فتويٰ ان تي آهي ته (وليءَ جي اجازت کان سواءِ شادي ڪندڙ) عورت ڪنواري هجي يا رن زال، امام ابوحنيفه جي قول مطابق نڪاح ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته ان جو دليل مضبوط آهي قرآن ۾ آهي ته فلا تعضلوهن ان ڀنڪنن ازواجهن (عورتن کي تنگي نه ڇڏيو ته اهي نڪاح نه ڪري سگهن) ان ڪري جيڪي امام حنيفه جي قول جي خلاف فتويٰ ڏين ٿا، انهن جو اهو دليل آهي، جيئن بحر ۾ آهي ته اسان تي امام صاحب جي قول مطابق فتويٰ ڏيڻ لازم آهي جيتوڻيڪ بزرگن ان جي خلاف فتويٰ ڏني هجي ڇاڪاڻ ته انهن هن ڪري ان جي خلاف فتويٰ ڏني هئي جو کين امام صاحب جي (مٿي بيان ڪيل) دليل کان آگاهي حاصل نه هئي. جيستائين اسان جو تعلق آهي، اسان کي امام ابوحنيفه جو دليل ملي يا نه ملي، اسان تي سندس قول تي فتويٰ ڏيڻ واجب آهي (ڇاڪاڻ ته سندس مقلد آهيون) محقق ابن همام هن مسئلي ۾ ٻين بزرگن جي فتوائن کي رد ڪندي فرمائي ٿو ته امام ابوحنيفه جي قول جو دليل صاحبين جي قول جي دليل کان وڌيڪ وڌيڪ آهي. بحر ۾ آهي ته جيڪو اهل نظر ۽ اهل علم نه آهي ان تي امام ابوحنيفه جي قول تي هلڻ لازم آهي... غيائيه ۾ آهي ته ابوبڪر رحمة الله عليه کان پڇيو ويو ته عورت وارث جي اجازت کان سواءِ غير ڪفو ۾ نڪاح ڪري ته نڪاح ٿيندو؟ جواب ڏنائين ته نڪاح ٿي ويندو ۽ عورت کي ان مرد کان پاڻ کي روڪڻ جائز نه آهي. البت وارث کي اعتراض جو حق رهندو. اسين ان تي عمل ڪنداسون.

غرض ته توهان کي معلوم ٿي چڪو ته ڪيترن عالمن ظاهر روايت مطابق فتويٰ ڏيندي چيو آهي ته اهڙو نڪاح ٿي ويندو. خلاصه جي حوالي سان بحرجو مصنف ڄاڻائي ٿو ته فتوائن ۾ اختلاف آهي.

باب الرضاع ۾ وڌيڪ فرمائي ٿو جيڪڏهن فتويٰ اختلافي هجي ته ظاهر روايت مطابق فتويٰ ڏيئي. مذهب ۾ جن کي علمي مرتبو حاصل آهي، اهي ظاهر روايت کي نٿا ڇڏين، جيئن جامع الفصولين ۾ زمين تي ناجائز قبضي ۽ ناجائز اڏاوت جي مسئلي ۾ آهي ته ڪن عالمن علامه ڪرخي جي قول تي فتويٰ ڏني آهي ۽ مسئلو اختلافي آهي ۽ اسين مشايع جي پيروي ڪندي ظاهر روايت مطابق فتويٰ ڏيون ٿا. برجندي فرمائي ٿو ته جنهن ٻئي جي زمين ۾ تعمير يا پوک ڪئي، اها ڏاهي زمين مالڪ کي واپس ڪئي ويندي. مصنف فرمائي ٿو ته اها ظاهر روايت آهي. امام محمد فرمائي ٿو ته جيڪڏهن اڏاوت ۽ پوک جي قيمت زمين جي قيمت کان وڌيڪ آهي ته غاصب ۽ ناجائز قبضو ڪندڙ زمين جي قيمت مالڪ کي ڏي. ذخيره ۾ امام ڪرخي جو مٿيون قول منقول ٿيل آهي. غرض ته ”جواب الكتاب“ ”ظاهر الرواية“ ۽ ”ظاهر الجواب“ هڪ شيءِ آهي. بحواله الالواجية بحر ۾ آهي ته ظاهر روايت مطابق عورت کي حق آهي ته مرد کي پاڻ کان روڪي جيستائين وارث شاديءَ تي راضي نه ٿئي، ان کي همبستري ڪرڻ نه ڏئي. فقيه ابوالليث ان قول کي اختيار ڪيو آهي، جيتوڻيڪ اهو ظاهر الجواب جي خلاف آهي. ڇاڪاڻ ته عورت جو مڙس کي چوڻ هن طرح آهي ته ممڪن آهي ته وارث اسان جي شاديءَ کان راضي ٿئي ۽ ممڪن آهي ته اسان جي خلاف جدائيءَ جي دعويٰ ڪري، ان ڪري همبستري ڪن يا نه ڪن؟ مسئلو شڪي آهي، پر ”ظاهر روايت“ - ”ظاهر جواب“ ۽ ”ظاهر مذهب“ جي خلاف آهي. فتح القدير ۾ آهي ته عاقل بالغ عورت سڌيءَ طرح نڪاح ڪري امام ابوحنيفه وٽ عمومي اعتبار سان جائز پر مستحب جي خلاف آهي ۽ اهوئي ظاهر مذهب آهي. يعني ”ظاهر روايت“ چئجي يا ”جواب كتاب“ - ”ظاهر جواب“ ۽ ”ظاهر مذهب“ چئجي. ان مطابق اهڙو نڪاح قائم ٿيندو. (مخدوم عبدالواحد سيوستانی)

اهو اڳين عالمن جو مذهب آهي. پويان عالم ان نڪاح کي هرحال ۾ ناجائز چون ٿا، ڪفو ۾ هجي يا غير ڪفو ۾. شيخ المشايخ عالم رباني مخدوم ميان عبدالله نصرپوري عليه الرحمة فرمائي ٿو ته اسان جي زماني ۾ آزاد مڪلف جو نڪاح وارث جي اجازت کان سواءِ بالڪل نه ٿيندو. جيتوڻيڪ اڳين امامن جي مذهب مطابق ان کي جائز چئي چڪا آهيون، پر هينئر وڏو فساد پئجي ويو آهي، ان ڪري متاخرين جي قول تي فتويٰ ڏينداسون. اها ئي هن فقير جي به راءِ آهي ۽ متن شرعة الاسلام ۾ به ائين آهي ته صغيره هجي يا كبيره، وارث کي حق آهي ته ان جي شادي ڪرائي ۽ نبي سڳوري جن هڪ عورت جي نڪاح کي باطل قرار ڏنو، جنهن پاڻ شادي ڪئي هئي، جيتوڻيڪ عاقل، بالغ وات وڪيل ۽ ٻيو نڪاح ڪندڙ هئي. سندن دليل ذخيره العقبين جي روايت آهي. راوي سليمان امام محمد کان نقل ڪري ٿو ته وارث کان سواءِ عورت جو نڪاح جائز نه آهي، ڪفو ۾ شادي ڪري يا غير ڪفو ۾ ڪري. متان ۾ آهي ته بزرگن کي گهرجي ته اسان جي امامن مان ڪنهن هڪ جي قول کي اختيار ڪن. زماني جي مصلحت جو اعتبار نه ڪن. مفتي محمد عارف شڪارپوريءَ جي بياض ۾ آهي ته فتويٰ زماني ۽ علائقن جي حالات جي اعتبار سان ڏجي، جيئن تفصيلي ڪتابن ۾ مڃيل اصول آهي. ان ڪري غير متعصب انصاف پسند مفتيءَ تي لازم آهي ته متاخر عالمن جي قول تي عمل ڪجي. واللہ تعالیٰ اعلم (ڪتبه الفقير عبدالرؤف مورائي عفي عنه)

هن زماني ۾ فتويٰ متاخرين جي قول تي ڏيڻ وڌيڪ مناسب آهي ۽ ان جو اصل الله پاڪ جو هيءُ ارشاد آهي: فانكوهن باذن اهلهن (عورتن سان شادي انهن جي وارثن جي اجازت سان ڪريو) نبي صلي الله عليه وسلم جن جو ارشاد آهي ته نڪاح وارث ۽ شاهدن کان سواءِ نه ٿيندو (خرانه المفتين) جيڪڏهن قاضي وارث کان سواءِ ٿيل نڪاح کي توڙائي، چاهي نڪاح ڪفو ۾ ٿيو هجي يا غير ڪفو ۾ ته سندس فيصلو نافذ ٿيندو، اهو ئي مختار قول آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي (فصول العماديه، مختار الفتويٰ وغيرهما) ظاهر آهي ته پوين عالمن جي اها فتويٰ فساد کي روڪڻ ۽ وارث جي عزت جي بحاليءَ جي غرض سان آهي. حديث ۾ آهي ته فتنو ستل آهي، جيڪو ان کي جاڳائي، يعني فساد برپا ڪري يا فساد ڪرائي ان تي الله پاڪ جي لعنت آهي. الاشباہ والنظائر ۾ آهي ته هڪ شخص ڪنهن جي ڌيءَ سان ڌوڪو ڪيو يا ان کي پڇائي ويو ۽ ڪنهن سان ان جي شادي ڪرايائين ته اغوائيءَ کي جيل اماڻيو ويندو جيستائين توبه ڪري يا مري وڃي چاڪاڻ ته اهڙو شخص فساد آهي (الوالايجيه) ڪافي ۾ آهي ته ان تي اڪثر عالمن جي فتويٰ آهي. مضمرات ۽ ظهيريه ۾ آهي ته اهوئي پسنديدہ قول آهي. حقائق المنظومه جي مصنف امام صدر الاسلام کان نقل ڪيو آهي ته مختارقول اهوئي آهي. خزانة المفتين ۾ آهي ته اسان جي زماني ۾ ان تي فتويٰ آهي. شيخ الاسلام شرح الوقايه ۾ به ساڳيءَ طرح لکيو آهي. مطلب ته هن زماني ۾ متاخرين جي ان مذهب تي مضبوطيءَ سان عمل ڪرڻ گهرجي. مخدوم عبدالله نصرپوري، مخدوم محمد عثمان متعلوي ۽ مخدوم عبدالهادي ان مطابق فتويٰ ڏيندا هئا. والله اعلم (فقير محمد حسن عفي عنه)

سوال: هڪ مسئلي ۾ اڳين عالمن جي فتويٰ هڪڙي آهي ۽ پوين عالمن جي فتويٰ ٻي آهي. ڪهڙي مذهب تي عمل ڪيو ويندو؟

جواب: زماني جي مصلحت مطابق متاخرين جي قول تي عمل ڪيو ويندو.

سوال: صغيره جو نڪاح پيءُ ۽ ڏاڏي کان سواءِ ڪنهن ٻئي ڪفو ۾ ڪرائي ڇڏيو ته عورت کي بالغ ٿيڻ بعد جدائيءَ جو اختيار رهندو يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: عورت کي بالغ ٿيڻ بعد قاضيءَ جي فيصلي سان نڪاح توڙائڻ جو اختيار آهي، جيئن هدايه ۾ آهي ته جيڪڏهن عورت جي شادي پيءُ ۽ ڏاڏي کان علاوه ٻئي ڪنهن ڪرائي هجي ته انهيءَ کي اختيار آهي ته بالغ ٿيڻ کان پوءِ ان کي قائم رکي يا ختم ڪري پر شرط آهي ته فيصلو قاضي ڪري. پر جيڪڏهن اهڙي عورت ماهواريءَ جي رت ڏسڻ جي باوجود خاموش رهي ته طلاق وٺڻ جو سندس اختيار ختم ٿي ويندو (بحر) ان ڪري عالم چون ٿا ته رت ڏسندي ئي پنهنجو استحقات استعمال ڪري. جيڪڏهن عورت پنهنجو اهو اختيار استعمال ڪيو پر اڃا قاضيءَ وٽ فيصلو ناهي ويو (مثلاً رڳو مڙس کان جدائيءَ جو مطالبو ڪري ٿي، پر مڙس طلاق نٿو ڏئي) ته ان جو اهو شرعي اختيار ٻن مهينن تائين ختم نه ٿيندو، بشرطيڪ انهيءَ مدت ۾ مرد سان همبستري نه ڪري (عالمگيري بحواله ذخيره) جيڪڏهن زال ٻيو نڪاح ڪندڙ آهي ۽ رت ڏسي خاموش رهي ٿي، بلڪ مرد ساڻس (زوري)

همبستري ڪري ٿو تڏهن به سندس اختيار آخري عمر تائين ختم نه ٿيندو، جيستائين زال ڦولي يا فعلي رضامندي ظاهر نه ڪري، مثلاً مڙس کي همبستري ڪرڻ جي خوشيءَ سان اجازت ڏئي (بحر) جوامع ۾ آهي ته جيڪڏهن پيئونڪاح ڪندڙ نياڻي يا چوڪرو آهي ته خاموش رهڻ سان سندس استحقاق ختم نه ٿيندو، ڀلي مڙس سان ڪيترائي ڏينهن رهي، جيستائين زباني يا فعلي رضامندي ظاهر نه ڪري (فعلی رضامندي مثلاً همبستري ڪرڻ مهرون وغيره) جيڪڏهن مرد غائب ٿي وڃي ته قاضي منجهن جدائي نه وجهندو، البت عورت پنهنجو حق استعمال ڪري سگهي ٿي تان ته مڙس جي غائب ٿيڻ سبب سندس استحقاق ضائع نه ٿئي (جواهر الاخلاطي) جيڪڏهن عورت بالغ ٿئي ۽ طلاق وٺڻ جو استحقاق استعمال ڪندي قاضيءَ وٽ فرياد ڪري، پر مڙس غائب آهي ته قاضي ڌرين ۾ انهن ۾ جدائي نه وجهندو جيستائين مڙس حاضر نه ٿئي (بحر)

ڪنجر ۽ ڳائڻي جي ڪفو بابت قاضي لطف الله جو سوال

سوال: ڪنجر قوم جو هڪ ماڻهو صفر مهيني جي پنجين تاريخ شريعت جي هن خادم وٽ آيو ۽ چيائين ته مسماٽ مريم جو چاچو سندس پيءُ طرفان وڪيل ٿي آيو ۽ چيائين ته هيترن پئسن جي بدلي ۾ تون اهو سڱ وٺ! نياڻي صغيره هئي. سندس پيءُ اها رقم وصول ڪئي. ماهواريءَ جا ڏينهن اچڻ کان بعد پيءُ تبسھري نالي ڳوٺ ۾ پنهنجي نياڻي وٺي آيو ۽ مون کي بخشياين. مون ان کي قبول ڪيو. شريعت جي هن خادم کيس چيو ته اهو نڪاح اختيارات غلط استعمال ڪندي ٿيو آهي. صغيره جي پيءُ پريشان حاليءَ ۾ ائين ڪيو آهي، ان ڪري اهو نڪاح صحيح نه آهي. هتي ڪيترا اهڙا واقعا ٿيا آهن. درمختار ۾ آهي ته نڪاح ٿي ويندو، جيتوڻيڪ اختيارات جو ناجائز استعمال ڪندي ڪيو ويو هجي يا غير ڪفو ۾ ٿيو هجي، بشرطيڪ شادي ڪرائيندڙ پيءُ يا ڏاڏو هجي يا سندن ناجائز اختيارات جو استعمال معلوم نه هجي. جيڪڏهن سوء اختيار مشهور هجي ته عالمن/ فقيهن جي اتفاقي فيصلي مطابق نڪاح منعقد نه ٿيندو. اهڙي طرح جيڪڏهن ولي نشئي هجي ۽ ڌيءَ جي شادي فاسق يا شرير يا گهٽ ڌنڌي واري شخص سان ڪرائي ته نڪاح نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته اتي اختيارات جو ناجائز استعمال ظاهر آهي. ان سبب جي ڪري نڪاح جي پوئين صورت کي ناجائز قرار ڏيڻ ان مهربانيءَ ۽ شفقت واري ريت جي مخالف نه چئبو جيڪا پيءُ کي اولاد سان هوندي آهي (قاضي لطف الله)

جواب: پيءُ اختيارات ناجائز استعمال ڪندي ڌيءَ جي شادي غير ڪفو ۾ ڪري ته باطل آهي، جيئن بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن پيءُ اختيارات جي ناجائز استعمال ۾ بدنام هجي ته ان جو مهر مثل کان گهٽ ۽ غير ڪفو ۾ ڪرايل نڪاح صحيح نه ٿيندو. ان برابري مرد جي فاسق فاجر هجڻ جي ڪري هجي يا ڪنهن ٻئي سبب جي ڪري هجي. تانجو ڌيءَ جي شادي فقير يا خسيس ڪرت واري سان غير ڪفو ۾ ڪرائي ته نڪاح باطل قرار ڏنو ويندو. فتح القدیر ۾ آهي ته جيڪڏهن پيءُ اختيارات جي ناجائز استعمال ۾ بدنام هجي ۽ مثلاً پنهنجي نياڻيءَ جي مسخري يا فاسق فاجر (بدمعاش

شخص) سان نڪاح وجهي ته اهڙو نڪاح باطل ٿيندو ۽ ڳائڻو جيتوڻيڪ هڪ اعتبار سان ڪنجن جي صف ۾ شامل آهي پر منجهس اهي خراب عادتون نه هونديون آهن، جيڪي ڪنهن ۾ عموماً هونديون آهن. مغنيءَ ۾ آهي ته ڪنجهه اهو آهي جيڪو ڪرائي تي ڪنو ڪم ڪرائي. شرح الوقايه ۾ آهي ته ”ڪرايه تي هلندڙ“ ان شخص کي چئجي ٿو جيڪو پنهنجي گهروارن کان زنا ڪرائي. حديث ۾ ان کي ”ديوث“ چيو ويو آهي، بحر ۾ آهي ته ”ديوث“ اهو آهي جنهن کي غيرت نه اچي ته ان جي گهرواريءَ وٽ غير مرد اچي وڃي ٿو ۽ ان کي ”قرطبان“ به چئجي ٿو. درمختار ۾ آهي ته ”ديوث“ ۽ ”قرطبان“ هڪجهڙا لفظ آهن. جيڪو پنهنجي گهر واريءَ کان زنا ڪرائي، اهو سڀ کان ٻيڙو انسان آهي. جيڪا عورت ڪلم ڪلا زنا ڪرائي ٿي، اها ان کان به بدتر آهي، ان ڪري ان کي ”قبحه گيري“ چئبو آهي. شرح وقايه ۾ آهي ته ”قبحه گيري“ زانيءَ کان به وڌيڪ ٻيڙو ڪم آهي ڇاڪاڻ ته زاني لکي زنا ڪندو آهي ۽ توبه به ڪندو آهي پر ”قبحه گيري“ جو پيشو ڪندڙ اجوري تي زنا ڪرائيندي رهندي آهي. ڳائڻ وڃائڻ واري جي باري ۾ ترجيح ان فقهي فيصلي کي آهي ته اهو ڪيڙو گناه آهي، پر ان جي باري ۾ اختلاف هجڻ سبب بحث جي گنجائش موجود آهي، خاص ڪري شخصيت ۽ زماني جي اعتبار سان (ته گلوڪاري ڪبيره گناه ۾ شامل آهي يا نه؟) درمختار ۾ آهي ته جيڪو ماڻهن کي گناه تي گڏ ڪرڻ لاءِ ڳائي وڃائي ٿو (اهو گنهگار آهي) پر جيڪو پنهنجي وحشت دور ڪرڻ لاءِ ڳائي وڃائي ته عام عالمن وٽ گناه نه آهي (عنايه) علامه عيني وغيره ان قول کي صحيح چون ٿا. چوي ٿو ته جيڪڏهن ڳائڻ ۾ وعظ نصيحت ۽ عبرت ڏياريندڙ ڳالهيون هجن ته عالمن جو اتفاق آهي ته اهو جائز آهي. ڪن عالمن شاديءَ جي موقعي تي ڳائڻ کي جائز چيو آهي، جيئن دف وڃائڻ جائز آهي. ڪن عالمن ان کي مطلق جائز ۽ ڪن عالمن مطلق مڪروه چيو آهي. ان جي ابتڙ ”پيشو ڪرائيندڙ“ جو معاملو آهي، جنهن ۾ ڪو اختلاف نه آهي ۽ ظاهر آهي ته هڪ اڌ عادت ۾ بني سان هڪجهڙائي ۽ برابريءَ رکڻ جو اعتبار نه هوندو آهي جيئن گڏهه حيواني صفت ۾ انسان وانگر آهي، پر ڪٿي انسان ڪٿي گڏهه؟ ان ڪري ڳائڻي ۽ ڪنجهه ۾ رڳو ڳائڻ جي فعل ۾ مناسبت ۽ مماثلت آهي، ٻنهي کي برابر چوڻ انصاف نه آهي. ها! ڪجهه حرامزاديءَ جو ڪفو ٿي سگهي ٿو، ڇاڪاڻ ته نڪاح مان ڪجهه جو مقصد پاڪدامني نه پر زناڪاريءَ وسيلي حرام ڪمائي کائڻ هوندو آهي. اهڙي ماڻهوءَ جي اها دعويٰ ڪرڻ ته انهيءَ فلاڻيءَ سان نڪاح ڪيو آهي، اهڙي سچي ڳالهه آهي جنهن جو مقصد رڳو باطل ۽ نفس پرستي آهي. ان ڪري ان کي نياڻي سمجهدار انسان نه پر اهڙي ڏيندو جيڪو بدنام هوندو، ڇاڪاڻ ته اهڙي فعل ڪندڙ تي شريعت ۾ حد لازم آهي، البتہ ڳائڻي تي حد لازم نه آهي. درمختار ۾ آهي ته امام ابوحنيفه وٽ پئسا وٺي زنا ڪرائيندڙ تي حد نه آهي پر صاحبن (امام ابوبوسف ۽ محمد) چون ٿا ته مٿس حد لازم آهي، جيئن مضمرات ۾ وضاحت آهي. ڪنجهه پنهنجي پيشي ۾ بدنام هجي ته قتل جو حقدار آهي، جيئن سندن اڪثريت جو حال آهي ته انهن جو ڏنڌو اهو ئي آهي. نه ته انهن کي وڌ ۾ وڌ تعزير (يعني ملڪي قانون مطابق سزا) ڏجي، ڇاڪاڻ ته ”ديوث“ مشهور آهي. درمختار ۾ آهي ته ديوث هجڻ جو اقرار ڪري يا بدنام هجي ته ان کي قتل نه ڪيو ويندو، جيستائين ان جي جان وٺڻ حلال نه ٿئي (يعني شرعي شاهدي ان تي قائم نه ٿئي) ۽ کيس وڌ

پر وڌ تعزير ڏني ويندي ۽ ان سان جڻ ڪئي ويندي. اهي ٻرايون ڳاڻهي ۾ نه هونديون آهن. غرض ته ان عورت کي ڪنجر کان ڇڏائڻ وڏو نيڪي ۽ جو ڪم آهي. الله پاڪ جو ارشاد آهي: ”نيڪي ۽ پرهيزگاريءَ ۾ هڪ ٻئي جي مدد ڪريو ۽ گناه ۽ ظلم ۾ هڪ ٻئي سان سهڪار نه ڪريو.“ الله تعاليٰ جي فضل ۽ باجهه سان اهوجواب مون کي سمجهه ۾ آيو آهي، والله تعاليٰ اعلم. (مخدوم عبدالواحد سيوستانی)

سوال: زبد چڱي خاندان مان آهي، پنهنجي صغيره ڌيءَ جو نڪاح غيرڪفو ۾ عمرو سان ڪري ٿو ته اهو سڱ جائز ٿيندو يا نه؟

جواب: پيءُ جيڪڏهن بدنام نه آهي ته نڪاح صحيح ٿيندو نه ته باطل ٿيندو. هدايه ۾ آهي ته ڪنهن پنهنجي صغيره جو نڪاح ٻانهي سان يا پنهنجي صغير پٽ جو نڪاح ٻانهيءَ سان ڪيو ته جائز آهي. بحر جو مصنف لکي ٿو ته جيڪڏهن پيءُ بدنام هجي ته مهر مثل کان گهٽ ۾ ۽ غير ڪفو ۾ ڪرايل نڪاح صحيح نه ٿيندو.

سوال: ڪنهن شريف شخص ڏڪار ۽ تنگيءَ دوران گهٽ ذات ۾ ڌيءَ جو سڱ ڏنو. ڇا ان کي اختيارات جو ناجائز استعمال چئبو ۽ اهو ڪم جائز آهي يا نه؟

جواب: اهو نڪاح جائز نه آهي. بحر ۾ آهي ته پيءُ جيڪڏهن ناجائز اختيارات جي استعمال ۾ بدنام هجي ته ان جو مهر مثل کان گهٽ ۽ غيرڪفو ۾ ڪرايل نڪاح جائز نه آهي. ڌيءَ جو سڱ ڪنهن فقير يا خسيس ڌڻي واري کي ڏئي ته اهڙو نڪاح باطل قرار ڏنو ويندو.

مسئلو: نسب جي ڪفو جي سلسلي ۾ اعتبار پيءُ جو آهي، نه ماءُ جو، والله تعاليٰ اعلم. در المنتقي ۾ آهي ته نسب ۾ ماءُ جو نه پر پيءُ جو اعتبار آهي. عقد القلاشد ۾ آهي ته انسان پنهنجي پيءُ جي قوم جو سڏبو، نه ماءُ جي قوم جو.

مسئلو: زماني جي فساد ۽ بگاڙ سبب غير ڪفو ۾ نڪاح کي اصولي اعتبار سان ناجائز قرار ڏنو ويندو (درمختار) (مولانا عبدالهادي)

مخدوم عبدالواحد سيوستانیءَ ان نظريي تي تنقيد ڪندي فرمائي ٿو ته ظاهر روايت مطابق جيڪا متن جي سڀني فقهي ڪتابن سان موافق آهي، آزاد عاقل، بالغ، وات وڪيل عورت جو نڪاح وارث جي اجازت کان سواءِ ٿي ويندو، جيتوڻيڪ وارث کي غير ڪفو ۾ اعتراض ڪرڻ جو حق آهي. هن مسئلي ۾ اهوئي فقهي مذهب آهي (بحر). رهيو مٿي ڄاڻايل مفتي صاحب جو چوڻ ته ”عورت وليءَ کان سواءِ شادي ڪري ته فساد زمانه جي ڪري ان جي ناجائز هجڻ جي فتويٰ ڏني ويندي.“ قاضي خان وغيره ۾ اها ئي فتويٰ آهي، پر ائين نٿو چئي سگهجي ته ”هن مسئلي ۾ انهيءَ قول تي ئي فتويٰ ڏني وڃي ٿي.“ ڇاڪاڻ ته مٿي تفصيل سان ڄاڻايو ويو ته ڪن عالمن ظاهر روايت مطابق فتويٰ ڏني آهي ته اهڙو نڪاح جائز آهي ۽ ڪن امام حسن شيبانيءَ جي قول موافق فتويٰ ڏني آهي ته جائز نه آهي ۽ اختلافي صورت ۾ ظاهر روايت کي ترجيح هوندي آهي (بحر) يعني ان کي

ناجائز ڇوڻ مرجوح يا ٻئي نمبر جو قول آهي. تحقيق الحساميءَ ۾ آهي ته راجع تي عمل ڪرڻ ۽ مرجوح کي ڇڏڻ واجب آهي. تصحيح القدوريه ۾ آهي ته مرجوح قول موافق فيصلو يا فتويٰ ڏيڻ عالمن جي اجماع جي خلاف آهي. حسب المفتين ۾ آهي ته قاضي ۽ مفتي مرجوح قول موافق فتويٰ ڏئي ته گنهگار ٿيندو.

سوال: مشهور سادات گهراڻي جي عزتدار عورت گهٽ ذات ۾ شادي ڪري ٿي ۽ پاڻ کي سادات نٿي سڏرائي. ان صورت ۾ جيڪڏهن شاهد شاهدي ڏين ته عورت سادات خاندان مان آهي ته ان جا وارث نڪاح ٽوڙائڻ جي دعويٰ ڪري سگهن ٿا؟ ويجهو دعويٰ نه ڪن ته پري جا مٽ اهڙي دعويٰ ڪري سگهن ٿا يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: جيڪڏهن عورت جو سادات خاندان مان هجڻ شاهدن وسيلي ثابت ٿئي يا ماڻهن ۾ سادات مشهور هجي ته جيڪڏهن مرد کي ڪفو سمجهي شادي ڪيائين، پوءِ خبر پيس ته مٿس گهٽ ذات جو آهي ته ان صورت ۾ عورت کي نڪاح ٽوڙائڻ جو اختيار آهي (محيط البرهاني) ٻي صورت اها آهي ته جيڪڏهن مرد جو نسب ۽ ڪفو ڄاتل سڃاتل نه آهي، مثلاً عربي عورت ڪنهن کي قريشي سمجهي شادي ڪري ٿي پوءِ معلوم ٿيس ته مٿس ته ٻانهو آهي ته ان کي طلاق وٺڻ جو اختيار آهي. جيڪڏهن عورت راضي هجي ته وارثن کي جدائي وجهڻ جو اختيار آهي. جيڪڏهن عورت کي اڳ ۾ خبر آهي ته مرد منهنجو ڪفو نه آهي ته ان صورت ۾ سندس پيءُ يا ڏاڏي يا جيڪو پيءُ جي طرفان سڀ کان وڌيڪ عزيز هجي، ان کي نڪاح ٽوڙائڻ جو اختيار آهي، مگر ياد رکو ته ماءُ جي طرفان جيڪي سندس مٽ هجن، انهن کي اهڙو اختيار حاصل نه ٿيندو. جيڪڏهن مٽ مائٽ وارث نه هجي ته پوءِ ڏسڻ گهرجي ته سندس پيءُ ڏاڏو سيدن جي ڪهڙي شاخ مان آهي؟ مثلاً شيرازي آهي يا بخاري؟ جنهن به شاخ مان ان جو پيءُ هجي، ان شاخ جي ٻئي گهراڻي جي مرد کي ان عورت جو نڪاح ٽوڙائڻ جو اختيار منتقل ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ٻين جي پيٽ ۾ سادات نسب جا مختلف گهراڻا هڪ ٻئي کي وڌيڪ ويجهو آهن.

سوال: ڪهڙو ٺاهيندڙ شخص لوهار جو ڪفو آهي يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب (۱): اهي پاڻ ۾ ڪفو آهن، جيئن الدرر شرح الغرر ۾ آهي ته (نڪاح ۾) پيشي جو به اعتبار ٿيندو آهي ڇاڪاڻ ته ان تي ماڻهو فخر ڪن ٿا. ان ڪري ڪهڙو ٺاهيندڙ، لوهار، موچي هڪ ٻئي جا جوڙ آهن، پر اهي سينٽ ۽ ڪپڙي جي واپارين جا جوڙ نه آهن. قهستاني ۾ آهي ته ڪهڙو ٺاهيندڙ، حجام، حيوانن جو ڊاڪٽر يا ماهر، لوهار، ٿانو ٺاهيندڙ... وغيره (هڪ ٻئي جا مٽ آهن، ان ڪري پاڻ ۾ مٽ ٿي سگهن ٿا يعني هڪ ٻئي سان مٽي ڪري سگهن ٿا) مٿين ڪتاب جي مصنف لوهار کي ڪهڙو ٺاهيندڙ جو جوڙ ڄاڻايو آهي ۽ جوڙ جي ٻي معنيٰ آهي ڪفو، جنهن مان ثابت ٿيو ته ڪهڙو ٺاهيندڙ لوهار جو ڪفو آهي. هتي هي اعتراض نٿو ٿئي سگهي ته درر جي ڪن نسخن ۾ ”حداد“ (لوهار) جي بجاءِ ”حذاء“ (موچي) آيل آهي، لفظ ”خفاف“ (جوتا جوڙيندڙ) به ان معنيٰ ڏانهن اشارو ڪري ٿو. ڇاڪاڻ ته اسين چئون ٿا ته فرض ڪريو ته اهي ئي لفظ آهن تڏهن به ان مان

اهو ثابت نٿو ٿئي ته لوهار ڪپڙو ٺاهيندڙ جو جوڙ نه آهي، ڇاڪاڻ ته قهستاني ۾ صاف لکيل آهي ته اهي پاڻ ۾ ڪفو آهن. خود قهستانيءَ جي ڪن نسخن ۾ به اها لفظي تبديلي موجود آهي جيڪا غرر جي نسخن ۾ آهي پر لفظ ”صقار“ (ٿانو ٺاهيندڙ) ان تبديليءَ جي ترديد ڪري ٿو، واللہ تعاليٰ اعلم (مفتي صاحب جو نالو ڄاڻايل نه آهي - مترجم)

جواب (۲): مٿئين جواب تي مخدوم صاحب جي تنقيد هيٺينءَ طرح آهي: قهستانيءَ ۾ آهي ته (شاديءَ ۾) پيشي ۽ ڪرت جو لحاظ ڪيو ويندو. ڪپڙو ٺاهيندڙ، سير چوڙيندڙ، ڀنگي، بهاري ڏيندڙ، چمر رنگيندڙ، حجامت ٺاهيندڙ، جانورن جو ڊاڪٽر، لوهار، ٿانو ٺاهيندڙ اهي مڙئي ماڻهو عطار (خوشبو وڪڻندڙ)، بزار (ريشم جي ڪاروباري) ۽ سوناري جا ڪفو نه آهن، ان قول تي ئي فتويٰ آهي (مضمرات) ان عبارت مان دليل وٺڻ ته ڪپڙو ٺاهيندڙ لوهار جو ڪفو آهي صحيح نه آهي، ڇاڪاڻ ته اتي ته رڳو اهو بيان آهي ته ڄاڻايل پيشيءَ وارا عطار (خوشبو وڪڻندڙ) وغيره جا جوڙ نه آهن. اهو ته نه ڄاڻايو ويو آهي ته اهي پاڻ ۾ ڪفو آهن، جو ڪٿي چئجي ته اهي هڪ ٻئي کان هن سبب جي ڪري چڱا آهن جو کين عطار جي مقابلي ۾ گڏ آندو ويو آهي. برهان شرح مواهب الرحمن ۾ آهي ته ڪفو جي اعتبار سان انتهائي خسيس درجي جي ڪرت ڪندڙ چئن قسمن جا ماڻهو آهن: ۱- ڪپڙو ٺاهيندڙ ۲- حجامت ڪندڙ يا سير چوڙيندڙ ۳- چمر رنگيندڙ ۴- ڀنگي يا بهاري ڏيندڙ- ڪپڙو ٺاهيندڙ، حجامت ڪندڙ جو يا ان جي ابتڙ حجامت ڪندڙ ڪپڙو ٺاهيندڙ جو ڪفو آهي. چمر رنگيندڙ ۽ ڀنگي هڪ ٻئي جا مٽ آهن ان ڪري پاڻ ۾ مٽ ٿي سگهن ٿا. ثابت ٿيو ته ڪپڙو ٺاهيندڙ لوهار کان گهٽ درجي جو آهي. ها! ”الدرورالغرر“ جي عبارت مان دليل وٺي سگهجي ٿو ته ڪپڙو ٺاهيندڙ مڇي يا جوتا وڪرو ڪندڙ وانگر آهي. ٻين لفظن ۾ آهي ته ڪپڙو ٺاهيندڙ لوهار جو جوڙ آهي. پر هن قول ۾ مشڪل اها آهي ته محقق چون ٿا اتي ”حداد“ (لوهار) جي بجاءِ حذاء (موچي) جو لفظ آهي، جنهن جو قرينو يا اشارو هي آهي ته اتي لفظ خفاف آندل آهي يعني جوتي جو ڪاروباري- جڏهن ته قهستانيءَ جي عبارت انهن ٻنهي طبقن جي ماڻهن جي جوڙ هجڻ يا جوڙ نه هجڻ کان خالي آهي. تنهن ڪري ڪپڙو ٺاهيندڙ ۽ لوهار جي جوڙيدار هجڻ جي باري ۾ قهستانيءَ مان دليل نٿو وٺي سگهجي، جيئن البرهان ۾ آهي، واللہ يقول الحق وهو يهدي السبيل.

سوال: سمجهدار، بالغ عورت وارث جي اجازت کان سواءِ غير ڪفو ۾ نڪاح ڪري ته صحيح آهي يا نه؟

جواب: ظاهر روايت مطابق اهو نڪاح ٿي ويندو. متن جي سڀني ڪتابن ۾ ائين آهي. هدايه ۾ آهي ته سمجهدار بالغ عورت پنهنجي مرضيءَ سان نڪاح ڪري ته ٿي ويندو، جيتوڻيڪ وارث جي اجازت شامل نه هجي، چاهي شادي ڪرڻ واري عورت ڪنوار هجي يا ٻي شادي ڪندڙ (رن زال). ظاهر روايت مطابق اهو امام ابوحنيفه ۽ امام ابويوسف جو قول آهي، ظاهر روايت موجب ڪفو ۽ غير ڪفو جو فرق به نه آهي، البته غير ڪفو ۾ شادي ٿئي ته وارث کي اعتراض ڪرڻ جو اختيار حاصل آهي (البرهان شرح مواهب الرحمن) خزانه المفتين وغيره ڪتابن ۾ آهي ته هن زماني ۾ امام حسن

شيبانيءَ جي روايت تي فتويٰ ڏيڻ مختار آهي، جيئن تفصيلات مٿي بيان ٿي. مگر مجيل اصول آهي ته فتويٰ اختلافي هجي ته ظاهر روايت کي ترجيح ڏني ويندي. هن مسئلي ۾ قوي دليل هئڻ سبب امام ابوحنيفه جي قول تي فتويٰ آهي، سندس دليل هيءُ آيت آهي: ”عورتن کي نڪاح ڪرڻ کان منع نه ڪريو“ (سوره بقره پ ۲) (بازيه) فقيه ابوبڪر کان پڇيو ويو ته عورت وارث جي اجازت کان سواءِ غير ڪفو ۾ شادي ڪري ته (ڪهڙو حڪم آهي؟) چيائين ته نڪاح ٿي ويندو ۽ عورت لاءِ جائز نه آهي ته مڙس کي روڪي، ليڪن وارث ان جي خلاف دعويٰ ڪري سگهي ٿو، ان تي اسان جو عمل آهي (غياثيه) غرض ته مسئلي جي جائز يا ناجائز نه هجڻ بابت ٻنهي طرف مشائخن جون فتوائون آهن. ان ڪري اصولاً ظاهر روايت کي ترجيح آهي، جو اختلافي صورت ۾ ظاهر روايت ترجيح جوڳي هوندي آهي. اسان تي امام صاحب جي قول تي فتويٰ ڏيڻ واجب آهي (بحر) (۱)

سوال: زيد پنهنجي ننڍي پيڻ جو نڪاح نيڪ مرد سان ڪيو. کيس اولاد به ٿيو. سندن اولاد هڪ ٻئي جي مائٽن ۾ اچي وڃي ٿو. ڇا اها ڳالهه سندن ڪفو لاءِ ڪافي آهي يا نه؟

جواب: جيڪڏهن ٻئي چون ٿا ته اسين پاڻ ۾ جوڙ آهيون ۽ هڪ ٻئي جي تصديق به ڪن ٿا ته ان اقرار کان پوءِ نڪاح کان رجوع ڪرڻ جائز نه آهي ۽ ان جي خلاف ڪو دعويٰ ڪري ته ناقابلِ سماعت آهي پر هن معاملي جا ڪجهه ٻيا به امڪان ۽ خدشا آهن جن کي وضاحت سان ذڪر ڪرڻ ضروري آهي. پيءُ پيڻ جي شادي غير ڪفو ۾ ڪري ته اصولي اعتبار سان صحيح نه آهي، پوءِ پيڻ بالغ ٿئي ۽ احتياطاً نڪاح نئين سر ڪري ته غلط نه ٿيندو، جيئن عموماً ٿيندو آهي. نڪاح ڪيل نياڻي جي بالغ ۽ اولاد ٿيڻ کان بعد وارثن کي اعتراض جو حق نه آهي. ٻي ڳالهه جيڪڏهن منجهس ثابت ٿئي جيتوڻيڪ آهي اها به اختلافي، سا هيءُ ته جيڪڏهن عورت جي بالغ ٿيڻ يا نه ٿيڻ ۾ اختلاف هجي ته جيڪو شخص دعويٰ ڪري ته نياڻي نابالغ آهي ان جو قول وڌيڪ اعتبار جوڳو ليکيو ويندو ڇاڪاڻ ته معاملي جو مُنداهوئي نڪتو آهي ۽ جيڪو ان جي بالغ هجڻ جي دعويٰ ڪري ان کي شاهد پيش ڪرڻا پوندا (جامع الفتاويٰ) بحواله شرح المجمع يتابع ۾ آهي ته عالم عربيءَ جو ڪفو آهي ۽ وڌيڪ صحيح اهو آهي ته علويءَ جو ڪفو نه آهي.

مسئلو: فقهي ڪتابن جي متن ۾ جيڪو مسئلو بيان ٿيل هجي ۽ مشائخ ان جي ڪنهن پهلوءَ کي ترجيح به نه ڏني هجي ته ان جي مخالفت ڪرڻ منع آهي، پوءِ متاخرين مٿئين مسئلي ۾ متن جي مخالفت ڇو ڪئي آهي؟ (ابو المعالي عفي عنه)

مخدوم عبدالواحد سيوستانی جواب ڏيندي فرمائي ٿو: متاخرين ظاهر روايت جي برخلاف فتويٰ ڏني آهي (بازيه- غياثيه) ۽ فتويٰ اختلافي هجي ته ظاهر روايت کي ترجيح هوندي آهي (بحر) تحقيق هيءُ آهي ته (نڪاح ۾ ڌرين جي) ڌنڌن جي هڪجهڙائيءَ جو لحاظ ڪيو ويندو. (بحر) پيشن جي

(۱) هي مسئلو پنج ست ڀيرا ساڳين ئي لفظن ۽ ساڳين ڪتابن جي حوالن ۽ ساڳين ئي دليلن سان بيان ڪيو ويو آهي، ان ڪري ان جي دهرائيل عبارت کي حذف ڪيو ويو آهي - مترجم

وابستگيءَ ۾ هيڪڙائي، هڪجهڙائي ۽ ويجهڙائي نه هجي ته ڏسجي ته مڙس مثلاً ڪپڙو اڙندڙ يا اهڙو ٻيو عار جوڳو ڪم ڪندڙ ته نه آهي؟ جواب ”ها!“ ۾ هجي ته ان صورت ۾ ڪفو ثابت نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته ماڻهو ڌڻن تي فخر ڪن ٿا ۽ گهٽ ڌنڌي واري کي پنهنجي لاءِ عار ۽ عيب سمجهن ٿا، جيئن هدايه ۾ آهي. جيڪڏهن عورت اهڙي ان برابريءَ ۾ شادي ڪري ۽ کيس اولاد به ٿئي ته هاڻي وارثن کي ان جو نڪاح توڙائين جو اختيار نه آهي، جيئن ملاخسرو جي ڪتاب ”الغرر“ جي متن ۾ آهي. تنوير ۾ آهي ته ولي پيءُ کان بعد سڀ کان ويجهو هجي ته اهو غيرڪفو ۾ ٿيل شاديءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ اولاد ٿيڻ کان اڳ (قاضيءَ وٽ) ڏانهن ٿيڻ جو حقدار آهي. مواهب الرحمن جي متن ۾ آهي ته چيو ويو آهي ته اولاد ٿئي يا نه ٿئي، هر صورت ۾ وليءَ کي جذباتي وجهڻ جو حق حاصل آهي. برهان ۾ آهي ته اولاد پيدا ٿئي ته پوءِ اولاد جي ضائع ٿيڻ جي خطري سبب وليءَ جو استحقاق ساقط ٿي ويندو. ڪافيءَ ۾ آهي ته جيئن ته وارثن لاءِ عزت ۽ وقار جو مسئلو هوندو آهي، ان ڪري اولاد جي پيدائش کان اڳ طلاق وٺڻ جا حقدار ٿي سگهن ٿا. ساڳي ڳالهه بحر، درمختار، حسب المفتين، ڪفايه، شرح ابوالڪارم ۽ فتاويٰ قاضي خان ۾ به آهي، واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب.

تحقيق: انسان صالح هجي ته سندس ڌيءُ کي نيڪ شمار ڪيو ويندو ڇاڪاڻ ته اعتبار فقط پيءُ جو هوندو آهي. بحر جو مصنف لکي ٿو ته مون کي شڪ آهي ته نياڻي نيڪ هجي ۽ ان جو پيءُ نيڪ نه هجي يا ان جي ابتڙ معاملو هجي. يعني پيءُ نيڪ ۽ چوڪري نيڪ نه هجي ته ڇا فاسق ان جو ڪفو ٿي سگهي ٿو يا نه؟ عالمن جي تشريحن مان ثابت ٿئي ٿو ته اصل اعتبار پيءُ ۽ ڏاڏي جي ”صالحيت“ جو آهي، ڇاڪاڻ ته فقيه فرمائن ٿا ته فاسق مڙس نيڪ ماڻهن جي نياڻيءَ جو ڪفو نه آهي. مجمع ۾ آهي ته فاسق مرد نيڪ عورت جو ڪفو نه آهي. خانيه ۽ قهستانيءَ ۾ آهي ته صالح انسان جي صالح ڌيءُ جو فاسق مرد ڪفو نه آهي. البتہ ڪتابن ۾ ڪا قطعي ڳالهه نٿي لپي. عموماً پيءُ نيڪ هجي ته چوڪري به نيڪ هوندي آهي ۽ ترجيح ان کي آهي ته پيءُ يا ڏاڏو نيڪ هجي ته فاسق شخص ان جي نياڻيءَ جو ڪفو نه ٿيندو. ان ڪري درمختار ۾ آهي ته خراب مرد نيڪ عورت جو ۽ خراب زال صالح مڙس جي ڪفو نه آهي.

سوال: زید پنهنجي ڌيءُ جو نڪاح عمرو سان ڪرائڻ وقت چيو ته نياڻي صغيره آهي. ڪجهه وقت گذرڻ بعد چوڻ لڳو ته نڪاح وقت نياڻي بالغ هئي، پر انهيءَ پاڻ نڪاح کي رد ڪيو هو. ڇا سندس اها ڳالهه قبول ڪئي ويندي؟

جواب: سندس ڳالهه قبول جوڳي نه آهي ڇاڪاڻ ته اهو وارث جي ناجائز عمل دخل جو حربو آهي. پر جيڪڏهن ڌيءُ بروقت پيءُ جي طبي ڪرايل معاملي کي رد ڪيو هجي ته پوءِ سندس دعويٰ قابل قبول آهي. حماديه ۾ آهي ته انسان معاملو طبي ڪري ان کي توڙي ته سندس اقدام رد آهي. درمختار ۾ آهي ته پيءُ نياڻي پڙڻي ڇڏي، جڏهن ته کيس گمان هو ته اها اڃا بالغ نه آهي، پراڻ چيو ته آءُ بالغ آهيان ته نڪاح صحيح نه ٿيندو. جيڪڏهن بلوغت کي ويجهي آهي ۽ پيءُ يا مڙس چوي ته نابالغ آهي ته عورت جي ڳالهه قابل قبول ٿيندي، بشرطيڪ نياڻي ۹ سالن جي هجي. جيڪڏهن ان

ڏس ۾ شاهد پيش ڪجن ته بلوغت جا شاهد وڌيڪ ويسا هر جوڳا ٿيندا.

مسئلو: مڙس اڳ ڄاڻي نياڻيءَ جو وارث نه ٿيندو، جيئن متانه ۾ آهي ته جيڪو مرد ڪنهن ڇوڪريءَ کي پالي پوسي ٿو ته سندس نڪاح وقت ان جو وارث نه ٿي سگهندو. ها! جيڪڏهن ان ڇوڪريءَ جي ماءُ جو ڪو وارث نه هجي ۽ اها پنهنجي مڙس کي پنهنجي نياڻيءَ جي نڪاح جو وڪيل بڻائي ٿي، پوءِ جيڪڏهن اهو ان جو نڪاح ڪرائي ته صحيح ٿي ويندو. پر ان صورت ۾ نياڻي وڏي ٿي ته ان کي اختيار هوندو ته چاهي ته نڪاح کي توڙائي، ڇاڪاڻ ته ان جي شادي ڪرائيندڙ (اصلي) پيءُ ۽ ڏاڏو نه، ان جي ماءُ آهي.

سوال: عمرو پنهنجي عاقل بالغ سوٽ سمسات زينب جو نڪاح سندس رضامنديءَ سان شاهدن جي روبرو زيد سان ڪرايو. زينب جي پيءُ ڪرم الله کي خبر پئي ته ان به ان کي منظور ڪيو، تانجو زينب کي زيد مان اولاد ٿيو. ان کان پوءِ ڪرم الله ڇوڻ لڳو ته زينب مون کي پنهنجو وڪيل بنايو هو ۽ مون سندس نڪاح خالد سان ڪرايو هو. خالد به ڪيترا ڀيرا زيد جي گهر دعوت ۾ شريڪ ٿيو. ان صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: زينب نڪاح ڪرڻ وقت سمجهدار ۽ بالغ هئي ۽ زيد سندس رضاخوشيءَ سان ان سان نڪاح ڪيو ته ان صورت ۾ ان جي سوٽ ۽ پيءُ کي ڪو اختيار نه رهندو. البت شادي غيرڪفو ۾ ٿئي ته پوءِ اعتراض جو حق رهندو. سندس پيءُ اڳ ۾ راضي هو، اولاد ٿيڻ کان بعد ۾ سندس وڪالت جي دعويٰ ڪرڻ ناقابل سماعت آهي. فرض ڪجي ته ساڳيءَ عورت سان خالد وٽ پنهنجي نڪاح جا شاهد به آهن تڏهن به خالد جو زيد جي گهر اچڻ وڃڻ، پنهنجي حريف جي شاديءَ تي ناراضگيءَ جو اظهار نه ڪرڻ ۽ خاموش رهڻ ثبوت آهي ته ان جو انهيءَ عورت سان نڪاح اصل نه آهي ۽ الله تعاليٰ اعلم. هدايه ۾ آهي ته عاقل بالغ عورت جو نڪاح ان جي مرضيءَ سان ٿئي، چاهي وارث راضي هجي يا راضي نه هجي. شادي ڪندڙ عورت ڪنوار هجي يا ٻيهر شادي ڪندڙ هجي، اهو نڪاح قائم ٿي ويندو. بحر ۾ آهي ته هڪجهڙن ۽ هڪ مرتبي جي ڪن وارثن جو راضي هجڻ، سڀني جو راضي هجڻ آهي. پوءِ اختلاف رکندڙن کي انڪار ۽ اعتراض جو حق نه رهندو. درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن وارث صغير يا صغيره جي، يا وڪيل مرد يا عورت جي، يا آقا ٻانهي جي نڪاح جو اقرار ڪري ته نڪاح نافذ نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته اهو دراصل ٻئي جي باري ۾ اقرار آهي. هدايه ۾ آهي ته ٻئي جي لاءِ اقرار ڪرڻ مقبول نه آهي. مفروق ۾ آهي ته هڪ شخص ڪنهن جوڙي جي نڪاح جي مجلس ۾ موجود هو، پوءِ دعويٰ ڪيائين ته اها عورت ٻئي شخص جي زال آهي ته ان جي دعويٰ قبول نه ڪئي ويندي. هدايه ۾ آهي ته مجلس ۾ حاضر هجڻ جو مطلب آهي واقعي جي خبر هجڻ. جامع الفصولين ۾ آهي ته هتي ۽ اهڙن ٻين موقعن تي حاضر هجڻ مان مراد آهي اختيار جو شرط ۽ ڏيتي لپتي ڏسڻ وائسڻ جو مطلب آهي ان ۾ شريڪ ٿيڻ جو علم هجڻ. وڌيڪ لکي ٿو ته دعويدار جيڪڏهن اهڙو ڪم ڪري جنهن مان معلوم ٿئي ته هن معاملي ۾ بي اختيار آهي. پوءِ ان جي مالڪيءَ جي دعويٰ ڪري ته سندس اها دعويٰ باطل قرار ڏني ويندي.

سوال: ڪنهن ڏکيائيءَ ۽ غريبيءَ جي ڏينهن ۾ پنهنجي صغيره پيڻ جو نڪاح غيرڪفو ۾ ڪرائي ڇڏيو. هڪ زماني تائين زال پنهنجي مڙس وٽ هئي، پوءِ ان کي ٽي ٻار ڄاوا. هاڻي اولاد پيدا ٿيڻ سبب انهيءَ جوڙي ۾ جدائي وجهرائي سگهجي ٿي يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: اهو نڪاح صحيح نه آهي. ڪنڌ الدقائق ۾ آهي ته ڪنهن پنهنجي صغيره جي شادي غيرڪفو يا ناجائز نموني ڪرائي ته نڪاح صحيح آهي، پر پيءُ ڏاڏي کان سواءِ ٻئي لاءِ ائين ڪرڻ جائز نه آهي. بحر ۾ آهي ته ”جائز نه آهي“ جو مطلب آهي ته صحيح نه آهي. درمختار ۾ آهي ته اهڙو نڪاح اصولي اعتبار سان صحيح نه ٿيندو. صدر الشريعه جو چوڻ ته اهڙو نڪاح صحيح ٿيندو، پوءِ جيڪو چوي ٿو ته انهن کي ٿوڙائڻ جو اختيار آهي ته اهو وهم آهي. ايضاح ۾ آهي ته اهڙو نڪاح نه ٿيندو، جيتوڻيڪ ڪن جو وهم آهي ته ٿي ويندو. ساڳيءَ طرح فتاويٰ قاضي خان جي حوالي سان عالمگيريءَ ۾ به آهي. دراصل پيءُ يا ڪو ٻيو وارث پنهنجي پيڻ وغيره جو ولي ڪفو ۾ ٿي سگهي ٿو، غيرڪفو ۽ ان برابريءَ جي حالت ۾ نٿو ٿي سگهي (خزانة المفتين).

هتي هي اعتراض نٿو ٿي سگهي ته ولي نه هئڻ سبب نڪاح نه ٿيو ته ڪا ڳالهه نه آهي، پر سندس بالغ ٿيڻ بعد مڙس سان همبستري ڪرڻ ۽ ان مان کيس اولاد جو ٿيڻ اها به ته هڪ قسم جي اجازت آهي. ان جو جواب هي آهي ته همبستريءَ جي اجازت ڏيڻ يا اولاد جو ٿيڻ تڏهن ڪارگر آهي جڏهن شروع ۾ اصولي اعتبار سان نڪاح صحيح هجي. ان ڪري خلاصه ۾ آهي ته پيءُ ۽ ڏاڏي کان سواءِ ٻيو شخص صغيره جو نڪاح اهڙي شخص سان ڪرائي جنهن جو ڏاڏو آزاد ٿيل غلام آهي ۽ صغيره جا ابا ڏاڏا آزاد آهن، پوءِ ڇوڪري بالغ ٿي ۽ نڪاح جي اجازت به ڏنائين تڏهن به اهو نڪاح جائز نه ٿيندو. اهڙي طرح ان جو ڏاڏو ڪافر هو پوءِ مسلمان ٿيو (ت نڪاح جائز نه آهي، ڇاڪاڻ ته غيرڪفو ۾ نڪاح ڪرايو ويو) بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن ڇاچو آزاد آهي ۽ صغيره جو نڪاح اهڙي مرد سان ڪرائي ٿو، جنهن جو ڏاڏو آزاد ٿيل غلام آهي، پوءِ ڇوڪري بالغ ٿي ۽ شاديءَ کي برقرار رکيائين تڏهن به نڪاح نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ڇاچي يا اهڙن ٻين وارثن کي غيرڪفو ۾ شادي ڪرائڻ جو حق نه آهي. رهيو مسئلو اولاد جي ٿيڻ جو، ان جو جواب هي آهي ته جڏهن نڪاح اصولي اعتبار سان ئي غلط هجي، ان ۾ اولاد ٿئي يا نه ٿئي ٻئي ڳالهه ۾ برابر آهن، ان ڪري اهڙي جوڙي ۾ جدائي وجهڻ ضروري آهي، واللہ تعاليٰ اعلم.

قاضي سيد مقبول شاهه جو سوال

محمد نالي هڪ شخص مسمات زينب سان شادي ڪئي ۽ اها حمل سان ٿي. ان کان بعد زينب جي وارثن ڪفو نه هئڻ سبب جدائي جي دعويٰ ڪئي. ٻئي ڌريون پاڻ کي سمون سڏائين ٿيون ۽ پنهنجي نسبت ابولهب ۽ ابوسفيار ڏانهن ڪن ٿيون. ڇا سنڌ ۾ نسب تي فخر ٿيندو آهي؟ جيڪي ماڻهو پنهنجي نسبت قريش يا ٻين عرب قبيلن ڏانهن ڪن ٿا، ڇا انهن جي نسبت ثابت آهي؟ زينب جا وارث هيءَ دعويٰ به ڪن ٿا ته اسان جي قبيلي ۾ مهر جو رواج ڏيڏ سو روپيا آهي ۽ مڙس نڪاح وقت ايترو مهر نه ڏنو هو، ان ڪري به اسان جو ڪفو نه آهي. موت ۾ مڙس ڄاڻائي ٿو ته هڪ ڊگرو جنهن

جي قيمت ۹ روپيا آهي مهر ۾ ڏنو اٿم ۽ وڌيڪ جي طاقت منهنجي اندر نه آهي. ڇا مڙس جي مالي حيثيت معلوم ڪرڻ يا گهٽ مهر ملڻ بابت وارثن جي دعويٰ جي تحقيقات ڪئي ويندي يا مڙس کان قسم ورتو ويندو؟ جيڪڏهن وارث گهٽ مهر کي بي عزتي ڀائين ته ڇا مرد کان رواج مطابق مهر وٺي سگهن ٿا؟ وارث وڌيڪ بيان ڪن ٿا ته نڪاح وقت مڙس فاسق هو. فسق جو ڪهڙو قسم غير ڪفو ۾ شامل آهي؟ جيڪڏهن شريعت جي واجبات، فرائض ۽ فقه جو علم نه هئڻ عيب ۽ ان برابري آهي ته پوءِ ته گهڻا ماڻهو انهيءَ جهالت ۾ مبتلا آهن. ڇا انهيءَ بنياد تي اهڙن سڀني ماڻهن جو نڪاح ٽوڙائي سگهجي ٿو؟ ان مسئلي جو حل ٻڌايو. ان ڏس ۾ جيڪي ڪجهه امام محمد فرمايو آهي، ڇا هن زماني ۾ ان کي ”فسق“ قرار ڏئي سگهجي ٿو؟ وارث وڌيڪ چون ٿا ته مڙس ڏڪار جي زماني ۾ بورچي هو، جڏهن ته زال جا مٺ مائٽ زميندار هئا. اهي بورچيءَ جي ڪم کي چوڪيداريءَ وانگر ڄاڻن ٿا ۽ ان کي غير ڪفو ٿا چون. ان مونجهاري جو به حل بيان ڪريو. ڇا گهٽ ڌنڌي کي ڇڏي ڏيڻ جي باوجود مرد تي غير ڪفو جو الزام هڻي سگهجي ٿو؟ شيخ الاسلام لکي ٿو ۽ هدايه جي ڪن حاشين ۾ به آهي ته عجمين جا ڌنڌا نيچ هوندا آهن ڇاڪاڻ ته اهي ماڻهو ڪنا ڪم ڪن ٿا، غلاميءَ جي زندگي به ڏسي چڪا آهن، ويڇا وغيره جو پيشو به ڪن ٿا. ساڳيءَ طرح انهن جي نسب جي ڪفو جو به اعتبار نه آهي. انهيءَ نقل ڪيل روايت جو اصل ۽ ان مسئلي جو حل بيان فرمايو.

جواب: فرض ڪجي ته مڙس جو جوڙ نه هجڻ ثابت آهي تڏهن به ان قسم جي حيلن سان نڪاح ٽوڙائڻ جي منع آهي. (درمختار) عجمي قومن ۾ حسب نسب سبب ڪفو جي ڪا اهميت نه آهي، ڇاڪاڻ ته سندن نسب محفوظ نٿا رهن، ان ڪري اهي هڪ ٻئي جا ڪفو آهن (الفرائد). غياڻي ۾ آهي ته سندن نسب ناقابل اعتبار آهن، جو نسب ناما ضايع ڪري ڇڏيندا آهن، ان ڪري پاڻ ۾ نسبي فخر ۽ تڪرار به نه ڪندا آهن. جيڪڏهن دعويٰ دارن جو خانداني نسب ابولهب ۽ ابوسفيان سان ثابت به ٿئي تڏهن به ٻئي قبيل (يعني بنو هاشم ۽ بنو اميه) نصر بن ڪنعان وٽ پاڻ ۾ ملڻ ٿا (بحر) ڀنايع ۾ آهي ته قريشي هڪ ٻئي جا ڪفو آهن. قريش جا مختلف قبيلا هاشمي، نوفلي، علوي، تيمي سڀ برابر آهن.

رهيو مسئلو مهر معجل (يعني بروقت مهر ادا ڪرڻ) جو ته ڪفو ۾ ان جو اعتبار ثابت آهي. هدايه ۾ آهي ته نڪاح ۾ مالي حيثيت جو اعتبار ڪيو ويندو، يعني معمول ۽ رواج مطابق مڙس مهر ۽ خرچ ڏيڻ جو پابند آهي. جيڪڏهن شادي گهٽ مهر تي ٿئي ته وارثن کي اعتراض جو حق آهي. ان صورت ۾ امام ابوحنيفه رحمۃ الله عليه فرمائي ٿو ته مڙس يا ته مهر پورو ادا ڪري يا زال کي طلاق ڏئي ڇڏي. ڇاڪاڻ ته ماڻهو مهر تي فخر ڪن ٿا ۽ گهٽ مهر کي عيب ڄاڻن ٿا (هدايه). مالي اعتبار سان مڙس سگهارو ۽ سرنديءَ وارو هجي ته ان بابت شاهدن جا بيان ٻڌبا، ڇاڪاڻ ته اهي حق جي ثابتيءَ جا شاهد آهن، انڪار ڪندڙ ڌر جي شاهدن جا بيان نه ٻڌا ويندا (المحيط البرهاني) جامع الفصولين ۾ آهي ته ترجيح ان شخص جي قول کي ڏني ويندي جيڪو ظاهر کي دليل بنائي. شرح وقايع ۾ آهي ته اسان وٽ اعتبار ظاهري حال جو آهي، اها به حجت ۽ هڪ قسم جي ثابتي آهي. جامع الفصولين ۾ آهي ته دعويٰ دار جي دعويٰ لاءِ ان جي ظاهري حال مان دليل ورتو ويندو. انهيءَ اصول

پٽاندڙ مڙس جيڪڏهن عورت کي چوي ته جڏهن توکي حيض اچي ته توکي طلاق آهي. جواب ۾ سندس زال ٻڌائي ته مون کي ته پنجن ڏينهن کان حيض اچي ٿو ته ان جي ڳالهه کي سچو سمجهيو ويندو. بلڪل ساڳيءَ طرح جڏهن مٿئين تڪراري مسئلي ۾ مڙس چيو هجي ته آءُ شادي وقت مالدار هيس ته سندس ڳالهه جي تصديق ڪئي ويندي. رهيو فسق جي سبب مرد جو ڪفو نه هجڻ ته ان جي باري ۾ بحر ۾ آهي ته امام ابوحنيفه ۽ امام ابو يوسف وٽ ڪفو ۾ تقويٰ ۽ پرهيزگاري به شامل آهي ۽ اهوئي قول صحيح آهي، ڇاڪاڻ ته اها عزت ۽ فخر جهڙي صفت آهي. جيڪڏهن عورت مرد جي فسق کي پنهنجي بي عزتي ڀانتي ٿي ته پوءِ بيشڪ نسب جي ان برابريءَ جي ڀيٽ ۾ اها ان برابري وڌيڪ ڌڪارجي لائق آهي. شرعي علم کان جهالت به هڪ قسم جو فسق آهي، جيتوڻيڪ اهو فسق عام آهي، پر شريعت ۾ اهو عار ۽ عيب آهي، جيئن در المختار، ڪتاب الشهادات ۾ آهي ته (جاهل مڙس جي مقابلي ۾) عورت به جاهل خاندان جي هجي ته سندس ڪفو ٿيندي. جيڪڏهن عورت علمي خاندان مان آهي ته پوءِ ڪفو نه ٿيندي. دراصل عموماً غيرڪفو کي بي عزتي ڀانيو ويندو آهي، پوءِ فاسق جيڪو مثلاً نماز نٿو پڙهي، شراب پيئي ٿو، اهو نڪ عورت جو ڪفو نه ٿيندو. پڻ ڄاڻڻ گهرجي ته شرعي حڪمن احڪامن جو اعتبار ماحول ۽ شهرن جي آڌار تي به هوندو آهي (بحر).

واضح هجي ته فقيه پورچيءَ کي خسيس ڌنڌي ۾ شمار نٿا ڪن. جيڪڏهن عورت جي خاندان وارن جو ڌنڌو ان جي ويجهو آهي ته مڙس ان جو ڪفو چئبو، جيئن فتح القدير ۾ آهي ته ڌنڌن ۽ ڪرتن جي هڪجهڙائي ڪفو جو ڪارڻ آهي. هتي هڪ اصولي ڳالهه ياد رکڻ گهرجي، اها هيءَ ته ڪير ڪنهن جو ڪفو آهي يا ڪفو نه آهي؟ اهو مسئلو نڪاح ڪرڻ کان اڳ طي ڪرڻ جو هوندو آهي، نه نڪاح کان بعد ۾، نه ته گهڻا ئي نڪاح باقي ۽ برقرار رهي نه سگهندا (خزانه المفتين) (ڇاڪاڻ ته پوءِ ته جيڪو به شخص تخاص توڙاڻن گهريندو، ان کي اهو بهانو ملي ويندو ته مڙس جوڙ نه آهي - مترجم) مڙس جيڪو اڳئين ڌنڌي کي ڇڏي ڏئي ٿو، جيڪڏهن ان کي عورت عزت جو مسئلو سمجهي ٿي ته پوءِ اهو به ڪفو جي خلاف آهي، مگر ان کي پنهنجي توهين نٿي سمجهي ته پوءِ ان سان ڪفو تي ڪو فرق نه پوندو. شيخ الاسلام ڏانهن منسوب ڪيل قول جو مون کي حوالو ملي نه سگهيو آهي. هدايه ۾ آهي ته: ”عجمين جي نسب جو اعتبار نه آهي ڇاڪاڻ ته انهن پنهنجا نسب ناما ضايع ڊگري ڇڏيا آهن. فرض ڪجي ته اها عبارت منجهس موجود آهي، تڏهن به مطلب آهي ته عجمي قومون جيئوڏين يا غلاميءَ جي دور کان گذرڻ سبب پنهنجي حيثيت ۽ اصليت ختم ڪري چڪيون آهن، پر عربي قومون پنهنجي آزاديءَ جي حفاظت ڪنديون رهيون آهن. هن مسئلي ۾ اها حقيقت مون تي الله پاڪ ظاهر فرمائي آهي، والله تعاليٰ اعلم بالصواب (مخدوم عبدالواحد سيوستانی مدظلہ)

قاضي مقبول شاهه جو اعتراض

مخدوم صاحب جي جواب تي قاضي صاحب موصوف کي تسلي نه ٿي، تنهن ڪري تنقيدي مضمون لکيائين جيڪو هيٺ ڏجي ٿو. ”عجمي جزيه مقرر ٿيڻ کان اڳ ته ٻانهن ئي سگهي ٿو پر عربي نٿو ٿي سگهي.“ انهيءَ نظريي تي هي اعتراض آهي ته ڌمي قوت پيدا ڪري موقعي محل مان فائدو وٺي جنگ ڪري جزيي ڏيڻ کان انڪار ڪري معاهدي کان ڦري سگهن ٿا ۽ اسلام دشمن ملڪ

(دارالحرب) ڏانهن پڇي سگهن ٿا ۽ مشرڪ قوتن جي اتحاد ۽ انتظام هيٺ اچي سگهن ٿا. درمختار ۾ آهي ته ذمي احڪامن جي چئن صورتن ۾ مرتد وانگر آهي، مگر پڪڙجي پوي ته پوءِ غلام ٿي ويندو ۽ مرتد پڪڙجي پوي ته قتل ڪيو ويندو. ان ڪري جزيه جي مقرريءَ کان اڳ ذمي عجمي جي آزاديءَ ۾ غلاميءَ جو امڪان ٿي سگهي ٿو، ڇاڪاڻ ته جزيو منظور ڪرڻ کان پوءِ معاهدي جي پڇڙي ڪري ته ان کي ٻانهو بنائڻ صحيح آهي، پرڇا معاهدي جي پڇڙيءَ کان سواءِ به کيس غلام بنائي سگهجي ٿو؟ اها ڳالهه ڌيان جوڳي آهي. ڪفايه ۾ آهي ته ڪفو جي احڪامن ۾ ٻانهي جي آزاديءَ جو حق معتبر آهي، بلڪ ان حق جي حيثيت ۽ اهميت ذورحرر شخص جي ولي ٿيڻ کان وڌيڪ اهم آهي، ڇاڪاڻ ته اهو حق مستحڪم ۽ اڻ ٽر آهي (۱)

اهوئي راز هي آهي جنهن جي ڪري عجمين جي آزادي ۽ نسب جا معاملو ضعيف هوندا آهن ڇاڪاڻ ته سدائين سندن آزادي جي ختم ٿيڻ جو امڪان رهي ٿو ۽ عربن جي ابتڙ اهي ٻانهي ٿي سگهن ٿا. متانه الروايات ۾ بحواله ”الشاهان“ آهي ته عجمين ۾ ”موالي“ آزاد ڪيل ٻانهي نه هوندا آهن، ڇاڪاڻ ته عربن عجمين جا شهر فتح ڪيا. کين غلام بنائڻ جي سگهه رکڻ جي باوجود ڇڏي ڏنائون ۽ ”موالي“ آزاد ڪيل ٻانهي هوندا آهن. متانت جي اها تفصيلي عبارت ڪافي معقول آهي، جنهن مان مخدوم صاحب جو اهو قول ضعيف ثابت ٿيو ته ڪلام عجمي مسلمان جي باري ۾ آهي. ڇا انهن جي آزادي ضعيف آهي، جيڪا ختم يا معطل ٿي سگهي ٿي؟ رهيو ڪافرن جو معاملو ته ان ۾ گفتگو نه آهي (سيد محمد مقبول شاھ)

مخدوم صاحب جو جواب

انصاف پسند ماڻهوءَ کان اها ڳالهه ڳجهي نه آهي ته عربي زال ۽ عجمي مرد درميان جدائي وجهڻ لاءِ ايترو بحث ڪافي آهي، ڇاڪاڻ ته عجمين جي آزادي ڪمزور ۽ عربن جي آزادي طاقتور ٿئي ٿي. ان بابت اهڙو ڪو پيمانو يا معيار مقرر نه آهي جو ان جي حدبندي يا حصر ڪري سگهجي. ان ڪري بحواله درمختار اعتراض ڪرڻ ته ذمي جزيه لاڳو ٿيڻ سبب نه پر معاهدو توڙڻ شرط غلام ٿئي ٿو، درست نه آهي. مٿي اوهان کي ڄاڻائي چڪاسون ته حربي شخص اصولي اعتبار سان ڪافر هئڻ جي سبب سان غلام ٿئي ٿو، يا ان تي جزيو لاڳو ٿئي ٿو، جيتوڻيڪ عهد توڙڻ سبب ان جي غلامي وڌي وڃي ٿي. ان ڪري زال مڙس مان هڪ عربي ۽ ٻيو عجمي هجي ته منجهن جدائي ڪرائي ويندي.

(۱) هتي هي ٻه ڳالهيون غور جوڳيون آهن: ۱- عورت جي وارث ۽ وليءَ جا ٻه قسم آهن. پيءُ جي طرفان هجي، جيئن ڇاچو وغيره ان کي ”عصبو“ ۽ ماءُ جي طرفان هجي، جيئن مامون وغيره ته ان کي ”ذورحرر“ چئبو آهي. شرعي معاملن ۽ احڪامن ۾ ماءُ جي عزيزن جي مقابلي ۾ پيءُ جي عزيزن جا اختيار وڌيڪ آهن. ۲- ”آزاديءَ جو حق اڻ ٽر آهي.“ يعني زال مڙس شرعي سببن جي ڪري هڪ ٻئي کان جدا ٿي سگهن ٿا. مثلاً مڙس ڪافر ٿي وڃي ته زال کي ازخود طلاق اچي ويندي. جيڪڏهن مالڪ ٻانهي کي چوي ته تون آزاد آهين ته پوءِ سندس آزادي يقيني ۽ اڻ ٽر آهي. ان صورت ۾ آزاديءَ جو اهو حق ان کان ڪسي نٿو سگهجي. (مترجم)

مگر ڪفايه کان جيڪو قول نقل ڪيو ويو آهي ته ڪافرن جي حربي حالت غلام ٿيڻ سبب ختم ٿي وڃي ٿي. ان ۾ اشارو آهي ته جزيو مقرر ٿيڻ کان بعد اهي حربي نه آهن، پر جزيو لاڳو ٿيڻ سان سندن آزادي ختم ٿي ٿي. تنهن ڪري ان کان بعد اهڙي جوڙي ۾ جدائي وڌي ويندي، جڏهن ته عربن جي آزاديءَ کي اهڙو خطرو نه هوندو آهي. ليڪن متانه جي نقل ڪيل عبارت مان اسان جي موقف جي تائيد ۽ تاڪيد ٿئي ٿي ته عرب فاتحن عجمين کي غلام بڻائڻ جي سگهه رکڻ جي باوجود آزاد ڇڏي ڏنو. ٻين لفظن ۾ عجمين جي آزادي عربن جي رحم ڪرم تي آهي، ان ڪري سندن آزاديءَ ۾ هڪ قسم جي زبردستيءَ جي ڪيفيت آهي. ٻين لفظن ۾ چئڻ ته اهي عربن جا ”آزاد ڪيل غلام“ آهن. رهيو هي اعتراض ته ”چا عجمي مسلمانن جي آزادي ڪمزور آهي؟“ اها فقهي شعور کان ڏوراهين ڳالهه آهي ڇاڪاڻ ته (مفتوح) عجمين جي ”قابل رحم آزادي“ يا ”مرهون منت آزادي“ ان وقت هوندي آهي جڏهن اهي ڪافر هجن. عربن جي ”طاقتور آزادي“ به ان وقت ڌيان جوڳي ٿيندي، جڏهن ڪفر تي قائم رهڻ جي باوجود اهي غلامي اختيار نه ڪن. اسلام آئين کان بعد هر هڪ جي آزاديءَ جي قوت ۽ ڪمزوري جو لحاظ ڪبو. نه ته عربي هجي چاهي عجمي، دعوت اسلام ملڻ شرط ان کي قبول ڪري ته ان کي غلام بڻائڻ جائز ٿي نه آهي (هدايه - حماديه) مطلب ته آزاديءَ جي قوت ۽ ڪمزوريءَ جو دارومدار غلاميءَ تي آهي، جنهن کي غلام بڻائڻ صحيح آهي، ان جي آزادي ضايع آهي جيئن عجمي ڪافر، ۽ جنهن کي غلام بڻائڻ صحيح نه آهي جيئن عربي ڪافر، ان جي آزادي قوي آهي. اسلام کان بعد به اهو اعتبار برقرار رهندو. واللہ اعلم بالصواب. (مخدوم عبدالواحد سيوستانی).

بهترين تحقيق: شادي غير ڪفو ۾ هجي ۽ ولي پيءُ جي طرفان قريبي عزيز هجي ته ان کي اهڙي شاديءَ تي اعتراض ڪرڻ جو حق آهي، بشرطيڪ اولاد ٿيڻ کان اڳ اعتراض ڪري ۽ قاضيءَ وٽ جدائي وجهڻ لاءِ فرياد ڪري.

سوال: زيد زينب جو نڪاح پنهنجي پٽ عمرو سان بلوغت کان اڳ يا پوءِ ڪرايو. پوءِ ڄاڻي وائي يا پل ۾ زينب سان فحش مباشرت ڪيائين يا شهوت سان ان کي هٿ لڌائين يا چمي ڏنائين. فقه ۾ ان کي ”حرمت مصاهره“ چئجي ٿو يعني سهري هجڻ جي ناتي اهڙو شخص پنهنجي ننهن سان شادي يا شاديءَ وارا لاڳاپا قائم نٿو ڪري سگهي. ائين ڪيائين ته ان جي ننهن ان جي پٽ تي به حرام ٿي ويندي. (قاضي مقبول شاهه)

جواب: جنهن عورت کي پيءُ شهوت سان هٿ لڌي اها پٽ تي حرام آهي. زنا ۽ شهوت سان هٿ لڌڻ ۽ ڏسڻ سان اها عورت ان شخص جي نسبي يا رضاعي پٽ لاءِ حرام آهي ۽ جيڪڏهن پٽ ائين ڪري ته ان جي پيءُ تي حرام ٿيندي جيئن حلال طريقي سان پٽ يا پيءُ عورت سان صحبت ڪري ته اها ان جي پيءُ يا پٽ تي حرام ٿيندي آهي. (بحر) پر هتي اها حرمت تڏهن ثابت ٿيندي جڏهن پٽ ان ڳالهه جي تصديق ڪري يا غالب گمان مان ثابت ٿئي ته هن عورت کي شهوت سان هٿ لڌو هو. پوءِ مون پڙهيو ته امام ابو يوسف جو اهوئي قول آهي. اهڙو مسئلو اقرار يا پن جڻ جي گواهيءَ سان ثابت ٿيندو آهي (تنوير) وري جيڪڏهن ثابت ٿئي ته پيءُ پنهنجي ننڍڙيءَ کي شهوت سان چمي پوءِ ان جو نڪاح ڪرايو اٿس ته اهو نڪاح منعقد ٿي نه ٿيندو، واللہ اعلم.

مسئلو: نور بيبي آزاد چوڪري هئي. ڪلوني قوم جي ڪن ماڻهن کي ڏڪار جي زماني ۾ کيس ٻانهي بڻايو. بالغ ٿيڻ کان پوءِ ان جو نڪاح سوني جوتيجي سان ڪرائي ڇڏيائون، جنهن مان کيس سليمان ۽ سلميٰ ڄاوا. مائٽن نوربي بي جي ڳولا ڪندي کيس لڌو ۽ آزاد ڪرائي سوني کان

ٻار ٻچا به ڪسي ورتائون. سندن چوڻ آهي ته نور بي بيءَ جو نڪاح ننڍپڻ ۾ ناجائز نموني ڪيو ويو آهي. ان ڪري اولاد جو نسب پيءُ سان ثابت نٿو ٿئي. جوابدار سونو جوڻيجو دعويٰ ڪري ٿو ته نڪاح وقت ماني بالغ هئي ان ڪري نڪاح صحيح ۽ اولاد جو نسب ثابت ٿئي ٿو. جيڪڏهن دعويٰ ڌار جي فرياد مطابق نياڻي صغيره به هئي تڏهن به نڪاح جي مشابهت سبب نڪاح قائم ٿئي ٿو ۽ نسب جي دعويٰ ثابت ٿئي ٿي، البتہ صغيره بالغ ٿيڻ کان پوءِ جدائيءَ جي دعويٰ ڪري ته مڃي ويندي آهي. درمختار ۾ آهي ته امام صاحب وٽ نڪاح ٿيڻ جي شهبهي سبب شڪي يا حرام نڪاح واريءَ تي حد لاڳو نه ٿيندي، مثلاً ڪنهن شخص محرم عورت سان نڪاح ڪيو يا صحبت ڪئي. فتح القدير جو مصنف ڄاڻائي ٿو ته حلال جي شهبهي سبب اهڙو نڪاح جائز ٿيندو (يعني ٿي سگهي ٿو جيڪو شخص ايڏو خطرناڪ ڪم ڪري ٿو، ضرور جائز سمجهي ڪيو هوندائين) تنهن ڪري ان سان اولاد جو نسب ثابت ٿي ويندو. مصنف وڌيڪ ڄاڻائي ٿو ته مثلاً ڪو ٻار وڪرو ڪيو ويو، اهو بالغ ٿيو ۽ وارث جي اجازت کان اڳ شادي ڪيائين ته جائز آهي ڇاڪاڻ ته عملي اعتبار سان هو پاڻ ولي آهي، جيڪو پنهنجو معاملو پاڻ طي ڪري سگهي ٿو. ان ڪري زال بالغ ٿئي ۽ (غاصب يا زوريءَ نڪاح ڪندڙ) مڙس سان نڪاح برقرار رکي ته پوءِ وليءَ جي دعويٰ بيڪار ۽ ٻڌڻ جوڳي نه رهندي.

سوال: پيءُ ۽ ڏاڏي کان سواءِ ڪو وارث ڇوڪريءَ جي مال ۽ گهر ۽ عزت کي تباهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ته ڇا ان جي خلاف بي عزتيءَ جي دعويٰ ڪري سگهجي ٿي؟ جيڪڏهن سندس خلاف توهين عزت جي دعويٰ ثابت ٿئي ته ان جي ولايت جو استحقاق ختم ٿي ويندو يا نه؟ جيڪڏهن اهڙي نياڻي وڏي ٿي وڃي ته پوءِ قاضيءَ جي اجازت کان سواءِ نڪاح توڙي سگهي ٿي يا نه؟

جواب: جيڪو شخص پردہ پوشي ڪرڻ جي بجاءِ خاندان جي عزت ۾ هٿ وجهي، اهو واقعي ان لائق آهي ته سندس ولايت ختم ٿئي، جيئن درمختار مان معلوم ٿئي ٿو ته فقهي مذهب مطابق وارث عاقل بالغ انسان هوندو آهي، ڀلي فاسق ڇو نه هجي پر پنهنجي اولاد جي عزت ۾ هٿ وجهندڙ نه هجي. ثابت ٿيو ته خاندان جي عزت ۾ رولو وجهندڙ شخص ولي نٿو ٿي سگهي. جيڪڏهن وارث جي بجاءِ سندس ڀيا مائٽ يا ان جو امين ۽ وڪيل اهڙي حرڪت ڪن ته ان سان اصل وارث جي ولايت تي ڪو اثر نه پوندو. مسئلي جي هيءَ صورت باقي آهي ته جيڪڏهن ولي عورت پرڻائي پوءِ انهيءَ عورت سان اهڙي غلط حرڪت ڪري وجهي ته ڇا ان سبب جي ڪري پنهنجي مڙس سان ان زال جو نڪاح باطل ٿي ويندو؟ فقهي قاعدن ۽ ضابطن مطابق ان جو نڪاح باطل نه ٿيندو. جيئن منافع المسلمين ۾ آهي ته وليءَ شريف زاديءَ سان ڪفو ۾ شادي ڪرائي، پوءِ پاڻ فاسق فاجر ٿي ويو ته ان سبب جي ڪري سندس ڪرايل نڪاح توڙائين جائز نه آهي ڇاڪاڻ ته اعتبار وليءَ جي پهرئين حالت جو آهي، نه بعد واريءَ جو. رهيو مسئلو هي ته بالغ ٿيڻ کان بعد ڌرين مان ڪو جدائي چاهي ته ان لاءِ به درميان ۾ قاضيءَ جو هجڻ شرط آهي. ان جي فيصلي کان سواءِ جدائي وجهڻ نه انصاف جي لحاظ سان صحيح آهي ۽ نه ديانت جي لحاظ سان صحيح آهي. البتہ زال کي گهرجي ته بالغ ٿيڻ شرط (هڪدم) جدائي جو مطالبو ڪري تان ته سندس استحقاق ضائع نه ٿئي. بحر ۾ آهي ته اعتراض ڪندڙ صغيره کي بالغ

ٿيڻ جي خبر پوي ته خاموش نه رهي، رت ڏسندي ئي زبان سان چوي ته ”منهنجو نڪاح ختم ٿي ويو...“ وغيره. اهڙيءَ ريت زباني دعويٰ ڪيائين ته سندس استحقاق باقي ۽ برقرار رهندو، ڇپ رهندي ته سندس استحقاق ختم ٿي ويندو. رهي عملاً مڙس کان جدائي جي ڳالهه ته اها قاضيءَ جي فيصلي سان ئي واقع ٿيندي. جدائي کان اڳ مڙس لاءِ ان سان خلوت ڪرڻ حلال آهي (بحر) پر جيڪڏهن انصاف جي تقاضا سامهون رکي عورت جي بالغ ٿيڻ جي دعويٰ جي بنياد تي قاضيءَ جي فيصلي کان اڳ تڪرار ڪئي نبيري لاءِ ويل هجي ته (ان دوران) مرد لاءِ ان سان وطئ ڪرڻ حلال نه آهي، واللہ تعاليٰ اعلم.

سوال: ڇاڇو پنهنجي صغيهه پائتيءَ کي وڪڻڻ گهري ٿو. ڇوڪري چيو ته مون کي نه وڪڻ، (جنهن سان وڻڻي) پر منهنجي شادي ڪراء. سندس ڇاچي ان جي رضامنديءَ سان ان جو نڪاح ٻانهي جي پٽ سان ڪرايو، جنهن مان کيس اولاد پيدا ٿيو. ان صورت ۾ نڪاح صحيح ٿيندو يا نه؟ پوءِ ان جو ماروٽ نڪاح توڙائڻ گهري ٿو. ان بابت حڪم ڪهڙو آهي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: اهڙو نڪاح صحيح نه آهي ڇاڪاڻ ته ڇاڇو غير ڪفو ۾ نڪاح ڪرائڻ جو هرگز مجاز ۽ حقدار نه آهي. جيڪڏهن صغيهه پاڻ اهڙو نڪاح ڪري ۽ ڇاڇو راضي هجي ۽ بالغ ٿيڻ کان پوءِ اهواجازت بُڙڻي، تڏهن به نڪاح صحيح نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته (آزاد عورت جو) ٻانهي جي پٽ سان نڪاح ڪرائڻ جو حق ڇاچي کي نه آهي، ان ڪري اهو نڪاح باطل ٿيندو. جيڪڏهن نڪاح ڪندڙ نئين سر اهڙي شادي ڪري ته پوءِ ان صورت ۾ ڪفو نه هئڻ جي ڪري عصبه (ڇاچي وغيره) کي اهڙو نڪاح توڙائڻ جو اختيار آهي، بشرطيڪ انهن کي اولاد نه ٿئي هجي. ماروٽ عصبه (يعني پيءُ جي طرفان مٿن) مان نه، پر ذوارحار منجهان آهي (يعني ماءُ جي طرفان مٿن) ان کي غير ڪفو وارو نڪاح توڙائڻ جو بالڪل اختيار نه آهي. واللہ تعاليٰ اعلم، (مخدوم عبدالواحد سيوستانی)

سوال: رنگريز ۽ قصاني پاڻ ۾ ڪفو آهن يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: قصاني ڪناس (بهاري ڏيندڙ) وانگر، بلڪ ان کان وڌيڪ خسيس آهي، ڇاڪاڻ ته ڀنگي گندگي جهڙو وغيره سان صاف ڪري ٿو، پر قصاني جانورن جي آندن وغيره گندگيءَ ۾ سڌيءَ طرح پنهنجا هٿ وجهي ٿو ۽ جڏهن ذبح ڪري ٿو ته رت ۾ پنهنجا هٿ پري ٿو، سو رنگريز جو ڪفو نه آهي، جيڪو زعفران وغيره استعمال ڪري ٿو، ان جي خوشبوءِ سٺي هوندي آهي، جيئن ”احرام هدايت“ ۾ آهي ته بظاهر جيڪو شخص خوشبوءِ استعمال ڪري، گندگيءَ ۾ هٿ وجهندڙ شخص ان جو جوڙ نه آهي. خوشبو ۽ گندگي ٻئي شيون هڪ ٻئي جو ضد آهن ۽ قانون آهي ته به ضد گڏ نه ٿيندا آهن، ان ڪري قصاني رنگريز جو ڪفو نه آهي.

سوال: عمرو پنهنجي سر پنهنجي سوٽ سان نڪاح ڪيو، جڏهن ته عمرو جا ٻيا پائڻ به موجود آهن، ڇا ٻين وارن جي موجودگيءَ ۾ عمرو کي اڪيلي سر پنهنجي سوٽ جو وارث ٿيڻ جو حق آهي؟

جواب: جيڪڏهن سڀ بالغ آهن ته سڀ پنهنجيءَ سوٽ جا برابر جا وارث آهن، انهن مان ڪنهن کي ٻئي تي برتري حاصل نه آهي. عمروسيني ۾ وڏو آهي ۽ شاهن جي موجودگيءَ ۾ ان سان شادي ڪيائين ته نڪاح ٿي ويندو (هدايه) درمختار ۾ آهي ته سوٽ لاءِ جائز آهي ته پنهنجي صغيره سوٽ سان شادي ڪري. اصولي اعتبار سان اهوئي ولي هوندو ۽ رڳو ايجاب سان ئي سندن نڪاح ٿي ويندو. قبول جي ضرورت نه پوندي ڇاڪاڻ ته ايجاب قبول جي قائم مقام آهي. شرح وقايع ۾ آهي ته رڳو هڪ وليءَ جو ايجاب ۽ قبول ڪافي آهي ٻنهي جي چوڻ جي ضرورت نه آهي. اهڙي نڪاح قائم ٿيڻ جون ڪيتريون صورتون ۽ قسم آهن. هڪ هيءَ آهي ته اصلي وارث پاڻ هجي ته ان حالت ۾ رڳو ايجاب سان نڪاح ٿي ويندو. ٻيو سندس ٻين سوٽن جي موافقت نه هئڻ جي سبب، انهن کي منجهن جدائي وجهڻ جو اختيار نه آهي ڇاڪاڻ ته نڪاح انهن جي اجازت جو محتاج نه آهي. بحر ۾ آهي ته جڏهن صغير ۽ صغيره جا ٻه وارث هجن ۽ ٻئي برابر درجي جا هجن، ٻيو هڪ ان سان شادي ڪري ته ان جو نڪاح ٿي ويندو، ٻيو اجازت ڏئي يا نه ڏئي، ان سان فرق نه پوندو. ساڳيءَ طرح متانہ ۽ غياثيه ۾ به آهي.

مسئلو: ڪپڙو ٺاهيندڙ خسيس ڏنڌو ڪندڙن مان آهي. محيط ۽ برهان ۾ آهي ته چار ڏنڌا خسيس آهن: ڪپڙو ٺاهيندڙ، حجام، چمر رنگيندڙ، (ٻهاري ڏيندڙ) پنگي. مهاڻو جيتوڻيڪ ماڻهن جي نظر ۾ خسيس آهي پر فقيهن انهيءَ پيشي سان وابستگيءَ کي خسيس نه ڄاڻايو آهي. ڪٿي جو مهاڻو ڪپڙو ٺاهيندڙ کان گهٽ هجي ۽ ان جو جوڙ ۽ مٺ نه ليکجي. جيڪڏهن ڏنڌن ۾ هڪجهڙائي ۽ ويجهڙائي کي سامهون رکجي ته پوءِ اهڙا سڀ پيشه ور هڪ ٻئي جا ڪفو آهن جيئن فتح قدير ۾ آهي ته هڪجهڙو ڏنڌو ڪندڙ هڪ ٻئي جا جوڙ آهن. ڪپڙي جي ڪاريگر جي ڀيٽ ۾ مهاڻي جي وڌيڪ خسيس هجڻ بابت واضح دليل جي ضرورت آهي. اشباه ۾ چجي جي شڪار کي حرام ٻڌايو ويو آهي، ان مان دليل وٺڻ صحيح نه آهي ڇاڪاڻ ته حموي ان قول کي ڪمزور قرار ڏيندي چجي جي پيشي کي مباح ٻڌايو آهي. برازيل ۾ به ساڳيءَ طرح آهي. ڪي اڪابر ڄاڻائين ٿا ته برازيل ۾ چجيءَ جي شڪار کي مڪروه تنزيهي بيان ڪيو ويو آهي پر اهو صحيح قول جي خلاف آهي ڇاڪاڻ ته ڪاٺين وڪڻڻ وانگر اهو به هڪ ڏنڌو آهي ۽ ڪاٺيون وڪڻڻ کي ٻئي هنڌ برازيل جي مصنف ... پ ... ڏنڌا مباح هجڻ ۾ برابر آهن. ان تي فتويٰ آهي (خلاصه) ان ڪري برازيل جي مصنف جو چجيءَ جي پيشي کي مڪروه تنزيهي چوڻ صحيح قول جي خلاف آهي.

ڪپڙي جي ڪاريگر جي باري ۾ چون ٿا ته اصل ۾ اهي ميمڻ آهن، پيران نسب جي ڪري اهي بيڪار ۽ عار واري پيشي کان خارج ٿيا ٿي سگهن. سراجيءَ ۾ آهي ته جنهن چوڪر جو پيءُ ڪپڙي جو ڪاريگر نه آهي، ان کي نٿو سونهي ته جيڪو ٻار سندس هنج ۾ هجي، ان کي اهو ڪم سيکاري، ڇاڪاڻ ته سماج ۾ ان جي ڪري ڪيس عار ۽ عيب جي نگاه سان ڏٺو ويندو. غور فرمايو ته هنگامي ۽ عارضي بنياد تي ڪپڙي جي ڪاريگريءَ واري ڪرت سڪڻ عيب ۽ عار جوڳي ڳالهه آهي ته جيڪي ماڻهو عادي بنيادي اهو پيشو ڪن ٿا، انهن جو ڪهڙو حال هوندو؟ ڄاڻڻ گهرجي ته پيشي جي ان برابري يا ڪفو نه هجڻ جو اعتبار نڪاح جي شروعات ۽ معاملي جي مندر ۾ ٿيندو آهي

(خزانة المفتين) نسب جي ڪري ڪفو جو معاملو هجي يا پيشي جي ڪري، ان جي پرڪ سڱ جي ڏي وٺ ڪرڻ کان اڳ ڪئي ويندي. جيڪڏهن پيشي جي اعتبار سان پهريائين ڪو شخص ڄم رنگيندڙ هجي پوءِ تاجر ٿي وڃي ۽ خانداني تاجر جي ڏيءَ سان شادي ڪري ته ان جو ڪفو ٿيندو (فراند) درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن ان صورت ۾ زال مڙس کي پنهنجو جوڙ نه مڃي ته اهڙال جو ڪفو نه ٿيندو، پر جيڪڏهن اها ان کي پنهنجو مٽ مڃي ٿي ته پوءِ برابر ان جو ڪفو ليکبو، مگر ياد رکجي ته ان برابري نسبي هجي يا پيشي جي هجي، ان وقت ڪارگر ٿيندي جڏهن سڳابندي ڪرڻ مهل اهي معاملو سامهون رکن ۽ شروع ۾ ئي ان مطابق فيصلو ڪجي، تان ته ڌرين ۾ بعد ۾ ويڇا نه وڌن. والله تعاليٰ اعلم.

مسئلو: صفيه جو نڪاح زبردستي ڪرڻ صحيح نه آهي پر رڳو ڪنهن جي چوڻ سان زبردستي ثابت نه ٿيندي، بلڪ دعويٰدار تي ان مقصد لاءِ شاهد پيش ڪرڻ ضروري آهن. جيڪڏهن شاهد لفظن ۽ معنائن ۾ ساڳي شاهدي ڏين ته هي نڪاح زور زبردستيءَ سان ڪرايو ويو آهي ته پوءِ دعويٰدار کان ڪفو نه هجڻ جا شاهد طلب ڪيا ويندا. جيڪي شاهدي ڏين ته واقعي مرد عورت جو ڪفو نه آهي. اهي انهيءَ ڳالهه جي شاهدي ڏين ته ان وقت حڪم ڏنو ويندو ته نڪاح صحيح نه ٿيو آهي. جيڪڏهن زبردستي ۽ ان برابري ثابت نه ٿئي ته نڪاح صحيح ليکبو ڇاڪاڻ ته پيءُ غير ڪفو ۾ شادي ڪرائي ته تڏهن به ولي ٿي سگهي ٿو ۽ جيڪڏهن زور زبردستي ته ثابت ٿئي، پر ان برابري ثابت نه ٿئي ته به نڪاح قائم رهندو ڇاڪاڻ ته زور زبردستيءَ جي بنياد تي ڪرايل نڪاح کي ختم نٿو ڪرائي سگهجي. ياد رکجي ته ڪفو ۽ غير ڪفو جو مسئلو عجمي قومن ۾ نسب جي بنياد تي معتبر نه آهي، بلڪ منجهن ڌنڌي ۽ پيشي جي بنياد تي ڪفو ڪارگر هوندو آهي. خسيس پيشي وارو مٿانهين ۽ معزز پيشي واري خاندان جو ڪفو نه ٿيندو، والله تعاليٰ اعلم بالصواب.

خزانة المفتين ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪنهن شخص تي دٻاءُ هجي ته پنهنجي صفيه جو نڪاح اهڙي مرد سان ڪر جيڪو ان جو ڪفو نه آهي ته اهڙو نڪاح صحيح نه ٿيندو. درمختار ۾ آهي ته فقط ڪنهن ڌر جي دعويٰ ڪرڻ سان حق ثابت نه ٿيندو. ڪنڙ ۾ آهي ته ڪنهن چوڪريءَ جي شادي غير ڪفو يا غبن فاحش سان ڪرائجي ته صحيح آهي. عالمگيريءَ ۾ آهي ته جيڪڏهن عورت جو زبردستي نڪاح ڪرائجي، پوءِ اها ان کي تسليم ڪري ته نڪاح ٿي ويندو. فراند ۾ آهي ته عجمين ۾ نسبي ڪفو جو تڪرار ڪارگر نه آهي، اهي برابر هڪ ٻئي جا ڪفو آهن. هدايه ۾ آهي ته ڌنڌي کي اعتبار آهي ڇاڪاڻ ته ماڻهو ڌنڌي تي فخر ڪن ٿا ۽ گهٽ قسم جي ڪرت کي عار ڄاڻن ٿا.

سوال: زيد آزاد ڪيل ٻانهو آهي، زال کي خرچ ۽ مهر ڏيڻ جي طاقت رکي ٿو. سندس نڪاح ملاح قوم جي عورت سان ٿي سگهي ٿو يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: آزاد ڪيل ٻانهو مهائيءَ جو ڪفو نه آهي ڇاڪاڻ ته مهائيءَ جا پيءُ ماءُ آزاد آهن. بحر ۾ آهي ته آزاد ڪيل ٻانهو، اصلي آزاد انسان جو ڪفو نٿو ٿي سگهي. ”ڪفو“ جا ڪيترا قسم آهن. جيڪو خرچ ۽ مهر جي طاقت نه رکي ٿو به زال جو ڪفو نه آهي، اها فقيريائي جي يا مالزادي. بحر

۾ آهي ته مڙس عربي هجي يا عجمي ۽ زال مالدار هجي، يا فقير يا ٿي ۽ فقير جي ڌيءَ، هر صورت ۾ مڙس تي مهر ۽ خرچ ڏيڻ فرض آهي. جنهن مرد جو ڌنڌو چڱو ڇوڪو هجي اهو ان عورت جو ڪفو آهي، جنهن جو پيءُ ڏاڏو پيشي ۾ ان کان گهٽ هجي. آزاد ڪيل ٻانهو جيتوڻيڪ خرچ ۽ مهر ادا ڪرڻ جي طاقت رکندو هجي، اهو بنيادي اعتبار سان آزاد مهائڻي قوم جي نياڻيءَ جو ڪفو نٿو ٿئي سگهي.

سوال: ڌارني عورت زينب صغيره جو نڪاح ان جي وارث جي اجازت کان بغير ڪرايو ته ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو؟

جواب: ان کي ”نڪاح فضولي“ چئجي ٿو، يعني اهڙو نڪاح جيڪو غير متعلق شخص ٻئي جي استحقاق کي لتاڙي ناجائز دخل اندازي سان ڪرائي. صغيره جي حوالي سان ”نڪاح فضولي“ قائم نه ٿيندو آهي، جيئن درمختار مان اهڙو اشارو ملي ٿو. مصنف لکي ٿو ته هڪ شخص ٻئي جي مالي ڪاروبار کي وقف ڪري ڇڏيو، چاهي مالڪ بالغ هجي، يا نابالغ، چريو هجي، يا سمجهدار، اصولاً اهڙو وقف جائز نه آهي. ساڳيءَ طرح ”فضولي ڪاروبار“ يعني صغير يا اڻڄڻهه جي مال ملڪيت ۾ ڪو شخص ناجائز عمل دخل ڪري مال جي ڏي وٺ ڪري ته جائز نه آهي... بلڪل ساڳيءَ طرح وارث جي اجازت کان سواءِ نڪاح ڪرائجي ته به ناجائز آهي، خاص ڪري جڏهن ته مال ملڪيت جي پيٽ ۾ نفس جي ڏي وٺ جو معاملو وڌيڪ اهم آهي. ان ڪري سوال ۾ بيان ڪيل نڪاح بلڪل نه ٿيندو. اهو تڏهن آهي، جڏهن ڌارني عورت صغيره کان پاڻ ايجاب ڪرائي. جيڪڏهن صغيره جي چوڻ تي ڌارني عورت سندس مصلحت کي سامهون رکندي معاملو ڪرائي ته ان جو دارومدار وارث جي مرضيءَ تي آهي، جيئن ٻار واپار ڪري، يا شادي ڪري، يا ٻانهيءَ جي شادي ڪرائي، يا ٻانهي کي آزاد ڪري ته اهي معاملو وارث جي مرضيءَ تي ڇڏيل رهندا (بحر) جامع فصولين مان به ان جي تائيد ٿئي ٿي.

وارث جي گمشدگيءَ جو مسئلو

سوال: ڪنهن جو ويجهو ولي گم ٿي ويو آهي. ڇا ان صورتحال ۾ ڏوراهين وارث کي اختيار آهي ته صغيره جو نڪاح ڪرائي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ان مسئلي ۾ اختلاف آهي. ڪن جي متن ۾ آهي ته جيڪڏهن ويجهو وارث مدت سفر جي مفاصلي جيترو پري ويل هجي ته پري جي وارث کي نڪاح ڪرائڻ جو اختيار آهي. بحر ۾ آهي ته تن يا وڌيڪ ڏينهن جي سفر جو اعتبار آهي. غائب هجڻ جي حد ۾ به اختلاف آهي. اڪثر متاخرين جي راءِ آهي ته سفر جيترو مفاصلو هجي ڇاڪاڻ ته گم ٿيل شخص جي ڪا حد مقرر نه آهي ان ڪري گهٽ ۾ گهٽ مسافريءَ جيتري مفاصلي جو اعتبار ڪرڻ گهرجي. مٿئين ڪتاب جي مصنف مسئلي جي اها صورت اختيار ڪئي آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي (تبين) بحواله مضمرات متانه ۾ آهي ته

صحيح قول تي ڏينهن ۽ ٽي راتيون يعني سفر جي مسافت آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي. ملتقي البحار، حماديه، فتاويٰ الحجة، سراجيه، خزانه الفتاويٰ ۾ به ائين آهي. درمختار ۾ آهي ته ملتقي جي مصنف هيءُ قول اختيار ڪيو آهي ته گهر ٿيل مڙس جنهن ڏانهن پيغام موڪليو ويو هجي ۽ جيڪو زال جو ڪفو به هجي، جيستائين ان جو جواب نه اچي، زال ان وقت تائين انتظار ڪري. باقلائيءَ ان قول کي ويساهه جوڳو قرار ڏنو آهي. ابن ڪمال چوي ٿو ته ان تي فتويٰ آهي. اختلافي صورت هيءُ آهي ته جيڪو ولي شهر ۾ لکي وڃي، ان جي غير موجودگيءَ ۽ گهر ٿيڻ کي قطعي جائحي يا نه؟ قاضي خان ان قول جي تشريح ڪندي چاڻائي ٿو ته جيڪڏهن اهڙي شهر ۾ لڪل هجي جتي ان جي باري ۾ ڪنهن کي سڌ سماءُ نه هجي ته ان کي قطعي غير موجودگي ۽ گمشدگي قرار ڏبو. اهوئي قول چڱو ۽ ڏيک وٺڻ جي لحاظ سان صحيح آهي. انهيءَ آڌار تي ”مختصر“ جو مصنف لکي ٿو ته جنهن جو مڙس غائب ٿئي اها زال ان وقت تائين پيو نڪاح نه ڪري جيستائين سندس ولي جي باري ۾ ٻڌسڻ هجي ته ويجهو ڪٿي لڪل آهي. اوهان کي خبر آهي ته غائب وليءَ جي باري ۾ اعتبار سفر جيتري مسافريءَ جو آهي، جيئن مٿي تبين جي حوالي سان بيان ٿيو ته ”ان تي فتويٰ ڏني وڃي ٿي.“ درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن اهڙن لفظن جي پيٽ ۾ هي لفظ هجن ته: ”ان تي فتويٰ آهي.“ ته پهريون جملو وڌيڪ تائيد ۽ ترجيحي هوندو آهي. يعني پهريون جملو آخري جملي ۽ هن قسم جي سڀني جملن کان وڌيڪ تائيد ۽ ترجيحي آهي جنهن ۾ چاڻايل هجي ته (مسئلي جي هيءَ صورت) ”صحيح“، ”وڌيڪ آسان“، ”وڌيڪ چڱي“، ”فتويٰ جي لائق“ ۽ ”ان تي فتويٰ آهي.“ ان ڪري جيڪڏهن ڪنهن شخص پيءُ کان سندس صغيره جو سڱ گهريو، جنهن انڪار ڪيو. جڏهن ان کان نااميد ٿيو ته پٺي کي چيائين ته تون عصبو آهين، پاڻ ان سان شادي ڪري يا مون سان ان جي شادي ڪراءِ. انهيءَ صورتحال ۾ عورت جو نڪاح ڪيو ويو ۽ دعويٰ اها ڪئي وئي ته نياڻيءَ جو پيءُ شهر ۾ ڪٿي غائب ٿي ويو آهي، ان جي سڌ سماءُ نه آهي. ان حالت ۾ صحيح نڪاح ٿي ويو. پر جڏهن پيءُ اها ڳالهه ٻڌي ته دانھن ڪري چيائين ته بابا! آئون جيئرو جاڳندو شهر ۾ موجود آهيان ۽ ان شاديءَ تي راضي نه آهيان ته اهڙي نڪاح جي صحيح هجڻ جي فتويٰ ڪيئن ڏني سگهجي، جڏهن ته ويجهي وارث جو جواب معلوم آهي، جيڪو اڳ ۾ انڪار ڪري چڪو آهي. ان ڪري وارث جي قطعي گمشدگي لاءِ شرط آهي ته اهڙو ولي وارث جنهن جي ڪنهن کي خبر چار نه هجي جيئن بحر ۾ آهي. متانه ۾ آهي ته امام قاضي خان چوي ٿو ته جڏهن ڏوراهون وارث نڪاح ڪرائي ۽ خبر نه هجي ته ويجهو وارث ڪٿي آهي ته ائين ڪرڻ جائز آهي.

جيڪڏهن خبر هجي ته وارث فلاڻي شهر ۾ آهي ته پوءِ اهڙي شادي ڪرائڻ جائز نه آهي. اهائي متاخرين جي راءِ آهي (خانيه) غرض ته مٿين صورت ۾ نٿو جڳائي ته نڪاح صحيح هجڻ جي فتويٰ ڏجي. والده تعاليٰ اعلم بالصواب.

سوال: اڪثر شريف، عزتدار ماڻهن جون نياڻيون بالغ هونديون آهن، پر سندن حيثيت اها نه هوندي آهي جو پاڻ سندن نڪاح ڪرائين، ان جي باوجود انهن کان رشتي گهر ڪندا آهن. ڪي نيچ ماڻهو ته چوڪرين کان اجازت گهرندا آهن. جڏهن وارث رشتو ڪرائڻ جي اهليت نه رکي ته ٻين کان اجازت گهرڻ جو ڪهڙو فائدو؟ اهڙي طرح بالغ چوڪرين کان اجازت طلب ڪرڻ جڏهن ته اهي حيا ۽ شمساريءَ سبب مرد جي آڏو ڳالهائي ۽ پنهنجي نفعي ۽ نقصان جو فيصلو به ڪري نٿيون سگهن.

جيڪڏهن اهڙي حالت ۾ ڪنهن جو نڪاح ٿي وڃي ته ان صورت ۾ ان جوڙي ۾ جذباتي ڪرائي ويندي يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: وارث ٿي ننڍپڻ ۾ نياڻيءَ تي نڪاح ڪرائڻ جو حق رکي ٿو. ڪو شخص چاهي اهو اڪابر ۽ اشراف مان ڇو نه هجي، ان کان ٻئي جي نياڻيءَ جو سڱ نه گهريو، ڇاڪاڻ ته رواج آهي ته نياڻين يا سندن ڀائرن وغيره کان نڪاح جي اجازت نه وٺي آهي ۽ اهڙو رواج به حجت آهي ۽ ان تي ويساهه ڪرڻ واجب آهي (محيط) احڪامن جو دارومدار رواج تي آهي، جيئن بحر ۾ آهي. بس! اهڙي وارث کان رشتي جي طلب ڪرڻ ممنوع آهي. سماج ۾ اهڙو رواج نه آهي، جو ان جو اعتبار ڪجي، مگر هدايه ۾ آهي ته (مجبوريءَ ۾) وارث کان رشتو طلب ڪري سگهجي ٿو تان ته بدناميءَ جو داغ نه لڳي ۽ نسب ۾ رولي پوڻ جو ڪارڻ نه ٿئي. بحر ۾ آهي ته عورت لاءِ مستحب آهي ته پنهنجي شادي ڪرائڻ جو حق ۽ اختيار وارث کي ڏئي. مواهب اللدنيہ ۾ ان طرف اشارو ڪندي لکي ٿو ته حضرت انس رضي الله عنه کان روايت آهي ته حضرت ابو بڪر رضي الله عنه ۽ حضرت عمر رضي الله عنه رسول الله صلي الله عليه وسلم جن وٽ حضرت فاطمه رضي الله عنها جي سڱ وٺڻ لاءِ آيا (۱) پاڻ

(۱) هن روايت جو مضمون پاڻ ٻڌائي ٿو ته روايت ضيف يا غلط آهي، ڇاڪاڻ ته حضرت ابوبڪر ۽ عمر رضي الله عنهما جون نياڻيون نبي سائين جن جون گهرواريون آهن. واضح هجي ته اها حديث حضرت انس جي حوالي سان ابن حبان ۽ طبراني وغيره بيان ڪن ٿا، جنهن جو هڪ راوي يحيٰ بن يعليٰ اسلمي ضيف آهي (مجمع الزوائد ص ۲۰۶ ج ۹) ان کان به وڌيڪ عجب جهڙيون روايتون آهي آهن جن جو خلاصو آهي ته ٻنهي صاحبن پنهنجي پنهنجي ڌيءُ جي ذريعي ان وقت اهو سڱ گهريو جڏهن اهي حرم نبويءَ ۾ هيون. افسوس! جنهن راويءَ اها روايت گهڙي آهي، ان کي اهو به شعور نه هو ته حضرات شيخين ته خود نبي سائين جن جا سهرا آهن، سهرو پنهنجي نياڻي کان ان جي ڌيءُ جو سڱ ڪيئن ٿو گهري سگهي؟ ٿي سگهي ٿو ته شيخين هجرت کان اڳ مڪي ۾ خاتون جنت جو سڱ وٺڻ جي ڪوشش ڪئي هجي، تڏهن حضرت ابوبڪر جي نياڻي حضرت عائشه ۽ حضرت عمر جي نياڻي حضرت حفصه کي اڃا ”امر المؤمنين“ ٿيڻ جو شرف حاصل نه ٿيو هو. واضح هجي ته نبي سائين جن جو حضرت عائشه صديق بنت صديق رضي الله عنهما سان نڪاح مڪي ۾ نبوت جي ڏهين سال، شوال مهيني ۾ هجرت کان ٽي سال اڳ ٿيو ۽ خاتون جنت جو نڪاح مديني ۾ ان کان چار سال پوءِ حضرت علي سائين سان احد جي جنگ کان اڳ ٿيو. جنهن جو مطلب ته حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنه پاڻ ڪرڻ کان سيدة فاطمة الزهراء جو سڱ پنهنجي نياڻيءَ جي سڱ ڏيڻ کان گهڻو اڳ گهريو هوندو جڏهن خاتون جنت اڃا صغيره هئي جنهن کي نبي سائين جن سندن اهو پيغام قبول نه فرمايو، جيئن صحيح حديث ۾ ان مضمون ڏانهن اشارو ملي ٿو.

حاکم بخاري مسلم جي شرط مطابق حديث بيان ڪئي ۽ امام هيثماني ان کي ويساهه جوڳي قرار ڏئي ٿو ته: خطب ابوبڪر و عمر فاطمة رسول الله ﷺ فقال انھا صغيرة فخطبھا علي فزوجھا (مستدرک حاکم ص ۱۸۱ ج ۲، ابن حبان ص مجمع الزوائد ج ۹ ص يعني نبي سائين جن ٻنهي بزرگن جي پيغام جي جواب ۾ فرمايو ته فاطمه سائين، سڳوري ته اڃا عمر جي ننڍي آهي. جڏهن وڏي ٿي ته (هجرت کان پوءِ مديني ۾) حضرت علي سائين سندس سڱ جو پيغام ڏنو ته پاڻ قبول فرمايائون. ڪن روايتن ۾ آهي ته حضرت جبريل امين اچي نبي سائين جن کي الله جو پيغام ڏنو ته خاتون جنت جو نڪاح شير خدا سان ڪري ڇڏيو واللہ اعلم بالصواب (مترجم)

سڳورن خاموشي اختيار ڪئي. اهي حضرت علي رضي الله عنه وٽ آيا ۽ ان معاملي جي کيس رغبت ڏنائون. حضرت علي رضي الله عنه فرمائي ٿو ته شيخن ڪريمين مون کي ان معاملي ۾ ترجح ڏياريو (ٻي روايت ۾ حضرت علي سائين فرمائي ٿو ته حضرت سعد بن معاذ منهنجو ڌيان ان طرف ڇڪرايو) ائون هن حالت ۾ پاڻ ڪريمين وٽ حاضر ٿيس جو چادر گهلي رهيو هوس. عرض ڪيم ته سائين! فاطمه رضي الله عنها جو سڱ مون کي عطا فرمايو. ارشاد فرمايائون ته هائو! ان روايت ۾ وڌيڪ وضاحت آهي ته ان وقت حضرت فاطمه رضي الله عنها جي عمر پندرهن سال، پنج يا چھ مهينا ۽ ۱۵ ڏينهن هئي. هن ڪتاب جي مصنف مخدوم عبدالواحد هن واقعي جي سلسلي ۾ وڌيڪ معلومات ٻئي هنڌ ڄاڻائي آهي، جيڪا مٿي گذري چڪي.

غرض ته شريف ماڻهن جون نياڻيون نڪاح جو اختيار وارن کي ڏينديون آهن. ان ڪري وارن کان ئي رشتو طلب ڪرڻ صحيح آهي. پر خسيس ماڻهن جو ڪردار سراسر ان جي ابتڙ هوندو آهي، حالانڪ عورت جي وليءَ کان رشتو طلب ڪرڻ ۾ خطرن کان حفاظت آهي. جامع فصولين ۾ به ان طرف اشارو آهي ته جيڪڏهن جوابدار کان ڪنهن سودي ڪرڻ جي تقاضا ڪئي وڃي ۽ اهو ان سودي کي تسليم ڪري ته سندس اختيار سبب سودو ٿي ويندو (شاگرد مخدوم مدظلہ)

سوال: ٻن ڀائرن جون زالون حمل سان آهن. ٻئي پاڻ ۾ وعدو ڪن ٿا ته جيڪڏهن توکي ڌيءَ ڄائي ته منهنجي پٽ کي ڏجان ۽ مون کي ڌيءَ ڄائي ته تنهنجي پٽ کي ڏيندس. شريعت ۾ اهڙي ڌيءَ وٽ جي ڪهڙي حيثيت آهي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: اهو نڪاح صحيح نه آهي ڇاڪاڻ ته ممڪن آهي ته پيٽ ۾ ٻار هجي، ممڪن آهي ته هوا هجي. ٻار هجي ته ممڪن آهي ته پٽ هجي ۽ جنهن جو پٽ سمجهي نڪاح وڌو وڃي ٿو، اها حقيقت ۾ چوڪري هجي. بحر ۾ آهي ته (شاديءَ ۾) ضروري آهي ته اولاد آدم مان عورت جي مقابلي ۾ مرد هجي. جيڪڏهن ماءُ جي پيٽ مان چوڪري پيدا ٿئي ته پوءِ مڃيل حقيقت ثابت ٿي ويندي. پر حقيقت ظاهر ٿيڻ کان اڳ نڪاح صحيح نه ٿيندو. بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪڏڙي جي شادي ٻئي ڪڏڙي سان ڪرائجي ته نڪاح جي صحيح ٿيڻ جو حڪم نه ڏبو جيستائين اها حقيقت ظاهر نه ٿئي ته انهن مان هڪ عورت ۽ ٻيو مرد آهي.... هتي اهو اعتراض نٿو ٿئي سگهي ته ڌريون ايجاب ۽ قبول ڪري چڪيون آهن، ڇاڪاڻ ته نڪاح ۾ اهڙو ايجاب ۽ قبول حڪمي اعتبار سان ”تعلق“ آهي (يعني معاملو معلق، مشروط ۽ منجھيل آهي) بحر ڪتاب نڪاح ۾ آهي ته نڪاح جي حڪمن مان هي به آهي ته ان ۾ تعلق جو شرط لاڳو ڪرڻ صحيح نه آهي. (۱) بلڪ نڪاح جي صحيح هجڻ لاءِ عورت ۽ مرد جو خارج ۾ موجود هجڻ شرط آهي، تان ته چئي سگهجي ته شادي صغير ۽ صغيره جي ٿي آهي، نه ته ماءُ جي پيٽ ۾ جيڪا شيءِ هوندي، ان کي ”جنين“ (ڪچو ٻار) چئي سگهجي ٿو. اسياب ۾ آهي ته ٻار جيستائين ماءُ جي پيٽ ۾ آهي تيستائين جنين آهي، مذڪر پيدا ٿئي ته چوڪرو ۽ مؤنث

(۱) تعلق جي معنيٰ مٿي بيان ٿي چڪي ته ڪا ڌر مثلاً چوي ته جيڪڏهن فلاڻو شخص شاديءَ ۾ شريڪ ٿيو ته نڪاح نه ٿيندو ۽ اهڙي قسم جا ٻيا شرط شرايط لاڳو ڪرڻ (مترجم)

پيدا ٿئي ته چوڪري شمار ٿيندي ۽ ڪو شخص ڇڏين جو وارث نٿو ٿي سگهي، البت صغير ۽ صغيره جو وارث ٿي سگهي ٿو، جيئن فقہ جي ڪتابن ۾ آهي ۽ اها حالت چمن کان پوءِ ثابت ٿيندي آهي. ان ڪري ان کان اڳ ڪو شخص ان جو ولي، وارث ٿيڻ جي ڪوشش ڪري ته اهو لغو ۽ فضول آهي، اصولي اعتبار سان اهڙو نڪاح صحيح نه ٿيندو. واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب.

مسئلو: ٻانهيءَ جي پٽ آزاد عورت سان شادي ڪئي ۽ ان کي ڏيءَ ڄاڻي. پوءِ پيءُ وفات ڪري ويو. ان جا ماروت جيڪي آزاد آهن، ان چوڪريءَ جا وارث نٿا ٿي سگهن، ڇاڪاڻ ته ان جي عصبي (يعني پيءُ جي اولاد) مان نه آهن. پڻ آزاد انسان ٻانهي جو وارث نه ٿيندو آهي. ان ڪري انهيءَ صغيره نياڻي جا وارث نه ٿيندا. پس ماءُ کي حق حاصل ٿيندو ته ان جي وارث ٿئي ۽ شادي ڪرائي. واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب. ڪنڙ ۾ آهي ته عصبي وارا مائٽ ترتيبوار ولي آهن. ساڳي طرح بحر ۾ به آهي ته ولي اهو ٿي سگهي ٿو جيڪو عصبو يعني پيءُ جو ويجهو مائٽ هجي. سگهوئي فرائض (وراثت جي مسئلن) ۾ بيان ٿيندو ته آزاد شخص ٻانهي جو وارث نه ٿيندو آهي. سراجيه ۾ آهي ته چئن سببن جي ڪري ڪو شخص فوتيءَ جو وارث نٿو ٿي سگهي، جن مان هڪ ٻانهو هجڻ آهي... مختصر هي ته آزاد شخص ٻانهي جو عصبو نه آهي. ان ڪري صغيره جي ماءُ ان جي شادي ڪرائيندي. (ڪنڙ)

سوال: ڪنهن شخص مارواڙ جي علائقي مان ٻانهي خريد ڪئي. جڏهن وڏي ٿي ته ان کي آزاد ڪري ان سان شادي ڪرڻ گهريائين. پوءِ هڪ شخص گهر آيو. ٻانهيءَ وٽ ايجاب ۽ قبول جا الفاظ ادا ڪيائين، جنهن کي ان چوڪريءَ ٻڌو. ٿوري دير کان پوءِ ٻيو مرد آيو ان به ايجاب قبول جا الفاظ چيا. نياڻي چادر ويڙهي ويئي هئي. ان رڳو آواز ٻڌو، پوءِ مڙس ان سان همبستري ڪئي ڇا اهو نڪاح ۽ اها همبستري حلال آهي. ان قسم جي نڪاح کان بعد عورت کي طلاق ٻائڻ ڏي ته واقع ٿيندي؟ جيڪڏهن غائبانه طلاق ڏئي، جو ڪنهن کي به تانجو عورت کي به خبر نه پوي ته ڇا اها واقع ٿيندي؟ جيڪڏهن هڪ شخص نڪاح کان ڪجهه ڏينهن بعد (عورت جي) غير موجودگيءَ ۾ شاهدن آڏو چوي ته مون طلاق ڏنل فلاڻي عورت کي وڪالت وسيلي پنهنجي لاءِ بخش ڪيو آهي. ڇا اهو نڪاح صحيح ٿيندو؟ ان جي حلالي جي حاجت رهندي؟ جيڪڏهن اهڙن شاهدن آڏو وري ان ٻانهيءَ سان نڪاح پڙهي، جيڪي ٻانهيءَ کي سڃاڻن ٿا ته اهو نڪاح صحيح ٿيندو يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: نڪاح تڏهن ٿيندو جڏهن ٻه شاهد هڪ وقت (۽ هڪ هنڌ) گڏجي ڌرين جو ايجاب ۽ قبول ٻڌن. ٻه شاهد جدا جدا ايجاب ۽ قبول ٻڌن ته فقهي مذهب مطابق نڪاح نه ٿيندو. بحر ۾ آهي ته شاهدن طرفان گڏجي ايجاب قبول ٻڌڻ جي شرط بابت مسئلي ۾ اختلاف آهي. ذخيره ۾ امام ابويوسف کان ٻه روايتون آهن. خانيز ۾ يقين ظاهر ڪيو ويو آهي ته ٻن شاهدن جو گڏجي زال ۽ مڙس جي ايجاب قبول کي ٻڌڻ شرط آهي، ٻين لفظن ۾ چئڻ ته اهوئي مذهب آهي. جيڪڏهن ٻه شاهد جدا جدا سندن ايجاب، قبول ٻڌن ته نڪاح جائز نه آهي. خزانه المفتين ۾ آهي ته ٻن مان هڪ شاهد ڌرين جو ايجاب قبول ٻڌو، ٻئي نه ٻڌو ته نڪاح جائز نه آهي. جيڪڏهن هڪ ڌر زبان مان لفظ ”نڪاح“

ڪڍيو، جنهن کي ٻئي ٻڌو پر ان شخص پهرئين ڌر جو قول نه ٻڌو ته نڪاح نه ٿيندو. خزانه الفتاويٰ ۾ آهي ته هڪ مرد ٻن شاهدن جي آڏو عورت سان نڪاح ڪيو، جن مان هڪ شاهد سندس ايجاب قبول ٻڌو، ٻي ٻڌو. وري ٻيهر ايجاب قبول ڪري ڏهرايائين ته ٻئي ٻڌو پر پهرئين نه ٻڌو ته ان صورت ۾ نڪاح صحيح نه ٿيندو. پردي ۾ ويٺل عورت لاءِ شاهدن کي سڃاڻڻ نڪاح جو شرط نه آهي (خزانه الفتاويٰ) جامع الفصولين ۾ آهي ته عورت سان رات جي وڳڙي ۾ شادي ڪيائين ۽ شاهدن ان جو آواز ٻڌو، پر ان جو وجود نه ڏٺائون ته جيڪڏهن گهر ۾ فقط اڪيلي اهائي زال هجي ته نڪاح صحيح ٿي ويندو ۽ جيڪڏهن گهر ۾ ان کان سواءِ ٻيون عورتون به هجن ته نڪاح نه ٿيندو. جيڪڏهن نڪاح ٻن شاهدن جي روبرو ٿيو مگر ٻنهي شاهدن، ڌرين (زال مڙس) جو ڪلام جدا جدا ٻڌو، گڏجي نه ٻڌائون ته مذهب موجب نڪاح صحيح نه ٿيندو ۽ سندن همبستري حرام چئبي. جيڪڏهن ٻئي شاهد ٻنهي (زال مڙس) وٽ موجود هئا ۽ گڏجي سندن ايجاب قبول ٻڌائون ته سندن همبستري حلال آهي، ٻلي شاهد عورت کي نه سڃاڻين ته نڪاح ٿي ويندو. بيان ڪيل انهن صورتن مان جنهن صورت ۾ مورچو نڪاح ٿي نه ٿيو، ان صورت ۾ طلاق بائن به واقع نه ٿيندي ڇاڪاڻ ته طلاق جو مطلب آهي نڪاح کي ختم ڪرڻ ۽ جڏهن اصل ۾ نڪاح ٿيو ئي نه آهي ته ان کي ختم ڪرڻ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي (بحر) طلاق ڏيڻ وقت زال جو حاضر هجڻ شرط نه آهي، زال جي غير موجودگيءَ ۾ مڙس جي ڏنل طلاق واقع ٿيندي، جيتوڻيڪ زال کي طلاق جي خبر نه به هجي.

وري جيڪڏهن مڙس طلاق ڏيڻ کان بعد ان عورت جو وڪيل پنهنجي لاءِ پاڻ ٿئي ۽ پاڻ ان سان شادي ڪري ته جيڪڏهن شاهد ان عورت کي نٿا سڃاڻن ته مڙس لاءِ ضروري آهي ته ان زال جو نالو ۽ ان جي پيءُ جو نالو ۽ ان جي ڏاڏي جو نالو ٻڌائي ۽ جيڪڏهن شاهد عورت کي سڃاڻن ٿا ته رڳو ان جو نالو وٺڻ ئي ڪافي آهي (خزانه الفتاويٰ) جيڪڏهن ساڳي عورت سان انهن ئي شاهدن جي موجودگيءَ ۾ نئين سر نڪاح ڪري، جيڪي ان عورت کي سڃاڻن ٿا ته نڪاح صحيح ٿيندو. حلال ڪرائڻ جي حاجت تڏهن ٿيندي آهي جڏهن صاف، صريح لفظن ۾ ٽي طلاقون ڏني چڪو هجي. رهيو طلاق بائن ۾ حلاله جو سوال ته ان صورت ۾ حلاله ته ٺهيو ٻيهر نڪاح ڪرڻ جي ضرورت به نه آهي. هدايه ۾ آهي ته جيڪڏهن مڙس آزاد عورت کي ٽي ۽ ٻانهيءَ کي ٻه طلاقون ڏني ڇڏي ته اها جيستائين ٻئي مرد سان نڪاح نٿي ڪري ۽ وري اهو به ان کي طلاق نٿو ڏئي، ان وقت تائين پهرئين مرد سان وري شادي نٿي ڪري سگهي.

سوال: زيد دعويٰ ڪئي ته عمرو پنهنجي صغيره جو نڪاح منهنجي صغير پٽ سان ڪيو آهي، پر عمرو انڪار ڪندي چوي ٿو ته زيد نڪاح جي گهر برابر ڪئي (مگر مون هاڪار نه ڪئي هئي) ڇا ان صورت ۾ پيءُ يا خود صغير پٽ کي بالغ ٿيڻ کان بعد رڳو ان بنياد تي تڪرار ڪرڻ جو حق آهي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: نڪاح جي طلب ڪرڻ هڪ جدا شيءِ آهي ۽ سڱ جو ڏيڻ هڪ بلڪل جدا شيءِ آهي. ان ڪري قاضي نڪاح جي اهڙي دعويٰ نه ٻڌندو، ڇاڪاڻ ته دعويدار اهڙي دعويٰ پنهنجي لاءِ ڪري ڇاهي ٻئي جي لاءِ ڪري. جيئن جامع الفصولين ۾ آهي ته جنهن دعويٰ ۾ تناقض، تضاد ۽ اختلاف هجي، اها

دعويٰ پڙهائي جنهن جي لاءِ به هجي، ٻڌڻ جوڳي نه آهي. واللہ تعاليٰ اعلم.

مسئلو: ٻن شاهدن جي، ٻنهي زال مڙس جي ايجاب ۽ قبول کي گڏجي ٻڌڻ کان سواءِ شاديءَ جي دعويٰ صحيح نه ٿيندي (ڪافي شرح هدايه) جيڪڏهن اڪثر سڀني جي ڪري ڪنهن ڌر جي ڪا دعويٰ صحيح معلوم ٿئي ته قاضي دعويدار کي حڪم ڪري ته سڀني ڳالهين جو جواب ڏئي تان ته نڪاح، طلاق، حدود ۽ قصاص جي معاملن ۾ دعويٰ جي درستيءَ کي پرکي سگهجي. خزانه العلماءِ ۾ آهي ته مشائخ وٽ دعويٰ جي ثابتيءَ لاءِ هڪ کان وڌيڪ شرط ۽ سبب موجود هجن ته انهن سڀني جي چنڊڇاڻ ڪرڻ ضروري آهي تان ته دعويدار جي دعويٰ جي پرک ٿي سگهي، رڳو هڪ سبب جي ڪوجنا ڪافي نه ٿيندي. جيڪڏهن گهڻا شرط نه آهن ته هڪ ئي دليل جي پرک ڪافي ٿيندي، فرائد شرح ڪنز ۾ ائين آهي. (محمد فاضل قاضي عبدالله - قاضي محمد حسين) هن مسئلي جي تصديق ۾ ۱۵ عالمن جا دستخط ۽ مهرون آهن.

حماديه ۾ ان جي تفصيل هن ريت آهي ته ڪو شخص قاضيءَ وٽ دعويٰ ڪئي اچي ته قاضي ان ۾ سوچ ويچار ڪري. جيڪڏهن غلط هجي ته ان ڏانهن ڌيان نه ڏئي ۽ دعويدار کي پنهنجي دعويٰ کان روڪي ڇڏي. قنیه ۾ آهي ته دعويٰ باطل هجڻ جا ٻه سبب آهن. يا ته دعويٰ بي معنيٰ هوندي يا دعويدار جي ڳالهه ۾ تضاد ۽ اختلاف هوندو، جنهن جي ڪري سندس دعويٰ بلڪل نه ٻڌي ويندي. جيڪڏهن مدعي دعويٰ ۾ ڪنهن ڳالهه تان دستبردار ٿئي، پوءِ ان ۾ اصلاح ڪري وري ٻيهر دعويٰ ڪري ته ڪنهن سبب جي ڪري صحيح نٿي ٿي سگهي (مخدوم مدظله)

سوال: ٻن شاهدن مان هڪ شاهدي ڏئي ته مسلمات سڪان وٽ وياسين ۽ ان کي چيوسون ته ماروءَ کي قبول ڪرين ٿي؟ ڇيائين ته قبول ڪيم ۽ ٻئي شاهد ساجن هن طرح شاهدي ڏني ته مسطوره نالي نياڻيءَ وٽ ويا سون، جيڪا نڪاح وقت بالغ نه هئي. نڪاح هن طرح ٿيو ته مٿئين مسلمات جي ماءُ چيو ته مون پنهنجي ڌيءَ نالي هڪان ماروءَ کي بخشي ڏني. ماروءَ چيو ته قبول ڪيم. ٻئي شاهد وڌيڪ ڄاڻايو ته مسلمات مذڪوره جو پيءُ نه هو. ڇا ٻنهي ڌرين طرفان ”قبول ڪيم“ چوڻ سان نڪاح ٿي ويندو يا نه؟ فرض ڪجي ته جيڪڏهن مٿيون بيان ڪيل نڪاح ٿي ويو ته ڇا انهن شاهدن جي شاهدي قبول پوندي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: جيڪڏهن مسلمات سڪان بالغ آهي ۽ سندس ماءُ ان جو نڪاح ڪيو آهي ته اهو نڪاح سڪان جي قول يا فعلي اجازت تي ڇڏيل آهي. البته فقط ”قبول“ جي لفظ سان نڪاح ٿي ويندو پر مسئلو اختلافي آهي ته ”قبول“ چوڻ سان ”ايجاب“ به ٿي ويندو يا نه؟ ”هيوڪيم“ جي لفظن چوڻ سان نڪاح نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته اهو لفظ نڪاح جي لاءِ مجازاً استعمال ٿيندو آهي، جيئن اهو بحث پنهنجي جاءِ تي گذري چڪو آهي. قبول جو لفظ ايجاب لاءِ اشارو ضرور آهي، پر صاف ۽ صريح نه آهي ۽ ٻن اشارن جو گڏجڻ جيتوڻيڪ ڪنهن لازمي ڳالهه ۾ ممڪن به هوندو آهي، پر نڪاح جي معاملي ۾ ان جي منع آهي، يعني ائين نٿو ٿي سگهي ته زال به چوي ته ”قبول آهي“ ۽ مرد به چوي ته ”قبول آهي“ اهي ٻنهي ڌرين جا اشارا آهن. ان ڪري بحر ۾ آهي ته هڪ شاهد شاهدي ڏئي ٿو ته مڙس طلاق ڏيڻ وقت زال کي چيو ته ”انت خليه“ (تون فارغ آهين) ٻئي شاهدي ڏئي ته مڙس هن طرح

چيو ته "انت بريئة" (تون بيزار آهين) ته شاهدي قبول نه پوندي ڇاڪاڻ ته اهي لفظ هڪ ٻئي جو ضد آهن جيتوڻيڪ هڪ معنيٰ ۾ شريڪ به آهن. ساڳيو فرق "قبول" ۽ "هي" جي لفظن ۾ آهي. ٻئي هڪ ئي لازم ۾ شامل آهن ۽ ٻنهي سان نڪاح قائم ٿيندو آهي، حالانڪ ٻنهي جي معنيٰ جدا جدا آهي ڇاڪاڻ ته لغت ۾ قبول جي جيڪا معنيٰ آهي، سا هي جي معنيٰ جي ابتڙ آهي، جيئن ظاهر آهي ۽ شاهدن جي شاهديءَ ۾ موافقت هجڻ شرط آهي، چاهي هڪجهڙي معنيٰ رکندڙ لفظن سان ئي شاهدي چوڻ ڏين. جيئن بحر ۾ آهي ته اهو ضروري شرط نه آهي ته شاهد گواهيءَ ڏيڻ وقت بلڪل ساڳيا ئي لفظ زبان سان ادا ڪن، پر مقصد جي ادا ٿيڻ لاءِ ملندڙ جلندڙ الفاظ استعمال ڪري سگهجن ٿا مثلاً هڪ شاهد چوي ته فلاڻي پنهنجي ڌيءَ فلاڻي کي هي ۾ ڏني ۽ ٻئي شاهدي ڏني ته انهيءَ کيس بخشي ڏني ته سندن شاهدي قبول ڪئي ويندي. هتي تنوير جي عبارت سبب اعتراض نٿو سونهي ته هڪڙو شاهد نڪاح جي ۽ ٻيو شادي جي شاهدي ڏني ته سندن شاهدي قبول ڪبي، ڇاڪاڻ ته تنوير ۾ جيڪو مسئلو آهي، ان جو ڪارڻ معنائن جي اتحاد تي آهي، جيئن درمختار ۾ آهي ته اتفاقي معنيٰ مان مراد اها حقيقي ۽ اصلي معنيٰ آهي، جنهن لاءِ لفظ مقرر ٿيو هجي جيئن بحر ۾ آهي ته مقصد جي معنيٰ ۾ مطابقت هجڻ گهرجي، چاهي ٻيا لفظ ان مقصد کي ادا ڪن. نڪاح ۽ شادي جا الفاظ هڪ معنيٰ کي ظاهر ڪن ٿا، پر قبول ۽ هبه جي لفظن ۾ ڪافي فرق آهي واللہ تعاليٰ اعلم.

فاضل علامه ميان عثمان تنقيد ڪندي لکي ٿو ته فقهي ڪتابن مان ظاهر ٿئي ٿو ته مٿي بيان ڪيل نڪاح جي صورت جائز نه آهي، ڇاڪاڻ ته فقهي ڪتابن ۾ شرط ڄاڻايو ويو آهي ته ٻنهي لفظن مان هڪ اهڙو هجي جنهن ۾ مالڪ بنائڻ جي معنيٰ موجود هجي (مثلاً ٻيءَ چوي ته مون توکي پنهنجي نياڻيءَ ڏني) تنهن ڪري گهڻو غور ڪري پوءِ جواب لکڻ گهرجي (ميان عثمان عفي عنه) مخدوم عبدالواحد مدظله موت ۾ فرمائي ٿو ته خزانه المفتين ۾ آهي ته جيڪڏهن عورت چوي ته "مان کيس چاهيان ٿي." جواب ۾ مرد چوي ته مون (ها عورت) قبول ڪئي ته ان سان نڪاح صحيح ٿي ويندو. تنهن ڪري عورت جي قول "توڪي قبول ڪيم" سان وڌيڪ سهڻي نموني نڪاح قائم ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته پويان الفاظ پهرين لفظن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ واضح آهن، واللہ تعاليٰ اعلم (مخدوم مدظله)

قاضي اشرف بوبڪائيءَ جو سوال

جواهر ۾ آهي ته هڪ شخص قسم کنيو ته زنا نه ڪندو پوءِ شاهدن کان سواءِ شادي ڪيائين ته قسم ٽوڙيندڙ نه ٿيندو، عالم ائين بيان ڪن ٿا. اهو قول صحيح به آهي. حالانڪ اهڙو نڪاح اسان (حنفين جي مذهب) ۾ فاسد ۽ باطل آهي پر حرام نه آهي ڇاڪاڻ ته هن مسئلي ۾ عالمن جو اختلاف آهي. امت جي ٽن مشهور عالمن امام مالڪ بن انس، ابن ابي ليلىٰ ۽ ابو عثمان بستمي وٽ جائز آهي. انهي بنياد تي ڪنهن قسم کنيو ته حرام ڪر نه ڪندس پوءِ ڪنهن عورت سان نڪاح فاسد ڪيائين ۽ همبستري ڪيائين ته ان جو قسم نه ٽڻدو (نوازل) هيءَ روايت مون پنهنجي ڏاڏي قاضي برهان الدين بن شهاب الدين صديقيءَ جي بياض ۾ به ڏني، جنهن مان ڄاڻ ٿي ته جنهن شخص

عورت سان بغير شاهدن جي شادي ۽ همبستري ڪئي ته الله وٽ گنهگار نه ٿيندو. توهان علم ۾ پنهنجي وقت جا ابوحنيفه آهيو، پنهنجي راءِ بيان فرمايو.

جواب: جنهن مذهب جي تابعداري ڪرڻ اسان تي واجب آهي، ان ۾ شاهدن کان سواءِ نڪاح حرام آهي. امام مالڪ ۽ عثمان بستي وغيره جيتوڻيڪ شاهدن جي شاهديءَ کي شاديءَ لاءِ شرط قرار نٿا ڏين، پر اهي به ان جو اعلان ڪرڻ کي شرط چون ٿا تان ته ماڻهن ۾ خبر پڪڙجي وڃي ته فلاڻي مرد جي فلاڻي عورت سان شادي ٿي رهي آهي (معدن ڪنز) فتح القدير ۾ آهي ته شاديءَ لاءِ اعلان جي شرط ۾ ڪو اختلاف نه آهي، اختلاف هن ڳالهه ۾ آهي ته اعلان جو مقصد يعني شاديءَ جي خبر جو ڦهلجڻ، شاهدن کان سواءِ حاصل ٿئي ٿو يا نٿو ٿئي؟ اسين چئون ٿا ته شاهدن کان سواءِ اهو مقصد چڱيءَ ريت حاصل نٿو ٿئي سگهي، ان ڪري جيڪو شاهدن کان بغير نڪاح ڪندو، تنهن جو نڪاح باطل آهي. امام مالڪ وغيره چون ٿا ته شاهديءَ وارو مقصد چڱيءَ طرح اعلان ڪرڻ سان به حاصل ٿئي ٿو. ظاهر آهي ته شاديءَ جو اعلان شاهديءَ کان اضافي شيءِ آهي، ان ڪري جيڪو شخص نه شاديءَ جي مشهوري ڪري ۽ نه ئي شاهدن جي موجودگيءَ ۾ شادي ڪري، ان جو نڪاح عالمن، فقيهن جي اتفاق راءِ سان بلڪل حرام آهي. پڻ واضح هجي ته حنفيءَ لاءِ امام مالڪ وغيره جي قول تي عمل جائز نه آهي جيئن جواهر ۾ آهي ته جڏهن مختلف مسلمان ۾ غور ڪري ۽ انهن مان ڪنهن هڪ کي ترجيح ڏئي ان جو مذهب اختيار ڪري ته ٻين فقيهن جو قول ان جي لاءِ باطل آهي.

هن مسئلي ۾ امام ابوحنيفه جي مذهب جي تائيد حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جي حديثن مان ٿئي ٿي. پاڻ سڳورا فرمائين ٿا ته ”نڪاح شاهدن کان سواءِ نه ٿيندو آهي“ (دارقطني) ترمذيءَ ۾ حضرت ابن عباس رضي الله عنهما جي حديث آهي ته پاڻ فرمايائون ته ”ڪچريون اهي آهن جيڪي بغير شاهدن جي پاڻ پنهنجو نڪاح ڪن.“ (فتح القدير) يعني جيڪو شاهدن کان سواءِ شادي ڪري حديث نبوي مطابق اهو ٺاهي ۽ الله وٽ گنهگار ليکيو ويندو. واللہ تعاليٰ اعلم

فائدو: هالا جي برڪ علماءِ فتويٰ ڏني آهي ته جيڪڏهن شاهد پنهنجي پهرئين شاهديءَ کان رجوع ڪن ته قاضيءَ جي فيصلي کان اڳ رجوع ڪري سگهن ٿا مگر سندن رجوع قاضيءَ جي موجودگيءَ ۾ صحيح ٿي سگهي ٿو. هدايه ۾ آهي ته مرد دعويٰ ڪري ٿو ته فلاڻي عورت مون سان شادي ڪئي آهي ۽ اها انڪار ڪري ٿي يا معاملو ان جي ابتڙ هجي يعني عورت ڪنهن مرد جي باري ۾ اهڙي دعويٰ ڪري ته پوءِ امام ابوحنيفه رحمۃ الله عليه جي قول مطابق ان کان ان بابت قسم نه ورتو ويندو (عيني) بحر ۽ درر شرح غرر ۾ آهي ته آزاد عورت کان نڪاح جي طلب ڪرڻ ان جي باري ۾ دعويٰ ڪرڻ کان روڪي ٿي (يعني چوي ته ”اي نلائي! مون سان شادي ڪر.“ وري چوي ته ”ها ته منهنجي زال آهي.“ ته ان جي پوئين دعويٰ ناقابل قبول آهي - مترجم) وڌيڪ لکي ٿو ته پهريائين دعويٰ جي ترديد کي ثابت ڪري، پوءِ دعويٰ جي حق ۾ ثابتي طلب ڪئي ويندي (.. ان سليمان نصر پوري عقي عنه) مخدوم محمد عثمان تائيد ڪندي لکي ٿو ته دعويدار کي گهرجي ته الله کان ڊڄي ۽ (ڪوڙي) دعويٰ نه ڪري. مٿئين ڪيس جو شاهد گل محمد جيڪڏهن لکت ۾ ڏنل شاهدي کان رجوع ڪرڻ کان

پوءِ وري شاهدي ڏئي ته ان جي شاهدي قبول نه ٿيندي. جيڪڏهن دعويٰدار ۽ شاهدن جو ڪوڙو هجڻ يقيني ۽ قطعي ثابت ٿئي ۽ اهي توبه نه ڪن ۽ شرمسار نه ٿين ته سزا ۽ تنبيهه جا لائق آهن. وهو تعاليٰ اعلم (ڪتبه فقير عثمان عفي عنه)

فاضل محمد صديق مٿئين فتويٰ جي تائيد ڪندي وڌيڪ تحقيق ۽ ڇنڊڇاڻ ڪندي فرمائي ٿو ته دعويٰدار اميد علي جي دعويٰ مطابق محمد افضل جي ڌيءَ جي عمر يارهن سال ۽ ڇهه مهينا هئي. اها عمر عورت جي بالغ ٿيڻ جي ويجهي هوندي آهي جيئن عالمن وضاحت ڪئي آهي. جيڪڏهن پيءُ يا مڙس دعويٰ ڪري ته جنهن عورت جو نڪاح ٿيو آهي، سا بالغ آهي پر اها عورت بالغ ٿيڻ کان انڪار ڪري ٿي ته عورت جي ڳالهه قبول جوڳي هوندي. (الدرر) ان صورت ۾ امام ابوحنيفه جي قول مطابق ان عورت کان قسم نه ورتو ويندو. امام ابويوسف ۽ محمد ان جي برخلاف چون ٿا.

”ان عورت جو قول ئي قابل قبول آهي“ ان جي شرح ۾ شارح لکي ٿو ته يعني ظاهر آهي ته ان عورت کان قسم نه ورتو ويندو. مخدوم احمد آگهي ان مسئلي جي تفصيل بيان ڪندي چڱي ڳالهه چئي آهي، جيڪا اهل تحقيق کان به ڳجهي رهجي وئي آهي. فرمائي ٿو ته جوابدار جي ڪوڙي يا سچي هجڻ تي نظر رکڻ گهرجي. جيڪڏهن اهو سچو ۽ مظلوم معلوم ٿئي ته ان صورت ۾ امام ابوحنيفه جي قول مطابق قاضي ان کان قسم نه وٺي ۽ جيڪڏهن (قرئن سان) ڪوڙو ثابت ٿئي ته ان صورت ۾ جوابدار کان امام ابويوسف ۽ محمد جي قول مطابق قسم وٺجي. اهو سڀ تڏهن آهي جڏهن جوابدار محمد افضل دعويٰدار اميد علي جي طرفان سندس ڌيءَ سان ڪيل نڪاح جي دعويٰ کي دليلن سان غلط ثابت نه ڪري سگهي. جيڪڏهن غلط ثابت ڪري ٿو ته پوءِ دعويٰدار جي دعويٰ خارج ڪئي ويندي. والہ تعاليٰ اعلم. درمختار ۾ آهي ته ظاهر روايت مطابق جنهن قول تي اسان جي عالمن جو اتفاق آهي، اها هيءَ آهي ته دعويٰدار جي دعويٰ اعتبار جوڳي قرار ڏني ويندي. جيڪڏهن جوابدار ۽ دعويٰدار جي دعويٰ اختلافي هجي ته ان صورت ۾ عالمن جو مسئلي ۾ اختلاف آهي. وڌيڪ صحيح قول آهي ته امام ابوحنيفه جي قول مطابق بغير ڪنهن شرط جي فتويٰ ڏيئي (سراجيه) وقف البحر ۾ آهي ته ڪنهن مسئلي ۾ ٻه قول هجن ۽ ٻئي صحيح هجن ته ڪنهن به هڪ تي فتويٰ ڏيڻ ۽ فيصلو ڪرڻ جائز آهي. بحر ۾ آهي ته مسئلن ۾ فقهي مذهب امام صاحب جو اتباع جوڳو آهي، جيتوڻيڪ سندس قول جو دليل ظاهر نه به هجي، ڇاڪاڻ ته مقلد تي لازم آهي ته مجتهد جو قول دليل کان سواءِ به مڃي. منهنجي ناقص سمجهه ۾ هيءَ ڳالهه اچي ٿي ته هتي دعويٰدار جي سچي يا ڪوڙي هجڻ جا ٻئي امڪان برابر برابر آهن. قاضيءَ وٽ ان جي سچي يا ڪوڙي هجڻ، جنهن جي به قول يا عملي علامت، يا ثابتي موجود هجي، پوءِ جنهن طرف حق هجي ان مطابق فيصلو ڏئي ڇڏي. (محمد صديق نصرپوري)

وڌيڪ تحقيق: شاهد قاضيءَ جي روبرو رجوع ڪن. چاهي قاضي جنهن جي آڏو رجوع ڪن ٿا، اهو هجي جنهن وٽ اڳ ۾ انهن شاهدي ڏني هجي يا ڪو ٻيو هجي. جيڪڏهن فيصلي کان اڳ شاهد پنهنجي گواهيءَ تان ڦري وڃن ٿا ته سندن انهيءَ پوئڻ شاهديءَ جي روشنيءَ ۾ قاضي فيصلو نه ڪري (بحر) شاهد پنهنجي شاهديءَ تان قاضيءَ جي آڏو ڦري وڃن ته صحيح آهي، ڇاڪاڻ ته دعويٰ

جي شاهديءَ تان ڦرڻ جو معاملو خاص قاضيءَ جي مجلس ۾ ئي سونهي ٿو، خواه قاضي ڪهڙو به هجي. شاهد فيصلي کان اڳ شاهديءَ تان ڦرڻ ته قاضي سندن شاهديءَ جي بنياد تي نبيرو نٿو ڪري سگهي، ڇاڪاڻ ته حق قاضيءَ جي فيصلي سان ئي ثابت ٿيندو ۽ قاضي شڪي ۽ ڦريل گواهيءَ جي روشنيءَ ۾ فيصلو نٿو ڪري سگهي. ان حالت ۾ قاضيءَ تي ضروري آهي ته فرياد ملتوي ڪري، جيئن بحر مان معلوم ٿئي ٿو، جيڪو بحواله محيط لکي ٿو ته جيڪڏهن دعويٰ دار قاضيءَ وٽ دانهين ٿئي ته منهنجا شاهد پنهنجي شاهديءَ تان ڦري ويا آهن، پر ڪيس ٻيهر هلائڻ جي دعويٰ نه ڪري ۽ ضمانت به پيش نه ڪري ته ان صورت ۾ سندس شاهدن جي شاهدي نه ٻڌي ۽ نه جوابدار کان قسم کڻائبو ڇاڪاڻ ته فيصلو ٿيڻ کان بعد ڪا ڌر رجوع ڪري يا ان کان بعد شاهد پيش ڪري ته صحيح نه آهي ۽ نه ئي ضمانت لازم ايندي. تڪراري نڪاح جي صورت ۾ انڪاري ڌر کان قسم نه وٺڻ جيوتڪيڪ امام ابوحنيفه جي قول مطابق آهي، پر فتويٰ امام ابويوسف ۽ محمد جي قول تي آهي جيئن ڪنن ۽ تنوير جهڙن متن جي ڪتابن ان قول کي اختيار ڪيو آهي.

شرح وقايه ۾ آهي ته نڪاح ۽ شاهدن جي پنهنجي شاهديءَ کان ڦرڻ جي صورت ۾ جوابدار کان قسم نه کڻائبو. اهو امام ابوحنيفه جو قول آهي. امام ابويوسف ۽ محمد وٽ قسم کڻائبو. ان جي صورت هيءَ آهي ته مرد ڪنهن عورت جي باري ۾ دعويٰ ڪري ته منهنجي زال آهي ۽ عورت انڪار ڪري ته مون ان سان نڪاح نه ڪيو آهي يا ان جي ابتڙ عورت مرد جي بابت دعويٰ ڪري ته منهنجو مڙس آهي ۽ مرد انڪار ڪري ته انڪاري ڌر کان قسم وٺبو. فتاويٰ قاضي خان ۾ آهي ته نڪاح ۾ تڪرار واقع ٿيڻ جي صورت هجي ته فتويٰ صاحبين (امام ابويوسف ۽ محمد) جي قول تي آهي. بحرجو مصنف ”فخر الاسلام پڙدوي“ جي فتويٰ به اها ئي ٻڌائي ٿي. فقيه ابوالليث به ان قول کي اختيار ڪيو آهي. درمختار ۾ آهي ته جنهن قول تي فتويٰ ڏجي ٿي ان مطابق حـ جن ڪيسن کان سواءِ ٻين سمورن تڪراري نبيرون ۾ جوابدار کان قسم کڻائبو. ڪو شخص عورت جي سڱ جي طلب به ڪري وري دعويٰ به ڪري ته سندس زال آهي ته آزاد عورت جي باري ۾ اهڙي دعويٰ ٻڌڻ جوڳي ناهي. درر شرح غرر ۾ آهي ته هڪ شخص ٻانهيءَ کي نڪاح جو پيغام به موڪلي ٿو، پوءِ ٻئي ساه ۾ اهڙي دعويٰ به ڪري ٿو ته اها ته سندس حق ملڪيت ۾ آهي يا آزاد عورت ڏانهن نڪاح جو پيغام اماڻي ٿو وري ٻئي طرف دعويٰ به ڪري ٿو ته منهنجي زال آهي ته سندس دعويٰ ڏانهن ڌيان نه ڏنو ويندو. جڏهن قاضي بيان مٽائيندڙ شاهد جي شاهديءَ جي بنياد تي فيصلو نه ڪري ۽ ان جي شاهدي رد ڪري ڇڏي ته (آئنده) ان جي شاهدي نه ٻڌي (بحر- تنوير- اشباه) بحر ۾ آهي ته (ڪوڙو شاهد) فيصلي کان اڳ، يا بعد ۾ پنهنجي شاهدي مٽائي ته ان لاءِ هر صورت ۾ تعزير (ملڪي ۽ انون موجب سزا) واجب آهي. فتح قدير ۾ آهي ته (مٿيون قول) شبنبي کان خالي نه آهي ڇاڪاڻ ته رجوع ڪرڻ جنهن ته ڪوڙي شاهديءَ کان توبه ڪرڻ آهي ۽ توبه يا ان گناهه تي جيڪو (حقدار) معاف ڪري، تعزير نه هوندي آهي. رهيو مسئلو ان نياڻيءَ جو جيڪا بالغ ٿيڻ جي ويجهو هجي، ان بابت سندس بيان تڏهن صحيح ٿيندو جڏهن بالغ ٿيڻ جو ڪو سبب بيان ڪري تان ته تهمت کان بچي ته اهڙو بيان ٻئي ٻئي سکيا تي ڏنو اٿس، جيئن جامع النصوين ۾ آهي ته قاضي عياض فرمائي ٿو ته

ننڍي زال کان بالغ ٿيڻ جي تفصيل ۽ سبب پڇيا نه ته ننڍو ٻار به (بني جي چوڻ تي) بالغ ٿيڻ جي دعويٰ ڪري سگهي ٿو، ائين شيخ الاسلام فرمائي ٿو. اهو احتياط جي ڪري آهي. نياڻيءَ کي حيض جي اقرار کان پوءِ بالغ سمجهڻ گهرجي. السراج الوهاج ۾ آهي ته ظاهري روايت مطابق عورت جي ٻن جي ڀرڻ جي ڪري بلوغت جو حڪم نه لڳائبو ۽ ڪن عالمن چيو آهي ته اهڙو حڪم لڳايو ويندو. درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن پيءُ هي سوچي شادي ڪرائي ڇڏي ته نياڻي نابالغ آهي، پوءِ اها چوي ٿي ته آءُ بالغ آهيان ته اهڙو ڪرايل نڪاح صحيح نه ٿيندو. جيڪڏهن بالغ ٿيڻ جي قريب هجي ۽ پيءُ چوي ته نياڻي اڃا صغيره آهي ته به نياڻيءَ جي ڳالهه جو اعتبار ڪيو ويندو، بشرطيڪ سندس عمر ۹ سال هجي. فاضل علامه آگهي هن مسئلي جي جيڪا تفصيل بيان ڪئي آهي، سا بحر ۾ موجود آهي، لکي ٿو ته پويان مشائخ چون ٿا ته قاضيءَ کي غور ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن جوابدار کيس ۾ ڪوڙو معلوم ٿئي ته امام ابو يوسف ۽ محمد جي قول تي عمل ڪندي ان کان قسم وٺي ۽ جيڪڏهن مظلوم ۽ سچو نظر اچي ته امام ابو حنيفه جي قول تي عمل ڪندي ان کان قسم نه وٺي، پر فقه جي متن وارن ڪتابن ۾ اهو حڪم بغير شرط جي آهي. (موجوده زماني جي) قاضين جي حالت به سڀني کي معلوم آهي. علامه شرنبلانيءَ وضاحت ڪئي آهي ته عمل فقه جي متن وارن ڪتابن جي روايت تي ڪرڻ بهتر آهي. جيڪڏهن مرد آزاد عورت سان شاديءَ جي گهر پنهنجي پٽ لاءِ نه پر پنهنجي ذات لاءِ ڪري ۽ وري (ساڳيءَ وقت) دعويٰ ڪري ته اها اڳي ئي منهنجي زال آهي ته سندس پوئين دعويٰ مڃڻ جوڳي نه ٿيندي. فقه جي متن جي ڪتابن جي روايت مطابق اهڙي تڪراري نڪاح کان زال مڙس مان جيڪا به ڌر انڪاري هجي، ان کان قسم وٺجي. اهو ئي صحيح، مختار ۽ مقلد لاءِ ويساهه جوڳو مذهب آهي (درمختار) بحر ۾ آهي ته فتويٰ فقهي ڪتابن جي متن موافق ڏي. دعويٰدار هجي يا جوابدار؛ ٻنهي جي سچي يا ڪوڙي هجڻ جو امڪان برابر موجود آهي. ڌرين تي لازم آهي خدا تعاليٰ جو خوف ڪندي سچ ڳالهائين ۽ رسول الله صلي الله عليه وسلم جو فرمان مبارڪ ياد رکڻ ته سچ نجات ڏيندڙ ۽ ڪوڙ هلاڪ ڪندڙ آهي ۽ الله تعاليٰ قرآن مجيد ۾ فرمائي ٿو ته **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ** (سوره توبه) اي ايمان وارو! الله کان ڊڄو ۽ سچن جو ساٿ ڏيو. غرض ته ڌرين، شاهدين، قاضيءَ سڀني لاءِ سچ ڳالهائڻ ضروري آهي، والله تعاليٰ اعلم (مخدوم غلام)

سيد مقبول احمد رضوي جو سوال

خيرو بورچي ولد شڪر الله قريشي دعويٰ ڪري ٿو ته سندس ماءُ ڄائو پيا پيران ڏنو ڪچر ميرائي آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي ماءُ ورائي ميرائي آهي، جيڪا راجا ميرائيءَ جي نڪاح ۾ هئي. ان مان اولاد به اٿس. راجا جي وفات کان پوءِ ان مائيءَ منهنجي پيءُ شڪر الله قريشيءَ سان نڪاح ڪيو، جنهن مان آءُ پيدا ٿيس ۽ منهنجي ڌيءُ نالي مهتل آهي، جيڪا مون مسماٽ جنده ڌيءُ راجا جي حوالي ڪئي جيڪا منهنجي ماءُ ڄائي پيڻ آهي. کيس تاڪيد ڪيم ته منهنجي ڌيءُ جو نڪاح ڪچر ذات ۾ نه پر ڪنهن شريف خاندان ۾ ڪراءِ. پر انهيءَ منهنجي غير موجودگيءَ ۾ ان جو نڪاح پيران ڏني سان ڪرائي ڇڏيو، جيڪو ان جو سڳو پيءُ آهي. اهو ميرائي هجڻ جي ناتي سان منهنجو ڪفو نه آهي ڇاڪاڻ ته آءُ قريشي آهيان. ان ڪري پنهنجي پيڻ جي ڪرايل انهيءَ نڪاح کي ٽوڙائي ڇڏيم. منهنجي

نياڻي مهتل به تصديق ڪري ٿي ته آءٌ ٻن سالن کان بالغ آهيان، مون کان ڪچرڻ وارو ڪم ٿا ڪرائين، آءٌ عزتدار آهيان ان ڪري ان نڪاح کان خوش نه آهيان. پيران ڏٺو چوي ٿو ته خيرو منهنجو ماسات آهي ۽ راجا جو پٽ منهنجو ماءُ ڄاڻو ڀاءُ نه آهي حالانڪ پاڻ چوي ٿو ته شڪر الله قريشيءَ جو پٽ آهيان ۽ پڻ جندي کي به چيو هئائين ته جتي وڃي ان جو نڪاح ڪري ڇڏ ۽ مون تي تنهنجا جيڪي چار سو روپيا رهن ٿا، اهي ان جي مهر مان حاصل ڪر. پوءِ ان مٿي بيان ڪيل رقم جي عيوض جندي منهنجي نڪاح ۾ ڏني ۽ مسلمات مهتل به ٻن سالن کان منهنجي زال جي حيثيت ۾ مون سان رضا خوشيءَ سان گڏ رهي ٿي ۽ منهنجي زال آهي. خيرو ان تي اعتراض ڪري ٿو. هن مونجهاري ۾ شريعت شريفي جو ڪهڙو حڪم آهي جڏهن ته ٻنهي مان ڪنهن وٽ شاهد به نه آهن؟ (مقبول شاه)

جواب: مسئلي بابت منهنجي ذهن ۾ فقهي ڪتابن جي مطالعي مان اها ڳالهه سمجهر ۾ اچي ٿي ته پهريائين دعويٰدار خيرِي کان شاهد طلب ڪجن ته واقعي شڪر الله قريشيءَ جو پٽ آهي. جيڪڏهن شاهد بيهاري ته خيرِي جي حق ۾ فيصلو ڏنو وڃي ته نڪاح ٽوڙائڻ جو حق کيس حاصل آهي. جيتوڻيڪ انهيءَ ناجائز نموني عمل داخل ڪيو هجي. جيڪڏهن پيران ڏٺو جوابدار جي خلاف پڻ شاهدي قائم ڪري ته راجا ميرائي ڪچر قوم مان هو ۽ قاضيءَ جي فيصلي کان اڳ دعويٰدار خيرِي اهڙيون شاهديون پيش ڪيون ته پوءِ قاضي ٻنهي قسمن جي شاهدن جي شاهديءَ جي روشني ۾ ڪو فيصلو نه ڪري. جيڪڏهن اهڙي شاهدي ڏيڻ وارا شاهد نٿا لڳن ته پيران ڏٺو قسم کڻي. پوءِ دعويٰدار خيرِي کي انهيءَ سبب جي ڪري ان نڪاح ٽوڙائڻ جو حق نه آهي، جنهن جي هو دعويٰ ڪري ٿو، واللہ تعاليٰ اعلم (ڪتبہ فقير عثمان عفي عنه).

غلطيءَ جي امڪان جي باوجود مسئلي جو اهوئي بهترين حل آهي. جيڪڏهن ان کان وڌيڪ سهڻي راءِ هجي ته ان تي عمل ڪرڻ گهرجي. سمجهڻ گهرجي ته اهو قياس آهي. رهيو استحسان ته ان جي تقاضا آهي ته ڪفو جو اصول لاڳو ٿئي جيئن هدايه ۾ آهي ته ڪنهن شخص، ڪنهن کي حڪم ڪيو ته منهنجي شادي ڪراءِ. پوءِ ان ڪنهن ٻئي جي ٻانهيءَ سان سندس شادي ڪرائي ته امام ابوحنيفه وٽ جائز آهي ڇاڪاڻ ته ان بغير ڪنهن شرط جي لفظ ”نڪاح“ يا ”شادي“ ڪرائڻ لاءِ چيو هو. صاحبين چون ٿا ته غير ڪفو ۾ ان جي شادي ڪرائيندو ته جائز نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته ان مان بغير ڪنهن شرط جي مطلق ۽ مشهور معنيٰ مراد هوندي آهي، يعني سندس مطالب جي مطلب هو ته ڪفو ۾ منهنجي شادي ڪراءِ. هدايه باب الوڪالة ۾ آهي ته صاحبين وٽ ڪفو جو اعتبار استحساناً آهي، ڇاڪاڻ ته هر هڪ مطلق شادي ڪرائڻ کان عاجز نٿو ٿي سگهي، ان ڪري اهڙن لفظن سان طلب ڪري ته ان مان مراد ڪفو ۾ شادي وٺڻ گهرجي. بحر ۾ آهي ته ترجيح صاحبين جي قول کي آهي ڇاڪاڻ ته ڪن مسئلن کان سواءِ قياس کان استحسان مقدم آهي. هيءُ مسئلو انهن قياسي مسئلن مان نه آهي. ان ڪري علامه استيعجابي فرمائي ٿو ته فتويٰ جي اعتبار سان اهو قول ڏاڍو چڱو آهي. فقيه ابوليث به اهو قول پسند ڪيو آهي (درمختار بحواله شرح طحاوي) ۽ بر ان قول جي تائيد آهي. اهو تڏهن آهي جڏهن ٻئي مرد جي شاديءَ جو معاملو هجي. جيڪڏهن عورت ڪنهن کي پنهنجو وڪيل مقرر ڪري ۽ بغير ڪنهن شرط ۽ تخصيص جي ان کي چوي ته تون منهنجي شادي

ڪراءِ، پوءِ سندس وڪيل سنڌي شادي غير ڪفو ۾ ڪرائي ڇڏي ته امام ابوحنيفه جي قول مطابق جائز نه آهي (بحر) وڌيڪ صحيح قول مطابق ائين ڪرڻ جائز نه آهي، ڇاڪاڻ ته ڪفو جو اعتبار هن طرح هوندو آهي ته مڙس زال کان گهٽ نه هجي (خانيه) ظاهر آهي ته پيءُ نياڻيءَ جي نڪاح لاءِ وڪيل مقرر ڪندو ته اهو انهيءَ وڪيل وانگر هوندو، جيڪو ڪا عورت پنهنجي شاديءَ ڪرائڻ لاءِ مقرر ڪندي آهي. انهيءَ بنياد تي سوال ۾ ڄاڻايل شادي صحيح تڏهن ٿيندي جڏهن ڪفو ۾ ڪرائجي ۽ ان تي عالمن جو اتفاق آهي. فتح القدیر ۾ آهي ته عورت جو وڪيل سندس شادي غير ڪفو ۾ ڪرائي ته ڇڏيو وڃي ٿو ته مسئلو اختلافي آهي ۽ هي به چيو ويو آهي ته اهڙو نڪاح عالمن جي اتفاق سان صحيح نه آهي (بحر) واللہ اعلم بالصواب.

مخدوم عبدالواحد جو جواب: تڪراري ڌرين ۾ اعتبار مقصد بابت دعويٰ جو هوندو آهي، جيئن متانه ۾ آهي. دعويدار خيرپور جو مقصد غير صحيح نڪاح کي ٽوڙائڻ آهي. دعويدار خيرپور پنهنجو نسب شڪر الله سان ثابت ڪري ٿو، پر جوابدار چوي ٿو ته خيرپور مرحوم شڪر الله قريشيءَ جو نه پر راجا ميراڻيءَ مرحوم جو پٽ آهي ته ان صورت ۾ جوابدار کان شاهد طلب نه ڪيا ويندا. ڇاڪاڻ ته شاهد ڪنهن دعويٰ جي ثابتي لاءِ هوندا آهن نه وري ڪنهن دعويٰ کي رد ڪرڻ لاءِ. اهڙن تڪراري معاملن ۾ ڏاڏي جي نالي جي ثابتيءَ يا نفیءَ لاءِ شاهدي پڻ طلب نه ڪئي ويندي. (جامع الفصولين) پر حوالي ڏنل ڪتاب جو مصنف ڄاڻائي ٿو ته ان مسئلي جي تفصيل هجڻ گهرجي. هي معاملو ائين آهي جيئن ڪو شخص دعويٰ ڪري ته آءُ فلاڻي جو سوٽ آهيان ته ان صورت ۾ وڪالت جي معاملن ۾ سندس دعويٰ قبول ڪئي ويندي ۽ نسب جي معاملي ۾ قبول نه ڪئي ويندي. غرض ته روايت مطابق انڪاري ڌر جا شاهد بغير شرط جي قبول نه ڪيا ويندا. ليڪن جيڪي نبيرا سماجي حقن جي حفاظت جا هجن، انهن ۾ انڪاري ڌر جا شاهد قبول ڪيا ويندا. وري جيڪڏهن دعويدار جي دعويٰ مڃجي ته نڪاح صحيح نه ٿيو آهي، تنهن ڪري انهيءَ کي ٽوڙائڻ جو کيس حق آهي تڏهن به هڪ صورت باقي آهي اها هيءَ ته جوابدار کان قسم وٺجي ته دعويدار سندس زال جو حقيقي وارث نه آهي. رهيو مسئلو اختيارن جي غلط استعمال سبب نڪاح ٽوڙائڻ جو ته زال کي اهڙو استحقاق تڏهن حاصل ٿيندو آهي جڏهن ولي نڪاح ڪرڻ مهل ان معاملي ۾ بدنام هجي (بحر- فتح قدیر)

قاضي محمد موليٰ ڏني خيرپوريءَ جو سوال

خيرپور جي عدالت ۾ کيس داخل ٿيو ته ميربحار خان ٽالپر جي شڪارپور اچڻ کان اڳ مسماٽ رازق ڏني بالغ هئي، جنهن نڪاح جي وڪالت جو حق پنهنجي چاچي کي ڏنو هو، جنهن ان جو نڪاح مون سان ڪرايو ۽ ان مان مون کي پٽ به آهي. پوءِ گهران پڇي وئي ۽ هن وقت صالح بيگ وٽ آهي. صالح بيگ اقرار ڪندي ڄاڻائي ٿو ته انهيءَ خاتون مون کي يقين ڏياريو ته مون کي منهنجي مڙس طلاق ڏني ڇڏي آهي. پوءِ شاهدن جي موجودگيءَ ۾، نائب قاضيءَ جي آڏو مون سان شادي ڪيائين، جنهن کي مرڻ ٽٻوليو، جڏهن ته ان جا مت مائٽ به موجود هئا، جيڪي ان مٽيءَ کان

ڪارڙجي روانا ٿي ويا هئا. جڏهن مون (قاضيءَ) مسلمات رازق ڏنيءَ کان پڇيو ته ان ورندي ڏني ته مون کي صالح بيبگ جي نڪاح جي خبر نه آهي ۽ ننڍپڻ ۾ خيرپور جي فلورڊ ۾ منهنجو نڪاح پيل هو. پوري صورتحال اها آهي (قاضي محمد موليٰ ڏنو).

جواب: جيڪڏهن مسلمات رازق ڏني ڌيءَ تاجو نڪاح وقت بالغ هئي ۽ پنهنجي چاچي احمد کي شادي ڪرائڻ لاءِ وڪيل مقرر ڪيائين، جنهن سندس شادي ڪرائي ڇڏي ته آءٌ چوان ٿو ته ان عبارت سان نڪاح صحيح نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته جيتوڻيڪ ان ۾ نڪاح جو ذڪر آهي، جنهن جا ٻه رڪن آهن: ايجاب ۽ قبول۔ پر مٿئين عبارت ۾ بيان نه آهي ته صحيح معنيٰ ۾ ايجاب، قبول شاهدن جي روبرو ٿيو يا نه؟ ظاهر آهي ته شاهدن جي موجودگيءَ ۾ ايجاب قبول کان سواءِ نڪاح فاسد آهي ۽ انهيءَ بنياد تي نڪاح جي دعويٰ به فاسد آهي، ڇاڪاڻ ته هڪ فاسد خيال جو بنياد فاسد سبب تي آهي جيئن فقهي ڪتابن جي متن ۾ اهڙي وضاحت موجود آهي. شرح وقايه ۾ آهي ته ٻن مسلمان عاقل بالغ مردن يا هڪ مرد ۽ ٻن عورتن، يعني شاهدن جو ٻنهي ڌرين يعني زال مڙس جي لفظن کي ٻڌڻ نڪاح لاءِ شرط آهي. (فرانض) دعويدار چوي ٿو ته پنجن مهينن تائين عورت مون وٽ رهي ۽ اسان جا زال مڙس جا لاڳاپا به قائم رهيا. آءٌ چوان ٿو ته اها عبارت دعويدار جي دعويٰ جي ثابتيءَ لاءِ مفيد ۽ ڪارائتي نه آهي، ڇاڪاڻ ته فاسد نڪاح ۾ همبستري ڪري يا نه ڪري، ان سان سندن موقف کي ڪو فائدو نه ٿيندو. دعويدار چوي ٿو ته ڏهن سالن کان پوءِ مون پنهنجي زال ملزم صالح بيبگ وٽ لڏي ۽ ان کي پنهنجي قبضي ۾ ڪير. آءٌ چوان ٿو ته ان مان ته اهو ثابت ٿئي ٿو ته دعويدار نڪاح ۽ قاضيءَ جي فيصلي سان نه، پر زور زبردستيءَ ذريعي ان عورت کي حاصل ڪيو آهي.

رهيو قاضيءَ جو چوڻ ته جوابدار صالح بيبگ چوي ٿو ته مون کي مسلمات رازق ڏني بکر شهر ۾ هٿ آئي، جنهن کان پيچير ته شادي ڪئي اٿئي؟ جواب ڏنائين ته مون کي مڙس طلاق ڏني آهي. پوءِ علي الاعلان سندس ماءُ جي روبرو مون ان سان نڪاح ڪيو ۽ ان پنهنجو پاڻ مون کي بخشي ڇڏيو ۽ مون شاهدن جي آڏو ان کي قبول ڪيو ۽ اسان جو نڪاح نائب قاضيءَ پڙهيو. آءٌ چوان ٿو ته اهي ئي نڪاح منعقد ٿيڻ جا شرط آهن. رهيو عورت جو چوڻ ته مون کي مڙس طلاق ڏني آهي، اها مجهول ڳالهه آهي. جيڪڏهن عورت جي ڳالهه يقيني پائنجي ته اهو نڪاح صحيح ٿي ويندو. صغريٰ ۾ آهي ته ٻئي جي زال ڪنهن وٽ اچي چوي ته مون کي مڙس طلاق ڏني آهي ۽ منهنجي عدت به گذري وئي آهي ته جيڪڏهن ان جي باري ۾ ويساهه هجي ته سچي آهي ته پوءِ نڪاح ٿي ويندو. چوي ٿو ته عورت کان آڏي پڇا ڪئي وئي ته قبول ڪيائين ته منهنجو نڪاح پهرئين مڙس سان ٿيو آهي. آءٌ چوان ٿو ته ان جو اهو اقرار صحيح نه آهي، جيئن خوانة المفتين ۾ آهي ته جيڪڏهن عورت ٻئي مرد سان نڪاح ڪرڻ کان بعد پهرئين شاديءَ جو اقرار ڪري ته ان جو اعتبار نه رهندو، واللہ تعاليٰ اعلم. هن فتويٰ جا لکندڙ هيٺيان عالم آهن: ۱- قاضي جان محمد ۲- سيد مير محمد ۳- مفتي محمد فاضل ۴- موليٰ داد ۵- محمد عالم ۶- قاضي عبدالله ۷- سراج الدين ۸- مفتي محمد لقا ۹- محمد عالم سکر.

مخدوم عبدالواحد سيوستانی جي اختلافي فتويٰ: دعوبدار جو چوڻ ته مسماٽ بالغ هئي، جڏهن ته شريعت جو خادم چوي ٿو ته مسماٽ مذڪوره ڀڄڻ تي ٻڌايو ته شادي وقت نابالغ هئي. يعني دعوبدار ۽ عورت جي قول ۾ تضاد ۽ ٽڪراءُ آهي. جيڪڏهن واقعي عورت نابالغ هئي ته پوءِ ان جي چاچي ان جي شادي وڪالت سان نه پر ولايت جو استحفاظ هئڻ سبب ڪرائي. ٻنهي صورتن ۾ مسئلي ۾ اختلاف آهي. دعوبدار جي بيان مان معلوم ٿئي ٿو ته زال جو ڀاءُ موجود آهي. جيڪڏهن پهرين نڪاح وقت سندس ڀاءُ بالغ هو ۽ چوڪري نابالغ هئي ته سندس ڀاءُ سڀ کان ويجهو ۽ ان جو چاچو ڏوراهون ولي آهي، ان ڪري اجنبي وليءَ جي حڪم ۾ آهي، تنهن ڪري ”نڪاح فضولي“ چئبو ۽ معاملي جو دارومدار سندس ڀاءُ جي اجازت تي آهي (هدايه) جيڪڏهن سائل اسان جي فتويٰ ۾ گهري نظر ڪري ته مٿين سببن جي ڪري کيس دعوبدار جي دعويٰ غلط معلوم ٿيندي ۽ ان کي جائز ثابت ڪرڻ لاءِ جيڪو تڪلف ڪيو اٿس اهو اجايو آهي. ڇاڪاڻ ته نڪاح جو بغير شرط جي مطلق بيان ٿئي ته مراد ڪامل نڪاح هوندو آهي ۽ اهڙو نڪاح صحيح هوندو آهي. عاقل جي مطلق ۽ بغير شرط جي ڪلام يا عمل دخل مان اصل معنيٰ مراد وٺي (جامع الفصولين) ان ڪري جڏهن نڪاح جو لفظ ڳالهائجي ته مراد اها وٺي ته شاهدن جي موجودگي ۾ معاملو طي ٿيو آهي، ڇاڪاڻ ته بغير شاهدن جي نڪاح صحيح نه آهي. وڌ ۾ وڌ ان کي اجمال چئي سگهجي ٿو. هدايه ۾ آهي دعوائن ۾ اجمال کان ڪم وٺڻ عام معمول آهي. ان ڪري مجمل بيان تي اعتماد ڪبو. فتويٰ ڏيندڙ جو چوڻ ته فقه جي متن وارن ڪتابن ۾ وضاحت آهي ته شاهدن جي موجودگيءَ جي ڄاڻي نه هئڻ سبب نڪاح فاسد ٿيندو. ان بابت عرض آهي ته متن جي هڪ به ڪتاب ۾ اها وضاحت نه آهي. شايد مفتي صاحب کي اشباه جي عبارت مان غلطي ٿي آهي، حالانڪ اهو متن جو ڪتاب نه آهي. وڌيڪ چوي ٿو ته نڪاح لاءِ شرط آهي ته شاهد ٻنهي ڌرين جو ايجاب قبول ٻڌڻ، پر لکت ۾ شاهدن جي ٻڌڻ يا نه ٻڌڻ جي پڌراني نه آهي. فرائد ۾ آهي ته ٻڌڻ عام مشائخ وٽ شرط آهي، مگر جيڪڏهن چئجي ته شاهدن جي موجودگيءَ جو لازمي مطلب آهي ته انهن ڌرين جو ايجاب قبول ٻڌو آهي، جيئن ”مطلق نڪاح“ جو مطلب هوندو آهي شاهدن جي موجودگيءَ ۾ ٿيل نڪاح. اهڙيءَ طرح ٻن متضاد ڳالهين ۾ موافقت پيدا ٿئي ٿي ۽ صحيح مسئلو معلوم ٿئي ٿو، جيئن ظاهر آهي. رهيو عورت جو بيان ته کيس پهرئين مڙس طلاق ڏني آهي ته جيڪڏهن انصاف پسند آهي ته ڪو گناهه نه آهي ته ٻي شادي ڪري نه ته تحقيق ڪجي. هدايه ۾ آهي ته عورت ڪنهن کي چوي ته مون کي منهنجي مڙس طلاق ڏني ڇڏي ۽ عدت به گذري وئي آهي ته ٻي شادي ڪري سگهي ٿي. مختصر نهايه ۾ آهي ته جيڪڏهن عادل آهي ته مٿيون حڪم آهي ۽ جيڪڏهن فاسق آهي ته تحقيق جي روشنيءَ ۾ عمل ڪجي. ٻئي مڙس سان نڪاح ڪرڻ کان پوءِ پهرئين مڙس هئڻ جو اقرار ڪري ته مسئلي ۾ امام ابويوسف ۽ امام محمد جو اختلاف آهي ۽ فتويٰ ان تي آهي ته انهيءَ صورت ۾ پهريون نڪاح صحيح نه رهندو، جيئن جامع الفصولين ۾ آهي ته عورت چوي ته مون پهريائين بڪر سان، پوءِ زيد سان شادي ڪئي ۽ هر هڪ دعويٰ به ڪري ٿو ته اها منهنجي زال آهي. ان صورت ۾ امام ابويوسف جي قول مطابق زال زيد جي چئبي ۽ ان تي فتويٰ آهي، پر امام محمد جو قول آهي ته

زال بکر جي آهي ۽ خزانه المفتين ۾ آهي ته عورت چوي ٿي ته مون پهريائين عمرو سان، پوءِ زيد سان شادي ڪئي ۽ ٻئي نڪاح جي دعويٰ به ڪن ته زال زيد جي ٿيندي ۽ ان تي فتويٰ آهي. الله جي فضل سان هن مسئلي جو مون کي اهو حل سمجھ ۾ آيو آهي (مخدوم مدظلہ)

قاضي سيد مقبول شاهه جو سوال

زيد دعويٰ ڪئي ته عمرو جيڪو پنهنجي ڌيءُ طرفان وڪيل آهي، چار سال اڳ ان پنهنجي صغيره مون کي بخشي ۽ مون ان کي قبول ڪيو. عمرو فلاڻي جي جاءِ تي عشاء جي وقت مون کي چيو ته مون پنهنجي ڌيءُ تو کي بخشي ۽ مون ان کي قبول ڪيو. ٻن شاهدن به اها شاهدي ڏني. پر دعويدار ۽ شاهدن ڪنوار جو تعين نه ڪيو. مدعي ٻئي ڏينهن به پهرئين گفتگوءَ کي ورجايو. قاضي ماڻهن جي روبرو دعويدار کان ورجائي ورجائي پڇيو ته اي پيءُ، ڌيءُ جا! تو صرف اهي ئي لفظ چيا، يا ٻيو ڪجهه به چيو هو؟ سچ بيان ڪر، اهوئي وقت اٿي.

پيءُ ورندي ڏني ته بس! مون ان کان وڌيڪ ڪجهه نه چيو هو. جڏهن ته عمرو کي ٽي ڏيڻون آهن، هڪ مٿئين تڪراري زال ۽ ٻه ان کان ننڍيون. جوابدار عمرو ناڪار ۾ جواب ڏيندي چوي ٿو ته دعويدار زيد ان کان پوءِ به ڪيترا ڀيرا ميٽر وٺي مون وٽ آيو ۽ گهر ڪيائين ته پنهنجي ڌيءُ مون کي پرڻائي ڏي. قاضيءَ وضاحت خاطر دعويدار زيد کان پڇيو ته شاديءَ جي رسمن جي ادا ٿيڻ لاءِ ميٽر وٺي ويو هئڻ يا نڪاح جي گهر ڪئي هئي؟ جواب ڏنائين ته ميٽر جي روبرو تقاضا ڪيم ته مون کي هلي ڌيءُ پرڻائي ڏي. تڏهن حاضرين سمجهيو ته نڪاح جي تقاضا ٿي رهي آهي. ان کان پوءِ بيان بدلائي چيائين ته ميٽر نڪاح لاءِ نه، نڪاح جي رسم ريت (مڱڻي) لاءِ هو.

جيڪڏهن پيءُ کي ٽي ڏيڻون آهن ته پوءِ نڪاح جي صحيح هجڻ لاءِ راجح قول مطابق نياڻيءَ جو تعين ڪرڻ شرط آهي (ته انهيءَ ڪنهن جو سڱ ڏنو هو؟) مرجوح قول مطابق جيڪڏهن ڪنهن اشاري يا ثابتيءَ سان معلوم ٿي وڃي ته انهن مان ڪنهن جي شادي ٿي رهي آهي ته اهڙي نموني سان نڪاح ٿي ويندو. جيئن جواهر الاخلاقيءَ ۾ آهي ته جيڪڏهن ٻه ڏيڻون هجن، هڪ شادي شده ۽ ٻي غير شادي شده ته مسئلي جي موجوده رت ۾ نالي وٺڻ کان سواءِ نڪاح نه ٿيندو ۽ ڪن جو قول آهي ته نڪاح صحيح ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته ظاهر آهي ته ان مان پيءُ جو مقصد صحيح نڪاح، يعني ان پرڻيل نياڻيءَ جو نڪاح ڪرڻ آهي. بحر ۾ آهي ته (نڪاح قائم نه ٿيڻ جي هڪ صورت هيءَ به آهي ته) جنهن جي شادي ڪئي وڃي ان جو نالو معلوم نه هجي. ڪنهن شخص کي ٻه ڏيڻون آهن، پر اهو ڪنوار کي ظاهر نٿو ڪري ته نڪاح قائم نه ٿيندو. عالمگيريءَ ۾ به ساڳيءَ طرح آهي. سنڌيءَ ۾ لفظ ”پرڻائي ڏي!“ جي عربيءَ ۾ معنيٰ آهي ”زوجي“ جيڪو امر جو صيغو آهي. اها نڪاح جي گهر آهي. مسئلي جي صحيح صورت بيان فرمايو.

جواب: منڪوحه جي مجهول هجڻ سان نڪاح نه ٿيندو جيئن بحر ۾ آهي. جيڪڏهن قريبو هجي جيڪو ان جي تعين تي دلالت ڪري جيئن (عموماً پهريائين) ننڍيءَ جي بجاءِ وڏي ڌيءُ جو سڱ وٺڻ جي طلب هوندي آهي ته اهڙي ڪنهن به قريبي تي اعتماد ڪندي انهيءَ نڪاح کي جائز قرار ڏئي

سگهجي ٿو. شرح اربعين نووي ۾ آهي ته قربا نص وانگر هوندا آهن. ان ڪري (ڌرين کان) سوال جواب يا سندن گفتگوءَ تي جرح ۽ آڏي پڇا ڪري اشارن ۽ علامتن تي اعتماد ڪرڻ صحيح آهي. قاضيءَ کي گهرجي ته شاهدن کان پڇي ته پيءُ جي مراد وڏي ڌيءُ آهي يا ننڍي؟ اهي جيڪو به بيان ڏين، ان جي روشنيءَ ۾ دعويٰ صحيح ٿي ويندي جيئن هدايه ۾ آهي ته ماڻهن جي عادت هوندي آهي ته دعوائن دوران جامع ۽ مختصر لفظن سان پنهنجو مقصد بيان ڪندا آهن، ان ڪري اهڙي بيان تي ويساهه ڪري دعويٰ کي صحيح قرار ڏنو ويندو. پوءِ جڏهن چونڊڻ وضاحت ڪري (ته منهنجي مراد ۽ مقصد هي هو ته) سندس بيان اصل دعويٰ سان موافق ٿيندو. رهيو مجاز ۽ مختيار ڪُل شخص کان سڱ گهرڻ جو مسئلو ته زير بحث صورت ۾ ان جي منع هن ڪري آهي جو دعويدار اڳ ئي (عدالت ۾) دعويٰ ڪري چڪو آهي ته جوابدار پاڻ پنهنجي نياڻي مون کي نڪاح ۾ ڏني چڪو آهي، جيئن بحر ۽ نهر ۾ اهو مسئلو بيان ٿيل آهي. رهيو دعويدار جو چوڻ ته ميڙ وٺي وڃڻ جو مقصد ايجاب قبول نه پر مڱڻوڪرڻ هو، ته انڪار ڪرڻ ۽ منڪرجو قول ان جي حق ۾ حجت نه آهي. جيڪڏهن دعويدار پنهنجي ان قول جي حق ۾ شاهد پيش ڪري ٿو جنهن مان معلوم ٿئي ته انهيءَ نڪاح جي گهر ڪئي هئي ته سندس شاهدن جي شاهدي ٻڌي ويندي، پر جوابدار جا شاهد قبول نه ڪيا ويندا. محيط ۾ آهي ته دعويٰ ۾ انڪاري ڌر جو قول حجت نه آهي. درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن انڪاري ڌر وٽ شاهد هجن ته انهن جي گواهي قبول نه ڪئي ويندي (چاڪان ته شاهد پيش ڪرڻ دعويدار جو حق آهي ۽ انڪاري ڌر تي قسم آهي) (مخدوم مڙهه)

سوال: زينب جو مڙس وفات ڪري ويو. اڃان عدت پوري نه ٿي ته زيد ان سان نڪاح ڪري ڇڏيو. عدت پوري ٿيڻ کان پوءِ رخصتي جي گهر ڪيائين پر ماڻهن چيو ته عدت ۾ نڪاح نه ٿيندو آهي. زينب نڪاح جي اقرار تي بدستور برقرار ۽ قائم آهي. ڇا اهو نڪاح صحيح آهي ۽ زينب جو اهو اقرار ايجاب قبول جي حڪم ۾ داخل آهي يا نه؟

جواب: عدت ۾ نڪاح باطل آهي جيئن مواهب الرحمٰن ۾ آهي ته هيٺيان نڪاح ٽين ته لغو ۽ باطل آهن: ۱- ٻئي جي ٻانهيءَ جو نڪاح ۲- ٻئي جي ٻالڪيائيءَ جو نڪاح ۳- ٻئي مڙس جي طلاق ڏنل يا فوت ٿيڻ سبب عدت ۾ ويٺل عورت جو نڪاح. فتح القدير ۾ آهي ته عدت ۾ ويٺل جو نڪاح متفق طور باطل آهي. خانيه ۾ آهي ته سڀني عالمن وٽ ٻئي جي زال ۽ عدت واري عورت سان نڪاح جائز نه آهي. محيط ۾ آهي ته ڪنهن عالم ان کي جائز نه چيو آهي ان ڪري اهڙو نڪاح اصل کان قائم ئي نه ٿيندو. هي اصول مسلم ۽ مجيب آهي ته باطل جو اعتبار نه آهي، ان ڪري عدت گذرڻ کان پوءِ اهو نڪاح صحيح نه ٿيندو، ڀلي عورت ان جو اقرار ڪري. واضح هجي ته مختار مذهب مطابق فقط عورت يا فقط مرد جي اقرار سان نڪاح منعقد نه ٿيندو آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي جيئن تنوير، عالمگيريءَ ۽ جواهر اخلاقيءَ ۾ آهي. عجيب ڳالهه آهي ته عورت باطل نڪاح جو ته اقرار ٿي ڪري، پر نئين سر ايجاب ۽ قبول ڪرڻ لاءِ ڪو قدم نٿي کڻي، تان ته صحيح نڪاح قائم ٿي وڃي، واللہ اعلم.

سوال: نڪاح جي دعويٰ ڪرڻ ۽ سڱ دعويٰ ڪرڻ ساڳئي ڳالهه آهي يا ٻنهي ۾ فرق آهي؟
جيڪا ڳالهه حق هجي سا کولي بيان ڪريو.

جواب: بظاهر نڪاح جي دعويٰ معنيٰ ايجاب ٿيڻ جي دعويٰ ڪرڻ آهي، مگر مجهول عورت بابت ايجاب جي نسبت پاڻ ڏانهن ڪرڻ جي منع آهي (واضح طرح چوڻ گهرجي ته مون کي فلاڻيءَ جو سڱ ڏي!) ڇاڪاڻ ته ان ڄاتل سان نڪاح صحيح نٿو ٿئي. ظاهر آهي ته مقرر ۽ معين ٿيل عورت سان شادي جي دعويٰ کان دعويدار کي نٿو روڪي سگهجي. چلبي ۾ آهي ته ان ڄاتل (عورت يا مرد) سان نڪاح قائم نٿو ٿئي ڇاڪاڻ ته نڪاح جو مقصد آهي نفعو حاصل ڪرڻ ۽ اهو معين ڌر سان ئي ٿي سگهي ٿو. بحر ۾ آهي ته زال ڄاتل سڃاتل هئڻ گهرجي. درمختار ۾ آهي ته ايجاب ۽ قبول جي شرطن ۾ ن آهي ته ايجاب، قبول جي برخلاف نه هجي ۽ نه ئي زال ان ڄاتل هجي. ان ڪري نڪاح جي دعويٰ جيڪا شاهدين جي بيان جي روشنيءَ ۾ ثابت ٿئي، ان کان رڳو سڱ طلب ڪرڻ جي ڪري منع نٿي ڪري سگهجي، جڏهن ته لفظ ”سڱ“ بظاهر ايجاب لاءِ مخصوص به نه آهي. ڇاڪاڻ ته اهو لفظ مطلق آهي ۽ معين عورت جي ايجاب تي دلالت نٿو ڪري واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب (مخدوم مدظله)

فاضل ساڪن هالائي جي تنقيد: بظاهر ”سڱ“ ۽ ”وهانءَ“ ٻئي لفظ نڪاح جي طلب لاءِ استعمال ٿيندا آهن. انهن لفظن سان سڱ طلب ڪري ته ڄڻ نڪاح جي گهر ڪيائين. ڪو دعويٰ ڪري ته هن صغيره کيس پنهنجو سڱ ڏنو آهي ته ان جو پيءُ کيس نڪاح جي دعويٰ کان روڪي سگهي ٿو، واللہ تعاليٰ اعلم ۽ صحيح ڳالهه اها آهي ته جنهن به لفظ سان سمجهه ۾ اچي ته نڪاح جي طلب ٿي رهي آهي، ان سان طلب ڪرڻ صحيح آهي، جيئن قاضي خان، جامع الرموز ۽ بحر الرائق ۾ آهي، واللہ تعاليٰ اعلم. ان سان آزاد عورت جو نڪاح منعقد ٿي ويندو، ان ڪري (ان کان بعد پيو مڙس سندس باري ۾) دعويٰ ڪري چوي ته اها ان جي زال آهي ته ان کي انهيءَ دعويٰ کان منع ڪبي.

مخدوم عبدالواحد سيوستانی ان تي تنقيد ڪندي لکي ٿو ته بيشڪ (شفعه جي) ”طلب“ جي لفظ ۾ اختلاف نه آهي، ان ڪري جامع الرموز جي هيٺين عبارت مان دليل وٺڻ جي ضرورت نه آهي، جيڪو لکي ٿو ته جنهن به لفظ سان سمجهه ۾ اچي ته طلب ۽ گهر ٿي رهي آهي، ان سان شفعه جو معاملو طي ٿي ويندو. ڇاڪاڻ ته شفعه جي معاملي ۾ ماضي، حال ۽ اسر فاعل سڀني زمانن ۾ برابري جي معنيٰ شامل هوندي آهي. (مثلاً چوي ته مون زمين خريد ڪري ڇڏي، يا خريد ڪندس، يا خريد ڪرڻ وارو آهيان ته معاملو طي ٿي ويندو. پر نڪاح جو معاملو صرف ان وقت طي ٿيندو جڏهن چوي ته مون شادي ڪئي. جيڪڏهن چوي ته آءُ شادي ڪندس يا اهڙا ٻيا الفاظ ادا ڪري ته نڪاح طي نه ٿيندو - مترجم) جيئن هدايه باب طلب الشفعة مان معلوم ٿئي ٿو ته شفعه جي گهر ڪرڻ هر ان لفظ سان صحيح آهي جنهن مان سمجهه ۾ اچي ته خريداري ٿي رهي آهي مثلاً چوي ته مون شفعه جي گهر ڪئي، يا گهر ڪريان ٿو يا آئون گهر ڪندس. ڇاڪاڻ ته هن معاملي ۾ اعتبار معنيٰ جو آهي. اصل اختلاف ان ۾ آهي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ سڱ جو لفظ ايجاب لاءِ استعمال ٿيندو آهي يا نه؟ سنڌين وٽ ايجاب لاءِ مشهور معروف لفظ بخشش بمعنيٰ شادي آهي. نڪاح جي ايجاب

پر چوندا آهن ته مون فلاڻي کي فلاڻي بخشي ڏني، فلاڻي پرڻائي ڏني ۽ اڄ تائين اهو نه ٻڌو ويو آهي ته ڪو ايجاب لاءِ چوي ته مون سڱ ڏنو جيئن ظاهر آهي. وري اها به حقيقت سامهون رکڻ گهرجي ته جيئن لفظ نڪاح سان نڪاح جو معاملو طي ٿئي ٿو، تيئن جنهن به لفظ سان اصل شيءِ جو مالڪ يا مختار ڪل بناجي، ان سان نڪاح ٿي ويندو. ان ڏس ۾ درمختار جو مؤلف لکي ٿو ته پڌرن لفظن ”نڪاح“ - ”ترويج“ يا اشارتا هر انهيءَ لفظ سان جيڪو ان مقصد لاءِ استعمال ٿئي ۽ ان سان اصل شيءِ جي مالڪي ثابت ٿئي، نڪاح قائم ٿيندو ۽ اهڙو لفظ جيڪو نڪاح جي ٿيڻ يا نه ٿيڻ بڻهي ۾ مشترڪ هجي، ان سان نڪاح ثابت نه ٿيندو. توهان کي خبر آهي ته لفظ سڱ نڪاح لاءِ واضح نه آهي، وڌ ۾ وڌ چئي سگهجي ٿو ته ان لاءِ ڪنايو ۽ اشارو آهي. (مٿي) هي به معلوم ٿي چڪو ته ڪنايه جو لفظ اصل شيءِ جو مالڪ بنائڻ لاءِ مقرر ٿيل هوندو آهي. هاڻي انصاف ڪري پاڻ ٻڌايو ته ڇا لفظ ”سڱ“ اصل شيءِ جو مالڪ بنائڻ لاءِ مقرر آهي يا نه؟ ظاهر آهي ته هي لفظ مالڪيءَ لاءِ نه پر مشترڪ معنيٰ لاءِ مقرر آهي ان ڪري زيربحث مسئلي ۾ انهيءَ مشترڪ لفظ وسيلي ايجاب جي طلب ڪرڻ سان نڪاح قائم نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته نڪاح منعقد ٿيڻ لاءِ اهڙو ڪنايو مفيد آهي جنهن مان مالڪي ثابت ٿئي ۽ اها معنيٰ هتي مفقود ۽ معدوم آهي پوءِ هڪ کي ٻئي تي ڪيئن قياس ڪري سگهجي ٿو، جڏهن ته ٻنهي جو مقصد جدا جدا آهي؟ جيڪڏهن تسليم ڪجي ته اهو لفظ مشترڪ طور ايجاب قبول بڻهي لاءِ استعمال ٿئي ٿو، تڏهن به ان کي خاص ايجاب لاءِ مقرر ڪرڻ جي منع ٿيندي. هن مسئلي ۾ ان جي ڪا هڪ معنيٰ مقرر ۽ معين نه آهي. مدعي مخصوص عورت جي بجاءِ فقط سڱ جي گهر ڪري رهيو آهي ۽ ثابت ٿي چڪو ته نالو، نسبت مقرر ڪرڻ کان سواءِ اڻ ڄاتل، اڻ سڃاتل سان نڪاح صحيح نه آهي. پوءِ غير معين عورت جي نڪاح جي گهر ڪرڻ سبب اهو دليل ڪيئن ڪارگر صحيح ٿيندو؟ جڏهن دعويٰ داراڳ ۾ دعويٰ ڪري چڪو آهي ته ”فلاڻي“ سندس زال آهي ته پوءِ وري ڪيئن ٿو ان جو سڱ گهري؟ معلوم ٿيو ته سندس اهو ڪلام لغو آهي جيئن عقلمندن تي ظاهر آهي.

سوال: وِسَن قورم جي هڪ شخص پنهنجي صغيره شاهدن جي آڏو سيد قطب شاه کي بخشي، جنهن ان کي قبول ڪيو پر قورم جا ڪجهه ماڻهو ناراض هئا. هڪ شخص (انهيءَ تڪراري) مڙس جي اجازت کان سواءِ کين راضي ڪرڻ لاءِ ميڙ وٺي وٺ ويو. هاڻي ننڍڙي نياڻي جو پيءُ ميڙ آڻڻ سبب مڙس کي زال ڏيڻ لاءِ تيار نه آهي (چوي ٿو) ته نڪاح مٿان نڪاح طلب ڪرڻ جائز نه آهي. انهيءَ مسئلي ۾ شريعت جو ڪهڙو حڪم آهي؟ بينوا توجروا.

جواب: نڪاح جي گهر ڪرڻ معنيٰ ايجاب جي گهر ڪرڻ آهي ۽ اها ڳالهه نڪاح جي دعويٰ کان مانع آهي بشرطيڪ مجاز ۽ مختار ڪل کان گهر ڪجي يعني پيءُ کان. رنل ماڻهن کي اڳ ۾ ڪيل نڪاح تي پرچائڻ، جيتوڻيڪ اهو ڪم مڙس جي طرفان ڇو نه هجي، رڳو انهيءَ سبب جي ڪري ڪيس نڪاح جي دعويٰ کان منع نٿي ڪري سگهجي. پر جڏهن ته ميڙ مڙس جي طرفان آهي ئي ڪونه ته ڪيئن ٿي مڙس کي نڪاح جي دعويٰ کان منع ڪري سگهجي؟ جيتوڻيڪ صغيره جو پيءُ اها دعويٰ ڇو نه ڪري ته منهنجي مائٽن ڏانهن ميڙ مڙس يا مدعي جي طرفان موڪليل هو، پر اهو دليل به مڙس

لاءِ نقصانڪار نه چئبو ته پنهنجي زال تي پنهنجي حق جي دعويٰ ڪري، ڇاڪاڻ ته غيرواسطيدار ماڻهن (يعني پيءُ جي) مائٽن کان نڪاح جي تقاضا ڪرڻ لغو ڪم آهي، جنهن تي شرعي احڪامن جو بنياد نٿو رکي سگهجي. جيئن هدايه ۾ آهي ته ٻانهيءَ جي مالڪ طرفان مقرر ڪيل (وڪيل) کان ان جو سڱ گهرڻ جو لازمي مطلب آهي ته مالڪ پنهنجي ٻانهيءَ کي آزاد ڪري ۽ هي ڪم مشڪل آهي ته ڌاريو شخص ٻئي جي ٻانهيءَ کي آزاد ڪري جنهن جو ان کي اختيار نه آهي. ثابت ٿيو ته جنهن شخص کي عمل دخل جو اختيار نه هجي ان کان معاملي جي گهر ڪرڻ صحيح نه آهي. ان ڪري زير بحث مسئلي ۾ وٺي ڪان سواءِ ٻين کان گهر ڪرڻ بيڪار ثابت ٿيندي. بحر ۾ آهي ته: ”هڪ شخص آزاد عورت جي نڪاح جي گهر ڪري (وري) دعويٰ ڪري ته اها عورت ته اڳي ئي سندس زال آهي، اهڙي دعويٰ جي منع آهي.“ واضح هجي ته هيءَ روايت انهيءَ مڃيل اصول جي ابتڙ آهي جنهن مطابق ڌيئي لپتيءَ جي معاملن ۾ اقرار کان بعد انڪار ڪري ته اهي معاملا منسوخ قرار ڏنا ويندا، سواءِ نڪاح جي. جيئن تنوير ۾ آهي ۽ ظاهر هي آهي ته (ڪنهن کان سڱهه جي) گهر ڪرڻ ان ڳالهه جي ثابتي آهي ته اڳ ۾ ان جو نڪاح ٿيل نه آهي. تنهن ڪري اهڙو مطالبو يا اهڙي دعويٰ نڪاح جي وجود کان ضمني انڪار آهي. خلاصه ۾ آهي ته عورت دعويٰ ڪري ته هن شخص مون سان شادي ڪئي آهي پر مرد انڪار ڪري ٿو، پوءِ وري ساڳيو مرد دعويٰ ڪري ٿو ته واقعي ان ساڻس شادي ڪئي آهي ۽ شاهد به پيش ڪري ٿو ته سندس شاهدن جي شاهدي قبول ڪئي ويندي مگر بيع جو معاملو ان جي ابتڙ آهي، ڇاڪاڻ ته ڌرين مان ڪنهن جي انڪار سان نڪاح ختم نٿو ٿئي. ان مان واضح ٿيو ته انڪار کان پوءِ نڪاح جي دعويٰ ٻڌڻ جوڳي آهي ۽ جنهن روايت ۾ آهي ته اهڙي دعويٰ ناقابل سماعت آهي، اها هن مسئلي جي خلاف آهي ان ڪري آخري روايت رڳو اتي لاڳو ٿيندي جتي ان جو سبب موجود هجي، يعني نڪاح ڪري پوءِ واسطيدار شخص کان نڪاح ڪرڻ جي گهر به ڪري ته تڙجن ته آهي، مگر غير واسطيدار کان گهر ڪري ته ان سان نڪاح جي دعويٰ ۾ ڪو فرق نه پوندو. واللہ تعالیٰ اعلم.

مسئلو: جيڪڏهن آقا ۽ مالڪ ٻانهيءَ سان شادي ڪري، پوءِ آزاد ڪري ته کيس آزاديءَ جو اختيار حاصل ٿي ويندو. پوءِ اها چاهي ته انهيءَ نڪاح کي بحال رکي ۽ چاهي ته ان کي رد ڪري ڇڏي. جيڪڏهن کيس اختياري حق جي خبر نه به هجي تڏهن به ان جو اختيار برقرار رهڻ و. جيڪڏهن کيس مسئلي جي خبر آهي پر ان مجلس مان اٿي وئي ته سندس اختيار از خود ختم ٿي ويندو. اهڙي طرح رضاخوشيءَ سان مڙس سان همبستري ڪري ته به سندس حق اختيار ڪالعدم ٿي ويندو واللہ تعالیٰ اعلم.

هدايه ۾ آهي ته جيڪڏهن ٻانهي آقا جي اجازت سان شادي ڪري، پوءِ آزاد ٿئي ته ان کي اختيار آهي. درمختار ۾ آهي ته ان اختيار کي نه ڄاڻڻ عذر آهي ۽ خاموش رهڻ سان اهو استحقاق ڪالعدم نه ٿيندو ۽ مجلس تائين محدود رهندو. خزانه المفتين ۾ آهي ته مجلس جي آخر تائين حق برقرار رهندو، پر جيڪڏهن علي الاعلان پاڻ ان تان هٽ ڪئي يا اشاري ۽ نشانيءَ سان اهو استحقاق استعمال نه ڪري، مثلاً مرد کي خوشيءَ سان همبستري ڪرڻ ڏي وغيره ته سندس استحقاق باقي نه

رهندو والده تعاليٰ اعلم.

سوال: پيءُ ۽ ڏاڏي کان سواءِ ٻئي وارث صغير جو صغير سان نڪاح ڪرايو. بالغ ٿيڻ کان پوءِ صغيره قاضيءَ وٽ حق بالغيءَ تحت نڪاح توڙائڻ جي گهر ڪئي. صغير مڙس ۽ ان جو پيءُ ٻئي غائب آهن. قاضيءَ غائب جي نائب جي غير موجودگيءَ ۾ نڪاح توڙي ڇڏيو ۽ عورت به چيو ته مون پنهنجو نڪاح توڙي ڇڏيو. تنوير ۾ آهي ته قاضي نائب کان سواءِ غائب مڙس بي باري ۾ فيصلو ڪري ته نافذ ٿي ويندو ۽ ڪي چون ٿا ته نافذ العمل نه ٿيندو. جڳائي ته فيصلو نافذ ٿئي ڇاڪاڻ ته نه نافذ ٿيڻ وارو قول ضعيف لفظن ۾ بيان ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن ان فيصلي تي اعتماد ڪندي برابر جو وارث يا پري جو وارث انهيءَ عورت جو نڪاح ڪرائي ته اهو نڪاح صحيح ٿيندو يا نه؟ ۽ فرض ڪجي ته سندس صغير مڙس موجود آهي ته ان جي برخلاف فيصلو نه ڏنو ويندو ڇاڪاڻ ته اهو فيصلي جي قابل نه آهي. جيڪڏهن ان جي پيءُ يا ويجهي مائٽ خلاف فيصلو ڏنو وڃي ته نڪاح ڪالعدم ٿيندو ته ڇا اهو فيصلو صحيح آهي يا نه ۽ جيڪڏهن صغير سمجهدار هجي ته ڇا ان جي خلاف قاضي اهڙو فيصلو ڏئي سگهي ٿو ۽ اهڙن موقعن تي ست سالن جو ٻار سمجهدار سمجهيو ويندو يا نه؟

جواب: ظاهر آهي ته غائب جو نڪاح توڙڻ صحيح نه آهي. متن جي سڀني ڪتابن ۾ جيڪا مشهور روايت آهي، ان مطابق اهڙو فيصلو ڪجي ته نافذ نه ٿيندو. تانجو تنوير جي متن ۾ به ائين آهي ته غائب جي خلاف فيصلو نه ڪيو ويندو. درمختار ۾ آهي ته ائين ڪرڻ صحيح نه آهي بلڪ فتويٰ هن تي آهي ته اهڙو فيصلو لاڳو نه ٿيندو. نهرالفائق ۾ آهي ته انهيءَ صورت ۾ انهن (ڌرين) کي نڪاح توڙڻ جو اختيار هن شرط سان آهي ته قاضيءَ جي فيصلي سان نڪاح ڪالعدم ڪرائجي. ان ۾ اشارو آهي ته مڙس جي غير موجودگيءَ ۾ ڌرين ۾ جدائي نٿي ڪرائي سگهجي، جيستائين جوابدار فيصلي جي مجلس ۾ حاضر نه ٿئي، جنهن ۾ شرڪت ڪرڻ ان لاءِ لازم آهي. جواهر الاخلاقي ۾ به ساڳيءَ طرح آهي، وڌيڪ لکي ٿو ته ”ان زال کي حق آهي ته پنهنجي لاءِ ڪا ڳالهه پسند ڪري تان ته سندس مڙس جي حاضر ٿيڻ کان بعد ان جي بالغيءَ جو اختيار ختم نه ٿئي.“ درمختار ۾ آهي ته قاضي جيڪڏهن مشهور مذهب جي خلاف فيصلو ڪري ته وڌيڪ صحيح قول مطابق اهو نافذ نه ٿيندو. جڏهن فيصلو نافذ نه ٿيندو ته نڪاح باقي رهندو، ان ڪري اهڙيءَ عورت سان ٻئي جو نڪاح صحيح نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته اهو ڪم دراصل شادي جي مٿان شادي آهي. خزانه المفتين ۾ آهي ته ٻئي جي زال سان شادي ڪرڻ جائز نه آهي. مٿيون فيصلو لکندڙ تي تعجب آهي ته اهو صاحب عورت جي بالغ هجڻ جي مسئلي کان ڪيئن غافل ٿي ويو آهي، جو ان کي مساوي وليءَ جي ماتحت قرار ڏئي ٿو. حالانڪ بالغ تي ڪو به نڪاح مڙهي نٿو سگهي، تانجو پيءُ کي به اهو اختيار نه آهي جيئن عالمگيريءَ ۾ آهي ته ”صغير جي باري ۾ فرائد ۾ آهي ته جيڪڏهن ان جي شادي ننڍي ٻار سان ڪرائجي ته ان جي مڙس جي وڏي ٿيڻ جو انتظار نه ڪبو، بلڪ ان جي پيءُ يا وصيءَ جي آڏو منجهن جدائي ڪرائي ويندي.“ جيڪڏهن بالغيءَ جي شرط هيٺ پيءُ جي آڏو ان پٽ جو نڪاح توڙائجي جنهن جو ننڍپڻ ۾ نڪاح ٿئي ته صحيح آهي، چاهي سمجهدار هجي يا ناسمجهدار، والده اعلم بالصواب.

سوال: بالغ عورت رضامنديءَ سان ڪفو ۾ نڪاح ڪيو. پوءِ ان جي ماءُ جي طرفان ان جي ڀاءُ ان جي اجازت کان سواءِ ان جو نڪاح ٻي جاءِ تي ڪرائي ڇڏيو. عورت قاضيءَ وٽ پنهنجي نڪاح جو اقرار ڪيو ۽ ڀاءُ جي ڪرايل نڪاح جو انڪار ڪيائين. سندس ڀاءُ پهرئين مڙس کان زبردستي هٿ ڪڍايو ۽ ۹ - ۱۰ ڏينهن ۾ وري ڀيڻ جي ٽئين مڙس سان شادي ڪرائي ڇڏيائين. فتويٰ جي لحاظ سان پهريون نڪاح صحيح، ٻيو ۽ ٽيون نڪاح صحيح نه آهي ڇاڪاڻ ته آزاد مڪلف، وات وڪيل عورت چاهي وارث جي اجازت کان سواءِ نڪاح ڪري تڏهن به نڪاح صحيح ٿي ويندو. ولي جيڪڏهن ان جو عصبو (يعني پيءُ جي طرفان ويجهو عزيز) آهي ته ان کي غير ڪفو ۾ شادي ڪرڻ تي اعتراض جو حق آهي ۽ اهڙي نڪاح جي ناجائز هجڻ جي فتويٰ ڏني ويندي. درمختار ۾ آهي ته بالغ ڪنوار تي نڪاح لاءِ زبردستي نه ڪئي ويندي، ڇاڪاڻ ته بالغ ٿيڻ کان پوءِ ولايت جو استحقات ختم ٿي وڃي ٿو. درمختار ۾ آهي ته نڪاح اهو آهي جيڪو مڙس ۽ زال جي تصديق ۽ رضامنديءَ سان ٿيو هجي. هدايه ۾ آهي ته ٻئي جي زال ۽ ٻئي جي عدت ۾ ويندڙ عورت سان نڪاح جائز نه آهي. خزانه المفتين ۾ آهي ته انڪار ڪندڙ جو اقرار باطل آهي (اشباه). هن تي نامعلوم شخص جي مهر لڳل آهي.

جواب: اها عورت جيڪڏهن بالغ آهي، جيئن سوال ۾ ڄاڻايل آهي ته ان تي ڪنهن جي به ولايت ۽ حڪم نه هلندو، ڇاڪاڻ ته عالمگيريءَ ۾ آهي ته بالغ سمجھدار عورت جي اجازت کان سواءِ پيءُ ۽ بادشاهه کي به سندس نڪاح وجهڻ جو اختيار نه آهي. جيڪڏهن وارث جي اجازت کان سواءِ پاڻ پنهنجو نڪاح وجهي ٿي ته ظاهر روايت مطابق جائز آهي، جيئن برهان ۾ آهي ته عورتون وارث جي اجازت کان سواءِ پاڻ نڪاح ڪن ته حضرت امام ابوحنيفه جي ظاهر روايت مطابق جائز آهي. امام ابو يوسف ۽ محمد جو قول ان جي خلاف هو، پوءِ انهن به رجوع ڪري ساڳيو قول اختيار ڪيو. فتح القدير ۾ آهي ته عاقل بالغ عورت سڌيءَ طرح پاڻ نڪاح ڪري ته جائز آهي ۽ ان تي زبردستي نڪاح مڙهڻ جائز نه آهي. ”زور زبردستيءَ“ جو مطلب آهي ته سڌيءَ طرح نڪاح ڪري ته سندس مرضي آهي چاهي ته ان کي قائم ۽ نافذ رکي ۽ چاهي ته رد ڪري ڇڏي. جيڪڏهن نابالغ هجي ۽ عصبو نه هجي ته ان صورت ۾ ماءُ وارث آهي جيئن ملتيءَ ۾ آهي. مائيلو ڀاءُ عصبو نه آهي ڇاڪاڻ ته ماءُ جو اولاد آهي پيءُ جو اولاد نه آهي، اهو ذوي الفروض مان آهي ان ڪري ماءُ جي موجودگيءَ ۾ پريڳي ڀيڻ جو نڪاح نٿو ڪرائي سگهجي. بحر ۾ آهي ته پيءُ جي طرفان وراثت جي ترتيب سان ولايت هلندي ۽ مائيتو ڀاءُ منجهان نه آهي. ان ڪري اهڙو ڀاءُ پنهنجي اهڙي ڀيڻ جو نڪاح نٿو ڪرائي سگهجي جيڪا بالغ هجي يا صغير هجي مگر ان جي حقيقي ماءُ پاڻ موجود هجي، جيئن ظاهر آهي. ٻئي جي عورت سان نڪاح ڪرڻ جائز نه آهي بلڪ اصل کان منعقد ٿي نه ٿيندو، جيئن خانبه ۾ آهي ته سڀني عالمن جو اتفاق آهي ته ٻئي جي عورت ۽ ٻئي مڙس جي عدت ۾ ويندڙ سان نڪاح جائز نه آهي. محيط البرهانيءَ ۾ آهي ته ٻئي جي عدت ۾ ويندڙ ۽ ٻئي جي زال سان زوري ڪرڻ سبب انهيءَ عورت تي عدت واجب نه ٿيندي ڇاڪاڻ ته ڪنهن به عالم ان نڪاح کي جائز نه چيو آهي، ان ڪري اهڙو نڪاح بلڪل منعقد نه ٿيندو. زوريءَ زال تان هٿ ڪڍائڻ باطل آهي، جيئن خزانه الفتاويٰ ۾ آهي ته زوريءَ

حقن تان هٽ ڪڍڻجي ته باطل آهي، مگر زبردستي ڏياريل طلاق واقع ٿي وڃي ٿي جيئن هدايه ۾ آهي،
والله تعاليٰ اعلم.

تحقيق: جيڪڏهن نڪاح مٿان نڪاح ڪجي ته ٻيو ۽ پويون نڪاح باطل ٿيندو، ڇاڪاڻ ته نڪاح
مٿان نڪاح باطل آهي (اشباه) يعني جڏهن پهريون مڙس ٻيهر نڪاح ڪري ۽ ٻيهر مهر ڏي ته باطل
آهي ڇاڪاڻ ته بحر ۾ آهي ته مهرجي عيوض حلالي لاءِ نئون نڪاح ڪري ته لازم آهي ته احتياطا
نئين مهر جي ادا ٿيڻي ڪري. ظهيريه ۾ آهي ته عورت سان هزار جي عوض نڪاح ڪيائين وري ٻيهر ٻن
هزارن جي عوض نڪاح ڪيائين ته اسان جي عالمن وٽ مختار قول آهي ته ان تي ٻيو هزار لازم نه
ٿيندو. مطلب ته عالمن جو هن مسئلي تي اتفاق آهي ته نڪاح کان بعد نڪاح صحيح نه آهي. ٻيهر
مهر جي ادا ٿيڻي لازم آهي يا نه؟ ان بابت اختلاف آهي. هن مٿين روايت مان اهو دليل وٺڻ ته ٻئي
مڙس جو اهو نڪاح جائز نه آهي درست نه آهي. بلڪ ان ڏس ۾ خزانه المفتين جي روايت مان دليل
وٺڻ گهرجي.

سوال: زال ۽ مڙس ۾ جدائي ٿي. مڙس چوي ٿو ته همبستري کان پوءِ جدائي ٿي آهي ۽ عورت
چوي ٿي همبستريءَ کان اڳ جدائي ٿي آهي. ان ڪري عدت گذاري ٻئي مرد سان جيڪو مون نڪاح
ڪيو آهي سو جائز آهي ۽ پهريون مڙس چوي ٿو ته ٻيو نڪاح عدت کان اڳ ٿيو آهي، ان ڪري جائز نه
آهي. انهيءَ تڪراري همبستريءَ جي ثابتي ڪيئن ٿي سگهي ٿي؟ بينوا توجروا.

جواب: عدت شريعت جو حق آهي ۽ اها الله تعاليٰ جل شانہ جي مڙني حقن مان آهي ان ڪري
پهريون مڙس ان جي ثابت ڪرڻ ۾ ڌر نٿو ٿي سگهي ڇاڪاڻ ته جملي ماڻهن وانگر آهي. ڪافيءَ ۾
آهي ته سڀ انسان الله تعاليٰ جل شانہ جا حق ثابت ڪرڻ لاءِ نائب آهن. جواهر الفتاويٰ ۾ به ساڳيءَ
طرح آهي. جڏهن زال مڙس ۾ اختلاف ٿي پوي ته نڪاح عدت ۾ ٿيو آهي يا بعد ۾؟ ته انهيءَ ڏس ۾
خزانه المفتين ۾ آهي ته جڏهن عورت چوي ته شاهدن کان سواءِ يا عدت ۾ منهنجي شادي ٿي آهي يا
آءٌ ٻانهي آهيان ۽ مالڪ جي اجازت کان سواءِ منهنجي شادي ٿي آهي ۽ مرد ان جي دعويٰ جي ترديد
ڪري ۽ چوي ته نڪاح جائز نموني ٿيو آهي ته مرد جي ڳالهه جو اعتبار ڪيو ويندو. ان مسئلي جو
بنياد هن ڳالهه تي آهي ته عدت ۾ نڪاح ڪرڻ فاسد آهي، باطل نه آهي جيئن تجنيس ۾ آهي ته زال ۽
مڙس جي درميان اختلاف ٿيو ته نڪاح جو معاملو صحيح ٿيو يا غلط ٿيو؟ ان ۾ انهيءَ ڌر جي قول
جو اعتبار ڪيو ويندو، جيڪوان ڪي درست چوي ٿو ۽ هيءَ ڳالهه ثابت ٿي چڪي آهي ته عدت ۾
نڪاح باطل، لغو آهي، منعقد نه ٿيندو، جيئن فتح القدير، مواهب ۽ محيط ۾ آهي. ان ڪري اختلاف
نڪاح جي هجڻ يا نه هجڻ ۾ آهي. تجنيس ۾ آهي جيڪڏهن ڌريون اصل نڪاح جي وجود ۾ اختلاف
ڪن ته انڪاري ڌر جو قول معتبر آهي.

جيتوڻيڪ مشائخ اهڙي نڪاح جي فاسد هجڻ ۽ باطل هجڻ ۾ فرق نٿا ڪن پر بحر جي
مصنف وضاحت ڪئي آهي ته جنهن عورت جو عدت ۾ نڪاح ٿئي، ان جي انهيءَ مڙس کان جدائي
ڪرائي ويندي. پڻ لکي ٿو ته ٻئي جي زال ۽ عدت ۾ ويٺل عورت سان نڪاح ڪندڙ ساڻس همبستري

ڪري ٿو حالانڪ ڄاڻي ٿو ته اها ٻئي جي زال آهي ته ان سبب جي ڪري انهيءَ عورت تي عدت لازم نه ايندي، ڇاڪاڻ ته ڪنهن به عالم ان کي جائز نڪاح نه چيو آهي، ان ڪري اصل کان منعقد ئي نه ٿيندو. عدت ۾ ٿيل نڪاح بابت هي فرق ڪيو ويندو ته اهو فاسد آهي يا باطل؟ (مٿين عبارت مان) معلوم ٿيو ته سواءِ عدت ۾ پيل نڪاح جي، ڪنهن ٻئي نڪاح جي باطل ۽ فاسد هجڻ ۾ فرق نه آهي. اهو حال ۾ باطل آهي، لاڳوئي نه ٿيندو. ان جي تقاضا آهي ته جيڪو شخص دعويٰ ڪري ٿو ته عدت ۾ نڪاح ٿيو آهي ان کان پيهر قسم کڻائجي. جڏهن نڪاح ٿيو ئي نه آهي ته ان جي انڪار جو ڪهڙو سوال؟ ليڪن واضح هجي ته اهو حڪم زال مڙس جي اختلاف جي صورت ۾ آهي، رڳو مطلق مڙس جي اختلاف جي صورت ۾ نه آهي، ڇاڪاڻ ته زال ان کان جدا ٿي چڪي. ڇاڪاڻ ته هن مسئلي ۾ پهريون مڙس ته ڌر ٿي نه آهي، اهو ته ٻين ماڻهن وانگر آهي. پوءِ ان تي قسم ڪيئن لازم ايندو؟ غرض ته هن معاملي ۾ عورت جي ڳالهه جي تصديق ڪئي ويندي، ڇاڪاڻ ته هي ديني معاملو آهي جنهن کان اها آگاهه ڪري ٿي، جيئن حيض اچڻ يا نه اچڻ بابت ان جي ڳالهه مڃبي آهي. اهڙي اختلاف پيدا ڪرڻ ۾ ڪو فائدو نه آهي. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن عورت ٻئي مرد سان نڪاح ۾ راضي آهي ته مناسب آهي ته پهرئين مڙس جي چڱيءَ طرح عدت پوري ڪري، پوءِ نئين شادي ڪري تان ته نڪاح صحيح ٿي وڃي، واللہ اعلم بالصواب.

سوال: زيد پنهنجي ڪفو جي عورت سان شادي ڪئي ۽ شريعت مطابق صحيح خلوت به ٿي. ڪنهن سبب جي ڪري منجهن جدائي ٿي وئي. زال عدت کان اڳ ئي ٻئي مرد سان نڪاح ڪري ڇڏيو. اهو نڪاح صحيح آهي يا نه؟ ٻينوا توجروا.

جواب: ظاهر آهي، عدت شرعي حق آهي، تانجو رڳو مطلق خلوت سان به واجب ٿيندي آهي، ڇاڻي خلوت صحيح ٿي هجي يا نه ٿي هجي. خلوت صحيح هجي ته عدت بطريق اوليٰ لازم ٿيندي، جيئن هدايه ۾ آهي ته ”جڏهن مرد عورت سان اڪيلائي ڪري، همبستريءَ کان ڪا شيءِ مانع نه هجي، پوءِ طلاق ڏئي ڇڏي ته ان تي پورو مهر لازم ٿيندو. جيڪڏهن انهن مان هڪ بيمار هجي، يا رمضان جي روزي سان هجي، يا فرضي حج سبب احرام سان هجي، يا نفلي عمري جي حالت ۾ هجي، يا عورت حيض سان هجي ته اهڙي خلوت صحيح نه چئبي. تانجو جيڪڏهن ان حالت ۾ کيس طلاق ڏئي ڇڏي ته به ان تي اڌ مهر لازم ايندو. پڻ فرمائي ٿو ته انهن سمورن مسئلن ۾ ان عورت تي احتياطاً عام قاعدي ۽ قياس جي ابتڙ عدت لازم آهي تان ته وهر ختم ٿي وڃي. عدت شريعت ۽ اولاد جو حق آهي ان ڪري ٻئي جي حق کي باطل ڪرڻ جي باري ۾ ان عورت کي سچو نه مڃبو، مگر مهر جو معاملو ان جي ابتڙ آهي، ڇاڪاڻ ته اهو مال آهي جنهن جي ايجاب ۾ احتياط ضروري نه آهي. جڏهن اها حقيقت ثابت ٿي وئي ته پوءِ ڄاڻڻ گهرجي ته عدت ۾ نڪاح لغو ۽ باطل آهي، اصل کان منعقد ئي نه ٿيندو، جيئن مواهب الرحمن ۾ آهي ته تن قسمن جا نڪاح لغو ۽ باطل آهن: ۱- ٻئي جي ٻانهيءَ جو نڪاح ۲- ٻئي جي مالڪيائيءَ جو نڪاح ۳- ٻئي مڙس جي طلاق ڏنل يا فوت ٿيڻ سبب عدت ۾ ويٺل عورت جو نڪاح. فتح قدير ۾ آهي ته عدت ۾ ٿيل نڪاح جي باطل هجڻ تي

سڀني عالمن جو اتفاق آهي. السراج الوهاج ۾ آهي ته عدت واريءَ سان نڪاح اصل کان ٿيندو ئي ڪونه. بحر ۾ آهي ته ٻئي جي زال يا عدت واري عورت سان نڪاح ۽ همبستري ڪري، حالانڪ خبر اٿس ته زال ٻئي جي آهي ته انهيءَ عورت تي عدت لازم نه ايندي ڇاڪاڻ ته اهڙي نڪاح جي ناجائز هجڻ ۾ ڪنهن جو به اختلاف نه آهي. غرض ته سوال ۾ ڄاڻايل نڪاح اصل کان منعقد ئي نه ٿيندو (محيط البرهاني) واللہ تعاليٰ اعلم.

مسئلو: هن مسئلي ۾ اڳين پوين عالمن جو اختلاف آهي. هدايه ۾ آهي ته ظاهر روايت مطابق امام ابوحنيفه ۽ امام ابويوسف وٽ آزاد، عاقل، بالغ عورت، ڪنوار هجي يا رتڙ، ان جي رضا رغبت سان ڪو شخص نڪاح ڪري ته جائز آهي، چاهي وارث ناراض هجي. متن وارن ڪتابن ۾ به ساڳئي ڳالهه آهي. برهان شرح مواهب الرحمن ۾ آهي ته امام ابوحنيفه جي ظاهر روايت مطابق اسان وٽ عورت وليءَ جي اجازت کان سواءِ پاڻ نڪاح ڪري ته قاصر ٿي ويندو. امام ابويوسف ۽ محمد به پهرئين راءِ ڇڏي اهو قول اختيار ڪيو آهي. درمختار ۾ آهي ته آزاد عورت جو نڪاح وارث جي اجازت کان سواءِ به نافذ ٿي ويندو. بنيادي اصول هي آهي ته جيڪو پنهنجي مال ملڪيت ۾ عمل دخل ڪري سگهي ٿو، پنهنجي نفس ۾ به عمل دخل ڪري سگهي ٿو ۽ جنهن کي انهن ٻنهي ڳالهين ۾ عمل دخل جو حق نه آهي، اهو انهن ۾ تصرف نٿو ڪري سگهي. بزازيه ۾ آهي ته امام ابوحنيفه جي قول مطابق ان نڪاح جي جائز هجڻ تي فتويٰ آهي، نڪاح ڪندڙ ڪنوار هجي يا رتڙ، ڇاڪاڻ ته قرآن شريف ۾ آهي ته ”انهن عورتن کي شادي ڪرڻ کان تنگي نه رکو يعني ٽال مٿول ڪندي نه روڪيو.“ بحر ۾ آهي ته ويساهه متن جي ڪتابن تي آهي. درمختار ۾ آهي ته مقلد پنهنجي مذهب جي خلاف فيصلو ڪري ته نافذ نه ٿيندو ۽ ان جو فيصلو ڦاڙي ڦٽي ڪيو، فتويٰ ۾ اهو ئي قول مختار آهي. وڌيڪ ڄاڻائي ٿو ته مقلد مذهب جي مشهور ضابطي خلاف فيصلو ڪري ته نافذ نه ٿيندو. خانيه ۾ آهي ته جيڪڏهن مرد کي ڄاڻ هجي ته هيءُ ٻئي جي يا عدت ۾ ويٺل زال آهي ته ان سان نڪاح جائز نه آهي، ڇاڪاڻ ته ڪنهن عالم ان کي جائز نه چيو آهي، ان ڪري صفا نه ٿيندو، خبر هوندي اهڙو حرام نڪاح ڪري ته ان تي حد لازم آهي ڇاڪاڻ ته جامع الفصولين ۾ آهي ته عالمن جو هن مسئلي تي اتفاق آهي ته پهريون مؤس حاضر يا غائب ۾ معلوم نه هجي، ان حالت ۾ عورت ٻي شادي ڪري ۽ ان دوران پهريون مؤس ظاهر ٿئي يا حاضر هجي ته ٻار سندس آهي، ڪردريءَ جي ڪتاب وڃي ٻه ائين آهي. خزانه المفتين ۾ آهي ته هڪ جي زال ٻئي مرد سان شادي ڪئي، جڏهن ته پهريون مؤس به موجود آهي، پوءِ ان کي ٻار پيدا ٿئي ته ٻار پهرئين مرد جو قرار ڏنو ويندو (مخدوم مدظله)

مسئلو: هڪ شخص بالغ عورت جي وارث کان ان جو سڱ گهريو، جنهن انڪار ڪيو. تڏهن گهر ڪندڙ دعويٰ ڪئي ته اسان جو ته اڳ ۾ ئي نڪاح پيل آهي. ان صورت ۾ سندس دعويٰ نه ٻڌبي. بحر ۾ آهي ته ڪو شخص آزاد عورت جو رشتو گهري ٿو، وري ان جي زال هنن جي دعويٰ به ڪري ته ان جي دعويٰ ناقابل سماعت آهي. حموي شرح اشباه ۾ آهي ته گهر عورت کان ڪري يا سندس وارث، وڪيل وغيره کان عام آهي، ڇاڪاڻ ته نڪاح جي گهر معنيٰ شاهدن جي موجودگيءَ ۾ اقرار ڪرڻ آهي ۽ ٻي ڌر کان سواءِ اقرار جائز آهي، ان جي خلاف شاهديءَ جو مسئلو آهي ته اها جائز

نه آهي (احمد عفي عنده)

مخدوم عبدالواحد صديقي ترديد ڪندي فرمائي ٿو ته ظاهر آهي ته ڪلام دعويٰ جي باري ۾ آهي ته ڇا ان جو مطلب ۽ مفهوم سمجه ۾ به آيو يا نه؟ ڇاهي زال نابالغ هجي يا بالغ. هدايه جي عبارت مطابق ان سان معنيٰ سمجه ۾ نٿي اچي ڇاڪاڻ ته اها ناممڪن ڳالهه آهي. جيئن مالڪ جي نائب يا نمائندي کان گهر ڪري ته ٻانهي کي آزاد ڪر ته صحيح نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته بي اختيار شخص ٻانهو آزاد نٿو ڪري سگهي. ان ڪري ان کان گهر ڪرڻ صحيح نه آهي، غرض ته ٻانهو آزاد ان وقت ٿيندو جڏهن مالڪ ان کي آزاد ڪري. انهيءَ اصول پٽاندڙ بالغ عورت جي نڪاح جي گهر ان شخص کان ڪرڻ صحيح نه آهي جنهن کي سندس نڪاح ڪرائڻ جو اختيار نه هجي. ان جي تائيد تفسير مدارڪ مان به ٿئي ٿي جيڪو لکي ٿو ته ڪا شيءِ ان جي مالڪ کان ني گهري آهي. حمويءَ جي عبارت مطابق وليءَ مان مراد صغيره جو وارث آهي ڇاڪاڻ ته ان کي سندس نڪاح ڪرائڻ جو حق حاصل آهي. ليڪن بالغ جي نڪاح جو اختيار وارث کي نه آهي. درمختار ۾ آهي ته بالغ ڪنوار تي زبردستيءَ نڪاح مڙهڻ جائز نه آهي ڇاڪاڻ ته بالغ ٿيڻ کان بعد سندس باري ۾ ٻين جي ولايت ختم ٿي وڃي ٿي، البت سندس وڪيل ان جو قائم مقام هوندو آهي، جيڪو تصرف ڪري ته جائز آهي، ان ڪري ان کان سڱ جي تقاضا ڪجي ته صحيح آهي ڇاڪاڻ ته کيس معاملي جي ڏي وٺ ڪرڻ جو اختيار مليل هوندو آهي. هدايه ۾ آهي ته وڪالت کان سواءِ ٻئي جي معاملي ۾ عمل دخل ڪرڻ جائز نه آهي، البت صغيره جي باري ۾ سندس اجازت کان سواءِ به تصرف جائز آهي، واللہ تعاليٰ اعلم (مخدوم مدظله)

سوال: زيد قاضيءَ وٽ شاهد پيش ڪيا ته عمرو پنهنجي صغيره ڌيءَ مون کي پرڻائي ڏني آهي. ڪجهه وقت کان پوءِ زيد عمرو کان گهر ڪئي ته مون کي پنهنجيءَ ڌيءَ سان شادي ڪراءِ. ڇا ان صورت ۾ ان جي دعويٰ باطل ٿيندي؟ درمختار ۾ آهي ته صريحاً انڪار ثابت ڪري ته سندس دعويٰ قابل سماعت آهي، پر مصنف موصوف انڪار ضمنيءَ جو بيان نٿو ڪري، ان ڪري مسئلو اختلافي آهي. اشباه ۾ آهي ته انڪاري ڌر نڪاح کان سواءِ ٻين معاملن جي ڏي وٺ ڪري، پوءِ انڪار ڪري ته اهي معاملو ڪالعدم ليکيائيندا. حموي ۾ آهي ته ڌرين مان ڪو ڌين کان ڦري، يا زال اسلام آڻڻ کان پوءِ منڪر ٿئي، يا مڙس منڪر ٿئي ته نڪاح بلڪل ختم ٿي ويندو. اهڙيءَ طرح ٻنهي مان ڪو ٻئي شخص جي ملڪيت يا غلاميءَ ۾ اچي وڃي ته شرعي تقاضا تحت سندن نڪاح ڪالعدم ٿيندو. هن مسئلي جي باري ۾ شريعت ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟ بيٺو تجروا.

جواب: قاضي شاهدي ٻڌي پوءِ فيصلو ڪري ته صحيح آهي ۽ ان جو فيصلو نافذ العمل ٿيندو، جيئن تنوير ۾ آهي ته شاهدن جي شاهديءَ جي روشنيءَ ۾ دعويٰ صحيح ثابت ٿئي ته فيصلو نافذ ٿيندو. جنهن ڌر خلاف فيصلو ڪيو ويو هجي، ان جي نه دعويٰ ٻڌي ۽ نه سندس شاهدن جي شاهدي ٻڌي ويندي، جيئن اشباه ۾ آهي. نڪاح جي پڌري انڪار ڪرڻ سبب دعويدار جي دعويٰ باطل نه ٿيندي جيئن درمختار ۾ آهي ته دعويدار پهريائين انڪار ڪري، پوءِ دعويٰ ڪري ۽ شاهد پيش ڪري ته ان جي شاهدن جي شاهدي قبول ڪئي ويندي. ضمني انڪار سبب پڻ نڪاح جي دعويٰ رد ٿيندي

آهي، ڇاڪاڻ ته اصول مڃيل آهي ته ڪڏهن شيءِ ان سڌيءَ طرح ته ثابت ٿيندي آهي پر سڌيءَ طرح ثابت نه ٿيندي آهي. ان ڪري ٻنهي روايتن ۾ ڪو اختلاف نه آهي. شاهدن جي شاهديءَ جي روشنيءَ ۾ نڪاح ثابت هجي ۽ قاضي به اهڙو فيصلو ڏئي وري ان کان پوءِ نڪاح جي گهر ڪجي ته اهو نڪاح ختم نه ٿيندو، بلڪ جيڪڏهن ٻيهر نڪاح ڪندو ته ٻيو نڪاح باطل ٿيندو. (بحر) غرض ته علماء ڪرام جو اتفاقي فيصلو آهي ته نڪاح کان پوءِ نڪاح صحيح نه آهي. ۽ هي قول هن ڏس ۾ چٽو آهي ته نڪاح مٿان نڪاح صحيح نه آهي، پهريون صحيح آهي. تڏهن به ٻئي نڪاح ۾ نڪاح جي گهر شامل ضرور آهي، ڇاڪاڻ ته ايجاب گهڻو ڪري گهر کان پوءِ ٿيندو آهي. تنهن ڪري پهرئين نڪاح جي موجودگيءَ ۾ ٻيو نڪاح باطل ٿي ويندو. هن هنڌ نڪاح جي ڪالعدم ٿيڻ جو مسئلو مناسب نه آهي، جيتوڻيڪ تصوير جو متن ٻڌائي ٿو ته ڪالعدم ٿيل نڪاح ناقابل قبول آهي. ثابت ٿيو ته انڪار ڪرڻ سان نڪاح ڪالعدم نه ٿيندو. ان ڪري حموي جي عبارت ان جي خلاف نه آهي، ڇاڪاڻ ته فتويٰ متن جي ڪتابن موجب ڏي آهي، جيئن بحروغيره ۾ آهي، والله تعاليٰ اعلم بالصواب.

مسئلو: بظاهر لفظ ”جڏهن“ تعليق جي معنيٰ لاءِ ايندو آهي، مثلاً چوي ته ”جڏهن به فلاڻو ايندو ته کيس نياڻي نڪاح ۾ ڏيندس“ ان طرح تعليق سان نڪاح قائم نه ٿيندو آهي، جيئن بحر ۾ آهي ته نڪاح جي معاملي کي تعليق سان مشروط رکن جائز نه آهي. لفظ ”ايندو“ تڪيد ثابت ڪرڻ لاءِ به استعمال ٿيندو آهي. مثلاً چوي ته ”هيءُ ڪم جڏهن اهڙيءَ ريت آهي“ ته ان جو مطلب آهي ته اهو ڪم بلڪل ائين ئي آهي. ان ڪري ان سان نڪاح جو اقرار ثابت ٿي ويندو ۽ نڪاح (فقط) اقرار سان منعقد نه ٿيندو آهي، اهو مختار، راجع قول آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي، جيئن پنهنجي جاءِ تي بيان ٿيو. تنوير ۾ آهي ته مختار مذهب مطابق اقرار سان نڪاح منعقد نه ٿيندو. جواهر الاخلاطي ۾ آهي ته اهڙي نموني نڪاح نه ٿيندو ۽ ڪن عالمن چيو آهي ته ٿي ويندو ۽ پهريون قول صحيح ۽ ان تي فتويٰ آهي. جيڪڏهن تعليق ۽ اقرار کان سواءِ رڳو ايترو چوي ته ”ڪير“ - ”ڏنر“ ۽ ايجاب قبول به ٿئي ته نڪاح ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته اهو ايجاب آهي ۽ جڏهن مجلس ۾ ”قبول“ به ڪيو وڃي ته نڪاح ٿي ويندو. جيڪڏهن چوي ته مون تو کي پنهنجي لاءِ هزار درهمن جي عوض پيغام ڏنو ۽ عورت چوي ته ”مون ڪيو“ ته اهڙيءَ ريت نڪاح نه ٿيندو جيستائين موت ۾ مرد به چوي ته ”مون به قبوليو“. ثابت ٿيو ته نڪاح ۾ لفظ ”فعلت“ (مون ڪيو) ايجاب آهي. حمادي ۾ آهي ته ڪنهن کي چيائين ته پنهنجي ڌيءُ مون کي ڏي، اهو چوي ته مون ڏني ته نڪاح ٿي ويندو.

سيد عاقل شاهه جو سوال: زيد شهر جي معزز ماڻهن جو ميٽ وٺي پنهنجي صغير پٽ لاءِ عمرو جي صغيره ڌيءُ جي ”سڱ“ لاءِ ويو، جنهن ماڻهن جي آڏو پنهنجي گهر ۾ چيو ته ”مون پنهنجي فلاڻي صغيره زيد جي پٽ خالد کي ڏني.“ ساڳئي مجلس ۾ زيد پٽ جي پاران رشتو قبول ڪيو، ان صورت ۾ نڪاح ٿيندو يا نه.

جواب: بظاهر سڱ جو لفظ نڪاح جي ايجاب لاءِ صريح نه آهي ۽ سنڌين وٽ ان مقصد لاءِ هبو

(بخشش) ۽ شادي مشهور آهي. ايجاب لاءِ چوندا آهن ته ”مون فلاڻي بخشي“ - ”مون فلاڻي پرنائي ڏني.“ ڪنهن کان چوندي نه ٻڌو ويو آهي ته ”مون فلاڻيءَ جو سڱ ڏنو.“ پر جيئن ”بخشش“ ۽ ”شادي“ جي لفظن سان نڪاح ٿي ويندو آهي، تيئن انهن سڀني لفظن سان نڪاح ٿي ويندو جن ۾ مالڪ بنائڻ جي معنيٰ سمايل هجي. درمختار ۾ آهي ته ”نڪاح“ ۽ ”شادي“ جي لفظن سان نڪاح ٿي ويندو، ڇاڪاڻ ته اهي لفظ انهيءَ مقصد لاءِ پڌرا آهن، ٻيا لفظ اشاري ڪنابي طور استعمال ٿيندا آهن، جن ذريعي عين (اصل شيء) کي ڪنهن جي مالڪيءَ ۾ ڏبو آهي ۽ ان معنيٰ ۾ ٻيا الفاظ انهن سان شريڪ نٿا ٿي سگهن. توهان کي خبر آهي ته هن مقصد لاءِ لفظ سڱ صريح نه آهي. وڌ ۾ وڌ چئي سگهجي ٿو ته اهو لفظ ان مقصد لاءِ ڪنابو آهي. ۽ ڪنابو جو شان آهي ته لفظ ڪنهن شيءِ جو مالڪ بنائڻ لاءِ مقرر هجي، جيئن مٿي گذريو. ڏسڻ گهرجي ته لفظ ”سڱ“ ڇا هن مقصد لاءِ وضع ڪيل آهي؟ ظاهر آهي ته جواب نفِيءَ ۾ آهي، ڪٿي جو ان لاءِ مخصوص هجي. جيڪڏهن تسليم ڪجي ته ڪٿي، ڪنهن ڳوٺ جي عرف عام ۾ اهو لفظ ايجاب لاءِ استعمال ٿيندو آهي ته پوءِ نڪاح ٿي ويندو، استعمال نه ٿيندو هجي ته نه ٿيندو واللہ تعاليٰ اعلم.

قاضي لطف الله جي خط جو جواب: اي الله! اسان کي دنيا جي هر مصيبت ۽ آخرت جي عذاب کان بچاءُ. بحر ۾ آهي ته عورت ڪنوار هجي ۽ ڄاڻي ٿي ته سندس شادي ٿي رهي آهي ۽ خاموش رهي ٿي ته ان سان سندس بالغيءَ جو اختيار ختم ٿي ويندو. جيڪڏهن شادي شده آهي ۽ مڙس بلوغت کان اڳ همبستري ڪري يا نڪاح وقت شادي شده ۽ خاموش هئي ته پوءِ اها ٻانهيءَ وانگر آهي، يعني جيستائين زبان سان نه چوي يا اهڙو ڪم نه ڪري جنهن مان سندس رضامندي معلوم ٿئي، ان وقت تائين سندس اختيار ختم نه ٿيندو. جنهن صغيره جو نڪاح ان جي پيءُ کيو ۽ همبستري کان اڳ گهر مان نڪري وئي ۽ خبر نه پئي ته ڪيڏانهن وئي ۽ ٻئي مڙس سان نڪاح ڪيائين. پوءِ پهريون مڙس اچي وڃي جيڪو پنهنجو نڪاح ثابت ڪري ۽ عورت به خاموش رهي يعني اعلان نٿي ڪري ته ننڍپڻ ۾ ڪرايل پنهنجي نڪاح کي مون ”حق بالغي“ هيٺ ٽوڙي ڇڏيو ته ان کان بعد سندس اهواستحقاق ختم ٿي ويندو. ان ڏس ۾ بحر مان هيٺيان ٻه شرط معلوم ٿين ٿا: ۱- بالغ ٿيڻ کان اڳ مڙس کي همبستري ڪرڻ ڏي ۲- نڪاح مهل بالغ هجي. زيربحث مسئلي ۾ ٻئي شرط نٿا لڳن، البت اهي شرط ڪنهن صريح روايت ۾ بيان ٿيل هجن ها ته ڏاڍو چڱو هو. رڳو بحر جي عبارت مان اڻ سڌيءَ طرح معلوم ٿين ٿا، جيڪي صريح ته نه آهن پر صريح وانگر آهن. هاڻي مسئلي جو حل هن طرح آهي ته جيڪڏهن پهريون مڙس شاهدن وسيلي ثابت ڪري ته عورت شاديءَ وقت راضي هئي يا اهڙي ڳالهه هجي جيڪا ان جي رضامنديءَ کي ثابت ڪري ٿي ته پهرئين مڙس جي دعويٰ صحيح قرار ڏني ويندي، نه ته انڪاريءَ تي قسم ايندو. ڇاڪاڻ ته شاهدن جي بيان جي روشنيءَ ۾ دعويٰ ثابت ڪرڻ دعويدار جو ڪم آهي ۽ قسم انڪاري ڌرتي ايندو آهي، جيئن هدايه ۾ آهي ته ”قاضي دعويٰ ۾ ڪيل گهر جي آڌار تي فيصلو ڪري. حموي ۾ آهي ته دعويدار جي حق ۾ شاهدن جي شاهدي ملي ته هڪدم ان مطابق فيصلو ڪرڻ گهرجي. قاضي فيصلو ڏئي ته سندس فيصلو شڪ سبب ختم نه ٿيندو ۽ جڏهن هڪ ڌر جي حق ۾ فيصلي ٿئي ته مخالف ڌر جي دعويٰ قبول نه ڪئي

ويندي، جيئن ايشابه ۾ آهي ته هارايل ڌر جي نه دعويٰ ٻڌي ۽ نه ان جي شاهدن جا بيان ٻڌا ويندا.

سوال: ڇا اقرار سان نڪاح ٿيندو. پڻ اقرار ۽ هڪ ٻئي جي تصديق ڪرڻ ۾ ڪهڙو فرق آهي.

جواب: بظاهر مختار مذهب مطابق فقط اقرار سان نڪاح نه ٿيندو، جيئن تنوير جي متن ۾ آهي ته اڳ ۾ نڪاح ٿيل نه هجي ته رڳو هڪ ٻئي جي تصديق سان نڪاح ثابت نه ٿيندو. جامع الفصولين ۾ آهي ته نڪاح ٿيل نه هجي ته فقط هڪ ٻئي جي تصديق سان نڪاح ثابت نه ٿيندو. وڌيڪ لکي ٿو ته جيڪڏهن عورت دعويٰ ڪري ته فلاڻو منهنجو مڙس آهي ۽ اهو انڪار ڪري پوءِ ٻئي هڪ ٻئي جي تصديق ڪن ته واقعي اسان جو نڪاح ٿيل آهي ته نڪاح ثابت نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن شروع ۾ ئي هڪ ٻئي جي تصديق ڪن ها ته اسين زال مڙس آهيون تڏهن به سندن نڪاح ثابت نه ٿيندو. هدايه آهي ته جيڪڏهن زوجين هڪ ٻئي جي تصديق ڪن ته ان سان سندن نڪاح جو معاملو مضبوط ٿيندو. اهو حڪم تڏهن آهي جڏهن معاملو قاضيءَ وٽ نبيري هيٺ هجي، ڇاڪاڻ ته جڏهن قاضيءَ آڏو هڪ ٻئي جي دعويٰ جي تصديق ڪن ته دعويٰ ختم ٿي ويندي، ان مطابق قاضي فيصلو صادر ڪري، واللہ تعاليٰ اعلم.

سوال: نڪاح جي مجلس ۾ زيد عمرو کي چيو ته مون پنهنجي ڌيءُ تنهنجي پٽ کي بخشي ۽ تون به پنهنجي فلاڻي ڌيءُ منهنجي فلاڻي صغير پٽ کي بخش تڏهن عمرو چيو ته ڪير ۽ ڏنر. ڇا ان سان نڪاح ٿيندو؟

جواب: نڪاح ٿي ويو واللہ تعاليٰ اعلم. بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن معاملو عورت کان شروع ڪن. مثلاً گهرندڙ چوي پنهنجي ڌيءُ مون سان پرتاءِ. سڱ ڏيندڙ چوي ته ”ڪير“ ته نڪاح ٿي ويندو. بشرطيڪ ڪنوار جو وليءَ جو اهو ارادو نه هجي ته بعد ۾ ڏيندم. جيڪڏهن پيغام ڏيندڙ ڀڄي ته ڇا تو نيائي ڏني؟ موت ۾ مخاطب چوي ته مون ڏني ته ان صورت ۾ جيڪڏهن مجلس مڱهي جي آهي ته مڱڻو ۽ نڪاح جي آهي ته نڪاح ٿيندو. عماديه جي چوڏهين فصل ”نڪاح جي دعويٰ“ جي باب ۾ آهي ته: جڏهن شاهد شاهدي ڏين ته پيءُ نيائي نڪاح ۾ ڏني، پر ٻي ڌر جي طرفان قبول ڪرڻ جي شاهدي نه ڏين ته انهن جي شاهدي قبول ڪئي ويندي ڇاڪاڻ ته نڪاح ۾ ڏي وٺ ٿيندي آهي، ان ڪري ايجاب جي شاهديءَ کي پڻ قبول جي شاهدي تسليم ڪيو ويندو؛ ۱- محمد حفيظ ۲- محمد امين ۳- احمد عفي عنه. ان جي تائيد حماديه مان به ٿئي ٿي. لکي ٿو ته جڏهن مڙس چوي ته مون کي پنهنجي ڌيءُ جو سڱ ڏي. مخاطب چوي ته ”مون ڪيو.“ ته نڪاح ٿي ويندو (احمد عفي عنه)

سوال: زيد پنهنجي صغير جو نڪاح صغيره نالي زينب سان ڪرڻ لاءِ هڪ بزرگ کي پيغام ڏني وارث ڏانهن موڪليو. وارث ورائيو ته مون زينب توکي ڏني. بزرگ صغيره کي سندس وارث جي سامهون زيد جي صغير لاءِ قبول ڪيو، پوءِ زيد به مجلس ۾ قبول ڪيو. ان صورت ۾ نڪاح ٿيو يا نه؟

جواب: بظاهر نڪاح ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته بزرگ قائل مقام وڪيل جي آهي. جيڪڏهن صغيره ۽ صغير جا پيشر چون ٿا ته ”مون قبول ڪيو“ ته به نڪاح ٿي ويندو جيئن خزانه المفتين ۾ آهي ته

چوڪريءَ جو پيءُ چوي ته مون پنهنجي فلاڻي ڌيءُ فلاڻي جي پٽ کي ڏني ۽ پٽ جو پيءُ چوي ته مون ان نياڻيءَ کي پنهنجي پٽ لاءِ قبول ڪيو، بشرطيڪ سندس هڪ پٽ هجي ته نڪاح صحيح ٿي ويندو. ساڳيءَ طرح زال جو پيءُ ان جي مڙس جو نالو کڻي مٿيان اکر چوي تڏهن به نڪاح ٿي ويندو، والده تعاليٰ اعلم (يار محمد عفي عنه)

مسئلي جي وڌيڪ تائيد. هر اهو لفظ وڪالت جو رڪن آهي، جنهن مان ايجاب ۽ قبول تي دلالت ظاهر ٿئي، چاهي حڪمًا ٿي هجي، ان سان نڪاح ٿي ويندو. بدائع ۾ آهي ته وڪالت جو رڪن ايجاب ۽ قبول آهي. موڪل پاران ايجاب هي آهي ته چوي ته ”مون توکي هن معاملي ۾ وڪيل بنايو.“ يا چوي ته ”مون توکي (وڪيل) ڪيو“ يا چوي ته ”تو کي اجازت ڏيان ٿو ته هي ڪم ڪر“ وغيره. وڪيل اها ذميواري قبول ڪرڻ لاءِ چوي: ”مون قبول ڪيو.“ يا ان جا قائم مقام پيا لفظ چوي. جيستائين وڪيل اها ذميواري قبول نٿو ڪري ان وقت تائين وڪالت جو فرض پورو نه ٿيندو (بحرالرائق) : ۱- عبد الولي عفي عنه ۲- دائود عفي عنه

مخدوم عبدالواحد صديقيءَ جي اختلافي فتويٰ: لغت ۾ وڪالت جي معنيٰ آهي ٻئي کي عمل دخل ڪرڻ جو حق ڏيڻ ۽ اصطلاح ۾ ان جي معنيٰ آهي ڪنهن معاملي ۾ ٻئي کي پنهنجو قائم مقام ڪرڻ، جيئن بحر ۾ آهي ته (موڪل) چوي ته ”مون توکي (اختيار) ڏنا.“ ان مان نه عمل دخل جي اجازت ثابت ٿيندي ۽ نه قائم مقام بنائڻ جو حق ثابت ٿيندو، ڇاڪاڻ ته اهي وڪالت جا نه ههه جا الفاظ آهن، جيئن شرح وقايه ۾ آهي ته ”مون بخشي“ - ”مون ڏني“ - ”مون عطا ڪئي“ جهڙا جملا چوي ته وڪالت صحيح ٿيندي. بحر ۾ آهي ته لفظ ”مون بخشي“ سڳابنديءَ جي معنيٰ ۾ چوي ته نڪاح ٿي ويندو، پر جيڪڏهن اهڙي علامت ۽ قرينو نه هجي ته انهن لفظن سان نڪاح نه ٿيندو جيئن خانيه وغيره ۾ آهي ته مرد ڪنهن عورت کان زناڪاريءَ جي گهر ڪري ۽ اها چوي ته ”مون پنهنجو نفس توکي بخشيو.“ ۽ مرد چوي ته ”مون قبول ڪيو“ ته ان سان نڪاح قائم نه ٿيندو. اهو بلڪل ائين آهي جيئن ڪنهن جو پيءُ چوي ته مون پنهنجي نياڻي توکي خدمت لاءِ بخشي، مخاطب چوي ته مون کيس قبول ڪيو ته ان سان نڪاح نه ٿيندو. شرح وقايه ۾ آهي ته جڏهن عورت کي چئجي ته ڇا تو پنهنجي نياڻي فلاڻي کي بطور زال ڏني ڇڏي؟ اها چوي ته ”ڏني ڇڏي“ - ساڳيءَ ريت وٺندڙ کي چئجي ته تو فلاڻيءَ کي زال قبول ڪيو؟ موٽ ۾ اهو چوي ته ”قبول ڪيو“ يعني ضمير متڪلم جو استعمال نه ڪري تڏهن به نڪاح صحيح ٿي ويندو. انهيءَ بنياد تي وارث جو ”ڏنر“ چوڻ ايجاب آهي بشرطيڪ مڙس کي سڱ ڏيڻ جو ارادو هجيس. نيت نه هجيس ته ان کي ايجاب قرار نه ڏنو ويندو. رهيو ان کي وڪالت چوڻ ته ان جي شاهدي درايٽ (عقلي دليل) مان نٿي ملي. خزانه المفتين جي روايت تي قياس ڪرڻ فاسد آهي ڇاڪاڻ ته ان ۾ اهڙو ذڪر ئي نه آهي ته موڪل ”مون ڏنو“ چوي ته وڪالت ٿيندي. والده تعاليٰ اعلم.

سوال: شادي ڪرائڻ جو اختيار ڇاچي جي پٽن کي آهي يا مامي جي پٽن کي ۽ جيڪڏهن مامون وصي مقرر هجي ته ان کي حق آهي يا نه؟

جواب: صغيره جي نڪاح جو اختيار ڇاچي جي پٽن کي آهي مامي جي پٽن کي نه آهي ڇاڪاڻ ته مامو ذورحم (ماءُ جي طرفان) ۽ ڇاچو ذوعصبه (پيءُ جي طرفان) مٽ آهي. قهستاني ۾ آهي ته صغير ۽ صغيره جي نڪاح جو اختيار وارث سان خاص آهي. شرح وقايد ۾ آهي ته عصبي مان به ولي وراثت جي اصول تحت مقرر ٿيندا. درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن عصبو (پيءُ جي طرفان مٽ) نه هجي ته ماءُ وارث ٿيندي. ان کان پوءِ ڏاڏي، تانجو لکي ٿو ته پوءِ پٽيون، پوءِ ماسيون. جيڪڏهن معلوم ٿئي ته مامون وصي آهي ته عصبه جي موجودگي ۾ وصي هجڻ جي حيثيت ۾ کيس صغيره جو نڪاح ڪرائڻ جو اختيار نه آهي. بحر ۾ آهي ته صغير ۽ صغيره جي نڪاح ڪرائڻ جو اختيار وصيءَ کي نه آهي جيستائين ويجهو مائٽ يا حاڪم نه هجي. معلوم ٿيو ته مامي کي نياڻيءَ جو پيءُ وصيت ڪري يا نه ڪري، ڪنهن به صورت ۾ ان جي ولي ٿيڻ بابت روايت نٿي ملي.

سوال: زور زبردستيءَ وارو نڪاح ٿي ويندو آهي يا نه؟

جواب: بظاهر ان جون ٻه صورتون آهن: ۱- صغيره جي نڪاح لاءِ پيءُ تي زبردستي ڪئي وڃي يا خود بالغ تي زبردستي ڪئي وڃي. ان صورت ۾ ڏسجي ته ڇا نڪاح ڪفو ۾ ٿيو آهي؟ جيڪڏهن ڪفو ۾ نه آهي ته نڪاح نه ٿيندو جيئن قاضيخان ۾ آهي ته جڏهن مرد تي زبردستي ڪئي وڃي ته صغيره نڪاح ۾ ڏي ۽ مڙس ڪفو نه هجي ته اهڙو نڪاح صحيح نه ٿيندو. ٻي صورت ۾ عورت کي نڪاح رد ڪرڻ جو اختيار آهي جيئن خانيد ۾ آهي ته بالغ عورت تي نڪاح مڙهجي ۽ سندس مڙس ڪفو نه هجي ته ان کي رد ڪرڻ جو اختيار آهي. جيڪڏهن ڪفو ۾ ٿي آهي ته پوءِ نڪاح ٿي ويندو، بشرطيڪ ايجاب ٿئي، ڇاڇي زبردستيءَ سان ٿئي جيئن عالمگيريءَ ۾ آهي ته عورت کان زبردستيءَ ايجاب ڪرايو وڃي ته نڪاح ٿي ويندو.

سوال: صغيره جو پيءُ ۽ ڏاڏي کان سواءِ ٻيو وارث هجي جنهن تي واسطيدار صغيره الزام هتي ٿي ته بيعزتو انسان آهي، انهيءَ ڇفلي هتي حڪومت جي ڪارندن ذريعي منهنجو مال ۽ ملڪيت تباه ڪيو آهي ۽ مون سان دلي دشمني رکي ٿو. ڇا اهڙو شخص سندس واريءَ جو حقدار آهي؟ جيڪڏهن مڃجي ته سندس ولايت جو حق مٿئين صورت ۾ ساقط ٿي ويندو ته ڇا ان جو نڪاح ڪرائي سگهجي ٿو؟ فرض ڪجي سندس ڪرايل نڪاح منعقد نه ٿيندو ته ڇا ان صورت ۾ ضروري آهي ته بالغ ٿيڻ وقت ڇوڪري پنهنجو بالغيءَ جو حق استعمال ڪرڻ لاءِ قاضي وٽ دعويٰ داخل ڪري؟ مسئلي جي صحيح صورت ڪهڙي آهي واضح ڪري ٻڌايو.

جواب: بظاهر وارث جون شرارتون ثابت ٿين ته سندس وراثت جو حق ختم ٿي ويندو جيئن درمختار ۾ آهي ته فقهي مذهب مطابق ولي بالغ، عاقل، وارث ٿيندو آهي ڀلي فاسق هجي پر بيعزتو ۽ شرير نه هجي. جڏهن ان جي واريءَ جو حق ختم ٿي وڃي ته سندس ڪرايل نڪاح نه ٿيندو ڀلي پاڻ نڪاح ڪرائي. جيڪڏهن پاڻ بيعزتو ۽ شرير نه هجي، ان جا حمايتي ويجهو مٽ مائٽ شرير هجن ته سندس واريءَ جو حق ختم نه ٿيندو. اهڙو وارث صغير جو پاڻ نڪاح ڪرائي ته صحيح آهي، پر

صغيره قاضيءَ وٽ دانهين ٿي وئيءَ جي ڪرايل نڪاح کي ”بالغيءَ جي حق“ هيٺ ٽوڙائي سگهي ٿي. جيئن شرح وقايع ۾ آهي ته پيءُ ۽ ڏاڏو نڪاح ڪرائي ته قائم ٿي ويندو ۽ پيو وارث ڪرائي ته صغيره کي بالغ ٿيڻ بعد حق آهي ته قاضيءَ وٽ دانهين ٿي نڪاح ٽوڙائي.

سوال: ماءُ صغيره جو نڪاح ويجهي وارث جي هوندي اجازت کان سواءِ زيد سان ڪرايو. زيد ان سان اڪيلائي به ڪئي پر صغيره هجڻ سبب ساڻس همبستري نه ڪري سگهيو. ويجهي وارث کي خبر پئي ته زيد کي قاضيءَ وٽ گهرائي اهو نڪاح ٽوڙائي ڇڏيائين. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ زيد وارث ۽ صغيره کي ٻي ڪورٽ ۾ گهرايو ۽ پهرئين قاضيءَ جي نڪاح ٽوڙائڻ جي فيصلي جيئن کان انڪار ڪيائين. وارث اڳئين عدالت جي فيصلي جو نقل يا گواهه ٻي عدالت ۾ پيش ڪري ته ڇا ان فيصلي جو ٻي عدالت احترام ڪندي ۽ وارث جي انهن شاهدين جي شاهدي ٻڌي ويندي؟ جيڪڏهن اها شاهدي قابل سماعت آهي ته زيد وارث جي اجازت کان بغير جيڪو خرچ ڪيو، اهو وٺي سگهي ٿو يا نه ۽ مڙس نالي زيد تي مهر پورو لازم ٿيندو يا اڌ؟ بيٺو توجروا.

جواب: ماءُ ويجهي عصبِي جي موجودگيءَ ۾ ڌارئي وارث وانگر آهي جيئن ڪنزالدقائق ۾ آهي ته جيڪڏهن عصبو موجود نه هجي ته پوءِ ماءُ وارث آهي. عصبِي جي موجودگي يا غيرموجودگيءَ جي صورت ۾ ماءُ کي وارث ٿيڻ جو حق نه آهي. اهڙو ڪرايل نڪاح ”فضولي“ آهي. هيءُ ڳالهه مڃيل آهي ته فضولي (غيرحقدار) شخص صغير جي مال ۾ تصرف ڪري ته معاملو منعقد نه ٿيندو. پوءِ پاڻ سوچيو ته سندس ذات ۽ نفس ۾ تصرف ڪرڻ ڪيئن جائز ٿيندو؟ مال ته نفس کان گهٽ درجي جي شيءِ آهي. درمختار ۾ آهي ته هڪ شخص ٻئي جي طرفان ڏيئي لڻي ڪري ٿو، پوءِ جيڪڏهن مالڪ ننڍو يا چريو هجي ته سودو صفا نه ٿيندو. پڻ فضولي يعني غيرحقدار شخص صغير يا چريئي جو مال وڪڻي ته معاملو مورگو نافذ نه ٿيندو. هاڻي پاڻ سوچيو ته جڏهن ناجائز هٿ چراند ڪندڙ جي بيع نٿي ٿئي ته ان جي ڪرايل شادي ڪيئن قائم ٿيندي؟ جڏهن اهڙو نڪاح اصل کان ٿيو ئي نه ته ان کي ٽوڙائڻ جو سوال ڪيئن پيدا ٿيندو؟ ڇاڪاڻ ته معاملو اهو فسخ يا ڪالعدم ٿيندو آهي جيڪو جائز طريقي سان طي ٿيو هجي. زير بحث مسئلي ۾ دعويٰ دار کي ثابت ڪرڻو پوندو ته ماءُ طرفان شادي ڪرائڻ وقت عصبو وارث موجود هو. اها ثابتي نٿي ملي ته نڪاح نه ٿيندو. رهيو مسئلو مڙس طرفان ڪيل خرچ وغيره جو ته اهو ڪيس اها عورت پري ڏي، جنهن ڪيس شاديءَ جي لالچ ڏني. حقيقي وارث تي خرچو ۽ چٽي ڏيڻ لازم نه آهي. زال کي مهر نڪاح فاسد ۾ نه، پر صحيح نڪاح ۽ صحيح خلوت ٿيڻ جي صورت ۾ ملندو، ڪٿي جوانيءَ نڪاح ۾ ان کي مهر ملڻ جو سوال پيدا ٿئي جيڪو منعقد ٿي نه ٿيو آهي (شرح وقايع) درمختار ۾ آهي ته نڪاح فاسد ۾ خلوت يعني همبستري ٿئي ته مهر مثل لازم ٿيندو.

مسئلو: وارث عصبو موجود آهي، ان جي اجازت کان سواءِ ماءُ پنهنجي ننڍڙيءَ جي زيد سان شادي ڪرائي ٿي ۽ خلوت به ٿئي ٿي پر صغير هجڻ سبب مڙس ان سان همبستري نه ڪري سگهيو. پوءِ وارث ان جو نڪاح ٽوڙائي ڇڏيو ته ان صورت ۾ زيد تي مهر لازم آهي، واللہ تعاليٰ اعلم. درمختار ۾ آهي ته ڏھ (دينار) يا جيتري گهٽ وڌ رقم مقرر ٿي هجي سا واجب ٿيندي. بشرطيڪ

خلوت صحيح يعني همبستري ٿي هجي (عبدالخالق)

مخدوم عبدالواحد جي اختلافي فتويٰ: ظاهر آهي ته اهڙو نڪاح مهر کان منتهن نه ٿيندو. اصول هي آهي ته نڪاح فاسد ۾ خلوت به ٿئي تڏهن به مهر واجب نه ٿيندو، جيئن ميهه جي مٿن وارن ڪتابن ۾ آهي، ڇاڪاڻ ته عصبي جي موجودگيءَ ۾ ننڍڙيءَ جو نڪاح ڪرائڻ لاءِ ماءُ وارث ٿي نٿي سگهي. ماءُ ته تڏهن وارث ٿيندي جڏهن عصبوارث موجود نه هجي جيئن مٿن جي ڪتابن ۾ آهي. تنهن ڪري اهو ”نڪاح فضولي“ بيع وانگر ليکبو. درمختار ۾ آهي ته صغير يا چريي جي مال ۾ غير واسطيدار شخص عمل دخل ڪري ته ڏيئي لپيئي منعقد بلڪل نه ٿيندي. پوءِ سندس نفس ۾ ناجائز نموني مداخلت ڪري ته معاملو ڪيئن منعقد ٿيندو؟ ڇاڪاڻ ته مالي تصرف نفس ۾ تصرف کان گهٽ حيثيت رکي ٿو. نڪاح ۾ صغير جو ولي وارث فقهي ڪتابن ۾ بيان ڪيل ترتيب سان ٿيندو. ان ڪري سوال ۾ بيان ڪيل نڪاح بلڪل نه ٿيندو ۽ نه ئي اهڙي خلوت سان مڙس تي مهر لازم ايندو، ڇاڪاڻ ته مهر صحيح نڪاح وسيلي حلال طريقي سان همبستريءَ جو نعم البدل آهي. جڏهن صحيح معنيٰ ۾ نڪاح ۽ صحيح وطئي نٿي ٿئي ته مهر ڪٿان لازم ايندو؟ درمختار ۾ انهيءَ طرف اشارو آهي ته نڪاح فاسد ۾ همبستري ٿئي ته مهر مثل لازم آهي رڳو خلوت سان لازم نه ٿيندو، جيئن اسان مٿي بيان ڪيو (مخدوم مد ظله)

سوال: هڪ شخص ڄاڻي وائي پنهنجي صغيره ڌيءَ جو نڪاح ڪنهن سان ڪرائي ڇڏيو. ان مان پٽ به پيدا ٿيو. هاڻي معلوم ٿيو آهي ته مڙس ته غلام آهي. ان جو مالڪ به ظاهر نه آهي جيڪو چوي ته هيءُ شخص منهنجو غلام آهي. ان صورت ۾ پيءُ جو ڪرايل نڪاح صحيح آهي يا نه؟ پيءُ چوي ٿو ته ان وقت منهنجو گمان هو ته هيءُ آزاد شخص آهي، پر هاڻي ظاهر ٿيو آهي ته غلام آهي. ان صورت ۾ رڳو مڙس جي غلاميءَ جي دعويٰ ثابت ٿيندي يا نه؟ جيڪڏهن سندس غلام هجڻ ثابت ٿئي ته نڪاح صحيح ٿيندو يا نه؟ ۽ ٻار پيدا ٿيڻ سبب عدم ڪفر جو شرط ختم ٿي ويندو يا نه؟

جواب: پيءُ صغيره جو ٻانهي سان نڪاح ڪرائي ته جائز آهي. هدايه ۾ آهي ته ڪنهن ننڍڙيءَ جو نڪاح ٻانهي سان يا صغير پٽ جو نڪاح ٻانهيءَ سان ڪرايو ته جائز آهي. مٿي بيان ڪيل ڳالهه جيڪڏهن ثابت ٿئي ته پيءُ شادي وقت پايڻيو هو ته مڙس ڪفو ۾ آهي ته پوءِ سڄي ڳالهه اها آهي ته نڪاح باطل نه ٿيندو ۽ جيڪڏهن ڪو سبب مانع نه هجي ته جدائي ڪرائي سگهجي ٿي. مثلاً ٻار پيدا ٿيو هجي ته ان سبب جي ڪري نڪاح کي برقرار رکبو. بحريه آهي ته فتاويٰ جا صاحب فرمائين ٿا ته پيءُ پنهنجي صغيره جي شادي ڪرائي ڇڏي، بعد ۾ معلوم ٿيو ته مڙس ته عادي بنيادي شرابي ڪبابي آهي. ڇوڪري بالغ ٿيڻ کان پوءِ ڇپيو ته آءُ ان نڪاح مان راضي نه آهيان، جڏهن ته عورت جا گهر وارا صالح آهن ته اهڙو نڪاح باطل قرار ڏبو، ان مسئلي تي اتفاق آهي. ڇاڪاڻ ته پيءُ کي يقين هو ته مڙس ڪفو آهي پر (بدقسمتيءَ سان) ڪفو ثابت نه ٿيو. اڪثر فتوائن ۾ هن مسئلي بابت لکيل آهي ته نڪاح باطل آهي، جنهن جو ظاهري مطلب آهي ته نڪاح ٿيڻي نه آهي. ظهيري ۾ آهي ته منجهن جدائي وجهي. مصنف اهو نٿو ڄاڻائي ته نڪاح باطل آهي ۽ اها ئي ڳالهه حق آهي. ان ڪري

ذخيرہ ۾ آهي ته (جڏهن فتويٰ ۾ ڄاڻائجي ته) نڪاح باطل آهي ته (ان جو مطلب آهي ته) اهڙو نڪاح كالعدم ڪرائجي. واضح هجي ته ضروري نه آهي ته ٻيءَ کي فاسق هجڻ جي خبر هئي يا نه؟ ٻيءَ ته هن يقين سان ڏيئي جي شادي ڪرائي هئي ته مڙس ڪفو آهي بعد ۾ معلوم ٿيو ته ڪفو نه آهي. (رهيو مسئلو غلاميءَ جو الزام جو ان بابت) محيط ۾ آهي ته رڳو دعويٰ ڪرڻ حجت نه آهي. تحفة الفقه ۾ آهي ته (حسب نسب ۾) اصل اصول هي آهي ته هر شخص آزاد آهي. ملزم پنهنجي غلام هئڻ کان انڪار ڪري ته ان جي ڳالهه تي ويساهه ڪيو ويندو. تنوير ۾ آهي ته عصبي کي نڪاح ڪفو ۾ نه هئڻ سبب ان وقت تائين اعتراض جو اختيار آهي، جيستائين ٻار پيدا نه ٿئي. ٻار ٿئي ته پوءِ سندس اهو استحقاق باقي نه رهندو ڇاڪاڻ ته ٻار ضايع ٿيڻ جو خطرو ٿي سگهي ٿو.

سوال: ڇا شادي شده مسمات پئي مڙس سان همبستري ڪرڻ سبب پهرئين مڙس لاءِ "ڪنواري" جي حڪم ۾ آهي، ڇاڪاڻ ته سندس بالغيءَ جو اختيار ڇڏ رهڻ سبب ختم ٿي ويو يا اها رتڙ جي حڪم ۾ آهي جنهن جي رضامندي ڇڏڻ لفظن ۾ ضروري هوندي آهي؟ ٻينوا توجروا.

جواب: ظاهر آهي ته هدايه ۾ جيڪو سبب ڄاڻايو ويو آهي ان مان سمجهجي ٿو ته ان باري ۾ اعتبار نڪاح جي ابتدائي حالت مطابق آهي. جڏهن عورت کي خبر پوي ته سندس وارث نڪاح ڪنهن هنڌ ڪرايو آهي، ته ان جي رضامندي ڇڏڻ لفظن کان سواءِ ظاهر نه ٿيندي ڇاڪاڻ ته ان ڏس ۾ زباني رضامندي ظاهر ڪري ته اهو عيب شمار نه ٿيندو ۽ نه ئي ان کي گهٽ حياءَ واري چئبو. ان ڪري سندس نه ڳالهائڻ جو ڪو سبب نه آهي، جيئن هدايه ۾ آهي ته جنهن کي (ٻي) شاديءَ جي خبر پهچي اها انهيءَ اعتبار سان رتڙ نه چئبي ته کيس ٻي شاديءَ جي خبر پهتي آهي، پر ٻئي مڙس سان همبستري ڪرڻ سبب اها رتڙ ليکبي. بيشڪ ان حالت جي ڪري به کيس حق بالغيءَ رهندو. ان جي تائيد فتح القدير مان ٿئي ٿي ته شاديءَ جي خبر پهچڻ مهل زال رتڙ هجي يا مڙس ننڍو ٻار هجي، ٻنهي صورتن ۾ خاموش رهڻ سبب سندن بالغيءَ جو حق باطل نه ٿيندو. غرض ته بالغيءَ جي استحقاق جو حڪم هر حالت ۾ برقرار رهندو، زال ڪنواري هجي يا رتڙ. مڙس پهريون هجي يا ٻيون، ان سان فرق نٿو پوي. اجازت وٺڻ جي مسئلي جو جيڪو حڪم آهي، ساڳيو حڪم هن مسئلي جو به آهي.

مسئلو: نو مسلم عورت ڄاڻي وائي نڪاح ڪري ته جيتوڻيڪ ان جو نڪاح غير ڪفو ۾ ڇو نه ٿئي، ان کي نڪاح ٽوڙڻ جو حق نه هوندو. ڇاڪاڻ غير ڪفو ۾ شادي ٿئي ته زال کي نه، پر وليءَ کي حق هوندو آهي ته اهڙو نڪاح ٽوڙائي. مٿين صورت ۾ اها ڳالهه ثابت نٿي ٿئي ته شادي غير ڪفو ۾ ٿي آهي، ڇاڪاڻ ته (مڙس) جو ٻيءَ ڏاڏو مسلمان ۽ آزاد آهن. ڪفو هجڻ جي لاءِ اهائي ڳالهه ڪافي آهي. نو مسلم زال هن اعتبار سان ته ان جو ٻيءَ ڏاڏو ڪافر آهن، مڙس جي برابر نه بلڪه ان کان گهٽ درجي ۾ آهي واللہ تعاليٰ اعلم. هدايه ۾ آهي ته وارث کي اعتراض جو حق ان وقت آهي، جڏهن مڙس زال جو ڪفو نه هجي. جيڪو شخص اسلام قبول ڪري ۽ رڳو سندس ٻيءَ مسلمان هجي، اهو ان شخص جو ڪفو نٿو ٿي سگهي، جنهن جا ٻيءَ ماءُ ٻئي مسلمان هجن. آزاديءَ جي ڪري جيڪو ڪفو حاصل ٿيندو آهي، ان جو مثال سڀني حالتن ۾ اسلام جو هجڻ آهي (يعني جوڙي مان هر هڪ جا

سڀ ويجهو وارث مثلاً ماءُ پيءُ، ڏاڏو آزاد يا مسلمان هجڻ تڏهن ڪفو ۾ مساوات ثابت ٿيندي -
 مترجم (عقد القلائد ۾ آهي ته انسان پنهنجي پيءُ جي جنس مان سڏبو آهي نڪي ماءُ جي نسل مان.
 ڇا توهان کي معلوم نه آهي ته رسول الله ﷺ جو فرزند ارجمند حضرت ابراهيم رضي الله عنه قريش
 جي نسل مان سڏجي ٿو حالانڪ سندن والده سڳوري (ماريه قبطي) مصري نسل جي هئي.

سوال: هڪ عورت کي مڙس مان پٽ ڄائو. مڙس گذاري ويو. ان دوران ڏڪار اچي ويو. اها
 عورت ڪنهن مالدار وٽ وٺي تان ته مزدوري ڪري پيٽ پالي. مالدار شخص مڙس عاشق ٿيو ۽ نڪاح
 کان سواءِ ان سان همبستري ڪندو رهيو، جنهن مان کيس پٽ ۽ ڌيءُ ڄاوا. ڏڪار ختم ٿيڻ بعد
 عورت جا مائٽ کيس واپس وٺي ويا. هاڻي پٽ بالغ آهن. ان صورتحال ۾ انهيءَ (ناجائز اولاد)
 جو وارث ڪير ٿيندو؟ ڇا سندس ٻئي ڀاءُ کي حق وراثت حاصل نه ٿيندو، صرف ماءُ کي حاصل ٿيندو؟

جواب: ظاهر آهي ته زنا سان جيڪو اولاد ٿئي، ان جو نسب پيءُ سان نه ماءُ سان هلندو. سراجيه
 ۾ آهي ته زنا جو اولاد پيءُ ڏانهن نه ماءُ ڏانهن منسوب ٿيندو. ان ڪري اهڙو اولاد ان عورت جو اولاد
 ليکيو ويندو. ان عورت مان جيڪو اولاد اهڙو نه آهي، يعني جائز نڪاح مان پيدا ٿيو آهي، اهو انهيءَ
 (ناجائز اولاد) جو مائيلو ڀاءُ چئبو. جيڪو ان جو وارث نه ٿيندو. ڇاڪاڻ ته عصبو نه آهي، جيئن
 سراجيه ۾ آهي ته جيڪو به مذڪر (نر) ميت سان واسطو رکي ٿو، اهو عصبو آهي. شريفيه ۾ آهي ته
 ميت جو جيڪو مائٽ ماءُ جي طرفان هجي، اهو عصبو نه ٿيندو، جيئن ماءُ جو اولاد ڇاڪاڻ ته اهو
 ”ذوات فروض“ مان آهي. بحر ۾ آهي ته مائيلو ڀاءُ عصبو نه آهي. انهيءَ ڪري پڇيل سوال ۾ نياڻيءَ
 جي ”وارث“ ماءُ ٿيندي. ڪنز الدفاتح ۾ آهي ته عصبو موجود نه هجي ته وارث ماءُ ٿيندي.

سوال: بيوقوف ڀاءُ پنهنجي صغيره پيڻ جو نڪاح قوم ۽ مائتن جي مشوري کان سواءِ ڏوراهين
 شهر ۾ ڌارين ۾ ڪري ڇڏيو. قبيلي جا ماڻهو پري مسافري ڪري نٿا سگهن. مڙس ”مهر معجل“ جو
 مطلب به نٿو سمجهي. ڇا ان صورت ۾ سندس ڪرايل نڪاح ۽ اهو به مهر معجل کان سواءِ صحيح
 آهي؟ ۽ نابالغ ڇوڪريءَ جي مٽي ماءُ کان پري ڪرڻ صحيح آهي. پڻ مذڪوره صغيره کي بالغيءَ هيٺ
 جداني وجهڻ جو اختيار رهندو ۽ مهر معجل نه ملڻ سبب نڪاح ڪالعدم ٿي سگهي ٿو يا نه؟

جواب: بظاهر جيڪڏهن پيءُ ۽ ڏاڏي کان سواءِ ٻيو وارث مثلاً ڀاءُ غبن فاحش (پٽري نقصان) ۾
 مثلاً مهر مثل کان بغير شادي ڪرائي ته صحيح نه ٿيندي. درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن وارث پيءُ ۽
 ڏاڏو هجي ته غبن فاحش ۽ بغير ڪفو جي به نڪاح ٿي ويندو ۽ جيڪڏهن ٻيو وارث نڪاح ڪرائي ته
 غير ڪفو ۽ غبن فاحش ۾ نڪاح بلڪل نه ٿيندو. توهان کي خبر آهي ته مڙس ۾ مهر معجل ڏيڻ جي
 قدرت جو هجڻ ڪفو جي شرطن مان آهي (جواهر الاخلاطي). مهر مان مراد اها رقم بروقت ۽ جلد
 ادا ڪرڻ هوندي آهي، جنهن جو سماج ۾ رواج هجي. بحر ۾ آهي ته جيڪو انهن ٻنهي ڳالهين جي يا
 ٻنهي مان هڪ جي قدرت نٿو رکي اهو ڪفو نه چئبو. انهيءَ بنياد تي ڀاءُ نڪاح ڪرائڻ لاءِ وارث نٿو
 ٿي سگهي ۽ جيڪو مڙس مهر نٿو ادا ڪري سگهي، اهو ڪفو نه چئبو. خزانه المفتين ۾ آهي ته پيءُ
 ڏاڏي کان سواءِ ٻئي وارث کي غير ڪفو نڪاح ڪرائڻ جو اختيار نه آهي. نون سالن تائين ماءُ جي

حضانت (پالنا جو حق) ثابت آهي يعني انهيءَ عمر تائين اولاد نگرانيءَ ۾ رهندو. ان تي فتويٰ آهي (درمختار) امام محمد رحمۃ الله عليه کان روايت آهي ته ماءُ ۽ ڏاڏي جو ساڳيو حڪم آهي. فتنه فساد وڌي وڃڻ جي ڪري ان تي به فتويٰ آهي. معلوم ٿيو ته جيستائين نياڻيءَ ۾ مرد وٽ وڃڻ جي صلاحيت پيدا نه ٿئي، تيستائين ماءُ جي نگرانيءَ ۾ رهندي. ٻي ڳالهه اها ته مذڪوره صورت ۾ جيڪڏهن مرد ڪفو هجي، مهر معجل ڏيڻ جي سگهه به رکي ٿو ۽ نياڻيءَ جي شادي به ٿي وڃي ٿي، تڏهن به بالغ ٿيڻ بعد چوڪريءَ کي اختيار رهندو (هدايه)

سوال: مسلمات حيات خاتون قاضيءَ وٽ زيد کي وٺي آئي ۽ چوڻ لڳي ته مون کي هن مان هڪ ڌيءُ آهي جيڪا زناڪاريءَ جو نتيجو آهي، ان جي شادي ڪرائڻ جو حق منهنجو آهي. ملزم قاضيءَ آڏو اقرار ڪيو ته مون مسلمات حيات خاتون سان نڪاح ناهي ڪيو (ناجائز لاڳاپا قائم ڪيا هئا) هڪ ٻه ڏينهن بعد ملزم دعويٰ ڪئي ته مٿين عورت سندس زال آهي. ان صورتحال ۾ انهيءَ نياڻيءَ کي شادي ڪرائڻ جو حق ماءُ کي رهندو يا پيءُ کي؟ خاص ڪري جڏهن ته اهڙي اولاد تي زانيءَ جي دعويٰ به صحيح نٿي رهي ۽ قاضيءَ به ماءُ جي حق ۾ فيصلو ڏنو آهي. پوءِ جيڪڏهن عورت نياڻيءَ جو نڪاح عمرو سان ڪري ته ڇا زيد جي دعويٰ قابل سماعت هوندي يانه؟ ٻينوا وتوجروا.

جواب: بظاهر زيد جو قاضيءَ آڏو (ناجائز لاڳاپي جو) اقرار ڪرڻ، سندس خلاف هڪ قسم جي حجت آهي ان ڪري (اهڙي مجرمانه) اقرار کان بعد ملزم جي دعويٰ ناقابل سماعت آهي. محيط ۾ آهي ته انسان جو اقرار ان جي خلاف حجت آهي. ظاهر آهي ته زيد (مذڪوره اقرار) روڪڻ تي قادر هو، جڏهن ان کان باز نه رهيو ته ٻين لفظن ۾ ان (گناه جو) ڪندڙ ٿيو. جامع الفصولين ۾ آهي ته جيڪو (گناه جي) اقرار نه ڪرڻ تي قادر آهي، تڏهن به اقرار ۽ اعتراف ڪري ٿو ته ان جو مطلب آهي ته اهو ان ڪم جو ڪندڙ آهي. (مجلس ۲) پيءُ جي موجودگي نڪاح کي صحيح بنائي ٿي جيئن درمختار ۾ آهي ته پيءُ ڪنهن کي حڪم ڪري ته منهنجي صغيره جو نڪاح ڪراءِ. ان هڪ مرد ۽ ٻن عورتن جي آڏو سندس شادي ڪرائي ڇڏي ۽ پيءُ به حاضر هو ته نڪاح صحيح ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته حڪمي اعتبار سان پيءُ ئي نڪاح ڪرائيندڙ آهي.

سوال: صالح شخص پنهنجي ننڍڙي نياڻي عمرو کي نڪاح ۾ ڏني جيڪو پهريائين بدعتي ۽ بي نمازي هو، پوءِ توبه ڪيائين. مڙس شاديءَ کان پوءِ وري ٻارين ۽ نشي پتي ۾ ڪاهي پيو. ان صورت ۾ حڪم ڪهڙو آهي؟

جواب: شرعي اعتبار سان بيان ڪيل نياڻي بالغ ٿيڻ کان بعد ”سوءِ الاختيار“ (غلط هلت) سبب نڪاح ٽوڙائڻ جي دعويٰ ڪري سگهي ٿي، جيتوڻيڪ پيءُ نڪاح ڪرايو هجي. پڻ وليءَ کي حق آهي ته صغير يا صغيره جو نڪاح ڪرائي، جيتوڻيڪ اهي شادي شده هجن (يعني ٻيو نڪاح ڪندڙ هجن) اهڙو نڪاح لازماً قائم ٿيندو، جيتوڻيڪ غبن فاحش يا بغير ڪفو ۾ ڪيو ويو هجي. بشرطيڪ ولي پيءُ يا ڏاڏو هجي ۽ کيس نڪاح ڪندڙ جي غلط هلت معلوم نه هجي. جيڪڏهن سندس غلط هلت معلوم هجي ته ان سان نڪاح نٿو ڪرائي سگهي. نڪاح ڪرائيندڙ پيءُ ڏاڏي کان

سواءِ ٻيو وارث هجي ته ان جو نڪاح نه ٿيڻ فاحش ۾ ڪرائي سگهجي ٿو ۽ نه غيرڪفو ۾ (تنوير الابصار- ربانہ) فاسق شخص نيڪ مرد جي ڌيءَ جو ڪفو نٿو ٿي سگهي، جيتوڻيڪ (صالح مرد) ٻانهو هجي (شرح وقايہ) مسلمان عورت بالغ ٿئي ۽ اسلام جون چڱايون نٿي اختيار ڪري ته پنهنجي مڙس لاءِ ٻانهن ٿي ويندي (درمختار) (قاضي غلام محمد عفي عنه - قاضي صادق علي)

مخدوم عبدالواحد صديقيءَ اختلاف ڪندي فرمائي ٿو ته واضح هجي ته نڪاح مهل مڙس هر قسم جي برابر ۽ نشي پتي کان توبه ڪري صالح ٿئي ۽ انهيءَ بنياد تي نياڻيءَ جو پيءُ ان کي رشتو ڏئي ٿو، پوءِ وري پنهنجي ساڳيءَ حالت ڏانهن موٽي وڃي ٿو ته ان سان نڪاح ڪالعدم نه ٿيندو. ڇاڪاڻ ته نڪاح ۾ ڪفو جو اعتبار فقط شروعات ۾ هوندو آهي. خزانه المفتين ۾ آهي ته ڪفو جو معاملو شروعاتي حالت سان تعلق رکي ٿو، يعني هي شرط لاڳو نٿو ڪري سگهجي ته جيڪڏهن مڙس مستقل طرح ڪفو تي قائم نه رهندو ته شادي ڪالعدم ٿي ويندي. متانه ۾ صفناقيءَ جي حوالي سان آهي ته جيڪڏهن پيءُ ڪفو ۾ نياڻي پڙتائي، پوءِ مڙس فاسق فاجر، دهشت گرد ٿي وڃي ته نڪاح ڪالعدم نه ٿيندو. جيڪڏهن اهڙو مڙس رڳو نياڻيءَ جو سڱ وٺڻ لاءِ بظاهر نيڪ ٿئي، درپهره فاسق فاجر، نشاني هجي، سندس انهيءَ ڪوڙي ۽ فريب ڪردار جي بنياد تي پيءُ کيس سڱ ڏنو ۽ شادي ڪرڻ کان بعد سندس اصلي روپ سامهون آيو ۽ زال وٽس رهڻ نه گهري ته کيس حق بالغيءَ هيٺ جدائيءَ جو اختيار آهي، جيئن سراجيءَ ۾ آهي ته ڪنهن پنهنجي ڌيءَ جي شادي اهڙي مرد سان ڪرائي جنهن چيو ته آئون شرابي نه آهيان، پوءِ سهري کيس شراب پيئندي ڏنو. ان دوران چوڪري به بالغ ٿي ۽ چيائين ته آئون مڙس کان راضي نه آهيان ته منجهن جدائي ڪرائي ويندي. رهيو اهو چوڻ ته پيءُ ”اختيارات جو غلط استعمال ڪيو“ اهو دليل هن مسئلي ۾ ثابت نٿو ٿئي ڇاڪاڻ ته واسطيدار ماثوره کي نيڪ ڄاڻي پوءِ انهيءَ شادي ڪرائي آهي. پيءُ جي ناجائز اختيارات جو الزام ان وقت ثابت ٿئي سگهي ٿو جڏهن واقعي اهو ان معاملي ۾ بدنام هجي، انهيءَ ڪري فتح القدير ۾ آهي ته هڪ شخص اختيارات جو غلط استعمال ڪري ته ضروري نه آهي ته انهيءَ شخص وانگر هجي جيڪو هميشه ”اختيارات جي غلط استعمال“ ۾ بدنام هجي. پنهنجي نياڻيءَ لاءِ پيءُ جنهن شخص جو انتخاب ڪيو جيڪڏهن اتفاق سان اهو غلط ڪار نڪري پوي ته ان جي ڪري نڪاح ٽوڙڻ لازم نه آهي (مخدوم مدظلہ)

سوال: صغيره جو پيءُ مسافريءَ جيتري مفاصلي تي ويل آهي ته ڇا ماءُ کي حق آهي ته پنهنجي نياڻيءَ جو نڪاح ڪرائي؟

جواب: ماءُ نڪاح ڪرائي سگهي ٿي ڇاڪاڻ ته ويجهي وارث جي غير موجودگي ۾ پري جو وارث نڪاح ڪرائي سگهي ٿو (درمختار) (هن تي ان جاتل مهر آهي) محمد صادق متعلوي ان تي تنقيد ڪندي لکي ٿو ته اها عجيب و غريب فتويٰ آهي جنهن ڏانهن ڌيان ڏيڻ جي ضرورت نه آهي. اهو چوڻ صحيح نه آهي ته ويجهو وارث موجود نه هجي ته پري جو وارث (يعني ماءُ) شادي ڪرائي سگهي ٿي، ڇاڪاڻ ته سفر مفاصلي تي موجود هجي، حالانڪ ان جي موجود هجڻ جي صورت ۾ ماءُ وارث ٿيڻ جي حقدار نه آهي. هدايه ۾ آهي ته ”عزيزن قريبن مان جيڪي عسبا نه آهن، انهن کي نياڻيءَ جي

شادي ڪرائڻ جو حق آهي. يعني جڏهن ته عصبي وارا مائت نه هجن. خانيه ۾ آهي ته ”عصن جي غير موجودگيءَ ۾ آزاد ٿيل عورت جو آقا وارث آهي، ڇاڪاڻ ته عصبا نه هجن ته اهوئي عصبو آهي. ماءُ جي مٿن مان جيڪو مائت جو ورثو وٺي سگهي ٿو اهو ان جي صغير اولاد جو نڪاح ڪرائڻ لاءِ وارث ٿي سگهي ٿو. (ذوي الرحمٰن مان) ويجهو وارث ماءُ آهي.“ هن لکت مان معلوم ٿيو ته عصبي جي موجودگيءَ ۾ ٻيا عزيز وارث نٿا ٿي سگهن. انهيءَ ڪري مٿئين سوال جو مٿي ڄاڻايل جواب صحيح نه آهي. حقيقت حال کي الله تعاليٰ ئي چڱيءَ ريت ڄاڻي ٿو (محمد صادق متعلوي)

اختلاف ظاهر ڪندي، علامه بوبڪاني لکي ٿو ته ”حاشيه مسڪين“ نالي ”فتح مين“ ۾ آهي ته ويجهي وارث جي غير موجودگيءَ سبب، نسب ۾ جيڪو پري جو وارث آهي، سو وارث ٿي سگهي ٿو جيئن تنوير الابصار وغيره ۾ آهي، يعني قريبي وارث ڏوراهين وارث کي شادي ڪرائڻ کان روڪي سگهي ٿو، جيئن خلاصه ۾ آهي. اسان جي شيخ جو شيخ پنهنجي حاشيه ۾ فرمائي ٿو ته پري جي وارث مان مراد سواءِ قاضي جي ٻيو ڪو نه آهي ڇاڪاڻ ته اهوئي ظلم ۽ زيادتي کي پنجنو ڏئي سگهي ٿو. نهرجو مصنف ڄاڻائي ٿو ته قريب ۽ پري جي وارثن مان مراد فقط نسبي مائت آهن، جيئن عقد الفرائد ۾ آهي (فتح القدير) مصنف ”اختصار انفع الوسائل“ سوال جي جواب ۾ لکي ٿو ته ويجهن ۽ ڏوراهن وارثن مان مراد نسبي وارث آهن، جيئن ابن شحنه ان طرف ڌيان ڇڪرايو آهي (فاضل دين محمد بوبڪاني)

ان ڏس ۾ مخدوم عبدالواحد سيوستانی مدظله اختلافي فتويٰ ۾ ڄاڻائي ٿو ته: بظاهر جيڪڏهن عصبو واقعي موجود نه هجي مثلاً مري وڃي يا حڪمي اعتبار سان موجود نه هجي جيئن اهڙو غائب هجي جو سندس واپسي ممڪن نه هجي ته ان صورت ۾ ماءُ وارث آهي. ان ڏس ۾ فقهي عبارتن جو اهوئي مطلب آهي. هي حڪم صرف ايترو محدود نه آهي ته عصبو وفات ڪري وڃي ته پوءِ ماءُ وارث ٿي سگهي ٿي جيئن گمان ڪيو ويو آهي. حمادي ۾ آهي ته جيڪڏهن نياڻيءَ جو عصبو نه هجي ۽ ان جي شادي ماءُ يا خال پلائيءَ جي جذبي هيٺ ڪرائي ته امام ابوحنيفه وٽ جائز آهي. روايت ۾ آهي ته هڪ عورت ڏي جي شادي ڪرائي، پوءِ سندس وارث آيا ۽ معاملو حضرت علي رضي الله عنه وٽ نبيري لاءِ آيو، جنهن نڪاح کي جائز رکيو. جيڪڏهن چئجي ته اها روايت حجت نٿي ٿي سگهي ڇاڪاڻ ته اتفاقي مسئلو آهي ته وارثن جي موجودگيءَ ۾ ماءُ کي شادي ڪرائڻ جو اختيار نه آهي. ان اعتراض جو جواب اهو آهي ته ٿي سگهي ٿو ته وارث غائب هجن جيئن هن لفظن مان ظاهر ٿئي ٿو ته ”پوءِ آيا“ يعني غير حاضر ۽ غائب هئا، بعد ۾ آيا، ان ڪري صحابيءَ جي ”اثر“ ۽ ”خبر“ يعني عمل مان دليل وٺڻ جائز ثابت ٿيو. دراصل ماءُ ان وقت وارث نٿي ٿي سگهي جڏهن عملاً اصلي وارث موجود هجن. ان جي تائيد حماديءَ مان ٿئي ٿي. ڪتاب جي مصنف کان بخارا شهر ۾ سوال ڪيو ويو ته ڇا ماءُ پنهنجي صغيره جي شادي ڪرائي سگهي ٿي، جڏهن ته سندس وارث نصف شهر ۾ آهي؟ جواب ڏنائين ته ائين ڪرڻ جائز آهي. علامه قاضي سفيدي فرمائي ٿو ته ٻنهي شهرن ۾ مسافريءَ جيترو مفاصلو آهي. فقيه ان کي ”غيبه منقطعه“ (يعني مسافريءَ جي مدت) چون ٿا، اهو سنو قول آهي. جائز نه هجڻ بابت جيڪو پهريون جواب ڏنو ويو آهي ان جو سبب هي آهي ته شرعي مسافري جي مفاصلي جي ثابتي نٿي ٿئي. قاضي سفيديءَ جو جواب هن صورت ۾

آهي ته مسافريءَ جي مدت ثابت هجي. ثابت ٿيو ته وارث جي غائب هجڻ جي صورت ۾ ماءُ نياڻيءَ جي شادي ڪرائڻ جو اختيار رکي ٿي نه ته انهيءَ قول جي ضرورت نه ٿيندي جنهن ۾ سبب ڄاڻايو ويو آهي ته مسافريءَ جي مدت جي خبر نه آهي، اسان جيڪو لکيو آهي، ان سان اهي شبها ۽ مونجهارا ختم ٿي وڃن ٿا جيڪي فقهي ڪتابن جو مطالعو نه ڪرڻ جو نتيجو آهن، واللہ تعاليٰ اعلم.

سوال: دين پاڻي اسلام قبول ڪري هڪ شخص سان شادي ڪئي جنهن پاڻ کي اشرف ظاهر ڪيو پر حقيقت ۾ شريف نه هو. ان صورت ۾ دين پاڻي کي نڪاح توڙائڻ جو حق آهي يا نه؟

جواب: جيڪڏهن دين پاڻيءَ سوچي سمجهي ان سان نڪاح ڪيو ته پوءِ کيس نڪاح توڙائڻ جو حق نه آهي، ڀلي سندس مڙس ڪفو نه هجي پر جيڪڏهن مڙس ان سان دوکو ڪندي غلط نسب ٻڌائي ٿو ته پوءِ ٻئي ڪفو ثابت نه ٿين ته ٻنهي کي نڪاح توڙائڻ جو اختيار آهي. مڙس زال جو همسر ۽ مٿ نه هجي ته صرف عورت کي به اهو استحقاق حاصل ٿيندو. پر زير بحث مسئلي ۾ مڙس زال جو ڪفو بلڪ ان کان به وڌيڪ ثابت ٿئي ٿو ڇاڪاڻ ته مڙس جو پيءُ ڏاڏو آزاد ۽ مسلمان آهن، جڏهن ته زال جو پيءُ ڏاڏو (هندو آهن) مسلمان نه آهن، ان ڪري زال کي نڪاح توڙائڻ جو اختيار نه آهي واللہ تعاليٰ اعلم. بحر ۾ آهي ته مرد عورت جي آڏو پنهنجو جيڪو نسب بيان ڪري، بعد ۾ ان کان ان جو نسب گهٽ ثابت ٿئي ته ڪفو نه ليکيو ويندو ۽ ٻنهي کي نڪاح توڙائڻ جو اختيار حاصل ٿيندو. جيڪڏهن ڪفو آهي ته عورت کي اختيار حاصل ٿيندو. عقد الفرائد ۾ آهي ته انسان پنهنجي پيءُ جو سڏبو آهي نڪي پنهنجي ماءُ جو، جيئن حضرت ابراهيم بن محمد رسول الله ... قريشي سڏجي ٿو حالانڪ ان جي ماءُ قبضي هئي. اهڙي طرح حضرت اسماعيل عليه السلام پنهنجي پيءُ ڏانهن منسوب آهي نڪي پنهنجي ماءُ حضرت هاجرہ رضي الله عنها ڏانهن، (جيڪا مصري آهي) درمختار ۾ آهي ته ڪنهن شخص جو صرف ماءُ جي طرفان شريف النسب هجڻ جو اعتبار نه آهي.

تحقيق: ڪنزالدقائق جي شرح ڪشف الرموز آهي ته جنهن جي ماءُ شريف هجي، پر پيءُ شريف نه هجي ته اهو شريف نه ٿيندو. حموي حاشيه مسڪين ۾ آهي ته عورت پنهنجي قوم ۽ خاندان لاءِ وصيت ڪري ته سندس پٽ ان ۾ داخل نه ٿيندو، جيستائين ان جو پيءُ به ان مان هجي. واضح ٿيو ته ضروري نه آهي ته شريف عورت جو پٽ به شريف سڏجي. ان ڏس ۾ بحر جي ”فتاويٰ زيبه“ ۾ آهي ته جيڪڏهن پيءُ شريف نه هجي ته پٽ ماءُ وانگر شريف نه سڏبو. اهي ڏوايتون هن مڃيل اصول جي موافق آهن ته انسان پنهنجي پيءُ جي ذات مان سڏبو آهي. هدايه ۾ آهي ته اولاد جو نسب ماءُ سان نه پيءُ سان هلندو آهي، جيئن حضرت ابراهيم رضي الله عنه جي ماءُ ماريه قبضي مصري هئي، پر سندس نسب قريشي آهي ۽ حضرت اسماعيل عليه السلام ابراهيم عليه السلام جي نسب مان آهي نه حضرت هاجرہ رضي الله عنها جي نسب مان. درمختار ۾ آهي ته رڳو ماءُ طرفان شريف النسب هجڻ معتبر نه آهي. البتہ ان شخص کي ان جي غير تي يعني جنهن جو ماءُ پيءُ ٻئي شريف نه هجن، هڪ لحاظ سان فوقيت ۽ مان حاصل ٿيندو. انهيءَ اصول پٽاندڙ جنهن جي ماءُ شريف خاندان جي هجي، اهو ان کان وڌيڪ چڱو آهي جنهن جي ماءُ شريف خاندان جي نه آهي. هاڻي سوال هي آهي ته ڇا ان

شخص کي سيد چئي سگهجي ٿو، جنهن جي ماءُ سيدياڻي هجي؟ مجمع الفتاويٰ ۾ آهي ته مون شيخ امام حميد الدين کان اهو سوال پڇيو، ان جواب ڏنو ته مون پنهنجي استاد شمس الامر ڪردري (۱) کي فرمائيند ٻڌو ته ان کي ”سيد“ چئي سگهجي ٿو ۽ دليل ڏنائين ته الله تعاليٰ جل شانہ حضرت عيسيٰ عليه السلام کي سندس ماءُ جي لحاظ سان نوح عليه السلام ۽ ابراهيم عليه السلام جو اولاد قرار ڏنو آهي. الله تعاليٰ جل شانہ جو ارشاد آهي ته: وتلك حجتنا آيتناها ابراهيم، (اها اسان جي حجت آهي جيڪا ابراهيم کي عطا ڪئي سون) التاويلات نالي ڪتاب ۾ آهي ته حضرت عيسيٰ عليه السلام اسحاق عليه السلام جي اولاد مان آهي (تبيين الحڪم)

سوال: زيد وفات ڪري ويو ۽ پويان زال ۽ هڪ ڌيءُ ڇڏيائين. ماءُ پنهنجي ڌيءُ جو نڪاح اهڙي شخص سان ڪرايو جنهن پاڻ کي ”سيد“ ٿي سڏرايو. بعد ۾ معلوم ٿيو ته سيد نه آهي پر ظالمين جي پيروڪارن ۽ ”ڪوٽوارن“ مان آهي. حالانڪ زيد جي نياڻي شريف خاندان مان آهي ان صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ظاهر آهي ته جيڪڏهن زيد جي ڌيءُ صغيره آهي ۽ ماءُ عصبو نه هئڻ جي صورت ۾ اهڙي مرد سان ان جي شادي ڪرائي آهي، جيڪو ظاهر ۾ ڪفو هو پر پوءِ خبر پئي ته ڪفو نه آهي ته چئبو ته درحقيقت ماءُ بغير ڪفو جي ان جي شادي ڪرائي آهي، ان ڪري اهو نڪاح باطل ٿي ويندو، جيئن بحر ۾ آهي. درمختار ۾ آهي ته اهڙي شادي ڪرائيندڙ وارث پيءُ ۽ ڏاڏي کان سواءِ چاهي ماءُ هجي تڏهن به اهو نڪاح باطل آهي ۽ غبن فاحش ۾ ته اصل نڪاح نه ٿيندو. جيڪڏهن چوڪري بالغ آهي ۽ ان جي ماءُ سندس مشوري سان هي سمجهي ته مڙس سيد آهي، ان جي شادي ڪرائي ٿي، پوءِ خبر پوي ٿي ته مڙس ڪفو نه آهي ته زال ۽ ان جي وارثن کي نڪاح ٽوڙائڻ جو اختيار آهي. جيڪڏهن مڙس جو ٻڌايل نسب ته ثابت نه ٿئي پر تڏهن به زال جو جوڙ ثابت ٿئي ته ان صورت ۾ رڳو زال کي نڪاح ٽوڙائڻ جو اختيار هوندو (بحر) مٿين صورت ۾ ماءُ کي به اهڙي نڪاح ٽوڙائڻ جو استحقاق نه رهندو، ڇاڪاڻ ته ماءُ ڪامل وارث نه هوندي آهي. بحر ۾ آهي ته ڪنهن جي شادي غيرڪفو ۾ ٿئي ته وليءَ کي ٽوڙائڻ جو اختيار آهي. هتي ”ولي“ مان مراد پيءُ يا ان جو عصبو يعني ڪامل وارث آهي. جيڪڏهن زال صغيره آهي ته پوءِ ذوا الارحام يعني ماءُ ۽ پيءُ ان حڪم ۾ شامل نه ٿيندا. غياثي ۾ آهي ته ڪنهن عورت جي آڏو سٺو نسب بيان ڪيو پوءِ ان کان گهٽ ظاهر ٿيو ۽ پڻ ثابت ٿيو ته اهو ڪفو نه آهي ته نڪاح ٽوڙائڻ جو حق سڀني کي آهي (خزانة-متانہ-ڪافيہ-عالمگيريہ)

سوال: ڏڪار جي زماني ۾ ٻانهي جيڪا حقيقت ۾ آزاد ٿيل آهي ان جي آقا سندس ڪنهن سان شادي ڪرائي ڇڏي ۽ اها به هن سبب جي ڪري راضي آهي ته متان منهنجو آقا ناراض نه ٿئي. اهو نڪاح جائز آهي يا نه؟

(۱) شمس الانمہ ڪردري وڏن علمائن مان آهي، جنهن جي باري ۾ مولانا شيخ عبدالقادر قرشي پنهنجي ڪتاب نالي ”جواهر المضية في طبقات الحنفية“ ۾ فرمائي ٿو ته عمومي اعتبار سان پاڻ دين جي امامن جو استاد مشهور آهي (حاشيو ڪتاب جو مسودو لکنئڊ طرفان)

جواب: بظاهر اها نڪاح ۾ دينداهستي زبردستي آهي. جيڪڏهن مڙس ڪفو نه آهي ته زال کي اهڙو نڪاح توڙائڻ جو اختيار آهي جيئن عالمگيريءَ جي عبارت جو مفهوم ان تي دلالت ڪري ٿو، ته جڏهن عورت مٿان نڪاح زبردستيءَ سان مڙهيو ويو هجي ته ڪفو ۽ مهر مثل تي شادي ڪر، پوءِ اها زبردستي ختم ٿي وئي ته هاڻي ان کي نڪاح توڙائڻ جو اختيار نه هوندو. ثابت ٿيو ته عورت کي تڏهن (فسخ نڪاح جو) اختيار هوندو جڏهن نڪاح غير ڪفو ۾ ٿيو هجي، واللہ تعاليٰ اعلم.

مسئلو: بحر ۾ آهي ته ڪجهه وارث جيڪي درجي ۾ برابر هجن راضي ٿين ته ڇن سڀ راضي ٿيا. برابريءَ جو شرط هن ڪري آهي ته جيڪڏهن پري جا وارث راضي هجن ته ويجهن وارثن لاءِ اعتراض جو حق باقي رهندو، فتح القدير وغيره ۾ ائين آهي. ذخيره ۾ آهي ته عورت اهڙي مرد سان شادي ڪري جيڪو غير ڪفو آهي پوءِ ان جي پيءُ سندس مڙس سان تڪرار ڪيو، جڏهن ته سندس پيءُ گهڻو پري مسافري تي ويل آهي يا پٺي وارث اعتراض ڪيو ۽ پيءُ غائب آهي ۽ مرد دعويٰ ڪري ٿو ته منهنجي اها شادي ويجهي وارث ڪرائي آهي ته جوابدار کي شاهد پيش ڪرڻ لاءِ چئبو، بي صورت ۾ نڪاح توڙايو ويندو. جيڪڏهن شاهد پيش ڪيائين ته انهن جي شاهدي قبول ڪئي ويندي ۽ پهرئين وارث کي اهڙو اطلاع ڪيو ويندو پر هن وارثن کي ٻڌائڻ جي ضرورت نه آهي. ثابت ٿيو ته پري جو وارث جدائي جي دعويٰ تڏهن ڪري سگهي ٿو جڏهن ويجهو وارث غائب هجي. اقرب وارث جي ڪرايل شادي جي شاهدن جي شاهدي ٻڌي ويندي ڇاڪاڻ ته هن دعويٰ ۾ اهوئي مدعيٰ عليه آهي.

تحقيق: ڪفو نه هجڻ جي صورت ۾ وارث کي اعتراض جو حق ايسٽائين آهي جيستائين ٻار پيدا نه ٿئي. اهوئي مذهب مختار آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي. تنوير ۽ مواهب الرحمن جي متن ۾ آهي ته بغير ڪفو جي نڪاح ٿئي ته جيستائين اولاد نه ٿئي وارث کي اعتراض جو حق آهي. ڪي چون ٿا ته هر صورت ۾ وارث کي اعتراض جو حق رهندو. بحر ۾ آهي ته ٻار پيدا ٿئي تڏهن به وليءَ کي نڪاح ختم ڪرائڻ جو اختيار رهندو. شيخ الاسلام به ائين فرمائي ٿو (معراج) پر شارح اولاد جو شرط لاڳو ڪن ٿا ۽ سندن ڪلام مان ظاهر ٿئي ٿو ته اهوئي صحيح مذهب آهي (خلاصه) ڪن عالمن هي سبب ڄاڻايو آهي ته جيئن ته ٻار ضايع ٿيڻ جو خطرو هوندو آهي، ان ڪري انهيءَ صورت ۾ وليءَ جو اهو استحقاق ساقط ٿي ويندو (برهان - درمختار)

فرض ڪجي ته جيڪڏهن ٻار پيدا ٿي پوءِ مري وڃي تڏهن به سندس حق اعتراض واپس نه ورندي، ڇاڪاڻ ته اصول آهي ته جيڪو حق هڪ ڀيرو ختم ٿي وڃي، اهو ٻيهر بحال نه ٿيندو. وري ڪي دليل ڏين ٿا ته ان سان ٻار کي شرمساري ڏسڻي پوندي، تنهن ڪري وليءَ جو حق ان صورت ۾ ساقط آهي (ڪافي) واللہ تعاليٰ اعلم.

قاضي مقبول شاهه جو سوال: آزاد بالغ عورت وارث جي اجازت کان سواءِ بنا ڪفو شادي ڪئي ۽ وارث ٻار ڄمڻ تائين اعتراض نه ڪيو. ان دوران مڙس مري ويو ۽ عورت ان مرد سان شادي ڪئي جيڪو سندس مرحوم مڙس جو ڪفو آهي ۽ ٻار به زندهه آهي ان صورت ۾ جيئن درمختار ۽ بحر ۾ آهي ته جنهن وليءَ جو استحقاق ساقط ٿئي ٿو، ان ڏانهن حق اعتراض واپس

ورندو آهي. جڏهن ته زال کي ٻيو حمل به آهي يا هن اصول جي بنياد تي اهو حق ان ڏانهن نه ورنڌو ته ”ساقط ٿيل حق وري بحال نه ٿيندو آهي؟“ ڪافي شافي جواب عطا فرمايو، الله جلشانه اوهان کي گهڻو اجر عطا فرمائي.

جواب: بظاهر جيئن برهان ۾ آهي ٻار ڄمندو ته وليءَ جو استحقاق ختم ٿي ويندو. مسلم اصول آهي، ته ساقط ٿيل حق واپس نٿو ٿئي (اشباه) پر اهو اصول پهرئين مڙس تي لاڳو ٿيندو، جنهن مان عورت کي ٻار ڄائو آهي، نه ٻئي تي جيڪو غيرڪفو آهي ۽ ان مان اولاد به ناهي ٿيو. ان ڪري موجوده صورت ۾ وارث جو نٿين سر استحقاق بحال ٿيندو، ڇاڪاڻ ته مونجهارو نٿون آهي، مڙس به نٿون آهي، پوءِ ٻئي مڙس جي غير ڪفو هئڻ سبب وليءَ جو استحقاق قائم رهندو. ان جي تائيد درمختار مان ٿئي ٿي. لکي ٿو: جڏهن عصبو غيرڪفو ۾ اعتراض ڪري ته قاضي نڪاح ٿوڙائي. جيڪڏهن اها عورت وري غيرڪفو ۾ نڪاح ڪري ته وليءَ کي ٻيهر اعتراض جو حق حاصل ٿيندو. واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب.

سوال: هڪ شخص ننڍڙي زينب کي اغوا ڪري پنهنجي ٻانهي ظاهر ڪيو. ڪجهه سالن کان پوءِ مائٽن کيس ڳولي لڌو ۽ ثابت ڪيائون ته نياڻي آزاد آهي. زيد جيڪو (اغوائين) مان آهي ان زينب سان نڪاح جي دعويٰ ڪئي پوءِ جيڪڏهن مالڪ سندس نڪاح زيد سان وجهي ڇڏي يا زينب زيد سان پنهنجي خوشيءَ سان نڪاح ڪري ڇڏي ته ڪهڙو حڪم آهي. جيڪڏهن تسليم ڪجي ته نڪاح ثابت ٿيو، پر وارث الزام هٿن ٿا ته زيد بي نمازي ۽ چور آهي، ان ڪري اسان جي نياڻيءَ جو ڪفو نه آهي. ڇا انهيءَ ڪري کين اهو نڪاح ٿوڙائڻ جو حق آهي؟ زينب جا مائٽ صلح پسند، نيڪ، پرهيزگار آهن پر سندن ڪرت ڪپڙا اٿن آهي، زيد فاسق هئڻ سبب زينب جو ڪفو ٿيندو يا نه؟ ٻينوا توجروا.

جواب: مالڪ زبردستيءَ نڪاح ڪرائي ۽ زال بالغه هجي ته ان جي اجازت تي ۽ نابالغه هجي ته وارث جي اجازت تي ڇڏيل آهي. جيڪڏهن بالغه ڪفو ۾ رضا خوشيءَ سان نڪاح ڪري ته صحيح آهي، غيرڪفو ۾ ڪري ته به صحيح آهي، پر پوئين صورت ۾ وارث کي جدائيءَ لاءِ ڏانهن ٿيڻ جو اختيار رهندو. رهيو زيد جو چور، بي نمازي، ڏوهارين جو ساٿاري هئڻ جو مسئلو ته اهي سڀ کان خسيس حرڪتون آهن (درمختار) پڻ ڪفو ۾ دينداري ۽ دياننداريءَ جو به اعتبار هوندو آهي. ان ڪري فاسق شخص نيڪ جو ڪفو نه ٿيندو جيئن درمختار ۾ آهي (دائود عفي عنه- محمد عالم عفي عنه- عبدالخالق عفي عنه)

مخدوم عبدالواحد صديقيءَ جي تحقيق

آزاد عورت کي ڏوڪي سان ٻانهي بنائڻ سان ڪو شخص ان جو مالڪ نٿو ٿي سگهي، اها آزاد آهي ۽ جيئن پهريائين هئي، تيئن آزاد رهندي. نابالغ هجي ته اغوائيءَ جو کيس ٻانهي ظاهر ڪري شادي ڪرائڻ باطل آهي، ڇاڪاڻ ته ڌارو آهي ۽ ان جو وارث ناهي. جيڪڏهن زال بالغه آهي ته فضولي (يعني ناجائز اختيارات ۽ هٽڪندا استعمال ڪرائي غير وارث جو ڪرايل) نڪاح آهي، جيڪو عورت جي اجازت تي ڇڏيل رهندو. مرد اخلاقي اعتبار سان ڪريل هجي ته ڪفو ۾ ان جو به

اعتبار ڪيو ويندو، جيئن صنائع ۾ آهي ته اهڙو نڪاح وارن کي توڙائڻ جو اختيار آهي. درر ۾ آهي ته آزادي الله جو حق آهي ڪنهن انسان کي ان جي مرضيءَ سان ٻانهو بنائڻ جائز نه آهي. هدايه ۾ آهي ته مسلمان کي ٻانهو بنائڻ جائز نه آهي. عالمگيريءَ ۾ آهي ته ڪو شخص ڪنهن بالغه صحيح، سمجهدار عورت جو ٻيو نڪاح ڪرائي ته جائز نه آهي. جيڪڏهن ڪرائيندو ته زال جي اجازت تي ڇڏيل رهندو. اجازت ڏئي ٿي ته جائز آهي، اجازت نٿي ڏئي ته باطل آهي. ”ڪنهن عورت پاڻ غير ڪفو ۾ شادي ڪئي ته وارن کي عار ۽ شرمساري سبب نڪاح توڙائڻ جو اختيار آهي.“ (هدايه)

جيتوڻيڪ ڪپڙا ٺاهڻ جي ڪرت خسيس آهي ۽ ان سبب جي ڪري زال مڙس جي بَرِيٽائي صلح ڪفو ٿي سگهي ٿي، پر بيديني جي ڪري مڙس صالح خاندان جي زال جو ڪفو نٿو ٿي سگهي. درمختار ۾ آهي ته فاسق عورت ديندار جي ۽ فاسق مرد، ديندار عورت جو ڪفو نٿو ٿي سگهي. تنوير الابصار ۾ آهي ته علامه ابو الفاسر کان پڇيو ويو ته هڪ مرد ڪفو ۾ شادي ڪئي، پر مهر ۽ خرچ ڏيڻ جي طاقت نٿو رکي. ~ ارڻ کي اهڙو نڪاح توڙائڻ جو اختيار آهي؟ جواب ڏنائين ته اسان جي عالمن جي مشهور روايت آهي ته جيڪو مهر ۽ خرچو نٿو ڏئي سگهي، اهو ڪفو نه آهي. واضح ٿيو ته مڙس هڪ حيثيت ۾ ڪفو هجي پر ٻي حيثيت ۾ ڪفو نه هجي ته وارن کي اهڙي نڪاح توڙائڻ جو اختيار آهي. جيڪو مڙس بدڪار ۽ ظالمن جو ساٿاري هجي، جڏهن ته اها خصلت ڪفو جي اعتبار سان سڀ کان ٻيڙي آهي، اهو ان حالت ۾ ڪيئن ٿو عذر ڪري ٿو؟ ڇو ٿو ٿي سگهي؟ چاهي زال جي ابي ڏاڏي جي ڪرت ڪپڙا سازي ٿي هجي. درمختار ۾ آهي ته ظالمن جو ساٿاري هجڻ ڪفو جو بدترين درجو آهي (مخدوم مدظله).

سوال: دعويٰ دار عدالت ۾ دعويٰ داخل ڪئي ته وارث جيڪو عصبو آهي، ان صغيرو مون کي نڪاح ۾ ڏني. زال چوي ٿي ته منهنجو نڪاح بلوغت کان پوءِ ٿيو آهي. ٻنهي مان ڪنهن جي دعويٰ جو اعتبار ٿيندو؟ مڙس جي مالدار هجڻ يا نه هجڻ ٻنهي حالتن مان ڪهڙي حالت جي شاهدن جي شاهدي مقدم ٿيندي؟ عصبو پهرئين ڏينهن مجلس جي آڏو چوي ٿو ته مسماٽ جو پيءُ طالب علم هو، پر ٻي پيشيءَ ۾ پئي جي چوڻ تي مٿان بيان ڏئي ٿو ته اهو حافظ قرآن ۽ مسجد جو امام هو. انهيءَ بيان جي روشنيءَ ۾ مسماٽ جو پيءُ عالمن ۾ شامل سمجهيو يا جاهلن ۾؟ ڇاڪاڻ ته حافظ عالمن ۾ شمار نٿو ٿئي. جڏهن بورچيءَ جي ڪم کي خسيس شمار نٿا ڪن ته ان کي چوڪيداريءَ جي ڪم سان ملائڻ عقلي ۽ نقلي اعتبار سان اجايو حڪم آهي يا نه؟ مسماٽ جي پيءُ جي نيڪ يا بد هجڻ ۾ اختلاف ٿي پوي ته ڪهڙن شاهدن جا بيان مقدم هوندا؟ ٻنهي ڳالهين جي شاهدي ڏيڻ وارا موجود هجن ته ڪنهن تي قسم ايندو؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو (سيد مقبول شاھ)

جواب: سوال ۾ ڪافي مسئلا پڇيا ويا آهن: ۱- ظاهر آهي ته بعد ۾ وارث جي اها دعويٰ ڪرڻ ته چوڪري نڪاح وقت صغيرو هئي، قبول نه ڪئي ويندي ڇاڪاڻ ته وقت گذري چڪو. فرض ڪجي ته واقعي اها نڪاح وقت ننڍي هئي تڏهن به وارث جي اجازت نه موجود هئي. ساڳيءَ ريت جڏهن چوڪري بالغ ٿي وئي ۽ نڪاح جو اقرار ڪيائين ته ٻين لفظن ۾ ان نڪاح کي قبول ڪيو ۽ اها سندس نڪاح جي اجازت ۽ رضامندي ليکي ويندي، تنهن ڪري نڪاح نافذ ٿي ويندو. جيتوڻيڪ ولي ان جي

اجازت ڏيڻ کان انڪار ڪري. درمختار ۾ آهي ته ننڍو ٻار واپار ڪري پوءِ وارث جي اجازت ڏيڻ کان اڳ بالغ ٿي وڃي ته سودو نافذ ٿي ويندو. ساڳيءَ طرح جڏهن ولي نڪاح کي ضمني اجازت سان سند جواز عطا ڪري ته پوءِ کيس هر ڀيرو اعتراض جو ڪهڙو حق آهي؟ ان ڪري سندس دعويٰ بيڪار چئبي. درمختار ۾ آهي ته (ڏيئي لپتيءَ جو) هڪ شرط هي به آهي ته ثابت ٿيڻ کان پوءِ اها شيءِ ان شخص وٽ لازماً موجود به هجي، نه ته دعويٰدار جي دعويٰ بيڪار ٿيندي. ۲- واضح هجي ته عجمين ۾ ڪفو نسب سان نه، پر ڪرت ۽ ڏنڌي جي اعتبار سان هوندو آهي. جيڪڏهن ڌرين جو پيشو ساڳيو يا ملندڙ جلندڙ هجي ته منجهن ڪفو ثابت ٿي ويندو، ڇاڪاڻ ته انهن خاندانن ۾ اڳ کان سڳانديءَ جو سلسلو جاري نه هجي. بحر ۾ آهي ته نسبي ڪفو جو رواج عربن ۾ آهي، عجمين لاءِ ان جو اعتبار نه آهي. ان ڪري عجمي هڪ ٻئي جا ڪفو آهن. وڌيڪ ڄاڻائي ٿو ته جيڪڏهن جوڙو عزت ۽ حيثيت ۾ هڪجهڙو يعني جوڙيدار هجي ته منجهن ڪفو ثابت ٿي ويندو. ۳- اميري ۽ مسڪيني ڪفو جو معيار نه آهي، البته ايترو ضرور آهي ته نڪاح مهل مڙس مهر معجل ۽ نڪاح کان بعد زال جو خرچ پڪو ادا ڪري سگهي، جنهن کي ”نان نفقو“ چئجي ٿو. جيڪڏهن هنن صفتن ۾ برابري نه هوندي ته اهڙو جوڙو هڪ ٻئي کان جدا ٿي ويندو. ”مالداري“ يا ”خوشحالي“ بذات خود مقصد نه آهي. فقيري يا محتاجي نه هجڻ جو مطلب به اهوئي آهي ته مڙس ايترو ڪلاش ۽ ڪنگلو نه هجي جو مهر ۽ خرچ به ادا نه ڪري سگهي ۽ سندس زال انصاف جا دروازا پئي ڪڙڪائيندي وتي. ۴- اصول مڃيل آهي ته معاملن ۾ ڌريون دعوائون ڪن ته اعتبار مقصد جو ٿيندو، نه ظاهري لفظن جو ۽ جيڪا ڌر دعويٰ ڪري ان کي شاهد پيش ڪرڻا پوندا ۽ قسم انڪاري ڌر تي ايندو (متانت) ۵- نڪاح وقت مڙس سرنديءَ وارو يعني مهرمعجل ادا ڪرڻ جي سگهه وارو هو يا نه؟ انهيءَ مسئلي تي شاهدن جا بيان متضاد هجن ته ڪنهن جي بيان کي ترجيح ڏيڻ ويندي؟ ان ڏس ۾ وضاحت نظر نٿي ملي. بحر ۽ فوائد ناجيه ۾ آهي ته عورت جو ولي شاهد پيش ڪري ته مڙس اسان جي نياڻيءَ جو ڪفو نه آهي ۽ مڙس شاهد پيش ڪري ته آءُ ڪفو آهيان ته اها شاهدي نه پر هڪ قسم جي خبر ڏيڻ آهي. يعني ته مٿيان ٻئي چٽا ترجيح جوڳا نه آهن. بعيد نه آهي ته جيڪا ڌر دعويٰ ڪري ته مڙس ڪفو نه آهي، ان جا شاهد مقدم هجن، ڇاڪاڻ ته هن مسئلي ۾ حقيقتاً اهوئي دعويٰدار آهي، جيڪو پنهنجي نياڻيءَ جي مڙس جي عدم ڪفو سبب پنهنجو استحقاق استعمال ڪري رهيو آهي، جڏهن ته جوابدار ان جي برخلاف دعويٰ ڪري پنهنجو دفاع ڪري رهيو آهي. ان ڪري جوابدار جي شاهدن جا بيان به ٻڌڻ گهرجن، جيئن ڪيترن معاملن ۾ اهڙيون صورتون هونديون آهن. جامع الفصولين ۾ آهي ته جنهن وٽ پنهنجي دعويٰ جي دفاع ۾ شاهد هجن ان جي دعويٰ ثابت ٿي ويندي. غرض ته مڙس جيڪڏهن شاهديءَ جي روشنيءَ ۾ ثابت ڪري ته نڪاح مهل مهرمعجل ادا ڪرڻ جي قابل هو ته سندس بيان ٻڌو ويندو. اها ڳالهه ته اوهان کي معلوم آهي ته جوابدار وٽ شاهد هجن ته اصولاً ان جي شاهدن جا بيان نه ٻڌبا آهن، البته جيڪڏهن ان سڌيءَ طرح ان جو حق ثابت ٿيندو هجي ته پوءِ سندس شاهدن جا بيان ٻڌبا ويندا (جامع الفصولين - هدايه) انهيءَ ڪري زير بحث مسئلي ۾ جيڪڏهن مڙس جوابي دعويٰ يا آڏي پڇا دوران ثابت ڪري ته نڪاح مهل کيس مهر وغيره ادا ڪرڻ جي سگهه هئي ته ان سڌيءَ طرح

ان جي شاهدن جي دعويٰ قبول ڪئي ويندي. ۶- رهيو معاملو وليءَ جي بيان بدلائن جو ته هڪ پيشيءَ تي هڪڙو ۽ ٻي پيشيءَ تي ٻيو بيان ڏنو اٿس ته سندس آخري بيان قبول نه ڪبو، ڇاڪاڻ ته اهو پهرئين بيان تي واڌارو بيان آهي. قنیه پر آهي ته هڪ شخص دعويٰ ڪري، ان تي شاهد به پيش ڪري ۽ سندس دعويٰ يا شاهديءَ يا ٻنهي ۾ خلل به هجي پوءِ ٻي مجلس ۾ اها دعويٰ يا شاهدي بغير خلل ۽ زيادتيءَ جي دهرائي ته اها قبول نه ڪئي ويندي، جيتوڻيڪ ٻنهي دعوائن ۾ تناقض نه به هجي ڇاڪاڻ ته ڪڏهن بظاهر معلوم ٿيندو آهي ته ٻئي جي چوڻ تي بيان بدلائي ٿو يا حيلو هلائي ٿو ۽ ان قول تي فتويٰ آهي (مفروق) ۷- جيڪڏهن مڙس دعويٰ ڪري ته نڪاح وقت کيس مهر ادا ڪرڻ جي سگهه هئي ته جوابدار پنهنجي حق جو دفاع قاضيءَ جي مجلس ۾ ڪري ته صحيح آهي (الوامع التبيان) مجلس جي ختم ٿيڻ کان هڪ به گهڙي يا ڏينهن به بعد ۾ پنهنجي حق جو دفاع ڪري ته سندس بيان ڌيان جوڳو نه رهندو، اهوئي قول فتويٰ لاءِ پسندیده آهي. ۸- ڪنهن شخص جي قاري يا امام هئڻ جو مطلب هي نه آهي ته ”عالم دين“ به آهي. حسب المفتين پر آهي ته جيڪو ايمان، نماز جا فرض، واجب، سنتون ۽ ٽيهه چاليهه مسئلا ڄاڻي، يا ڪاتب ۽ قاري هجي ته اهو عالم نه پر مسلمان چئبو ڇاڪاڻ ته مسلمان لاءِ ايترو علم ڄاڻڻ ضروري آهي. ۹- عرف عام ۾ پيشي جي خسيس ۽ معزز هجڻ جو اعتبار ٿيندو آهي. ان ڪري جيڪڏهن سماج ۾ بورچيءَ جو ڌنڌو خسيس شمار نٿو ٿئي ته پوءِ هروڀرو ان کي خسيس شمار ڪرڻ بلڪل اجايو حڪم هلائين آهي. ۱۰- نڪاح وقت زال مڙس جو صلح ڪرڻ يا وارث جو الزام هئڻ ته مڙس فاسق آهي، اهڙو ئي اختلافي مسئلو آهي، جهڙو مٿي بيان ڪيل تڪراري معاملو ته نڪاح وقت مڙس ۾ مهر وغيره ادا ڪرڻ جي سگهه هئي يا نه؟ ان جي تفصيل بيان ڪري چڪا آهيون. صلح ٿيڻ ۽ نيڪ هجڻ جي دعويٰ جو اصل مقصد آهي مڙس جو پاڻ کي زال جو ڪفو ثابت ڪرڻ، ان ڪري ان جا شاهد مقدم آهن ڇاڪاڻ ته جوابدار دراصل پنهنجي حق جو دفاع ڪري رهيو آهي، جيئن بيان ٿيو واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب.

حيلو: فتاويٰ بخاريه ۾ آهي ته صغيره ۽ صغير ۾ جدائي ڪرائڻ لاءِ حيلو هي آهي ته پيءُ ڻوي ڪري ته مڙس خرچ ڏيڻ کان عاجز آهي يا چوي ته نڪاح هني جي لفظ سان ٿيو يا چوي ته وارث نڪاح نه ڪرايو آهي، پوءِ قاضي پنهنجو فيصلو ڏئي. ان ڏس ۾ هيءُ نه چيو ويندو ته قاضي خیار بلوغ جي ڪري نڪاح نسخ ڪرايو آهي. اهو حيلو قنیه جي جواب جي تائيد ڪري ٿو.

پر واضح هجي ته حنفي قاضيءَ کي اهڙي حيله بازي فائيدو نه ڏيندي، ڇاڪاڻ ته خرچ کان عاجز هئڻ سبب نڪاح ٽوڙائڻ يا هبي جي لفظ سان نڪاح جو نه ٿيڻ اسان جو نه، امام شافعي رح جو مذهب آهي ۽ مقلد قاضي پنهنجي مذهب جي خلاف فيصلو نٿو ڏئي سگهي (قنیه) درمختار ۾ آهي ته مقلد پنهنجي مذهب جي خلاف فيصلو ڪندو ته نافذ نه ٿيندو ۽ سندس فيصلو ڦاڙي ڦٽي ڪبو، فتويٰ لاءِ اهوئي قول مختار آهي. وڌيڪ لکي ٿو ته اسان جي زماني وانگر غير مجتهد قاضي (مذهب جي برخلاف فيصلو ڏئي ته) عالمن جي اتفاق موجب اهو نافذ نه ٿيندو.

مسئلو: ڪلهوڙا عباسي آهن ۽ عباسي قريشي عرب آهن ۽ عربي قريش ۾ ڪفو ڌنڌي جي لحاظ سان نه، نسب جي اعتبار سان آهي، واللہ تعاليٰ اعلم. جامع الرموز ۾ آهي ته قريش ۽ عرب ۾ رڳو

نسب جو اعتبار هوندو آهي، نه اسلام جو اعتبار هوندو آهي، نه ڌنڌي جو جيئن محيط ۾ آهي.

سوال: ڪفو لاءِ ڪهڙا شرط آهن ۽ وارث کي ڪهڙن سببن جي ڪري اعتراض جو حق آهي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: عجم ۾ ڪفو نسب سان نه پر ڌنڌي سان آهي. خسيس ڌنڌي وارو شخص معزز خاندان جي نياڻيءَ جو ڪفو نٿو ٿئي سگهي، جيئن فراند ۾ آهي ته عجم ۾ نسب جو اعتبار نه آهي ان ڪري اهي قومون هڪ ٻئي جون ڪفو آهن. خزانه المفتين ۾ آهي ته عجمي قومن ۾ خسيس ڌنڌي وارا مثلاً، حيوانن جو علاج ڪندڙ سنگي هٿندڙ، ڪپڙي جي ڪٽ ڪندڙ، پنکي، چمر رنگيندڙ شخص، خوشبوءِ وڪٽندڙ، ڪپڙي جي ڪاروباري ۽ سوناري جا ڪفو نه آهن، اهوئي قول صحيح آهي. رهيو مسئلو اسلام ۽ آزاديءَ جو ته ان ڏس ۾ درمختار ۾ آهي ته ڪفو جي مسئلي ۾ عجمي قومن ۾ اسلام ۽ آزاديءَ جو اعتبار آهي. پوءِ جيڪو آزاد يا مسلمان نه هجي، اهو ان جو ڪفو نٿو ٿئي سگهي جيڪو آزاد ۽ مسلمان هجي، مگر عربن ۾ ڪفو نسب سان آهي، نه اسلام سان (قهرستاني بحواله محيط) عرب ۽ عجم ٻنهي هنڌ ڪفو ۾ ديانتداري ۽ پرهيزگاريءَ جو اعتبار آهي، ان ڪري فاسق صالح جو ڪفو نه آهي. مالي اعتبار سان مڙس ۾ ايتري سگهه هجڻ ڪفو ۾ شامل آهي ته زال کي مهر معجل ادا ڪري ۽ گهٽ ۾ گهٽ هڪ مهيني جو نان نفقو ڏئي سگهي. ڌنڌي وارو يا ملازم پيشه نه آهي ته هر روز ڪمائي ان کي ڪارائي سگهي. (درمختار) جيڪڏهن نسبي اعتبار سان ڪفو هجي پر مهر معجل ۽ خرچ پڪو ڏيڻ تي قادر نه هجي ته ان صورت ۾ به ڪفو نه ٿيندو. تنوير الايصا حاشيه الاشياء والنظائر ۾ آهي ته علامه ابو القاسم کان پڇيو ويو ته مرد عورت سان نسبي ڪفو ۾ شادي ڪئي، پر مهر ۽ خرچ ڏيڻ جي قدرت نٿو رکي ته ڇا وارث کي منجهن جدائي وجهڻ جو اختيار آهي؟ چيائين ته اسان جي علماءَ جي روايت موجب جيڪو مهر ۽ خرچ ادا ڪرڻ جي سگهه نٿو رکي، اهو ڪفو نه آهي. بدعتي رافضيءَ وانگر آهي، جيڪو سنيءَ جو ڪفو نٿو ٿئي سگهي (قهرستاني بحواله نتف) هڪجهڙا ڌنڌا ڪندڙ پاڻ ۾ ڪفو آهن (فتح القدير) پيشن ۾ گهڻي اڻ برابري رکندڙ پاڻ ۾ ڪفو نه آهن. سڀ کان خسيس چار پيشا آهن: ۱- ڪپڙو اڻڻ وارو ۲- سينگي هٿندڙ ۳- چمر رنگيندڙ (موچي) ۴- پنکي. ڪپڙو ٺاهيندڙ، سينگي هٿندڙ جو، چمر رنگيندڙ پنکي جو جوڙو آهي (برهان بحواله محيط) ڪفو جو مسئلو نڪاح ڪرڻ مهل طي ڪيو ويندو، جيئن خزانه المفتين ۾ آهي ۽ اهوئي مختار قول آهي. ڪو شخص چمر رنگيندڙ هجي پوءِ تاجر ٿي وڃي ته ڏسبو ته ان جو عار باقي آهي يا نه؟ عار ۽ عيب برقرار هجي ته ڪفو نه ٿيندو ۽ جيڪڏهن باقي نه هجي ته ڪفو ٿيندو. بحر ۾ آهي ته ڪفو جو سڀ کان گهٽ درجو ظالمن جي ساٿاري ۽ خدمتگار جو آهي. ساڳيءَ طرح درمختار ۾ به آهي. وارث جي اعتراض جي استحقاق لاءِ شرط آهي ته اولاد ٿيڻ کان اڳ دعويٰ داخل ڪري (تنوير) مٿئين سوال جو مون کي اهوئي جواب سمجه ۾ آيو آهي. والله تعاليٰ اعلم بالصواب.

سوال: سما، سميجا، لاکا، سهتا وغيره هڪ ٻئي جا ڪفو آهن يا نه؟

جواب: بظاهر عجم ۾ ڪفو نسب سان نه آهي جيئن فراند ۾ آهي، ان ڪري عجمي قومون ۽

خاندان هڪ ٻئي جا ڪفو آهن. البته سڳابنديءَ کان سواءِ ٻين ڪمن ۾ سندن درجو مساوي ۽ معتبر آهي. درمختار ۾ آهي ته عجمين ۾ اسلام، آزادي، ديانتداري ۽ پرهيزگاريءَ جو اعتبار آهي ان ڪري فاسق مرد نڪ عورت جو، يا ان جي ابتڙ معاملو هجي ته ڪفو ثابت نه ٿيندو، چاهي منجهس فاسقي ظاهر ظهور هجي يا ڳجهي هجي. مڙس مهر معجل ۽ گهٽ ۾ گهٽ هڪ مهيني جي خرچ ڏيڻ جي قدرت رکي يا هر روز ڪمائي ڪارائي. منجهس جماع جي قدرت به هجي. رنگريزيءَ جهڙا ڪم ڪندڙ درزيءَ جهڙن ڪم ڪندڙن جا ۽ درزي، ڪپڙي جي ڪاروباري يا تاجر جو ۽ وري اهي ٻئي طبعا عالم ۽ قاضيءَ جا ڪفو نه آهن. ظالمن جا ساتاري ۽ خدمتگار ته سڀ کان خسيس آهن. سما، سميجا ۽ اهڙين ٻين ذاتين مان جيڪو فاسق هجي، يا مهر معجل ۽ خرچ جي طاقت نه رکي يا ظالمن جو خدمتگار هجي اهو نڪ عورت جو ڪفو نٿو ٿي سگهي. فتح القدير ۾ آهي ته هڪجهڙو ڪم ڪندڙ مثلاً ڪپڙو ۽ عطر وڪندڙ پاڻ ۾ ڪفو آهن ۽ پري جا پيش ور ۽ ڪاروباري طبعا هڪ ٻئي جا ڪفو نه آهن. برهان ۾ آهي ته خسيس ڌنڌي وارا چار آهن: ۱- ڪپڙو اُٺندڙ ۲- سينگي هڻندڙ ۳- چمر رنگيندڙ ۴- پنگي. ڪپڙو اُٺندڙ، سينگي هڻندڙ جو، رنگيندڙ پنگيءَ جو يا ان جي ابتڙ جوڙو هجي ته اهي هڪ ٻئي جا جوڙو آهن. بحر ۾ آهي ته ڌنڌا قريب هجن ته منجهن ٿوري گهڻي تفاوت سان فرق نه پوندو ۽ اهي هڪ ٻئي جا ڪفو ثابت ٿي ويندا. ان ڪري ڪپڙو ٺاهيندڙ سنگي هڻندڙ جو، چمر رنگيندڙ بهاري ڏيندڙ جو، قلعي ڪندڙ لوهار جو ۽ عطر فروش ڪپڙو وڪندڙ جو ڪفو آهي. شمس الائم حلواني فرمائي ٿو ته ان قول تي فتويٰ آهي. (حرره مخدوم عبدالواحد سيستاني)

سوال: سنگي هڻندڙ چمر رنگيندڙ جو ڪفو آهي يا نه؟

جواب: سنگي هڻندڙ ۽ چمر رنگيندڙ ۾ ڪفو آهن، پر چمر رنگيندڙ جهڙن خاندانن جو ڪفو نه آهن. مٿي پيشن ۽ ڪرڻن جي طبقاتي ورهاست جو بيان ٿيو. فتح القدير ۾ بحواله شرح طحاوي آهي ته ويجهڙن ڌنڌن وارا پاڻ ۾ ڪفو آهن. مذڪوره ڪتاب جو مصنف درزيءَ کي چمر رنگيندڙ جو ۽ پنگيءَ کي سنگي هڻندڙ جو جوڙو شمار ڪري ٿو. اشباه ۾ آهي ته عورت غيرڪفو ۾ شادي ڪري ۽ وارث جدائي نه وجهي ته اها سندس رضا مندي نه ليکبي، چاهي عرصو گذري وڃي. (حرره مخدوم عبدالواحد سيستاني)

سوال: ڪپڙو اُٺندڙ نڪ ۽ ٿورو گهڻو قرآن پڙهيل شخص، لوڻ ڪڍندڙ جو ڪفو آهي يا نه؟

جواب: اهي پاڻ ۾ ڌنڌي ۾ برابر آهن ان ڪري وارث کي اختيار نه آهي ته اهڙي جوڙي ۾ جدائي وجهي. نهر الفائق ۾ آهي قريبي ڌنڌي وارا پاڻ ۾ ڪفو آهن پر پري وارا ڪفو نه آهن (مولوي احمد عفي عنه) وڌيڪ لکي ٿو ته ڪجهه قرآن پڙهيل مطلق جاهل جي مقابلي ۾ عالم آهي. درمختار ۾ آهي ته نسب جي ڀيٽ ۾ علم جو شرف وڌيڪ اهم آهي. فتح قدير ۾ آهي ته اسڪندريه (مصر) ۾ ڪپڙو ٺاهيندڙ عطر فروش جو ڪفو آهي، ڇاڪاڻ ته اتي ان کي خسيس نٿا سمجهن. اصل ڳالهه اها آهي ته جتي اهي ڳالهيون معيوب نه هجن اتي اعتراض قائم نه ٿيندو. (داؤد محمد عفي عنه - عبدالهادي عفي عنه)

جواب الجواب: ڪپڙو ٺاهڻ خسيس ڪم ۽ عار جو سبب آهي (محيط، سراجيه) هدايه ۾ آهي ته عورت پاڻ غير ڪفو ۾ شادي ڪري ته وارثن کي پنهنجو عار ختم ڪرڻ لاءِ اختيار آهي ته منجهن جدائي وجهرائي ڇڏين. مٿي برهان ۽ محيط جي حوالي سان چئن خسيس ڏنڌن جو بيان ٿيو. عنايه ۾ آهي ته ٻانها هڪ ٻئي جا ڪفو آهن، جنهن مان سمجه ۾ اچي ٿو ته لوڻ ٺاهيندڙ ڪپڙي اُٿندڙ جو ڪفو نه آهي، ڇاڪاڻ ته ان کي خسيس ڏنڌن مان شمار نه ڪيو ويو آهي. شهر اسڪندريه ۾ ڪپڙو ٺاهيندڙ کي خسيس نه سمجهڻ ۾ دليل نه آهي ته اهو هر هنڌ خسيس نه هجي، جيئن سنڌ ۾ ان پيشي کي خسيس خيال ڪيو وڃي ٿو. ڪفو ۾ دينداري ۽ غير دينداري جو به اعتبار نه آهي، بلڪ نيڪ بد هجڻ بلڪل الڳ معاملو آهي. شرافت جي اعتبار سان ويجهڙا ڏنڌا هڪ درجي ۾ آهن، جيئن ڪپڙو ۽ عطر وڪڻندڙ (فتح) ساڳئي طرح گهٽ حيثيت جا ڏنڌا مثلاً چمر رنگيندڙ (موچي) ۽ بهاري ڏيندڙ پنگي هڪ ٻئي جا جوڙ آهن (نهر الفائق) جيڪي ڏنڌا هڪ ٻئي جي مشابه آهن، سي هي آهن: بورچي، (چمر) رنگيندڙ، حجام، لوهار، قلعي ڪنڌڙ وغيره، اهي ڏنڌا ڪپڙو ٺاهيندڙ سان ملندڙ جلندڙ نه آهن. جيئن واضح آهي. لوڻ ٺاهيندڙ، ڪپڙو اُٿندڙ جو مٿ نه آهي.

سوال: مرحوم زيد صغير پٽ ۽ ڌيءُ ڇڏي ويو آهي. ان جا وارث هي آهن: سوٽ، ماءُ، ماما، نانو. سوٽ معتبر شاهدن جي روبرو ٻين وارثن کي اطلاع ڏيڻ کان سواءِ صغيره سان نڪاح ڪري ڇڏيو. ڇوڪري بالغ ٿي ته ان جي ماءُ، مامن ۽ ناني ڪفو يا غير ڪفو ۾ سندس نڪاح ڪري ڇڏيو. جڏهن ڇوڪريءَ جي سوٽ کي خبر پئي ته ان اڳواٽ نڪاح جي دعويٰ ڪئي. ان صورت ۾ سندس سوٽ جو ساڻس ٿيل نڪاح صحيح آهي؟ ۽ شريعت ۾ سوٽ کي حق آهي ته پنهنجيءَ بالغ سوٽ جو نڪاح ٻئي سان ڪرائي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: اهليت نه هئڻ سبب نه ننڍي پيءُ کي ولايت جو حق نه آهي ۽ نه ئي ٻانهي کي (هدايه) ان صورت ۾ اهو استحقاق عصبي ڏانهن منتقل ٿيندو. زير بحث مسئلي ۾ اهي آهن ان جا بالغ سوٽ، جيئن شرح وقايع ۾ آهي ته وارث کي صغيره جي نڪاح ڪرائڻ جو اختيار آهي ۽ وارث وراثت ۽ محرم هئڻ جي ترتيب سان عصبي وارا مانت آهن. ان ڪري عصبي جي موجودگيءَ ۾ ماءُ نڪاح ڪرائڻ جو اختيار نٿي رکي، ڇاڪاڻ ته ماءُ ان وقت وارث ٿي سگهي ٿي جڏهن عصبو موجود نه هجي (ملفتي - تنوير) نانو ذورحم يعني ماءُ جي طرفان مٿن مان آهي، جنهن کي شادي ڪرائڻ جو اختيار نه آهي، جيئن اشباه ۾ آهي ته نانو ذو رحم آهي ۽ حقيقي ڏاڏي وانگر نه آهي، ان ڪري عصبي جي موجودگيءَ ۾ نڪاح نٿو ڪرائي سگهي. ماما به ذورحم آهن انهن کي به مذڪوره صورتحال ۾ ناني وانگر نڪاح ڪرائڻ جو اختيار نه آهي. جيڪڏهن سوٽ پنهنجي سوٽ صغيره سان نڪاح ڪري ڇڏيو ته صحيح آهي. هدايه ۾ آهي ته سوٽ لاءِ جائز آهي ته پنهنجي سوٽ سان ”قبول آ“ چون کان سواءِ هنن لفظن سان شادي ڪري: ”مون توسان شادي ڪئي.“ جڏهن سوٽ جو نڪاح پنهنجي سوٽ سان صحيح ثابت ٿئي ته طلاق کان سواءِ سندس ٻئي هنڌ نڪاح ڪرائڻ جائز نه آهي. خزانه المفتين ۾ آهي ته ٻئي جي زال سان شادي ڪرڻ جائز نه آهي.

ضروري تحقيق: اصول مڃيل آهي ته عورت غيرڪفو ۾ نڪاح ڪري ته خانداني وقار جي تحفظ ۽ عار کان بچڻ لاءِ وارثن کي اختيار آهي ته اهڙي جوڙي ۾ جدائي وجهرائي ڇڏين (هدايه) انهيءَ اصول مطابق ڪو شخص پاڻ يا ان جو پيءُ ڪپڙو ٺاهيندڙ نه آهي، پر صرف اهو ڪم سگهي ٿو، جنهن جي ڪري سندس عزت ۾ عار لازم اچي ٿو ته اهڙو شخص انهيءَ خاندان جي نياڻيءَ جو ڪفو نه ٿيندو، جيڪو ان کان مٿانهون هجي (سراجيه) پر فقهي ڪتابن جي متنن ۾ ڪفو ۾ اعتبار ڌنڌي جو جائز وڃي ويو آهي، ان ڪري جتي ان ڪم جي سکيا عار جو موجب نه هجي اتي اهڙو شخص جوڙ ثابت ٿيندو. بحر ۽ ساڳيءَ طرح ضياءُ العلوم ۾ آهي ته حرمت مان مراد پيشو آهي، غرض ته صرف سکيا خاطر ڪنهن هنر سکڻ سان ڪو فرق نٿو پوي. واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب

سوال: زيد شريف آهي، پنهنجي صغيره جو نڪاح غيرڪفو ۾ عمرو سان ڪرائي ته جائز آهي يا نه؟
جواب: جيڪڏهن پيءُ اختيارن جي غلط استعمال ۾ بدنام نه هجي ته نڪاح صحيح ٿي ويندو ۽ جيڪڏهن بدنام هجي ته اهڙو نڪاح باطل آهي. هدايه ۾ آهي ته ڪنهن پنهنجي صغيره جو پاڻهي سان يا صغير جو پاڻهيءَ سان نڪاح ڪرايو ته جائز آهي. بحر ۾ آهي ته پيءُ جيڪڏهن اختيارات جي غلط استعمال ۾ مشهور هجي ته ان جو گهٽ مهر ۽ غيرڪفو ۾ ڪرايل نڪاح باطل آهي.

سوال: عمرو جو پٽ زيد دعويٰ ڪري ٿو ته منهنجي مرحوم چاچي، منهنجي ننڍپڻ ۾ پنهنجي صغيره منهنجي نڪاح ۾ ڏني هئي، پر وضاحت نٿو ڪري ته ان وقت ان کي زال قبول ڪيو هئائين يا نه؟ هاڻي جڏهن ته ثابت نه آهي خالد زيد جو چاچو آهي يا نه، ته خالد پنهنجي ننڍڙن جو نڪاح ڪرائڻ جو وارث ٿي سگهي ٿو يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: جيڪڏهن شادي ڪندڙ ثابت نه ڪري سگهي ته خالد سندس چاچو آهي ته اهڙو نڪاح ڪندڙ شخص خالد جي صغيره طرفان ولي ۽ پنهنجي طرفان فضولي آهي، جيڪو دراصل پنهنجي ڌرين طرفان وارث نٿو ٿي سگهي، جيئن تنوير ۾ آهي ته فضولي نڪاح ۾ ڪنهن به ڌر جو وارث نٿو ٿي سگهي.

سوال: ڪپهه ٿاڻيندڙ ناني جي ڇوڪريءَ سان نڪاح ڪيو. نياڻيءَ جا وارث چون ٿا ته مڙس اسان جو ڪفو نه آهي، ان ڪري طلاق وٺنداسون. مٿي بيان ڪيل جوڙو هڪ ٻئي جو ڪفو آهي يا نه؟

جواب: ٻئي پاڻ ۾ ڪفو آهن ڇاڪاڻ ته ٻنهي جا ڏندا ملندڙ جلندڙ آهن. اهو به معلوم آهي ته ڪپهه ٿاڻيندڙ ڪپڙو اُڻندڙ جو ڪفو آهي، جڏهن ته ناني ڪپڙي اُڻندڙ کان بهتر آهي، ان ڪري ڪپهه ٿاڻيندڙ جو بطريق اوليٰ ڪفو آهي، واللہ تعاليٰ اعلم. فتح القدير ۾ آهي ته هڪجهڙا ڏندا ڪندڙ پاڻ ۾ ڪفو آهن. متان ۾ آهي ته ڪپڙو اُڻندڙ ڪڙمي جو ڪفو نه آهي ڀلي ڪڙمي غريب هجي، اهو نانيءَ جو ڪفو آهي.

سيد مقبول شاهه جو سوال: عورت غير ڪفو ۾ نڪاح ڪيو. کيس ٻار ڄائو

جيڪو وڏو ٿي ويو، يعني هاڻي ان جي ضايع ٿيڻ جو خطرو نه آهي. ڇا انهيءَ صورت ۾ وارثن جو ڪالعدم ٿيل ولايت جو حق وري بحال ٿيندو يا نه؟ جيئن اهڙن ٻين معاملن ۾ بحال ٿيندو آهي، مثلاً ٻار جي پالنا (حضانت) ۾ ڪالعدم ٿيل حق وري بحال ٿئي ٿو (حماديه) يا وڪالمت ۾ عيب ظاهر ٿي پوي ته ”خيار العيب“ اصول هيٺ خريدار عيبدار شيءِ وڪشندڙ کي موٽائي سگهي ٿو (قنیه) بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ذڪر ٿيل مسئلي ۾ ولايت واپس نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته اولاد ٿيڻ سبب وارث ڇپ رهي ٿو ته اها ان جي رضامندي آهي ۽ سندس استحقاق ختم ٿي ويندو (درمختار) جيڪڏهن ڪي ماڻهو شاديءَ کان راضي هجن ته اها سڀني جي رضامندي سمجهي (بحر) انهن حوالن مان معلوم ٿيو ته هڪ ڀيرو رضامندي (چاهي زباني نه عملي رضامندي هجي) ظاهر ڪرڻ کان پوءِ ٻيهر وارث کي حق نه آهي ته وري اعتراض ڪري. رهيو هي سبب بيان ڪرڻ ته ٻار وڏو ٿئي ته ان جي ضائع ٿيڻ جو خطرو نٿو رهي، ان ڪري وليءَ جو حق بحال ٿيڻ گهرجي. جيتوڻيڪ مسئلي جي ظاهري تقاضا اهاڻي آهي، پر ظاهري اصول موجب جيئن برهان ۾ آهي، اولاد ٿيڻ بعد وارث جو اعتراض جو حق ختم ٿي وڃي ٿو ۽ اصول هي آهي ته معطل يا ختم ٿيل حق واپس نه ٿيندو آهي، واللہ تعاليٰ اعلم.

بعض عالمن جو اجتهاد: ڪن خاندانن ۾ سامايل چوڪريون ويهاريل هونديون آهن، جتي مرد به ڪفو ۾ موجود آهن، پر رڳو انانيت ۽ ڏنگائي سبب انهن کي نٿا پرڻائن، جنهن جي ڪري وڏي فتنن جو انديشو آهي. ڇا ان صورت ۾ عالمن ۽ صالحن کي اختيار آهي ته زور ڀرڻ ستيءَ سان اهڙين عورتن جي ڪفو ۾ سڳاندي ڪري ڇڏين، ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ جو ارشاد آهي ته وانڪو اڻايامي منڪر والصالحين من عبادڪم واماڪم ان يڪونوا فقراء يغنهم الله من فضله واللہ واسع عليم (اوهان مان جيڪي ڇڙا ۽ نيڪ ٻانها ۽ ٻانهيون آهن، انهن جو پاڻ ۾ نڪاح ڪرايو، جيڪڏهن محتاج ۽ تنگدست آهن ته الله تعاليٰ پنهنجي فضل سان انهن کي آسودو ڪندو ۽ الله وسيع علم وارو آهي) مشڪواة ۾ حضرت ابوهريره جي روايت آهي ته رسول الله ... جن فرمايو ته جيڪڏهن اوهان کي اهڙا ماڻهو نڪاح جو پيغام ڏين جيڪي ديندار ۽ بااخلاق هجن ته انهن جي شادي ڪرائي ڇڏيو. توهان انهن نه ڪندا ته زمين فتنو ۽ فساد پکڙجي ويندو (ترمذي) عالم سڳورا اهو فرض پنهنجي هٿ ۾ کڻن ته شريعت مطهره جي بلڪل موافق آهي، ان تي ثواب جا مستحق ٿيندا. تفسير مدارڪ (سوره آل عمران) ۾ آهي ته معروف اهو ڪم آهي جيڪو ڪتاب ۽ سنت جي موافق هجي ۽ منڪر اهو آهي جيڪو ڪتاب ۽ سنت جي خلاف هجي. الله تعاليٰ جو ارشاد آهي ته وامر بالمعروف وانه عن المنكر (نيڪيءَ جو حڪم ڪر ۽ برائيءَ کان روڪ) حضرت حذيفه رضه کان روايت آهي ته حضور ... جن فرمايو ته الله جو قسم نيڪيءَ جو حڪم ڪريو ۽ برائيءَ کان روڪيو ته نه ويجهو آهي ته توهان تي الله جو عذاب اچي، پوءِ توهان دعا گهرندا ته اها به قبول نه ٿيندي (ترمذي) اهو ئي جواب آهي واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب (محمد عالم) فاصدع بما تؤمر (جيڪي توکي ڪم ڪيو وڃي ٿو ان تي عمل ڪر) مشڪواة شريف ۾ بحواله مسلم حديث آهي ته ڊڄو عورتن (جي فتنن) کان ڇاڪاڻ ته بني اسرائيل ۾ سڀ کان پهريون فتنو عورتن جي ڪري پيدا ٿيو. مرقاة ۾ آهي ته بني اسرائيل ۾ پاڻي جي

يا ڀانتي ڇاچي کان سڱ گهريو، جنهن انڪار ڪيو، جنهن تي ان کيس قتل ڪري ڇڏيو. قرآن مجيد ۾ بيان ڪيل ڳڻن جي ذبح جي واقعي ڏانهن اشارو ڪندي لمعات ۾ آهي ته قاتل ڇاچي کان سڱ گهريو، جنهن انڪار ڪيو تڏهن ان کي قتل ڪري ڇڏيائين. مرقا ۾ آهي ته ان بابت حضرت موسيٰ تي ڳڻن ذبح ڪرڻ جو حڪم نازل ٿيو (ته ان جو گوشت مفتول تي هڻو، جيڪو پاڻ جيئرو ٿي قاتل جو پتو ٻڌائيندو) غرض ته ڇوڪري بالغ ٿئي ۽ ان کي اهڙو شخص نڪاح جو پيغام ڏئي جيڪو ڪفو هجي ته عورت کي شادي ڪرڻ جو حق آهي، وارث کي روڪڻ جو حق نه آهي، ڇاڪاڻ ته بالغ ٿيڻ بعد وارث جي ولايت جو حق ختم ٿي وڃي ٿو، البته وارث کي حق آهي ته ان کي حڪم ڪري (ته چڱي ماڻهوءَ سان نڪاح ڪر وغيره وغيره) پر ان کي نڪاح ڪرڻ کان روڪي نٿو سگهي. رهيو ان ڏس ۾ زور زبردستي ڪرڻ جو معاملو ته اهو جائز نه آهي. فتح القدير ۾ آهي ته غيرشادي شده بالغ تي زبردستي مڙس مڙهن جائز نه آهي. ايترو ضرور آهي ته نياڻي بالغ ٿئي (۽ اها شادي ڪرڻ نه گهري ته) وارث ان کان نڪاح ڪرڻ جو مطالبو ڪري تان ته وقار ۽ عزت جو مسئلو پيدا نه ٿئي (هدايت). رهيو مسئلو جوانيءَ جي سرحد ۾ داخل ٿيڻ واري نابالغ ڇوڪريءَ جو، ته جيڪڏهن وارث کيس ڪفو ۾ نڪاح ڪرڻ کان منع ڪري ته ولايت پري جي وارث ڏانهن منتقل ٿي ويندي (يعني ويجهو مانت شادي ڪرڻ نه ڏي ته جيڪو پري جو وارث آهي اهو ان کي شادي ڪرائي - نهرالفاقت) ائين خلاصه ۾ به آهي. محيط ۾ آهي ته ان صورت ۾ ولايت جو استحقاق حاڪم ڏانهن منتقل ٿيندو اها فقهي قاعدن جي تقاضا آهي، واللہ تعاليٰ اعلم (مخدوم مد ظله)

هڪ شبهي بابت سوال : جيڪڏهن پري جو وارث قريب جي غير موجودگيءَ ۾ نڪاح ڪرائي، پوءِ جڏهن ويجهو وارث واپس اچي ته ان کي اهو نڪاح توڙاڻن جو حق نه رسندو، ان صورت ۾ ”تحويل ولايت“ جو ڪهڙو حڪم آهي؟ يعني ڪير شخص ولي ٿيندو؟ ۽ عمل درمختار جي روايت تي آهي يا ملتقي جي روايت تي؟

جواب: اهو مونجهارو هڪ شبهي ۾ ٻئي شبهي جي داخل ٿيڻ جي ڪري پيدا ٿيو آهي. پهريون شبهو هي آهي ته ويجهو وارث شادي نه ڪرائي ته ولي ۽ وارث ٿيڻ جو حق ڏوراهين وارث ڏانهن منتقل ٿئي ٿو. هن مسئلي جي تحقيق اها آهي ته قريبي وارث جي موٽي اچڻ ۽ ڏوراهين وارث ڏانهن ولايت جي حق منتقل ٿيڻ ۾ فرق آهي. جيڪڏهن ڏوراهون وارث شادي ڪرائي ٿو ته نڪاح باطل نه ٿيندو جيئن منهن ۾ آهي ڇاڪاڻ ته اهڙو نڪاح ڪامل ولايت جي زيرنگرائي ٿيو آهي (ڪنڙ ۽ بحر) تنوير ۾ آهي ته ويجهو مانت موٽي اچي ته ان سان (ٻئي وارث جو) ڪرايل نڪاح باطل نه ٿيندو. اها ويجهي وارث جي موٽي اچڻ جي صورت آهي. رهيو معاملو ولايت ٻئي ڏانهن منتقل ٿيڻ جو ته جيئن بحواله ظهير عالمگيريءَ ۾ آهي، جيڪڏهن ڏوراهون وارث ويجهي وارث جي اجازت کان سواءِ نڪاح ڪرائي ته اهڙو نڪاح قريبي مانت جي اجازت تي ڇڏيل رهندو. پوئين صورت ۾ قريبي وارث ئي مجاز ڪل آهي ۽ ان جي اجازت سان ڏوراهين وارث ڏانهن ولايت منتقل ٿيندي. انهيءَ اعتبار سان حقيقت ۾ ٻنهي صورتن ۾ ڪو خاص فرق نه آهي، رڳو شبهو پيدا ٿئي ٿو.

پيو شهبو درمختار جي عبارت مان سمجھ ۾ اچي ٿو، جنهن جي باري ۾ ڄاڻائي ٿو ته ان کي ملٽقي جي مصنف به اختيار ڪيو آهي ته حق وراثت ڏوراهين وارث ڏانهن منتقل ٿيندو. اهو مصنف ملٽقي جو مذهب نه آهي پر دراصل انهيءَ بحواله تنوير به مختلف قول نقل ڪيا آهن ته غائب ان شخص کي چئجي ٿو، جيڪو مسافريءَ جي مفاصلي تي وڃي. ان وقت ڪفو ۾ متوقع مڙس شاديءَ لاءِ غائب مڙس جي موٽڻ يا ان جي جواب جو انتظار نه ڪري (بلڪ ڏوراهين وارث ذريعي معاملو طي ڪري) عجب آهي ته لکنڌڙ کان اها ڳالهه ڪيئن ڳجهي رهجي وئي ۽ ڪيئن تصديق ڪندڙن ان جي سديق ڪري ڇڏي؟ اهو نتيجو آهي فقهي ڪتاب نه پڙهڻ ۽ پاڻ تي اجايو اعتماد ڪرڻ جو، اهو به هڪ وڏو فتنو آهي جنهن ۾ زماني جا اڪثر عالم مبتلا آهن والله موفڪ.

سوال: زيد ابن ڏاڏن کان هاري آهي انهيءَ وادين جي هڪ عورت سان شادي ڪئي. ڇا ان عورت جي وارثن کي نڪاح توڙائڻ جو اختيار آهي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: هاري ۽ واڍو ڌنڌي ۾ هڪجهڙا آهن بلڪ هاري ان کان وڌيڪ آهي ۽ مٿي بحواله حماد به بيان ٿي چڪو ته ملندڙ جلندڙ ڌنڌن سان ڪفو ثابت ٿي ويندو آهي.

سوال: ڇا ڪنچر پهوڙ جو ڪفو آهي يا نه؟

جواب: بظاهر ڪچر ان جو ڪفو نه آهي، ڇاڪاڻ ته پهوڙ قوم جو ڌنڌو مال چارڻ ۽ هاريو ڪرڻ آهي ۽ ڪنچرن جو ڪم گندو آهي جيئن ظاهر آهي. قرآن مجيد ۾ آهي ته خبيث ۽ طيب برابر نه آهن. ان ڪري منجهن ويجهڙائپ موجود نه آهي.

سوال: ڇا ڪپڙو ٺاهيندڙ هاريءَ جو ڪفو ٿي سگهي ٿو؟

جواب: جيڪڏهن انهيءَ پهرئين پيشي ۾ عار هجي ته ڪفو نه آهي ۽ عار نه هجي ته ڪفو آهي، والله تعاليٰ اعلم. درمختار ۾ آهي ته هڪ شخص پهريائين موچي هو پوءِ تاجر ٿيو ته جيڪڏهن سماج ۾ ان کي عار سمجهيو وڃي ته ڪفو نه آهي جيڪڏهن عار خيال نه ڪيو وڃي ته ڪفو آهي.

سوال: شريف خاندان جي مرد وارثن جي اجازت کان سواءِ گهٽ ذات مثلاً ڪپڙو اُٺندڙ يا پنگيءَ جي ڌيءَ سان شادي ڪئي. عورت جي جوڙ نه هجڻ جي صورت ۾ ڇا ان مڙس جي وارثن کي نڪاح توڙائڻ جو اختيار آهي يا نه؟ بيان ڪريو.

جواب: عورت به ڪفو ۽ جوڙ جي هجي، اهڙو ڪو اعتبار نه آهي، ان تي احڪام لاڳو نه ٿيندا ۽ مڙس جي وارثن کي استحقاق نه رهندو ته منجهن جدائي وجهرائين، جيئن درمختار ۾ آهي ته عورت جي ڪفو جو اعتبار نه آهي ڇاڪاڻ ته مرد صاحب فراش آهي ۽ سڀني وٽ اهوئي قول صحيح آهي. مڙس ڪفو نه هجي ته زال جا وارث عار جي سبب نڪاح توڙائيندا آهن، پر گهٽ ذات واري عورت سان شادي ڪرڻ ۾ عار ۽ عيب محسوس نه ٿيندو آهي. والله تعاليٰ اعلم.

سوال: اسلام قبولي مسلمان عورت سان شادي ڪئي، جنهن مان ڪيس اولاد ٿيو. ان دوران ٻار

جو ڏاڏو به مسلمان ٿي ويو. ڇا انهيءَ صورت ۾ اهو ٻار انهيءَ نياڻيءَ جو ڪفو ٿي سگهي ٿو جنهن جا ابا ڏاڏا اڳ ۾ ئي مسلمان هلندا اچن ٿا؟ بيٺو توجروا.

جواب: اهو بلڪل ان جو ڪفو آهي، تنهن ڪري وارثن کي انهن جي نڪاح توڙاڻن جو اختيار نه رهندو، ڇاڪاڻ ته نڪاح وقت سندس ابو ڏاڏو ٻئي مسلمان آهن، جنهن سان ڪفو ثابت ٿئي ٿو. (السراج الوهاج). تنوير ۾ آهي ته ڪفو جو اعتبار نڪاح وقت هوندو آهي، ان ڪري جيتوڻيڪ پيدائش مهل ان جو پيءُ ڏاڏو مسلمان نه هجي پر نڪاح جي وقت مسلمان هجي ته به ڪفو چئبو، جيئن هدايه ۾ آهي ته جنهن شخص جو پيءُ ڏاڏو ٻئي مسلمان هجن، اهو ان عورت جو ڪفو ٿيندو جنهن جو پيءُ ڏاڏو ٻئي مسلمان هجن (مخدوم مدظله)

ان جواب تي مولانا محمد صادق متعلوي اعتراض ڪندي لکي ٿو ته واقعي ڪفو جو اعتبار نڪاح جو معاملو طي ڪرڻ وقت هوندو آهي پر زيربحث مسئلي ۾ اها ڳالهه ثابت نٿي ٿئي، ڇاڪاڻ ته اهڙو مڙس بهرحال نئون مسلمان شمار ٿيندو. اهائي ڳالهه اسان جي سماج ۾ مشهور ۽ معتبر آهي، ان ڪري اهڙو شخص ڪفو ثابت نه ٿيندو. السراج الوهاج ۾ آهي ته عجمي ڪافر پاڻ يا ان جو پيءُ اسلام قبول ڪري ته ان عورت جو ڪفو ثابت نه ٿيندو جيڪا پيدائشي مسلمان هجي يا جنهن جو پيءُ ان کان اڳ ۾ مسلمان ٿيو هجي، ڇاڪاڻ ته اهڙي نومسلم کي ”شيخ“ يا جيڪڏهن ان جو پيءُ نئون اسلام ۾ داخل ٿئي ته ”شيخ“ جو پٽ چئبو آهي، جنهن ڪري سندس ذات ۾ عيب ايندو آهي، ان ڪري ڪفو ثابت نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته اهو به هڪ قسم جو عيب ۽ عار آهي جيئن عقل وارن کان گجهو نه آهي. ان ڏس ۾ شرط آهي ته جنهن جو پيءُ ڏاڏو پيدائشي مسلمان هجي (السراج الوهاج) ان ڪري زيربحث مسئلي ۾ بيان ڪيل پٽ پنهنجي ڏاڏي جي اڳئين عيب سبب ڄاڻي ڄم کان مسلمان خاندان جي عورت جو ڪفو ثابت نٿو ٿئي. درمختار ۾ ان جو سبب ڄاڻايو ويو آهي ته جيڪڏهن هڪ شخص پهريائين موچي هجي، پوءِ ترقي ڪري تاجر ٿئي ته ڏنو ويندو ته اڳئين پيشي سبب منجهس عار اڃا موجود آهي يا نه؟ جيڪڏهن جواب هجي ته ”هائو!“ (سماج ۾ موچي هئڻ سبب کيس گهٽ ذات خيال ڪيو وڃي ٿو ته) پوءِ ڪفو نه ٿيندو، ٻي صورت ۾ ڪفو ٿيندو. پڇيل مسئلي ۾ به نڪاح مهل مڙس ۾ هڪ قسم جو عار موجود آهي، تنهن ڪري اهو انهيءَ زال جو ڪفو نه ٿيندو، والده اعلم (محمد صادق متعلوي)

مخدوم عبدالواحد سيوستانی جواب الجواب ڏيندي فرمائي ٿو ته: سبحان الله! ڪيئن اعتراض ڪندڙ تي سندس اعتراض ٺهڪي اچي ٿو. پيشي جو عار ۽ عيب ئي ڪفو کي ڇيهو ۽ نقصان رسائيندو آهي. مثلاً موچي تاجر ٿئي ته ماڻهن مان ان جي نيچ پيشي سبب ڪم ذات جو تاثر ختم نٿو ٿئي. جڏهن ته زيربحث مسئلي ۾ ڌنڌي ۽ پيشي جو ته سوال ئي موجود نه آهي. رهيو سوال پيءُ ڏاڏي جي مسلمان ٿيڻ جو، جيڪو دراصل، نڪاح ڪندڙ جو فعل به نه آهي، وري اهو پيشي جو معاملو به نه آهي، جو ڪٿي چئجي ته مڙس پنهنجو پيشو تبديل ڪيو آهي، جيئن السراج الوهاج جي عبارت مان اها ڳالهه پڌري ٿئي. علماء اها به وضاحت ڪن ٿا ته جنهن جو پيءُ ڏاڏو اسلام ۾ داخل نه هجي، اهو خانداني مسلم گهراڻي جو نياڻيءَ جو ڪفو نه آهي (هدايه) ان کان سواءِ فقيه فرمائن ٿا ته عجمي

مسلمان اسلام تي فخر ڪن ٿا ۽ اها ڳالهه السراج الوهاج جي مٿي ڄاڻايل قول جي تائيد ڪري ٿي. هتي مراد اهو شخص آهي، جيڪو پيءُ ڏاڏي کان پيدائشي مسلمان هجي. بحر ۾ وضاحت آهي ته مڙس جو پيءُ ڏاڏو نڪاح وقت مسلمان هجي ته ان شخص وانگر آهي جيڪو پيءُ ڏاڏي کان پيدائشي مسلمان هجي. البته اها ڳالهه درست آهي ته جنهن کي ”نئون مسلمان“ يا ”نومسلم“ چئجي ته اها عيب جي ڳالهه شماري ڪئي ويندي آهي. ليڪن جنهن شخص جو پيءُ ڏاڏو نڪاح مهل مسلمان هجي، ان کي علماءُ ڪفو ڳڻين ٿا (بحر) ۽ ان کي ”نومسلم“ يا ”نومسلم جو پٽ“ قرار ڏئي ان جي حيثيت نٿي گهٽائي سگهجي. ان ڪري معترض جو اهو چوڻ ته اهڙو شخص ”نومسلم جو پٽ“ هئڻ سبب ان عورت جو ڪفو نٿو ٿي سگهي، جنهن جو پيءُ ڏاڏو اصل کان مسلمان هجي، اهر اجايو وڌاءُ ۽ ناجائز حڪم آهي. ان قول بابت ڪا پڌري روايت هجي ته اسان جي اکين تي، پر رڳو غلط ۽ شڪي ڳالهيون گهڙي ان تي مسئلن جو بنياد نٿو رکي سگهجي والحق الحق ان يتبع والله يقول الحق وهو يهدي السبيل (مخدوم مدظله)

مولانا محمد صادق متعلويءَ کي مخدوم صاحب جي مٿئين لکت مان تسلي ۽ تشفي نه ٿي. پنهنجي قول جي موافقت ۾ هيءُ فتويٰ موڪليائين ته ”بيشڪ جنهن شخص جو پيءُ ڏاڏو نو مسلم هجي، ان کي ”نومسلم جو پٽ“ ئي چئجي ٿو، ان ڪري سوال ٿي پيدا نٿو ٿئي ته اهڙو شخص ان عورت جو ڪفو ٿئي جنهن جا ماءُ پيءُ اڳ ۾ ئي مسلمان هجن. اهوئي السراج الوهاج جي روايت جو مفهوم آهي (ميان عثمان)

فاضل علامه مخدوم صديقيءَ انهيءَ جوابي فتويٰ جي جواب ۾ تحرير فرمائي ٿو ته بحر جي عبارت مان اهو سمجهڻ اجايو آهي ته نومسلم جي پٽ تي جنهن جو فتويٰ ۾ ذڪر آهي، اها ڳالهه سچي اچي ٿي ته اهو (شيخ يا) نئين مسلمان جو پٽ آهي ۽ اها عار جي ڳالهه آهي، تنهن ڪري ان خاندان جي نياڻيءَ جو ڪفو نه چئبو جنهن جو پيءُ ڏاڏي ڄمڻ کان مسلمان هجي، اهڙي واضح فقهي روايت هجي ته اسان جي اکين تي، پر پڌري روايت هن ڳالهه تي دلالت ڪري ٿي ته اهو ڪفو ٿي سگهي ٿو ته پوءِ ان جي خلاف مسئلي تي ڳٽ ڏيڻ صحيح نه آهي (مخدوم مدظله)

مخدوم عبدالواحد صديقيءَ صاحب جي مخالفت ۽ پنهنجي هر مسلڪ مولانا ميان عثمان جي حمايت ۾ مولانا متعلويءَ هي حوالا پيش ڪيا ته حماديہ ۾ هي مضمون موجود آهي ته جيڪو شخص پاڻ ۽ ان جو پيءُ ڏاڏو آزاد ڄمڻ کان آزاد مسلمان هجي، اهو اهڙي ئي گهرائي جو ڪفو ٿي سگهي ٿو، پر جيڪڏهن ان جو ڏاڏو آزاد ڪيل ٻانهو يا ڪافر هجي، پوءِ مسلمان ٿئي ته اهڙي گهرائي جو ڪفو نٿو ٿي سگهي. ساڳيءَ طرح غياثيه ۾ به آهي. خلاصه ۾ آهي ته جيڪڏهن پيءُ يا ڏاڏي کان سواءِ ٻيو وارث صغيره جو نڪاح ان شخص سان ڪرائي جنهن جو ڏاڏو آزاد ڪيل غلام هجي ۽ صغيره جو پيءُ ڏاڏو آزاد هجي. پوءِ اها زال وڌي ٿي ان نڪاح کي جائز نهرائي ته به اهو نڪاح جائز نه ٿيندو. ساڳيءَ طرح جيڪڏهن ان نياڻيءَ جو ڏاڏو پهريائين ڪافر هجي پوءِ مسلمان ٿئي ته تڏهن به اهوئي حڪم آهي. انهيءَ ڪري فاضل مصنف علامه مخدوم صديقيءَ کي درخواست آهي ته پنهنجي انهيءَ نظريي تي نظر ثاني فرمائي. والله تعاليٰ اعلم (محمد صادق)

مخدوم صاحب جواب ڏنو ته جيڪو فقيه انصاف پسند هوندو ان کان ڳجهو نه هوندو ته فتويٰ ڪتابن جي متن مطابق ڏيئي آهي، جيئن بحر ۾ وضاحت آهي. متن جي ڪتابن ۾ وضاحت آهي ته جنهن جو پيءُ ڏاڏو شاديءَ وقت مسلمان يا آزاد هجي (جيتوڻيڪ پهريائين ڪافر يا غلام چو نه هجي) اهو انهيءَ خاندان جي نياڻيءَ جو ڪفو آهي جنهن جو پيءُ ڏاڏو ڄاڻي ڄم کان مسلمان هجي (ڪنڙ) ساڳيءَ طرح متن جي ٻين ڪتابن کان سواءِ بحر، نهر، در وغيره شرح جي معتبر ڪتابن ۾ به اها چٽائي آهي. بحر ۾ آهي ته جنهن جو پيءُ ڏاڏو (شاديءَ وقت) مسلمان ۽ آزاد هجي، اهو ان خاندان جي نياڻيءَ جو جوڙ ٿي سگهي ٿو جيڪي پيدائشي مسلمان هجن. هن مسئلي ۾ اڪثر فتوتاونن جيڪي متن ۽ شرح جي ڪتابن جي موافق ڏنيون ويون آهن، انهن مان ڪنهن ۾ اهو شرط لاڳو نه ويو ڪيو آهي ته لازماً مڙس پاڻ ان جو پيءُ، ڏاڏو به پيدائشي مسلمان هجي تڏهن اهڙي خاندان جو ڪفو ٿيندو جيڪي شروع کان اسلام جي دائري ۾ آهن. معترض حماديه جي حوالي سان جيڪو قول نقل ڪيو آهي اهو متون جي برخلاف آهي، ان ڪري مرجوح يعني ٻئي درجي جو قول چئبو. ڇا توهان کي خبر نه آهي ته ڪيئن بحر جي مصنف تهذيب ۾ بيان ڪيل مسئلي کي جنهن جي باري ۾ ان جو مصنف وضاحت ڪري ٿو ته ”ان تي فتويٰ آهي“ پر جيئن ته اهو فقهي متن جي ڪتابن جي ابتڙ آهي، ان ڪري ان کي ”غريب“ يعني منڪر قرار ڏنو آهي. (اهو مسئلو هي آهي ته) ابن زياد امام ابوحنيفه رحمۃ الله عليه کان روايت ڪري ٿو ۽ اهو ئي صاحبن جو به قول آهي ته عصبين يعني پيءُ جي قريبي عزيزن کان سواءِ عورت جو ٻيو وارث نٿو ٿي سگهي ۽ ان تي فتويٰ آهي (تهذيب القلانسي) بحر ۾ آهي ته مسئلن ۾ اختلاف هجي ته فتويٰ متون جي موافق ڏيئي، الله پاڪ جي توفيق سان اهائي راءِ اسان کي سمجهه ۾ اچي ٿي (مخدوم مذهب)

سوال: صغيره جو وارث مثلاً سوٽ علي الاعلان فاسق ۽ اختيارن جي استعمال ۾ بدنام آهي. اهو صغيره صالحه جو نڪاح پاڻ سان ڪرائي ته جائز آهي يا نه؟ فرض ڪريو ته نڪاح ٿي ويو. ڇا ان صورت ۾ صغيره کي بالغه ٿيڻ کان بعد اهو نڪاح توڙائين جو اختيار هوندو يا نه؟ جيڪڏهن صغيره جو پيءُ مرض الموت ۾ نڪاح ڪرائڻ جو اختيار ماءُ کي ڏئي ۽ ماءُ ان وارث جي موجودگيءَ ۾ ڪفو ۾ سندس نڪاح ڪرائي ته صحيح ٿيندو يا نه؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: بظاهرسوٽ نڪاح جو وارث ٿي سگهي ٿو، جيتوڻيڪ مذهبي اعتبار سان فاسق هجي، جيئن درمختار ۾ آهي ته وارث بالغ عاقل هوندو آهي جيتوڻيڪ مذهبي لحاظ سان گنهگار هجي، جيستائين اختيارن جي غلط استعمال ۾ بدنام نه هجي. ليڪن فاسق شخص صالحه ڌيءَ ۽ فاسقه عورت صالح مرد جو جوڙ نٿا ٿي سگهن (درمختار) ان ڪري ٻين وارثن کي اختيار آهي ته اهڙي جوڙي ۾ جدائي ڪرائين، جيتوڻيڪ نسبي ڪفو ثابت به هجي جيئن تنوير البصائر ۾ آهي ته فقيه ابوليت پنهنجي ڪتاب نالي ”النوازل“ ۾ لکي ٿو ته ابوالقاسم کان ان شخص جي باري ۾ پڇيو ويو جيڪو نسبي اعتبار سان پنهنجي زال جو ڪفو آهي، پرمنجهس مهر ۽ خرچ ڏيڻ جي طاقت نه آهي ته ڇا وارثن کي منجهن جدائي ڪرائڻ جو اختيار آهي؟ انهيءَ جواب ڏنو ته اسان جي عالمن جي مشهور روايت آهي ته اهڙو شخص زال جو ڪفو نه آهي. ثابت ٿيو ته نسبي ڪفو سان گڏوگڏ ٻيون ان برابر يون

هجن ته به زال مڙس ۾ جدائي ڪرائڻ جائز آهي. هي اصول به مڃيل آهي ته جيتوڻيڪ ولي پيءُ جو نه هجي، پراختيارن جي غلط استعمال ۾ بدنام هجي ته غيرڪفو ۾ ان جو ڪرايل نڪاح نافذ نه ٿيندو (فتح قدیر) ان ڪري مسئلي ۾ بيان ڪيل سوٽ به اهڙو ئي هجي ته ان جو ڪرايل نڪاح ته وڌيڪ نافذ نه ٿيندو. ساڳيءَ طرح جيڪڏهن سندس سوٽ فاسق آهي ۽ ان سان پاڻ شادي ڪري ٿو ته به سندس نڪاح نافذ نه ٿيندو. خزانه المفتين ۾ آهي ته پيءُ ڏاڏي کان سواءِ ٻئي کي حق نه آهي ته غير ڪفو ۾ شادي ڪرائي. انهيءَ اصول پٽاندڙ زيربحث مسئلي ۾ سوٽ پنهنجي سوٽ جي غير ڪفو ۾ شادي ڪرائي يا فاسق آهي ۽ پاڻ ان سان شادي ڪري ته به جائز نه آهي جيتوڻيڪ اختيارات جي غلط استعمال ۾ بدنام نه به هجي. صغيره زال بالغ ٿئي ته اهڙي نڪاح کي ٽوڙائي سگهي ٿي، جيڪو پيءُ ۽ ڏاڏي کان سواءِ ٻيو شخص ڪرائي (شرح وقايه) عصبي جي موجودگيءَ ۾ ماءُ لاءِ جائز نه آهي ته پاڻ نيائيءَ جو نڪاح ڪرائي جيتوڻيڪ ان جو پيءُ وصيت ڪري وڃي. بحر ۾ آهي ته صغيره جو قريبي وارث ۽ حاڪم نه هجي ته پوءِ ڪنهن کي شادي ڪرائڻ جو اختيار نه آهي ڇاڪاڻ ته پيءُ وصيت ڪري ويو هجي.

سوال: ڇاڇو صغيره ڀائٽي جو نڪاح پنهنجي صغير سان ڪرائي ٿو، حالانڪ نه مهر ڏيڻ جي لائق آهي، نه ڪمائن جو اهل آهي، بلڪ پنهنجي خرچ پڪي لاءِ به عاجز، لاچار آهي. ڇا ان صورت ۾ مهر ۽ خرچ نه ڏيڻ سبب صغير، پنهنجي زال جو غيرڪفو ٿيندو؟ ڇا ڇاڇي کي اهڙو نڪاح ڪرائڻ جو اختيار آهي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: بظاهر جيڪڏهن صغير مهرمعلجل ڏيڻ جي طاقت نٿو رکي، پرسندس ماءُ ۽ پيءُ اها ذميواري ڪئن ٿا ۽ نان نفقي جي ذميواري نٿا ڪئن ته پوءِ ڇاڇو اهڙي نڪاح ڪرائڻ لاءِ وارث نٿو ٿي سگهي. درمختار ۾ آهي ته مهر معلجل جي حد تائين ماءُ پيءُ ۽ ڏاڏو صغير طرفان ڪفو ٿي سگهن ٿا، پر نان نفقي جي ذميواري اهي نه ڪندا آهن، ڇاڪاڻ ته سماج ۾ اهوئي معمول ۽ اهائي عادت آهي. هدايه ۾ آهي ته مڙس جي مالي حيثيت جو لحاظ ڪيو ويندو، يعني ضروري آهي ته مهر ۽ خرچ ڏيڻ تي قادر هجي. ظاهر روايت جي، اها تقاضا آهي، تانجو جيڪڏهن ٻئي يا هڪ شيءِ ادا نٿو ڪري سگهي ته ڪفو نه ٿيندو. جواهرالاحلاطي ۾ آهي ته مڙس ۾ مهر ڏيڻ ۽ هر ڏينهن جي خرچي جي ادائينگيءَ جي طاقت هجڻ ضروري آهي. تنوير حاشيه الاشابه والنظائر ۾ آهي ته ابو ليث ”نوازل“ ۾ چوي ٿو ته ابوالقاسم کان پڇيو ويو ته جيڪو نسبي اعتبار سان زال جو ڪفو هجي، پر مهر ۽ خرچ ڏيڻ جي طاقت نه رکي ته ڇا وارثن کي اختيار آهي منجهن جدائي ڪرائي؟ جواب ڏنائين ته اسان جي عالمن کان مشهور روايت آهي ته اهڙو مڙس ڪفو نه آهي. بحر ۽ خزانه المفتين ۾ آهي ته ڇاڇو يا اهڙو ٻيو وارث نيائيءَ جو غيرڪفو ۾ نڪاح نٿو ڪرائي سگهي. پوءِ سوال ۾ پڇيل نڪاح نه ٿيندو. هائو! صغيره ۾ همبستري جي صلاحيت نه هجي ته صغير ان جو ڪفو ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته ان صورت ۾ مڙس تي خرچ لازم نه آهي (بحر) نيائي همبستريءَ جي لائق هجي ته مڙس تي ان جو خرچو لازم آهي، ڇاڪاڻ ته ننڍو هجي يا رڏو. غرض ته نفقي جو دارومدار وڏي ڪرڻ جي سگهه تي آهي، جيتوڻيڪ زال سندس گهر ۾ هجي (جواهرالاحلاطي) زال مڙس جي گهر اچڻ کان اڳ خرچ جو مطالبو ڪري ته

ان تي خرچ ڏيڻ لازم آهي، بشرطيڪ مڙس گهر اچڻ جو مطالبو نه ڪري، ڇاڪاڻ ته خرچو وٺڻ عورت جو ۽ گهر هلائڻ مرد جو حق آهي. مرد گهر هلائڻ جو مطالبو نه ڪري ته ان جو مطلب آهي ته ان پنهنجو حق معاف ڪيو ۽ عورت جو حق برقرار رهيو ۽ فتويٰ ظاهر روايت تي آهي. اهو سڀ تڏهن آهي جڏهن عورت ۾ همبستريءَ جي صلاحيت هجي. بلڪل ننڍڙي زال ۽ خرچ پڪي جو استحقاق نه آهي ڇاڻي مڙس جي گهر هجي يا پيءُ جي گهر هجي. (جواهر - مجتبيٰ - بحر) يعني زال پيءُ ماءُ وٽ هجي يا سس سهري وٽ ننڍڙي هجي ته ان جو نان نفقو ڏيڻ فرض نه آهي. ياد رهي ته نون سالن جي عمر جي هجي ته نياڻي همبستريءَ جي لائق ٿئي ٿي، ان کان گهٽ عمر جي هجي ته ان ڪم جي لائق نه ٿيندي. بحر ۾ آهي ته همبستريءَ جي مدت ۾ علمائن ۾ اختلاف آهي، صحيح اهو آهي ته ان سلسلي ۾ عمر جو قيد نه آهي. علامه عتايي اها مدت ۹ سال ڄاڻائي ٿو. اسان جي مشائخ ان قول کي پسند ڪيو آهي. مٿيون مصنف بحواله خانيه وڌيڪ لکي ٿو ته فقيه ابوالليث فرمائي ٿو ته نون سالن کان گهٽ عمر جي نياڻيءَ ۾ جماع جي خواهش نه هوندي آهي. ان ڏس ۾ هن ڳالهه سان فرق نٿو پوي ته نياڻي صحتمند آهي يا غير صحتمند؟ درمختار ۾ آهي ته نون سالن کان گهٽ عمر جي نياڻيءَ ۾ جماع جي خواهش نه هوندي آهي، ان تي ئي فتويٰ آهي. ان حساب سان صغيرو جيڪڏهن نون سالن جي هجي ته مڙس تي خرچ لازم آهي نه ته نه! ڇاڻي مڙس صغير هجي يا وڏو هجي.

مڙس خرچ ڏيڻ تي قادر نه هجي ته ڇاڇي کي ان جو نڪاح ڪرائڻ جو اختيار نه آهي ڇاڪاڻ ته خرچ نه ڏيڻ سبب اهڙو مڙس زال جو ڪفو نه ٿيندو. پيءُ ماءُ مهر ادا ڪرڻ سان گڏوگڏ خرچو ڇو نٿو برداشت ڪري؟ شايد اڳئين زماني ۾ ماڻهن جي عادت ۽ معمول هو ته اهي اولاد جي طرفان نهن جو خرچ پڪو نه ڀريندا هئا. عادت زماني ۽ ملڪن جي لحاظ سان تبديل ٿيندي رهندي آهي. جيڪڏهن اڳئين عادت هيئن به هلندي هجي ته ساڳيو حڪم لاڳو ٿيندو جيڪو مٿي بيان ٿي چڪو. جيڪڏهن موجوده زماني ۾ ماڻه خرچو برداشت ڪن ٿا ته پوءِ صغير مڙس زال جو ڪفو ثابت ٿيندو، منجهس مهر ۽ نفقو ادا ڪرڻ جي سگهه هجي يا نه! بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن مڙس صغير آهي ته ان جي مال مان سندس زال جو خرچو ادا ڪبو، ٻي صورت ۾ پيءُ تي نهن جو خرچو لازم نه آهي، پر جيڪڏهن پاڻ ذميواري نڀاهي ٿو ته پوءِ صحيح آهي (خلاصه) هاڻي سوال اهو آهي ته ڇا علمي ۽ ذاتي شرافت مهرمجل جي سگهه جي قائم مقام ٿي سگهي ٿي؟ شيخ الاسلام حاشيه شرح وقايه ۾ ڄاڻائي ٿو ته بالغ عورت جيڪڏهن شادي اهڙي مرد سان ڪري، جيڪو مهر ادا نٿو ڪري پر ڪيس علمي مرتبو آهي يا ذات جو سيد آهي ته پوءِ انهن جو نڪاح جائز آهي. وارثن کي اهڙو نڪاح فسخ ڪرائڻ جو اختيار نه آهي. امام زبلي ان قول کي ضعيف قرار ڏنو آهي (بحر) تبين ۾ آهي ته چيو ويو آهي ته نياڻي جيڪڏهن بادشاهه يا عالم سان شادي ڪري ته بغير نان نفقي جي به اهڙو مڙس ان جو ڪفو ٿي ويندو... هي به چيو ويو آهي ته عجمي فقيه جاهل عربي جو ڪفو آهي. غرض ته سڀني عالمن وٽ مڙس تي لازم آهي ته مهر ۽ خرچ ادا ڪرڻ تي قادر هجي، عربي هجي يا عجمي، زال غريب جي ڌيءُ هجي يا امير جي، جيئن ڪتاب واقعات ۾ وضاحت آهي، واللہ اعلم بالصواب.

مسئلو: صغير جنهن ۾ مهر ۽ خرچ ڏيڻ جي قدرت نه هجي، وليءَ ان جي اهڙي صغيرو سان شادي

ڪرائي، جنهن ۾ عملاً همبستريءَ جي سگهه نه آهي، پر نون سالن جي ڄمار کان پوءِ منجهس همبستريءَ جي صلاحيت پيدا ٿي وئي. مرد تي لازم آهي ته زال جو خرچ ادا ڪري، پر جيڪڏهن ان ۾ خرچ ڏيڻ جي قدرت نه هجي ته ان سبب جي ڪري حڪم نه ڏبو ته ان جو ڪفو نه آهي، بلڪ اهڙو نڪاح قائم رهندو ڇاڪاڻ ته ڪفو جو اعتبار نڪاح مهل هوندو آهي، نه وقت گذرڻ کان بعد. نڪاح وقت مڙس تي زال صغيره جو عدم جماع جي قوت سبب خرچ واجب نه هو ان ڪري اهڙي نڪاح بابت غير ڪفو جو حڪم نه ڏيو، واللہ اعلم. درمختار ۾ آهي ته ماءُ، پيءُ، ڏاڏو مهر معجل ادا ڪري ته انهيءَ ڪري پٽ زال جو ڪفو ٿيندو، پر مٿن خرچي جي ذميواري لازماً لاڳو نه ٿيندي. بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن زال صغيره آهي ۽ همبستريءَ جي صلاحيت نٿي رکي تڏهن به مڙس سندس ڪفو آهي جيتوڻيڪ منجهس خرچ ڏيڻ جي سگهه نه هجي ڇاڪاڻ ته مٿس ان حالت ۾ ان جو خرچ ڏيڻ لازم نه آهي، ڇاڪاڻ ته مڙس ننڍو هجي يا وڏو هجي. خزانه المفتين ۽ تنوير ۾ آهي ته ڪفو جو اعتبار نڪاح جي وقت ٿيندو آهي. السراج الوهاج جو مصنف وڌيڪ ڄاڻائي ٿو ته لازمي نه آهي ته هميشه مڙس جي معاشي ۽ اخلاقي حالت ساڳي هجي جيڪا نڪاح جي وقت هوندي آهي، تانجو جيڪڏهن مڙس شادي وقت عادل هجي، پوءِ فاسق ٿي وڃي ته ان سبب جي ڪري نڪاح نه ٿيندو. انهيءَ آڌار تي زير بحث مسئلي ۾ جڏهن صغيرمڙس صغيره زال سان شادي ڪئي، جنهن ۾ همبستريءَ جي سگهه نه هئي ته ان جو ڪفو ٿيو، ٻين لفظن ۾ اها شادي ڪفو ۾ ٿي آهي. پوءِ جڏهن ننڍڙي نياڻي همبستريءَ جي لائق ٿي پر مڙس اڃا نان نفقو ڏيڻ تي قادر نه آهي ته ان سبب جي ڪري نڪاح فاسد نه ٿيندو. واللہ اعلم بالصواب

سوال: زيد طالب علمي جي زماني ۾ وفات ڪئي ۽ صغيره جنهن نحو ۽ فقه جا ڪجهه ڪتاب پڙهيا آهن، پويان ڇڏي ويو آهي. زيد جو پيءُ بکر جاهل آهي. ڇا جاهل هجڻ سبب بکر جي ولايت ختم ٿيندي؟ بکر جو پٽ پڻ طالب علم آهي، ڇا جيڪڏهن اهو چوڪريءَ سان نڪاح ڪري ته صحيح آهي يا نه؟ ولايت ختم نه ٿيڻ جي صورت ۾ جيڪڏهن بکر ان چوڪريءَ جو نڪاح پنهنجي ٻئي جاهل پٽ سان ڪرائي ٿو ته ان جي طالب علم پٽ کي منع ڪرڻ جو حق هوندو يا نه؟ ۽ جيڪڏهن نيت جي خرابيءَ سبب چوڪري بالغه هجڻ جو اقرار ڪري ۽ جاهل سوٽ سان نڪاح ڪري ٿي ته طالب علم کي عدم ڪفو جي سبب سان منع ڪرڻ جو حق آهي يا نه؟ جيڪڏهن پڙهيل لکيل هجڻ جي باوجود چوڪري چوي ٿي ته منهنجي پيءُ منهنجو نڪاح ننڍپڻ ۾ جاهل سوٽ سان ڪرايو هو ته ڇا اهو اقرار ڪافي آهي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: فقهي مذهب مطابق رڳو فاسق هجڻ ولايت کان مانع نه آهي. جيئن درمختار ۾ آهي ته جيڪو شخص عاقل بالغ هجي، اهو وارث ٿي سگهي ٿو، جيتوڻيڪ فاسق هجي بشرطيڪ اختيارات جي غلط استعمال ۾ بدنام نه هجي ۽ جاهل به فاسق جو هڪ قسم آهي ان ڪري ان سان ولايت ساقط نه ٿيندي. جيڪڏهن صغيره جو نڪاح جاهل صغير سان ڪرائجي ته جائز آهي، ان ڪري به ته صغير جي جاهل هجڻ سان ان جو فسق ثابت نٿو ٿئي. ڇاڪاڻ ته غير مڪلف آهي. ڇاچي جي موجودگيءَ ۾ ان جي پٽ کي وارث ٿيڻ جو اختيار نه آهي، جو ڇاچو اقرب آهي. بحر ۾ آهي ته اقرب

(قريبی مٽ) جي موجودگيءَ ۾ ابعاد (پري جو مٽ) ڌارئي شخص وانگر آهي ۽ بيان ٿي چڪو آهي ته جيڪو فسق جهالت جي ڪري هجي، ان سان ولایت جو حق ختم نٿو ٿئي. نون سالن جي نياڻي بالغ ٿيڻ جو اقرار ڪري ته سندس دعويٰ قبول ڪئي ويندي. جيئن درمختار ۾ آهي ته چوڪر جي بلوغت جي گهٽ ۾ گهٽ عمر ۱۲ سال ۽ چوڪريءَ جي ۹ سال آهي. اهوئي قول مختار آهي. جيڪڏهن نوجوان هجن ۽ چون ته اسين بالغ آهيون ته انهن جي دعويٰ سچي مڃي ويندي. جيتوڻيڪ نڪاح شاهدن کان سواءِ نٿو ٿئي پر هڪ ٻئي جي تصديق ڪن ته رشتو مستحڪم ٿي ويندو. هدايه ۾ آهي ته جن ڳالهين سان نڪاح مضبوط ٿيندو آهي، انهن مان زال مڙس جي هڪ ٻئي جي تصديق به آهي. جڏهن خالد دعويٰ ڪري ٿو ته نياڻيءَ جي پيءُ ننڍپڻ ۾ سندس نڪاح ڪرايو هو، جنهن جي زال به تصديق ڪري ٿي ته نڪاح مضبوط ٿي ويندو. والله اعلم بالصواب.

مسئلو: مسمات نور بيبي آزاد هئي هنگامن ۾ غلام درزي کي ڪلوني قوم جي ماڻهن وٽان ملي، جن ان جو ننڍپڻ ۾ نڪاح هڪ شخص نالي سوني سان وجهي ڇڏيو، جنهن مان ان کي اولاد ٿيو. هاڻي اهو نڪاح عورت جي عصب جي اجازت تي ڇڏيل آهي. جيڪڏهن بالغ ٿيڻ کان پوءِ زال قولِي يا فعلي يا عملاً مثلاً مباشرت ذريعي اجازت ڏئي ٿي ته نڪاح قائم رهندو ۽ اولاد زاني نه ٿي. پر سوني جي سڏبي. والله اعلم درمختار ۾ آهي ته ٻار ڪا شيءِ وڪڻي ٿو پوءِ وارث جي اجازت کان اڳ بالغ ٿي وڃي ۽ سودي کي جائز رکي ته معاملو قائم رهندو ڇاڪاڻ ته وارث ڌيڻي لپٽيءَ وقت پاڻ اجازت ڏئي آهي. بحر ۾ آهي ته ٻار پنهنجو مال وڪڻي، يا ڪا شيءِ خريد ڪري، يا پنهنجي ٻانهيءَ جي شادي ڪرائي ته معاملو وارث جي اجازت تي آهي. جيڪڏهن پاڻ وارث جي اجازت کان اڳ بالغ ٿئي ۽ اجازت ڏئي ته معاملو نافذ رهندو. هي نٿو چئي سگهجي ته اها روايت ان صورت ۾ ڪارگر آهي جڏهن ٻار پاڻ شادي ڪري، هي مطلب ناهي ته (وليءَ جي اجازت کان سواءِ) ٻئي جي شادي ڪرائي، ڇاڪاڻ ته معاملي جي جائز يا ناجائز ۽ حلال يا حرام هجڻ جو دارومدار وارث جي اجازت تي آهي، برابر آهي ته اهو عمل دخل ٻار ڪري يا فضولي (غير حقيقي وارث) ڪري جيئن بحر جو مصنف لکي ٿو ته جيڪڏهن ڇاچو صغيره جي شادي ڪرائي جنهن جو ڏاڏو آزاد هجي، جڏهن ته مڙس جو ڏاڏو آزاد ڪيل غلام هجي. پوءِ زال بلوغت کي پهچي، نڪاح جائز رکي ته به صحيح نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته ڇاچي ۽ ان جهڙن ٻين وارثن کي اختيار ٿي نه آهي ته غيرڪفو ۾ شادي ڪرائين. ان صورت ۾ نياڻيءَ کي به اهو اختيار حاصل نه آهي ته بالغ ٿيڻ کان بعد ڇاچي ته ڇاچي جي ڪرايل نڪاح کي برقرار رکي يا ٽوڙائي. معلوم ٿيو ته معاملو ٻار جي اجازت تي ڇڏيل آهي. فضولي (غيرواسطيدار وارث) ننڍپڻ ۾ ڪفو ۾ شادي ڪرائي ته به معاملو وارث جي اجازت تي آهي، البته جيڪڏهن زال بالغ ٿيڻ کان بعد قولِي يا مباشرت وغيره وسيلي فعلي اجازت ڏئي ته نڪاح نافذ رهندو. ان جي تائيد قنیه مان ٿئي ٿي ته اجنبی لاوارث صغيره جي شادي ڪرائي ٿو، ٻن مهينن کان پوءِ زال بالغ ٿي وڃي ٿي ۽ اجازت ڏئي ٿي ته نڪاح جائز ٿي ويندو.

سوال: ان ڄاتل نسب واري هڪ شخص شريف نسب عورت سان شادي ڪئي، کيس اولاد به ٿيو آهي. زيد خالد وٽ ڇهن مهينن جي نوڪري تي باغ ۾ مزدوري ڪندو هو ۽ ان جي خاندان جون بي

پرده عورتون بازارن يا گهٽين ۾ گل وڪڻنديون هيون. زيد وفات ڪئي ته سندس ڌيءَ عمر وٺائي سان شادي ڪئي. زيد جو پٽ بالغ ٿيو، جيڪو پنهنجي پيءَ جي شاديءَ وقت نابالغ هو ته ان چيو ته منهنجو پيءُ شريف مهر خاندان مان آهي ۽ پنهنجي دعويٰ ثابت ڪيائين. ناني عمرو جيڪو ٻن چئن جو مشترڪ مزدور آهي، اهو ۽ زيد مزدور ٻئي مزدور آهن، اهي ٻئي پاڻ ۾ پيشي سبب ڪفو آهن يا نه؟ جيڪڏهن پٽ گواه پيش ڪري ته زيد مهر قوم سان تعلق رکندو هو ۽ عمرو گواه پيش ڪري ته زيد مهر نه پر ذات جو ملاح يا حجام آهي ته ڇا ان جي دعويٰ قبول ڪئي ويندي؟ زيد جو نسب ثابت نه ٿيڻ جي صورت ۾ ماءُ کي اختيار آهي ته ڌيءَ جو نڪاح ڪرائي يا ڪرايل نڪاح کي جائز ڪري؟

جواب: ظاهر آهي ته نوڪريءَ تي ڪڙم جو ڪم ڪرڻ باقاعده پيشو نه آهي، جو ڪٿي چئجي ته اهو ڪڙمي ناني جو ڪم آهي، جڏهن ته ناني ڪپڙو اٿندڙ جو ڪفو آهي. ڇا توهان کي خبر نه آهي اهل علم مان جيڪو پوک ۽ ڪڙم جو ڪم ڪري ٿو اهو ان مالدار خاندان جو ڪفو ٿيندو آهي، جيڪي ملازم پيشه هوندا آهن. انهن مان ڪي گڏيل ملازم به هوندا آهن يعني گوشت ٻارن کي پڙهائيندا آهن، جيئن سماج ۾ مشهور ۽ معمول آهي. اهڙي نوڪري عيب ۽ عار نه آهي جو اهڙي شخص جي باري ۾ چئجي ته گهٽ ذات آهي ۽ ناني ۽ ڪپڙو اٿندڙ جو جوڙيدار آهي. جواهر الاخلاطي ۾ آهي ته ڪپڙو اٿندڙ جراح ۽ ناني، لوهر جو ڪفو آهي. درر ۽ غرر ۾ آهي ته ڪپڙو اٿندڙ لوهر ۽ خفاف (ٿوڙي جا سنب ٺاهيندڙ) جو ڪفو آهي. محيط ۾ آهي ته خسيس ڏندن مان ڪپڙو ٺاهڻ به آهي، ان ڪري اهڙو شخص ان باغاني يا ڪڙميءَ جو ڪفو نه ٿيندو جيڪو باغن ۾ مزدوري ڪري ٿو. اصل مڃيل آهي ته جوابدار دعويدار جي دعويٰ جي مخالفت ۾ شاهد پيش ڪري ته سندس گواهه جي شاهدي قبول نه ڪبي. محيط ۾ آهي ته شاهد پيش ڪرڻ دعويدار جي ذميواري آهي، جيڪڏهن جوابدار مخالف ڌر جي دعويٰ جي ترديد ۾ شاهد پيش ڪري ته ان جي دعويٰ نه ٻڌبي.

ان کان علاوه جڏهن ثابت ٿيو ته ناني باغاني يا ڪڙميءَ جو ڪفو نه آهي ته ان حالت ۾ ماءُ طرفان نياڻيءَ جو غير ڪفو ۾ نڪاح ڪرڻ اصل کان صحيح نه ٿيو، ڇاڪاڻ ته اها نياڻيءَ جي حقيقي وارث نه آهي. خزانه المفتين ۾ آهي ته پيءُ ۽ ڏاڏي کان سواءِ ڪوبه غير ڪفر ۾ شادي نٿو ڪرائي سگهي. رهيو معاملو بي پرده عورتن جو گهٽين ۾ گل ڦٽل وڪڻڻ جو ته اهو فسق آهي ۽ نائين جون عورتون به اهڙيون ئي هونديون آهن ان جي باوجود اهي ڪپڙو ٺاهيندڙ خاندان جو ڪفو آهن. ان جي برخلاف باغن ۾ مزدوري ڪندڙ مزدور، ڪڙمين جا ڪفو نه آهن. ناني مهر قوم جي نياڻيءَ جو، جيتوڻيڪ ان جو پيءُ باغبان يا ڪڙمي هجي ڪفو نه آهي، والله اعلم. متان ۾ آهي ته ڪپڙو اٿندڙ ڪڙميءَ جو ڪفو نه آهي ڀلي ڪڙمي غريب ۽ تنگدست ئي هجي، البت اهو نانيءَ جو ڪفو ضرور آهي. غرض ته ناني ڌنڌي جي اعتبار سان ڪپڙو ٺاهيندڙ جو ڪفو ٿيو، جڏهن ته ڪپڙو ٺاهيندڙ شخص ڪڙميءَ جو ڪفو نه آهي، ساڳيءَ طرح ناني به ڪڙميءَ جو ڪفو نه ٿيندو. انهيءَ صورتحال ۾ ماءُ نياڻيءَ جي غير ڪفو ۾ شادي ڪرائي ته معاملو منعقد نه ٿيندو، والله اعلم.

سوال: ڪن پڙهندڙن اعتراض ڪيو ته ڪپڙو ٺاهيندڙ غريب ڪڙميءَ جو ڪفو ڇو نه آهي، جڏهن ته نانيءَ جو ڪفو آهي. ناني جڏهن ڪپڙو ٺاهيندڙ جو ڪفو آهي ۽ ڪپڙو ٺاهيندڙ ڪڙميءَ جو ڪفو نه

آهي ته اهڙيءَ طرح نائي به ڪفو نه ٿيندو، بلڪ درجي ۾ ان کان گهٽ ٿيندو.

جواب: متان ۾ بحواله ڏنل آهي ته ڪپڙو ٺاهيندڙ ڪڙميءَ جو ڪفو نه آهي جيتوڻيڪ ڪڙمي غريب هجي پر نائي جو ڪفو آهي. ڪن عالمن چيو آهي ته ڪفو آهي (بحر، نهر وغيره) معلوم ٿيو ته متانت جي عبارت ۾ ڪن ڪاتين ”نائِي“ جو لفظ وڌايو آهي. ان ڪري ان ڏانهن ڌيان نه ڏنو ويندو. ان آڌار تي نائي ڪڙميءَ جو ڪفو نه ٿيندو (حرره مولوي محمد ابن مولوي احمد عفي عنهما) مخدوم عبدالواحد سيوستانی فرمائي ٿو ته متان ۾ لفظ ”نائِي“ جي واڌاري جو الزام باطل آهي، ڇاڪاڻ ته اهو لفظ متان ۾ موجود آهي. جواهر الاخلاطيءَ ۾ آهي ته ڏنڌا ويجهڙا يا هڪجهڙا هجن ته معمولي فرق تي ڳنڍ نه ڏبي ۽ اهڙن ماڻهن ۾ ڪفو ثابت ٿي ويندو. ڪپڙو ٺاهيندڙ جراح، موچيءَ، پٺڪيءَ ۽ نائيءَ جو ڪفو آهي. ڌر ۽ غرر ۾ لوهار کي ڪپڙو ٺاهيندڙ وانگر قرار ڏنو ويو آهي. قهستانيءَ ۾ آهي ته ڪپڙو ٺاهيندڙ، جراح، پٺڪي، موچي، پٺڪي، نائي، جانورن جو علاج ڪندڙ ۽ لوهار هڪجهڙن ڏنڌن وارا آهن. جڏهن نائي لوهار جو ڪفو ٿيو ۽ لوهار ڪپڙو ٺاهيندڙ وانگر آهي ته ڪپڙو ٺاهيندڙ نائي جو ڪفو ٿيو. اها ڳالهه متان جي قول لاءِ شاهدي آهي. ان ڪري ڪپڙو ٺاهيندڙ ڪڙميءَ جو ڪفو نه ٿيندو جيئن انصاف پسند شخص تي ڳجهو نه آهي، واللہ اعلم (مخدوم مدظله)

سوال: پوري عمر جيڪو ڪڙم ڪري يعني هاري هجي ڇا ان جي ڌيءَ نائي جي ڪفو آهي؟

جواب: اهي ٻئي پاڻ ۾ ڪفو آهن ڇاڪاڻ ته سندن ڌنڌو هڪجهڙو آهي، پهريون ڪڙمي ۽ ٻيو مشترڪ مزدور آهي. ڏنڌن ۾ ويجهڙائي هجي ته پوءِ معمولي تفاوت کي نه ڏسبو ۽ ڪفو ثابت ٿي ويندو (بحر) ڪن شارحن مشترڪ مزدور کي ڪڙميءَ کان مقدم قرار ڏنو آهي، ڇاڪاڻ ته جيڪو مشترڪ مزدور آهي ان جي ڪم جا فائدا ڪڙميءَ جي مقابلي ۾ گهڻا آهن، جڏهن ته ڪڙميءَ جي ڪرت غلامن ۽ ٻانهن سان مشابهت رکي ٿي. تنهن ڪري اهو ٻانهي وانگر آهي (حرره محمد مشار) هڪ ڪڙميءَ ڪجهه ڏينهن سادات وٽ مزدوري ڪئي. سندس ڌيءَ صغيره آهي، جيڪڏهن ان جي ماءُ نائي سان شادي ڪرائي ته نڪاح صحيح نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته اهي ٻئي پاڻ ۾ ڪفو نه آهن ۽ ڪجهه ڏينهن مزدوري ڪرڻ سبب اهو ڪڙمين جي لسٽ مان نڪري نه ويندو ڇاڪاڻ ته ان لاءِ ڪڙم جو پيشو ڪرڻ ثابت نه آهي، واللہ اعلم بالصواب. جمع الوسائل نالي ڪتاب ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪوشخص هڪ ڪم (اتفاقاً) ڪري ته لازمي نه آهي ته اهو ان جي ڪرت ۾ شامل به هجي، تانجو ان تي هميشگي ڪري. خزانه المفتين ۾ آهي ته پيءُ ڏاڏي کان سواءِ ڪنهن کي اختيار نه آهي ته غير ڪفو ۾ نڪاح ڪرائي (مخدوم مدظله)

مسئلو: عاقل بالغ عورت جي پيءُ سندس شادي ڪرائي. اجازت گهرڻ وقت عورت خاموش رهي. شرعاً اهو نڪاح صحيح آهي. ڪنن ۾ آهي ته جيڪڏهن وارث اجازت گهري ۽ عورت خاموش رهي، يا کلي يا روئي ته ان کي سندس اجازت چئبو. ساڳي ڳالهه هدايه ۾ به آهي. رسول الله ... جن جو ارشاد آهي ته غير شادي شده عورت کان نڪاح جي اجازت وٺجي، جيڪڏهن اها خاموش رهي ته اها سندس رضامندي آهي، ڇاڪاڻ ته انڪار جي ڪري نه پر حياءُداريءَ سبب پنهنجي رضامندي ظاهر نه

ڪندي آهي (داؤد عفي عنه - ويئل ڳوٺ سيال)

مسئلي جي وڌيڪ تحقيقات: ظاهر آهي ته جيڪڏهن نڪاح ٿيڻ کان اڳ وارث اجازت گهري ۽ زال خاموش رهي ته ان جو مطلب آهي ته انهيءَ وليءَ کي پنهنجو وڪيل بنايو آهي. جيڪڏهن معاملو طي ٿيڻ کان بعد اجازت وٺي ۽ زال چپ رهي ته اها ان جي رضامندي آهي، جيئن بحر ۾ آهي ته وارث اجازت گهري ۽ زال خاموش رهي يا کلي يا وارث شادي ڪرائي ڇڏي پوءِ به خاموش رهي ته اها ان جي اجازت آهي. مسئلي جو اصل هي آهي ته مشورو وٺڻ مهل زال خاموش رهي ته ان جو مطلب آهي ته ان ولي کي وڪيل بنايو ۽ معاملي جي ڏي وٺ وقت خاموش رهي ته اها ان جي اجازت آهي جيئن اسببجائي بيان ڪري ٿو، ان لحاظ سان وڪالت ۽ اجازت ۾ ”رضامندي ظاهر ڪرڻ“ مشترڪ وصف آهي. بحر ۾ بحواله قنبي آهي ته ڪنوازيءَ کان اجازت گهري وئي ۽ اها خاموش رهي ته ان جو مطلب آهي ته انهيءَ اجازت گهرندڙ کي وڪيل بنايو. پوءِ جيڪڏهن اهو وارث ان عورت جي شادي ان شخص سان ڪرائي، جنهن جو سندس سامهون نالو ورتو ويو ۽ مهر جي رقم به کيس معلوم آهي ته نڪاح جائز ٿيندو، پر معاملو مشڪل آهي ڇاڪاڻ ته مشورو طلب ڪرڻ مهل خاموش رهي ٿي ته ان جو مطلب آهي ته ان کيس پنهنجو وڪيل بنايو ۽ وڪيل لاءِ جائز نه آهي ته سندس اجازت يا عملي اجازت کان سواءِ ان لاءِ پيو وڪيل مقرر ڪري، جيئن اڳتي اچي ٿو. مختصر (قدوري) ۾ آهي ته ان جي تقاضا آهي ته اهڙي وڪالت يا وليءَ کان سواءِ وڪالت جو مسئلو مخصوص ڪرڻ جائز نه آهي (مخدوم مدظلہ)

سوال: زيد پنهنجي عاقله بالغ ڌيءَ عمر و بالغ کي بخشي. مڙس زال کي جيڪا اتي موجود هئي صحيح شرطن سان قبول ڪيو. هينئر خالد دعويٰ ٿو ڪري ته زيد اها نياڻي اڳ ۾ منهنجي صغير پٽ کي بخشي چڪو آهي ۽ قبوليت به ٿي چڪي آهي. ڇا ان صورت ۾ صغير جي بالغ ٿيڻ کان اڳ ڌرين جا شاهد ٻڌا ويندا. جيڪڏهن عمرو پيءُ طرفان نياڻي نڪاح ۾ ڏيڻ جي ثابتي قرآن جي ساک يا ماڻهن جي ميڙ سان ٽيهاري ته ڇا ان سان اڳئين نڪاح جي دعويٰ ختم ٿي ويندي؟

جواب: بالغ جي روبرو، سندس نڪاح ڪرڻ صحيح آهي ڇاڪاڻ ته ان جو خاموش رهڻ، صحيح مذهب مطابق سندس اجازت آهي (بحر) صغير پٽ جي بالغ ٿيڻ کان اڳ ان جي ولي يعني پيءُ طرفان سندس نڪاح جا شاهد پڇيا ويندا. پيءُ پنهنجي نياڻيءَ جي نڪاح جي طلب ڪري ته ان سان صغير جي دعويٰ باطل نه ٿيندي. ڇاڪاڻ ته پيءُ کي حق نه آهي ته صغير جو حق باطل ڪري جيئن حماديہ ۽ توضيح ۾ به آهي. پر سوال اهو آهي ته صغير جي طرفان ان جو پيءُ دعويٰ ڪري ته فلاڻي منهنجي پٽ جي زال آهي ته ڇا ان کي روڪي سگهجي ٿو؟ ان بابت ڪابه پڌري روايت نظر نٿي اچي. جامع الفصولين مان معلوم ٿئي ٿو ته پيءُ طرفان پٽ لاءِ دعويٰ ڪارگر نه آهي. مذڪوره ڪتاب جو مصنف لکي ٿو ته: هڪ شخص دعويٰ ڪري ته فلاڻي شيءِ فلاڻي جي آهي ته جيئن اهو شخص پاڻ ان جو مالڪ نٿو ٿي سگهي، بلڪل ساڳيءَ طرح ٻئي شخص بهي لاءِ به دعويٰ نٿو ڪري سگهي، ڇاڪاڻ ته وڪيل جي حيثيت ۾ دعويٰ ڪري يا وصيءَ جي حيثيت ۾، جڏهن ته اڳ ۾ ان جي باري ۾ دعويٰ

ڪري چڪو آهي ته ٻئي جي ملڪيت آهي، ڇاڪاڻ ته ان صورت ۾ هڪ قسم جو تضاد ظاهر ٿئي ٿو. پوءِ اهڙي دعويٰ ناقابل سماعت آهي. ساڳيءَ طرح زيربحث مسئلي ۾ به هڪ طرح جو تضاد ۽ اختلاف ظاهر آهي (مثلاً سوال اهو آهي ته آخر نياڻيءَ جي ٻي شاديءَ کان اڳ نئين دعويدار پنهنجي دعويٰ پيش ڇو نه ڪئي ۽ هن وقت تائين ڇا جي ڪري خاموش رهيو؟) صغير جي پيءُ طرفان نڪاح جي طلب ڪرڻ تي ان ڳالهه جي دلالت ۽ ثبوت آهي ته اڳ ۾ نڪاح ٿيل نه آهي، ڇاڪاڻ ته شيءِ مايل آهي ته پوءِ ان کي حاصل ڪرڻ ۾ آخر ڪهڙي رڪاوٽ آهي؟ جڏهن ته صغير لاءِ دعويٰ ۾ دليل آهي ته اڳ ۾ نڪاح ٿي چڪو آهي ۽ اها ڳالهه واضح تناقض ۽ تضاد کي ثابت ڪري ٿي. ان ڪري اهڙي دعويٰ نه ٻڌبي، جيتوڻيڪ صغير لاءِ هجي، والله اعلم بالصواب.

مهر جو بيان

سوال: هڪ مرد پنهنجي مرحوم زال جا زيور اها وضاحت ڪرڻ کان سواءِ شاديءَ جي رات ٻي زال کي ڏنا ته اهي تنهنجي ملڪيت آهن يا نه؟ بعد ۾ زيور وٺي استعمال ۾ آندائين ۽ زال منع به نه ڪئي تانجو ان زال کي طلاق ڏئي ڇڏيائين ۽ زال کان شاهدن آڏو اقرار ڪرايائين ته مون اهي زيور مڙس کي هيو ڪيا يا معاف ڪيا. ان کان پوءِ ان عورت دعويٰ ڪئي ته شادي رات مليل زيور منهنجي ملڪيت آهن ان بابت شريعت ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: بظاهر شاديءَ رات اصلي يعني پهرئين زال ڏانهن موڪليل اهي زيور عرف عام مطابق مهر معجل هئا، تنهن ڪري اهي ان جي ئي ملڪيت ٿيندا ۽ ان جي وفات کان بعد ان جا وارث يعني مڙس وغيره مالڪ ٿيا. پوءِ جڏهن مرد اهي زيور ٻي زال ڏانهن موڪليا ته ان جو رڳو اهو حصو ٻي زال جي ملڪيت ٿيندو، جيڪو مڙس جي حصي ۾ اچي سگهي ٿو ۽ زيورن جو باقي حصو ٻين وارثن جي ملڪيت ۾ رهندو پر جڏهن مرد اهي زيور زال جي حوالي ڪيا ته انهن ڇڻبو ته سندس (نئين) زال جي ملڪيت آهن. ان صورت ۾ مڙس تي لازم آهي ته پنهنجن وارثن کي قيمت پري ڏي، جيئن هدايه ۾ آهي ته ٻئي جي مال تي نڪاح ڪرڻ صحيح آهي، پر پرايو مال يا شيءِ واپس ڪرڻ کان معذور هجي ته ان جي قيمت ڏيڻ ان تي واجب آهي. عورت کي زيور ڏيڻ کان بعد مڙس جو ان ۾ عمل دخل ڪرڻ صحيح نه آهي، جيتوڻيڪ زال خاموش رهي. هدايه ۾ آهي ته غير جي مال ۾ عمل دخل ڪرڻ حرام آهي. البت جيڪڏهن ثابت هجي ته زال اهي زيور مڙس کي ڏئي ڇڏيا تان ته وڪڻي ٻارن ٻچن تي خرچ ڪري ته اهو ان جي طرفان هيو سمجهبو، پوءِ اهي واپس وٺي نٿا سگهجن، جيئن قنبر ۾ آهي ته جيڪڏهن عورت مرد کي اولاد تي خرچ ڪرڻ لاءِ سون يا ٻي شيءِ ڏئي ٿي ته پوءِ واپس وٺڻ جو حق نه رکندي. طلاق ڏيڻ کان بعد اها دعويٰ ڪرڻ ته زال مهر جي رقم يا زيور مون کي بخشيا يا معاف ڪيا، اهڙي دعويٰ مهر مؤجل ۾ هجي ته صحيح آهي، ڇاڪاڻ ته مهر مؤجل مرد جي ذمي باقي رهي ٿو (جيستائين ادا نه ڪري) پر مهر معجل ۾ ائين نه آهي. جيئن ته زيور عورت جي قبضي ۾ هئا (ان ڪري اها ئي ان جي مالڪياڻي، به آهي) مرد استعمال ڪري ٿو ته انهن جي قيمت مرد جي ذمي قرض آهي. ان کي هيو چوڻ يا معاف ڪرڻ جي دعويٰ ڪرڻ جو جواز نه آهي پر جيڪڏهن عورت وضاحت سان چوي ته

مون بخشيا يا معاف ڪيا ته اها ٻي ڳالهه آهي، واللہ اعلم بالصواب.

مسئلو: مڙس سهري يا پنهنجي زال ڏانهن جيڪي تحفا ۽ هديا موڪليندو آهي، جيڪڏهن اهي خراب ٿيندڙ شيون هجن ته مطلق هديو ليکبا. پوءِ مڙس، ڪي حق نه هوندو ته اهي واپس وٺي. ان کان سواءِ پئسا، جانور، ڪپڙا هجن ته اهي مفيد هديو آهن. جيڪڏهن نڪاح معلق شرط تي ٿيندو ته مستقبل ۾ (يعني نياڻيءَ جي وڏي ٿيڻ تائين مڙس ڪجهه نه ڪجهه موڪليندو رهندو) ان ڪري ذڪر ڪيل شيون موڪلي ته ان کي واپس وٺڻ جو حق نه رکندو تان ته مقصد حاصل ٿئي. البتہ جيڪڏهن سڳابندي ۽ ڏي وٺ کان اڳ ڌريون هڪ ٻئي کي ڪجهه ڏي وٺ ڪن ته ان صورت ۾ ٻنهي کي حق آهي ته ڏنل شيءِ واپس وٺن، جيڪڏهن اها شيءِ موجود نه هجي ته ان جي قيمت جي تقاضا ڪن، ڇاڪاڻ ته قيمت به ان جي قائم مقام آهي شامي فقيه اها فتويٰ ڏين ٿا.

سوال: جامع الفتاويٰ ۾ آهي ته هڪ ٻئي ڏانهن هديو موڪلڻ گهرجي. ڇا ان روايت تي عمل آهي؟

جواب: ان روايت تي عمل آهي ۽ تعليق يعني نڪاح کي ڪنهن ڳالهه سان مشروط ۽ معلق رکن جيتوڻيڪ لفظي اعتبار سان جائز نه آهي، پر ڳجهو نه آهي ته هڪ ٻئي ڏانهن هديو وغيره مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ هوندو آهي (تان ته ڌرين ۾ محبت وڌي ۽ معاملو طي ٿي وڃي) ڇاڪاڻ ته ڪڏهن مقصد اڻ سڌيءَ طرح به حاصل ٿيندو آهي. بحر ۾ آهي ته ڪو شرط ڪڏهن سڌيءَ طرح ۽ ڪڏهن اڻ سڌيءَ طرح دلالت ۽ واسطي سان ثابت ٿيندو آهي. دلالت جا ٻه قسم آهن: هڪ دلالت لفظي هوندي آهي ۽ ٻي دلالت اها هوندي آهي، جيڪا زبان حال سان ثابت ٿيندي آهي، هتي پوئين دلالت آهي.

سوال: تاتارخانيه ۾ آهي ته سهرو ڄاڻي کان نڪاح جي بدلي ۾ جيڪي ڪجهه وٺندو اها رشوت آهي ۽ رشوت وٺڻ حرام آهي، ان کي واپس ڪرڻ ضروري آهي. اها ڳالهه بلڪل صاف آهي. ان جو مطلب ته هي نڪتو ته نڪاح کان بعد به جيڪا شيءِ سهرو ڄاڻي کان وٺي سا واپس ڪري. جامع الفتاويٰ ۾ آهي ته معاملو طي ٿيڻ ۽ مقصد حاصل کان پوءِ (ڏنل شيءِ) واپس وٺڻ ممڪن نه آهي. ثابت ٿيو ته نڪاح کان پوءِ ڏنل ڪا شيءِ واپس نه ڪبي ڇاڪاڻ ته اهو هڪ قسم جو مشروط ۽ مفيد هديو آهي رشوت نه آهي. انهن ٻنهي قولن ۾ موافقت ڪيئن ڪجي؟

جواب: بظاهر اهڙي ڏنل رشوت تڏهن چئبي جڏهن ان کان سواءِ نياڻيءَ جو سڱ نه ملي، جيئن خلاصه ۾ آهي ته ڪنهن مرد عورت ڏانهن نڪاح جو پيغام موڪليو ۽ اها عورت پنهنجي پيڻ جي مڙس جي گهر ۾ آهي، ان چيو ته جيستائين پئسا نه ڏيندين تيستائين توکي نڪاح ڪرڻ نه ڏينداسون. تڏهن مڙس پئسن جي اڌانگي ڪئي. مڙس (شاديءَ کان پوءِ) اها رقم واپس وٺي سگهي ٿو، ڇاڪاڻ ته رشوت آهي. جامع فتاويٰ جو قول تڏهن آهي، جڏهن نياڻيءَ جو پيسن کان سواءِ سڱ نه ملي، ان ڪري مسئلي کي هن طرح بيان ڪيو اٿس ته ”جڏهن به خاطب (پيغام ڏيندڙ) رقم موڪلي...“ ته ته مفيد هديو موڪلڻ منع نه آهي، جيئن خلاصه ۾ آهي ۽ ان جي تائيد بحر مان ٿئي ٿي ته پيڻ رقم

وٺڻ کان سواءِ پنهنجي ڀيڻ شاديءَ کان انڪار ڪري ٿي، تڏهن مجبور ٿي مڙس پئسا يا شيءِ ڏئي ته ان کي اها رقم ۽ اها شيءِ واپس وٺڻ جو حق آهي، بشرطيڪ شيءِ موجود هجي نه ته قيمت وٺي، ان تي قياس ڪندي هديو به واپس وٺي سگهجي ٿو، بشرطيڪ معلوم ٿئي ته وارث هديي کان سواءِ ٻانهن نه ڏي ها. هن بيان مان هديي ۽ رشوت جو فرق معلوم ٿيو، والله تعاليٰ اعلم. تنوير ۾ آهي ته ڪنهن کي نڪاح جو پيغام ۽ ڪي شيون موڪليائين پر انهيءَ کيس سڱ نه ڏنو. جيڪڏهن ڏنل مهر موجود هجي ته وٺي نه ته ان جي برابر قيمت وٺي ۽ هديو به واپس وٺي سگهي ٿو جيڪڏهن موجود هجي، موجود نه هجي يا استعمال هيٺ هجي ته نٿو وٺي سگهي. ان جو سبب درمختار ۾ هي چاڻايو ويو آهي ته ان ۾ هي جي معنيٰ موجود آهي. جيڪڏهن پيغام ڏيندڙ قريبي مائٽ ڏانهن هديا وغيره موڪلي ته به اهوئي حڪم آهي. بحر ۾ آهي ته سهري ڏانهن هديا موڪلي ٿو پر ان سڱ نه ڏنس پوءِ (پيغام ڏيندڙ) چاهي ته پنهنجيون موڪليل شيون واپس وٺي. فقيه فرمائين ٿا ته جيڪا شيءِ بطور مهر موڪلي، سا ختم ٿي وڃي ته (ان جي قيمت) واپس وٺي. ساڳيءَ طرح هديا موڪلي ۽ اهي موجود هجن ته واپس وٺي يا معاف ڪري. بزازيه، عالمگيريءَ، متانه ۾ به ساڳيءَ طرح آهي. الجواهر ۾ آهي ته ڪنهن جي ڏيئي کي نڪاح جو پيغام موڪلي ٿو، کيس جواب ملي ٿو ته جيڪڏهن مهر ڏيندين ته مهيني سوا ۾ تو کي شادي ڪرائيندس. پوءِ ان هديا موڪلڻ شروع ڪيا، پر ذڪر ڪيل مدت دوران نه ان کي سڱ ڏنائين ۽ نه معاملو طي ڪيائين. تڏهن (مڙس) کي حق آهي ته جيڪا رقم مهر جي نيت سان ڏني اٿس، سا موجود هجي ته واپس وٺي نه ته (قيمت پراني وٺي) رهيو معاملو هديي جو ته جيڪڏهن موجود هجي ته واپس وٺي سگهي ٿو، ختم ٿي وڃي ته نه ان جو مثل گهرندو نه ان جي قيمت وٺندو ڇاڪاڻ ته ان کي بخشش ۽ هبو چئبو. هيءُ ڪان سواءِ ٻين مائتن لاءِ به اهوئي حڪم آهي، ڇاڪاڻ ته محبت ۽ لاڳاپا پيدا ڪرڻ ڊڳو هيءُ سببان خاص نه آهي. واضح هجي ته سهري، سس، زال جي چاچي، مامي، ڀاءُ، ڀيڻ جنهن کي به ڪا شيءِ بطور بخشش ڏي، پوءِ ختم يا ضائع ٿي وڃي ته جيئن سهري کان واپس نٿو وٺي سگهي، تيئن ٻين عزيزن قريبن کان به واپس نٿو وٺي. ان تي ٻين معاملن کي به قياس ڪريو. ساڳيءَ طرح (ڏيندڙ) زال يا ان جي عزيز قريب کي ڪا شيءِ ڏي، اها ان وٽان گهر ٿي وڃي يا (جانور) مري وڃي، يا ان ۾ واڌارو اچي، يا جنهن کي سوکڙي يا هديو ڏنو اٿس سو مري ويو ۽ ڏنل هديو ڪنهن ٻئي ڏانهن منتقل ٿئي يا جنهن کي نڪاح جو پيغام ڏنو اٿس، اها غريببائي آهي، يا ان جو مٿُ جنهن کي ڪا شيءِ ڏني اٿس سو غريب آهي ته ان صورت ۾ ان جو تحفو يا هديو ان لاءِ خيرات ليکبو، ڇاڪاڻ ته فقيه فرمائين ٿا ته صدقات فقراءَ ۽ غرباءَ لاءِ آهن. جيتوڻيڪ ڪتابن ۾ مون کي اها تفصيل نٿي ملي، پر فقهاءَ جي اقوال جي آڌار تي اها سمجهه مون کي رب ڪريم عطا فرمائي آهي، الله حق فرمائي ٿو ۽ اهوئي حق جي واٽ وٺائي ٿو.

سوال: شاديءَ جي رات جيڪي ڳڻا ڪنوار کي ڏبا آهن، ڇا اهي به معجل ٿي سگهن ٿا؟

جواب: بظاهر هن علائقي ۾ مڙس جي طرفان موڪليل اهي زيور مهر معجل سمجهيا وڃن ٿا، ڇاڪاڻ ته هتي اهي ڳڻا مهر معجل شمار ٿين ٿا، اهوئي سبب آهي ته جيستائين ان جي باري ۾ تفصيل نٿي ٻڌائجي ڪنوار جي شادي ڪرڻ لاءِ ڪو تيار نه ٿيندو آهي. اهوئي هتي جو رواج آهي

جيتوڻيڪ فقهي ڪتابن ۾ انهيءَ عرف جي باري ۾ ڪا وضاحت نٿي ملي، مگر مخدوم محمد هاشم ڏٺو ”السيوف القاهرة“ ۾ لکي ٿو ته جواهر الفتويٰ ۾ آهي ته هڪ شخص زبور خريد ڪري پنهنجي زال کي ڏنا، جنهن اهي استعمال ڪيا، پوءِ مري وئي ۽ فوتيائيءَ جي وارثن ۽ مڙس ۾ اختلاف پيدا ٿي پيو ته اهي ڳهه ان زال کي استعمال لاءِ ڏنا هئا يا هب طور ڏنا هئا ته ان صورت ۾ جيڪڏهن مڙس قسم کڻي چوي ته استعمال لاءِ اڌار طور ڏنا هيم ته ان جي ڳالهه ٻڌي، ڇاڪاڻ ته اهو هبي (جي دعويٰ جو) منڪر آهي (۽ اصول آهي ته تڪراري دعويٰ ۾ قسم جوابدار تي ايندو آهي) تناسخانيه ۾ آهي ته مڙس شاديءَ رات زال کي خريد ڪرڻ کان سواءِ اڌارا ڪپڙا وٺي ڏي، پوءِ ارادو ڪري ته واپس وٺي ته ان کي ان جو اختيار نه آهي، ليڪن جنهن جا ڪپڙا آهن ان کي حق حاصل رهندو ته شاهد پيش ڪري پنهنجا ڪپڙا واپس وٺي. عالمگيريءَ ۾ آهي ته ٻئي جي يا پنهنجي ٻانهي جي شادي ڪرائي، پوءِ ان جو مالڪ ان جي اجازت نه ڏي يعني انهيءَ نڪاح کي برقرار نه رکي ته ان جي قيمت ڏيڻ ان تي واجب آهي. مٿئين ڪتاب ۾ وڌيڪ لکي ٿو ته پيءُ، ڏاڏي ۽ قاضيءَ کي اختيار آهي ته زال صغيره هجي يا ڪبيره ان جو مهر پاڻ وٽ رکي، پر ڪنهن ٻئي کي اهو اختيار نه آهي. وصيت ڪيل شخص به پنهنجي صغيره جي مهر جي مال جو مالڪ ٿي سگهي ٿو.

مسئلو: هن شرط هيٺ (پيغام ڏيندڙ شخص) ڪا شيءِ سهري يا ڪنهن ٻئي وارث ڏانهن موڪلي ته سڱ ڏيو ته ان کي استعمال ڪري سگهو ٿا نه ته نه! ته اها رشوت ٿيندي، هديو نه ٿيندي، جيتوڻيڪ ان جو نالو وٺي چوي ته ”هديو“ آهي. پوءِ جيڪڏهن اها شيءِ ختم يا استعمال ٿي وڃي ته واپس وٺي سگهي ٿو، جيڪڏهن هديءَ ۾ ڪا شيءِ ڏي ته اها واپس وٺي نٿو سگهي (خزانه المفتين) ان ڏس ۾ ڪنهن قسم جو شرط لاڳو نه هئڻ گهرجي. هديءَ ۽ رشوت ۾ فرق ڪيئن ڪجي؟ جيڪڏهن شرط سان ڪا شيءِ ڏني (مثلاً چوي ته سڱ ڏي ته هي رقم تنهنجي آهي ته) اها رشوت آهي، جيڪڏهن اهڙي وضاحت ۽ شرط لاڳو ڪرڻ کان سواءِ ڪا شيءِ ڏي ته اهو هديو آهي. شرط ڪڏهن حقيقي ۽ ڪڏهن حڪمي هوندو آهي. مثلاً جيڪڏهن معلوم ٿئي ته هديءَ کان سواءِ سڱ نه ڏيندو (بحر) محيط ۾ آهي ته جيڪا ڳالهه عرف ۾ مشهور ۽ معمول هجي اها ڄڻ ته عرف ۾ شرط آهي. هن قول جي بوازيه ۽ بحر الرائق جي هيٺئين عبارت مان شاهدي ملي ٿي ته ڀاءُ هن شرط سان پيڻ جي شادي ڪرائي ته مقرر رقم کيس ادا ڪئي وڃي. پوءِ مڙس ان کي اها رقم ادا ڪئي. پوءِ مڙس کي اختيار آهي ته جيڪڏهن ڏنل شيءِ موجود هجي يا ختم ٿي وڃي ته واپس وٺي، ڇاڪاڻ ته اها رشوت آهي. انهيءَ بنياد تي تل هديو به واپس وٺي سگهي ٿو، بشرطيڪ ان (سهری) جي حال مان معلوم ٿئي ته شادي هديءَ کان سواءِ نه ڪرائيندو. جيڪڏهن بغير شرط جي هديو ڏني ٿو ته اهو واپس نٿو وٺي سگهي. ان جي تائيد هن مسئلي مان به ٿئي ٿي ته ٻئي جي عدت ۾ ويٺل گهر واريءَ تي (شاديءَ جي شرط تي) لڪ چپ ۾ مال خرچ ڪري (پوءِ اها ان سان شادي نه ڪري ته ورتل مال موٽائي ڏي) ان جي تائيد عالمگيريءَ مان به ٿئي ٿي. لکي ٿو ته جيڪڏهن ڪنهن شخص جي زمين ۾ هن اميد تي ڪم ڪري ته اهو کيس پنهنجي نياڻيءَ کي سڱ ۾ ڏيندو پوءِ سندس اميد پوري نه ٿي ته (مٿس واجب آهي ته) ان کي اوتري مزدوري ڏني، اڳ ۾ شاديءَ لاءِ اهو شرط لاڳو ڪري يا نه،

بشرطيڪ معلوم ٿئي ته انهيءَ مقصد ۽ غرض سان نوڪري يامزدوري ڪري ٿو. جامع الفصولين ۾ آهي ته اها ڳالهه وڌيڪ هڪجهڙي آهي.

مسئلو: جيڪا شيءِ بر دري ۽ قبيلي جي رسم رواج جي ابتڙ ملي يعني نه زال کي هبه ۾ ملي ۽ نه مڙس کي، بلڪ هن وضاحت ۽ شرط سان ملي هجي ته اها شاديءَ جي غرض سان ڏجي ٿي ته اها رشوت جي حد ۾ آهي، سا موتاني ڏيڻ واجب آهي. اهڙو مال وٺڻ رشوت جي حد ۾ آهي (مخدوم محمد هاشم رحمۃ الله عليه) بحر ۾ آهي ته ان کي مهر سمجهيو ويندو.

سوال: هڪ شخص شاديءَ رات زيور ڏئي ٿو ۽ وضاحت نٿو ڪري ته مهر مؤجل طور ڏني ٿو، پيرسندن قبيلي جي رواج ۽ عرف ۾ شاديءَ رات ڏنل اهڙن زيورن کي مهر مؤجل سمجهيو وڃي ٿو. ان کي شرعاً مهر معجل سمجهيو ويندو يا نه؟

جواب: ان کي ”مهر معجل“ سمجهيو ڇاڪاڻ ته عرف ۾ جيڪا ڳالهه معروف ۽ مشهور هجي، سا شرط هوندي آهي، جيتوڻيڪ بعض قبيلن جو رواج ۽ معاملو ان جي ابتڙ ڇو نه هجي. جيڪڏهن شاديءَ جي ٻي رات زيور موڪليا وڃن ته ٻن ڳالهين مان هڪ هوندي. يا ته (مڙس) مهر معجل ادا ڪيو هوندو، يا ادا نه ڪيو هوندو. بظاهر معلوم ٿئي ٿو ته اهي ڳهه بطور مهر ڏنا ويا آهن، ڇاڪاڻ ته مهر جي جنس مان آهن. ان ڏس ۾ جيڪا ڳالهه زال چوندي، ان جو اعتبار هوندو، ڇاڪاڻ ته ظاهري حالت ان جي گواهي پيش ڪري ٿي. جيئن تنوير ۾ آهي ته جيڪڏهن عورت دعويٰ ڪري ته ڳهه بطور مهر آهن ۽ مڙس چوي ته امانت طور آهن. ان صورتحال ۾ ڏسڻ گهرجي ته جيڪڏهن ڏنل شيءِ مهر جي جنس مان هجي ته عورت جو قول قابل قبول آهي. قنیه ۾ به ساڳي ڳالهه آهي. واضح هجي ته جيڪا ڳالهه معروف ۽ رواج ۾ هجي، اها ئي شرط قرار ڏني ويندي، جيئن اصول مجيل آهي. انهيءَ ڪري تنوير جي فاضل مصنف ان اصول کي عام قرار ڏنو آهي. لکي ٿو ته غور ڪرڻ گهرجي ته ڏنل شيءِ مهر جي جنس مان آهي يا نه؟ جيڪڏهن (مڙس) مهر معجل ادا ڪيو آهي ۽ اها ڳالهه شرط ٿيل نه هئي ته سڀ رقم مؤجل يا قابل واپسي آهي ته پوءِ ڏسجي ته جيڪڏهن زيور چانديءَ جا هجن ته بظاهر مهر مؤجل جي جنس مان آهن، ڇاڪاڻ ته عرف، عام ۾ مهر مؤجل ۾ چانديءَ جا زيور روپين جي بجاءِ ڏنا وڃن ٿا. ان ڪري ان سلسلي ۾ عورت جي قول جو اعتبار ٿيندو، جيئن مٿي ظاهري شهادت جي تناظر ۾ بيان گذريو. جيڪڏهن زيور سونا هجن ته مهر مؤجل نه هوندا جيئن سماج جو رواج ۽ معمول آهي. ان صورت ۾ وارث جو قول قابل اعتبار هوندو جيئن تنوير ۾ آهي. جيڪڏهن ان جي ابتڙ هجي ته مڙس جو قول ويساهه جوڳو هوندو. اهڙي جواهر الفتويٰ جي قول جو مطلب آهي. پر اها ٻي ڳالهه آهي ته شرط طئي ٿيو هجي ته مهر ۾ سونا ڳهه ڏيندو، واللہ اعلم بالصواب (حرره المخدوم مينڌو نصريوري)

وڌيڪ تحقيقات: ياد رکڻ گهرجي (جيئن سوال ۾ ڄاڻايل آهي ته) جيڪڏهن پنهنجي زال کان قرض طور ڳهه وٺي يا ڪسي ته به شڪ اهي مٿس قرض آهن. جيڪڏهن زال مڙس کي هن غرض سان ڳهه ڏني ٿي ته وڪڻي پنهنجن ٻارن ٻچن تي خرچ ڪر ته پوءِ واپس نٿي وٺي سگهي (قنیه)

سوال: هڪ شخص شاديءَ ۾ پنهنجي نهنن کي زيور ڏئي ٿو. ڇا ان کي اختيار آهي ته بعد ۾ اهي واپس وٺي؟

جواب: بظاهر عرف عام مطابق شاديءَ رات جيڪي ڳهه ڳنا ڏجن ٿا، اهي مهر معجل هوندا آهن. بحر ۾ آهي ته سماج جي عادت آهي ته پيتر اولاد طرفان مهر ادا ڪندا آهن، جن جي واپسيءَ جي اميد نه رکندا آهن. جيڪا ڳالهه عرف سان ثابت ٿيندي آهي، ڇڻ ته اها پڌري حڪم سان ثابت ٿيل آهي. پر جيڪڏهن سهرو پنهنجي نهنن کي مالڪيءَ ۾ ڏيڻ جي بجاءِ ڪا شيءِ ائين ڏئي ٿو ته اها ان جي طرفان هبو ليکبي، جيئن بزازيه جي حوالي سان بحر جي هيءَ عبارت انهيءَ طرف اشارو ڪري ٿي. سهرو نهنن کي مهر ۾ زمين ڏي ۽ زال جي قبضي کان اڳ سهرو مري وڃي ته زمين نهنن لاءِ هبو نه ٿيندي ۽ نه ئي اها ان کي پنهنجي قبضي ۾ وٺي سگهندي. انهيءَ لحاظ سان ممانعت جو ڪو سبب نه هجي ته هي ۾ ڏنل شيءِ واپس وٺي سگهي ٿو. پر جيڪڏهن پيءُ هن مقصد سان زيور خريدي ٿو ته پٽ جي شاديءَ جو مهر ادا ڪري ته بظاهر ان طريقي سان (زيورن تي نهنن) جي مالڪي ثابت ٿي ويندي، جيئن بحر ۾ آهي ته ڪنهن شيءِ تي قابض هجڻ ان جي ملڪيت جو ثبوت آهي، والده اعلم بالصواب.

سوال: مڙس زيد پنهنجي زال کي هن وضاحت کان سواءِ زيور ڏنا ته اهي تنهنجي مهر ۾ ڏيان ٿو. ان کان پوءِ مڙس زيورن کي ڪاروبار وغيره ۾ استعمال ڪندو رهيو، جنهن جي ان جي زال کي به خبر آهي پر اها منع نٿي ڪري، خاموش رهي ٿي. ڪجهه عرصو گذرڻ کان بعد زال دعويٰ ڪري ٿي ته اهي ڳهه منهنجي ملڪيت آهن ته ڇا ان جي دعويٰ ٻڌي ويندي؟ يا دعويٰ ڪري ٿي ته انهن زيورن کان سواءِ هي ۽ هي شيون مون کي مهر ۾ مليون آهن ته ان جي دعويٰ ٻڌڻ جوڳي آهي يا نه؟ ٻينوا و توجروا

جواب: ظاهر آهي ته جيڪي ڳهه زال کي شاديءَ جي رات ڏبا آهن، اهي مهر معجل هوندا آهن انهن ۾ زال جي اجازت کان سواءِ عمل دخل ڪرڻ جائز نه آهي (ڪافي) پر جنهن وقت مڙس سندس ڳهه ڪاروبار ۾ استعمال ڪري ۽ اها موجود ۽ خاموش هجي ته بعد ۾ ان جي ملڪيت جي باري ۾ سندس دعويٰ قابل قبول نه رهندي، جيئن تنوير ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪنهن شخص پنهنجي پٽ يا نهنن جي زمين، يا حيوان يا ڪپڙا وڪرو ڪري ڇڏيا ۽ اهي ماڻهو موجود هئا، جن کي معلوم هو ته زيورن ذريعي معاملي جي ڏي وٺ ٿي رهي آهي، پوءِ مالڪ طرفان هيءَ دعويٰ ڪرڻ ته انهن جو مالڪ ته آءٌ آهيان، اهڙي دعويٰ نه ٻڌي ويندي. رهيو سوال شاديءَ رات زيور وٺي مهر معجل جي دعويٰ ڪرڻ جو ته اهڙي دعويٰ ٻڌڻ جوڳي نه رهندي، مهر مڙجل جي دعويٰ ڪندو ته ٻڌڻ جوڳي هوندي ڇاڪاڻ ته ان سان مهر جي پوري رقم ثابت نٿي ٿئي. والده تعاليٰ اعلم بالصواب

سوال: زال جا وارث دعويٰ ڪن ٿا ته (مڙس جي ڏنل فلائي شيءِ) مهر ۾ آهي ۽ ان پوري ڳوٺ ۾ مهر مقرر نه هوندو آهي. هاڻي ڏنل شين مان ڪيترو وارثن کي ڏيڻ گهرجي بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: بظاهر جيڪڏهن اتي ڪجهه مقرر نه آهي ته قاضي جيترو چاهي ڏياري سگهي ٿو جيئن مقاليد الاسلام ۾ آهي. جيڪڏهن زال جي مائٽن ۽ غير مائٽن ۾ مهر مقرر ٿيل نه ٿيندو هجي نه قاضي مصلحت مطابق رقم مهر طور وٺي ڏئي سگهي ٿو، جيئن نهر ۾ آهي ته رقم ايتري مقرر ڪجي جنهن تي ڌريون راضي ٿين. (درمختار)

مسئلو: قنیه ۾ آهي ته جيڪڏهن مهر مقرر نه هجي ۽ شاديءَ ۾ گهڻو مال گڏ ٿئي ته سڀ مڙس جو آهي ۽ عورت کي مخصوص رقم ادا ڪرڻ گهرجي، پر جيڪڏهن ڌرين مان هر هڪ کي جدا جدا مال ۽ سامان ملي ٿو (ته مڙس زال کان ڪجهه وٺڻ جو حقدار نه آهي)

سوال: مڙس مهر جي رقم وڪڻي کائي وڃي ته ڇا ان تي اها رقم قرض ٿيندي؟

جواب: بظاهر جيڪڏهن زيور قرض طور وٺي يا زوريءَ وڪڻي ٿو ته بيشڪ ان تي قرض ٿيندو. جيڪڏهن ضرورت وقت زال مڙس رضا خوشيءَ سان گهٽ وڪڻي، رقم اولاد تي استعمال ڪري ٿا ته عورت واپس نٿي وٺي سگهي. جيئن قنیه ۾ آهي.

سوال: جيڪا عورت نئين نئين مسلمان ٿي هجي ۽ ان جو مڙس اسلام قبول ڪرڻ کان انڪار ڪري ٿو، ڇا ان مڙس کي اختيار آهي ته شاديءَ ۾ ڏنل زيور ان کان واپس وٺي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: بظاهر شاديءَ رات موڪليل يا ڏنل سمورا زيور بطور مهر معجل زال جي مڪليت آهن. زال ۽ مسلمان هجي ۽ مڙس وٽس داخل ٿئي ته ڪنهن ڌمي ڪافر کي اختيار نه آهي ته ان جي مڪليت مان ڪا شيءِ واپس وٺي. بحر ۾ آهي ته بغير حق جي مسلمان جو مال وٺڻ علماء جي اجماع مطابق حرام آهي. فائدو: بحر ۾ آهي ته هن غرض سان بادشاهه کي قرض ڏنائين ته ان جو ڪم ڪري ته قرض نه، رشوت ٿيندي. ان مان هي فائدو به معلوم ٿيو ته جيڪو هن غرض سان ڪنهن کي قرض ڏئي ٿو ته ان کي سڱ ملي ته اهو به قرض نه پر رشوت آهي.

سوال: ڄاڻي سهري کي زال جي مهر جي سلسلي ۾ ڪجهه رقم ڏني ۽ ڪجهه رقم وري قرض طور سهري کي ڏنائين. پيءُ جيڪي سامان ڏيئي ڏاج ۾ ڏنو ان ۾ مهر جي رقم به ڪتب آندائين. ان جي باري ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: ظاهر آهي ته پيءُ ڏيئي ڏاج جيڪو ڏنو آهي، اهو قرض نه هوندو آهي جو مهر ۾ ورتل رقم به ان ۾ شامل ڪري، بلڪ نياڻي پيءُ جي ڏنل مال ۽ سامان جي مالڪياڻي ٿيندي آهي... بحر ۾ آهي ته (نياڻيءَ کي ڏنل سامان قرض ۾ نه) ملڪيت طور ڏبو آهي. قنیه ۾ آهي ته ڏيئي جي شاديءَ ۾ سامان تيار ڪري ان جي حوالي ڪجي ته هاڻي اها چڱي ڳالهه نه ٿيندي ته پيءُ ان کان ڪجهه موٽائي وٺي، ان تي فتويٰ آهي. جڏهن ثابت آهي ته ڄاڻي کان ورتل مهر جو مالڪ پيءُ نه آهي، پر اهو زال جو حق هوندو آهي ۽ پيءُ طرفان مليل سامان جي مالڪياڻي به نياڻي هوندي آهي ته پوءِ ڏيئي جي رقم (مهر) وٺي ان کي پنهنجي طرفان ملڪيت بڻائي ڪيئن ٿو ان کي ڏئي سگهي؟ محيط ۾ آهي ته

ماڻهو پئي جي ملڪيت واري شيء کي پنهنجي طرفان نٿو ڏئي سگهي.

سوال: پٽ ۽ ماءُ ۾ پيءُ جي وفات کان بعد اختلاف پيدا ٿي پيو. پٽ ماءُ کي چوي ٿو ته منهنجي پيءُ توکي زيور اڌارا ڏنا هئا. ماءُ چوي ٿي ته مهر ۾ ڏنا هئا ئين. جڏهن ته زيور ڏيڻ وقت ڪنهن به قسم جي وضاحت نه ڪئي وئي هئي. هاڻي جڏهن ته دعويدار وٽ پنهنجي دعويٰ ۾ شاهد به نه آهن. انهيءَ صورت ۾ ڪنهن جو قول ويساهه جوڳو ٿيندو؟

جواب: ظاهر آهي ته جيڪڏهن زيور شاديءَ رات موڪليل آهن ته مهر مؤجل نه، ”مهر معجل“ ٿيندا، ڇاڪاڻ ته اسان جي علائقي ۾ مهر معجل زيور ئي هوندا آهن، جيئن معمول آهي ۽ ان جي باري ۾ آگاهي ۽ اطلاع کان سواءِ نياڻي جي شادي نه ڪرائي ويندي آهي، تنهن ڪري اهي زيور مهر معجل سمجهيا ويندا. جيتوڻيڪ مڙس اهڙي وضاحت به نه ڪري. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي ڪتاب ”السيوف القاهرة“ جي عبارت مان به ان جي شاهدي ملي ٿي. ان ۾ ساڳئي سوال جي جواب ۾ فاضل علامه فرمائي ٿو ته ان بابت مخدوم ميڏنو نصرپوري جر جواب آهي ته بلڪل اهي زيور مهر معجل آهن، ڇاڪاڻ ته سماج جو عرف عام اهڙو آهي. عرف يا رواج شرط وانگر هوندو آهي، جيتوڻيڪ ڪجهه قبيلن جو رواج ۽ معمول ان جي ابتڙ به هجي. پر جيڪڏهن اهي زيور شادي کان بعد ڏنا ويا هجن ته ان جون به صورتون آهن: ڏسڻ گهرجي ته مڙس طرفان مهر معجل ادا ڪيل آهي يا نه؟ ادا ڪيل نه هجي ته پوءِ ظاهر آهي ته انهن ڳهن کي مهر معجل سمجهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته مهر معجل جي جنس مان آهن. ان صورت ۾ زال جي ڳالهه اعتبار جوڳي ٿيندي، ڇاڪاڻ ته ظاهري حالت ان جي شاهدي پيش ڪري ٿي، جيئن تنوير ۾ ان طرف اشارو آهي ته جيڪڏهن زال دعويٰ ڪري ته اهي (ڳهر) مهر ۾ مليل آهن ۽ (وارث) دعويٰ ڪري ته اڌارا ڏنل آهن ته ڏسجي ته ڏنل شيء مهر جي جنس مان آهي ته زال جو قول ويساهه جوڳو آهي. ساڳي ڳالهه قنبر ۾ به آهي.

پر جيڪڏهن مهر ادا ڪيل هجي، ۽ شرط طي ٿيل نه هجي ته پورو مهر بروقت ادا ڪيو يا ڪجهه اڌارو رهندو ته پوءِ ڏسجي ته جيڪڏهن چانديءَ جا ڳهر ڏنل هجن ته بظاهر مهر مؤجل هوندا، ڇاڪاڻ ته عرف ۽ سماج ۾ اهڙو رواج آهي ته چانديءَ جا روپيا وغيره مهر مؤجل ۾ ڏبا آهن، انهيءَ ڪري عورت جو قول ويساهه جوڳو ٿيندو، جيئن ظاهري حال به اها گواهي پيش ڪري ٿو. جيڪڏهن رواج مطابق سونا ڳهر مهر مؤجل جي جنس مان ڏنا ويا هجن ته وارث جو قول ويساهه جوڳو هوندو (تنوير) جواهر الفتاويٰ جي هيٺين عبارت جو مطلب به اهڙو آهي ته جيڪڏهن مڙس زيور خريد ڪري زال کي ڏئي، بشرطيڪ شرط تسليم ٿيل هجي ته مهر ۾ سونا ڳهر ڏنا ويندا ته انهن جي مالڪيائي زال ٿيندي، واللہ تعاليٰ اعلم.

مسئلو: ظاهر اهڙو آهي ته مڙس شاديءَ رات علائقي جي رواج مطابق مهر معجل ۾ سونا زيور ڏيندو آهي. پر جيڪڏهن تسليم ڪجي ته اهي مهر معجل ۾ ڏنل نه آهن ۽ زال ۽ وارثن ۾ اختلاف پيدا ٿي پوي ته زيور اڌارا ڏنا ويا هئا يا هب ڪيا ويا هئا؟ ته ان صورت ۾ مڙس کي قسم ڪڻڻو پوندو جيڪو هي جو منڪر آهي. جواهر الفتاويٰ ۾ آهي ته مڙس زيور خريد ڪيا ۽ زال کي ڏنائين جنهن استعمال ۾ آڻي ڇڏيا. پوءِ زال مري وئي. مڙس ۽ زال جي وارثن ۾ تڪرار پيدا ٿي پيو ته زيور هيو هئا

يا اڌارا ڏنا ويا هئا ته مڙس قسم ڪڍي چوي ته اڌارا ڏنا اٿم ڇاڪاڻ ته انڪاري ڌر آهي. پوءِ ان صورت ۾ سندس قول ويساھ جوڳو ٿيندو. اها ڳالهه تڏهن آهي جڏهن ”اڌارا ڏنل“ جو مطلب فقط ايترو هجي ته مڙس زال کي زيور اڌارا ڏنا آهن، جيڪي پوءِ واپس وٺندو. پر جيڪڏهن ان جو مطلب آهي ته ٻئي کان زيور اڌارا وٺي زال کي ڏنا اٿس ته ان صورت ۾ ان کي حق نه آهي ته زيور واپس وٺي. ڇاڪاڻ ته اهڙيءَ طرح انهيءَ طئي ٿيل معاملي کي ٽوڙڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. البتہ جنهن کان گهڻو اڌارا ورتا اٿس ان کي حق هوندو ته شاھد بيهاري پنهنجا گهڻو واپس وٺي. تاتارخانيه ۾ آهي ته جڏهن مڙس زال ڏانهن شاديءَ رات ڪپڙا موڪلي پوءِ واپس وٺڻ چاهي جو دڪاندار کان اڌارا وٺي آيو هو ته زال کان واپس وٺي نٿو سگهي ليڪن دڪاندار کي حق آهي ته شاھد بيهاري ڏنل ڪپڙا واپس وٺي. وري ان ڏس ۾ ٻيو سوال هي پيدا ٿئي ٿو ته اڌارو سامان ڏيندڙ دڪاندار ساڳي شيءِ وٺي يا ان جي قيمت وٺي؟ ظاهر آهي ته جيڪا شيءِ زال کي مهر معجل ۾ ملي آهي، سا واپس وٺي ڇاڪاڻ ته اهوئي ان جو حقيقي حقدار آهي. عالمگيريءَ ۾ آهي ته جيڪڏهن پرائي يا پنهنجي غلام جي شادي ڪرائي، پوءِ (پاڻ ان ٻانهي جو) حقدار ٿئي ته ان تي واجب آهي ته ان جي قيمت ادا ڪري، بشرطيڪ مالڪ ان ڏي وٺ کي جائز نه رکي. خلاصو هي ته سوال ۾ پيچيل لفظ ”اڌارا“ جون ٻه معنائون ممڪن آهن، ٻنهي حالتن ۾ مڙس دعويٰ ڪري ته گهڻو اڌارا ڏنل هئا ته سندس دعويٰ نه ٻڌبي. واللہ اعلم بالصواب

سوال: مڙس زيور درست ڪرڻ لاءِ زال کي ڏنا، پر زباني نه ٻڌايائين ته انهن جو مالڪ ڪير آهي.

ان صورت ۾ گهڻن جي مالڪياڻي سندس گهر واري ٿيندي يا نه؟

جواب: عورت مالڪياڻي نه ٿيندي، واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب. جواهرالفتاويٰ ۾ آهي ته مڙس زيور خريد ڪري زال کي ڏئي جنهن استعمال ڪيا، پوءِ مري وئي ته ان حالت ۾ مڙس قسم ڪڍي چوي ته انهيءَ زيور اڌارا ڏنا هئا. ڇاڪاڻ ته اهو هب جو انڪاري آهي (۽ انڪاري ڌر تي قسم ايندو آهي) بظاهر رڳو درست ڪرڻ ۽ ان جي حوالي ڪرڻ ۽ ان کي استعمال ڪرڻ سان سندس گهر واري مالڪياڻي نٿي ٿي سگهي جيستائين مرد زبان سان اهڙا لفاظ ادا نه ڪري جن مان ظاهر ٿئي ته گهڻو کيس بخشيا اٿس، جيئن درمختار ۾ فتويٰ آهي ته هيٺين لفظن سان هب يا بخشش واقع ٿيندي آهي: ”مون توکي بخشي“ - ”ڏني ڇڏي“ - عطا ڪئي“ - ”هي کاڌو توکي ڪاريم“ ۽ ”هن گهر ۾ تو کي آباد ڪيم“. ڪو شخص استعمال لاءِ ڪا شيءِ ڏني ته وٺندڙ ان جو مالڪ نه ٿيندو جيئن عام طور سمجهيو وڃي ٿو، ان تي فتويٰ ڏني وئي آهي.

بحر الرائق جي عبارت جو جواب: سوال ۽ سوال پڇندڙ نامعلوم (بحر الرائق ۾ اها عبارت موجود نه آهي. شايدانهيءَ ڪتاب ڏانهن زباني منسوب آهي. واضح هجي جيئن هن علائقي ۾ رواج آهي، ان موجب جيڪڏهن مڙس زال کي زيور شاديءَ رات بطور مهر معجل ڏني ٿو ته زال مالڪياڻي ٿيندي. جيڪڏهن زيور بعد ۾ ڏني ٿو ته ان جا ٻه مطلب ٿي سگهن ٿا: ۱- هيو (بخشش) هوندا ۲- يا اڌارا ڏنل هوندا. جواهرالفتاويٰ ڪتاب الهبة جي ٻئي باب ۾ جيڪا عبارت آهي ان جو

به اهڙي مطلب آهي ته مڙس زبور خريد ڪري، زال کي ڏي جنهن استعمال ۾ آندا، پوءِ زال مري وئي. هاڻي مڙس ۽ زال جي وارثن ۾ تڪرار پيدا ٿيو ته زبور هب ۾ ڏنا ويا هئا يا اڏارا ڏنل هئا؟ گهرجي ته مڙس قسم ڪئي ڇو ته اڏارا ڏنا هيم ڇاڪاڻ ته انڪاري ڌر آهي. وري هن ڳالهه ۾ به شڪ نه آهي ته هيو ايجاب قبول يعني لفظي اجازت سان ته ٿي ويندو آهي، پر ڇا فعلي اعتبار سان به واقع ٿيندو آهي؟ مثلاً ڪو شخص هب جي نيت سان (ڇوڻ کان سواءِ) ڪا شيءِ ڪنهن کي ڏي جيئن (زباني قول قرار کان سواءِ) ڏيتي لپتي ڪبي آهي ته سودو طي ٿي ويندو آهي. ڇاڪاڻ ته ان معاملي ۾ جواز جو دارومدار ڌرين جي رضا خوشيءَ تي آهي جيڪا هن مسئلي ۾ لپي ٿي. هدايه جي حوالي سان جائز آهي ڇاڪاڻ ته هن قسم جي معاملن ۾ اعتبار معنائن جو هوندو آهي ۽ ڏيتي لپتيءَ ۾ اشاري سان اجازت ڏجي ته به مالڪي ثابت ٿي ويندي آهي (المعراج) انهيءَ ڪري هن اصول کان طلاق ۽ عتاق (يعني پانهو آزاد ڪرڻ) جا معاملا خارج آهن. هن ڳالهه ۾ به شڪ نه آهي ته هيو به انهن معاملن مان آهي، جن ۾ ٻئي کي ڪنهن شيءِ جو مالڪ بنائبو آهي، ڇاڪاڻ ته ان جو مطلب آهي ته بغير عوض ۽ اجرت جي ٻئي کي ڪنهن شيءِ جو مالڪ بنائڻ جيئن ڪنز وغيره ۾ آهي. ڪنهن شيءِ جي رضامندي جيئن قول سان ثابت ٿيندي آهي تيشن فعل سان به ثابت ٿيندي آهي. جواهر الفتاويٰ ۾ آهي ته هڪ شخص تندرستيءَ ۾ پٽ کي شيءِ ڏني جنهن ۾ پاڻ عمل دخل نٿو ڪري سگهي (مثلاً زمين) پٽ محنت ڪري پوک کي وڌائي ويجهائي ٿو. ان دوران سندس پيءُ مري وڃي ٿو. هاڻي جيڪڏهن زمين هبي ۾ ڏني هجيس ته سندس ئي رهندي ۽ جيڪڏهن ان خيال سان ڏني هجيس ته پيءُ طرفان سار سنڀال لهي ته سموري زمين ميراث ۾ ورهائي ويندي. زير بحث مسئلي ۾ به پيءُ پنهنجي زال کي زبور فعلي اجازت سان ڏنا، پر قولي اجازت معلوم نٿي ٿئي. ان ڪري زبور هبي ۾ ڏنل نه آهن ته زال جا نه ٿيندا ۽ جيڪڏهن هبي جي نيت سان قولي ايجاب کان سواءِ ڏنا اٿس جيڪي عورت پنهنجي قبضي ۾ به ورتا ته اهائي ان جي مالڪياڻي ٿيندي جيتوڻيڪ واضح انداز ۾ هبي جا الفاظ موجود نه آهن. واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب (مخدوم مدظلہ)

جواهر الفتاويٰ جي عبارت جي باري ۾ وضاحت: جائز گهرجي ته موڪليل هديءَ جون ٻه صورتون هونديون آهن: ۱- منڪوحه لاءِ هوندو. ۲- يا سندس عزيزن قريبن لاءِ هوندو. ٻنهي صورتن ۾ جيڪڏهن ان خيال سان هديو ڏجي ته ڌرين ۾ محبت ۽ پائپي وڌي ويجهي ته حلال آهي، جيئن محيط ۾ آهي. مصنف لکي ٿو ته رشوت جا ڪيترائي قسم آهن جن مان هڪ صورت هيءُ آهي ته پائپيچاري وڌائڻ لاءِ هڪ ٻئي ڏانهن مال موڪلبو آهي، اهو ڪم حلال آهي. رسول الله ﷺ جن فرمايو آهي ته هڪ ٻئي کي هديا ڏيو ۽ پاڻ ۾ محبت وڌايو. شايد ڪتاب واري ان کي لغوي اعتبار سان رشوت قرار ڏنو آهي، بحر ۾ آهي ته چوڙو ڪڪڙ ڏانهن مٿو ڪئي وجاهائيندو آهي تان ته ماءُ مٿس مهرباني ڪري. عربيءَ ۾ ان کي ”رشوت“ چئبو آهي. هدايه ۾ به اها معنيٰ ذڪر ٿيل آهي. ورنه درحقيقت هديو رشوت نه آهي جيئن مٿي معلوم ٿي چڪو ته اهو حلال آهي. اهڙي شيءِ منڪوحه ڏانهن موڪلجي ۽ (ڌريون پاڻ ۾ ٺهي نه سگهن ۽) اها شيءِ موجود به هجي ته موڪلبدڙ واپس وٺي سگهي ٿو پر مڪروه آهي، جيئن تنوير ۾ آهي ته ڪنهن کان سگ

گهري ۽ ان ڏانهن ڪجهه شيون موڪلي پوءِ نياڻيءَ جو پيءُ سندس پيغام قبول نه ڪري ته ان صورت ۾ جيڪي شيون مهر لاءِ موڪليون اٿس، جيڪڏهن موجود هجن ته واپس وٺي سگهي ٿو، نه ته ان جي قيمت وٺي. ساڳيءَ ريت ساڳي غرض سان موڪليل هديو موجود هجي يعني زير استعمال نه هجي يا ختم نه ٿيو هجي ته واپس وٺي سگهي ٿو. درمختار ۾ ان جو سبب هي ڄاڻايو ويو آهي ته اها شيءِ هي جي حڪم ۾ آهي. جيڪڏهن اهي شيون يا اهڙو مال منڪوحه جي عزيزن ڏانهن موڪليو ويو هجي ته ان جو به ساڳيو حڪم آهي (بحر، بزازير، عالمگيريءَ متان) الجواهر جو مصنف لکي ٿو ته ڪنهن شخص ڏانهن سڱ جو پيغام موڪلي. کيس جواب مليو ته مهيني جي اندر مهر جو انتظام ڪرين ته توکي شادي ڪرايون ٿا. تڏهن ان هديا ۽ تحفا موڪلڻ شروع ڪيا. مدت گذري وئي پر نه معاملو طي ٿيو ۽ نه سندس شادي ٿي. ان صورت ۾ پيغام ڏيندڙ کي حق آهي ته مهر طور جيڪي شيون ڏنيون اٿس، باقي هجن يا باقي نه هجن (هر صورت ۾) واپس وٺي سگهي ٿو. جيڪي شيون هديي ۾ ڏنيون اٿس اهي موجود هجن ته وٺي سگهي ٿو، ختم ٿي وڃن ته نٿو وٺي سگهي. ساڳي نه پرائي سگهي ٿو ۽ نه ان جي قيمت وصول ڪري سگهي ٿو ڇاڪاڻ ته هيو آهي. ظاهر آهي ته ان ڏس ۾ جيڪو حڪم پيءُ جي باري ۾ آهي اهو ئي حڪم ٻين عزيزن ڏانهن جي باري ۾ به آهي، ڇاڪاڻ ته باهمي پائينچارو ۽ محبت وڌائڻ جو معاملو رڳو پيءُ ماءُ تائين محدود ۽ مخصوص نه هوندو آهي. پڻ هوشيار ماڻهو کان گجهو نه آهي ته موڪليل هديو ختم ٿيڻ جي صورت ۾ واپس نه وٺڻ جو حڪم سڀني صورتن ۾ عام آهي يعني جيوئٽڪ زال جو ويجهو مائٽ مڙس جو به مائٽ هجي مثلاً سس ڏانهن موڪلي، جيڪا سندس ڇاڇي هجي يا سهري ڏانهن جيڪو سندس ڇاڇو هجي يا پنهنجي خاله ڏانهن جيڪا سندس سس هجي. يا پنهنجي مامي ڏانهن جيڪو سندس سهرو هجي. انهن صورتن ۾ هديو واپس نه وٺندو. ٻين مائتن کي به ان تي قياس ڪريو. جيتوڻيڪ هدير زال يا ان جي عزيز جي ملڪيت مان نڪري وڃي يا مالي اعتبار سان ٻنهي وٽ وڌي ويو هجي. اهڙيءَ طرح ڏيندڙ يا وٺندڙ جا وارث مڙس جي وفات کان پوءِ به هڪ ٻئي کان واپس نٿا وٺي سگهن. ساڳيءَ طرح زال يا ان جو عزيز قريب غريب هجي ته ان کان به ڏنل هديو واپس نٿو وٺي سگهي، ڇاڪاڻ ته علمائن وضاحت ڪئي آهي ته فقير ۽ محتاج لاءِ هديو صدقو آهي ۽ صدقو واپس نٿو وٺي سگهجي. مون کي معلوم نه آهي ته عالمن مان ڪنهن اها تفصيل بيان ڪئي آهي پر الله تعاليٰ مون کي علت ۽ اسباب جي بنياد تي اهو فهم عطا فرمايو ۽ الله تعاليٰ حق چوي ٿو ۽ اهوئي حق جي واٽ وٺائي ٿو.

هتي اعتراض ڪري سگهجي ٿو ته عالمن جو اهو چوڻ ته هديو موجود هجي ته واپس وٺي سگهجي ٿو. سڀني صورتن ۾ اهو عام اصول نه آهي. آڏو چوان ٿو ته هي علت لاءِ دليل تفصيل تي ٻڌل آهي. وڌ ۾ وڌ اهو چئي سگهجي ٿو ته عالمن ان بابت شرط تفصيل سان بيان ڪرڻ کان خاموشي اختيار ڪئي آهي ۽ اها ڳالهه نقصان ڏيندڙ نه آهي. بحر ۾ آهي ته فقيهن جي مطلق قولن جا احڪام غالب ۽ اڪثريت جي بنياد تي هوندا آهن جيڪي ڪنهن نه ڪنهن شرط ۽ قيد سان مشروط هوندا آهن، جن کي اهو شخص ڄاڻي سگهي ٿو، جنهن کي نروع ۽ اصول ۾ فقهي احڪامن جي مهارت هوندي. ڪڏهن فقهاء ڪرام طالب جي صحيح فهم ۽ تفقه تي اعتماد ڪندي تفصيلات

کان خاموش رهندا آهن. جيڪڏهن تحفا تحائف ۽ مال متاع شاديءَ جي شرط سان موڪليل هجن ته اهي هديو نه پر رشوت آهن، جيتوڻيڪ ڏيندڙ انهن کي ”هديه“ جو نالو ڇو نه ڏئي. اهڙي شيءِ موجود نه هجي يا زير استعمال هجي ته واپس وٺي سگهجي ٿو. ڇاڪاڻ ته هديه ڏيڻ ۾ ڪو شرط نه هوندو آهي (خزانه المفتين) بحر ۾ آهي ته مخصوص شرط سان ڪا شيءِ ڏجي ته رشوت ۽ شرط کان سواءِ ڏجي ته هديو آهي. شرط ڪڏهن سڌيءَ طرح ۽ ڪڏهن اڻ سڌيءَ طرح يعني معنوي اعتبار سان هوندو آهي. مثلاً قريني ۽ اشاري سان معلوم ٿيندو هجي ته هديه ملڻ کان سواءِ وارث سڱ نه ڏيندو (ته ان صورت ۾ جيڪا شيءِ ڏيندو سا رشوت ليکبي) محيط ۾ آهي ته جيڪا شيءِ عرف عام ۾ معمول ۽ معروف هجي اها شرط وانگر آهي. بزازيه ۽ بحر الرائق جي عبارت مان به ان جي شاهدي ملي ٿي جيڪي لکن ٿا ته جيڪڏهن پاءُ چوي ته هيتري رقم ادا ڪندين ته تنهنجي پنهنجي پيڻ سان شادي ڪرائيندس. انهيءَ اها رقم ادا ڪئي ته ان کان (شاديءَ کان بعد) واپس وٺي ڇاڪاڻ ته اها رشوت آهي، چاهي ڏنل شيءِ يا رقم موجود هجي يا استعمال ٿي وئي هجي. انهيءَ بنياد تي ڏنل هديا به واپس وٺي سگهجي ٿو، بشرطيڪ صورتحال مان معلوم ٿيندو هجي ته وارث سواءِ هديي جي سڱ نه ڏيندو. جيڪڏهن ائين معلوم نه ٿئي ته هديه طور ڏنل رقم واپس نٿو وٺي سگهجي. انهيءَ قول جي تائيد هن مسئلي مان به ٿئي ٿي ته جيڪڏهن ٻئي جي عذت ۾ ويٺل زال تي (شاديءَ جي شرط تي رقم خرچ ڪري ٿو ته واپس وٺي سگهجي ٿو) عالمگيريءَ ۾ آهي ته جڏهن معلوم ٿئي ته هڪ شخص هن غرض سان (سهری) جي باغ ۾ ڪم ڪري ٿو ته کيس نياڻيءَ جو سڱ ڏيندو، پوءِ کيس سڱ نه ڏنائين ته مزدوريءَ جي رقم واپس وٺي، چاهي شادي جي شرط سان مزدوري ڪئي هجيس يا اهو شرط لاڳو نه ڪيو هجيس. جامع الفصولين ۾ آهي ته اها ئي ڳالهه وڌيڪ هڪجهڙائي رکي ٿي. اعتراض ڪري سگهجي ٿو ته بزازيه ۾ آهي ته جيڪڏهن معلوم ٿئي ته هديو به انهيءَ ئي غرض سان ڏنو ويو آهي ته اهو به موتائي وٺي، پر هي قول تنوير جي متن جي ابتڙ آهي، جنهن ۾ آهي ته هديو واپس نه ڪيو ويندو ۽ بلاشبہ جيڪڏهن مسئلو اختلافي هجي ته اوليٰ آهي ته عمل انهيءَ مسئلي تي ڪجي، جيڪو متن ۾ بيان ٿيل هجي. آءٌ چوان ٿو ته دراصل هن مسئلي ۾ اختلاف آهي ئي ڪونه! ڇاڪاڻ ته تنوير جي متن ۾ جنهن هديه جو بيان آهي ان مان مراد اهو هديو آهي جيڪو واقعي هديو هجي (يعني شاديءَ جي شرط سان ڏنل نه هجي) ڇاڪاڻ ته جيڪا شيءِ شاديءَ جي شرط سان ڏنل هجي جيتوڻيڪ سڌيءَ طرح يا اڻ سڌيءَ طرح ان کي ”هديو“ چئجي ٿو پر اهو رشوت جي حڪم کان خارج نه هوندو آهي. اعتبار معنائن جو ٿيندو آهي، نه ظاهري لفظن ۽ صورتن جو نه. ڇا اوهان کي معلوم نه آهي ته جيڪو ”هديو“ قاضيءَ ڏانهن موڪلبو آهي اهو رشوت هوندو آهي. ڪڏهن ڪنهن لفظ کي ان جي اصل معنيٰ جي بجاءِ ٻئي چڱي نالي سان سڏبو آهي. انهيءَ ڪري فرائد ۾ آهي ته ڪنهن مسڪين محتاج کي درهم ڏي ۽ ان جو نالو هديو يا قرض رکي ۽ ان مان سندس مراد زڪوة جي ادائينگي هجي ته جائز آهي. جيڪڏهن اعتراض ڪندين ته بحر ۾ آهي ته ”مال خرچ ڪرڻ رشوت آهي.“ اسين عرض ڪنداسون ته هن اصول جي تسليم ڪرڻ کان بعد ته رشوت جي حد مقرر ٿي وئي آهي (يعني ناجائز ڪم لاءِ مال ڏيڻ) - جيڪڏهن ان غرض کان سواءِ ڪنهن کي مال ڏئي ٿو ته (بيشڪ مسلمان تي ٻئي جي مدد ڪرڻ واجب آهي. ان ڪري جيڪڏهن ڪفو ۾ ڪنهن جي شادي ڪرائي ٿو ته

اها به هڪ قسم جي مدد ۽ دينداري آهي. نيڪيءَ جي بدلي ۾ مال وٺندو ته يقيناً رشوت ٿيندي. محيط ۾ آهي ته مباح ضرورت جو پيو قسم هي آهي ته ڪنهن کي هن شرط سان مال ڏي ته بادشاهه وٽ سندس سفارش ڪري، اها صورت جائز نه آهي ڇاڪاڻ ته مسلمان جي مدد الله جي رضامنديءَ لاءِ ڪرڻ واجب آهي. مدد جي بدلي ۾ مال وٺندو ته حلال نه آهي.

جيڪڏهن اوهان پوندا ته فرض ڪريو ته ”متوقع زال“ جي عزيز قريب طرفان سڱ جي عيوض ۾ ورتل هديو رشوت آهي، پر ڇا خود ان عورت تي به واجب آهي ته جيڪڏهن ڪو لائق مرد کيس نڪاح جو پيغام ڏي ته (جذب خدمت جي تحت) سندس اها پيشڪش قبول ڪري. ان جي بدلي ۾ ان کان مال نه وٺي نه ته رشوت ٿي ويندو. آءٌ جواب ڏيان ٿو ته جيڪڏهن پيغام ڏيندڙ شخص کيس پسند اچي ۽ سندس جوڙيدار هجي ته مٿس لازم آهي ته ان جائز ڪم ۾ سندس مدد بغير پيسي (هڏي) جي ڪري، ڇاڪاڻ ته ڪنهن جي حاجت رواني ڪرڻ به بني جي مدد جي هڪ صورت آهي. درمختار ۾ آهي ته اعتدال جي حالت ۾ نڪاح ڪرائڻ سنت آهي. نهر ۾ هن قول کي ترجيح ڏني وئي آهي ته ائين ڪرڻ واجب آهي. ظاهر آهي ته واجب ڪم جيئن مردن لاءِ آهي تيئن عورتن لاءِ به آهي، ڇاڪاڻ ته شرعي احڪامن ۾ عورتون مردن جي تابع آهن. شيخ علي متقي حنفي قدس سره مضمون ”هر حالت ۾ عورتن تي ڪهڙيون ڳالهيون لازمي آهن؟“ ۾ لکي ٿو ته: لازمي ڪم ٽن قسمن جا آهن: ۱- شرعي، يعني جڏهن نياڻي بالغ ٿئي ته ماءُ پيءُ تي لازم آهي ته ان جي شادي ڪرائين ۲- عقلي ۽ حڪمي لحاظ سان لازمي ٿيندڙ ڪم، يعني عورت ٻار ڄڻ جي قابل ٿئي ته ان تي لازم آهي ته شادي ڪري، تان ته دنيا ۾ نسل انساني جي باري ۾ الله تعاليٰ جي جيڪا حڪمت عملي آهي، سا پوري ٿئي ۳- طريقي لزوم يعني جيڪا عورت ٻار ڄڻ جي لائق نه هجي ان تي به لازم آهي ته شادي ڪري تان ته پنهنجي مڙس جي اطاعت ۽ خدمت ڪرڻ سبب کيس الله تعاليٰ جي رضامندي حاصل ٿئي. ان ڪري جيڪڏهن پيغام ڏيندڙ جوڙيدار شخص جي جائز نموني سان عورت خواهش پوري ڪري ٿي يعني ان سان نڪاح ڪري ٿي ته دراصل اها هڪ لازمي فرض جي ذميواريءَ کان فارغ ٿئي ٿي، انهيءَ ذميواري جي ادائگيءَ سبب مال وٺندي ته رشوت ٿيندي. البتہ معاملو طي ٿيڻ کان بعد شريعت مهر جي جيڪا رقم ۽ نان نفقهو مقرر ڪيو آهي، اها رشوت نه آهي، اهو اونهو فرق آهي، چڱيءَ ريت سمجهي ڇڏيو. (حرره الفاضل عبدالحڪيم)

مولانا گل محمد ڏيئي لکي ٿو ته ائين چوڻ ته ”جيڪڏهن لائق ماڻهو سان عورت شادي ڪري ته اها هڪ قسم جي مدد آهي.“ اها گهڻي اونهي ڳالهه آهي، پر هن سوال جو اوهان ڪهڙو جواب ڏيندا ته هڪ شخص (متوقع) زال جي عزيز قريب کي سڱ ڏيڻ جي شرط يا مهر ذڪر ڪرڻ کان سواءِ نقد رقم، ڪپڙا، ڪجور، منائي يا گيهه وغيره موڪلي ٿو، جيئن اسان جي علائقي ۾ معمول آهي، جڏهن ته اوهان بيان ڪريو ٿا ته مهر جي ذڪر ڪرڻ کان سواءِ رقم وغيره موڪليندو ته هڏيوليڪو (پوءِ جيڪڏهن هڏيو وٺندڙ سڱ نه ڏئي) ۽ هڏيو موجود هجي يا زير استعمال نه هجي ته مالڪ موٽائي وٺي سگهي ٿو اها ڳالهه تحفة الفقہ ۾ لکيل قول جي ابتڙ آهي، جنهن ۾ آهي ته ”(پيغام موڪليندڙ شخص) ڪپڙا، نقد رقم وغيره ڏنل شيون واپس وٺي سگهي ٿو. چاهي موجود هجن يا

ختم ٿي وڃن، ڇاڪاڻ ته ضائع يا ختم ٿي وڃي ته وصول ڪندڙ شخص ان جو ضامن آهي.“ اسان جي علائقي ۾ جيڪي علماءِ ڪرام مثلاً مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم ميڏون نصرپوري، قاضي ابوالحسن نصرپوري وغيره آهن، اهي چون ٿا ته جيتوڻيڪ رقم ۽ ڪپڙا ضائع ٿي وڃن تڏهن به موتاني ڏي ۽ هن ڳالهه ۾ ڪو شڪ نه آهي جيئن اڪثر مشاهدو آهي ته عزيزن قريبن ڏانهن جيڪي هدايا تحفا موڪلجن ٿا اهي شاديءَ جي غرض سان هوندا آهن. ان جي تقاضا ته اها آهي ته هدايا ۾ ڪپڙا، ڍولڪيا ويا هجن يا کاڌي جي ڪا شيءِ جيڪا جلد خراب ٿئي ٿي، جيتوڻيڪ اها ختم ٿي وڃي ۽ جيتوڻيڪ موڪليندڙ وضاحت نه ڪري ته هن غرض سان ڏني ٿو ته ڇا تڏهن به وندڙ موتاني ڏئي!! ڇاڪاڻ ته اعتبار لفظن ۽ صورتن جو نه، معنائن جو هوندو آهي، جيئن اوهان پاڻ ذڪر ڪريو ٿا. خلاصه ۽ عالمگيريءَ ۾ آهي ته ”جيڪڏهن ڪو شخص ڪنهن جي باغ ۾ هن نيت سان مزدوري ڪري ٿو ته مالڪ ”سيس پنهنجي نياڻيءَ جو سڱ ڏيندو.“ دراصل هتي لفظ ”ڪم ڪري ٿو“ وڌايل آهن، ان جي تائيد بحر جي عبارت مان ٿئي ٿي جنهن ۾ آهي: ”بذل المال“ (مال خرچ ڪري ٿو). ان صورت ۾ اهو ڪم يعني مال خرچ ڪرڻ بلاشبہ رشوت جي حد ۾ آهي. هتان کان عبارت جي آخر تائين معلوم ٿئي ٿو ته هن علائقي ۾ معمول آهي ته جيڪڏهن (سڱ جي بدلي ۾) هدايا ۾ مٺائي، ڪپڙا، گيهه وغيره شيون موڪلي ٿو. پوءِ اهي ختم ٿي وڃن يا باقي هجن ته واپس وٺي سگهي ٿو ڇاڪاڻ ته ان جي حيثيت رشوت جي آهي. بظاهر معلوم ٿئي ٿو ته نڪاح جو ذڪر ڪري پوءِ سڱ وٺڻ جي غرض سان (اميدوار) ڪي شيون موڪلي ته رشوت ٿينديون، پر جيڪڏهن ميل ميلاب ۽ محبت وڌائڻ جي غرض سان موڪلي ته رشوت نه ٿينديون. بحر جي هيٺين عبارت مان به ان جي تائيد ٿئي ٿي. لکي ٿو ته جيڪڏهن حرام ۽ مباح ٻنهي جي گڏيل معاملو هجي ته حرام جو حڪم غالب ٿيندو. البتہ نڪاح جي ڳالهه ٻولهه کان اڳ شين جي ڏي وٺ ٿي هجي ته محبت ۽ پائينجاري وڌائڻ جي غرض سان سمجهي ويندي. مخدوم صاحب! هن بحث جي غرض غايت هيءَ آهي ته اوهان رهنمائي فرمايو ته هن علائقي ۾ جيڪو رواج ۽ معمول يا جنهن ڳالهه تي فتويٰ هجي، ان جي تفصيل اجر جي نيت سان بيان فرمايو الله اوهان جا درجا بلند فرمائي، جزاڪم الله خيرا (گل محمد ڏيئو)

فاضل علامه مخدوم عبدالواحد صديقيءَ مولانا مخدوم عبدالحڪيم جي موقف جو دفاع ڪندي لکي ٿو ته متن التنوير ۾ آهي ته ”هديو (جيڪڏهن مڙس شاديءَ سان مشروط ڏنو هجي) ته موتاني وٺي سگهي ٿو.“ عام ماڻهو منڪوحه ڏانهن ڪپڙا، نقد رقم ۽ ٻيون شيون موڪليندا آهن، ان جي تقاضا آهي ته جيڪڏهن باقي هجي ته (پلي موڪليندڙ) واپس وٺي. چوڙي ڇڏيئون هجن ته ٻي ڳالهه آهي. تحفة الفقه جي جيڪا عبارت اوهان ذڪر ڪئي آهي اها واقعي ثابت ٿئي ته به تنوير الابصار جي متن جي مخالف نه آهي، بلڪ ڏنل فتويٰ جي به ابتڙ نه آهي، ڇاڪاڻ ته مون پنهنجي والد استاد محترم کان ٻڌو ته تحفة الفقه ۽ مختار الفتويٰ جون عبارتون گهڻو ڪري ضعيف هونديون آهن. ان جي باوجود مون تحفة الفقه ۾ تلاش ڪيو پر مٿين روايت مون کي نه ملي. (ياد رکڻ گهرجي ته) پيغام ڏيندڙ جيڪڏهن شاديءَ جي غرض سان هديو ۽ تحفو موڪلي ته رشوت نه ٿيندي، البتہ شاديءَ جي شرط سان موڪلي ته رشوت آهي، بشرطيڪ ظاهري، دمنوي ۽ حڪمي لحاظ سان اهڙي وضاحت

ڪري يا ولي ۽ وارث جي رويي مان صاف صاف ثابت ٿيندو هجي ته جيڪڏهن هديو نه ڏيندو ته کيس زال جو سڱ به نه ملندو (بزازيه) پوءِ رڳو شاديءَ جي عرض سان هديو ڏئي ته پيغام ڏيندڙ جو اهو عمل بزازيه جي قول ۾ داخل آهي يعني رشوت نه ٿيندي، شاديءَ جي شرط سان ڏني ته رشوت ٿيندي. ٻئي جي عدت ۾ وٺل عورت تي رقم خرچ ڪري نه ڏسجي، جيڪڏهن شاديءَ جي نيت ۽ اميد سان مال ڏئي ٿو ته موتاڻي نه وٺندو ۽ جيڪڏهن شاديءَ جي شرط تي ڏني ٿو ته واپس وٺندو (غياثيه بحواله علامه صدرالشهيد) معلوم ٿيو ته شاديءَ جي نيت سان مال خرچ ڪرڻ الڳ ڳالهه آهي ۽ انهيءَ شرط سان خرچ ڪرڻ بلڪل الڳ ڳالهه. تناضيءَ کي رشوت ڏيڻ جي معاملي تي هن مسئلي کي قياس ڪرڻ صحيح نه آهي. خانبه ۾ آهي ته امام ۽ مفتي لاءِ جائز آهي ته هديو ۽ خالص يعني بغير غرض واري دعوت قبول ڪري، ڇاڪاڻ ته اهو مسلمان جو ٻئي ڀاءُ تي حق آهي، پر ان کي (هديو ڏيڻ) منع آهي. هاڻي جڏهن فقهاءِ ڪرام امام ۽ مفتيءَ کي هديو ڏيڻ کي قاضيءَ جي حڪم وانگر نٿا سمجهن ته جيڪو مسئلو اسان کي درپيش آهي، ان کي قاضيءَ جي رشوت تي ڪيئن قياس ڪري سگهجي ٿو؟ معلوم ٿيو ته منع جو حڪم رڳو قاضيءَ سان مخصوص آهي، جيئن وضاحت ٿي چڪي، ان ڪري رڳو ان کي هديو ۽ تحفو ڏيڻ جي منع آهي. انهيءَ مسئلي جو ترت جواب مون کي اهو سمجهه ۾ اچي ٿو، وڌيڪ الله تعاليٰ حقيقت حال ڄاڻي ٿو (مخدوم عبدالواحد سيوستاني)

سوال: ننڍڙي زينب جو عصب مان ڪو عزيز قريب نه آهي، پر ماءُ موجود آهي. مڃيل اصول آهي ته عصبو نه هجي ته شادي ڪرائڻ جو اختيار ماءُ جي هٿ ۾ آهي. ڇا بيان ڪيل صورت ۾ ماءُ پنهنجي ڌيءُ جو بکر سان نڪاح ڪرائڻ لاءِ ان جو مهر طلب ڪري سگهي ٿي؟

جواب: ماءُ کي حق آهي ته پنهنجي ڌيءُ جو مهر ڄاڻي ڪان وٺي. شرح وقايع ۾ آهي ته وليءَ کي اختيار آهي ته پنهنجي ننڍيءَ جو مهر وٺي. ”ننڍي ڌيءُ“ جو شرط هن ڪري آهي ته زال ننڍي هجي ته سندس مهر جو مطالبو ان جو ولي ئي ڪري سگهي ٿو. اتان وهه پيدا ٿئي ٿو ته ضامن ۽ نگران مقرر ڪرڻ جائز نه آهي، ڇاڪاڻ ته ان صورت ۾ صرف اهوئي اڪيلو مهر جو مطالبو ڪري سگهي ٿو، پر اهو وهه اعتبار جوڳو نه آهي، ڇاڪاڻ ته زير بحث مسئلي ۾ ڌيءُ وٽ جو حق اصل (مختار ڪل) ڏانهن موٽي ٿو. ان ڪري ڪاروباري ڌيتي لپتيءَ جي اصول جي ابتڙ هتي ولي سفير جي حيثيت ۾ آهي. اهوئي سبب آهي ته جيڪڏهن پيءُ صغير جي مال مان ڪا شيءِ وڪڻي ته ان لاءِ جائز نه آهي ته قيمت جي ضمانت به ڏئي، ڇاڪاڻ ته (تجارتي معاملي ۾) حق اصل مالڪ ڏانهن موٽندو آهي. غرض ته عورت ننڍي ڌيءُ پرڻائي ته ان جو مهر وٺي سگهي ٿي، پوءِ زال ساءِ کان مهر جي گهر ڪري. جيڪڏهن زال ماءُ کي وصي مقرر نه ڪري ته پاڻ مڙس کان مهر گهري ۽ مڙس پنهنجي سس کان وٺي ان جي حوالي ڪري. جيڪڏهن ماءُ ڌيءُ جي مقرر ڪيل وصي هجي ته پوءِ ڌيءُ ماءُ کان مهر وٺي (فتاويٰ سراجيه) جيڪڏهن ڪو شخص ان عورت سان شادي ڪري جيڪا (ٻئي جي ٻار کي) کير پياري ٿي ته ان شاديءَ جي سبب، جيستائين ان جو واسطيدار شخص (يعني پيءُ) سان صلح نه ٿئي ۽ ٻي روايت مطابق جيستائين ٻئي ڌريون پاڻ ۾ مانوس ۽ موافق نه ٿين (قنیه) ان وقت تائين کير پيارڻ جا حق ۽ واسطا ختم نه ٿيندا (درمختار) خزانه الفتاويٰ ۾ آهي ته جيڪڏهن اهو شخص جنهن جو ٻار هجي ۽

اها عورت جيڪا کير پياري ٿي کير پيارڻ جي گهٽ وڌ مدت جو شرط پاڻ ۾ طي نه ڪن، بلڪ ٻئي ڌريون خاموش هجن ته اوتري ئي گهٽ مدت واجب ٿيندي. جيستري طي ٿيل هجي، ڇاڪاڻ ته اهڙو معاملو اجرت ۽ معاوضي تي طي ٿيندو آهي (برجندي) (هن فتويٰ تي نامعلوم شخص جي مهر آهي) مخدوم عبدالواحد سيوستانی جواب ۾ لکي ٿو ته: ۱- مفتي صاحب جو چوڻ ته ماءُ کي ننڍڙي جو مهر وٺڻ جو حق آهي... دراصل بظاهر ماءُ کي اهو حق حاصل نه آهي. عالمگيريءَ ۾ آهي ته غير شادي شده عورت جي شادي ڪرائجي، چاهي اها ننڍي هجي يا وڏي هجي ته پيءُ، ڏاڏي ۽ قاضيءَ کي حق آهي ته ان جو مهر وٺڻ ڪنهن ٻئي کي اهو حق نه آهي. جيڪڏهن صغيره وصيت ڪئي هجي ته جنهن کي وصيت ڪري اهو ئي ان جو مهر وٺي سگهي ٿو. ۲- مذڪوره مفتي صاحب وڌيڪ فرمائي ٿو ته صغيره جو وٺي ضامن ٿي سگهي ٿو... بظاهرفقيهن جو قول آهي ته ”ولي عصبو يعني پيءُ يا ان جو ويجهو عزيز ئي آهي.“ اهو نه هجي ته ولایت ماءُ ڏانهن منتقل ٿيندي (ڪنز وغيره) انهيءَ اصول پٽاندڙ ماءُ وليءَ جي حڪم مان خارج آهي، بلڪ سياق سباق مان خود بخود اها ڳالهه سمجهه ۾ اچي ٿي ته اتي ولي مان مراد پيءُ آهي. انهيءَ ڪري بحر ۾ آهي ته صغيره جو مهر سندس پيءُ ڏاڏو ئي وٺي سگهي ٿو. ليڪن بحر جو مصنف خلاصه جي حوالي سان نقل ڪري ٿو ته جيڪڏهن پيءُ کان سواءِ ڪو ٻيو عزيز صغيره جي شادي ڪرائي، پوءِ ان کي پورو مهر وٺڻ کان اڳ مڙس جي حوالي ڪري ته مڙس ڏانهن زال جي اها حوالگي يا روانگي فاسد آهي. جنهن مان پڌرو ٿئي ٿو ته ماءُ کي حق آهي ته ڄاڻي کان پنهنجي نياڻيءَ جو مهر گهري، ڇاڪاڻ ته ”صغيره“ پيءُ کان سواءِ ٻين لاءِ به صغيره ئي آهي، واللہ تعاليٰ اعلم. ۳- فرمائي ٿو ته عورت پنهنجي ڌيءَ جي شادي جو مهر وٺي ته نياڻي ان کان مهر حاصل ڪري. هاوي الفتاويٰ ۾ آهي ته جيڪڏهن ماءُ صغيره جي شادي ڪرائي ۽ ان جو مهر وٺي، پوءِ صغيره وڏي ٿي مڙس کان مهر گهري ته جيڪڏهن ماءُ مقرر ٿيل وصي آهي ته پوءِ زال کي حق نه آهي ته مڙس کان مهر گهري. جيڪڏهن اها وصي نه آهي ته زال مڙس کان مهر گهري، پوءِ وري ڄاڻو سس کان گهري. ”ماءُ وصي نه هجي ته ڄاڻي تي لازم نه آهي ته سس کي مهر ڏي.“ ان جو سبب هي آهي ته ان کي ٻيهر مهر ڏيڻو پوندو. خلاصه ۾ آهي ته صغيره جو نڪاح ٿئي ۽ مهر وٺڻ کان سواءِ مڙس جي گهر وڃڻ گهري ته جيڪو (وارث) شاديءَ کان اڳ ان کي روڪي سگهي ٿو، شاديءَ کان بعد به ان کي روڪي تانجو پورو مهر وٺي. هي به معلوم آهي ته جيڪا عورت ٻئي جي ٻار کي کير پياري ٿي، جيستائين ان کي سندس طي ٿيل حق نه ملي ان وقت تائين ٻار کي روڪي سگهي ٿي. ساڳيءَ طرح مهر وٺندڙ وارث به زال کي مڙس جي گهر وڃڻ کان روڪي سگهي ٿو تانجو پورو مهر ادا ڪري.

مسئلو (۱) : جيڪڏهن زال زندهه ۽ تندرست هجي ۽ مڙس کي اختيار ڏئي ٿي ته مهر جي رقم ۾ عمل دخل ڪري ته اهڙو هوجائز آهي. اها رقم استعمال ٿي وڃي ته پوءِ زال کي حق نه رهندو ته بعد ۾ رقم واپس گهري، ڇاڪاڻ ته مهر به هڪ قسم جو قرض آهي ۽ قرض معاف ڪرڻ کان پوءِ واپس گهرڻ جائز نه آهي، واللہ تعاليٰ اعلم. الجواهر ۾ آهي ته بخشيل مهر سڀني قرضن وانگر آهي. قرض هي ۾ ڏجي ته معاف ٿي ويندو آهي (بحر) اشباه ۾ آهي ته قرض معاف ڪرڻ سان ختم ٿي

ويندو آهي ۽ جيڪا شيءِ معاف ڪئي وڃي اها ٻيهر بحال نه ٿيندي آهي. جيڪڏهن مهر هيو ڪري يا بخشي ڇڏي ته معاف ٿي ويو، پوءِ وري زال ادائينگيءَ جو مطالبو ڪري نٿي سگهي.

مسئلو (۲): جيڪو شخص رقم جي ادائينگيءَ کان سواءِ نياڻي نٿو پرڻائي، ڇا ڏيندڙ کي اختيار آهي ته ڏنل رقم واپس وٺي؟ مٿي مون جواب ڏنو هو ته واپس وٺي چاڪاڻ ته اها رشوت آهي. بحر الرائق ۾ آهي ته پيءُ رقم جي ادائينگيءَ کان سواءِ پيڻ جو سڱ ڏيڻ کان سواءِ انڪار ڪري ته (متوقع مڙس) کي حق آهي ته ڏنل شيءِ باقي هجي يا نه هجي اها ان کان واپس وٺي، چاڪاڻ ته اها رشوت آهي. ڪن عالم فاضل ماڻهن ڌيان ڏياريو ته جواب سوال جي موافق نه آهي. چاڪاڻ ته سوال هو ته (مڙس) پيءُ کي رقم ڏي، جواب ڏنو ويو ته رقم پيءُ کي ڏجي ته رشوت آهي. اهو اعتراض سطحي آهي، چاڪاڻ ته شاديءَ جي غرض سان رقم پيءُ کي ڏجي يا ڪنهن ٻئي کي، سا رشوت آهي، پيءُ به ان حڪم ۾ شامل آهي. جيڪو شخص فقهي ضابطن کان آگاهه هوندو اهو ان قسم جا اعتراض نه ڪندو. تنهن هوندي به مون کي هاوي الفتاويٰ ۾ پيءُ جي باري ۾ پڌري روايت لپي وئي جيڪا هتي ماڻهن جو شڪ دور ڪرڻ جي غرض سان لکجي ٿي. مصنف موصوف لکي ٿو ته: جيڪڏهن پيءُ هن شرط کان سواءِ نياڻيءَ جو سڱ نٿو ڏي ته سندس ڄاڻو کيس ڪجهه رقم ڏي. جڏهن ڄاڻي رقم ڏني، تڏهن سندس شادي ڪرائي وئي ته هاڻي مڙس کي حق آهي ته ڏنل رقم واپس وٺي. جيڪڏهن اعتراض ڪندا ته ڪن علائقن ۾ معمول آهي ته ٽڪن تي سڱ وٺندا آهن ۽ اصول مڃيل آهي ته معمول ۽ رواج به حجت آهي، ان صورت ۾ اوهان جي فتويٰ ڪيئن صحيح ٿي سگهي ٿي؟ جڏهن ته هاوي الفتاويٰ ۾ به آهي ته ڪي مشائخ چون ٿا ته (ڄاڻو) زال جي ماءُ پيءُ کان ڏنل رقم جيتوڻيڪ اها رشوت طور هجي موتائي نٿو وٺي سگهي. آءٌ جواب عرض رکان ٿو ته جيڪڏهن هاوي جي اها عبارت ثابت ٿئي تڏهن به اهو ڪن مشائخ جو قول ٿيندو. رشوت بابت عرف ۽ رواج تي عمل نٿو ٿئي سگهي. المفروق ۾ آهي ته ”هر هتذ عرف ۽ ماڻهن جي معمول وارو حڪم نٿو هلائي سگهي، خاص ڪري جڏهن ته معاملو ظاهر مذهب جي ابتڙ هجي. شرعي احڪامن جي باري ۾ به اهوئي حڪم آهي. البته جيڪي معاملو رشوت ۽ وياج سان تعلق نٿا رکن، انهن جي باري ۾ گنجائش ٿي سگهي ٿي، پر هروڀرو اهڙن معاملن جي باري ۾. ائين نٿو چئي سگهجي ته مذهب کي ڇڏي اهڙا ڪم ڪجن. انهيءَ ڪري شاديءَ جي شرط سان ڏنل رشوت واپس نه وٺي، جيتوڻيڪ ڪن علائقن ۾ ”ٽڪن“ تي سڱابنديءَ جو رواج به هجي، والد اعلم بالصواب

البته مڙس زال يا سس سهري ڏانهن کائڻ پيئڻ جون اهڙيون شيون موڪلي جيڪي جلد خراب ٿين ٿيون ته اهي بغير ڪنهن شرط جي هڏيو شمار ٿينديون. انهن جي باري ۾ (موڪليندڙ کي) حق نه آهي ته واپسيءَ جي گهر ڪري. ان کان سواءِ ڪپڙو، نقد رقم، جانور وغيره ڏي ته اهو هڏيو ته آهي پر مقيد ۽ مشروط يعني جيڪڏهن سڱابندي ٿي وئي ۽ مقصود حاصل ٿي ويو ته وٺڻ واري جو آهي. ان صورت ۾ (مڙس) کي حق نه رهندو ته ڏنل شيءِ واپس وٺي. جيڪڏهن ڌرين ۾ معاملو طي نه ٿئي ۽ هڏير ڏنل شيءِ باقي هجي ته اها ساڳي شيءِ وٺي سگهي ٿو. جيڪڏهن ضائع يا استعمال ٿي وئي هجي ته ان جي قيمت ڀرائي. شامي فقهاءِ اها فتويٰ ڏين ٿا. هن مسئلي ۾ گهڻن سمجهدارن کي به

مونجهارو ٿيو آهي. الله تعاليٰ اسان کي سڏي وات تان ترڪڻ کان محفوظ رکي (آمين)

رشوت ۽ هديءَ ۾ فرق: واضح هجي ته هديءَ جا ٻه قسم آهن: ۱- هديءَ مطلق ۲- هديءَ مقيد. (هديءَ مطلق يعني شرط کان سواءِ شيءِ ڏجي، هديءَ مقيد يعني شرط سان شيءِ ڏجي مثلاً چوي ته هيءُ هزار روپيا تنهنجي لاءِ هديءَ آهن پر شرط آهي ته فلاڻو ڪم ڪرين!) اهڙيءَ ريت شاديءَ جي ڏي وٺ ۾ ڏنل هديءَ ۽ رشوت ۾ به فرق آهي. جيڪڏهن (منتوقع مڙس) هن شرط سان رقم وغيره ڏي ته اها شيءِ استعمال ڪريو بشرطيڪ سڱ ڏيو ته ڏنل شيءِ رشوت ليکبي (شادي ٿي وڃي ته پوءِ ڏيندڙ) واپس وٺي سگهي ٿو. جيتوڻيڪ ان جو نالو ”هديو“ رکيو ويو هجي، بحر ۾ آهي ته پوءِ رقم کان سواءِ پنهنجي پيڻ جون نڪاح نه ڪرائي ۽ (مجبوراً مڙس) طلب ڪيل رقم ادا ڪري (پوءِ جڏهن شادي ٿي وڃي ته) ڏنل شيءِ موجود هجي يا نه هجي سا واپس وٺي چاڪاڻ ته اها رشوت آهي. قياس موجب اهڙي حڪم هديءَ جو به آهي. اها ئي ڳالهه هاوي الفتاويٰ ۾ به آهي. خزانه المفتين جي هيٺين عبارت جو به اهڙي مطلب آهي، ته ترڪ قوم وارا نڪاح وقت جيڪي ڪجهه وٺندا آهن، ان کي ”ڪير“ چوندا آهن. اهو وٺي پوءِ مڙس جي شادي ڪرائيندا آهن. برمڪين ۾ به اها ئي رسم آهي. تاتارخانيءَ ۾ آهي ته نڪاح کان اڳ نياڻيءَ جو پيءُ مڙس يا ان جي پيءُ کان جيڪي ڪجهه وٺندو آهي اها رشوت آهي ان جو حڪم آهي ته اها واپس ڏجي. بحر، خزانه المفتين ۽ ٻين ڪتابن ۾ به ائين آهي. هديءَ ۽ رشوت ۾ فرق آهي ته جيڪا شيءِ شاديءَ جي شرط سان ڏجي، سا رشوت ۽ جيڪا ان شرط کان سواءِ ڏجي اها هديو آهي. ٻنهي صورتن جو حڪم ساڳيو آهي يعني ڏنل شيءِ تي هديءَ جو نالو رکي يا نه، بشرطيڪ وارث جي روپي مان صاف صاف سمجهجي ته ٽڪن کان سواءِ سڱ نه ڏيندو ته رشوت آهي ۽ اهڙي رقم قابل واپسي آهي. اهڙيءَ ريت بحر جي گذريل عبارت سان موافقت ثابت ٿئي ٿي. شاديءَ جي شرط کان سواءِ هديو ڏي، مطلق هجي يا مقيد اهو بحر جي مصنف جي مٿئين قول ۾ داخل آهي. ”مڙس مجبوراً وارث ڏانهن هديو موڪليو جو کيس معلوم هو؟ هديو نه ڏيندو ته سڱ نه ملندو.“ (جامع الفتاويٰ) ظاهر آهي، ان مان مقيد ۽ مطلق ٻنهي قسم جو هديو مراد آهي. مقيد نه هجي ته واپس وٺي سگهي ٿو چاڪاڻ ته (رشوت نه پر) هديو ليکبو (بحر، بزازي ۽ عالمگيري) ان ڪري هتي ۾ مناسب شرط لاڳو ڪرڻ صحيح آهي (بحر - درمختار) مڙس جي حالت مان پتو ٿيندو آهي ته لاڳاپا جوڙڻ ۽ شاديءَ جي راه هموار ڪرڻ لاءِ هديو ڏيندو آهي. جيڪا ڳالهه عرف ۾ مشهور هجي اها عرف ۾ شرط هوندي آهي (المحيط البرهاني) معروضي صورتحال ۾ هديو جيتوڻيڪ لفظاً معلق ۽ مشروط نه هوندو آهي، پر عرف جي گراهيءَ سبب حڪماً مشروط هوندو آهي. انهيءَ اعتبار سان جامع الفتاويٰ جي مٿين عبارت صحيح آهي ته مقيد هديو واپس وٺي سگهي ٿو. خزانه المفتين جي هيٺين عبارت جو مطلب به اهڙي آهي ته مڙس ڪنوار جي گهر ڪپڙا موڪليا، پوءِ کيس سڱ نه مليو ته واپس وٺي سگهي ٿو. جيڪڏهن استعمال ٿي ويا هجن ته قيمت وصول ڪري. ثابت ٿيو ته هديو مطلق هجي يا حڪماً مقيد هجي انجو حڪم جدا آهي ۽ رشوت جو حڪم جدا آهي. اهو فرق عقل وارن کان ڳجهو نه آهي جيڪو اهو فرق نٿو سمجهي ان لاءِ رشوت ۽ غير رشوت جو معاملو مشتبه ۽ مشڪل ٿيو پوي. الله تعاليٰ ئي سڏي وات وٺائي ٿو.

سوال: ذميءَ ڪجهه اڌرا ۽ ڪجهه ذاتي زيور شاديءَ رات زال کي ڏنا پوءِ اها مائٽن سميت مسلمان ٿي وئي. ڇا هاڻي اهي زيور مڙس واپس وٺي سگهي ٿو؟

جواب: جيڪڏهن همبسنري ٿي ته مڙس تي پورو مهر لازم آهي. جيڪڏهن علائقي ۾ مهر ۾ زيور ڏيڻ جو رواج آهي ته ڏنل زيور مهر معجل ٿيندا ۽ نو مسلم زال ان جي مالڪياڻي ٿيندي. اڌارا ورتل زيور شاهد پيش ڪري وٺي سگهي ٿو پر ذمي مڙس تي ان جي قيمت ڏيڻ لازم ايندي واللہ تعاليٰ اعلم. شرح وقايہ ۾ آهي ته همبسنري ٿيڻ جي صورت ۾ مڙس يا سندس مائٽن تي پورو مهر لازم ٿيندو. مقابله الاسلام ۾ بحوالہ هدايه آهي ته رواج مطابق مهر معجل جي مقدار مان مراد بروقت ڏنل رقم وغيره آهي، ڇاڪاڻ ته رواج ۾ ان کان سواءِ ڪجهه مهر اڌارو به هوندو آهي. جامع الفصولين ۾ آهي ته عورت ڏانهن شاديءَ رات کي شيون موڪليائين پوءِ چيائين ته هي ريشمي ڪپڙو واپاريءَ کان ورتو آهي ته اهو ڪپڙو مڙس پرتو ٿيندو، البتہ واپاري شاهد بيهاري واپس وٺي سگهي ٿو. عالمگيريءَ ۾ آهي ته پني جي پانهي يا پنهنجي پانهي جي شادي ڪرائي، پوءِ جيڪڏهن ان جو مالڪ انهيءَ معاملي کي بحال نه رکي ۽ پاڻ ان جو حقدار ٿي وڃي ته مڙس ان جي قيمت ڏيڻ لازم آهي.

سوال: شاديءَ رات ڏنل اڌارن زيورن جو ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: سنڌ ۾ اهي زيور مهر معجل سمجهيا وڃن ٿا. ان جي تائيد مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي ڪتاب ”السيوف القاهرة“ مان ٿئي ٿي، جيڪو سوال جواب جي صورت ۾ آهي: (سوال) جيڪڏهن مڙس شاديءَ رات ڏنل زيورن کي زبان سان مهر معجل نه چوي ۽ وضاحت نه ڪري ته ”آءٌ هي زيور مهر ۾ ڏيان ٿو.“ پر برادريءَ ۾ اهي مهر معجل سمجهيا ويندا آهن ته ڇا انهن کي مهر معجل قرار ڏنو ويندو؟ ان بابت مخدوم ميڊنونسرپوريءَ جو جواب هي آهي: بيشڪ اهوئي هتي رواج آهي ۽ جيڪا ڳالهه عرف ۽ سماج ۾ معمول ۽ مشهور هجي، اهائي شرط ليکبي آهي، اگرچہ ڪن علائقن، برادرين ۽ قومن ۾ اهڙو رواج نه به هجي. معلوم ٿيو ته جيڪڏهن عرف عام ۾ اهو رواج نه هجي ته اهي زيور مهر معجل نه ليکبا. البتہ جيڪڏهن مڙس زال کي مالڪ بنائڻ جي نيت سان ڏئي ٿو ته پوءِ واپس وٺڻ جو حقدار نه آهي جيئن قنبي ۾ آهي ته ”مڙس جيڪڏهن مالڪ بنائڻ جي نيت سان ڳهه ڳندا ڏي ته واپس وٺڻ جو حقدار نه آهي. يعني جڏهن وضاحت نه ڪري ته اهي زيور اڌارا ورتل آهن (فتاويٰ رشيديه)

سوال: مالدار شخص پنهنجي پٽ کي شادي جي رات زيور ڏنا. هاڻي چوي ٿو ته زيور اڌارا ورتا هير، حالانڪ سياڻا سڀيتا ماڻهو ان جهڙي مالدار ماڻهوءَ جي اهڙي ڳالهه کي معيوب سمجهن ٿا، (هوندي سوندي به هٿ ڦهلائي اڌار تي ڪم تپائيندو هوندو) ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: رواج جي اعتبار سان اهڙا زيور ”مهر معجل“ آهن ڇاڪاڻ ته علائقي ۾ ان کي مهر معجل چئجي ٿو، جيئن معمول آهي. اولاد جو مهر پيش ڏيندا آهن ۽ واپس ملڻ جي اميد نه ڪندا آهن (بحر) جيڪا شيءِ واضح بيان سان ثابت ٿيندي آهي، اهائي عرف عام سان به ثابت ٿيندي آهي. ان ڪري پيءُ جو انهن ڳهن ڳئن کي اوڏر چوڻ ناقابل قبول آهي ڇاڪاڻ ته اها سموري معاملي کي درهر

برهر ۽ تلتيت ڪرڻ جي ڪوشش آهي. جيڪڏهن ثابت ٿئي ته واقعي زيور اڌارا ورتل آهن ته پوءِ مالڪ کي ڏيڻا پوندا، جيئن جامع الفصولين ۾ آهي ته ۱ ٻيءَ (چوي ته هيءَ ريشمي ڪپڙا مون دڪاندار کان وٺي ڏنا آهن ته وٺي يا ٻيءَ نه پر دڪاندار شاهد پيش ڪري اهي واپس وٺي ۽ زال، مڙس کان مهر معجل وٺي. خزانه المفتين ۾ آهي ته جيڪڏهن عورت سان هن شرط تي نڪاح ڪري ته توکي غلام ڏيان ٿو، ڏئي پوءِ اهو غلام زال کان واپس وٺي ته زال پنهنجي مڙس کان ان جي قيمت وٺي.

قاضي مقبول شاهه جو سوال: ۶۰ دينارن جي عوض نڪاح ڪري شاديءَ جي رات ٻن هزارن جا زيور زال کي ڏنائين. همبستريءَ کان پوءِ مرد گذاري ويو يا مڙس زال کي ٽي طلاقون ڏنيون ته ڇا ان لاءِ جائز آهي ته ان کان ۶۰ دينارن جو مطالبو ڪري يا ڏنل زيورات کڻي يا ٻئي شيون کڻي؟ جيڪڏهن همبستريءَ کان پوءِ عورت وفات ڪري وڃي ته مهر ۽ مائٽن طرفان مليل ڪپڙا وغيره جيڪي شاديءَ رات زال کي مليا هئا، ڇاهي ميراث ۾ ورهائبا؟ جنهن مان مڙس به پنهنجو ورثو وٺي، جيئن الله تعاليٰ جو ارشاد آهي ته زالن جي ميراث مان مردن لاءِ آهي.

جواب: مٿي بحواله ”السيوف القاهرة“ بيان ٿيو ته شاديءَ ۾ ڏنل زيور مهر معجل آهن. ۶۰ دينارن تي نڪاح ڪري رقم ادا نه ڪرڻ مان ثابت آهي ته اهو مهر مڙجل آهي ۽ مڙجل ۽ معجل ۾ فرق آهي جيئن هر سمجهدار انسان تي ظاهر آهي. ان ڪري مڙس جي مرڻ يا طلاق ملڻ کان پوءِ ائين ئي مهر مڙجل وٺندي جيئن مهر معجل وٺندي آهي. جيڪڏهن عورت وفات ڪري وڃي ۽ اولاد نه آهي ته مڙس سموري سامان مان اڌ ميراث لهندو. اولاد هجي ته چوٿون حصو لهندو جيئن بحر ۾ آهي.

سوال: زيد، عمرو جي طلاق ڏنل زال سان شادي ڪئي ۽ عمرو جي صغير ڌيءَ زيد جي زال جي پرورش ۾ آهي. زيد ۽ ان جي زال ان ڇوڪريءَ کي پنهنجي ڌيءَ ڄاڻائيندي عمرو جي غير موجودگيءَ ۾ شادي ڪرائي ڇڏي. جڏهن عمرو کي خبر پئي ته ان بڪر جي خلاف وٺ پڪڙ شروع ڪئي. تڏهن بڪر پئسا، ڪپڙا ۽ شاديءَ جو سامان وٺڻ لاءِ زيد ۽ ان جي زال خلاف دعويٰ ڪئي ته ٻنهي ڌوڪو ڪري پرائي ڌيءَ سان منهنجي شادي ڪرائي آهي، ان ڪري مون کي خرچو واپس ڏياريو وڃي. ان صورت ۾ بڪر کي سڀ خرچ وٺڻ جو حق آهي، يا اڌ جو، يا ڪجهه به نٿو وٺي سگهي؟ بينوا توجروا.

جواب: مسئلي جي پيچيل صورت جا احڪام هي آهن: ۱- زيد ۽ ان جي زال کي ڏنل رقم رشوت آهي ۽ نڪاح فاسد جي صورت ۾ اها واپس وٺي سگهي ٿو. ۲- جيڪو مال پاڻ مرادو خرچ ڪيو اٿس، يا سڌيءَ طرح ڏنو اٿس اهو واپس نٿو وٺي سگهي. ۳- جيڪڏهن نڪاح فاسد جي صورت ۾ زال سان همبستري ڪئي اٿس ته مرد تي مهر مثل واجب آهي. ۴- شادي رات ڏنل زيور مهر معجل آهن. ۵- بعد ۾ ڏنل مهر مڙجل آهن. ۶- زال کي ڏنل خرچو واپس وٺي سگهي ٿو، واللہ اعلم. بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪنوار جا مائٽ رخصتيءَ وقت ڪا شيءِ وٺن ته مڙس واپس گهري سگهي ٿو، ڇاڪاڻ ته رشوت آهي ۽ نڪاح فاسد ۾ همبستريءَ جي صورت ۾ مهر مثل لازم آهي. نڪاح فاسد اهو آهي جنهن ۾ نڪاح جا شرط پورا نه هجن. صغيره جي نڪاح جو شرط آهي ته ان کي

وارث پڙهائي. ماءُ جو مڙس (ڌاريو پيءُ) وارث نه پر اجنبِيءَ جي حڪم ۾ آهي. ان ڪري شاديءَ ۾ ان جو ولي ٿيڻ صحيح نه آهي. درمختار ۾ آهي ته عورت لاءِ نفقهون ڏهڻ لازم آهي جڏهن نڪاح صحيح هجي، جيڪڏهن نڪاح فاسد يا باطل هجي ته مڙس خرچو واپس وٺي سگهي ٿو.

سوال: زيد شاديءَ رات زال کي زيور ڏنا. اهي زال جي ملڪيت ٿيندا يا نه؟ جيڪڏهن زال مرض الموت يا سڪرات ۾ مڙس کي مهر بخشي ڇڏي ته زيور به ان ۾ شامل آهن يا اهي وارثن کي ملندا؟ بيٺو توجروا.

جواب: بيان ٿيل زيور رواج مطابق مهر معجل آهن ان ڪري عورت جي ملڪيت آهن، جيئن بحواله مخدوم محمد هاشم ۽ بحواله مخدوم ميڏنو نصرپوري بيان ٿيو. خزانه المفتين ۾ آهي ته مهر معجل اصل مهر وانگر آهي. پر سڪرات ۾ مهر مؤجل معاف ڪري ته معاف ٿي ويندو جيئن بحر ۾ آهي ته ”مهر مؤجل“ دراصل زال جو مڙس تي قرض آهي، هيو ڪري ته معاف ٿيندو، مگر مهر معجل بخشي ڇڏي ته باطل آهي ڇاڪاڻ ته ان تي اڃا قبضو نه ٿيو آهي، پوءِ ڪيئن ٿي بخشي؟ هدايه ۾ آهي ته قبضي کان اڳ موت سبب هيو باطل ٿي ويندو آهي. ان ڪري وارثن لاءِ جائز نه آهي ته زيورن جا وارث ٿين. محيط ۾ آهي ته ميت جنهن شيءِ جو مالڪ نه آهي، اها شيءِ وراثت ۾ ورهائي نٿي سگهجي.

فائدو: رسول اڪرم ﷺ ۱۲ اوقيه مهر ڏنو آهي. صحيح مسلم ۾ آهي ته زڪواة جو نصاب پنج اوقيه آهي، ان جي ماليت هڪ سو چاليهه روپيا آهي (مخدوم مظلله).

(نوٽ) اوقيه جو جمع ”اوقتي“ آهي. شرعي اعتبار سان مختلف ملڪن ۾، مختلف شين جي باري ۾ اوقيه جو وزن مختلف آهي. سون ۽ چانديءَ کان سواءِ ٻين شين جو وزن ۴۰ درهم آهي يعني ۱۲۷ گرام. چانديءَ جي اوقيه ۴۰ درهم آهي پر چانديءَ جو درهم ۹۷۵، ۲ گرامن جي برابر آهي، ان اعتبار سان چانديءَ جو اوقيه ۱۱۹ گرام آهي. سون جي اوقيه ساڍا ست مثقال ۲۹، ۷۵ گرام آهي. موجوده دور ۾ جنهن اوقيه سان شين جو وزن ڪجي ٿو، هر ملڪ ۾ مختلف آهي. مصر ۾ ۳۴ گرامن، شام جي ڪن حصن ۾ ۲۰۰ گرامن ۽ ڪن حصن ۾ ۳۳۳ گرام جي برابر آهي. (مترجم)

مسئلو: عشق بازي ڪندي عورت کي پئسا ڏيڻ ۽ زانيائيءَ سان اجورو طي ڪرڻ ۾ فرق آهي. عشق ۾ اهي پئسا ڏيڻ رشوت آهن جيڪي واپس وٺي سگهجن ٿا. ڪسبيائيءَ کي ڏنل پئسا واپس نٿا وٺجي سگهن. اجوري کي رشوت تي قياس ڪرڻ صحيح نه آهي. (بحر) وري ڪسبيائي جيڪا اجرت طي ڪري وٺي ٿي جيتوڻيڪ حرام آهي، پر اها امام اعظم رح وٽ پاڪ شيءِ وانگر آهي. اشباه ۾ آهي ته اهڙي اجرت پاڪ شيءِ وانگر آهي، جيتوڻيڪ اهو ڪم ڪرڻ حرام آهي.

سوال: شاديءَ رات زال کي مليل زيور مهر معجل آهن، جنهن جي اها مالڪيائي آهي. جيڪڏهن اهڙو رواج نه هجي ۽ مرد وضاحت به نه ڪري ته زال ملڪيائي ٿيندي يا نه؟ بيٺو توجروا.

جواب: اهڙا زيور مهر معجل آهن ڇاڪاڻ ته ان کان سواءِ ٻيو مهر نه هوندو آهي ۽ مڙس مالڪيائي بنائڻ جي نيت سان ئي زيور ڏيندو آهي، خاص ڪري جڏهن ته وضاحت به نه ڪري ته اڌارا ڏيان ٿو ته پوءِ

اهي ڳهه ڳنا عورت جي ئي ملڪيت ٿيندا. خزانه المفتين ۾ آهي ته مڙس شاديءَ جي رات زال ڏانهن جيڪي شيون موڪلي، مثلاً ريشمي ڪپڙا وغيره ته رخصتيءَ کان پوءِ واپس وٺڻ جو حقدار نه آهي ڇاڪاڻ ته مالڪيائي بنائڻ جي نيت سان ڏيا آهن. ساڳيءَ طرح فتاويٰ رشيديه ۾ به آهي.

سوال: ڄاڻي سهرڙي کي ڪجهه رقم سندس ڌيءَ جي مهر مان ۽ ڪجهه پئسا قرض طور ڏنا. پوءِ مڙس زال کان سندس پيءُ طرفان ڏنل ڏاج مان اها رقم وٺي ڪٿي ته ڇاجائز آهي؟ بيٺو توجروا.

جواب: پيءُ ڏاج قرض جي بدلي ۾ نه، بلڪ ڌيءَ کي ملڪيت ۾ ڏيندو آهي. بحر ۾ آهي ته ڏاج عورت جي ملڪيت آهي. قنبر ۾ آهي ته ڌيءَ کي ڏاج حوالي ڪيائين ته استحسانا واپس وٺڻ جائز نه آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي. غرض ته مهر جيڪو پيءُ وٺي اهو به ڌيءَ جي ملڪيت ۽ ڏاج به ڌيءَ جي ملڪيت آهي. پوءِ ملڪيت جي بدلي ۾ ملڪيت ڪيئن ڌڻي سگهي؟ محيط ۾ آهي ته انسان ڪا شيءِ ٻئي کي مالڪيءَ ۾ ڏئي وري ان جو مالڪ نٿو ٿي سگهي.

سوال: زيد پنهنجي ٺنهن کي شاديءَ رات زيور ڏنا. مڙس به ڪجهه زيور گهڙائي زال کي ڏنا. هاڻي مڙس اهي زيور زال کان زور زبردستي وٺڻ گهري ٿو. ان صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟ بيٺو توجروا.

جواب: شاديءَ رات ڏنل زيور مهر معجل ۽ عورت جي ملڪيت آهن. رواج موجب پيءُ ڀٽ جي مهر جا پئسا پاڻ ڏيندو آهي ۽ واپس نه وٺندو آهي ۽ جيڪا ڳالهه قول قرار سان ثابت ٿيندي آهي، رسم رواج سان به ثابت ٿيندي آهي. ان ڪري سهرڙي کي حق نه آهي ته ٺنهن کان اهي زيور واپس وٺي (بحر) محيط ۾ آهي ته زبردستيءَ سان ڪا شيءِ وٺڻ حرام آهي، واللہ اعلم.

سوال: زينب کي شاديءَ رات ڳهه ڳنا، مهر، مال دولت ملي، جيڪا وڪڻي مرد پاڻ به کاڌي ۽ زال کي به کارايائين، پر ان کي نه ٻڌايائين ته هي مال ڪٿان آيو آهي؟ ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟ بيٺو توجروا.

جواب: شاديءَ رات مليل زيور وغيره زال جي ملڪيت آهن. مرد عورت جي اجازت کان سواءِ استعمال نٿو ڪري سگهي. زال کي نان نفقو ڏيڻ به ان تي فرض آهي. ان ڪري مڙس جيڪي ڪجهه زال جي مال ملڪيت مان خرچ ڪري چڪو آهي. جيڪڏهن زال چاهي ته ان کان پراڻي سگهي ٿي، جيئن ان شيءِ جو حڪم آهي جيڪا غصب ڪجي يا ڪسجي.

سوال: عالمن جي فتويٰ آهي ته جيڪا شيءِ جلد خراب ٿئي، ان جي ڇڏي نه آهي. اهڙي شيءِ جي مدت گهڻي آهي؟ ۽ مڇي ان ۾ شامل آهي يا نه؟

جواب: هدايه ۾ آهي ته کاڌي پيتي جون شيون ۽ گوشت انهن ۾ شامل آهي، جيڪي جلد خراب ٿين ٿيون. مڇيءَ کي به الله پاک گوشت قرار ڏنو آهي، جيڪا جلدي خراب ٿئي ٿي. سڪل مڇي ۽ سڪل گوشت ان ۾ شامل نه آهي. بحر ۾ آهي ته سڪل گوشت ۽ سڪل مڇيءَ جي خراب ٿيڻ جو به امڪان آهي، واللہ اعلم.

سوال: زيد پنهنجي مڱيتي جي پيءُ (سهرڙي) عمرو کي ڪپڙا تحفي ۾ ڏنا ۽ عمرو به (جاني) کي ڪپڙا ڏنا، پر شاديءَ ۾ ڦيٽڙو پئجي ويو. زيد ڏنل ڪپڙا وغيره واپس ورتا. ڇا عمرو به موت ۾ ڏنل ڪپڙا واپس وٺي سگهي ٿو؟ بينوا! توجروا.

جواب: نڪاح جي پيغام وقت ڪپڙا وغيره هديو شاديءَ جي شرط سان هوندا آهن (جامع الفتاويٰ) پئسا ۽ جانور به ان ۾ شامل آهن. شادي نه ٿئي ته واپس وٺي سگهجن ٿا، جنهن به ڏنا هجن. واللہ اعلم

سوال: زيد عمرو جي ڌيءُ ڏانهن نڪاح جو پيغام موڪليو. جواب ۾ کيس فالوده، خوشبوءِ وغيره شيون موڪليون. جيڪڏهن شادي نه ٿئي ته اهي واپس وٺي سگهجن ٿيون يا نه؟ زيد اهي شيون ورهائي ڇڏيون هجن ته ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: کاڌي پيتي جون شيون هديو مطلق آهن، يعني انهن جي باريءَ شاديءَ جو شرط لاڳو نٿو ٿي سگهي. اهي جلد خراب ٿين ٿيون ان ڪري واپس نٿيون وٺي سگهجن. جيڪي شيون جلد خراب نٿيون ٿين، مثلاً گيهه، کنڊ وغيره، اهي مقيد ۽ مشروط هديو آهن، واپس وٺي سگهجن ٿيون ۽ ختم ٿيڻ جي صورت ۾ قيمت وصول ڪري سگهجي ٿي. جامع الفتاويٰ ۾ آهي ته پيغام ڏيندڙ شخص چوڪريءَ جي پيءُ ماءُ کي جيڪي شيون موڪليندو آهي، جيڪڏهن اهي جلد خراب ٿيندڙ هجن ته واپس نٿو وٺي سگهي. جيڪي شيون سنت خراب نه ٿين، سي شادي نه ٿيڻ جي صورت ۾ واپس وٺي سگهي ٿو جيئن ڪپڙا جانور وغيره. اهڙيون شيون ختم ٿي ويون هجن ته ان صورت ۾ انهن جي قيمت پري ڏي. جيڪي شيون زيد جي اجازت سان خاندان ۾ ورهايون ويون، اهي واپس نه ٿينديون، واللہ اعلم.

مسئلو: جنهن علائقي ۾ معمول آهي ته شاديءَ رات ڏنل زبور مهر معجل ليکبا آهن. اتي جيڪڏهن رواج مطابق مڙس شاديءَ رات زبور ڏئي، پوءِ چوي ته انهن مان ڪجهه اڌارا آهن، جيڪي مالڪ سڃاڻندو ته اهي منهنجا آهن ته انهن جي قيمت ڏيڻ مڙس تي لازم آهي. زال پيءُ جي گهر رهي ٿي ته تڏهن به ان جو خرچو مڙس تي لازم آهي واللہ اعلم. هدايه ۾ آهي ته ٻئي جي غلام جي شادي ڪرائڻ صحيح آهي پر مالڪ غلام کي حوالي يا آزاد نه ڪري ته شادي ڪرائيندڙ تي ان جي قيمت لازم آهي. خزانه المفتين ۾ آهي ته ڪنهن عورت سان ٻانهي ڏيڻ جي آڇ تي شادي ڪيائين پوءِ ثابت ٿيو ته واسطيدار ٻانهو ته اڳي ئي عورت جي ملڪيت آهي ته ان مڙس تي غلام جي قيمت پري ڏيڻ لازم آهي. هدايه ۾ آهي ته عورت مهر وٺڻ کان سواءِ همبستري ڪرڻ نه ڏي ته جائز آهي. درمختار ۾ وڌيڪ آهي ته پڻ سفر يا ٻئي جي گهر وڃڻ کان انڪار ڪري ته به جائز آهي. جيڪڏهن همبستري ۽ خلوت کان پوءِ ڪجهه مهر وٺي ته ان صورت ۾ جيڪڏهن اهو رواج آهي ته جائز آهي ڇاڪاڻ ته رواج به شرط وانگر هوندو آهي. همبستريءَ کان منع ڪرڻ سبب خرچ ڏيڻ يا نه ڏيڻ جي باري ۾ شرح وقايع ۾ آهي ته مڙس جي گهر مان سواءِ حق جي نڪري ته لازم نه آهي ۽ حق سان نڪري ٿي مثلاً مهر نه مليو

اٿس ته مڙس تي خرچ ڏيڻ لازم آهي.

سوال: مڙس زال کي شاديءَ رات کان پوءِ زيور ڏنا ۽ صاف صاف ٻڌايائين ته اهي اڌارا آهن. ڪجهه وقت گذرڻ کان بعد ان مڙس قاضيءَ وٽ فرياد ڪئي ته مون کي زال کان زيور وٺرائي ڏنا وڃن. جوابدار عورت ڄاڻائي ٿي ته زيور منهنجي ملڪيت ۾ ڏني وري واپس وٺي ويو آهي، پر دعويٰ دار جوابدار جي دعويٰ کي رد ڪري ٿو. ان صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: عورت طرفان دعويٰ ڪرڻ ته مڙس مون کي مالڪ بنايو ۽ وري به زيور کڻي ويو ته پوءِ جيڪڏهن بنا اجازت ڳهه کڻي ويو آهي ته اها ”غصب جي دعويٰ“ آهي ۽ جيڪڏهن اجازت سان کڻي ويو آهي ته ”اڌار جي دعويٰ“ آهي. ٻنهي صورتن ۾ جڳائي ته مڙس زيور موٽائي ڏئي. جيڪڏهن مرد انڪاري آهي ۽ عورت شاهد پيش نه ڪري ته مرد جي ڳالهه قابل قبول آهي، نڪي عورت جي، ڇاڪاڻ ته غصب ڪرڻ جو الزام مرد تي آهي نه عورت تي ۽ الزام هٽندڙ تي لازم هوندو آهي ته پنهنجي دعويٰ شاهدن جي وسيلي ثابت ڪري.... جڏهن ڌرين جي درميان اختلاف پيدا ٿئي، ڏيندڙ ڌر چوي ته شيءِ اڌاري ۽ وٺندڙ ڌر چوي ته هي ۾ ڏنل آهي ته هي جي انڪاري ڌر جي ڳالهه تسليم ڪئي ويندي، جيئن جواهر الفتاويٰ مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪنهن زيور خريد ڪري زال کي ڏنا، جنهن اهي استعمال ڪيا، پوءِ وفات ڪري وئي ۽ مڙس ۽ زال جي وارثن ۾ تڪرار پيدا ٿيو. وارث چون ٿا ته هي ۾ ۽ مڙس چوي ٿو ته اڌارا ڏنل آهن ته مڙس جي ڳالهه قسم سان قبول ڪئي ويندي ڇاڪاڻ ته اصولاً انڪار ڪندڙ تي قسم هوندو آهي، پر جڏهن عورت امانت يا اڌار واپس ڏيڻ جي دعويٰ ڪري ته امانتدار هئڻ سبب سندس ئي ڳالهه قابل قبول آهي. هدايه ۾ آهي ته اوڌر امانت آهي. جامع الفصولين ۾ آهي ته هر قسم جي امانت ۾ قول امانتدار شخص جو قابل قبول آهي... (مخدوم مدظله)

سوال: زيد زينب سان پنجن روپين جي مهر تي شادي ڪئي، پوءِ ان کي زيور وغيره ڏنائين. ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: مهر مقرر ڏيڻ لازم آهي. زيور وغيره مالڪ بنائڻ جي نيت سان ڏي ته اهي به ان جي ملڪيت ٿيندا، جيئن خزانه المفتين ۾ آهي ته مرد شاديءَ جي وقت عورت کي ڪپڙا وغيره موڪلي، پوءِ واپس وٺڻ گهري ته جيڪڏهن مالڪ بنائڻ جي نيت سان ڏنا اٿس ته حقدار نه آهي. فتاويٰ رشيديه ۾ آهي ته موڪلڻ معنيٰ ان کي مالڪ بنائڻ آهي، بشرطيڪ اڌارا هجڻ جي وضاحت نه ڪري.

سوال: زيد عمرو کان پنسا وٺي پنهنجي صغيره ان جي نڪاح ۾ ڏني. پوءِ زيد وفات ڪري ويو. هاڻي عمرو زيد جي وارثن کان اها رقم واپس وٺڻ گهري ٿو، ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: جيڪڏهن صغيره جي پيءُ ڄاڻايل رقم هڏيو سمجهي ورتي هجي ته نڪاح کان پوءِ ان لاءِ واپس وٺڻ جائز نه آهي جيئن جامع الفتاويٰ ۾ آهي ته پيغام ڏيندڙ چوڪريءَ جي پيءُ ڏانهن جيڪي پنسا، جانور ۽ ڪپڙا موڪليندو آهي، اهي مقيد هڏيو هوندا آهن نڪاح ٿيڻ کان بعد اهي واپس وٺڻ جائز نه آهن. نڪاح کان اڳ هر هڪ ڌر واپس وٺي ته جائز آهي، پر جيڪڏهن هڏي طور ڏنل نه هجن ۽ ڪنوار جو ولي رقم وٺڻ کان سواءِ سڳابندي کان انڪار ڪري ته ڏنل رقم رشوت ٿيندي. وٺندڙ ڌر

ان جي مالڪ نه ٿيندي، ان ڪري وارثن کي موتاڻي ڏني ويندي. هاوي الفتاويٰ ۾ آهي ته ڪو شخص پئسا وٺڻ کان سواءِ ڏيڻ جو سڱ ڏيڻ لاءِ تيار نه هجي ته اها رقم رشوت ۽ قابل واپسي آهي. ساڳي ڳالهه بحر ۾ آهي.

سوال: زيد عمرو کي چيو ته جيڪڏهن پنهنجي صغيرو ڏيڻ جي وڪالت جو حق مون کي ڏيڻ ٿو ته آئون جنهن به عزيز سان مناسب خيال سمجهندس، ان جو نڪاح ڪندس ۽ تو کي ويهه روپيه ڏيندس. عمرو اها ڳالهه قبول ڪري زيد کان ويهه روپيه ورتا ۽ ڏيڻ ان جي حوالي ڪيائين ۽ وڪالت جو حق به ان کي ڏنائين. الله پاڪ جي قدرت جو اها صغيرو زيد وٽ نڪاح کان اڳ وفات ڪري وئي. هاڻي زيد عمرو کان ويهه روپيا واپس گهري ٿو. ڇا اهو جائز آهي؟ بينوا توجروا.

جواب: جيئن فقيهن پڌراني ڪئي آهي اها رشوت آهي، ڇاڪاڻ ته پيءُ لاءِ نڪاح ڪندڙ کان ڪا شيءِ وٺڻ جائز نه آهي. پوءِ صغيرو جي وڪيل لاءِ نڪاح جي بدلي ۾ ٿڪا وٺڻ ڪيئن جائز ٿيندو؟ وري وڪيل جواهرچوڻ ته آءُ پنهنجي مرضيءَ سان تنهنجي نياڻيءَ جو جتي چاهيان نڪاح ڪريان، بالڪل غلط آهي ڇاڪاڻ ته شريعت ۾ نڪاح جي ولايت صرف پيءُ لاءِ ثابت آهي. رشوت سان اها ولايت وڪيل ڏانهن منتقل نه ٿيندي. پيءُ جي موجودگيءَ ۾ وڪالت لازم به نه آهي، بلڪ پيءُ وڪيل کي معزول ڪرڻ جو حقدار آهي، ان ڪري ڏنل رقم وڪيل کي موتاڻي وٺي، ڇاڪاڻ ته رشوت آهي. بحر ۾ آهي ته رشوت وٺندڙ تي رشوت واپس ڪرڻ لازمي آهي. وري جڏهن صغيرو نڪاح ڪرڻ کان اڳ وفات ڪري وڃي ته ورتل رقم واپس وٺڻ بالڪل ظاهر آهي ڇاڪاڻ ته مقصد به حاصل نه ٿيو. نبي صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته اذا منع الله تعالى الشجرة لم يخذ احدكم مال اخيه (جڏهن ڪنهن ڪڙميءَ يا باغاني جي زمين يا باغ ۾ الله تعاليٰ پيداوار نه اڀاري ته پوءِ پنهنجي ٻاءُ کان ڪجهه به مال نه وٺو (بخاري، مسلم).

مسئلو: جيڪڏهن مڙس مهر مقرر نه ڪري، پوءِ زال مڙس ٻئي ڀاءُ ۽ ڪري وڃڻ ۽ امام اعظم رح جي قول مطابق عورت جا وارث مرد جي ملڪيت مان مهر مثل وصول نه ڪندا. صاحبين جي قول مطابق مهر مثل لازم ٿيندو ۽ سندن قول تي فتويٰ آهي ۽ زال جا وارث مڙس جي ورثي مان حصولندا. هدايه ۾ آهي ته جيڪڏهن زال مڙس وفات ڪري وڃي ۽ مهر مقرر ٿيو هجي ته عورت جا وارث مڙس جي ميراث مان مهر مثل وصول ڪندا ۽ جيڪڏهن مهر مقرر نه ٿيو آهي ته امام اعظم رح جي قول مطابق وارثن لاءِ ڪجهه به لازم نه آهي. صاحبين وٽ ٻنهي صورتن ۾ مهر لازم ٿيندو.... بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن سندن وفات کي ڳچ وقت گذري وڃي ته مهر جو حق ساقط ٿيندو ۽ وقت ويجهو هجي ته جيترو مهر قاضي ڏياري، سو وٺجي. قاضي خان، ملتقي، تنوير ۽ جواهر اخلاطي ۾ آهي ته فتويٰ امام ابو يوسف ۽ محمد جي قول تي آهي.

سوال: ڪنهن شخص پنهنجي منگيتر جي پيءُ کي شاديءَ جو سامان ڏيکاريو جنهن چيو ته في الحال پئسا وغيره نه آهن. ان ڪجهه رقم ڏئي چيس ته ان مان تيار ڪر. سهري ڄاڻي جي ڏنل رقم مان تيار ڪئي. ڇا بعد ۾ سهري کان ڏنل رقم واپس وٺي سگهي ٿو؟ بينوا توجروا.

جواب: جيڪڏهن سندس آڇ تي شادي ڪرائي ٿو ته هاڻي کيس رقم واپس وٺڻ جو حق نه آهي، البتہ رقم وٺڻ جي باوجود شادي نه ڪرائي ته پوءِ واپس وٺي سگهي ٿو. تنوير ۾ آهي ته پئي مڙس جي پاران عدت ۾ ويٺل عورت تي شاديءَ جي نيت سان رقم خرچ ڪري ته شاديءَ کان پوءِ اها واپس نٿو وٺي سگهي، پر اها شاديءَ کان انڪار ڪري ته واپس وٺي سگهي ٿو. جيڪڏهن ان زال جي مائٽن جي حڪم سان شاديءَ جي وضاحت ۽ شرط سان نقد رقم ۽ جنس خرچ ڪري، پوءِ ڪنهن سبب جي ڪري شادي نه ٿئي ته واپس وٺي سگهي ٿو، بشرطيڪ هديون هجي يا ضيافت ۾ کاڌي پيئي جي انتظام تي خرچ نه ٿيو هجي. ان تي عالمن جو اتفاق آهي. شادي ٿئي ته انهيءَ صورت ۾ به روايتون ۽ به فتوائون آهن؛ موجوده دور جا عالم پنهنجي صورت ۾ ڏنل رقم واپس نه وٺڻ کي ترجيح ڏين ٿا، پر سندن معمول به واپس ڏيڻ جو ئي آهي (ميان ابو الحسن ڏاهري سنڌي رحمة الله عليه)

علامہ محمد قانبر سنڌي، جنهن جي مرقد مڪي ۾ آهي، ان جي رسالي ۾ بحوالہ فتاويٰ قاضي خان آهي ته ڪنهن شخص سهرري کي ڏيڻ لاءِ رقم ڏني ته ان جي شادي ڪرائي ته هاڻي اها شيءِ مهر شمار ٿيندي، ان ڪري نڪاح ٿيڻ کان پوءِ واپسيءَ جو حقدار نه ٿيندو. جامع الفتاويٰ ۾ آهي ته جيڪو سامان عورت جي وارث کي ڏنو وڃي، ان جي مالڪياڻي عورت ئي آهي. جيڪڏهن پيءُ ان کي ڏاج تي خرچ ڪري ته پري نه ڏيندو. جيڪڏهن ذاتي ضرورت ۾ خرچ ڪري ۽ چوڪري بالغ آهي ته به پري نه ڏيندو. ان کي رشوت، نه چئبو، اهو هديو ۽ مدد چئبي. مولانا حافظ الدين بزازي پنهنجي ڪتاب مجمع ۾ ڄاڻائي ٿو ته شرط سان مشروط ڪري ڏي وٺ ڪرڻ جائز آهي. ڏيئي لڏي ڪان بعد خرچ ٿيل رقم واپس وٺڻ مناسب نه آهي ڇاڪاڻ ته مقصد حاصل ٿي ويو. وڌيڪ ڄاڻائي ٿو ته اهو معاملو به بمنزل رقم جي عوض شيءِ خريد ڪرڻ جي آهي. شام جي عالمن ان مسئلي بابت جواب اهو ڏنو آهي، واللہ اعلم (حرره مخدوم ابو الحسن رح) هن وقت جي عالمن جي راءِ ۽ فتويٰ اها آهي. ان تي ٻڌڻ ڄاتل مهر آهي.

مخدوم مدظله ان جي تائيد هن وضاحت سان فرمائي ٿو ته جيڪڏهن بلذخواب ٿيندڙ شيءِ کاڌو وغيره زال يا سهرري کي مطلق هديه طور ڏني ته اها واپس وٺي نٿو سگهي. جيڪڏهن پئسا ۽ جانور ڪپڙا وغيره شاديءَ جي شرط سان ڏني ته شادي ٿيڻ جي صورت ۾ واپس نٿو وٺي سگهي. شاديءَ کان اڳ هر ڌر کي هديه ۾ ڏنل شيون واپس وٺڻ جو اختيار آهي. ختم ٿيڻ جي صورت ۾ انهن جي قيمت اڌ ڪرڻي پوندي، جيئن پيسا ڏني خريد ڪيل شيءِ وٺڻ جو مسئلو شامي عالمن جي حوالي سان جامع الفتاويٰ ۾ آهي. بحر ۾ آهي ته مقيد معاملن ڪڏهن دلالت سان به ثابت ٿيندو آهي ۽ دلالت بنا به قسم آهن: ۱- جيڪا شيءِ زبان سان ثابت ٿئي يا ۲- وري زبان حال سان ثابت ٿئي.

رضاعت ۽ نسب جوييان

شرح الوقايہ پر آهي ته از جانب شيرده هم خویش شوند - از جانب خوار جان فروغ (کير پيارنڌ سان ڏهه جڙا کير ڏائيندڙ جا اهڙا ويجهن عزيز ٿين ٿا جن سان ان جي شادي ٿئي ٿي سگهي)

قهرستانيءَ پر آهي ته يعني کير پياريندڙ عورت ان جي رضاعي ماءُ، ان جو مڙس سندس رضاعي پيءُ، کير پياريندڙ جي اولاد سندس ڀائر يا ڀينر، ان جي ماءُ پيئندڙ جي ڏيکي ناني، پياريندڙ جو پيءُ ان جو ڏيکي نانو، پياريندڙ جو پيءُ ان جو ڏيکي مامو، پياريندڙ جي پيءُ ان جي ڏيکي خال، پياريندڙ عورت جي بهاج ان جي ڏيکي ماءُ، پياريندڙ جو پيءُ ان جو پيو ڏيکي پيءُ، يعني رضاعت جي ڪري اهي سڀ کير پيئندڙ جا محرم مائت آهن، جن سان ان جو نڪاح قائم نه ٿيندو. اهڙيءَ ريت کير پيئندڙ جي زال، سندس رضاعي ماءُ جي ٺهڻ ۽ کير پيئندڙ عورت جو مڙس ان جو چاچو ٿيندو ان ڪري ان لاءِ حلال نه آهي. تحفة الاخيار پر آهي ته ربيب ۽ ربيبه يعني هڪ عورت جي ٻئي مڙس جي اولاد به ان جي موجوده مڙس لاءِ ڌيءُ وانگر آهن. البته کير پيئندڙ عورت جي مڙس جي ڌيءُ کير پياريندڙ جي مڙس لاءِ جائز آهي، ڇاڪاڻ ته اهو پنهنجي نياڻي جي ڌيءُ جيڪا ٻئي مڙس مان هجي ان سان شادي ڪري سگهي ٿو، جيئن نڪاح شغار جي مسئلي پر فقيه حڪم بيان ڪن ٿا. (نڪاح شغار: مثلاً زيد ۽ بکر هڪ ٻئي کي نياڻيون مهڪان سواءِ نڪاح پر ڏين. اسلام پر ائين ڪرڻ حرام آهي- مترجم)

عالمگيريءَ پر آهي ته جيڪڏهن هڪ شخص ڪنهن عورت سان شادي ڪري ته ان جو (اڳئين زال مان پيدا ٿيل) پٽ ان عورت جي (اڳئين مڙس جي) ڌيءُ يا ان جي ماءُ سان شادي ڪري ته جائز آهي، جيئن محيط سرخسي پر آهي. ان مان اها ڳالهه ثابت ٿي ته رضاعي پيءُ لاءِ پنهنجي پٽ جي ربيبه سان نڪاح ڪرڻ جائز آهي. اهڙيءَ طرح کير پياريندڙ عورت لاءِ مڙس جي (ٻي زال جي) اولاد ۽ اولاد جي اولاد حرام نه آهي. چئي سگهجي ٿو ته عالمگيريءَ پر آهي ته حرمت مصاهرة رضاعت سان به ثابت ٿيندي آهي، جيئن مڙس جي زال حرام آهي کير پيئندڙ تي. جواب هي آهي ته کير پياريندڙ جو مڙس، پيئندڙ جو پيءُ آهي، ان ڪري پيئندڙ جي زال ڏيکي پيءُ تي حرام آهي. ياد هجي ته جيڪي رشتا پيدائشي مٽيءَ مان ٿي جي ڪري حرام آهن، اهي مصاهرت يعني نڪاح فائز ڪرڻ سبب به حرام ٿين ٿا ۽ اهي ئي رضاعت سان به حرام ٿين ٿا. (عالمگيري) هاڻي سوال پيدا ٿئي ٿو ته مصاهرت يعني نڪاح ڪرڻ جي ڪوڙيون مٽيون حرام آهن؟ عالمگيريءَ مطابق اهي چار آهن: ۱- زال جي ماءُ (سس) ان جي ماءُ (يعني ناني)، ۲- زال جي ڏاڏي، ان جي ڏاڏي (يعني پوڏاڏي) شرط آهي ته نڪاح صحيح ٿيل هجي، فاسد نه هجي. همبستريءَ حلال طريقي سان ٿي هجي يا حرام طريقي سان (يعني همبستري نڪاح ڪري، پوءِ ڪري يا بغير نڪاح جي ڪري) ائين الحواي القدسي پر آهي يا وطي بالشبهه هجي (يعني چاهي غلط جاءِ تي به بشارت ڪري) جيئن آخروي قاضي سان پر آهي ۳- زال جون ڌيئرون (جيڪي ٻئي مڙس مان هجن) ۽ ان جي اولاد جون ڌيئرون ويندي آخرتائيه، ائين الحواي القدسيءَ پر آهي. ساڳيءَ طرح پٽ ۽ ڌيءُ جي اولاد، يعني پٽي ۽ ڏهڻي، آخرتائيه ۴- ابن ڏاڏن جون زالون يعني

ڏاڏيون پڙ ڏاڏيون، نانيون پڙ نانيون. اهي رشتيدار ان نڪاح سبب هميشه حرام آهن، جن ۾ وطي ٿي هجي (الحاري القدسي) والده تعاليٰ اعلم.

مسئلو: جيڪڏهن زال مڙس کي چوي ته اسان ٻنهي گڏ هڪ عورت جو کير پيتو آهي ۽ مڙس انڪار ڪري ته عورت کي گهرجي ته مڙس کان قسم وٺي، جيڪو قسم کڻي چوي ته ائون تنهنجو رضاعي ڀاءُ نه آهيان، والده اعلم. بحر ۾ آهي ته مرد عورت سان شادي ڪئي تڏهن ڪا (پوڙهي) عورت چوي ٿي ته مون انهن ٻنهي کي کير پياريو آهي. پوءِ زال ان جي تصديق ڪري ٿي پر مڙس انڪار ڪري ٿو ته ان کان قسم وٺجي جيڪو چوي ته هيءُ منهنجي رضاعي ڀيڻ نه آهي.

سوال: زال ٻار کي مڙس جي اجازت کان سواءِ کير پياري ته رضاعت ثابت ٿيندي يا نه؟ تحفة الفقه ۾ آهي ته رضاعت ثابت نه ٿيندي. ان روايت تي عمل آهي يا نه؟

جواب: ان سان رضاعت ثابت ٿي ويندي جيئن فقه جي متن ۽ شرح وارن ڪتابن ۾ آهي. البته بغير ضرورت جي ائين ڪرڻ مڪروه آهي، جان وڃڻ جو خطرو هجي ته مڪروه نه آهي (خانيه) بحر ۾ آهي ته جان جي خوف جي حالت ۾ کير پيارڻ واجب آهي. تحفة الفقه جي تحرير مخدوم محمد هاشم نئوي رحمۃ الله عليه جي بياض جي لکت موجب صحيح نه آهي. نئي جي عالمن کان سواءِ ٻين عالمن کان به ائين ٻڌڻ ۾ آيو آهي. فقهي ڪتابن جي متن ۽ شرحن مان به اهڙي اشارو ملي ٿو. هدايه ۾ آهي ته ڪنهن مرد صغيره ۽ ڪبيره سان شادي ڪئي. پوءِ ڪبيره صغيره کي کير پياري ته اها ان مرد تي حرام ٿي ويندي. جيڪڏهن ڪبيره سان همبستري نه ڪئي اٿس ته ان تي ان جو مهر به لازم نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته غلطي زال جي آهي. ان عبارت مان معلوم ٿيو ته اجازت جو اعتبار نه آهي، ان مسئلي ۾ اجازت وٺڻ جيڪڏهن شرط هجي ها، جيئن پانيويو آهي ته هي چوڻ صحيح نه هجي ها ته غلطي عورت جي آهي ۽ نه ئي جدائي ٿئي ها. بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪبيره کان زبردستي کير پياريو وڃي يا اها ستل هئي ۽ صغيره سندس کير پيتو يا ڪنهن ان جو کير ڪڍي صغيره کي پياريو يا ڪبيره چوي آهي ته ان صورت ۾ ان لاءِ اهڙو مهر آهي.

سوال: جيڪڏهن عورت اقرار ڪري ته اسان زال مڙس هڪ عورت جو کير پيتو آهي ان ڪري پاڻ ۾ ڀاءُ ڀيڻ آهيون ۽ مرد انڪار ڪري ته ڇا زال مڙس کان قسم کڻائي؟

جواب: عورت مڙس کان قسم کڻائي سگهي ٿي، جيئن بحر ۾ بحواله خزانه الفقه آهي ته مرد ۽ عورت پاڻ ۾ شادي ڪن ٿا. پوءِ ڪا عورت چوي ٿي ته هي ته پاڻ ۾ ڀاءُ ڀيڻ آهن، ڇاڪاڻ ته مون کين کير پياريو آهي. هاڻي زال تصديق، مگر مڙس انڪار ڪري ٿو ته نڪاح باقي رهندو، بشرطيڪ مرد قسم کڻي چوي ته منهنجي زال منهنجي رضاعي ڀيڻ نه آهي. جيڪڏهن قسم کڻڻ کان انڪار ڪري ته انهيءَ جوڙي ۾ جدائي ڪرائبي.

سوال: سومار پنهنجي ماسات زينب سان شادي ڪرڻ جو ارادو ڪيو. ان دوران ان جي ڏاڏيءَ نالي مريم چيو ته مون ٻنهي کي کير پياريو آهي، تڏهن عالمن ان نڪاح کان منع ڪري ڇڏي. ڪجهه

ڏينهن گذرڻ کان پوءِ ڏاڏي سومار کي وٺي ٻين عالمن وٽ وٺي ۽ چيائين ته سومار ان وقت ۹ سالن جو هو جڏهن مون کيس کير پياريو هو، تڏهن انهن عالم، فتويٰ ڏني ته ان سان حرمت رضاعت ثابت نٿي ٿئي ۽ پهرين عالمن کي به اهڙو اطلاع ڪيائون. انهن چيو ته ڏاڏي مدت رضاعت ۾ اقرار ڪيو آهي ۽ سومار به ان جي تصديق ڪئي. ان کان پوءِ وري سوماران کان انڪار ڪري ٿو ان صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي.

جواب: جيڪڏهن مدت رضاع جو اقرار ڪري وري انڪار ڪري ته ان جو پنهنجي پهرئين قول کان رجوع ڪرڻ صحيح آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ گهڻو ڪري غلطي ٿي ويندي آهي ان ڪري ان کي معذور سمجهبو (مخ الغفار) درمختار ۾ آهي ته ڪنهن چيو ته هيءُ زال منهنجي رضاعي پيڻ آهي پوءِ انڪار ڪري ته ان جي ڳالهه مجبيٰ، ڇاڪاڻ ته رضاعت جو معاملو مخفي رهندو آهي، پر جيڪڏهن اقرار تي اصرار ڪري ته مسئلو اختلافي آهي. خزانه المفتين ۾ آهي ته ڪنهن اقرار ڪيو ته هيءُ منهنجي رضاعي پيڻ آهي پر اقرار تي اصرار نٿو ڪري ته ان سان شادي ڪري سگهي ٿو ۽ جيڪڏهن اصرار ڪري ته پوءِ شادي نٿو ڪري سگهي. بحر ۾ آهي ته اصرار جي معنيٰ آهي ته چوي ته مون جيڪي چيو آهي اهو سچ آهي. تنوير ۾ به ائين آهي. ان صورت ۾ منجهن جدائي ڪرائبي. بزازيه ۾ آهي ته ڪنهن چوڪر ۽ چوڪريءَ لاءِ چئجي ته رضاعي پيءُ پيڻ آهن، پوءِ اصرار ڪري ته اهو ان چوڪريءَ سان شادي ڪري سگهي ٿو ڇاڪاڻ ته حرمت (رضاعت تي اصرار ڪرڻ) چوڪريءَ لاءِ نه آهي. عالم چون ٿا ته سڀني سببن جي ڪري ان تي فتويٰ آهي (بحر-منح) ظاهر آهي ته ٻنهي جي باري ۾ اقرار تي اصرار ڪرڻ جو اعتبار نه آهي، مگر زال ۽ مڙس جي اصرار ۾ فرق ڪيو، والله اعلم

ليڪن بحر ۾ بحواله خانيد آهي ته عورت شاديءَ کان اڳ اقرار ڪري ته اسان زال مڙس هڪ عورت جو کير پيتو آهي، پر پنهنجي اقرار تي اصرار نه ڪري ته اهڙي تڪراري مرد سان شادي ڪري سگهي ٿي. هن ۾ دلالت آهي ته زال ۽ مڙس جي اقرار بابت اصرار ۾ فرق نه آهي. ان ڪري بزازيه جو قول اختلافي روايتن تي مبني آهي، بس غور ڪرڻ جي ضرورت آهي (ازالة الاشباه) ناني چوڪر کي کير پياري ته ان جي ماءُ ان جي پيءُ تي حرام ٿيندي يا نه؟ جواب هي آهي ته حرام نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته ان صورت ۾ ان جي ماءُ پٽ جي رضاعي پيڻ ٿيندي ۽ فقهي ڪتابن جي متن جون سڀ عبارتون دلالت ڪن ٿيون ته رضاعي پٽ جي پيڻ سان مرد شادي ڪري سگهي ٿو (ڪنز، قدوري، وقايع، اصلاح، ملتقي ۽ تنوير وغيره) هدايه ۾ آهي ته رضاعي پٽ جي پيڻ سان شادي ڪري سگهي ٿو، مگر نسبي پٽ جي پيڻ سان شادي جائز نه آهي، ڇاڪاڻ ته جڏهن ان جي ماءُ سان همبستري ڪيائين ته اها هن تي حرام ٿي وئي ۽ رضاعت ۾ اها معنيٰ نٿي لبي. شرح وقايع، ايضاح، فتح، بحر، نهر، درمختار وغيره شرح جي سڀني ڪتابن ۾ اها ڳالهه لکيل آهي. خلاصه، عالمگيريءَ جهڙن فتوائن جي ڪتابن ۾ به ان جي تائيد آهي. محققين مان ڪنهن ان جي مخالفت نه لکي آهي. حسب المفتين باب الرضاة ۾ الوقعات جي حوالي سان آهي ته ٻار کي جڏهن ماءُ جي ماءُ (ناني) کير پياري ته ان جي ماءُ ان جي پيءُ تي حرام ٿيندي ڇاڪاڻ ته ان جي ماءُ ان وقت ٻار جي رضاعي پيڻ ٿيندي. ان جو جواب آهي ته جيڪڏهن اها روايت صحيح لکيل آهي ته تڏهن به عجيب آهي. عقل ۽

نقل ان کي تسليم نٿو ڪري. ان ڪري ان تي ويساه ڪرڻ نٿو چڱائي. فقه جي متن، شرح، فتوائن جون سڀ روايتون ان جي ابتڙ آهن. خود ان روايت کان بعد ساڳئي ڪتاب حسب المفتين ۾ آهي ته اسان جي عالمن جي فتويٰ مطابق جيڪي رشتا نسب سان حرام ٿين ٿا اهي رضاعت سان به حرام ٿين ٿا، پر ٻن مسئلن ۾ اها حرمت ثابت نٿي ٿئي: ۱- پٽ جي نسبي پيڻ سان شادي جائز نه آهي پر رضاعي پيڻ سان جائز آهي. ۲- پنهنجي پيڻ جي نسبي ماءُ سان نڪاح جائز نه آهي، رضاعي ماءُ سان جائز آهي. .... صرة الفتاويٰ ۾ آهي ته جڏهن ٻار پنهنجي نانيءَ جو کير پيئي ته ان جي ماءُ ان جي پيءُ تي حرام نه ٿيندي. جڏهن ته الواقعات ۾ مسئلوان جي ابتڙ آهي، يعني مسئلو شڪي ٿي پيو. تڏهن عمادي کان فتويٰ ورتو، جنهن جواب ڏنو ته ان سبب جي ڪري عورت پنهنجي مرد تي حرام نه ٿيندي. ڇا توهان کي خبر نه آهي ته مصنف مبسوط کان مسئلو پڇيو ويو ته عورت ڏي جي پٽ يا مڙس جي پاءُ (ڏير) کي کير پياريو ته اها مڙس تي حرام ٿيندي؟ جواب ڏنائين ته ٻنهي صورتن ۾ عورت مڙس تي حرام نه ٿيندي، هي سڀني عالمن جو اتفاقي فيصلو آهي. مبسوط جي هيءَ روايت حسب المفتين ۾ به آهي. مون کي شڪ ٿو پوي ته حسب المفتين جي مٿئين عبارت ۾ ڦيرگهير ٿيل آهي. شايد اصل عبارت هن طرح آهي ته: الصبي اذا ارضعته امر امته حرمت امته علي ابيه (ٻار کي جڏهن ٻانهيءَ جي ماءُ کير پياري ته اها ٻانهي ٻار جي پيءُ تي حرام ٿي ويندي) ڇاڪاڻ ته اها ان جي رضاعي پيڻ ٿي ويندي، غرض ته هتي لفظ امته (ٻانهي) جي بدلي ۾ امر (ماءُ) مٽيل آهي ۽ اسان جي درست ڪيل اها عبارت دليل جي موافق آهي. ان جي تائيد صرة الفتاويٰ جي عبارت مان به ٿئي ٿي، والله اعلم بالصواب.

سؤال: مسلمات مريم هڪ طالب علم وٽ آئي ۽ چوڻ لڳي ته مون کي هڪ پٽ نالي ڪاڊو ۽ ٻه ڌيئرون هر هڪ مسلمات ميڏني ۽ منان آهي. ميڏنيءَ کي مسلمات لاوري ڄاڻي ۽ منان کي سومار ڄاڻو. سومار منهنجو کير ڪاڊو سان گڏ پيتو. هاڻي ان جو نڪاح لاوريءَ سان ٿيندو يا نه؟ طالب علم چيو ته نڪاح نه ٿيندو. پوءِ مريم عالمن وٽ آئي، انهن کي چيائين ته کير پيڻ وقت سومار جي عمر ٽي سال هئي ۽ منهنجي پٽ ڪاڊو جي عمر ٻه ٽي سال هئي. ان صورت ۾ مسلمات مريم جي ڳالهه ڪيتري قدر صحيح چئي ۽ اهو نڪاح ٿيندو يا نه ۽ حرمت ثابت نه ٿيڻ جي صورت ۾ جيڪڏهن انهن جو نڪاح عاقل مسلمانن جي روبرو ٿئي ته ٿيندو يا نه؟ جيڪڏهن حرمت ثابت ٿيڻ جي صورت ۾ مذڪوره طالب علم ظاهر ڪري ته مسلمات مريم منهنجي ۽ ٻين جي سامهون اقرار ڪيو هو ته سومار جي عمر ست مهينا ۽ ڪاڊو ان کان ننڍو هو ته ڇا ان جي ڏنل فتويٰ صحيح ٿيندي ۽ زال مڙس ۾ جدائي وڌي ويندي يا نه؟ جيڪڏهن قاضي عالم نه هجي ۽ طالب علم جي فتويٰ تي عمل ڪري، جڏهن ته ٻين عالمن ان کي جائز چيو آهي ۽ اهي عالم موجود آهن ۽ سومار موجود نه آهي. پوءِ به ان مطابق فيصلو ڪري. ان جي فيصلي تي عمل نه ڪرڻ جي صورت ۾ ڇا اسلامي حاڪمن تي لازم آهي ته اهي طالب علم جي فتويٰ کالعدم قرار ڏئي چوڪري سومار جي حوالي ڪن؟

جواب: ان صورت ۾ رضاعت ثابت نه ٿيندي، جيئن بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن نڪاح کان اڳ خبر واحد ۾ اختلاف ٿي پوي ته ان تي عمل نه ڪيو ويندو ۽ اهوئي ويساه جوڳو مذهب آهي. خاص ڪري

جڏهن عورت پنهنجي ڳالهه جي پاڻ مخالفت ڪري ۽ انڪار ڪري ٿي. فقه جي متن وارن ڪتابن مطابق سومار جو لاوريءَ سان نڪاح صحيح آهي. منجهن جدائي وجهن بابت طالب علم جو فيصلو صحيح نه آهي. الدر ۾ آهي ته مرجوح قول تي فتويٰ ۽ فيصلو ڏيڻ جهالت ۽ اجماع جي خلاف آهي. نياڻيءَ جي خبر جي بنياد تي رضاعت بابت شاهدن جي شاهدي بالڪل قابل قبول نه آهي ڇاڪاڻ ته اها شاهديءَ مٿان شاهدي آهي، جنهن جا شرط ان لپ آهن. جيڪڏهن شرط لپن ۽ تسليم ڪجن تڏهن به فرع (يعني اولاد) جي شاهدي اصل (يعني ناني، ڏاڏي وغيره) جي انڪار سبب مقبول نه هوندي آهي جيئن تنوير ۾ آهي اصل جي انڪار سبب فرع جي شاهدي باطل آهي. رهيو ان عورت جو اقرار ڪري وري انڪار ڪرڻ ته اهو به ناقابل اعتبار آهي، جيئن اصولاً مڃيل مسئلو آهي. تنهن ڪري ٻنهي ۾ جدائيءَ جو فيصلو جيتوڻيڪ مڙس جي موجودگيءَ ۾ ٿئي، نافذ نه ٿيندو جيئن الدر ۾ آهي ته قاضي رضاعت جو فيصلو عورت جي شاهديءَ تي ڪري ته لاڳو نه ٿيندو. پوءِ ان شاهديءَ جي آڌار تي ڪيئن فيصلو ڏئي سگهندو جيڪا شرعاً غير مقبول آهي. مسلم حاڪمن/عملدارن تي لازم نه آهي ته طالب علم ۽ سومار کي گهرائي سندن آڏو فيصلو خارج ڪري ۽ عورت سومار جي حوالي ڪن (مولوي عبدالرحيم عفي عنه- نٿو)

جواب الجواب: هڪ ڄڻي جي شاهديءَ سان رضاعت ثابت نه ٿيندي آهي (حماديه بحواله ڪافي- هدايه) مگر تقويٰ ۽ طهارت جي تقاضا ٻي ڳالهه آهي. اڪيلي عورت جي شاهدي رضاعت ۾ معتبر نه آهي اجنبي هجي يا (زال يا مڙس) مان هڪ جي ماءُ هجي. اڪيليءَ عورت جي شاهديءَ تي زال مڙس ۾ جدائي نه وجهي جيستائين ٻه مرد يا هڪ مرد ۽ ٻه عورتون شاهدي نه ڏين. امام مالڪ فرمائي ٿو ته عورت نيڪ سيرت هجي ته ان ڏس ۾ هڪ شاهدي ڪافي آهي ڇاڪاڻ ته حرمت شرعي حق آهي. الله جي ٻين حقن وانگر خبر واحد (يعني هڪ ڄڻي جي خبر يا اطلاع تي) به ثابت ٿي ويندي. اسان جا عالم چون ٿا ته زوال ملڪ (يعني ڪنهن جي مليڪت مان ڪنهن شيءِ جو نڪرڻ يا خارج ٿيڻ) ۽ نڪاح کي ڪالعدم ڪرڻ لاءِ ٻن شاهدن جي شاهدي ضروري آهي. متانت ۾ آهي ته جيڪڏهن هڪ عادل عورت شاهدي ڏئي ٿي ته تقويٰ جي تقاضا آهي ته اهڙو جوڙو پاڻ ۾ شادي نه ڪري (پر شادي ٿيل هجي ته) انهن ۾ جدائيءَ وجهڻ لاءِ زور زبردستي نه ڪئي ويندي. فقه جي متن وارين عبارتن مطابق رضاعت شاهدن جي نصاب کان سواءِ ثابت نه ٿيندي ۽ متن جي خلاف فتويٰ ڏيڻ مرجوح ۽ خلاف اجماع آهي. درمختار ۾ آهي ته مختار قول موجب مقلد پنهنجي مذهب خلاف فيصلو ڏئي ته نافذ نه ٿيندو. ان ڪري قاضيءَ جو صحيح نڪاح کي فسخ ڪرائڻ صحيح نه ٿيندو ۽ فتويٰ ان تي آهي ته زال مرد کي موتاني ڏجي. جيڪڏهن عورت تصديق ڪري ته واقعي مون ۽ منهنجي مڙس فلاڻي عورت جو ڪير پيتو آهي، پر مڙس نه مڃي ته نڪاح قائم رهندو پر زال مڙس کان ساڪ وٺي. مڙس قسم کان انڪار ڪري ته منجهن جدائي ڪرائي ويندي. (الفرائد- شرح الکنز- بحر- سراجيه- تهذيب) (مخدوم مدظلہ)

جبري نڪاح جو مسئلو: اهڙي جوڙي تي زبردستيءَ نڪاح نه مڙهجي. جيڪڏهن صغيره هجي ماءُ چوي ته ٻار رضاعت جي عرصي ۾ ڇوڪريءَ سان گڏ منهنجو ڪير پيتو آهي ته

ديانتداريءَ جي تقاضا آهي ته احتياط ڪجي ۽ ان جوڙيءَ جو پاڻ ۾ نڪاح نه ڪجي (هداياه) متان ۾ آهي ته جيڪڏهن هڪ عورت به اهڙي شاهدي ڏئي ٿي ته ٻنهي جي پاڻ ۾ شادي نه ڪرائجي. اڻسواءِ ۾ آهي ته مسئلو ديني آهي، ان ڪري ان ڏس ۾ خبر واحد قبول ڪبي، بشرطيڪ عورت يا مرد يا غلام عادل هجي. بحر ۾ آهي ته ان مسئلي ۾ نڪاح کان اڳ هڪ عادل جي شاهدي قبول ڪئي ويندي. مشڪوٰۃ شريف ۾ حضرت عقبه بن حارث رضي الله عنه جي روايت آهي ته مون ابواهاف بن عبدالعزيز جي ڌيءَ سان شادي ڪئي. هڪ عورت آئي ۽ چيائين ته مون ان جوڙيءَ کي کير پياريو آهي تڏهن عقبه چيو ته مون کي ته خبر نه آهي ته تو مون کي کير پياريو آهي ۽ نه تو ڪڏهن مون کي ٻڌايو آهي. اها ڳالهه ابواهاف کي ٻڌائي وئي. ان به چيو ته اسان کي به خبر نه آهي. آخرڪار معاملو رسول الله صلي الله عليه وسلم جي خدمت ۾ پيش ٿيو. پاڻ فرمايائون ته اهڙي شادي ڪيئن ٿي برقرار رهي سگهي جڏهن ته اهڙي ڳالهه چئي وئي آهي (بخاري) شيخ عبدالحق مشڪوٰۃ جي فارسي شرح ۾ لکي ٿو ته يعني توهان ڪيئن ٿا زال مڙس ٿي سگهو، حالانڪ اوهان ۾ رضاعت ثابتي ٿي چڪي آهي يعني جيتوڻيڪ ٻن جڻن جي شاهدي ثابت نه آهي پر پرهيزگاري ۽ احتياط هن ۾ آهي ته جدا ٿي وڃو.

سوال: ڪنهن زال کي طلاق ڏئي چئن مهينن کان پوءِ دلي محبت سبب بنا نڪاح جي ان کي پاڻ وٽ ويهاري ساڻس همبستري ڪندو رهيو، جنهن سبب کين ٽي ڌيئرون پيدا ٿيون. ان صورت ۾ اهي ڌيئرون ماءُ جون ٿينديون يا پيءُ جون؟

جواب: جيڪڏهن طلاق رجعي آهي ۽ اولاد ٻن سالن کان بعد پيدا ٿي ته سندن نسب ٻنهي ماءُ پيءُ سان ثابت ٿي ويندو، ڇاڪاڻ ته طلاق کان بعد ميل ميلان معنيٰ رجوع ٿيو آهي (هداياه) ان ڪري ظاهر آهي ته سندن لاڳاپا زنا ۾ شمار نه ٿيندا بلڪ شريعت جي حدن اندر آهن. جيڪڏهن طلاق بائن هجي ته ڏسجي ته جيڪڏهن ٻن سالن کان اڳ پهرئين ڌيءُ ڄائي آهي ته پيءُ جو نسب ثابت ٿيندو، پيءُ اهڙي دعويٰ ڪري يا نه ڪري ۽ ٻن سالن کان پوءِ به جيڪڏهن پيءُ اهڙي دعويٰ ڪري ته به نسب ثابت ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ممڪن آهي ته ان عدت ۾ همبستري ڪئي هجيس (هداياه) جيڪڏهن سندن جدائيءَ کان ٻه سال بعد اولاد پيدا ٿئي ته پيءُ جو نسب ثابت نه ٿيندو ۽ اولاد کي زنا جو نتيجو قرار ڏنو ويندو، جيئن هدايه ۾ آهي ته زنا جي اولاد پيءُ جي نه پر ماءُ جي ليکي ويندي.

سوال: هڪ شخص پنهنجي عاقله بالغ ڌيءُ جو عمرو سان نڪاح ڪيو پوءِ کيس زنا مان ڌيءُ پيدا ٿي. عمرو ان جي بالغ ٿيڻ کان پوءِ اٽڪار ڪيو ۽ چيائين ته اها منهنجي اولاد نه آهي، ان صورت ۾ ان جو نسب زاني شخص سان ثابت ٿيندو يا نه؟ ٻينوا توجروا.

جواب: اها نياڻي زاني عورت جي آهي، نه زاني مرد جي (هداياه) شيخ عبدالحق مشڪوٰۃ جي شرح ۾ لکي ٿو زنا ڪندڙ عورت آزاد هجي يا ٻانهي، اولاد ان جو ٿيندو آهي، زانيءَ جون هوندو آهي. الزام هئندڙ اجنبِي هجي ۽ چار شاهد پيش نٿو ڪري ته ان تي ڦڏ (تهمت) جي حد ۸۰ ڦڏا آهن. جيڪڏهن قاضي اهڙي تڪراري جوڙيءَ ۾ لڳان ڪرائي (يعني زال ۽ مڙس مان هر هڪ واري واري سان اسلامي عدالت ۾ چار ڀيرا الله جو قسم کڻي چوي ته آءٌ سچو آهيان. زال چوي ته مون زنا نه

ڪٿي آهي، آءُ پنهنجي بيان ۾ سڄي آهيان. ساڳيءَ ريت مرد چوي ته منهنجو بيان سچو آهي. پنجون ڀيرو هر هڪ چوي ته جيڪڏهن آءُ ڪوڙو هجان ته مون تي الله جي لعنت هجي- ان کي لعان چئبو آهي اهو طريقو ان وقت اختيار ڪبو آهي جڏهن مڙس وٽ زنا جا ۴ شاهد نه هجن ۽ زال انڪار ڪري- مترجم) پوءِ قاضيءَ انهن ۾ جدائي ڪرائي ۽ ٻار ماءُ جو ٿيندو (هدايه)

سوال: زيد به دعويٰ ڪري ٿو ته زينب منهنجي زال آهي ۽ بکر به دعويٰ ڪري ٿو ته اها منهنجي زال آهي، پر زيد جي تاريخ نڪاح اڳ جي آهي. قاضي زيد جي شاهدن کان قسم وٺي ان جي حق ۾ فيصلو ڏنو. زينب جي پيءُ ۽ ٻين جي پڙڪائڻ تي بکر اها دعويٰ ڪئي ته زينب ۽ زيد ۾ رضاعت آهي. هاڻي جيڪڏهن زينب ۽ زيد پنهنجي دعويٰ کي ثابت ڪرڻ لاءِ شاهد پيش ڪن ته سندن دعويٰ قبول ڪئي ويندي يا نه؟ رضاعت حقوق الله مان آهي، جنهن ۾ دعويٰ شرط نه آهي ۽ چئن دليلن سان ٻنهي جي عمر ۾ وڏو فرق به آهي ۽ ٻين ذريعن سان به معلوم ٿئي ٿو ته رڳو حلال کي حرام ڪرڻ لاءِ اهو حيلو ڪيو اٿن. ڇا ان صورت ۾ سندن دعويٰ قبول ڪئي ويندي ۽ سندن شاهد ٻڌي ڪن تنبيهه ڪرڻ گهرجي يا نه بيٺو توجروا.

جواب: شاهدن جي شاهديءَ جي روشنيءَ ۾ هڪ ڌر جي حق ۾ فيصلي ڏيڻ کان پوءِ حقدار ڌر جي برخلاف نه دعويٰ قبول ڪئي ويندي ۽ نه شاهد ٻڌا ويندا (الاشباه) هن ڪري به ته بکر ۽ نيائيءَ جي پيءُ جي طرفان زيد جي خلاف اها دعويٰ ناقابل قبول آهي، جو اهو مدعيءَ عليه (جوابدار) نه آهي. الاشباه ۾ آهي ته دعويٰ مدعيءَ عليه (جوابدار) جي مقابلي ۾ ئي ٻڌي آهي. اهو به واضح آهي ته رضاعت الله جو حق آهي، پوءِ جڏهن شاهدن خبر هوندي به اڳ ۾ شاهدي نه ڏني ته اهي فاسق چئبا ۽ اهڙي طرح جڏهن قاضيءَ زيد جي حق ۾ فيصلو ڏنو ته ان وقت به انهن شاهدي نه ڏني تنهن ڪري به گنهگار ليکبا، ڇاڪاڻ ته شاهدي بوقت ضرورت ڏني آهي. درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن شاهد شاهديءَ ۾ خوامخواه دير ڪري ته فسق آهي. الاشباه ۾ آهي ته جيڪڏهن شاهد بنا عذر جي شاهدي نه ڏي ته ان جي شاهدي قبول نه ڪئي ويندي. پڻ جيڪڏهن ٻين چئن ذريعن ۽ قريبن مان معلوم ٿئي ته اهي ٻئي پاڻ ۾ رضاعي پيڻ پاءُ نه آهن ته اها به حجت آهي جيئن الاشباه ۾ آهي ته (معاملن ۾) حجت هي ڳالهيون آهن: ۱- شاهد عادل ۲- ملزم پاڻ اقرار ڪري ۳- (جوابدار) قسم کڻي انڪار ڪري ۴- (مٿي لعان جي ٻڌايل طريقي موجب) الله جو قسم کڻي ڌريون پنهنجي دعويٰ جي سچائي ۽ مخالف جي باطل تي هجن جواعلان ڪن ۵- قاضي پنهنجي علم جي آڌار تي فيصلو ڏي ۶- چئن ذريعن ۽ قريبن ۽ قدرتي علامتن جي آڌار تي فيصلو ڪجي (مٺا غيرشادي شده عورت حمل سان هجي ته نشاني آهي ته ڏوهاري آهي) ڪوڙو قسم کڻڻ يا ڪوڙي دعويٰ ڪرڻ يا ڪوڙي شاهدي ڏيڻ حرام آهي (درمختار) ۽ حرام کي حلال ڄاڻڻ ڪفر آهي، جيئن مسلم اصول آهي. جيڪڏهن ثابت ٿئي ته دعوبدار يا شاهد ڪوڙ کي حلال سمجهن ٿا ته انهن ڪفر ڪيو. ڪن گهرجي ته نئين سر اسلام جواعلان ۽ وري نڪاح ڪن. درمختار ۾ آهي ته جيڪو عمل عالمن جي اتفاق موجب ڪفر آهي اهو اعمالن کي ڇڏ ۽ نڪاح کي ٽوڙي ٿو. جيڪڏهن رضاعت بابت شاهدن جي شاهديءَ جي باري ۾ ثابت ٿئي ته ڪوڙ تي سندرو ٻڌي حلال کي حرام قرار ڏيڻ جي ڪوشش ڪن ٿا

تہ انهن جي گواهي ناقابل سماعت آهي. هدايه پر آهي تہ مسلمان لاءِ ڪافر جي شاهدي غيرمقبول آهي. ٽنجا الزام تراشي گناه آهي ۽ جيڪڏهن ثابت ٿئي تہ جوابدار ڪوڙا الزام مڙهي رهيو آهي تہ مٿس تعزير لاڳو ٿيندي جيئن تنوير پر آهي.

سوال: زينب چوي ٿي تہ مون ٻار کي برابر ٻيو ڏنو، پر کير نه هو، شرعاً ان جو رجوع معتبر آهي يا نه؟

جواب: ان جو رجوع غير معتبر آهي ڇاڪاڻ تہ (هن معاملي پر) اقرار ڪان بعد انڪار ۽ رجوع ڪرڻ صحيح نه آهي جيئن برجندي، خزانه المفتين ۽ السراج الوهاج وغيره پر آهي. ان کان بچڻ مناسب آهي. جيئن حمادي وغيره پر آهي (محمد مراد عفي عنه- نور محمد عفي عنه) اقرار ڪان بعد ترديد ڪرڻ صحيح نه آهي پر ظاهر آهي تہ اهڙي قسم جي ڳالهه خالص ديني معاملي بابت خبر ڏيڻ آهي، وڌ پر وڌ چئي سگهجي ٿو تہ اها ڪوڙي آهي، پوءِ ان جو ٻيو قول قسم ڪان سواءِ قبول نه ڪيو ويندو (مخدوم مدظلہ)

سوال: زيد جو پٽ گم ٿي ويو بعد پر موٽي آيو، هن وقت اهو زيد وٽ بلوغت جي قريب آهي. ۱۲ سالن جي ڄمار جو آهي، اقرار ٿو ڪري تہ زيد جو پٽ آهيان، پر عمرو دعويٰ ٿو ڪري تہ منهنجو پٽ آهي ۽ گهري ٿو تہ شاهد بيهاري زبردستي ان کي وٺي ان صورت پر ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: جيڪڏهن ڇوڪرو وات وڪيل آهي ۽ تصديق ڪري ٿو تہ واقعي زيد جو ئي پٽ آهي تہ ان جو ئي ليکبو جيئن درمختار پر آهي. ڪفايه ۽ عنايه پر آهي تہ سندس ئي ڳالهه کي اعتبار آهي، ٻنهي مان جنهن جي به تصديق ڪندو، ان سان ان جو نسب ثابت ٿي ويندو. نهايه پر آهي تہ جڏهن ٻار وات وڪيل هجي تہ پنهنجو نسب پاڻ متعين ڪري. شرح وقايع پر آهي تہ ”وات وڪيل“ هجڻ جو مطلب آهي تہ ڳالهائيندو ۽ سمجهندو هجي تہ ڇا ٿو چوي. درمختار پر آهي تہ يعني جيڪو چوي، سو سمجهي. جيڪڏهن چوي تہ آئون آزاد آهيان تڏهن به ان جي ڳالهه کي اعتبار رهندو، ڇاڪاڻ تہ اهو بالغ وانگر آهي. غرض تہ اهڙو وات وڪيل سمجهدار ٻار بيجان سامان وانگر نه آهي جنهن جي ملڪيت تي خارجي شاهد بيهاري دعويٰ ٻار جي حوالي ڪري ڇڏجي، جيئن درمختار پر آهي. وري ان ٻار زيد جي نسب مان هٽڻ جو اقرار ڪيو ۽ زيد به سندس قول جي تصديق ڪري ٿو تہ هاڻي سندس نسب مشهور معروف ٿي ويندو، جيئن هدايه جي حاشيه نالي ”مظهر“ پر آهي تہ غلام جو نسب ان شخص سان ثابت ٿيندو، جيڪي هڪ ٻئي جي قول جي تصديق ڪن. ان کان پوءِ غلام اقرار ڪيل شخص جي نسب پر معروف مشهور ٿي ويندو. پوءِ ان کي ڪنهن ٻئي جي حوالي نه ڪبو. جامع الفصولين پر آهي تہ ڪنهن ٻار جي باري پر مشهور هجي تہ فلاڻي جو آهي ۽ اهو چوي ٿو تہ آءٌ ٻئي جو آهيان تہ سندس دعويٰ قبول جوڳي نه ٿيندي، ڇاڪاڻ تہ ان کي نسب تبديل ڪرڻ جو حق نه آهي. درمختار پر آهي تہ ان ڄاتل نسب واري ٻار بابت ڪو شخص دعويٰ ڪري ۽ ٻار به ان جي تائيد ۽ تصديق ڪري تہ اهو سندس پٽ ٿيندو بشرطيڪ ٻار سمجهدار هجي. سمجهدار نه هجي تہ پوءِ ان جي تصديق جي ڪا قانوني حيثيت نه هوندي. عاقل ۽ سمجهدار ٻار بااختيار آهي، کيس پيءُ زور

زبردستيءَ سان پاڻ سان ملائي نٿو سگهي (بحر) پوءِ ڪنهن ٻئي دعويٰدار جي ان جي باري ۾ زبردستي ڪيئن صحيح ٿيندي؟ ان ڪري جڏهن قاضي سندس بابت فيصلو ڏئي ڇڏي ته فلاڻي جو آهي ته ان جي غير جي سندس حق ۾ نه دعويٰ قبول ڪبي، نه شاهدن جا بيان ٻڌا ويندا (الا شهاد)

سوال: عورت جي شاهديءَ تي رضاعت ثابت ٿيندي يا نه؟

جواب: رضاعت الله جي حقن مان آهي (درمختار) ۽ حقوق الله بنا طلب جي ادا ڪرڻ واجب آهن جن مان طلاق، ٻانهي جي آزادي ۽ رضاعت به آهي، ان ڪري ڪو ڌاريو شخص انهن معاملن ۾ دعويٰ ڪري ثابتي پيش ڪري ته ضروري نه آهي ته ان جي دعويٰ ۽ شاهدي ٻڌجي (بحر) يعني اهو معاملو ماءُ جي دعويٰ تي ڇڏيل آهي.

سوال: هڪ شخص زنا ڪري، پوءِ ساڳي عورت جي رضاعي ڌيءَ سان شادي ڪري ته جائز آهي؟ جن روايتن تي فتويٰ ۽ عمل هجي انهن مطابق جواب ڏيو، الله اوهاڻ کي اجر عظيم عطا فرمائي.

جواب: مسئلو اختلافي آهي اڪثر ڪتابن ۾ ان کي حرام چيو ويو آهي (بحر بحواله قنبي) خلاصه ۾ آهي ته زانيائي ڪنهن شخص جي زاني ٻار کي کير پياري وڌو ڪري ته اهو زاني نه ان سان شادي ڪري سگهي ٿو ۽ نه زانيائيءَ جي ٻي نياڻيءَ سان. خزانه ۾ به ساڳيءَ طرح آهي. وڌيڪ چاڻائي ٿو ته تانجو زانيءَ جو پيءُ ۽ ان جو اولاد به ان سان شادي نٿو ڪري سگهي. ساڳيءَ طرح عالمگيريءَ ۾ بحواله قاضي خان آهي، مگر درمختار ۾ بحواله الفتح آهي ته شهبهي سبب ڪنهن عورت سان همبستري ڪري، پوءِ ان جي اولاد سان شادي ڪري ته حلال آهي ۽ چيو ويو آهي ته اهوئي حڪم زانيائيءَ جي اولاد جو به آهي، مگر ترجيح ان کي آهي ته حلال نه آهي. ان جي تائيد خزانه المفتين بحواله الفراند مان به ٿئي ٿي. احتياط جي تقاضا آهي ته ان ڪم کان پاسو ڪيو وڃي، والله تعاليٰ اعلم بالصواب.

سوال: ڪنهن مرد کي شڪ آهي، پر پڪ نه آهي ته منهنجي زال يا جنهن کي نڪاح جو پيغام ڏنو اٿم، ان جي ماءُ مون کي به کير پياريو آهي ته ڇا ان جي ڌيءَ سان شادي ڪرڻ ۾ احتياط ڪري؟ ۽ بخاريءَ جي روايت ۾ آهي ته نبي صلي الله عليه وسلم هڪ شخص کي چيو ته اوهاڻ ٻئي ڪيئن ٿا زال مڙس رهي سگهو جڏهن ته توهان جي باري ۾ ايڏي وڏي ڳالهه چئي وئي آهي؟ ڇا اهو معاملو به ان حڪم ۾ داخل ٿيندو؟

جواب: جيڪڏهن کيس واقعي عورت اهڙي ڳالهه ٻڌائي آهي ته پوءِ شهبهي جي ڳالهه ٿي، جنهن کان پرهيز ڪرڻ مستحب آهي. باقي جيڪڏهن ان جي خبر ڏيڻ ۾ ئي شڪ اٿس ته اهو شهبهي مٿان شهبو آهي، جنهن جي باري ۾ عالمن وضاحت ڪئي آهي ته ان جو اعتبار نه آهي. شرح وقايع ۾ آهي ته حقيقي شهبو هجي ته ان تي اثر پوندو، پر (غير حقيقي) شهبهي جو اعتبار نه آهي. بخاريءَ جي بيان ڪيل حديث مطابق رسول الله صلي الله عليه وسلم جو حضرت عقبه بن الحارث کي حڪم ڪرڻ ته ٻئي جدا ٿيو، اهو حڪم يقين جي آڌار تي هو. فتح القدير ۾ آهي ته حديث ۾ ڏنل حڪم پرهيزگاري

۽ تقويٰ جي تقاضا تحت آهي. اهو به ممڪن آهي ته خبر ڏيندڙ ۽ ڪيرپياريندڙ عورت جي ڳالهه جي تصديق ڪندي زال مڙس ۾ جدائيءَ جو حڪم ڏنو هجن، واللہ اعلم.

مسئلو: زيد ڪنهن عورت سان نڪاح ڪيو ۽ ان کي ٻه ڌيئرون پيدا ٿيون، پوءِ ان جي زال مري وئي. ان جو مڙس چوي ٿو ته نياڻيون منهنجيون آهن ڇاڪاڻ ته منهنجي نڪاح کان بعد ڄايون آهن. زال جا وارث چون ٿا ته اهي ٻئي زنا جي نتيجي ۾ پيدا ٿيون آهن ته ان مونجهاري ۾ مڙس جو قول ئي قابل اعتبار آهي ۽ انهن نياڻين جو نسب زيد سان وابسته ٿيندو. (مولوي احمد عفي عنه)

هن مسئلي جي تحقيق هدايه ۾ هن طرح آهي ته جيڪڏهن ڇهن مهينن کان اڳ ٻار ڄائو هجي ته مرد سان ان جو نسب ثابت نه ٿيندو. جيڪڏهن ٻار ڄمڻ کان بعد زال مڙس ۾ اختلاف پيدا ٿئي، مرد چوي ته شاديءَ کي چار مهينا ۽ عورت چوي ته ڇهه مهينا گذريا آهن ته عورت جي ڳالهه جو اعتبار آهي ڇاڪاڻ ته ظاهري حالت ان جي مطابق آهي ته اولاد نڪاح مان آهي، زنا مان نه آهي. واضح هجي ته زال مڙس جو اهو اختلاف اتفاق سان نڪاح ٿيڻ کان بعد نڪاح جي تاريخ جي باري ۾ هجي. جيڪڏهن اختلاف هن مسئلي ۾ ٿئي ته اولاد نڪاح کان اڳ ۾ ٿيو آهي يا بعد ۾ ٿيو آهي ته ان صورت ۾ جيڪڏهن شاهدن سان ثابت ٿئي ته عورت جو اولاد نڪاح ٿيڻ کان اڳ جو آهي ته ظاهر آهي ته ان صورت ۾ ان جو مرد سان نسب ڪيئن ثابت ٿيندو؟ واللہ اعلم (مخدوم مدظلہ)

مسئلو: شاهدن شاهدي ڏني ته زيد زال کي جواب ڏنو آهي. قاضيءَ سندن شاهدي قبول ڪندي انهيءَ جوڙي ۾ جدائي ڪرائي ڇڏي. هاڻي عورت گهري ٿي ته پٽ جيڪو طلاق بائن کان بعد پيدا ٿيو آهي وٺي ۽ زيد چوي ٿو ته اهو منهنجو پٽ آهي. طلاق ڏيڻ مهل ڪنايي، اشاري وارا الفاظ استعمال ٿيل آهن. ان صورت ۾ اولاد جو نسب زيد سان صحيح ثابت ٿيندو، جيتوڻيڪ جواب ڏيڻ جي ٻن سالن کان پوءِ اولاد پيدا ٿئي. بحر ۾ آهي ته حلال جي شُبهي هئڻ سبب عورت سان همبستري ڪري ته ملزم تي حد لاڳو نه ٿيندي، پر جيڪڏهن پانٿي ٿو ته جنهن سان همبستري ڪريان ٿو، اها حرام آهي، مثلاً پٽ يا پوٽي جي ٻانهيءَ سان صحبت ڪري. جيڪا عورت ڪنابن سان طلاق بائن جي عدت ۾ ويٺل هجي، پوءِ ان سان مباشرت ڪري ته مسئلي ۾ اختلاف آهي. حضرت عمر فاروق رضي الله عنه جو قول آهي ته اها طلاق رجعي آهي. ان صورت ۾ اولاد ٿئي ته شُبهي سبب اولاد جو پيءُ سان نسب ثابت ٿي ويندو. اهڙي طرح رجعي طلاق ۾ عدت گذاريندڙ عورت کي جيتوڻيڪ ٻن سالن کان بعد ٻار ٿئي ته ان جو نه پيءُ سان نسب ثابت ٿي ويندو. طلاق بائن جي عدت واريءَ کي ٻن سالن جي اندر ٻار ٿئي ته ان جو نسب پيءُ سان ثابت ٿيندو بعد ۾ ثابت نه ٿيندو، پر جيڪڏهن مرد دعويٰ ڪري ته پوءِ ان جو نسب ثابت ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته همبستريءَ جو شُبهو آهي. ممڪن آهي ته عدت ۾ همبستري ڪئي هجي.

مسئلو: ڀاءُ پنهنجي ننڍي پيڻ جو نڪاح غير ڪفو ۾ ڪري ڇڏيو ته نڪاح نه ٿيندو، پر جيڪڏهن ان زال کي ٻار پيدا ٿئي ته نڪاح جي شُبهي جي سبب نسب ثابت ٿي ويندو، واللہ اعلم درمختار ۾ آهي ته پيءُ کان سواءِ ٻيو غير ڪفو ۾ نڪاح ڪرائي ته نڪاح نه ٿيندو، غين فاحش جي صورت ۾ بالڪل نه ٿيندو ۽ نڪاح قائم ٿيڻ جي شُبهي سبب امام ابوحنيفه جي قول مطابق حد نه آهي. فتح ۾

آهي ته شهبهي جي ڪري نسب ثابت ٿئي ويندو.

سوال: ڪنهن شخص ڏوڪي سان آزاد عورت کي ٻانهي ڄاڻائي وڪڻي ڇڏيو. خريدار کي ان مان اولاد به ڄائو. بعد ۾ ظاهر ٿيو ته عورت آزاد آهي ته اهو اولاد ڪنهن جو ٿيندو؟ بينوا وتوجروا.

جواب: آزاد جي بيع باطل آهي، ان ڪري خريدار جو ان کي ٻانهي چوڻ ئي اصل ۾ صحيح نه آهي جيئن الاشباه ۾ آهي ته گمان باطل جو اعتبار نه آهي. جيڪڏهن غير محل سمجهي شادي ڪري، پوءِ خبر پوي ته شادي محل ۾ آهي يا معاملو ان جي ابتڙ هجي ته اعتبار حقيقت جو ٿيندو ۽ هتي اها صورت به نه آهي ان ڪري خريدار جي گمان جو اعتبار ناهي ۽ ٻار ماءُ جو ٿيندو ۽ ان جو نسب زانيءَ سان ثابت نه ٿيندو (سراجيه) والله اعلم.

سوال: زيد پنهنجي صغيره عمرو سان پرڻائي. ڏڪار جي زماني ۾ اها گم ٿي وئي ۽ بکر کي هٿ آئي. بالغ ٿيڻ کان پوءِ ان ٻانهي بنائي يا نڪاح ڪري پاڻ وٽ رکي. هاڻي عمرو پنهنجي پراڻي نڪاح جي دعويٰ آڏار تي ان کي پنهنجي قبضي ۾ ڪيو آهي. سوال اهو آهي ته ان عورت کي جيڪو اولاد بکر مان ٿيو، اهو ڪنهن جو ٿيندو، بکر جو يا عمرو جو؟ بينوا وتوجروا.

جواب: صحيح قول مطابق اهو اولاد بکر جو ٿيندو نه عمرو جو ۽ ان تي فتويٰ آهي (عبدالهادي پنج موري عفي عنه) درمختار ۾ آهي ته زال جو مڙس غائب ٿي ويو، پوءِ ان عورت ٻئي مرد سان شادي ڪئي ۽ ان مان اولاد پيدا ٿيس. ان کان پوءِ پهريون مڙس موٽي آيو ته امام صاحب جي رجوع ڪيل مذهب مطابق اهو اولاد ٻئي مڙس جو ٿيندو ان تي فتويٰ آهي، جيئن الخانيه ۾ آهي. اهو ان صورت ۾ آهي ته جڏهن عورت سان شادي ڪري. آزاد عورت کي ٻانهي بڻائي ان سان همبستري ڪري ته زنا ٿيندي، ڇاڪاڻ ته شرع شريف جي تعليم مطابق آزاد عورت کي ٻانهي نٿو بڻائي سگهجي. هيءُ مسئلو مسلم آهي ته زنا سان نسب ثابت نٿو ٿئي. حديث ۾ آهي ته الولد للفراس وللعاقر الحجر (اولاد ماءُ جي آهي، زانيءَ لاءِ پٽ يعني سنگساريءَ جي سزا آهي) (مسند احمد مدظلہ)

مسئلو: رضاعت جي مدت ۾ ڪير عورت جي ڇاتيءَ مان ٻار جي پيٽ ۾ پهچي ته رضاعت ثابت ٿيندي، پياريندڙ عورت ڪناري هجي يا رتڙ. چاهي ڪير طبعاً ٿيو هجي يا دواؤمئل حبيب، وسيلي پيدا ڪيو ويو هجي (البحر) جيڪڏهن ڪير جمر جي سبب کان سواءِ دوائن وسيلي پيدا ڪيو ويو هجي ته رضاعت صرف عورت لاءِ ثابت ٿيندي، مرد لاءِ ثابت نه ٿيندي. بحر ۾ آهي ته ڪنهن سان شادي ڪيائين، ان کي ٻار پيدا نٿو ٿئي، پر ڪيس ڇاتيءَ ۾ ڪير اچي ويو ۽ ڪنهن جي ٻار کي پياريائين ته سندس مڙس جو پٽ نه چئبو ڇاڪاڻ ته نسب ولادت سان ثابت ٿيندو آهي. وري واضح هجي ته رضاعت لاءِ شرط صرف ڪير جو پهچڻ آهي، چاهي ان جو رنگ ڪنهن سبب جي ڪري مٽجي ويو هجي. عالمگيريءَ ۾ آهي ته ٻار جي منهن ۾ عورت جي ڇاتيءَ مان هيڊو ڪير داخل ٿئي تڏهن به حرمت ثابت ٿي ويندي ڇاڪاڻ ته ڪير جو رنگ تبديل ٿي ويو آهي. اهڙيءَ طرح خزائن المفتين ۾ آهي. اها روايت شادي شده عورت جي باري ۾ آهي. غير شادي شده جي رضاعت ثابت نه ٿيندي جيئن نهر، عيني ۽ بحواله فتح القدير عالمگيريءَ ۾ به آهي. اها تحقيق مخدوم محمد هاشم نثويءَ جي آهي (مخدوم

عبدالڪريم متعلوي)

خزانة المفتين ۾ آهي ته ٻار جي منهن ۾ رنگ تبديل ٿيل ڪير داخل ٿئي ته رضاعت جي حرمت ثابت ٿيندي. اهو شادي شاده جي باري ۾ آهي، غير شادي شاده عورت کي ڪير پيدا ٿئي ته رضاعت ثابت نه ٿيندي (فتح القدير)

مسئلو: هڪ شخص نالي رڪن پنهنجي صغيره شاهدن جي روبرو صديق کي نڪاح ۾ ڏني. چئن سالن کان بعد دعويٰ ڪيائين ته اهي زال مڙس پاڻ ۾ رضاعي ڀاءُ پيڻ آهن ته رڳو دعويٰ جي بنياد تي رضاعت ثابت ٿيندي. جيڪڏهن شاهد اهڙي شاهدي ڏين ته انهن کان دير سان شاهدي ڏيڻ جو سبب نه پڇيو، ڇاڪاڻ ته رضاعت الله جو حق آهي ۽ ان ڏس ۾ بغير عذر جي دير سان شاهدي ڏيڻ گناهه آهي. قاضيءَ کي گهرجي ته انهن جي شاهدي قبول نه ڪري والله اعلم. درمختار ۾ آهي ته رڳو دعويٰ سان حق ثابت نه ٿيندا آهن، جن مان رضاعت جو حق به آهي. اشباه ۾ آهي ته شاهد بغير عذر جي دير سان شاهدي ڏين ته گنهگار ٿيندا ۽ انهن جي شاهدي قبول نه ڪئي ويندي. هدايه ۾ آهي ته انهن جي شاهدي قبول ڪرڻ گهرجي.

سوال: ڪير پياريندڙ زال سان مڙس همبستري ڪري ته جائز آهي يا نه؟ بينوا تجروا.

جواب: مڙس ان سان همبستري ڪري ته جائز آهي، حرام نه آهي. جيڪڏهن همبستريءَ سبب زال حمل سان ٿئي ته گهڻو ڪري ڪير پيڻندڙ ٻار کي تڪليف ٿيندي آهي. هدايه ۾ آهي ته جيڪا زال اجرت تي ٻار کي ڪير پياري ٿي، ان جي مڙس کي همبستريءَ کان نٿو روڪي سگهجي، ڇاڪاڻ ته اهو مڙس جو حق آهي، جنهن کي روڪي يا سعتل نٿو ڪري سگهجي. جيڪڏهن عورت کي حمل ٿئي ۽ ٽچ پيڻندڙ ٻار جي باري ۾ خوف ٿئي ته ان سان ان کي نقصان رسندو ته جڳاڻي ته پنهنجو اجرت تي ڪير پيارڻ وارو معاملو ختم ڪري. حديث ۾ آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته لا تقتلوا اولادڪم سرا فان الغيل يدرک الفارس فيدعشره عن فرسه رواه ابو داؤد (پنهنجي اولاد کي ڳجهي نموني قتل نه ڪريو، ڇاڪاڻ ته جيڪو ٽچ پيارڻ جي حالت ۾ زال سان همبستري ڪندو، پوءِ ان کي حمل ٿيندو ته حمل واري عورت جو ڪير ٽچ پيڻندڙ ٻار کي تڪليف رسائيندو يا هلاڪ ڪندو) مرقاة ۾ ان حديث جي هن طرح وضاحت آهي ته عورت سان همبستري ڪرڻ سبب ان کي حمل ٿيندو ته ڪير پياڪ ٻار جي غذا خراب ٿيندي، جنهن جي ڪري ان جي مزاج يا بدن کي چيهو رسندو ۽ ڪمزوري پيدا ٿيندي آهي، ان ڪري ان کي ”ڳجهو قتل“ چيو ويو آهي، جنهن کان نبي صلي الله عليه وسلم منع فرمائي آهي. ٻي حديث ۾ آهي ته مون ارادو ڪيو ته اوهان کي ڪير پيارڻ جي حالت ۾ عورتن سان همبستريءَ کان روڪيان پر مون فارس ۽ روم جي ماڻهن کي ڏٺو ته اهي ڪير پيارڻ جي حالت ۾ به مباشرت ڪن ٿا ۽ انهن جي اولاد کي نقصان نٿو رسي (مسلم) مرقاة ۾ آهي ته حالت حمل ۾ ڪير پيارڻ کي ”غيله“ چئجي ٿو. رومي ۽ ايراني زالن حمل جي حالت ۾ ٻارن کي ڪير پيارينديون هيون، جيڪڏهن اها ڳالهه نقصانڪار هجي ها ته انهن جا مرد زالن جي وجهه نه وڃن ها. ان مان ثابت ٿيو ته ڪير پيارڻ جي حالت ۾ مڙس کي همبستريءَ کان روڪڻ جائز نه آهي، ڇاڪاڻ ته تجربتي مان ثابت

آهي ته جيڪڏهن عورت حمل سان هجي ته ان جو کير خراب نٿو ٿئي. پر جيڪڏهن ڪنهن عورت جو کير خراب ٿيندو هجي ته ان کي جڳائي ته ان صورت ۾ ٻارن کي کير نه پياري جيئن هدايه جي حوالي سان مسئلو بيان ٿيو ۽ ابوداؤد جي مٿئين حديث ۾ به ان طرف اشارو آهي.

هڪ مشڪل مسئلي جو حل: مفاتيح ۾ آهي ته ڪا عورت ڪنهن مرد جي نڪاح ۾ آهي يا ان جي ٻانهي آهي ۽ ان سان ٻئي مرد زنا ڪئي، پوءِ ان کي ٻار ٿيو ته ٻار ٻنهي مان هجڻ جو امڪان آهي، پر بهرحال ٻار ان کي ملندو جنهن جي زال آهي، زانيءَ لاءِ پٿرن جي سزا آهي ۽ اولاد ۾ ان جو حصو نه آهي.

سوال: صابوءَ ڪلوءَ جي زال کي اغوا ڪري سالن تائين پاڻ وٽ رکيو. ڪلو غير موجود آهي. ان صورت ۾ جيڪا اولاد ٿيندي، سا صابوءَ جي لينگي يا اغوا ٿيل زال جي؟ بينوا توجروا.

جواب: ٻار ماءُ جو ٿيندو، جڏهن مڙس ثابت نه هجي جيئن زاني عورت جنهن جو مڙس نه هوندو آهي پر جنهن جو مڙس موجود هجي ته ان حالت ۾ اولاد جو نسب نه زانيءَ سان ثابت ٿيندو ۽ نه ماءُ سان، بلڪ جنهن مڙس سان ان جو نڪاح آهي، اهو ان جوئي ليکبو ڇاڪاڻ ته نسب جو دارومدار مڙس تي آهي (هدايه) حسب المقتضين ۾ آهي ته مڙس غائب هجي. ان جي زال ٻئي سان شادي ڪري، جنهن مان اولاد ٿئي ته امام ابوحنيفه رح جي قول موجب اولاد پهرئين مڙس جو ٿيندو. ساڳي ڳالهه شرح مواهب الرحمن ۾ به آهي. عالمگيريءَ ۾ آهي ته امام ظهير الدين فرمائي ٿو ته فتويٰ ان تي آهي ته ٻار پهرئين مڙس جو آهي. ثابت ٿيو ته حقيقي مڙس سان همبستري بلڪل نه ٿيڻ يا ان جي غائب هجڻ جي باوجود بهرحال اولاد مڙس جي ليکبي، ڇاڪاڻ ته اولاد جو اعتبار همبستريءَ تي نه پر مڙس هجڻ جي استحقاق تي آهي. عالمگيريءَ ۾ آهي ته مذڪوره بالا حالت ۾ امام ابوحنيفه جي پٿري روايت پتانڊڙ ٻار مڙس جو ٿيندو، پر ان قول تي عمل نه آهي ڇاڪاڻ ته امام صاحب جو ان قول کان رجوع ثابت آهي، مگر جڏهن ته امام صاحب کان اها روايت ثابت آهي ۽ اصول به مسلم آهي ته ”اولاد همبستريءَ جي بجاءِ حق زوجيت تي مدار رکي ٿي.“ ان ڪري ان مان دليل وٺڻ صحيح آهي.

سوال: بيمار مڙس زال کان ناراض ٿي پنهنجي خاندان ۾ هليو ويو ۽ پنهنجي صفيهه جو نڪاح زال جي غير موجودگيءَ ۾ ڪيو. عمر و سان ڪيائين. زال کي خبر پئي ته ان مڙس کي چيو ته ظلم ڪري ڇڏي. عمر و پنهنجو رضاعي پٽ آهي. مون ان کي مڙس جي اجازت سان پنهنجي ماءُ جي روبرو کير پياريو آهي، تڏهن مڙس به ان جي ڳالهه جي تصديق ڪئي ته واقعي صورتحال ائين آهي، پر بيماري، ٻن ۱۵ - ۱۶ سال گذرڻ سبب ياد نه هيو. پوءِ مسئلو پڇڻ لاءِ هڪ طالب وٽ آيا. پوري حقيقت ٻڌائي چيائون ته الله تعاليٰ جي خوف سبب شاهدي نٿا لکايون. شرعاً اها شادي جائز هجي ته مءِ املو برقرار رکڻ لاءِ تيار آهيون. طالب علم کي شڪ ٿيو ته جنهن شخص پاڻ نڪاح ڪيو آهي ان جي پنهنجي خلاف شاهدي قابل قبول آهي يا نه؟ ٻن ڏينهن تائين ان ڇڪتاڻ ۾ رهڻ کان پوءِ انهن کي قاضيءَ ڏانهن موڪليائين. قاضيءَ تنهن کان حقيقت پڇي، هر هڪ کان قرآن تي قسم کڻائي انهن ۾ جدائي وٺائين. ان صورت ۾ انهن جي شاهدي ۽ قاضيءَ جو فيصلو نافذ ٿيندو يا نه؟ شافعي کافي بيان ڏين

فرمايو، اوهان جواجر الله تعاليٰ تي آهي.

جواب: رضاعت الله جي حقن مان آهي، جو حرمتِ فرج جو معاملو آهي (درمختار) ان ۾ دعويٰ شرط نه آهي، ان ڪري رضاعت جي شاهدي قبول ٿيندي جيئن محيط برهانيءَ ۾ آهي ته شاهدي الله جو حق آهي ان ڪري دعويٰ کان سواءِ قبول ڪئي ويندي. رضاعت جو معاملو مخفي هجي ته ان ۾ تناقض يعني هڪ ٻئي جي ابتڙ بيان ڏيڻ ممڪن آهي (درمختار) ۽ هن مسئلي ۾ جيئن ته دعويٰ هجڻ شرط نه آهي ان ڪري ان ۾ تناقض عين ممڪن آهي (عنايه) مٿيون مصنف لکي ٿو ته حرمتِ فرج، الله تعاليٰ جي حقن مان آهي ان ۾ دعويٰ شرط نه آهي جيئن ٻانهي آزاد ڪرڻ بابت شرط نه آهي. پوءِ جڏهن دعويٰ شرط نه آهي ته تناقض جي منع نه آهي. ثابت ٿيو ته جيڪي معاملن حقوق الله مان آهن، انهن ۾ تناقض منع نه آهي. رضاعت جي ثابتي بابت پيءُ جي شاهدي محتاج دليل آهي. فقهي متن وارن ڪتابن مان ثابت آهي ته پيءُ جي پٽ جي حق ۾ گواهي مقبول نه آهي، چاهي معاملو حقوق الله جا هجن يا حقوق العباد جا. ڪنن ۾ آهي ته اولاد پيءُ جي حق ۾ ۽ پيءُ اولاد جي حق ۾ شاهدي ڏئي ته ناقابلِ قبول آهي. بحر ۾ آهي ته فرع (اولاد) جي شاهدي اصل (پيءُ ڏاڏي) ۽ اصل (پيءُ ڏاڏي) جي فرع (اولاد) لاءِ گواهي قبول جوڳي نه آهي. هائو اصل (ابوڏاڏو) فرع (اولاد) خلاف شاهدي ڏئي يا ان جي ابتڙ هجي ته قابلِ قبول آهي (بحر) جواهر الاخلاطي ۾ آهي ته ٻه مرد شاهدي ڏين ته اسان جي پيءُ اسان جي ماءُ کي طلاق ڏني آهي پوءِ جيڪڏهن پيءُ انڪار ڪري ۽ ماءُ دعويٰ ڪري ته انهن جي شاهدي قبول نه ڪئي ويندي. جيڪڏهن ماءُ انڪار ڪري ته سندن شاهدي قبول ڪئي ويندي، اهڙي قول وڌيڪ صحيح آهي. بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن ماءُ اهڙي دعويٰ ڪري ۽ پٽ ان جي خلاف شاهدي ڏين ته قبول جوڳي هوندي ڇاڪاڻ ته اهي ان کي ڪوڙو ڪن ٿا. ان تي اعتراض ٿي سگهي ٿو ته طلاق حقوق الله مان آهي ۽ ان ۾ دعويٰ جو هجڻ يا نه هجڻ هڪجهڙو آهي. جواب هي آهي ته طلاق واقعي الله جو حق آهي پر عورت جو به حق آهي، ان ڪري مسئلي جي پهرئين صورت ۾ دعويٰ شرط نه آهي پر ٻي صورت ۾ ان جو اعتبار آهي، بشرطيڪ ان کي مڃڻ کان عورت انڪاري هجي. فقهي اصول مطابق انڪار ڪري، پوءِ وري اقرار ڪري ته ان دعويٰ جو اعتبار ڪيو ويندو. بحر جي عبارت هن طرف اشارو ڪري ٿي ته صرف حقوق الله جي مسئلن ۾ ۽ پيءُ ۽ پٽ ٻنهي جي شاهدي هڪ ٻئي جي حق ۾ معتبر آهي. جيڪڏهن طلاق به حقوق العباد جي شبيهي کان آجي هجي ۽ حقوق الله مان تسليم ڪجي ته پوءِ هن مسئلي ۾ به پيءُ جي اولاد جي حق ۾ گواهي قابلِ قبول آهي، ڇاڪاڻ ته ان ڏس ۾ دعويٰ ڪرڻ بلڪل شرط نه آهي. جيڪڏهن طلاق کي حقوق العباد ۾ شمار ڪجي ته اولاد جي حق ۾ پيءُ جي شاهدي قابلِ قبول نه آهي، بلڪ پيءُ جي اولاد جي خلاف شاهدي قابلِ قبول آهي. مثلاً پنهنجي شادي ٿيل ڌيءُ جي خلاف سندس هيءُ انڪاري شاهدي ته اها پنهنجي مڙس جي رضاعي پيڻ نه آهي، يا جيئن ماءُ انڪار ڪري ته مون کي منهنجي مڙس طلاق نه ڏني آهي ۽ ان جا پٽ ان جي برخلاف شاهدي ڏين ته سندن گواهي تسليم ڪئي ويندي، جيئن مسئلو مٿي بيان ٿيو، بس غور کان ڪم وٺڻ جي ضرورت آهي. انهيءَ مان اهو دليل وٺڻ ته اهڙيءَ طرح معاملو مڪمل ناقص ۽ اڻپورو ٿي ويندو مردود آهي. اشباه ۾ آهي ته شادي ڪرائيندڙ پيءُ ڌيءُ جي رضاعت جي دعويٰ

ڪري ته سندس دعويٰ کي رد ڪيو ويندو، ڇاڪاڻ ته جنهن ڪم کي ان پاڻ انجام ڏئي مڪمل ڪيو آهي هاڻي وري ان کي ناقص ڪرڻ جي ناڪام ڪوشش ڪري ٿو. (يعني برابر اهو سوال پيدا ٿئي ٿو ته جڏهن سندس ڌيءُ جو پنهنجي موجوده مڙس سان رضاعي رشتو ثابت هو ته پوءِ ٻيءَ پهريائين ڇا جي ڪري ان جي شادي ان سان ڪرائي هئي؟) مگر زير بحث مسئلي ۾ اها صورت نه آهي ڇاڪاڻ ته راجع قول مطابق نسب وانگر رضاعت به الله جو حق آهي. ايشباه ۾ بحواله ظهير به آهي ته دعويٰ کان سواءِ نسب جي حق ۾ شاهدي قبول ڪرڻ جي مسئلي ۾ اختلاف آهي. جنهن غلام جو آقا مري وڃي ۽ ان کي سندس آقا چيو وڃي ته منهنجي وفات کان بعد تون آزاد آهين، ابن وهبان ان جي باري ۾ اهڙي شاهدي قبول ڪرڻ کي لازم ڄاڻائي ٿو. حموي ۾ بحواله محيط آهي ته دعويٰ کان سواءِ اهڙي شاهدي قبول ڪئي ويندي. ڇاڪاڻ ته حرمت فرج ۽ حقوق الله جو معاملو هئڻ سان گڏوگڏ ماءُ ٻيءَ جي حرمت جو مسئلو آهي، جيئن ٻانهي جي آزاديءَ بابت هينئر مسئلو بيان ٿيو. واضح آهي ته رضاعت وانگر نسب به حقوق الله مان ۽ مخفي معاملو آهي، ان ڪري جيڪڏهن ان ۾ اختلاف پيدا ٿئي ته ڪا ناامڪن ڳالهه نه آهي. درمختار ۾ آهي ته وڪاميل (ٻانهيءَ) کي وڪري جي تاريخ جي ڇهن مهينن کان اڳ ٻار ڄمي، پوءِ وڪرو ڪندڙ دعويٰ ڪري ته اولاد منهنجو آهي ته عام قياس ۽ شرعي اصول جي ابتڙ ان جو نسب ثابت ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته ان جي ملڪيت ۾ هئي، جنهن سان ميل ميلاب ۽ لڳ لاڳاپو ممڪن ٿي سگهي ٿو ۽ پڻ نسب جو معاملو مخفي هوندو آهي، ان ڪري هن معاملي ۾ تضاد ۽ تناقض معاف آهي. زير بحث مسئلي ۾ (ٻيءَ جو چوڻ ته) مون کي ياد نه هو، هاڻي خوف خدا سبب رضاعي ڀاءُ پيئڻ جي شادي ختم ڪرائڻ لاءِ تيار آهيون، ان ۾ به تناقض ۽ تضاد آهي، پر ان قاعدي کان هتي رعايت ۽ استثناء ثابت آهي. مثلاً هڪ شخص نالي لونگ پنهنجي ٻانهي صوف کي بخشي. صوف وٽ ان کي ٻار ڄائو. پوءِ لونگ دعويٰ ڪئي ته اها ٻانهي مدبر آهي، يعني مالڪ جي موت کان بعد ان سان آزاديءَ جو عهد ڪيل آهي يا ام ولد آهي، يعني کيس مالڪ مان بيت آهي ۽ شاهد پيش ڪري ته ان جي ڳالهه قبول ڪئي ويندي. هيونئنڙ ٻانهي واپس ڪندو ۽ ٻانهي سندس ورتل مهر واپس ڪندي (الاشباه). فتح القدير ۾ آهي ته اهو مسئلو مون وٽ صحيح نه آهي ڇاڪاڻ ته ڪنهن ٻانهي جي آزاديءَ جو معاملو ڳجهو رهي سگهي ٿو، پر مدبر (مالڪ جي مرڻ کان بعد ٻانهي جو آزاد ٿيڻ) ۽ ام ولد (ٻانهيءَ جو آقا طرفان حمل سان هجڻ) اهي اهڙا معاملو آهن، جيڪي ان جي ڪندڙ کان ڳجهن نٿا رهي سگهن، ان ڪري انهن معاملن ۾ تضاد ۽ تناقض جو اصول قابل قبول نه آهي ۽ نه ئي شاهدن وسيلي انهن معاملن جو فيصلو ڪبو.

ان جو جواب هي آهي ته چاهي ظاهر تناقض ۽ تضاد جو اصول تسليم نه به ڪجي، پر گناه تي پشيمان ٿيڻ ۽ توبه ڪرڻ به ان معنيٰ ۾ آهي. جيتوڻيڪ ملڪيت جي معاملن ۾ تناقض جو اصول نٿو ملي.

ٻار جي پالنا جا مسئلا

سوال: هڪ وڏو بزرگ صفت طالب علم گذاري ويو. پنهنجي پويان صغير ٻار ڇڏيا اٿس، جيڪي ماءُ جي پرورش ۾ آهن. سمور ساهرن ۾ رهڻ جي لاءِ تيار نه آهي، جڏهن ته اهي مٿس ان ڏس ۾

زبردستي ڪرڻ گهرن ٿا. عورت جو دليل آهي ته پڻ سندس پنهنجا مائٽ (پيءُ ماءُ) ان کي پاڻ سان گڏ رهائڻ گهرن ٿا. ان صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي ٻيڻا وتوجروا.

جواب: ٻارن جي پالنا بابت عام حالات ۾ به ماءُ تي زبردستي ڪرڻ جائز نه آهي، پوءِ مڙس جي وفات کان پوءِ ان کي ڪيئن مجبور ڪري سگهجي ٿو؟ پيءُ کي به حق نه آهي ته ٻارن کي ماءُ جي شهر مان ٻاهر ڪڍي. پوءِ ٻين کي ڪيئن اهڙو حق حاصل ٿيندو؟ واللہ اعلم بحر، هدايه ۽ تبیین ۾ وضاحت آهي ته ماءُ تي اولاد جي پرورش لاءِ زبردستي مڙهن جائز نه آهي، ڇاڪاڻ ته ان سان انهن جي پالنا متاثر ٿيندي. الولوالحيه ۾ آهي ته ان تي فتويٰ آهي ۽ واقعات ۽ فتويٰ ۾ آهي ته ان ڏس ۾ زبردستي جائز نه آهي ۽ پيءُ اولاد کي ماءُ جي شهر کان ٻاهر نٿو ڪڍي سگهي جيستائين اولاد سندس پرورش ۾ آهي، جيئن ظهيره ۾ آهي. مجمع ۾ آهي ته پيءُ اولاد کي سمجهدار ٿيڻ تائين ماءُ کان جدا نه ڪري. شرح ۾ ان جو سبب بيان ڪيو ويو آهي ته ان سان ماءُ جي پرورش جا حق متاثر ٿين ٿا. اولاد جي پالنا جو حق ان وقت تائين برقرار رهندو جيستائين ٻار جوان ٿئي، ماءُ جو صغير اولاد کي روڪڻ جائز آهي، واللہ اعلم. حماديه ۾ آهي ته همبستريءَ جي ناقابل نابالغ نياڻيءَ کي پيءُ، پنهنجي مڙس ڏانهن وڃڻ تي مجبور نه ڪري، البته مڙس کي حڪم ڪبو ته سهري کي سندس مهر ادا ڪري. بحواله قنيه لکي ٿو ته صغيره همبستريءَ جي خواهش نٿي رکي ته اها ماءُ جي پرورش کان محروم نه ڪئي ويندي. امام ابويوسف جي روايت ۾ آهي ته ان کي ان جي اجازت آهي (بحر الرائق) (مخدوم عبدالحڪيم عفي عنه سيوستاني)

سوال: زيد جي منڪوحه صغيره جي پرورش جو حق ان جي ماءُ کي ڪيتري وقت تائين آهي؟ ٻيڻا وتوجروا

جواب: جيستائين مڙس سان ملڻ جي لائق نه ٿئي تيستائين ماءُ کي ان جي پرورش جو حق آهي (بحر بحواله قنيه) امام ابويوسف فرمائي ٿو ته ننڍي زال مڙس سان انس رکي ته پوءِ سندس لاءِ ان جي گهر وڃڻ جائز آهي. جيڪڏهن بلوغت کان اڳ مڙس سان ملڻ جي لائق هجي ته پوءِ ماءُ کي پرورش جو حق نه آهي. ان مسئلي تي سڀ جو اتفاق آهي. درمختار ۾ آهي ته جيستائين سمجهدار ٿئي تيستائين ماءُ کي ان جي پرورش جو حق آهي ۽ سمجهه پري ٿيڻ جي مدت ۹ سال آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي. نون سالن کان اڳ نياڻي همبستريءَ جي لائق نٿي ٿئي، ان ڪري ان عرصي کان اڳ ماءُ جي حضانت (پالنا) جو حق برقرار رهندو (قنيه) امام محمد رح فرمائي ٿو ته ماءُ ۽ ڏاڏيءَ جو حڪم هڪجهڙو آهي ۽ زماني جي حالات پٽاندراڻ تي فتويٰ آهي، واللہ اعلم بالصواب.

سوال: مسلمات حليمان جو مڙس وفات ڪري ويو، کيس هڪ پٽ جنهن جي عمر ۶ سال ۽ هڪ ڇوڪري، جنهن جي عمر ۱۰ سال آهي ۽ حليمان ٻي شادي ڪئي آهي ۽ ان جي ماءُ تمام پوڙهي آهي، ايڏي محتاج آهي جو ٻار نٿي سنڀالي سگهي. جيڪڏهن نياڻيءَ جو ولي ان جو نڪاح پاڻ سان ڪري، انهن کي پڙهائي ۽ کاڌي پيئي جوائنظام ڪري ته ڪيئن آهي؟ جيڪڏهن انهن کي نانيءَ وٽ رکجي ٿو ته تعليم کان محروم رهن ٿا ۽ پيسا به خيانت ۽ فضول خرچي ڪري ختم ڪن ٿا.

مسئلي جو حل ٻڌايو، ٻينوا، توجروا.

جواب: پرورش جو حق ماءُ کي آهي ان جي شادي ڪرڻ سبب اهو حق نانيءَ کي ملي ٿو. جيڪڏهن نانيءَ جي خيانت ثابت ٿئي ته پوءِ اهو حق عصبي (ويجهي مائٽ) ڏانهن موٽندو. بحر ۾ بحواله ڦٽي آهي ته نياڻي ڏاڏيءَ جي پرورش ۾ آهي، جيڪا ان جي حق ۾ خيانت ڪري ٿي ته سندس چاچو ان کي وٺي سگهي ٿو. جيڪڏهن ماءُ غريب هجڻ سبب پٽي وٽ محنت مزدوري ڪري ٿي ته به ان جو حق معطل ٿيندو جيئن بحر ۾ بحواله ڦٽي آهي ته جيڪڏهن ماءُ پٽي مڙس سان شادي ڪري ۽ صغير نانيءَ وٽ ان سان گڏ رهي ٿي ته پيءُ کي ان کي وٺڻ جو حق حاصل آهي. ثابت ٿيو ته (اڳئين اولاد جي) پرورش جو حق پيءُ شادي ڪرڻ سبب ختم ٿي ويندو آهي ۽ اهڙي طرح اولاد جو اهڙي جاءِ تي رهڻ سان به، جنهن جي ان جي پيءُ سان دشمني آهي سندس حضانت جو استحقاق ختم ٿي ويندو. پر سوال آهي ته جيڪڏهن خاله يا اهڙي ويجهي رشتيدار شاديءَ کان سواءِ ڌارئي شخص وٽ رهي ته ڇا ان جو اهو استحقاق ساقط ٿيندو؟ ان جو جواب آهي ته اجنبيءَ وٽ رهڻ سبب ٻارن کي نقصان رسڻ جو خطرو آهي، ان ڪري خاله جو استحقاق به ساقط ٿيندو. الغرض ماءُ يا ڏاڏي وٽ چوڪري سمجهدار ٿيڻ تائين رهندي. ان تي فتويٰ آهي جيئن شرح وقايع ۾ آهي ۽ امام محمد وٽ جڏهن همبستريءَ جي خواهش ڪري ته مڙس جي حوالي ڪجي، ڇاڪاڻ ته ماحول ۽ حالات خراب آهن. سمجهدار ٿيڻ جي عمر ۾ اختلاف آهي. امام ابو يوسف ۹ سال ڄاڻائي ٿو ۽ ان قول تي فتويٰ آهي. ان ڪري ماءُ ۽ ڏاڏيءَ کي ۱۰ سالن جي چوڪريءَ جي پرورش جو حق نه آهي اهو ئي ويساهه ۽ فتويٰ جوڳو قول آهي. درمختار ۾ آهي ته مڙس سان همبستري ڪرڻ مهل ان جي پرورش جو حق ختم ٿي ويندو، واللہ اعلم بالصواب.

مسئلو: ڪافر پيءُ کي مسلمان اولاد جي پرورش جو ڪو حق نه آهي (بحر) ڇاڪاڻ ته لغت ۾ ”ولي“ جو لفظ ”دشمن“ جي خلاف آهي يعني جڏهن پيءُ ڪافر آهي ته اهو مسلمان جو دشمن ٿيو، پوءِ ولي ڪيئن ٿي سگهندو؟ فقهي اصول آهي عاقل ۽ بالغ مسلم وارث آهي، جنهن جو مطلب آهي ته ٻار، چريوماڻهو ۽ ڪافر شخص مسلمان عورت جو ولي وارث نٿو ٿي سگهي. اهو به فقهي اصول آهي ته جيڪڏهن صغير جو ماءُ جي مائٽن مان محرم مٽ نه هجي ته ان جا ٻيا جيڪي به ويجهه عزيز قريب موجود هجن، اهي وارث ٿيندا، پر ڪافر پيءُ نه وارث ٿي سگهي ٿو جو ان کي ڪنهن مسلمان فوتيءَ جو ترڪو ملي ۽ نه ئي ولي ٿي سگهندو. بحر ۾ آهي ته مسلمان لاءِ ڪافر جي ولايت ثابت نه ٿيندي، ان ڪري اهو عصبو به نه آهي جيئن شرح وقايع ۾ آهي، پوءِ پالنا ڪرڻ جو حقدار به نه آهي. غرض ماءُ کي پرورش جو حق آهي ۽ عصبي کي نه آهي....

طلاق جامسئلا

واضح هجي ته ٽين ٻارن تعلق کان اڳ عدت اندر يا عدت کان پوءِ زال سان ٻيو نڪاح ڪري سگهي ٿو (ملتقي) لفظ ”چڏي“ سنڌيءَ ۾ صريح طلاق لاءِ پڌرو لفظ آهي (مخدوم ضياءُ الدين)

(نوٽ) طلاق جا ٽي قسم آهن: ۱- رجعي، ۲- بائن، ۳- مغلط. جيڪڏهن پنهنجي زال کي چوي ته ”مون توکي طلاق ڏني“ ته اها هڪ طلاق واقع ٿي. ان طلاق کان بعد مڙس پنهنجي زال سان ٽن مهينن جي اندر رجوع ڪري سگهي ٿو. رجوع جو مطلب هي آهي ته زال سان پيار محبت ۽ همبستري ڪري ته جائز آهي ۽ بدستور اها ان جي زال ني رهندي. ٽن مهينن کان بعد به زال سان رجوع نه ڪري ته زال ان تي حرام ٿي ويندي. جيڪڏهن ٻيهر زال کي چوي ته ”مون توکي طلاق ڏني“ ته اها ”بائن“ طلاق ٿي وئي. بائن جي لغوي معنيٰ آهي جدا ٿيڻ. جيئن ته اهڙي طلاق سان زال مڙس ۾ پڪي جذباتي پنڄي ويندي آهي، ان ڪري ان کي ”طلاق بائن“ چئجي ٿو. طلاق بائن جا ٻه قسم آهن: ۱- بائن بينونة صغريٰ: جنهن ۾ ٻه طلاقتون ڏني عدت جي مدت جي اندر يا عدت کان بعد زال سان ٻيو نڪاح ڪري سگهي ٿو ۽ جيستائين ان سان ٻيهر نئون نڪاح نه ڪندو، ان وقت تائين اها عورت ان تي جائز نه ٿيندي. جيڪڏهن ٽيون ڀيرو به زال کي چوي ته ”مون توکي طلاق ڏني.“ ته اها ”بائن بينونة ڪبرى“ يا ”طلاق مغلطه“ ٿي. هاڻي ان جي زال ان تي هميشه لاءِ حرام آهي، مگر هي ته اهاعورت ٻئي هنڌ شادي ڪري، پوءِ اتفاق اهڙو ٿئي جو اتان به ان کي طلاق ملي ته ان کان بعد ٻهريون مڙس نئون مهر ڏئي ان سان نئون نڪاح ڪري سگهي ٿو. ”صريح طلاق“ هي آهي ته چوي ته ”مون توکي طلاق ڏني.“ جيڪڏهن چوي ته ”تون آزاد آهين“ - ”تون خالي آهين“ يا اهڙا ٻيا لفاظ چوي ته اهي طلاق جا ڪنڀا ۽ اشارا آهن پر صريح نه آهن. (مترجم)

ظاهر آهي ته سنڌيءَ ۾ لفظ ”چڏي“ چوي ته طلاق رجعي نه پر طلاق بائن پوندي، ان ڪري پهريون ڀيرو هن طرح چوي ته ”مون توکي چڏي ڏنو“ ته پوءِ ان عورت سان ٻيو نڪاح ڪري سگهي ٿو، ٻئي نڪاح کان سواءِ ان سان رجوع نٿو ڪري سگهي. پڻ عربيءَ ۾ ”چڏي“ جو ترجمو ”الطلاق“ نه پر: الترك و التخليه آهي. مخدوم جعفر بوبڪاني پنهنجي ڪتاب ”حل العقود في طلاق السنود“ ۾ جائز ٿي ٿو ته ”چڏي“ ۽ ”چڏير“ مان هر هڪ لفظ فقه حنفيءَ ۾ ”طلاق بائن“ جي معنيٰ ۾ آهي، جنهن کان بعد زال مڙس ۾ جذباتي واقع ٿيندي، جيئن فقه جي متون ۽ شروح جي ڪتابن ۾ آهي (هدايه، وقايه) مواقع ۾ آهي ته فارسي لفظ ”رها كردمت“ (مون توکي چڏي ڏنو) طلاق بائن آهي جيئن نسفيه ۽ غياثيه ۾ آهي. ”البيان المبرم“ ۾ آهي ته لفظ ”چڏي ڏنو“ يا ”چڏير“ هڪ ڀيرو چوي ته ٻيهر نڪاح ڪرڻو پوندو. وڌيڪ لکي ٿو ته زال کي ٽي ڀيرا چوي ته توکي چڏي ڏنو يا چڏير ته هڪ طلاق واقع ٿيندي. اسان جي علائقي جي مشائخ جو هي چوڻ ته احتياطاً تحليل ڪري (يعني ٻي شادي ڪري وري ان کي طلاق ٿئي) ته پوءِ اها زال پهرئين مڙس سان ٻيهر نڪاح ڪري ته اهو قول شڪ تي مبني آهي.

چاڪاڻ ته ”چڏي ڏني“ ۽ ”چڏير“ طلاق لاءِ صريح ۽ اشاري جا لفاظ آهن، جن سان نڪاح ٽٽي ٿو. البتہ غير حنفي تنهي فقيهن وٽ ڪنڀا ۽ اشارن جي لفظن سان طلاق ڏجي ته اها طلاق رجعي شمار ٿيندي. سندن اهو احتياط حنفي مذهب موجب نه پر انهن جي مذهب موجب آهي.

مسئلو: زيد جي زال جي مائٽن طلاق کان پوءِ ان جي ٻي شادي ڪئي. هاڻي مائٽن زيد کي سيڪاريو ته لفظ ”چڏي“ توڻي پيرا چيو ۽ بائن طلاق جي نيت ڪئي اٿئي. زيد اهڙي نيت ڪرڻ

جوانڪاري آهي، جڏهن ته اهي ماڻهو پنهنجي انهيءَ موقف ۽ دعويٰ جي حق ۾ شاهد پيش ڪن ٿا. ان حالت ۾ شاهدن جي شاهدي مردود آهي، ڇاڪاڻ ته نيت جو معاملو آهي، جنهن جي ڪنهن کي ڄاڻ نٿي ٿي سگهي، سواءِ الله جي ذات جي. البتہ زيد کان ان بابت قسم ورتو ويندو، واللہ اعلم. درمختار ۾ آهي ته نيت باطني معاملو آهي ان ڪري ان بابت شاهدي قبول نه ڪبي. شرح وقايہ ۾ آهي ته عاجز هجڻ جي صورت ۾ انڪاري ڌر تي قسم لازم آهي (محمد صادق تلميذ مخدوم مدظله) جيڪڏهن ٽي پيرا زال کي چوي: ”ون توکي ڇڏيو“ يا ”ڇڏيم“ جنهن مان سندس مراد پنهنجي بنيادي دعويٰ دهرائڻ آهي، تاڪيد مقصود نه آهي ته پوءِ صرف هڪ طلاق واقع ٿيندي (البیان المبرم) اها ڳالهه به صحيح آهي ته نيت قلبي ڪيفيت آهي، جنهن کان ٻئي جو واقف ٿيڻ مشڪل آهي، ان ڪري وڌ ۾ وڌ واسطيدار شخص کان قسم وٺي سگهجي ٿو. بحر ۾ آهي ته ڪتابه سان ڏنل طلاق جو دارومدار نيت تي آهي، يا جيڪا ڳالهه ان جي نيت مان ثابت ٿئي. مجتبيٰ ۾ آهي ته جيڪڏهن چوي ته منهنجي نيت طلاق جي نه هئي ۽ عورت دعويٰ ڪري ته سندس نيت طلاق جي هئي ته مڙس تي قسم لازم آهي. عورت اهڙي دعويٰ نه ڪري تڏهن به الله جو حق هئڻ سبب مڙس تي قسم لازم آهي (مخدوم مدظله)

سوال: ڪنهن پنهنجي زال کي چيو ته توکي ٽي جواب آهن يا توکي ٽي پيرا ڇڏيم ته ڇا طلاق مغلفه واقع ٿيندي؟

جواب: ظاهر آهي ته ان سان هڪ طلاق بائن واقع ٿيندي، جيئن البيان المبرم ۾ آهي ته پنهنجي اصولي دعويٰ دهرائڻ لاءِ ائين چوي ۽ تاڪيد مقصود نه هجيس ته هڪ طلاق واقع ٿيندي. حل العقود في طلاق السنود ۾ آهي ته لفظ ”ڇڏي ڏنو“ يا ”ڇڏيم“ سان احناف وٽ هڪ طلاق بائن واقع ٿيندي. مخدوم آگهي جي بياض ۾ بحواله ”حل المشكلات“ آهي ته ان سان هڪ طلاق بائن واقع ٿيندي. البيان المبرم ۾ آهي ته ڪنائين ۽ اشارن وارن الفاظن سان طلاق بائن ڏجي ته پوءِ اها طلاق رجعي نه ليکي ويندي.

سوال: مسمات بيبيءَ پنهنجي مڙس خلاف دعويٰ ڪئي ته تومون کي طلاق ڏني آهي. قاضيءَ زال کان پڇيو ته مڙس ”طلاق“ چيو يا ”تلاڪ“ چيو هو؟ عورت چيو ته مون کي خبر نه آهي ته ڪهڙي لفظ سان طلاق ڏني اٿس. پوءِ شاهدن کان پڇيائين انهن به چيو ته اسان جاهلن کي ڪهڙي خبر ته الفاظ ڪهڙي قسم جا هئا؟ ڇا اها دعويٰ يا اهڙي گواهي قابل قبول آهي؟

جواب: قاضيءَ جو اهو سوال ڪرڻ ئي اصولاً غلط آهي، ڇاڪاڻ ته صحيح اچار سان طلاق ڏي يا غير صحيح اچار سان. تانجو صحيح الفاظ ادا ڪرڻ تي قادر هجڻ جي باوجود به غلط سلط الفاظ ادا ڪري تڏهن به طلاق ٿي ويندي، ان تي فتويٰ آهي جيئن الاشباه ۾ آهي. نزهة النواظر ۾ آهي ته طلاق ڏيندڙ عالمه هجي يا جاهل يا مفتي، حڪم سڀني کي شامل آهي ان تي فتويٰ آهي. جامع البزاري ۾ آهي ته چوي ته ”تلاق“ - ”تلاغ“ - ”تلاڪ“ ته به طلاق واقع ٿيندي ۽ جيڪڏهن سوچي ٿو ته اهڙيءَ ريت طلاق واقع نه ٿيندي ته اها سندس خام خيالي آهي، طلاق هر حال ۾ واقع ٿي ويندي.

عتابيه پر آهي ته ان تي فتويٰ آهي. ان ڪري شاهدن جو اهو چوڻ ته اسان کي ڪهڙي خبر ته ڪهڙيءَ طرح طلاق جا الفاظ ادا ڪيا اٿس، بلڪل معقول آهي، ڇاڪاڻ ته شرعاً اهي ان جا مڪلف نه آهن، جيئن جامع الفصولين مان معلوم ٿئي ٿو ته جيڪڏهن قاضي دعويٰ کان اڳ شاهدن کان پڇي ته جانور جو رنگ ڪهڙو هو؟ اهي هڪ رنگ ٻڌائين، پوءِ دعويٰ داخل ڪرڻ مهل ٻيو رنگ ٻڌائين تڏهن به انهن جي شاهدي قبول ڪئي ويندي ڇاڪاڻ ته اهڙي قسم جو سوال ئي مناسب نه آهي ۽ اها تڪليف مالا بيطاق يعني اجايو تڪلف آهي. حماديہ پر آهي ته جيڪڏهن ڏيئي لپتيءَ جي شاهدن کان وقت ۽ جڳهه جي باري ۾ آڏي پڇا ڪجي ۽ اهي چون ته اسان کي خبر نه آهي ته به انهن جي شاهدي قبول ڪئي ويندي، ڇاڪاڻ ته ان ڳالهين کي ياد ڪرڻ جا اهي مڪلف نه آهن. ثابت ٿيو ته اهڙي ڳالهه ۾ غلطي ڪرڻ جنهن جو شاهد مڪلف نه آهي، عين ممڪن آهي، جيئن جامع الفصولين مان ثابت ٿئي ٿي.

سوال: زينب زيد جي نڪاح ۾ هئي زينب جي پيءُ بڪر زيد کي چيو ته هيءُ منهنجي ڌيءُ چئن پنجن سالن کان تنهنجي نڪاح ۾ آهي پر ان کي خرچ نٿو ڏين. خرچ پڪو ڏي يا زينب کي آزاد ڪر تڏهن زيد چيو ته زينب کي ٽي پيرا آزاد ڪيم. ڇا انهن لفظن سان واقعي زينب آزاد ٿي ويندي يا نه؟

جواب: انهن لفظن سان طلاق بائن واقع ٿيندي، بشرطيڪ طلاق جي سلسلي ۾ ۽ طلاق جي نيت سان چوي ڇاڪاڻ ته اهو لفظ طلاق ۾ صريح نه پر ڪنڀاڙو آهي (هدايه)

سوال: زيد مريم سان نڪاح جي دعويٰ ٿو ڪري ۽ مريم انڪار ٿي ڪري. پوءِ وري زيد چوي ٿو ته منهنجو نڪاح مريم سان ثابت آهي پر مون ان کي ڇڏي ڏنو آهي يا وري ان جي زال هجڻ جي دعويٰ ڪري ته ڇا ان جي دعويٰ قبول ڪئي ويندي؟ ٻيڻا توجرو.

جواب: ان جي دعويٰ ناقابل سماعت آهي، ڇاڪاڻ ته دعويٰ کان انڪار ڪري وري دعويٰ ڪري ته ان جي منع آهي، جيئن محيط ۾ آهي ته دعويٰ کان صحيح صريح بيزاري ظاهر ڪري ته ان دعويٰ جي ابتڙ خصومت ۽ تڪراري حالت يا اختلافي دعويٰ از خود ساقط ٿي ويندي. هتي مصنف مطلق دعوائن جي باري ۾ حڪم ڏنو آهي ۽ اهو حڪم نڪاح بابت دعويٰ کي به شامل آهي. نڪاح کان براءت ۽ بيزاري ڏيکارڻ طلاق بائن آهي (محيط-خلاصه - بحر) پڻ واضح هجي ته اهڙي براءت سان نڪاح کي معلق ڪرڻ صحيح آهي، بشرطيڪ سماج جو رواج هجي، جيئن بحر ۾ آهي، والله اعلم بالصواب.

سوال: راهو جا قوم جي ماڻهن جوڻيجا قوم جي هڪ شخص کان جنهن جو مسمات جيريءَ سان نڪاح هو زبردستيءَ براءت نامولڪرائي ورتو ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟ ٻيڻا توجرو.

جواب: اهڙي براءت ۽ لا تعلقي طلاق آهي. بزازيه پر آهي ته جيڪڏهن مڙس چوي ته مون تنهنجي زوجيت کان لا تعلقي ظاهر ڪئي، ڇاهي سندس نيت ڪجهه به هجي، ڇاهي جبر سان ائين چوي يا خوشيءَ سان، طلاق واقع ٿي ويندي. محيط ۾ آهي ته نڪاح کان براءت ۽ بيزاريءَ جو اظهار طلاق آهي، جنهن ۾ زبردستي به مؤثر ۽ نافذ ٿئي ٿي، جيتوڻيڪ اقرار جو اهو طريقو صحيح نه آهي. درمختار ۾ آهي ته هر عاقل، بالغ، تانجو ٻانهي جي به طلاق واقع ٿيندي، خوشيءَ سان ڏي يا

زور زبرد ستنيءَ سان، مگر زور سان طلاق وٺڻ صحيح نه آهي. بحر ۾ آهي ته ڪنهن تي طلاق جي اقرار لاءِ زبرد ستني ڪئي وئي ته اها واقع نه ٿيندي. واضح هجي ته ڪنهن شيءِ کان بيزاري ۽ لاتعلقي ظاهر ڪرڻ ۽ دعويٰ کان بيزاري ڪرڻ ۾ فرق آهي ڇا توهان کي خبر نه آهي ته اصل شين جي دعويٰ کان لاتعلقي صحيح آهي، پر اصل شيءِ بابت لاتعلقي باطل آهي (محيط) ان ڪري زبرد بحث مسئلي ۾ زوجيت کان براءت ۽ بيزاري طلاق آهي جيئن عالمن وضاحت ڪئي، مگر ان تي نڪاح جي دعويٰ کي قياس نه ڪبو.

سوال: ڪنهن چيو ته مون کي فلاڻي بزرگ جو قسم آهي ته فلاڻو ڪم نه ڪندس. پوءِ اهو ڪم ڪري ته ان سان طلاق واقع ٿي ويندي؟

جواب: رواج مطابق هڪ طلاق بائن واقع ٿي ويندي. جيڪڏهن اهو ڪم ڪندو ته حانءِ ٿي ويندو، يعني قسم ٽٽندو. بياض هاشميه ۾ آهي ته سنڌ جا عالمان جا قائل آهن ته سنڌ جي علائقي ۾ اهوئي رواج ۾ معمول آهي، بس جڏهن رواج ثابت ٿي ويو ته ڄاڻڻ گهرجي ته رواج به حجت آهي واللہ تعاليٰ اعلم.

سوال: پٿرن، پٿرن اڇلائڻ سان طلاق واقع ٿيندي يا نه؟

جواب: پٿر اڇلائڻ سان طلاق واقع نه ٿيندي. ان مسئلي ۾ زبان سان ڳالهائڻ ضروري آهي، پٽاهي طلاق صريح ڏي (يعني چوي ته توکي طلاق آهي) يا اشاري سان طلاق ڏي (يعني چوي ته مثلاً آزاد آهين) بيشڪ رواج تي عمل ڪرڻ به حجت آهي، مگر سماج جو رواج يا معمول به زباني ۽ قولي معاملات تي دارومدار رکي ٿو. هڪ شخص چوي ته سڄي هٿ سان جيڪو ڪم ڪيم ته مون تي حرام آهي ته زال تي طلاق واقع ٿي ويندي ڇاڪاڻ ته اهوئي رواج آهي ۽ ان قول تي فتويٰ آهي (شرح وقايع) پٿر پٿرو وغيره اڇلائڻ سان طلاق ڏيڻ جو ثبوت نه آهي. جيڪڏهن چوي ته مون طلاق جي نيت ڪئي هئي، مگر زبان سان اهڙي ڳالهه نه چيائين ته ان جو ڪو اعتبار نه آهي (المبسوط) واللہ اعلم

سوال: مڙس زال کي ڪاوڙ ۾ چيو ته تون آجي آهين وڃي ٻيو مڙس ڪر، پر سندس نيت طلاق جي نه آهي ته انهن الفاظن سان طلاق ٿي ويندي يا نه؟ ٻينوا توجروا

جواب: انهن لفظن سان طلاق ٿي ويندي، ڇاڪاڻ ته دعويٰ ڪري ته منهنجي نيت طلاق جي نه هئي، ڇاڪاڻ ته مسئلي جي ان صورت ۾ اعتبار ۽ دارومدار نيت تي نه پر الفاظن جي ظاهر تي آهي (شرح الوقايع)

سوال: ڪنهن شخص زال کي چيو ته توکي ٿي جواب آهي يا توکي ٿي پيرا ڇڏيم ته طلاق مغلظ واقع ٿيندي يا نه؟

جواب: ان سان هڪ طلاق بائن واقع ٿيندي جيئن البيان المبرم، حل العقود في طلاق السنود ۽ بياض مخدوم آگهي جي حوالن سان مٿي اهو مسئلو بيان ڪيو ويو.

سوال: زينب دعويٰ ڪئي ته زيد منهنجو مڙس آهي، پر اهو انڪاري آهي. پوءِ زينب زيد کان اجازت وٺي عمرو سان نڪاح ڪيو. تڏهن زيد دعويٰ ڪئي ته اها منهنجي زال آهي. ڇان صورت ۾ ان جي دعويٰ صحيح ٿيندي؟

جواب: الله تعاليٰ جي توفيق سان عرض ڪريان ٿو ته جيڪڏهن زينب ان جي زال آهي ته رڳو ٻئي هنڌ شادي ڪرڻ جي حڪم سان نڪاح ختم نه ٿيندو. المفروق ۾ آهي ته زال مڙس کي چوي ته جيڪڏهن طلاق نه ڏيندين ته آئون هلي وينديس ۽ ٻي شادي ڪنديس. مڙس چيس ته وڃ هڪ نه به بلڪ ٽي مڙس ڪر. هاڻي جيڪڏهن مڙس طلاق جي نيت ڪئي ته طلاق واقع ٿيندي، نيت نه ڪيائين ته واقع نه ٿيندي ڇو ته ان گناه جو حڪم آهي بحر ۾ آهي ته مڙس زال کي چوي ته وڃي شادي ڪر پوءِ چوي ته منهنجي نيت طلاق جي نه هئي ته واقع نه ٿيندي ڇاڪاڻ ته ان جي معنيٰ آهي ته جيڪڏهن توکي مجال ۽ طاقت آهي يا تنهنجي لاءِ حلال آهي ته شادي ڪري ڏيکار. قاضي خان جي شرح جامع الصغير ۾ ائين آهي. عالمگيريءَ ۾ بحواله عتايه ۾ به ساڳي ڳالهه آهي. غرض ته زال کي ٻي شادي ڪرڻ لاءِ چوڻ ڪنابي سان طلاق ڏيڻ آهي، ان ڪري ان ۾ ان جي نيت جو لحاظ ڪيو ويندو. بحر ۾ بحواله برازيه آهي ته مڙس زال کي چوي ته وڃي شادي ڪر ته ڪنايو هئڻ سبب هڪ طلاق واقع ٿيندي، نيت ڪري يا نه ڪري، والله اعلم بالصواب.

اهم شرعي قاعدو: متان ۾ بحواله جامع الفتاويٰ آهي ته ڪن جاهلن مطلقه بابت چيو آهي ته ايمان سان متصف هجي جيڪڏهن منجهس اها وصف نه هوندي ته ان جي طلاق جو حڪم ڏنو ويندو، پر اهو قول باطل آهي ڇاڪاڻ ته دارالاسلام ۾ رهندڙ اها مؤمنيائي آهي. پوءِ ان وقت وضاحت وٺڻ جاهلن جو ڪم آهي، عالمن جو ڪم نه آهي. بحر ۾ آهي ته جيڪو توحيد ۽ رسالت جي شاهدي ڏئي ٿو، ان جي شاهدي قبول ڪئي ويندي. ساڳيءَ طرح جيڪڏهن چوي ته آئون ڪافر نه، مسلمان آهيان ته به اهڙي حڪم آهي. جيڪڏهن تجرباتي طور حڪم ان کان الله تعاليٰ جي باري ۾ ناجائز ڳالهه پڇي ته جهالت، حماقت ۽ معصيت ليکبي ۽ جيڪڏهن اهڙي ناجائز ڪم کي جائز ڄاڻي ته ان جو وبال سڀني مسلمانن تي پوندو خاص ڪري سرڪاري عملدارن ۽ حاڪمن تي جيڪي قضا ۽ قانون جا رکڻ والا آهن. متان ۾ آهي ته شيخ ابومنصور ماتريدي فرمائي ٿو ته عورت کان (ڪلمو پڙهائي) توحيد جو اقرار نه ڪرائبو. ان ۾ اشارو آهي ته ظاهري اسلام ڪافي آهي، متان پنهنجي جهالت سبب ڪفر ظاهر ڪري، پوءِ ان کان اهڙي تقاضا ڪرڻ گناه جو سبب ٿئي، حالانڪ قرآن شريف ۾ حڪم آهي ته گناه ۽ برائي جي ڪمن ۾ تعاون نه ڪريو البته اسلام جي تلقين ۽ تاڪيد ڪرڻ، اسلام جا رڪن ۽ احڪام سيکارڻ عالمن جو ڪم آهي، ان ڪري سراجيءَ ۾ آهي ته قاضي لاءِ مناسب نه آهي ته جاهل کان توحيد پڇي. پر چوي ته ڇا هيئن نه آهي؟ تان ته کيس تلقين ٿئي. وري واضح هجي ته دارالاسلام ۾ رهندڙ مسلمانن جي طريقي مطابق شادي ڪري ته ان کان هن مقصد تحت ڪلمو پڙهائڻ ته ان جي نڪاح جي تجديد ٿئي ۽ صحيح ڪلمو نه پڙهي سگهي ته زوريءَ جدائي وجهجي، اهو ان ڪري باطل آهي ته اڳ ۾ نڪاح صحيح ٿيل آهي ۽ عورت اقرار ڪري ٿي ته آئون مسلمان آهيان، ڪافر ناهيان. جڏهن اقرار موجود هجي ته اسلام ثابت ٿي ويندو ۽ ان تي اسلام جا حڪم نافذ ٿي ويندا ۽

ان جو نڪاح مسلمان سان حلال ٿيندو. مقاليد الاسلام ۾ آهي ته فقط اقرار سان به اسلام ثابت ٿي ويندو ۽ اهڙي شخص تي دنياوي معاملات ۾ اسلام جا سڀ ضابطا ۽ قاعدا قانون لاڳو ٿيندا. رهيو مسئلو منافقت جو يعني ڪير ظاهر ۾ مسلمان ۽ اندر ۾ ڪافر آهي؟ ته اهو معاملو الله ۽ ان جي رسول صلي الله عليه وسلم سان واسطو رکي ٿو، عام مسلمان ان جا مڪلف نه آهن. بيشڪ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن به منافقن کي وڃي وسيلي ڄاڻندا هئا، ان جي باوجود انهن سان مسلمانن وارو معاملو ڪندا هئا. مسلمان انهن جي پويان نماز پڙهندا هئا، سندن جنازي جي نماز پڙهندا هئا، ڪنهن مسلمانن جي قبرستان ۾ دفن ڪندا هئا، انهن جي مال ۽ خون جي حفاظت ڪندا هئا، اهي مسلمانن سان نڪاح ڪندا هئا. ان ڪري اسلام جي دعويٰ ڪندڙ عورت کان ڪلمي ۽ توحيد جي تعديد نه ڪرائجي. ٿي سگهي ٿو ته عاجز ٿي پوي يا خداخواستہ مرتده ٿئي، جنهن جي ڪري سندس اڳيون نڪاح ختم نه ٿيندو. البتہ جاهلن جو مقصد ختم ٿي ويندو. ها، سندس تعليم ۽ تربيت ڪرڻ گهرجي، پر شريعت جي احڪامن ۽ ارڪانن کان ناواقفيت سبب کيس معذور ڄاڻجي، ان تي ئي فتويٰ آهي. (نزہۃ النوازل) ۽ مفتيءَ تي لازم آهي ته مسئلي جي باري ۾ قول مختلف هجن ته فتويٰ ۾ ان قول کي ترجيح ڏي، جنهن ۾ ڪفر جو حڪم نه هجي، جيڪڏهن جهالت جو عذر نه هجي، تڏهن به احتياطاً ان تي ڪفر جو حڪم نه لڳائجي، ڇاڪاڻ ته عام ماڻهن کي ڪفر جي الفاظن جي خبر نه هوندي آهي. ڄاڻن ته هوند اهڙي ڳالهه ئي نه چوڻ. حمويءَ ۾ بحواله خزانه الاڪمل آهي ته امام محمد بن حسن رحمۃ الله جي زماني ۾ هڪ عورت کي چيڙيو ته الله تعاليٰ يهودين ۽ نصاريٰ کي قيامت جي ڏينهن عذاب ڪندو. ان چيو ته الله پاڪ انهن کي عذاب نه ڪندو ڇاڪاڻ ته اهي به سندس ئي پناهه آهن. امام صاحب کان ان عورت بابت پڇيو ويو. چيائين ته اها ڪافريائي نه آهي، پر جاهل آهي. ان کي شريعت جي تعليم سيکارڻ گهرجي. فتويٰ ڏنل قول مطابق جيڪڏهن ڪو ڪفر جا الفاظ چوي ته احتياطاً انهن کي جهالت تي مبني قرار ڏئي درگذر کان ڪم وٺجي. ڇاڪاڻ ته جهالت جا الفاظ چوي يا جهالت جون وصفون ظاهر ڪري، ڇاڪاڻ ته ٻنهي جو سبب اسلام کان ناواقفيت آهي. مثلاً ڪافرن جي باري ۾ قرآن جو فيصلو اڻ ٿر آهي ته سدائين دوزخ ۾ رهندا پر اسين مٿي ڏسي چڪا آهيون ته امام محمد بن حسن شيبانيءَ انڪاري عورت تي ان جي ڪري ڪفر جو حڪم نه لڳايو، بلڪ ان کي جهالت جو نتيجو قرار ڏنو. ٻين معاملن کي به ان تي قياس ڪريو. انهيءَ اصول پٽاندر فتويٰ ڏنل قول مطابق جيڪڏهن ڪا عورت آڏي پڇا دوران ڪفر جو ڪلمو چوي ته سندن جهالت جي وصف کي سامهون کيس مرتده (دين کان ڦريل) قرار نه ڏبو، واللہ اعلم. رهيو معاملو ”ظهيريه“ نالي تنوير جي حاشيه جي حوالي سان نقل ڪيل قول جو ته ان جي باري ۾ عرض آهي ته اهو ڪتاب هن علائقي ۾ نٿو لبي، جيڪڏهن منجهس اهو قول موجود به هجي به تڏهن به ان کي مرجوح يعني ٻئي نمبر جو قول قرار ڏنو ويندو.

سوال: جيڪڏهن سنڌي شخص پنهنجي گهر واريءَ کي چوي ته ”تو کي جواب آهي“ ته ڇا ان سان طلاق بائن واقع ٿيندي؟

جواب: بظاهر سنڌ جي رسم رواج مطابق طلاق بائن واقع ٿي ويندي. ڇاڪاڻ ته ان ڏس ۾ رواج

يا عرف به هڪ قسم جي حجت آهي. مٿي شرح وقايه جي حوالي سان گذريو ته جيڪڏهن ڪو چوي ته پنهنجي ساڃي هٿ سان ڪجهه ڪم ڪريان ته مون تي منهنجي زال حرام آهي ۽ سندس نيت طلاق جي نه آهي تڏهن به جيڪولفظ عرف عام ۾ طلاق لاءِ استعمال ٿيندو هجي، ان سان طلاق واقع ٿي ويندي ۽ ان قول تي فتويٰ آهي. پڻ لفظ ”جواب“ جي معنيٰ ئي لاڳاپا ٽوڙڻ آهي. ”الدرالنشير“ ۾ آهي ته ان جو اصل ”جواب اب“ آهي يعني پيءُ جي طرفان زال کي هڪ طلاق ڏيو. عربيءَ ۾ چوندا آهن ته ”جوبت وسطه“ (ان کي وچ مان چيريم) شهر جو مفاصلو آسانيءَ سان ٽٽي ڪرڻ کي چوندا آهن ته: ”جاب البلد يسيرا“ ان معنيٰ ۾ عربيءَ ٻوليءَ جولفظ ”بته“ به آهي (بحر-الدرالنشير) يعني ان سان طلاق بائن واقع ٿيندي آهي، والله اعلم بالصواب

سوال: زيد دعويٰ ڪئي ته عمرو سندس زال کي قتل ڪيو آهي. عمر جواب ڏنو ته زيد پنهنجي زال کي ٽي طلاقون ڏنيون. عدت گذرڻ کان پوءِ مون ان سان نڪاح ڪيو. هڪ ڏينهن ان کي ڪنهن سان زنا ڪندي ڏٺم، جنهن جي ڪري کيس مون قتل ڪيو. زيد جواب ڏنو ته تو به مهينا اڳ ان جي نڪاح کان برائت ظاهر ڪئي هئي. ان مسئلي جو حل ٻڌايو؟

جواب: وڌ ۾ وڌ چئي سگهجي ٿو ته نڪاح کان بيزاري ڏيکارڻ طلاق بائن آهي. مخدوم حامد آگاهي بحرالرائق جي حاشيه ۾ لکي ٿو ته زوجيت جي حق کان برائت جو اظهار ڪري ته بغير نيت جي طلاق واقع ٿي ويندي. زوجيت کان برائت ظاهر ڪري يا زوجيت جي دعويٰ کان برائت ظاهر ڪري، ٻنهي جو حڪم هڪ آهي. ان اعتبار سان زير بحث مسئلي ۾ وڌ ۾ وڌ اهو چئي سگهجي ٿو ته جيڪڏهن عمرو شاهد بيهاري ته زيد پنهنجي زال کي ٽي طلاقون ڏنيون ۽ عدت کان پوءِ ان سان نڪاح ڪيائين ته پوءِ ان جي قتل ٿيڻ جو لازمي مطلب اهو آهي ته زيد وانگر عمرو به ان کي ٽي طلاقون ڏنيون، تنهن ڪري زيد عورت جي قتل جو قصاص وٺڻ جو وڌيڪ حقدار آهي. بشرطيڪ عورت اجنبِي هجي. ٻيو سوال اهو پيدا ٿئي ٿو ته قاتل اجنبِي هجي ته ڇا ان صورت ۾ ان کان قصاص وٺڻ واجب آهي؟ ظاهر اهو آهي ته جيڪڏهن قاتل ڄاڻي ٿو ته ملزم ڊيڄارڻ ۽ ڊمڪائڻ سان گناهه کان باز نه ايندا ۽ هٿيار هلائڻ کان سواءِ ڪوڄارو نه آهي ته ان صورت ۾ قاتل تي قصاص نه آهي. جيڪڏهن سمجهي ٿو ته ڊڙڪي داپ سان ڪم ٿي ويندو، تنهن هوندي به قتل جو ڏوهه ڪري وڌائين ته پوءِ قاتل تي قصاص آهي. (تنويرالابصار) درمختار ۾ آهي ته مسئلي جي بنيادي نوعيت هيءُ آهي ته ڪنهن مسلمان کي زنا ڪندي ڏسجي ته ان جو قتل حلال آهي. وڌيڪ وضاحت ڪري ٿو ته صريح لفظن سان طلاق ڏي ته طلاق صريح واقع ٿيندي. عدت جي شرط سان بائن واقع ٿيندي. بائن صريح سان لاحق ٿيندي ۽ بائن لاحق نه ٿيندي. جيڪڏهن پهرئين بائن جي باري ۾ خبر جو امڪان هجي يا چوي ته توکي هڪ طلاق جي خبر ڏيان ٿو ته طلاق بائن نه ليکبي، ڇاڪاڻ ته خبر واري ڳالهه تي مسئلي جو بنياد قائم نٿو ٿئي سگهي. جيڪڏهن چوي ته توکي ٻي طلاق جي خبر ڏيان ٿو يا توکي طلاق بائن آهي يا چوي ته مون ”بينونه ڪبري“ (طلاق مغلظه) جي نيت ڪئي آهي ته ان کي ”خبر ڏيڻ“ سمجهڻ مشڪل آهي، ان ڪري طلاق نافذ ٿي ويندي. اهڙي طرح معلق به واقع ٿيندي، پر جيڪڏهن ان جي قطعي واقع ٿيڻ کان اڳ تعليق يا اضافت جو شرط هجي ته واقع نه ٿيندي. مثلاً طلاق جي نيت سان

چوي ته تون گهر ۾ داخل ٿيندين ته توکي بائن طلاق آهي. پوءِ وري ان کي بائن طلاق ڏي ۽ عورت گهر ۾ داخل ٿئي ته ان تي ٻي بائن طلاق اچي ويندي ڇاڪاڻ ته ان کي خبر چوڻ صحيح نه آهي. جنهن طلاق ۾ اضافت يا نسبت جو شرط هجي ان جو به ساڳيو حڪم آهي. مثلاً چوي ته سڀاڻي ٿيندي ته منهنجي زال کي طلاق آهي، پوءِ وري ان کي ٻي بائن طلاق ڏي. پوءِ جڏهن ”سڀاڻي“ ٿئي ته اها عورت هميشه لاءِ جدا ٿي ويندي. مطلب ته زبان تي جيڪو مشهور آهي ته بائن لاحق نه ٿيندي آهي ته اهو حڪم عام نه آهي، بلڪ ان جا ڪجهه شرط آهن جيئن اوهان کي معلوم ٿيو. البيان المبرم ۾ آهي ته اسان وٽ هي ”لفاظ طلاق بائن لاءِ استعمال ٿين ٿا.“ ”توڪي ڇڏي ڏنو“ يا ”ڇڏيم“ جيڪڏهن ڪو سنڌي زال کي چوي ته توکي ڇڏيم پوءِ چوي ته توکي ٻيهر ڇڏيم ته اها ٻي طلاق بائن واقع ٿي. اهڙي طرح جيڪڏهن چوي ته ”مون ڇڏي ڏني، ڇڏي ڏني“ ۽ ٻيو ڀيرو چوڻ مهل ٽن طلاقن جي نيت ڪري ته طلاق مغلظه واقع ٿيندي. جنهن کي ”البينوۃ الكبرى“ به چون ٿا (انهن الفاطن جي تشريح مضمون جي شروع ۾ ڏني چڪا آهيون-مترجم) جيڪڏهن زال کي چوي ته گهر ۾ داخل ٿيندين ته مون توکي ڇڏيو، وري چوي ته مون توکي ڇڏيو. ان کان بعد عورت گهر ۾ داخل ٿي ته ٻي طلاق به واقع ٿي ويندي. ساڳي طرح چوي ته صبح جو مون ان کي ڇڏي ڏنو ۽ شام ٿيڻ کان اڳ چوي ته توکي ڇڏيم پوءِ صبح ٿئي ته ٻي طلاق واقع ٿيندي. جيئن درمختار مان ظاهر آهي، واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب

سوال: جيڪڏهن قسم ڪشي چوي ته اٺ مهينا زال سان لاڳاپا نه رکندس ۽ چار مهينا لاڳاپا قائم ڪرڻ کان سواءِ گذري ويا ته طلاق بائن واقع ٿيندي. پوءِ آخري چار مهينا گذرڻ کان اڳ ان سان همبستري ڪري ته ڇا اهو رجوع چئبو ۽ ان تي قسم ٽوڙڻ جو ڪفارو ايندو يا نه؟

جواب: بيان ڪيل صورت ۾ رجوع ثابت ٿيو، ان ڪري مڙس تي قسم جو ڪفارو واجب آهي، ڇاڪاڻ ته قسم کان پوءِ زوال ملڪ ان کي باطل نٿو ڪري جيئن فقهي متن جي ڪتابن ۾ آهي. محيط ۾ وضاحت آهي ته بائن طلاق ڏني پوءِ جماع ڪري ته ان کي رجوع ڪرڻ سمجهبو. جيڪو مڙس اٺ مهينا زال سان لا تعلق رهڻ بابت قسم ڪشي ٿو ته چار مهينا گذرڻ بعد هڪ طلاق بائن پئجي ويندي. ان کان بعد جيڪڏهن ان سان همبستري ڪندو ته ايلاءِ (ميل ميلاپ نه ڪرڻ جو قسم) ٽٽي ويندو، تانجو ان سان (ٻيهر) نڪاح ڪري ۽ ٻيا چار مهينا همبستريءَ کان سواءِ گذاري ته مٿس ٻي طلاق واقع نه ٿيندي (عالمگيري)

سوال: ڪاوڙ ۾ زال کي چوي ته تون آجي آهين. ڇا ان سان زال ان تي حرام ٿيندي؟ يا دارومدار سندس نيت تي آهي. اهڙي طرح ڪاوڙ ۾ چويس ته وڃي ٻيو مڙس ڪر، ڇا اها گار آهي يا ان صورت ۾ انهن لفظن جو مطلب ٿيندو: ”مون توکي خالي (فارغ) ڪيو.“ - ”تون آزاد آهين.“ يا اعتبار ان جي نيت تي آهي ۽ ان سان سواءِ نيت جي طلاق واقع ٿي ويندي؟ بيٺو توجروا.

جواب: اها طلاق آهي، ڇاها نيت ڪجهه به هجي، ڇاڪاڻ ته ان جي معنيٰ آهي ته تون آزاد آهين. جيڪڏهن چوي ته ”پنهنجي رحم کي پاڪ ڪر.“ ”تون هڪڙي آهين.“ ”تون آزاد آهين.“ ”توڪي اختيار آهي.“ ”معاملو تنهنجي وس آهي.“ ”مون توکي جدا ڪيو.“ ته اها نه گار چئبي ۽ نه

ورندي (شرح وقايع) ۽ ڪاوڙ ۾ اهڙا الفاظ ٻن قسمن جا هوندا آهن: ۱- جيڪي گار يا ورنديءَ ۾ استعمال ٿيندڙ آهن، انهن جي حڪم جو دارومدار چونڊڙ جي نيت تي آهي ۲- جيڪي گار يا ورنديءَ ۾ استعمال ٿيندڙ نه آهن، انهن سان طلاق واقع ٿي ويندي، نيت ڪري يا نه ڪري. ”وڃي ٻيو مڙس ڪر.“ ڪاوڙ ۾ چوي ته قانوني اعتبار سان طلاق واقع ٿيندي پر جيڪڏهن چوي ته منهنجي نيت طلاق جي نه هئي ته ديني اعتبار سان ان کي سڄو جاتو ويندو (فتح القدير) واللہ اعلم. ان کان پوءِ بحر جي هيءَ عبارت نظرمان گذري ته جيڪڏهن مڙس زال کي چوي: ”وڃي شادي ڪر“ ۽ پوءِ چوي ته منهنجي نيت طلاق جي نه هئي ته ڪابه شيءِ واقع نه ٿيندي. ڇاڪاڻ ته ان جي معنيٰ آهي ته جيڪڏهن توکي مجال آهي ته تون شادي ڪري ڏيکار يا تنهنجي لاءِ حلال آهي ته ٻي شادي ڪر (قاضي خان شرح جامع الصغير) بزازير ۾ آهي ته ائين چوڻ سان هڪ طلاق واقع ٿيندي، ان ۾ نيت جي ضرورت نه آهي ڇاڪاڻ ته اهو قريبو آهي. هي قول شرح جامع الصغير جي خلاف آهي. بحر ۾ آهي ته جامع صغير جي قول کي مطلق ۽ بزازير جي قول کي ڪاوڙ جي حالت تي سمجهجي ته اختلاف ختم ٿي ويندو ۽ فتح جي عبارت جي موافق ٿي ويندو.

مسئلو: زال کي ٽي طلاقون ڏني، پوءِ انڪار ڪري ۽ گم ٿي وڃي ته عورت لاءِ ديانتا يعني ديني لحاظ سان جائز آهي ته عدت گذاري ٻي شادي ڪري، پر فقه جي صحيح مذهب موافق جائز نه آهي، ڇاڪاڻ ته تڪراري حالت برقرار آهي (قنيه)

جيڪڏهن زال وٽ طلاق جا شاهد نه هجن ۽ مرد انڪاري آهي، پوءِ قسم کڻي ته خصومت ختم ٿيندي. پر مڙس جي غير موجودگيءَ جي صورت ۾ جڏهن ڌرين کان آڏي پڇا يا قسما قسمي نه ٿي آهي ته تڪرار ۽ تنازعو ڪئين ختم ٿيندو، ان ڪري فقط طلاق جي دعويٰ جي آڌار تي عورت لاءِ ٻيو نکاح ڪرڻ جائز نه آهي.

حلالِي جو بحث: حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه کان روايت آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن لعنت فرمائي آهي حلالِي ڪندڙ ۽ جنهن لاءِ حلاله ڪيو وڃي، ٻنهي تي (دارقطني) ابنماجر ۾ حضرت علي، ابن عباس عقيب بن عامر رضي الله عنهم جون ٻه اهڙيون روايتون آهن (بحواله مشکوٰۃ) جابر رضي الله عنه جي روايت آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن ارشاد فرمايو ته الله لعنت ڪري ٿو حلاله ڪندڙ ۽ ڪرائيندڙ تي (۱) (احمد، ابن ابي شيبه، ابوداؤد، ابن ماجه، بيهقي) نسائي وغيره ۾ حضرت علي ۽ جمع الجوامع ۾ ابن مسعود، ابن عباس، ابوهريره رضي

(۱) مڙس زال کي حتمي ۽ قطعي طلاق ڏني، جنهن کي ”طلاق مغلظه“ چئجي ٿو ته هاڻي اهي هڪ ٻئي تي سدائين حرام آهن، البتہ اها عورت ٻي شادي ڪري ۽ اهو ٻيو مڙس ان سان صحبت به ڪري ۽ ان کان بعد اتفاق اهڙو واقع ٿئي جو اهو ٻيو مڙس به ان کي طلاق ڏي يا مري وڃي ته هاڻي پهريون مڙس ان سان ٻيهر شادي ڪري سگهي ٿو. مگر ڪي ڪربل ماڻهو چا ڪندا آهن جو ڪنهن ماڻهوءَ سان سودي باري ڪري يا ان کي پيسا ڏئي اڳواٽ ٻي ڪندا آهن ته هن ماني سان شادي ڪري هڪ ڏاڍا رات کان بعد ان کي طلاق ڏي تان ته ان سان منهنجي لاءِ ٻيهر شادي ڪرڻ ممڪن نٿي. ان کي ”حلاله“ چوندا آهن، جيڪو حرام آهي - مترجم)

الله عنهم جون به اهڙيون روايتون آهن. جابر رضي الله عنه جي روايت آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته ڇا توهان کي اڏارو سان نه ٻڌايان؟ اهو حلالو ڪندڙ شخص آهي، پوءِ لعنت هجي الله جي، حلالو ڪندڙ ۽ ڪرائيندڙ تي) حضرت عقبه بن عامر رضي الله عنه کان به اهڙي روايت منهنج العمال ۽ ڪامل ابن عدي ۾ آهي. دارقطني ۽ ابن ماجه ڪاتب الليث مصرح المصري جي حوالي سان اها حديث بيان ڪئي جنهن جي سند حسن آهي. امام حاڪم ان حديث کي صحيح چوي ٿو. آئون چوان ٿو ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن هن سبب جي ڪري اهڙن شخصن تي لعنت ڪئي آهي، جو ان ۾ عورت جي بي عزتي آهي ۽ جيڪي مرد اهو ڪڏو ڪم ڪن ٿا يا ڪرائين ٿا، ان کي ڪرائي يا اڏار تي ورتل سان سان تشبيهه هن ڪري ڏني وئي آهي جو اها انساني شرف کان ڪريل حيواني حرڪت آهي. عرب ڪنهن کي عار ڏياريندا آهن ته ان کي "التيس المستعار" چوندا آهن يعني جانور کي لڳ ڪرائڻ لاءِ اڏارو ورتل ٿي جيئن شاعر چوي ٿو ته شر ميخه تيس مستعار (حيوة الحيوان) بدترين ماڻهو اهو آهي جيڪو اڏارو ورتل ٿي آهي.

ضروري مسئلا: مسلمان نڪاح پيل عورت بالغ ٿي ۽ اسلام جي وصفن (عقيدن/فرضن) جو اقرار نٿي ڪري ته پنهنجي مڙس کان ٻاڻن يعني جدا ٿي ويندي (درمختار) مناسب آهي ته مڙس زال جي سامهون اسلام جون وصفون ۽ عقيدا بيان ڪري. جڏهن اها ان دين اسلام جي تصديق ڪري ته پوءِ ان کان جدا نه ٿيندي. جيڪڏهن هن غرض سان ان کان ان بابت آڏي پڇا ڪجي ته جيڪڏهن اقرار نه ڪري ته سندس مڙس کان جدا ٿئي (حالانڪ سڀ کي خبر آهي ته مڙس وٽ اسلام جو اقرار ڪيو اٿس) ته اها دراصل ان کي ڪافر بنائڻ جي ڪوشش آهي ڇاڪاڻ ته ان جي معنيٰ ان کي ڪفر ڪرڻ جو حڪم ڏيڻ آهي. متان ۾ آهي ته ڪنهن کي ڪفر جو حڪم ڪري ته حڪم ڪندڙ پاڻ ڪافر ٿي ويندو. ڪو مرد عورت کي حڪم ڪري ته مرتد ٿي تان ته پنهنجي مڙس کان جدا ٿئي (۽ آءُ ان سان شادي ڪريان) ته اهو پاڻ ڪافر ٿي ويندو. شريعت جو قسم ڪئي (جيئن چوندا آهن ته قسم آهي قرآن جو تيشن چوي ته قسم اٿم دين اسلام يا شريعت جو) ته ان سان طلاق ٻاڻن واقع ٿيندي ڇاڪاڻ ته رواج ائين آهي. محيط، ناصريه ۽ حل المشكلات ۾ آهي ان بابت روايتون بيان ڪيون ويون آهن، جن جي صحت کي الله ئي چڱي طرح ڄاڻي ٿو. البته جن غير واضح الفاظ سان رواج ۽ عرف عام ۾ طلاق ڏجي ٿي، انهن جو شريعت ۾ اعتبار آهي، جيئن شرح الوقايه (جي حوالي سان مٿي بيان ٿيو ته) جيڪڏهن چوي ته جيڪي به پنهنجي سڄي هٿ ۾ وٺان يا ان سان ڪم ڪريان ته مون تي (زال) حرام آهي ته عرف ۽ رواج ۾ معمول هجڻ سبب ٻاڻن طلاق واقع ٿي ويندي، ڇا هي نيت نه ڪري ۽ ان تي فتويٰ آهي. مڙس خرچ ڏيڻ کان عاجز آهي ته ان جي زال ان کان جدا نه ٿيندي (وقايه- فقهي متن وارن سڀني ڪتابن ۾ ائين آهي. امام شافعي ان کي جائز رکيو آهي ته مڙس تنگدست هجي يا ان جي غائب هجڻ جي صورت ۾ زال کي ضروري نقصان جو انديشو هجي ته زال مڙس ۾ جدائي وجهي سگهجي ٿي. جيڪڏهن حنفيءَ ان قول تي فيصلو ڪري ته نافذ نه ٿيندو. درمختار ۾ آهي ته غائب بابت ان جي نائب جي موجودگيءَ کان سواءِ فيصلو نه ڪجي. وقايه ۽ متن جي سڀني ڪتابن ۾ ائين آهي) بحر ۾ آهي ته (اختلافي صورت ۾) مذهب اهوئي ليکيو ويندو، جيڪو فقه جي متن وارن ڪتابن

۾ مسئلو هجي. ڇڻي ۾ آهي ته مقلد قاضي جيڪڏهن پنهنجي مذهب جي خلاف فيصلو ڏئي ته ناو نه ٿيندو ۽ درمختار ۾ آهي ته غيرمجتهد قاضي جيئن اسان جي زماني جا قاضي آهن، پنهنجي مذهب خلاف عمدو فيصلو ڏئي ته عالمن جي اتفاق موجب نافذ نه ٿيندو ۽ ان جي فيصلي کي ڦاڙي ڦٽو ڪبو، فتويٰ لاءِ اهوئي مختار قول آهي. واضح هجي ته مذهب اهوئي آهي ته زال جو نفقهو نه ڏيندڙ مڙس کان سندس زال جدا نه ٿيندي ۽ غائب يا غيرموجود ڌر جي خلاف فيصلو نٿو ڏئي سگهجي. اهڙي طرح غائب مڙس جي خلاف فيصلو ڪجي ته نافذ نه ٿيندو. چاليهه سال گذرڻ کان پوءِ زال جي جدائي ڪرائڻ به (حنفي) مذهب جي خلاف آهي جنهن کي به فقهي شعور آهي، ان لاءِ اها جدائي ڪرائڻ جائز نه آهي ۽ نه ان جو فيصلو نافذ ٿيندو. مگر مقلد حنفي ڪنهن مسئلي ۾ چئن امامن مان ڪنهن جي تقليد ڪري ته جائز آهي، سندن قول مطابق، جيڪي چون ٿا ته حق هڪ امام سان خاص نه آهي.

قهرستاني ۾ آهي ته حق متعدد آهي يعني ڪنهن خاص مذهب سان وابسته نه آهي، معتزلي فرقي وارا عام ماڻهوءَ کي اختيار ڏين ٿا ته جنهن مذهب جي چاهي پيروي ڪري. جيڪي چون ٿا ته حق هڪ امام وٽ آهي، اهي مقلد لاءِ هڪ امام جي پيروي لازمي قرار ڏين ٿا. انهيءَ اصول پٽاندڙ حنفي مقلد جو فيصلو پنهنجي مذهب جي خلاف نافذ نه ٿيندو جيئن تصحيح القدوري ۾ آهي ته مقلد کي ان ڪري قاضي مقرر ڪيو ويندو آهي ته پنهنجي مذهب موافق فيصلو ڪري، ان ڪري مذهب جي خلاف فيصلو نٿو ڪري سگهي. ائين ڪندو ته ان جو فيصلو قبول نه ڪيو ويندو. درمختار ۾ آهي ته جيڪو مڙس تنگدستيءَ سبب زال کي خرچ نه ڏئي سگهي، حنفي مسلڪ مطابق ان جي زال جي جدائي جو فيصلو نه ڏبو. امام شافعي وٽ اهڙو فيصلو ڏيڻ جائز آهي. پوءِ جيڪڏهن قاضي مقلد حنفي اهڙو فيصلو ڏئي ته قبول نه ڪبو ۽ شافعي قاضي اهڙو فيصلو ڏي، بشرطيڪ قاضي راشي ۽ فيصلو وٺندڙ رشوت ڏيندڙ نه هجي ته نافذ ٿي ويندو. هاڻي سوال پيدا ٿئي ٿو ته جيڪڏهن حنفي شافعيءَ جي ان مسئلي ۾ تقليد ڪري ته ڇا ان جو حڪم نافذ ٿيندو؟ ان بابت مون کي ڪا واضح روايت نٿي ملي، پر جيڪڏهن فرض ڪجي ته حنفي قاضيءَ لاءِ غيرحنفيءَ جي تقليد ڪرڻ جائز آهي ته پوءِ بيشڪ ان جو حڪم نافذ ٿيندو، بشرطيڪ ان کي حاڪم اجازت ڏي، واللہ اعلم.

سوال: مڙس زال کي خرچ ڏيڻ کان عاجز آهي. عورت کي ڪو قرض ڏيڻ لاءِ تيار نه آهي ۽ بڪ ۽ اگهاڙپ سبب بلڪل تنگ ٿي پئي آهي. انهيءَ نازڪ صورتحال ۾ جيڪڏهن قاضي پيس (غير حنفي) فقهي روايت تي عمل ڪري، انهن ۾ جدائي وجهي ته جائز آهي يا نه؟ ٻينوا توجروا.

جواب: مقلد قاضي لاءِ پنهنجي مذهب خلاف فيصلو ڪرڻ جائز نه آهي ۽ جيڪڏهن اهڙو فيصلو ڪندو ته نافذ نه ٿيندو جيئن جامع الفصولين ۾ آهي ته حنفي لاءِ مناسب نه آهي ته پنهنجي مذهب خلاف فيصلو ڪري پر مجتهد ائين ڪري سگهي ٿو. درمختار ۾ آهي ته مقلد جو فيصلو پنهنجي مذهب خلاف هرگز نافذ نه ٿيندو، جيئن ڇڻي ۾ آهي، هاڻو جيڪڏهن ان کي ڪو شافعي مذهب جو قاضي ملي ته ان کي پنهنجو نائب بنائي، جيڪو پنهنجي مذهب مطابق انهن ۾ جدائي ڪرائي سگهي ٿو، جيئن شرح وقايع ۾ آهي ته اسان جا عالم اهڙي ڪيس ۾ مصلحت سمجهن ته عورت لاءِ هميشه قرض وٺي گذارو ڪرڻ ممڪن نه آهي ۽ ڪواهڙو ماڻهو به نه آهي جيڪو قرض ڏئي ۽ نه وري مڙس

جي مالدار ٿيڻ جو امڪان هجي ته قاضي ڪنهن شافعيءَ کي پنهنجو نائب مقرر ڪري، جيڪو منجهن جدائي ڪرائي.

سوال: جيڪڏهن جاهل شريعت جو قسم ڪئي ۽ آڏي پڇا وقت لفظ شريعت جي معنيٰ بيان نه ڪري سگهي ۽ خاموش رهي ته ان سان طلاق واقع ٿيندي يا نه؟ بينوا، توجروا.

جواب: مخدوم احمد بن محمد يوسف جي فتويٰ مطابق ان سان طلاق بائن واقع ٿيندي والله اعلم. مخدوم محمد هاشم رحمۃ الله فرمائي ٿو ته جيڪڏهن مرد جاهل هجي ۽ ان علائقي ۾ اهڙو لفظ طلاق لاءِ استعمال ٿيندو هجي ته هڪ طلاق بائن واقع ٿيندي هن زماني جا عالم ان لفظ کي طلاق مڃين ٿا. ان ڪري جيڪڏهن جاهل سنڌي پنهنجي زال کي ائين چوي ته طلاق بائن واقع ٿيندي ڇو ته رواج ۾ ائين آهي والله اعلم.

مسئلو: طلاق جي مقصد سان پٿر اچائي ته طلاق واقع نه ٿيندي. محيط ۾ آهي ته زال مڙس ۾ جڳهڙو ٿي پيو. عورت چيو ته ڏي مون کي ٽي طلاقون! اتي ٽي ننڍيون اڻ کٽل ڪاٺيون پيون هيون، جيڪي ڪپڙا ٺاهيندڙ استعمال ڪندو آهي. مرد پير جي هڪ آڱر سان هڪ ڪٽي چيو ته هيءَ تنهنجي طلاق آهي پوءِ اهڙي نموني ٻي ۽ ٽين اتان هٽائيندي زال کي چوي ته ڪٽي جولاهي کي ڏي ته ان سان تنهنجا ڪپڙا تيار ڪري. عالمن جي چوڻ موجب ان سان طلاق واقع نه ٿيندي ۽ اهڙي طرح پٿر اچائڻ سان به طلاق واقع نه ٿيندي.

سوال: مڙس غائب آهي، ان جي نوجوان زال پريشان آهي ۽ فتنن ۾ پوڻ جو ڊپ اٿس ته ان لاءِ ڪهڙو حڪم آهي؟ بينوا، توجروا.

جواب: جيڪڏهن مڙس جي مرڻ جي خبر ٻڌي اٿس ته پوءِ سندس لاءِ ٻي شادي حلال آهي جيئن جامع الفصولين ۾ آهي ته ڪنهن ماڻهوءَ عورت کي سندس مڙس جي مرڻ يا مرتد ٿيڻ يا طلاق ڏيڻ جي خبر ڏني ته ان لاءِ شادي ڪرڻ جائز آهي. بحر ۾ آهي ته بشرطيڪ اهو خبر ڏيندڙ شخص عادل هجي. سڌ سماءُ ٻڌڻ کان سواءِ ظن ۽ گمان جي آڌار تي شادي ڪندي ته دليل ۽ شاهد کان سواءِ فيصلو ڪرڻ سبب گنهگار ٿيندي، پر ان سان جڳهڙو نه ڪيو ويندو، ڇاڪاڻ ته تڪراري ڌ، غير موجود آهي. حمادي ۾ آهي ته هڪ عورت جنهن جو نسب مشهور آهي ان جو مڙس غائب ٿي ويو. پوءِ ان ٻي شادي ڪئي ۽ ماڻهن جي جماعت ان بابت قاضيءَ وٽ شاهدي ڏني ته امام ابوحنيفه رح فرمائي ٿو ته ان تي اعتراض نٿو ڪري سگهجي. ذخيره ۾ آهي وڌيڪ وضاحت آهي ته منجهن جدائي نه وجهي. جامع الفصولين ۾ آهي ته غائب مڙس جي زال ٻي شادي ڪئي پوءِ قاضيءَ وٽ شاهدن شاهدي ڏني ته هيءَ فلاڻي غائب جي زال آهي ته انهن جي شاهدي ناقابل قبول آهي ڇاڪاڻ ته غائب طرفان ڪو دانهين نه آهي. مشايع چون ٿا ته مناسب آهي ته قاضي ڪنهن شافعيءَ کي پنهنجو نائب مقرر ڪري تان ته خرچي نه ڏيڻ جي بنياد تي زال کي جدا ڪرائي ڇڏي جيئن شرح وقايه ۾ آهي ته اسان جي عالمن نظريه ضرورت تحت اهڙي مسئلي جو نبيرو ڪرڻ لاءِ شافعي قاضيءَ جون خدمتون حاصل ڪرڻ

کي جائز چيو آهي، شافعي عالم نه هجي ته ڏسجي ته جيڪڏهن مڙس عورت سان چئن مشهور شرطن جي بنياد تي شادي ڪئي آهي، جيڪي مسلمانن ۾ مشهور آهن، جن مان نان نفقهو ڏيڻ به آهي ۽ سڄو سال کيس خرچ وغيره نه مليو آهي ته اها پنهنجي جدا ٿيڻ جو اعلان ڪري، مگر هڪ مذهب ڇڏي ٻيو اختيار ڪرڻ جائز نه آهي. حمادي ۾ آهي ته هڪ اڌ مسئلي سبب مذهب جي متاستا نٿي ڪري سگهجي. توهان کي خبر آهي ته هن زماني ۾ فقهي مذهبي حڪم ٿورا ڪي بچيا آهن، جن تي ماڻهو مضبوطيءَ سان هلن ٿا، انهن ۾ به تبديليءَ مذهب جي فضا پيدا ٿئي ته فساد وڌي ويندو. عيني شرح بخاريءَ ۾ آهي ته بعد وارن اڻهن فساد پيدا ٿيڻ جي خطري سبب ڪنهن هڪ مذهب جي پابندي پاڻ تي لازم ڪئي آهي واللہ انم بالصواب. سراجيه ۾ آهي ته جاهل زال کي چوي ته تو کي ”تلاق“ يا ”تلاع“ يا ”تلاڪ“ يا ”طلاء“ آهي ته امام فضليءَ جي فرمان موجب طلاق واقع ٿي ويندي مگر هيءَ ته ان کان اڳ ۾ شاهدن جي سامهون چوي ته منهنجي زال مون کان طلاق گهري ٿي پر آئون طلاق نه ڏيندس، پر اهي الفاظ چوان ٿو ”تلاع“... ۽ شاهدن به قاضيءَ وٽ اهڙي شاهدي ڏئي ته طلاق جو حڪم نه ڏيو (بحر-عالمگيري) سراجيءَ ۾ آهي ته هتي شهبو پيدا ٿئي ٿو ته جيڪڏهن عامي نه پر عالم ائين چوي ته طلاق واقع نه ٿيندي. ان جو جواب درمختار ۾ آهي ته عالم ۽ جاهل جو ڪو فرق نه آهي. آئون چوان ٿو ته سراجيءَ ۾ لفظ ”جاهل“ آهي ته اهو ان جو پهريون مذهب آهي جيڪو حلواني جي موافق آهي. پوءِ ان کان سندس رجوع ثابت آهي ۽ ان قول تي فتويٰ آهي جيڪو درمختار ۾ آهي. عالمگيريءَ ۾ آهي ته امام فضلي شروع ۾ جاهل ۽ عالم ۾ فرق ڪندو هو جيئن شمس الائمة حلواني به چوندو هو پر پوءِ ان کان رجوع ڪيائين ۽ هاڻي سندس فتويٰ اسان جي راءِ مطابق آهي (خلاصة-شارح الغزي) بحر ۾ آهي ته عالم ۽ جاهل جو ڪوبه فرق نه آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي. اشباه ۾ آهي ته متيل ۽ منجهيل لفظن سان به طلاق واقع ٿي ويندي. ثابت ٿيو ته امام حلواني ۽ امام فضلي پنهنجي پهرين قول کان رجوع ڪيو آهي. غياثيه ۾ آهي ته ان قول تي فتويٰ آهي ڇاڪاڻ ته گهٽ ائين ٿيندو آهي جو ڪاوڙ ۽ اشتعال جي صورت ۾ عالم به صحيح الفاظ چئي نه سگهندو آهي.

سوال: مسلمات زينب جو پيءُ ۽ مامون قاضيءَ وٽ دانهين ٿيا ته زينب جي مڙس صوف ان کي ٽي طلاقون ڏئي ڇڏيون آهن، پر فرياد وقت ملزم صوف غائب آهي. ڇا ان صورت ۾ پيءُ ۽ مامي جي شاهدي قبول ڪئي ويندي ۽ جيڪڏهن قاضي طلاق جو فيصلو ڪري ته ان تي عمل ڪندي عدت کان پوءِ زينب ٻي شادي ڪري سگهي ٿي؟ ٻيڻا! توجروا.

جواب: زينب کي گهرجي ته سندن ڳالهه تي اعتماد ڪندي ٻي شادي پاڻ ڪري. جيڪڏهن قاضيءَ کي خبر پوي ته ان عورت جو مڙس پهريون غائب آهي ته غائب جي نائب جي غير موجودگيءَ ۾ فيصلو نٿو ڪري سگهي، واللہ اعلم. بحر ۾ آهي ته ٻن مردن شاهدي ڏئي ته هن عورت کي ان جي مڙس ٽي طلاقون ڏنيون آهن ۽ اهو غائب آهي ته عورت کي ٻي شادي ڪرڻ جو اختيار آهي. جامع الفصولين ۾ آهي ته ٻن شاهدن غائب جي خلاف شاهدي ڏئي ته ان پنهنجي زال کي ٽي طلاقون ڏنيون آهن ته انهن جي شاهدي قبول نه ڪئي ويندي. نعيم الايمان ۾ آهي ته عورت دعويٰ ڪري ته ان جي

مڙس ان کي طلاق ڏني ۽ غائب ٿي ويو آهي ته مسئلي جون ٻه صورتون آهن: ۱- جيڪڏهن قاضي ان جي مڙس کي ڄاڻي ٿو ته ان کي ٻي شاديءَ کان منع ڪري. ۲- جيڪڏهن نٿو ڄاڻي ۽ سڃاڻي ۽ عورت وٽس شاهد به پيش ڪري ته قاضي ان کي ڪجهه به نه چوي. هدايه ۾ آهي ته قاضي غائب بابت فيصلو نه ڪري، تانجو حاضر ٿئي.

سوال: زيد مسلمات مريم سان شاهدن جي روبرو چئن شرطن سان شادي ڪئي. پر نٿي ڄاڻي ته اهي ڪهڙا آهن. جيڪڏهن انهن مان ڪوبه شرط موجود هجي ته مريم جو وڪيل ان کي جواب ڏئي سگهي ٿو يا قاضي ان جو نڪاح پڇاڻي سگهي ٿو؟ ٻينوا. توجروا.

جواب: منافع المسلمين ۾ آهي ته چار شرط جيڪي مسلمانن ۾ مڙس لاءِ مشهور آهن، هي آهن: ۱- اهو هن زال جي موجودگيءَ ۾ ٻي شادي نه ڪندو. ۲- گهڻي مارڪٽ نه ڪندو. ۳- لڳاتار هڪ سال ٻاهر نه رهندو، ٻاهر وڃي ته خرچ وغيره پهچائيندو. ۴- ان کي ٻانهي نه بڻائيندو. مٿي بيان ڪيل شرط ثابت ٿيڻ جي صورت ۾ منڪوح جو وڪيل ان کي وڪلي قيمت پاڻ کڻي ته ممڪن ٿي سگهي ٿو، ڇاڪاڻ ته وڪيل کي اختيار آهي ته کيس پاڻ طلاق بابت ڏني آزاد ڪري. ان کي وڪالت تملڪ (يعني مالڪ بنائڻ) جي آهي، جنهن ۾ مڙس کي معزول ڪرڻ جو اختيار نه هوندو آهي. بحرر ۾ آهي ته جيڪڏهن مڙس ڪنهن کي وڪيل بنائيندي چوي ته ”تو کي طلاق ڏيڻ ۾ وڪيل بنايان ٿو.“ پوءِ اهو ان جي زال کي طلاق ڏئي ڇڏي ته بلڪل ائين ئي طلاق واقع ٿيندي جيئن مڙس زال کي چوي ته ”طلقي نفڪ“ (پاڻ کي طلاق ڏنل سمجهه) فرق اهو آهي ته مڙس سڌيءَ طرح ۽ وڪيل اڻ سڌيءَ طرح يعني ٻئي جي طرفان يا ٻئي جي زال کي طلاق ڏيندو آهي. النهر الفائق ۾ آهي ته ڪن عالمن چيو آهي ته اهڙي وڪالت ۾ مڙس کي معزول ڪرڻ جو حق هوندو آهي پر صحيح اهو آهي ته ان کي اهڙو حق حاصل نه هوندو آهي.

سوال: جامع الفصولين ۾ آهي ته به شاهد غائب مڙس خلاف شاهدي ڏين ته ان پنهنجي زال کي ٽي طلاقتون ڏنيون آهن ته انهن جي شاهدي ناقابل قبول آهي. حماديه ۾ بحواله جواهر آهي ته بغير عذر جي به ۽ گهڻو وقت گذرڻ جي باوجود ٽن طلاقتن ڏيڻ جي باري ۾ شاهدي چاهي همبستري کان اڳ جي هجي، چاهي پوءِ جي ڏنل هجي قابل قبول آهي. اهڙي شاهديءَ جي حيثيت انهن معاملن جي شاهديءَ وانگر نه آهي جيڪي شرعي حدن سان تعلق رکن ٿا، ڇاڪاڻ ته حدن جي ڪيسن ۾ وڌ ۾ وڌ حيلو بهانو ڪيو آهي ته ملزم جي سزا ختم ٿئي، ان جي ابتڙ هتي ثابتي مطلوب هوندي آهي. ٻنهي ڪيسن جي نوعيت جدا جدا آهي. ايشاءِ ۾ ان جي تائيد ڪندي ڄاڻائي ٿو ته اسان جي عالمن عورت جي حالت ۽ حرمت ۾ احتياط کي ترجيح ڏني آهي. جڏهن عورت جي عفت جي حلال يا حرام هجڻ جو معاملو هڪجهڙو هجي ته ترجيح ان جي حرمت کي ڏيبي. عالمگيريءَ ۾ آهي ته مڙس زال کي طلاق ڏي پوءِ انڪار ڪري ته شاهدن جا بيان وٺي قاضي انهن ۾ جدائي ڪرائي ۽ غدت فيصلي جي ڏينهن کان نه، طلاق جي ڏينهن کان شمار ڪجي، جيئن خلاصه ۾ آهي. جامع الفصولين ۾ آهي ته عادل مرد عورت کي ٻڌائي ته ان جو مڙس گذاري ويو يا کيس طلاق ڏني آهي ته ان کي ٻي شادي ڪرڻ جو

اختيار آهي. وڌيڪ لکي ٿو ته ٻن شاهدن غائب مڙس خلاف شاهدي ڏني ته ان زال کي ٽي طلاقون ڏنيون آهن ته سندن شاهدي قبول جوڳي نه آهي. ان ڪري اهڙي شاهدي قبول نه ڪرڻ نڪاح جي شاهد طرفان هڪ عذر آهي، جيئن واضح آهي. بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن شاهد کي خبر آهي ته سندس اهڙي شاهدي قبول نه پوندي ته ان تي لازم نه آهي ته هروڀرو پاڻ کي شاهديءَ لاءِ پيش ڪري. مفروق ۾ آهي ته جيڪڏهن شاهد ڀائٽي ٿو ته قاضي ان جي اها شاهدي قبول نه ڪندو ته اهڙي شاهدي جي ممانعت جي گنجائش آهي. بحر ۾ آهي ته يعني بيان ڪيل شرطن مطابق شاهدي ڏيڻ لازم هجي، پوءِ شاهدي ڏيڻ جي بجاءِ معذرت پيش ڪري، بعد ۾ وري شاهدي ڏي ته قبول جوڳي نه ٿيندي. شيخ الاسلام اهڙي شاهد جي شاهديءَ کي تهمت قرار ڏئي. فتح القدیر ۾ ان کي معذور ڄاڻائيندي چوي ٿو ته ٽي سگهي ٿو ته پلجي ويو هجي بعد ۾ ياد اچيس. غرض ته قاضيءَ وٽ نڪاح جي شرطن جي شاهدي ڏيڻ لازم آهي. جيڪڏهن اها شاهدي ٿو ڏني ته سمجهبو ته وسري ويو اٿس يا ڪوپيو سبب پيش اچي ويو آهي، ڇاڪاڻ ته ان کي فاسق چوڻ کان اها ڳالهه بهتر آهي. مگر سندس شاهدي نه ٻڌڻ اختلافي مسئلو آهي. مثلاً زيد دعويٰ ڪري ته تو پنهنجي ڌيءَ جو سڱ مون کي ڏنو هو پر ان جو سهرو انڪاري آهي. جڏهن دعويدار شاهدن وسيلي پنهنجي دعويٰ ثابت ڪئي ۽ پوءِ جوابدار دعويٰ ڪئي ته ”پر دعويدار منهنجي نياڻيءَ کي طلاق ڏني هئي.“ ڇا ان صورت ۾ سندس جوابي دعويٰ قابل قبول آهي؟ ڪي عالم چون ٿا قابل سماعت آهي. انهن جو دليل هي آهي ته فقه جي متن جي ڪتابن موجب طلاق الله جو حق آهي ان ڪري اهڙن معاملن ۾ دعويدار جي بيان ۾ تناقض (ڪنٽراڊڪشن) هجي ته نظرانداز ٿي سگهي ٿو. بحر وغيره شرح جي ڪتابن ۾ آهي ته طلاق، آزادي ۽ نسب جي دعوائن ۽ بيانن ۾ تضاد عين ممڪن آهي. ان نظريي جي ابتڙ ڪي عالم چون ٿا ته جوابي دعويٰ ناقابل قبول آهي. سندن دليل درالمنتقي جي عبارت آهي ته عورت متضاد دعويٰ ڪري ته ان جو پڇاڻو ٿيندو ته تون بيان چوڻي بدلائين؟ انهن عالمن جو چوڻ آهي ته حقوق الله جي دعوائن ۾ تناقض هجي ته انهن سان به مخالف ڌر جي مفاد کي نقصان ۽ ضرر رسي ٿو جيئن حقوق العباد ۾ رهندو آهي. پوءِ حق ڪهڙو آهي؟ بينوا توجروا. (سوال پورو ٿيو)

جواب: طلاق جي باري ۾ شاهدي جيتوڻيڪ حقوق الله منجهان آهي، پر تڏهن به قبول ڪئي ويندي، ڇاڪاڻ ته اها ”شهادة الحسبة“ آهي. بشرطيڪ دعويٰ نه ڪري.

(نوٽ) حقوق العباد ۽ پنڻ اهي حق جيڪي ڪنهن نه ڪنهن لحاظ سان حقوق العباد سان واسطو يا شهروڪن ٿا، مثلاً طلاق، پانهو آزاد ڪرڻ، عدت، وصيت وغيره انهن جي باري ۾ شاهديءَ کي فقهي اصطلاح ۾ ”شهادة الحسبة“ چئجي ٿو. — مترجم)

ان صورت ۾ شاهدن جي بيانن ۾ تضاد جي منع نه آهي ڇاڪاڻ ته ان ۾ دعويٰ شرط نه آهي، جيئن فتاويٰ الغزبية ۾ آهي. محيط ۾ آهي ته طلاق ۾ دعويٰ کان سواءِ به شاهدي قابل قبول آهي. فتاويٰ صوفيه ۾ آهي ته طلاق جي شاهدي حقوق الله مان آهي، جنهن سان عورت جي اگهڙ جي حرمت ۽ حلت جو مسئلو واسطو آهي. عنايه ۾ آهي ته عفت ۽ عصمت جو مسئلو حقوق الله مان آهي، تنهن ڪري ان ۾ دعويٰ شرط نه آهي، جيئن پانهيءَ جي آزاديءَ جو معاملو آهي، ان ڪري ان

صورت ۾ بيانن ۾ تضاد منع نه آهي. پوءِ ٻيءَ طرفان پنهنجي نياڻيءَ کي طلاق ملڻ بابت جوابي دعويٰ به شرط نه آهي. ان معاملي ۾ گواهي عمومي اعتبار سان قابل قبول رهندي، جيئن فتاويٰ الصوفيه ۾ آهي. الدر المنتقي ۾ آهي ته عورت کان طلاق جي دعويٰ جا شاهد ٻجڻا. پراڻو حڪم تڏهن آهي جڏهن سندس دعويٰ گمان تي ٻڌل هجي ۽ معاملو حقوق اللجونه ۾ پر حقوق العباد جو هجي، واللہ اعلم بالصواب.

مسئلو: زيد ڪنهن بالغ وات وڪيل عورت بابت قاضيءَ وٽ شرعي نڪاح جي دعويٰ ڪئي پر عورت انڪاري آهي. دعويدار نڪاح جا شاهد پيش ڪري عورت کي زبردستيءَ عدالت مان وٺي ويو. ان صورتحال ۾ عورت طلاق جي دعويٰ ڪري ٿي ته اها دعويٰ باطل قرار ڏئي ويندي ڇاڪاڻ ته طلاق نڪاح ثابت ٿيڻ کان پوءِ هوندي آهي، هتي ته نڪاح به پوري طرح ثابت نه ٿيو آهي واللہ تعاليٰ اعلم. البحر الرائق ۾ آهي ته ڪا ڌر دعويٰ ڪري ته اسان جي باهمي رشت داري ختم آهي ته اها ڳالهه تڏهن تسليم ڪرڻ جوڳي آهي جڏهن دعويدار ڌر اصل کان معاملي جي وجود کي تسليم ڪري. ان ڪري زير بحث مسئلي ۾ جڏهن زال اصل کان نڪاح جي انڪاري آهي ته ان جي طلاق جي دعويٰ ڪيئن قبول جوڳي ٿي سگهي ٿي؟ واللہ تعاليٰ اعلم. (تڪراري نڪاح بابت طلاق جي دعويٰ ثابت نه ٿيندي (البحر الرائق) شڪ جي بنياد تي زال مڙس جي جدائي نه ٿيندي - ابو المڪارم (قاضي عبدالوہالي)

بيشڪ نڪاح جي انڪاري ۽ طلاق جي طالب يا دعويدار عورت درحقيقت ٻين لفظن ۾ مڙس جي دعويٰ کي ثابت ڪري ٿي، ان ڪري ان جي اها دعويٰ ناقابل قبول ليکي ويندي ۽ مرد کي سڄو ڄاتو ويندو. محيط ۾ آهي ته هر انسان جو گمان پنهنجي حق ۾ معتبر آهي. زيربحث مسئلي ۾ جيتوڻيڪ نڪاح ثابت نه ٿيو آهي يعني ان بابت ڌرين جا بيان تڪراري آهن، پر جڏهن انڪاري ڌر يعني عورت طلاق ملڻ جي دعويٰ يا مطالبو به ڪري ٿي ته ان صورت ۾ نڪاح جي دعويٰ ڪندڙ ڌر يعني مڙس جي دعويٰ سندس گمان موجب قبول ڪئي ويندي، جيئن الدر المنتقي ۾ آهي. ڇا توهان کي خبر نه آهي ته هدايه ۾ آهي ته مرد نڪاح جي دعويٰ ڪري ۽ عورت انڪاري هجي، پر پوءِ تڪراري صورتحال هئڻ جي باوجود عورت مرد کي مال ڏئي ان کان خلع وٺي ته جائز آهي. جڏهن ڪنهن شخص جي باري ۾ دعويٰ ڪري ته ان مون کي پنهنجو ٻانهو بنايو آهي پوءِ مال جي بدلي ۾ ان کي آزاد ڪرڻ تي صلح ڪري ته اهو مال ان جي آزاديءَ جو بدلو قرار ڏنو ويندو ۽ اهڙيءَ طرح زير بحث مسئلي ۾ مرد جي دعويٰ به عملاً صحيح ثابت ٿي ويندي. ڇاڪاڻ ته طلاق فرع آهي نڪاح جي ۽ نڪاح بنياد آهي طلاق جو يعني نڪاح کان سواءِ طلاق جو ٿيڻ ممڪن ئي نه آهي (بحر-هدايه) ان ڪري شاهدن جي شاهدي جي روشنيءَ ۾ طلاق ثابت ٿي هجي ته ان کي تسليم ڪيو ويندو، واللہ اعلم بالصواب (مخدوم مدظلہ)

سوال: مڙس پنهنجي زال کي ڪنهن مرد جي حوالي ڪيو ۽ ان کان پئسا ورتائين تان ته پنهنجي خواهش پوري ڪري جيئن بي غيرت ماڻهو ڪندا آهن. ڇا ان سان ان جي زال کي طلاق بائن ايندي؟ ڀينرو توجروا.

جواب: زال کي ڪمائي جو وسيلو بنائڻ وڏو گناهه آهي ۽ اهو ڪم ڪرائيندڙ به گنهگار آهي (شرح الوقايه) پر گناهه ڪرڻ يا ڪرائڻ سان طلاق بابت نه ايندي ۽ اهو فعل طلاق جو ڪنايو/ اشارو نه آهي. پر سراجيه ۾ آهي ته جڏهن ڪنهن کي زال هيو ڪري ۽ طلاق جي نيت ڪري ته واقع ٿي ويندي يعني اهڙو هيو طلاق جو اشارو يا ڪنايو آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي معنيٰ آهي ته مالڪ پنهنجي شيء جو ٻئي کي مفت ۾ مالڪ بنايو آهي (تنوير) مگر ڪسببائيءَ جي باري ۾ اها ڳالهه ثابت نٿي ٿئي، ان ڪري ان سان بابت طلاق واقع نه ٿيندي (بحر) البتہ جيڪڏهن ان ڪم کي حلال ڄاڻي ته ڪافر ٿي ويندو، ڇاڪاڻ ته گناهه ننڍو هجي يا وڏو ان کي حلال سمجهڻ ڪفر جو موجب آهي (شرح العقائد) جيڪڏهن گناهه اهڙو هجي جيڪو قطعي دليل سان ثابت هجي ته پوءِ ان کي حلال ڄاڻندڙ ڪافر آهي، ان صورت ۾ ڪسببائي جو پيشو ڪرائيندڙ شخص کان ان جي زال کي طلاق بابت واقع ٿي ويندي. درمختار ۾ آهي جنهن ڪم جي ڪفر هجڻ ۾ اتفاق هجي ان تي عمل ڪرڻ سان نڪاح فاسد ٿي ويندو. انهيءَ طلاق بابت ۾ عدت واجب آهي، ڇاڪاڻ ته مرد ۽ عورت جو معاملو هميشه لاءِ ختم ٿي رهيو آهي. شرح وقايه ۾ آهي ته آزاد عورت لاءِ طلاق جي عدت ٽي حيض آهي. مٿي بيان ڪيل نڪاح ٽن جو حڪم ان ننڍڙي ڄمار واري زال طرفان نڪاح ٽوڙائڻ وانگر آهي جنهن کي بلوغت سبب فسخ يعني نڪاح ڪالعدم ڪرڻ جو اختيار آهي. مڙس جي مرتد ٿيڻ جي صورت ۾ ڪامل ٽي حيض عدت آهي. ثابت ٿيو ته ڪسببائيءَ جي پيشي يا ڪڙي ڪم سبب نڪاح ختم نٿو ٿئي، البتہ ان ڪم کي حلال ڄاڻڻ جي صورت ۾ مڙس ڪافر ٿيندو ۽ ان عورت سان ان جو نڪاح ٽٽي پوندو ۽ اها عدت آهي والده اعلم.

مسئلو: قاضيءَ جو ڪم فيصلا اڪلائڻ آهي، نه تنازعا ۽ تڪرار پيدا ڪرڻ. تڏهن به جيڪڏهن جاهل زال کي چوي ته ”وڃ“ پوءِ ان کان پڇيو وڃي ته توڻي ڇا چيو هو؟ اهو طلاق ڏيڻ کان انڪاري آهي، پر ڪي ماڻهو کيس چون ته قاضي توکان پڇي ته طلاق کان انڪار نه ڪجانءِ، بلڪ پنهنجي غلطيءَ جو اقرار ڪجانءِ ائين ڪرڻ سان قاضي راضي ٿيندو. پوءِ مجبوراً ان چيو ته مون کان غلطي ٿي وئي آهي. سندس چوڻ ته لفظ ”وڃ“ غلطيءَ وچان چيو اٿم ان سان طلاق واقع ٿي ويندي، بشرطيڪ اهڙي نيت ڪئي هجيس. جيڪڏهن اصل کان نيت يا اقرار نه آهي ته هروڀرو قاضي ان جي طلاق جو فيصلو نه ڪري، ڇاڪاڻ ته شريعت جي خلاف ٿيندو والله اعلم.

سوال: ڇا چريابن جي حالت ۾ زال کي طلاق ڏيڻي ته واقع نه ٿيندي جيئن ڪنڙ ۾ آهي؟

جواب: پاڳل جي طلاق واقع نه ٿيندي، پر شاهدن جا بيان ٻڌا ويندا (داؤد عفي عنه) ظاهر آهي ته چريبي جي طلاق واقع نه ٿيندي آهي. پر ڇا ان جي چريبي يا عقلمند هجڻ جا شاهد ٻڌا ويندا؟ ان مسئلي ۾ اختلاف آهي. قنبي جي مصنف مطابق شاهد شاهدي ڏيڻ ته هي شخص چريو آهي ته ان وقت سندن بيان ٻڌا. متن التنوير ۾ آهي ته ان جي عقلمند هجڻ جي شاهدي ڏيڻ ته ان کي ترجيح ڏني ويندي. اها ڳالهه بيان ٿي چڪي آهي ته اختلافي صورتحال ۾ اهو مسئلو مڃيو ويندو، جيڪو فقه جي متن جي ڪتابن ۾ هجي، ان کان منهن نه موڙبو، جيتوڻيڪ شاهد يا دليل نه

هجي. سوال پيدا ٿئي ٿو ته جيڪو ان جي چرئي هجڻ جو انڪاري آهي ان کان قسم کڻائجي يا جيڪو شخص ان جي عقلمند هجڻ جو انڪاري آهي ان کان قسم کڻائجي؟ پهرين روايت جي قاعدي مطابق ان شخص کان قسم کڻائجي جيڪو چوي ٿو ته چريون آهي. ٻي روايت مطابق ان شخص کان قسم کڻائجي جيڪو چوي ٿو ته چريو آهي. هدايه ۾ آهي ته عاقل بالغ شخص چوي ته زال کي طلاق ڏني هير ۽ ان وقت آئون نابالغ هوس يا جڏهن زال کي طلاق ڏني هير، ان وقت مجنون هوس ته ان صورتحال ۾ جيڪڏهن سندس مجنون هجڻ مشهور هجي ته ان جي ڳالهه قبول ڪئي ويندي، ڇاڪاڻ ته اها شيءِ لڪڻ جوڳي نه آهي.

سوال: ڪنهن شخص ٻانهيءَ سان شادي ڪري پوءِ ان کي ٽي طلاقون ڏنيون. تڏهن ان جي مالڪن ان جي شادي ٻئي مرد سان ڪرائي ڇڏي. تنهن تي پهريون مڙس ان کي اغوا ڪري ان سان همبستري ڪندو رهيو. ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟ ٻيڻا توجروا.

جواب: ٻانهيءَ لاءِ ٻه طلاقون ائين آهن جيئن آزاد عورت لاءِ ٽي طلاقون. ٻن طلاقن سان اها مڙس تي حرام ٿي ويندي ۽ ٽين طلاق لغو ٿي ويندي (شرح وقايه) جڏهن عدت گذرڻ کان پوءِ مالڪ ان جي شادي ٻئي هنڌ ڪرائي ٿو ته اها ٻئي مڙس جي زال ٿي. هاڻي جيڪڏهن پهريون ان سان وري نڪاح ڪري همبستري ڪري ته نڪاح جي شهي موجود هئڻ سبب ان تي حد لازم نه ٿيندي، البته کيس تعزير ڏيئي. بحر ۾ آهي ته ٻئي جي منڪوحه سان نڪاح ڪري يا ٻئي جي عدت ۾ ويٺل يا مطلقه يا آزاد عورت جي مقابلي ۾ ٻانهيءَ سان يا مجوسيءَ سان يا مالڪ جي اجازت کان سواءِ ان جي ٻانهيءَ سان يا هڪ ئي وقت پنجين شادي رچائي، ان سان همبستري ڪري يا گڏ ٻن ڀينرن کي نڪاح ۾ رکي ۽ انهن سان هڪ ئي وقت ۾ همبستري ڪري ۽ نٿو ڄاڻي ته اهي ڪم حلال آهن يا حرام؟ جيڪڏهن ڀانئجي ٿو ته حلال آهي ته مٿس حد نه پر تعزير آهي (درمختار) سواءِ نڪاح جي همبستري ڪري ته زنا آهي ان تي حد لازم ايندي، بشرطيڪ ڏوه شاهدن وسيلي ثابت ٿئي.

سوال: صرف کان لونگ زبردستي قسم کڻايو ته هي ڪم نه ڪندس، پر پوءِ اهو ڪم ڪيائين ته ان تي جبري قسم جو حڪم لازم ٿيندو يا نه؟ شريعت ۾ ان قسم جو ڪهڙو حڪم آهي ٻيڻا توجروا.

جواب: زبردستيءَ ڪنيل قسم به نافذ ٿي ويندو. هدايه ۾ آهي ته زبردستي ڪنيل قسم تي ڪفارو لازم آهي، ڇاڪاڻ ته رسول الله ﷺ جو ارشاد آهي ته تي ڳالهيون پيو، ۽ چوي يا سچ ۾، نافذ ٿي وينديون: نڪاح، طلاق ۽ قسم - شريعت ۾ قسم کڻڻ سان طلاق بائن واقع ٿي ويندي، ڇاڪاڻ ته رواج اهڙو آهي. ان بابت روايتون المحيط ۽ الناصريه ۽ حل المشكلات ۾ آهن (جيڪي مٿي بيان ٿيون) انهن جي درستيءَ بابت الله وڌيڪ ڄاڻي ٿو، پر هن مسئلي ۾ رواج کي دخل آهي. جيئن شرح وقايه ۾ آهي ته جيڪڏهن چوي ته سچي هٿ سان ڪو ڪم ڪريان ته مون تي (زال) حرام آهي ته ان سان طلاق بائن واقع ٿيندي، ڇاڪاڻ ته رواج ۾ ان کي طلاق چئجي ٿو ان تي فتويٰ آهي.

سوال: زيد عمرو جي ڌيءَ سان شادي ڪئي ۽ بالغ ٿيڻ جي قريب هئي ته ان سان همبستري

ڪيائين يا فرض ڪجي ته همبستري نه ڪيائين ۽ بيمار ٿي پيو. ۷-۸ سال بيماريءَ جي حالت ۾ ڪڏهن چڱو ڀلو ٿيندو هو ته همبستري ڪندو هو، نه ته ڪمزوريءَ سبب عاجز هوندو هو. چوڪريءَ جا مائٽ ان کي مڙس جي ويجهو نٿا ڇڏين ته متان ان کي سندس مرض لڳي. مرد باقاعده خرچ ڏئي ٿو، پر عورت جا مائٽ ان تي دٻاءُ ٿا وجهن ته اسان جي نياڻيءَ کي طلاق ڏي، حالانڪ مڙس نامرد نه آهي، مريض آهي. ڇا شريعت ۾ اهڙي زبردستي جائز آهي؟ ٻينوا توجروا.

جواب: جيڪڏهن هڪ ڀيرو به زال سان همبستري ڪري ته ان کان جدائيءَ جو مطالبو نٿو ڪري سگهجي، ڇاڪاڻ ته همبستريءَ سبب مرد جي زوجيت جو حق ثابت ٿي وڃي ٿو (درمختار) جيڪڏهن مڙس همبستري ڪرڻ جي قابل نه هجي ته ان کي هڪ سال جي مهلت ڏجي. ان دوران مڙسيءَ جي لائق ٿئي ته اهڙي مقصود آهي نه ته زال قاضيءَ وسيلي جدائي وٺي. خانيه ۾ آهي ته زال سان همبستري ڪري پوءِ عاجز ٿي وڃي ته عورت کي جدائي جو مطالبو ڪرڻ جو حق نه آهي ان تي فتويٰ آهي. ساڳيءَ طرح جامع الصغير ۾ آهي.

سوال: جيڪڏهن زال جو پيءُ طلاق جا شاهد پيش ڪري ته ڇا قبول ڪيا ويندا؟

جواب: راجح قول مطابق جيڪڏهن مطلقه انڪار ڪري ته پيءُ جي پيش ڪيل شاهدن جي شاهدي قبول ڪئي ويندي ڇاڪاڻ ته اها شاهدي فساد جي آهي يعني ان سان نڪاح فاسد ۽ ڪالعدم ٿئي ٿو. جيتوڻيڪ طلاق حقوق الله منجهان آهي، پر ان ۾ عورت جو به حق آهي. بحر ۾ آهي ته اولاد طرفان ماءُ پيءُ جي حق ۾ ۽ ماءُ پيءُ جي طرفان اولاد جي حق ۾ شاهدي ناقابل قبول آهي، پر ماءُ پيءُ جي اولاد جي خلاف يا اولاد جي ماءُ پيءُ جي خلاف شاهدي قابل قبول آهي. مثلاً پٽ شاهدي ڏين ته اسان جي پيءُ، اسان جي ماءُ کي ٽي طلاقتون ڏنيون آهن ۽ پيءُ انڪار ڪري ٿو. هاڻي ڏسجي ته جيڪڏهن ماءُ به اهڙي ئي دعويٰ ڪري ته اولاد جي ان جي حق ۾ شاهدي باطل آهي ۽ انڪار ڪري ته اولاد جي ان جي حق ۾ شاهدي قابل قبول آهي، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن ماءُ دعويٰ ڪري ۽ پٽ شاهدي ڏين ته ان جو مطلب آهي ته اهي ان جي دعويٰ جي تصديق ڪن ٿا ۽ ماءُ کي پيءُ ڏانهن مروتانين ٿا، حالانڪ طلاق سبب سندن ماءُ پيءُ جي اختيار ۽ ملڪ مان نڪري چڪي آهي ۽ جيڪڏهن انڪار ڪري ۽ اولاد ان جي برخلاف شاهدي ڏين ته ان کي دراصل ڪوڙو ۽ ان جي انهيءَ حق کي باطل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا جيڪو مڙس تي لازم آهي مثلاً قسم ڪڻڻ، خرچ ڏيڻ ۽ ٻيا فائدا جيڪي مڙس جي ملڪ ۾ اچڻ سبب زال کي حاصل ٿيندا آهن. اهو مسئلو جامع الكبير ۾ بيان ٿيل آهي ۽ دليل هي پيش ڪيو اٿس ته طلاق جي شاهدي الله جي حقن مان آهي، ان ڪري ماءُ جي دعويٰ جو هجڻ يا نه هجڻ برابر آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي دعويٰ شرط نه آهي. ان جو جواب آهي ته طلاق جي شاهدي جيتوڻيڪ الله پاڪ جو حق آهي پر ان ۾ عورت جو به حق شامل آهي. پوءِ حقوق الله مان هئڻ سبب ان جي دعويٰ شرط نه آهي ۽ حقوق العباد مان هئڻ سبب جڏهن ان جي نفی ۽ حق تلفي ٿيندي هجي ته انجو اعتبار ڪيو ويندو. فتاويٰ شمس الاسلام اودجنديءَ جي حوالي سان محيط جومصنف ڄاڻائي ٿو ته ماءُ طلاق جي دعويٰ ڪري ته پٽن جي شاهدي قبول ڪئي ويندي ۽ اهو مسئلو وڌيڪ صحيح

آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي دعويٰ لغو آهي. اسان جو مولانا فرمائي ٿو ته مون وٽ وڌيڪ صحيح قول اهو آهي جيڪو جامع ۾ آهي. ثابت ٿيو ته اوڌجنديءَ جي قول جي ڀيٽ ۾ جامع جي عبارت اصح آهي. يعني اولاد جي خلاف پيءُ ماءُ جي شاهدي قابل قبول آهي، پر انهن جي حق ۾ سندن شاهدي قابل قبول نه آهي، واللہ اعلم بالصواب

سوال: مرد زال کي شادي ڪرڻ کان اڳ طلاق ڏئي ڇڏي ته واقع ٿيندي يا نه؟ بينوا توجروا.

جواب: نڪاح کان اڳ طلاق واقع نه ٿيندي (ابن ماجه بحواله فتح القدیر) هدايه ۾ آهي ته هن حديث جو دارومدار ان تي آهي ته بغير شرط جي قطعي طلاق ڏي ته ان جو اعتبار آهي. فتح القدیر ۾ آهي ته جاهليت ۾ نڪاح کان اڳ طلاق ڏيندا هئا پوءِ نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم جن ان طريقي کي رد ڪندي فرمايو ته طلاق نڪاح کان بعد ئي آهي ۽ اهڙي طلاق جا شاهد به قبول نه ڪيا ويندا، ڇاڪاڻ ته اها شريعت جي خلاف بيغندي ڳالهه آهي، واللہ اعلم بالصواب.

مسئلو: جيڪڏهن عورت سان حقيقي همبستري ٿي هجي ته ٽي طلاقون گڏ ڏي يا جدا جدا، واقع ٿي وينديون ۽ ان مسئلي ۾ اختلاف نه آهي. جيڪڏهن حقيقي همبستري نٿي ٿئي (مثلاً زال مڙس جي گهر ۾ فقط اچي ٿي) ۽ ان صورت ۾ ڪنهن تي طلاقون ڏي ته واقع ٿينديون جدا جدا ڏي ته واقع نه ٿينديون (ملنفي) اهڙيءَ زال کي جدا جدا طلاق ڏي ته پهرئين طلاق ۾ ئي بائن ٿي ويندي ۽ ٽي واقع نه ٿيندي ۽ جنهن سان خلوت ٿي هجي ۽ اها به دراصل حڪمي اعتبار سان صحيح همبستري وانگر آهي ته مختار مذهب مطابق ان کي ٽي ڪنهن طلاقون ڏئي يا جدا جدا ڏئي ڇڏي، اهي واقع ٿينديون. بحر ۾ آهي ته جوڙو بيمار نه هجي يا احرام ۽ فرضي روزي سان نه هجي يا عورت حيض ۽ نفاس ۾ نه هجي ۽ پوءِ ٻنهي جي خلوت ٿي هجي ته اها همبستري وانگر آهي. معلوم ٿيو ته ان تي ڪامل مهر، نسب جي ثابتي، عدت جي واجب هئڻ جا احڪام لازم ٿيندا. طلاق جي احڪامن بابت به روايتون آهن صحيح اهو آهي ته واقع ٿي ويندي، ڇاڪاڻ ته جڏهن حڪم ۾ اختلاف هجي ته اهو واجب آهي يا نه؟ ۽ ٻنهي طرف دليل ۽ قول هجن ته پوءِ ان کي واجب قرار ڏنو ويندو. درمختار ۾ آهي ته اهڙي طرح ٻي طلاق بائن واقع ٿيندي.

خلوت کان بغير ڏنل طلاق جي واقع ٿيڻ بابت به روايتون آهن ۽ حق جي وڌيڪ قريب ڳالهه اها آهي ته واقع ٿي ويندي (التبيين) پوءِ جيڪڏهن مڙس مثلاً ان زال کي خلوت کان سواءِ جدا جدا ٽي طلاقون ڏنيون جيڪا ڏهن سالن جي يا ان کان وڌي هئڻ سبب همبستريءَ جي لائق هئي ته اهي واقع ٿي وينديون. هاڻي جيستائين ٻي شادي ڪري اتان به طلاق حاصل نه ڪري ان وقت تائين پهرئين مڙس لاءِ حلال نه ٿيندي. متان ۾ بحواله خلاصه آهي ته مختار قول موجب زال جيستائين ۹ سالن جي نٿي ٿئي، اها جماع جي قابل نه آهي (النوازل- ابوالليث) ان قول تي فتويٰ آهي. اهڙي زال همبستريءَ جي لائق زال وانگر آهي، ان تي به ٽي جدا جدا طلاقون واقع ٿي وينديون ۽ حلالي ۽ عدت کان سواءِ حلال نه ٿيندي. ملنفي ۾ آهي ته آزاد عورت ٽن طلاقن ۽ ٻانهي ٻن طلاقن کان پوءِ حرام آهي، مگر ٻئي مڙس جي صحيح نڪاح ۽ همبستري کان بعد نئين نڪاح سان حلال ٿيندي.

سوال: وارث کي صغير جي نڪاح ڪرائڻ جو اختيار آهي. ڪي چون ٿا ته وارث کي طلاق ڏيڻ جو به حق آهي. جيڪڏهن وارث طلاق ڏئي ڇڏي ته ڇا واقع ٿي ويندي؟ ٻيڻا توجروا.

جواب: اها سنگين غلطي ۽ بدترين جھالت آهي، ڇاڪاڻ ته وارث شادي ڪرائيندڙ آهي، مڙس نه آهي ۽ طلاق ڏيڻ مڙس جو حق آهي جيئن هدايه ۾ آهي ۽ اهو ئي قول فقهي ڪتابن جي متن ۾ آهي. جيتوڻيڪ قربت جي ڪري ولايت ٿيندي آهي مگر ملڪيت جدا ۽ وڌيڪ قوي آهي ۽ جڏهن حق ملڪيت ۽ قربت گڏ ٿين ته اعتبار ملڪيت کي ٿيندو آهي. مثلاً ٻانهي جو پيءُ موجود آهي ۽ آقا به موجود آهي ته ظاهر آهي شادي ڪرائڻ جو اختيار آقا کي حاصل ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ان جي مالڪيءَ هيٺ آهي، جيتوڻيڪ قربت ۾ پيءُ وڌيڪ ويجهو آهي. اهو مسئلو به ثابت آهي ته آقا پنهنجي غلام جي زال کي طلاق ڏي ته واقع نه ٿيندي جيئن هدايه ۾ آهي. درمختار ۾ آهي ته آقا پنهنجي ٻانهي جي زال کي طلاق ڏئي ته واقع نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته ابن ماجه جي حديث ۾ آهي ته طلاق ان جو حق آهي جنهن جي زال هجي. پوءِ مالڪي قوي هجڻ جي باوجود جڏهن آقا جي پنهنجي ٻانهي جي زال کي ڏنل طلاق واقع نٿي ٿئي ته پيءُ طرفان ڏنل طلاق ڪيئن واقع ٿيندي؟ ان ڪري صغير جي وارث کي جيتوڻيڪ نڪاح ڪرائڻ جو اختيار آهي پر زال زبردست مڙس جي هوندي آهي، نه پيءُ جي ۽ طلاق ڏيڻ جو حق به صرف مڙس کي ئي آهي جنهن جي ملڪيت آهي. تحليل الهدايه ۾ آهي ته آقا طرفان ڏنل طلاق واقع نه ٿيندي ڇاڪاڻ ته عورت جي زوجيت جو حق مڙس لاءِ ثابت آهي نه آقا لاءِ، تنهن ڪري طلاق ڏيڻ جو حق به ان سان مخصوص آهي نه سندس غير سان، والله اعلم بالصواب.

سوال: ڪنهن شخص پنهنجي صغيره جو سڱ صوف کي ڏنو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ ڇوڪريءَ جو پيءُ صوف وٽ ميسر وٺي آيو ته منهنجي ان ڌيءُ کي طلاق ڏي، آئون توکي ٻي ڌيءُ جو سڱ ڏيان ٿو. مڙس چيو ته آئون طلاق نٿو ڏيان. پوءِ پيءُ بدلي ۾ سڱ ڏيڻ کان انڪار ڪيو. ان صورت ۾ عمرو جو نڪاح صحيح آهي يا نه؟ ٻيڻا توجروا.

جواب: پيءُ طرفان طلاق گهرڻ خود ان جي ثابتي آهي ته سندس نياڻي ٻئي جي نڪاح ۾ آهي ۽ مڙس طرفان طلاق ڏيڻ جو ثبوت به نه آهي. ان ڏس ۾ پيءُ عمل دخل ڪرڻ جو مالڪ به نه آهي. اهو استحفاظ مڙس کي آهي ته مشروط يا غير مشروط طلاق ڏي (هدايه) وري ياد رکجي ته طلاق قولِي ڪم آهي، صرف ارادي سان طلاق واقع نه ٿيندي، جيستائين مڙس زبان سان طلاق نه ڏي. اشباه ۾ آهي ته طلاق ۽ ٻانهي جي آزاديءَ جو عمل فقط نيت سان نه پر الفاظ جي ادانگيءَ سان پورو ٿيندو. (مخدوم مدظله)

مسئلو: ٻانهو مالڪ جي مرضيءَ کان سواءِ شادي ڪري، پوءِ ان کي سندس مالڪ چوي ته ان کي طلاق ڏي يا ان کان جدا ٿي ته ان کي طلاق نه ”متارڪه“ چئبو آهي، ڇاڪاڻ ته ٽي سگهي ٿو ته ٻانهو پنهنجي آقا جي ان مطالبي کي رد ڪري جنهن کي جدائي يا طلاق چئبو آهي (ميان محمد عثمان متعلوي)

بيشڪ آقا جيڪڏهن ٻانهي کي اهڙو حڪم ڏي ته اها حقيقي معنيٰ ۾ طلاق جي تقاضا ئي

آهي، صرف ٻانهي جي سرڪشي ۽ نافرمانيءَ جي امڪان جي سبب ان کي طلاق جي بجاءِ "متارڪه" چئجي ٿو، جيئن بحر ۾ آهي. مصنف موصوف وڌيڪ لکي ٿو ته جيڪڏهن زال يا ان جو وارث طلاق جو مطالبو ڪري ته ان جو لازمي مطلب اهو آهي ته نڪاح ٽيل آهي اهڙي اهم بنيادي نڪتو آهي. اهو حڪم ٻانهي جي معاملي کي شامل نه آهي... جيڪڏهن عورت مڙس کي چوي ته مون کي طلاق ڏي ته ان جو لازمي مطلب آهي ته اها تسليم ڪري ٿي ته اسان جون نڪاح نافذ ٿيل آهي (تڏهن ته اها نڪاح جي گهر ڪري ٿي) معلوم ٿيو ته طلاق لاءِ "متارڪه" جو لفظ عام نه آهي، نه ته عورت جي مطالبو "مون کي طلاق ڏي" جي تقاضا کي نڪاح جو اقرار قرار نه ڏنو وڃي ها. (مخدوم مدظله)

سوال: مسلمات راڄي جنگو نالي هڪ مرد جي نڪاح ۾ هئي. مڙس جي وفات کان پوءِ اها پنهنجي ڏير نالي وليداده سان گڏ رهندي هئي. ڪجهه عرصي کان پوءِ خوشيءَ سان يوسف سان نڪاح ڪيائين. وليداده چوڻ لڳو ته اها ته منهنجي نڪاح ۾ هئي، پر ثابتي پيش ڪري نه سگهيو. بعد ۾ اقرار ڪيائين ته مون ڪوڙ ڳالهايو. تڏهن ماڻهن کيس چيو ته ٽي سگهي ٿو ته تون وري به نڪاح جي دعويٰ ڪرين ان ڪري طلاق ڏيس. پوءِ ان طلاق ڏني پر مانيءَ جو مڙس يوسف حاضر نه هو ان ڪري مسلمات راڄيءَ جي مائٽن ان جو نڪاح خالق ڏني سان ڪرايو. سندن دليل آهي ته وليداده جي طلاق ڏيڻ سبب يوسف جو نڪاح باطل آهي، ڇاڪاڻ ته اهو وليداده جي طلاق ڏيڻ کان اڳ ۾ ڪيو ويو آهي. اهو نڪاح تڏهن صحيح ٿئي ها جڏهن طلاق ۽ عدت کان پوءِ ٿئي ها. ان صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟ بيٺو توجروا.

جواب: طلاق زال کي ئي ڏيڻي آهي. بحر ۾ آهي ته طلاق لاءِ شرط آهي ته مرد عاقل، بالغ ۽ زال ان جي نڪاح ۾ هجي. زير بحث مسئلي ۾ وليداده جو نڪاح ئي سندس ڪوڙي دعويٰ جي بنياد تي بي بنياد ثابت ٿي چڪو، پوءِ فقط سندس چوڻ تي يوسف سان ڪيل نڪاح تي طلاق ڪيئن واقع ٿيندي ۽ عدت لازم ڪيئن ايندي ۽ نئون نڪاح ڪيئن ٿي سگهندو؟ جڏهن ته ماڻهن جي سامهون اقرار به ڪري چڪو آهي ته مون ڪوڙ ڳالهايو هو؟ وري اها حقيقت به مڃيل آهي ته مڙس کان سواءِ ڪنهن کي به طلاق ڏيڻ جو حق نه آهي ته پوءِ مائٽن ڪيئن يوسف جي زال کي طلاق ڏني ۽ شرعاً اها ڪيئن واقع ٿيندي؟ ان ڪري يوسف جو نڪاح صحيح آهي. خزانه المفتين ۾ آهي ته مرد دعويٰ ڪري ته فلاڻي منهنجي زال آهي، پر اها انڪاري آهي، پوءِ وري ان مرد کان خلع جو مطالبو ڪيو ته مون کي رقم جي بدلي طلاق ڏي. اهڙو خلع صحيح نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته بنيادي ڳالهه اها آهي ته اها اصل کان نڪاح جي ئي انڪاري آهي ته پوءِ خلع جو مطالبو ڪيئن درست ٿيندو؟ وڌيڪ لکي ٿو ته ڪنهن شخص عورت سان نڪاح جي دعويٰ ڪئي. واسطيدار عورت انڪاري آهي ۽ ٻئي هنڌ شادي ڪري ٿي، پوءِ ٻيا ماڻهو وچ ۾ پون ٿا ۽ ان جو خلع ڪرائن ٿا ته خلع صحيح نه ٿيندو ۽ نه ئي مڙس کي ٻيهر عقد ڪرڻ جي ضرورت آهي، ڇاڪاڻ ته اصولاً ان جو نڪاح ثابت ٿي نه ٿيو آهي. غرض ته جهڙي طرح نڪاح جي ثبوت کان سواءِ خلع ڪرڻ صحيح نه آهي، ساڳيءَ طرح نڪاح جي ثبوت کان سواءِ طلاق به واقع نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته طلاق نالو آهي عهد اقرار ختم ڪرڻ جو. جڏهن زال مڙس جو عهد اقرار ٿيو ئي نه آهي ته ان جي ختم ٿيڻ جو سوال ڪٿان پيدا ٿيندو؟ (بحر) ان ڪري هن مسئلي ۾ خالق ڏني

جو نڪاح صحيح نه ٿيو، ڇاڪاڻ ته ٻئي جي زال سان شادي ڪئي اٿس. خزانه المفتين ۾ آهي ته ٻئي جي زال سان نڪاح ڪرڻ جائز نه آهي.

سوال: سو هو ولد پونرو، رکيو ولد قبول ۽ مسلمات ڇميءَ کي عدالت ۾ وٺي آيو ۽ دعويٰ ڪيائين ته ننڍپڻ ۾ مسلمات جي پيءُ ڏڪار جي زماني ۾ ان جو سڱ مون کي ڏنو هو. آئون به ان وقت نابالغ هوس ۽ منهنجو وارث منهنجو پيءُ هو. آڏي پڇا دوران مسلمات ڇميءَ چيو ته مون کي خبر نه آهي ته منهنجي پيءُ منهنجو نڪاح ان سان ڪيو آهي. رکني به ان نڪاح جو انڪار ڪندي چيو ته ڏهن سالن کان هيءَ عورت منهنجي نڪاح ۾ آهي. مسلمات مذڪوره اقرار ڪيو ته رکني سان نڪاح ٿيڻ وقت آئون بالغ هيس. تڏهن سو هي کان نڪاح جا شاهد گهريا ويا. هڪ شاهد سندس حق ۾ شاهدي ڏيندي چيو ته شادي رات جو ٿي ٻئي شاهد پنهنجي بيان ۾ وقت جو تعين نه ڪيو. جيڪڏهن وقت جي تعين بابت شاهدن جا بيان جدا جدا هجن ته انهن جا بيان ناقابل سماعت آهن. هن مسئلي ۾ شريعت جو ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: قاضي دعويدار کان پيا شاهد گهري (لطف الله عفي عنه)

شرح وقايع ۾ آهي ته جيڪڏهن مڙس زال کي طلاق رجعي ڏي ٿو ته ان جو لازمي مطلب آهي ته اڳ ۾ نڪاح ٿيل آهي، ان جي برخلاف ”طلقها“ مان اها مراد وٺڻ ممڪن هجي ته ترڪها (ان عورت کي مرد ڇڏي ڏنو آهي) ته ان صورتحال ۾ اها (”رجعي طلاق“) ان ڳالهه جي ثابتي ٿي نه سگهندي ته مڙس ۽ زال جو اڳوڻو نڪاح ٿيل آهي، بلڪ ان کي متارڪه (بائیکاٽ) چئبو، جيئن شرح الغرر ۾ آهي. ثابت ٿيو ته زيربحث مسئلي ۾ رڳو سرهي جو هي چوڻ ته هن مسلمات کي طلاق ڏني ان ڳالهه ۾ رکني سان ان جي نڪاح جي ثابتي نه آهي. ها جيڪڏهن سرهي رکني کي چيو آهي ته پنهنجي زال مسلمات ڇميءَ کي طلاق ڏي، ان کي پنهنجي قيد کان آزاد ڪر، جيئن سيد مقبول شاهه اهڙي فتويٰ ڏني آهي ته اهو سندس طرفان صريح اقرار آهي. باقي سرهي جي مٿي ڄاڻايل طريقي مطابق مجلس ۾ دعويٰ ڪرڻ ته اها درستيءَ جوڳي آهي. جيڪڏهن اها دعويٰ شاهدن وسيلي ثابت ٿئي تڏهن به نڪاح جي سلسلي ۾ ڌيان جوڳي نه آهي. اشباه ۾ آهي ته ان ڏس ۾ ٻن جاين تي نڪاح ثابت ٿيندو آهي، هڪ هي ته دعويٰ کان سواءِ جيئن طلاق ثابت ٿيندي آهي، تيئن نڪاح به ثابت ٿيندو آهي (فقير محمد صادق عفي عنه)

بيشڪ هيءَ روايت ٻانهي لاءِ ان وقت آهي، جڏهن آقا جي اجازت کان بغير شادي ڪري، عام ۽ مطلق حالات ۾ اهو حڪم نه آهي. بحر ۾ آهي ته آقا جو ٻانهي کي چوڻ ته طلقها اوفارقتها (زال کي طلاق ڏي يا ان کي جدا ڪر) ٿي سگهي ٿو ته ٻانهو ان جو حڪم مڃي ۽ سرڪش هجي ته آقا جي حڪم کي رد ڪرڻ جو امڪان وڌيڪ هوندو آهي، ان ڪري معاملي جو دارومدار ٻانهي جي حالت ۽ هلت تي آهي (عنايه) ثابت ٿيو ته ان جي حقيقي معنيٰ طلاق ئي آهي ۽ مجازي معنيٰ ۾ ان کي ”متارڪت“ (مفارقت/ جدائي) چئجي ٿو، مگر زيربحث مسئلي ۾ اها صورتحال سامهون نه آهي، تنهن ڪري حقيقي معنيٰ کان انحراف نه ڪبو. بحر ۾ وضاحت آهي ته اهڙن معاملن ۾ اصل الاصول طلاق جو ئي آهي پر ٻانهي جو مسئلو ان مان خارج آهي. اصولي مسئلو آهي ته جيڪڏهن زال مڙس جي

نڪاح هيئن هجڻ جي انڪاري آهي، وري ساڳئي وقت طلاق جي تقاضا به ڪري ٿي ته ان مان ثابت ٿيندو ته سندس انڪار ڪارگر نه آهي ۽ پنهنجي دعويٰ ۾ ڪوڙي آهي، اها مڙس جي نڪاح جي ٻنڌڻ ۾ ٻڌل آهي تڏهن ته طلاق گهري ٿي پر ان اصول مان ٻانهي جو معاملو خارج آهي، جيئن فتح القدير ۾ آهي. وڌيڪ ڄاڻائي ٿو ته عورت مرد کي چوي ٿي ته ”مون کي طلاق ڏي.“ سندس اهو چوڻ ازخود هن معاملي جي ثابتي آهي ته ان جو واسطيدار مرد سان صحيح نافذ ٿيل نڪاح قائم آهي، پر اهو حڪم ٻانهي کي شامل نه آهي، والله تعاليٰ اعلم بالصواب (مخدوم سلمان عفي عنه)

ظاهر هي آهي ته اهو ڪو قاعدو ڪٿي نه آهي جيئن نڪاح جي سلسلي ۾ متضاد دعوائن جي تحقيقات ان تي دلالت ڪري ٿي. حموي ۾ آهي ته دعويٰ کان بغير به نڪاح ثابت ٿي ويندو آهي. ان جي صورت هيءَ آهي ته جڏهن پٽ پيءُ جي خلاف شاهدي ڏي ته منهنجي ماءُ ان جي بدستور ماءُ آهي يعني انهيءَ کيس طلاق نه ڏني آهي، جنهن مان معلوم ٿيو ته اهو ڪلي ۽ عام ضابطو نه آهي جيئن مٿين عبارت جي وضاحت ڪرڻ وقت ان کي حجت نٿو ڄاتو وڃي (مخدوم مدظله)

سوال: لونگ پنهنجي ڌيءُ جي طلاق بابت شاهدي ڏني ٿو ته ان جي مڙس صوف ان کي طلاق ڏني آهي. صوف چوي ٿو ته زيد جي مون سان دشمني آهي. جيڪڏهن منجهن دشمني ثابت ٿئي ته ڇا پوءِ شاهدن جي شاهدي قبول پوندي؟ بيٺا توجروا.

جواب: ڌيءُ جي طلاق بابت پيءُ جي شاهدن جي شاهدي تڏهن قبول ٿيندي جڏهن ڌيءُ طلاق جو انڪار ڪري. دنيوي اعتبار سان دشمني رکندڙ شخص جي حقوق العباد، وارث تي تهمت، زخم، قتل جي معاملن ۾ شاهدي ناقابل قبول آهي (درمختار) حقوق الله، جنهن ۾ طلاق به شامل آهي، ان جي شاهدي قبول ڪئي ويندي، والله اعلم. بحر ۾ آهي ته شاهدي اصل (يعني پيءُ، ڏاڏي) جي خلاف فرع (يعني اولاد، اولاد جو اولاد) ڏني ٿو ته قبول پوندي. پٽن پيءُ جي برخلاف شاهدي ڏني ته ان اسان جي ماءُ کي ٽي طلاقتون ڏنيون آهن پر پيءُ انڪاري آهي ته ڏسبو ته جيڪڏهن ماءُ به دعويٰ ڪري ته پٽن جي شاهدي قبول نه ڪئي ويندي، ڇاڪاڻ ته ان صورت ۾ اولاد جي شاهدي ماءُ جي حق ۾ ٿيندي، جيڪا جائز نه آهي. جيڪڏهن ماءُ انڪار ڪري ٿي ته پوءِ پٽن جي شاهدي قبول ڪئي ويندي، ڇاڪاڻ ته اهڙي شاهدي ماءُ جي حق ۾ نه ٿيندي. درمختار ۾ آهي ته دشمن جي شاهدي دشمن جي خلاف قبول نه ڪئي ويندي، بشرطيڪ دشمني دنياوي طرح هجي...

مسئلو: طلاق صريح واقع ٿيندي، ان ۾ نيت شرط نه آهي، چاهي سچ ۾ ڌي يا ڀرڳ ۾ پر طلاق جا الفاظ چوڻ مهل زال کي خطاب ڪرڻ ضروري آهي، نه ته طلاق واقع نه ٿيندي. اشباه ۾ آهي ته ٻن قسمن جا الفاظ طلاق لاءِ آهن: ۱- واضح ۽ صريح لفظن ۾ طلاق ڏني (مثلاً چوي ته مون توکي طلاق ڏني) ۲- ڪنايه ۽ اشاري سان طلاق ڏني (مثلاً چوي ته تون آزاد آهين) پهرئين لاءِ نيت شرط نه آهي پر ايترو ضرور آهي ته طلاق ڏيندڙ الفاظ ادا ڪرڻ وقت پنهنجي زال کي مخاطب ٿيڻ جو ارادو ڪري ته توکي طلاق ڏيان ٿو. پوءِ جيڪڏهن لکي ته ”منهنجي زال کي طلاق آهي.“ يا ”تون طلاق واري آهين.“ ۽ زال کي چوي ته هي اکر پڙه. انهيءَ الفاظ پڙهيا ته طلاق واقع نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته لفظن

چون جو ارادو موجود نه آهي. اها ڳالهه هن اصول جي منافي نه آهي ته صريح طلاق جي سلسلي ۾ نيت جي ضرورت نه هوندي آهي. بحر ۾ آهي ته طلاق فيصلي ۾ بلا نيت ان وقت واقع ٿيندي جڏهن خطاب زال کي هجي. سندس دليل هي آهي ته جيڪڏهن زال جي آڏو طلاق جا مسئلا وري وري پڙهي ۽ چوي ته ”تون طلاق واري آهين.“ پر نيت طلاق جي نه ڪري ته طلاق واقع نه ٿيندي. متعلم ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪو شخص ڪتاب کان نقل ڪندي اهڙا جمل لکي پوءِ ٿورو بيهي ۽ لکي ته ”منهنجي زال کي طلاق آهي“ ته اهو نقل آهي، ان سان طلاق واقع نه ٿيندي.

سوال: مسلمات پنن ڪنجري پنهنجي ٻن صغير پٽن نالي جانن ۽ جبل سميت ڪيهر جي باري ۾ دعويٰ ڪئي ته اسين سندس وارث آهيون، آءٌ ان جي زال ۽ هي ٻار سندس اولاد آهن. جوابدار جي پيءُ مبارڪ انڪار ڪندي ڄاڻايو ته مرحوم واقعي ان سان نڪاح ڪيو هو پر پوءِ ان کي ٽي طلاقون ڏنيون هئائين ۽ مرڻ گهڙي تائين ان جي ويجهو نه ويو هو ۽ اهي ٻئي پٽ ان کي طلاق کان پنج سال پوءِ پيدا ٿيا آهن، ان ڪري ڪيهر جا وارث نه آهن. تڏهن قاضيءَ جوابدار جي پيءُ مبارڪ کان طلاق جا شاهد گهريا. سندس پيش ڪيل شاهدن قرآن مجيد تي شاهدي ڏني ته مرحوم جوابدار دعويدار کي ٽي طلاقون ڏنيون هيون. قاضيءَ، مبارڪ جي دعويٰ کي قبول ڪندي مسلمات پنن ۽ ان جي پٽن کي ميراث کان محروم ڪري ڇڏيو. ڇا اهو فيصلو صحيح آهي؟ هوڏانهن چار سال گذري ويا آهن ۽ جانن بالغ ٿي ويو آهي ۽ دعويٰ ٿو ڪري ته مبارڪ منهنجو چاچو ۽ ڪيهر منهنجو پيءُ آهي. ڏڪار واري زماني ۾ منهنجي پيءُ وفات ڪئي ته آئون پنڌ ڪندو هيس، تن ڏينهن ۾ چاچي مبارڪ پنهنجي ننڍي ڌيءُ حوا مون کي بخشي هئي، پر ان زماني ۾ مون کي شعور نه هو. انهن حالات ۾ جيڪڏهن مسلمات پنن دعويٰ ڪري ته ڪيهر مون کي هرگز طلاق نه ڏني هئي ۽ مرڻ تائين مون سان گڏ هو ۽ همبستري ڪندو هو ۽ ان جي مرڻ کان پوءِ مبارڪ منهنجي مڙس ڪيهر جي گهر ۾ عذرخواهي ڪئي. ڪيهر جي حياتيءَ ۾ مبارڪ مون سان ڪو اختلاف به نه ڪيو ۽ طلاق جا شاهد ڪوڙا آهن. انهن حالات ۾ شريعت اسان جي ڪهڙي رهنمائي ڪري ٿي؟ بيٺو. توجرو.

جواب: جڏهن عورت ميراث جي مدعي هجي ۽ پنهنجي مرحوم مڙس سان نڪاح جا شاهدي پيش ڪري، پر مرحوم جا وارث دعويٰ ڪن ته دعويدار کي طلاق اچي چڪي هئي ۽ مرحوم جي موجودگيءَ ۾ عدت به ٿي چڪي هئي ته انهيءَ صورتحال بابت امام علي سفدي چوي ٿو ته اها جوابي دعويٰ آهي ۽ ابو بڪرمحمد بن فضل رح چوي ٿو ته جوابي دعويٰ نه آهي (فصول عماديه) ڪافي ڪوشش جي باوجود ان مسئلي بابت ڪابه روايت نه ملي سگهي. سواءِ بيان ڪيل روايت جي جنهن ۾ به قول آهن، جن مان ڪنهن کي ترجيح نٿي ڏئي سگهجي. مسئلو نهايت مشڪل آهي ۽ بلا تحقيق جي ڪنهن جي نسب کي معطل ڪرڻ مشڪل آهي ان ڪري چنڊچاڻ سان فيصلو ڏيڻ گهرجي (ميان محمد عثمان عفي عنه)

اشباه ۾ آهي ته اهڙي صورتحال ۾ زال هجڻ جي شاهدن کي ترجيح ڏني ويندي مثلاً ٻن مردن شاهدي ڏني ته فلاڻي عورت فلاڻي فوتي ۽ جي زال آهي ۽ ٻيا به چون ته انهيءَ کيس طلاق ڏني هئي، ان صورت ۾ پهرين شاهدن کي ترجيح ڏني، يعني ان مسئلي ۾ محمد بن فضل جي قول جي لاءِ ترجيح

ثابت ٿئي ٿي پر گهڻن فقيهن ان جي ابتڙ طلاق جي شاهدن کي ترجيح ڏيندي ان کي صحيح ۽ فتويٰ جي لائق قرار ڏنو آهي، ڇاڪاڻ ته پهريان شاهد زال مڙس جي باهمي تعلق جي باقي رهڻ جي ۽ پويان انهن جي ختم ٿيڻ جي شاهدي ڏين ٿا (جامع الفصولين) اهائي ڳالهه هاوي الفتاويٰ ۾ به آهي. جيڪڏهن وارث صاف صاف اصل کان نڪاح جو نفي انڪار ڪري ۽ زال نڪاح جا شاهد پيش ڪري، وري جوابي دعويٰ ڪندي وارث طلاق ڏيڻ جا شاهد پيش ڪري تڏهن به صحيح قول مطابق فتويٰ جي وارث جي دعويٰ جا شاهد ٻڌا ويندا (ملجا القضاء) بلڪ وارث عورت جي دعويٰ تسليم ڪندي پوءِ ان کي طلاق ڏيڻ جا شاهد پيش ڪري تڏهن به قابل قبول آهن. نه صرف ايترو پراڙي تڪراري عورت کي ورثو ڏيڻ ۽ سندس زوجيت جي اقرار کان پوءِ ميت جي طلاق ڏيڻ جا شاهد پيش ڪن تڏهن به انهن جي شاهدي قبول ڪئي ويندي ۽ عورت کان ميراث واپس ورتي ويندي (قنبيه) الله جي فضل سان اهو ئي جواب مون کي معلوم ٿيو آهي. فق جي ڪتابن ۾ ان جو تفصيل پکڙيل پيو آهي، صحيح توفيق الله عطا فرمائي ٿو (مخدوم مدظله)

مخدوم قاضي ڪيهرائيءَ جيڪو فيصلو ڏنو آهي، شرعي ضابطن موجب اهوئي صحيح آهي، جيئن جامع فصولين ۾ آهي ته فتويٰ جي باري ۾ به مرد شاهدي ڏين ته هيءَ عورت ان مرحوم جي زال آهي. پوءِ ٻيا به شاهد شاهدي ڏين ته مرحوم ان کي وفات کان اڳ طلاق ڏني هئي ته طلاق جي شاهدن کي ترجيح ڏني ويندي، ڇاڪاڻ ته زوجيت باقي رهڻ جي شاهدن جي پيٽ ۾ زال مڙس جي تعلقات جي ختم ٿيڻ کي وڌيڪ اهميت حاصل آهي. جڏهن قاضي اولاد جي نسب ثابت نه هئڻ بابت فيصلو ڏئي ته ڪنهن ٻئي جي طرفان ان جي فيصلي کي چيلينج ڪرڻ يا باطل قرار ڏيڻ سان فيصلو باطل نه ٿيندو جيئن اشباه ۽ محيط برهانيءَ ۾ آهي. ان ڪري زير بحث مسئلي ۾ فتويٰ جو وارث مبارڪ، دعويٰ عورت جي اولاد جو ڇاڇو نه چئبو. ان ڪري سندس پٽ پنهنجي هن دعويٰ مطابق ته منهنجي ڇاڇي مبارڪ ننڍپڻ ۾ مون کي پنهنجي نياڻيءَ بخشي هئي، نڪاح جو وارث نه ٿي سگهندو. شرح وقايع ۾ آهي ته ڪو شخص هڪ طرف کان اصلي وارث به هجي ۽ ٻئي طرف کان فضولي (يعني بغير ولايت ۽ بغير وڪالت جي) وارث به هجي، ائين نٿو ٿي سگهي. درمختار ۾ آهي ته جيڪو به تصرف ان کان ملڪيت جي لحاظ سان ظاهر ٿئي بيع يا نڪاح وانگر آهي يا حق معاف ڪرڻ جي لحاظ سان هجي ۽ اهو ان جو مجاز ۽ مالڪ به هجي ته اهو منعقد ٿيندو، پرموقوف رهندو (ڇاڪاڻ ته ان ۾ ٻئي جي حقدار هجڻ جو امڪان به آهي) ۽ جنهن معاملي جو مجاز نه آهي اهو بلڪل منعقد نه ٿيندو. ان ڪري زير بحث مسئلي ۾ تڪراري اولاد طرفان پنهنجي تڪراري ڇاڇي جي نياڻيءَ سان نڪاح جي دعويٰ صحيح نه آهي، بلڪل ائين جيئن سندس غائب ڀاءُ جي نڪاح جي دعويٰ صحيح نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته مقابلي جي ذر موجود نه آهي. باقي رهيو طلاق ڏنل عورت جو مسئلو جنهن جو فيصلو ٿي چڪو هجي ته ان جي دعويٰ بلڪل صحيح نٿي ٿي سگهي جيئن اشباه ۾ آهي ته جنهن ذر خلاف فيصلو ڏنو وڃي، ان جي شاهدن جي شاهدي ۽ دعويٰ ناقابل قبول آهي. پرايٽري ڳالهه صحيح ضرور آهي ته جيڪڏهن ڪنهن شخص جي باري ۾ ثابت ٿئي ته انهيءَ ڪنجريءَ سان زندگي گذاري آهي ته اها ان جي زال ٿي سگهي ٿي جيئن عام عورتون نڪاح کان بعد زال ٿيڻ جو استحقاق رکن ٿيون. ان ڪري واقفيت جي باوجود اهڙي شاهدي لکائڻ فسق آهي. جڏهن قاضيءَ تحقيق ڪري ۽ قسم تي

شاهدي وٺي ته اهڙن شاهدن جي شاهدي قبول ڪئي ويندي، جيئن حماديہ ۾ آهي قاضي جيڪڏهن فاسق جي شاهديءَ کي سڄو ڄاڻي ته قبول ڪئي ويندي ۽ جيڪڏهن سڄو نه ڄاڻي ته قبول نه ڪئي ويندي. تنوير ۾ آهي ته فاسق شاهديءَ جو اهل آهي ۽ هدايه ۾ آهي ته مناسب نه آهي جو فاسق جي شاهدي قبول ڪجي پر جيڪڏهن قبول ڪئي وئي ته اسان جي عالمن وٽ جائز آهي. ان ڪري زيربحث مسئلي ۾ قاضيءَ جو فيصلو قائم رهندو (قاضي مخدوم محمد عاقل ڪهاڙي)

جيڪڏهن قاضيءَ ان جي صحيح دعويٰ جي روشنيءَ ۾ اهڙو فيصلو ڏنو آهي ۽ شاهد سڄا آهن ته سندس فيصلو نافذ العمل آهي. تنوير ۾ آهي ته جيڪڏهن سڄن شاهدن جي بيانن جي روشنيءَ ۾ ٺهڻي صحيح ثابت ٿئي ته قاضيءَ جو فيصلو لاڳو ٿيندو والہ اعلم بالصواب (مخدوم مدظلہ)

سوال: زوائد المجموعه ۾ آهي ته نڪاح ۽ زوجيت جي دعويٰ کان براءت ڪرڻ طلاق آهي.

جواب: اهو ڪتاب غير معروف آهي. مشاهير ان کان ان واقف آهن. احڪام ۾ غير معروف ڪتابن مطابق فتويٰ ڏيڻ حرام آهي. هاڻو! مخدوم الحامد الاڳهه جي لکت مطابق زوجيت يا زوجيت جي دعويٰ کان براءت هڪ ڳالهه آهي، ان جو مطلب زال کي ڇڏڻ آهي، يعني ان سان طلاق واقع ٿيندي. توهان کي خبر آهي ته دعويٰ ڪڏهن سڄي ۽ ڪڏهن ڪوڙي هوندي آهي ان ڪري حق رڳو دعويٰ ڪرڻ سان ثابت نه ٿيندو آهي. درمختار ۾ آهي ته رڳو دعويٰ سان نڪاح ثابت نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته ممڪن آهي ته دعويٰ ڪوڙي هجي پوءِ طلاق ڪيئن واقع ٿيندي؟ بحر ۾ آهي ته طلاق ثابتي آهي اڳ ۾ ٿيل نڪاح جي. هن مسئلي ۾ اهوئي اصل آهي، جنهن ۾ گفتگو نه آهي ته نڪاح کان براءت دراصل طلاق آهي، ڇاڪاڻ ته ان بابت روايت موجود آهي. خلاصه ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪنهن چيو ته آئون تنهنجي نڪاح کان بيزار آهيان ته طلاق واقع ٿي وئي. برازيه ۾ آهي ته جيڪڏهن چوي ته آئون تنهنجي زوجيت کان بيزار ٿيس ته بنا نيت جي طلاق واقع ٿي ويندي. محيط ۾ آهي ته نڪاح کان براءت طلاق آهي. باقي گفتگو آهي نڪاح جي دعويٰ کان براءت جي باري ۾. ان ڏس ۾ طلاق جو حڪم ڏيڻ بنا دليل جي آهي ۽ پنهي کي برابر چوڻ به مناسب نه آهي ڇاڪاڻ ته ڪنهن شيءِ کان براءت ڪرڻ جولازمي مطلب ان جي دعويٰ کان براءت ۽ بيزاري ظاهر ڪرڻ نه آهي. ڇا توهان کي خبر نه آهي ته اعيان (اصل شيءِ) فقهن وٽ هروموجود شيءِ (جي دعويٰ کان براءت صحيح، پر اعيان کان براءت ۽ بيزاري باطل آهي (بحر) فقهي قواعد مان ظاهر آهي ته نڪاح کان براءت تي قياس ڪندي، نڪاح جي دعويٰ کان براءت سبب طلاق جو حڪم نه ڏنو ويندو. جڏهن توهان کي معلوم ٿيو ته ڪنهن شيءِ کان براءت ڪرڻ جدا ۽ دعويٰ کان براءت ڪرڻ جدا ڳالهه آهي، ته پوءِ ڄاڻڻ گهرجي ته براءت ظاهر ڪرڻ کان بعد نڪاح جي دعويٰ نه ٻڌڻ جو فيصلو ڏنو ويندو (محيط) اشباه ۾ آهي ته ڪو شخص چوي ته مون تو کي بري ڪيو هن عين جي دعويٰ کان ته براءت صحيح ٿي ويندي، ان کان پوءِ ان جي باري ۾ سندس دعويٰ نه ٻڌي ويندي.

سوال: زيد قسم ڪيو ته جيڪڏهن پنهنجي زال سان جمعي جي رات همبستري نه ڪريان ته کيس ٽي طلاقون آهن ۽ هرميني جي پهرئين رات همبستري ڪريان ته ان کي ٽي طلاقون آهن اتفاقاً ڇنڊ جي پهرئين تاريخ جمعي رات ٿي. هاڻي زيد حانث ٿيڻ کان ڪيئن بچي سگهي ٿو؟ بينوا وتوجروا.

جواب: هر حال ۾ طلاق واقع ٿي ويندي ڇاڪاڻ ته شرط معلوم آهي ته شرط پنهنجي وجود سان ثابت ٿي ويندو ۽ ان جو ڪوبه حيلو مون کي نظر نٿو اچي. فوق ڪل ذي علم علير. ڪن روايتن ۾ ڏٺو ويو آهي ته ڇنڇر رات ان سان همبستري ڪري، تان ته حائض نه ٿئي ڇاڪاڻ ته قسم جو دارومدار عرف تي آهي. ڪن حساب ڪندڙن حيلو ڪيو آهي ته جمعي جي رات، رات جو چوٿون حصو گذرڻ کان پوءِ ان سان همبستري ڪري ته حائض نه ٿيندو اهو صحيح نه آهي ڇاڪاڻ ته عقل ۽ نقل ان جي تائيد نٿو ڪري واللہ اعلم بالصواب (محمدصادق عفي عنه)

حائض (قسم جي پيڇڪڙيءَ کان) بچڻ جو حيلو اهو آهي ته سج لهڻ کان اڳ منجهس ڏڪر داخل ڪري ۽ سج لهڻ کان ٿوري دير تائين حرڪت نه ڪري. امام ابوحنيفه ۽ محمد وٽ اها همبستري نه چڻبي پر ابو يوسف رح جو قول ان جي خلاف آهي. ان حساب سان پهريون شرط امام ابو يوسف وٽ ۽ ٻيو شرط امام ابوحنيفه ۽ محمد وٽ موجود ٿيندو. جيئن هدايه مان معلوم ٿئي ٿو ته جيڪڏهن پنهنجي زال کي چوي ته جيڪڏهن توهان همبستري ڪريان ته توکي ٽي طلاقون آهن پوءِ جماع ڪيائين ته جڏهن ٻئي شرمگاه پاڻ ۾ مليا ته طلاق واقع ٿي ويندي ۽ جيڪڏهن هڪ گهڙي حرڪت نه ڏي ته ان تي مهر واجب نه ٿيندو ۽ جيڪڏهن ڏڪر کي ڪڍي وري داخل ڪري ته ان تي مهر واجب ٿيندو. امام ابو يوسف رح چوي ٿو ته پهرئين صورت ۾ به مهر لازم ٿيندو، ڇاڪاڻ ته دوا ۾ سبب همبستري موجود آهي، پر ان تي اتحاد جي ڪري حد لازم نه ٿيندي. ظاهر هي آهي ته همبستري نالو آهي ذڪر فرج ۾ داخل ڪرڻ جو، جنهن ۾ دوا نه آهي. (والله اعلم)

سوال: جيڪڏهن چوي ته آئون طلاق جو قسم کڻان ٿو ۽ آئون قسم نٿو کڻان درمختار ۾ ان کي به قسم چيو ويو آهي. جيڪڏهن ڪنهن سان اهڙو واقعو ٿي وڃي ته ان جو حل ڪهڙو آهي؟ الله تعاليٰ اوهان کي سهڻو بدلو ڏي.

جواب: الله تعاليٰ بهتر ڄاڻي ٿو، جيڪڏهن قسم کنيو اٿس ته ان جي زال کي طلاق اچي ويندي. ڪو شخص ڪا دعويٰ ڪري پوءِ انڪار ڪري ۽ مدعي وٽ شاهد نه آهن ۽ رجوع ڪري ته ان تي قسم آهي ۽ قسم جي ثبوت بابت ان جي اڳئين تعليق مدعيءَ جي حق کي ساقط نه ڪندي. ڇاڪاڻ ته شاهد نه هئڻ جي صورت ۾ دعويٰ دار کي حق آهي ته انڪاري ڌر کان قسم وٺي. جيئن مشهور حديث آهي ته نبي صلي الله عليه وسلم جن دعويٰ دار کي فرمايو ته ڇا توت شاهد آهن؟ چيائين ته نه! فرمايائون ته پوءِ جوابدار تي قسم آهي. هدايه ۾ آهي ته يعني جوابدار انڪار ڪري ته قسم وٺڻ دعويٰ دار جو حق آهي ۽ ثابت ٿيل حق حقدار جي معاف ڪرڻ يا ڌرين ۾ صلح سان ئي ساقط ٿيندو آهي (تنوير- هدايه) پوءِ جڏهن دعويٰ دار جي مطالب تي جوابدار قسم کڻي ۽ طلاق واقع ٿي وڃي ته دراصل انهيءَ پاڻ کي پاڻ مصيبت ۾ وڌو، جو طلاق جي معاملي کي جوابدار جي قسم سان وابسته ڪيائين، هاڻي سندس بچڻ جي ڪا صورت نه آهي. البت جيڪڏهن اها مشروط طلاق هڪ ڏني اٿس ته طلاق رجعي شمار ٿيندي ۽ عدت ۾ رجوع ڪري سگهي ٿو، جيڪڏهن ٽي طلاقون ڏنيون اٿس ته پوءِ فقط پاڻ کي ئي ملامت ڪري، واللہ اعلم بالصواب.

سوال: مسلمات رحيمان پنهنجي مڙس ماڻڪ جي خلاف دعويٰ ڪئي ته پهرئين شعبان سن ۱۲۱۱ھ تي ماڻڪ مون کي چيو ته تيار ٿي، ڇاڪاڻ ته ان جو منهنجي مائٽن سان اختلاف ٿي پيو هو، ان ڪري ٻئي هنڌ رهڻ لاءِ وٺي ويو. مون پنهنجي پيءُ کي ٻڌايو تڏهن گهڻو ڪاوڙيو ۽ چيائين ته پنهنجي پيءُ وٽ وڃي رهه منهنجي جتي قسمت هوندي اتي رهندس. مون ان جو پلانڊ پڪڙيو ۽ چيومانس ته جيڏانهن به وڃين، ٻيلي! مون کي ساڻ وٺي هل يا مون کي جواب ڏي. تڏهن ڪاوڙجي چيائين ته تون مون کان جواب ٿي وٺين ته توکي جواب ڏنم، توکي جواب ڏنم، توکي جواب ڏنم. اهي لفظ هن علائقي ۾ طلاق شمار ڪيا وڃن ٿا. هاڻي وري بغير نڪاح جي مون کي حاصل ڪرڻ گهري ٿو. تڏهن ماڻهن ان کي منع ڪيو. چوڻ لڳو ته ڪاوڙ ۾ انسان چئي ڇڏيندو آهي ته ان سان ڪجهه نٿو ٿئي، منهنجي دل ۾ طلاق جي نيت نه هئي.

سرهو لوهار معتبر ماڻهو آهي ان تي پنهنجو اعتماد آهي ان چيو ته مون ماڻڪ کان پڇيو ته تنهنجي زال جيڪي ڪجهه چوي ٿي، اهو صحيح آهي يا غلط؟ ورندي ڏنائين ته مون واقعي ان کي جواب ڏنو آهي. ڇا سنڌواسين جي رواج مطابق اهو لفظ طلاق لاءِ بطور ڪنايه استعمال ٿيندو آهي ۽ ڪاوڙجي حالت ۾ ڏنل طلاق ۾ به نيت جو هجڻ ضروري آهي؟ ان سان طلاق هڪ بائن واقع ٿيندي يا تي واقع ٿينديون وضاحت سان جواب ڏيو.

جواب: طلاق بائن واقع ٿي وٺي ڇاڪاڻ ته عرف ۾ سنڌواسي ان کي طلاق بائن ۾ سمجهن ٿا ۽ رواج به حجت آهي. شرح الوقايه ۾ آهي ته جيڪڏهن چوي ته جيڪي ڪم سڄي هٿ سان ڪريان ته مون تي حرام آهي، ان سان بغير نيت جي طلاق بائن واقع ٿي ويندي، ڇاڪاڻ ته رواج ۾ ائين ئي آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي. ان مان ثابت ٿيو ته طلاق ۾ رواج کي وڏو دخل آهي. لفظ ”جواب“ جو (ڪٿڻ) مان ورتل آهي يعني ان کي پيءُ جي طرفان جواب آهي (الدر النشير) عربيءَ ۾ چوندا آهن ته جاب البلاد سيرا اي قطعها (ملڪ/علائقي/سرزمين جو سير ڪري ان کي طي ڪيائين) تفسير بياضويءَ ۾ آهي ته وُثْمُوذُ الَّذِينَ جَابُوا الصَّخْرَ أَيِ قَطَعُوهُ يَعْنِي جَبَلًا كَيْ تُكْنِيْدَا هُنَا. شيخ زادي جي حاشيي ۾ آهي ته جواب جي معنيٰ وڃڻ آهي. عربيءَ ۾ چيو ويندو آهي جبت البلاد اجوبها اذا جاب فيها وقطعها، يعني مفاصلو طي ڪيائين، مسافري پوري ڪيائين، انهيءَ بيان ڪيل معنيٰ مطابق جواب ”بته“ (وڃڻ- جدا ڪرڻ) جي معنيٰ ۾ آهي ۽ اهو ڪنايو آهي، ان سان طلاق بائن واقع ٿيندي (بحر) مٿي شرح وقايه جي عبارت مطابق بغير نيت جي طلاق بائن واقع ٿي ويندي، ڇاڪاڻ ته اهو لفظ ان سلسلي ۾ گفتگوءَ دوران شاهدن جي روبرو چيو ويو آهي. بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن طلاق جي گفتگوءَ يا ماحول يا فضا دوران زال کي چوي ته فارقتڪ اوبايئتڪ اوبتة منڪ ته طلاق واقع ٿي ويندي، چاهي ان جي نيت نه هجي، ڇاڪاڻ ته بعض مشائخ مثلاً قدوري، سرخسي ۽ نسفيءَ وٽ ڪنائين ۽ اشارن وارن سمورن لفظن سان طلاق واقع ٿي ويندي ۽ ان ۾ نيت شرط نه آهي ۽ ڪن وٽ ڪنائين وارن لفظن ۾ نيت شرط آهي (بحر) شيخ الاسلام ۽ ٻيا مشائخ ان نظريه جي مخالفت ڪندي چون ٿا ته بعض ڪنائين سان نيت کان سواءِ طلاق واقع نه ٿيندي. اهڙيءَ ريت مڙس بغير ڪاوڙجي زال جي مطالبي تي ڪنابي جا الفاظ لکي ڏي ته انهن سان طلاق جي تصديق ٿي ويندي. زال مطالبو ڪري ۽ مڙس

ڪاوڙجي حالت ۾ روڪڻ يا واپس ڪرڻ جي نيت کان سواءِ جواب جا الفاظ چوي ۽ رواج ۾ اهڙن لفظن سان طلاق ڏيڻ جو معمول هجي ته طلاق واقع ٿي ويندي. زيربحث مسئلي ۾ مڙس پاڻ مڃي ٿو ته برابر ڪاوڙ جي حالت ۾ طلاق ڏني اٿم، پر هتي مسئلو رڳو (رجعي) طلاق جو درپيش نه آهي (چاڪاڻ ته هڪ رجعي طلاق کان بعد رجوع ڪرڻ جائز آهي) بلڪ زال جي هن مطالبي تي ته "... يا مون کي جواب ڏي" مڙس چوي ٿو ته توکي جواب آهي، جنهن جو مطلب آهي ته رواج ۽ عرف مطابق طلاق (رجعي نه پر) بائن واقع ٿي وئي، پر لفظ بستة (جنهن جي معنيٰ آهي ڪاٽي ڇڏڻ) چوڻ ۽ "جواب ڏيڻ" ۾ هڪ ظاهري فرق آهي. پهريون جملو زال مڙس جا لاڳاپا ختم ڪرڻ لاءِ قطعي آهي. ٻيون قطع تعلقات لاءِ قطعي حڪم نٿو رکي، بلڪ بحث جو دارومدار ان تي آهي ته جيڪڏهن زال طرفان طلاق جي مطالبي جي موٽ ۾ چوي ته "توڪي جواب آهي" ته پوءِ بائن طلاق واقع ٿيندي. البتہ مڙس جو لوهار جي پيڇڻ تي چوڻ ته مون ان کي واقعي جواب ڏنو آهي اهو طلاق بائن جو اقرار آهي ان ڪري ان کي ڪاوڙ جي حالت ۾ سمجهڻ مناسب نه آهي. هڪ طلاق بائن واقع ٿي وئي ۽ سندس نيت جو اعتبار به نه آهي. ان ڪري ٻيهر نڪاح ڪرڻ ضروري آهي، جيتوڻيڪ اهي الفاظ ٽي پيرا چوي، ڇاڪاڻ ته بائن مٿان بائن طلاق نه ٻوندي آهي. البيان المبهم آهي ته بائن طلاق جڏهن ڪنهن سان هڪ کان وڌيڪ پيرا ڏجي ته هڪ ٻئي مٿان واقع نه ٿيندي. ساڳي ڳالهه بحر ۾ به آهي. الله جي فضل ۽ باجهه سان هن مسئلي ۾ مون کي اهوئي جواب سمجهي ٿو (مخدوم مدظلہ) جيڪڏهن انصاف جي نظر سان ڏسجي ته مخدوم صاحب جي لکت برحق آهي ۽ حق جي پيروي ڪرڻ لازم آهي (مخدوم سلمان نصر پوري)

لفظ "جواب" جو طلاق لاءِ استعمال ٿيڻ تسليم آهي پر ان سان بائن طلاق واقع ٿئي، اهو ناقابل قبول آهي. پهرئين ڳالهه هن ڪري صحيح آهي ته اهو مطلق لفظ ماڻهو ان مقصد لاءِ مفيد استعمال ڪن ٿا. شرح ضريبيءَ ۾ آهي ته ڪلام جو مقصد ماقبل مان ظاهر ٿيندو آهي. جڏهن زال جي مطالبي تي مڙس ان کي جواب ڏئي ڇڏي ته طلاق واقع ٿي ويندي. عموماً طلاق لاءِ لفظ "جواب" (يا جباب) عوام ڪالانعام طرفان استعمال ٿيندو آهي. اهو چوڻ ته مٿيون لفظ عرف ۽ رواج ۾ طلاق لاءِ استعمال ٿيندو آهي، ان جو جواب هي آهي ته عوام اڪثر جاهل آهن جن کي طلاق رجعي ۽ بائن جو فرق معلوم نه هوندو آهي ته پوءِ قرباني کان سواءِ ڪيئن سندن ڪلام جي اها معنيٰ مراد ورتي ويندي؟ جڏهن ته ٻي معنيٰ به ممڪن ٿي سگهي ٿي؟ انهيءَ لفظ "جواب" جي ٻي معنيٰ يعني طلاق بائن لاءِ به ڪا ڳالهه اهڙي هئڻ گهرجي جيڪا ان تي دلالت ڪري. اهڙي دلالت نه هجي ته ان جي اهم معنيٰ مراد نه ورتي ويندي. هدايه ۾ آهي ته طلاق بائن واقع ٿيڻ لاءِ دليل تن لفظن کان سواءِ هي آهي ته بائن هجڻ جو تصرف ان جي اهل کان ظاهر ٿئي، جنهن جي اضافت ۽ نسبت محل ڏانهن هجي ۽ شرعي ولايت تحت هجي. زير بحث مسئلي ۾ طلاق بائن بابت عمل دخل ثابت نه آهي، جيئن اوهان کي معلوم آهي. ته لفظ جواب جي معنيٰ ماقبل سان متعلق هوندي آهي، جيڪا هتي موجود نه آهي. انهيءَ لفظ کي (زال جي) حرام هئڻ تي قياس ڪرڻ به باطل آهي ڇاڪاڻ ته حرمت طلاق بائن سان ثابت ٿيندي آهي، نه طلاق رجعيءَ سان. هدايه ۾ آهي ته اسان وٽ طلاق رجعيءَ جي ڪري زال مڙس تي حرام نٿي ٿئي. مفتي صاحب جواهو چوڻ ته ڪنابي جوفلفظ طلاق بائن لاءِ صريح آهي. ان

جواب هي آهي ته اهو تڏهن آهي، جڏهن سماج ۽ رواج ۾ اهڙو ڪنايه جو لفظ طلاق بائن لاءِ مستعمل، مروج هجي ۽ ان جو معمول هجي، پر جواب جو لفظ گهڻو ڪري ٻين معنائن لاءِ به استعمال ٿيندو آهي، جيئن ڪنهن ڳالهه جو جواب ڏيڻ، سوال جو جواب ڏيڻ، يا مثلاً عورت مڙس کي چوي ته اڄ ماني ڪاءِ، مڙس خاموش رهي تڏهن اها چوي ته مون کي جواب ڏي. موت ۾ مڙس چوي ته مون تو کي جواب ڏنو ته ائون نٿو ڪوان. هتي به اها امڪاني معنيٰ ٿي سگهي ٿي ته مڙس جو مطلب هجي ته ائون تو کي جواب ٿو ڏيان ته پنهنجي پيءُ وٽ وڃي اڪيلي ره.

شيخ صاحب جو اهو دليل ڏيڻ به عجيب آهي ته جواب جو لفظ "جواب" (ڪٽڻ) مان ورتل آهي، ان ڪري طلاق بائن واقع ٿي ويندي. ڇاڪاڻ ته جيتوڻيڪ واقعي ان لفظ جو اصل اهوئي آهي، پر ويچارن ماڻهن کي ته ان معنيٰ جي اصل کان خبر نٿي نه هوندي آهي (ڪيترا الفاظ آهن جيڪي حقيقي معنيٰ جي بجاءِ مجازي معنيٰ ۾ استعمال ٿيندا آهن) عام ماڻهو "جواب" جي معنيٰ اڳئين ڪلام جي موت سمجهندا آهن. مفتي صاحب جو چوڻ ته جڏهن زال طلاق جو مڙس کان مطالبو ڪري ۽ اهو سندس الفاظ دهرائي ته ان سان بائن، طلاق واقع ٿيندي. اهو دليل به درست ۽ قابل تسليم نه آهي، ڇاڪاڻ ته اهڙو اقرار طلاق جي باري ۾ صريح يا ڪنايه سان هجي ته پوءِ ان ۾ نيت جو شامل هئڻ ضروري آهي. خلاصه کان نقل ڪندي شرح ابو مڪارم جو مصنف ڄاڻائي ٿو ته جيڪڏهن عورت چوي ته تون مون کان بيزار ٿي، تڏهن مڙس چوي ته ائون بيزار ٿيس ته ان ۾ نيت جو هئڻ شرط آهي، يعني عورت جي طرفان طلاق جي مطالبي جي جواب ۾ اهي ئي الفاظ مرد دهرائي ته اها سندس مطالبي جي تڪميل نه ٿيندي، ائين ئي هدايه مان معلوم ٿئي ٿو. ان ڪري مٿئين لفظ جواب سان طلاق رجعي واقع ٿيندي، بشرطيڪ نيت شامل هجي جيئن لفظ "عدت ۾ ويهه" سان رجعي واقع ٿيندي آهي. جيڪڏهن قسم ڪڍي انڪار ڪري ته منهنجي نيت طلاق جي نه هئي ته سندس ڪلام جي اها به امڪاني معنيٰ ٿي سگهي ٿي جيئن اوهان کي معلوم ٿيو. جيڪڏهن بفرض محال تسليم به ڪجي ته لفظ جواب طلاق بائن لاءِ عرف ۾ ڪنايو مشهور آهي تڏهن به ديانٽا يعني ظاهري فقهي اصولن جي ابتڙ شرعي اصولن موجب ان تي عورت حرام نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته نيت شامل نه آهي. مخدوم محمد هاشم پنهنجي تحرير ۾ فرمائي ٿو ته بحرالرائق جي مصنف ان ڳالهه کي واضح ڪيو آهي ته عالمن قول مطابق سماج ۾ جيڪي الفاظ ڪنايي جا مشهور هجن، انهن سان طلاق واقع ٿيندي، يعني فقهي فيصلن جي اصولن سان واقع ٿي ويندي، باقي ديانٽا واقع نه ٿيندي جيستائين نيت نه هجي. الدرالمنتقي ۾ آهي ته اختلافي حالات پٽاندڙ سمورن ڪناين ۾ ديانٽ (يعني ظاهري فقهي اصولن جي بجاءِ حقيقي شرعي اصولن) جي تصديق ڪئي ويندي. اختلافي حالات تي آهن: حالت رضا - حالت غضب - طلاق جي مطالبي جي موت ڏيڻ. تلويح ۾ ان جي تفسير هي بيان ڪئي وئي آهي ته جيڪڏهن مفتيءَ کان فتويٰ گهرجي ته مڙس جي نيت مطابق فتويٰ ڏي. جڏهن ته اڪثر مفتي صاحبان "ديانٽ" جو لحاظ نٿا ڪن، حالانڪ امت جي معاملات جو دارو مدار ان تي آهي، واللہ اعلم (مخدوم محمد عثمان متعلوي)

لفظ "جواب" طلاق بائن لاءِ استعمال نٿو ٿئي. "المضمرات و حل المشكلات" جي حوالي سان بياض مخدوم اگهي ڄاڻائي ٿو ته جيڪڏهن چوي ته "تو کي ڇڏي ڏنر" يا "تو کي جواب

آهي.“ اهي ڪنڀا آهن، جن سان طلاق بائن واقع ٿيندي. متان الروايات ۾ آهي ته ڪنڀاين جي گهڻن لفظن سان طلاق بائن واقع ٿيندي آهي، جن ۾ نيت شرط نه آهي، يعني مڙس کان سوال نه ڪبو ته تنهنجي نيت ڪهڙي هئي؟ بلڪ عرف عام ۽ رواج جو اعتبار ڪيو ويندو، جيئن انهن معاملات جي باري ۾ عام اصول آهي، جيڪي الله تعاليٰ جي طرفان حلال يا حرام آهن، ان ڪري زيربحث مسئلي ۾ حق اهوئي آهي جيڪو مخدوم عبدالواحد صاحب لکيو آهي، واللہ اعلم.

تفصيل ڪندڙ جواهو چوڻ ته ”ممڪن آهي ته مڙس جي مراد اها هجي ته تون اڪيلي پنهنجي پيءُ وٽ ره.“ ڪلام جي سياق ۽ سباق جي لحاظ سان مڙس جو اهو مطلب ٿي نٿو سگهي. رهيو اعتبار نيت جو، اهو تڏهن آهي جڏهن مفتي مڙس کان قسم وٺي پوءِ مڙس جي نيت مطابق فتويٰ ڏي. جيڪڏهن قاضي پاڻ اها دعويٰ ٻڌي پوءِ عالمن کان فيصلي ڪرڻ لاءِ فتويٰ وٺي جيئن زيربحث مسئلي ۾ آهي ته پوءِ مناسب آهي ته فقهي قضا جي قانون مطابق معاملي جو نيسرو ڪيو وڃي. جامع الفصولين ۾ ”دياننداري“ جي اصول جي وضاحت ڪندي ڄاڻائي ٿو ته يعني جڏهن مفتي اهڙي قسم جو نيسرو ڪري جهڙو معاملو مٿي بيان ٿيو ته ديانت يعني ظاهري فقهي اصولن جي بجاءِ شريعت جي حقيقي اصولن کي سامهون رکي فيصلو ڏي ته اهو حانث (قسم ٽوڙيندڙ) نه ٿيو آهي. ان جي ابتڙ جيڪڏهن شرعي قاضي ان جو نيسرو ڪري ته فيصلو ڏي ته مڙس حانث ٿي ويو، واللہ اعلم (ميان عبدالرحمن مخدوم لاکو)

”طلاق جي مطالبي جي موت صريح طلاق جي لفظن سان هوندي، يا ڪنڀا جي لفظن سان، جنهن ۾ نيت شامل هجي....“ ان جي جواب ۾ عرض آهي ته فتويٰ مطابق نيت جي آڌار تي جن لفظن سان طلاق واقع ٿيندي آهي، ضروري نه آهي ته اهي الفاظ طلاق بابت صريح هجن، بلڪ جنهن به لفظ سان طلاق ڏيندو، ان سان يا ته طلاق واقع ٿيندي يا حڪمي اعتبار سان اها طلاق ليکي ويندي، (بشرطيڪ لفظ اهڙا هجن جن سان) عام طرح نڪاح جي حرمت يا نڪاح کان بيزاري ثابت ٿيندي هجي. فتاويٰ الواجب ۾ آهي ته طلاق ڏيندڙ جون ٽي حالتون هونديون آهن: ۱- زال جي مطالبي جي موت ۾ طلاق ڏي ۲- ڪاوڙ جي حالت ۾ طلاق ڏي ۳- رضاخوشيءَ سان طلاق ڏي. ان مقصد لاءِ ڪجهه لفظ استعمال ٿيندا آهن: ۱- حرام (مثلاً چوي ته تون مون تي حرام آهين) ۲- بريد (مثلاً چوي ته تون بري، فارغ آهين) ۳- بائن (مثلاً چوي ته توکي بائن طلاق آهي) ۴- اعتدي (مثلاً چوي ته عدت ۾ وڃي ويهه) ۵- استبرئي رحمڪ (مثلاً چوي ته حيض کان پاڪ ٿي) ۶- انت واحدة (مثلاً چوي ته تون اڪيلي آهين) ۷- امرڪ بيدڪ (مثلاً چوي ته معاملو تنهنجي هٿ ۾ آهي) ۸- اختياري (مثلاً چوي ته جدائي اختيار ڪر) پوءِ ڄاڻڻ گهرجي ته زال جي مطالبي تي مڙس طلاق انهن مٿي بيان ڪيل لفظن سان ڏئي هجي ته قاضيءَ وٽ ان کي سچو نه ڄاتو ويندو، انهن کان سواءِ ٻين لفظن سان طلاق ڏي ته ان کي سچو ڄاتو ويندو ڇاڪاڻ ته انهن الفاظن سان طلاق جي مطالبي جي موت يا جواب ڏيڻ صحيح آهي ۽ انهن سان طلاق جو وقوع يا حڪم ثابت ٿي ويندو آهي. ٻين لفظن جهڙوڪ تقنعي (پردو ڪر) ۽ ذهاب (هلي وڃ) سان مطالبه طلاق جي موت ثابت نه ٿيندي. مٿيون مصنف وڌيڪ لکي ٿو ته زال مڙس کان مطالبو ڪري ته ”مون کي طلاق ڏي.“ ۽ مڙس چوي ته ”وڃي عدت ۾

وبه" پوءِ صفائي پيش ڪري ته منهنجي نيت طلاق جي نه هئي ته قاضي ان جي ان دعويٰ جي تصديق نه ڪندو، ڇاڪاڻ ته زال کي انهن لفظن سان جواب اچي ويو ۽ سندس مطالبي جي پورائي ٿي چڪي. غرض استعمال جي گهڻائيءَ سبب اسان جي علائقي ۾ اهو ڪنايو طلاق لاءِ مشهور آهي ۽ ٻائڻ جو حڪم ان ڪري لڳائجي ٿو ته دراصل عام ماڻهو طلاق ٻائڻ يا طلاق مغلط ڏيندا آهن، طلاق رجعي يعني جنهن ۾ نئين نڪاح کان بغير مڙس زال سان همبستري ڪري ته رجوع ثابت ٿي ويندو آهي، اهو تصور عوام الناس ۾ نه هوندو آهي، والدہ تعاليٰ اعلم (قاضي سيد محمد مقبول شاھ)

منهنجي ناقص ذهن ۾ اها ڳالهه اچي ٿي ته لفظ "جواب" سنڌي سماج ۾ هڪ اهڙي قسم جي ڪنايه لاءِ مروج آهي، جنهن ۾ روڪڻ يا موٽائڻ جي معنيٰ شامل نه آهي، ان ڪري جڏهن اهو لفظ مڙس، زال جي مطالبي جي موت ۾ ڳالهائي ته نيت ضروري نه آهي، بغير نيت جي به ان سان طلاق ٻائڻ واقع ٿيندي پر جيڪڏهن خبر پوي ته پهرئين معنيٰ ۾ طلاق يعني رجعي طلاق ڏني اٿس ته (پوءِ طلاق ٻائڻ ليکي نه ويندي) ٻي صورت ۾ يعني طلاق ٻائڻ جي صورت ۾ نئون نڪاح ڪرڻ ضروري آهي. پوءِ جيڪڏهن ٿي پيرا اهي الفاظ دهرائي ته ان سان طلاق مغلط ثابت ٿي ويندي، يعني عورت ٻي شادي ڪري ۽ ٻيو مڙس به کيس طلاق ڏي، ان کان بعد پهرئين مڙس سان نئون نڪاح ڪري سگهي ٿي. افسوس جو اڳين عالمن جي زماني ۾ تفصيلي عبارتن جي بجاءِ صرف مختصر جواب لکندا هئا، جنهن جي ڪري بعد ۾ مونجهارا پيدا ٿي پيا (قاضي محمد صديق نصرپوري)

(اهوئي جواب صحيح لڳي ٿو، مفتي صاحب کي الله سلامت رکي (مخدوم محمد سلمان)) جيڪڏهن تعصب ڇڏي انصاف جي نظر سان ڏسجي ته هن ۾ شڪ نه آهي ته سنڌواسي لفظ "جواب" کي طلاق ٻائڻ لاءِ استعمال ڪن ٿا ۽ سنڌي محققن، عالمن ان کي طلاق ٻائڻ لاءِ قرار ڏنو آهي. منهنجي علم مطابق هن تحرير جي ظاهر ٿيڻ کان بعد جنهن ۾ مسئلي جي باريڪ صورتن جو جائزو ورتو ويو آهي، ڪنهن به معقول اهل علم اعتراض نه ڪيو آهي، سواءِ ڪن سطحي حضرات جي جن مسئلي تي گهرو غور ڪر نه ڪيو آهي. ڪي اعتراض ڪن ٿا ته سنڌي ماڻهو لفظ جواب کي "ڇڏڻ" جي معنيٰ ۾ استعمال ڪن ٿا... پوءِ ان "ڇڏڻ" مان هريرو "طلاق رجعي" مراد وٺڻ صحيح نه آهي، جيئن ان شخص کان ڳجهو نه آهي، جيڪو هتان جي ماڻهن جي زبان کان واقف آهي. ان سلسلي ۾ ٻيو اعتراض اهو ڪيو وڃي ٿو ته "جواب" لفظ جي لفظي معنيٰ "ڪٽڻ" آهي يا نه؟ ماڻهن کي اها ڄاڻ ئي نه آهي... پر دراصل اهو تڪلف اجايو آهي، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن "ماڻهن" مان مراد سنڌي آهن ته پوءِ بيشڪ اهي چڱيءَ طرح ڄاڻن ٿا مطلق الفاظ مفيد معنائن ۾ استعمال ٿيندا آهن. ان ڪري شرح ضروري جي حوالي سان اعتراض ڪرڻ ڪيئن صحيح ٿي سگهي ٿو ته ڪلام جو حقيقي مقصد ماقبل مان ظاهر ٿيندو آهي؟ ڇاڪاڻ ته "جواب" کي جواب ان ڪري چئجي ٿو ته اهو لفظ سوال جي سبب پيدا ٿيندڙ تڪرار يا اختلاف جي حالت بابت واقع ٿيندڙ شبيهي کي ختم ڪندڙ آهي. هڪ اعتراض هن ڏس ۾ اهو ڪيو وڃي ٿو ته ماڻهن کي رجعي يا ٻائڻ طلاق جو فرق ئي معلوم نه هوندو آهي... ان جو آسان جواب آهي ته ماڻهن جي ناواقفيت يا جهالت شريعت جي احڪامن جي لاءِ بنياد نه ٿيندي آهي. اهو به چيو وڃي ٿو ته لفظ "جواب" جون معنائون گهڻيون آهن. پر اوهان ڄاڻو

ٿا ته جڏهن زال جي مطالبي جي موت ۾ مڙس اهو لفظ ڳالهائي ته طلاق بائن لاءِ صريح هوندو آهي. پوءِ معروضي ۽ حقيقي حالت کي نظر انداز ڪري، ان جون ٻيون معنائون مراد ڪيئن وٺي سگهجن ٿيون؟ اعتراض ڪندڙ هن دليل کي به عجيب قرار ڏئي ٿو ته ”جواب“ جي لفظي معنيٰ ڪٿڻ آهي... پر ان حقيقت تي غور ڪرڻ جي بجاءِ هروڀرو اڪيون بند ڪري اهو به غلط اعتراض ڪيو آهي. اعتراض ڪندڙ اهو به چوي ٿو ته اڄوڃا سنڌي عوام عربي الفاظ جي معنائن کان اڻ ڄاڻ آهن. سوال اهو پيدا ٿئي ٿو ته جيڪڏهن ڪو سنڌي چوي ته ”انت بائن“ ۽ ان جي معنيٰ نه ڄاڻي ته ڇا معترض جي چوڻ مطابق طلاق واقع نه ٿيندي؟ ۽ ان جي جهالت کي عذر ڄاتو ويندو؟ معترض چوي ٿو ته طلاق لاءِ الفاظ صريح هجن يا ڪنار يا جا-حالا ڪ اسين تفصيل سان ڄاڻائي چڪا آهيون ته عربي الفاظ بڻه ۽ بڻه جي معنيٰ سنڌي لفظ ”جواب“ ۾ موجود آهي، پر زال جي تقاضا جي موت ۾ اهو لفظ ڳالهائڻ سبب ان جي معنيٰ ۾ انهن لفظن کان به وڌيڪ تاڪيد شامل آهي، ان ڪري ان سان طلاق بائن واقع ٿئي ٿي، جيئن بحواله شرح الوقايع بيان ٿيو. پڻ چوي ٿو ته اهڙي معاملي جو نيسرو مفتي صاحب ڪري ته ديانه جي تقاضائن کي سامهون رکي يعني ظاهري فقهي اصولن کي هڪ طرف رکي ۽ قاضي نيسرو ڪري ته اهو ظاهري فقهي ضابطن مطابق فيصلو ڪري. سوال اهو پيدا ٿئي ٿو ته جڏهن قاضيءَ جو ڪم آهي ته فقهي ضابطن مطابق فيصلو ڏي ۽ اهو وري مفتيءَ کان پڇي ته هن بابت ڪهڙو شرعي حڪم آهي ته مفتي ان کي مسئلي جو ڪهڙو حل ٻڌائي؟ ظاهر آهي ته مٿس لازم آهي ته سوال موافق جواب ڏي. البت جيڪڏهن جنهن شخص کي اهو واقعو پيش آيو آهي، اهو بذات خود مفتيءَ کان مونجهاري جو حل طلب ڪري ته پوءِ بيشڪ ”ديانه“ جي تقاضن کي به سامهون رکندو. بحر ۾ آهي ته مفتي ديانه مطابق ۽ قاضي ظاهري فقهي نصوص مطابق فيصلو ڏي. هن مشڪل جو اهو ئي جواب مون کي سمجهه ۾ آيو آهي، جيتوڻيڪ طبيعت نٿي گهري ته وڌيڪ ڪوجنا ڪجي والده اعلم بالصواب. فاضل عالم دين سيد مقبول احمد، مخدوم عبدالرحمن ۽ طالب علم محمد صديق نصريوريءَ انصاف کان ڪم وٺندي هن مونجهاري جي حل ۾ اسان جي علمي معاونت ڪئي آهي، الله انهن کي ڀلو بدلو ڏي. محمد صديق جو اهو چوڻ ته اڳين عالمن جو شان وڏي تحرير لکڻ جو نه هو، ان جو سبب هي آهي ته سندن زماني ۾ جهالت گهٽ هئي، اهي ماڻهو انصاف پسند هئا، ان ڪري ڊيگهه جي ضرورت ئي نه هوندي هئي رڳو مختصر بيان کي ڪافي سمجهندا هئا. هن زماني ۾ گهڻا ماڻهو مقصد کي سامهون نٿا رکن رڳو واهيات اعتراض ۾ مشغول رهن ٿا، ان ڪري مجبورن ڊگهيون تحريرون ۽ گهڻيون وضاحتون ڪرڻيون پون ٿيون. ان ڪري چيو ويو آهي ته علم هڪ ٺڪتو آهي، جنهن کي جاهلن سوالن ۽ جوابن جي صورت ۾ وڌايو آهي، والده اعلم (مخدوم مدظله)

سوال: ڪنهن شخص پنهنجي زال کي طلاق ڏئي پاڻ کان جدا ڪري ڇڏيو. پوءِ کيس راضي ڪري ان سان شرعي نڪاح ڪيائين. کيس اولاد به پيدا ٿيو. پوءِ وري ڪاوڙجي کيس ٻه ڀيرا چيائين ته تون منهنجي زال نه آهين ۽ هيءُ اولاد منهنجو نه آهي. شريعت ۾ ان جو ڪهڙو حڪم آهي بيٺو توجروا.

جواب: سندس ٻه چوڻ ته تون منهنجي زال نه آهين طلاق رجعي آهي، انهيءَ لحاظ سان نيت هڻڻ جي صورت ۾ ٻه طلاقون واقع ٿينديون. جيئن ته هڪ طلاق اڳ به اچي چڪي آهي ان ڪري ٽي

طلاق ثابت ٿي ويون. نيت جي ثبوت لاءِ جيڪڏهن عورت طرفان ٻه معتبر شاهد شاهدي ڏين ته ڪاوڙجي ائين چيو اٿس ته نيت جي تصديق ڪئي ويندي. قاضيءَ کي حق نه آهي ته دستياب دلالت کي نظرانداز ڪري ”اندروني نيت“ جي ڪوجنا ڪري، يعني مڙس تي زور ڏي ته تنهنجي نيت معتبر نه آهي، جيئن موضوع سان وابستہ، مفصل روايتن مان معلوم ٿئي ٿو جن تي عمل آهي، واللہ اعلم.

وسلام عليٰ ابراهيم. مڙس، چوي ته ”تون منهنجي زال نه آهين“ ته نيت هجڻ جي صورت ۾ طلاق واقع ٿي وئي. جيڪڏهن چوي ته ”تون منهنجي زال نه آهين ۽ ائون تنهنجو مڙس نه آهيان.“ ته طلاق اچي وئي، يعني ان ۾ اشارو آهي ته اهي الفاظ طلاق رجعي لاءِ ڪنايو آهن. پر رڳو حالت جي دلالت سبب فيصلي ۾ نيت جي نفیءَ جي تصديق نه ڪئي ويندي، ڇاڪاڻ ته ظاهري دلالت يا ظاهري صورتحال وڌيڪ قوي آهي ۽ نيت اندروني معاملو آهي، جنهن جي تصديق ظاهري حالت ڪري ٿي، ان ڪري نيت شامل هجڻ کي قبول ڪيو ويندو، جيئن عماديہ ۾ آهي. ”فتح مبین حاشیہ مسکين“ ۾ آهي ته ازروءِ قضا طلاق واقع ٿيندي ۽ جيڪڏهن چوي ته منهنجي نيت طلاق جي ئي هئي ته سندس ڳالهه مڃي ويندي (ابراهيم بن حامد ولهاري) اهو جواب حنفي فقه جي ڪتاب يعني فتح القدیر مطابق صحيح آهي، وڌيڪ علم الله جلشانه وٽ آهي (مفتي محمد ابراهيم عفي عنه) ۽ ظاهر آهي ته اهو جائيل ڪنايو ٿين ڪسم مان آهي (نعمت الله عفي عنه) ڪاوڙ سبب ڏنل طلاق بابت فيصلو ڪالعدم نه ٿيندو، ان ڪري جواب صحيح آهي، واللہ تعاليٰ اعلم (عبدالرحمن عفي عنه)

فائدو: رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم کي سندن حياتيءَ ۾ ”يامحمد“ پڪارڻ جائز هو. سندن وصال کان بعد تعظيم خاطر پڪارڻ حرام آهي. شرح شيخ علي قاري ۾ آهي ته ”جائڻ گهرجي ته پاڻ سڳورن جو نالو وٺي ندا سان پڪارڻ منع آهي.“ (مخدوم مد ظله)

فتيهن جو قول آهي ته ڪاوڙجي حالت ۾ نيت جو آخري قسم موقوف يا منسوخ نه ٿيندو ۽ مطالبه طلاق جي موٽ جا ٻه قسم ٻيا به آهن ۽ اهو هي آهي ته حالت جو قربنو شاهد آهي ته مڙس طلاق جي نيت ڪئي آهي، پوءِ جڏهن مڙس نيت جو انڪار ڪري ته شريعت ان کي ڪوڙو چوندي ڇاڪاڻ ته قربنو موجود آهي. ان جو مطلب اهو نه آهي ته ڪنايه جي نيت ۾ ضرورت نه آهي، ڇاڪاڻ ته اها ڳالهه شريعت جي قاعدن جي موافق نه آهي (برجندي شرح مختصر وقايہ متن عينه) واللہ اعلم بحقيقه الحال.

مٿيون جواب صحيح نه آهي. شرح نقايہ ۾ شيخ ابو مڪارم لکي ٿو ته مڙس چوي ته ”تون منهنجي زال نه آهين.“ ته امام ابو يوسف ۽ محمد وٽ مطلق طلاق واقع نه ٿيندي، امام صاحب وٽ جيڪڏهن نيت موجود هجي ته واقع ٿي ويندي. جيڪڏهن چويس ته ”تون منهنجي زال نه آهين“ ته طلاق واقع نه ٿيندي ڀلي نيت ڪري، اهو ئي مختار مذهب آهي. صاحبين وٽ مٿي بيان ڪيل صورت ۾ طلاق جو واقع نه ٿيڻ ظاهر آهي. امام صاحب وٽ مسئلي جي پوئين صورت ۾ طلاق هن ڪري واقع نٿي ٿئي جو طلاق جي نفیءَ جا لفظ تاخير سان ادا ڪري ٿو. ٻي صورت ۾ جيڪڏهن مڙس ڪاوڙ ۾ اهي الفاظ چوي ۽ نيت موجود هجي ته طلاق واقع ٿي ويندي. ”ديانت داري“ جي اصول بابت درمستي ۾ آهي ته طلاق جي سمورن ڪناين ۾ حالات جي اختلاف کي آڏو رکي، ان کي سڄو ڄاتو ويندو.

حالات جو اختلاف ٽن قسمن جو هوندو آهي: ۱- رضاخوشيءَ سان طلاق ڏيڻ ۲- ڪاوڙ جي حالت ۾ طلاق ڏيڻ ۳- زال جي مطالبي جي موت ۾ طلاق ڏيڻ. رهيو معاملي جو از روءَ قضا نبيرو ڪرڻ جو ته ان بابت فتح القدير ۾ شرح مختصر ڪرخيءَ جي حوالي سان آهي ته امام ابوحنيفه جو قول آهي ته هيئن لفظن سان طلاق واقع ٿي ويندي: لاسبيل لي عليك (منهنجي لاءِ توتي رستو نه آهي) تقنعي (پردو ڪر) استبري (حيض کان پاڪ ٿي) اذهبي (هلي وڃ) قومي (اٿي وڃ) تزوجي (وڃي شادي ڪر) لانكاح لي عليك (مون سان تنهنجو نڪاح نه آهي) ڪاوڙ ۾ انهن لفظن وسيلي طلاق ڏي ته سندس قول يا نيت کي سچو ڄاتو ويندو ڇاڪاڻ ته اهي الفاظ دوري لاءِ استعمال ٿين ٿا. ان ڪري جيڪڏهن مڙس زال کي چوي ته ”تون منهنجي زال نه آهين.“ ته اهي الفاظ ويتر وڌيڪ اوليٰ آهن ته انهن ۾ به سندس طلاق جي قول جي تصديق ڪئي وڃي، ڇاڪاڻ ته انهن لفظن جي اها معنيٰ ٿي سگهي ٿي ته هڪ طرف منهنجي زال سڌرائين ٿي، ٻئي طرف ڌارين سان ائين ويهين ٿي ۽ منهنجي حڪم جي نافرماني ڪرين ٿي، اهو زال جو شان ته نه هوندو آهي، بس! منهنجي زال نه آهين. جيئن بهادر کي شينهن چيو ويندو آهي. اهڙي طرح انهن لفظن جي رد ڪرڻ جي معنيٰ به ٿي سگهي ٿي، يعني آئون توکي طلاق نٿو ڏيان ڇاڪاڻ ته تون منهنجي عورت نه آهين جو توکي طلاق ڏيان. جيڪڏهن چونڊڻ پنهنجي قول ۾ ڪوڙو هجي تڏهن به ان لفظ ۾ ان معنيٰ جو احتمال ٿي سگهي ٿو جيئن مسئلي جي سلسلي ۾ بحواله فتح القدير امام صاحب جي دليل مان ظاهر ٿئي ٿو. معلوم ٿيو ته انهن ماڻهن جو قول به غلط آهي جيڪي ان کي ٽيون قسم ڄاڻائين ٿا، بس خوب غور ڪر.

اهو به سمجهڻ گهرجي ته انهن لفظن سان طلاق رجعي جي واقع ٿيڻ جي باري ۾ اختلاف آهي (الدر المنتقي) النهر ۾ آهي ته طلاق رجعي واقع ٿيندي، پر الدرغيره ۾ آهي ته طلاق بائن واقع ٿيندي. تنهن ڪري مسئلي ۾ ترجيح جو ثبوت موجود هجي ته ان جي رجعي طلاق هئڻ جي فتويٰ ڏيڻ گهرجي ۽ اها ڪنهن تحقيق نه ڪئي آهي. چوٿين ڳالهه يعني ”الله ۽ ٻانهي جي درميان معاملات“ (ديانة) جي باري ۾ منع الغفار ۾ آهي ته اهڙو نبيرو مفتي ڪري ته فتويٰ هن طرح ڏي ته ان طرح مڙس حائن نه ٿيو، يعني قسم نه پڳائين، پر قاضي نبيرو ڪري ته حائن ٿيڻ جو فيصلو ڏي. ساڳيءَ طرح تلويح ۾ به آهي. الدر المنتقي جي حوالي سان مٿي بيان ٿي چڪو ته سڀني ڪنهن جي الفاظن ۾ ڏنل طلاق بابت مڙس جي نيت جي تصديق ڪئي ويندي. غرض معاملي جو دارومدار مڙس جي نيت تي آهي ۽ تصديق نه ڪرڻ جو معاملو به قاضيءَ جي حوالي ڪرڻ گهرجي، جيڪا سندس راءِ هجي. هريروجيڪڏهن ان کي مڏي چريءَ سان جدا ڪن ته ٻي ڳالهه آهي، آئون ان معاملي ۾ نيت کان سواءِ بلڪ نيت سان به ٽن طلاقن جو قائل نه آهيان، واللہ تعاليٰ اعلم (ڪتبہ العلامة محمد عثمان متعلوي عفي عنه)

”تو زن من نيسستي“ (تون منهنجي زال نه آهين) ۽ ”توزن من نشه“ (تون منهنجي زال ناهين) ٻئي مترادف ۽ هڪجهڙا جملا آهن. پسندیده قول مطابق ان سان طلاق واقع نه ٿيندي ڇاڪاڻ ته نيت شامل ڇو نه هجي جيئن متانه ۽ خلاصه ۾ آهي. شرح ابو مڪارم ۾ به ساڳيءَ طرح آهي. انهن لفظن سان صاحبين جي برخلاف امام صاحب وٽ نيت جي موجودگيءَ ۾ رجعي طلاق واقع ٿيندي

آهي، جيئن ڪنڌن الدقائق ۾ آهي. بحر ۾ آهي ته اهو امام ابوحنيفه جو قول آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ نئين طلاق جي گنجائش موجود آهي، جيئن مڙس انڪار ڪري ته منهنجي نيت طلاق جي نه هئي ته زال سان رجوع ڪري سگهي ٿو. صاحبين چون ٿا ته طلاق واقع نه ٿيندي جيتوڻيڪ نيت ڪري ڇاڪاڻ ته ڪوڙو آهي. امام صاحب نيت جو قيد هن سبب جي ڪري رکيو آهي ته ان کان سواءِ بااتفاق طلاق واقع نه ٿيندي آهي، ڇاڪاڻ ته الفاظ ڪنايه جا آهن. واضح هجي ته دلالت جي حالت قائم مقام اتي هوندي آهي، جتي رد ڪرڻ، الزام هڻڻ ۽ فقط جواب ڏيڻ سبب صلح جي گنجائش نه هجي ۽ اسين بيان ڪري چڪا آهيون ته مڙس طرفان زال کي جواب ڏيڻ بعد جوڙي ۾ مصالحت ۽ راضيي جي گنجائش ان وقت ممڪن آهي، جڏهن ٽن لفظن سان طلاق ڏي ۽ هيءُ لفظ انهن منجهان نه آهي، ان ڪري اشاري لاءِ ان ۾ نيت شرط آهي ته اها دلالت الحال آهي. فاضل مفتي لکي ٿو ته ”طلاق واقع ٿي ويندي...“ ۽ اشارتاً ٻڌائي ٿو ته انهيءَ ڪنايه جي لفظ سان طلاق رجعي واقع ٿيندي. معراج الدراية ۾ آهي ته جيڪڏهن مڙس نڪاح جو ٺي انڪار ڪندي چوي ته مون تو سان شادي نه ڪئي آهي ته ان سبب جي ڪري جدائي واقع نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته ان کي فسخ تي محمول ڪرڻ مشڪل آهي ۽ ان کي طلاق جو ڪنايو به نٿو چئي سگهجي، جو منجهس مشابهت نه آهي ڇاڪاڻ ته انڪار معنيٰ عقد جي نفي آهي ۽ طلاق عقد جي نفي نه پر ان کي ختم ڪري ٿي ۽ طلاق جي ثابتي اضمار يعني تصوراتي طريقي سان نه پر علي الاعلان ٿيندي آهي ۽ جيڪڏهن هن طرح چوي ته ”تو سان شادي نٿو ڪريان ڇاڪاڻ ته توکي طلاق ڏني چڪو آهيان.“ ته اهو قول صحيح نه ٿيندو. ان جي ڀيٽ ۾ نيت ڪري هن طرح چوي ته ”منهنجو ۽ تنهنجو نڪاح نه آهي“ - ”تون منهنجي زال نه آهين“ - ”مان تنهنجو مڙس نه آهيان.“ ته امام ابوحنيفه جي قول مطابق طلاق واقع ٿي ويندي، ڇاڪاڻ ته اهڙي طلاق ۾ ارادي کي داخل هوندو آهي، جيئن مسبوط ۽ ذخيره ۾ ان طرف اشارو آهي (مخدوم مدظله)

فائدو: نيت ڪري زال کي چوي ته لسٽ لي بامراة ”تون منهنجي زال نه آهين“ ته طلاق واقع ٿيندي ۽ جيڪڏهن نيت ڪري چوي ته ”تون زال منهنجي ناهين.“ ته طلاق واقع نه ٿيندي. ٻنهي جملن ۾ هڪ فرق آهي. پهرئين جملي ۾ اضمار يعني اخفاء يا راز جي معنيٰ آهي جيئن معراج ۾ آهي ته ان جي معنيٰ آهي ته ”يعني (هينئر) تون منهنجي زال نه آهين، ڇاڪاڻ ته توکي طلاق ڏني چڪو آهيان.“ علم نحو مطابق لفظ ”ليس“ واري جملي ۾ معنيٰ حال جي هوندي آهي. مثلاً چئجي ته ليس زيد قائما ته معنيٰ ٿيندي ته زيد هينئر ناهي بيٺو. اهوئي جمهور جو مذهب آهي (مولوي جامي، الفوائد الجاميه) هي به چيو ويو آهي ته ليس ۾ جملي جي مضمون جي مطلق نفي مراد هوندي آهي. ان اعتبار سان جملي جي معنيٰ ٿيندي ته هينئر تون منهنجي زال نه رهي آهين. جڏهن ته پهرئين جملي ۾ ليس (نه آهي) جو لفظ نه آهي، ان ڪري ان جي معنيٰ ٿيندي ته تنهنجو منهنجو ڪڏهن زال مڙس جو تعلق ٿي نه رهيو آهي ته پوءِ طلاق ڏيڻ جو سوال ئي پيدا ڪيئن ٿيندو؟ (مخدوم مدظله)

سوال: ڪنهن شخص پنهنجي زال کي ٽي صريح طلاقون ڏنيون پوءِ مفتي صاحب فتويٰ ڏني ته ان عورت کان ارڪان ۽ فرائض اسلام، نماز وغيره پڇيا وڃن جيڪڏهن نه ٻڌائي سگهي ته مرتده آهي ۽ مڙس خود بخود جدا ٿي ويندو ۽ ان تي ٽي طلاقون واقع نه ٿينديون. ان صورتحال ۾ مسلمات مذڪوره

ٻئي مڙس سان نڪاح ڪرڻ کان سواءِ پهرئين مڙس تي حلال ٿيندي يا نه؟ ڇا مفتي صاحب کي اهڙي فتويٰ کان روڪي سگهجي ٿو يا نه بينوا توجروا.

جواب: اها پڌري جهالت آهي جيئن عالمن وضاحت ڪئي آهي. متان ۾ بحواله جامع الفصولين آهي ته ڪي جاهل ٽن طلاق واري عورت بابت چون ٿا ته سندس ايمانيت جي پرڪ ضروري آهي. جيڪڏهن منجهس ايماني وصفون نه هجن ته اصل کان ئي ان جي نڪاح کي باطل قرار ڏبو. اهو چوڻ بالڪل باطل آهي ڇاڪاڻ ته دارالاسلام جي رهاڪو مؤمنياڻي آهي. جيڪڏهن انهن وصفن جو اظهار ضروري هجي ته پوءِ جنهن جي زبان اهڙي اظهار ۽ اقرار تي قادر نه آهي ان جو ”امتحان“ ڪيئن وٺبو؟ الا براهيمشاهيه ۾ بحواله ملقط آهي ته زال کان اسلام جا اوصاف پڇي، پوءِ اها ناواقفيت جو اظهار ڪري ۽ مڙس ان کي ان کان اڳ طلاق ڏي ته ان جو نڪاح صحيح آهي ۽ ظاهري لحاظ سان ان جي اسلام جي شاهدي ڏيبي ۽ ان تي ٽن طلاق جو ڳاڻاڻو پورو ڪبو. اهڙي فسادي مفتيءَ کي روڪڻ جائز آهي، جيڪو ماڻهن کي حيله سيکاري ٿو، تان ته فساد کي پنڄو ڏجي. هدايه ۾ آهي ته عام ماڻهن جي تڪليف ختم ڪرڻ لاءِ جاهل حڪيم، حيلي سيکاريندڙ مفتي، مڪار مفلس کي روڪڻ جائز آهي. درمختار ۾ آهي ته حيلي سان مڙس کان ورغلائيندڙ ۽ زڪواة معاف ڪرائيندڙ مفتيءَ کي روڪجي. ايضاح ۾ آهي ته امر بالمعروف ۽ نهی عن المنکر هيٺ تنهي قسم جي ماڻهن کي روڪڻ ضروري آهي، جنهن ۾ حيله باز مفتي به شامل آهي.

سوال: وارث جي اجازت کان بغير هي جي آڙ ۾ عورت سان شادي ڪيائين، پوءِ ان کي ٽي طلاقون ڏنائين. وري ان زال کي ٻئي مڙس سان شاديءَ کان سواءِ حلال ڪرڻ گهري ٿو. شرعي طريقي موجب سنڌ ۾ حلالو وڏي مصيبت آهي. ڇا شافعي عالم کان قائمقام قاضيءَ جي صورت فيصلو وٺي سگهجي ٿو؟ حالانڪ اهو درمختار جي وضاحت مطابق غير اسلامي طريقو آهي. جيڪڏهن شافعي مذهب جو عالم نه هجي ته ڇا حنفي قاضي شافعيءَ مسلڪ جي تقليد ڪري سگهي ٿو يا ڪنهن کي ان جي تقليد جو حڪم ڪري سگهي ٿو. يا مقلد حنفي زال مڙس کي شافعي عالم کان فيصلو وٺڻ جي رغبت ڏي؟ وضاحت سان بيان ڪريو. جيڪڏهن عورت باپرده آهي، جيڪا مردن آڏو نٿي اچڻ گهري ته ڇا وڪيل مقرر ڪري سگهي ٿي؟ جيڪڏهن نه ته قاضيءَ وٽ ڪيئن معاملو ڪڍي وڃي؟

جواب: شافعيءَ کي حنفي قاضيءَ جو نائب مقرر ڪرڻ خصوصاً هن مسئلي ۾ جيتوڻيڪ صحيح آهي، جيئن شرح وقايع مان معلوم ٿئي ٿو ته اسان جي عالمن جڏهن ضرورت محسوس ڪئي ته جيڪو مڙس مفقود الخبر يعني غائب آهي، ان جي زال کي ان کان جدا ڪرائجي، ڇاڪاڻ ته اها زال گهر جون ضرورتون هميشه قرض سان پوريون نٿي ڪري سگهي ۽ نه ئي ان عورت کي اهڙو مرد سجهي ٿو جنهن کان سدائين قرض وٺي گذران ڪري. پڻ مڙس (جي ملڪيت يا سندس مائٽن کان) اخراجات زبردستي وٺڻ به ممڪن نه آهي. انهيءَ بحراني صورتحال ۾ عالمن مناسب چاتو ته شافعي مذهب جي عالم کي مقرر ڪجي جيڪو منجهن جدائي ڪرائي. ان عبارت ۾ نظريه ضرورت تحت شافعي مذهب جي عالم کي حنفي قاضيءَ جو نائب مقرر ڪرڻ جائز قرار ڏنو ويو آهي. پر ڇا اهڙو فيصلو نافذ

العمل به ٿيندو يا نه؟ دراصل معتزلين وٽ ائين ڪرڻ جائز آهي ۽ اهل سنت وٽ ناجائز آهي، جيئن قهستانيءَ ۾ آهي ته معتزلين جو قول آهي ته حق هڪ کان وڌيڪ مذهبن ۾ آهي، ان ڪري اهي عام ماڻهوءَ کي اختيار ڏين ٿا ته جنهن جي به چاهي پيروي ڪري، پر حنفي مذهب موجب حق صرف حنفييت ۾ محدود آهي، ان ڪري عام ماڻهو لاءِ هڪ امام جي پيروي ڪافي آهي. جواهر الفتاويٰ مان به ان جي تائيد ٿئي ٿي. جيڪو لکي ٿو ته جڏهن هڪ شخص غور ڪري هڪ مذهب ۽ مسلڪ کي ترجيح ڏي، هڪ امام کي برحق ڄاڻي ته ان لاءِ ٻين جو قول باطل آهي ۽ ان لاءِ ٻين جي قول تي عمل ڪرڻ جائز نه ٿيندو. عام ماڻهوءَ مان مراد غيرمجتهد آهي جيئن عقد الفرائد ۾ آهي ۽ مقلد لاءِ بني امام جي تقليد جائز نه آهي (جواهر الفتاويٰ) قنبر ۾ آهي ته مقلد قاضي پنهنجي مذهب خلاف فيصلو ڪري ته نافذ نه ٿيندو. درمختار ۾ آهي ته قاضي مشهور مذهب جي مخالفت ۾ فتويٰ ڏي ته اصح قول مطابق نافذ نه ٿيندو. البته مجتهد حنفي پنهنجي مذهب خلاف اجتهاد ڪري سگهي ٿو، پر ان جو فيصلو نافذ نه ٿيندو. جواهر الفتاويٰ ۾ آهي ته مجتهد هڪ يا وڌيڪ مسئلن ۾ پنهنجي مذهب جي خلاف ڪتاب الله ۽ سنت رسول الله صلي الله عليه وسلم جي روشنيءَ ۾ پنهنجي مذهب جي خلاف ورزي ڪري ته مٿس ملامت ۽ ميار نه آهي. ساڳي ڳالهه جامع الفصولين ۾ به آهي.

توهان کي اها به خبر آهي ته هن زماني ۾ مجتهدن جو وجود نه آهي. ان ڪري درمختار ۾ آهي ته غيرمجتهد قاضي پنهنجي مذهب خلاف ڄاڻي وائي فيصلو ڪري ته عالمن جي اتفاق سان نافذ العمل نه ٿيندو. غرض ته هن زماني ۾ اهڙو حنفي مجتهد عالم نه آهي جيڪو شافعي مذهب موافق اجتهاد ڪري ۽ نه وري هبي جي لفظ سان نڪاح ٿيندو آهي. اهڙيءَ ريت وارث کان سواءِ به نڪاح نه ٿيندو آهي قدوريءَ ۾ آهي ته مقلد کي ان ڪري قاضي مقرر ڪيو ويو آهي ته هو ابوحنيفه رح بهي مذهب مطابق فيصلو ڪري، ان ڪري کيس سندس مخالفت ڪرڻ جو حق نه آهي. ٻين ڄاڻائي ٿو ته خواهشات سبب پنهنجو مذهب ڇڏڻ باطل آهي. هن مسئلي جو جواب مون تي اهو ظاهر ٿيو آهي، والله اعلم بالصواب.

خلع (۱) جوييان

سوال: مڙس پنهنجي زال لفظ بيع سان ڌارئي کي وڪڻي ڏني ۽ مال وٺي ان جي حوالي ڪري ڇڏي. عورت عدت گذاري ٻئي مرد سان خوشيءَ سان شادي ڪئي ۽ ڪافي وقت وٽس رهي ۽ ان مان اولاد به ٿيس. هاڻي پهريون مڙس خلع جي اقرار ۽ مال وٺڻ جي باوجود چوي ٿو ته مون کي مسئلي جي شرعي نوعيت بابت خبر نه آهي، ڇاڪاڻ ته آئون جاهل ماڻهو آهيان، ان ڪري منهنجو نڪاح قائم آهي. اهو چئي ٻئي مڙس کان زال ٽري ورتائين. ڇا مال جي بدلي ۾ لفظ بيع سان خلع ڪرڻ صحيح آهي؟ خلع جي گفتگو ڌارئي ۽ مڙس جي درميان ٿئي ته ڇا ان ڌارئي جو ان معاهدي کي قبول

(۱) ڪنهن سبب جي ڪري زال مڙس جو نياھ نٿو ٿئي. مڙس طلاق به نٿو ڏئي. تڏهن زال مڙس کي چوي ته مون کان هيٺري رقم وٺ يا جيڪو مهر منهنجو تنهنجي ڌمي آهي ان جي بدلي ۾ منهنجي جند ڇڏ ۽ مڙس ائين ڪري ته شريعت ۾ ان کي خلع چئجي ٿو (مترجم)

ڪرڻ شرط آهي، جيئن فصول العماديءَ ۾ آهي؟ جيڪڏهن مڙس چوي ته بوقت خلع منهنجي نيت طلاق جي نه هئي ته ڪناب به سان خلع ڪرڻ ۾ نيت ۽ دلالت حالت شرط کان سواءِ مال جو معاوضو ذڪر ڪرڻ شرط آهي جيئن هدايه ۾ آهي؟ مال وٺڻ ۽ خلع ڪرڻ جي باوجود سندس نيت نه ڪرڻ کي ازروءِ قضاء يا ديانه قبول ڪيو ويندو يا نه؟ وضاحت سان بيان ڪريو.

جواب: لفظ ”بيع“ سان خلع ڪرڻ صحيح آهي ڇاڪاڻ ته اهو ان جي معنيٰ ۾ شامل آهي. درمختار ۾ آهي ته خلع نالو آهي نڪاح جي ملڪيت کان دستبردار ٿيڻ جو خلع يا ان جي هر معنيٰ لفظ سان. تان ته ان ۾ بيع، براءت ۽ وڪري جا الفاظ به داخل ٿي سگهن، ڇاڪاڻ ته اهي به انهيءَ لفظ وانگر آهن، جيئن صغريٰ ۾ ان کي صحيح چيو ويو آهي. عالمگيريءَ ۾ به ساڳيءَ طرح آهي. پڻ لکي ٿو ته مڙس زال کي چوي ته مون تنهنجي نفس کي وڪيو پوءِ اها چوي ته مون خريد ڪيو ته ان سان طلاق بائن واقع ٿي ويندي (قاضي خان) بحر ۾ آهي ته خلع جي رقم ڌارڻي کان وٺي معاملو طئي ڪرڻ صحيح آهي. ان ڪري زيربحث معاملي ۾ عورت کان نه پوڌارڻي کان ئي رقم وٺي. بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن مڙس ۽ ڌارڻي جي درميان خلع ٿئي ۽ رقم نقد نه هجي ته معاملي کي قبول ڪرڻ جواختيار عورت کي آهي ۽ جيڪڏهن رقم جي ضمانت اجنبي کڻي ته عورت جي نسبت به اجنبي لاءِ ٿيندي. ڪناب به الفاظ سان خلع ۾ نيت شرط آهي، بشرطيڪ مال جي بدلي جو ذڪر نه هجي. جيڪڏهن بدلي جو ذڪر آهي ته ان سان طلاق بائن واقع ٿيندي، ڇاهي نيت موجود نه هجي.

بحر ۾ آهي ته ان لفظ سان ۽ مال جي بدلي ۾ طلاق ڏي ته طلاق بائن واقع ٿي ويندي. ان کي مطلق بيان ڪيو اٿس، يعني بغير بدلي جي طلاق ڏي ته اها به ان حڪم ۾ شامل آهي. جيڪڏهن خلع، بيع يا براءت جي لفظن سان طلاق ڏي ۽ نيت نه ڪري پر مال جو شرط ذڪر ڪري (تڏهن به ساڳيو حڪم آهي) بدلوذڪر نه ڪري ته اهي الفاظ ڪنابن ۾ شامل ٿيندا، ان صورت ۾ دارومدار چونڊڻ جي نيت ۽ طلاق جي مطالب جي موت ني آهي. غرض ته خلع جي معاملي ۾ معاوضو بيان نه ڪري ته ان ۾ نيت جو هجڻ شرط آهي، مگر بيع ۾ نيت شرط نه آهي، جيئن بحر ۽ درمختار ۾ آهي. جيڪڏهن مڙس چوي ته انهن مٿين ٻنهي لفظن جي ڳالهائڻ ۽ بدلو ذڪر ڪرڻ جي باوجود مون طلاق جو ارادو نه ڪيو هو ته قاضي ان کي سچو نه ڄاڻي. ديانه ان جي قول جي تصديق ڪئي ويندي (بحر) جامع الفصولين ۾ آهي ته جيڪڏهن چوي ته مون تو کي هزار درهمن جي عوض ۾ آزاد ڪري ڇڏيو پوءِ چوي ته منهنجي نيت طلاق جي نه هئي ته کيس سچو شمار نه ڪبو، ڇاڪاڻ ته مال وٺڻ ۽ ان جي گهرڻ جو مطلب ئي نڪاح جي استحقاق کان دستبرداري ڪرڻ آهي. توهان کي معلوم ٿي چڪو ته خلع لفظ بيع سان هجي ته نيت کي اعتبار نه آهي ڇاهي مال جو ذڪر نه ڪري جيئن البحر ۾ آهي. هن مسئلي ۾ به اها ئي صورت آهي، جيتوڻيڪ چوي ته مٿين خلع ۾ منهنجي نيت طلاق جي نه هئي. اهو به ڄاڻڻ گهرجي ته ”خلع ڪنابات آهن.“ پر اهو حڪم تڏهن آهي جڏهن معاوضو ذڪر نه ڪري ۽ بيع جي بجاءِ الفاظ به خلع ۽ براءت جا هجن، جيئن بحر جي حوالي سان گذريو، والله اعلم.

مسئلو: جيڪڏهن مڙس چوي ته پاڻ کي خريد ڪرين ٿي؟ زال چوي ته خريد ڪير ته انهن لفظن

سان خلع ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته مڙس جي ڪلام جو مطلب آهي ته مون توکي وڪيو (حمادي) هي به چيو ويو آهي ته مڙس کان پڇجي ته سندس مقصد ڪهڙو هو، ان کان سواءِ خلع مڪمل نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ان جي معنيٰ هي به ٿي سگهي ٿي ته انهيءَ ڏيئي لپتيءَ بابت صرف پڇا ڪئي آهي، ان صورت ۾ خلع مڪمل نه ٿيندو. جيڪڏهن سندس ارادو اهو هجي ته تون منهنجي طرفان اها پيشڪش قبول ڪرين ته مون ته اڳ ئي معاملو طي ڪري ڇڏيو آهي ته پوءِ خلع تمام ٿي ويندو (جامع الفصولين)

عدت (۱) جو بيان

سوال: ذمي عورت اسلام قبول ڪري ته ان تي عدت لازم آهي (عيني وغيره) ۽ جيڪڏهن مڙس ان کي طلاق ڏي ته ان تي عدت لازم نه آهي (ڪنز- وقايه- قنابه ۽ هدايه وغيرها) فتح القدير ۾ آهي ته مڙس چاهي مسلمان هجي يا اهل ڪتاب منجهان هجي، عورت لاءِ اهو حڪم آهي، فرق واضح فرمايو بيٺو توجروا.

جواب: اقول و بالله التوفيق، پهرئين صورت ۾ نومسلمه تي عدت هن ڪري لازم آهي جو انهيءَ اسلام قبول ڪري پاڻ تي اسلام جا حڪم لاڳو ڪيا آهن (الفراند) ساڳيءَ طرح بحر ۽ محيط سرخسي وغيره ۾ به آهي. ٻي صورت ۾ زال به ذمي ۽ طلاق ڏيندڙ به ذمي يعني غيرمسلم آهي، ان ڪري ان تي اسلام جا حڪم لازم يا لاڳو نٿا ٿين، انهيءَ ڪري ٻنهي جو حڪم به جدا جدا آهي. فتح القدير جي حوالي سان نقل ڪيل قول جيڪڏهن عام مڙس لاءِ آهي، جيئن بظاهر معلوم ٿئي ٿو ته پوءِ صحيح نه آهي، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن مڙس مسلمان آهي ته زال تي عدت لازم آهي، اهو اتفاقي مسئلو آهي. بحر ۾ آهي ته ذميءَ جو قيد هن ڪري لڳايو اٿس ته جيڪڏهن مسلمان ذمي عورت کي طلاق ڏي يا وفات ڪري ويو ته ان تي عدت لازم آهي، اهو اتفاقي مسئلو آهي. ڇاڪاڻ ته اهو ان جو ان عورت تي حق آهي، جنهن جو اهو مسلمان مڙس اعتقاد رکندڙ هو (فتح القدير) هدايه ۾ آهي ته مشرڪن مان ڪنهن جي نڪاح ۾ هجي، ان ۾ اشارو آهي ته ذمي عورت جو مشرڪ مڙس مري ته ان تي عدت نه آهي.

درمختار ۾ آهي ته ذمي زال جو مسلمان مڙس کيس طلاق ڏي يا گذاري وڃي ته ان تي عدت لازم آهي. عالمن جو ان تي اتفاق آهي، ڇاڪاڻ ته مسلمان ان جو اعتقاد رکندو آهي پر جيڪڏهن ان جي مڙس مان مراد عام مرد هجي جيڪو ڪافر به ٿي سگهي ٿو ته پوءِ صحيح اهو آهي ته ڪافر مڙس جي ڪري سندس ذميءَ زال تي عدت نه آهي، جنهن جي تائيد فتح القدير جي عبارت مان به ٿئي ٿي ته جيڪو لکي ٿو ته ”جڏهن ذمي عورت کي ذمي مڙس طلاق ڏي ته ان تي عدت لازم نه آهي.“ پوءِ جيڪڏهن انهيءَ عورت سان مسلمان يا ذمي هڪدم طلاق کان پوءِ شادي ڪري ته جائز آهي. سبب

(۱) شادي شده زال جو مڙس مري وڃي، يا ان کي طلاق ڏي ته ٻي شادي ڪرڻ کان اڳ چار مهينا ڏهه ڏينهن يا ٽي حيض انتظار ڪري ۽ سوڳ ۾ ويهي ان کي ”عدت“ چئجي ٿو. هر هڪ عدت جي مدت جدا جدا آهي (مترجم)

ظاهر آهي ته ذمي مرد ذمي عورت کي طلاق ڏئي ٿو ته ان تي عدت نه شريعت جي طرفان آهي ۽ نه مڙس جي طرفان، ان ڪري مسلمان سائس شادي ڪري ته جائز آهي ڇاڪاڻ ته اهو نڪاح عدت ۾ نه آهي. ان سوال جو اهڙو جواب مون تي الله الملڪ المتعال جي باجهه سان واضح ٿيو، والله اعلم.

مسئلو: جيڪا زال حمل سان هجي ان جي عدت ٻار ڄڻ آهي. جيڪڏهن عورت چوي ته منهنجو حمل ڪري پيو آهي ته ان جي ڳالهه قبول ڪئي ويندي ۽ مڙس چاهي ته ان کان قسم وٺي سگهي ٿو (بحر) الحصر ۾ آهي ته جيڪڏهن ذمي عورت اسلام قبول ڪري پر مڙس انڪار ڪري ته ان عورت تي عدت لازم آهي. اهو اتفاقي مسئلو آهي.

سوال: محيط ۾ آهي ته طلاق ۽ موت جي عدت ۾ هي فرق آهي ته موت جي عدت کان اڳ نڪاح جائز آهي پر همبستري ڪرڻ حرام آهي پر طلاق جي عدت پوري ڪرڻ کان اڳ نڪاح جائز نه آهي. ڇا اها روايت صحيح آهي؟ حالانڪ قرآن شريف ۾ آهي ته ولا تعزموا عقدة النكاح حتي يبلغ الكتاب أجله (جيستائين عدت پوري نه ٿئي تيستائين نڪاح جو پيغام نه ڏيو) پوءِ هن روايت جو مطلب ڇا آهي؟ بينوا تجروا

جواب: اها زباني يا ورقي روايت ضعيف آهي ان تي اعتماد نٿو ڪري سگهجي ۽ حق اهو آهي ته عدت طلاق جي هجي يا عدت وفات جي هجي، ان جي پوري ٿيڻ کان اڳ ان عورت سان نڪاح ڪرڻ جائز نه آهي. خزانة ۾ آهي ته ٻئي جي زال ۽ عدت واريءَ عورت سان شادي ڪرڻ جائز نه آهي. ظاهر آهي ته ”عدت“ جيئن ان عورت تي لازم آهي جنهن کي طلاق ڏنل هجي، اهڙي طرح جنهن جو مڙس وفات ڪري وڃي، ان تي به عدت لازم آهي. واضح هجي ته جيڪڏهن عورت آزاد آهي ۽ ان جو مڙس گذاري وڃي ته ان جي عدت چار مهينا ڏهه ڏينهن آهي ڇاڪاڻ ته قرآن شريف ۾ آهي ته: والذين يتوفون منكم و يذرون ازواجا يتربصن بانفسهن اربعة اشهر و عشرا (توهان مسلمانن مان جن عورتن جا مڙس وفات ڪري وڃن، اهي چار مهينا ڏهه ڏينهن عدت ڪن) ڏينهن سان گڏ ان ۾ راتيون به داخل آهن. ان ۾ امام اوزاعيءَ جي قول جو رد آهي، جيڪو چوي ٿو ته اهڙي عورت جي عدت چار مهينا ۽ ڏهه راتيون آهن. پوءِ ڏهين رات گذاري ان تاريخ جي ڏينهن شادي ڪري ته ان وٽ ائين ڪرڻ جائز آهي. جڏهن ته عالمن جي اتفاق موجب ائين جائز نه آهي. اهو مسئلو به هن نظريه جي ثابتي پيش ڪري ٿو ته عدت دوران نڪاح ناجائز آهي. بحر ۾ آهي ته خلوت کان پوءِ طلاق ڏنل تي احتياطاً عدت آهي ۽ هدايه ۾ آهي ته مسئلي جي سڀني صورتن ۾ مٿس عدت احتياطاً ۽ استحساناً واجب آهي. قدوري ان جي تشريح ۾ ڄاڻائي ٿو ته جيڪڏهن مانع شرعي هجي ته عدت واجب ٿيندي (مثلاً روزي سان هجي) جيڪڏهن منع جو حقيقي سبب هجي مثلاً زال بيمار يا ننڍي آهي ته (عدت) واجب نه آهي ڇاڪاڻ ته (اولاد ٿيڻ جو) حقيقي امڪان موجود نه آهي. درمختار ۾ آهي ته (زال مڙس جي خلوت جي) سمورين صورتن ۾ زال تي عدت احتياطاً واجب آهي. چيو ويو آهي ته اهو امام قدوري، ۽ قمر تاشي ۽ قاضي خان جو قول آهي، جنهن جي نص امام محمد کان ثابت آهي. بحر ۾ آهي ته مذهب اهڙو آهي ته مطلق ۽ هرحالت ۾ عدت واجب آهي، ڇاڪاڻ ته جامع الصغير ۾ امام محمد

جي اها نص موجود آهي. معلوم ٿيو ته زال جو ننڍو هجڻ ۽ ان جو همبستريءَ جي لائق نه هجڻ، جيتوڻيڪ خلوت فاسده ۾ شمار ٿئي ٿو، تڏهن به مذهب موافق ان تي عدت واجب آهي.

سوال: هڪ عورت جو مڙس مري ويو. ان عدت گذرڻ کان اڳ ڪنهن سان شادي ڪئي. مڙس وٽس داخل ٿيو، پر منجهن جدائي ڪرائي وئي، ڇا عدت گذرڻ کان پوءِ اها عورت ان مرد سان وري شادي ڪري سگهي ٿي؟ يا سندن جدائي جي وقت کان بعد ٽي حيض پورا ٿيڻ ضروري آهي؟ بيٺو توجرو.

جواب: اها عدت ختم ٿيڻ کان پوءِ ان مرد سان شادي ڪري سگهي ٿي ڇاڪاڻ ته مانع يعني مڙس جي موت جو صدمو يا عدت ختم ٿي وئي. تن حيض جو انتظار ان صورت ۾ آهي، جڏهن مڙس همبستري ڪري پوءِ طلاق ڏي ڇاڪاڻ ته ان ۾ نسب جي رلڻ ملڻ جو شڪ به آهي. جڏهن ته شريعت ان شخص کي عدت جي اندر به شادي ڪرڻ جي اجازت ڏني آهي، جيڪو پنهنجي زال کي طلاق ٻائڻ ڏي ته پوءِ زيربحث مسئلي ۾ بيان ڪيل شخص وڌيڪ حقدار آهي ته عدت پوري ڪندڙ عورت سان شادي ڪري. بحر ۽ هدايه ۾ آهي ته ٻائڻ طلاق واري عورت عدت ۾ پنهنجي ساڳئي مڙس سان شادي ڪري سگهي ٿي. عالمگيري ۽ عنايه وغيره ۾ آهي ته عورت عدت وفات ۾ شادي ڪري پوءِ اهو مرد ان وٽ داخل ٿئي پوءِ انهن ۾ جدائي ڪرائي وڃي ته اها پهرئين مڙس جي رهيل عدت شروع کان چار مهينا ڏه ڏينهن ۽ ٽي حيض پئي مڙس جا عدت ۾ گذاري. اهي حيض موت واري عدت مان جدائي جي وقت کان شمار ڪيا ويندا، جيئن معراج الدرايه ۾ آهي. پر صحيح اها ڳالهه آهي جيڪا هدايه ۾ آهي ته عدت وفات واريءَ زال شهيي ۾ ڪنهن سان همبستري ڪري ته اها عدت جا باقي مهينا پورا ڪري ۽ اها مدت حيض کان شمار ڪندي تان ته امڪاني حد تائين نسب جي رلڻ ملڻ جو انديشو ختم ٿي وڃي پر ڄاڻڻ گهرجي ته ان تي ٽي حيض انتظار ان صورت ۾ آهي، جڏهن همبستري نه ڪري ڇاڪاڻ ته نسب رولي ۾ پوڻ جو شڪ به رهي ٿو، ان کي احتياطاً بنجو ڏجي. بحر ۾ آهي ته طلاق ڏنل هڪ حيض اچڻ کان پوءِ پئي مرد سان شادي ڪري، پوءِ منجهن جدائي ڪرائي وڃي پوءِ ان کي به حيض اچڻ ته هاڻي پهرئين مڙس جي عدت پوري ٿي، تنهن ڪري هاڻي اها (اڌ عدت ۾ شادي ڪندڙ مڙس) ان سان شادي ڪري ته جائز آهي پر ڪنهن پئي کي اهو استحقاق نه آهي، تانجو جدائي جي زماني کان ٽي حيض پورا ڪري. ان مان معلوم ٿيو ته عدت ۾ اهو شخص شادي نٿو ڪري سگهي جيڪو غير هجي، باقي جيڪو اڳ ۾ ئي مڙس رهي چڪو هجي اهو طلاق ٻائڻ ڏيڻ کان بعد وري شادي ڪرڻ گهري ته ان جي منع نه آهي، جيئن ظاهر آهي. جيتوڻيڪ اهو فرق ان شخص کان ڳجهو رهندو، جيڪو اصولن ۽ دليلن ۾ غور نٿو ڪري. اهوئي سبب آهي ته فرائد ۾ آهي ته ظاهري مسئلي تي فتويٰ ڏيڻ هلاڪت جو سبب آهي.

ان ڪري عنايه ۽ عالمگيريءَ جي اها عبارت مناسب نٿي لڳي ته اهڙي عورت پهرئين مڙس جي رهيل عدت شروع کان چار مهينا ڏه ڏينهن ۽ ٽي حيض ۾ پئي جي عدت تي حيض گذاري. اهو بحث صرف شهيي کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪيو ويو آهي والد تعاليٰ اعلم.

سوال: الاشباه ۾ آهي ته ام ولد (۱) پنهنجي آقا جي اجازت کان سواءِ شادي ڪري پوءِ ان جو آقا وفات ڪري وڃي ته ڇا ان جي عدت مٿس لازم آهي، جيئن امام ابو يوسف عدت کي واجب چيو. پوءِ ان کي غلط قرار ڏيندي چيائين ته عدت واجب نه ٿيندي. وري پنهنجي ان قول کي به غلط قرار ڏنائين. پوءِ چيائين ته جيڪڏهن مرد ان سان همبستري ڪئي هجي ته ام ولد تي پنهنجي آقا جي عدت واجب نه آهي، همبستري نه ڪئي اٿس ته مٿس عدت لازم ٿيندي. پوءِ ابو يوسف پنهنجي راءِ جي خطا معلوم ڪندي امام ابو حنيفه ڏانهن رجوع ڪيو. ان جو ڪهڙو سبب آهي؟ بيان ٿو ڇروا.

جواب: ام ولد جو نڪاح آقا جي اجازت کان سواءِ ٿئي ته موقوف يعني معطل يا آقا جي مرضيءَ تي ڇڏيل رهندو. مالڪ جي اجازت کان سواءِ ڪيل نڪاح ۾ مٿس همبستري ڪري ته ڪجهه حڪم لازم ٿيندا، مثلاً عدت، نسب ۽ مهر (بحر) سندس نڪاح مضبوط ٿي وڃي ۽ آقا گذاري وڃي ته مٿس جي صحيح نڪاح ۾ رهندي ان ڪري ان تي آقائي عدت نه ايندي. عالمگيريءَ ۾ آهي ته ام ولد شادي ڪري پوءِ سندس آقا گذاري ويو ۽ اها مٿس جي نڪاح يا مٿس جي عدت ۾ هجي ته ان تي آقا جي فوتيءَ جي عدت نه آهي. آقا جي وفات کان اڳ ان جي زندگيءَ ۾ سندس مٿس ان وٽ داخل نه ٿيو آهي ته پوءِ اها ٻانهي آقا جو فراش (ملڪيت) آهي. اهڙو (ڊوه وارو) نڪاح آقا جي مرضيءَ تي ڇڏيل هوندو ۽ آقا ان کي بحال نه رکي ته مٿس عدت وغيره جو ڪو حڪم لازم نه ايندو، البتہ آقا جي فوتيءَ سبب مٿس عدت لازم آهي. ڇا توهان کي خبر نه آهي ته آقا جي وفات سبب ان جي آزاد ٿيڻ جي ڪري اهڙو نڪاح جائز نه آهي، ڇاڪاڻ ته عدت دوران ان جي اجازت جو اعتبار نه آهي (خلاصه) يعني اها مالڪ جي مرضيءَ کان بغير شادي نٿي ڪري سگهي، جيئن هوشيار اهل علم کان گجهو نه آهي. هاوي الفتاويٰ ۾ هن سوال جي جواب ۾ ته جيڪڏهن ام ولد آقا جي اجازت کان سواءِ شادي ڪري ته ڇا ان نڪاح جي سبب سندس آقا ان کي آزاد ڪري؟ مفتي ان جو جواب ها يا نه ۾ ڏي ته خطا ڪندو، بلڪ کيس چوڻ گهرجي ته جيڪڏهن ان جي مالڪ جي اجازت کان اڳ مٿس مٿس داخل ٿيو ته جائز آهي، ڇاڪاڻ ته ان صورت ۾ ٻانهيءَ تي سندس آقا جي عدت واجب نه هوندي آهي. آزاد ڪرڻ کان اڳ جيڪڏهن مٿس همبستري ڪري ته جائز آهي ڇاڪاڻ ته ان صورت ۾ مٿس آقا جي ڪا عدت لازم نه آهي ۽ جيڪڏهن همبستري نه ڪري ته ان جي شادي جائز نه آهي ڇاڪاڻ ته ان تي آقا جي فوت ٿيڻ جي عدت لازم آهي. سراجيءَ ۾ به ساڳيءَ طرح آهي اهو ئي جواب مون کي ڪافي غور ۽ فڪر کان پوءِ سجهي ٿو، واللہ تعاليٰ بالصواب

سوال: حامله جي عدت ٻار ڄڻ آهي پر جنهن عورت جنهن جو حمل ضائع ٿي وڃي ان جو ڪهڙو حڪم آهي بيان ٿو ڇروا

جواب: ان بابت امام ابو حنيفه کان ڪا روايت منقول نه آهي. مختلف قياس پاڻ ۾ مخالف ۽ متعارض آهن. ڪي عالم ان ڏس ۾ توقف يعني خاموش رهن ٿا ۽ ڪي ان بابت پنهنجي راءِ ظاهر ڪن ٿا. درمختار ۾ آهي ته ڪنهن جي پيٽ ۾ ٻار مري وڃي ته ان جي عدت ٻار ڪرڻ تائين آهي يا وري

(۱) اها ٻانهي جنهن کي پنهنجي آقا مان اولاد هجي ان کي "ام ولد" چئجي ٿو (مترجم)

اها عورت هميشه لاءِ مايوس ٿي وڃي. شيخ علي رملِي حاشيه بحر تي فرمائي ٿو ته جيڪڏهن عورت جي ڀيٽ ۾ ٻار مري ويو ۽ رحم جي بيماريءَ سبب گهڻا سال گذري وڃن ته عدت گذارڻ جي ضرورت نه آهي. اهو قول شافيه جي ڪتابن ۾ آهي. اسان جي عالمن توقف جي فتويٰ ڏني آهي اٽون چوان ٿو ته ضرورت تحت ان قول تي فتويٰ ڏيڻ جائز آهي. ان جي تائيد فقيهن جي هن اصول مان ٿئي ٿي ته ”ضرورتن مخطورات (منع ڪيل ڪمن) کي جائز نهرائين ٿيون.“

سوال: عدت ۾ ويٺل عورت سان نڪاح ڪرڻ فاسد آهي يا باطل؟ ڪي فاسد چون ٿا ڇا ان جي معنيٰ باطل آهي؟ ڇا فاسد جو مطلب باطل کي شامل آهي؟ ٻينوا توجروا

جواب: ٻئي جي عدت ۾ ويٺل عورت سان نڪاح بالاجماع باطل آهي جيئن فتح القدير ۾ آهي. يعني منعقد نه ٿيندو بحر ۾ آهي ته ٻئي جي منڪوحه يا عدت ۾ ويٺل سان نڪاح ڪري ان سان همبستري ڪري ته اهڙي ”دوهي مڙس“ جي عدت لازم نه آهي، ڇاڪاڻ ته ڪنهن ان نڪاح کي جائز نه چيو آهي ان ڪري اصل منعقد ٿي نه ٿيندو. انهيءَ آڌار تي باطل ۽ فاسد ۾ فرق ڪيو ويندو ۽ ”منعقد نه ٿيڻ“ مان مراد فاسد نه پر باطل آهي، نه ته عدت واجب ٿئي ها، جيئن ان نڪاح ۾ عدت واجب ٿيندي آهي، جيڪو بغير شاهدن جي ڪيو وڃي. جامع الفصولين ۾ آهي ته بغير شاهدن جي نڪاح ۾ همبستري ڪرڻ سان عدت لازم آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي جواز يا عدم جواز جو مسئلو اختلافي آهي. اهڙي هر نڪاح ۾ عدت لازم هوندي آهي. ان جي تائيد بحر مان ٿئي ٿي ته جنهن نڪاح جي جائز هجڻ ۾ عالمن جو اختلاف هجي جيئن بغير شاهدن جي نڪاح آهي، ان ۾ همبستري ڪرڻ سان عدت لازم ايندي، پر عدت ۾ نڪاح ڪرڻ يا ٻئي جي عورت سان نڪاح ڪرڻ باطل آهي، اهڙي صورت ۾ همبستري ڪرڻ سان عدت لازم نه ايندي ڇاڪاڻ ته ان کي ڪنهن جائز نه چيو آهي (بحر-محيط) ان ڪري بالڪل منعقد نه ٿيندو. اهڙيءَ طرح نڪاح باطل ۽ فاسد ۾ فرق معلوم ٿي ويو. مواهب الرحمن جي متن واري عبارت ۾ اهڙي نڪاح کي لغو چيو ويو آهي. لکي ٿو ته ٻئي جي ٻانهي، پنهنجي آقا جي زال ۽ ٻئي جي عدت ۾ ويٺل سان نڪاح لغوي يعني ڪالعدم يا باطل آهي. سراج الوهاج ۾ آهي ته ٻئي جي عدت واريءَ سان نڪاح جائز نه آهي ڇاڪاڻ ته غير محل ۾ ڪيل نڪاح يعني باطل آهي. ان ڪري جن ڪتابن ۾ ان کي ”فاسد“ چيو ويو آهي ان مان مراد باطل ئي آهي ڇاڪاڻ ته گهڻا عالم فاسد مان مراد باطل وٺندا آهن. درمختار ۾ آهي ته فاسد مان مجازا مراد آهي عرف ۽ رواج ۾ منع ڄاتل ڪم جنهن کي باطل چئبو آهي. توهان کي خبر آهي ته عالم سڳورا ”باطل“ کي ”فاسد“ به چوندا آهن. (پس معاملن وانگر) نڪاح ۾ به انهن جون ٿا. بحر ۾ آهي ته فاسد نڪاح جو مثال جهڙوڪ عدت واريءَ عورت يا شاهدن کان سواءِ نڪاح آهي. جڏهن ته اوهان کي ڄاڻ آهي ته پهريون نڪاح ”باطل“ ۽ ٻيو ”فاسد“ آهي. چليبيءَ ابوالڪارم جو انهن کي ”فاسد“ نڪاح چيو آهي ته ان جو سبب به اهوئي آهي. اها ئي تفسير الدر المننقي باب المهر النڪاح الفاسد ۾ به بيان ڪئي وئي آهي، جيئن ڪنهن ماهر کان مخفي نه آهي. بس معلوم ٿيو ته ”فاسد“ جو اطلاق باطل تي ٿيندو آهي. ڇا توهان کي خبر نه آهي ته بحر ۽ محيط ”باب نڪاح الكافر“ ۾ آهي ته ڪو ذمي مسلمان عورت سان شادي ڪري ته منجهن جدائي ڪرائجي، ڇاڪاڻ ته سندن نڪاح فاسد آهي.

هتي به ”فاسد“ مان مراد ”باطل“ آهي. درمختار ۾ بحواله مجمع الفتاويٰ آهي ته ڪو ڪافر مسلمان عورت سان شادي ڪري، ان مان اولاد به ٿئي ته نسب ثابت نه ٿيندو ۽ مٿس عدت لازم نه ايندي ڇاڪاڻ ته اهو نڪاح ”باطل“ آهي. يعني بحر جي عبارت ۾ ”فاسد“ مان مراد ”باطل“ آهي ۽ ان تي ئي ٻين فقيهن جي استعمال تي به قياس ڪر. معلوم ٿيو ته اهڙو معاملو ڄڻ ته قائم ٿي نه ٿيو آهي. المحيط البرهانيءَ ۾ آهي ته جڏهن ڌيڻي لپي جي وجود ۽ عدم وجود ۾ اختلاف ٿئي ته اعتبار ان جي وجود جي انڪار جو ڪيو ويندو. قتيه ۾ آهي ته جيڪڏهن منڍ کان ئي نڪاح جي هٿن يا نه هٿن ۾ رولو ۽ اختلاف هجي ته انڪاريءَ جو قول قابل قبول ٿيندو. ساڳيءَ طرح قتيه اها به وضاحت ڪن ٿا ته اهڙي تڪراري صورتحال ۾ ان ڌر جو قول مڃيو ويندو جيڪا ان جي باطل هجڻ جي دعويٰ ڪري، جيئن الاشابه ۾ آهي. اها ڳالهه به مڃيل آهي ته شاهدن جي ڪوڙي هجڻ جي صورت ۾ قسم لازم آهي. هدايه ۾ آهي ته حق جي ثابتيءَ لاءِ شاهدن جا بيان ڪرڻا ثابت ٿين ته جوابدار کان قسم وٺي نبيرو ڪيو وڃي. غرض ثابت ٿيو ته زيربحث مونجهاري ۾ پهريائين عدت کان پوءِ نڪاح قائم ٿيڻ جا شاهد ٻڌا ويندا ۽ شاهدن جي ڪوڙي هجڻ جي صورت انڪاري ڌر تي قسم لازم ايندو، واللہ اعلم بالصواب

سوال: ”نڪاح موقوف“ يعني جيڪو نڪاح وليءَ کان سواءِ ڌاريو شخص ڪرائي ۽ جنهن جو حڪم آهي ته اهو وليءَ جي مرضيءَ تي ڇڏيل آهي، ان ۾ عدت ثابت آهي يا نه؟ ٻينوا. توجروا.

جواب: بظاهر فقهي روايت موجب ان ۾ عدت ثابت آهي پر صحيح اهو آهي ته روايت جي برخلاف ان مسئلي ۾ عدت ثابت نه آهي. درمختار ۾ آهي ته باطل نڪاح ۾ عدت نه آهي ۽ اهوئي حڪم اجازت کان سواءِ ڪرايل نڪاح جو به آهي، پر صحيح اهو آهي ته (ٻنهي صورتن ۾) عدت ۽ نسب ثابت آهي. بحر ۾ بحواله اختيار آهي ته ”نڪاح موقوف“ ”نڪاح فضولي“ وانگر آهي، جنهن ۾ اجازت کان اڳ عدت لازم نه آهي، پر (ان قول کي تسليم ڪرڻ) مشڪل آهي روايت جي به مخالف آهي. عالمگيريءَ ۾ آهي ته نڪاح فضولي ۾ همبستري ڪرڻ سان عدت لازم نه ايندي، جيئن امام سرخسي جي محيط ۾ آهي. بحر ۾ آهي ته محيط ۾ اختيار جو لفظ غلط آهي مطلب ته مسئلو اختلافي آهي جيئن توهان کي معلوم ٿيو پر صحيح قول اهو آهي ته ان مسئلي ۾ عدت لازم آهي ۽ جن ڄاڻايو آهي ته واجب نه آهي، انهن کي ويسر ٿي آهي ۽ سندن اهو قول غلط ۽ روايت جي خلاف آهي ان ڪري ان تي عمل نه ڪيو ويندو واللہ تعاليٰ اعلم.

جواب الجواب: شرح طحاوي ۽ سيني معتبر ڪتابن ۾ آهي ته جيڪڏهن شادي ڪندڙ مسلمان آهي ته بالاجماع اهو جائز نه آهي ڇاڪاڻ ته سندس اعتقاد آهي ته عورت تي عدت واجب آهي. ترصيع شرح المنظومه ۾ آهي ته ڪافريائي جنهن کي طلاق بائن ملي هجي، ان جا ٻه قسم آهن: ۱- حربي ۲- ذمي. حربي زال تي ته عدت لازم نه آهي. ذميءَ جا ٻه قسم آهن جيڪڏهن ان جو مڙس مسلمان آهي، جنهن کيس طلاق بائن ڏني آهي ته ان تي عدت آهي. جيڪڏهن سندس مڙس ڪافر آهي، جنهن کيس طلاق بائن ڏني آهي ته ان جا ٻه قسم آهن: ۱- جيڪڏهن حامله آهي ته ان تي

بالاتفاق عدت آهي ۽ جيڪڏهن حامله نه آهي ته ان جا ٻه قسم آهن: ۱- جيڪڏهن مرد ان کان عدت جي گهر ڪري ته عالمن جي اتفاق موجب مٿس عدت لازم آهي ۽ جيڪڏهن اهو اهڙي گهر نه ڪري ته مسئلي ۾ مٿي بيان ڪيل اختلاف آهي اهي سمورا احڪام محيط ۾ آهن. ان جو مطلب اهوئي آهي جيڪو قدوة المحققين جو آهي، جنهن جي باري ۾ مخدوم دين محمد سيوهاڻيءَ چيو آهي ته پاڻ مجدد الف ثاني آهي يعني مخدوم محمد هاشم نثوي رح بيان ڪيو آهي ته انهيءَ مان مراد مسلمان شادي ڪندڙ آهي، جيڪو ڪنهن عيسائي يا يهودي عورت سان ان جي اسلام آڻڻ کان اڳ شادي ڪري، پوءِ ان جي (مڙس مرڻ سبب) ٻيو مسلمان ان سان شادي ڪري. ان ڏس ۾ شرح طحاويءَ جي عبارت هيءَ آهي: ذمي عورت جيڪڏهن مسلمان مڙس جي عدت ۾ ويٺل آهي ته ان لاءِ (عدت دوران ٻي) شادي ڪرڻ جائز نه آهي، اهو اتفاقي مسئلو آهي جيئن بحر وغيره ۾ آهي. فتح القدير، بحر الرائق ۽ منح الغفار ۾ آهي ته جڏهن ذميائي کي ان جو مڙس طلاق ڏي يا اهو وفات ڪري ته ان تي عدت نه آهي، تانجو جيڪڏهن مسلمان يا ذمي به ان سان ان حالت يعني ذميائي هجڻ جي حالت ۾ نڪاح ڪري ته به اهوئي حڪم صحيح آهي. تنهي ڪتابن جي عبارت مان ثابت ٿيو ته جيڪڏهن ذميائي هجڻ جي حالت ۾ کيس طلاق بائن ملي ته عدت کان آجي ٿيندي، ڇاڪاڻ ته غيرمسلمياڻي هجڻ سبب شريعت جا احڪام مٿس لاڳو نه ٿيندا. ترصيع نالي ڪتاب ۾ بحواله متانة الروايات جيڪا عبارت منقول آهي، ان ۾ به اهوئي دليل ڏنو ويو آهي ته ذمين جي جوڙي مان زال مسلمان ٿي پر مڙس منڪر آهي ته انهن جي باري ۾ حڪم اختلافي آهي، جيئن حميدي شرح هدايهر بحواله متانه، بحواله محيط آهي. پر حميديءَ مطابق مختار اهوئي قول آهي ته اهڙي زال تي عدت نه آهي، بشرطيڪ مڙس عدت جي تقاضا نه ڪري. مخدوم محمد هاشم نثوي جو ڪلام پورو ٿيو. ان ڪري اختلافي روايت سبب جن مفتي صاحبان جا پير ترڪي پون ٿا، انهن شبهات جو ازالو ٿي ويو، سو غورفڪر کان ڪم وٺڻ جي ضرورت آهي. (حسنين جوحيدار، ابوبڪر عمر- رضي الله عنهما کي افضل ڄاڻندڙ غلام حسين، الله کيس لوڏن لهرن کان حفاظت ۾ رکي آمين يا رب العالمين)

تنقيدي جواب: دراصل حميديءَ جي مشروط ترجيح سمورن معتبر ڪتابن جي خلاف آهي، جن مان محيط به آهي (جنهن جو خود مصنف حوالو ڏنو آهي) امام سرخسي (محيط ۾ ڄاڻائي ٿو) ته جيڪڏهن عورت اسلام قبول ڪري ۽ مڙس انڪار ڪري ته ان جوڙي ۾ جدائي ڪرائي وئي ته اها طلاق بائن ٿيندي. اهو امام ابوحنيفه ۽ محمد جو قول آهي. امام ابو يوسف وٽ بغير طلاق جي جدائي ٿي ويندي. پوءِ عدت ۽ خرچ لازم ٿيندو جيتوڻيڪ مڙس همبستري ڪئي هجيس، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن عورت مسلمان آهي ته ان تي شرعي احڪام ازخود لازم ٿيندا، جن مان عدت به آهي ڇاڪاڻ ته عدت مڙس جي مطالب جي ڪري نه پر اسلام جي حڪم مطابق لاڳو ٿيندي آهي (تان ته پهرئين مڙس جو ٻار زال جي پيٽ ۾ هجي ته ظاهر ٿئي ۽ ٻئي کي نه ملي) محيط جي اها ترجيح عمدہ ۽ ڪافي آهي (شيخ ابراهيم محشي اشباه) بحر ۾ به ”وجوب مطلق“ جي وضاحت آهي. فرائد شرح ڪنز ۾ به اهوئي سبب بيان ڪيو ويو آهي ته مسلمان هئڻ جي ناتي ان عورت تي اسلامي حڪمن جي پيروي واجب آهي، جن مان خرچ جو وجوب به آهي. مسبوط سرخسيءَ ۾ آهي ته

جيڪڏهن عورت اسلام قبول ڪري ۽ مڙس انڪار ڪري ته منجهن جدائي ڪرائجي ۽ عدت تائين نفقو ۽ رهائش ان (ڪافر مڙس) تي آهي. بحر ۽ فرائد ۾ به ساڳيءَ طرح آهي. فتح القدير ۽ كشف الرمز ۾ آهي ته زال مرتده ٿئي يا مڙس مرتد ٿئي ۽ اسلام ۾ واپس اچڻ لاءِ تيار نه ٿئي ته خود بخود طلاق اچي ويندي. بحر وغيره ڪتابن ۾ به هن هنڌ طولاني مسئلا موجود آهن جن مان معلوم ٿئي ٿو ته ان صورت ۾ خرچ مڙس تي واجب آهي. خود اشاري سان بحر جي مصنف به ان کي طلاق جي ڪري عورت تي عدت کي واجب قرار ڏنو آهي. واضح هجي ته اهو اشارو فقهه جي متن جي سڀني ڪتابن ۾ موجود آهي، جنهن مان ثابت ٿيو ته زير بحث مسئلي ۾ عدت ثابت ٿيندي. بالخصوص ان ڪري به ته فقهيه سڳورا پڌراني ڪن ٿا ته متن جي ڪتابن جا اشارا شرح ۽ فتاويٰ جي ڪتابن جي وضاحت کان به مقدم آهن. شرنبلاليه ۾ آهي ته شرح وارن ڪتابن جي پيٽ ۾ متنن موافق عمل ڪرڻ اوليٰ آهي. ساڳيءَ طرح درمختار ۾ به آهي. انهيءَ اعتبار سان حميديءَ جي عبارت ضعيف، پڻ فقهي متن جي ڪتابن جي مخالف آهي. سندس قول جي ضعيف هجڻ جو دليل اهو به آهي ته ڪنهن به محقق اهو قيد نه لڳايو آهي، جيڪو مٿئين ڪتاب جي مصنف لاڳو ڪيو آهي. جيڪي ماڻهو ان بحث ۾ پون ٿا ته ذميائيءَ تي عدت شريعت جو حق آهي يا مڙس جو؟ انهن جو دليل به صحيح نه آهي. ڇاڪاڻ ته جيستائين اها مسلمان نٿي ٿئي ڪنهن به حساب سان مٿس عدت نه آهي، جو ان دين جو اعتقاد ئي نٿي رکي جنهن ۾ عدت جو حڪم آهي. (درر شرح الغرر- شرح المواهب- برجندي) غرض ته عدت شرعي اعتبار يا مڙس جي حق جي ڪري واجب ٿيندي آهي. پر ذميائيءَ تي اصولاً ڪنهن به تقاضا تحت واجب نٿي ٿئي. مسلمان عورت، جنهن جي مڙس اسلام قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو، ان تي عدت شرعي حق جي واسطي سان واجب آهي، جيئن محيط وارو بيان ڪري ٿو ته عدت اسلامي حڪم يا اسلامي حق آهي. ان ڪري ڇاهي مڙس ان جو مطالبو نه ڪري پرهر صورت ۾ اسلامي استحقاق ته قائم رهندو. غرض حميديءَ جي عبارت ضعيف، فقهي متن جي ڪتابن جي ابتڙ ۽ ناقابل حجت آهي، جيتوڻيڪ ان کي ”ترجيح جوڳو قول“ قرار ڏنو اٿس، ڇاڪاڻ ته ان جي ابتڙ جيڪو قول آهي ان جي باري ۾ هي ريمارڪ ڪتابن ۾ ملن ٿا ته ”ان تي فتويٰ آهي“ ۽ انهن پوين لفظن ۾ وڌيڪ تاڪيد جي معنيٰ آهي. ياد رکجي ته جيڪو به قول متن جي روايت جي ابتڙ هوندو ان کي ضعيف قرار ڏنو ويندو ۽ ان کي ورتو نه ويندو. ان جي وضاحت بحر الرائق ۾ بحواله تهذيب القلانس جي روايت مان ٿئي ٿي ته ابن زياد امام ابو حنيفه رح جو قول نقل ڪيو آهي ۽ اهو ئي امام ابويوسف ۽ محمد جو به قول آهي ته ولي اهوئي ٿي سگهي ٿو جيڪو عصبات مان هجي يعني پيءُ جو پيءُ (ڏاڏو- پوڏاڏو) يا پٽ هجي (بشرطيڪ اهو ويجهو عزيز مرد هجي يعني ان ۾ ڏيڻون شامل نه آهن) ۽ ان تي فتويٰ آهي، پر متن جي ڪتابن جي روايت جي ابتڙ هئڻ سبب اهو قول ضعيف آهي پر جيڪڏهن تسليم به ڪجي ته اهو قول ڪنهن قيد کان بغير راجح آهي، تڏهن به ان ۾ شڪ نه آهي ته مسلمانن وانگر هن ملڪ جا ذمي بيوه سان شادي ڪرڻ کان گريز ڪندا آهن، جنهن کي شڪ هجي پلي اهو تجربو ڪري ڏسي. سگهوني ان کي خبر پئجي ويندي ته ڪيئن ٿا سندس منهن ۾ پٿر لڳن، والده اعلم (مخدوم مدظله)

سوال: صوف جي وفات بابت ڪا سڌ سماءَ نه آهي، پر وسند ان جي زال سان شادي ڪري ڇڏي. نئين شادي ٿيڻ کان پوءِ صوف آيو ۽ شاهد پيش ڪري پنهنجي زال حاصل ڪيائين. ڇا ان صورت ۾ انهيءَ عورت تي عدت واجب ٿيندي، چاهي ٻئي مڙس سان همبستري ڪئي هجيس يا نه؟
بيٺا توجروا.

جواب: ان صورت ۾ عدت واجب نه آهي ڇاڪاڻ ته پهرئين مڙس جي موجودگيءَ جو علم هجڻ جي باوجود ٻيو نڪاح ڪجي ته اهو باطل ٿيندو آهي، جيئن محيط ۾ آهي ته ٻئي مڙس جي عدت ۾ ويندڙ زال ۽ ٻئي شخص جي زال وٽ داخل ٿئي ته ان عورت تي عدت لازم نه ايندي ڇو ته ڪنهن به عالم ان ڪم جي جائز هجڻ جي فتويٰ نه ڏئي آهي، ان ڪري اهو نڪاح بالڪل نه ٿيو. بحر ۾ آهي ته اهڙي نڪاح جي جائز هجڻ ۾ عالمن جو اختلاف آهي جيئن بغير شاهدن وارو نڪاح اختلافي آهي. ڄاڻي وائي عدت دوان همبستري ڪندڙ تي حد لازم آهي ڇاڪاڻ ته اها زنا آهي درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن ديدنه دانسته ٻئي جي عورت سان نڪاح ڪري حالانڪ کيس خبر آهي ته ان جو مڙس موجود آهي ۽ ان سان همبستري به ڪري ته ان عورت تي عدت لازم نه آهي ان تي فتويٰ آهي ۽ ان شخص تي حد لازم آهي ڇاڪاڻ ته اها زنا آهي ۽ جيڪا زنا ڪرائي سا پنهنجي مڙس تي حرام نه ٿيندي. ٻين لفظن ۾ سندس قول مطابق نڪاح باطل ۾ عدت نه آهي. ان جي تائيد مجمع مان به ٿئي ٿي جيڪو لکي ٿو ته ڪافر مسلمان عورت سان نڪاح ڪري ۽ کيس اولاد پيدا ٿيو ته ان سان ان جو نسب ثابت نه ٿيندو ۽ نه ان عورت تي عدت لازم ايندي، پر جيڪڏهن کيس پهرئين مڙس جي خبر نه هجي پوءِ ان سان همبستري ڪري ته ان تي عدت واجب آهي ڇاڪاڻ ته نڪاح جو شبهو موجود آهي، جيئن درمختار ۾ آهي. عالمن اها به وضاحت ڪئي آهي ته جنهن عورت جو مڙس غائب هجي يا سندس وفات جي خبر ٻڌي ته ان سان نڪاح ڪرڻ فاسد آهي. شرح مواهب الرحمن ۾ آهي ته عورت کي مڙس جي وفات جي خبر پهتي، پوءِ عدت گذاري ۽ شادي ڪيائين ۽ کيس اولاد به پيدا ٿيو پوءِ پهريون مڙس ظاهر ٿيو ته هڪ روايت مطابق زال پهرئين مڙس جي ئي ليکبي، ڇاڪاڻ ته پهريون نڪاح صحيح ۽ ٻيو فاسد آهي. ٻي روايت موجب زال ٻئي مڙس جي آهي ان تي فتويٰ آهي ڇاڪاڻ ته عملاً زال سندس قبضي ۾ آهي ۽ اولاد ان جو هوندو آهي جيڪو حقيقتاً يا عملاً مڙس هجي، چاهي نڪاح فاسد هجي. درمختار ۾ آهي ته مڙس غائب ٿي ويو، پوءِ ان عورت ٻي شادي ڪئي ۽ اولاد ڄائو ته فقهي مذهب موجب اولاد ٻئي مڙس جو آهي. ابن ملڪ ان جو سبب هي بيان ڪيو آهي ته ڇاڪاڻ ته اهوئي حقيقي همبستري ڪندڙ آهي. اهڙن ٽڏهن آهي جڏهن عورت مرد جي غائب هجڻ ۽ وفات جي خبر ٻڌڻ بعد نڪاح ڪري. جيڪڏهن پهرئين مڙس جي موجودگيءَ ۾ ٻئي مڙس سان نڪاح ڪري حالانڪ اهو شهر ۾ ڪٿي روپوش آهي ته اولاد پهرئين مڙس جو ليکبو ۽ ان صورت ۾ مڙس عدت لازم نه ٿيندي ڇاڪاڻ ته اهو نڪاح باطل آهي. حالانڪ جيڪڏهن مڙس جي غائب هجڻ جي صورت ۾ ٻيو نڪاح فاسد هجي ها ته اولاد ٻئي مڙس جو ٿئي ها. جامع الفصولين ۾ آهي ته عالمن جي اتفاق موجب پهريون مڙس حاضر پر روپوش هجي ۽ سندس زال ٻي شادي ڪري ته نئين مڙس مان پيدا ٿيندڙ اولاد پهرئين مڙس جو آهي ۽ عالمگيريءَ ۾ بحواله وحيزالڪردري جي به ائين آهي.

سوال: ذمي عورت ذمي مرد جي نڪاح ۾ هئي. عورت اسلام قبول ڪيو ۽ ذمي مڙس غائب آهي ان صورت ۾ ان جي ڪافر مرد جي اڳيان اسلام پيش ڪرڻ کان سواءِ ۽ عورت جي مائٽن کان معلوم ڪرڻ کان سواءِ بغير عدت جي اها مسلمان سان نڪاح ڪري سگهي ٿي يا نه بينوا توجروا.

جواب: غائب هجڻ سبب مڙس تي اسلام پيش ڪرڻ جو فرض ساقط ٿي ويندو. عورت تي لازم آهي ته عدت گذاري شادي ڪري، چاهي قاضيءَ جي حڪم سان عدت ۾ ويهي يا ان کان سواءِ (مقاليد الاسلام بحواله ذخيره ۽ متان) ڪن عالمن جو قول آهي ته مسافري جي مفاصلي تي غائب هجي ته انهن ۾ جدائي ڪرائجي، ڇاڪاڻ ته ان صورت ۾ مڙس اسلام پيش ڪرڻ مشڪل آهي ۽ ڪن جو قول آهي ته جدائي ڪرائڻ جائز نه آهي. ڪن جو چوڻ آهي ته جيڪڏهن مڙس جي جاءِ معلوم نه هجي ته منجهن جدائي وجهجي، ڇاڪاڻ ته اهڙي طرح دعوت اسلام پيش ڪرڻ ناممڪن ٿئي ٿو ۽ ان تي فتويٰ آهي.

سوال: عدت واري عورت سان بالاتفاق نڪاح ناجائز آهي (چليبي) ڪن عالمن وٽ نڪاح جائز پر همبستري جائز نه آهي. مون ڪن معتبر عالمن کان ائين ٻڌو آهي ۽ ان قول کي اختيار ڪيو ويو آهي. اها عبارت جائز آهي يا نه بينوا توجروا.

جواب: عدت واري عورت سان نڪاح باطل، كالعدم ۽ لغو آهي جيئن فتح القدير، سراج الوهاج ۽ مواهب الرحمن ۾ آهي. ان ڪري اهڙي نڪاح ڪرڻ کي جائز چوڻ صحيح نه آهي جيئن ان جي ترديد بحر جي هن لکت ۾ آهي ته ٻئي جي زال يا ٻئي جي عدت ۾ ويٺل سان نڪاح ۽ همبستري ڪرڻ سبب عدت لازم نه آهي بشرطيڪ کيس خبر هجي ته هيءُ ٻئي جي زال آهي ڇاڪاڻ ته ڪنهن به عالم ان کي جائز نه چيو آهي ان ڪري اصل کان منعقد نه ٿيندو. ثابت ٿيو ته ان کي جائز چوڻ بالڪل صحيح نه آهي. ان ڪري ٻڌندڙ جيڪي ٻڌو آهي، سر صحيح نه آهي، پڻ ان ڳالهه کي هن طرح بيان ڪيو ويو آهي ته ”چيو ويو آهي...“ جنهن جو مطلب آهي ته اهو قول مرجوح يا ضعيف آهي، البت جيڪا زنا سبب حامله هجي ان سان نڪاح جائز پر همبستري ان سان به ناجائز آهي (هدايد) شايد ان تي قياس ڪندي اها ڳالهه چئي وئي آهي. پر اهو قياس فاسد آهي ڇاڪاڻ ته زنا سبب حامله عورت سان نڪاح صريح روايت مطابق جائز آهي، جڏهن ته عدت ۾ نڪاح کي ڪنهن به جائز نه چيو آهي پوءِ ٻئي معاملو ڪيئن هڪجهڙا ٿي سگهن ٿا؟ واللہ اعلم.

سوال: هڪ عورت جو مڙس وفات ڪري ويو. اها مڙس جي گهر ۾ آهي پر کيس ڏيرن مان ڊپ آهي. ڇا اها پنهنجن مائٽن ۾ عدت گذاري سگهي ٿي؟ بينوا بما هو الحق.

جواب: ڏير ڌارين جي حڪم ۾ آهن، ان ڪري سندن پاڇي پُرامن ماحول ۾ وڃي عدت پوري ڪري. بحر ۾ آهي ته عورت اتي عدت گذاري جتي عدت مٿس واجب ٿي آهي پر جيڪڏهن کيس ڪڍيو وڃي يا ڪنهن مجبوري مثلاً جان، عزت مال جي خطري سبب پاڻ نڪري ته اتي عدت پوري ڪري سگهي ٿي، واللہ اعلم.

مسئلو (۱) مقاليد الاسلام ۾ آهي ته ڪافر گم ٿي ويو ۽ ان جي زال اسلام آندو ته هاڻي عدت گذاري پٺي مڙس سان شادي ڪري سگهي ٿي. پر جيڪڏهن ان کان پوءِ ان جو مڙس ظاهر ٿئي ۽ اهو به اسلام قبول ڪري ته اهو ان جو وڌيڪ حقدار آهي. اسان جي عالمن وٽ اهڙي غائب ڪافر مڙس تي اسلام پيش ڪرڻ جو حڪم سافط آهي.

مسئلو (۲) جيڪڏهن ذمي عورت اسلام قبول ڪري، جنهن جو مڙس غائب آهي ته ان تي لازم آهي ته عدت گذاري نئين شادي ڪري. جيڪڏهن غائب مڙس بعد ۾ حاضر ٿئي ۽ زال جي عدت ختم ٿي وئي هجي ۽ قاضيءَ جي فيصلي سان ٻي شادي ڪئي هجي ته پهرئين مڙس جو مڙس حق نه رهندو. متاخرين عالمن چيو آهي ته جيڪڏهن عورت عدت گذاري پٺي سان شادي ڪري پوءِ غائب حاضر ٿئي ۽ اسلام قبول ڪري ته به ان جو زال تي حق نه رهندو، ڇاڪاڻ ته نئين شاديءَ جو اتمام قاضيءَ جي فيصلي جي روشنيءَ ۾ ڪري يانه (مقاليد الاسلام)

مسئلو (۳) درمختار ۾ آهي ته ٻار جا عضوا مثلاً هٿ، پير، آڱريون، ننهن، وار وغيره، جيڪي هڪ سو ويهن ڏينهن کان پوءِ پيدا ٿيندا آهن، جيڪڏهن اهڙو ٻار ضائع ٿئي ته اها عورت نفاس واري آهي ان تي عدت نه آهي.

بحر ۾ آهي ته پيدائش هڪ سو ويهن ڏينهن ۾ ظاهر ٿيندي آهي (زيلعيءَ باب ثبوت النسب) ۽ مقصد ساڻم پوڻ آهي، ورنه پيدائش ته ان کان اڳ ئي ظاهر ٿي ويندي آهي. سندس قول آهي ته "اسين ان (صغيره) تي عدت واجب نٿا چئون." ڇاڪاڻ ته شريعت جا احڪام مڪلفن (يعني بالغن) تي واجب ٿيندا آهن ۽ صغيره مڪلف نه آهي، ان ڪري اهو وجوب وارث ٿي آهي. ان ڪري درمختار ۾ آهي ته اها انتظار ڪري يعني (بالغه) عورت يا ان جو وارث. بحر ۾ آهي ته صغيره تي عدت جي باري ۾ سوال جو جواب هي آهي ته اصولاً اها مخاطب نه آهي پر مخاطب وارث آهي يعني اهو ان جي شادي نه ڪرائي جيستائين عدت جي مدت پوري ٿئي ان ڪري اڪثر مشائخن صغيره تي عدت واجب نه ڄاڻائي آهي... عام طور چوڪريءَ کي روڪيو، ڇاڪاڻ ته خلوت صحيح ٿي هجي يا فاسد ٿي هجي يعني همبستري ٿي هجي يا نه ٿي هجي. بحر ۾ آهي ته مطلق تي خلوت کان پوءِ احتياطاً عدت آهي ۽ خلوت جي حڪم کي جدا هن ڪري بيان ڪيو اٿس جو ڪي چون ٿا طلاق ڏنل زال تي همبستريءَ کان بعد عدت آهي. هدايه ۾ آهي ته ان تي عدت سمورن مسئلن ۾ احتياطاً ۽ استحساناً آهي. قدوي ان جي شرح ۾ بيان ڪري ٿو ته جيڪڏهن مانع شرعي هجي ته عدت لازم آهي ڇاڪاڻ ته (پيدائش ٿيڻ) جو ثبوت موجود آهي ۽ جيڪڏهن مانع حقيقي مثلاً بيماري ۽ صغرسني هجي ته مٿس عدت لازم نه آهي، ڇاڪاڻ ته (پيدائش جو) حقيقي ثبوت موجود نه آهي يعني ٻار ٿيڻ جو امڪان ئي نه آهي. درمختار ۾ آهي ته احتياطاً سڀني صورتن ۾ عدت لازم آهي، ڇاڪاڻ ته خلوت فاسد هجي (يعني زال سان همبستري نه ٿي هجي) ڪي چون ٿا ته اهو قول قدوريءَ جو آهي ۽ قمر تاشي ۽ قاضي خان جو قول آهي، جنهن جي نص امام محمد کان ثابت آهي. بحر ۾ آهي ته مذهب اهوئي آهي ته مطلق ۽ هرحال ۾ عدت واجب آهي، ڇاڪاڻ ته جامع الصغير ۾ امام محمد جي اها نص موجود آهي. معلوم ٿيو ته

زال جو ننڍو هجڻ ۽ ان جو همبستريءَ جي لائق نه هجڻ، جيتوڻيڪ خلوت فاسده ۾ شمار ٿئي ٿو، تڏهن به پر مذهب موافق ان تي عدت واجب آهي.

سوال: ڪنهن عدت گذرڻ کان اڳ نڪاح ۽ همبستري به ڪئي ته ان تي ڇا لازم آهي؟ بينوا توجروا.

جواب: فتاويٰ وزيريه ۾ آهي ته امام صاحب وٽ ان تي تعزير لازم آهي. وڌيڪ لکي ٿو ته زيربحث مسئلي ۽ جيڪو ديدنه دانستہ رضاعي رشتيدار سان همبستري ڪري ته ان جي باري ۾ عالمن ۾ اختلاف آهي. امام شافعي ۽ احمد رح ان تي حد ۽ امام ابو حنيفه رح تعزير لازم ڪري ٿو. ان جي تائيد درمختار مان ٿئي ٿي، جيڪو بحواله مجتبيٰ ڄاڻائي ٿو ته محرم يا ٻئي جي زال يا ٻئي جي عدت ۾ ويٺل سان شادي ڪري ته ان تي حد لازم آهي، جڏهن ته محيط ۾ ان جي ابتڙ آهي. بحرجومصنف وضاحت ڪري ٿو ته زنا هئڻ سبب اها حد لازم آهي. معلوم ٿيو ته ديدنه دانستہ ائين ڪري ته مٿس حد ۽ ٻي صورت ۾ تعزير آهي، جيئن وزيريه ۾ آهي ۽ جنهن جي تائد مجتبيٰ مان به ٿئي ٿي، واللہ اعلم. مواهب الرحمن ۾ آهي ته ٻئي جي ٻانهي، پنهنجي آقا جي زال، ٻئي جي عدت واريءَ سان نڪاح ڪرڻ لغو آهي. جيڪڏهن عدت واري ٻئي مرد سان شادي ڪري. کيس ڇهن مهينن کان اڳ ٻار پيدا ٿئي ته اهو پهرئين مڙس جو ليکبو (عالمگيري) تجنيس ۾ آهي ته عورت چوي ته تو مون سان عدت ۾ شادي ڪئي ۽ مڙس چوي ته عدت کان پوءِ شادي ڪئي اٿم ته مڙس جي ڳالهه قبول ڪئي ويندي. محيط ۾ آهي ته غيرجي زال، غيرجي عدت ۾ ويٺل سان همبستري ڪري ته مٿس عدت لازم نه آهي. بحر الرائق ۾ آهي ته يعني جڏهن کيس خبر نه هجي. ديدنه دانستہ نڪاح ڪندو ته فاسد ٿيندو ۽ اولاد پهرئين مڙس جو ليکبو، بشرطيڪ ائين ممڪن هجي، يعني طلاق کان پوءِ ٻن سالن جي اندر يا مڙس جي وفات کان ڇهن مهينن ۾ اولاد ٿئي. وڌيڪ لکي ٿو ته نڪاح فاسد جي ڪري بار جونسب ثابت ٿيندو آهي. نڪاح فاسد جو مطلب آهي اهڙو نڪاح، جنهن ۾ شرعي اصولن جي پيروي نه ڪئي وئي هجي، مثلاً هڪ وقت ٻن پيئرن کي نڪاح ۾ رکڻ، جنهن ۾ ٻئي جي عدت ۾ ويٺل سان نڪاح به شامل آهي (محمد مقير عفي عنه بوبڪاڻي)

ڪي فقيه نڪاح باطل ۽ فاسد ۾ فرق نٿا ڪن، جڏهن ته بيع فاسد ۽ بيع باطل ۾ فرق ڪن ٿا (فتح القدير) بحر جو مصنف ٻنهي ڳالهين ۾ فرق ڪري ٿو، خانبه ۾ آهي ته سڀني عالمن وٽ ٻئي جي زال يا ٻئي جي عدت ۾ ويٺل سان نڪاح جائز نه آهي. ان ڪري اهڙي دستدراري ڪندڙ شخص جو اولاد ٿئي ته ان جو نسب ان سان ثابت نه ٿيندو، جيئن ڪافر مسلمان عورت سان نڪاح ڪري ته ان جونسب ثابت نه ٿيندو، نه ان جي ڪري عورت عدت ۾ ويهندي، بلڪ نڪاح ئي باطل قرار ڏنو ويندو (درمختار)

نفته جو بيان

سوال: مڙس خرچ ڏيڻ کان عاجزي ۽ چئن سالن کان گم آهي. حنفي عالم يا قاضي شافعي ۽ مالڪي مسلڪ مطابق انهن ۾ جدائي وجهي سگهي ٿو، اهڙو فيصلو نافذ ٿيندو يا نه؟ بينوا توجروا.

جواب: جائز نه آهي جيئن ڪنڙ، وقايع ۽ فقهي متن وارن ڪتابن ۾ آهي. اهڙو فيصلو نافذ العمل به نه ٿيندو جيئن درمختار، تنوير، وقايع ۽ متن جي سمورن ڪتابن ۾ آهي. بحر ۾ آهي ته مذهب اهو ليکيو ويندو، جيڪو متن وارن ڪتابن جي روايتن ۾ آهي. قنبر ۾ آهي ته مقلد قاضي پنهنجي مذهب جي خلاف فيصلو ڪري ته نافذ نه ٿيندو. درمختار ۾ آهي ته جيئن اسان جي زماني جا غير مجتهد حنفي قاضي آهن، مذهب جي خلاف انهن جو فيصلو نافذ نه ٿيندو، اهو اتفاقي نظريو آهي. فتويٰ جي سلسلي ۾ اهو ئي قول مختار آهي.

سوال: زيد پنهنجي صغيره خالد وٽ امانت رکي ۽ چيائينس ته ان تي مهيني ۾ ٽي روپيا خرچ ڪر، اٺون توکي ڏيندس ۽ چوڪريءَ جي خدمت ڪرڻ جو اجورو مقرر نه ڪيو ويو. هاڻي خالد خرچ جو ۽ زيد چوڪريءَ جي خدمت جو اجورو گهري ٿو. ان صورت ۾ ڪهڙو شرعي حڪم آهي ۽ اهڙي طرح جيڪڏهن پنهنجي ٻانهي گروي رکي ته ان جو خرچ ڪنهن تي لازم ٿيندو بيٺو توجروا

جواب: صغيره ڌيءَ جو خرچو پيءُ تي آهي جڏهن زيد خالد سان اداڻگيءَ جو وعدو ڪيو ته هاڻي اهو وٺڻ جو حقدار آهي. درمختار ۾ آهي ته آزاد مرد تي پنهنجي اولاد جو خرچو لازم آهي، جنهن ۾ نياڻيون ۽ زال به شامل آهي. تنوير ۾ آهي هر اها انساني ضرورت ۽ خدمت جيڪا بنيادي حقن ۾ داخل آهي، ان جي معاوضي وٺڻ جو مطالبو ڪري ته ان جي اداڻگيءَ جو پابند آهي. محيط ۾ آهي ته قاضي ماڻهن جي حقن جي نگرانيءَ لاءِ ڪنهن شخص کي مقرر ڪري، جنهن جو مطلب آهي ته اهڙي خدمت ڪندڙ لاءِ اجورو ۽ معاوضو به مقرر لازم آهي. حموي ۾ آهي ته بنا معاهدي جي ڪم ڪرائي ته پوءِ جيڪڏهن قاضي مناسب ڄاڻي ته ان کي مزدوري لازماً ادا ڪري. گروي رکيل ٻانهي جو خرچ، نان نفقهو ۽ لباس وغيره رکندڙ تي لازم آهي جيئن شرح الوقايع ۾ آهي.

سوال: الاحياءَ ۾ آهي ته ڪن عالمن چيو آهي ته تاجر کي جيستائين اصل موڙي يا اصل رقم حاصل نه ٿئي، ان کي فائدو به نه ٿيندو. اهڙي طرح نمازيءَ جو نفل مقبول نه آهي جيستائين فرض نه پڙهي. ڪي عالم انهيءَ يا ٻين اصولن مان استنباط ڪندي يعني دليل وٺندي ان حڪم کي عام ڪن ٿا ۽ چون ٿا ته جيڪو شخص ڪو به فرض ڇڏيندو، تانجو حصول روزگار جو فرض ڇڏي نفلي ڪمن ۾ مشغول ٿيندو ته سندس نفلي خدمتون مقبول نه ٿينديون، هن مسئلي تي روشني وجهو بيٺو توجروا.

جواب: الله جي توفيق سان عرض آهي ته اهل السنة والجماعة جو مذهب آهي ته جيڪو به خالص نيت سان عمل ڪندو اهو قبول پوندو. بيضاوي جي حاشيه تي خطيبي لکي ٿو ته شرعي ضابطن ۽ قاعدن موجب جيڪو به فرضي ۽ نفلي ڪم ڪيو ويندو اهو الله وٽ قبوليت جو درجو ماڻيندو، بشرطيڪ نيت خالص هجي، چاهي اهو ڪم متقي مؤمن ڪري يا گنهگار مسلمان. ڄاڻڻ گهرجي ته هتي متقي يا مخلص هجڻ جي لازمي معنيٰ اها آهي ته اهڙو شخص شرڪ ۽ ڪفر کان پاڻ کي بچائي پوءِ جيڪي به نفلي يا فرضي ڪم ڪندو، اهي بارگاهه الهيءَ ۾ مقبول ٿيندا (انشاء الله) ان ڪري انهن حديثن جي تاويل ڪبي جن ۾ گناهين جي ڪري عمل قبول نه ٿيڻ جو ذڪر آهي ته اتي مراد نفلي ڪمال آهي، يعني اهڙو ڪم ڪامل نه چئبو. اهل السنة والجماعة جي نظريه موجب ايترو ڪمائن

فرض آهي جو پنهنجي نفس، اهل عيال ۽ قرضن لاءِ ڪافي ٿئي، جيئن ملهتي وغيره ۾ آهي. ”طريقه محمديه“ ۾ آهي ته محتاج لاءِ ڪمائڻ فرض آهي. معلوم ٿيو ته ڪمائڻ بذات خود فرض نه آهي پر انساني ضرورتون پوريون ڪرڻ لاءِ فرض آهي، جيڪڏهن ڪنهن به سبب جي ڪري معاشي ضرورتن جي تڪميل ۽ ڪفايت ٿئي ٿي ته پوءِ ڪمائڻ فرض نه آهي. ڪيترا اهل الله اهڙا آهن جن کي الله پاڪ ايتري سگهه ڏني آهي جو ڪيترا ڏيهن بکياڏيا رهي به ديني حقوق جي اداڻگي ۾ ڪوتاهي نه ڪندا آهن، جنهن جو مطلب آهي ته ان مدت دوران مٿن ڪمائڻ فرض نه آهي. پر جيڪڏهن خاندان ۽ ڪتنب وارو آهي ۽ سندن ڪفايت جو ذريعو سواءِ سندس محنت مزدوريءَ جي نه آهي ته ان تي ڪمائڻ فرض آهي. جيڪڏهن اسلامي فتوحات سبب سندس ۽ ان جي اهل عيال جي روزيءَ جواهمار ٿي وڃي يا فقرائي ۽ توڪلي لڏو آهي ۽ ڏيندڙ رضاخوشيءَ سان ڏئي ۽ وٺندڙ ۾ طمع نه هجي، جيئن بزرگن جو طريقو رهيو آهي ته انهن تي ڪمائڻ فرض نه آهي. حضرت عمر رضي الله عنه جي مرفوع حديث آهي ته رسول الله ﷺ جن کيس ڪا شيءِ ڏني. انهيءَ وٺڻ کان لهرايو ۽ عرض ڪيائين ته سڳورا سائين! ڪنهن ٻئي کي عطا فرمايو. تڏهن پاڻ ڪريمن فرمايو ته اي عمر! جيڪا شيءِ تو کي طمع ۽ سوال کان سواءِ ملي، اها وٺندو ڪر، ڇاڪاڻ ته اهو رزق آهي جيڪو الله پاڪ تو ڏانهن موڪلي ٿو (بيهتي- ابن حبان) فتوحات مڪيه ۾ آهي ته بزرگ ڪنهن کان نه سوال ڪن ٿا ۽ نه ڪنهن کي موٽائين ٿا. جيڪڏهن طالب علم ۽ حافظ قرآن کي بيت المال يا خيرياتي ادارن مان وظيفو ملي، جيڪو کيس ڪفايت ڪري ته ان تي ڪمائڻ فرض نه آهي. فتاويٰ ڪامل ۾ آهي ته علم حاصل ڪندڙ ۽ قرآن حفظ ڪندڙ لاءِ بيت المال مان سالانه ٻه سو دينار کان هڪ هزار درهم حق آهي. بحر ۾ به ائين آهي، پر اهو تڏهن آهي جڏهن بيت المال جي آمدني حلال ۽ انصاف سان حاصل ڪيل هجي. متان ۾ آهي ته جيڪڏهن بيت المال ۾ مال ظلم ۽ حرام جي وسيلن سان جمع ڪيو ويو هجي ته ان مان ڪنهن لاءِ وٺڻ جائز نه آهي. اهڙي مال جو حڪم آهي ته مالڪن کي واپس ڪجي ڇاڪاڻ ته عام مسلمانن جي مال وانگر نه آهي. جنهن طالب علم جو خرچو پيءُ يا مائٽ تي آهي ته ان تي به ڪمائڻ فرض نه آهي. (بحر) درمختار ۾ آهي ته هر محرم صغير هجي يا بالغ، عمر جي حساب سان يا گهر جو فرد هئڻ يا طالب علم هئڻ جي حيثيت ۾ ان جو قوت لايמות فرض آهي. جيڪڏهن بيت المال مان حق نه ملي، يا ان جو پيءُ يا مائٽ مالدار نه آهي ته شهر جا مالدار سندس ڪفالت ڪن، جيئن تحفة الفقهاء ۽ تجنيس ۾ آهي ته جيڪڏهن شاگرد يا استاد جو وظيفو بيت المال ۾ نه هجي ته شهر جي مالدارن تي نفقو ۽ پوشاڪ فرض آهي. جڏهن مالدارن کان حق ملي ۽ ڪمائڻ ڇڏي ڏئي ته گنهگار نه ٿيندو جيئن ظاهر آهي. خلاصو هي ته طالب علم ۽ ان جهڙن ٻين جو بيت المال، پيءُ، مٿن مائٽن ۽ مالدارن جي مال ۾ حق آهي. انهن ذريعن سان قوت لايמות حاصل ٿئي ته پوءِ اهڙن مائٽن تي ڪمائڻ فرض نه آهي، انهيءَ ٿوري لکڻ تي ئي ڪفايت ڪجي ٿي والله تعاليٰ اعلم بالصواب واليه المرجع والمآب.

سوال: منڪوحه صغيره جيڪا پيءُ جي گهر ۾ رهي ٿي ۽ پنهنجي مڙس سان انس نٿي رکي ان جو خرچو مڙس تي واجب آهي يا پيءُ تي بيٺو توجروا.

جواب: صغيره جيڪا همبستريءَ جي لائق نه هجي ان جو خرچو مڙس تي لازم نه آهي، چاهي مڙس جي گهر ۾ رهندي هجي ۽ مڙس ان کي دل وندرائڻ لاءِ پاڻ وٽ رکي، پر امام ابو يوسف رح وٽ مڙس تي لازم آهي. ايضاح ۽ تحفه ۾ ان قول کي اختيار ڪيو ويو آهي، جيئن بحر ۾ آهي. توهان کي خبر آهي ته هي چوڻ ته جيڪڏهن مڙس ان کي پنهنجي گهر ۾ رکي... ان ۾ اشارو آهي ته جيڪڏهن اها پيءُ جي گهر ۾ هجي ته ان صورت ۾ ان جو خرچو امام ابو يوسف رح جي قول مطابق به پيءُ تي لازم آهي، نه مڙس تي (درمختار)

سوال: مڙس حامله ٻانهيءَ کي طلاق ڏي ته ان جو ۽ ٻار جو خرچو ڪنهن تي لازم ٿيندو؟ ٻيڻو توجروا.

جواب: ٻانهيءَ جو خرچو مڙس تي تڏهن لازم آهي جڏهن مڙس جي گهر ۾ رهي جيئن بحر ۾ آهي ۽ طلاق کان پوءِ خرچ مڙس تي نه آهي جيئن تنوير ۾ آهي. سندس اولاد جو خرچو آقا تي آهي (بحر)

مسئلو: ذميائي مسلمان ٿئي، پر ان جو مڙس اسلام کان انڪار ڪري ته ان صورت ۾ کيس طلاق ٿي وئي ۽ عورت تي عدت لازم ٿي وئي. ٽن مهينن جي عدت، رهائش ۽ اولاد جو خرچو مڙس تي آهي والہ اعلم (عالمگيري) بحر ۾ آهي ته يعني زال تي عدت واجب آهي، بشرطيڪه ان سان همبستري ڪري. هدايه ۾ آهي ته جڏهن مڙس پنهنجي زال کي طلاق ڏي ته ان جي عدت جو خرچو ۽ رهائش مڙس تي آهي. صغيره جو خرچو به پيءُ تي آهي، چاهي ذمي هجي يا غير ذمي. (هدايه)

سوال: جانورن کي اناج باسڪائي يا پساني ڪرائڻ جائز آهي يا نه ٻيڻو توجروا.

جواب: جائز آهي ۽ منع ڪرڻ جو ڪو سبب نه آهي. آيت سڳوري: اولم يروا انا نسوق الماء الآية (چا نٿا ڏسڻ ته اسين بارش جو پاڻي وسايون ۽ غير آباد زمينن ڏانهن وهايون ٿا، پوءِ ان جي ذريعي نباتات اناج ۽ گاهه وغيره پيدا ڪريون ٿا) ان جي تفسير ۾ تفسير معين تي ۾ آهي ته يعني جيڪو اناج اوهان پاڻ به کائو ٿا ۽ اوهان جا جانور به کائين ٿا. ثابت ٿيو ته جانورن کي وڻ جا پن ۽ گاهه ڪرائڻ سان گڏوگڏ اناج ڪرائڻ به جائز آهي. اڪثر مفسرن اها ئي تفسير بيان ڪئي آهي. "الخلاصة السير للطبري" ۾ آهي ته رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جو "دلدل" نالي خچر هو، اهو اسلام ۾ پهريون خچر هو، جنهن تي سواري ڪئي وئي. پاڻ سڳورن جي وصال کان پوءِ به جيئرو رهيو. پوڙهو ٿي ويو ۽ ان جا ڏند ڪري پيا هئا ته ان کي جو پساني ڪارايو ويندا هئا. بخاري شريف ۾ (امر المؤمنين عائشه صديقه تي تهمت بابت) حديث افڪ جي ضمن ۾ آهي ته نبي صلي الله عليه وسلم جن ٻانهي حضرت بربره رضه کان (عائشه صديقه رضي الله عنها جي باري ۾ پڇا ڪئي) ان چيو ته الله جو قسم! مون منجهس ڪا عيب جي ڳالهه نه ڏني آهي، سواءِ ان جي جو اٿو ڳوهي سمهي پوندي آهي، پوءِ ٻڪري وغيره جانور اچي کائي ويندا آهن.

سوال: ماءُ پيءُ پنهنجي ننڍي يعني نابالغ پٽ کان ڪاٺيون وغيره مزدوري ڪرائين ٿا ۽ ان جي

مزدوريءَ مان پاڻ کائين ٿا ڇا اهو جائز آهي؟ بينوا توجروا.

جواب: جامع الفصولين ۾ بحواله خانيه وغيره آهي ته پيءُ ۽ ماءُ نابالغ پٽ کان مزدوري ڪرائي سگهن ٿا. حاشيه درمختار ۾ به ساڳي ڳالهه آهي. البته فقهي روايت مان ثابت ٿئي ٿو ته ان رقم جو مالڪ ٻار آهي ۽ والدين ضرورت کان سواءِ ان کي استعمال نٿا ڪري سگهن، جيئن الاشباه ۾ آهي ته پيءُ ضرورت تحت اولاد جي رقم استعمال ڪري سگهي ٿو. جامع الفصولين ۾ آهي ته پيءُ بقدر ضرورت پٽ جو مال استعمال ڪرڻ جومجاز آهي. پٽ ڪاٺيون وڪڻي اچي ته پيءُ ان جي رقم مان ضرورت کان سواءِ نٿو ڪشي سگهي، جيئن حموي ۾ آهي ته پٽ پاڻيءَ جو مٽ پري اچي ۽ والدين مالدار هجن ته انهن لاءِ پيشن جانورن آهي ڇاڪاڻ ته اهو پاڻي سندس ملڪيت آهي، والدين ضرورت مند هجن ته پوءِ استعمال ڪري سگهن ٿا جيئن ابن ملڪ جي شرح المجموع ۽ مفاتيح الجنان ۾ آهي.

سوال: غائب مڙس جي زال قاضيءَ جي حڪم کان سواءِ قرض ڪشي پوءِ مڙس کان ادانگيءَ جي تقاضا ڪري يا مهر جي حوالي سان قرض وٺي ته مڙس کان وصول ڪري سگهي ٿي؟

جواب: خرچو واجب آهي ته وٺي سگهي ٿي جيئن مڃيل حقيقت آهي، البته خرچ هلائڻ لاءِ قاضيءَ جي فيصلي يا باهمي رضامنديءَ کان سواءِ زال قرض نٿي وٺي سگهي. درمختار ۾ آهي ته جيڪي اخراجات مڙس تي واجب هوندا آهن، اهي قاضي جي حڪم سان قرض طور وٺي سگهي ٿي ۽ مڙس تي فرض آهي ته انهن جي ادانگي جواهتمام ڪري، پر جيڪي اخراجات غير ضروري آهن، انهن جي ادانگيءَ جو مڙس پابند نه آهي ان جي تائيد بحر مان به ٿئي ٿي ته قرضدار شخص انهيءَ عورت کان ۽ اها مڙس کان اهڙي قرض جي گهر ڪري. يعني عورت تڏهن مالي ادانگيءَ لاءِ مڙس وٽ رجوع ڪندي جڏهن مقرر ٿيل رقم قرض طور وٺي، ڇاڪاڻ ته غير ضروري اخراجات مڙس تي فرض نه آهن. خزانه المفتين ۾ به ان جي وضاحت آهي ته عورت ضروري گهريلو اخراجات جي مدد ۾ ڏنل رقم ختم ٿيڻ کان اڳ ئي قرض ورتو، جنهن مان هر مهيني پاڻ تي خرچ ڪندي رهي تانجو سمورا پئسا خرچ ڪري ڇڏيائين ته هاڻي مڙس لازم آهي ته اها رقم مڙس کي موٽائي ڏي، قاضي اهڙي قرض وٺڻ جو حڪم ڪري يا نه ڪري.

سوال: هڪ شخص پنجن سالن جي سفر تي ويو. سندس زال پنهنجا زيور وڪڻي روزمره جو خرچ هلائيندي رهي، پوءِ سندس مڙس مسافريءَ ۾ مري ويو. هاڻي وارث چاهين ٿا ته اهي زيور پاڻ ۾ تقسيم ڪن، پر بيوه مطالبو ڪري ٿي ته خرچو وارثن کان اڳاڙيو وڃي. ڇا ان صورت ۾ اها عورت وارثن کان خرچ وصول ڪري سگهي ٿي يا نه؟ بينوا توجروا.

جواب: گذريل زماني جو خرچو قاضي مقرر ڪري يا مڙس پنهنجي رضامندي سان مقرر ڪري ته ان جو حساب عورت وٺي سگهي ٿي نه ته قاضي به اخراجات جي رقم تڏهن مقرر ڪندو جڏهن مڙس زندههجي، غائب جو مال وڪرو نٿو ڪري سگهي. رهيو معاملو مڙس جي رضامنديءَ جو ته ان بابت عورت کان شاهد طلب ڪيا ويندا ۽ شاهد پيش نه ڪرڻ جي صورت ۾ وارثن تي قسم لازم

ايندو والده اعلم. بحر ۾ آهي ته مڙس تي گذريل زماني جو خرچو ڏيڻ لازم نه آهي، مگر قاضيءَ جي فيصلي يا مڙس جي رضامنديءَ سان - سندس رضامنديءَ مان مراد ان جو مقرر ڪيل خرچو آهي. هدايه ۾ آهي ته مڙس غائب ۽ ان جو مال ڪنهن وٽ موجود آهي ۽ زال ان شخص کي سڃاڻي ٿي ته قاضي ان مان مقرر حصو زال کي ڏياري. شرح وقايع ۾ آهي ته هر شيءِ شاهدن جي بيانن جي روشني ۾ ثابت ٿيندي. جيڪڏهن دعويٰ دار وٽ شاهد نه هجن يا شاهدي ڪوڙي ثابت ٿئي ته جوابدار کان قسم وٺي معاملو نبيريويڻدو. هدايه ۾ آهي ته خرچ مقرر ڪري مڙس مري وڃي ۽ ڪجهه مهينا گذري وڃن ته خرچ ساقط ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته خرچو ڏيئي لپتيءَ جو معاملو آهي ۽ اهڙا معاملو موتيءَ فوتيءَ سان ساقط ٿي ويندا آهن جيئن هيو ڏيندڙ کان وٺندڙ قبضي ڪرڻ کان اڳ مري ته اهو ساقط يعني معاف ٿي ويندو آهي. ان ڏس ۾ شرعي ضابطو آهي ته جيڪو شخص مجبوراً ياڳي پائيوار سان اهڙو معاملو ڪري جيڪو عام حالات ۾ هڪ پني جي اجازت کان سواءِ نه ڪبو آهي ته معاملو ڪالعدم سمجهيو ويندو (درمختار) ۽ زير بحث مسئلي ۾ مجبوري ثابت ٿئي ٿي. تنوير ۾ آهي ته ٻن جي درميان ٻانهو مشترڪ هجي، هڪ مالڪ پني کي ان تي خرچ ڪرڻ کان روڪي ته ان کي قاضي مجبور ڪري (ته ٻانهي جا حق خرچ وغيره ادا ڪري) ان قاعدي تحت ثابت ٿيو ته زال جيڪو خرچ مڙس جي اجازت سان خرچ ڪري، اهو مڙس کان واپس وٺي، ڇاڪاڻ ته اهو صدقو نه آهي. درمختار باب نفقه ۾ بحواله جوهره آهي ته ٻانهو مشترڪ هجي پوءِ هڪ ان تي خرچ نه ڪري ۽ ٻيو مڙس خرچ ڪري (ته اهو پائيوار کان حصو) پرائي وٺي. مٿيون مصنف بحواله بحر اوچو بحواله خلاصه لکي ٿو ته هڪ پائيوار پني پائيوارجي غير موجودگيءَ ۾ يا قاضيءَ جي اجازت کان سواءِ ٻانهي تي خرچ ڪري ته اهو صدقو آهي. جڏهن ته الجواهر جي عبارت مان روڪڻ جي صورت ۾ واپس پرائڻ ثابت ٿئي ٿو، ڇاڻي مڙس اجازت ڏي يا اجازت نه ڏي. ان ڪري مصنف ان ڏس ۾ جيڪي ڪجهه نقل ڪيو آهي اهو ان جي خلاف آهي. لڳي ٿو ته شايد مسئلو اختلافي آهي. غرض زال اجازت سان خرچ ڪري ته بالاتفاق موتائي وٺندي، والده تعاليٰ اعلم مگر هي چئي سگهجي ٿو ته هتي ممانعت جي صورت موجود نه آهي، ڇاڪاڻ ته (مڙس جو) غائب هجڻ جيتوڻيڪ حڪماً روڪڻ جي معنيٰ ۾ آهي پر قاضي ان جي قائم مقام موجود آهي، دعويٰ دار جڏهن قاضيءَ کان اجازت نه ورتي ته ڇڻ ته روڪڻ کان اڳ رقم خرچ ڪيائين، بس چڱي طرح ڄاڻ. واضح هجي ته پالنا جي اجرت، رضاعت جي اجرت ۽ ٻار جو خرچو ڇڏڻ جدا جدا شيون آهن. جيڪڏهن عورت مرد جي مسڪيني ۽ محتاجيءَ جي سبب پرورش جي اجرت معاف ڪري ڇڏي تڏهن به رضاعت ۽ ٻار جو خرچ مڙس تي لازم ملزوم آهي. بحر ۾ آهي ته پيءُ تي ٽي شيون واجب آهن: ۱- رضاعت جي اجرت ۲- ٻار جي پالنا جي اجرت ۳- ٻار جي اخراجات جي ادا ٿيڻ. حموي ۾ آهي ته اولاد جا اخراجات ماءُ تي نه پر پيءُ تي آهن. قهستاني ۾ آهي ته عورت مرد جي زال يا ان جي عدت ۾ نه هجي ته ٻار جي پالنا جي اجرت جي حقدار آهي ۽ اها اجرت ٽيچ پيارڻ ۽ نان نفقي جي اخراجات کان جدا شيءِ آهي، والده تعاليٰ اعلم.

غلام آزاد ڪرڻ جو بيان

سوال: اميرن ۾ رواج آهي ته ٻانهومرد يا عورت وفات ڪري وڃي ته (ان جي جوڙيدار کي) آزاد ڪندا آهن. ڇا شريعت ۾ اهڙو ڪو ثبوت آهي جنهن مان ان بابت دليل وٺجي پيئو توجروا.

جواب: ٻانهو آزاد ڪرڻ سنو ڪم آهي. حضرت وائله بن اسقع رضي الله عنه جي روايت ته بني سليم جا ڪي ماڻهو غزوہ تبوك جي موقعي تي رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي خدمت ۾ آيا ۽ ڇيائون ته اسان جي سائيءَ تي (شرعي سزا) واجب ٿي چڪي آهي. پاڻ سڳورن فرمايو ته ان جي طرفان ٻانهو آزاد ڪريو، جنهن جي عيوض الله پاڪ ان کي جهنم مان آزاد فرمائيندو. (ابن عساکر) حديث مان واضح ٿيو ته ميت طرفان ٻانهو آزاد ڪرڻ گهٽ ۾ گهٽ مستحب آهي، والله تعاليٰ اعلم

سوال: ڪنهن شخص پنهنجي ٻانهيءَ جو نڪاح عمرو سان ڪرايو رخصتيءَ کان پوءِ وري زيد کي وڪڻي ڏنائين. هاڻي زيد ان جو نڪاح ٻي جاءِ تي ڪرڻ گهري ٿو. ڇا ائين ڪرڻ جو مجاز آهي يا عمرو جي طلاق کان پوءِ ائين ڪرڻ گهرجيس؟ پيئو توجروا.

جواب: زيد تيستائين ان جو نڪاح ٻئي هنڌ نٿو ڪري سگهي جيستائين عمرو وفات ڪري يا ان کي طلاق ڏي ڇاڪاڻ ته سڱ وڪڻڻ سان طلاق نه پوندي آهي. متان ٻي آهي ته آقا پنهنجي پوڙيل ٻانهيءَ سان سندس مڙس جي غائب ٿي وڃڻ جي صورت ۾ همبستري يا ٻئي هنڌ شادي ڪرائي نٿو سگهي. اهو امام ابوحنيفه جو مذهب آهي (مسند خوارزمي) ان جي تائيد مصنف عبدالرزاق جي ان حديث مان ٿئي ٿي جيڪا حضرت علي رضي الله عنه جي حوالي سان روايت ڪئي اٿس ته ٻانهيءَ جو مڙس جيستائين ان کي طلاق نه ڏي يا اهو وفات نه ڪري، ان وقت تائين اهو سندس مڙس رهندو. بريره رضي الله عنها، جيڪا حضرت عائشه رضي الله عنها جي ٻانهي هئي، ان کي به رسول الله صلي الله عليه وسلم جن اختيار ڏنو هو ته ڇاهي ته پنهنجي مڙس سان رهي ڇاهي ته ان کان جدا ٿئي (معلوم ٿيو ته پوڙيل ٻانهيءَ کي وڪڻڻ سان طلاق واقع نه ٿيندي، نه ته کيس اختيار ڏيڻ جو فائدو نه ٿيندو ۽ اهڙي جمهور جو مذهب آهي. آزادي الله جو حق آهي، پنهنجي مرضيءَ سان ٻئي کي وڪڻڻ يا ٻانهو بنائڻ جائز نه آهي ۽ هر ڪنهن شخص کي الله جي حق جو جواب ڏيڻو پوندو، والله اعلم. الدرر شرح الغرر ۾ آهي ته آزادي الله جو حق آهي ان ڪري آزاد شخص کي سندس مرضيءَ سان ٻانهو بنائڻ به جائز نه آهي. جواهر الفتاويٰ ۾ آهي هر انسان کان الله جي حق بابت پڇاڻو ٿيندو. محيط ۾ آهي ته ٻانهي دعويٰ ڪري ته ان جي آزاديءَ جي حق ۾ شاهدن جا بيان ٻڌڻ شرط نه آهن.

سوال: زيد پنهنجي ٻانهيءَ کي چيو ته تنهنجي پيٽ ۾ جيڪو ٻار آهي اهو منهنجو آهي. ان کان بعد زيد چيو ته اها باد (هوا) آهي ۽ ٻانهي به اهڙي اقرار ڪري ٿي. ان صورت ۾ اها ٻانهي امر ولد ٿيندي يا نه پيئو توجروا.

جواب: جڏهن اقرار ڪري چڪو ته ”اهو حمل مون مان آهي“ يا ”اها عورت مون مان حامله آهي.“ ته هاڻي ٻئي اهو اقرار ڪن ته پيٽ ۾ ٻار نه پر هوا (جو گولو) هو، اها ڳالهه معتبر نٿي چئي سگهجي، والھ اعلم. بحر ۾ آهي ته جڏهن ٻانهي اقرار ڪري ته مون کي فلاڻي مان پيٽ آهي ته اها ام ولد ٿي وئي ڇاڪاڻ ته حمل جي اقرار جي معنيٰ ٻار جو اقرار آهي. اهڙي طرح مرد چوي ته هيءُ مون مان حامله آهي يا ان جي پيٽ ۾ جيڪو ٻار آهي، سو منهنجو آهي، ان کان پوءِ ان کي ”هوائي“ ڳالهه قرار ڏئي ته ناقابل اعتبار آهي، ڇاڪاڻ ته آزادي الله پاڪ جو حق آهي، ڪنهن جي ساقط ڪرڻ سان اهو استحقات ساقط نه ٿيندو. جيڪڏهن چوي ته جيڪي ڪجهه ان جي پيٽ ۾ آهي، سو منهنجو آهي، يعني حمل ۽ ٻار جو نالو نه وٺي، وري پوءِ چوي ته اهو حمل نه، پر هوا هئي ته ان جي تصديق ڪئي ويندي ۽ اها عورت ام ولد نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته ٻنهي ڳالهين جو امڪان ٿي سگهي ٿو.

سوال: زيد دعويٰ ٿو ڪري ته عمرو ان جو ٻانهو آهي ۽ دليل پيش ڪري ٿو ته سندس ماءُ ۽ سندس ناني مسلمات نعمت اسان جي گهرجي موروثي ٻانهي آهي، پر جوابدار انڪاري آهي ۽ آزاد هجڻ جي دعويٰ ڪري ٿو. ٻنهي ڌرين وٽ شاهد موجود آهن. جوابدار جا شاهد سندس ماءُ ۽ نانيءَ جي آزاد هجڻ بابت بيان ڏين ٿا. ان صورتحال ۾ زيد جي آزاد يا ٻانهي هجڻ بابت شرعي حڪم ڪهڙو آهي؟ بيٺو توجرو.

جواب: دراصل اعتبار دعويٰ ڏيوار جي ڳالهه جو ڪيو ويندو ۽ فقهي ضابطن موجب اصولاً هر شخص آزاد آهي. تحفة الفقہ ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪو شخص پنهنجي ٻانهي هجڻ جو انڪاري هجي ته سندس ڳالهه قبول ڪئي ويندي. مگر اڳ ۾ ٻانهي هجڻ جو اقرار ڪري چڪو هجي ته پوءِ سندس ڳالهه قبول نه ڪئي ويندي. حماديہ ۾ آهي ته ان صورت ۾ اصولاً آزادي فقط زباني اقرار سان ثابت نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته پهريائين ٻانهي هجڻ جو اقرار ڪري چڪو آهي، پر جيڪڏهن اقرار کان پوءِ پنهنجي آزاديءَ جا شاهد پيش ڪري ته انهن جا بيان قبول ڪيا ويندا، جيئن اشباه ۾ بحواله بزازيه آهي، بشرطيڪ سندس ٻانهي هجڻ جا شاهد موجود نه هجن جيئن حماديہ ۾ بحواله عتاييه ۾ آهي يا سندس ٻانهو هجڻ مائهن ۾ مشهور نه هجي. غرض ته ڌرين وٽ شاهد نه هجن ته دعويٰ ڪندڙ جو قول پنهنجي آزاد هئڻ بابت قبول ڪيو ويندو، والھ اعلم.

سوال: زيد قاضيءَ وٽ دعويٰ ڪئي ته هند سندس زر خريد ٻانهي آهي... هند چوي ٿي ته مون کي زيد جي پيءُ آزاد ڪري ڇڏيو آهي. جيڪڏهن زيد جو حق ملڪيت مڃجي ته سندس پيءُ طرفان ٻانهيءَ کي آزاد ڪرڻ جو حڪم مرتب ٿيندو يا نه؟ جيڪڏهن جواب ها پر هجي يعني پيءُ جي ڏنل آزادي عملاً واقع ٿي وڃي ته پٽ يعني زيد جي ملڪيت جي دعويٰ اختلافي ٿيندي. انهيءَ اختلافي صورتحال ۾ ڪهڙي ڌر کان شاهدن جي گهر ڪجي ۽ ڪهڙيءَ تي قسم ايندو؟ جيڪڏهن ٻئي ڌرين پنهنجا پنهنجا شاهد پيش ڪن ته ڪنهن جي شاهدن کي ترجيح ڏني ويندي؟ ان دوران جيڪڏهن ڪجهه رقم جي ادائگي ڪري هند زيد کان آزادي وٺي ته ظاهر آهي ته سندس آزادي گهرڻ جي لازمي معنيٰ آهي زيد جي ٻانهي هجڻ جو اقرار ڪرڻ. انهيءَ مونجهاري جو حل ٻڌايو، بيٺو توجرو.

جواب: آزادي ملڪيت ۾ ئي ثابت ٿيندي آهي جيئن هدايه ۾ آهي ته آزاد مالڪ ئي ڪري سگهي ٿو نه ڪو ٻيو. نبي صلي الله عليه وسلم جو ارشاد آهي ته جنهن شيءِ جو آدمي مالڪ نه آهي، اهو ان کي آزاد نٿو ڪري سگهي. پوءِ پيءُ پٽ جي موجودگيءَ ۾ ٻانهي کي آزاد ڪري ته اهو پٽ جي اجازت تي موقوف رهندو، جيئن هدايه ۾ آهي ته ٻئي جي ٻانهي کي آزاد ڪري ته آزاد نه ٿيندو. ڪفايه ۾ آهي ته اهو مالڪ جي اجازت تي ڇڏيل آهي. جيڪڏهن مسئلي ۾ مونجهارو ۽ اختلاف هجي ته آزاد ٿيندڙ شخص آزاد ڪندڙ جي ملڪيت آهي يا ٻئي جي؟ ته انهيءَ صورت ۾ ان ڌر جا شاهد قبول ڪيا ويندا جيڪا ان جي آزاديءَ جي دعويٰ ڏاڍي آهي، جيئن جامع الفصولين ۾ آهي ته هڪڙا وارث دعويٰ ڪن ٿا ته اسان کي پيءُ جي ورثي ۾ مليو آهي. جوابدار چيو ته آئون ٻئي جو ٻانهو هوس، جنهن مون کي آزاد ڪري ڇڏيو آهي ته جيڪڏهن وٽس شاهد هجن ته انهن جي شاهدي قبول ڪئي ويندي. رهيو اهو مونجهارو ته جوابدار آزاديءَ جي گهر ڪري ٿو ان جو مطلب آهي ته دراصل ان ٻانهي هجڻ جو اقرار ڪيو آهي لهنذا سندس دعويٰ ۾ تناقض آهي، پر ان تناقض جي ممانعت ٻانهي (غلام) جي باري ۾ آهي، نڪي ٻانهيءَ جي باري ۾ جيئن عنايه ۾ آهي ته حرمت فرج الله جي حق مان آهي جنهن ۾ دعويٰ شرط نه آهي تنهن ڪري اهو تناقض مانع نه آهي ۽ محيط برهانيءَ ۾ آهي ته حقوق العباد بابت دعويٰ ڪندڙ يا شاهدن جي بيانن ۾ تضاد هجي ته اهڙا حق ثابت نه ٿيندا، ڇاڪاڻ ته شاهدن جي سچن بيانن کان سواءِ حقوق العباد ثابت نه ٿيندا آهن، پر ٻانهيءَ جي عصمت جيئن ته حقوق الله منجهان آهي، ان ڪري سندس بيانن ۾ تضاد جي گنجائش ممڪن آهي. البته حقوق الله ۾ به اقرار کان بعد انڪار ڪري ته صحيح نه آهي، والله اعلم بالصواب

سوال: قيصر نالي ٻانهي مانجهي ۽ فريد ۾ مشترڪ آهي. فريد اها پنهنجي ڀائيوار جي اجازت کان سواءِ اله بخش کي وڪڻي ڇڏي ۽ ان کي ڏيئي ڄاڻي. مانجهي پنهنجو حصو ٻانهيءَ جي ڏيئي مان گهريو. جوابدار حصي ڏيڻ جو اقرار ڪري پوءِ ڦري ويو. آخر ٻئي قاضيءَ وٽ دانئين ٿيا، نيٺ ٻانهي ۽ سندس ڏيءَ جي قيمت تي راضي ٿيا ۽ اختيار مانجهيءَ کي ڏنائون. مانجهيءَ تقاضا ڪئي ته پنسن جي قسط مقرر ڪئي وڃي تڏهن اله بخش چيو ته سڀ پنسا هاڻي ڏنا وڃن. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ اله بخش دعويٰ ڪئي ته اها ٻانهي منهنجي ام ولد آهي ۽ اها نياڻي منهنجي ملڪيت آهي ڇاڪاڻ ته مون مان ڄاڻي آهي. ڇا سندس دعويٰ قبول ڪئي ويندي؟ درمختار ۾ آهي ته مشترڪ ٻانهي ٻار ڄڻي، منجهائن هڪ دعويٰ ڪري ته اولاد منهنجو آهي، جڏهن ته ٻيو حصيدار ان ٻانهيءَ کي آزاد ڪري ڇڏي ته دعويٰ ڏاڍي ثابت نه ٿيندي. اها ڳالهه معتبر روايت جي مفهوم جي خلاف آهي. ان روايت جي تقاضا اها آهي ته دعويٰ ٻانهي دعوائن مان جيڪا دعويٰ اڳ ۾ ڪندوها تسليم ڪئي ويندي. بيٺا توجرو

جواب: مانجهيءَ طرفان حصو گهرڻ، از خود اعتراف آهي ڌرين طرفان مشترڪ ٻانهيءَ جي وڪڻڻ تي راضي ٿيڻ جو ۽ اها ڳالهه ٻانهيءَ جي ام ولد هئڻ جي منافي آهي، ڇاڪاڻ ته سندس اولاد کي وڪڻڻ يا ان جي قيمت گهرڻ شرعاً جائز نه آهي جيئن شرح الوقايع ۾ آهي ته ام ولد وڪڻي نٿي

سگهجي. ان ڪري ٻانهي وڪڻي وري ان جي ڌيءَ جي حصي جي تقاضا ڪرڻ هڪ ٻئي جي ابتڙ ڳالهيو آهي، جنهن جو مطلب آهي ته دعويٰ دار جو اهڙو بيان اصل کان ٻڌڻ جو ڳوٺي نه آهي. ليڪن اهڙو تضاد يا تناقض ڳجهو هجي ته ان ڏس ۾ هاجيڪار ثابت نه ٿيندو ۽ دعويٰ دار (جو ٻار سان) تعلق ثابت ٿي ويندو. بحر ۾ آهي ته هڪ شخص ٻانهي وڪروڪئي، جنهن کي خريدار وٽ اولاد ٿيو ۽ ان وري اها ٻئي هنڌ وڪڻي ڇڏي، پوءِ پهرئين وڪڻندڙ دعويٰ ڪئي ته اهو ته ان جو اولاد آهي ته دعويٰ دار جي دعويٰ قبول ڪئي ويندي ۽ پهرئين ۽ ٻي بيع باطل ٿي ويندي، ڇاڪاڻ ته نسب جو تعلق ڳجهو ٿي سگهي ٿو، ان ڪري انهيءَ ڏس ۾ تناقض يا تضاد نظر انداز ڪرڻ جوڳو آهي. پوءِ واضح هجي ته زيربحث مسئلي ۾ ٻانهي جي قيمت مان حصي جي تقاضا ڪرڻ مان جيتوڻيڪ بيع واقع ٿيڻ جو علم ٿئي ٿو، پر جيئن ته دعويٰ دار دعويٰ ڪري ٿو ته اولاد منهنجو آهي ۽ شرعاً ان جو وڪرو جائز نه آهي، انهيءَ ڪري ان جي اها ڳجهي دعويٰ لائق سماعت آهي. رهيو درمختار جي حوالي سان هي قول نقل ڪرڻ ته اهڙي دعويٰ يا ڏانهن نه ٻڌڻ اوليٰ آهي ته ان جي حقيقت اها آهي ته اهو حڪم تڏهن آهي جڏهن دعويٰ دار اقرار ۽ انڪار، ٻنهي قسمن جون دعوائون گڏوگڏ ڪري، جنهن سبب سندس بيانن ۾ تضاد ۽ اختلاف ظاهر ٿيندو، پر جڏهن ڪلام ۾ تاخير ۽ تقدير هجي يعني پهرئين هڪ پوءِ ٻي دعويٰ ڪري ته سندس اهو بيان قابل تسليم ٿيندو، جيڪو پهرئين ڌڻي يا جيڪو وڌيڪ قوي هجي. مذڪوره دعويٰ دار طرفان اولاد جي دعويٰ وارو بيان جيتوڻيڪ سندس آخري بيان آهي مگر حقيقت حال سان واسطو رکي ٿو، ان ڪري قابل سماعت آهي ۽ بلا شبه ان سان سندس اولاد جي آزادي ثابت ٿئي ٿي. پر ان جي ابتڙ هدايه جي عبارت مان اسان جي تحقيق جي خلاف ترجيح دعويٰ دار جي اڳوڻي بيان لاءِ ثابت ٿئي ٿي. مصنف لکي ٿو ته جڏهن ڪنهن شخص وٽ ٻانهي وڌي ٿي ۽ اها ان وڪڻي ڇڏي پوءِ خريدار وٽ ان کي ٻار پيدا ٿيو ۽ وڪڻندڙ دعويٰ ڪئي ته پٽ منهنجو آهي ته اهو سندس پٽ چيو ويندو ۽ ورتل حصو واپس ڏيندو، جيتوڻيڪ خريدار ٻار کي به آزاد ڪري ڇڏيو هجي، ڇاڪاڻ ته پوءِ ان جي اها دعويٰ باطل چئبي. فرق هن ريت آهي ته هن مسئلي ۾ اصل ٻار آهي ۽ ماءُ ان جي تابع آهي جيئن بيان ٿيو ۽ پهرئين صورت ۾ ماءُ جي ماتحت هئڻ سبب ٻار جي آزاديءَ بابت دعويٰ منع آهي، پر جيئن ته ٻار آهي، ان ڪري سندس آزاديءَ جي لاءِ ماءُ جو آزاد هجڻ شرط نه آهي، جيئن ٻانهيءَ جي ڀاڄوڪڙ ٻار جو حڪم آهي ته جيتوڻيڪ ان جي ماءُ آقا جي ملڪيت آهي پر ٻار آزاد آهي، جيئن نڪاح سبب پيدا ٿيل ٻار جو حڪم آهي. ٻي صورت ۾ ممانعت جو حڪم اصل ۾ ئي موجود آهي ۽ اهو حڪم آهي ان جو ٻار هئڻ پوءِ سندس ثابتي ۽ ماتحتي جي منع آهي. غلام بنائڻ جي منع ان ڪري هتي ڇاڪاڻ ته نقص جو احتمال نٿو رکي جيئن نسب ۽ اولاد جي اسحقاق سبب ٻانهيءَ جي خريدار کان ٻار جي آزادي ثابت ٿيندي آهي. وڪڻندڙ کان آزاديءَ جي حقيقت، ماءُ کان آزاديءَ جو اسحقاق ۽ وڪڻندڙ لاءِ ٻار بابت دعويٰ جو حق ثابت ٿيندو آهي، بس غور ڪر، واللہ اعلم بالصواب

مسئلو: زيد ٻانهي آزاد ڪئي، بعد ۾ ان جي مالڪ هئڻ جي دعويٰ ڪيائين. حالانڪ حق ساقط ۽ معاف ڪرڻ کان پوءِ ملڪيت جي دعويٰ ڪرڻ جائز نه آهي، ان صورت ۾ ٻانهيءَ جي آزاديءَ جي شاهدن جا بيان قبول ڪيا ويندا ۽ دعويٰ دار جي ملڪيت جا شاهد قبول نه ڪيا ويندا واللہ

اعلم. درمختار ۾ آهي ته ڪنهن خاص وجه سبب ٻانهي تي مالڪ پنهنجو حق ساقط ڪري ته اهو آزاد ٿي ويندو. اشباه ۾ آهي ته ساقط ۽ معاف ڪيل حق واپس نه ٿيندو آهي. حسب المفتين ۾ آهي ته (مذڪوره بالا صورت ۾) ان شخص جي آزاد هئڻ بابت جيڪي شاهد آهن، انهن جا بيان ٻڌڻ اوليٰ آهي. حمادي ۾ آهي ته جيڪڏهن (ٻانهو) دعويٰ ڪري ته اصل ۾ آءُ آزاد آهيان ته ان جو قول قبول ڪيو ويندو. ان سبب جي ڪري اسين چئون ٿا ته جيڪڏهن ڪو دعويٰ ڪري ته آئون اصل کان آزاد آهيان پوءِ شاهد پيش ڪري ته سندس شاهدن جا بيان قبول نه ڪيا ڇاڪاڻ ته سندس قول اعتبار جوڳو آهي، شاهدن جي ضرورت ئي نه آهي. البت جيڪڏهن ٻيو ماڻهو ان جي ٻانهي هجڻ جا شاهد پيش ڪري ته ان وقت کيس ان جي مقابلي ۾ پنهنجا شاهد پيش ڪرڻا پوندا. معلوم ٿيو ته ملزم جي آزادي اصل هئڻ جا شاهد نه هجن ته ان جي غلام هئڻ جي شاهدن جا بيان قابل سماعت آهن، ڇاڪاڻ ته جوابي دعويٰ قبول جي فرع آهي. ان جي تائيد حمادي مان به ٿئي ٿي جيڪو لکي ٿو ته هڪ شخص جي باري ۾ مشهور آهي ته ٻانهو آهي، پر پوءِ دعويٰ ڪري ته آزاد آهيان ته ان جو قول قبول ڪيو ويندو، مگر جيڪڏهن مالڪ ان جي باري ۾ شاهد پيش ڪري ته منهنجو ٻانهو آهي ته پوءِ اهڙي مشهور زمانه غلام جي آزاديءَ جي دعويٰ ناقابل قبول آهي. يعني مالڪ طرفان ان جي ٻانهي هجڻ جا شاهد قبول ڪيا ويندا. محيط ۾ آهي ته هڪ شخص چيو ته آئون اصل ۾ آزاد آهيان، جنهن شخص وٽ رهي ٿو اهو چوي ٿو ته هيءُ فلاڻي جو ٻانهو آهي، جنهن مون وٽ کيس امانت رکيو آهي ۽ انهيءَ امانتدار سندس غلاميءَ جا شاهد پيش ڪيا، مگر انهن غلام هجڻ جي شاهدي نه ڏني ته انهيءَ منفي شاهدي ڏانهن ڌيان نه ڏنو ويندو، ڇاڪاڻ ته امانتدار جو اهو ڪم نه آهي ته ٻئي جي امانتي غلام جي ٻانهپ ثابت ڪري. انسان ڪڏهن پنهنجي اولاد کي به دوست وٽ امانت طور ڇڏيندو آهي ته ان جي حفاظت ڪري.

جڏهن اهڙي ”منفي شاهدي“ وسيلي ڪنهن جي غلامي ثابت نه ٿئي ته ظاهري اصول موجب ان شخص کي آزاد قرار ڏنو ويندو. خلاصو هي ته جيڪو آزاديءَ جي دعويٰ ڪري، اصل اهميت ان جي قول جي ئي آهي، بشرطيڪ سندس غلام هجڻ جا شاهد موجود نه هجن. جيڪڏهن سندس ٻانهپ جا شاهد هجن ته انهن جا بيان قبول ڪيا ويندا، واللہ اعلم بالصواب. غرض رڳو دعويٰ ڪرڻ حجت نه آهي جيئن بحواله تحفة الفتحة، محيط ۾ آهي ته جڏهن ڪو شخص دعويٰ ڪري ته هيءُ عورت منهنجي ٻانهي آهي، مگر اها پنهنجي آزاديءَ جي دعويٰ ڪري ته سندس ڳالهه قبول ڪئي ويندي. ساڳي ڳالهه حمادي ۾ به آهي. رهيو ٻانهيءَ سان نڪاح جو معاملو ته عالمن جي قول مطابق هن زماني ۾ اوليٰ آهي ته پنهنجي ٻانهي سان شادي ڪري، تانجو جيڪڏهن آزاد ڪري سائس همبستري ڪري. ته ان کي نڪاح جي حڪم مطابق حلال سمجهيو ويندو (عالمگيري) البت جيڪڏهن ٻانهي حقيقي معنيٰ ۾ ٻانهي ئي هجي ته اهڙو نڪاح لغو ۽ فضول آهي، جيئن مواهب الرحمن ۾ آهي، ان صورت ۾ ان مان دليل وٺڻ درست آهي.

سوال: ٻيءَ پنهنجي پٽ جي ٻانهيءَ تي قبضو ڪيو ۽ ان سان همبستري ڪيائين ۽ ان کي به

ڏيئون پيدا ٿيون هاڻي پيءُ وفات ڪري ويو. ان ٻانهيءَ جو ڪهڙو حڪم آهي ۽ اهي ڏيئون ڪنهن جون ليکيون وينديون؟ بيٺا. توجروا.

جواب: اها ٻانهي پيءُ جي ام ولد ٿيندي ۽ ان تي لازم آهي ته پٽ کي ان جي قيمت ڏي، جيڪا سندس ورثي مان وصول ڪئي ويندي جيئن حماديہ ۾ آهي ته ٻانهيءَ کي آقا مان اولاد ٿئي ته اها ان جي ”ام ولد“ ٿي وئي، جڏهن وفات ڪري وڃي ته اها آزاد ٿي ويندي

ٻار جي آزاديءَ جي سلسلي ۾ اها حقيقت سمجهڻ جوڳي آهي ته رڳو ايتري ڳالهه جي ڪري ٻانهيءَ جو ٻار آزاد ليکيو نه ويندو ته اهو سندس اولاد آهي، بلڪ ضروري آهي ته ان جو پيءُ اهڙو اقرار ڪري، جيئن بحر ۾ آهي ته ٻانهيءَ جو جيڪو ٻار آقا مان هجي سو آزاد آهي پر ضروري آهي ته آقا ان جو اعتراف ڪري. پوءِ اها ٻانهي ”ام ولد“ ٿيندي ۽ آقا جي مرڻ کان بعد آزاد ٿيندي (ملتي) ان کي نه ورثو ملندو نه مهر. البته پنهنجي پٽ جي مال مان (جيڪو کيس پيءُ جي ورثي مان ملي) ضرورت مطابق کاڌ خوراڪ وٺي سگهي ٿي. مصنف شريف جي شرح سراجيه ۾ آهي ته ٻانهي لاءِ وراثت کان محروميءَ جا سبب چار آهن: ۱- حقيقي ٻانهو هجي ۲- غلام ناقص هجي جيئن مڪاتب (يعني جنهن سان قيمت جي بدلي ۾ آزاديءَ جو سودو طي ٿيل هجي) ۳- مدبر (اهو غلام جنهن کي ان جو مالڪ ڪنهن شرط سان آزادي جو پروانو ڏئي، مثلاً چوي ته منهنجي موت کان بعد تون آزاد آهين) ۴- ام ولد (اها ٻانهي جنهن مان کيس اولاد هجي)

باقِي رهيو مسئلو ٻن ڇوڪرين جو، جيڪي ماءُ جي آقا مان پيدا ٿيون آهن ته انهن جو حڪم آهي ته اهي آزاد آهن ۽ پنهنجي پيءُ جي مال جون وارث ٿينديون جيئن هدايه ۾ آهي. بحر ۾ آهي ته ٻانهيءَ کي آقا مان جيڪو اولاد ٿئي سو آزاد آهي ڇاڪاڻ ته حضرت ابراهيم رضي الله عنه رسول الله ﷺ جو آزاد فرزند هو (جيڪو مقوقس مصر جي موڪليل ٻانهي ماريه قبطيه مان هو) سواءِ ان جي جو پهريائين غلام هجي پوءِ ان کي آزاد ڪري جيئن هدايه مان ظاهر آهي. جڏهن پيدائش وقت پٽ آزاد هوندو آهي ته پوءِ پيءُ جو وارث به ٿيندو ڇاڪاڻ ته ورثي کان محروميءَ جو مانع يعني ٻانهي موجود نه آهي، والھ اعلم بالصواب. ان کي نه ورثو ملندو نه مهر. البته پنهنجي پٽ جي مال مان (جيڪو کيس پيءُ جي ورثي مان ملي) ضرورت مطابق کاڌ خوراڪ وٺي سگهي ٿي. مصنف ”شريف“ جي ”شرح سراجيه“ ۾ آهي ته ٻانهي لاءِ وراثت کان محروميءَ جا سبب چار آهن: ۱- حقيقي ٻانهو هجي ۲- غلام ناقص هجي جيئن مڪاتب (يعني جنهن سان قيمت جي بدلي ۾ آزاديءَ جو سودو طي ٿيل هجي) ۳- مدبر هجي (يعني اهو غلام جنهن کي ان جو مالڪ ڪنهن شرط سان آزادي ڏئي، مثلاً چوي ته منهنجي موت کان بعد آزاد آهين) ۴- ام ولد (اها ٻانهي جنهن مان آقا کي اولاد هجي)

مسئلو: زال اقرار ڪيو ته فلاڻي جي ٻانهي آهي ۽ واسطيدار شخص به اهائي دعويٰ ڪري ٿو. ظاهر آهي سندس اقرار مٿس جي حق ۾ نافذ نه ٿيندو ۽ نه ئي ان جو نڪاح باطل ٿيندو، مگر مالڪ ان جي ٻانهي هجڻ جا شاهد پيش ڪري ته پوءِ ان جو نڪاح باطل ٿي سگهي ٿو. ورنه رڳو ڪنهن ڌر جي دعويٰ ڪرڻ سبب نڪاح باطل نه ٿيندو. جيڪڏهن مٿس انڪار ڪري ته منهنجي زال ڪنهن جي ٻانهي

نه آهي ته ان تي قسم لازم ايندو، واللہ تعاليٰ اعلم. تنوير ۾ آهي ته ان ڄاتل نسب واري عورت ٻانهي هجڻ جو اقرار ڪري ۽ جنهن جي باريءَ دعويٰ ڪري، اهو به ان جي قول جي تصديق ڪري. وري ان جو مڙس ۽ اولاد به آهي ته دعويٰ عورت جي حق ۾ اهو اقرار صحيح ٿيندو. سندس اولاد جي حق ۾ سندس اقرار صحيح ثابت نه ٿيندو. اهڙيءَ طرح ان جو پنهنجي مڙس سان نڪاح به باطل نه ٿيندو. محيط ۾ آهي ته شاهد دعويٰ جي ثبوت لاءِ هوندا آهن. شرح الوقايه ۾ آهي ته هر شيءِ شاهدن سان ثابت ٿيندي آهي. شاهد نه نه هجڻ جي صورت ۾ انڪاري ڌرتي قسم لازم آهي. محيط ۾ آهي ته قسم دعويٰ مطابق ٿيندو. جڏهن مڙس قسم کڻي ته نڪاح باطل نه ٿيندو. مجتبيٰ ۾ آهي ته ٻئي جي ٻانهي هجڻ جو اقرار ڪري ته ان جي اقرار کي سچو ڄاتو ويندو، بشرطيڪ واسطيدار ماثور به ان جي تصديق ڪري. اهو تڏهن آهي جڏهن تڪراري شخص جي آزادي ڪنهن طريقي سان معلوم ٿيندي نه هجي. جيڪڏهن سندس آزادي معلوم ۽ مشهور هجي يا قاضي اهڙو فيصلو ڏنو هجي ته مڙس آزاد انسان جا حڪم لاڳو ٿيندا. جيڪڏهن معلوم ٿئي ته ٻئي ان کي آزاد ڪيو آهي ته قاضي نه ان جي اقرار کي تسليم ڪندو ۽ نه ان کي ٻانهي قرار ڏيندو (يعني معاملو تنگيل رهندو) انهيءَ اصول پٽاندڙ جيڪا ٻئي جي ٻانهي هجڻ جو اقرار ڪري ٿي، حالانڪ ان جي آزادي مشهور ۽ معلوم آهي ته ان جو اهو اقرار قبول نه ڪيو ويندو. ساڳيءَ طرح پهريائين آزاد هجڻ جو اقرار ڪندي شادي ڪري، پوءِ مڙس جي نافرمان ڪندي ٻئي جي ٻانهپ جو دم پري ته به سندس ڳالهه نه مڃي ويندي، بشرطيڪ ان جي آزادي ڪنهن ٻئي دليل سان معلوم نه ٿيندي هجي، ڇاڪاڻ ته ڪنهن شيءِ جو پاڻ اقرار ڪرڻ دراصل دليل منجهان هڪ دليل آهي ۽ اها ڳالهه اقرار ڪندڙ تي حجت آهي. پوءِ جڏهن پاڻ پهريائين آزاد هجڻ جو اقرار ڪري ته بعد ۾ سندس ٻانهي هجڻ جي دعويٰ نه مڃي ويندي، واللہ اعلم بالصواب.

مسئلو: زيد صغيره ڌيءَ عمرو کي وڪڻي ڏني. ڪجهه وقت کان پوءِ چيائين ته اها ٻانهي نه پر آزاد آهي ان صورت ۾ ان جي دعويٰ نه ٻڌي ويندي. پر اڳ ۾ ٻانهي هجڻ جو اقرار نه ڪري ته ان جي دعويٰ ٻڌي ويندي. بحر ۾ آهي ته جيڪو ڪامل کي ناقص ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو، ان جي اها ڪوشش مردود قرار ڏني ويندي (مولوي احمد عفي عنه)

تحقيقي جواب: مذڪوره اقرار صغيره طرفان هجي ته ان لاءِ شرط آهي ته ان جي آزادي ڪنهن به طريقي سان معروف نه هجي. اقرار صحيح هجڻ جي صورت ۾ سندس آزاديءَ جا شاهد پيش ٿين ته سندس آزاديءَ جو حڪم ڏنو ويندو، چاهي آزاد هجڻ جي دعويٰ نه ڪري، ڇاڪاڻ ته ٻانهيءَ جي آزادي لاءِ دعويٰ شرط نه آهي، واللہ تعاليٰ اعلم. مجتبيٰ ۾ آهي ته چوڪرو يا چوڪري سمجهدار هجي يا ڳالهائي ۽ ٻئي جي ٻانهپ جو اقرار ڪري ته ان جو اقرار صحيح آهي، بشرطيڪ واسطيدار شخص به تصديق ڪري ۽ سندس آزادي ڪنهن به طريقي سان مشهور نه هجي. جيڪڏهن آزادي الاصل مشهور هجي ته قاضي ان جي اقرار کي تسليم نه ڪندو ته غلام آهي. بحر ۾ آهي ته ڪنهن مرد وٽ عورت آهي ۽ ٻانهپ جي اقرار بعد دعويٰ ڪري ته هو آزاد الاصل آهي، پوءِ آزاديءَ جا شاهد آڻي ته قاضي ان جي آزاد هجڻ جو فيصلو ڪندو ڇاڪاڻ ته آزاديءَ ۾ تضاد ۽ تناقض مانع نه ٿيندو آهي، ان ڪري جو نسخ جو احتمال نٿو رکي يا هن ڪري ته عورت طرفان پنهنجي آزاديءَ لاءِ

دعويٰ ڪرڻ شرط نه آهي (مخدوم مدظله)

سوال: محمد افضل بن قاضي محمد حسن بن محمد اشرف نصرپوريءَ عارب بن مسماٽ ڀاڳل ۽ سنگهار بن عارب پٽ سياڳي تي دعويٰ ڪئي ته عارب ۽ ان جا ٻه پٽ اسان جا گهربل غلام آهن ۽ مسماٽ ڀاڳل ۽ مسماٽ سياڳي منهنجي ڏاڏي ۽ پيءُ جون زر خريد ٻانهيون آهن ۽ سندن وفات تائين ٻانهي جو اقرار ڪنديون رهيون ۽ عارب ۽ سنگهار به ٻانهي هجڻ جا اقرار ڪيا هئا. هاڻي ٻارهن ڏينهن کان غلاميءَ جا انڪاري آهن ۽ حڪم جيئن کان باقي آهن. منهنجي مطالبي کي نٿا مڃين. توهان ان مسئلي تي غور فرمايو. ان کان بعد عارب ۽ سنگهار جواب ۾ چيو ته مسماٽ ڀاڳل واقعي محمد افضل جي ڏاڏي محمد اشرف جي خريد ڪيل ٻانهي هئي، پر محمد اشرف ان کي ميان نور محمد ڪلهوڙي جي دور ۾ آزاد ڪري ڇڏيو پوءِ ان کي عارب پيدا ٿيو ۽ مسماٽ سياڳي به واقعي محمد افضل جي پيءُ قاضي محمد حسن جي خريد ڪيل ٻانهي هئي پر قاضي محمد حسن ان کي ميان غلام شاه ڪلهوڙي جي دور ۾ آزاد ڪري ڇڏيو ۽ ان کان پوءِ سنگهار ان کي پيدا ٿيو ان ڪري انهن ٻنهي جون مائرون آزاد ڪيل آهن پر محمد افضل انڪار ڪري ٿو ۽ چوي ٿو ته ان کي منهنجن مائرن آزاد نه ڪيو آهي ۽ عارب ۽ سنگهار پنهنجي آزاد هجڻ جا شاهد پيش ڪري نه سگهيا آهن پر محمد افضل وٽ انهن جي ٻانهي هجڻ جا شاهد مير صاحب جي دور ۽ انهن ٻنهي عورتن جي وفات تائين آهن. ان معاملي جو فيصلو ڪيئن ٿيندو؟ مهرباني ڪري وضاحت ڪريو. محمد افضل پنهنجي دعويٰ ۾ لکيو آهي ته مسماٽ ڀاڳل ۽ مسماٽ سياڳي ٻئي محمد اشرف ۽ محمد حسن جون خريد ڪيل ٻانهون هيون. يعني پهريائين انهن ٻانهي هجڻ جو اقرار ڪيو پوءِ آزاد هجڻ جي دعويٰ ڪن ٿيون. ڇا شاهدن کان سواءِ انهن جي ڳالهه قبول ڪئي ويندي؟

جواب: جڏهن چوي ته آئون فلاڻي جو ٻانهو آهيان ته مختار قول مطابق اهڙو شخص ان اقرار سان هن زماني ۾ ٻانهو نه چئبو. فتاويٰ سراجيءَ ۾ آهي ته سندس قول ويساهه جوڳو نه آهي، ڇاڪاڻ ته اڄ ڪلهه جهالت گهڻي ۽ ڄاڻ گهٽ آهي (حموي محشي اشباه) جڏهن وڏو ٿي آزاديءَ جي دعويٰ ڪري ته ان جي ڳالهه تسليم نه ڪئي ويندي ڇاڪاڻ ته سندس ٻانهي ننڍپڻ ۾ ثابت ٿي چڪي آهي (هدايه) ثابت ٿيل ڳالهه دليل کان سواءِ رد نه ٿيندي آهي (محمد حسين عفي عنه)

جواب الجواب: شاهدن کان سواءِ ڳالهه قبول ڪرڻ ته گهرجي (اشباه بحواله بزازيه) ان جي تائيد عالمگيريءَ مان به نٿي ٿئي ته هڪ شخص ڪنهن شهر ۾ آيو. ان سان گڏ مرد، عورتون ۽ ٻار آهن، جيڪي ان جي خدمت ڪن ٿا ۽ ان جي قبضي ۾ آهن. خدمتگار دعويٰ ڪن ٿا ته سندس غلام آهيون، وري چون ٿا ته آزاد آهيون ته سندن آزاديءَ جي ڳالهه تسليم ڪبي، جيستائين زبان، بيع يا شاهدن وسيلي پاڻ کي مالڪ جي ملڪيت ثابت نه ڪن، چاهي هندستان، سنڌ، ترڪيءَ يا روم جا رهاڪو چون هجن. سراجيءَ ۾ آهي ته ڪنهن چيو ته آئون فلاڻي جو ٻانهو آهيان ته ان اقرار سان هن زماني ۾ کيس ٻانهو قرار نه ڏبو. جڏهن ته ثابت هجي ته سندس والدين اصل ۾ آزاد آهن ۽ سندن آزادي مشهور آهي. ان صورت ۾ قاضي ان جي اهڙي اقرار کي سچو قرار نه ڏيندو، ڇاڪاڻ ته آزادي

الله تعاليٰ جو حق آهي ٻانهي جو حق نه آهي، جو سندس ساقط ڪرڻ سان ڪالعدم ٿي پوي (بحر)
الدرر الغرر ۾ آهي ته آزادي الله تعاليٰ جو حق آهي، ڪنهن جي رضامنديءَ جي باوجود ان کي ٻانهو
بنائڻ جائز نه آهي ان جي وضاحت عالمگيريءَ ۾ به آهي، واللہ اعلم وعلمه احڪم (محمد صادق)

جيڪڏهن ان طرح ثابت ٿئي ته ان جو مطلب ۽ معنيٰ اها آهي، جيڪا مجتبيٰ مان معلوم ٿئي
ٿي، يعني ٻار يا نياڻي سمجهه اچڻ کان پوءِ پٺي جي ٻانهي هجڻ جو اقرار ڪري ته ان جو اقرار صحيح
آهي، بشرطيڪ سندس آزادي مشهور نه هجي. جيڪڏهن ان جي آزادي مشهور هجي يا قاضي اهڙو
فيصلو ڪري ته ان تي آزادانسان جا حڪم لاڳو ٿيندا. جيڪڏهن دليل سان معلوم ٿئي ته پٺي جو
آزاد ڪيل آهي ته قاضي ان جي اقرار کي تسليم نه ڪري ۽ ان کي ٻانهو نه چئبو. فتح القدير ۾ آهي
ته جڏهن ڪو آزاد انسان چوي ته آئون تنهنجو ٻانهو آهيان ته ان جي مجازي معنيٰ هوندي آهي ته
”تنهنجو خدمتگار، تنهنجي حڪم جو تابع آهيان.“ اها بي عزتيءَ جي ڳالهه نه آهي، البتہ حجاز وارا
ان کي ٻانهي جي معنيٰ ۾ استعمال ڪن ٿا. شرعاً ان مشابهت جي منع نه آهي (مخدوم مڙهه)

اها ڳالهه به معلوم آهي ته ڪيترا ماڻهو ديني معاملي ۾ احتياط نٿا ڪن ۽ خوامخواه
غلاميءَ ۾ گرفتار ٿين ٿا ۽ جهالت سبب پنهنجي ٻانهي هجڻ جو اقرار ڪن ٿا، جيئن واضح آهي، مٿين
بيان ڪيل روايت جي روشنيءَ ۾ ان قسم جي ماڻهن جو اقرار حجت ثابت نٿو ٿئي، البتہ اهڙو معقول
سبب موجود هجي ته ٻي ڳالهه آهي، جيئن هن مسئلي ۾ آهي. اهڙوئي هڪ مسئلو آهي ته ڪو چوي
ته فلاڻي عورت جا مون تي هزار روپيا آهن. جيڪڏهن سندس مطلب آهي ته فلاڻي شخص ان لاءِ ڏنا
يا فلاڻو فوٽي سندس وارث آهي، جنهن ان لاءِ وصيت ڪئي ته اهو اقرار صحيح آهي، ڇاڪاڻ ته سبب
معقول آهي (هدايه) مگر مٿي بيان ڪيل صورت ۾ دليل کان سواءِ رڳو اقرار ڪرڻ ته فلاڻو منهنجو
ٻانهو آهي ته وڏو ظلم چئبو. ٿي سگهي ٿو ته اهڙي ريت سماج ۾ ڪيترن آزاد ماڻهن کي قيد ڪري
انهن کان ناجائز محنت مزدوري ورتي وڃي، تان ته غلاميءَ جي آڙ ۾ انهن جي داد ۽ فرياد به نه ٿئي،
والله اعلم (ميان محمد عثمان عفي عنه)

سمجهدار فقيه کان گجهو نه آهي ته زيربحث مسئلي ۾ دعويٰدار مناسب ۽ معقول سبب بيان
ڪري ٿو ته جوابدار جون مائرون سندس پيءُ جون ٻانهيون هيون ۽ سندس ڏاڏي کيس خريد ڪيو ۽
جوابدارن ان جي تصديق به ڪئي آهي. ان ڪري جوابدار ٻانهپ جي اقرار کان بعد آزاد هجڻ جي
دعويٰ ڪري ته ان کان ان بابت شاهد طلب ڪيا ويندا ڇاڪاڻ ته سندن اڳ ۾ اقرار ڪرڻ ته اسين
واقعي غلام هئاسون، هڪ قسم جي تصديق آهي (اشباه) ان اقرار بعد آزاد هجڻ جي دعويٰ ڪيائون
ته انهن تي ان جو دليل پيش ڪرڻ ضروري آهي جيئن جامع الفصولين ۾ آهي. حسب المفتين ۾ آهي
ته ”جوابي دعويٰ لاءِ شاهد پيش ڪرڻ ضروري آهن، صرف دعويٰ ڪافي نه آهي.“ ڄاڻايل سوال ۾
اها وضاحت موجود آهي ته جوابدار جوابي دعويٰ جي حق ۾ شاهد پيش ڪرڻ کان عاجز آهن. ان
ڪري اهو جواب صحيح نه ٿيندو ته انهن جي آزادي ثابت آهي. جيئن اشباه ۾ آهي ته پهريائين ڪنهن
جي ٻانهي هجڻ جي دعويٰ ڪري پوءِ آزاد هجڻ جي دعويٰ ڪري ته ان تڪراري صورت ۾ دليل کان

سواءِ ان جي ڳالهه تسليم نه ڪئي ويندي. ان ۾ اشارو آهي ته ٻانهي جي اقرار جي آزاديءَ جي دعويٰ قبول نه ڪئي ويندي. متن جي روايت ۾ آهي ته ڪوشخص پنهنجي ٻانهي هجڻ جو اقرار ڪري ته عمومي اعتبار سان صحيح آهي. شرح الوقايه ۾ آهي ته مرد يا عورت اقرار ڪري ته فلاڻا منهنجا ماءُ پيءُ يا اولاد آهن يا فلاڻو منهنجو مڙس يا آقا آهي ته اهڙو اقرار صحيح آهي. متن جي سڀني ڪتابن ۾ انهن آهي ۽ اصول هي آهي ته اختلافي صورت ۾ انهن روايتن ۽ انهن مسئلن کي ترجيح ڏي جيڪي متن جي ڪتابن ۾ آهن (درمختار) جڏهن ته شرح ۽ فتاويٰ جي ڪتابن ۾ به ان جي موافقت ملي ٿي ته ڪوشخص اهڙي دعويٰ ڪري ته ان کي مطلق صحيح قرار ڏنو ويندو ۽ انهيءَ اصول تي ڪيترا شرعي مسئلا ثابت ڪيا ويا آهن. شرنبلال ۾ آهي ته اوليٰ آهي ته متون جي روايتن تي مطلق ۽ بغير ڪنهن قيد ۽ شرط جي عمل ڪيو وڃي. سراجيءَ ۾ آهي ته آئون فلاڻي جو فيءُ (بندو) آهيان ته مختار قول مطابق هن زماني ۾ ان سان ان جي ٻانهي ثابت نه ٿيندي، ان جي تائيد جواهر الاخلاقيءَ مان به ٿئي ٿي. رشيد ۾ آهي ته ”فيءُ“ معنيٰ مال غنيمت ۽ سڀ کي معلوم آهي ته هن زماني ۾ مال غنيمت عدل انصاف سان تقسم نٿي ٿئي، ان ڪري ان لفظ سان دعويدار جي ”غلامي“ ثابت نه ٿيندي. بحر ۾ آهي ته جنگ ختم ٿيڻ ۽ ”دارالحرب“ جي ”دارالاسلام“ ٿيڻ کان بعد عام مسلمانن کي جيڪي مال غنيمت ملندو آهي ان کي ”فيءُ“ چئبو آهي، پر ان سان هريرو ڪنهن مخصوص ماڻهوءَ لاءِ ڪنهن جي ٻانهي ثابت نٿي ٿئي. پر جيڪڏهن ڪو دليل ڏي ته سراجيءَ ۾ ته لفظ ”فيءُ“ نه پر لفظ ”قن“ (غلام) آهي ته ان بابت اسين ڄاڻائي چڪا آهيون ته متون، شروح ۽ فتاويٰ جي عبارتن مطابق ٻانهي جي اقرار مان مطلق معنيٰ ورتي ويندي. اشباه ۾ به آهي ته ان ڄاتل ٻانهي ننڍي هجي ته جنهن جي قبضي ۾ آهي، ان جي حوالي ۽ وڏي آهي ته جنهن جي باري ۾ دعويٰ ڪري ڪيس ان جي حوالي ڪيو ويندو، والد تعاليٰ اعلم (مخدوم مدظلہ)

هدايه ۾ آهي ته ڪنهن وٽ (نامعلوم) سمجهدار پار هجي، جيڪو چوي ٿو ته آئون آزاد آهيان ته ان جي ڳالهه قبول ڪئي ويندي، ڇاڪاڻ ته وات وڪيل آهي، پر جيڪڏهن چوي ته فلاڻي جو ٻانهو آهيان ته جنهن جي هٿ ۾ آهي ان جو ٻانهو چئبو، ڇاڪاڻ ته خود مختار نه آهي جو غلاميءَ جو اقرار ڪري سگهي. ۽ جيڪڏهن وات وڪيل نه آهي ته پوءِ جنهن وٽ آهي ان جو آهي ڇاڪاڻ ته خود مختار نه آهي، ان صورت ۾ ”سامان“ جي حڪم ۾ آهي. ان جي ابتڙ جيڪڏهن سمجهدار ۽ وڏو ٿي آزاديءَ جي دعويٰ ڪري ته ان جو قول قابل قبول نه آهي، ڇاڪاڻ ته ننڍن ۾ سندس بابت ثابت ٿي چڪو آهي ته غلام آهي. بيشڪ اهڙي شخص جي وڏي ٿيڻ بعد آزاديءَ جي دعويٰ جي تصديق ڪري نٿي سگهجي پر جيڪڏهن پنهنجي حق آزاديءَ بابت شاهد پيش ڪري ته انهن جا بيان ٻڌا ويندا، ڇاڪاڻ ته اصول مجيل آهي ته حق آزاديءَ بابت دعوائن ۾ تضاد ۽ اختلاف هجي ته ان سان سندس دعويٰ تي اثر نه پوندو (درمختار) ننڍن ۾ ڪنهن جي غلامي ثابت ٿي، پر ان جي پيٽ ۾ ڪو شخص دعويٰ ڪري ته آئون آزاد آهيان ته ظاهر آهي ته دعويدار جو قول ئي وڌيڪ اهم ۽ وڌيڪ قابل قبول ٿي سگهي ٿو. اشباه ۾ آهي ته پهريائين غلاميءَ جو پوءِ آزاديءَ جو اقرار ڪري ته تڪراري بيانن جي صورت ۾ جيڪڏهن سندس پهرئين دعويٰ جي حق ۾ شاهد هجن ته انهن جا بيان ناقابل سماعت

آهن. (ليکڪ نامعلوم)

سوال: مهيني محرم سن ۱۲۲۰ھ ۾ هن خادم آڏو مسلمات سهڻي ۽ سڀاڻيءَ فتح خان ولد ملڪ بجار قوم بليدي جي پانهي هجڻ جو اقرار ڪيو. هاڻي اهي آزاديءَ جي دعويٰ ڪن ٿيون. ان صورت ۾ سندن پانهي جي اقرار جو ڇا ٿيندو؟ وڌيڪ عرض ته انهن دعويدار عورتن بابت ڀريو ملاح دعويٰ ٿو ڪري ته منهنجيون ڇاڇي جون ڏيڻون آهن، پر ان کي ڏاڏي جو نالو ياد نه آهي (محمد موليدنو- قاضي محمد عاقل - محمد سعيد - محمد عمر - محمد مسعود وغيره ۾ شهر اليواهير).

جواب: آزادي الله پاڪ جو حق آهي ان ڪري ان ۾ دعويٰ شرط نه آهي. اهڙي دعويدار جي بيان ۾ تضاد، اختلاف ۽ تناقض هجي ته اهو اختلاف ان جي دعويٰ لاءِ هاجيڪار ۽ مانع نه ٿيندو آهي، نه ئي غلاميءَ تي سندس راضي هجڻ سان ڪو فرق پوندو (اندوڙ الغر- عنايه- جامع الفصولين) ڇاڪاڻ ته - قوق الله بابت دعوائن ۾ تناقض جي گنجائش موجود هوندي آهي. بحر ۾ آهي ته پانهو خريدار جي حوالي ڪري قيمت ورتائين ۽ پنهنجي گهر هليو ويو تڏهن به پانهو خاموش رهيو، حالانڪ سمجهدار آهي ته اهو دراصل سندس طرفان غلاميءَ جو اقرار آهي. ان کان پوءِ سندس آزاديءَ جي دعويٰ قبول نه ڪئي ويندي. البت جيڪڏهن شاهد پيش ڪري ته سندس دعويٰ قبول ڪئي ويندي ۽ سندس بيان ۾ اهو تناقض مانع نه ٿيندو. رهي سندن بابت ڪنهن ڌر طرفان سوڌ هجڻ جي دعويٰ ڪرڻ ۽ دعويدار کي ڏاڏي جو نالو ياد نه هجڻ جو مونجهارو ته دراصل ان صورت ۾ واسطيدار ماڻهو دعويدار جا سوڌ ثابت نه ٿيندا، ڇاڪاڻ ته قاضيءَ کي ڏاڏي جي ذڪر کان سواءِ حقيقت حال معلوم نه ٿيندي (جامع الفصولين) ۽ قسم سان به دعويٰ جي درستي ثابت ٿيندي آهي، جيئن هدايه ۾ آهي. سراجيءَ ۾ آهي ته دعويٰ ڪري ته فلاڻو منهنجو پيءُ يا سوڌ آهي، پر ميراث يا ڪنهن به حق جي دعويٰ نه ڪري ته سندس دعويٰ صحيح نه آهي. ثابت ٿيو ته جيڪڏهن ڪنهن حق مثلاً آزادي جي دعويٰ ڪري ۽ وٽس شاهد نه هجن ته ان کان قسم ورتو ويندو، واللہ تعاليٰ اعلم. آزادي الله جو حق آهي. ڪافيءَ ۾ آهي ته حقوق الله بابت سڀ کان پڇاڻو ٿيندو ان ڪري قاضيءَ کي گهرجي ته الله تعاليٰ جي حق جي حفاظت لاءِ دعويدار کان به (شاهد نه هجڻ جي صورت ۾) قسم وٺي.

مسئلو: صحيح روايتن مان ثابت آهي ته پانهي هجڻ جو اقرار نه ڪري، صرف آزاديءَ جي دعويٰ ڪري ته ان جو قول قسم سان صحيح ڄاڻبو. جيڪڏهن غلاميءَ ۽ پوءِ آزاديءَ جي دعويٰ ڪري ۽ مالڪ ان جي غلاميءَ جا شاهد پيش ڪري ته مالڪ جي دعويٰ ۽ جيڪڏهن پنهنجي آزاديءَ جا شاهد پيش ڪري ته ان جي دعويٰ قبول ڪبي ۽ ان جي آزادي ثابت ٿيندي آهي، جيئن ظاهر آهي (محمد فاضل - راشد مهدي- غلام مصطفيٰ - مخدوم مجاور- محمد مسعود- محمد باقي مجاور- قاضي جان محمد- عطاءُ الله مجاور) هو الحق المبين.

بيشڪ اصولاً هر شخص آزاد آهي. جڏهن ڪنهن جي پانهي ۽ آزاديءَ ٻنهي جا شاهد نه هجن ته آزادي جي دعويٰ ڪندڙ جو قول تسليم ڪيو ويندو، ڇاڪاڻ ته اصل ۾ هر انسان آزاد آهي (تحفة الفقہ) مالڪ ان جي پانهي هجڻ جا شاهد پيش ڪري ۽ ملزم پاڻ به اهڙي دعويٰ ڪري چڪو هجي ته

ان جي ٻانهپ ثابت ٿي ويندي. جامع الفصولين ۾ آهي ته دارالاسلام ۾ رهندڙ هر شخص اصولاً آزاد آهي. پوءِ جيڪو دعويٰ ڪري ته آئون اصل کان آزاد آهيان ته ان جي دعويٰ قبولي ويندي. ملجا القضاة ۾ آهي ته جيڪڏهن ٻانهي ۽ آزاد هجڻ جا شاهد گڏ ٿي پون ته آزاد هجڻ جا شاهد اوليٰ آهن، جيڪڏهن غلاميءَ جا شاهد نه هجن ته پوءِ آزاديءَ جا شاهد ٻڌڻ جي ضرورت نٿي نه آهي ڇاڪاڻ ته سندس ڳالهه کي اعتبار آهي (تحفة الفقہ) ٻنهي ڌرين جي دعوائن ۾ آزاديءَ جي شاهدن کي ترجيح هڻي آهي جو آزاديءَ جي دعويٰ ڪندڙ جوابي دعويٰ ڪري ٿو (جامع الفصولين) يا هن ڪري ان کي ترجيح حاصل آهي ته آزاديءَ جي شاهدن جي موجودگيءَ ۾ ان شخص جي غلاميءَ جي دعويٰ ڪرڻ فاسد آهي (المحيط البرهاني) يا وري ان جو سبب هي آهي ته اهڙي صورتحال ۾ جوابدار تان قسم ساقط ٿئي ٿو (الحماديه) اشباه ۾ آهي ته پهريائين ٻانهپ جو پوءِ آزاديءَ جو اقرار ڪري ته سندس پوئين دعويٰ جي حق ۾ شاهد قبول نه ڪيا ويندا، اهڙي طرح بزازيه ۾ آهي. واضح هجي ته آزادي الله جو حق آهي. آزاد شخص ٻانهي هئڻ جو اقرار ڪري ته ٻانهو ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته سندس اقرار سندس ذات جي باري ۾ مؤثر ٿيندو، پر الله جي حق ۾ مؤثر نه ٿيندو. ڪافيءَ ۾ آهي ته آزادي الله جو حق آهي ان ڪري ڪنهن کي پنهنجي رضامنديءَ سان ٻانهو بنائڻ جائز نه آهي ۽ بحر ۾ آهي ته آزادي الله جو حق آهي، ٻانهي جي ساقط ڪرڻ سان اهو حق ساقط نه ٿيندو، جيڪڏهن ان جي آزادي ڪنهن دليل سان ثابت آهي ته سندس ٻانهي هجڻ جي اقرار کي تسليم نه ڪيو ويندو جيئن مجتبيٰ ۾ آهي ۽ ان جي تائيد تلويح مان به ٿئي ٿي، الله تعاليٰ جي فضل سان هن مسئلي جو اهو ئي جواب مون کي سمجهه ۾ آيو آهي.

سوال: هنڌ نالي عورت پنهنجي ٻانهپ جو اقرار قاضيءَ جي آڏو ڪيو ته آئون ۽ پنهنجي ناني زبد ۽ ان جي پيءُ جون خانداني ٻانهيون آهيون. قاضيءَ ان جي ٻانهي هجڻ جو فيصلو ڏنو ۽ هند پنهنجي اقرار تي قائم آهي پر عمرو نالي هڪ اجنبِي شخص ان جي آزاد هجڻ جا شاهد پيش ڪيا هن اميد سان ته ان جو ۽ سندس نياڻين جو نڪاح پنهنجن مائٽن سان ڪري، حالانڪ هند کي اهڙي ڪا دلچسپي نه آهي. عمرو مسلمانن آڏو ظاهر ڪيو ته سندس نڪاح فاضل نالي شخص سان ڪرائڻ گهران ٿو. ٽيهه روپيا رشوت ڏئي ڪوڙا شاهد تيار ڪيا اٿس. ان صورت ۾ ڇا شاهدن وسيلي عمرو جي دعويٰ ثابت ٿيندي؟ جيڪڏهن رشوتي شاهدن جو جوڙو ثابت ٿئي ته پوءِ شريعت ملزم کي ڪهڙي سزا ڏيندي؟ بيٺو توجروا.

جواب: الله جي حق يعني آزادي خلاف اقرار ڪري يعني پنهنجي ٻانهپ جو اعلان ڪري ته اهو اقرار ۽ اعلان ثابت نه ٿيندو. ان ڪري جيڪڏهن ڪنهن جي آزاديءَ جي مشهوري هجي ۽ پوءِ پاڻ کي غلام سڏي ته سندس دعويٰ قبول نه ڪبي، جيئن مجتبيٰ ۾ آهي پر جيڪڏهن سندس حق آزادي مشهور نه هجي ته پوءِ ان جي غلاميءَ جي باري ۾ دعويٰ صحيح ٿي سگهي ٿي، بشرطيڪ شاهد موجود هجن. اشباه ۾ آهي ته ٻانهي آزاد آهي، پوءِ پنهنجي ڳچيءَ ۾ غلاميءَ جو ڳٽ وجهي ٿي ته سندس اها آخري دعويٰ قبول جوڳي نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته (عورت جي) ٻانهپ جو ناتو رضامنديءَ سان به ثابت نه ٿيندو آهي. الدور والغرر ۾ آهي ته آزادي الله جو حق آهي، ان ڪري سندس ذاتي

خوشيءَ سان به ڪنهن کي پانهو بنائڻ جائز نه آهي الله جي حقن جي حفاظت ۽ دفاع ڪرڻ سڀني تي فرض آهي جيئن جواهر الفتاويٰ ۾ آهي. پوءِ جڏهن آزاديءَ جا شاهد موجود هجن ته جوابدار جي پانهپ جو فيصلو ڪالعدم ٿي ويندو، جيئن اشباه ۾ آهي ته قاضي ڪنهن شخص جي پانهپي هجڻ جو فيصلو ڪري پر جوابدار آزاديءَ جا شاهد پيش ڪري ته سندس فيصلو ڪالعدم ٿي ويندو. عاقله، بالغ، آزاد عورت کي اجازت آهي ته پنهنجي مرضيءَ سان نڪاح ڪري، سندس اجازت کان سواءِ ان تي ڪو شخص نڪاح مسلط ڪري نٿو سگهي (السراج) ان ڪري عمرو جي ڪوشش اجائي ۽ بيڪار آهي، انهيءَ دعويٰ جو شرعي ۽ قانوني اعتبار نه آهي. جيڪڏهن شاهدن جو ڪوڙو هجڻ شاهدن وسيلي ثابت ٿئي وڃي ته پوءِ سندن شاهدي قبول نه ڪئي ويندي جيئن المحيط ۾ آهي. رشوت جي باري ۾ سڀ کي معلوم آهي ته حرام آهي (تتارخانيه) محيط ۾ آهي جيڪو خراب ڪاٺي، ان کي سزا ڏني وڃي. هدايه ۾ به ائين آهي. درمختار ۾ آهي ته ان تي حد نه پر تعزير آهي. حاڪم تي لازم آهي فتني باز، حيلي ساز مفتي کي فتويٰ کان روڪي (درمختار) (حرره فقير عبدالواحد سيوهاڻي)

قسم، نذر ۽ ڪفارن جو بيان

سوال: ڪنهن شخص چيو ته آئون هر رات فلاڻي ڪتاب جو هڪ صفحو مطالعو نه ڪريان ته مون تي پنج روزا لازم آهن. ڪجهه رهنمون پڙهڻ رهجي ويس. ان صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟ جدا جدا هر رات جي حساب سان روزا رکي يا سڀني راتين جا صرف پنج روزا رکي، ڇاڪاڻ ته اشباه ۾ آهي ته هڪ جنس ۽ هڪ جهڙيون جزئيات شامل هجن ته سڀني جو مشترڪ هڪ حڪم لڳايو ويندو، جنهن کي ”حڪم تداخل جزئيات“ چئجي ٿو، ٻينوا توجروا.

جواب: اهو ڪو ”ڪلي قاعدو“ نه آهي ته ان جي ڪري هڪ مشترڪ حڪم لڳائجي. خوانه المفتين ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪوچوي ته جيڪڏهن هڪ گروهه ڪاوان ته مون تي هيترو لازم آهي ته هر لقمي جي بدلي ۾ ان تي اوترو ئي لازم ٿيندو جيستري انهيءَ نذر مڃي آهي. ان مان معلوم ٿيو ته زيربحث مسئلي ۾ ان شخص تي مطالعو نه ڪرڻ سبب هر رات جي بدلي ۾ پنجن روزن جي حساب سان ڪفارو آهي، والله اعلم بالصواب. (شعر)

چرا غافل کند کاری که باز آرد پشیمانی

(اي غافل! اهڙو ڪم ڇو ٿو ڪرين جنهن کان پوءِ پشيمان ٿيو پوي؟)

سوال: ڪنهن شخص چيو ته هي طعام مون تي حرام آهي پوءِ وري چيائين ته مون کي خدا جو قسم آهي جو هيءُ طعام ڪاوان. ان کان پوءِ اهو طعام ڪاڏائين ته ان تي ڪفارو لازم آهي. شرح وقايع ۾ آهي ته حلال کي حرام قرار ڏيڻ قسم آهي. درمختار ۾ آهي ته ڪفاري جو تعداد قسم جي تعداد تي آهي. هڪ مجلس ۽ (گهڻيون) مجلسون برابر آهن. جيڪڏهن زيد عمرو کي چوي ته شريعت جو قسم اٿئي، اهو ڪم نه ڪر. عمرو سندس ڳالهه قبول ڪئي، پوءِ ان جي پڇڱڙي ڪيائين ته ان جو حڪم ڪهڙو آهي؟

جواب: جيئن ظاهر آهي ته سوال ۾ بيان ڪيل لفظ فارسي لفظ ”دروهي“ جي معنيٰ آهي منع ڪرڻ. جيڪڏهن جوابدار هڪ ڳالهه قبول ڪرڻ کان پوءِ اهو ڪم شريعت جي توهين ڄاڻندي ڪري ٿو ته مٿس شريعت جي توهين سبب تعزير لازم آهي. جيڪڏهن سندس نيت توهين جي نه آهي ته پوءِ مٿس ڪجهه لازم نه آهي، واللہ اعلم.

سوال: ڪو شخص اجازت کان سواءِ حج ڪرڻ وڃي ٿو. تڏهن ان جا مائٽ ان وٽ قرآن شريف يا پنج چڱا ماڻهو ميڙ وٺي آيا. انهيءَ قرآن شريف کي چمي رکي ڇڏيو ۽ مائٽن کي هٿ ٻڌائين ۽ حج تي نه ويو. اهو شخص شريعت ۾ قسم کان آجوتيو ۽ روڪيندڙن تي ڪفارو لازم ايندو؟ ٻيڻو؟ توجروا.

جواب: قرآن شريف يا ماڻهن جو ميڙ وٺي وڃڻ شرعي قسم نه آهي جو انهن جي ڳالهه نه مڃڻ جي ڪري حانث ٿئي ۽ جيڪڏهن سندن ڳالهه مڃي ته قسم نه ٿئي پوي، بلڪ ان جو دارومدار رواج تي آهي. جيڪڏهن لحاظ ڪندي قرآن شريف کي چمي ڏني ٿو ۽ تواضع ڪندي ماڻهن جي ميڙ کي اهميت ڏني ٿو ۽ ان ۾ مصلحت هجي ته کيس عزت حاصل ٿيندي. مگر فرض حج کان روڪيندڙ شخص گنهگار آهي، ان جو چيو نه وڻندڙ ماڻهو گنهگار نه ٿيندو، واللہ اعلم.

سوال: ڪو چوي ته مون کي شريعت جو قسم آهي جو اهو ڪم ڪريان پوءِ اهو ڪم ڪيائين ته ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟ ٻيڻو؟ توجروا.

جواب: اهو لفظ قسم جو نه آهي جو ان سان ڪفارو لازم اچي پر جيڪڏهن ماڻهو پاڻين ٿا ته جيڪڏهن ائين چيائين ته ان تي اهو ڪم حرام ٿي ويندو ته اها رواج جي ڳالهه آهي ۽ هيءُ ڳالهه به ثابت آهي ته انسان کان سندس ارادي جو پڇاڻو ٿيندو (الدرالمنتقي) رواج کي به شرعي احڪامن ۾ اهميت ڄاڻيل آهي. جيڪي لفظ شريعت ۾ قسم لاءِ خاص نه آهن، پر رواج ۾ انهن کي قسم لاءِ سمجهيو وڃي ٿو، انهن جو لحاظ ڪيو ويندو. شرح وقايع ۾ آهي ته ڪو شخص چوي ته هٿ سان جيڪڏهن ڪو ڪم ڪريان ته ان سان طلاق بائن واقع ٿيندي، ڇاڪاڻ ته رواج ۾ ان کي طلاق سمجهيو وڃي ٿو ۽ ان تي فتويٰ آهي، حالانڪ اهو لفظ طلاق لاءِ مقرر نه آهي پر رواج ۾ ان جو استعمال ٿيندو آهي. ان ڪري مٿينءَ صورت ۾ ان شخص تي ڪفارو لازم ايندو، ڇاڪاڻ ته حلال کي حرام ڪرڻ به قسم آهي (شرح وقايع) تنوير ۾ آهي ته ڪنهن شيءِ کي حرام ڪري پوءِ وري اهو ڪم ڪري ته ان تي ڪفارو آهي. درر ۾ آهي ته اهو قسم آهي، ڇاڪاڻ ته حلال کي حرام ڪرڻ قسم آهي واللہ اعلم بالصواب.

سوال: هڪ شخص ڪنهن ڪم نه ڪرڻ لاءِ شرعي قسم کنيو. جيڪڏهن قسم جي پڇڪڙي ڪندي اهو ڪم ڪري ته ان تي ڇا لازم ايندو؟ ٻيڻو؟ توجروا.

جواب: اصل ۾ الله کان سواءِ ٻئي جو قسم کڻڻ جائز نه آهي، چاهي هن طرح چوي ته شريعت جو قسم آهي! محيط ۾ امام سرخسي ڄاڻائي ٿو ته الله کان سواءِ ٻئي جو قسم کڻڻ جائز نه آهي. قرآن، شريعت، دين، نبيءَ، فرشتن، ڪعبي، عرش جو قسم کڻي ته اهو غير الله جو قسم آهي. خزانه

الاڪمل ۾ آهي ته جيڪڏهن حدود الله يا شريعت جو قسم ڪئي ته اهو قسم نه چٽبو. قهستاني، بحر، خلاصه وغيره ۾ به ساڳيءَ طرح آهي، پر رواج ۾ اهڙن لفظن سان طلاق بائن واقع ٿئي ٿي، سنڌ جا عالم به ان جا قائل آهن (بياض هاشمي) ان ڪري جيڪڏهن رواج ۾ اهڙن لفظن سان قسم کڻڻ مشهور هجي ته ان جو ڪفارو لازم آهي، جيئن هن زماني ۾ قرآن جو قسم کڻڻ مشهور آهي (درمختار)

سوال: ڪنهن باس باسي ته ڪم ٿيو ته هيٽري رقم پيران پير جي ختمي تي خرچ ڪندس، پوءِ اها رقم مسجد ۾ استعمال ڪري ته جائز آهي يا نه؟ ٻيڻا توجروا.

جواب: جيڪڏهن باس صحيح آهي جيئن الله لاءِ نذر مڃڻ ۽ باس باسن ته اها رقم فقيرن کي ڏي، ڇاڪاڻ ته ڪفاري جي رقم وقف يعني مسجد، مدرسي وغيره ديني ادارن ۾ ڏيڻ جائز نه آهي، جيئن زڪوة مسجد ۾ نه ڏبي آهي ۽ نه ئي اها رقم ڪفن دفن تي خرچ ڪري سگهجي ٿي (هدايه) جيڪڏهن ختمي جي ماني ڪري فقيرن کي ڪارائي ته نذر صحيح ٿي ويندي. هاڻي سوال پيدا ٿئي ٿو ته نذر مڃيندڙ شخص نذرانومقرر ڪيل شخص کان سواءِ ٻئي کي به ڏئي سگهي ٿو، جيئن امام زفر زوح جو قول آهي يا صرف مقرر ڪيل ماڻهوءَ کي ڏي؟ ان جو جواب آهي ته افضل آهي ته مقرر شخص کي ڏي (حموي- تنوير بحواله الازهار)

سوال: ڇا وليءَ جي نالي نذر جائز آهي؟

جواب: جيڪڏهن ”نذر“ مان حقيقي نذر مراد آهي ته جائز نه آهي. بحر ۾ آهي ته مخلوق لاءِ نذر جائز نه آهي، ڇاڪاڻ ته اها به عبادت آهي ۽ عبادت مخلوق جي جائز نه آهي. وليءَ جو ذڪر مجازاً ڪري پڙهه ان جي خادمن کي ڏي ۽ نيت الله جي هجي ته جائز آهي (شرح طريقه محمديه- شيخ عبدالغني حنفي بابلي) مجازاً قبرن جي زيارت، اوليائن جي قبرن مان تبرڪ ۽ شفا حاصل ڪرڻ ۽ انهن لاءِ نذر مڃڻ جائز آهي. حافظ ابن حجر پنهنجي فتويٰ ۾ وضاحت ڪئي آهي ته اهڙي قسم جي نذر ڪري فوت ٿيل وليءَ جي اولاد، خليفن، مجاورن، فقيرن کي نذرانو ڏيڻ صحيح آهي ۽ باس باسيندڙ تي واجب آهي ته جيڪو ارادو ڪيو اٿس ان جي تعميل ڪري.

سوال: نذر جو مال ڪٿي استعمال ڪجي؟ ڪنهن جي ملڪيت ۾ ڏجي ته ادا ٿي ويندي يا (سڀ لاءِ) مباح آهي. نذر ڪندڙ ان مان ڪاٺي سگهي ٿو يا نه ٻيڻا توجروا.

جواب: جڏهن نذر صحيح يعني الله لاءِ هجي ته ان جو مصرف فقير فقراء ۽ غريب غرباءَ کي ڏيڻ آهي جيئن زڪوة فقير کي ڏبي آهي ۽ مالدار کي ڏيڻ ناجائز آهي (بحر) اشباه ۾ آهي ته صدقات بنوهاشم تي حرام آهن، ڇاهاڻي زڪوة هجي يا کين ان جو عامل بنائڻ يا عشر يا ڪفارو يا نذر ڏيڻ. البته خيرات ۽ وقف جي مدد ۾ نذر جو مال ڏئي سگهجي ٿو. طحاوي شرح الآثار ۾ امام ابو حنيفه جي روايت نقل ڪندي لکي ٿو ته (هاڻي) سمورا صدقات بني هاشم لاءِ حلال آهن. ممانعت صرف رسول الله صلي الله عليه وسلم جي زماني ۾ هئي، ڇاڪاڻ ته کين خمس ملندو هو. پاڻ سڳورن جي وفات کان پوءِ اهو سلسلو ختم ٿي ويو. طحاوي فرمائي ٿو ته اسين ان قول کي وٺون ٿا. جيڪڏهن ڪو

نذر ڪري ٿو ته هڪ دينار مالدار شخص تي خرچ ڪندو ته اها نذر صحيح ٿيڻ جوڳي نه آهي. مسافر (چاهي مالدار هجي) ان کي ڏي ته جائز ٿي سگهي ٿي، ڇاڪاڻ ته (حالت سفر جي ڪري مالدار به) زڪوة وٺي سگهي ٿو (بحر بحواله قنیه) انهيءَ اعتبار سان مسافر طالب علم به زڪوة جو حقدار آهي چاهي مالدار هجي يا آمدنيءَ جي ذريعي کان محروم هجي ڇاڪاڻ ته اهڙو شخص پنهنجي حياتي ڏين سڪڻ سيکارڻ لاءِ وقف ڪري ٿو (درمختار بحواله الوقعات) قاري، قافلي کان جدا ٿيندڙ حاجي به ان ۾ شامل آهي (جامع الفتاويٰ) خلاصو هي ته نذر، زڪوة ۽ عشر وغيره جهڙن مدن ۾ ڏيڻ جائز نه آهي، مگر كفارن (جيئن روزي ٽوڙڻ جو ڪفارو) ۽ فديه ڏيڻ جي مدن ۾ خرچ ڪري سگهجي ٿي (بحر) هن سوال جو جواب ته ڇا باس باسيندڙ پاڻ به نذرانو استعمال ڪري سگهي ٿو؟ هي آهي ته ان لاءِ ان جو استعمال صحيح نه آهي، جيڪڏهن واپرائيندو ۽ کائيندو ته ان جي قيمت پري ڏيندو (متانه) واضح هجي ته ميت کي ايصال ثواب جي نيت سان مانيءَ جي دعوت نذر نه آهي، ان ڪري اها مالدار به کائي سگهي ٿو. شرح مقدمة الصلوة ۾ آهي ته نفلي صدقو ٻن قسمن جو آهي: ۱- فقير جيڪي دردر پڻ ٿا انهن کي اتي يا سندن گهرن ۾ ڏجي ۲- ڪاڏو پچائي انهن کي ڏجي يا مريضن جي شفاياري يا ميت تان عذاب هٽائڻ لاءِ پڪري ذبح ڪجي. اهڙو نذر غريب ۽ امير سڀ کائي سگهن ٿا. الله تعاليٰ جي توفيق سان هن مسئلي جو اهڙو حل مون کي معلوم ٿيو آهي، واللہ اعلم بالصواب.

مسئلو: پنهنجي زال جي وارثن سان جگهڙي ٿارڻ لاءِ مڙس چيو ته اها منهنجي پيڻ آهي، سندس نيت اسلامي پيڻ هئي ۽ قسم به کنياڻن. ان صورت ۾ نڪاح ڪالعدم نه ٿيندو ۽ ان قسم جو اعتبار نه ڪيو ويندو واللہ تعاليٰ اعلم. هدايه ۾ آهي ته والدين کان سواءِ ٻين عزيزن قريبن مثلاً پيءُ، چاچي وغيره سان پنهنجي (اولاد هجڻ جي) نسبت جي دعويٰ ڪري ته سندس مٽيءَ جو اقرار ناقابل قبول آهي. توضيح ۾ آهي ته مجازي معنيٰ ۾ زال کي پيڻ يا ڌيءَ ظاهر ڪري ته ان سان نڪاح جي حرمت واقع نه ٿيندي. اشباه ۾ آهي ته جيڪڏهن مظلوميءَ جي حالت ۾ ائين چوي ته ان جي نيت جو حال معلوم ڪرڻ لاءِ ان کان قسم ڪٺايو ويندو.

سوال: قسم جي ڪفاري ۾ صبح هڪڙن ڏهن فقيرن کي ۽ شام جو ٻين کي ڪارائي ته جائز آهي؟ بيٺا ۽ توجروا.

جواب: جائز نه آهي ڇاڪاڻ ته ڪاڏي ڪارائڻ ۾ قسم جو ڪفارو ظاهر جي ڪفاري وانگر آهي (ظاهر: زال کي ماءُ چوڻ- مترجم) هدايه ۾ آهي ته گهرجي ته ڏهن مسڪينن کي ظاهر جي ڪفاري وانگر ڪارائي ۽ ظاهر جي ڪفاري ۾ جيڪڏهن صبح جو هڪڙن سٺ فقيرن کي ۽ شام جو ٻين سٺ فقيرن کي ڪارائي ته جائز نه آهي، مگر ايتري گنجائش ٿي سگهي ٿي ته جن کي صبح جو ڪارائي ٿوانهن کي شام جو ۽ جن کي شام جو ڪارائي ٿوانهن کي صبح جو ڪارائي (بحر) بدائع ۾ آهي ته ڪنهن وصيت ڪئي ته ان جي طرفان ڪفارو ڏنو وڃي پوءِ هڪڙن فقيرن کي صبح جو ڪارايائين، جيڪي رات ٿيڻ کان اڳ مر ويا ته ٻين کي ڪارائي، ڇاڪاڻ ته پهرين کي ڪارائڻ جي ڪا صورت نه آهي. معلوم ٿيو ته جيئن ظاهر جي ڪفاري ۾ جدا جدا ڪارائڻ جائز نه آهي، تيئن قسم جي ڪفاري ۾ جائز نه آهي.

سوال: قسم جي ڪفاري ۾ هڪ مسڪين کي ڏهه ڏينهن اڌ تيريو ڪڍڻ جو ڏيڻ يا ڏهه ڏينهن صبح شام ڪارائڻ جائز آهي يا پهرين صورت ۾ ڪنهن کي ان شيء جو مالڪ بنائڻ سبب جائز ۽ ٻي صورت ۾ هر روز کاڌو ڏيڻ سبب ناجائز آهي؟ بيٺو! توجروا.

جواب: الف ورتل شيء ب کي هبو ڪري. ب پنهنجي وڪيل کي حڪم ڪري ته اها قبول ڪر ته حادث نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته عوض ۾ هبو چاهي ٿورو هجي بيع وانگر آهي ان ڪري مامور يا ماتحت جي فعل سان مالڪ حادث نه ٿيندو جيئن هدايه ۾ آهي ته ڪنهن قسم ڪنيو ته فلاڻي شيء نه وڪڻندس ۽ نه خريد ڪندس ۽ نه ڪرائي تي وٺندس پوء وڪيل ڪيائين جنهن اهي ڪم ڪيا ته حادث نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته ڏيئي لپتي معاملو ڪندڙ ذريعي ٿي آهي ۽ درمختار ۾ آهي ته جيڪو به ڪم سڌيء طرح ڪرڻ سان مالڪ پاڻ ڪندو ته حادث ٿيندو ته پوء ٻئي شخص کي وڪيل مقرر ڪري يا پنهنجي نوڪر ۽ ماتحت کي حڪم ڪري، پوء اهو ان جي طرفان ڏيئي لپتي ڪري ته جائز آهي، جيئن بيع ۽ ڪرائي تي جاء ڏيڻ.

حدن جا احڪام

سوال: ڪنهن شخص پنهنجي زال کي زنا جي حالت ۾ ڏٺو. ڇا ان لاء جائز آهي ته ٻنهي کي قتل ڪري؟ جيڪڏهن ڏوهارين جو قتل ان لاء جائز نه آهي ته ڇا زال جي خلاف اڪيلي سر مڙس جي شاهدي معتبر آهي يا ان کان به شاهد طلب ڪيا ويندا؟ جيڪڏهن مڙس ٻنهي يا هڪ کي قتل ڪري ته ڇا کيس قصاص ۾ قتل ڪيو ويندو؟ زنا جي ڪيس ۾ خلوت صحيحه يا غير صحيحه جو فرق آهي يا نه؟ لواطت جي ڪيس ۾ ٻن معتبر شاهدن جي گواهي ڪافي آهي يا زنا جي ڪيس وانگر ان ۾ به چار شاهد ضروري آهن؟ بيٺو! توجروا.

جواب: جيڪڏهن عورت به زنا ۾ خوش هجي ته تعزير ۾ ان کي قتل ڪرڻ جائز آهي ۽ جيڪڏهن عورت خوش نه هجي ته پوء قتل ڪرڻ مڙس لاء جائز نه آهي. تنوير ۾ آهي ته جيڪڏهن پنهنجي زال يا ٻئي رشتيدار کي عين حالت زنا ۾ ڏسي ۽ ٻئي خوشيء سان اهو ڪم ڪن ته ٻنهي کي قتل ڪرڻ جائز آهي. درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن سندس زال سان زبردستي ڪري تڏهن به ان کي قتل ڪري ۽ مڙس کان قصاص نه ورتو ويندو، بحر ۾ به ساڳي ڳالهه آهي. واضح هجي ته زنا جي ڪيس ۾ سڪني دعويٰ کي اعتبار نه آهي، جيئن محيط ۾ آهي ته الزام هڻندڙ کان چار شاهد طلب ڪيا ويندا. حماديه ۾ آهي ته جيڪڏهن ضمانت جي سبب جو اقرار ڪري، پوء دعويٰ ڪري ته آئون ان کان بري ۽ آجوه آهيان ته شاهدن کان سواء ان کي سڄو نه ڄاتو ويندو، ان جي تائيد جامع الفصولين مان به ٿئي ٿي ته جيڪڏهن بدلو وٺڻ ۽ معاف ڪرڻ جون حالتون ڀيٽ ۾ هجن ته معاف ڪرڻ کي ترجيح ڏني ويندي. ان ڪري قصاص طور قتل جي واجب هئڻ جي باوجود قاتل زنا جي جيڪا دعويٰ ڪري ٿو، ان حالت ۾ قصاص ساقط ٿي ويندو. پر جامع الفتاويٰ ۾ آهي ته جيڪڏهن عورت جا وارث الزام جو انڪار ڪن ته ان ۾ صحيح حڪم اهو آهي ته جيڪڏهن ٻئي زنا ڪندڙ هڪ بستري تي ماريا ويا هجن يا سندن لاش هٿ ڳهر ۾ هجن ته قاتل تي قسم ايندو ته ٻئي زنا جي حالت ۾ قتل ڪيا ويا آهن. شايد اها به هڪ قسم جي ظاهري شاهدي آهي، پر جيڪڏهن هڪ بستري ۽ هڪ ڳهر ۾ سندن لاش نه هجن ته اها

”ظاهري شاعدي“ ثابت نه ٿيندي. وري واضح هجي ته ملزم جو اهو قتل تعزير شمار ٿيندو. پڻ ڄاڻڻ گهرجي ته قاتل ۽ مقتول عورت جي وارثن ۾ تڪرار قصاص جي واجب ٿيڻ ۽ نه ٿيڻ بابت ٿيندو آهي، ڇاڪاڻ ته ٻنهي ڌرين جو اهوئي مقصود هوندو آهي ۽ ظاهر آهي ته اهڙي ڏوهي جي ثابتيءَ لاءِ چئن گواهن جي موجودگي ضروري نه آهي. متان ۾ وضاحت آهي ته تڪراري ڌرين ۾ اعتبار مسئلي جي ظاهري صورت جو نه پر مقصد جو هوندو آهي ۽ زنا جي منجهيل مسئلي ۾ الزام ثابت ڪرڻ لاءِ ٻن شاهدن جي شاهدي به قبول ڪئي ويندي (بحر) درمختار ۾ وڌيڪ آهي ته اهڙي گنجريل صورتحال ۾ (يعني جڏهن مڙس زال تي الزام هجي) ٻه مرد شاهدي ڏين ته الزام ثابت ٿي ويندو، پر ملزم تي حد لاڳو نه ٿيندي. جيڪڏهن ٻه شاهد نه هجن ۽ ”ظاهري شاهدي“ يا ثابتي به نه هجي ته ان صورت ۾ قاتل تي قصاص لازم آهي، بشرطيڪ مقتول جا وارث قسم ڪن ته قاتل ڪوڙو الزام هجي قتل جو ڏوهي ڪيو آهي. درمختار ۾ آهي ته ڄاڻي وائي قتل ڪري ته ان ۾ قصاص واجب آهي.

خلوت صحيح ۽ غير صحيح بابت عرض آهي ته فقهي ڪتابن ۾ ان مسئلي جو تعلق مهر جي ثابتي يا ناٿابتيءَ سان آهي، حالت زنا سان ان جو تعلق نه آهي. ان حالت ۾ تعزير طور عورت جي قتل کي جائز چيو ويو آهي جيئن بيان ٿيو. جامع الفتاويٰ ۾ آهي ته زاني کي پنهنجي زال، ٻانهيءَ يا ڪنهن به محرم سان زوري ڪندي ڏسي ته مرد کي ٻه جيڪڏهن عورت راضي هجي ته ٻنهي کي قتل ڪري سگهجي ٿو. ثابت ٿيو ته زنا جي ارادي سان ڪو ڪنهن جي ننگ ۾ هٿ وجهي ته ڏوهيءَ کي قتل ڪرڻ جائز آهي. جيتوڻيڪ ارادو مخفي معاملو آهي ۽ ان کي معلوم ڪرڻ مشڪل آهي پر علامت ۽ نشانين مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو، جيئن غيرجي عورت کي هٿ لائڻ، چمي ڏيڻ وغيره. ان کي ڏوهاريءَ جو ارادو ڄاڻبو، جيڪو ”نفس خلوت“ کان واڌاري شيءِ آهي. بظاهر هن موضوع بابت خلوت صحيح جو اعتبار نه آهي، جيستائين زنا جي ارادي بابت قريبنو موجود نه هجي. وري خلوت صحيح ۽ غير صحيح ۾ به فرق آهي، جيتوڻيڪ زيربحث مسئلي ۾ اهو حڪم لاڳو نٿو ٿئي. بحر ۾ آهي ته خلوت صحيح اها آهي جنهن ۾ معمولي ڪوشش سان همبستري ڪرڻ ممڪن هجي. ان مان خلوت غير صحيح به سمجه ۾ اچي وڃي ٿي، ڇاڪاڻ ته هر شيءِ ان جي ضد سان معلوم ٿيندي آهي. بحر ۾ وضاحت آهي ته مسجد، وڏي رستي، حمام، گهر جي ڇت، اڻ ڍڪيل گهر، بغير دروازي جي باغ جهڙين جاين تي نه خلوت صحيح نه ٿيندي آهي، ان جو پورو تفصيل اتي ڏسي سگهجي ٿو. معلوم ٿيو ته صرف خلوت جي الزام تي ملزم کي قتل ڪرڻ جائز نه آهي ته پوءِ شريف ۽ غير شريف عورت ۾ هڪجهڙائي بيان ڪرڻ جي ضرورت ئي نه آهي. هاڻو! شرح تيسير الاحڪام ۾ اشراف ۽ رستن ۽ بازارن ۾ گهمندڙ ٿرندڙ بازارن جي عورتن ۾ فرق ڪيو ويو آهي جيڪي جانورن وانگر هيڏي هوڏي پيون واجهائينديون وتن ٿيون. پر فقه جي مشهور معروف ڪتابن ۾ راجح قول اهو ڄاڻايو ويو آهي ته جيستائين زنا جي ارادي سان خلوت نه ٿئي ملزم تي مٿيون حڪم نه لڳايو ويندو.

لواطت جي ڪيس ۾ امام ابوحنيفه وٽ ٻه شاهد ڪافي آهن. فتاويٰ وزيريه ۾ آهي ته عالمن جي اتفاقي قول موجب لواطت به زنا وانگر چئن شاهدن کان سواءِ ثابت نه ٿيندي، پر امام ابوحنيفه

فرمائي ٿو ته ٻن شاهدن سان به اهو ڏوهه ثابت ٿي ويندو. اصل اختلاف حد لڳڻ ۽ نه لڳڻ بابت آهي. امام ابوحنيفه فرمائي ٿو ته ان ۾ حد نه تعزير آهي، جنهن لاءِ به شاهد ڪافي آهن. جن وٽ لواطت تي حد آهي انهن وٽ زنا وانگر ان کيس جي ثابتيءَ لاءِ به چئن شاهدن جو هجڻ ضروري آهي. هن مسئلي جو مون کي اهو ئي جواب سمجھ ۾ آيو آهي، واللہ اعلم.

سوال: ڪنهن هندوءَ مسلمان کي حقارت سان چيو ته ”ڏٺو اٿم توهان جي رسول صلي الله عليه وسلم کي.“ ان صورت ۾ ان لاءِ ڪهڙو حڪم آهي؟ ٻينوا توجروا.

جواب: ان سان توهين رسالت ثابت ٿئي ٿي، ان ڪري ان گستاخ کي قتل ڪرڻ واجب آهي واللہ تعاليٰ اعلم. حسب المفتين ۾ بحواله بحر المحيط آهي ته جنهن رسول الله صلي الله عليه وسلم کي گار ڏني يا سندن توهين ڪئي يا سندن دين يا سندن ذات ۽ صفات ۾ عيب ڪڍيائين، چاهي هن امت مان هجي يا ٻي امت مان هجي، اهل ڪتاب مان هجي يا ذمي ۽ حربي هجي. ارادي سان اهو ڏوهه ڪري يا بنا ارادي جي ڪري. ڀل ۽ غفلت ۾ گناهه ڪري يا پوڳ ۽ مذاق ۾ ڪري، هر صورت ۾ اهو ڪافر آهي. سندس بابت سڀني متاخرين ۽ متقدمين مان اڪثر عالمن وٽ حڪم قتل ڪرڻ جو آهي.

سوال: جيڪو پيران پير جي توهين ڪري ان لاءِ ڪهڙو حڪم آهي.

جواب: بحر ۾ آهي ته ان تي تعزير آهي ته سندس (منهن ڪارو ڪري شهر ۾) پڙهو گهمائجي. ساڳي ڳالهه الرشوة نالي رسالي ۾ به آهي. جيڪڏهن قاضي مصلحت ڏسي ته کيس ڪوڙي شاهد جي سزا ڏي، تان ته فسادين کي تنبيهه ٿئي. ڪي چون ٿا ته ان جو منهن ڪارو ڪري ڏاڙهي ڪوڙائجي. ائون چوان ٿو ته جيتوڻيڪ اهو به هڪ قسم جو ”مُثلُو“ يعني جسم بگاڙڻ آهي (جنهن جي شريعت ۾ منع آهي) پر اهو حڪم صحيح آهي ۽ مصلحت جي تقاضا اها ئي آهي ته اهڙي گستاخ کي جوڳي سزا ڏجي، تان ته آئنده ڪو جناب قطب الاقطاب جي اهڙي بي ادبي نه ڪري.

سوال: صوف ماڻهن جي واتان افواهه ٻڌو ته لونگ تنهنجي زال سان زنا ڪئي آهي تڏهن مڙس زال کي قتل ڪري ڇڏيو. پوءِ زانيءَ مڙس کي قتل جي بدلي ۾ پئسا ڏئي مڙس سان صلح ڪيو ته اهو زنا جو اقرار ٿيندو يا نه؟ ڇا مڙس کي حق آهي ته زانيءَ کي معاف ڪري؟

جواب: اکين سان ڏسڻ کان سواءِ زال کي رڳو شهبي جي بنياد تي قتل ڪرڻ جائز نه آهي، ان ڪري مڙس تي قصاص لازم آهي (هدايه) زنا جي کيس ۾ صلح ڪرڻ دراصل زنا جي جرم جو اقرار آهي. جامع الفصولين ۾ آهي ته ڪنهن شيءِ بابت صلح جي تقاضا ڪرڻ ان شيءِ يا ڪم جو اعتراف ۽ ثابتي آهي، مگر زنا هڪ پيري اقرار ڪرڻ سان ثابت نه ٿيندي آهي، بلڪ ڏوهاري چار پيرا چئن مجلسن ۾ صريح اقرار ڪري ته پوءِ ڏوهه ثابت ٿيندو. درمختار ۾ آهي ته اهو ڏوهه ملزم طرفان چارپيرا چئن مجلسن ۾ اقرار ڪرڻ سان ثابت ٿيندو. يعني ملزم هڪ ڀيرو سامهون اقرار ڪري ته قاضي ان کان منهن ڦيرائي وري ان کان ساڳيو سوال ڪري، اهو عمل چارپيرا دهرائي. جيڪڏهن حد لڳڻ کان اڳ ملزم پنهنجي دعويٰ کان رجوع ڪري ته رجوع به صحيح آهي (هدايه) وري واضح هجي ته زنا بابت صلح مصلحت ڪرڻ ناجائز آهي، ڇاڪاڻ ته حدون الله جو حق آهن جن ۾ مصلحت ۽ درگذر

جائز نه آهي (هدايت) ان ڪري مڙس صلح مصالحت ڪري زانيءَ کان جيڪا رقم ورتي آهي، اها واپس ڏيڻ لازم آهي، ڇاڪاڻ ته اهڙو صلح اصولاً صحيح نه آهي جيئن ڦٽي ۾ آهي ته ڪنهن شخص ٻئي کي اهڙي شيءِ ڏني جيڪا ان تي لازم نه آهي ته ان کي واپس ڪرڻ لازم آهي. الدر الشمين ۾ آهي ته ڪناري عورت کي ٻار ٿئي ته صرف ان جي ڪري ان تي حد لاڳو نه ٿيندي. اهو امام ابو حنيفه، امام شافعي ۽ اڪثر فقيهن رح جو قول آهي. امام مالڪ وغيره مڙس حد واجب چون ٿا (نعيم الاولان) شايد امام صاحب ۽ جمهور جي قول جو مطلب آهي ته مذڪوره بالا صورت ۾ ڀيٽ (ڳور) واريءَ تان حد ساقط ٿيڻ جو امڪان آهي. ٿي سگهي ٿو ته ان سان زبردستي يا چرني ان سان همبستري ڪئي هجي، وغيره. هدايت ۾ آهي ته جيڪڏهن عورت جي رضا سان چوڪرو يا چريو زنا ڪري ته ان تي حد لازم نه آهي. امام مالڪ جي قول مطابق اها ظاهر ظهور زنا آهي، جنهن جي تائيد بخاري مسلم جي هن حديث مان ٿئي ٿي ته نبي صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته شادي شده مرد يا عورت زنا ڪري ۽ مڙس شاهدي قائم ٿئي يا اها حامله ٿئي يا پاڻ (چار ڀيرا) اقرار ڪري ته پٿر چٽي ان کي مارجي. ممڪن آهي ته جمهور طرفان هي جواب هجي ته حامله بابت اهو حڪم م سوخ آهي (شيخ عبدالحق محدث دهلوي - مشڪوة جي شرح فارسي) ياد رهي ته مڙس حالت زنا ۾ زال کي قتل ڪري ته اها تعزير ليکبي. وقوعه کان پوءِ ان کي قتل ڪرڻ جائز نه آهي، مگر چار شاهد هجن ته ان صورت ۾ مڙس زنا جي حد لاڳو ٿيندي، والله تعاليٰ اعلم. تنوير باب التعزير ۾ آهي ته زال سان ڪنهن کي ڏسي ته پوءِ اها هن لاءِ حلال نه رهندي. درمختار ۾ آهي ته پنهنجي زال کي ٻئي مڙس سان ڏسي ۽ خوشيءَ سان ٻئي گناهه ڪندا هجن (يعني زال مزاحمت نٿي ڪري ته) پوءِ ٻنهي کي قتل ڪري ڇڏي، چاهي (ملزم) شادي شده هجي يا نه هجي ته قاتل تي حد نه آهي، ڇاڪاڻ ته اهو قتل امر بالمعروف تحت ڪيل آهي. بحر ۾ آهي ته زانيءَ کي حالت زنا ۾ تعزيراً قتل ڪري ته چڱو ۽ برائيءَ کان روڪڻ جو هڪ قسم آهي، مگر ڏوهه ٿي وڃڻ کان بعد قتل ڪندو ته ان کي نهي عن المنكر نه چئبو.

مسئلو: چار شاهد شاهدي ڏين ته اسان فلاڻي جوڙي کي ائين زنا ڪندي ڏٺو آهي جيئن سروي دائي ۾ سرائي هوندي آهي. خوشي، ناخوشي، جاءِ ۽ وقت به ٻڌائين ۽ عذر کان سواءِ مهيني تائين شاهديءَ ۾ دير نه ڪن ته شرعي حڪم آهي ته جيڪڏهن زاني غير شادي شده هجي ته ان کي سو درا هڻجن ۽ شادي شده نه هجي، عاقل، بالغ هجي ته ان کي سنگسار ڪجي. هدايت ۾ آهي ته چار شاهد شاهدي ڏين ته هن زنا ڪئي آهي ته قاضي انهن کان پڇي ته ڪيئن، ڪٿي، ڪڏهن ۽ ڪنهن سان زنا ڪيائين؟ شاهد چون ته اسان کين ائين زنا ڪندي ڏٺو آهي جيئن سروي دائيءَ ۾ سرائي هوندي آهي ته سندن شاهدي قبول ڪئي ويندي. جيڪڏهن زاني شادي شده آهي ته ان کي پٿر چٽي مارجي. غير شادي شده آزاد هجي ته کيس سو درا هڻجن. شادي شده جو مطلب آهي ته عاقل، بالغ، مسلمان ڪنهن عورت سان صحيح نڪاح ڪري پوءِ ان سان همبستري به ڪري. درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن شاهد عذر کان سواءِ دير سان شاهدي ڏين ته سندن شاهدي قبول نه ڪئي ويندي. هدايت ۾ آهي ته اهڙي شاهديءَ جي روشنيءَ ۾ حد لاڳو ڪرڻ بابت اختلاف آهي. امام محمد رح وٽ هڪ مهينو (دير) سان شاهدي ڏي ته ناقابل قبول آهي) هڪ روايت مطابق اهوئي قول ابو حنيفه ۽ ابويوسف جو به آهي.

۽ اهو ئي قول صحيح آهي.

سوال: صوف زينب تي زنا جي تهمت هئي قتل ڪري ڇڏيو. پوءِ لونگ کي چيائين ته توکي پنهنجي مائٽياڻي زينب سان زنا ڪندي ڏٺو هئڻ ان ڪري ان سان گڏ توکي به قتل ڪندس. ڇا صوف کي حق آهي ته ملزم لونگ کي قتل ڪري. حاڪم دعويٰدار جي چوڻ تي ملزم کي گرفتار ڪري ته ڇا ان جي ڇڏي دعويٰدار تي لازم ايندي يا نه ٻيڻا توجروا.

جواب: ڪنهن کي به رڳو زنا جي تهمت سبب قتل ڪرڻ جائز نه آهي، جيڪو ائين ڪندو ان تي قصاص آهي. حالت زنا ۾ زانيءَ کي تعزير يا قتل ڪرڻ جائز آهي ڇاڪاڻ ته اهو اڀاءُ نهي عن المنڪرهين اچي ٿو، پر ياد رکڻ گهرجي ته اهڙو قدم کڻڻ رڳو زنا جي حالت ۾ جائز آهي، بعد ۾ زاني جوڙي کي قتل ڪرڻ جائز نه ٿيندو. اهڙيءَ ريت ڪنهن کي اجايو گرفتار ڪرائڻ سبب گرفتار ڪرائيندڙ تي ڇڏي لازم ٿئي ٿي والد تعاليٰ اعلم، جيئن درمختار جي حوالي سان مٿي بيان ٿيو، ساڳي ڳالهه بحر ۾ به آهي. جامع الفصولين ۾ آهي ته ڪوڙي الزام هيٺ ڪنهن کي گرفتار ڪرائڻ جي ڪوشش ڪندڙ مجرم کان ڇڏي پرائڻ جو موجب آهي.

سوال: زيد رنگريز رتي موچيءَ جو دوست هو ان فيروز موچيءَ کي رتي جي گهر ۾ قتل ڪيو پوءِ رتي جي زال کي به فيروز جي گهران گهرائي قتل ڪيائين. هاڻي قاتل دعويٰ ڪري ٿو ته کين مون زنا ڪندي ڏٺو، ان ڪري کين قتل ڪيو اٿم. ان صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي ٻيڻا توجروا.

جواب: زنا جي ملزم کي قتل ڪرڻ تڏهن جائز آهي جڏهن کين ڪڍو ڪم ڪندي ڏسي، ان کان پوءِ جائز نه آهي. درمختار ۾ آهي ته تعزير تڏهن آهي، جڏهن ڏارئي کي پنهنجي زال سان زنا ڪندي ڏسي ۽ يقين هجيست ته دانهن ڪوڪڻ سان ملزم نه ڊڄندو ۽ هٿيار کڻي ملزم مارڻ کان سواءِ نه مڙندو، پوءِ زوري ڪندڙ کي قتل ڪري سگهجي ٿو، پر جيڪڏهن يقين اٿس ته ملزم گهل گهوڙا ڪرڻ سبب ڊڄي پيچي ويندو ته اهڙي حالت ۾ سندس قتل ناجائز آهي. تنوير ۾ آهي ته هر مسلمان کي حالت زنا ۾ ڏوهارين کي قتل ڪرڻ جو حق آهي، مگر وقوعه کان بعد اهو استحقاق صرف حاڪم کي رسندو، جنهن جو مطلب ته ڪو شخص زاني جوڙي جنهن جي گناه ڇڏي ڀڄڻ جو امڪان هجي، کي قتل ڪندو ته قاتل تي قصاص واجب ٿيندو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ ناحق قتل ڪيو آهي. ان جي تائيد حمادي مان ٿئي ٿي ته ڪنهن کي قتل ڪري پوءِ دعويٰ ڪري ته ان کي پنهنجي زال سان زنا ڪندي ڏٺم ته ان تان قصاص ساقط نه ٿيندو تانجو شاهد پيش ڪري ثابت ڪري ته ملزم واقعي سنگسار ڪرڻ جو حقدار آهي.

سوال: هڪ پوڙهو شخص حجري ۾ آهي ڪنهن مٿس الزام هنيو ته ستن سالن جي ڇوڪريءَ سان زنا ڪئي اٿس ۽ تڏي تي رت به لڳل آهي، پر ملزم انڪاري آهي. ان صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟ ٻيڻا توجروا.

جواب: رت جيڪڏهن گناه جي نشاني آهي تڏهن به رڳو علامت ۽ نشانين جي آڌار تي ملزم جي ڏوهي هجڻ جو حڪم لاڳو نه ٿيندو آهي. اڻڀاءُ ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪوڙو شخص چئن شاهدن سان

به رنا ثابت ڪري تڏهن به ملزم تي حد نه لڳائي. بحر ۾ بحواله ظهير به آهي ته جيڪڏهن اهڙو دعويٰ ڏار تهمت هئي قاضيءَ وٽ فرياد ڪري ته مون وٽ شاهد عادل آهن ۽ اهي سندس دعويٰ جي تائيد ۾ شاهدي به ڏين تڏهن به ملزم تي حد نه لڳائي، پر جيڪڏهن دعويٰ ڏار شاهد پيش نه ڪري سگهي ته ان تي تهمت جي حد لڳائي، جيئن تنوير ۾ آهي ته کيس شاهد پيش ڪرڻ لاءِ مهلت ڏني ويندي. جيڪڏهن پيش نه ڪري سگهي ته مٿس حد لڳائي.

سوال: هڪ ڳوٺ ۾ بدعتي به رهي ٿو ۽ عالم به. عالم امر بالمعروف ڪندو رهي ٿو. بدعتي عالم تي الزام هنيو ته معاذ الله! رسول الله صلي الله عليه وسلم کي گار ڏني اٿس. سندس اهڙي دعويٰ قبول ڪئي ويندي يا نه ڏيندا؟

جواب: سيد المرسلين، رحمة للعالمين صلي الله عليه وسلم يا ڪنهن به نبيءَ کي جيڪو به گار ڏيندا ان تي حد لڳائي جيئن حسب المفتين ۾ آهي ته نبي سڳوري کي گار ڏيندڙ گستاخ کي قتل ڪيو ويندو ۽ ان جي توبه قبول نه ڪبي ۽ حدود ۾ دعويٰ شرط نه آهي جيئن الاشباه ۾ آهي ته حدود سڀ يڪسان آهن، پوءِ چاهي اها حد ڪڍڻ (زنا جي ڪوڙي بهتان) جي ئي هجي، ان جو دارومدار دعويٰ تي نه آهي. ساڳيءَ ريت زير بحث مسئلي ۾ اعتبار بدعتي جي دعويٰ جو نه پر شاهدن جي شاهديءَ جو ڪيو ويندو. جيڪڏهن به چڻا اهڙي شاهدي ڏين ته ملزم تي قتل جي حد لاڳو ڪئي ويندي. البت جيڪڏهن الزام هٿندڙ ڪوڙا شاهد پيش ڪري ته انهن جي شاهدي قبول نه ڪئي ويندي (جامع الفصولين) والله تعاليٰ اعلم.

سوال: بکر جي زال حامله آهي ۽ چوي ٿي ته اهو حمل مون کي (مڙس مان نه پر) فلاڻي ملزم مان آهي ته ان عورت جا وارث ملزم تي تعزير لڳرائي سگهن ٿا يا نه؟ ڏيندا؟

جواب: جيڪڏهن عورت چار ڀيرا اهڙو اقرار ڪري، جيئن فقهي ڪتابن ۾ تفصيل آهي ته پوءِ ان عورت تي حد لازم ٿيندي، مگر جنهن مرد کان زنا ڪرائڻ جو اقرار ڪري ان تي فقط شاهدن وسيلي حد نافذ ٿيندي جيئن فرائد شرح ڪنز ۾ آهي ته جيڪڏهن هند چوي ته زيد مون سان زنا ڪئي آهي ۽ هيءُ حمل ان مان آهي ته سندس بيان جي ثابتي ۽ سچائيءَ لاءِ چار شاهد لازمي آهن. شاهدن کان سواءِ عورت پنهنجي باري ۾ چار ڀيرا اقرار ڪري ته مٿس حد لاڳو ٿيندي ۽ قاضي جو ڪم آهي ته ضابطي جي ڪاروائي دوران جوابدار تي الزام ثابت نه ٿئي ته دعويٰ ڏار تي تعزير لاڳو ڪري (البحر)

سوال: ”حضرت جيو صاحب“ جي تحريرن مان ظاهر ٿئي ٿو ته جڏهن قاتل ملزم کي پنهنجي زال يا ڪنهن محرم عورت سان زنا ڪندي ڏسي ۽ ان کي قتل ڪري، پر مقتول يا مقتول جا وارث دعويٰ ڪن ته قاتل حالت زنا ۾ ملزم کي قتل نه ڪيو آهي ۽ قاتل چوي ته بلڪ ان کي حالت زنا ۾ قتل ڪيو اٿم، ته جيڪڏهن اهو قتل تعزير شمار ڪجي ته ٻن شاهدن وسيلي ثابت ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته تعزير ٻن شاهدن سان ثابت ٿي ويندي آهي پر ڪن عالمن چيو آهي ته هن مسئلي ۾ چار شاهد ضروري آهن، جيئن شيخ عبدالحق محدث دهلوي مشڪوٰه جي شرح ۾ ان جي وضاحت ڪئي آهي ڏيندا؟

جواب: هن قسم جي قتل ۾ اختلاف آهي. ڪن عالمن ان کي تعزير چيو آهي ۽ اهوئي راجح قول آهي ڇاڪاڻ ته اهو قول متن تنوير ۾ آهي. ڪن ان کي حد قرار ڏنو آهي. انهن زانيءَ جي بقتل ڪرڻ بابت شرط لاڳو ڪيو آهي ته ملزم شادي شده هجي. مگر درمختار ۾ اشارو آهي ته شادي شده نه هجي تڏهن به امر بالمعروف جي تحت ان جو قتل جائز آهي، يعني انهيءَ اعتبار سان هيءُ قتل حد جي حڪم ۾ نه ليڪبو، جو ان ۾ چار شاهد شرط هجن. ان ڪري اها حقيقت چڱيءَ طرح سمجهڻ گهرجي ته جن عالمن زانيءَ مرد عورت جي قتل جي جائز هجڻ لاءِ سندن شادي شده هجڻ جو شرط لاڳو ڪيو آهي انهن وٽ اهو قتل شرعي حد ۾ شمار ٿيندو آهي، جنهن ڪري وٽن چار شاهد هجڻ شرط آهي. حماديہ ۾ آهي ته ڪو شخص خون ڪري پوءِ دعويٰ ڪري ته ان کي پنهنجي زال سان زنا ڪندي ڏٺو هيءُ ته ان تان قصاص ساقط نه ٿيندو، جيستائين چار شاهد پيش ڪري ثابت نه ڪري ته ملزم واقعي پڙچتي مارڻ جو حقدار هو. روضة العلماء ۾ آهي ته شادي شده ڏوهيءَ کي حالت زنا ۾ ڏسي قتل ڪرڻ جائز آهي. شيخ عبدالحق محدث جو به اهوئي خيال آهي (شرح مشکوٰۃ) تنوير ۾ آهي ته اهڙو قتل تعزير شمار ٿيندو، واللہ اعلم.

سوال: سوني دعويٰ ڪئي ته ورو عبدالرشيد جي زال مسلمات سليمة سان لڳل هو، جنهن رجب ۾ کيس طلاق ڏني، تنهن ڪري انهيءَ مهيني جي آخر ۾ هن ملزم سان شادي ڪئي. هاڻي عبدالرشيد ورو ۽ سليمه ٻي زنا جو الزام هڻندي شاهد پيش ڪيا، پر انهن شاهدن جا بيان اختلافي آهن. دعويدار چوي ٿو ته سليمه منهنجي زال آهي ۽ مون کيس طلاق نه ڏني آهي، پوءِ زانيءَ مرد ۽ زانيائيءَ کي قتل ڪندس. ان صورت ۾ شريعت جو ڪهڙو حڪم آهي؟ ڇا وارث طرفان مقتول تي زنا جو الزام هڻڻ قابل قبول آهي، جيئن حماديہ ۾ بحواله تهذيب آهي ته امام شافعيءَ جو مذهب آهي ته زانيءَ مرد ۽ عورت کي حالت زنا ۾ قتل ڪرڻ کان سواءِ ٻي صورت نه هجي ته انهن جو قاتل ڏوهي شمار نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ٻانهي ۽ الله تعاليٰ جي درميان جيڪي معاملو آهن، انهن ۾ ڪا شيءِ واجب نه ٿيندي آهي ۽ اهو قتل بالحق آهي. جيڪڏهن قاتل دعويٰ ڪري ته مقتول زاني آهي، ان ڪري کيس قتل ڪيو ويو آهي پر وارث ان الزام جو انڪار ڪري ۽ دعويدار پنهنجي دعويٰ شاهدن وسيلي ثابت نه ڪري سگهي ۽ وارث قسم کڻي ته قاتل بي بنياد الزام هڻي اسان جو خون ڪيو آهي ته ان کان قصاص وٺبو. اسان جي حنفي مذهب جا ضابطا به بيان ڪيل مٿئين اصول کي تسليم ڪن ٿا. فرض ڪريو جيڪڏهن مقتول جي ڏوهي هجڻ بابت ان جو وارث قسم نه کڻي ته ڇا اها ڳالهه مقتول جي مجرم هئڻ جو اقرار ۽ قاتل تان قصاص ۽ ديت ساقط ٿيڻ جو موجب ٿيندي ۽ پهرئين اقرار سان زنا ثابت ٿي ويندي ۽ پوئين نڪاح جو حڪم ختم نه ٿيندو، جيتوڻيڪ نڪاح ثابت هجي؟ بيٺو توجروا.

جواب: الحماديہ جي حوالي سان نقل ڪيل عبارت ڪتاب جي متن ۾ موجود نه آهي واللہ اعلم. ليڪن ڪتاب شمنيءَ ۾ آهي ته ڪو شخص قتل ڪري پوءِ دعويٰ ڪري ته زنا جي ڪري ان کي ماريو اٿم، پر عورت جو وارث مقتول جي مجرم هجڻ جو منڪر آهي ته قاتل کان شاهد طلب ڪيا ويندا ۽ شريعت جو مڃيل قاعدو آهي ته هر شيءِ شاهدن وسيلي ثابت ٿيندي آهي، شاهد نه هجڻ جي صورت

پر انڪاري ڌر تي قسم لازم ايندو جيئن شرح الوقايه ۾ آهي ۽ هي نه چشمو ته شريعت ۾ انڪاري ڌر تي قسم نه آهي، جيئن جواهر الاخلاقي ۾ آهي ته عالمن جو اجماع آهي ته شراب پيئڻ ۽ زنا جي الزام ۾ قسم وٺڻ جي ڪا شرعي حيثيت نه آهي ڇاڪاڻ ته زير بحث قتل ازروءِ حد جي نه آهي پر اها هڪ قسم جي تعزير آهي جيئن تنوير ۾ بحواله فتاويٰ الغزبه آهي ته اهڙو قتل دراصل تعزير هوندو آهي، اها حد نه هوندي آهي (مسئلي جي اختلافي صورت تفصيل سان مٿي بيان ٿي چڪي) ان ڪري ان صورت ۾ زاني مرد عورت لاءِ شادي شده هجڻ شرط نه آهي (درمختار) انهيءَ آڌار تي جيڪڏهن مقتول جو وارث ان جي ڏوهي هجڻ جو انڪار نه ڪري يا ٻين لفظن ۾ ان جي مجرم هجڻ جو اقرار ڪري ته قاتل تان قصاص ختم ٿي ويندو جيئن قاعدو آهي. جيڪڏهن ملزم تي حد لاڳو ٿيڻ جو اقرار ڪري حالانڪ اڳ ۾ الزام جو انڪار ڪري چڪو آهي ته ان سان معاملي ۾ ڪو فرق نه پوندو (درمختار) اهڙيءَ ريت ڏوهاري چار ڀيرا ”زاني“ هجڻ جو اعتراف ڪري جيئن شريعت ۾ شرط آهي، ته اڳ ۾ انڪار ڪرڻ جي باوجود ان تي زنا جي حد لازم ٿيندي. رهيو معاملو عدت ۾ نڪاح ڪرڻ جو جيئن سوال مان ظاهر ٿئي ٿو ته اهو باطل آهي، يعني ڪو جوڙو اهڙي حرڪت ڪندو ته اصل کان سندن نڪاح قائم ۽ منعقد ٿي نه ٿيندو، بلڪ اهڙي غيراخلاقي، غير اسلامي نڪاح دوران همبستري ڪرڻ زنا ۽ حد جوڳو فعل آهي ۽ عورت تي انهيءَ غيراخلاقيءَ نڪاح جي ختم ٿيڻ سبب عدت عائد نه ٿيندي (بهر) بشرطيڪ اهڙي مڙس کي خبر هجي ته هيءَ فلاڻي شخص جي زال آهي ڇاڪاڻ ته ڪنهن به عالم ان (عدت واري نڪاح) کي جائز نه چيو آهي ان ڪري اهو نڪاح اصل کان قائم نه ٿيندو. اهڙي شخص تي زنا جي حد لازم ٿيندي. الله تعاليٰ جي توفيق سان هن مسئلي جو اهو ئي جواب مون کي معلوم ٿيو آهي، والله اعلم.

سوال: هڪ مرد پنهنجي زال کي غلط ڪمن کان ڪافي جهليو پر باز نه آئي. نيٺ خوريءَ کان تنگ اچي کيس قتل ڪري ڇڏيائين. ڇا ان قتل کي تعزير چئبو؟ ٻيو سوال اهو آهي ته ڇا اهڙي قتل جو استحقاق محتسب ۽ قاضيءَ کان سواءِ ٻئي کي به آهي؟ ٻينوا توجروا.

جواب: زنا ڪندي قتل ڪرڻ تعزير آهي (درمختار وغيره) تفصيل مٿي بيان ٿي) بدنامي ۽ عار کان بچڻ لاءِ زانيائيءَ کي قتل ڪرڻ تڏهن صحيح ٿيندو، جڏهن اهڙي قتل کي تعزير مڃجي ته پوءِ اهڙو قتل هر مسلمان ڪري سگهي ٿو، بشرطيڪ حالت زنا ۾ ائين ڪري. گناه ٿي وڃڻ کان بعد اهڙو قتل نه مڙس لاءِ جائز آهي ۽ نه وارث لاءِ جائز آهي، ڪٿي جو ڪنهن ڌارئي لاءِ جائز هجي، جيئن الدر جي عبارت مان معلوم ٿئي ٿو والله اعلم. اشباه ۾ آهي ته ڪنهن کي قتل ڪيائين پوءِ جڏهن قاتل کان قصاص طلب ڪجي ته اهو جواب ڏي ته مقتول مرتد هو يا منهنجي پيءُ جو قاتل هو ان ڪري مون ان کي قصاص ۾ قتل ڪيو آهي يا ان تي دين ڇڏڻ جي حد لاڳو ڪئي اٿم ته ان جي ڳالهه تسليم نه ڪئي. هتي جيڪڏهن مصنف اشباه جي مراد دعويٰ نه ٻڌڻ آهي ته سندس قول حماديءَ جي ابتري آهي جيڪو لکي ٿو ته خوني دعويٰ ڪري ته مقتول کي پنهنجي زال سان زنا ڪندي ماريو اٿم ته جيستائين پنهنجي دعويٰ جي سچائيءَ لاءِ شاهد پيش نه ڪندو ان تان قصاص نه لهندو. جيڪڏهن شاهد پيش ڪري ته انهن جا بيان ٻڌا ويندا جيئن پنهنجي جاءِ تي مسئلو بيان ٿي چڪو. قاضي خان ان جو سبب

بيان ڪري ٿو ته قياس جي تقاضا موجب انهن شاهدن جا بيان ٻڌبا، ليڪن خون جو سنگين ڪيس آهي، هر شخص کي اجازت ڏجي ته ماري پوءِ مٿس الزام مڙهي ۽ پنهنجي قتل جو جواز پيش ڪري ته سماج ۾ خونريزيءَ جو دروازو کلي پوندو، ان ڪري اهڙي قاتل تان قتل معاف نه ٿيندو، ليڪن مٿئين قول کي اڻسباڻ جي هيءَ عبارت رد ڪري ٿي ته: ننڍ ۾ ڪنهن کي ذبح ڪري پوءِ چوي ته مون ان کي ذبح ڪيو ۽ واسطيدار شخص منڍل حالت ۾ هجي ته ان تي قصاص نه پر ديت واجب آهي. تاتارخانيه ۾ آهي ته اهڙي قاتل کي قياساً قتل ڪيو ويندو. ڪي چون ٿا ته ان کي بدلي ۾ قتل نه ڪبو پر ديت وٺي، ڇاڪاڻ ته امڪان آهي ته (پنهنجي الزام ۾) سڄو هجي. غرض ته قتل جهڙي سنگين گناهه جي تقاضا آهي ته قاتل پنهنجي ڏوهه جي لاءِ جيڪو به جواز پيش ڪري مثلاً چوي ته مقتول زاني يا قاتل هو ته ان جو قول قبول نه ڪجي ۽ ”جان جي بدلي جان“ جي اصول موجب ڪيس قتل ڪجي، تنهن هوندي به هن ڳالهه جو امڪان به ٿي سگهي ٿو ته پنهنجي الزام ۾ سڄو هجي، انهيءَ ڪري سندن قصاص ساقط ٿي ويندو (ڇاڪاڻ ته شريعت ۾ شبهات جي ڪري حدون ساقط ٿينديون آهن) جيئن مٿئين مثال مان ظاهر آهي، حالانڪ ميت کي ذبح ڪرڻ بابت شريعت ۾ ڪو (حڪم) آيل نه آهي. معلوم ٿيو ته قاتل جي دعويٰ جي سچائي جي امڪان سبب سڀني حدن ۾ قتل جو حڪم ساقط ٿي وڃي ٿو. پڻ ڄاڻڻ گهرجي ته جيڪو شخص مرتد ٿئي ٿو، هروڀرو ۽ هڪدم ڪيس قتل ڪرڻ جو حڪم نه آهي بلڪ ڪيس اسلام ڏانهن موٽڻ ۽ توبه تائب ٿيڻ جو موقعو ڏنو ويندو. امام شافعي وٽ ته ان کي ٽن ڏينهن جي مهلت ڏيڻ واجب آهي، ان کان اڳ سندس قتل جائز نه آهي (شرح وقايع) اصولي علمائن حاڪم لاءِ شرط مقرر ڪيو آهي ته قصاص پورو پورو وٺي (۽ تڪڙو انصاف فراهم ڪري) پوءِ زاني مرد يا عورت کي تعذيب طور قتل ڪرڻ ۾ حڪم تي عملدرآمد ڪرڻ ۾ جيڪا تيزي آهي، سا قصاص ۾ نه آهي. ان ڪري ٻنهي کي هڪ ٻئي تي قياس نٿو ڪري سگهجي. پوءِ جيتوڻيڪ قياس جي تقاضا آهي ته زاني مرد ۽ زاني عورت کي ماريونڌڻ تان شاهدن جي پيش ڪرڻ کان سواءِ قصاص ساقط نه ٿئي، ليڪن حماديي مان اهو به سمجهجي ٿو ته قاتل جي الزام کي سڄو سمجهڻ جي گنجائش موجود آهي ته واقعي ان مقتول کي حالت زنا ۾ قتل ڪيو آهي، ان ڪري بدلي ۾ قاتل جي جان نه وٺي. وري ڄاڻڻ گهرجي ته (جڏهن وارث) اقرار ڪري ته ملزم بدلي ۾ قتل ڪيا ويا، پوءِ پنهنجو بيان بدلائين ته شاهدن کان سواءِ ان جي ڳالهه نه مڃي ۽ جيڪا ڌر مقتول جي بدلي ۾ مارجڻ جي دعويٰ ڪري (پروٽس شاهد نه آهن) ته انڪاري ڌر جو قول تسليم ڪبو. وڌيڪ ڄاڻڻ گهرجي ته حالت زنا ۾ ماريونڌڻ تي ادلي بدلي جو اصول لاڳو نه ٿيندو، پوءِ جيئن مٿي بيان ڪيل مثال ۾ ننڍ ۾ ذبح ڪندڙ جي قول کي تسليم ڪيو وڃي ٿو تيئن اهڙي قاتل جي قول کي به تسليم ڪيو ويندو ته مقتول واقعي مجرم هو. مگر بقول حماديي مسئلو حدود الله منجهان آهي، شايد ان ڪري مصنف موصوف مطابق هن ڪيس ۾ چئن شاهدن جي شاهدي شرط آهي، جڏهن ته متن تنوير مطابق اهڙو قتل تعزيرات سان تعلق رکي ٿو. جامع الفتاويٰ ۾ آهي ته مقتول جي زاني مرد ۽ زاني عورت هجڻ کان جيڪڏهن وارث انڪار ڪن ته پوءِ ڇا ڪجي؟ ان جو بهترين جواب اهو آهي ته جيڪڏهن ملزمان هڪ بستري يا هڪ گهر ۾ قتل ٿيل هجن ته اها ڳالهه قاتل لاءِ ظاهري شاهدي فراهم ڪري ٿي ۽ اصول مڃيل آهي ته اعتبار جوڳو قول ان ڌر جو ليڪبو جنهن جي حق ۾ ظاهري علامتون ۽ نشانيون شاهدي پيش ڪن. اسان جو هي قول

درمختار بحواله مجتبيٰ جي ابتڙ نه آهي ته اصولاً جيڪو به زاني مرد ۽ زاني عورت کي ڏسي ان کي قتل ڪري، مگر کيس پڪ نه هجي ته جوڙو زاني آهي ته ان خوف جي ڪري قتل نه ڪري. ڇاڪاڻ ته سندس اهو قول ان شخص جي باري ۾ نه آهي جيڪو زال کي ٻئي سان ڪريل ڏسي، بلڪ زاني مسلمان جي باري ۾ آهي ۽ ان بابت به وڌيڪ شرط آهي ته هٿيار هلائڻ کان اڳ دڙڪا دانھون ڪري (تنوير) ملزم نه مڙي ته ڀلي پوءِ ڏنڊي ۾ هٿ وجهي. البتہ (وارث طرفان) تصديق نه ڪرڻ جو خوف هجي ته قاتل کي شاهد پيش ڪرڻا پوندا، جيئن مٿي بيان ٿيو. شايد قاضي خان پنهنجي راءِ انهيءَ روايت جي بنياد تي قائم ڪئي آهي، پر مسئلي جي تحقيق ۽ تفصيل اوهان کي معلوم ٿي چڪي، جيئن حماديہ پراهي ۽ جيڪا ڳالهه وڌيڪ صحيح آهي اها به معلوم ٿي جيئن جامع الفتاويٰ پراهي، ان کي مضبوطيءَ سان پڪڙي، والد اعلم.

سوال: زيد زال کي زنا ڪرائيندي ڏسي قتل ڪيو. قتل بعد مقتول جي ماءُ عمرو کي تحرير لکي ڏني ته اسين تنهنجا غلام آهيون. عمرو زيد خلاف ڪيس داخل ڪيو ته زيد اسان جي نياڻي ناجائز قتل ڪئي آهي ۽ مقتول جي اولاد جيڪا بظاهر آزاد آهي، انهن جي باري ۾ به دعويٰ ڪيائين ته منهنجا غلام آهن. هن مونجهاري جو حل ۽ حڪم ڪهڙو آهي؟

جواب: جيڪڏهن عمرو دعويٰ ڪري ٿو ته زيد جي زال سندس ٻانهي هئي ته ان جو هي مطلب ڪٿي آهي ته ان جو مڙس به سندس ٻانهو آهي؟ ۽ اولاد پيءُ جي هوندي آهي نه ماءُ جي! جيئن مڃيل اصول آهي. جڏهن عمرو پاڻ دعويٰ ڪري ٿو ته زيد سندس ٻانهيءَ جو مڙس آهي ته اها ڳالهه خود سندس خلاف دليل آهي ته اولاد سندس نه آهي، ڇاڪاڻ ته انسان جو اقرار خود ان جي خلاف دليل هوندو آهي نه ان جي مخالف جي خلاف (محيط) ان کان علاوه جيڪڏهن جوابدار عمرو، زيد جي زال جي باري ۾ دعويٰ ڪري ٿو ته سندس ٻانهي آهي مگر مڙس دعويٰ ڪري ٿو ته اها اصل کان آزاد آهي ته ان ڌر جي ڳالهه تسليم ڪئي ويندي جيڪا سندس آزاديءَ جي دعويٰ ڌار آهي ۽ ان جي خلاف شاهدين جي ضرورت ٿي نه آهي (حماديہ) پر جيڪڏهن ڪو دعويٰ ڪري ته فلاڻو منهنجو غلام آهي ۽ به شاهد پيش ڪري ته ان وقت جيڪو شخص اصل کان سندس آزاديءَ جو دعويٰ ڌار آهي ان کان جوابي دعويٰ طور پنهنجي سچائيءَ لاءِ شاهد طلب ڪيا ويندا. زير بحث مسئلي ۾ جيڪڏهن زيد مقتول زال جي آزاديءَ جي باري ۾ شاهد پيش ڪري نه سگهي ۽ عمرو وٽ ان جي ٻانهيءَ جا شاهد هجن ته سندس دعويٰ تسليم ڪئي ويندي، پر ياد هجي ته زيد زال کي تعزير ۾ ماريو آهي ان ڪري ان جو خون بيڪار ويو، ڇاڪاڻ ته شريعت جي پيرويءَ ۾ مڙسائيءَ جو قتل ڪيو، پوءِ ڄڻ ته اهو بغير واسطي الله جي امان ۾ آهي، سو ان جو ان کان قصاص وٺڻ واجب نه آهي (هدايه) تنوير ۾ آهي ته جيڪو به مسلمان حالت زنا ۾ ڪنهن جوڙي کي ڏسي ۽ پڪ ڄاڻي ته دانھن ڪوڪن سان باز نه ايندا ته انهن کي قتل ڪري. درمختار ۾ به ساڳي ڳالهه آهي، وڌيڪ لکي ٿو ته جيڪڏهن ڪيس خوف هجي ته شايد اهو جوڙو زاني نه آهي ته پوءِ سندن قتل کان باز اچي.

رهيو اولاد جو مسئلو ته سندن ماءُ ٻانهي هجڻ جي باوجود اولاد آزاد آهي ڇاڪاڻ ته اولاد ماءُ جي نه پيءُ جي هوندي آهي. اهڙو پيءُ جيڪو ٻانهيءَ سان همبستري ڪري يعني آقا يا ان جو مڙس

هجي ۽ ان مان اولاد ٿئي، ان کي فقهي اصطلاح ۾ ”معدور“ چئجي ٿو (هدايت) اصحابن سڳورن جي اجماع سان اهوئي ان اولاد جو حقدار آهي، هن ڏس ۾ مون تي اهو ظاهر ٿيو آهي، واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب.

جيڪو شخص حد يا تعزير ۾ ماريو وڃي ان جو خون مباح آهي ۽ جنهن عورت کي سندس مڙس تاديب طور ماري جيئن زير بحث مسئلي ۾ گذريو ان جو حڪم به اهوئي آهي ته عزت ۽ ناموس جي حفاظت ڪندي ٿيل قتل جو بدلو نه آهي (عبدالهادي عفي عنه ساڪن پنج واه)

جيڪا عورت هارسينگار نه ڪري يعني گندي رهي، جنابت جو غسل نه ڪري، مڙس سمهڻ لاءِ سڏي ته نه اچي، (بغير اجازت جي) گهر کان نڪري، ننڍو ٻار روئي ته هروڀرو ان کي ماري، ٻئي جي نياڻيءَ کي ماري، پنهنجي مڙس کي گاريون ڏي، ان کي بددعا ڪري، ڪپڙا ڦاڙي، بي تڪلف غيرن سان ڳالهائي، غير محرم جي سامهون بغير پردي جي اچي، ان سان ڳالهائي، گارگند جي منجهس عادت هجي، انهن خراب عادت جي ڪري زال کي تعزير ڏي، يعني مارڪٽ ڪري ۽ چوي ته مون عزت ۽ ناموس جي حفاظت خاطر ائين ڪيو آهي، پوءِ اها مري وڃي ته ان صورت ۾ ان مقتولہ جو خون بيڪار نه ويندو. قتل جي تعزير ڏيڻ ان کان بلڪل جدا معاملو آهي، جنهن جي تفصيل مٿي بيان ٿي يعني حالت زنا ۾ ڪو به مسلمان زاني مرد ۽ زاني عورت کي ماري سگهي ٿو (مٿن تنوير وغيره) درمختار مان اشاري سان معلوم ٿئي ٿو ته مڙس، آقا ۽ حاڪم کان سواءِ ٻيو ڪو شخص اهڙو قتل بعد ۾ نٿو ڪري سگهي. يعني مڙس زانيائي زال کي حالت زنا کان بعد به ماري سگهي ٿو. مگر ان جي خلاف فقهن جي هن قول مان دليل وٺڻ ته ”جيڪو ان تي حد هئي يا تعزير ڏي پوءِ زال مري وڃي ته ان کان بدلو وٺبو“ اها انتهائي درجي جي سادگي آهي، ڇاڪاڻ ته هتي بيان انهن ننڍين خراب عادت جي ڪري سزا ڏيڻ جو ڪيو ويو آهي، جيڪي مٿي بيان ڪري آيا آهيون، يعني مڙس کي گاريون ڏي، ان سان نه سمهي وغيره. ايتري ننڍين ۽ معمولي غلطي جي ڪري واقعي مڙس کي حق نٿو پهچي ته زال ماري وڃي. واللہ تعاليٰ اعلم (مخدوم مدظله)

”سڌيءَ طرح حالت زنا ۾ مڙس زال کي قتل ڪري سگهي ٿو“ شرط اهو آهي ته مڙس کي معلوم هجي ته زال رضاخوشيءَ سان زنا ڪرائي رهي آهي (مٿن تنوير) زاني مرد قتل ڪرڻ کي تعزير ان وقت شمار ڪبو جڏهن قاتل کي ويساهه هجي ته ظالم دانهن دڙڪي سان به باز نه ايندو. درمختار ۾ اهڙي قتل کي امريالمعروف قرار ڏنو ويو آهي. پر ظاهر آهي ته جڏهن زنا کان عورت فارغ ٿي چڪي ته بعد ۾ ڪيئن ويساهه ڪري سگهجي ٿو ته مڙس ان کي زنا کان باز رکڻ جي ڪري قتل ڪيو. نيڪيءَ جو حڪم ۽ برائي کان روڪڻ جو ڪم ته ان برائي جي ڪرڻ کان اڳ ڪبو آهي نه پوءِ جڏهن ته اهو به امڪان آهي ته مستقبل ۾ اها وري خراب ڪم نه ڪري. ان ڪري مڙس لاءِ اهڙي قتل جي جواز لاءِ سند فراهم ڪرڻ غور فڪر جي گهٽتائي جو نتيجو، جوڪي جهڙو ڪم ۽ وڏي جرات آهي، جنهن جي (مخدوم صاحب جهڙي) فاضل شخص کان اميد نٿي ڪري سگهجي. ڪو عقلمند انسان اهڙي قتل جي فتويٰ کي ڪيئن تسليم ڪري سگهي ٿو جڏهن ته ان لاءِ قاتل وٽ واضح حجت يعني شاهد به نه آهن (ميان عثمان عفي عنه)

جواب الجواب: اعتراض ڪندڙ جو چوڻ ته ”مڙس زال کي خوشيءَ سان زنا ڪرائيندي ڏسي...“ هن شرط جي ضرورت نه آهي ڇاڪاڻ ته سوال ۾ اهو ذڪر موجود آهي. وري چوي ٿو ته ”ڊيچارڻ ۽ ڌمڪائڻ سان به باز نه اچي...“ اهو شرط ان وقت آهي جڏهن زاني مرد عورت اجنبِي هجن. زال جو معاملو هجي ته مڙس لاءِ بغير شرط جي کيس قتل ڪرڻ جائز آهي (مٿن تنوير- درمختار - الدرر) بحر ۾ آهي ته ٻنهي صورتن ۾ فرق آهي. زاني مرد عورت اجنبِي هجن ته ڊيچارڻ ڌمڪائڻ سان ۽ زال هجي بغير ڪنهن شرط جي قتل ڪرڻ جائز آهي. جڏهن ته بحواله فتاويٰ وغيرهانه ۾ به آهي ته ٻنهي ايت حڪم هڪڙوئي آهي. مگر اهو قول فقهي مٿن جي ڪتابن جي ابتڙ آهي، ان ڪري صحيح نٿو ٿي سگهي ڇاڪاڻ ته اصول آهي ته اختلافي صورت ۾ فتويٰ مٿن جي روايتن جي بنياد تي ڏني آهي (بحر- درمختار) ۽ مٿن جي ڪتابن السراج الوهاج ۽ خزائن الروايات وغيره ۾ وضاحت آهي ته جڏهن مڙس ڏسي ته ڪوان جي زال سان زوري ڪري رهيو آهي ته ان کي قتل ڪرڻ جائز آهي. بحواله ينيابيع حمادي ۾ به ساڳيءَ طرح آهي. پڻ لکي ٿو ته جيڪڏهن ڪنهن جي زال يا محرم مائٽياڻي خوشيءَ سان ڪم ڪرائي ته ان کي به قتل ڪرڻ جائز آهي. ان صورت ۾ قاتل کان قصاص نه وٺبو (صيرفيه - جامع فتاويٰ) قوله: ”درمختار ۾ آهي ته امر بالمعروف جي اصول هيٺ ڊيچارڻ ڌمڪائڻ کان بعد زاني مرد عورت کي قتل ڪري.“ پر اها اعتراض ڪندڙ جي غلط فهمي آهي، ڇاڪاڻ ته صاحب درمختار وٽ اهڙو قتل حد نه آهي جنهن ۾ ملزم جو شادي شده هجڻ ضروري هوندو آهي، بلڪ وٽس اهو قتل امر بالمعروف تحت آهي، جيئن درمختار جي اصل عبارت ۾ ”بغير شادي شده“ جو بيان آهي. وري ڄاڻڻ گهرجي ته تعزير (سزا) جڏهن تاديب جي غرض سان هجي ته اها به امر بالمعروف جي هڪ شاخ آهي. ان ڪري جيڪو مڙس حالت زنا ۾ زال ماري ٿو اهو اها تعزير لاڳو ڪرڻ جو اختيار رکي ٿو. ان جي ابتڙ جيڪڏهن واضح روايت هجي ته شڪ شهودور ٿئي ته (اسين اُمتا صدقنا چوندا سون) مگر درمختار ۽ تنوير جي عبارتن کي بنياد بنائي اعتراض ڪرڻ نٿو ٺهي، بلڪ هنن ڪتابن مان ثابت ٿئي ٿو ته حالت زنا کان بعد حاڪم وانگر مالڪ ۽ مڙس کي به حق رسي ٿو ته پنهنجي ڪني زال کي قتل ڪري. ان کي ”وڏي جرائت“ ڀانئن صحيح نه آهي واللہ تعاليٰ اعلم (مخدوم مدظله)

سوال: زيد بهراڻي ڀانڄ وٺڻ ويو. ان تي الزام هنيائون ته تو فلاڻي وٺ هينان فلاڻي جي زال فلاڻيءَ سان زنا ڪئي آهي، ان ڪري توکي نه ڇڏيندا سون. پوءِ معلوم ٿيو ته اها عورت جنهن تي الزام هنيائون اها به ”فلاڻي“ قبيلي مان نه هئي، يعني اجنبِي هئي. ان کان پوءِ زيد کي ملزم جي مڙس جي حوالي ڪيائون، جنهن زيد کي ڏاڍي مارڪٽ ڪئي، تانجو رستي ۾ هلاڪ ٿي ويو. پوءِ قاتل جي وارثن ملزم کي ساڻ ڪري، وقوعه کان ڪجهه وڪن جي فاصلي تي قبرستان ۾ ان کي قتل ڪري ڇڏيو ۽ چيائون ته اها عورت اسان کان ڀڄي وئي. عورت جا وارث چون ٿا ته ٻئي خون ناحق ٿيا آهن، اسين فرياد ڪريون ٿا. قاتلن مان ڪن جڻن عورت جي ڇاڇي کي حيلي بهاني سان ماڻ ڪرايو. ان صورت ۾ زيد جي قتل جا گواهه ڪنهن کان طلب ڪيا، ٻينوا توجروا

جواب: زاني مرد عورت کي تعزير طور هر مسلمان ماري سگهي ٿو، بشرطيڪ ڊيچارڻ ڌمڪائڻ

سان باز نه اچن. جيڪڏهن قاتل مڙس يا ان جو محرم هجي ته انهن جي ڊيچارڻ جي ڪا به نه ڪڍي. يعني اهي بغير ڪنهن اڳواٽ هوشيار ڪرڻ ۽ وارننگ ڏيڻ جي انهن کي قتل ڪري سگهن ٿا (مٿن التئوير) بحر ۾ آهي ته حالت زنا ۾ ماري ته ان کي اختيار آهي ۽ ڏاڍو چڱو ڪم آهي ۽ اهو ڪم برائي کان روڪڻ جي ضمن ۾ اچي ٿو ۽ اهو قتل هر هڪ شخص ڪري سگهي ٿو. فارغ ٿيڻ کان بعد ”برائي کان روڪڻ“ جو شرط پورو نه ٿيندو ان ڪري بعد ۾ انهن کي قتل ڪرڻ صرف امام (امير يا حاڪم) جو ڪم آهي. انهيءَ اصول جي معلوم ٿيڻ ۽ مڃڻ کان بعد سوال ۾ بيان ڪيل قاتلن تي ”مرد ۽ عورت ٻنهي جي خون جو بدلولازمي آهي، ڇاڪاڻ ته (زنا کان) فارغ ٿيڻ کان بعد کين قتل ڪيو ويو آهي، جيڪو ناجائز آهي. هدايه ۾ آهي ته جنهن جان جو خون وهائڻ شريعت ۾ حرام آهي ان کي ڇاڻي وائي قتل ڪندڙن کان بدلو وٺڻ واجب آهي ۽ هميشه لاءِ اهو خون سندن ڳچي ۾ آهي. غيائيه ۾ آهي ته سڌيءَ طرح ڪنهن کي قتل ڪري ته ان جو قصاص (بدلو) لازمي آهي. پر جيڪڏهن قتل ڪرڻ جي حالت ۾ اختلاف هجي ته پوءِ ظاهر اهو آهي ته جيڪو قاتل دعويٰ ڪري ته انهيءَ حالت زنا ۾ ماريو آهي ته ان تان قتل معاف ٿيندو ۽ ان کان شاهد طلب ڪيا ويندا. جيڪڏهن قاتل ۽ مقتول ٻنهي ڌرين وٽ شاهد هجن ته انهيءَ ڌر جي شاهدن جي بيانن کي ترجيح حاصل ٿيندي جن جي بيان جي ڪري بدلولاسقط ٿئي (جامع الفصولين)

سوال: زيد عمرو کي ماري پوءِ دعويٰ ڪري ته ان کي پنهنجي زال سان ڪارو منهن ڪرڻ سبب ماريو اٿم، ان صورت ۾ ان تي قصاص آهي يا نه؟

جواب: جيڪڏهن شرعي اصولن سان ثابت هجي ته عمرو واقعي زاني آهي ۽ قاتل زيد ان کي اول وارننگ ڏني ۽ هٿيارن کان سواءِ کيس مارڪٽ ڪئي پوءِ به زاني باز نه آيو ته پوءِ قاتل تي ان جو خون ڪرڻ سبب ڪجهه به واجب نه آهي. ٻي صورت ۾ معتبر فقهي ڪتابن جي آڌار تي ان تي قصاص آهي، واللہ اعلم (ميان عثمان عفي عنه) اهائي ڳالهه صحيح آهي (محمد اڪرم عفي عنه) هن مسئلي ۾ اختلاف آهي، جمهور عالم چون ٿا ته چئن شاهدن کان بعد ان کي قتل ڪيو ويندو (بحواله مشڪوٰة شرح شيخ عبدالحق- محمد رفيع عفي عنه) جيڪڏهن پنهنجي زال يا محرم مائٽياڻيءَ کي ضايع ڪري سان زنا ڪرائيندي ڏسي ته سڀني کي قتل ڪري (بحواله تنوير- زين العابدين عفي عنه) انهيءَ شرط مطابق قتل ڪري ته اهو برحق آهي، چاهي شادي شده نه هجن، ڇاڪاڻ ته اهو امر بالمعروف تحت قتل ٿيندو (درمختار) اهو جواب درست آهي (عبدالڪريم عفي عنه) جيڪڏهن ڊيچارڻ ۽ دانهون ڪوڪون ڪرڻ، هٿن جي مارڻ سان به مجرم نه مڙي ته کين قتل ڪجي جيئن مٿن ۾ آهي (قاضي محمد نافع عفي عنه)

سڀني کي معلوم آهي ته موجوده زماني ۾ دشمنيءَ جي بنياد تي زاني قرار ڏئي مارڻ جي مصيبت وڏي وئي آهي، جنهن ۾ رڳو زباني دعويٰ ۽ الزام بازيءَ جو دخل هوندو آهي. محيط ۾ آهي ته سڪڻي دعويٰ جي ڪا اهميت نه آهي. بحر مان معلوم ٿئي ٿو ته اهڙي صورتحال ۾ دعويٰ ٻڌڻ جي ڪا شرعي ۽ قانوني حيثيت نه آهي. مصنف موصوف لکي ٿو ته جيڪڏهن قاتل دعويٰ ڪري ته مون فلاڻي کي پنهنجي پيءُ جي بدلي يا مرتد ٿيڻ سبب قتل ڪيو آهي ته ان جي دعويٰ قابل قبول نه

ٿيندي ۽ کيس بدلي ۾ قتل ڪبو، ڇاڪاڻ ته نه ته شرفساد جو دروازو کلي پوندو. ساڳيءَ طرح اشباه ۾ به آهي. درمختار ۾ آهي ته هر شخص زاني مرد عورت کي حالت زنا ۾ ماري سگهي ٿو، پر جيڪڏهن کيس خوف هجي ته ماڻهو ان جي تصديق نه ڪندا ته مقتول واقعي زاني هئا يا نه ته پوءِ انهن کي نه ماري، البتہ ماري پوءِ شاهد پيش ڪري ته قاتل کان بدلو نه وٺبو. حالت زنا ۾ مارڻ بابت اختلاف آهي، بظاهر جيڪڏهن شادي شده هجن ته انهن جو قتل حد ۾ شمار ٿيندو (روضة العلماء) لمعات ۾ ان بابت اختلافي قول بيان ڪندي لکي ٿو ته جمهور جي قول مطابق قتل ٿيل زاني شادي شده تصور ڪيو ويندو، بشرطيڪ قاتل ڄاڻندو نه هجي ته غير شادي شده آهي. معلوم ٿيو ته معاملو حد جو آهي انهيءَ ڪري شادي شده جو قيد لڳايو اٿن. پر هتي هڪ اعتراض وارد ٿئي ٿو ته حد قائم ڪرڻ حاڪم جو ڪم آهي نه ڀني جو، شايد هيءُ معاملو انهيءَ اصول کان آجو آهي. متن التنوير ۽ شروح ۾ آهي ته اهڙو قتل تعزير شمار ٿيندو، پر ان لاءِ زانيءَ جو شادي شده هجڻ شرط نه آهي ڇاڪاڻ ته امر بالمعروف آهي (درمختار) وري ٻيو سوال اهو آهي ته صرف حالت زنا ۾ ماري سگهي ٿو يا جيڪو به زناڪاريءَ جي ارادي سان گهر ۾ داخل ٿئي ان جو سرلاهي سگهي ٿو؟ تنوير مان ظاهر ٿئي ٿو ته صرف حالت زنا ۾ ماري سگهي ٿو. لمعات، متان بحواله صيرفيہ مان به ان جي تائيد ٿئي ٿي. جامع الفتاويٰ مان معلوم ٿئي ٿو ته حالت زنا کان اڳ به ان کي ماري سگهي ٿو ۽ جيڪڏهن عورت جي رضامندي به انهيءَ بچڙي ڪم ۾ شامل هجي ته ان کي به قتل ڪري سگهي ٿو. حماديہ، متان، ظهيريه ۾ به ساڳيءَ طرح آهي. معلوم ٿيو ته زنا جي ارادي سان ڪنهن جي چادر ۽ چوڊيواري لتاڙي ته ان جو ڪم به لاهي سگهجي ٿو. جيتوڻيڪ ارادو دلي ڪيفيت جو نالو آهي، پر جڏهن ڪنهن جا تڏا لتاڙي، يا غير جي انگ کي پاڪر پائي يا ان کي چمي ته ملزم جي باطني ارادي کي ظاهر ڪرڻ لاءِ اهي علامتون تصور ڪيون وينديون. هن مسئلي ۾ به اختلاف آهي ته لڄ لتاڙيندڙ کي قتل ڪرڻ کان اڳ وارنگ ڏيڻ ضروري آهي يا بغير وارنگ جي ان تي وار ڪري سگهي ٿو؟ متن التنوير مطابق وارنگ ڏيڻ لازمي آهي. الدرر شرح الغرر ۾ ملا خسرو به اهو قول اختيار ڪيو آهي، ٻيون به گهڻيون روايتون ان نظريه جي تائيد ۾ آهن، جيئن ڪجهه روايتون مٿي بيان ٿيون. بحر ۾ آهي ته زاني ڌاريا هجن ته انهن کي وارنگ کان سواءِ قتل نه ڪري، سندس زال يا محرم مائٽياڻي هجي ته اهو شرط نه آهي. نهر ۾ بزازيه جو قول رد ڪيو ويو آهي ته پنهنجي پرائي ۾ ڪوفرق نه آهي، هندوانيءَ به ان تي تنقيد ڪئي آهي (درمختار) پر وهبانيه وغيره ۾ آهي ته جيڪو زنا جي ارادي سان ڪنهن جا لوڙها لتاڙي ان کي قتل ڪري سگهجي ٿو، اهڙيءَ ريت سڀني قولن ۾ مطابقت قائم ٿئي ٿي (وهبانيه) ۽ اهوئي حق آهي. جيتوڻيڪ بظاهر زال ۽ محرم مائٽياڻيءَ بابت ان شرط کي ترجيح آهي، مگر متن جي روايت جي ابتڙ آهي ۽ اصول آهي ته شرح ۽ متن جي روايت ۾ اختلاف هجي ته ترجيح متن جي روايت کي آهي (درمختار) بزازيه فتاويٰ جي بنيادي ڪتابن ۽ وهبانيه شرح جي ڪتابن منجهان آهي، ان ڪري وهبانيه جو قول بزازيه جي قول کي رد نٿو ڪري سگهي. عالمگيريءَ مطابق علامه هندوانيءَ هڪ جواب ۾ ڄاڻائي ٿو ته مجرم ڊيچارڻ ۽ مڪانن سان به باز نه اچي ته پوءِ ان جو قتل جائز آهي، يعني هندوانيءَ جي تنقيد ثابت نه ٿي. منيه ۾ ڊيچارڻ جو شرط نه آهي... حماديہ ۾ بحواله منتقي آهي ته جيڪڏهن مڙس سمجهي ٿو ته دشمن کي پڪڙيندو ته کيس قتل ڪندو ته ان کي قتل ڪرڻ جائز

آهي. پنهنجي پراڻي عورت ۾ فرق نه آهي (خانيه) پر ان ڪتاب ۾ درمختار جي خلاف شادي شده هئڻ جو شرط آهي. جڏهن شادي شده مرد شادي شده عورت سان زنا ڪري ته ان کي قتل ڪرڻ جائز آهي پر افضل آهي ته انهن تي پردو وجهي ۽ دانهون ڪوڪون ڪري جيئن گناهه کان باز اچن (زندوسي روضه العلماء) جيڪڏهن اهڙي قتل کي حد تسليم ڪجي ته زنا جي حالت ۾ قتل ڪرڻ لاءِ چار شاهد ضروري آهن (روضه العلماء - لمعات) جيڪڏهن ان کي تعزير مڃجي ته چئن شاهدن جي ضرورت نه آهي پر ٻه شاهد به ڪافي آهن (تنوير - درمختار) ڇاڪاڻ ته حالت زنا جي ثابتيءَ بابت ٻن شاهدن جي شاهدي ڪافي آهي، بشرطيڪ مقصد رڳو زنا ثابت ڪرڻ هجي (بحر) پر ان صورت ۾ زانيءَ تي حد لاڳو نه ٿيندي (درمختار) امام شافعيءَ جي مذهب مطابق مڙس عورت کي حالت زنا ۾ ڏسي ۽ ڏوهيءَ کي قتل ڪرڻ کان سواءِ ٻيو رستو نه هجي، پوءِ ان کي ماري ته قاتل تي قصاص نه آهي (حماديه بحواله تهذيب) ڇاڪاڻ ته ان حق تي قتل ڪيو آهي. جيڪڏهن قاتل دعويٰ ڪري ٿو ته مون ملزم کي ڪارو ڪري ماريو آهي ۽ عورت جا وارث انڪار ڪن ۽ قاتل دعويٰ جي ثبوت ۾ شاهد پيش نه ڪري سگهي ته ان جي ڳالهه قبول نه ڪئي ويندي. ان صورت ۾ وارث قسم کڻي ته قاتل تي قصاص لازم ٿيندو. حنفي فقهي قاعدا مٿئين قول جي تائيد نٿا ڪن. حنفي اصولن موجب جيڪو دعويٰ ڪري ته مون ملزم بدلي ۾ ماريو آهي، پوءِ پنهنجي دعويٰ کان ڦري وڃي ته شاهدن کان سواءِ ان جو انڪار نه مڃبو (حماديه) هر دعويٰ شاهدن سان ثابت ٿيندي آهي شاهد نه هجڻ جي صورت ۾ انڪاري ڌرتي قسم لازم آهي (شرح وقايع) جيڪڏهن مقتول جو وارث قاتل جي دعويٰ جو انڪار ڪري ته مسئلي جو صحيح حل اهو آهي ته ملزم هڪ بستري يا هڪ گهر ۾ قتل ٿيل هجن ته قاتل تي قسم لازم آهي (جامع الفتاويٰ) پر حماديه، بحر ۽ اشباه جا جيڪي قول اڳ ۾ گذريا، اهو قول ان جي ابتڙ آهي. شايد ظاهري صورتحال پوئين قول جي موافق آهي، البتہ جيڪڏهن مقتول ٻن مختلف جاين تي هجن ته قاتل کي سڄو نه ڄاتو ويندو ۽ وارث کان قسم ورتو ويندو، جيئن قاعدو آهي والله اعلم.

سوال: مخدوم متعلوي لکي ٿو ته هيءُ ڏوهه چئن شاهدن وسيلي ثابت ٿيندو، پر ڊيپارٽر شرط آهي، ڇاڪاڻ ته ڪنهن انصاف پسند ماڻهوءَ کان گجهو نه آهي ته هن زماني ۾ هن حڪم سبب ماڻهن تي ڏاڍي سختي ۽ سماج ۾ وڏو فساد ڦهليل آهي، ان جو تدارڪ ڪرڻ گهرجي، انا لانضبع اجر من احسن عملا.

جواب: اهڙو قتل حد نه آهي جو چار شاهد ضروري هجن، پر تعزير آهي جيڪا ٻن شاهدن وسيلي به ڏني سگهجي ٿي جيئن تنوير، درمختار ۽ عالمگيريءَ ۾ آهي. ڊيپارٽر ڏمڪائڻ جو شرط ڌارئي زاني عورت لاءِ آهي، زال يا پنهنجي محرم مٿيائيءَ بابت اهو شرط نه آهي (مٿن التنوير) جيڪڏهن زاني اجنبِي هجي ته ڊيپارٽر ڏمڪائڻ کان سواءِ ان جو قتل جائز نه آهي، اجنبِي نه هجي ته اهو شرط نه آهي (درمختار - الدرر) النهر الفائق ۽ فتاويٰ بزازيه وغيره ڪتابن ۾ آهي ته زاني پراڻي هجي يا پنهنجي پنهني بابت حڪم ساڳيو آهي، پر ان قول جو اعتبار نه آهي ڇاڪاڻ ته مٿن جي ڪتابن جي ابتڙ آهي ۽ هي اصول باربار بيان ڪيو ويو آهي ته مٿن ۽ شرح ۾ تضاد هجي ته ترجيح مٿن کي هوندي (بحر - درمختار) حالانڪ مٿن تنوير ۾ آهي ته معتبر ڪتابن ۾ حڪم مطلق آهي، جيئن سراج ۽ خزانه

الروايات ۾ آهي ته پنهنجي زال ۽ ٻانهيءَ سان ڪنهن کي زوري ڪندي ڏسي ته ان کي قتل ڪرڻ جائز آهي. حماديءَ بحواله ينيبيع ۾ به ساڳيءَ طرح آهي. ان صورت ۾ قاتل تي قصاص لاڳو نه ٿيندو (صيرفيه) جيڪڏهن زانيائي خوشيءَ سان اهو ڪم ڪرائي ته ان کي به قتل ڪري (جامع الفتاويٰ) هنن سڀني روايتن ۾ زاني مرد عورت کي بغير شرط جي مارڻ جو ذڪر آهي، ان ڪري انهن کان منهن نه موڙبو والد اعلم بالصواب.

سوال: ماري پوءِ دعويٰ ڪري ته ملزم منهنجي زال سان ڪريل هو، مگر مقتول جا وارث ان کي ڪوڙو قرار ڏين ٿا. چيو وڃي ٿو ته جاءِ واردات تي به شاهد هجن ته ڏوهه جي ثابتيءَ لاءِ ڪافي آهن ۽ ڪي چون ٿا ته بلڪ چار شاهد ضروري آهن (شمعي) ظاهر آهي ته هيءُ قتل تعزير آهي، حد نه آهي (فتاويٰ غريبه) لمعات ۽ مرقات ۾ آهي ته جمهور علماءِ چئن شاهدن کي ضروري ڄاڻائن ٿا، پوءِ حق ڇا آهي؟ جيڪڏهن دعويٰ دار شاهد پيش نه ڪري ته ڇا ان کان قسم کڻائجي؟ بينوا وتوجروا.

جواب: لمعات وغيره ۾ ان کي حد ڄاڻايو ويو آهي، ان ڪري ڏوهه جي ثابتيءَ لاءِ چارگواهه ۽ مقتول ملزم جو شادي شده هجڻ شرط قرار ڏنو ويو آهي. روضة العلماء ۾ آهي ته شادي شده جوڙي کي حالت زنا ۾ قتل ڪرڻ جائز آهي. ساڳي ڳالهه لمعات ۾ آهي، جنهن مان معلوم ٿيو ته وٽن معاملو حد جو آهي جنهن ڪري ڏوهيءَ لاءِ شادي شده هجڻ جو شرط لاڳو ڪيو اٿن. پر متن تنوير ۾ ان کي تعزير ۽ درمختار ۾ ان کي امر بالمعروف قرار ڏنو ويو آهي، جنهن ڪري وٽس ڏوهاريءَ جو شادي شده هجڻ لازمي نه آهي. واضح هجي ته هتي قاتل ۽ مقتول جي وارثن ۾ تڪرار زنا جي واقع ٿيڻ تي آهي، ملزم مٿان حد لاڳو ٿيڻ يا لاڳو نه ٿيڻ تي نه آهي، جو چئن شاهدن جي ضرورت هجي. ان ڪري ڏوهه جي ثابتيءَ لاءِ ٻن شاهدن جي شاهدي به قبول ڪئي ويندي (بحر) درمختار ۾ آهي ته ان صورت ۾ زنا جو ڪيس ٻن شاهدن سان ثابت ٿي ويندو، پر حد لاڳو نه ٿيندي. اهڙي طرح ٻن شاهدن جي موجودگيءَ ۾ انهيءَ ڪيس جي قاتل قصاص ختم ٿي ويندو. حالت زنا ۾ قتل ڪندڙ وليءَ کان بدلو نه وٺڻ خالص الله جو حق آهي ان ڪري ان تي قسم لازم نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته قاتل کي اهڙي قتل تي اڀاريندڙ جذبو غيرت جو آهي. ڇا اوهان کي معلوم نه آهي طلاق جيڪا الله جو حق آهي پر انڪار جي صورت ۾ ان ۾ قسم لازم آهي، جيئن بحر ۾ آهي واللہ تعاليٰ اعلم.

سوال: بوبڪ جا هاري قرآن شريف جي حافظن لاءِ هيءُ جملو استعمال ڪن ٿا ته الحافظ كاجاهل (حافظ ڇڻ ته جاهل هوندو آهي) سندن مقصد حافظن جي توهين آهي. انهن جي ڏيکاءِ ڏيکي شاگردن به انهن چوڻ شروع ڪيو آهي، جنهن جي ڪري ماڻهو قرآن ياد ڪرڻ کان نفرت ٿا ڪن. ان صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي بينوا وتوجروا.

جواب: حافظ قرآن وڏي عزت وارو آهي ڇا توهان کي خبر نه آهي ته نماز پڙهائيندڙ (امام) جي ڪيڏي عزت آهي. هدايه ۾ آهي ته مصلو عزت جي لائق آهي. پوءِ حافظ قرآن جنهن جي سڀني ۾ قرآن پاڪ آهي اهو ته ويتر وڏي عزت جو مالڪ آهي. ان ڪري جيڪو حافظ کي جاهل چئي ان جي توهين ڪري رهيا آهن، اهي دراصل قرآن جي توهين ڪري رهيا آهن ۽ قرآن جي توهين ڪرڻ ۽ ان جي عزت نه ڪرڻ ڪفر آهي، جيئن اشباه ۾ آهي ته قرآن شريف جي عزت ڪرڻ عبادت ۽ ان جي توهين

ڪرڻ ڪفر آهي. ان جي تائيد شرح فقہ اڪبر ملا علي مان بہ ٿئي ٿي جيڪولکي ٿو تہ قرآن شريف پڙهندڙ شريعت جي عالمن مان آهي، ان سان يا ان جي علم سان مسخري ڪرڻ ڪفر آهي، جنهن کان توبہ ڪرڻ ۽ نڪاح ٻيهر ڪرڻ لازم آهي جيئن فتاويٰ قاري الهاديہ ۾ آهي تہ ڪفر جا اکر ڳالهائي تہ اهڙي مڙس جي زال ان کان جدا ٿي ويندي، اسلام ٻيهر قبول ڪري تہ نئين نڪاح تحت اها ان جي زال ٿي سگهي ٿي. حافظ جي عزت قرآن ۽ حديث جي نص مان ثابت آهي. تفسير حسينيءَ ۾ آهي تہ: انه لقرآن كريم (بيشڪ اهو عزت وارو قرآن آهي) يعني الله تعاليٰ، فرشتا، ايمان وارن ۽ حافظن وٽ قرآن مجيد وڏي عزت وارو آهي. ديلمی مسند الفردوس ۾ حضرت ابوامامه جي مرفوع روايت آندي آهي تہ حافظ قرآن اسلام جو علمبردار آهي، جنهن ان جي عزت ڪئي ان الله جي عزت ڪئي ۽ جنهن ان جي توهين ڪئي تہ ان تي الله جي لعنت آهي. ابن عباس رضي الله عنه جي روايت آهي تہ نبي صلي الله عليه وسلم جن فرمايو تہ قرآن جي حافظ جي فضيلت ٻين تي ائين آهي جيئن خالق جي فضيلت مخلوق تي آهي. بخاري شريف ۾ ابن عمر رضي الله عنهما جي مرفوع روايت آهي تہ قرآن جا حافظ الله جا دوست آهن. ابن ماجه ۾ ابن مسعود رضي الله عنه جي روايت آهي تہ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو تہ توهان مان سڀ کان ڀلارا اهي آهن جيڪي قرآن پڙهن ۽ پڙهائين ٿا. شيخ سعدي گلستان ۾ چوي ٿو تہ:

خانه کعبه رامے پوشند لاورا ز کرم پيله نامي شد

با عزيرے نشست روزے چند لاجرم همچون او گرامي شد

(ڪعبت الله جو غلاف بہ ڪعبت الله وانگر قابل عزت آهي ڇاڪاڻ تہ اصول اهو آهي تہ جيڪو عزت احترام جي صاحب هئان ڪجهہ ڏينهن ويهندو، بيشڪ اهو پاڻ بہ معزز ٿيندو) جڏهن غلاف ڪعبه ڪجهہ وقت ڪعبي سان وابستہ رهڻ جي ڪري معزز ۽ محترم آهي، ان ڪري ماڻهو ان کي چمن ٿا تہ پوءِ حافظ جنهن جي پيٽ ۾ قرآن آهي اهو بہ عزتدار آهي، ان ڪري جاهل چئي ان جي توهين ڪرڻ ڪفر جو ڪارڻ آهي، جنهن جي ڪري توبہ ڪرڻ ۽ نئون نڪاح ڪرڻ ضروري آهي، جيئن مٿي بيان ٿيو. تنوير ۾ آهي تہ هر غلط ڪم ڪندڙ کي سخت تعزير ڏني ويندي ۽ بيشڪ مٿي بيان ڪيل ڪم بہ وڏو گناهہ آهي، ان ڪري ان تي تعزير بہ وڏي هئڻ گهرجي. خانيه ۾ آهي تہ تعزير گناهہ جي آڌار تي هوندي آهي. الله تعاليٰ جي باجهہ سان هن مسئلي جو مون کي اهوئي جواب معلوم ٿيو (مخدوم مدظلہ)

علم منطق جي لحاظ سان ”الحافظ کالجاهل“ کي ”قضية مهملة“ چئجي ٿو، يعني ڪي حافظ جاهلن وانگر آهن، بلڪ ڪي حافظ جاهل هوندا آهن ان ڪري انهن لفظن چونڊڻ تي ڪفر جي فتويٰ ڏيڻ وڏي ڳالهہ آهي، البتہ اهو گناهہ ضرور آهي جيئن علم فقہ جي عبارتن مان معلوم ٿئي ٿو (محمد مقيم عفي عنه بوبڪائي)

منطقي لحاظ سان اهو قضية كلية آهي، ڇاڪاڻ تہ الحافظ اسم فاعل جو صيغو آهي، ان ۾ الف لامر الذي جي معنيٰ ۾ آهي، جنهن مان مراد عام ۽ استغراق آهي. علامہ عضد الملة والدين شرح

اصول ابن حاجب ۾ چوي ٿو ته شافعي ۽ سمورن محققن جو خيال آهي ته هيٺيان صيغا عموم لاءِ آهن، جن مان ڪي اسم شرط لاءِ اچن ٿا ته ڪي استفهام لاءِ ۽ ڪي اسم موصول لاءِ (اهي هي آهن: من، ما، مهما، اينما، من، ما ۽ الذي ۽ جيڪڏهن چئجي ته ”الحافظ ڪالمؤمن“ ته ان مان حدوث جي معنيٰ جدا ٿي ويندي ۽ جملو ثبوت جي معنيٰ ۾ صفت مشبه ٿي ويندو. پوءِ لام حرف تعريف ٿيندو جيئن مصنف المطول ”جميع امور الصاغة“ جي بحث ۾ چيو آهي ته الصاغة جمع صائغ جو آهي ۽ ان ۾ الف لام اسم فاعل، اسم مفعول، اسم موصول لاءِ آهي حرف تعريف جو نه آهي... پوءِ اهو مثال سندس مذهب مطابق آهي. اٿئون چوان ٿو ته اسم فاعل ۽ اسم مفعول ۾ حدوث جي معنيٰ هوندي آهي، ڇاڪاڻ ته چوندا آهن اهو فعل آهي اسم جي صورت ۾ عمل ڪري ٿو جيتوڻيڪ ماضيءَ جي معنيٰ ۾ هجي. جنهن ۾ حدوث جي معنيٰ نه آهي جيئن المؤمن الكافر، الصائغ الحائك ته اهو صفت مشبه آهي ۽ الف لام ان ۾ حرف تعريف جو آهي، جنهن تي لغوي عالمن جو اتفاق آهي (الكشاف - المفتاح) المطول ۾ آهي ته حرف تعريف به عموم ۽ استغراق لاءِ هوندو آهي، پر هن مثال ۾ ائين نه آهي. التنقيح ۾ آهي ته ان مان ”مفرد محلي باللام“ آهي، بشرطڪ عهد ذهني نه هجي جيئن الله پاڪ جو ارشاد آهي ته ان الانسان لفي خسر الا الذين آمنوا - بني هنڌ آهي ته والسارق والسارقة (يعني جيڪي به انسان آهن اهي سڀ نقصان ۾ آهن سواءِ ايمان وارن جي- يا جيڪو به چور مرد يا عورت آهي ان جو هٿ ڪٽجي) التوضيح ۾ آهي اصل ۾ لام ”عهد ذهني“ پوءِ استغراق لاءِ هوندو آهي. العضوي ۾ آهي ته اسم جنس مراد آهي، علت جي ڪري حڪم عام ٿي ويو. يعني جيڪو به قرآن مجيد ياد ڪري اهو حافظ آهي. التنقيح ۾ آهي ته اسم مشتق ڏانهن نسبت ڪرڻ ۾ دلالت آهي ماخذ جي علت جي ۽ التلويح ۾ آهي ته حڪم وصف سان مشتق آهي، چاهي ان جو موصوف مذكور هجي يا نه هجي پر سمجهه ۾ اچي ويندو آهي. انهيءَ نحوي بحث جو خلاصو هي آهي ته ”الحافظ“ جو لفظ عام آهي، جيڪو به قرآن ياد ڪري ٿو اهو ان حڪم ۾ شامل آهي ۽ جيڪڏهن مثال ڪي مهمل تسليم ڪجي يعني چئجي ته ڪي حافظ عربي نٿا ڄاڻن، جنهن ڪري انهن تي اهو مثال ٺهڪي اچي ٿو، جيئن پانيوويو آهي پوءِ به انهن کي ”جاهل“ يا جاهلن وانگر چوڻ ڪفر آهي، ڇاڪاڻ ته قرآن جا لفظ ڄاڻن به قرآن جي معنيٰ ڄاڻن وانگر آهي. حفظ به وڌر علم آهي، جنهن جي تائيد ملا علي قاريءَ جي شرح فقہ اڪبر مان ٿئي ٿي. پوءِ مسخرن وانگر معلم جي شڪل ٺاهڻ ۽ ڏنڊو کڻي ٻارن کي مارڻ به ڪفر آهي، ڇاڪاڻ ته قرآن پڙهائيندڙ به شريعت جي عالمن منجهان آهي، انهيءَ معلم يا انهيءَ علم تان مسخري ڪرڻ ڪفر آهي. شيخ عبدالحق شرح مشکوٰة ۾ فرمائي ٿو ته جنهن شخص علم جي ڳولا ڪئي ۽ ڪجهه حاصل ڪيائين ته ان کي ”عالم“ چئبو. غرض جنهن حافظ جي سڀني ۾ قرآن جو نور هجي اهو به وڏو علم وارو آهي، ان کي جاهل ڪيئن چئبو؟ کيس جاهل چوڻ وڏي جهالت جي ڳالهه آهي. ڪنهن مسلمان کان اها اميد نٿي ٿي سگهي، ڪٿي جو ڪو فاضل شخص اهڙي ڳالهه چوي! والله الهادي (محمد بن مولوي احمد عفي عنه پهرو)

بلڪل صحيح جواب ڏنو اٿس، اها ئي تحقيق آهي. فاضل معترض تي تعجب آهي ته معرف باللام تي ڪيئن مهمل هجڻ جو حڪم لڳايو اٿس ته ڪي حافظ واقعي جاهل هوندا آهن. حالانڪ

التلويع ۾ آهي ته ”الحافظ“ ۾ الف لام عموم جو فائدو ڏئي ٿو آهي. اهڙي اسم کي معرفه باللام چئجي ٿو ۽ اصول آهي ته جيڪڏهن اهو الف لام عهد ذهنيءَ جو نه هجي ته استغراق لاءِ هوندو آهي يعني ان ۾ ”سب“ جي معنيٰ هوندي آهي. هتي لام اسم فاعل تي داخل ٿيو آهي. حدوث يا ثبوت جي معنيٰ هجي تڏهن به لازم استغراق جو فائدو حاصل ٿيندو، ڇاڪاڻ ته اسم فاعل جڏهن حدوث جي معنيٰ ۾ هوندو آهي ته ان ۾ الف لام ”الذي“ موصول جو هوندو آهي، جيئن مٿي ثابت ٿيو (التلويع) المطول ۾ آهي ته الف لام عهد ذهني هجڻ سان گڏوگڏ استغراق لاءِ به ايندو آهي ۽ توهان کي خبر آهي ته استغراق عموم جو فائدو ڏيندو آهي. المطول ۾ آهي ته لفظ عموم تي دلالت ڪري ته مثال هوندو آهي ۽ مثال مان مراد عموم جي هوندي آهي.

تعزير ڏيڻ جو بيان

سوال: قرآن پڙهائيندڙ شرعي علم سيکاريندڙ آهي، ان جي ۽ سندس علم جي توهين ڪفر آهي. جيڪڏهن ڪو شخص حقارت سان عالم کي چوي ته ”عالمڙا!“ يا علوي کي چوي ته ”علوي“ ته ان کي ڪافر چيو ويندو (ملا علي قاري الفقه الاڪبر)

جواب: مطلق گار ڏيڻ تعزير جوڳو فعل آهي ڇاڪاڻ ته مسلمان ماڻهو ڌمي شخص کي گار ڏي (نتوير) پوءِ مسلمان کي ڪيئن ٿي گار ڏئي سگهجي؟ وري جڏهن ته اهو شخص عالم ۽ سيد ذات جو هجي، اهڙي گاريل کي سندس گار جي لحاظ سان سخت تعزير ڏجي ۽ اهو وقت جي حاڪم جو ڪم آهي ته گناه جي حيثيت ڏسي سزا ڏي (شرح الوقايه) چلبيءَ ۾ آهي ته جنهن تي تهمت لڳائي وئي هجي جيڪڏهن اهو عالم يا ساداتن مان آهي ته ڏوهاري کي جوڳي سزا ڏيڻ گهرجي. جيڪڏهن گاريل علم جي نسبت سان عالم دين کي گار ڏي ته ان جي ڪفر ۾ ڪوشڪ نه آهي، ڇاڪاڻ ته علماء دين جي توهين ڪرڻ ڪفر آهي (حموي بحواله بزازيه) ڇاڪاڻ ته علم الله تعاليٰ جي صفت آهي يعني الله جي ذات ”عليم“ آهي. ڪي فاضل فرمائين ٿا ته ”علمائين جي حيثيت ۾ نه پر عمومي انداز ۾ ڪنهن جي ناجائزي ادبي ڪفر جو ڪارڻ نه آهي. پر جيڪڏهن حقارت جي انداز ۾ ائين ڪري ته کيس توبه ۽ پنهنجي زال سان نئون نڪاح ڪرڻ لاءِ چيو ويندو. درمختار ۾ آهي ته جن ڪمن جي ڪفر هجڻ جو معاملو اتفاقي هجي، انهن جي ارتڪاب ڪرڻ سان ان شخص جا عمل ۽ نڪاح باطل ٿي ويندا ۽ جنهن جي ڪفر جو معاملو اختلافي آهي، انهن جي ڪندڙ کان توبه، استغفار ۽ نئين نڪاح ڪرڻ جي تقاضا ڪئي ويندي (مخدوم مدظله)

مسئلو: جيڪو حافظ عالم نه آهي، مرتبي ۾ عالم جهڙو نه آهي (دليل): قل هل يستوي الذين يعلمون والذين لا يعلمون * (ڇو ته جيڪي ڄاڻن ٿا ۽ جيڪي نٿا ڄاڻن ڇا اهي برابر ٿي سگهن ٿا؟) عالم اهو آهي جيڪو شرعي مسئلن جا دليل ڄاڻي ۽ جيڪو شخص نماز جا فرض واجب سنتون ۽ پڻ چاليهه حديثون ڄاڻي، اهو عالم نه پر مرد مسلمان آهي، واللہ تعاليٰ اعلم. جيڪو شخص چڱيءَ ريت شرعي علمن جي معنيٰ ترڪيب سان ڄاڻي، اهو عالم آهي (درمختار) جيڪو شخص ايمانبات، نماز جا

فرض واجب، سنتون ۽ ۳۳ يا ۴۰ مسئلا ياد رکي، يا کاتب هجي، يا قاري هجي اهو عالم نه مسلمان آهي (جواهر الفتاويٰ - حسب المفتين)

سوال: حافظ صاحب جيڪو فقهي علوم کان واقف آهي، ماڻهن ان تي تعزير جوڳو الزام هنيو جيڪو ثابت به ڪري نه سگهيا. ڇا انهيءَ غير شرعي الزام تراشيءَ سبب انهن تي تعزير آهي؟

جواب: بظاهر بلا ثبوت ڪنهن جي خلاف بهتان بازي، الزام تراشي بلڪ اهڙي دعويٰ ڪرڻ به تعزير جوڳو فعل آهي. تنوير ۾ آهي ته جيڪو به ڏوه ڪري يا ڪنهن مسلمان کي ناجائز ايڏا رسائي ان تي تعزير آهي. وري ناحق بلا ثبوت جي حافظ قرآن جي توهين ۽ تذييل ڪرڻ لعنت جوڳو فعل آهي. حضرت ابوامامه رضي الله عنه جي روايت آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته قرآن جا حامل يعني حافظ ۽ عالم اسلام جا علمبردار آهن، جيڪو ان جي عزت ڪندو ته بيشڪ الله تعاليٰ به ان جي عزت ڪندو ۽ جيڪو ان جي توهين ڪندو ته مٿس الله جي لعنت آهي (مسند فردوس، ديلملي) پڻ ڄاڻڻ گهرجي ته جيڪو به حفظ ڪري يا علم حاصل ڪري ٿو، چاهي طالب علم هجي يا معلم هجي اهو ”عالم“ آهي (لمعات) انهيءَ بنياد تي جيڪو عالمن جي توهين، تذييل ڪندو اهو ڪفر جو ڪم ڪندو (برازيه) ان ڪري سوال ۾ ڏسيل جماعت کي گهرجي ته توبه تائب ٿئي ۽ پنهنجا نڪاح نئين سر ڪن جيئن ڪفر وارا گناه ڪرڻ جي حالت ۾ شرعي اصول آهي، والله اعلم.

سوال: حافظ قرآن جيڪو فقهي علوم مان بهرو به رکي ٿو، ان تي تعزير لاڳو آهي، مٿس اها تعزير ڪير لاڳو ڪري؟

جواب: بظاهر اهو قاضيءَ جو ڪم آهي ته ان کي هن طرح تنبيه ڪري ته ههڙا ههڙا ڪم ڪرين ٿو؟ بحر ۾ آهي ته جيڪي معزز ۽ قابل احترام مثلاً عالم ۽ سادات آهن، انهن کي قاضي تعزير ڏيڻ وقت چوي ته اهڙا تهڙا ڪم ڪرين ٿو؟

ظاهر هي آهي ته حافظ قرآن به محترم، معزز ماڻهن ۾ شامل آهي. ابن عباس رضي الله عنه جي روايت آهي ته نبي صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته قرآن جي حافظ نجى فضيلت پڻ تي ائين آهي جيئن خالق جي فضيلت مخلوق تي آهي (مسند الفردوس) بخاري شريف ۾ ابن عمر رضي الله عنهما جي مرفوع روايت آهي ته قرآن جا حافظ الله جا دوست آهن. ابن ماجه ۾ ابن مسعود رضي الله عنه جي روايت آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جو فرمايو ته توهان مان سڀ کان پيارا آهي آه جيڪي قرآن پڙهن ۽ پڙهائين ٿا. جيڪو ڪنهن عالم کي ڄاڻي وائي حقارت سبب ”عالمڙا“ چوي (جيئن مولويءَ کي ”ملڙا“ چوندا آهن) ته ڪفر ڪيائين جيڪو به طالب علم آهي ۽ ڪجهه نه ڪجهه علم حاصل ڪيائين ان تي ”عالم“ جو اسم صادق اچي ٿو (لمعات) جيڪو پڻي جي توهين ڪري ان تي تعزير لاڳو ڪئي ويندي (بحر) برائي جو ڪندڙ يا قول، فعل تانجو اک هڻڻ سان به بغير حق جي مسلمان کي ايڏائيندڙ کي تعزير ڏني ويندي (تنوير الابصار) ڏوه جي مناسبت سان تعزير گهٽ وڌ ڏيڻ جو معاملو امام جي راءِ تي ڇڏيل آهي (شرح وقايع) وڌ ۾ وڌ ۾ تعزير ۳۹ ڦٽڪا آهن (هدايه) جيڪڏهن ان کي قيد ڪري ۽ مار ڏي تڏهن به صحيح آهي (تنوير) تنبيه لاءِ ڏوهي کي قيد ڪري تانجو توبه ڪري (حماديه) بلڪ تعزير طور ان کي (گڏه تي ويهاري) پڙهه ڳهانجي (بحر)

مختار قول مطابق عالم جي توهين ڪفر آهي (جامع الرموز) عالم جي توهين ڪندڙ جي زال کي طلاق اچي وئي (حسب المفتين) جنهن به ڪم سان ڪفر واقع ٿئي ٿو ان سان عمل ۽ نڪاح باطل ٿئي ٿو (درمختار) تعزير جا ٻه قسم آهن: الله جو حق، ٻانهي جو حق - الله جو حق امام تي واجب آهي، اهو ڇڏڻ جائز نه آهي مگر جڏهن کيس معلوم ٿئي ته ان کان اڳ ڏوهيءَ کي تنبيهه ٿي چڪي آهي (عالمگيري) جيڪي ڪم "مڪفرات" (صغيره گناهين) ۾ شامل آهن جيڪي نيڪين ڪرڻ سان خود بخود ختم ٿي وڃن ٿا انهن جون ڄاڻ به عذر آهي (حموي) جيڪڏهن ڪنهن مسلمان جي ڪلام ۾ ڳجهي توجيه ۽ تاويل ممڪن آهي ته ان تي ڪفر جي فتويٰ نه ڏني ويندي (بحر) ڌمي يعني غير مسلم رعيت مان ڪنهن کي مسلمان گار ڏي ته ان کي تعزير ڏني ويندي (تنوير) جيڪڏهن عالم کي چوي ته "اڙي چريا!" "اي نادان!" "بيوقوف بيهان" ته اها اهانت ڪفر آهي (جامع الرموز) جنهن جي زبان تي ڪفر جا ڳڻتا جاري ٿين، ان جي زال ان کان جدا ٿي ويندي (جامع الفصولين) علم جي حيثيت ۾ عالم جي توهين ڪفر ۽ نئين نڪاح جو ڪارڻ آهي. جيڪڏهن ٻي حيثيت ۾ عالم جي توهين ڪري ته ڪفر ۽ نئين نڪاح ڪرڻ جو سبب نه آهي. مثلاً ڪنهن قبيلي جو ڪو عالم دنياوي (يا سياسي) معاملات ۾ پنهنجي يا قبيلي جي غلط راءِ يا پاليسي ظاهر ڪري ۽ ڪوان تي شديد قسم جي تنقيد يا مخالفت ڪري تان ته ان قبيلي جي دٻاءُ ۽ طاقت جي ڪري حق ڳالهه ڳجهي نه رهي ته اها علم ۽ علماء جي توهين شمار نه ٿيندي ۽ نه ئي ان سان ڪفر لازم ايندو، واللہ تعاليٰ اعلم. جيڪڏهن علم جي بنياد تي نه بلڪ هڪ آدميءَ جي حيثيت ۾ يا هن ڪري ته عالم سڳوري ناجائز ڪم ڪيو آهي ڪوان جي بي ادبي يا توهين ڪري ته ڪفر نه آهي (حموي بحواله بزازيه) هڪ شخص نبي صلي الله عليه وسلم جن کان قرض جي سخت انداز ۾ تقاضا ڪئي. اصحابن سڳورن ان کي گستاخيءَ جي سزا ڏيڻ جو ارادو ڪيو ته پاڻ سڳورن کين منع ڪندي فرمايو ته حقدار کي چوڻ جو حق آهي (بخاري مسلم بحواله مشڪوة - ابوبريره رضي الله عنه جي حديث) معلوم ٿيو ته جيڪڏهن ڪو حقدار ڪنهن واجب التعظيم شخص جي شان ۾ گهٽ وڌ الفاظ چئي ويهي ته ان کي ڏمڪائڻ جائز نه آهي.

فتاويٰ الصغريٰ ۾ آهي ته ڪفر ۽ ايمان جو معاملو ڏاڍو سنگين آهي، جيستائين سؤمن جي باري ۾ ڪفر جي واضح روايت نه ڏسندس ان جي ڪافر هئڻ جي فتويٰ نه ڏيندس. عالم کي گهرجي ته اهل اسلام جي ڪافر هجڻ بابت فتويٰ ڏيڻ ۾ جلد بازي کان ڪم نه وٺي. "مفتيءَ کي گهرجي ته ان قول مطابق فتويٰ ڏي جنهن ۾ ڪفر جو امڪان نه هجي" (نزهة النواظر) تڪرار ۽ جهڳڙي جي صورت ۾ عالم کي فقط گار ڏيڻ ڪفر جو موجب نه آهي پر ان ۾ ڪفر جو خطرو آهي، بس هنن فقهي اونهائين کان باخبر رهڻ جي ضرورت آهي، واللہ تعاليٰ اعلم

مسئلو: حضرت ابوبڪر صديق ۽ عمر فاروق رضي الله عنهما کي گاريون ڏيندڙ کي قتل ڪرڻ واجب آهي، ٻين اصحابن کي گاريون ڏي ته گاريل جو قتل لازمي نه آهي. شايد ان جو سبب هي آهي ته اهي سڳورا خلفاء راشدين ۾ شمار ٿين ٿا. دراصل خلافت نبوت جي ڪمالات جي تڪميل منزل آهي، ان ڪري کين گار گند ڏيڻ دراصل نبي صلي الله عليه وسلم کي گار ڏيڻ آهي. شاه ولي الله

قدس سره فيوض الحرمين ۾ چوي ٿو ته فضيلت ۽ عظمت جو سرچشمو سڌيءَ طرح نبوت محمدي آهي. ان جي پالوت ۾ اها فضيلت ولايت ڏانهن منتقل ٿئي ٿي ۽ شيخن کان وڌيڪ ڪنهن کي فضيلت حاصل نه آهي. تانجو آئون ڪين چسهي وانگر ڏسان ٿو، جنهن مان ڪمالات نبوت محمديءَ جا ٿورا ڦٽن ٿا. بس اهوئي راز آهي جو شيخن جي قبر نبي صلي الله عليه وسلم سان گڏ آهي، والده اعلم

سوال: هڪ شخص ڪنهن طالب علم کي چيو ته تون ته صفا ”بولو“ آهين. علالت ۾ ”بولو“ کوسو هڪ ڪاٽڪو ڏاڙيل مشهور آهي. ڇا ان صورت ۾ چونڊڻ تي تعزير آهي؟ ٻينوا توجروا

جواب: ان کي سخت تعزير ڏني ويندي جو اهل علم لاءِ اهڙا غلط الفاظ استعمال ڪري ٿو. علم يا اهل علم جيڪڏهن ڪنهن صفت سان مشهور هجي ته ان کي ان نالي سان ڪوئي سگهجي ٿو، مثلاً علم کي ”جود“ (سخاوت) چوڻ جائز آهي، مگر پنهنجي طرفان ڳڻيا الفاظ ڳالهائڻ جي منع آهي (المطول) ان ڪري ”بولو“ چوڻ جو مطلب ٿيندو ته ان کي ڏاڙيل سڏيائين جنهن جي ڪري ان تي تعزير آهي، جيئن فقهي ڪتابن جي متن ۾ آهي. تعزير ۾ سزا جي گهٽ وڌ هئڻ جو دارومدار عملدار جي مرضيءَ تي آهي (شرح وقايع) جنهن تي تهمت يا بهتان هئي جيڪڏهن اهل علم منجهان يا ٻيو محترم ماڻهو آهي ته ان کي بدترين انسان جي تعزير ڏجي (چلپيٽ)

سوال: هڪ شخص پنهنجي زال پرديس ۾ ڇڏي وطن موٽي آيو. ڇا قاضيءَ کي حق آهي ته کيس ان غلط ڪم تي تنبيهه ڪري؟ ٻينوا توجروا

جواب: پرديس ۾ ٻارن ٻچن کي ڇڏڻ تڪليف ڏيندڙ ڳالهه آهي ان ڪري قاضي کي حق آهي ته ان پرديسيءَ جي حالت زار تي غور ڪندي ملزم کي ان تي تنبيهه ڪري (هدايه) جيڪڏهن قاضيءَ کي اها ڳالهه معلوم ٿئي ۽ وٽس مڃتا هجي ته ان شخص کي مارڪٽ يا تنبيهه ڪري سگهي ٿو (فتح القدير)

سوال: دروازي تي موجود سائل کي گهرواري سختيءَ سان چيو ته ”معاف ڪر بابا“ ته ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: دارومدار چونڊڻ جي آواز ۽ انداز تي آهي. شيخ سعدي گلستان جي چوٿين باب ۾ فرمائي ٿو ته ”مڪروه آوازوارو خطيب پاڻ کي سهڻي آواز وارو سمجهي ٿو ۽ پنهنجي تقرير غير دلپيز ڪانو جهڙي آواز ۾ جاري رکي ٿو ته اهو دراصل هن آيت سڳوريءَ جي حڪم ۾ اچي ٿو ته ان انڪر الاصوات لصوت الحمير (بيشڪ بدترين آواز گڏه جو آهي) شعر

اذا لهف الخطيب ابوالفوارس - له صوت بهذا اصطرخ فارس

(جڏهن خطيب منبر تي شينهن وانگر گجگوڙ ڪندو آهي ته وڏن وڏن بهادرن جو پڇو به پائي ٿي ويندو آهي) ۽ اها ڳالهه ڳجهي نه آهي ته خطيب جي تقرير ۾ شهادت ۾ ڪلمات به هوندا آهن، ان ڪري ان تي ”گڏه واري آواز“ جو مثال فت نشو ٿئي، ڇاڪاڻ ته پوءِ ته مؤذن جي به توهين جو امڪان ٿي سگهي ٿو جيڪو ڏاڍيان آذان جا ڪلمات ادا ڪندو آهي ۽ مؤذن جي توهين ڪفر جو سبب

آهي، ڇاڪاڻ ته اها آذان سان مسخري ليکبي. اشباه ۾ آهي ته آذان سان نٿول ڪرڻ ڪفر آهي. ان ڪري ان کان بچڻ گهرجي. پرمحقق تفتازاني مطول ۾ چوي ٿو ته الفاظ آواز جو نه، قلبي كيفيت جو نالو آهي. انهيءَ اعتبار سان جيڪڏهن ڪو شخص سواليءَ کي جهٽڪي ٿو ته ان کان منع آهي؛ واما السائل فلا تنهر (گهرندڙ کي جهٽڪ نه ڏي) واللہ تعاليٰ اعلم

سوال: ڪنهن چيو ته وڏي سيد جي ڪهڙي ڪهڙي نسبت بيان ڪريان ان صورت ۾ ان تي ڇا لازم ايندو؟

جواب: ان بابت ڪا روايت نظر مان نه گذري آهي. سيد عرب ۾ حضرت علي رضي الله عنه جي ان اولاد کي چون ٿا، جيڪا حضرت فاطمه رضه مان آهي، پڻ کي سيد نٿو سڏجي. يعني اها نسبت علوين سان خاص آهي. ”وڏو سيد“ مان مراد عمر يا عزت ۾ وڏو به ٿي سگهي ٿو جيئن مشهور آهي. قبيلي جي رئيس کي به سادات (بمعني سردار) چئجي ٿو، چاهي عمر ۾ ننڍو هجي. ان معنيٰ ۾ ننڍي وڏي سيد چوڻ ۾ ڪنهن جي ڪوتاهي ظاهر نٿي ٿئي، جو ان تي سزا جو حقدار نٿي. پر جيڪڏهن ان چوڻ واري جو مقصد اولين سيد (يعني حضرت علي سائين هجي ته معاذ الله! ان جي ڪهڙي اصليت توکي ٻڌايان) جيڪو سادات سڳورن جو جد امجد آهي ته ان کي مارڪٽ ڪڍجي، قيد ڪجي، پڙهو ڏيارجي ته جيئن آئنده پيو ڪو نبي صلي الله عليه وسلم جي خاندان جي بي ادبيءَ جي جرات نه ڪري. ذخائر ۾ آهي ته عالم، سادات ۽ نيڪي ڪوڙ هئي ته ان کي سزا ڏجي. شرح وقايع ۾ آهي ته سزا جي گهٽ وڌائي قاضيءَ تي ڇڏيل آهي... واللہ اعلم بالصواب.

سوال: زيد عمرو کي جهڳڙي دوران چيو ته شريعت پوءِ پهريائين ليکو ڪريون. اهڙا لفظ چونڌڻ تي ڇا لازم ايندو؟

جواب: ”پهريائين حساب- پوءِ شريعت“ اهڙي قسم جي گفتگوءَ سان ڪا سزا لازم نٿي اچي ڇاڪاڻ ته ان سان شريعت جي توهين نٿي ٿئي. ان جو مطلب ايترو آهي ته پهريائين پاڻ ۾ حساب ڪريون ٿا. نه نهيا سون ته پوءِ شرعي فيصلو وٺڻ لاءِ قاضيءَ وٽ هليو جيئن چوڻي آهي ته ”آئون تون راضي ته ڇا ڪندو قاضي“ قرآن ۾ آهي ته فان تنازعتم في شئ فردوه الي الله والرسول (جيڪڏهن پاڻ ۾ جهڳڙو ڪريو ته پوءِ الله ۽ رسول ڏانهن پنهنجي تڪرار ۽ جهيڙي کي موٽايو) غرض اهي الفاظ چونڌڻ ڪا غلطي نه ڪئي آهي، واللہ اعلم.

سوال: ٻئي جي زال سان نڪاح ڪري ته ان تي تعزير لازم آهي يانه؟

جواب: جيڪا به برائي ڪندو، ان تي تعزير آهي (تنوير) فتاويٰ الوزيريہ ۾ آهي ته هن مسئلي ۾ اختلاف آهي ته جيڪڏهن ٻئي جي عدت ۾ ويٺل سان نڪاح ڪري، اهڙي طرح جيڪا عورت رضاعت سبب محرم هجي ان سان ڄاڻي وائي جماع ڪري ته امام مالڪ، شافعي ۽ احمد وٽ حد ۽ امام ابوحنيفه وٽ تعزير آهي، پوءِ ٻئي جي زال سان همبستري ڪرڻ ته ويتر وڌيڪ سزا جوڳو فعل آهي واللہ اعلم

سوال: ڇا زبردستيءَ طلاق ڏياريندڙ تي تعزير لازم آهي؟

جواب: ان تي تعزير لازم آهي ڇاڪاڻ ته اهو غير شرعي ڪم آهي. قهستانيءَ ۾ آهي ته جيڪڏهن ثابت ٿئي ته ٻئي شخص مڙس کان زور زبردستيءَ سان طلاق ڏياري آهي ته ان کي تعزير ڏني ويندي.

سوال: ڪنهن ذمي ڪافر ڪعبت الله جي غلاف مان ٽوپي ٺهرائي پاتي. کيس منع ڪئي وئي ته ان چيو ته مسلمان به غلاف جو پهراڻ پائين ٿا ان صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: غلاف مان لباس ٺاهي پائڻ کان منع ڪئي ويندي. نه مڙي ته ان کي تعزير ڏني ويندي. هدايه ۾ آهي ته ماڻهن کي عالمي، زاهدن ۽ اشرافن جو لباس پائڻ کان روڪجي. الايضاح ۾ آهي ته الله تعاليٰ جي حقن ۽ شعائر جي بي ادبي ڪرڻ سبب حد نه لڳائي ويندي پر کيس سزا ڏيڻ ۽ قيد ڪيو جيئن قاضي مناسب ڄاڻي. مثلاً جيئن ڄاڻي وائي نماز ڇڏيندڙ کي سزا ڏيڻ (قهستاني) ان کي (گذر) تي ويهاري، پڙهو گهمائجي - بحر) ان مان ثابت ٿيو ته قاضي مناسب ڄاڻي ته سياسي اعتبار سان اهڙي ڏوهيءَ جو منهن ڪارو ڪري. رساله نالي "الرشوة" ۾ آهي ته تعزير قاضيءَ جي مرضيءَ تي ڇڏيل آهي. ڪو ڀڄي سگهي ٿو ته جيڪڏهن قاضي سندس منهن ڪارو ڪري ۽ هڪ طرف کان ان جي ڏاڙهي ڪوڙائي ته ڇا اهو مثلو نه ٿيندو (مثلو: جسم خاص طرح منهن بگاڙڻ - مترجم) جنهن جي منع آهي؟ ان جو جواب آهي ته قاضيءَ کي اهو اختيار آهي ۽ اهو مثلو نه چئبو.

سوال: جيڪڏهن چوي ته الله آسمان مان نٿو ڳالهائي، نٿو ڏسي يا عرش مان (حڪم) نٿو ڪري ته اڪثر عالمن وٽ ڪفر ڪيائين (جامع الفصولين وغيره) ڇا اها روايت مطلق آهي يا علم سان مقيد آهي؟

جواب: صحيح قول مطابق اها روايت غير مطلق آهي ۽ ڪفر نه آهي. اشباه ۾ آهي ته چوي ته پانيان ٿو ته الله آسمان ۾ آهي ته ڪافر ٿي ويو، مگر حموي ۾ آهي ته صحيح اهو آهي ته ڪفر نه آهي، ڇاڪاڻ ته "مڪفرات" ۾ ان ڄاڻائي عذر آهي. ثابت ٿيو ته صحيح مذهب موجب جيڪڏهن ڄاڻي پوءِ چوي ته ڪفر ۽ ان ڄاڻائي ۾ چوي ته ڪفر نه ٿيندو. ان جا ٻه سبب آهن: ۱- مثال جو مطلب جهت ثابت ڪرڻ آهي، جنهن سان ڪفر ثابت نه ٿيندو ان ڪري حموي هيءَ روايت بيان ڪرڻ کان پوءِ چوي ٿو ته ان کي ڪفر چوڻ صحيح نه آهي ڇاڪاڻ ته وڌ ۾ وڌ ان سان جهت ثابت ٿئي ٿي، جيڪا بدعت آهي، ڪفر نه آهي. ۲- تفسير بسيلي ۾ آهي ته شيخ عزالدين جي مختار قول موجب جهت ثابت ڪرڻ ڪفر نه آهي. موصوف شافعي آهي جيئن ڪشف الحق ۾ آهي. اشباه ۾ آهي ته ڪفر وڏي شيءِ آهي پوءِ مؤمنن کي ڪافر نه چئبو جيستائين سندس ڪفر جو ثبوت نه ملي. حموي ۾ آهي ته هيءَ روايت ضعيف آهي جيئن شرح الڪنز ۾ آهي. اٺون چوان ٿو ته جيتوڻيڪ مٿين روايت اسان جي مذهب جي نه آهي پر اها عدم ڪفرتي دلالت ڪري ٿي، ڇاڪاڻ ته ڪفر بابت سڀني (مسلمن) جو متفق هجڻ شرط آهي. هتي شافعين کان عدم ڪفرت ثابت آهي ان ڪري انهيءَ بابت ڪفر جو حڪم نه ڏنو ويندو والھ اعلم.

سوال: زيد ۽ ان جي دوستن رات جو عمرو جي گهر تي حملو ڪيو. ڪن ماڻهن منٿون ڪري کين روڪيو، وري به ويڙه جو ارادو ڪيائون. تڏهن عمرو ڊپ سبب گهر ڇڏي پاڙيسريءَ وٽ رهيو. مخالف سندس گهر آڏو ايندا ويندا رهيا. شاهدن قسم سان قاضيءَ جي آڏو اهڙي شاهدي ڏني. عمرو صبح جو گهر ۾ داخل ٿيو ته سامان ۽ ڪتاب غائب هئا. جيئن ته زيد ۽ سندس ساٿين عمرو کي گهر ڇڏڻ تي مجبور ڪيو. ماڻهن بعد ۾ کين ايندي ويندي به ڏٺو. ان دوران هڪ شخص گهر مان نڪتو، جنهن جا هٿيار رت سان ڀريل هئا. ان کان سواءِ شرعي ثبوت نه آهي. ڇا ان صورت ۾ سامان ۽ ڪتابن جي چٽي زيد تي پوندي يانه؟ ٻينوا توجروا.

جواب: ڪنهن جي گهر تي هجوم ۽ حملو ڪرڻ ڏوهه آهي ڇاڪاڻ ته اهو خوف ۽ هراس ڦهلائڻ آهي، ان ڪري انهن تي تعزير لازم آهي جيئن هدايه ۾ آهي. بحر ۾ آهي ته جيڪو ٻئي جي بي عزتي ڪري، ان کي تعزير ڏني ويندي. مگر رڳو گهر وٽ اچ وڃ رکڻ ڏوهه نه آهي ۽ دعويٰ شاهدن کان سواءِ ثابت نه ٿيندي آهي. جيڪڏهن سندن دشمنيءَ کي بنياد بنائجي تڏهن به غالب گمان ته آهي پر ان کي دليل قرار نٿو ڏئي سگهجي. ان ڪري ڪوڙو الزام هٿن تي تعزير آهي (درمختار) ملزم چوريءَ جو انڪار ڪن ته دعويٰ دار تي شاهد پيش ڪرڻ ضروري آهن. ٻي صورت ۾ جوابدار تي قسم ايندو. عالمگيريءَ ۾ آهي ته ڪنهن تي چوريءَ جو الزام هڻي ته مدعي تي شاهد لازم آهن، نه ته جوابدار قسم کڻي. جيڪڏهن حاڪم سياسي فيصلو ڪري ته جائز آهي، جيئن قهستانيءَ ۾ آهي ته سياسي فيصلو فقط زنا جي ڪيس ۾ خاص نه آهي پر هر ڏوهه ۾ جائز آهي. آئون چوان ٿو ته عالمگيريءَ جي عبارت جو مطلب به اهو ڪريو ته چور انڪار ڪري ته فقيه ابو بڪر اعمش جي قول مطابق جيڪڏهن حاڪم پائڻي ته ملزم چور آهي ۽ مال به وٽس آهي ته ان کي سزا ڏيڻ جائز آهي. اعمش جي قول ۽ انهن جي قول ۾ جيڪي چون ٿا ته سزا ڏيڻ شريعت جي خلاف آهي، اسان جي فيصلي سبب مطابقت پيدا ٿي وڃي ٿي ان ڪري ان تي فتويٰ نه ڏني ويندي.

سوال: ميرة قوم جا ماڻهو خوامخواه پاڻ کي سادات (سيد) سڏائين ٿا. انهن مان ڪي حڪومت وٽ پنهنجي عزت وڌائڻ لاءِ ”سادات“ کي بنياد بڻائي ڪوشش ڪن ٿا. هاڻي اهي مغرور ٿي ويا آهن ۽ ٻين جا حق غصب ڪن ٿا. جيڪڏهن به شاهد جيڪي سندن نسب کان واقف هجن شاهدي ڏين ۽ انهن جو ڪوڙو ثابت ڪن ته مٿن ڪهڙي تعزير لازم ايندي ۽ جيڪو انهن سان ان (فرادي) ۾ تعاون ڪري انهن تي ڇا لازم ايندو ٻينوا توجروا.

جواب: ٻئي ڏانهن پنهنجي نسبت ڪرڻ غير شرعي ڪم آهي حديث ۾ آهي ته جنهن پاڻ کي ٻئي پيءُ يا ٻانهي پاڻ کي ٻئي آقا ڏانهن منسوب ڪيو، قيامت تائين ان تي الله پاڪ جي لعنت آهي (ترمذي) فقهي روايتن جي روشنيءَ ۾ هيءَ ڳالهه ثابت ٿي چڪي آهي ته ڏوهه ڪندڙ تي تعزير لازم آهي (تنوير) جيڪڏهن ملزم جو سادات هجڻ ثابت نه ٿئي ته کين وڌ ۾ وڌ تعزير ڏجي، ڇاڪاڻ ته نسب ۾ رولو وجهڻ جي ڪوشش ڪئي اٿن. خانپير ۾ آهي ته تعزير ڏوهه موجب آهي. ساڻن تعاون ڪندڙ به انهن جهڙا ڏوهي آهن ڇاڪاڻ ته ناجائز ڪم ۾ سهڪار ڪيو اٿن. قرآن شريف ۾ حڪم آهي ته چڱائيءَ ۾ هڪ ٻئي سان تعاون ڪريو ۽ برائيءَ ۾ تعاون نه ڪريو. ان ڪري سهڪار ڪندڙن

تي به تعزير لازم آهي جيئن محيط ۾ آهي ته ڪنهن غير شرعي ڪم ڪيو ته ان کي ادب سيکارڻ خاطر تعزير ڏجي.

مسئلو: ڪنهن شخص جي عادت آهي ته رات جو روزانو ڳائيندو آهي. هڪ رات ڪنهن سندس گهر جي ڀرسان مولود پڙهيو. پاڙيوارن مان ڪنهن ڀانيو ساڳيو همراھ ڳائي رهيو آهي. تڏهن چيائين ته اهو ڪهڙو ڪتو ٿو دانهون ڪري؟ اهي اکر اڻ ڄاڻائي ۽ غلطي وڃان چيائين. ان ڪري ان تي ڪفر ۽ تعزير جو حڪم نه ڪيو ويندو واللہ اعلم. جامع الفصولين ۾ آهي ته اذان جو آواز ٻڌي چوي ته اهو بانسريءَ جو آواز آهي ته ان سان ڪافر ٿي ويندو، ڇا هي خبر هجيس يا نه هجيس، ڇاڪاڻ ته ان ڄاڻائي عذر نه آهي ۽ ڪي چون ٿا ته ان ڄاڻائي عذر آهي. نزهة النواظر ۾ آهي ته ان تي ئي فتويٰ آهي ڇاڪاڻ ته مفتيءَ کي حڪم آهي (ملزم ۾ ڪفر ۽ ايمان ٻنهي جون نشانين ۽ علامتون هجن ته احتياطاً ان جي باري ۾) ان قول مطابق فتويٰ ڏي جنهن ۾ ڪفر نه هجي. جيڪڏهن ان ڄاڻائي ڪي عذر نه سمجهجي ته پوءِ جاهلن کي ڪافر ئي چوڻو پوندو، ڇاڪاڻ ته کين ڪفر جي لفظن جي خبر نه آهي. جيڪڏهن انهن کي خبر هجي ته هوند آهي ادا نه ڪن. ايضاح الاصلاح ۾ آهي ته جيڪڏهن چوي ته مون کان غلطي ٿي يا گناه ٿيو ته ان کي تعزير نه ڏئي ڇاڪاڻ ته پُل چڪ معاف آهي. ساڳي ڳالهه الدر المننتي ۾ به آهي.

سوال: زيد گفتگو ڪندي عمرو کي چيو ته ميمڻ يعني ”نومسلم“ تڏهن عمرو جواب ۾ زال تي ڳارڏيندي چيس ته ڪنهن مون کي مسلمان ڪيو آهي ان صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي بيٺو وتوجروا.

جواب: جيڪڏهن اهو ابي ڏاڏي کان مسلمان آهي ته ان تي ڪابه شيءِ لازم نه آهي ڇاڪاڻ ته ان جو مطلب هي آهي ته تون پهرئين ڪافر هيسن پوءِ ڪنهن جي هٿ تي مسلمان ٿيو آهين. اهو مبالغو آهي گار نه آهي جو مٿس تعزير لڳائجي جيئن ڪلام جي اسلوب جي ماهرن کي خبر آهي خاص ڪري سنڌي ماڻهو انهن ڳالهائيندا آهن. ”الاڪمل“ نالي شرح مسلم ۾ آهي ته ماڻهو ڪا ڳالهه پنهنجي زبان ۾ ڳالهائي ته ان جي معنيٰ اهائي مراد وٺي جيڪا رواج ۾ مشهور هوندي آهي، پر جيڪڏهن ڪنهن جي هٿ تي مسلمان ٿيو آهي ته پوءِ چونڊڻ تي تعزير لازم آهي. تنوير ۾ آهي جيڪو مسلمان کي ايڏا ڏي ته ان کي تعزير ڏنو ويندو، واللہ اعلم.

سوال: حضرت فاطمه رضي الله عنها جي اولاد مان ڪو محبت الاهي ۾ مست آهي، اهو مغرب کان پوءِ ڪنهن ڌميءَ جي گهر ۾ داخل ٿي ويو ته سمورن هنڌن گڏجي ان سيد کي ماري رتويتا ڪري ڇڏيو ۽ ان کي گاريون به ڏنائون. پوءِ ان کي سندس گهر وٽ آندائون. ماڻهو سيد صاحب جي جنون کان واقف هئا انهن هنڌن کي سيد صاحب جي ڪيفيت ٻڌائي. تڏهن به هنڌن سيد صاحب کي گاريون ڏنيون ۽ مارڪٽ ڪئي. هڪ ڌميءَ حاڪم جي اجازت کان سواءِ پنهنجا ماڻهو موڪلي سيد صاحب ۽ ان جي مائٽن کي گرفتار ڪري حاڪم وٽ پيش ڪيا. ان صورت ۾ جڏهن ته هنڌن کي سيد صاحب جي ڪيفيت به معلوم هئي ڇا انهن تي شرعاً ڪجهه لازم ايندو؟ بيٺو: توجروا.

جواب: جن سيد صاحب کي ماريو ۽ گاريون ڏنيون سخت تعزير ڏجي، زبردست مارڪٽ

ڪجي، جيل اماڻجي ۽ پڙهو گهمائجي ۽ جيترا پيرا جد ۽ نالجاڙ ڪئي اٿن اوترا پيرا انهن کي به سزا ڏجي. هر غلط ڪم ڪندڙ ۽ مسلمان کي ايڏا ڏيندڙ کي قيد ڪجي ۽ مارڪٽ ڪجي (تنوير) اهڙي شخص کي تعزير طور پڙهو گهمائجي (بحر) جيڪو سيد کي ڳار ڏي، ان کي ڏاڍي مارڪٽ ڪجي، شهر ۾ گشت ڪرائجي ۽ توبه ڪرڻ تائين قيد ۾ رکجي (صواعق) حالات ۽ جرم مطابق گهٽ وڌ سزا ڏيڻ حاڪم جو ڪم آهي (شرح وقايع) گستاخاڻي پيرا پوري اوترا پيرا ان کي تعزير ڏجي ۽ قاضي مناسب سمجهي ته ۳۹، بلڪ صحيح قول مطابق ۷۵ يا ڏوهه جي سنگيني، مطابق اڃا وڌيڪ ڦٽڪا هڻي (درمختار) ۳۹ ڦٽڪن کان وڌيڪ نه هڻجن (بحر) امام ابو يوسف رح فرمائي ٿو ته ٻانهي کي وڌ ۾ وڌ ۳۹ ۽ آزاد کي ۷۵ ڦٽڪا هڻجن ۽ اهڙي صحيح آهي (الحاوي القدسي) جيتوڻيڪ ڪنهن جي به گهر ۾ ان جي اجازت کان سواءِ داخل ٿيڻ ڏوهه آهي پر مجنون مغلوب العقل تي ان جي سزا نه آهي (هدايع) غلطي ۽ ڊڙهه ڪندڙ تي تعزير نه آهي (درالمنتهي) خبر نه هئڻ سبب ڏمي عذرمعدرت پيش ڪن ته قبول ڪجي، جيتوڻيڪ اطلاع کان اڳ کين تعزير ملي چڪي هجي. ايضاح الاصلاح ۾ آهي ته جيڪڏهن ڏوهي چوي ته مون کي معاف ڪريو غلطي ٿي وئي آهي ته ان تي تعزير نه آهي. ساڳيءَ طرح الدرالمنتهي ۾ به آهي. پر اطلاع ملڻ جي باوجود اها حرڪت ڪئي اٿن، ان ڪري کين معاف نه ڪيو ڇاڪاڻ ته اها رڳو ڏاڍائي آهي. حقوق الله ۾ تعزير معاف ٿي سگهي ٿي. هدايه ۾ آهي ته حقوق العباد جيئن ڪنهن کي، مارڪٽ وغيره ۾ خطا معاف نه آهي (جيسٽين مالڪ پاڻ معاف نه ڪري) ان ڪري انهن تان تعزير معاف نه ٿيندي. ايضاح ۾ آهي ته معافي گهري ته تعزير معاف ٿيندي، يعني حقوق الله ۾ تعزير جي معافي، جي گنجائش آهي والله تعاليٰ اعلم. ڪافرن جي سردار يا پرڻي مڙس يا سرڪاري ڪاموري حاڪم جي اجازت کان سواءِ ناحق قيد بند جوڀيڪو ڪم ڪيو، اها سراسر ارم زفواني ۽ ڏاڍائي آهي. ابن همام جي تحقيقات مطابق اهڙي صورت ۾ اهڙي ڏوهاري، جو قتل ڪرڻ حلال آهي (بحر) فتح القدير ان قول کي ڪافي بحث ڪرڻ کان بعد اختيار ڪيو آهي. شربناليه جي به اهڙي راءِ آهي. فرائد جو مصنف ابن همام جو مٿيون قول نقل ڪندي چاڻڪي ٿو ته ”امام“ مان مراد قاضي نٿو ٿي سگهي، ڇاڪاڻ ته ان کي ايترا اختيار نه هوندا آهن ته قتل جهڙا ڪيس اڪلائي، ان ڪري انتظاميه جو ڪوڙو عهديدار يا حڪمران ٿي سگهي ٿو (بحر) پوءِ امام کي گهرجي ته پنهنجي علامتي جوائنٽامر صحيح ڪري. واقعي ۾ اهل بيت رسول صلي الله عليه وسلم تي ظلم ڪرڻ، مارڻ، رت وهائڻ، گاريون ڏيڻ، ٽڪون اڇلائڻ، قيد بند ڪرڻ، اهڙو واقعو نه آهي جنهن کان اڪيون پوئي سگهجن. بحر ۾ بحواله الحاوي القدسي آهي ته قاضيءَ تي لازم آهي ته مسلمان ۽ ڏميءَ ۾ جيڪو فرق آهي، سو هر شعبي ۽ هر شيءِ ۾ قائم ڪري. جيڪڏهن انتظامي اعتبار سان اهڙي ڏوهيءَ کي قتل نٿو ڪري سگهي ته گهٽ ۾ گهٽ ان کي جوڳي سزا ڏي تانجو مڙينگ حالت ٿئيس، تان ته انهن ماڻهن کي جن تي الله تعاليٰ ذلت مسلط ڪئي آهي يعني ڏمي کي آئينده اهڙي جرات نه ٿي سگهي، والله تعاليٰ اعلم.

”النقص النواقض“ علامه سيد پرزنجي جي حوالي سان حنين رضي الله عنهما جي نسب جي تحقيق:

امام حسن رضه جا چار پٽ آهن: زيد حسن مثنى حسين اثر ۾ عمر. حسين اثر ۾ عمر جلدي وفات ڪري ويا. زيد ۽ حسن مثنى مان سندن نسل هليو. بحر الانساب ۾ آهي ته نسب جي ماهرن جو اتفاق آهي ته امام حسن رضي الله عنه جو نسل زيد بن حسن ۽ حسن بن حسن مان قائم آهي. شهيد امام حسين رضي الله عنه جي باري ۾ ”مواهب سيد البشر“ ۾ آهي ته ان جو صليبي اولاد هي پنج حضرات آهن: علي اڪبر - علي اصغر - عبد الله ۽ ٻه نياڻون - رضي الله عنهن اجمعين - حضرت امام حسين جو نسل علي اصغر مان قائم آهي، جيڪو زين العابدين جي نالي سان مشهور آهي. جيڪڏهن ڪو چوي ته ڪربلا جي شهادت کان پوءِ دنيا ۾ حضرت حسين رضي الله عنه جو اولاد باقي نه بچيو، اهو وڏو ڪوڙو آهي. اهل بيت جو اهڙو انڪاري وڏي تعزير جو حقدار آهي. جيڪو به شخص اهڙو ڪوڙو موضوع بيان ڪري، حاڪم کي گهرجي ته ان کي سخت سزا ڏي. مسلمان کي ايڏا ڏيندڙ کي تعزير ڏيڻ گهرجي (تنوير - حماديه) جيڪو به غير شرعي ڪم ڪري، ان کي ادب سيکارڻ لاءِ تنبيهه ڪئي وڃي (محيط) جيڪڏهن ڪنهن شيءِ جي باري ۾ چوي ته اها ڪا

شيء نه آهي ته چونڊڻ کي تعزير ڏجي (بحر بحواله مبسوط) بلڪ ان کي قيد ڪجي ۽ مارڪٽ ڪڍجي (تنوير) ڍنڍورو ڏجيس (بحر) تعزيري سزا گناه جي موجب ڏجي (خانيه) والده اعلم

سوال: هڪ شخص قرآن کي ”هڏا“ ۽ حافظن کي ”ڪٽو“ چوي ٿو، جيڪي هڏا چڪيندا آهن، ان ملحد کي ڪهڙي سزا ڏجي؟ بينوا توجروا.

جواب: قرآن شريف الله پاڪ جو مقدس ڪلام آهي. ان جي عزت ڪرڻ عبادت آهي ۽ ان جي توهين ڪرڻ ڪفر آهي. بتن جي عبادت وانگر قرآن ۽ مسجد جي توهين ڪرڻ ڪفر آهي (اشباه) آئون چوان ٿو ته قرآن مان ثابت آهي ته قرآني آيتن سان ٺٺول منافقن ۽ ڪافرن جو ڪم آهي: ولئن سالتهم ليقولن انما كنا نخوض و نلعب (سوره توبه پ. ۱) جيڪڏهن انهن (منافقن) کان پڇندين ته ضرور چوندا ته اسين مسخري ڪري رهيا هئاسون. چؤ ته ڇا توهان الله، سندس آيتن ۽ سندس رسول سان مسخري ڪريو ٿا؟ بهانا نه ڪريو توهان اسلام آڻڻ کان پوءِ ڪافر ٿي چڪا آهيو. ثابت ٿيو ته الله، ۽ رسول ۽ قرآن جي آيتن سان مسخري ڪرڻ ڪفر آهي ۽ اسلام کان پوءِ ڪفر ڪندڙ مرتد آهي، ان کي اسلام جي ٻيهر دعوت ڏيبي ۽ توبه جي تقاضا ڪبي. انڪار ڪرڻ جي صورت ۾ ان کي قتل ڪيو ويندو (تنوير) ساڳي ڳالهه هدايه ۾ بحواله جامع صغير آهي. وڌيڪ ڄاڻائي ٿو ته توبه ڪرڻ کان پوءِ به ٻيهر نڪاح ڪرڻ کان سواءِ ان جي لاءِ سندس زال حلال نه ٿيندي ڇاڪاڻ ته ڪفر سبب منجهن جدائي واقع ٿي وئي (فتاويٰ قاري الهداية) اهو ئي جواب مون تي الله پنهنجي ٻاجه سان کوليو آهي، والده اعلم.

سوال: انسان ڪنهن جانور سان ڪنو ڪم ڪري ته ان جانور جو ڪهڙو حڪم آهي؟ بينوا توجروا.

جواب: ڪن روايتن ۾ آهي ته اهڙو جانور ساڙجي، نه ڪائجي (تجنيس) اسين چئون ٿا ته اهو احتياط آهي، حڪم آهي ته بيشڪ ذبح ڪري ڪائجي (خزانه الروايات) ساڳئي طرح جواهر الفتاويٰ ۽ تاتارخانيه ۾ آهي. شرح طحاوي ۾ آهي ته ان شخص کي سزا ڏجي. جيڪڏهن جانور حلال نه هجي ته ذبح ڪري ساڙجي. جيڪڏهن ٻئي جي ملڪيت هجي ته ان جي قيمت به ان ماڻهوءَ کان ڀرائجي. امام سرخسيءَ فرمائي ٿو ته اهڙو جانور ساڙڻ جائز آهي واجب نه آهي. امام ابو حنيفه جي قول مطابق جانور حلال هجي ته ان کي نه ساڙجي، بلڪ ذبح ڪري ڪائجي. فتاويٰ جي ڪن روايتن ۾ آهي ته ان کي ڪائجي. امام ابو يوسف رح ۽ امام محمد رح فرمائين ٿا ته ان کي ساڙجي. دراصل جانور ذبح ڪري ساڙڻ جو حڪم ان جي نجاست ختم ڪرڻ لاءِ آهي ۽ واجب نه آهي. عالمن جي قول مطابق حلال هجي ته ذبح ڪري ڪائجي حلال نه هجي ته ذبح ڪري ساڙجي. اهو امام ابو حنيفه رح جو قول آهي. صاحبين چون ٿا ته حلال کي به ساڙجي. ٻئي جو هجي ته ڏوهيءَ کان قيمت ڀرائجي ۽ ذبح ڪجي. خلاصه ۾ آهي ته اهوئي قول ويساه جوڳو آهي، جيئن شيخ ابومڪارم جي شرح النقايه ۾ آهي. فتح القدير ۾ بحواله اصحاب سنن اربعة ابن عباس رضي الله عنهما کان روايت آهي ته نبي صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته اهڙو جانور ماري ڇڏيو. (راوي چوي ٿو ته مون ابن عباس رضي الله عنهما کان) پڇيو ته جانور کي ڇا ڪجي؟ چيائين ته ان جو ڪاٺ ۽ ان مان نفعو وٺڻ مڪروه آهي ان کي ذبح

ڪيو وڃي. حضرت علي رضي الله عنه وٽ هڪ شخص آندو ويو، جنهن جانور سان بدفعلِي ڪئي هئي، انهيءَ جانور ذبح ڪري ساڙڻ جو حڪم ڏنو (ڪفايه) حضرت عمر رضه کان ساڳيءَ ريت مروي آهي (خلاصه) فاعل تي حد نه، تعزير آهي ۽ جانور ذبح ڪري ساڙجي. ان مان نفعو وٺڻ مڪروه آهي زنده هجي يا مثل هجي (درمختار) حلال جانور ذبح ڪري پوءِ ساڙجي، اهو اثر يعني اصحابيءَ جو فعل يا قول آهي ۽ زنا ڪندڙ کان قيمت وصول ڪجي جيڪڏهن جانور ٻئي جو هجي ڇاڪاڻ ته ان جي ڪري ذبح ڪيو ويو آهي ۽ ساڙڻ واجب نه آهي (متانه) فاعل کي تعزير ڏجي، مٿس حد نه آهي. جانور سندس هجي ته ان کي ذبح ڪري پر نه کائي. ٻئي جو آهي ته قيمت ڀرائي پوءِ ان کي ذبح ڪجي. حضرت عمر رضه کان نقل ٿيل سندس اثر آهي والله اعلم.

مهڪاري ڪرڻ مهل حلق کان مٿي ڏاڙهي ڪوڙڻ جو مسئلو: تعزير طور ڏاڙهيءَ جو ڪجهه حصو ڪوڙڻ جو لازمي مطلب آهي ان جي پوري ڏاڙهي ڪوڙڻ جو جائز هجڻ، ڇاڪاڻ ته ان جو هيٺيون حصو به ته ان جو ئي حصو آهي. پوءِ ڏاڙهي ڪوڙڻ جو جواز فقهي دلالت نص سان ثابت ٿيو. قرآن مجيد ۾ آهي ته: ولاتقل لهما اف (ماءُ پيءُ کي اف به نه ڇڏ) يعني قرآن جي دلالت نص يا پڌري حڪم سان ماءُ پيءُ کي مارڻ جي منع ثابت ٿي (مخدوم محمد هاشم رحمۃ الله عليه)

اها ڳالهه مڃڻ جوڳي نه آهي ڇاڪاڻ ته جڏهن (ڏوهيءَ جي ڏاڙهيءَ جو) هڪ حصو ڪوڙيو ته ان لاءِ ڪپڙي سان ٻئي پاسي کي لڪائڻ ممڪن آهي، جنهن جي ڪري ان جو جمال ۽ خوبصورتِي باقي رهندي. ۽ ان واقف کي خبر نه پوندي ته ڇاڪاڻ ته ڪن علائقن ۾ اڌ ڏاڙهي ڪوڙڻ جو رواج آهي جيئن هدايه ۾ آهي. پوءِ ڪيئن قياس ڪجي ته ڏاڙهي جو ڪجهه حصو ڪوڙائڻ جو مطلب آهي ته پوري ڪوڙائي سگهجي ٿي، حالانڪ حديث ۾ ڏاڙهي ڇڏڻ جو حڪم آهي ۽ امام ابوحنيفه جي مناقب جي بيان ۾ ان کان ڏاڙهي ڪوڙڻ جي منع ثابت آهي (ميان محمد عثمان عفي عنه)

بظاهر عينيءَ جي ڳالهه مڃجي ته ان جو استدلال به مڃڻو پوندو. ڏاڙهيءَ جو هڪ پاسو ڍڪڻ عيب نه آهي ڇاڪاڻ ته اهو هڪ حيلو آهي، جيڪو پوري ڏاڙهي ڪوڙائي لڪائڻ ۾ به ٿي سگهي ٿو، جيئن ڪي ماڻهو نقلي وار لڳائي ڪن ٿا، جو ڏسنڌ پائيندو آهي ته کيس ڏاڙهي آهي، حالانڪ امرد (لسوت ڇوڪرو) هوندو آهي. پوءِ جهڙي طرح ان حيلي سان مهڪاري ٿيل شخص جو عيب نٿو لکي، اهڙيءَ طرح ڏاڙهيءَ جو ڪجهه حصو ڪوڙڻ به عيب نه آهي. اعتبار ڏاڙهي ڪوڙڻ کان اڳ جو آهي نه بعد واري حيلي جو. ڪن ملڪن ۾ اڌ ڏاڙهي ڪوڙڻ جو رواج آهي ته اهو ان جي عيب نه هئڻ جو دليل نٿو ٿي سگهي. ڇا ڏسو نٿا ته ماڻهو پوري ڏاڙهي ڪوڙائي سونهن حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. تڏهن به ڏاڙهي ڪوڙڻ جي تعزير بابت ڪا روايت نٿي ملي. اهو بحرحي مصنف جو رسالي نالي ”الرشوة“ ۾ استنباط يا استدلال يا پنهنجو قياسي مسئلو آهي. امام شافعي به ان کان منع ڪري ٿو، جيئن معراج الدراره ۾ آهي. حنفي فقيهن مان مصنف بحر کان سواءِ ڪنهن جي اهڙي روايت نه آهي ته تعزير طور ڏاڙهي ڪوڙجي. ڪا روايت ملي ته ان جواز تي دلالت ڪندي، والله اعلم (مخدوم سلمه الله)

سوال: تعزير ۾ ڏاڙهي ڪوڙڻ ثابت آهي يا نه بيٺو. توجروا.

جواب: تعزير جي طريقن ۾ ”پاڪيءَ جو استعمال“ بيان نه ڪيو ويو آهي. متان ۾ آهي ته تعزير ۾ هي شيون شامل آهن: ۱- هٿ سان مارڻ يعني مڪا ۽ چنبا هٿ ۲- درا هٿ ۳- لڪڻ هٿ جنهن ۾ ڳنڍ نه هجي ۴- لٽ بانوهٿ ۵- دروهٿ ۶- اڳهاڙو ڪرڻ ۷- پادر- يعني ته پاڪيءَ (سان ڪوڙڻ) جو ذڪر نه آهي. ثابت ٿيو ته ڏاڙهي ڪوڙڻ تعزير ۾ داخل نه آهي، ان ڪري معتبر ۽ متن جي ڪتابن ۾ ان جو بيان نه آهي، رڳو بحر واري پنهنجي رسالي نالي ”الرشوة“ ۾ بنا روايت جي قياس ڪندي بيان ڪيو آهي. لکي ٿو ته قاضي لاءِ ٻنهي ڌرين کان رشوت وٺڻ حرام آهي، فيصلي کان اڳ هجي يا بعد ۾- جڏهن ڏوهي قاضيءَ وٽ آندو وڃي ۽ ان کي تعزير ڏي ته ان لاءِ جائز آهي ڇاڪاڻ ته اهڙو گناهه ڪيو هوندس، جنهن ۾ حد نه آهي. امام ابوحنيفه جي قول مطابق ڪوڙي شاهدي ڏيندڙ کي پڙهه گهٽائڻ ۽ ڏيڻو روڪڻ جي تعزير ڏيڻ جائز آهي ۽ کيس مهينو شهر بدر ڪجي. پڻ فساد روڪڻ لاءِ اها سزا ڏني سگهجي ٿو، ڇاڪاڻ ته تعزير قاضيءَ جي مرضيءَ تي ڇڏيل هوندي آهي. چئي سگهجي ٿو ته ڇا مهڪارو ڪرڻ ۽ ڏاڙهي ڪوڙڻ مثله ۾ شامل نه آهي؟ آئون چوان ٿو ته مثله نه آهي. حضرت عمر رضي الله عنه شام جي گورنرن کي لکيو ته ڪوڙي شاهدي ڏيندڙ کي چاليهه ڇهڪ لڳائجن، پوءِ سندس مهڪارو ڪجي، مٿو ڪوڙائجي ۽ جيل ۾ بند ڪجي. ظاهر آهي ته اسان جي مذهبي فقيه حضرت عمر رضي الله عنه جي ڏنل سزا چاليهه ڏينهن شهر بدر ۽ مهڪارو ڪارڻ مان دليل انتظامي ۽ تعزيري سزا وٺڻ ٿا (هدايه- بحر) رسالي الرشوة جو مطلب به انتظامي تعزيري سزا آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ چاليهن ڏينهن شهر بدر جو ذڪر آهي ۽ جيڪا تعزير حد کي نه پهچي اها ڪجهه نه آهي (يعني اها قانوني حيثيت نٿي رکي، بلڪ ان ۾ امام گهٽ وڌائي ڪري سگهجي ٿو) اهو قول بحر جي مخالف آهي. بلڪ ان جي تقاضا هدايه ۽ شمس الاتمه تي تنقيد آهي. ”الرشوة“ ۾ ڏاڙهي ڪوڙڻ کي مثله نه ڄاڻائڻ جو مسئلو فتح القدير مان ورتل آهي، جنهن ۾ آهي ته مثله انساني عضوا وغيره ڪٽڻ سان ٿيندو آهي، جنهن جو اثر بدن تي باقي رهي ان ڪري هدايه ۾ آهي ته تيمم ڪندڙ هٿ چنڊي تان ته مثله نه ٿئي. ثابت ٿيو ته منهن ۾ مٿي وجهڻ سان مثله ٿئي ٿو، حالانڪ ان سان عضو ته نٿو ڪٽجي، پوءِ ڏاڙهي ڪوڙڻ سان مثله ڪيئن نه ٿيندو؟ جڏهن ته اهو عمل منهن تي مٿيءَ واري هٿ گهٽائڻ کان وڌيڪ بچڻو آهي. دراصل مثله منهن ۾ مٿي هٿڻ آهي، جيئن هدايه ۾ آهي. ڪامل مثله عضو ڪٽڻ آهي، جيئن فتح القدير ۾ آهي ۽ توهان کي خبر آهي ته مٿي ڪوڙڻ ۽ مهڪارو ڪرڻ جي سزا ڪوڙي شاهدي لاءِ ثابت آهي، جنهن کي فقيه انتظامي سزا قرار ڏنو آهي، ان تي قياس ڪندي بحر واري ڏاڙهي ڪوڙڻ جو حڪم ڏنو. حالانڪ مٿي ڪوڙڻ ۽ ڏاڙهي ڪوڙڻ ۾ زبردست فرق آهي. مٿو ڪوڙڻ وڏو عيب نه آهي، گهڻن شهرن ۾ ان جو رواج آهي. هاڻو جنهن مٿي جا وار وڌا رکيا هجن ان جو مٿولهرائڻ عيب ٿي سگهجي ٿو پر ان کي قياس ڪري ڏاڙهي ڪوڙڻ جو حڪم ڪيئن ڏني سگهجي ٿو؟ جڏهن ته حضرت عمر رضي الله عنه جي روايت جيڪا مٿي بيان ڪئي وئي ۽ جنهن تي هن مسئلي جو بنياد رکيو ويو آهي، ان ۾ ڏاڙهي ڪوڙڻ جو اصل کان ذڪر ئي نه آهي ۽ امام شافعي انهيءَ روايت کي بنياد بڻائي تعزير ۾ مٿي ڪوڙڻ جي جواز لاءِ دليل ورتو آهي، پر اهو به

ڏاڙهي ڪوڙائڻ جو حڪم نٿو ڏي (معراج الدرايه) ثابت ٿيو ته تعزير ۾ ڏاڙهي ڪوڙڻ بابت ڪاروايت نه آهي، والله اعلم بالصواب.

سوال: جاهل شخص عالم کي ماسي ۽ پٺي تي گار ڏئي، پراشاري سان ته فلاڻيءَ کي چو قتل ڪيئي؟ زنا جي ڪري حالانڪ اُنون واقف آهيان تنهنجي ماسي ۽ پٺيءَ کان به ڇا ان تي تعزير لازم ايندي؟ بيٺو توجروا.

جواب: ان تي تعزير لازم آهي، چاهي اشاري سان توهين ڪري. سزا ڏيڻ قاضي جي مرضي تي ڇڏيل آهي جيئن بحواله معدن الاسرار ۽ شرح الوقايه درمختار ۾ آهي. امام/امير/حاڪم عالم جي عزت جي آڌار ۽ جاهل جي حرڪت موجب ڪيس سيڪٽ ڏي، جيل ۾ بند ڪري، ڏاڙهي ڪوڙائي، مهڪارو ڪري گهٽين ۾ گشت ڪرائي، تان ته عالم جي عزت برقرار رهي ۽ بحال رهي، جاهل ذليل ٿئي ۽ آئنده ڪو ڀڄو اڳهه عالم جي توهين جي جرات نه ڪري جيئن حديث ۾ آهي. الرساله الزينه ۾ آهي ته ڏيندورو پتي تعزير ڏيڻ جائز آهي ڇاڪاڻ ته اها به هڪ قسم جي سزا آهي. جيڪڏهن اعتراض ڪجي ته مهڪارو ڪرڻ ۽ ڏاڙهيءَ جو ڪجهه حصو ڪوڙڻ مثلث نه آهي؟ ۽ حاڪم کي ان جي اجازت آهي؟ اُنون چوان ٿو ته بلڪل اجازت آهي. مخدوم محمد هاشم عيني شرح هدايه ۾ فرمائي ٿو ته مهڪاري ۾ حلق جي مٿان پوري ڏاڙهي ڪوڙڻ (جائز آهي). سزا طور پوري ڏاڙهي ڪوڙڻ جائز ٿيو ته اڌ يا ان جو ڪجهه گهٽ حصو ڪوڙڻ ڪيئن جائز نه ٿيندو؟ (عبدالرؤف عفي عنه)

اهو تڏهن آهي، جڏهن مذاق ۾ چوي، حقارت سان چوي ته ڪفر لازم ٿي ويندو ۽ زال کي طلاق اچي ويندس (عزت الله عفي عنه)

بظاهر سوال ۾ ڄاڻايل الزام ”اُنون واقف آهيان...“ گار نه آهي. هيءُ مطلب به ٿي سگهي ٿو ته تنهنجي ماسي ۽ پٺي عالم گهرائي مان نه آهي، صرف تون عالم ٿيو آهيان ۽ اهو عيب نه آهي. عالم جاهل ۾ پيدا ٿين ٿا. يخرج الحي من الميت (الله مٿي مان جيئري کي ڪڍي ٿو) مذڪوره عالم جو حال واقعي ائين هجي ته چونڊڻ سچو آهي ۽ ان تي تعزير نه آهي، جيئن درمختار مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪنهن کي چوي ته ”اي ڪافرا“ ”اي چورا“ ته ڪيس تعزير ڏني ويندي پر واقعي ائين هجن ۽ چونڊڻ سچو هجي ته مٿس تعزير نه آهي. جيڪڏهن تسليم ڪجي ته اها اشاري سان گار آهي ته به ان ۾ تعزير گهٽ ڏجي، ڇاڪاڻ معاملو شڪي آهي. ڏاڙهي ڪوڙڻ بابت ڪا روايت موجود نه آهي رڳو مصنف بحر جو اجتهاد آهي ۽ ان کي به انتظامي سزا ڄاڻائي ٿو. ثابت ٿيو ته مهڪارو ڪرڻ به انتظامي سزا آهي والله اعلم بالصواب (مخدوم مدظله)

سوال: ڪنهن کي ٺوڙهو چوي ۽ ان جو مٿو واقعي ڪوڙيل هجي ڇا ان تي تعزير لازم ٿيندي؟ بيٺو توجروا.

جواب: مٿس تعزير لازم نه ٿيندي ڇاڪاڻ ته تعزير تڏهن لازم ايندي جڏهن اهڙي فعل جي نسبت ان ڏانهن ڪري جيڪو شريعت ۾ حرام ۽ رواج ۾ عيب هجي. مٿو ڪوڙائڻ نه شريعت ۾ حرام آهي، نه رواج ۽ سماج ۾ ان کي عيب سمجهجي ٿو. ٿي سگهي ٿو ته چئجي ته مٿو ڪوڙائڻ ڪن وٽ عيب

آهي، ان ڪري ماڻهن ساڻن مسخري ڪن ٿا، پوءِ سندن رواج ۾ عيب ڄاڻبو. ان جو جواب آهي ته اهري رواج جو اعتبار نه آهي ڇاڪاڻ ته اهو (قرآن ۽ حديث جي) نص (پڌري حڪم) جي خلاف آهي (قرآن ۾ آهي ته: محلقين مقصرين يعني مٿو ڪوڙائيندي يا ڪٽرائيندي) جڏهن رسول الله صلي الله عليه وسلم جن ارشاد فرمايو ته هر وار هيٺان پليٽي آهي ته حضرت علي رضي الله عنه مٿو ڪوڙائي ڇڏيو ۽ چيائين ته انهيءَ ڪري مٿو ڪوڙائيندو رهان ٿو ته (متان غسل جنابت دوران ان هيٺان پليٽي نه رهجي وڃي) پر جيڪڏهن مڃجي ته مٿو ڪوڙائڻ عيب آهي ته پوءِ مڃڻ ڪوڙائڻ کي به عيب سمجهيو وڃي ٿو. ڇا ان ڪري مڃڻ ڪوڙائڻ ڇڏي ڏيندا ته عار ۽ عيب جي ڳالهه آهي. درمختار ۾ حقيقي چور کي ”چور“ چوڻ سان تعزير نه ايندي، ان ڪري واقعي مٿو ڪوڙائيندڙ کي ٺوڙهو چوڻ سان به تعزير لازم نٿي اچي واللہ اعلم (احقر شاگرد محمد فضل عثمان عفي عنه)

جواب تمام چڱو آهي، بشرطيڪ چوندڙ جي نيت مسخري جي نه هجي ڇاڪاڻ ته مسخري ڪرڻ سبب تعزير لازم آهي (بحر) ڇاڪاڻ ته جڏهن مخاطب ٻڌندو ته سمجهندو ته مون سان مسخري ڪئي وڃي ٿي. ڦٽي ۾ آهي ته ڪنهن کي يهودي، مجوسي، ڪافرچوي ۽ اهي لقب کيس ڏيڻا لڳن ته گنهگار ٿيندو. يعني گناه جهڙن نالن جي نسبت ڪرڻ سبب چوندڙ تي تعزير لازم آهي (بحر) واقعي مجوسي ڪافر آهي ۽ چوندڙ سچو آهي پر کيس ڏکيو لڳي ته چوندڙ تي تعزير لازم ايندي، بشرطيڪ مسخري جي نيت سان چوي (مخدوم مڙهه)

فتاويٰ خيريه ۾ آهي ته ڏوه جي سنگينيءَ جي مناسبت سان قتل تائين سزا ۾ واڌارو جائز آهي. ظاهر آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم کي گار ڏيڻ کان وڌيڪ ڪهڙو گناه ٿي سگهي ٿو؟ ان ڪري مسلمان حاڪمن کي جڳائي ته اهڙي مجرم کي قتل ڪن، تان ته دين جي دشمنن کي آڏن اهڙي جرات نه ٿئي. لاحول ولا قوة الا بالله العظيم (فتويٰ ڏيندڙ نامعلوم)

ڌمي گار ڏي ته مسئلي ۾ اختلاف آهي ته کيس ڪهڙي تعزير ڏجي؟ متن تنوير ۾ آهي ته ان کي (ڪابه) سزا ڏجي، فتاويٰ خيريه ۾ آهي ته قتل تائين تعزير ڏني سگهجي ٿي، جيئن مٿي بيان ٿيو. ان ڏوه جي ڪري ڌميءَ سان عهد توڙڻ نه گهرجي (متن ڪنڙ). پر عهد نه توڙڻ جو لازمي مطلب هي نه آهي ته اهڙي ڏوهاري کي قتل نه ڪجي (السيف المسلول) اهڙي گاريل کي قتل نه ڪجي (بحر) گاريل ڌمي کي قتل ڪيو وڃي ان تي فتويٰ آهي جيئن درمختار مان معلوم ٿئي ٿو (محيط) منهنجي مذهب موجب کيس قتل ڪرڻ گهرجي (عيني) ابن همام ان جي تائيد ڪندي ۽ ان تي فتويٰ ڏني آهي (خير الدين دملي) امام شافعيءَ جو به اهو ئي قول آهي. اسان جي زماني ۾ هڪ شاهي فرمان ذريعي عالمن کان اهڙي گستاخ جي قتل ڪرڻ جو حڪم طلب ڪيو ويو (معروضات ابو مسعود) ثابت ٿيو ته فتويٰ ان قول تي آهي. ابن الڪمال ان جي تائيد ڪري ٿو. حق اهو آهي ته ان کي قتل ڪبو، جڏهن گار ڏيڻ ۾ مددگار هجي، جيئن سير الذخير ۾ وضاحت آهي (شرح الاحاديث الاربعين)

هڪ ۸هه نبي صلي الله عليه وسلم جن کي گار ڏني. حضرت ابن عمر رضي الله عنهما کيس قتل ڪندي چيو ته توهان سان صلح هن شرط تي نه ڪيو اٿئون ته توهان اسان جي نبيءَ کي گاريون ڏيو؟ (ابن ابي شيبه) ڪعب بن علقمه کان روايت آهي ته عرفجه بن حارث ڪندي هڪ

صحابي هو. ان هڪ ڌميءَ کي اسلام جي دعوت ڏني، جنهن رسول الله صلي الله عليه وسلم کي گار ڏني. تڏهن ان کي قتل ڪري ڇڏيائين. (مصر جي گورنر) عمر بن عاص چيس ته اهي ڌمي آهن (انهن کي ڪيئن ٿا قتل ڪريو) عرفج چيو ته ڇا اسان اهو به ڌمو ڪينو آهي ته اسان کي الله ۽ رسول جي باري ۾ اهي ايڏا ڏين؟ (ابن عساڪر) معلوم ٿيو ته اهڙن شريسن ڌمين کي قتل ڪرڻ جو اصحابن جي زماني ۾ رواج هو. هن زماني ۾ به اهڙي گاريل کي قتل ڪرڻ تي فتويٰ آهي. پر پڇيل سوال مان گار ڏيڻ ثابت نٿو ٿئي، ان ڪري اهڙي ڏوهيءَ لاءِ تعزير ۾ واڌارو ٿي سگهي ٿو ۽ تعزير ۾ ڪڏهن قتل به ڪري سگهجي ٿو، جيئن تنوير ۽ فتاويٰ خيريه جي حوالي سان مٿي گذريو. جيڪڏهن ڌمي مسلمان کي رسول الله صلي الله عليه وسلم جو نالي وٺڻ تي ماري، يا ان جو منهن قبلي کان وٺڻ ڏانهن موڙي ته اها ظاهر ظهور ڏاڍائي آهي ان جي سزا قتل آهي، جيئن فتح القدير ۾ آهي. الفرائد في شرح الكنز ۾ آهي ته استاد المتاخرين ابن همام فرمائي ٿو ته جيڪڏهن ڌمي ڪافر مسلمانن تي اره زورائي يا ڏاڍائي ڪن ته امام لاءِ ان جو قتل جائز آهي (شرنبلانيه) غرض ته جيڪڏهن ڌمي توهين ۽ تڏيل جي نيت سان اهي ڪم ڪري ته قتل ڪيو ويندو جيئن سندن (فتيهن جي) قول مطابق ٻانهي کي آقا جي توهين سبب ماريو ويندو. حسب المفتين ۾ آهي ته جيڪو به رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم کي گار ڏي يا توهين ڪري يا عيب ڪڍي، چاهي اڳواڻ هجي يا عامي هجي، اهل ڪتاب هجي يا ڪو ٻيو، ڌمي هجي يا حربي هجي، شريعت مطهره ۾ متاخر عالمن جي اجماع ۽ متقدمين مان اڪثر جي فيصلي موجب قتل ڪيو ويندو. ثابت ٿيو ته حڪم عام آهي. ڌميءَ توهين ڪري، چاهي گار ڏي، ان ڏوهه ۾ کيس قتل ڪيو ويندو، والله اعلم بالصواب (مخدوم مدظلہ)

سوال: تهمت هٽندڙ کي تعزير ڏني ويندي (درمختار) فقط هڪ شاهد هجي ته ڇا قاضي ان کي به تهمت جي تعزير ڏيندو. شريعت ۾ ”تهمت هٽندڙ“ ڇاڪي چئجي ٿو؟ بيٺا توجرو.

جواب: ڪنهن شخص تي تهمت جو الزام ٻن سچن چئن جي شاهديءَ سان ثابت ٿيندو. علامه عيني جائاني ٿو ته ڪنهن کي ڪوڙو الزام هئڻ جي الزام ۾ قيد ڪرڻ شرعاً جائز نه آهي، جيستائين ٻه سچا شاهد شاهدي نه ڏين ته هن شخص فلاڻي پاڪدامن ماڻهوءَ تي ڪوڙ هنيو آهي. مثلاً ڪنهن کي چوي ته ”اي فاسق!“ ”اي ڪافر!“ اهڙي الزام هيٺ ڪنهن ملزم کي قيد نه ڪيو جيستائين جوابدار طرفان پيش ڪيل ٻه سچا شاهد موجود نه هجن. بهتان هئڻ جو مطلب آهي ته ڪنهن تي الزام هڻي ته فلاڻي چوري يا قتل ڪيو، يا ڪنهن کي ماريو اٿس، پر پنهنجو الزام شاهدين وسيلي ثابت نه ڪري سگهي. اهڙي شخص کي قيد ڪجي تانجو توبه ڪري. عام مشائخ مطابق امام يا امير مناسب ڄاڻي ته تهمت يا بهتان هٽندڙ کي چورن سان گڏ ويهندڙن جهڙي تعزير ڏني. (عالمگيري)

سوال: ڇا حقوق العباد جي تعزير هڪ شخص جي شاهديءَ وسيلي ثابت ٿيندي ۽ قاضي کان سواءِ ٻيو تعزير ڏئي سگهي ٿو؟

جواب: حقوق العباد جي تعزير ٻن مردن يا هڪ مرد ۽ ٻه عورتن جي شاهديءَ کان سواءِ ثابت نه ٿيندي (محيط) حقوق الله جي تعزير هڪ عادل شاهد جي شاهديءَ سان ثابت ٿيندي (درمختار) گناه ڪرڻ جي حالت ۾ بشرطڪ شرعاً ان تي تعزير لاڳو ٿيندي هجي، هر مسلمان تعزير ڏئي سگهي ٿو،

ان کان پوءِ حاڪم، مڙس ۽ آقا کان سواءِ ٻيو ڪو تعزير لاءِ ڪو ڪري نٿو سگهي (درمختار) (محمد فضل عفي عنه)

بحر ۾ بحواله قنبي آهي ته ڪنهن کي تعزير جو ڳوڻ گناه ڪندي ڏسي پوءِ ان کي گناه مان فارغ ٿيڻ کان بعد حاڪم جي حڪم کان سواءِ تعزير ڏي ته حاڪم تعزير ڏيندڙ کي تعزير ڏيندو. هن ۾ اشارو آهي ته حالت گناه ۾ ڏوهيءَ کي تعزير ڏي ته چڱو ڪم ۽ نهي عن المنكر جي زمري ۾ شامل آهي ۽ هر مسلمان لاءِ اهو حڪم آهي. گناه ڪري فارغ ٿي ته نهي عن المنكر نه چئبو. ان صورت ۾ فقط حاڪم کي اختيار آهي (مخدوم مدظله)

سوال: هڪ شخص پاڻ کي سيد سڏائي ٿو پر سندس سيد هجڻ بابت ثبوت نه آهي. رمضان ۾ ڏينهن جو حقرو چلم پئي ٿو، ٻيون بدعتون ڪري ٿو، عالمن کي بي ادبيءَ سان ڳالهائي ٿو، گاريون ڏئي ٿو، ملان ملان چوي ٿو، روزيدارن کي چلم ڏئي ٿو، چوي ٿو ته توهان جو منهن سوئر جهڙو آهي، جيڪي روزي سان مسجد ۾ ويٺا آهن اهي به سوئر جهڙا آهن ۽ نبي جا نالا وٺي گاريون ڏئي ٿو، ان بابت ڪهڙو حڪم آهي بيٺو وٺجرو.

جواب: اهڙو شخص قتل لائق آهي. الله جي زمين کي اهڙن فسادين کان خالي ڪرڻ ضروري آهي. ”مطالب الاسلام“ ۾ آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم ۽ ٻين نبي کي گاريون ڏيندڙ بابت متقدمين سلف ۾ ٽي قول آهن، پر متاخرين ان جي قتل تي متفق آهن، چاهي گاريل مسلمان هجي يا ڪافر، مسلمانن جو اڳواڻ هجي يا عامي هجي. جيڪو قرآن، شريعت، علم ۽ عالمن جي توهين ڪري ته اهو ڪافر آهي. اهل علم جي توهين ڪفر آهي (قهنستاني) جيڪو شريعت جو حڪم توڙي ٿو، اهو ڪنهن به مجتهد وٽ مؤمن نه آهي (حماديه) علامه حلواني کان پڇيو ويو ته جيڪي پاڻ کي صوفي سڏائين ۽ ڳائڻ وڃائڻ کي پسند ڪن ٿا ڇا انهن جي فتني کي ختم ڪرڻ ضروري آهي؟ جواب ڏنائين ته ڪنهن شيءِ جي حفاظت ڪرڻ کان تڪليف هٽائڻ وڌيڪ اهم آهي... جڏهن ڪنهن جي بدعت مشهور هجي ۽ بدعت ڦهلجڻ جو انديشو به هجي ته فساد کي پنڄو ڏيڻ لاءِ حاڪم انتظامي اعتبار سان ان کي قتل ڪري سگهي ٿو. بدعت ڪفر هجي ته ان جو قتل ڪرڻ عام ۽ مباح آهي. جيڪڏهن گناه هجي ته ان کي عام ماڻهون پر امام قتل ڪري سگهي ٿو (بيتميه) جيڪو رمضان ۾ ڏينهن جو کائي، ان کي قتل ڪجي (قنبيه) ڪبيره گناه ڪندڙ ۽ انهن جي مدد ڪندڙ جو قتل جائز آهي ۽ ماريندڙ کي ثواب ملندو (درمختار) بلڪ اهڙي شخص جو قتل واجب آهي جيڪو ايذاء رسائيندڙ آهي (ناصحي) (محمد عفي عنه)

جيڪڏهن ثابت ٿئي ته اهو شخص سيد نه آهي ۽ رمضان شريف ۾ ڏينهن جو کائي ٿو تڏهن به کيس قتل ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويندو. جيڪڏهن ان جي حلال هجڻ تي اصرار ڪري ته ان جو حڪم مرتد جهڙو آهي. عالمن کي گاريون ڏيڻ ۽ توهين ڪرڻ ڪفر آهي. جيڪڏهن شاهدن وسيلي اها ڳالهه ثابت ٿئي ته ان کي توبه جو حڪم ڏنو ويندو، توبه نه ڪري ته مرتد وانگر قتل ڪيو ويندو. جامع الرموز ۾ آهي ته عالمن جي هن طرح توهين ڪرڻ ڪفر آهي ته ”اي بيقوف!“ ”اي نادان!“ (الفتاويٰ البديعة) روزيدار کي چلم پيش ڪرڻ ۽ اهڙي ريت ايذا ڏيڻ تعزير جو ڳوڻ آهي (تنوير) عاميءَ جي ابتڙ شريف

النفس انسان ۽ عالم کي چوي ته اي گڏھ ۽ اي خنزير! ته ان تي تعزير لازم آهي (شرح الوقايه) جيڪڏھن شاهدن سان نبيهن سڳورن کي گاريون ڏيڻ ثابت ٿئي ته اهڙو گاريل واجب قتل آهي (مقاليد الاسلام) چاهي اهڙو گاريل مسلمان ئي هجي. ان کي حد ۾ قتل ڪيو ويندو ۽ ان جي توبه قابل قبول نه آهي والله اعلم.

سوال: جاهل زيد عالم خالد تي چوريءَ جو الزام هنيو آهي، جنهن تي قاضيءَ ان کي رمضان شريف ۾ روزي جي حالت ۾ مار ڏني ۽ قيد ڪيو. بعد ۾ تحقيق موجب الزام به ثابت نه ٿيو. ناجائز الزام هڻندڙن تي ڇا لازم ٿيندو؟ بينوا توجروا.

جواب: ٻئي کي مار ڏنائين ته مارييندڙ تي تعزير لازم آهي (حسب المفتين) بنا ثبوت جي حاڪم آڏو عالم تي چوريءَ جي تهمت هڻڻ، ان کي مار ڪيائين ۽ قيد ڪرائڻ به تعزير جوڳو فعل آهي ۽ اهو وڏو ڏوهه آهي. عڪرم جي روايت آهي ته خبردار! عالم کي ايڏائڻ کان بچو، جنهن عالم کي ايڏاءُ ڏنو ان پيغمبر عليه السلام کي ايڏاءُ ڏنو (تنبيه الغافلين) تعزير گناه مطابق ڏي، گهٽ وڌ حاڪم جي مرضيءَ تي ڇڏيل آهي (شرح الوقايه)

سوال: مسلمان ڪنهن ڌميءَ کي چيو ته مون کي اناج توڙي ڏي. ان حقارت سان چيو ته منهنجو ذڪر توڙي ڏيندئي، ان صورت ۾ ان ڌميءَ تي ڇا لازم ايندو بينوا توجروا.

جواب: ان ڌميءَ کي مسلمان جي توهين ڪرڻ سبب تعزير ڏني ويندي (بحر) ڇاڪاڻ ته اهو لفظ توهين لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي، والله اعلم.

سوال: تهمت لڳائيندڙ تي تعزير لاڳو ڪرڻ جائز آهي يانه؟ بينوا توجروا.

جواب: جيڪڏهن تهمت ثابت ٿئي ته بهتان مڙهيندڙ کي تعزير ڏني ۽ کيس قيد ڪيو (درالمنقي) جيڪو ٻئي تي قتل ڪرڻ، چوري ڪرڻ، مارڪٽ ڏيڻ جي تهمت هئي، ان کي جيل ۾ بند ڪجي، تانجو توبه ڪري (عالمگيري - فتاويٰ قاضيخان) عيني ۾ آهي ته تهمت جي تحقيقات، ديندار شاهدن جي موجودگي، شاهدن جي سچائي ڄاڻڻ ۽ توبه جو موقعو ڏيڻ کان سواءِ بهتان هڻندڙ کي قيد ڪرڻ صحيح نه آهي. جيڪو چوي ته آئون فقيهن جي فتوائن تي عمل نٿو ڪريان يا اهي فتويٰ صحيح نٿا ڏين ان کي تعزير ڏجي (معدن الڪنز - ڪبري) جيڪڏهن جوابدار قاضيءَ کي چوي ته تو رسوت وٺي منهنجو فيصلو ڪيو آهي ته ان کي تعزير ڏني ويندي (بزازيه) فقہ چائيندڙ کان ڳجهو نه آهي ته اها تعزير هن ڪري آهي ته هڪ شريف ۽ قابل احترام شخص تي رسوت جو الزام لڳايو ويو آهي ۽ اهو حڪم عام آهي جيڪو به اهڙو الزام هڻي.

سوال: زيد عمرو کي "ڀاڙيو" چيو ته ان تي ڇا لازم ايندو؟ بينوا توجروا.

جواب: لفظ "ڀاڙي" جي معنيٰ آهي ڪرائي تي هلائيندڙ. شرح وقايه ۾ آهي ته اهو لفظ ان لاءِ استعمال ٿيندو آهي جيڪو پنهنجي گهرواري کان زنا ڪرائي. عالمن وضاحت ڪن ٿا ته "اجرتي" يا "ڀاڙي" چوڻ تي تعزير نه آهي جيئن شرح وقايه وغيره ۾ آهي پر عرف ۾ اهو پڇڙو لفظ آهي ان ڪري چوندڙ تي تعزير لازم ايندي. شرح الوقايه ۾ آهي ته جيڪڏهن چوي ته "اجرتي" چوي سگهي ٿو يعني

ڪو به ڪم معاوضي تي ڪندڙ (مزدور جي معنيٰ ۾) جيڪڏهن چئجي ته ”ڪم ڪرائيندڙ“ ته بعض جاين تي ان جو پڇڙو استعمال ٿيندو آهي ان ڪري تعزير ڏني ويندي، والده اعلم. (معين المفتي) ذاتي جڳهڙي يا دشمنيءَ سبب عالم يا سادات کي گار ڏي ته ڪافر نه ٿيندو، فاسق ٿيندو (معين المفتي - بزازيه) يعني ذاتي عداوت کان سواءِ جيڪڏهن دين جي توهين جي نيت سان گار ڏي ته ڪفر لازم ايندو، شرح فقہ اکبر مان ان جي تائيد ٿئي ٿي ته عالم کي ”عالمڙا“ ۽ علوي کي ”علوڙي“ توهين جي ارادي سان چوي ته ڪفر لازم ٿيندو ۽ ان جي زال تي طلاق اچي ويندي ۽ مسلمان ٿيڻ کان پوءِ وري نڪاح ڪرڻو پوندس (فتاويٰ قاري الهداية) بلڪل ساڳيءَ ريت جيڪڏهن عالم يا قاضيءَ جي توهين عالم يا قاضي هجڻ جي حيثيت ۾ ڪري ڪري ته ڪافر ٿي ويندو، والده اعلم.

سوال: زيد ۽ عمرو ۾ دنياوي معاملي تي گفتگو ٿي، پوءِ زيد عمرو کي ڏي ڏهتيءَ تي غليظ گاريون ڏنيون، حالانڪ عمرو جي ڏي سید گهراڻي ۾ آهي. گاريل کي چيائون ته سندس نياڻي سيد گهراڻي ۾ آهي ۽ ان جي ڏهتي سيد جي ڏي آهي. ورندي ڏنائين ته آئون ته عمرو جي ڏي ۽ ڏهتيءَ کي گاريون ٿو ڏيان باقي سيدن کي ڇا ڪريان. اهڙي بدبخت بي ادب تي ڪهڙي تعزير لازم ايندي. جيڪڏهن مؤثر عمرو به ان کي گاريون ڏي ته ڇا تعزير ختم ٿي ويندي يا نه بيٺو وتوجروا.

جواب: عمرو جي ڏيءَ کي گار ڏيڻ سان عمرو کي تڪليف پهچندي ڇاڪاڻ ته ان جو پيءُ آهي ۽ اهڙي طرح سادات کي به تڪليف پهچندي ڇاڪاڻ ته سندن گهر ۾ آهي ۽ هر گناه ڪندڙ ۽ مسلمان کي ايڏائيندڙ تي تعزير آهي (تنوير) جيڪو سادات کي گاريون ڏي ان کي جوڳي مار ڏجي، گشت ڪرائي ۽ قيد ڪيو وڃي تانجو توبه ڪري (الصواعق المحرقة) اولاد پيءُ جو سڏبو آهي، چاهي ماءُ پيءُ ذات جي هجي (عقد القلائد)

ڇا اوهان کي معلوم نه آهي ته حضرت ابراهيم رضي الله عنه جي والده سڳوري قبضي مصري آهي، تڏهن به اهو رسول الله صلي الله عليه وسلم جو فرزند آهي ۽ اسماعيل عليه السلام به پنهنجي والد سڳوري ابراهيم عليه السلام جو پٽ آهي. ان جي نسبت هاجره عليها السلام جي قوم ڏانهن نه آهي. هدايه آهي ته انسان پنهنجي پيءُ جو هوندو آهي ان ڪري اهل بيت کي گار ڏيندڙ سخت سزا جو حقدار آهي. جيڪڏهن موت ۾ عمرو پنهنجي مخالف کي گار ڏي ته معاملو برابر ٿي ويو ۽ تعزير ختم ٿي ويندي. بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪنهن کي چوي ته ”يا خبيث“ مؤثر. اهو ورندي ڏيس ته تون آهين خبيث! ته ٻئي برابر ٿي ويا ۽ ٻنهي مان ڪنهن تي تعزير نه ايندي ڇاڪاڻ ته حقوق العباد آهن، ان جو ادلو بدلو ٿي ويو. مگر زير بحث مسئلي ۾ تعزير ختم نه ٿيندي ڇاڪاڻ ته گاريل سيد کي گار ڏني آهي والده اعلم بالصواب.

سوال: ڪنهن جاهل نااهل سيد جي بي ادبي ڪري، سندس ڏاڙهي ۾ هٿ وجهي، ان کي مڪون هڻي، سندس گهڻي بي عزتي ڪري ته شريعت ۾ ان جو ڪهڙو حڪم آهي ۽ تعزير جي حد يا مقدار به بيان ڪريو.

جواب: حضرت معصوم بن عمير رضي الله عنه کان روايت آهي ته اهل بيت کي گار ڏي ته ان کي سخت مار ڏجي، گشت ڪرائجي، قيد ۾ بند رکجي ڇاڪاڻ ته دراصل اها نبي صلي الله عليه وسلم

جي توهين آهي ۽ اهو ئي حق آهي. گناه ڪندڙ، مسلمان کي ايڏائيندڙ کي تعزير ڏيبي (تنوير-صواعق) جنهن کي ستانجي ٿو يا جيڪو ستايو وڃي ٿو اهو سيد هجي يا غير سيد، شريعت جي اصولن ۾ ڪو فرق نه آهي. سزا گناه جي حيثيت مطابق ڏني وڃي (شرح الوقايه-خانيه) سيد جو احترام ضروري آهي. عام ماڻهن کي گڏهه چوي ته تعزير نه آهي پر سيد، عالم، يا نيڪ انسان کي گڏهه چوي ته تعزير جوڳو فعل آهي (شرح وقايه) عالمن وضاحت ڪئي آهي ته فقط ڪوڙي شاهديءَ ڏيندڙ جو ڏيندڙو پئجي ۽ ان کي گهٽت ۾ گهٽائڻ به ڏيندڙي جي هڪ شڪل آهي (درالمنتقي) کي ڇن ٿا ته ٻين ڏوهارين مثلاً نماز ڇڏيندڙ کي به اها تعزير ڏني سگهجي ٿي (عمدة- قهستاني) ڪوڙي شاهدي ڏيندڙ جو مهڪارو ڪرڻ به سرڪاري سزا تحت جائز آهي (بحر) قاضي جيڪڏهن مناسب ڄاڻي ته ٻئي ڏوهيءَ کي به اها تعزير ڏني سگهي ٿو ڇاڪاڻ ته تعزير قاضيءَ جي مرضيءَ تي ڇڏيل آهي (رسالو نالي الرشوة) جيڪڏهن اعتراض ڪجي ته مهڪارو ڪرڻ ۽ ڏاڙهيءَ جو هڪ حصو ڪوڙڻ مثلو آهي ۽ ان جي منع آهي ته ان جو جواب آهي ته اهو مثلو نه آهي. يعني مصلحت هجي ۽ ڏوهه وڏو هجي ته مجرم کي اها سرڪاري سزا ڏني سگهجي ٿي (مخدوم مدظله)

سوال: زيد باغ جي مالڪ سيد سڳوري کي جيڪو بااخلاق آهي ڪيترا ڀيرا گستاخاڻا لفظ ٻڌايا ۽ کيس ڏيئي ٿي گاريون ڏنائين حالانڪ سندس ڏيندڙ سادات گهراڻن ۾ آهن، ان بابت ڪهڙو حڪم آهي بيٺو رتو ڇڏو.

جواب: ان کي سخت تعزير ڏني وڃي جيئن تنوير ۾ آهي ته هر گناه ڪندڙ کي تعزير ڏني وڃي. درمختار ۾ آهي ته جيترا ڀيرا گستاخاڻا لفظ ٻڌايا ويا آهن ان کي سزا ڏجي. شرح وقايه ۾ آهي ته حاڪم گناه جي نوعيت ۽ حيثيت ڏسي مناسب سزا ڏي. اهو حڪم عام مسلمانن جي باري ۾ آهي. سادات کي گاريون ڏيندڙ کي سخت تعزير ڏيڻ گهرجي. "الصواعق المحرقة" ۾ آهي ته جيڪو آل رسول صلي الله عليه وسلم کي گارڏي، ان کي سخت مارڪٽ ڪڍجي، پڙهو گهمائجي ۽ جيل اماڻيو وڃي، ڇاڪاڻ ته نبي صلي الله عليه وسلم جي خاندان جي توهين ڪئي اٿس. تعزير الله جو حق به آهي، جنهن ۾ معافي نه آهي، مگر جڏهن حاڪم گاريل کي تنبيهه ڪرڻ جو حڪم ڪري (۽ کيس واقعي تنبيهه به ڪئي وئي هجي ته پوءِ ان کي اها سزا نه ڏيبي) نه ته (ملزم) قسم کڻي (ته مون کي تنبيهه نه ٿي آهي يا مون ڏوهه نه ڪيو آهي) مثلاً ڪنهن تي الزام آهي ته اجنبيءَ عورت کي چميو اٿس. ان صورت ۾ دعويٰ درجوابدار خلاف هڪ شاهد پيش ڪري ته الزام ثابت ٿي ويندو (درمختار) اهڙن حقوق الله مان رمضان ۾ بغير عذر جي ڇاڻي وائي روزو ڇڏڻ به آهي، جنهن تي تعزير آهي (ناتارخانيه) فرض نماز ڇڏڻ تي قيد جي تعزير آهي جيئن شارح چيو آهي. سرويءَ ۾ بغير سبب جي وضوءَ کان سواءِ نماز پڙهڻ تي به تعزير آهي (نصاب الاحتساب) استنماءَ (هٿ سان مني ڪڍڻ) تي تعزير آهي (عالمگيري) قاضي شاهدن کان بعد به فيصلو نه ڪري ته ان تي تعزير آهي (معدن) جيڪو چوي ته آئون فقيهن جي فتويٰ تي عمل نٿو ڪريان يا انهن جي فتويٰ صحيح نه آهي ته ان تي تعزير آهي (خانيه) ڪوڙي دستاويز لکڻ تي تعزير آهي (عالمگيري) شريعت سان مذاق ڪرڻ تي تعزير آهي (نصاب الاحتساب) جانور سان زنا ڪرڻ يا شهبي سان زنا ڪرڻ تي تعزير آهي (سراجي) ترڪي

گهوڙي جو ڀڄ ڪڍڻ تي تعزير آهي (عالمگيري) شرايين جي محفل ۾ شريڪ ٿيڻ ۽ سندن طريقو اختيار ڪرڻ تي تعزير آهي. قاضيءَ جي حڪم کان پوءِ به ذخيره اندوڙي ڪرڻ تي تعزير آهي. ننڍي پٽ کي شراب پيارڻ تي تعزير آهي (تاتارخانيه) حنفي مذهب ڇڏي شافعي مذهب اختيار ڪرڻ تي تعزير آهي. قبر کوٽڻ تي تعزير آهي، جيئن جواهرالفتاويٰ ۾ آهي. چورن سان گڏ هلڻ تي تعزير آهي. ڪوڙي شاهدي ڏيڻ تي تعزير آهي (نصاب الاحتمساب) انهن سڀني صورتن ۾ جڏهن ملزم انڪار ڪري ته قسم نه کڻائجي، والده اعلم بالصواب.

مسئلو: حربي عورت کي دارالحرب مان ٻڌي دارالاسلام ۾ وڪڻي ڇڏيائون پوءِ مسلمان ٿي ته مسلمان ٿيڻ جي باوجود آزاد نه ٿيندي پر پاڻهي ئي رهندي والده اعلم. هدايه ۾ آهي ته شروعات ۾ ٻانهو ڪنهن جي مالڪيءَ هيٺ هجي ته آخر تائين اهو ٻانهو ئي رهندو (جيستائين مالڪ کيس آزاد نه ڪري) تجرید ۾ آهي ته امام لاءِ جائز نه آهي ته ذميءَ کي خراج جي وصوليءَ لاءِ مقرر ڪري، ڇاڪاڻ ته ولایت وڌو ڪم آهي ۽ ذمي ان جو اهل نه آهي (متانة الروايات- بياض هاشمي)

سوال: ڪافرن اسان تي غلبو حاصل ڪيو، اسان جي مالن تي قبضو ڪيائون ۽ انهن سان گڏ ڪي مسلمان به آهن جن ڪافرن جي زيرنگراني اسان جي مالن تي قبضو ڪيو پوءِ سڀ پنهنجي ملڪ هليا ويا. ان صورتحال ۾ جيڪو مال مسلمانن جي قبضي ۾ آهي ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟ بينوا تجروا.

جواب: ان بابت ڪا واضح روايت نٿي ملي، پر انهن مسلمانن جو ڪافرن سان گڏجي اچڻ ۽ سندن مدد ڪرڻ جنهن ڪري ڪافرن جو دٻڊو وڌيو، ان ڪري اهي مال به سندن ملڪيت ٿي ويندا جن تي اهي (نامر نهاد مسلمان) به اهل حربي آهن، ڇاڪاڻ ته انهن جو غلبو ثابت آهي جيئن سندن ملڪيت مان ثابت ٿئي ٿو، ڇاڪاڻ ته مال مباح تي ئي غلبو ٿيندو آهي، ان ڪري ملڪيت جو سبب ٿيندو آهي جيئن هدايه ۾ آهي، والده اعلم.

سوال: هندن جو مندر مسجد جي ڀرسان آهي، جنهن جون ڀتيون مسجد کان مٿي آهن. ڇا ان مندر کي ڪيرائڻ جائز آهي؟ جيڪڏهن مسجد ۽ مندر جي وچ ۾ رستو وغيره روڪ هجي ته ڇا پوءِ به ڪيرائڻ جائز آهي؟ بينوا تجروا.

جواب: ذميءَ جو گهر به مسلمانن جي گهرن کان بلند هجڻ جائز نه آهي، بلڪ ڪٿي ائين هجي ته ان کي ڊاهي مسلمانن جي گهرن جي برابر ڪجي ته پوءِ بت خانو مسجد کان مٿي هجڻ ڪيئن جائز ٿيندو؟ ان کي ڊاهجي تان ته ان جي حقارت ظاهر ٿئي. فتاويٰ الزينية ۾ آهي ته (عالمن کان مسئلو) پڇيو ويو ته ذمي جو گهر مسلمانن کان بلند ڪرڻ جائز آهي؟ جواب ڏنائون ته جائز نه آهي، ان کي ڊاهي مسلمانن جي گهرن جي برابر ڪرڻ گهرجي. نزهة النواظر ۾ آهي ته مصنف قاري الهذلية کان پڇيو ويو ته ڇا ذمي بلند جا يون تعمير ڪري سگهن ٿا ۽ مسلمانن جي پاڙي ۾ اهڙا گهر ٺاهي سگهن ٿا؟ جواب ڏنائين ته ائين ڪرڻ جائز نه آهي. وچ ۾ رستو هجي يا نه هجي ان سان فرق نٿو پوي. هرحال ۾ سندن بلند گهر ڊاهيا، ساڳيءَ طرح سندن بت خانو ڊاهي مسجد جي برابر ڪيو، تان ته مسجد جي

توهين نه ٿئي والله اعلم بالصواب.

سوال: ٽالپرن جا ڪجهه سپاهي ڦرلٽ ڪندا جوڌپور پهتا ۽ انهن جا مال ڦريائون جن ۾ ڪجهه مال مسلمانن جا به آهن. ڇا اهو مال خريد ڪرڻ مسلمان لاءِ جائز آهي؟ ٻينوا توجروا.

جواب: جنگي ڪافرن جو مال انهن تي غلبي سان مسلمانن جي ملڪيت ٿي ويندو آهي. هدايه ۾ آهي ته حاڪم جي اجازت کان سواءِ هڪ يا ٻه چٽا دارالحرب ۾ ڦرلٽ لاءِ داخل ٿين ته ان مال تي خمس نه آهي، ڇاڪاڻ ته خمس غنيمت ۾ هوندو آهي ۽ غنيمت جو مال اهو آهي جيڪو ڪافر دشمن سان وڙهي ۽ ڦرلٽ سان حاصل ٿئي. مسلمانن جي ڪا جماعت دشمن ملڪ ۾ داخل ٿي ائين مال حاصل ڪري ۽ امام اجازت نه ڏي ته مال غنيمت شمار ٿيندو ۽ هن تي اجماع آهي ته مسلمان جو مال ناحق وٺڻ جائز نه آهي (بحر الرائق)

سوال: چند مسلح ماڻهو تيز رفتار گهوڙن تي سوار ٿي ڪڇ ۽ جوڌپور ويا. اتي ڌنارن کي ٻڌي انهن جا مال ڪاهي آيا، اتي مسلمان به گهڻا رهن ٿا انهن جا مال به ڦري آيا. ڇا اهو مال غنيمت جي حڪم ۾ آهي؟ ۽ جيڪڏهن ڪو ان مال کي وڪڻي يا صدقو ڪري ڇڏي ته جائز آهي؟ ٻينوا توجروا.

جواب: حربي ڪافرن جو ڦريل مال غنيمت چئبو ان ۾ خمس آهي. هدايه ۾ آهي ته حاڪم جي اجازت کان سواءِ هڪ يا ٻه چٽا دارالحرب ۾ ڦرلٽ لاءِ داخل ٿين ته ان مال تي خمس نه آهي، ڇاڪاڻ ته خمس غنيمت ۾ هوندو آهي ۽ غنيمت جو مال اهو آهي جيڪو ڪافر دشمن سان وڙهي ۽ ڦرلٽ سان حاصل ٿئي. پر مسلمانن جي ڪا طاقتور جماعت دشمن ملڪ ۾ داخل ٿي ائين مال حاصل ڪري ۽ امام اجازت نه ڏي تڏهن به مال غنيمت شمار ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ڦرلٽ ذريعي حاصل ڪيو ويو آهي، ان ڪري غنيمت شمار ٿيندو. دارالحرب ۾ رهندڙ مسلمانن جو مال سواءِ زمين جي غنيمت نه چئبو، ڇاڪاڻ ته اهڙيون شيون هيءَ ۾ شمار ٿينديون آهن (فيءَ: اهو مال غنيمت جيڪوبغير ويڙهه جي حاصل ٿئي) بحر ۾ آهي ته مسلمان يا ذمي امان حاصل ڪري دارالحرب ۾ داخل ٿئي ۽ انهن کان مال ۽ اولاد خريد ڪري پوءِ اسلامي فوجون دشمن ملڪ تي غلبو حاصل ڪن ته سمورو مال سندن رهندو، سواءِ گهر گهٽ ۽ زمين جي، اهي سڀ شيون هيءَ ۾ شمار ٿينديون. عالمن جي اجماعي ۽ اتفاقي فيصلي موجب هر حالت ۾ ناحق مسلمان جو مال وٺڻ حرام آهي. جيڪو مال واپار وسيلي حاصل ڪيو اٿن ۽ واقعي سندن آهي، ان کي وڪڻڻ ۽ صدقو ڪرڻ هرگز جائز نه آهي (طريقه محمديه) جيڪو مال دارالحرب مان ملي، پر ان جي باري ۾ خبر نه آهي ته ڪنهن جو آهي، اهو هيو ڪرڻ، وڪڻڻ ۽ خريد ڪرڻ جائز آهي، صرف شڪي جو اعتبار نه آهي. ايضاح ۾ آهي ته مسلمانن جي بازارن ۾ چوري ٿيل، غصب ٿيل ۽ ٻين ناجائز طريقن سان حاصل ٿيل شيون ۽ مال موجود هئڻ جي باوجود انهن جو خريد ڪرڻ ۽ وڪڻڻ حلال آهي ڇاڪاڻ ته غالب ويساهه انهن جي حلال هئڻ جو آهي. طريقه محمديه ۾ بحواله امام قاضي خان آهي ته هن زماني ۾ شهباهت کان بچڻ ممڪن نه آهي. مسلمان تي لازم اهو امر آهي ته پاڻ کي انهن شين کان بچائي جيڪي، يقيني حد تائين حرام آهن والله اعلم.

سوال: ڪي ماڻهو چون ٿا ته دارالحرب جون عورتون نڪاح ڪرڻ کان سواءِ ئي حلال آهن، ڪي نيم ملان زمين ڪي به حربي چئي سندن عورتن کي به حلال ڄاڻائين ٿا ٻينوا. توجروا.

جواب: دارالحرب جون عورتون مسلمانن لاءِ دارالحرب ۾ بالڪل حلال نه آهن پر اسلامي فوجن جي غلبي حاصل ڪرڻ کان بعد اهي ٻانهيون ٿينديون. پوءِ جيڪڏهن مجوسي ۽ بت پرست هجن ته مسلمان ۽ (حيض ۽ حمل) کان پاڪ ٿيڻ کان اڳ حلال نه آهن جيئن قهستانيءَ ۾ آهي ته ٻانهي ڪافريائيءَ سان همبستري ڪرڻ جائز نه آهي ۽ مجوسي ۽ بت پرست عورتن ڏانهن منهن ڪشي به نه نهاري. استبراء (پاڪ ٿيڻ) بابت هدايه ۾ آهي ته نبي عليه الصلوة والسلام جن اوطاس جي قيدين بابت ارشاد فرمايو ته خبردار حامله عورتن سان ڪو به همبستري نه ڪري ۽ جيستائين (ٻانهيون) حيض کان فارغ نه ٿين تيستائين انهن سان همبستري نه ڪريو. ان مان ثابت ٿيو ته آقا تي ٻانهيءَ جي پاڪ ٿيڻ جو انتظار ڪرڻ لازم آهي ۽ ان ۾ دلالت آهي ته سبب هوندو ان مطابق حڪم لاڳو ٿيندو. وري واضح هجي ته ٻانهيءَ بابت استبراء غلبي حاصل ڪرڻ کان پوءِ شرط آهي، يعني اسلامي فوجن ڪافرن تي غلبو حاصل ڪن ۽ فوجين کي ٻانهيون حاصل ٿين ته اهي انهن جي پاڪ ٿيڻ جو انتظار ڪن، انهن جي اسلام کان پوءِ پاڪ ٿيڻ جو انتظار مقصود نه آهي (تنوير) هدايه ۾ آهي ته مجوسياڻي جو مالڪ ٿيڻ کان بعد اها ان حيض کان پاڪ ٿئي ۽ اسلام قبول ڪري ته مالڪ لاءِ ان سان همبستري ڪرڻ جائز آهي. جيڪڏهن ٻانهي اهل ڪتاب مان آهي ته پاڪ ٿيڻ کان پوءِ ان سان همبستري ڪرڻ جائز آهي، چاهي اسلام قبول ڪري يا نه ڪري جيئن البحر ۾ آهي. اهو حڪم آهي حربي عورتن لاءِ، ذمي عورتون مسلمانن لاءِ حلال نه آهن جيستائين اهي عهد تي قائم آهن. زمين سان عهد ختم ٿيڻ جون صورتون هي آهن: ۱- مسلمانن جو دارالحرب تي قبضو ٿئي ۲- ذمي ڪافرن سان وڃي ملڻ (درمختار) ۳- جزيو ڏيڻ کان انڪار ڪن (الفتح) ۴- مشرڪن طرفان قيد هجڻ. هن زماني ۾ زمين تي اسلامي احڪامن جو لاڳو نه ٿيڻ جو سبب حاڪمن جي سستي آهي، ڇاڪاڻ ته حڪمرانن انهن کي مسلمانن مٿان مسلط ڪري ڇڏيو آهي ۽ سرڪاري محڪمن ۾ کين عملدار بنايو اٿن. ان جي باوجود انهن سان اسلام طرفان ڏنل عهد جي پيڇوڪڙي نٿي ڪري سگهجي (جو ذمي سمجهي انهن جي ننگ ۾ هٿ وجهجن جيئن سوال ۾ ڪن ماڻهن جو خيال ڄاڻايو ويو آهي ته انهن سان شادي کان سواءِ همبستري ڪري سگهجي ٿي جيڪا بلڪل غلط ڳالهه آهي) ڪن ماڻهن کي درمختار جي عبارت مان وهم پيدا ٿيو آهي ته حربي عورتن کي ڏسڻ جائز آهي. درمختار آهي ته: رجل وطنهن (هڪ شخص انهن سان همبستري ڪئي) ڪتاب الغضب ۾ آهي ته حضرت عمر رضي الله عنه ٻار ڪڍي روئيندڙ عورت تي حملو ڪيو ۽ ان کي ڍرو هنيائين، تانجو ان جي چادر مٿي تان ڪري پئي. عرض ڪيو ويو ته اي امير المؤمنين هيءَ محرم عورت آهي (توهان ان تي هٿ ڪيئن ڪنئو آهي؟) جواب ڏنائين ته ان جي ڪابه عزت نه آهي. ابوبڪر بلخي فرمائي ٿو ته اهو واقعو نهر جي ڪناري تي پيش آيو. اتي عورتون منهن ۽ هٿ اڳهاڙيون ڏنائين تڏهن چيائين ته انهن جي ڪا حرمت نه آهي ڇڻ سندن ايمان ۾ شڪ ڪندي کين حربي تصور ڪيائين. توهان کي خبر آهي ته اهو وهم اجايو ۽ باطل آهي. چوي ٿو ته اتان ثابت ٿيو ته شريعت جو حرام ٺهرايل ڪم ڪندڙ جي حرمت ختم ٿي

ويندي آهي. جڏهن حضرت عمر رضي الله عنه عورت کي روج راڙوڪندي ڏٺو جيڪو شريعت ۾ حرام آهي ته سندن مٿي تان چادر ڪڍڻ وقت فرمايائين ته ”انهن جي ڪا حرمت نه آهي.“ ان مان فقيه بلخيءَ اهو دليل وٺي ٿو ته ڌارين جي اڳيان عورتن جو مٿو کولي ويهڻ جائز آهي. وري شڪ ظاهر ڪندي چوي ٿو ته حضرت فاروق اعظم رضي الله عنه کي شايد انهن جي ايمان ۾ شڪ هو، تڏهن ته انهن عورتن حرام ڪم ڪيو ۽ اصل مڃيل آهي ته حرام کي حلال ڄاڻڻ ڪفر آهي. پر فقيه بلخيءَ (هڪ بي غلطي اها ڪئي آهي جو) بجاءِ ابوبڪر اعمش جي حضرت عمر رضي الله عنه مراد ورتي اٿس. اهو قصو نصاب الاحتساب ۾ جنهن طرح بيان ٿيل آهي ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ٻه قصا جدا جدا آهن: ۱- حضرت عمر رضي الله عنه مديني جي پسگردائي ۾ هڪ عورت جي گهر داخل ٿيو، جنهن تي حملوڪندي ان کي دروهنيائين، تڏهن ان جي چادر مٿي تان ڪري پئي. چيو ويو ته امير المؤمنين اها ته عزت واري عورت ذات آهي. فرمايائين ته ان جي ڪا عزت نه آهي، يعني جيئن ته غير شرعي ڪم ۾ مشغول هئي، ان ڪري ان جي حرمت ختم ٿي وئي ۽ اها پانهين وانگر ٿي وئي. ان جو دليل هي به آهي ته ابوبڪر اعمش ڏٺو ته ڪي عورتون نهر جي ڪناري منهن ۽ هٿ کوليو بيبيون آهن، وٽن اچي بيٺو. تڏهن کيس چيو ويو ته توهان (انهن بيهيءَ عورتن وٽ) ڪيئن بيٺا آهيو ۽ انهن کان پردو نٿا ڪريو. ان چيو ته انهن جي ڪا عزت نه آهي، پاڻ پنهنجي عزت ختم ڪئي اٿن (شرح الادب) ثابت ٿيو ته آزاد عورتون جڏهن غير شرعي ڪم ڪن ۽ ڌارين آڏو مٿو اڳهاڙو ڪن ته اهي به پانهين وانگر ٿين ٿيون. پانهين جا مٿا ۽ هٿ اوڳهڙ ۾ شامل نه آهن ان ڪري حضرت عمر رضي الله عنه ان جي چادر لهڻ جي پرواهه نه ڪئي ۽ فقيه بلخي به ان ڪري دليل ورتو ته غير شرعي ڪم ڪرڻ سبب حرمت کان محروم ٿي ويون آهن. واللہ اعلم

مرتد ۽ جادوگر جا احڪام

سوال: جادوگر جي توبه قبول آهي يا نه؟ فتويٰ ڪهڙي قول تي آهي؟ بينوا وتوجروا.

جواب: جادوگر گرفتار ٿئي ته پوءِ ان جي توبه قبول نه آهي جيئن تنوير الابصار ۾ آهي ته جيڪو به مسلمان مرتد ٿئي ان جي توبه قبول آهي مگر جيڪو ڪافر نبي صلي الله عليه وسلم جن کي گاريون ڏئي يا حضرت ابو بڪر ۽ حضرت عمر رضي الله عنهما يا ٻنهي مان هڪ کي گاريون ڏئي يا جادوگر چاهي عورت هجي يا ملحد دهر يو جيڪو توبه کان اڳ پڪڙجي (اشباه) درمختار ۾ آهي ته جادوگر يا مشهور الحاد جي دعوت ڏيندڙ زنديق ليڊر پڪڙڻ کان پوءِ توبه ڪري ته ان جي توبه قبول نه ٿيندي ۽ قتل ڪيو ويندو ۽ جيڪڏهن پڪڙڻ کان اڳ توبه ڪري ته ان جي توبه قبول ڪئي ويندي، ان تي فتويٰ آهي. فقيه ابوالليث به ائين فرمائي ٿو، ان تي فتويٰ آهي (بحرالرائق) جيڪڏهن جادوگر چوي ته آئون توبه ڪريان ٿو ۽ جادو ڇڏيان ٿو ته ان جي توبه قبول نه ڪئي ويندي يا جيڪڏهن شاهد شاهدي ڏين ته اهو جادوگر آهي تڏهن به کيس قتل ڪيو ويندو، پر جيڪڏهن خبر پوي ته ڪافي وقت اڳ ان جادو ڇڏي ڏنو آهي ته ان جي توبه قبول ڪئي ويندي ۽ ان کي قتل نه ڪيو ويندو (ظهيري) جادوگر ظاهر ظهور ڪافر آهي (حموي) پر ان جي ڪافر هجڻ جي سبب ۾ اختلاف آهي. ڪي چون ٿا ڇاڪاڻ

تہ سندس عقيدو آهي ته جادو اثر ڪري ٿو، جيئن محيط ۾ ان طرف اشارو ڪندي ڄاڻائي ٿو ته جادوگر جيڪڏهن عقيدو رکي ته جادوءَ سان شيء پيدا ٿئي ٿي ته مرتد ٿي ويندو ۽ قتل ڪيو ويندو ۽ اهوئي ڪن حنفي عالمن جو قول آهي (المقاليڊ) صحيح هي آهي ته ان تي عمل ڪرڻ سبب ڪافر ٿي وڃي ٿو جيئن مقاليڊ الاسلام ۾ آهي. امام ابوحنيفه، امام مالڪ امام احمد جادوگري ڪرڻ جي ڪري ان کي ڪافر چون ٿا. امام شافعي چوي ٿو ته جادو ڪرڻ ۽ سکڻ ڪفر نه پر ڪبيرو گناه آهي (تفسير المعيني) ٻين سمورن امامن وٽ ان تي عمل ڪرڻ ڪفر آهي. درمختار ۾ آهي ته جادو سکڻ ۽ ڪرڻ سان ڪافر ٿي ويندو، ڇاڪاڻ ته ان کي حرام ڄاڻي يا نه ڄاڻي ان کي قتل ڪيو ويندو. گرفتار ٿيڻ کان پوءِ ان جي توبه قبول نه ٿيڻ جو سبب هي آهي ته سندس حڪم ڏاڙيل ۽ باغيءَ جو آهي، جيئن درمختار ۾ ان طرف هن طرح اشارو آهي ته جادوءَ جو عقيدو رکندڙ ڪافر آهي، ان جي ۽ زمين ۾ فساد پيدا ڪندڙ (ڏاڙيل) جي توبه قبول نه آهي (ذيليقي-ذخيره) جادوگر جي توبه دنيا ۽ آخرت ۾ قبول نه آهي (اشباه) يعني ثابت ٿيو ته ان جو موت ڪفرتي ٿيندو آهي، جنهن ڪري دائمي عذاب جو حقدار آهي، نعوذ بالله منها. صحيح بخاري، ابوداؤد ۽ مسند احمد ۾ آهي ته عمر رضي الله عنه پنهنجن حاڪمن کي حڪم ڏنو ته جادوگر مرد ۽ عورت کي قتل ڪريو. يعني جادوگر ۾ به ڳالهيون آهن: ۱- جادوءَ تي عمل ڪرڻ سبب ڪافر آهي ۲- زمين ۾ فساد ڦهلائي ٿو، ان ڪري ان جو حڪم مرتد جهڙو آهي ۽ پڪڙجڻ کان پوءِ ان جي توبه قبول نه آهي، واللہ اعلم.

خصوصي تحرير: بحرالرائق ۾ آهي ته عالم يا فقيه کي بغير سبب جي ناحق گاريون ڏي ته ان جي ڪافر ٿيڻ جو خوف آهي. ”بغير سبب“ جو شرط هن ڪري آهي ته جيڪڏهن سبب موجود هجي ته پوءِ ڪفر جو خوف نه آهي مثلاً جڳهڙي دوران، تڪليف ڏيڻ يا ڪنهن ٻئي سبب جي ڪري کيس گار ڏنائين (ته ڪفر نه ٿيندو) بس! سمجهي ڇڏ ۽ فقهي جرئيات ۽ اونھائين کان غافل نه ٿي ۽ واللہ اعلم. حموي ۽ بزاز به آهي ته علم جي توهين ڪرڻ ڪفر آهي ڇاڪاڻ ته علیم الله جي صفت آهي. ڪي چون ٿا ته اتان معلوم ٿيو ته ماڻهو عالمن جي توهين هن ڪري نه ڪندا آهن ته اهي عالم آهن پر هن ڪري ڪندا آهن ته ناجائز ڪم ڪيو اٿن يا عام آدميءَ جي حيثيت ۾ سندن توهين ڪندا آهن، ان ڪري ڪفر نه ٿيندو (مخدوم سليم الله عفي عنه)

عالم سان بنا سبب جي ناحق بغض رکي ته سندس ڪافر ٿيڻ جو ڊپ آهي. مثلاً ڪنهن فقيه کي چوي ته مڇون ڪٽڻ ۽ پٽڪو پائڻ سٺي عادت نه آهي ته اهو ڪفر آهي ڇاڪاڻ ته اها دراصل شريعت جي توهين آهي (خزانة المفتين بياض هاشمي)

سوال: ڌمي اسلام قبول ڪري وري مرتد ٿي ويو. ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟ ۽ جيڪڏهن اسلام قبول ڪري وري مرتد ٿئي ۽ اهو عمل چار ڀيرا ڪري ته ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟ ڪافرن جون نشانبيون (شعار) اختيار ڪري مثلاً زنا ر ٻڌي، ڌوتي پاتي، تلڪ هڻي ۽ ڪفر جي واٽ وٺي ته ڪافر ۽ مرتد آهي يانهو ٻينو توجروا.

جواب: مرتد جو حڪم آهي ته توبه نه ڪري ته هڪدم ٿڌي تي کيس قتل ڪجي (سراجيه) جيڪو بار بار مرتد ٿئي ان کي مارڪٽ ڪرڻ واجب آهي. ٻئي پيري سان مارڻ جيس، ٽئين پيري قيد ڪجيس، چوٿين پيري بنا توبه جي قتل ڪجيس. درمختار جي هڪ روايت

مطابق ٿيڻ پيري کيس قيد ڪري توبه ڪرڻ جو موقعو ڏجي. آءُ چوان ٿو ته بحواله عجلي خانير ۾ آهي ته آخري پيري کيس بنا توبه جي قتل ڪري ڇڏجي (الزواج) مراد توبه کان پوءِ مار ڏيڻ ۽ قيد ڪرڻ آهي (بحر) اهي سزائون تڏهن ڏييون جڏهن ٻيو پيرو مرتد ٿئي. مسلمان ٿيڻ کان بعد ڪافرن جون نشانبنون يا شعائر مثلاً زنار (يا ٿاڻي) ٻڌي، سندن لباس پائي ته ڪافر ۽ مرتد آهي ۽ ان تي ڪافر ۽ مرتد جا حڪم لاڳو ٿيندا (شرح العقائد) فرض ڪجي ته هڪ شخص نبي صلي الله عليه وسلم جي پوري شريعت کي مڃي ۽ ان تي عمل به ڪري ٿو، پر خوشيءَ سان زنار ٻڌي ٿو، يقين ڪري سجدو ڪري ٿو ته کيس ڪافر قرار ڏينداسون، ڇاڪاڻ ته نبي صلي الله عليه وسلم جن کين ڪوڙو ۽ ڪافو فرمايو آهي. ڪافرن جون خاصيتون اختيار ڪرڻ ڪفر جي نشاني آهي. زنار پائي يا بت کي سجدو ڪري يا مجوسين جو ٽوپلو پائي ته ڪافر ٿيندو (فصل المرتد، خزانه المفتين) (مسلمان) ڪافر ٿئي ته قتل ڪيو ويندو (بحر الرائق) مرتد ٿيندو، مسلمانن ۾ فساد ڦهلائيندو ۽ انهن جو مددگار (پٿاريدار) قتل ڪيو ويندو. انهن کي جيڪو قتل ڪري ان کي ثواب ٿيندو. ناصحي جي فتويٰ آهي ته هر ايذاء ڏيندڙ قتل ڪيو ويندو (درمختار) هن سوال جو اهو جواب مون کي سمجهه ۾ آيو آهي واللہ تعاليٰ بالصواب

سوال: ڳوٺ جي عملدار طرفان هڪ ڌمي ڪافر ڪمدار مقرر ڪيو ويو، جيڪو دشمنيءَ سبب مسلمانن کي زبردستيءَ گرفتار ڪري جيل ۾ بند ڪري ٿو، چاهي ڪو عشا پڙهڻ لاءِ مسجد ڇو نه وڃي. شاگردن کي ۽ حافظن کي مقرر وقت تي نماز پڙهڻ کان روڪي، گرفتار ڪري ٿو سڄي رات بند ڪري ٿو. صبح جو مسلمانن قاضيءَ وٽ ميٽ ڪيو ته هيءُ مسلمانن جو شهر آهي، هتي ڌمي ۽ سندن نوڪر ڇاڪر نماز پڙهڻ کان روڪين ٿا، انهن کي سزا ڏني وڃي. تڏهن ان ڌمي هٿن جي اشارن سان ڌمڪيون ڏييون ۽ مقدمي کي اهڙو بنائي ڇڏيائين جو ٻيو پيرو مسلمانن کي ان جي خلاف دانهن ڪرڻ جي جرات نه ٿئي. وري ڳجهيءَ طرح پاڻ حاڪم جي پاران فرمان لکي عملدارن ڏانهن موڪلي ٿو، جيڪي طالبن ۽ حافظن کي سندن گهرن مان زبردستي ڪڍي پيدل وٺي وڃن ٿا، انهن جي بي عزتي ڪن ٿا، انهن جا پٽ ڪالا هين ٿا، کين جوتا ۽ چهڪ هٿن ٿا، ڏينهن جو بازارن ۾ گهمائي کين خوار ڪن ٿا، انهن کي ڳجهي مار ڪين ٿا ۽ به به روپيا وٺي پوءِ ڇڏي ڏين ٿا. اهڙيءَ صورت ۾ ڪيئن حڪم آهي؟

جواب: اها مسلمانن تي وڏي زيادتي ۽ مٿن غالب ٿيڻ جي ڪوشش آهي. علماء شريعت جا حامل ۽ عزت ۽ احترام جا لائق آهن. انهن کي ايڏائڻ ۽ سندن توهين ڪرڻ ڄڻ سمورن مسلمانن جي توهين آهي ڇاڪاڻ ته عام مسلمان عالمن جا پوئلڳ آهن، ان ڪري مٿيون ڌمي قتل جو حقدار آهي ۽ ان کي ”حربي“ قرار ڏنو ويندو. فقهي روايتن مطابق ڌمي جيڪڏهن مسلمانن تي ڇڙهت ڪن ته امام لاءِ انهن جو قتل ڪرڻ جائز آهي (بحر - فتح القدیر - شرنبلاليه) اهڙن جي ئي باري ۾ قرآن مجيد ۾ آهي ته فاقتلوا المشركين (پوءِ مشرڪن کي قتل ڪريو) امير المؤمنين حضرت عمر رضي الله عنه جن عهد ورتو هو ته ”ڌمي مسلمانن جا پانها پانهيون خريد نه ڪن“ ۽ ”ڄاڻي وائي مسلمان جو قتل نه ڪن.“ سڀني مذهب جي فقيهن حضرت عمر رضي الله عنه جي انهيءَ فيصلن تان دليل ورتو آهي. مٿئين طرز عمل سان ڌمين پنهنجو اهو عهد توڙي ڇڏيو آهي. ڪجهه ٻين ڪتابن جا حوالا ڏجن ٿا: جيڪڏهن ڌمي عملدار مقرر ٿين، پوءِ مسلمانن تي ظلم ڪن، انهن کي ڄاڻي وائي قتل ڪن، انهن تي

چڙهت ڪن، انهن کان ناجائز ٽيڪس اڳاڙين ته انهن جي ضمانت ختم ٿي ويندي ۽ انهن کي قتل ڪيو ويندو (حاشيہ بيضاوي شهاب حنفي) عالمن جي توهين ڪفر آهي، اهڙي ظالم شخص جي زال ان کان جدا ٿي ويندي. اهو مختار مذهب آهي (قہستاني - برازہ - زواج - فتاويٰ بديعي - فتاويٰ قاري الہدایہ - تنوير) تابعي عڪرم فرمائي ٿو ته خبردار! ڪو عالمن کي نه ايذا ٿي، جنهن عالم کي ايذايو، ان جي نبي صلي الله عليه وسلم کي ايذايو. اهڙي شخص کي سخت سزا ڏجي ڇاڪاڻ ته سندن گناهه به وڏو آهي (شعراني تنبيه المفتين) وڏي گناهه تي وڏي سزا ۽ ننڍي تي گهٽ سزا هوندي آهي (خانيه) نماز کان روڪيندڙ (ذمي آفيسر/ڪمدار) ابوجهل وانگر لعنتي آهي جنهن جي باري ۾ الله تعاليٰ فرمايو آهي ته اراءيت الذي ينهني عبدا اذا صلي (سوره علق) هتي روڪيندڙ ابوجهل لعنتي آهي، جيڪو نبي صلي الله عليه وسلم کي نماز کان روڪيندو هو (جلالين) حديث ۾ آهي ته: من تشبه بقوم فهو منهم (جيڪو جنهن قوم سان مشابھت رکندو اهو انهن منجهان آهي) يعني دنيا ۾ جيڪو جنهن سان مناسبت رکندو، آخرت ۾ انهن مان اٿاريو ويندو. عالمن ۽ طالبن کان خوفزدہ ڪري مال وٺندڙ ذميءَ کان مال پرايو ويندو. شريعت جو عام حڪم آهي ته جيڪو به ناجائز ڪوشش سان ڪنهن جو مال غصب ڪري ٿو اهو ان کان پرايو ويندو (الدر المنتقي) والده اعلم بالصواب.

سوال: هڪ شخص ڪيترا ڀيرا ماڻهن جي سامهون اقرار ڪيو ته آئون رافضي ڪٿو هيس، هاڻي توبه ڪئي اٿم ان صورت ۾ ان جو حڪم ڪهڙو آهي؟ ٻيٺا. توجروا.

جواب: سندس اقرار سان ثابت ٿيو ته حضرت ابو بڪر ۽ حضرت عمر رضي الله عنهما کي گاريون ڏيندڙ آهي ۽ اهڙي شخص جي توبه قبول نه آهي ان کي قتل ڪيو ويندو جيئن تنوير ۾ آهي ته جيڪو به مسلمان مرتد ٿئي ان جي توبه قبول آهي پر جيڪو ڪافر نبي صلي الله عليه وسلم، شيخين يا ٻنهي مان هڪ کي گاريون ڏئي ته ان جي توبه قبول نه ڪئي ويندي. الاشباه ۾ به ائين آهي. اهڙي شخص کي بنا دير قتل ڪرڻ لازم آهي (بحر-حسب المفتين)

سوال: جن رافضين پنهنجن ڪتابن ۾ علامه ابن جوزيءَ جي توهين ڪئي آهي انهن جو ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: بيشڪ شيخ ابن جوزي برڪ عالم، محدث، فقيه هو ۽ عالمن جي توهين ڪرڻ ڪفر آهي (برازہ - قہستاني) بلڪ عالمن تي لعن طعن ڪندڙ جي باري ۾ معلوم ٿئي ٿو ته اهو ولد الزنا (حرامي) آهي، جيئن ان طرف درمنتقي ۾ اشارو آهي ته جيڪو عالمن تي تنقيد ڪري ٿو، اهو پنهنجي ماءُ کي ملامت ڪري.

سوال: ڪنهن بي ادب، بي دين شخص سيد سان گفتگو دوران مسخري ڪندي ان کي برو چيو. تڏهن سيد ان کي چيو ته توهان اهل بيت جابي ادب آهيو، اوهان جي نطفي ۾ ڏڦير آهي. ان بي ادب ساڳيا لفظ سيد کي چيا. ان جي باري ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟ ٻيٺا. وتوجروا.

جواب: سادات کي گاريون ڏيڻ تعزير جوڳو فعل آهي. ان کي مارڪٽ ڪجي، ڳچ وقت جيل ۾ بند ڪجي ۽ خوار ڪرڻ لاءِ ڀڙهو گهٽائي، تانجو توبه ڪري (الصواعق المحرقة) بهر حال ڏوهيءَ جي سزا

پر شدت يا هلڪائي امام جي مرضيءَ تي آهي (شرح الوقايه) گار ڏيندڙ تي لازم آهي ته پنهنجي مخالف ڌر جي باري ۾ ثابت ڪري ته آل رسول صلي الله عليه وسلم نه آهي نه ته قتل ڪيو ويندو. الصواعق ۾ آهي ته نبي صلي الله عليه وسلم جي اولاد کي گار ڏي ۽ ڪين ان مان جدا نه ڪري ته قتل ڪيو ويندو.

سوال: مڪي جي والي شريف جيڪو سيد گهراڻي سان تعلق رکي ٿو، ان کي چوي ته تنهنجي والدين، توتي ۽ جن توکي حڪومت تي ويهاريو ان تي لعنت هجي.

جواب: جيستائين قريشو نه هجي، اها لعنت مجموعي سادات خاندان تي عام آهي، جنهن ۾ معاذ الله! رسول الله صلي الله عليه وسلم جن به شامل ٿين ٿا، ابوهاشم ۽ امام الحرمين ان جي ابتڙ چوي ٿو جيئن جمع الجوامع ۾ آهي ان ڪري چوندڙ ڪافر آهي، ان جي توبه قبول نه آهي جيئن بزازيه ۾ آهي (فتاويٰ مصنف درمختار) ان عبارت جا شارح چون ٿا ته ابوهاشم ۽ امام الحرمين جي قول جو لحاظ ڪجي ته (اها لعنت چوندڙ جي نيت ۽ ارادي مطابق صرف مٿئين شخص تائين محدود آهي) ته پوءِ مٿيون شخص ڪافر نه ٿيندو. اهو ئي قول اسان جي مذهب موافق آهي.

سوال: ڇا رسول الله صلي الله عليه وسلم جن کي گاريون ڏيندڙ جي توبه الله پاڪ وٽ قبول پوندي؟ ٻينوا توجروا.

جواب: الله پاڪ وٽ قبول پوندي (بحر) ان جي توبه قبول نه پوندي (اشباه) ان تي حموي اعتراض ڪندي چوي ٿو ته شرح ڪنز ۾ ان جي برخلاف آهي (فتويٰ ڏيندڙ اڻ ڄاتل)

مخدوم مدظله ان تي تنقيد ڪندي لکي ٿوي ته بيشڪ نه آهي ته بحر جي عبارت اها ئي آهي ۽ انهيءَ اهو قول فتح القدير تان ورتو آهي ته ابن همام مطابق ان جي توبه الله پاڪ وٽ قبول آهي. پر توهان کي خبر آهي ته مسئلو اختلافي آهي. بحر المحيط ۾ بحواله حسب المفتين آهي ته اهڙي شخص جي توبه نه الله پاڪ وٽ مقبول آهي، نه ماڻهن وٽ ۽ اهو هميشه ڪافر رهندو (علامه علم الهدي) شايد اشباه واري ان روايت جي روشنيءَ ۾ لکيو آهي. معتبر ڪتابن جي پسند ڪيل قول مطابق عام مسلمانن مان جيڪو ڄاڻي وائي نبي صلي الله عليه وسلم جي بي ادبي ڪري ان جو قتل ڪرڻ واجب آهي ۽ ان جي توبه قبول نه ٿيندي يعني قتل جي سزا کان بچي نه سگهندو، ڇاهي ڪلمه شهادت پڙهي، گناهه کان رجوع ڪري، توبه ڪئي پر حد کان پوءِ مسلمان ٿي مرندي، ان کي غسل ڏيو، ڪفن ڏيو ۽ ان جي جنازي جي نماز پڙهي (علامه چلبي شرح وقايه - سيف المسلول) يعني ان جي توبه الله پاڪ پٽ مقبول آهي. علامه چلبي شرح وقايه جي حاشيه ۾ لکي ٿو ته ڪن عالمن مطابق ان جي توبه الله پاڪ مقبول آهي پر قتل ڪيو ويندو ڇاڪاڻ ته نبي صلي الله عليه وسلم جو ارشاد آهي ته ان کي قتل ڪريو، معلوم ٿيو ته اهو بعض عالمن جو قول آهي پر اهوئي مختار قول آهي، جيئن مٿي بيان ٿيو (مخدوم مدظله)

سوال: سرڪار نامدار صلي الله عليه وسلم کي نعوذ بالله سمجهدار پارگار يون ڏي ته ڪهڙو حڪم آهي؟ ٻينوا توجروا.

جواب: قتل ڪيو ويندو ۽ بالغ وانگر سندس توبه قبول نه ٿيندي ڇاڪاڻ ته ٻار به مرتد ٿي سگهي ٿو (ڪثر الدقائق) هر مسلمان جي توبه قابل قبول آهي، سواءِ ان ڪافر جي جيڪو نبي صلي الله عليه وسلم کي گار ڏي (تنوير) تنهن ڪري ان جي توبه قبول نه ٿيندي ۽ قتل ڪيو ويندو جيئن مٿي بيان ٿيو. اهوئي ذمي چوڪري جو به حڪم آهي ڇاڪاڻ ته گار ڏيڻ پر بني هڪجهڙا آهن محققن جي اها راءِ آهي. اصول مڃيل آهي ته نبي صلي الله عليه وسلم کي گاريون ڏيندڙ هر ڪافر اسان جي عالمن جي فيصلي مطابق قتل ڪيو ويندو، مسلمان هجي يا غيرمسلم، عالم فاضل هجي يا عام ۽ جاهل (ڪشف الرمز- بحر المحيط) اهو سڀني متاخرين ۽ اڪثر متقدمين جو فيصلو آهي. بحرالمحيط ۾ آهي ته گار ڄاڻي وائي ڏي يا غفلت ۽ ويسر ۾ ڏي، پوڳ ۾ ڏي يا سج ۾ ڏي ان سان ڪفر ۽ قتل ڪرڻ واجب ٿئي ٿو ۽ ٻار بابت به حڪم ساڳيو آهي واللہ اعلم

سوال: ڪو مسلمان نبي صلي الله عليه وسلم کي گار ڏي ته ان جي توبه قبول ٿيندي يانه؟ ٻينوا ٿوچروا.

جواب: اهو ڪافر آهي، ان جي توبه قبول نه ٿيندي (متن تنوير الابصار- فتح القدیر- الدر شرح الغرر) اهوئي حضرت ابو بڪر رضي الله عنه، امام ابوحنيفه، سفيان ثوري ۽ ڪوفي وارن جو مذهب آهي. ٻين مرتدن جي توبه دنيا ۽ آخرت ۾ مقبول آهي مگر گاريل جي توبه مقبول نه آهي (فتح القدیر) امت جو اجماع ۽ امامن جو اتفاق آهي ته نبي صلي الله عليه وسلم کي گار ڏيندڙ قتل ڪيو ويندو، چاهي (نام نهاد) مسلمان هجي يا ڪافر ۽ ان جي توبه قبول نه ٿيندي (هداية السعداء بحواله دستور الحقائق) حضرت ابو بڪر، حضرت عمر رضي الله عنهما کي گار ڏي يا لعن طعن ڪري ته ڪافر ٿي ويو ۽ ان جي توبه قبول نه ڪئي ويندي، ان تي فتويٰ آهي (درمختار بحواله بحر، جوهره، شهيد، دبوسي، ابو الليث) اهو قول قوي آهي (اشباه) نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي ناموس ۽ حرمت جي ڪري ان قول تي فتويٰ ڏيڻ لازم آهي. ان ڏس ۾ مٿئين قول تي النهرجي حوالي سان جيڪا تنقيد ڪئي وڃي ٿي، ان جو ڪو وجود ئي نه آهي. انهيءَ ڪتاب جي ڪن نسخن جي حاشيي ۾ ان جي خلاف لکت ضرور ملي ٿي پر ظاهر آهي ته اعتبار ڪتاب جي متن جو آهي نه حاشيه جو (جوهره) ٿي سگهي ٿو ته مصنف ٿي حاشيه ۾ اهو قول لکيو هجي، جيئن اڪثر مصنف ڪندا آهن ته جاءِ نه هئڻ سبب ڪا ڳالهه رهجي ويندي آهي ته هيئن حاشيي ۾ لکي ڇڏيندا آهن ان صورت ۾ اهو قول قابل قبول ٿي سگهي ٿو. چئي سگهجي ٿو ته منح الغفار ۾ بحواله تنف آهي ته اهڙي شخص جو حڪم مرتد وانگر آهي (مفتي ابن العال) يعني جيئن مرتد جي توبه قبول ٿيندي آهي، تيئن ان (گستاخ رسول مقبول صلي الله عليه وسلم جي) جي توبه به قبول ٿيندي. اڄ ڇوان ٿو ته جڏهن شرح ۽ متن ۾ تعارض هجي ته متن جي ڳالهه کي ترجيح ڏني ويندي (درمختار ڪتاب القضا) مصنف درمختار ڄاڻائي ٿو ته مون حنفي مفتي ابن العال کان ٻڌو ته ڪمال وغيره عالمن بزازي جي ۽ بزازيءَ السيف المسلول (جي حنبلي مصنف ابن تيميه) جي تابعداري ڪئي، پر حنفي عالمن مان ڪنهن اهو قول اختيار نه ڪيو آهي. اٿون ڇوان ٿو ته بزازي ۽ ڪمال فقه جا وڏا امام آهن، انهن طرفان مفتي ابن عال جو قول نقل ڪري، اعتراض ۽ تنقيد نه ڪرڻ خود ٻڌائي ٿو ته حنفي مذهب جا ڪي عالم به

گاريل کي توبه ڪرڻ جو موقعو ڏيڻ ٿا. فتح القدير جي مصنف شيخ ڪمال الدين به ابن عال جو قول نقل ڪري ان تي تنقيد نه ڪئي آهي. وري بزازي به صرف ابن عال جو قول نقل نه ڪيو آهي ان جي تائيد نه ڪئي اٿس، جيئن درالغرمين سمجھ ۾ اچي ٿو. بهرحال السيف المسلول جي مصنف ان ڏس ۾ تفصيلي بحث ڪيو آهي. جيڪڏهن تسليم ڪجي ته بزازي ان قول جي تائيد ڪئي آهي ته (معاف ڪجوا) ان ڏس ۾ علامه بزازي اڪيلو نه آهي، بلڪ اهائي ڳالهه ذخيره ۽ اجناس ۾ به آهي (مقاليد الاسلام) حنفي فقه ۾ مٿين مصنفن جو وڏو مقام آهي. پڻ ڪتاب نالي الشفاء جي آخر ۾ آهي ته ان جو حڪم مرتد جو آهي (درمختار) جنهن جو مطلب ته ان جي توبه قبول ڪئي ويندي. پر قهستاني ان معنيٰ ۽ مراد جي خلاف آهي، جيڪو چاٿائي ٿو ته لفظ ”ڪ“ (وانگر) جو مطلب اهو نه آهي ته اهو شخص هرحال ۾ مرتد وانگر آهي، بلڪ مطلب صرف ايترو آهي ته مرتد وانگر ان کي قتل ڪيو ويندو. انهيءَ ڪري امام ابوحنيفه جي هن قول جو مطلب ته ”ڪايمان جبرئيل“ (اهايمان ۾ جبريل عليه السلام وانگر آهي) هي نه آهي ته اهو شخص ذات ۾ حضرت جبرئيل جهڙو آهي. شارحين حضرات تي تعجب آهي، جيڪي علامه بزازي تي اعتراض ڪن ٿا ته انهيءَ علامه ابن تيميه مصنف السيف المسلول جي تقليد ڪئي آهي، جيڪو حنفي نه آهي، حالانڪ پاڻ درمختار جي مصنف ”الشفاء“ جو حوالو ڏنو اٿس، جيڪو مالڪي آهي. چئي سگهجي ٿو ته درمختار جي عبارت مان ظاهر ٿئي ٿو ته ان جي توبه ۽ ان جو اسلام قبول ڪيو ۽ قتل نه ڪيو ويندو. ان جو جواب آهي ته اهو ”معروضات ابي سعود“ جو هڪ حصو آهي، جيڪو لکي ٿو ته زنديق ۽ بي دين (گستاخ رسول مقبول صلي الله عليه وسلم) جو مهڪارو ڪري ان کي قتل ڪيو ويندو. قتل کان بعد ان جي توبه مقبول آهي (يعني الله تعاليٰ ان کي آخرت ۾ معاف فرمائيندو) سڀني عالمن جوان تي اتفاق آهي. ڇا گرفتار ٿيڻ کان اڳ زنديق جي توبه مقبول آهي؟ امام ابوحنيفه ان جو جواب ”ها“ ۾ ڏئي ٿو ۽ ٻيا چون ٿا ته ان کي قتل جي حد کان معافي نه ملندي. سن ۱۱۱۲ھ ۾ ملڪ جي قاضين ڏانهن هڪ شاهي فرمان جاري ٿيو ته جيڪڏهن مرتد (يعني نبي صلي الله عليه وسلم جي گاريل) جي اصلاح ممڪن هجي ۽ توبه ڪندي اسلام تي عمل ڪري ته ان کي قتل نه ڪجي، رڳو ان کي تغريڙ ڏجي ۽ امام ابوحنيفه رح جي قول مطابق قيد ڪجي. يعني هتي اهڙي ”گاريل ۽ گستاخ“ کي ”بيدين“ چيو ويو آهي ۽ ان جي گرفتار ٿيڻ کان اڳ توبه قبول نه ڪرڻ جو حڪم آهي، پر توهان کي خبر آهي ته گاريل ۽ زنديق ۾ فرق آهي جيئن الدر ۽ الفر جي حوالي سان مٿي بيان ٿيو ته گستاخ رسول صلي الله عليه وسلم جي توبه بالڪل قبول نه آهي، چاهي گرفتاريءَ کان اڳ توبه ڪري يا پوءِ ڪري پاڻ توبه ڪري پيش ٿئي يا شاهد شاهدي ڏين ته توبه ڪئي اٿس. مگر گستاخ رسول صلي الله عليه وسلم زنديق وانگر ڪيئن ٿي سگهي ٿو حالانڪ زنديق ۽ ملحد معنيٰ الله جو منڪر ۽ گاريل معنيٰ گستاخ رسول مقبول، جنهن جي حد هڪ طرح سان ٻانهن جي حد وانگر آهي، جيئن مٿي حڪم بيان ٿيو، جڏهن ته زنديقيءَ جو تعلق حقوق العباد سان نه حقوق الله آهي. معروضات ابوسعود مطابق مٿي بيان ڪيل شاهي حڪم نامي تحت اصلاح جو امڪان هجي ته زنديق کي توبه تائب ٿيڻ جو موقعو ڏنو ويندو. ظاهر آهي ته شاهي فرمان ان وقت قابل قبول ۽ نافذ العمل ٿيندو جڏهن ڪنهن مجتهد جي راءِ يا قول هيٺ جاري ٿئي (درمختار) ۽ توهان کي خبر آهي ته گاريل گستاخ رسول صلي الله عليه وسلم جي توبه قبول ڪرڻ يا

معافيءَ جو مسئلو اختلافي آهي، وري جڏهن ته گستاخ رسول (صلي الله عليه وسلم) زنديق وانگر به نه آهي (شرح وقايه حاشيه چليبي) بلڪ ڪو بدبخت ڪنهن به پيغمبر سڳوري کي گار ڏي ته جيڪڏهن (گاريل) مسلمان هجي ۽ توبه نه ڪري ته بالا جماع قتل ڪيو ويندو. توبه ڪري ته مسئلو اختلافي آهي. اسان جي اڪثر فقيهن، جن ۾ امام به شامل آهن، جو قول آهي ته بلاتاخير قتل ڪيو ويندو، توبه ڪري يا نه ڪري. فرق اهو آهي ته جيڪڏهن توبه ڪري ته ان تي قتل جي حد نافذ ٿيندي توبه نه ڪري ته قتل ته ٿيندو، پر ڪافر ٿي مړندو، يعني آخرت ۾ به دردناڪ سزا پوڳيندو. غرض ته گستاخ رسول مقبول توبه ڪري ۽ سندس اصلاح جوامڪان هجي ته سرڪاري فرمان هيٺ ان کي مهلت ڏي، مگر کيس ”زنديق“ سان ملائڻ جي ضرورت نه آهي پر ڪهڙي حاڪم کي اهڙي جرات ٿيندي جو ائين ڪري؟ والله اعلم بالصواب.

سوال: سيد امير شاهه شراب جي نشي ۾ مدهوش ٿي حضرت ابو بڪر ۽ حضرت عمر رضي الله عنهما جي خلاف بڪواس بازي ڪئي. ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: سندس جرم ثابت ٿئي ته نشي جي حالت ۾ هجي يا نه هجي، سندس توبه قبول نه ٿيندي ڇو ته شيخن کي گاريون ڏيندڙ جي توبه قبول نه آهي جيئن تنوير ۾ آهي ته هر مرتد جي توبه قبول آهي پر پيغمبر ۽ شيخن رضه کي گاريون ڏيندڙ جي توبه قبول نه آهي (فتح المبين - اشباه) پر اهڙي روايت نٿي ملي ته نشي جي حالت ۾ شيخن رضه کي گاريون ڏيندڙ مرتد آهي. اشباه جي ظاهري عبارت مان معلوم ٿئي ٿو ته نشي جي حالت ۾ شيخن کي گاريون ڏيندڙ ڪافر نٿو ٿئي، البتہ رسول الله صلي الله عليه وسلم کي گاريون ڏيندڙ ڪافر ٿئي ٿو ان ڪري ان جي توبه قبول نه ٿيندي ۽ قتل ڪيو ويندو (بزازيه) اهو حڪم صرف جناب رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم لاءِ خاص آهي. رهيو مسئلو مٿئين سيد سڳوري جو نشو ڪرڻ ته اهو معاملو معافيءَ جي لائق آهي. شيخ عبدالحق محدث دهلويءَ جذب القلوب ۾ فرمائي ٿو ته حضرت ابوبڪر ۽ عمر فاروق رضي الله عنهما بابت سهڻو گمان اهو رکجي ٿو ته اولاد رسول پاڪ کي پنهنجي غلطي معاف ڪري ڇڏيندا. ان ڪري تون به جنهن جو حق آهي، اهو ان جي حوالي ڪري ڇڏ (جذب القلوب) هن مسئلي جو اهڙو جواب مون کي سڄي ٿو، والله اعلم بالصواب.

تحقيق مزيد: هي نٿو چئي سگهجي ته اها علت جامع آهي، يعني اهو قتل حد آهي جيڪو توبه ڪرڻ سان ساقط نه ٿيندو (الدرو الغرر) ڇاڪاڻ ته اسين چئون ٿا ته اهو قياسي مسئلو آهي ۽ اجتهد کان سواءِ قياس جو وجود نه آهي (ڪمال پاشا، الفرائد) ۽ اسان جي زماني ۾ ڪومجتهد نه آهي (بزازيه) ان ڪري هن زماني ۾ قياس ذريعي ان مسئلي جو اهو حل ٻڌائڻ ته اهڙو شخص قتل جي سزا جو حقدار آهي، صحيح نه آهي، جو اختلافي مسئلو آهي. صواعق ۾ آهي ته مون کي علمائن جي ڪلام ۾ اهڙي ڪا روايت نٿي ملي ته صحابيءَ کي گاريون ڏيندڙ کي قتل ڪجي، البتہ امام ابوحنيفه جي ڪن اصحابن کان ثابت آهي ته ”سب صحابه“ ڪفر آهي، پر انهن به قتل جي وضاحت نه ڪئي آهي. ابن المنذر چوي ٿو ته مون کي علم نه آهي ته رسول اڪرم ﷺ جي گستاخ کان سواءِ گستاخ صحابه جو قتل واجب قرار ڏنو آهي، پر ڪن ڪوفي جي عالمن قتل ڪرڻ جو حڪم ڏنو آهي.

سوال: ڪي ماڻهو غائبانہ مناجات ۾ چون ٿسآ ته ”اي الله جا دوست! منهنجو هٿ پڪڙ!“ يعني مدد ڪر ”اي شيخ عبدالقادر جيلاني منهنجي مدد ڪر“ سندن عقيدو آهي ته اهي نبي ۽ ولي انهن جي پڪار ٻڌن ٿا. ڇا اهو ڪفر آهي؟ ڪن جو عقيدو آهي ته پاڻ ته نٿا ٻڌن، پر اسان جي پڪار فرشتا انهن تائين پهچائين ٿا. ان بابت تفصيل سان بيان فرمايو بيٺو! توجروا.

جواب: جيڪڏهن چونڌڙ عقيدو رکي ٿو ته اهي علمِ غيب نٿا ڄاڻن پر عقيدو اهو اٿس ته ولين جون ڪرامتون برحق آهن ته اهو نظريو رکڻ صحيح آهي، جيئن شرح عقائد ۾ آهي ۽ ولي يا نبي پري هجي يا ويجهو ٻڌي ٿو (جيئن بخاري وغيره جي حديث قدسي) ”بي يسمع“ ان تي شاهد عادل آهي ته نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جو فرمان آهي، الله تعاليٰ ارشاد فرمائي ٿو ته جڏهن ٻانهو منهنجو محبوب ٿي ويندو آهي ته آءٌ ان جا ڪن ٿي ويندو آهيان جنهن سان ٻڌندو آهي آءٌ ان جون اکيون ٿي ويندو آهيان جنهن سان ڏسندو آهي... آخر تائين اها ئي حقيقت حضرت عمر رضي الله عنه جي روايت مان ظاهر ٿئي ٿي ته جمعي جي ڏينهن مديني شريف ۾ خطبو ڏيندي ايران جي شهر نهاوند جي محاذ جنگ تي اسلامي فوج کي شڪست کائيندي ڏسي هدايت فرمايائون ته ”يا ساربه الجبل“ يعني اي ساربه! دشمن جي حملي کان بچاءُ لاءِ فوج وٺي جبل تي چڙه جبل تي چڙه! ”ساربه“ سپه سالار جونالو آهي جيڪو هڪ مهيني کان بعد مديني آيو ته انهيءَ بيان ڪيو ته هڪ ڏينهن اسان جي فوج دشمن جي گهيڙي ۾ اچي وئي، پوءِ اسان غيب کان هڪ آواز ٻڌو ته اي ساربه! ٽڪريءَ تي چڙهي وڃو ٽڪريءَ تي! اسان ائين ڪيو ۽ شڪست کان بچي وياسون! اها وليءَ جي ڪرامت آهي ۽ وليءَ جي ولايت وفات سان ختم نه ٿيندي آهي پر ان جي ويجهڙائي الله سان قائم رهندي آهي ان ڪري بعيد نه آهي ته ولي پري جي پڪار کي وفات کان پوءِ به ٻڌي، تنهن ڪري ان عقيدوي کي ڪفر نٿو چئي سگهجي جيئن ڪن ماڻهن جو وهڻ آهي. تنهن هوندي به رسول اڪرم جن جي ٻڌڻ کي ٻين تي قياس نٿو ڪري سگهجي ڇاڪاڻ ته سندن شان تمام وڏو آهي. خصوصاً جڏهن اهل محبت مان ڪو مٿن درود موڪلي يا ڪو فريادي ڪين عاجزيءَ سان پڪاري ته پاڻ ٻڌن ٿا. دلائل الخيرات جي مهاڳ ۾ آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن کان پڇيو ويو ته جيڪو غائبانہ اوهان تي درود پڙهي يا اوهان جي رحلت کان پوءِ اوهان تي درود موڪلي ته ان جي باري ڇا ارشاد آهي؟ فرمايائون ته اهل محبت جو درود پاڻ ٻڌن ٿو ۽ ڪين سڃاڻن ٿو ۽ ٻين جا درود مون کي پهچايا وڃن ٿا ۽ بيشڪ هر مؤمن حضور سان محبت ڪندڙ آهي ڇاڪاڻ ته ايمان محبت کان سواءِ ممڪن نه آهي جيئن رسول الله صلي الله عليه وسلم جو ارشاد آهي ته توهان مان ڪنهن جو به ايمان معتبر نه آهي جيستائين آئون ان کي ان جي مال، ان جي اولاد ۽ ان جي نفس کان وڌيڪ پيارو نه هجان. ثابت ٿيو ته پاڻ سڳورا هر مؤمن جو درود ٻڌن ٿا ۽ اها بشارت آهي، ان ڪري جيڪو اعتقاد رکي ٿو ته رسول الله صلي الله عليه وسلم منهنجي پڪار ٻڌن ٿا ته ڪامل ايمان جي نشاني آهي. جيڪڏهن ڪو اعتراض ڪري ته هن تاويل جو مطلب ته جيڪو رسول الله صلي الله عليه وسلم کي نٿو پڪاري ته اهو ايمان جي وصف کان خارج آهي. اها ڳالهه ڪيئن صحيح ٿيندي؟ اها ته انصاف جي خلاف آهي. ان جو جواب هي آهي ته اها تاويل محبت جي غلبي تي مبني آهي حڪم تي مبني نه آهي ۽ ماڻهو محبت ۾ به برابر نه هوندا آهن

۽ اها محبت مڪلفن کي شامل آهي. جيڪي مڪلف نه آهن جيئن ٻار ته انهن جي باري ۾ سندن فرمان مبارڪ آهي ته ٻين جو درود مون کي پهچايو وڃي ٿو. اعتراض ڪندڙ جي سمجهه اهو آهي جواب آهي، ورنه مون کي قسم آهي ته هيءُ اعتراض علامه قرافيءَ جي اعتراض وانگر آهي جيڪو چوي ٿو ته هيءُ دعا گهرڻ حرام آهي ته اللهم اغفر لي وللمؤمنين جميع ذنوبهم (اي الله! منهنجا ۽ ايمان وارن جا سڀ گناه بخش!) ڇاڪاڻ ته حديثن مان ثابت آهي ته ڪيترا گنهگار مسلمان دوزخ ۾ ويندا (نهر الفائق) پر تحقيق اها آهي ته الله تعاليٰ سمورن مسلمانن جا گناه معاف ڪري ڇڏيندو. بحرجو مصنف ان تي تنقيد ڪندي ڄاڻائي ٿو ته شرح المنية ۾ آهي ته حق اهو آهي صرف ته ڪافر لاءِ مغفرت جي دعا گهرڻ گناه آهي باقي گنهگار مسلمانن لاءِ بخشش گهرندڙ گنهگار نه آهي (درمختار)

فائدو: استاد ڪاوڙجي چوي ته مسلمانن کان ته يهودي سنا آهن جيڪي پنهنجن استادن جا حق نه سڃاڻن ٿا ته اهو ڪافر ٿي ويندو ۽ ان جا عمل ناس ٿي ويندا (غياييه)

سوال: ٻن ماڻهن گفتگو ڪندي پاڻ ۾ چيو ته جيڪڏهن منهنجي حق جو انڪار ڪرين ٿو ته ڪلمي طيب جو قسم ڪن. ان بدبخت چيو ته هن آلت جي پتر جو قسم نه ڪڍندس، ان صورت ۾ ان تي گار جو حڪم لازم ايندو يا نه بيٺو. توجروا.

جواب: عقل وارن تي اها ڳالهه مخفي نه آهي ته ڪلمي طيب جي توهين ڪرڻ يا ان کي گار ڏيڻ بابت سنڌ جي قديم عالمن جو اختلاف آهي، پر راجح قول آهي ته ڪلمه طيب جي توهين قرآن ۽ اذان جي توهين وانگر آهي. مرتد وانگر اهڙي شخص کي توبه ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويندو. جڏهن توبه ڪري ته ان کي نڪاح ٻيهر ڪرڻ جو حڪم ڏنو (فتاويٰ قاري الهداية) اهڙي بي ادب تي تعزير لازم آهي تان ته ٻين بي ادبن کي تنبيهه ۽ عبرت ٿئي، جيئن مخدوم معظم بايزيد ٺٽويءَ هن مسئلي بابت پنهنجي تحرير ۾ فرمايو آهي. حماديءَ ۾ آهي ته اصول هي آهي ته جيڪڏهن ڪو شخص اهڙو منڪر ڪم ڪري يا ڪبيرو گناه ڪري جنهن لاءِ شريعت ۾ حد مقرر نه هجي ته ان تي تعزير لازم آهي تان ته جيئن ٻيا عبرت حاصل ڪن. اشباه ۾ آهي ته حد وانگر تعزير توبه سان ختم نه ٿيندي آهي (اليتيميه) ثابت ٿيو ته بي ادب انسان تي تعزير لازم آهي. جيڪڏهن ڪلمو ڪفر جو چوڻ سبب مرتد ٿئي ته ان کي به توبه ڪرڻ گهرجي. پڇجي ته تون ڪهڙي مذهب تي آهين ابو حنيفه رح جي مذهب تي يا شافعي رح جي مذهب تي؟ مخاطب ورندي ڏي ته سندن مذهب تي لعنت ڪريان ٿو. پوءِ چونڌڙ جيڪڏهن توبه ڪري ته ان کي تعزير ڏيڻ نه ته ان کي قتل ڪيو (جواهر الفتاوي) توبه کان انڪار جي صورت ۾ قتل ڪرڻ ان ڪري آهي ته ائين چوڻ سان مرتد ٿي ويو، چوڻ اهڙي مذهب تي لعنت ڪرڻ جيڪو قرآن ۽ حديث مان ثابت آهي، ڪفر آهي. جنهن تي قرآن ۽ حديث جي توهين ڪئي. ڪلمه طيب دراصل الله تعاليٰ جو حق آهي ان ڪري امام تي لازم آهي اهڙي شخص کي تعزير ڏي ۽ معاف ڪرڻ صحيح نه آهي. عالمگيريءَ ۾ آهي تعزير جا ٻه قسم آهن: حقوق العباد ۽ حقوق الله - امام تي حقوق الله ۾ تعزير ڏيڻ لازم آهي اهڙي ڏوهيءَ کي معاف ڪرڻ جائز نه آهي. الله تعاليٰ جي فضل سان هن سوال جو اهو ئي جواب مون کي معلوم ٿيو آهي، والله اعلم بالصواب.

سوال: ذمي مسلمان ٿيو پوءِ نعوذ باللہ وري مرتدن جي هلت اختيار ڪيائين. زنا ۽ ڳچي ۾ ٻڌائين پيشانيءَ تي تلڪ هنيائين، ڪافرن جي ٻين رسمن تي عمل ڪرڻ لڳو ۽ مير سهراب خان جي ڳوٺ رهڻ لڳو. هڪ مسلمان ان کي سلام ڪيو تڏهن ان جواب نه ڏنو تڏهن ان مسلمان چيو ته مسلمان آهين جواب ڇو نٿو ڏيئي؟ ورندي ڏنائين ته هرگز جواب نه ڏيندس. مسلمان چيس ته مسلمان ٿيو هئين ۽ نماز پڙهندو هئين هاڻي ڇو وري مرتد ٿيو آهين؟ چيائين ته مون دل سان ڪڏهن ڪلمو پڙهيو هو؟ آئون ته اڃا ڪفر تي قائم آهيان. ان ڳالهه جا شاهد موجود آهن. شريعت ۾ اهڙي شخص بابت ڪهڙو حڪم آهي؟ بينوا توجروا.

جواب: کيس وري اسلام پيش ڪيو ويندو جيڪڏهن انڪار ڪري ته قتل ڪيو ويندو (هدايه ۽ جامع صغير) ڪلمه طيب جي توهين ڪندڙ بابت سنڌ جي قديم عالمن ۾ اختلاف آهي جيئن مصنف مقاليد الاسلام مخدوم بايزيد ٺٽويءَ جو حوالو مٿي گذريو ته کيس عبرتناڪ تعزير ڏني ويندي. مفتي محمد حسين، محمود محتسب ۽ مفتي اسماعيل وغيره ان جي تائيد ڪئي آهي، ڇاڪاڻ ته ڪلمه طيبه چوڻ سان ڪافر مسلمان ٿئي ٿو ته ان جي پيٽ ۾ مسلمان ان ڪلمي جي توهين ڪرڻ سبب ڪافر ٿيڻ گهرجي. ان جو سبب هي آهي ته اها توهين دراصل انهن الفاظن جي آهي جيڪي ان ۾ موجود آهن يعني الله ۽ رسول جي يا الله تعاليٰ جي الوهيت ۽ رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جي رسالت جي ان ڪري ڪلمي جي توهين ڪندڙ يا ان کي گار ڏيندڙ دراصل (معاذ الله!) رب رسول کي گار ڏيندڙ آهي، ان ڪري ڪافر ۽ واجب القتل آهي، پر انهيءَ نظريه جا علماء حضرات وضاحت ڪن ٿا ته ڪلمي پاڪ جو گاريل توبه تائب ٿئي ته کيس معاف ڪيو ويندو ۽ قتل نه ڪيو ويندو، جڏهن ته گستاخ رسول مقبول جي توبه قبول نه پوندي. شيخ ابوطالب ڪندياروي ان معنيٰ کي ترجيح ڏني آهي ۽ ان بابت هڪ مضمون به لکيو اٿس. قرآن شريف ۾ به الله رسول صلي الله عليه وسلم جا نالا مبارڪ آهن ۽ عالمن جو اجماعي ۽ اتفاقي فيصلو آهي ته قرآن کي گار ڏيندڙ ۽ پوري قرآن يا ان جي ڪجهه حصي جي توهين ڪندڙ به ڪافر آهي (اشباه - الشفاء) بار بار مرتد ٿيڻ واري جو حڪم مٿي بيان ٿيو الله تعاليٰ اعلم.

سوال: جيڪو شريعت سان مسخري ڪري ان جو حڪم ڪهڙو آهي؟

جواب: شريعت مطهره سان مسخري ڪرڻ ڪفر آهي (حماديه) پر اهڙي شخص جي توبه قبول ڪئي ويندي ۽ شادي شده آهي ته زال سان ٻيهر نڪاح پڙهيو ويندو ۽ جيڪڏهن توبه نه ڪري ته ان کي قتل ڪيو ويندو (هدايه) توبه ڪرڻ جي صورت ۾ کيس تعزير ڏني ويندي ڇاڪاڻ ته وڏو ڏوهه ۽ سخت جرات ڪئي اٿس. جواهر الفتاويٰ ۾ آهي ته جيڪڏهن مذهب تي لعنت ڪري، پوءِ توبه ڪري ته ان کي تعزير ڏني ويندي نه ته قتل ڪيو ويندو (مخدوم مدظله)

سوال: ذمڻ زيد تي تهمت هئي ته اسان جنهن وڻ جي عبادت ڪريون ٿا، ان کي وڍيوائس، پوءِ کيس زبردستي گهر مان گهلي وڻ هيٺان مارڪٽ ڪيائون. زيد ڪلمه طيب پڙهيو ۽ يا رسول الله صلي الله عليه وسلم جو نعرو هنيائين. ڪافرن مچرجي ان کي وڻ سان ٻڏي ڇڏيو. پوءِ هڪ سيد آيو ۽ ذميءَ

کي چيائين ته چوڻا ناحق مسلمان کي ماريو؟ پوءِ سيد کي به گار ڏيندي چيائون ته پنهنجي مذهب جي حفاظت لاءِ ائين ڪرڻ اسان تي فرض آهي! انهن تي ڇا لازم آهي؟ بيٺا توجروا.

جواب: زمين کي زيد کي ناحق مارڻ ۽ سيد سڳوري کي گار ڏيڻ سبب سخت تعزير ڏني وڃي. الصواعق المحرقة ۾ آهي ته جيڪو آل محمد صلي الله عليه وسلم کي گاريون ڏي ان کي سخت سزا ڏجي، پڙهو ڏجي ۽ گچ عرصو جيل ۾ بند ڪجي، تانجو توبه ڪري. انهن معاملات ۾ گار بابت حڪم مشڪل آهي، البته مسلمان تي چڙهت ڪرڻ قتل جو موجب آهي. ان کان وڌيڪ ٻي ڪهڙي چڙهت ٿيندي جو ڌمي ڪلمو پڙهندڙ ۽ يار رسول الله صلي الله عليه وسلم پڪاريندڙ مسلمان جي مٿي تي پادرن جو وسڪارو ڪري ۽ کيس وڻ سان ٻڏي ڇڏي دين ۽ ان جي حمايت ڪندڙ سادات کي گاريون ڏي؟ اهي قتل جو ڳاڻندو آهن (بحر الرائق - فرائد شرح كنز - ابن الهمار - شرنبلاليه) والله اعلم.

سوال: هڪ شخص اچي ته پيوچوي ته ”بسم الله! ڇا ان سان ڪفر جو انديشو آهي يا ائين چوڻ جائز آهي؟ بيٺا توجروا.

جواب: فارسي جي ڪن ڪتابن ۾ آهي ته ايندڙ شخص جي آڌرپاءُ وقت بسم الله چوي ته اهو ڪفر آهي ڇاڪاڻ ته بسم الله مخلوق جي تعظيم لاءِ استعمال ڪئي اٿس پر متان ۽ فتاويٰ اليتيميه ۾ آهي ته اصول هي آهي ته جڏهن هڪ لفظ جون هڪ کان وڌيڪ معنائون ممڪن هجن ته ان جي ڪري ڪنهن شخص تي ڪفر جو الزام نه لڳائبو، ڇاڪاڻ ته ٿي سگهي ٿو ته ٻي معنيٰ مراد هجي، ٿي سگهي ٿو ته چونڊڻ جي نيت برڪت حاصل ڪرڻ يا گفتگو جي شروعات ۾ بسم الله چوڻ هجي جيئن مسافر سفر شروع ڪرڻ وقت بسم الله چوندو آهي، يا ٻئي جي اچڻ کي برڪت جو باعث ڄاڻي جيئن کائيندڙ ٻئي کي چوي ته بسم الله ڪري يعني ماني ڪاء يا ان جي نيت هجي ته بسم الله ڪري گهر ۾ داخل ٿي. ثابت ٿيو ته جيڪڏهن ٻئي جي تعظيم نه ڪري ته اهو ڪفر جو ڪم نه آهي.

سوال: هندن جو لباس ڌوتي وغيره پائيندڙ، باهه جا مڇ پاريندڙ (آتش پرستي ڪندڙ)، درخت جي پوڄا ڪندڙ ۽ ڪافرن جون اهڙيون ٻيون رسمون ادا ڪندڙ مسلمان بابت شريعت ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟ بيٺا توجروا.

جواب: ڪافرن سان مشابھت اختيار ڪرڻ ڪفر آهي، ڇاڪاڻ ته حديث ۾ آهي ته: من تشبه بقوم فهو منهم (جيڪو ڪنهن قوم سان مشابھت ڪندو ته اهو انهن مان آهي) جيڪو شخص الله، رسول الله صلي الله عليه وسلم کي مڃي ٿو، پوءِ به ڪفر جون اهي عادتون ۽ نشانيون اختيار ڪري ٿو ته ان جو مطلب آهي ته اهو الله ۽ رسول صلي الله عليه وسلم تي ايمان نٿو رکي (شرح عقائد) بحر ۾ آهي ته مجوسين جو ٽوپلو مٿي تي پائڻ ڪفر آهي.

سوال: جيڪو شيخن ۾ ڪي گاريون ڏي ان کي قتل ڪرڻ لازم آهي ۽ ٻين اصحابن کي گاريون ڏي ته ان کي قتل ڪرڻ لازم نه آهي، ان جو ڪهڙو سبب آهي؟

جواب: شايد هن ڪري ته خلفاء راشدين ڄاڻا و صاف، ڪمالات نبوت منجهان آهن ان ڪري ان مسئلي جي حڪم ۾ نبي صلي الله عليه وسلم جن سان شريڪ آهن. شاه ولي الله رح فيوض

الحرمين ۾ فرمائي ٿو ته نبوت ۽ رسالت جي سبب سموري فضل ۽ بلنديءَ جا سرچشمه پيغمبر عليه السلام جن آهن. ولايت کي جيڪو فضل حاصل آهي، اهو جزئي آهي، جنهن ۾ شيخين اول درجي تي فائز آهن. مون انهن کي (خواب ۾) ڏٺو ته ڇن اهي ڦوارو آهن جنهن مان پاڻي ڦٽي وهي ٿو.

سوال: شيخين رضه کي گاريون ڏيندڙ ڪافر آهي يا نه؟

جواب: اهڙو شخص مرتد آهي ۽ ان جي توبه قبول نه آهي (تنوير) ڇاڪاڻ ته هر مرتد جي توبه قبول آهي پر نبي صلي الله عليه وسلم ۽ شيخين جي گاريل جي توبه قبول نه آهي.

سوال: جيڪو مرتد مري وڃي، ان جي مال جو ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: جيڪو مال مرتد ٿيڻ کان اڳ حاصل ڪيو اٿس، اهو وارثن کي ملندو ۽ جيڪو مرتد ٿيڻ کان پوءِ حاصل ڪري اهو بيت المال ۾ جمع ڪرائجي (تنوير-ڪنزالدقائق)

سوال: ڇا مرتد پيءُ جي مال مان حصو کڻندو.

جواب: گاريل مرتد کي ڪنهن جي ترڪي مان حصو نه ملندو (بحر)

سوال: زيد پنهنجي مينهن عمرو کي وڪڻي ڏني ڪجهه وقت کان پوءِ انڪار ڪيائين. نيٺ قاضي يا حاڪم وٽ فيصلو آيو. عمرو سودي جا شاهد پيش ڪيا ۽ عمرو جي حق ۾ فيصلو ٿيو پر زيد رقم جي وصوليءَ کان تي پيرا انڪار ڪيو. ڇا ان صورت ۾ قاضي يا حاڪم لاءِ جائز آهي ته عمرو جي ملڪيت ختم ڪري يا سوديءَ جي انڪاري ڌر زيد کان شاهد طلب ڪري؟ يا رڳو عمرو جي شاهدن تي اعتماد ڪري چاهي شاهد اصل سودي جا هجن يا قاضيءَ جي فيصلي جا؟ ٻيڻا وتوجروا.

جواب: اهو فيصلو قائم رهندو جيئن تنوير ۾ آهي ته جيڪڏهن صحيح دعويٰ ۽ شاهدن سان فيصلو ٿيو آهي ته قائم رهندو. سراجيه ۾ آهي ته فيصلي ڏيڻ کان پوءِ قاضي چوي ته مون فيصلي کان رجوع ڪيو، يا مون کي شاهدن ۾ شڪ آهي، يا مون کي ٻيو ڪجهه معلوم ٿيو آهي يا چوي ته پنهنجو فيصلو ڪينسل ڪريان ٿو ته اها ڳالهه تسليم نه ڪئي ويندي ۽ فيصلو برقرار رهندو (اشباه) جيڪو فيصلو حاڪم پاڻ ڪري ان جي حيثيت به قاضيءَ جي فيصلي جي آهي (المحيط البرهاني) وري هن مسئلي ۾ جوابدار زيد وٽ جيتوڻيڪ شاهد هجن تڏهن به انهن جي شاهدي ناقابل قبول آهي، ڇاڪاڻ ته هتي زيد دعويدار نه پر اڃائي ضدي ڌر جي حيثيت ۾ آهي جيڪو قاضيءَ جي فيصلي کان سرڪشي ڪندي نابري واري ٿو ۽ شرعي اصول اهو آهي ته شاهد پيش ڪرڻ دعويدار جو ڪم آهي. دعويدار وٽ شاهد نه هجن ته پوءِ جوابدار قسم کڻي ته دعويدار جي دعويٰ غلط آهي (حماديه) درمختار ۾ آهي ته (ٻيو قاضي) پهرئين قاضيءَ جي فيصلي ۾ شڪ ڪري، پوءِ فيصلو ڪندڙ قاضي ٻئي کي ٻڌائي ته مون اهو فيصلو شڪ جي بنياد تي نه ڪيو آهي ته سندس ڪيل فيصلي خلاف هٿ ڇراند نه ڪري. معلوم ٿيو ته فيصلي ۾ شڪ شهبو نه هجي ته ڪيل فيصلو قائم رهندو ۽ قاضيءَ جي ڪيل فيصلي جي شاهدن جا بيان قبول ڪيا ويندا، ڇاڪاڻ ته قاضيءَ جو فيصلو حجت آهي، جيئن فتح القدير ۾ آهي. حاڪم جو ڪيل فيصلو به قاضيءَ جي فيصلي وانگر حجت آهي جيئن بيان ٿيو والده اعلم بالصواب. شاهد مسلمان آهن ۽ الله جي وحدانيت ۽ نبي

ڪريم صلي الله عليه وسلم جي رسالت جو اقرار ڪن ٿا ته انهن جي شاهدي قبول آهي ۽ انهن کان فرائض ۽ واجبات پڇڻ بيوقوفِي ۽ جهالت آهي. جيئن ته هن زماني ۾ پرهيزگاري مشڪل آهي، ان ڪري شاهدن جي تزڪيي يعني ايمانداري معلوم ڪرڻ لاءِ انهن کان قسم وٺڻ ڪافي آهي. (بحر الرائق - تهذيب الفلاني) والله اعلم

سوال: لفظ ”متن“ جو مطلب ڇا آهي.

جواب: ”متن“ مان مراد ظاهر الرواية آهي، جن تي فتويٰ ڏئي آهي (بحر) اهي چار ڪتاب آهن: ڪنز جو متن، قدوريءَ جو متن، المجموع جو متن، المختار جو متن، جيئن وڏن عالمن چيو آهي. ان کان پوءِ هدايه ۽ وقايع، ملتقي، مواهب الرحمن ۽ تنوير الابصار به انهن ۾ داخل آهن، ڇاڪاڻ ته انهن ۾ ظاهري روايتون آهن. والله اعلم

سوال: الاشياء والنظائر ۾ آهي ته عرف ضعيف مشروط خاموشيءَ سان لاحق نه ٿيندو ۽ اهو عرف قويءَ جي مقابل آهي. ٻنهي عرفن جو تفسير بيان ڪريو ۽ نعمت واري جنت حاصل ڪريو.

جواب: ”عرف ضعيف“ مان مراد عرف خاص آهي (حموي) ”عرف قوي“ مان مراد عرف عام آهي. عام ۽ خاص عرف جو اعتبار ڪميت ۽ قوي ۽ ضعيف جو اعتبار ڪيفيت جي لحاظ سان آهي. عرف عام ڪميت يعني افراد جي ڪثرت سبب قوي ٿي ويندو آهي ۽ خاص ڦٽل افراد جي اعتبار سبب ضعيف ٿي ويندو آهي والله اعلم.

سوال: جيڪو ظاهر حديث تي عمل نه ڪري ان بابت ڪهڙو حڪم آهي.

جواب: جيڪو مقلد صحيح ۽ ضعيف ۽ ناسخ ۽ منسوخ جو علم نٿو رکي (ظاهر) حديث تي عمل ڪرڻ ان جو شان نه آهي، ۽ هن زماني ۾ اجتهد نه آهي ان ڪري مذهب جي پيروي نه ڇڏجي.

سوال: هڪ ڊگهي هڪ مسلمان ۽ ڌميءَ جي مشترڪ آهي ۽ مرڻ جي ويجهو آهي. ڌمي مسلمان کي ذبح ڪرڻ کان روڪي ٿو. مسلمان چاهي ٿو ته ذبح ڪري اڌ گوشت پاڻ کائي ۽ اڌ وڪڻي رقم ڌميءَ کي ڏي. جيڪڏهن ڌمي چوي ته مون کي ڊگهي ڏيو ته ان بابت ڪهڙو حڪم آهي بينوا وتوجروا.

جواب: ڌميءَ جو ذبح کان جهلڻ تعصب آهي ان ڪري ان جي ڳالهه ڏانهن ڌيان نه ڏجي. معاملو قاضي وٽ آڻجي تان ته مسلمان جو مال ضايع نه ٿئي. محيط برهانيءَ ۾ آهي ته قاضيءَ تي لازم آهي ماڻهن جي مال جي حفاظت هر ممڪن نموني سان ڪري. خزانه المفتين ۾ آهي ته نقصان کان بچڻ لاءِ قاضي ماڻهو مقرر ڪري. پوءِ جيڪڏهن مسلمان قاضيءَ جي چوڻ سان ڳئون ذبح ڪري ته چاهي ڌمي حاضر نه ٿئي ورهائي ڇڏجي. جامع الفصولين ۾ آهي قاضيءَ جي حڪم سان ذبح ڪري، ڌمي حصو وٺڻ کان انڪار ڪري ته قاضيءَ جي حڪم سان گوشت وڪڻي. جيڪڏهن عيوض وٺڻ کان انڪار ڪري ۽ چوي ته اهو تو کي ڏنر ته ان کي ”تمليك ميت“ چئبو آهي، ان ۾ تصرف ڪرڻ جائز آهي.

مسئلو: جيڪڏهن قاضي ڪنهن عورت جو نسب ڪنهن شخص سان ثابت ٿيڻ جو فيصلو ٻڌائي ۽ بعد ۾ ثابت ٿئي ته شاهدن وسيلي ٻئي قاضي جي آڏو ٻئي شخص سان ان جو نسب ثابت ٿي چڪو

آهي ته پهرئين فيصلي وسيلي ان جو ثابت ٿيل نسب قائم ٿي ويندو واللہ اعلم. جامع الفصولين ۾ آهي ته ميت جي پٽ جا شاهد حاضر ٿيا ۽ نسب بيان ڪيائون پوءِ ڪنهن چيو ته ان جو ڏاڏو اهو نه آهي جيڪو بيان ڪيو وڃي ٿو پر فلاڻو آهي ته ان صورت ۾ جيڪڏهن پهرئين لاءِ فيصلو نه ٿيو آهي ته ٻئي لاءِ فيصلو نه ڏنو ويندو. اٺون چوان ٿو ته جيڪڏهن شاهد فيصلي کان پوءِ ظاهر ٿين جيڪي چون ته هن کان اڳ هن معاملي جو فيصلو ٻيو قاضي ڏني چڪو آهي ته پوءِ مناسب آهي بعد ۾ ٿيندڙ فيصلو منسوخ ٿئي، ڇاڪاڻ ته متهم (جيڪو تهمت هئي) جو فيصلو قابل قبول نه آهي، جيئن حمادي ۽ درمختار مان معلوم ٿئي ٿو. حمادي ۾ آهي ته تهمت هئندڙ جي شاهدي قبول نه آهي ان بابت اثر (اصحابي جي روايت) نقل ٿيل آهي. درمختار ۾ آهي ته جنهن جي شاهدي قبول نه آهي، ان جو فيصلو به قبول نه آهي، واللہ اعلم بالصواب.

ڇا هڪ مذهب جو مقلد ٻئي مذهب جي پيروي ڪري سگهي ٿو؟

بياض جي عبارت جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته هڪ امام جو مقلد فروع ۾ چئن امامن مان ڪنهن جي تقليد ڪري سگهي ٿو، جيئن طريقه محمديه، ترصيع ۽ عيني ۾ آهي. ڪي چون ٿا ته فقط پنهنجي امام جي عمل جي پيروي ڪري، ڇاڻي مجمل قول کي ڇڏي ڏي، جيئن فتح القدير ۽ عقد الفريد وغيره ۾ آهي ۽ ڪن جي راءِ آهي ته آسانيءَ لاءِ ٻئي امام جي قول تي فتويٰ ڏيڻ جائز آهي، جيئن قنبي وغيره ۾ آهي. پر ياد رکجي ته اها اجازت فقط مجتهد کي حاصل آهي ته انهن اربعه مان جنهن به امام جي قول تي چاهي ته فتويٰ ڏي. ان ڏس ۾ جواهر الفتاويٰ ۾ آهي ته مجتهد قرآن ۽ حديث جي روشنيءَ ۾ هڪ يا گهڻن مسئلن ۾ پنهنجي مذهب کي ڇڏي اجتهاد ڪندي ٻيو مسلڪ اختيار ڪري ته ان تي ملامت نه ٿيندي پر اجر جو مستحق ٿيندو اهو ئي اڳين عالمن جو طريقو آهي. رهيو عام ماڻهو ته ان تي لازم آهي ته صرف پنهنجي امام جي تقليد ڪري، جيئن قهستاني ۽ درالمنتهقي ۾ آهي ته معتزله وانگر جيڪي چون ٿا ته حق ڪنهن هڪ مسلڪ ۾ نه پر هر مسلڪ ۾ آهي، اهي عام ماڻهو ڪي اجازت ڏين ٿا ته جنهن امام جي چاهي تقليد ڪري ۽ جيڪي چون ٿا ته حق صرف هڪ مذهب ۾ آهي ان تي صرف هڪ امام جي تقليد ڪرڻ لازم آهي. ثابت ٿيو ته رڳو معتزله فرقي وارا هر امام جي تقليد جي اجازت ڏين ٿا، اهل سنت جي نظريه موجب هڪ امام جي پيروي ڪري. ڇاڪاڻ ته جڏهن هڪ امام جو پيروڪار ٻئي جي پيروي ڪري ٿو ته ان جو لازمي مطلب آهي ته يا ته پهرئين کي غلط سمجهي ٿو يا سندس اعتقاد آهي ته سندس امام به صحيح آهي ۽ ان جو مخالف امام به صحيح آهي ۽ حق ڪنهن هڪ سان مخصوص نه آهي، بلڪ چئني امامن مان ڪڏهن ڪنهن سان هوندو آهي ۽ ڪڏهن ڪنهن سان! جيئن معتزلي فرقي وارا چون ٿا. حالانڪ اصول فقهي آهي ته جڏهن اسان کان اسان جي ۽ ٻئي جي مذهب بابت پڇيو ويندو ته چوندا سون ته اسان جو مذهب برحق آهي پر ان ۾ غلطيءَ جو امڪان آهي ۽ مخالف جو مذهب ۾ غلط آهي پر ان جي صحيح هجڻ جو امڪان آهي (درمختار - اشباه - بيازيه - جواهر الفتاويٰ - درالمنتهقي - مصنف قهستاني) دراصل غير جي حق هجڻ جو اعتقاد رکڻ، پنهنجي مذهب تي عمل کان روڪي ٿو ڇاڪاڻ ته ان صورت ۾ مقلد سوچيندو ته آءٌ پنهنجي امام جي مسلڪ تي ته هلي رهيو آهيان، جيڪو

غلط آهي ان ڪري منهنجو عمل غلط ٿي رهيو آهي يا سوچيندو ته حق ته سڀني وٽ آهي، پوءِ هروڀرو هن امام جي پيروي ڇو ڪريان؟

ابن الهمام تقليد جي حقيقت تي ڪافي چڱو بحث ڪيو آهي جيڪو قابل قبول ٿي سگهي ٿو پر اهو بحث آهي روايت نه آهي. اصل شيءِ هي آهي ته مقلد ڪنهن مفتيءَ جي فتوائن تي عمل ڪري ٿو ته ان لاءِ مناسب نه آهي ته ان جي پيرويءَ جي خلاف ورزي ڪندي ٻئي جي فتويٰ تي هلي (المحيط البرهاني - بحر) مطلب ته پنهنجي مذهب کان نڪرڻ دراصل اسلامي فقه جي تقاضائن کان نڪرڻ آهي، ان ڪري فساد جي واٽ کي پنڄوڏيڻ لاءِ ضروري آهي ته فروعِي مسئلن ۾ پنهنجي مذهب تي عمل ڪجي. ان ڏس ۾ هڪ اعتراض هي ڪيو ويندو آهي ته مخصوص مذهب جي پابندي الله تعاليٰ واجب ته نه ڪئي آهي، جواوهان ان تي زور ڏيو ٿا؟ اسين ان جو جواب هي ڏيون ٿا ته عام ماڻهو هجي يا عالم هر شخص الله تعاليٰ جي شريعت تي هلڻ جو مکلف آهي، پر عالم دليلن ۽ مثالن تي غور ڪرڻ کان پوءِ شرعي حڪمن تي هلندا ۽ جاهلن کي حڪم آهي ته عالمن جي تقليد ڪن. اهڙيءَ طرح سڀ الله جي حڪم تي هلڻ وارا ٿي سگهن ٿا. پوءِ جڏهن ڪنهن عالم جي مذهب کي ترجيح ڏي ته ان جي مخالفت جو ڪيس حق نٿو پهچي جيئن الجواهر جي حوالي سان بيان ٿيو (مخدوم مدظله)

سوال: چاهنفيءَ لاءِ جائز آهي ته ٻئي مذهب تي عمل ڪري؟ ٻينوا. توجروا.

جواب: جيڪڏهن مجتهد نه آهي ته ان لاءِ جائز نه آهي، ڇاڪاڻ ته ڪنهن کي حق نٿو پهچي ته پنهنجي مرضيءَ سان هڪ مذهب اختيار ڪرڻ کان پوءِ ٻئي جي مسلڪ تي هلي. دراصل حق هڪ مذهب سان وابسته آهي، جيئن بحث ۽ حوالا مٿي بيان ٿيا. رهيو هي سوال ته حق هڪ مذهب ۾ محدود آهي ته پوءِ هڪ مذهب جا امام پاڻ ۾ هڪ ٻئي تي اعتراض ۽ تنقيد چوڻا ڪن ۽ انهن جا اقوال هڪ ٻئي جي خلاف چو آهن؟ اسين چئون ٿا ته اصول مجيل آهي ته مجتهد پنهنجي مذهب يا پنهنجي امام جي راءِ جي ابتڙ اجتهد ڪري سگهي ٿو (جواهر الفتاويٰ) امام ابوحنيفه، امام ابويوسف ۽ امام محمد رحمهم الله سڀ مجتهد آهن (مخدوم عبدالحفي عفي عنه)

”احڪام الصبيان“ اشباه ۾ آهي ته بادشاهه گذاري وڃي ۽ ماڻهو ان جي صغير پٽ جي بادشاهيءَ تي متفق ٿين ته نومنتخب شهزادو پنهنجا اختيار پنهنجي گورنر يا وزير اعظم جي حوالي ڪري جيڪو ان جو ماتحت ۽ وفادار هجي، جنهن جي ماڻهو اطاعت ڪن، پر حقيقتاً بادشاهه اهو ٻار ليکيو ويندو. ساڳيءَ طرح قاضي وفات ڪري ۽ ان جي ننڍي پٽ کي حاڪم اختيارات ڏئي ڇڏي جيئن هن زماني ۾ بادشاهن جو دستور آهي ته مناسب آهي ته معاملن جي نائب جي حوالي ڪجن، جيڪو سندس تابع هجي اهڙيءَ طرح ان بيمير جي دلجوئي ۽ دلداري ٿي سگهندي ۽ اڻ سڌيءَ طرح ان جو قاضي هجڻ به صحيح ٿي ويندو واللہ اعلم بالصواب:

سوال: هڪ شخص پنهنجو گهر پاڙيسري جي گهر کان مٿي ٺهرايو جنهن سبب جي ڪري سندس پاڙيسريءَ جي گهر گرميءَ ۾ هوا ۽ سياري ۾ اس نٿي اچي ۽ گهر ۾ رهڻ وڌو مسئلو ٿي پيو آهي ڇا ان کي اهڙي تعمير کان روڪڻ جائز آهي؟ ٻينوا. توجروا.

جواب: قياس ۽ ظاهري روايتن مطابق ڪنهن کي پنهنجي گهر ۾ عمل دخل ڪرڻ کان روڪڻ جائز نه آهي، پر هن معاملي ۾ عالمن قياس کي ظاهري نقصان سبب ڇڏي ڏنو آهي ۽ اهو نقصان (پاڙي واري گهر جي) روشني ۽ هوا جو بالڪل بند هجڻ آهي ان ڪري فتويٰ ان تي آهي ته ان کي روڪجي. جامع الفصولين ۾ آهي ته ورهاست ۾ هڪ شخص کي خالي پلاٽ ۽ پٽي کي ٺهيل گهر مليو. جڏهن پلاٽ واري اڏاوت شروع ڪئي تڏهن گهر واري ان کي چيو ته جيڪڏهن اهڙي نموني تعمير ڪندي ته منهنجي ته هوا ۽ روشني بند ٿي ويندي ته ان صورت ۾ ٻي ڌر کي روڪڻ جي اجازت آهي، جيتوڻيڪ ظاهري روايت جي آڌار تي ائين نٿو ڪري سگهجي، پر فتويٰ پهرين قول تي آهي. (علامه صدر الشهيد - فتح القدير - درمختار)

سوال: قاضي ڪنهن شاگرد کي فيصلي لاءِ مقرر ڪري ته ڇا ان جو ڪيل فيصلو قائم ٿيندو يا نه ۽ قاضيءَ شاگرد جو هديو وٺڻ ڪيئن آهي ٻينوا ۽ توجروا.

جواب: طالب علم جو ڪيل فيصلو قاضيءَ جي فيصلي وانگر نه آهي. عالم ۽ مفتي جو هديو وٺڻ جائز ۽ قاضيءَ لاءِ ناجائز آهي. ڪن عالمن ايتري اجازت ڏني آهي ته فيصلي وقت ته نٿو وٺي سگهجي، البت بعد ۾ وٺي سگهجي ٿو (بحر-درمختار) واللہ اعلم بالصواب.

سوال: ڪافر جي اسلام قبول ڪرڻ جا شاهد هجن يا عورت پنهنجي غائب مڙس طرفان طلاق ملڻ جا شاهد پيش ڪري ۽ قاضي انهن جي حق ۾ فيصلو ڪري ڇڏي ته وڌيڪ ظاهري روايتن موجب اهو فيصلو حقوق العباد وانگر قبول ٿيندو يا نه؟ ٻينوا ۽ توجروا.

جواب: غائب بابت فيصلو ڪرڻ صحيح نه آهي جيئن فقه جي متن وارن ڪتابن ۾ آهي ۽ اهو نافذ نه ٿيندو، ان تي فتويٰ آهي (درمختار) بحر ۾ آهي ته اسان جي فقيهن جي ظاهري روايتن مطابق اهڙو فيصلو نافذ ٿي ويندو، ان تي فتويٰ آهي جيئن خلاصه وغيره ۾ آهي، پر اهو تڏهن آهي جڏهن قاضي شافعي هجي نه ته (ان کي مڃڻ) مشڪل آهي. قنبر ۾ آهي ته حنفيءَ جي باري ۾ به اهوئي حڪم آهي ته اهو قول ضعيف آهي. برجنديءَ ۾ آهي ته غائب جي خلاف فيصلو نه ڪجي ڇاڪاڻ ته جڳهڙو شاهد وسيلي ختم ٿيندو آهي ۽ جڳهڙو انڪاري ڌر کان سواءِ نه آهي ۽ اهو هتي موجود نه آهي واللہ اعلم.

فائدو: قياس ۽ اجتهاد هن زماني ۾ بند آهي عالمن تي لازم آهي ته صاحب مذهب ۽ معتبر ڪتابن مان مسئلا معلوم ڪن، ڇاڪاڻ ته ڪن رسالن ۾ آهي ته چار سؤ سالن کان پوءِ قياس بند آهي. ڪنهن لاءِ به ڪنهن مسئلي تي قياس ڪرڻ جائز نه آهي (حموي شرح الاشباه) مفهوم الروايه حجت آهي (غاية البيان) اشباه ۾ آهي ته قنبر جي عبارت ڏانهن ڌيان جي ضرورت نه آهي جيستائين ان جي تائيد ٻين ڪتابن ۾ نه ٿئي (حموي شرح اشباه فيض روعي والهام روعي) ۽ اها تفصيل خاص ان ڪتاب ۾ آهي.

سوال: ڪن معتبر ڪتابن ۾ آهي ته حضرت عيسيٰ عليه السلام مذهب حنفي اختيار ڪندو ان جي سند ڪهڙي آهي ڇا ان بابت ڪا روايت منقول آهي؟ ٻينوا ۽ توجروا.

جواب: اها حديث نه پر وڌن عالمن جو قول آهي. شايد ڪين كشف مان معلوم ٿيو يا فراست سان معلوم ڪيائون واللہ اعلم. قطب الاولياء حضرت مجدد الف ثاني رح "المبدا ۽ المعاد" ۾ ڪيترن هنڌن تي لکيو آهي ته عيسيٰ عليه السلام نازل ٿيندو ته مذهب حنفيءَ تي عمل ڪندو، جيئن محمد پارس قدس سره ڇهين فصل ۾ فرمائي ٿو. آئون چوان ٿو ته مڪتوب نسفيءَ ۾ وضاحت ۽ تفصيل سان آهي ته عيسيٰ عليه السلام نازل ٿيڻ کان پوءِ امام ابوحنيفه جي مذهب مطابق حلال کي حلال ۽ حرام کي حرام قرار ڏيندو. اهڙي فتويٰ جو ڏني اٿس ته ان جو مطلب آهي ته وٽس پنهنجي قول جي تصديق لاءِ ڪو دليل ضرور هوندو. حضرت مجدد الف ثاني حضرت عيسيٰ عليه السلام جو مثال امام ابوحنيفه رح کي قرار ڏنو آهي، جنهن پنهنجي تقويٰ، علم، اجتهاد ۽ سنت رسول صلي الله عليه وسلم جي پيروي ڪندي اهو مقام حاصل ڪيو، جيڪو ڪنهن ٻئي امام کي حاصل نه آهي. ايترو ضرور آهي ته (انتم مجتهدين جي ابتڙ) عيسيٰ عليه السلام نبي آهي ان جو خطا تي قائم رهڻ جائز نه آهي، جيتوڻيڪ نبي کان غلطي ٿي سگهي ٿي پر ان تي قائم نٿا رهن، جيئن بيضاويءَ سورة انفال ۾ اها وضاحت ڪئي آهي، ان ڪري مناسب آهي ته چئجي ته سندن مذهب اهو هوندو جيڪو اڪثر حق جي موافق آهي ۽ اهو مذهب حنفي آهي ڇاڪاڻ ته ٻين مذهبن جي مقابلي ۾ سمند وانگر آهي. ان جي تائيد ان ڪشف مان ٿئي ٿي جيڪو مجدد الف ثانيءَ "حضرات القدس" ۾ بيان ڪيو آهي حق جا به يا ٽي حصا امام ابوحنيفه وٽ ۽ ٽيون يا چوٿون حصو امام شافعيءَ وٽ آهي. ساڳيءَ طرح حميدي شرح هدايه ۾ بيان ڪري ٿو ته جيڪڏهن مسئلن جي اعتبار سان ڏسجي ته عالمن تسليم ڪيو آهي ته فقہ ۾ ٽي حصا امام ابوحنيفه رح جا آهن ۽ هو چوٿين حصي کي تسليم نٿو ڪري ڇاڪاڻ ته فقہ سوال ۽ جواب آهي ۽ امام ابوحنيفه هر مسئلي جو جواب ڏنو آهي ۽ ٿي سگهي ٿو سندس جوابن جا گهڻا ڀاڱا صحيح هجن. مجدد الف ثاني رحمۃ الله پنهنجي ڪتاب مڪتوبات جي پنجونجا هيڻ مڪتوب کان علاوه "حضرات القدس" ۾ فرمائي ٿو ته ڪشفي اعتبار سان مذهب حنفي جي نورانيت وڏي درياءَ وانگر آهي، جڏهن ته ٻيا مذهب حوضن ۽ نهرن وانگر آهن. ظاهري لحاظ سان ڏسجي ته معلوم ٿئي ٿو ته مسلمانن جو سواد اعظم امام ابوحنيفه جو پيروڪار آهي، گهڻن پيروڪار هئڻ جي باوجود هي مذهب اصول ۽ فروع ۾ ٻين مذهبن (مسلمڪن) کان ڌار آهي ۽ استنباط ۾ ان جو طريقو نرالو آهي. هي مطلب نه آهي ته حضرت عيسيٰ عليه السلام جو امام صاحب جي تقليد ڪندو ۽ حنفي سڏائيندو ڇاڪاڻ ته اها ڳالهه سندس شان وٽان نه آهي، بلڪ مطلب آهي ته اجتهاد کان ڪم وٺندو ۽ سندس اجتهاد امام ابوحنيفه جي اجتهاد سان ملندڙ جلندڙ هوندو. ٻين لفظن ۾ امام صاحب حضرت عيسيٰ جي اجتهاد مطابق عمل ڪيو آهي. ان اعتبار سان اهو چوڻ ته حضرت عيسيٰ عليه السلام امام ابوحنيفه جي تقليد ڪندو مناسب نه آهي.

سوال: ڇا ملڪ ڪڇ دارالحرب آهي، انهن سان قتال جائز ۽ انهن جا مال غنيمت آهن يا نه؟ بينوا توجهو.

جواب: اهو ملڪ دارالحرب آهي ڇاڪاڻ ته مشرڪن جو ملڪ آهي، جتي مشرڪ ۽ بتن جا پوڄاري رهن ٿا. شمس العلوم ۾ آهي ته دارالحرب مشرڪن جو اهو علائقو آهي جتي ڪافر مسلمانن

سان وڙهن ٿا ۽ اهي مسلمانن سان صلح نٿا ڪن. چئي سگهجي ٿو ته مسلمانن اتي قيام ڪيو آهي، اتي مسجدون موجود آهن، اتان جا مسلمان حج ڪن ٿا. پوءِ ان کي دارالحرب ڪيئن قرار ڏبو؟ اٽون چوان ٿو ته علائقو مشرڪن ۽ بتن جي پوڄارين جو آهي. اتي علي الاعلان ڳئون ذبح ڪرڻ منع آهي ۽ ڪافرن جون سڀ رسمون ٿي رهيون آهن. اتي جيڪي مسلمان رهن ٿا اهي انهن جا ماتحت ٿي رهن ٿا. اتي مسلمانن ۽ مسجدن جو وجود ان کي دارالاسلام نٿو بڻائي جيستائين اتي اسلام جا حڪم لاڳو نه ٿين. عالمگير به آهي ته دارالحرب هن شرط سان دارالاسلام ٿيندو ته اتي اسلام جا حڪم نافذ ٿين (خزانة المفتين) ما کان للمشرڪين ان يعمرؤ مساجد الله الآية- سورة توبه (مشرڪن کي حق نه آهي ته مسجدون تعمير ڪن، ڇاڪاڻ ته انهن جو وجود علي الاعلان ڪفر جي شاهدي پيش ڪري رهيو آهي) تفسير ڪشاف ۾ آهي ته يعني اهي ڪفر ۽ اسلام ٻنهي قسم جا ڪم ڪن ٿا. ڪفر ۽ بت پرستيءَ سان گڏوگڏ الله جا گهر اڏين ٿا ۽ اهي ڪم هڪ ٻئي جي ضد آهن ۽ پنهنجي خلاف شاهدي ڏيڻ جي معنيٰ اها آهي ته ظاهر ظهور ڪفر جا ڪم ڪن ٿا، جن مان هي به آهي ته بيت الله ۾ بت رکي انهن کي پوڄيندا هئا. جڏهن مشرڪن دعويٰ ڪئي ته اسين ڪعبت الله شريف جي اڏاوت ڪريون ٿا، حاجين جي خدمت ڪريون ٿا، خانہ ڪعبه تي غلاف چاڙهيون ٿا، قيدي ڇڏايون ٿا ته اها آيت ان وقت نازل ٿي (اسباب النزول واحدی) خلاصو هي ته اسلامي لحاظ سان نيڪيءَ جا اهي ڪم ايمان کان سواءِ بيڪار ۽ ناس ٿين ٿا. ان ڪري جڏهن ڪجھ ملڪ جا ماڻهو اسلام نٿا آڻين، جزيو نٿا ڏين ته انهن سان جنگ ڪرڻ لازمي آهي. فتح القدیر ۾ آهي ته جيڪي مسلمان نه ٿين ۽ جزيو نه ڏين ته حاڪم لاءِ سندن خلاف قتال ۽ انهن جي ملڪيتن تي قبضو جائز آهي. ”غرائب“ ۾ آهي ته حاڪم لاءِ ٻئي ملڪ ۾ وڃڻ ۽ وڙهڻ جائز نه آهي پر جيڪڏهن اهي مرتد ٿين ۽ ڪافر هجن ته پوءِ جائز آهي، بشرطيڪ اسلام کي شان شوڪت حاصل هجي، ٻي صورت ۾ جائز نه آهي (عالمگيري) غنيمت جي جائز هجڻ لاءِ دليل هيءُ آيت سڳوري آهي ته: فكلوا مما غنمتم حلالا طيبا (جيڪي مال اوهان کي ڪافرن سان جنگ وسيلي حاصل ٿين اهي حلال ۽ پاڪ آهن، اهي کائو) پر جيستائين مال غنيمت جي شرعي ورهاست نه ٿئي، يعني امير مال يا ٻانهي ٻانهي سپاهين يا عام مسلمانن ۾ نه ورهائي ان وقت تائين انهيءَ اجتماعي مال غنيمت ۾ ڪو سپاهي يا ڪو شخص عمل دخل نٿو ڪري سگهي. بحواله معروضات درمختار ۾ آهي ته ”سپاهين کان خريد ڪيل ٻانهيءَ سان همبستريءَ جائز هئڻ ۾ شڪ شبهو هجي ته شايد اها شرعي تقسيم موجب ورتل نه هجي ته (پوءِ اها جائز نه آهي) مگر هاڻي اسان جي زماني سن ۹۴۸ع ۾ امير طرفان مال غنيمت ۾ ڪلي ورهاست جو اعلان ٿيو آهي، ان ڪري شروع ۽ آخر ۾ غنيمت مان خمس (پنجون حصو) ڪڍڻ کان پوءِ سپاهين کان خريد ڪيل ٻانهيءَ سان همبستري جي جائز هجڻ ۾ ڪو شبهو باقي نه آهي، انهيءَ فرق کي چڱيءَ طرح سمجهي ڇڏيو. هن سوال جو اهو جواب الله بادشاهه جي فضل ۽ مدد سان مون تي واضح ٿيو آهي. وڌيڪ حقيقت حال الله بهتر ڄاڻي ٿو.

سوال: ڪي واپاري دارالاسلام مان حربي ڪافرن جي امان سان دارالحرب ۾ داخل ٿيا. اتان ڪافرن جو اولاد خريد ڪري دارالاسلام آندائون ۽ مسلمانن وٽ وڪيائون. ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟

۽ ڇا جائز آهي ته جيڪڏهن وڪٽنڌڙ، خريدار ۽ غلام مري وڃن ۽ انهن جي پونيرون کي ان واپار جي جائز يا ناجائز هجڻ جي خبر نه آهي ۽ نٿا ڄاڻن ته غلام خوشيءَ سان آيو آهي يا زبردستيءَ سان ته ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟ بيٺو توجروا.

جواب: جيڪڏهن خريدار ان سودي کي جائز ڄاڻي ته ان جو مطلق مالڪ آهي ۽ جيڪڏهن جائز نٿو ڄاڻي ته ان ۾ تفصيل آهي. جيڪڏهن ان کي خريد ڪري زبردستي آڻي ته ان جو مالڪ آهي ۽ جيڪڏهن خوشيءَ سان آڻي ته ان جو مالڪ نه ٿيندو (تاتارخانيه) بظاهر اهو غلام زبردستي آندل معلوم ٿئي ٿو، ڇاڪاڻ ته وطن ۽ مائٽن کان خوشيءَ سان ڪو مشڪل جدا ٿيندو آهي. عقد الفوائد ۾ آهي ته شرعي حڪمن جو دارومدار ظاهر ۽ اڪثر تي آهي، قليل ڄڻ ته معدوم آهي (بحر) ۽ عام طور تي جيڪي ٻانهن ٻانهيون وڪرو ڪيا وڃن ٿا اهي پنهنجن گهرن ۽ مائٽن مان بغير خوشيءَ جي آڻبا آهن اهڙي معمول آهي ان ڪري ڄاڻايل سوال ۾ به اهائي صورتحال ٿي سگهي ٿي، جنهن جي ڪري واسطيدار شخص غلام جو مالڪ ٿي ويندو، واللہ اعلم بالصواب.

سوال: مسجد ڏاهيندڙ ڌميءَ جو ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: آيت سڳوري: ولو لا دفع الله الناس بعضهم ببعض لهدمت صوامع وبيع وصلوات و مساجد (۽ جيڪڏهن الله تعاليٰ ڪن ماڻهن جي ذريعي ٻين کي دفع نه ڪري ته هوند عبادت خانا، مندر، گرجا گهر، نماز جون جايون ۽ مسجدون ڏاهي پٽ ڪيون وڃن) ان جي تشريح تفسير مدارڪ ۾ آهي ته يعني مشرڪ امت محمديءَ جون مسجدون ۽ اهل ڪتاب جون عبادت جون جايون ويران ڪري ڇڏيندا. واضح ٿيو ته جيڪڏهن مشرڪن کي غلبو حاصل ٿئي ته اهي مسلمانن جون مسجدون ڏاهيندا ۽ جتي مسلمانن جون مسجدون ڏاهيون وڃن ته ان جو مطلب آهي ته مشرڪن کي غلبو حاصل آهي. جيئن بيضاوي، جلالين ۽ مدارڪ ۾ آيت سڳوري: وقد افلح اليوم من استعلي (۽ بيشڪ اڄ جيڪو غالب ٿيو، انهيءَ ڪاميابي حاصل ڪئي) جي تشريح ۾ آهي ته يعني ڪاميابيءَ لاءِ غلبو ضروري آهي. انهيءَ ڪري ڌميءَ طرفان مسلمانن جي عبادت گاه ڪيرائڻ جو مطلب آهي ته مسلمانن تي ڪافرن جو غلبو، جيئن ابن همام اها معنيٰ ورتي آهي. فتح القدير ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪو ڪافر مسلمانن تي چڙهائي ڪري ته حاڪم ان کي قتل ڪري سگهي ٿو (بحر) مسجد شهيد ڪرڻ وڌو گناه آهي جنهن کي ٻين ڏوهن تي قياس نه ڪيو ويندو. بحر جي ڪن نسخن ۾ اهڙي طرح آهي جنهن تي فتح القدير جي مصنف بحث ڪري مٿيون قول اختيار ڪيو آهي. ان ۾ اشارو آهي ته اها ڪا فقهي روايت نه آهي. علامه قاسم پنهنجي فتويٰ ۾ ڄاڻائي ٿو ته شيخ ابن الهمام جي بحث مباحثي وارن مسئلن تي عمل نه ڪيو ويندو ڇاڪاڻ ته حنفي مذهب جو مخالف آهي (بحر) جيڪڏهن مڃجي ته مٿيون مسئلو اسان جي مذهب جي مخالف عالم جي طرفان پيش ڪيل آهي، تڏهن به ان ۾ حاڪم جو شرط لاڳو ڪرڻ مان ثابت ٿئي ٿو ته اهو سرڪاري انتظامي معاملو آهي ۽ اهڙا معاملو قاضي نه پر وقت جو حڪمران طئي ڪندو (بحر-قهرستاني) وري اهو به واضح هجي ته هن مسئلي ۾ حاڪم لاءِ قتل ڪرڻ جائز آهي، واجب نه آهي، پر مفتاح القرب ۾ آهي ته شريعت ۾ جواز جو مطلب مطلق آهي، يعني حرج ۽ تنگي جي ختم ڪرڻ لاءِ به اهو لفظ عام طور ڳالهائيو وڃي ٿو. ان اعتبار سان مٿيون

لفظ واجب، مستحب، مکروه، نهی یا جيڪي ڪم ڪرڻ ۽ ڇڏڻ ۾ برابر هجن يا لازم نه هجن انهن لاءِ استعمال ٿيندو آهي. فقيهن جي اصطلاح ۾ اهو لفظ ڏيتي لپيتي لاءِ استعمال ٿيندو آهي. حمويءَ ۾ آهي ته ان لفظ جي جواز جي معنيٰ ۾ اچڻ جو مطلب اهو نه آهي ته واجب ۽ سنت لاءِ نه اچي. بحر ۾ آهي ته ”جواز“ حلال جي معنيٰ ۾ اچي ته اهو مطلب نه هوندو آهي ته جيڪو ڪم مکروه تحريري آهي اهو حلال آهي بلڪ مراد اها هوندي آهي ته معمولي درجي جو مکروه ڪم جنهن کي ”مکروه تنزيهي“ چون ٿا، سو حلال آهي.

رهبو معاملو ڏميءَ کي سيڪت ڏيڻ جو ته بيشڪ ان سان ان جو عهد ختم نه ٿيندو، پر کيس جوڳي سزا ڏيڻ گهرجي تان ته آئنده ڪو اسلام، قرآن ۽ الله تعاليٰ کي گار ڏيڻ جي جرئت نه ڪري (بحر-الحاوي القدسي - غاية البيان) امام سرخسي فرمائي ٿو ته الله تعاليٰ جي حق بابت ڏميءَ تي حد نه لڳائي، رڳو قيد ڪيو ويندو ۽ حاڪم کيس مناسب سزا ڏيندو (ايضاح الاصلاح) غرض اهو معاملو سرڪاري تعزيري قانون سان واسطو رکي ٿو، بشرطيڪ ڏميءَ واقعي مسجد شهيد ڪئي هجي. جيڪڏهن اهو ڪڪاڻين جهر پڙي وغيره ڏاهي ته ان کي چڙهائي نه چئبو ڇاڪاڻ ته اها مسجد نه آهي. هدايه ۾ آهي ته پنهنجي گهر کي مسجد بنائي، جتي ماڻهن کي نماز جي اجازت هجي، تڏهن به ان کي وڪڻي ۽ وارث ٿي سگهي ٿو، بشرطيڪ ان جي چوڌاري ان جي حق ملڪيت لاءِ ڏنل روڪ هجي (سراجي- جواهر الاخلاطي) هن سوال جو الله جي فضل سان اهو جواب مون کي سمجهه ۾ آيو آهي. (مخدوم عبدالواحد سيوستانی)

سوال: زيد ۽ عمرو ۾ جڳهڙو ٿي پيو. زيد چيو ته شرعي فيصلو قاضيءَ کان ڪرايون ٿا. عمرو چيو ته زميندار جي ڪمدار کان فيصلو ڪرائيندس. زيد چيو ته مسلمان ڀائرن وٽ فيصلو ڪراء. عمرو چيس ته مون توکي چئي ڇڏيو ته آئون شرعي فيصلو نه ڪرائيندس. ان صورت ۾ سندس ايمان بابت ڪهڙو حڪم آهي، ڇا ان تي تعزير لازم ايندي؟ ٻيڻا توجروا.

جواب: قاضي وٽ فيصلي کان انڪار ڪرڻ خراب ڪم آهي. اهو منافق جو ڪم آهي (شرح الهدايه) قرآن شريف ۾ منافقن جي مذمت آهي ته واذا دعا الي الله ورسوله ليحكم بينهم اذا فريق منهم معرضون (الايه) جڏهن منافقن کي الله ۽ ان جي رسول ڏانهن سڏيو آهي تان ته انهن جي وچ ۾ فيصلو فرمائي ته اچانڪ انهن مان هڪ ٽولي منهن موڙيندي آهي. اهڙي شخص تي تعزير لازم آهي. تنوير ۾ آهي ته هر گناه ڪندڙ تي تعزير لازم آهي. جيڪڏهن اهي الفاظ حقارت سان چيا اٿس ته ڪفر لازم ايندو ۽ زال سان ان جو نڪاح ختم ٿي ويندو. فتاويٰ غريب ۾ آهي ته قاضي ۽ عالم جي توهين علم سبب ڪري ٿو ته ڪافر ٿي ويندو (بازي) جيڪڏهن ڪفر جو لفظ چوي ٿو ته ان جي زال جدا ٿي ويندي، ڪلمو پڙهي ٻيهر اسلام آڻي ۽ وري نڪاح ڪري (فتاويٰ قاري الهدايه) والله اعلم.

سوال: مسلمان گنگو ڪندي هندوءَ کي حضور اڪرم ﷺ جو قسم ڏنو. هندو پاڻ سڳورن جي شان ۾ گستاخي ڪئي. ان هندوءَ بابت ڪهڙو حڪم آهي؟ ٻيڻا توجروا.

جواب: انهيءَ گار يا توهين سبب ان کي قتل ڪرڻ لازم آهي. ڪشف الرمز ۾ آهي ته مختار مذهب مطابق ڪافر گاريل کي قتل ڪيو ويندو. ان جي تائيد ابن عمر رضه جي عمل مان ٿئي ٿي.

هڪ راهب نبي ﷺ کي گار ڏني. حضرت ابن عمر رضي الله عنهما کيس قتل ڪندي چيو ته اسان توهان سان صلح هن شرط تي نه ڪبو آهي ته اسان جي نبيءَ کي گاريون ڏيو (ابن ابي شيبه) ڪعب بن علقمه جي روايت آهي ته عرفجہ بن حارت ڪندي رضي الله عنه ڏميءَ کي اسلام جي دعوت ڏني، جنهن رسول الله ﷺ کي گار ڏني. تڏهن ان کي قتل ڪيائين. عمرو بن عاص چيو ته اوهين ڏهين کي ڪيئن ٿا قتل ڪريو؟ عرفجہ چيو ته ڇا اسان اهو به ڏمو ڪنئو آهي ته اسان کي الله ۽ رسول جي باري ۾ اهي ستائين؟ (ابن عساکر)

سوال: هڪ ڏمي گفتگو ڪندي ڪنهن مسلمان کي چيو ته توهان مسلمان ڪوڙا آهيو ۽ توهان جا مولوي به ڪوڙا آهن. ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟ بينوا توجروا.

جواب: اها به هڪ قسم جي گار آهي. علامه برجندي چوي ٿو ته جنهن مسلمانن جي وڌن کي گار ڏني، اها گار آدم عليه السلام کي ليکي ۽ اهڙي شخص کي قتل ڪرڻ واجب آهي. ان جي توبه قبول نه ٿيندي (بياض هاشمي) جيڪڏهن اها روايت برجنديءَ ۾ آهي ته ان مطابق ڏميءَ جي قتل ڪرڻ بابت شڪ نه آهي جيئن حسب المفتين جو قول اڳ ۾ بيان ٿي چڪو. زاجر وغيره ۾ آهي ته جيڪو شخص نبي سائين يا ڪنهن ٻئي نبي کي گار ڏي، عيب ڪري، ان جي يا شريعت جي توهين ڪري ته متاخر عالمن جي اجماع ۽ متقدمين مان اڪثر جي قول مطابق کيس قتل ڪرڻ لازم آهي. جيڪڏهن برجنديءَ جي مٿين روايت صرف زباني آهي تڏهن به بظاهر سوال ۾ ڄاڻايل اها گار حضرت آدم عليه السلام تي پهچي ٿي، جيڪو سڀني جو وڏو آهي. ان جي تائيد الصواعق المحرقة جي هن قول مان ٿئي ٿي ته ڪنهن آل رسول کي گار ڏني ۽ پاڻ ڪريم جي استثناء لاءِ ڪو قريبن نه هجي ته ان کي قتل ڪرڻ واجب آهي واللہ اعلم (هي جواب ڪن فاضلن طرفان لکيو ويو)

سوال: زيد عمرو جي ڌيءَ سان پنهنجي ڀاءُ جي نڪاح جي نسبت ڪئي. اهو رشتو بکر جو من پسند هو، جيڪو سادات جو ميڙ مذڪوره شخص عمرو جي در تي آيو. زيد کي خبر پئجي وئي جنهن سادات کي ٻڌايو ته منهنجي ڀاءُ جو نڪاح اڳي ئي ڦٽل آهي. سادات سندس جواب ٻڌي خاموش ٿيا ۽ واپس هليا ويا. ڪن سادات اها ڳالهه پنهنجي توهين سمجهي، ان ڪري زيد جا مخالف ٿي بيٺا ۽ بيان ڪيل عورت جو نڪاح بکر سان پڙهيائون ۽ زيد کي گهرائي جواب ڏئي ڇڏيائون. رشتي جي انهيءَ تبديليءَ دوران هڪ شخص سادات جي طرفان زيد کي چيو ته اهو شرف توکان واپس وٺون ٿا. زيد سندن بار بار جي تقاضا جي ڪري ها يا نه چئي نه سگهيو. هاڻي زيد تي تهمت هڻڻ ٿا ته انهيءَ جواب ۾ چيو هو ته ”شرع واري تنهنجي جي لامر تون“ يعني شريعت جي صاحب کي گندي گار ڏنائين (نعوذ بالله!) شريعت جو صاحب ڪير آهي؟ الله جو رسول! پر ڇا زيد ۾ سهڻو گمان رکي چئي سگهجي ٿو ته ان جي مراد قاضي يا فيصلو ڪندڙ آهي؟ ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: چڱو آهي ته ان جي گار جي نسبت حضور اڪرم يا الله ڏانهن نه ڪجي ۽ چئجي ته هڪ مسلمان الله رسول کي گار نٿو ڏئي سگهي! جيڪڏهن ان مان مراد قاضي ونجي ته ان صورت ۾ زيد تي ڪابه شيءِ لازم نٿي اچي، ڇاڪاڻ ته ان ڪنهن مخصوص حاڪم کي گار نه ڏني آهي، جنهن جي

ڪري ان تي تعزير لاڳو ٿئي. واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب. بحوالہ صغريٰ اشباه ۾ آهي ته ڪفر تمام وڏي شيءِ آهي ان ڪري آءٌ ڪنهن مؤمن کي ڪافر نه چونڊس. مون کي اهڙي روايت ملي ٿي ته (ننڍن ننڍن الزامن هيٺ مؤمن کي) ڪافر قرار نٿو ڏئي سگهجي. يعني جيتوڻيڪ اهڙي مؤمن جي عدم ڪفر جي روايت ضعيف يا اسان جي مذهب جي ڪتابن جي نه هجي جيئن شرح ڪنز ۾ آهي تڏهن به آءٌ ان کي ڪافر نه چونڊس (حموي) ڇاڪاڻ ته ڪنهن کي ڪافر قرار ڏيڻ لاءِ لازمي آهي ته اهڙو ڏوهه ڪري جنهن جي ڪري سڀني عالمن جو اجماع هجي ته ان سان ماڻهو ڪافر ٿي وڃي ٿو. مٿيون مصنف وڌيڪ ڄاڻائي ٿو ته جيستائين ممڪن هجي، مسلمان جي قول يا فعل جي تاويل چڱي ڪجي. ٿي سگهي ٿو ته اهڙي ڪم جي ڪفر هجڻ ۾ علماء ۾ اختلاف هجي. جيتوڻيڪ ان جو عدم ڪفر ضعيف روايت وسيلي چوڻ ثابت ٿئي، تڏهن به ان جي ڪافر هئڻ جي فتويٰ نه ڏني ويندي، بشرطيڪ اهڙي ملزم ۾ ڪفر ۽ ايمان جون مليل جليل صفتون هجن. ته پوءِ انهن مختلف سببن جي ڪري ان جي ڪفر جي نه پر ان جي مسلمان هئڻ جي فتويٰ ڏني ويندي (بحر- اشباه- صغريٰ- الدرر- درمختار) اشباه ۾ آهي ته اذان سان مسخري ڪرڻ ڪفر آهي پر مؤذن سان مسخري ڪرڻ ڪفر نه آهي (مهر ميان داؤد هالائي)

فائدو: علماء اصول جو قول آهي ته مسلمان کان اهڙو لفظ ظاهر ٿئي جنهن ۾ ڪفر جا هزار سبب پر اسلام جو هڪ سبب يا هڪ توجيه يا هڪ تاويل هجي ته ان کي مسلمان قرار ڏبو نه ڪافر (بحواله بياض هاشمي) (قاضي محمد- عبدالحق عفي عنه)

ان بابت مخدوم عبدالواحد سيوستانی لکي ٿو ته: جنهن شخص شارع (شريعت موڪليندڙ الله رسول ﷺ) کي گار ڏني انهيءَ دراصل الله ۽ رسول کي گار ڏني، ڇاڪاڻ ته قرآن مجيد مان ثابت آهي ته شارع الله آهي: شرع لکڻ من الدين (الله تعاليٰ اوهان لاءِ دين اسلام کي فرض ڪيو آهي) ۽ نبي سائين جن کي به ”شارع“ چئبو آهي ڇاڪاڻ ته الله جي شريعت ماڻهن تائين پهچائي اٿس. مجازي طرح قاضيءَ کي به ”شارع“ چئبو آهي ڇاڪاڻ ته نائب رسول آهي. توهان کي معلوم آهي ته عرف ۾ ”شارع“ نبي ﷺ جن کي چئبو آهي ان ڪري ماڻهن ۾ هن قسم جا گهڻا جملا مشهور آهن ته ”شرع نبي جي حق آهي، جو شرع نبي جي تي نه بڻجي سو خراب آهي.“ ان ڪري ”شارع“ کي گار دراصل رسول سڳوري ﷺ کي گار آهي (نعوذ بالله) ۽ اها ڳالهه ڪفر جي عام ڳالهين جي حڪم ۾ نه آهي جيئن لکندڙ لکي ٿو. شفا ۾ آهي ته ”نبي ﷺ جن کي گار ڏيڻ دين کان ڦرڻ (ارتداد) وانگر نه آهي جنهن ۾ توبه قبول ٿئي ٿي.“ ڇا (مٿئين مفتي صاحب کي) معلوم نه آهي ته فتويٰ ڏنل قول مطابق جيڪڏهن ڪو شخص جهالت سبب ڪفر جا الفاظ ڳالهائي ته ان کي تعزير (يعني سرڪاري سزا) ڏني ويندي. جيئن نزهة النواظر ۾ آهي ته ”ڄاڻي وائي (نبي سائين جن کي گار ڏني) يا پلجي ۽ غفلت سبب، ان جو حڪم ساڳيو آهي يعني شبيهي يا توبه سان اهو ڏوهه معاف نه ٿيندو (جيئن بيا ڏوهه شبيهي وغيره جي ڪري معاف ٿين ٿا) (مخدوم مدظله)

سوال: زيد دعويٰ ڪري ٿو ته ان وٽ نجوم ۽ حاضرات جو علم آهي. بيمار تندرست ڪري ٿو. چوري پڪڙڻ لاءِ هڪ ٻار کي ڳاڙهو يا ڪسم سان رنگيل ڪپڙو پارائي ٿو جيڪو غيب جون ڳالهيون ٻڌائي ٿو. اهڙيون ٻيون حرڪتون ڪري اهو ”غيب دان“ ڪنهن مسلمان يا ڪافر جو نالو وٺي

ٿو. سندس چوڻ تي ماڻهون ان کي ٻڌي ماريون ٿا، گاريون ڏين ٿا، قيد ڪن ٿا، پر اڪثر ان مان چوري ثابت نٿي ٿئي. ماڻهن سان ناحق ۽ ظلم ٿئي ٿو. وري چوري ڪڏهن ظاهر به ٿيندي آهي. ڪڏهن ان نجوميءَ جي چوڻ تي نيڪ ۽ مولوي صاحبان به بااثر ماڻهن جي ظلم جو شڪار ٿين ٿا. ان صورت ۾ شريعت جو حڪم ڪهڙو آهي؟ بيٺا توجروا.

جواب: رنگيل لباس پائڻ جي شريعت ۾ منع آهي ڇا جو به ٺهيل هجي ڇاڪاڻ ته ڪافرن جي نشاني ۽ شيطان جي سونهن آهي. (ابن عمر رضي الله عنهما جي حديث (نسائي)) نبي ﷺ جن فرمائن ٿا ته خبردار! ڳاڙهي لباس کان بچو اهو شيطان جو پيارو لباس آهي (عمران بن حصين رضي الله عنه جي حديث) ان ڪري ڳاڙهو لباس پائڻ منع آهي، چاهي ڪپهه جو ئي هجي ڇاڪاڻ ته پاڻ سڳورن ان کي شيطاني لباس سڏيو آهي (نصاب الاحتساب) اهڙو شخص تعزير جو مستحق آهي، جو گناه جوهر ڪم ڪندڙ شخص تعزير لائق آهي (تنوير) غيب جو علم الله تعاليٰ سان خاص آهي، جيڪو اهڙي دعويٰ ڪري ٿو اهو ڪافر آهي. البته الله تعاليٰ پنهنجن رسولن سڳورن کي غيب جون ڪي ڳالهيون ٻڌائي ٿو. نبي سائين جن جي حديث آهي ته جيڪو شخص پوپو کان ڳجهه جون ڳالهيون پڇي ۽ سندس تصديق ڪري ته انهيءَ دراصل (قرآن يا شريعت) جو ڪفر ڪيو جيڪا محمد ﷺ تي نازل ٿي آهي (جامع الفصولين) مصنف موصوف کان پڇيو ويو ته جادوگر بابت ڪهڙو حڪم آهي؟ چيائين ته پوپو ۽ جادوگر ٻنهي جو ساڳيو حڪم آهي. وري پڇيو ويو ته جيڪڏهن ڪو شخص دعويٰ ڪري ته مان راز جون ڳالهيون ڄاڻان ٿو ته ڇا اهو به مٿئين حديث جي حڪم ۾ آهي؟ چيائين ته هائو! وري پڇيو ويو ته جيڪڏهن چوي ته اهي ڳالهيون مون کي جنات جي ذريعي معلوم ٿين ٿيون، ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟ چيائين ته اهو ڪاهن آهي ۽ جيڪو ان جي ڳالهه جي تصديق ڪري، ان ڪفر ڪيو، ڇاڪاڻ ته سندس دعويٰ آهي ته جيڪي ڳالهيون ڳجهه سان واسطو رکن ٿيون، اهي ڄاڻي ٿو، حالانڪ الله کان سواءِ ڪو به ڳجهه نٿو ڄاڻي. ڇا توکي قرآن مجيد جي هيءَ آيت معلوم نه آهي ته: فلما خر تبينت الجن ان لو كانوا يعلمون الغيب ما لبثوا في العذاب المهين الآية (سوره سبأ) (پوءِ جڏهن سليمان عليه السلام جو لاش ڪري پيو تڏهن جنن کي ڄاڻ ٿي ته سليمان عليه السلام ته مري چڪو آهي. جيڪڏهن انهن کي غيب جو علم هجي ها ته ايتري عرصي تائين خوار ڪندڙ عذاب ۾ مبتلا نه ٿين ها. معلوم ٿيو ته انسان هجن يا جن، ڪنهن وٽ غيب جو علم نه آهي. شرح العقائد ۾ آهي ته نبي ﷺ جن جي قول مطابق پوپوءَ جي ”غيسي ڳالهن“ جي تصديق ڪرڻ ڪفر جو ڪم آهي، جيئن حديث مٿي بيان ٿي. پوپوءَ کي ”ڪاهن“ هن ڪري چئجي ٿو ته ڪائنات جي شين جي باريءَ دعويٰ ڪندو آهي ته انهن جي مستقبل جي باري ۾ کيس ڄاڻ ٿئي ٿي. عربن ۾ ڪاهن جا ڪيترا قسم هوندا هئا. ڪن جي دعويٰ هوندي هئي ته جن ان جا تابع آهن جن جي ذريعي کين ڳجهه معلوم ٿئي ٿو. ڪن جي دعويٰ هوندي هئي ته انهن کي پنهنجي سمجهه ۽ تجربي جي بنياد تي ڳجهه جي ڄاڻ ٿئي ٿي. وري ڪي دعويٰ ڪندا هئا ته اهي ستارن وسيلي ڳجهه ڄاڻن ٿا. ان قسم جا سڀ ماڻهو ڪاهن (پوپوءَ) جي حڪم ۾ آهن ۽ بالجملة غيب جو علم الله تعاليٰ لاءِ خاص آهي. سندس ٻڌائڻ، الهام، معجزو ۽ ڪرامت کان سواءِ ٻانهي کي طاقت نه آهي ته ان کي ڄاڻي. حاشية الخيالیه ۽ الصحاح ۾

آهي ته ماڻهن ۾ جنات جي ذريعي غيبي ڳالهيون معلوم ڪرڻ جو رواج آهي. ”شرح شرح العقائد“ ۾ آهي ته ڪاهن، جنن يا جڙين وسيلي ڳجهه معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. پر (شريعت مان) ثابت آهي ته ان تي عمل ڪرڻ يا ان جي تصديق ڪرڻ ڪفر آهي ۽ اها ڳالهه به مسلم (مڃيل) آهي ته ڪفر ڪرڻ سان نيڪ عمل ناس ٿين ٿا ۽ اهڙي شخص جو توبه ثابت ٿيڻ ۽ نئون نڪاح ڪرڻ واجب آهي (در مختار) ”فتاويٰ قاري الهدايه“ ۾ آهي ته ڪفر جو ڪلمون چوڻ سان نيڪ عمل ۽ نڪاح ختم ٿئي ٿو. جيڪڏهن اهڙو شخص ٻيهر اسلام آڻي ته ٻيهر نڪاح ڪري. غرض ته مرد هجي يا عورت جيڪو به غيب جي دعويٰ ڏيارڻ جي تصديق ڪندو، ڪافر ٿيندو، زال مڙس هڪ ٻئي کان جدا ٿي ويندا ۽ توبه ثابت ٿيڻ ۽ نئين سر نڪاح کان سواءِ هڪ ٻئي تي حلال نه ٿيندا.

مگر اسلامي طريقي مطابق يقيني دعويٰ ڪرڻ کان سواءِ گمان جو فائدو وٺي چور جو نالو ڪڍي، جيئن ماڻهن جو معمول آهي ته جائز آهي ڇاڪاڻ ته نبي ﷺ جن جي حديث آهي ته: من استطاع منكم ان ينفع اخاه بشيء فيفعل (توهان مان جيڪو پنهنجي ڀاءُ کي خير پهچائي سگهي ٿو اهو ان سان ڀلائي ڪري) (خزانة العلماء) اهوئي طريقو اڳاٽي زماني کان هلندو اچي ٿو. اصحابن سڳورن جو به ان تي عمل آهي. سورة ياسين، آية الكرسي سان نالو ڪڍندا آهن، ڇاڪاڻ ته ان جو مقصد چور معلوم ڪري مظلوم جي مدد ڪرڻ ۽ ظالم کي تنبيهه ڪرڻ هوندو آهي. (المنتقي)

آءٌ عرض ڪريان ٿو ته چوري معلوم ڪرڻ جو هڪ مجرب ۽ آزمائيل طريقو علامه شهاب الدين احمد عبداللطيف عيني رح ”مائتة الفوائد“ ۾ بيان ڪيو آهي ته ٻن (شڪي ماڻهن کي) گڏ بيهاري (وظيفو پڙهي) بدني يا لوڻي کي گهمائي. اهو بدو جنهن شخص جي نالي جي سامهون اچي بيهي اهو چور آهي. پر عارف بالله شاه ولي الله محدث دهلوي ”القول الجميل“ ۾ اهو طريقو بيان ڪري فرمائي ٿو ته اهڙيءَ طرح (پڪ سان) ڪنهن کي چور نه ڄاڻجي والله اعلم.

سوال: دعويٰ ڏيڻ نالي زيد جوابدار عمر جي خلاف قاضيءَ وٽ شاهد پيش ڪري پنهنجي دعويٰ ثابت ڪئي. عمر حسرت وڃان چيو ته ”جيڪڏهن خدا موجود هجي ها ته زيد ۽ ان جي گواهن کي ڪوڙي شاهدي ڏيڻ جي همت ڪيئن ٿئي ها؟ خدا موجود ناهي تڏهن ته توهان ماڻهن کي ڪجهه نه ٿيو! شريعت ۾ ان قسم جي ڳالهه ڪرڻ جي ڪهڙي حيثيت آهي؟

جواب: اهو ڪلام حالت زجر (جهڻڪ) ۾ ظاهر ٿيو آهي، جيڪو عذر آهي. جامع الفضولين ۾ آهي ته: جيڪڏهن ڪو چوي ته الله تعاليٰ مون کي ڇا لاءِ پيدا ڪيو جو دنيا جي ڪنهن سامان ۽ مال مان مون لذت حاصل نه ڪئي آهي، ان جي باري ۾ چيو ويو آهي ته اهو ڪفر نه آهي. حديث ۾ آهي ته: لا تكتبوا علي عبدي في ضجره شيئا (الله تعاليٰ ملاڪن کي فرمائي ٿو ته منهنجي ٻانهي جا حالت زجر ۾ ٿيل ڪم نه لکو) پر اهو وڏو گناهه آهي خزانة الحقيقتين ۾ آهي ته ڪنهن چيو ته ”قيامت ۾ مون سان الله تعاليٰ انصاف ڪيو ته آءٌ به تو سان انصاف ڪندس.“ ته اهو ڪفر آهي ڇاڪاڻ ته قيامت ۾ الله تعاليٰ جو انصاف ڪرڻ يقيني ڳالهه آهي، ان ۾ شڪ ڪرڻ ڪفر آهي. ان ڪري اهڙو شخص ٻيهر اسلام آڻي ۽ ٻيهر نڪاح ڪري جيئن مٿي فتاويٰ قاري الهدايه جي حوالي سان بيان ٿيو. مگر (ياد رهي ته) اهو تڏهن آهي جڏهن حالت زجر نه هجي، حالت زجر ۾ ڪفر نه پر وڏو گناهه جو

ڪم آهي، تنهن ڪري اهڙي شخص تي تعزير لاڳو ڪئي ويندي، ڇاڪاڻ ته کيس خبر نه آهي ته ائين چوڻ ڪفر آهي يا نه؟

الفرض ڪن عالمن ان کي عذر چيو آهي ۽ ڪن عذر نه چيو آهي. نزهة النواظر ۾ آهي ته ان قول تي فتويٰ آهي ته اهو ڪفر نه آهي، ڇاڪاڻ ته ڪوشش ڪجي ته ڪنهن کي ڪافر قرار نه ڏجي ڇاڪاڻ ته گهڻا ماڻهو جاهل آهن، جيڪڏهن سندن ان حرڪت کي عذر نه ليکجي ته گهڻا مسلمان ڪافر ٿي ويندا. ظاهر آهي ته جيڪڏهن ڪين ان جي خبر هجي ته ائين نه چوڻ ها. خزانه الاڪمل ۾ آهي ته محمد بن حسن جي زماني ۾ هڪ عورت چيو ته الله تعاليٰ قيامت ۾ ٻانهن کي عذاب نه ڪندو، ڇاڪاڻ ته ان جا ٻانهن آهن تڏهن محمد بن حسن کان پڇيو ويو ته ڇا اها ڪافر آهي؟ ان جواب ڏنو ته اها ڪافر نه پر جاهل آهي، ان کي سيکاريائون، تانجو ان توبه ڪئي. والله اعلم بالصواب.

عشر ۽ خراج جا مسئلا

سوال: زمين جا وارث وفات ڪري وڃن ته انجو ڪهڙو حڪم آهي؟ بينوا توجروا.

جواب: ان جو حڪم لڌل شيءِ جو آهي (المحيط) ڪن عالمن چيو آهي ته ان جو حڪم لاوارث شين جو آهي، جنهن وٽ هجي، اهو جيڪڏهن فقير آهي ته ان مان نفعو حاصل ڪري، ٻي صورت ۾ فقيرن تي صدقو ڪري ڇڏي. چاهي اهو شخص جنهن تي صدقو ڪجي پاڻ فقير هجي يا ان جا ابا ڏاڏا يا ان جا خاندان وارا فقير، مسڪين ۽ محتاج هجن، پر جيڪڏهن خبر پوي ته لڌل شيءِ ذميءَ جي ملڪيت آهي ته اها بيت المال ۾ جمع ڪرائي ڇڏي (تنوير) عالمگيريءَ ۾ آهي ته لڌل شيءِ جو حڪم آهي ته بيمارن جي کاڌ خوراڪ، دوا دارونءَ، مردن جي ڪفن دفن، ڪمانڊن کان عاجز شخص تي خرچ ڪجي، والله اعلم.

سوال: سنڌ جي زمين عشري آهي يا خراجي؟ بينوا توجروا.

جواب: سن ۹۳ ۾ سنڌ محمد بن قاسم فتح ڪئي (فتح القدیر) رڳو قوم چنا خوشيءَ سان اسلام قبول ڪيو (تاريخ معصومي) ان ڪري چئن جون زمينون خراجي آهن، جن تي پيداوار جون پنجون حصو (خمس) آهي. اسلام جي غلبي کان بعد به اهوئي حڪم لاڳو رهيو. (رسالو ”رفع الفرية... ابو الحسن ڏاهري) خمس کان وڌيڪ وٺڻ ظلم آهي. اها ڳالهه مون گجرات جي عالمن کان ٻڌي. پر تحفة الفقہ ۾ بحواله جامع الفتاويٰ آهي ته ڇوويهه ملڪ عشري آهن، جن مان هڪ سنڌ به آهي. ”رفع الفرية“ ۾ آهي ته جيڪڏهن اها عبارت صحيح آهي ته پوءِ انهن ملڪن ۾ مسلمانن کان خراج وٺڻ صحيح نه آهي ۽ جيڪڏهن عشري آهن ته خرچ ۽ بچ وغيره لاهي پوءِ عشر واجب آهي (درمختار ۽ متن جا ڪتاب) جيڪڏهن زمين خراجي آهي ته خرچ پڪو ڪڍي ان تي خراج ڏبو (جامع الرموز بحواله المحيط) رفع الفرية جو مصنف ۽ پڻ علامه محمد هاشم رح فرمائي ٿو ته اها روايت قابل قبول نه آهي، نه ئي ان تي عالمن جو اعتماد آهي. آڏو چوان ٿو ته شايد ائين ئي آهي. خانيه ۾ آهي ته زمين جي پيداوار تي جيڪا رقم وصول ڪجي ٿي اها عشر جي قائم مقام آهي، ڇاڪاڻ ته اها خارج مان

واجب ٿيندڙ آهي، جيڪا عشر جي مخالف آهي. معلوم ٿيو ته زمين جي عشر وانگر ان جي خرچ ڪڍڻ کان اڳ ئي اها (ڍل) وصول ڪئي ويندي (بحر - تجنيس)

فائدو: خراج اسلامي حڪومت ذميءَ يعني اطاعت ۽ صلح ڪندڙ ڪافرن کان وصول ڪندي آهي. جيڪا رقم زمين جي اپت تي وصول ڪجي ٿي ان کي عشر چئجي ٿو. جيڪڏهن زمين باراني هجي يعني بارش جي پاڻيءَ تي آباد ٿئي ته پنجن حصو (خمس) ۽ نهري پاڻيءَ وسيلي آباد ٿئي ته ڏهون حصو (عشر) آهي. حڪومت جيڪا زمين آباديءَ لاءِ ڏيندي آهي، ان کي ”ليز“ چوندا آهن. زميندار زمين جي پيداوار مان حصو طئي ڪري زمين آباد ڪرائيندو آهي، ان کي ”هاري“ يا ڪڙمت چئجي ٿو. حڪومت جيڪا زمين جي اپت مان رقم وصول ڪندي آهي ان کي ”ڍل“ چئجي ٿو. ڍل جو سرڪاري حساب سورهن ايڪڙ کان وڌيڪ زمين آباد هجي ته 200 روپيا في ايڪڙ آهي ۽ باغ تي 500 روپيا آهي. جيڪڏهن اپت نه ٿئي يا زمين مٿان آفت اچي ته حڪومت کي اختيار آهي، چاهي ته ڍل، آبپانو، مال گذاري ۽ عشر وغيره معاف ڪري ڇڏي. والده اعلم (مترجم)

مسئلو: زمين تي آفت اچي ته صحيح قول مطابق امام ڏسي ته ڪڙميءَ ڪيترو خرچ ڪبو ۽ اپت ڪيتري ٿي؟ پوءِ حساب ڪري ان مان خراج وٺي.

سوال: خراج جي مصرف کان ناواقف شخص ٿوري زمين حاڪم جي اجازت کان سواءِ پوکي ٿو ۽ ان جو خراج عالمي، مفتين ۽ قاضين تي خرچ ڪري ٿو. ان صورت ۾ (سرڪار کي خراج نه ڏيڻ جي گناهه کان) آڇو ٿيندو يا نه؟ بيٺو توجروا.

جواب: ائين ڪرڻ سان گناهه کان بچي ويندو. بحر ۾ آهي ته جاهل جڏهن ڍل وٺي ته ان تي واجب آهي ته واپس ڪري. امام محمد رح جي قول مطابق بيت المال ۾ جمع ڪرائي يا مفتي ۽ قاضيءَ جي حوالي ڪري نه ته گنهگار ٿيندو.

وڌيڪ تحقيق: سنڌ تلوار جي زور سان فتح ٿي ۽ ان جي سرزمين عشري آهي يا خراجي؟ ان بابت جيئن مٿي بيان ٿيو ته رفع الغرية ۾ شيخ ابو الحسن ڏاهري فرمائي ٿو ته تاريخي ڪتابن مان ثابت آهي ته سنڌ سن ۹۳ ه ۾ تلوار جي زور سان فتح ٿي. فقط چنار قوم خوشيءَ سان اسلام آندو (تاريخ معصومي) تاريخ معصوميءَ جي عبارت هي آهي: جڏهن قوم چنار کي اسلامي لشڪر جي غلبي جي خبر پئي ته مناسب شرطن تي اهي محمد بن قاسم جي سامهون پيش پيا. سندس اطاعت ۽ مال گذاري قبول ڪيائون. ان ڪري فقيه سندن زمين کي عشري چون ٿا. ثابت ٿيو ته جيڪي زمينون چنار جي قبضي ۾ نه آهن، انهن تي ڍل آهي. شيخ ابو الحسن فرمائي ٿو ته سنڌ جي زمين تي پنجين کان ڏهين حصي تائين خراج آهي. پنهنجي رسالي نالي ”رفع الغرية“ ۾ وڌيڪ لکي ٿو ته نه ڪنهن کان ٻڌو ويو ۽ نه ڪنهن ڪتاب ۾ آهي ته محمد بن قاسم سنڌ جي زمين مٿان عشر مقرر ڪيو، حالانڪ مناسب چاڻي ها ته عشر مقرر ڪري ها. ۽ ان جو حڪم نافذ ٿئي ها. اهو ئي جواب مون کي سڄي ٿو، والده اعلم بالصواب.

ياد رکجي ته زمين جي پيداوار مان خرچ لاهڻ کان بعد جيڪا رقم وصول ڪبي آهي اها

عشر جي حڪم ۾ آهي (مخدوم محمد هاشم عفي عن بحواله قاضي خان) امام ابوحنيفه جي قول موجب عشر زمين جي مالڪ تي ۽ امام ابويوسف ۽ محمد جي قول مطابق هاريءَ تي واجب آهي (درمختار) پر فتويٰ صاحبين جي قول تي آهي (حاوي) هارپ جي صورت ۾ جيڪڏهن بچ مالڪ جو هجي ته ڏل به ان تي آهي ۽ زمين جي پوري ايت به اهو ڪڍندو، ڪڙميءَ کي ان جي مزدوري ملندي. جيڪڏهن بچ هاريءَ جي طرفان هجي ته ڏل به هاريءَ تي آهي ۽ سموري ايت به اهو ڪڍندو، زميندار کي ان جي ملڪيت جي حساب سان طي ٿيل رقم ملندي. محيط ۾ آهي ته ڏل امام ابوحنيفه جي قول مطابق مالڪ تي ۽ صاحبين جي قول مطابق هاريءَ تي آهي. غرض ته ”ڏل“ عشر وانگر آهي. زمين ڪڙمت تي ڏنل هجي ته امام ابوحنيفه جي قول مطابق اها ڏل زميندار کان وٺي، ڇاڪاڻ ته وٽس زمين ڪڙمت تي ڏيڻ ناجائز آهي، پر امام ابويوسف ۽ محمد ۾ جي قول مطابق فتويٰ ان تي آهي ته ڪڙمت جائز آهي (المحيط سرخسي) بادشاهه تي لازم آهي ته مستحق طالب علم کي هر سال ٻه سو مشقال سون ڏئي جيڪڏهن دنيا ۾ نه ڏنائين ته آخرت ۾ ان کان مطالبو ڪيو ويندو (فتاويٰ قمر تاشي بحواله ملتقط) بکر، سيوهڻ، ٺٽو، ملتان ۽ انهن جي وچ واري زمين عشري آهي (محمد خان درپيلو، بياض هاشمي بحواله التحفه)

سوال: ڪو شخص ڏل وٺڻ جو حقدار آهي جيئن عالم، مدرس ۽ قاضي، جيڪڏهن اهو پاڻ بٽائي وٺي پاڻ تي خرچ ڪري ته جائز آهي يا نه؟ ٻينوا توجروا

جواب: ائين ڪرڻ اصولي اعتبار سان حلال آهي ڇاڪاڻ ته عالم، مدرس ۽ مفتيءَ جو ڏل ۾ حق آهي. ائين ڪندو ته ڄڻ حقدار کي حق ملي ويو. شرح وقايه ۾ آهي ته موجوده زماني ۾ بخشش وٺڻ جا حقدار قاضي، مفتي ۽ مدرس آهن. ”جنهن شخص جو بيت المال ۾ حصو هجي اهو بيت المال جي آمدنيءَ جي ذريعن مان اڳاڙي يا وصولي ڪري ته اصولي طرح جائز آهي. جيڪڏهن ان ڄاڻ شخص خراج مان اڳاڙي ڪري ته ان تي لازم آهي ته بيت المال ۾ واپس ڪري يا ڪنهن حقدار مثلاً مولوي، قاضي، طالب ۽ فوجيءَ کي ڏئي ڇڏي ته نه گنهگار ٿيندو“ (بحر) ثابت ٿيو ته مدرس، عالم ۽ مفتي بيت المال جي آمدنيءَ جي وسيلن مثلاً بٽائي مان حصو وٺي ته جائز آهي. پوءِ به جيڪڏهن حاڪم انهيءَ زمين تان بٽائي يا ڏل اڳاڙي ته اهو ظلم چئبو ڇاڪاڻ ته اهو دراصل حقدار کان ناجائز حق ڪڍڻ آهي. مٿي ڄاڻايل حقدارن لاءِ بٽائي جائز هجڻ جو هڪ وڏو سبب اهوئي آهي ته اهو جائز حقدار آهي. جيتوڻيڪ عالمن پيا به سبب بيان ڪيا آهن، والله اعلم.

درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪو غير حقدار ڪڙميءَ کان ڏل وٺي ته استحساناً يعني انصاف جي تقاضا تحت واپس ڪري ڇاڪاڻ ته ڏل جي رقم دراصل ڪڙميءَ تي قرض آهي، جيڪا واسطيدار شخص جي اجازت کان سواءِ غير واسطيدار شخص کي وٺڻ يا ڏيڻ جائز نه آهي. پر مجبور هجي ته گنجائش آهي ڀلي نه موتائي، جيئن مجبور ماڻهو گروي رکيل شيءِ استعمال ۾ آڻي ته جائز آهي (هدايت) ٻن ڀائيريوارن مان هڪ ڏل ادا ڪري ته ٻئي جي طرفان به ادا ٿي ويندي يعني سندس ٻيو ڀائيريوار به آڄو ٿي ويندو (جامع الفصولين) ان ۾ اشارو آهي ته جيڪڏهن زور زبردستيءَ سان ان کان وصول ڪجي ته پوءِ اهو ٻيو ڀائيريوار آڄو نه چئبو (قنبر، الدر، الاذڪار) ڇاڪاڻ ته توهان کي خبر آهي

تہ ڪڙميءَ تي ڍل لازم نہ آهي. جيڪڏهن ڪو شخص مجبوراً ان کان وٺي تہ وٺندڙ تي لازم آهي تہ موتاني ڏئي، پوءِ جيڪو شخص زمين ۾ پائينوار هجي، جيڪڏهن اهو مجبوريءَ وچان وٺي بعد ۾ لازماً اها رقم واپس ڪري چاڪا تہ ان کي تہ زمين جي اڌ آمدني بہ ملي ٿي.

سوال: حڪومت طرفان مدد معاش طور مشترڪ زمين جو دستاويز زيد جي نالي تي آهي. زيد گذاري ويو. ان جا ٻيا پائينوار مرد هجن يا عورتون، ان کان سندس حياتيءَ ۾ حصو نہ وٺندا هئا. هاڻي تہ ان جا نسبي ۽ صليبي وارث بہ گذاري ويا آهن. ٻيا وارث زيد جي غير نسبي عزيزن کان زمين جي گذريل سالن جي آمدنيءَ جي بہ تقاضا ڪن ٿا. حالانڪ اهي حقيقي مالڪ بہ نہ آهن. ڇا ائين ڪرڻ جائز آهي؟ بينوا توجروا (پڇندڙ: مخدوم پير محمد ۽ عبدالباقي، بياض هاشمي تان ورتل)

جواب: سڀني کي هڪ جيترو حصو ملندو: ۱- شيخ محمد بن حسن ميان حامد ۲- مفتي عبدالواحد ۳- عبدالخالق ۴- قاضي بوبڪائي (بياض هاشمي)

سوال: سرڪار زيد کي هڪ ديھ جو محصول ڏنو تہ ان مان گذارو ڪري جنھن ۾ عمرو ۽ خالد بہ شريڪ آهن. هر هڪ کي هڪ جيترو حصو ملندو يا گھٽ وڌ؟

جواب: اهل علم کان گجهو نہ آهي تہ فقهي روايتن مطابق بخشش يا عطا ۾ ورثو نہ هلندو آهي (الاشباه) تنھن ڪري جيڪڏهن بادشاه يا نائب ان جي حياتيءَ ۾ يا مرڻ کان پوءِ واپس وٺي تہ جائز آهي (القيده) هن ملڪ ۾ شاهي حڪم هيٺ زمين ڏجي تہ اها سندس حڪم مطابق سڀ يا ڪجهه وارثن ۾ ورهائي، ان ڪري شاهي ضابطي يا فرمان تي عمل ڪيو ويندو (عبدالغليم بياض هاشمي)

سوال: زيد وفات ڪري ويو. معاشي ضرورت آهر سرڪار طرفان ڪجهه مليل زمين ڇڏي ويو آهي. هڪ پٽ ۽ ٻہ نياڻيون پوينرن ۾ ڇڏيا اٿس. ڪجهه عرصي کان پوءِ ان جي هڪ ڌيءُ بہ وفات ڪري وئي. هاڻي زيد جو هڪ پٽ، هڪ نياڻي ۽ سندس فوت ٿيل نياڻيءَ جو مڙس وارث باقي آهن. انھن ۾ زيد جو ورثو ڪيئن تقسيم ٿيندو؟ بينوا توجروا.

جواب: ظاهر آهي تہ اهڙي قسم جي بخشيل ملڪيتن ۽ ايراضين جي ورهاست سرڪار جو ڪم آهي. جيڪڏهن سرڪاري عملدار وٽ اهڙي لکت يا دستاويز موجود هجي تہ هيءَ ملڪيت فلاڻي شخص کي سرڪار جي طرفان ڏنل آهي ۽ ان کان پوءِ ان جي اولاد ڏانھن منتقل ٿيندي تہ پوءِ ان جو اڌ سوال ۾ ڄاڻايل شخص جي پٽ کي ۽ ٻيو اڌ ان جي ٻن ڌيئرن کي ڏنو ويندو. هڪ ڌيءُ جي فوت ٿي وڃڻ کان بعد ان جو حصو ان جي مڙس کي ملندو. پر جيڪڏهن واسطيدار کاتي جي رڪارڊ ۾ زيد جي ڇڏيل زمين ان جي پوينرن لاءِ ”بخشش“ طور لکيل نہ آهي تہ پوءِ اها ايراضي فوتيءَ جي وارثن ۾ برابر ورهائي ويندي، مرد هجن ڇاهي عورتون (پير محمد هالائي عفي عنه- بياض هاشمي)

سوال: هن ملڪ جا حاڪم بٽائي هن طرح وٺن ٿا تہ اڌ هاريءَ جو ۽ اڌ حڪومت جو. ماڻھو ان ۾ خوش آهن. ڇا اهو جائز آهي؟ ان صورت ۾ جيڪڏهن ڪڙمي ڪجهه اناج چوري بہ ڪري تہ جائز آهي يانہ؟ بينوا توجروا.

جواب: جيڪڏهن ڪڙمي يا زميندار امير (سرڪاري عملدار) کان سواءِ ٻئي کي هن شرط تي اپت مان اڏواڻا حصو ڏئي ٿو ته ان کان پوءِ ان جي ذميواري ختم آهي ته اهو بدلي جي شرط تي هيو ڏيڻ آهي، جنهن جي صحيح هجڻ ۾ شڪ نه آهي ڇاڪاڻ ته مشروط هيو ڏيڻ جائز آهي. جيڪڏهن بغير بدلي جي ڏيندو (يعني غير حقدار کي ڏيندو) ته وڌ ۾ وڌ اهو شرط فاسد چئبو، پر هيو فاسد نه ٿيندو جيئن بحر ۾ آهي ته زال مڙس کي هن شرط تي مهر هيو ڪيو ته هاڻي ان کي طلاق نه ڏيندو ۽ مڙس اها ڳالهه قبول ڪئي ته ان صورت ۾ هيو مطلق صحيح ليکيو ويندو، چاهي طلاق ڏني يا نه ڏني ڇاڪاڻ ته طلاق نه ڏيڻ جي استحقاق جو ڪو بدلو ۽ عوض نٿو ٿي سگهي. البت اهو شرط فاسد ٿيندو، مگر شرط فاسد سان هيو باطل نه ٿيندو آهي.

وري ڪڙمي اڌ حصو ڏي ڪري پوءِ به ان مان لڪائي ڪٿي ته اها خيانت آهي ۽ ڀلي معاملي يا معاهدي جي ڀڃڪڙي ڪرڻ حرام آهي جيئن الاشباه ۾ آهي. جيڪڏهن اڏواڻا حصو اهي عملدار وٺن ٿا جيڪي ڀل وصول ڪندا رهندا آهن ته (اهو به جائز نه آهي) ڇاڪاڻ ته علامه ابو الحسن ڏاهري رفع الغربة ۾ لکي ٿو ته سنڌ جي سرزمين تي ڀل پنجن حصو آهي. ان صورت ۾ جيڪڏهن ڪڙمي زمين جي اپت مان ڪجهه لڪائي ڪٿي ته ان لاءِ جائز ٿيندو. جيڪڏهن مڃجي ته ڀل اڏواڻا آهي جيئن التنوير ۾ آهي ته جيڪڏهن حڪومت ”الابواب“ (سرڪاري ٽيڪس) جي نالي تي اڌ کان وڌيڪ وٺي ته ان صورت ۾ زميندار لاءِ لڪائي ڪٿڻ به جائز ٿيندو.

سوال: مائٽ جي وفات کان پوءِ جيڪي وارث کاتي ۾ لکيل آهن انهن کي (هميشه هڪ ٻيڙهه کان پوءِ ٻي ٻيڙهه تائين) حصو ملندو رهندو يا جنهن بادشاهه کي غلبو حاصل هجي ملڪ ان جو ٿيندو، اهو جنهن کي چاهي (جاگير) ڏي ۽ جنهن کان چاهي ڪسي؟ جيڪڏهن حاڪم هر ڪنهن کي اجازت ڏئي ڇڏي ته (اها جاگير) ڪنهن جي ملڪيت ليکي ويندي؟

جواب: اهو ڪم حاڪم جي مرضيءَ تي ڇڏيل آهي ته جنهن کي چاهي ڏي. جيڪڏهن جاگير سڀني کي ڏني ٿو ته سڀني جي ٿيندي ۽ جيڪڏهن هڪ کي ڏني ٿو ته هڪ جي ٿيندي. ڇاڪاڻ ته بخشش حاڪم جي مرضيءَ تي ڇڏيل هوندي آهي.

سوال: (شيخ ابوالحسن جي ”رسالة الغرّة“ ۾ آهي ته) اسان جي سرزمين تي ڀل پنجن حصو آهي. ان قول جي تائيد ۾ فقهي روايت نقل ڪرڻ ضروري آهي جيئن مقلدن جو طريقو ۽ شان رهيو آهي. بلڪ دراصل اهو قول واضح روايت جي به ابتڙ معلوم ٿئي ٿو. محيط ۾ آهي ته: ڀل جي مقرريءَ جو ڪم حاڪم جي اختياريءَ تي آهي، پر اڌ کان مٿي ڀل نه وٺي. جامع الرموز وغيره ۾ به ساڳيءَ طرح آهي. پوءِ جڏهن ڀل اڏواڻا مقرر ٿي آهي ته ورهاست کان اڳ (ڪڙميءَ جو) اپت مان ڪجهه حصو لڪائي ڪٿڻ ڪيئن جائز ٿيندو؟ مهرباني ڪري انصاف سان ٻڌايو ته مٿي بيان ڪيل روايت جي روشنيءَ ۾ ڇا ائين ڪرڻ جائز آهي؟ ڇا ”وقت جي امام“ مان مراد ائين آهي جيئن اسان جي زماني ۽ اسان جي ملڪ ۾ فتح علي خان آهي يا محمد بن قاسم مراد آهي جنهن کي اسلامي لشڪر ذريعي ملڪ مٿان غلبو حاصل ٿيو. جيڪڏهن پوئين ڳالهه مراد آهي ته ڇا اهڙي روايت ملي ٿي ته

محمد بن قاسم پنجون يا چوٿون حصو ڏل مقرر ڪئي هئي ۽ ان ضابطي کي لاڳو ڪرڻ گهرجي؟ هن مسئلي ۾ اڪثر اهل علم کي مونجهارو آهي، خدا جي واسطي تسلي ڏياريندڙ جواب ڏيو.

جواب: شيخ ابو الحسن ڏاهريءَ لکيو آهي ته هند ۽ سنڌ جي سرزمين راجا ڏاهر کان به اڳ ۾ عيسٰي عليه السلام جي زماني ۾ خراجي هئي ۽ ان جو خراج خمس هو يعني عشر کان پيشو. اسلام اچڻ کان پوءِ به خراجي ئي رهي. هندستان جي ڪن علائقن ۾ اڄ به ائين آهي. پوءِ جيڪو حصو وڌيڪ ورتو وڃي ٿو، اهو ظلم آهي. اها ڳالهه مون گجرات جي عالمن کان ٻڌي. ان الله جو قسم جنهن سچ کي چوڻ ڪارو ڏيندڙ ۽ ڪوڙ کي هلاڪ ڪندڙ قرار ڏنو آهي، جيڪڏهن آڌ ڪوڙ ڳالهائين ته ان جو وبال مون تي آهي. توهان کي هيءَ ڳالهه چڱيءَ طرح معلوم آهي ته اسلام جي غالب ٿيڻ کان پوءِ محمد بن قاسم خمس کي ئي نافذ رکيو. ان ڪري وڌيڪ وٺڻ جائز نه آهي. متان ۾ بحواله نهيائو آهي ته ايراضيءَ بابت مقرر ڪيل ضابطي کي تبديل ڪرڻ جائز نه آهي. جن ايراضين جي باري ۾ اڳ کان خمس جو تسلسل ۽ ضابطو لاڳو نه هجي اتي ماڻهن جي سگهه آهر وصولي ڪئي ويندي. جيئن در مختار ۾ آهي ته جن ايراضين جي باري ۾ حضرت عمر رضي الله عنه ڪو ضابطو مقرر نه ڪيو آهي، اتي طاقت آهر وصولي ٿيندي يعني آڌ حصي جي اڳاڙي ٿيندي. اهو حڪم بحر ۾ مطلق آهي ته چاهي اڳ ۾ اهڙو ضابطو ۽ قانون مقرر ٿيل هجي يا نه هجي. ان جي تائيد حسب المفتين مان به ٿئي ٿي. اسين ان کي سوال جواب جي صورت ۾ هيٺ وري بيان ڪريون ٿا.

سوال: ڪنهن ڳوٺ يا علائقي ۾ پراڻو اصول هلندو اچي ٿو ته ڏل ڏهن مٿن تي ٻه مٿن آهي. ڇا شرعاً ڪنهن کي ان ۾ واڌارو ڪرڻ جو حق آهي؟

جواب: النوازل ۽ شرح وقايه ۾ آهي ته عرف ۾ جيڪا ڳالهه معروف ۽ معمول هجي اها شرط وانگر لاڳو ٿيندي. ان جي تائيد هدايه جي هن عبارت مان به ٿئي ٿي ته اڳاٽو ضابطو ۽ قانون جيڪڏهن حق تي مبني هجي ته قائم رهندو. پوءِ اهل انصاف تي تعجب آهي ته اهي هن ظالم ۽ فساد واري زماني ۾ حاڪم جي اڌواڌ وصوليءَ کي ڪيئن صحيح چون ٿا ۽ ڄاڻائن ٿا ته اڳ جي مقرر ڪيل ڏل هاڻي وٺڻ جائز نه آهي.

سوال: (ڪمدار) ڪڙميءَ کان بٽائي وٺي ٿو. ان کان پوءِ به ڪجهه (ڪڙمي) وغيره باقي بچي ٿي جنهن مان هاريءَ کي نٿو ڏئي، پاڻ کڻي ٿو، ڇا ان لاءِ ائين ڪرڻ جائز آهي؟

جواب: بيان ڪيل شخص بٽائي وٺڻ لاءِ وڪيل آهي، جيڪو بچي اهو مالڪ (زميندار) جو آهي. جيڪڏهن (مالڪ يا زميندار) فالتو مال هجي طور وٺڻ لاءِ ان کي پنهنجو وڪيل بنائي ته پوءِ جائز آهي جيئن الاشباه ۾ آهي ته ”خرچ مان بچيل مال انتظام ڪندڙ شخص لاءِ آهي ۽ جيڪڏهن موڪل يا مالڪ فوتي هجي ته پوءِ وارثن لاءِ آهي، بشرطيڪ فوتي مالڪ، پنهنجي وڪيل کي هن طرح نه چوي ته فالتو مال ۾ مون تو کي پنهنجو وڪيل بنايو، ان صورت ۾ اهو مال وارثن جو نه پر وڪيل جو ٿيندو.“ جواهر الفتاويٰ ۾ آهي ته جنهن ٻئي جي طرفان ان جي حڪم سان ڪم ڪيو ته اهو ان جو وڪيل چئبو. ڏل زمين جي مالڪ تي آهي نه ان جي ڪڙميءَ تي. زمين ۾ نقصان ٿئي ته مالڪ کان

وصول ڪئي ويندي جيئن وڪالت جي معاملن جو حڪم آهي. بحر ۾ آهي ته زمين خراجي هجي ته ڏيل زمين جي مالڪ تي آهي والله اعلم.

سوال: زيد زرعي زمين تي بيگ پندرهن کاسن تي عمرو کي ٺيڪي تي ڏني ۽ ان جي ”ڪندي“ تي چاڙهي ڇڏيائين. گذريل سال ڏل وڌيڪ مقرر ٿي ته عمرو اها زمين ڦٽي ڪئي. زيد عمرو کي منٿ ڪئي ته مون وٽ اناج موجود آهي مون کان هڪ روپي ۾ پنج کاسا خريد ڪري، اهو وڪڻي ان مان ڏل ڏي ۽ اهو منهنجو توتي قرض رهندو پوءِ مون کي آسانيءَ سان ادا ڪجانءِ. تڏهن عمرو زيد کان اضافي ڏل جي ادائينگيءَ جي گهر ڪئي. زيد جواب ڏنو ته مون پندرهن کاسا في بيگ مقرر ڪيو هو، هاڻي ڏل وڌي وئي آهي ته اها ڪوٽ پاڻ پراڻ نه ڏيندس. سوال اهو آهي ته ڇا عمرو زيد کان شريعت مطابق اها ”ڪوٽ ٽوٽ“ وصول ڪري سگهي ٿو يا نه؟

جواب: ٻئيءَ جي ڏل مالڪ تي آهي، عمرو دراصل زمين تي مالڪ جي وڪيل جي حڪم ۾ آهي. ان ڪري واڌو ڏل زمين جو مالڪ زيد ادا ڪندو، عمرو ادا نه ڪندو والله اعلم. بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن زمين اپت واري آهي ته ڏل مالڪ تي آهي فتاويٰ قاري الهدايه ۾ آهي ته ضمانت وڪيل تي نه هوندي آهي، ڇو ته اهو مالڪ جو ماتحت آهي. جامع الفصولين ۾ آهي ته جيڪڏهن وڪيل مالڪ جي حڪم سان قرض ڏي ته ان کان (مالڪ پاڻ) وصول ڪندو.

سوال: سنڌ جو حاڪم جاگير طور مليل زرعي زمين تي ڏل جي وصولي ڪري ٿو. ان صورت ۾ سنڌ جي سرزمين تي ڪيترو خراج آهي؟ جيڪڏهن ميجي ته اڏاوت آهي ته سرڪار نامدار طرفان جيڪا واڌاري ”ٽيڪس“ اڳاڙي وڃي ٿي، جيڪڏهن وصولي ڪندڙ عملو سرڪار جي علم ۾ آڻڻ کان سواءِ اها اضافي وصولي پاڻ ڪئي ته ڇا ان لاءِ حلال آهي؟ جيڪڏهن خراج جا ٻيا حقدار جيئن مولوي، مفتي ۽ قاضي انهيءَ اضافي اڳاڙي يا وصوليءَ ۾ شريڪ ٿين ته ڇا جائز آهي؟ ڇا غير حقدار شخص خراج جي رقم مان حصو وٺي سگهي ٿو؟

جواب: سنڌ جي سرزمين محمد بن قاسم طاقت سان فتح ڪئي. فقط قوم ڇنڻ خوشيءَ سان اسلام قبول ڪيو جيئن تاريخ معصوميءَ ۾ آهي (فتح القدير) ان ڪري ڇنڻ جي زمين کان سواءِ ٻيون زمينون خراجي آهن ۽ ان جي تائيد مخدوم ابو الحسن ڏاهري جي ڪتاب رفع الفرية مان به ٿئي ٿي، جيڪو لکي ٿو ته ”هند ۽ سنڌ جي سرزمين اسلام کان اڳ خراجي هئي ۽ ان جو خراج خمس آهي. خمس کان وڌيڪ وٺڻ ظلم آهي، جيئن مون گجرات جي عالمن کان ٻڌو.“ ان ڪري زميندار خمس کان وڌيڪ وصوليءَ کان بچڻ لاءِ ڪجهه اپت لکائي ته ان لاءِ جائز آهي. بحر ۾ آهي ته جيڪو ظلم کان بچڻ لاءِ اپاءَ وٺي ته ان لاءِ بهتر آهي پر جيڪڏهن ميجي ته ڏل جو حصو اڏاوت آهي جيئن اسان وٽ معمول آهي ۽ اهوئي مناسب آهي (تنوير) ان صورت ۾ زمين جو مالڪ اپت مان خرچ ۽ بچ ڪري پوءِ ڏل ادا ڪري (محيط) جيڪڏهن (ظلم کان بچڻ لاءِ) لکائي ڪئي ته اصولي طرح جائز آهي. بحر ۾ آهي ته جنهن جو بيت المال ۾ حصو آهي، جيڪڏهن اهو بيت المال مان لکائي ڪئي ته جائز آهي. شرح وقايع ۾ آهي ته اسان جي زماني ۾ زمين جي پيداوار جي حقدارن مان قاضي، مفتي ۽ مدرس به

آهن. جيڪڏهن اهڙو شخص ان جي آمدني يا اپت کڻي جيڪو حقدارن مان نه آهي، پوءِ ان ماڻهوءَ کي موتاڻي ڏئي جيڪو ان جي مصرفن يا حقدارن مان آهي، مثلاً قاضي، مفتي ۽ فوجيءَ کي ڏئي ته پنهنجي ذميوارِي کان آجوتِي ويو. جيڪڏهن انهن مان به ڪنهن کي نه ڏيندو ته ڪنهنڪار ٿيندو (بحر) ياد رکجي ته سنڌ ۾ آبادگار گهڻو ڪري مالڪ نه (پر ڪڙمي) هوندا آهن. هاڻي سوال آهي ته ڇا ڪڙمي به زميندار يا مالڪ جي اجازت کان سواءِ اناج وغيره لڪائي کڻي سگهن ٿا؟ درمختار ۽ فتح ۾ جيڪا عبارت آهي ان جي قياس مطابق ڪڙمي زمين آباد ڪرڻ جي اجرت جو حقدار آهي. مصنف لکي ٿو ته: دمشق جو مفتي ”فضل الله مرضي“ چوي ٿو ته اسان جي ملڪ ۾ گهڻيون زمينون شاهي (سرڪاري) آهن جن کي ڪڙمي آباد ڪن ٿا، ان ڪري زمين جي ملڪيت ۽ جانيبدان جو تعلق بيت المال سان آهي ۽ ڪڙميءَ جي حيثيت ان شخص وانگر آهي جنهن وٽ شيءِ اڌار رکجي. زمين آباد ڪرڻ جي سندس مزدوري يا محنت اڌاڌا آهي. ان صورت ۾ جيڪڏهن سرڪار ان کان اڌ کان وڌيڪ حصو وصول ڪري ته اضافي وصوليءَ جي ڀيٽ ۾ لڪائي کڻي سگهي ٿو، واللہ اعلم بالصواب.

سوال: فقهي ڪتابن ۾ سرڪاري زمين جو ذڪر آهي ۽ شاهي فرمانن مان به اهوئي ظاهر ٿئي ٿو مثلاً ”چڪ جي فرمان“ ۾ آهي ته ”جهنگ جر جي ماڀيل زمين چڪ آهي.“ ۽ چڪ وارا علائقا هندستان جو حصو آهن. انهن ۾ عالمن ۽ مشائخن جو عمل دخل ڪرڻ جائز آهي چوڻه اتان جا زميندار آهن. شايد انهيءَ ڪري مخدوم آگهي ۽ ٻين اڳين عالمن انهن زمين جي وڪري کي ناجائز چيو آهي جيئن سنڌ جي زمين جو معاملو آهي. سندن فتوائن ۾ اهي جواب موجود آهن. ان ڪري اوهان جي خدمت ۾ گذارش آهي ته هن مسئلي جي تحقيق بيان ڪري اجر عظيم ماڻيو.

جواب: مشهور فقهي ڪتابن ۾ اها لکت نٿي ملي ته سنڌ جي زمين سرڪاري آهي. رڳو مخدوم ابو الحسن ڏاهري پنهنجي رسالي نالي ”رفع الغربة“ ۾ مخدوم حامد آگهي جو قول نقل ڪيو آهي ته سنڌ جون زمينون سرڪاري آهن. مصنف موصوف مٿي ڄاڻايل ڪتاب ۾ وڌيڪ لکي ٿو ته ڪنڙ ۽ ٻين رسالن ۾ آهي ته سنڌ جي زمين سرڪاري آهي. جيڪڏهن حڪومت ڪنهن شخص کي بتائي ٿي ڏئي ٿي ته ڀلي ڏئي. اهو جائز آهي ڇاڪاڻ ته حڪومت اهڙي ڪڙمي يا هاريءَ کي مالڪ جي قائم مقام بنائي ٿي. جيئن شارح حضرات بيان ڪن ٿا. جن زمين جي مالڪن جي خبر نٿي پوي، جن کي ”لاوارث زمينون“ چئجي ٿو، چاهي هن وقت انهن جا آبادگار مسلمان هجن چاهي ڌمي، فتح کان بعد لاوارث ليکجن يا ڪنهن شهر يا علائقي تي ظالم شخص يا ظالم قبيلي جي حملي يا ڏڪار جي نتيجي ۾ لاوارث ٿيون هجن، اهي سرڪار جي ملڪيت آهن. انهن جي آمدني بيت المال ۾ جمع ڪرائي ويندي. اهڙي زمين جي حيثيت وقف جي آهي، جيڪا نه ڪنهن جي ملڪيت ٿي سگهي ٿي ۽ نه گروي رکي سگهجي ٿي. اها حاڪم يا ان جو نائب يا عملدار بتائي ٿي ڏئي وصولي ڪري سگهي ٿو. اهڙين ئي زمين جي باري ۾ درمختار ۾ بحواله فتح جي آهي ته مالڪن جي وفات کان پوءِ اهي لاوارث شيءِ وانگر آهن، ان ڪري ان جي اپت بيت المال ۾ داخل ڪئي ويندي. ”رفع الغربة“ ۾ آهي ته سنڌ جي سرزمين شاهي يا سرڪاري آهي، جيڪا ڪڙميءَ وٽ اڌاري شيءِ وانگر آهي، جنهن جي اپت مان ان کي بتائي ڏيڻي پوندي (دمشق جي مفتيءَ جي مٿي ڄاڻايل فتويٰ). بحواله درمختار) شايد مٿين

ڪتابن جي ڄاڻايل انهيءَ اصول جي بنياد تي اهڙين زمينن جو وڪرو صحيح نه آهي. پر ظاهر آهي ته سنڌ جي سموري زمين سرڪاري نه آهي. هتي سمن، ٻاريڇا، سهتا ۽ ڇنا قومون، پڻ زميندارن جو وڏو تعداد موجود آهي، جيڪي زمين جا مالڪ آهن يا زمينون وڪرو ۽ خريد ڪن ٿا. جڏهن ته سرڪاري زمينون اهي هونديون آهن جن جا مالڪ وفات ڪري وڃن ۽ انهن جا پونيڀر يا وارث نه هجن ته اهڙي زمين آبادگار کي آباديءَ لاءِ ڏني سگهجي ٿي. (قنڀه - قدوري)

خزانة الفقہ ۾ آهي ته جنهن ڳوٺ تي ڪنهن شخص جو قبضو هجي، ڪنهن آفت يا حادثي جي ڪري اهو ويران ٿي وڃي پوءِ ان جو مالڪ ظاهر نه ٿئي ۽ ڪو شخص ان کي حاڪم جي اجازت سان آباد ڪري ته اهو ان حاڪم جي ملڪيت ٿيندو. ساڳي ڳالهه غايه البيان ۾ به آهي. انهيءَ اصول جي بنياد تي هندستاني بادشاهه غير آباد ۽ ويران زمينن جون ديهون يا ”چڪ“ ماڻي ڪنهن کي ڏين ٿا ته اها انهن جي طرفان اجازت آهي، جيڪو به ان کي آباد ڪندو ان جي ملڪيت ٿي ويندي، چاهي سرڪاري زمين هجي. ڇاڪاڻ ته سرڪاري زمين لڌل شيءِ جي حڪم ۾ آهي، جنهن ۾ حاڪم لاءِ عمل دخل ڪرڻ جائز آهي (درمختار) بخاريءَ جي شرح عيني ۾ آهي ته زمين ڏيڻ جا ٻه قسم آهن: ۱- ڪنهن کي مالڪ بنائڻ ۲- بٽائيءَ تي آباد ڪرڻ لاءِ ڏيڻ. درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن بادشاهه غير آباد زمين ڪنهن کي ڏي يا ان کي مالڪ بنائي، پوءِ اها وقف ڪري ڏني ڇڏي ته جائز آهي. علامه قاسم ان جي درست هجڻ جي فتويٰ ڏيندي چوي ٿو ته امام يا سرڪار جڏهن چاهي ڪڙميءَ کان پنهنجي زمين واپس وٺي سگهي ٿي. مگر ابن النجيم چوي ٿو ته جيڪا زمين لاوارث هجي، اها سرڪار جي نه پر آبادگار جي ملڪيت آهي، ڇاڪاڻ ته آباد ڪرڻ جي شرط تي ئي اهو ويران ۽ غير آباد زمين کي پوک جوڳو بڻائي ٿو. تنهن ڪري سرڪار لاءِ ان جو وڪڻڻ جائز نه آهي، جو ڪڙميءَ جي ملڪيت ۽ قبضي ۾ هوندي آهي. حمويه ۾ آهي ته هن مسئلي جو بنياد هي آهي ته اهڙي زمين مالڪ جي هٿ يا قبضي ۾ هجي. پڻ عالمن وضاحت ڪئي آهي ته ۲۴ ملڪن سميت سنڌ جي سرزمين عشر يا ڍل واري آهي. (رفع الغريب بحواله تحفة الفقہ - مخدوم حامد جا رسالا بحواله جامع الفتاويٰ - فتاويٰ ناصريه) جيڪڏهن اها ڳالهه صحيح آهي ته پوءِ انهن علائقن جي فتح ٿيڻ کان بعد به انهن کي خراجي چوڻ مناسب نه آهي. البته خمس کان وڌيڪ وٺڻ ظلم آهي ۽ خراج مالڪ تي لازم آهي. متان به بحواله تشارخانيه آهي ته خراجي ۽ عشري زمين مالڪ جي آهي. ان جو وڪڻڻ، وقف ڪرڻ، ميراث ۾ ڏيڻ ٻين ملڪيتن وانگر آهي. پوءِ ڪيئن ٿو حڪم لڳايو وڃي ته سنڌ جون زمينون وڪڻڻ جائز نه آهن؟ ڇا فقط هن وهه جي ڪري ته ان تي مالڪاڻا حق واسطا قائم آهن؟ حالانڪ ان جي باوجود عالمن، قاضين ۽ حاڪمن ان جو وڪرو جائز ثابت ڪيو آهي ۽ پاڻ به اهي وڪيون آهن. ڪنهن به ان تي اهڙو اعتراض نه ڪيو آهي جنهن مان ثابت هجي ته انهن زمينن جو وڪرو جائز آهي، اهو ئي جواب مون کي سمجهه ۾ آيو آهي. واللہ اعلم.

سوال: ڪنهن شخص کي حاڪم هڪ ديهه جاگير طور ڏني ته ان مان پنهنجيون ضرورتون پوريون ڪر ۽ هڪ رپيو في جريب جي حساب سان ڍل ادا ڪر. ڇا اهو مقاطعو آهي، جيڪو مخدوم حامد اگهي جي وضاحت مطابق عالمن وٽ ناجائز آهي يا وري اها جاگير آهي، يعني زمين بيت المال جي

آهي، ڀلي فلاڻو پيداوار ڪڍندو ڪاٺيندو رهي؟ ڇا اها زمين ميراث ۾ ورهائي سگهجي ٿي؟ جيڪڏهن ميت جو ڪو پٽ حاڪم وٽ وڃي، جيڪو ان کي اها جاگير ورثي ۾ لکي ڏي ته اها رڳو ان هڪ پٽ جي ٿيندي يا سڀني پٽن جو حق ۽ واسطو قائم رهندو؟

جواب: اها جاگير نه آهي ڇاڪاڻ ته جاگير اها زمين ٿيندي آهي جيڪا بيت المال جي هجي (بحر).... حاڪم کي اختيار آهي ته جيڪڏهن چاهي ته پيءُ کي ڏنل جاگير ان جي اولاد جي نالي تي لکي ڏئي. ان جي تائيد مٿان مان ٿئي ٿي ته جيڪڏهن حاڪم پيءُ جي منصب ۽ ديوتڙيءَ تي پٽ کي بحال ڪري ته جائز آهي. ڇاڪاڻ ته شريعت جي تعليم مطابق حاڪم پوين جو به نائب آهي ۽ ظاهر آهي ته شرعي احڪام سدائين باقي رهندڙ آهن، ان ڪري جيڪڏهن حاڪم ڪنهن هڪ شخص کي دستاويز لکي ڏئي ٿو ته اها جاگير ميت جي سموري اولاد جي ٿيندي، جيئن اشباه مان معلوم ٿئي ٿو ته هڪ شخص کي بيت المال مان وظيفو ملندو رهي ٿو، هاڻي مري ويو. ان جا ٻه پٽ پونين ۾ آهن، جيڪي پاڻ ۾ صلح ڪن ٿا ته انهن مان هڪ شخص جو نالو سرڪاري دفتر ۾ چڙهيل هجي جيڪو وصولي ڪندو رهي، ڀلي ٻئي پٽ کي ان وظيفي مان ڪجهه به نه ملي ته اهڙو صلح باطل آهي ۽ جيڪو وظيفو سرڪار جي طرفان ان کي ملي ٿو ان مان ٻئي پيءُ کي به حصو ڏيندو رهندو، ڇاڪاڻ ته اها بخشش يا وظيفو حاڪم جي طرفان ان کي (سندس پيءُ جي ڪري) ملي ٿو. ان مان معلوم ٿيو ته اعتبار هن ڳالهه جو نه آهي ته سرڪاري رجسٽر يا دفتر ۾ ڪهڙي پيءُ جو نالو چڙهيل يا ڪنهن جو چڙهيل نه آهي بلڪ اعتبار هن ڳالهه جو آهي ته اهو وظيفو حاڪم جي طرفان هڪ شخص لاءِ مقرر هو جيڪو ان جي موت کان بعد ان جي اولاد ڏانهن منتقل ٿيندو، جيئن ظاهر آهي، واللہ اعلم بالصواب.

بعض فاضلن جي لکت: ڄاڻڻ گهرجي ته جيڪا زمين ڪنهن جي نالي حاڪم يا سرڪار جي طرفان جاري ٿئي ٿي (ته آباد ڪري ڪڍندو ڪاٺيندو ره) ته اهو شخص نه ان جو مالڪ ٿيندو، نه ان جي وقف صحيح ٿيندي ۽ نه وري ان ۾ اهڙو عمل دخل ڪري سگهي ٿو جو ان جي قبضي مان ٻئي کي منتقل ٿئي. نه ان جي مرڻ کان بعد وارثن ۾ ورهائي. البته حاڪم يا سرڪار کي اهو اختيار رهندو ته چاهي ته اها زمين جاگيردار يا آبادگار جي ملڪيت مان ٻاهر ڪڍي ۽ ان تي ڍل يا اڏاوت يا گهٽ وڌ بڻائي اڳاڙي يا ان جي آمدنيءَ تي اهڙا ٻيا شرط لاڳو ڪري (بياض هاشمي بحواله رساله في بيان الاقطاع و محلها ومن يستحقها، علامه زين الدين ابن نجيم ۽ بحواله بحر الرائق فتاويٰ شيخ قاسم)

مخدوم عبدالواحد جي تحقيق: بخاريءَ جي شرح عيني ۾ آهي ته سرڪار طرفان ٻئي جي نالي تي زمين جاري ڪرڻ جون ٻه صورتون آهن: ۱- ان کي ان جو مالڪ ڪري ڇڏي. ۲- هڪ مدت تائين ان کي گذر سفر لاءِ آباديءَ تي ڏي ته ڪڍندو ڪاٺيندو ره. پهرئين صورت ۾ اهو زميندار يا آبادگار ان جو مالڪ آهي، جيئن وٽيس ان ۾ عمل دخل ڪري. ٻي صورت ۾ اهو شخص فقط زمين جي اپت ۽ اناج جو حقدار آهي، زمين ان جي ملڪيت نه آهي، ان ڪري چاهي ته پاڻ آباد ڪري ۽ چاهي ته ٻئي کان آباد ڪرائي. مسئلي جي هڪ صورت باقي رهي ٿي ته جنهن زمين جو مالڪ حاڪم يا امام نه

هجي يعني اها زمين لاوارث هجي ته ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟ بظاهر ان جي باري ۾ حڪم آهي ته اها به آبادگار جي ملڪيت آهي جيئن هدايه ۾ آهي ته: جيڪو شخص حاڪم جي اجازت سان زمين آباد ڪري ٿو ته اهوئي ان جو مالڪ به آهي. بشرطيڪ حاڪم کيس هن شرط سان نه ڏئي ته اها زمين في الحال تنهنجي آهي، ان کي آباد ڪري ان مان ڪڍندو کائيندو ره، پر اها تنهنجي ملڪيت نه رهندي. ڇاڪاڻ ته ملڪيت لاءِ امام ابوحنيفه وٽ حاڪم طرفان اجازت جو ملڻ شرط آهي. (مخدوم مدظله)

سوال: فوتي جنهن مال ملڪيت جو مالڪ نه آهي، فقط ان جي قبضي ۾ آهي ته ڇا ان جي مرڻ کان بعد ان جي وارثن ۾ اها ورهائي سگهجي ٿي؟

جواب: جنهن شيءِ جو مالڪ آهي ان جا پونيسر ان ۾ سندس وارث ٿي سگهن ٿا، جنهن جو مالڪ نه آهي ان ۾ وارث نٿا ٿي سگهن (حمادي - محيط) خراج (واري زمين) حاڪم جي عطا هوندي آهي، اها جنهن کي حاڪم ڏي ان جي ئي ٿيندي (اشباه) ان صورت ۾ اهڙو بخشش وٺندڙ ان جو مالڪ نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته خراج زمين جي اپت جو چوٿون حصو هوندو آهي (خزانة الروايات) جواهر الفتاويٰ ۾ آهي ته هڪ علويءَ کي خراج جي مد مان ساليانو وظيفو ملندو رهي ٿو. پوءِ ان اهو وظيفو ٻئي کي هبو ڪري ڇڏيو، انهيءَ (نئين وصولي ڪندڙ) رقم حاصل ڪرڻ لاءِ وڪيل مقرر ڪيو ته اهو جائز نه آهي ڇاڪاڻ ته علوي قبضي ڪرڻ کان اڳ ان جو مالڪ نٿو ٿي سگهي ۽ نه ٻئي کي ڏئي سگهي ٿو ۽ نه ڪو شخص ان جو وارث ٿي سگهندو ڇاڪاڻ ته ان جو مالڪ نه آهي. واللہ اعلم.

سوال: تحفه ۾ آهي ته بکر، سيوهڻ، ٺٽي، ملتان ۽ وچ واري زمين عشري آهي (ڪتبه محمد جان درپيلي رح) ان مسئلي کي وضاحت سان بيان فرمايو ۽ ٻڌايو ته اها روايت عمل جي قابل آهي يا نه؟

جواب: رفع الغريبه، تحفة الفقہ، مخدوم حامد جي رسالن، جامع الفتاويٰ ۽ فتاويٰ ناصري ۾ آهي ته سنڌ ۽ هند جي زمين ۲۴ ملڪن سميت عشري آهي. جيڪڏهن اها ڳالهه صحيح آهي ته پوءِ انهن ملڪن ۾ خراج لاڳو ڪرڻ صحيح نه آهي. رفع الغريبه ۾ ان قول کي ترجيح ڏني آهي ته سنڌ جي سرزمين خراجي آهي ۽ ان جو خراج خمس آهي. سنڌ سن ۹۳ھ ۾ محمد بن قاسم جي هٿان تلوار سان فتح ٿي. فقط چئن جي قوم خوشيءَ سان اسلام آندو. مون نه ڪنهن ڪتاب ۾ لکت ڏني ۽ نه ڪنهن عالم کان ٻڌو ته محمد بن قاسم سنڌ جي زمين تي عشر مقرر ڪيو. سنڌ راجا وير جي زماني ۾ جيڪو حضرت عيسيٰ عليه السلام کان اڳ ٿي گذريو آهي خراجي هئي، ان زماني ۾ پنجين کان ڏهين حصي تائين خراج اڳاڙيو ويندو هو ۽ اسلام کان پوءِ به پنجون حصو خراج وصول ٿيڻ لڳو. پوءِ هند ۽ سنڌ ۾ ان کان وڌيڪ جيڪا وصولي ڪئي وڃي ٿي چاهي آبادگار مسلمان هجي يا ذمي ته اهو ظلم آهي. اها ڳالهه مون گجرات جي عالمن کان ٻڌي.

سوال: جن زمينن کي نهري نظام ذريعي آباد ڪجي ٿو انهن ۾ ۽ انهن زمينن جي ڍل ۾ فرق ٻڌايو جيڪي بارش جي پاڻيءَ جي وسيلي آباد ٿين ٿيون ۽ وڏن درياھ مان جيڪي نديون نڪرن ٿيون انهن جو ڪهڙو حڪم آهي؟ بيٺا توجروا.

جواب: جنهن زمين کي عشري آبي نظام وسيلي سيراب ڪيو ويو هجي، اها عشري آهي سواءِ ذميءَ جي زمين جي (درمختار) عشري آبي نظام مان مراد آهي: بارش جو پاڻي، ڪوهن جو پاڻي، چشمن جو پاڻي، وڏن دريائن جو پاڻي، يعني جيڪي نهرون ڪنهن جي قبضي ۾ نه هونديون آهن مثلاً سيحون، جيحون، فرات، نيل نالي درياءَ. ۽ نهري نظام مان مراد اهو پاڻي آهي جيڪو حڪومت نهرون کڻي زمينون آباد ڪندي آهي. اهڙيءَ ريت اهي چشما جيڪي بيت المال جي رقم سان ٺاهيا وڃن ٿا (بحر) اسان جي ملڪ ۾ آبي نظام جيحون، سيحون، فرات ۽ نيل وانگر نه آهن تڏهن به اهو حڪومت جي زير نگراني آهي، اهوئي سبب آهي ته ڪي بادشاهه انهن درياهن تي عمل دخل ڪري پيڙين جون پليون به ٺاهين ٿا. واللہ اعلم. باقي رهيو مسئلو ننڍن واهن ۽ ننڍن جو ته جيڪي ماڻهو انهن کي کڻين ٿا، انهن جو ڪنٽرول به انهن جي هٿن ۾ رهي ٿو، (يعني اهڙين زمينن جي ڍل وصول ڪرڻ جا حقدار اهي ئي سرڪاري ادارا آهن.)

سوال: ملڪ ۾ لتيرن ۽ غاصبن جو راج آهي، ان حالت ۾ جيڪڏهن ڪو شخص ڪا شيءِ خريد ڪري يا مفت ۾ کڻي ته ان کي ”لهندڙ“ چئبو يا ”غاصب“ چئبو؟ لتيرن کان ڪا شيءِ مثلاً ڪتاب وغيره وٺي مالڪن تائين پهچائڻ جي سگهه رکي ٿو پر انهن نٿو ڪري ته ڇا اهو شخص گنهگار ٿيندو؟ درمختار ۾ بحواله صيرفيه آهي ته ڪو شخص ڏسي ٿو ته گڏه ڪڙميءَ جي ڪٽڪ کائي پوک کي پيلي ٿو پر ان کي نٿو هڪلي ته اهو پوک ڀري ڏيڻ جو ضامن آهي. ان روايت جي وضاحت ڪريو (محمد شجاع عفي عنه)

جواب: لتيرن کان مالڪ لاءِ ڪا شيءِ خريد ڪري ته ان کي ”غاصب“ نه چئبو. اهو ”لهندڙ“ جي حڪم ۾ آهي. قنیه ۾ آهي ته لتيرن کان قرآن شريف خريد ڪيائين پوءِ پشيمان ٿيو پر ان کي مالڪ جي خبر نه آهي ته اهو قرآن لفظي (لڌل شيءِ) جي حڪم ۾ آهي. ثابت ٿيو ته ڪا شيءِ خريد ڪري پوءِ پشيمان ٿئي ۽ مالڪ کي موتاڻن جو ارادو ڪري ته اهو ”لهندڙ“ جي حڪم ۾ آهي ته پوءِ جيڪو شخص شروعات ۾ ئي ڪا شيءِ مالڪ تائين پهچائڻ جو ارادو ڪري ٿو ته اهو ويتر بهتر طريقي سان انهيءَ حڪم ۾ داخل آهي. درمختار ۾ آهي ته شيءِ مالڪ کي واپس ڪرڻ مستحب آهي ۽ جيڪڏهن ان جي ضايع ٿيڻ جو خطرو هجي ته موتاڻن فرض آهي ڇاڪاڻ ته ان تي مسلمان جي مال جي حفاظت ڪرڻ انهن فرض آهي جيئن ان جي جان جي حفاظت ڪرڻ لازم آهي. جيڪڏهن ان کي ڇڏي ڏنائين ۽ ضايع ٿي وئي ته گنهگار ٿيندو. پر ڇا پري به ڏيندو؟ ”نهر“ مان ظاهر ٿئي ٿو ته نه پرڻدو. درمختار جي مصنف جي ڪلام مان ظاهر آهي ته پري ڏيندو. صيرفيه ۾ بحواله بدائع جي آهي ته صحيح هي آهي ته پري ڏيندو (صيرفيه باب الجنایة) ظاهر آهي ته اها روايت مسافر ۽ اوڀري ماڻهوءَ لاءِ حجت ۽ نص نه آهي. بلڪ فقهي روايتن جي روشنيءَ ۾ ئي سگهي ٿو ته اهو حڪم تڏهن هجي جڏهن جانور جو مالڪ پاڻ پوک کي پيليندي ڏسي پوءِ به ان کي نه هڪلي ته پري ڏي. پوءِ مون کي اها روايت قنیه ۾ نظر آئي. لکي ٿو ته: جيڪڏهن مالڪ گڏه کي پٽي جي پوک ۾ ڪٽڪ کائيندي ڏسي نٿو جهلي ته ان مسئلي ۾ مشايع جو اختلاف آهي. صحيح هي آهي ته پري ڏي (نزهة النظائر) اشباه جي ۲۹ قول ۾ هن بابت خاموشي اختيار ڪئي وئي آهي ته جيڪڏهن ڌاريو ماڻهو ڪنهن جي پوک ناس ٿيندي

ڏسي ته ان جي باري ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟... بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن شيءِ ضايع ٿيڻ جو خطرو هجي پوءِ به نه ڪشي ۽ هلاڪ ٿي وڃي ته پري ڏي... بحر مان پاننجي ٿو ته اهو فقهي مذهب نه آهي پر مشائخ جو قول آهي جيئن هدايه مان سمجهه ۾ اچي ٿو. بحر ۾ امام شافعي جو قول آهي ته جيڪڏهن ضايع ٿيڻ جو خوف هجي ته ان تي اها شيءِ ڪڍڻ واجب آهي، ضايع ٿيڻ جو خطرو نه هجي ته ان جو ڪڍڻ مستحب آهي. ڇاڪاڻ ته ضايع ٿيڻ جي خطري سبب ان کي ڇڏي ڏيڻ دراصل ضايع ڪرڻ آهي ۽ اهو حرام آهي. مگر (سندس اهو قول) صحيح نه آهي ڇاڪاڻ ته جنهن شخص تي ان جي حفاظت ڪرڻ لازمي نه هجي، جيڪڏهن اهو ان کي ڇڏي ڏئي ٿو، ته ان کي ضايع ڪندڙ نه چيو ويندو. جيئن ڪو پاڻ وٽ امانت نٿو رکي ته هروڀرو ان وٽ رکڻ فرض نه آهي. خلاصه، محيط ۽ مجتبيٰ ۾ آهي ته ضايع ٿيڻ جو خوف هجي ته شيءِ ڪڍڻ فرض آهي. پر مٿي ڄاڻائي چڪاسون ته اهو قول فقهي مذهب نه آهي. هدايه ۾ اشارو آهي ته ائين ڪرڻ مستحب آهي. جيڪي چون ٿا ته ڪڍڻ فرض آهي ته اهو تڏهن آهي، جڏهن فتني جو ڊپ هجي ته متان ان جي خلاف جيڪڏهن مالڪ دعويٰ داخل ڪري ته هن مون کي ڄاڻي وائي نقصان پهچايو آهي. ان جي برخلاف جيڪڏهن مالڪ ڪڍندڙ تي وڌيڪ پيون شيون به مڙهي، حاڪم يا عدالت وٽ دانهين ٿئي يا ان کي نقصان رسائي ته ان صورت ۾ نه ڪشي. وزير ۾ آهي ته جيڪڏهن کيس فتني جو ڊپ هجي ته ڇڏي ڏي اهو ئي جواب مون کي سمجهه ۾ آيو آهي واللہ اعلم بالصواب (مخدوم مدظله)

سوال: ڪنهن سان اقرار ڪري ته مون کي شيءِ ملي آهي. ٻيو حقدار اچي اها شيءِ ڪشي وڃي، جنهن سان لهندڙ اقرار به نه ڪيو هجي. پوءِ ٻئي ڌريون عدالت ۾ دانهين ٿين ته ان جو فيصلو ڪيئن ٿيندو. جيڪڏهن ٻئي زباني به اقرار ڪن ته ان صورت ۾ ڪيئن فيصلو ٿيندو؟ ٻينوا توجروا.

جواب: جيڪڏهن حقدار شاهدين سان ثابت ڪري ته اهو ان جو مالڪ ٿيندو، پوءِ لهندڙ اعتراف ڪري يا نه ڪري، واللہ اعلم. شاهد نه هجن ۽ اعتراف پهرئين لاءِ ڪري وري ٻئي لاءِ به اعتراف ڪري ته اها شيءِ پهرئين کي ڏي ۽ ٻئي ٻئي کي به پري ڏي (محيط)

سوال: ڪنهن کي دارالاسلام ۾ روپين جي ڳوٺري يا برتن مليو جنهن تي اسلام جي نشاني آهي ۽ ان جو مالڪ معلوم نه آهي. انهن جو فيصلو ڪيئن ٿيندو؟ ٻينوا توجروا.

جواب: .... ڪنهن شخص مسڪين کي صدقو ڏنو. پوءِ خبر پوي ته اهي پيسا دراصل ذهيءَ جا آهن ته (صدقو وٺندڙ اها رقم) بيت المال ۾ جمع ڪرائي. بحر ۾ ڪافيءَ جي حوالي سان آهي ته ابو رشيد جو آزاد ڪيل غلام چوي ٿو ته حيره (عراق) مان مون پنج سو درهم لڌاءِ آئون مڪاتب (رقم جي بدلي ۾ آزادي وٺندڙ غلام) هيس. اها ڳالهه مون حضرت عمر رضي الله عنه کي ٻڌائي، پاڻ فرمايائون ته لڌل رقم تون استعمال ڪر. پوءِ مون ان جي بدلي ۾ آزادي حاصل ڪئي ۽ کيس ٻڌايو ته پئسا بچي پيا آهن. پاڻ فرمايائون ته بقايا بيت المال ۾ جمع ڪرائي ڇڏ. ثابت ٿيو ته اهڙي رقم ضرورت کان وڌيڪ هجي ته بيت المال ۾ جمع ڪرائجي. چئي سگهجي ٿو ته هن زماني ۾ بيت المال موجود نه آهي (پوءِ ڇا ڪجي؟) جواب هي آهي ته بيت المال آسمان تي ته ڪچي نه ويو آهي، البتہ زمين

پر ان جي ڪا صورت موجود نه آهي جو حاڪمن ۾ دلچسپي نه آهي ته حقدارن کي حق ملي حالانڪ ائين ڪرڻ حاڪمن تي واجب آهي، ان ۾ ڪوتاهي ڪندا ته گنهگار ٿيندا (عالمگيريه) خدا ڪري حاڪمن مان ڪنهن کي اهڙي توفيق ملي ۽ گناه کان بچي وڃن. لڏل شيءِ ۽ اهڙيون ٻيون شيون بيت المال ۾ جمع ڪرائڻ جو غرض ۽ غايت حقدارن کي سندن حق رسائڻا آهن. بحر ”باب بيت المال“ ۾ آهي ته چوٿون قسم لڏل ۽ لاوارث شيون آهن، جن جا مصرف هي آهن: 1- لاوارث مقتول جي ديت ڀرڻ 2- لاوارث فقيرن جي مدد ڪرڻ 3- فوتين جي ڪفن دفن ۾ خرچ ڪرڻ، 4- قيدي ڇڏائڻ. عالمگيريه ۾ به ائين آهي. ان ۾ وڌيڪ آهي ته اهڙي رقم محتاجن کي به ڏني سگهجي ٿي، ساڳي ڳالهه شرح طحاويءَ ۾ آهي، واللہ اعلم.

سوال: پنجاب مان هڪ شخص حج تي ويو واپسيءَ ۾ رستي ۾ وفات ڪري ويو. ان وٽ پئسا نڪتا، پڙ سندس وصيت جي خبر نه آهي. سندس نالو ۽ قوم جو نالو ۽ شهر جو نالو لکيل آهي. ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟ بينوا توجروا.

جواب: ان جو حڪم لڏل شيءِ جو آهي. اها رقم فقير کي ڏجي پوءِ اهو فقير مسجد ۾ ڏي ته جائز آهي. جيئن دستور القضاة مان معلوم ٿئي ٿو. لکي ٿو ته ويران ڳوٺ ۾ ڪو سرن سان ٺهيل آهي ته ان جون سرون لڏل شيءِ جي حڪم ۾ آهن ڪنهن فقير تي صدقو ڪري ڇڏجن، پوءِ ان جي اجازت سان ٻئي ڳوٺ جي حوض جي تعمير ۾ استعمال ڪجن ته جائز آهي. بحر ۾ آهي ته فقير تي صدقو ڪرڻ مقروض جي قرض لاهڻ وانگر آهي، واللہ اعلم.

سوال: ٻارن راند ڪندي ويران گهر مان پئسا لڏا، جيڪي مائٽن کي ڏنائون. ان گهر جو مالڪ موجود نه آهي. هڪ هندوءَ دعويٰ ڪري اهو گهر ورتو. ڇا اهي پئسا بيت المال ۾ جمع ڪرائبا؟ بينوا توجروا.

جواب: ٻارشيءَ لهن ته صحيح آهي ۽ اهي بالغ جي حڪم ۾ آهن (بحر- قنبر- بحواله وهابيه درمختار) يعني ٻئي کي حق نه آهي ته ان کان اها شيءِ ڪسي. در مختار ۾ وڌيڪ آهي ته لهندڙ شخص ان شيءِ جو تعارف ڪرائي، پوءِ به مالڪ نه لبي ته پاڻ کڻي بشرطيڪ فقير ۽ محتاج هجي. ذمي ان جي مالڪ هئڻ جي دعويٰ ڪري ته شاهدن سان وٺي سگهي ٿو (درمختار) مسلمان جي خلاف ذميءَ جي شاهدي قبول نه آهي، البته دعويدار ڪافر هجي ۽ لڏل شيءِ بابت ڪافر شاهد پيش ڪري ته حاڪم ان جي حق ۾ انهن جا بيان قبول ڪري (ڪافي) ...

گرم ٿيل مڙس جو مسئلو

سوال: مڙس ڇهن سالن کان گرم آهي، ان جي زنده هئڻ يا مرڻ جي خبر نه آهي. ان جي زال نوجوان، حسين جميل آهي، جنهن وٽ مال ملڪيت به نه آهي جو گذر سفر ڪري سگهي. مت مائت به موجود نه آهن، جن جي سهاري حياتي گذاري سگهي. زنا جو خطرو به اٿس. حاڪم مالڪ وٽ اهڙي مڙس جي زال چار سال انتظار ڪرڻ کان پوءِ نئين شادي ڪري سگهي ٿي. ان قول تي عمل ڪندي قاضي انهيءَ غائب مڙس جي مرڻ جي تصديق ڪري، پوءِ ان جي زال عدت گذاري نئين شادي ڪري

سگهي ٿي يا نه؟

جواب: مذهب اهو آهي جيڪو هدايه ۾ آهي ته اهڙي زال جي مڙس کان جدائي نٿي ڪرائي سگهجي. حاڪم مالڪ جي قول مطابق چئن سالن کان پوءِ قاضي انهيءَ جوڙي ۾ جدائي ڪرائي ڇڏي، پوءِ زال عدت گذاري نئين شادي ڪري (هدايه- تنوير) مالڪي مذهب جي ڪتابن ۾ آهي ته چئن سالن جي اها ڄاڻايل مدت مڙس جي سفر تي وڃڻ کان نه، پر کوجنا جي باوجود ان جي نه ڳولڻ کان پوءِ ليکي (شرح مختصر) حنفي علماءِ وٽ مقلد قاضيءَ جو پنهنجي مذهب جي خلاف ڪيل فيصلو نافذ نه ٿيندو (قنیه- درمختار وغيره)

قهرستاني ڄاڻائي ٿو ته وقت جي تقاضا مطابق گم ٿيل مڙس بابت حاڪم مالڪ جي قول تي عمل ڪجي. ان قول تي شرح وقايع جي عبارت جي حوالي سان اعتراض ٿيندو ته خرچ ۽ نان نفقه نه ملڻ سبب وڃايل مڙس جي زال ان کان جدائي نه ڪرائي ويندي، بلڪ اها قرض وٺي پنهنجيون ضرورتون پوريون ڪري. پر اسانجا مشائخ مذڪوره صورتحال ۾ اهڙي جوڙي ۾ جدائي ڪرائڻ جي ضرورت محسوس ڪن ٿا، ڇاڪاڻ ته بنيادي ضرورتون (هميشه) قرض سان پوريون نٿيون ٿين. ٿي سگهي ٿو ته قرض ڏيڻ وارو نه هجي. مڙس جو مالدار هئڻ به يقيني نه آهي، تنهن ڪري انهن مشائخن مناسب ڄاتو ته شافعي مذهب واري شخص کي حنفي قاضيءَ جو نائب مقرر ڪجي، جيڪو منجهن جدائي وجهي، پر حنفي ڪتابن ۾ اها وضاحت آهي ته حنفي قاضيءَ جو فيصلو پنهنجي مذهب جي قول جي خلاف نافذ نه ٿيندو (درمختار) البتہ ضرورت موجب غير حنفي قاضيءَ کي نائب مقرر ڪري ان کان سندس فقه مطابق فيصلو وٺجي ته نافذ ٿي ويندو، بشرطيڪ رشوت سان فيصلو نه وٺجي تان ته حنفي مذهب جي خلاف ان جا مقلد ۽ معتقد فيصلا ڪري ان کي غير مستحڪم نه ڪن. البتہ قاضي مجتهد هجي ته پنهنجي مذهب جي فتويٰ يا فيصلي جي خلاف به اجتهاد ڪري سگهي ٿو (جامع الفصولين) .....

سوال: گم ٿيل مڙس جي زال ٻي شادي ڪئي، ان کي اولاد ٿيو، تڏهن پهريون مڙس موٽي آيو. هاڻي انهي اولاد جو نسب ڪنهن سان ثابت ٿيندو، بيٺو توجروا.

جواب: بظاهر اولاد ٻئي مڙس جي آهي ان تي فتويٰ آهي. شرح مواهب الرحمن ۾ آهي ته مڙس گم ٿي ويو پوءِ عورت عدت پوري ڪري ٻئي مڙس سان شادي ڪئي ۽ ان کي اولاد ڄائو. ان دوران پهريون مڙس موٽي آيو ته امام ابو حنيفه جي قول موجب اولاد پهرئين مڙس جي ۽ ٻي روايت مطابق ٻئي مڙس جي آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي. ڇاڪاڻ ته حقيقت ۾ اولاد ان جو آهي جنهن جي هنڌ تي پيدا ٿئي، ڇاهي فاسد هجي. عالمگيريءَ ۾ آهي ته عبدالڪريم جرجاني امام ابو حنيفه کان روايت ڪري ٿو ته اولاد ٻئي مڙس جي ٿيندي ۽ حاڪم صاحب پنهنجي پهرئين قول کان رجوع ڪيو ۽ ان تي فتويٰ آهي (تجنيس - حسب المفتين)

سوال: ڪي حيلو ڪندڙ حاڪم مالڪ جي قول مان دليل وٺي انهيءَ زال لاءِ ٻي شاديءَ کي جائز چون ٿا، جنهن جو مڙس غائب هجي. ان بابت درمختار باب الاذن ۾ جيڪي شرط آهن، انهن جي روشنيءَ ۾ جواب ڏيو بيٺو توجروا.

جواب: امام مالڪ وٽ نڪاح لاءِ شرط آهي ته لفظ ”تزويج“ سان هجي، ”هي“ جي لفظ سان نه هجي. وٽس هي به شرط آهي ته بالغ پنهنجو نڪاح ولي جي اجازت سان ڪري ۽ ان جو نڪاح وليءَ کان سواءِ ٻيو نٿو ڪرائي سگهي (وزيريه) سندس قول موجب مڙس جي غائب ٿيڻ کان چار سال پوءِ ان جي زال ٻيو نڪاح ڪري سگهي ٿي. مدونه ۾ آهي ته حاڪم گهر ٿيل مڙس جي زال جو ٻيو نڪاح تڏهن ڪرائي جڏهن ان وٽ فيصلو اچڻ کي چار سال گذرن، جيتوڻيڪ اها زال حاڪم يا قاضيءَ وٽ (مڙس جي غائب ٿيڻ کان) ٻه سال بعد پنهنجو مسئلو آڻي. شرح مختصر ۾ آهي ته حاڪم مڙس جي دوستن، پاڙيسرين ۽ شهر وارن کان خط لکي پڇندو جتي اهو ويو آهي. سندس نالو، ان جو پيشو، ان جي پيءُ جو نالو پنهنجي ڪتاب (رجسٽر) ۾ ڄاڙهي. جاکوڙ ڪرڻ کان پوءِ به کيس خبر نه پوي ته چار سال انتظار ڪري ان جي زال جي ٻي شادي ڪرائي، پوءِ اها زال ائين آهي جنهن جو مڙس وفات ڪري وڃي. غرض ته تحقيقات سان به گهر ٿيل مڙس نه ملي ته امام مالڪ جي قول مطابق چئن سالن کان بعد سندس زال ۾ جذباتي وجهي سگهجي ٿي..... (شرح وقايع) واللہ اعلم.

مسئلو: مرد ڪنهن عورت سان زنا ڪري پوءِ ان سان شادي ڪري ۽ کيس اولاد ٿئي ته امام ابوحنيفه جي قول موجب اولاد ٻئي مڙس جي آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي (فتاويٰ حماديه) جنهن جو مڙس گهر ٿي وڃي، اها عورت ٻي شادي ڪري ۽ ان کي اولاد پيدا ٿئي ته اولاد ٻئي مڙس جو آهي، ان تي فتويٰ آهي (فتاويٰ برهانیه-فتاويٰ قاضي خان - سراجیه - نعيم الاخوان - حسب المفتين ۽ شرح مواهب الرحمن).

سوال: زيد پنجن سالن کان گهر آهي ۽ ان جي زال عمرو سان زيد وانگر محبت ڪري ٿي. اهو ڏسي سندس گهر وارن پنهني کي قتل ڪرڻ جو ارادو ڪيو. جنهن تي عمرو ۽ عورت چيو ته اسان ٻنهي نڪاح ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته زيد جي وفات کي پنج سال گذري ويا آهن. ان ڏس ۾ ان قاضيءَ وٽ شاهد پيش ڪيا، جيڪي ڪوڙا ثابت ٿيا. عمرو چوڻ لڳو ته مون وٽ زيد جي وفات جا شاهد آهن ان جي برخلاف عورت جا مائٽ بيان ڏين ٿا ته اسان زيد کي هڪ سال اڳ ڏٺو هو. ان صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟ ٻين توڙو.

جواب: عورت جا مائٽ زيد جي گمشدگيءَ بابت ڌر نه آهن جو سندن دعويٰ معتبر چئجي ۽ سندن شاهدن جا بيان ٻڌجن. هاڻو! خبر ٻڌائيندڙن جي ڳالهه تي اعتماد ڪري سگهجي ٿو. جيڪڏهن مڙس جي وفات جي شاهدن جا بيان سچا سمجهي ان جي زال پوءِ شادي ڪري ٿي ته ديني اعتبار سان اها شادي جائز آهي. جيڪڏهن ان کان پوءِ ان جي گهر ٿيل مڙس جي جيئري هئڻ جي ڪو دعويٰ ڪري ته سندس بيان جي تصديق نه ڪئي ويندي، اهڙي خبر ڏيندڙ شخص هڪ هجي يا گهڻا هجن..... واللہ اعلم. بحر ۾ بحواله تاتارخانيه آهي: جيڪڏهن زال کي ڪو خبر ڏئي ٿو ته تنهنجو مڙس مري ويو آهي ۽ مون تنهنجي مڙس جو جنازو پاڻ پڙهيو يا ان جو موت پنهنجين اکين سان ڏٺو آهي ۽ اهو شخص (سماج ۾ قابل اعتماد ۽) سچو آهي ته سندس بيان جي تصديق ڪندي واسطيدار زال عدت کان پوءِ ٻي شادي ڪري سگهي ٿي. جيڪڏهن ان جي ٻي شادي ٿيڻ کان اڳ ڪو شخص اچي بيان ڏي ته پوءِ ٻي شادي ڪري سگهي ٿي. جيڪڏهن ان جي ٻي شادي ٿيڻ کان اڳ ڪو شخص اچي بيان ڏي ته

تنهنجو مڙس جيئرو آهي ته انهيءَ رٿيل شاديءَ کي مؤخر ڪيو ويندو. (عالمگيري - قاضي خان - خزانه المفتين - بحر الرائق - بزازيه) غرض ته جيڪڏهن زال اهڙي شخص جي بيان کي سچو ۽ ويساهه جوڳو سمجهي ٻي شادي ڪري ته ان جو نڪاح صحيح ٿيندو. بعد ۾ جيڪڏهن ماڻهن جي جماعت به ان جي مڙس جي موجودگيءَ جي خبر ڏين ته ان جو ڪو اعتبار نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته انهن جي بيان جي حيثيت شاهديءَ جي نه پر خبر جي آهي اهوئي سبب آهي ته هڪ عادل شخص جي بيان کي پوري جماعت جي بيان جي ڀيٽ ۾ ترجيح حاصل آهي، بس غور ڪر.

مسئلو: حماديءَ ۾ آهي ته هڪ عورت معروف آهي ته فلاڻي جي زال آهي ۽ ان جو مڙس غائب آهي. پوءِ شاهدن اچي شاهدي ڏني ته اهو جيئرو آهي ته ان صورت ۾ ابوحنيفه فرمائي ٿو ته آءٌ نه انهن ٻنهي جي نڪاح کي ختم ڪريان ٿو، نه عورت جي نئين شاديءَ تي اعتراض ڪندس ۽ نه ئي پهرئين مڙس جي واپسيءَ جي صورت ۾ انهيءَ عورت جي نئين شاديءَ کي ڪالعدم چونڊس. امام ابو يوسف رح فرمائي ٿو ته جيڪڏهن غائب ٿيل مڙس مشهور هجي ۽ ماڻهن جي جماعت شاهدي به ڏئي ته عورت ٻي شادي ڪري نٿي سگهي، بلڪ پهرئين مڙس جي واپسيءَ جو انتظار ڪري. حماديءَ ۾ آهي ته اهڙي عورت لاءِ نئين نڪاح جي ممانعت تڏهن آهي جڏهن سندس مڙس جي باري ۾ مشهور هجي، مثلاً قاضيءَ کي علم هجي ته اها عورت واقعي فلاڻي مڙس جي زال آهي.

مسئلو: گمر ٿيل مڙس جنهن جي خبر نه آهي ته جيئرو آهي يا نه؟ ان جي زال ٻيو نڪاح نٿي ڪري سگهي (شرح وقايع - تنوير) پر هتي البحر ۽ الدر وغيره جهڙن محققن مان ڪو به هيءَ وضاحت نٿو ڪري ته جيڪڏهن زال ٻيو نڪاح ڪري ته ڇا صحيح ٿيندو يا ان نئين جوڙي ۾ جدائي ڪرڻي ويندي؟ بزازيه ۾ آهي ته منجهن جدائي نه وجهي ڇاڪاڻ ته پهريون مڙس موجود نه آهي. هڪ جماعت چوي ٿي ته جدائي ڪرڻي ويندي..... (عبدالهادي عفي عنه)

مخدوم صاحب ان تي تنقيد ڪندي فرمائي ٿو ته جيڪڏهن اهڙي عورت نئين شادي ڪري جنهن مان ان کي اولاد به ٿئي، پوءِ پهريون مڙس اچي ته امام ابوحنيفه جي ترجيحي مذهب موجب اولاد پوئين مڙس جي آهي (درمختار) ان تي فتويٰ آهي جيئن خانيه ۾ آهي. توهان کي خبر آهي ته هيءَ روايت نئين شاديءَ جي حق ۾ شاهدي پيش ڪري ٿي. پر جيڪڏهن ان عورت کي ٻانهي سمجهي ڪو غلط ڪم ڪري ۽ ان مان ان کي اولاد ٿئي ته اها ظاهر ظهور زنا آهي، مٿئين روايت ۾ ان لاءِ ڪا ثابتي نه آهي. ظاهر آهي ته آزاد مسلمان عورت ٻانهي نه ٿيندي آهي. ان سان صحبت حرام آهي ۽ زنا ڪندڙ شخص جو نسب زنا واري اولاد سان ثابت نه ٿيندو آهي. حديث ۾ آهي ته اولاد زناڪار عورت جو آهي ۽ زاني شخص لاءِ پٽر آهن، ان ڪري اهو اولاد پهرئين مڙس جو ٿيندو نڪي زانيءَ جو، بس غور ڪر (مخدوم مڏله)

سوال: فتاويٰ خوارزم آهي ته جيڪڏهن عورت قاضيءَ کي چيو ته منهنجو غائب مڙس وفات ڪري ويو آهي ۽ ٻئي مڙس سان شادي ڪيائين ته قاضي ان جي ڳالهه کي قبول نه ڪندو پر ٻنهي ۾ جدائي ڪرائيندو ڇاڪاڻ ته زال جي شاهدي پنهنجي حق ۾ آهي ان ڪري قابل قبول نه آهي البته جيڪڏهن عادل مرد قاضيءَ وٽ شاهدي ڏي ته مون ان کي مرندي ڏٺو آهي ته پوءِ ان عورت جي ڳالهه

تي ويساھ ڪيو ويندو (تحفة الفقيه بحواله غنيہ) ڇا اها روايت اعتماد جوڳي آهي؟

جواب: عورت جو غائب مڙس جي وفات بابت بيان ڏيڻ ۽ ٻي شادي ڪرڻ ۾ اقرار آهي جيڪو ان جي خلاف حجت آهي ته اڳ ۾ سندس مڙس هو. ان ڪري ان جي وفات بابت سندس بيان شاهدن کان سواءِ نه مڃيو تنهن ڪري ان لاءِ ٻي شادي جائز نه آهي. مٿي بيان ڪيل روايت ۾ وضاحت نٿي ملي ته جيڪڏهن اهڙي عورت ٻئي مڙس سان شادي ڪري ته ان بابت ڪهڙو حڪم آهي؟ بظاهر جيڪڏهن شاهدن جي بيان جي روشنيءَ ۾ ٻيو نڪاح ثابت ڪري ته انهن ۾ جدائي نه ڪرائبي ڇاڪاڻ ته غائب مڙس جو ڪو ختم يا وڪيل موجود نه آهي. ان صورت ۾ ابوحنيفه فرمائي ٿو ته اڏ نه ٻنهي جي نڪاح کي ختم ڪندس، نه عورت جي نئين شاديءَ تي اعتراض ڪندس ۽ نه وري پهرئين مڙس جي واپسيءَ جي ڪري ان عورت جي نئين شاديءَ کي ڪالعدم چونڊس. پوءِ پهرئين مڙس جي موت جي دعويٰ يا ٻئي سان شادي ڪرڻ سبب انهيءَ نئين جوڙيءَ ۾ جدائي ڪيئن وڌي ويندي؟ واللہ اعلم.

مسئلو: درمختار مان معلوم ٿئي ٿو ته جيڪڏهن عورت چوي ته منهنجو مڙس وفات ڪري ويو ته ان جي ٻي شادي ڪرڻ جائز آهي. ان کان پوءِ وري اها عورت بيان ڏي ته منهنجو مڙس جيئرو يا گم يعني ڪٿي موجود آهي، ته ان کي قبول نه ڪيو ويندو ڇاڪاڻ ته اها ٻئي مڙس سان ڪيل ڪامل نڪاح کي ناقص ۽ خراب ڪرڻ جي ڪوشش آهي. پوءِ زال ٻئي مڙس جي حوالي ڪئي ويندي پر جيڪڏهن پهريون مڙس حاضر ٿئي ته زال ان جي هوندي، واللہ اعلم..... (ميان محمد عثمان)

(مخدوم صاحب فرمائي ٿو ته) واضح هجي ته گم ٿيل مڙس وفات ڪري ته ان جي زال ٻي شادي ڪري سگهي ٿي (هدايه - بحر - جامع الفصولين) انهن ڪتابن ۾ هي شرط نه ڄاڻايو ويو آهي ته ٻئي مڙس کي پهرئين مڙس جي وفات جي خبر هنن گهرجي پر اتي اهو ڄاڻايل آهي ته ٻيو شخص ان سان شادي ڪري سگهي ٿو. هاڻو! عالمن اها وضاحت ڪئي آهي ته جيڪڏهن ڪنهن شخص کي خبر پوي ته پهرئين مڙس ان کي طلاق ڏني آهي ۽ عدت ختم ٿي وئي آهي ته پوءِ ان سان شادي ڪري سگهي ٿي (بحر) عجب جوڳي ڳالهه هيءَ آهي ته جيڪڏهن زال ڪنهن جي واتان ٻڌي ته ان جو مڙس وفات ڪري چڪو آهي ته ان لاءِ ٻي شادي ڪرڻ جائز آهي، پر جيڪڏهن پاڻ ڪنهن کي پنهنجي مڙس جي وفات جي خبر ڏي ته ان شخص لاءِ انهيءَ زال سان شادي ڪرڻ جائز نه ٿيندي ڇاڪاڻ ته اها خبر آهي، جيڪا اکين سان ڏنل واقعي جي برابر نه آهي، جو خبر ٻي ٻئي کان ٻڌڻ جو امڪان به نٿي ٿو. درمختار ۾ شرح وهبانيه جي حوالي سان آهي ته خبر ڏيندڙ شخص تي تهمت مڙهيل نه هجي، مثلاً وارث هجي يا بيمار هجي ته اهو اصول وراثت ۾ لاڳو ٿيندو، شاديءَ ۾ لاڳو نه ٿيندو. نه ته ٻئي مڙس کي پهرئين مڙس جي موت جي خبر نه ڏئي ها ته هاڻي تون ان سان شادي ڪر. ان صورت ۾ عورت جي ڳالهه تي ويساھ ڪندي ٻيو شخص ان سان شادي ڪري ۽ پوءِ پهريون مڙس اچي وڃي ته پوئين جوڙي ۾ جدائي نه وڌي ويندي. حماديه ۾ آهي عورت ڪنهن شخص جي زال مشهور آهي، پوءِ سندس مڙس غائب ٿي ويو، تنهن ڪري ٻي شادي ڪيائين. ان کان بعد ماڻهن جي جماعت قاضيءَ وٽ شاهدي ڏئي ته پهريون مڙس جيئرو آهي، ان صورت ۾ ابوحنيفه فرمائي ٿو ته اڏ نه ٻنهي جي نڪاح کي ختم ڪندس، نه عورت جي نئين شاديءَ تي اعتراض ڪندس ۽ نه پهرئين مڙس جي واپسيءَ سبب عورت جي

ٻئي نڪاح کي ڪالعدم چونڊس. (ذخيرۃ) جامع الفصولين ۽ البحر ۾ آهي ته ان صورت ۾ ماڻهن جي شاهدي قبول نه ڪئي ويندي ڇو ته غائب مڙس جو خصم يا وڪيل موجود نه آهي واللہ اعلم

پاڻيوارِيءَ جا مسئلا

مسئلو: عمرو ملاح ۽ زيد ڪشتي راني ۾ پاڻيوارِي ڪئي ته عمرو ٻيڙي هلائيندو ۽ زيد گهر ويٺي ان مان حصو وٺندو. زيد جي سرڪاري ڪامورن تائين رسائي آهي، انهيءَ ٻيڙي هلائڻ جو اجازتنامو پنهنجي نالي تي ورتو، ٽيڪس به معاف ڪرايائي، ٻيڙيءَ جي سارسنيال لهندڙن نوڪرن وغيره جو خرچ عمرو جي ڪاتي ۾ وجهي ڇڏيائين. شرعي لحاظ سان ٻيڙيءَ تي ايندڙ خرچ ٻنهي پاڻيوارن تي اچڻ گهرجي ڇاڪاڻ ته جڏهن آمدنيءَ ۾ ٻئي برابر جا شريڪ آهن ته خرچ ۾ به برابر جا شريڪ هئڻ گهرجن. پر واضح هجي ته ٽيڪس جي معافي ان شخص لاءِ خاص آهي، جنهن کي سرڪار طرفان اهڙو اجازتنامو مليل آهي، واللہ اعلم. محيط ۾ آهي ته ٻه جڻا باغ يا ٻنيءَ ۾ پاڻيوار آهن، نهر يا واه ڪوئي ٻنيءَ کي پاڻي ڏجي ٿو ته ان تي ايندڙ خرچ ۾ ٻئي جڻا پاڻيوار آهن. درمختار ۾ آهي ته ڪنهن شيءِ تي جيڪو خرچ اچي ٻنهي پاڻيوارن کي حصي مطابق اهو خرچ ادا ڪرڻو پوندو. اڻسباب ۾ آهي ته سرڪار طرفان ڪيل بخشش ان شخص لاءِ خاص آهي جيڪو نوازل هجي.

سوال: هڪ جانور جا ٻه جڻا گڏيل مالڪ آهن. هڪ شريڪ ٻئي جي اجازت کان سواءِ اهو وڪڻي ڇڏيو ۽ وٺندڙ جي حوالي ڪري پاڻ گم ٿي ويو جنهن تائين ٻئي شريڪ جي رسائي نٿي ٿي سگهي. جيڪڏهن ان کي ملي به وڃي تڏهن به ان ان جڳهڙو نٿو ڪري سگهي ان صورت ۾ وڪڻندڙ غاصب چئبو يا نه؟ بينوا توجروا.

جواب: اهو غاصب ليکيو ويندو (محمد حسن عفي عنه)

سوال: چار جڻا ٻنيءَ ۾ شريڪ آهن، حاڪم اڌ خراج انهن کان ورتو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ وري خراج جي مڌ ۾ ٽن پاڻيوارن کان ڪجهه رقم ورتائين. ڇا اهي ٽي جڻا چوٿين پاڻيوار کان به حصو وصول ڪندا يا نه؟ بينوا توجروا.

جواب: بظاهر جيڪڏهن چوٿين جي اجازت کان سواءِ حاڪم کي رقم ڏنائون ته ان کان حصو وٺي نه سگهندا پر عدالت کان رجوع ڪندا ته ان چوٿين کان حصو وصول ڪري ڏي واللہ اعلم. محيط ۾ آهي ته ٻئي جو قرض ان جي اجازت کان سواءِ ڏنائين ته ثواب لهندڙ ٿيندو (جامع الفصولين) جنهن مقصد لاءِ اها رقم ادا ڪئي اٿس اهو حاصل نه ٿئي ته واپس وٺي سگهي ٿو (العناية)

مسئلو: جيڪڏهن هڪ پاڻيوار مرضيءَ سان پنهنجي شريڪ جي خراج جو حصو ان جي اجازت کان سواءِ ادا ڪري ٿو ته واپس نه وٺندو ڇو ته متبرع (جڳائي ڪندڙ) آهي. جيڪڏهن حاڪم زبردستي ان جي شريڪ کي ڏياري ته استحسانا جائز آهي واللہ اعلم. جامع الفصولين ۾ آهي ته هڪ شريڪ خراج ادا ڪري ته متبرع (ڀلائي ڪندڙ) ليکبو، يعني خوشيءَ سان ادا نه ڪري ته متبرع (ڀلائي ڪندڙ) نه ٿيندو. ان جي تائيد قتيه مان به ٿئي ٿي.

سوال: زېده پيژني عمرو ملاح کي پاڼيواري تي ڏني. ځچ ڏينهن کان پوء پيژني عمرو جي اجازت کان سواء پني ملاح کي ڏنائين. ڇا زيد عمرو کان گذريل ڏينهن جو ڪرايو وٺي سگهي ٿو؟ بيٺو توجروا.

جواب: پهريائين عمرو طي ٿيل اجرت زيد کي ادا ڪري. پوء زيد ناحق جيترا ڏينهن اجازت کان سواء پيژني استعمال ڪئي ان جي برابر اجرت وٺي. نقصان جي صورت ۾ ضمانت مالڪ تي آهي. درمختار ۾ آهي ته ڪنهن کي آڏواڻا نفعي تي جانور اجرت تي ڏي ته اهڙي پاڼيواري فاسد آهي. موڙي مالڪ جي رهندي ۽ بي ڌر لاء برابر جي اجرت آهي. پيڙيء جو به ساڳيو حڪم آهي. تنوير ۾ آهي ته ڏاڍ سان مالڪ جي اجازت کان سواء منتقل ٿيندڙ ملڪيت جي مالڪاڻي حق تي قبضو ڪرڻ "غصب" آهي. ڪو شخص ٻئي جو ٻانهو غصب ڪري، استعمال ڪري ته هر ڄاڻو "غاصب" تي آهي. پر زير بحث مسئلي ۾ "غصب" بابت تحقيق ٿيڻي باقي آهي. ٻيو ملاح تصديق ڪري ٿو ته اصل مالڪ مون کي پيڙي ڏني آهي ۽ گهرڻ جي باوجود پهرين ملاح کي نٿو ڏي ته پوء غصب ثابت ٿيندو ٻي صورت ۾ غصب ثابت نه ٿيندو.

سوال: زيد ۽ عمرو گڏجي بڪر جي زمين آباد ڪئي. ڪجهه ڏينهن کان پوء زيد پنهنجو حصو ڇڏي هليو ويو. هاڻي زيد عمرو کان انهن ڏينهن جي مزدوري وصول ڪري سگهي ٿو يا نه بيٺو توجروا.

جواب: مشترڪ ڪم ڇڏي ڏيڻ سان پاڼيواري ختم ٿي ويندي ۽ ملڪيت جي قيمت بي ڌر تي آهي، پر طي ٿيل اجرت لازم نه ٿيندي واللہ اعلم. بحر ۾ آهي ته جيڪڏهن پاڼيواري پنهنجي شريڪ کي چوي ته آء توهان ڪم نه ڪندس، ته ان جو مطلب آهي ته مون توهان معاملو ختم ڪري ڇڏيو....

مسئلو: محيط ۾ آهي ته پنهنجي حق جي دعوي تان دستبرداري صحيح آهي... اصل شيء کان دستبرداري نه هجي ته صحيح نه آهي. مثلاً هڪ وارث ورثي ۾ پنهنجي حصي کان دستبردار ٿئي ته صحيح نه آهي، جو پنهنجي حق کان دستبرداري آهي. هتي اشباه جي هن عبارت مان شهبو نه ٿئي ته جيڪڏهن وارث چوي ته مون پنهنجو حق ڇڏيو ته ان جو حق ختم نه ٿيندو ڇو ته ملڪيت ۾ حق ڇڏڻ سان ختم نه ٿيندو آهي، ڇاڪاڻ ته اها اصل شيء جي دعوي کان نه پر شيء مان پنهنجي حصي کان دستبرداري آهي. ان جي تائيد نزهة النواظر مان به ٿئي ٿي ته وارث پنهنجي حق جي حصي مان دستبردار ٿئي ته صحيح نه آهي... ثابت ٿيو ته اشباه جي عبارت مان مراد اصل حق کان دستبرداري آهي، جو ان ۾ ملڪيت جو فائدو نه هوندو آهي. ساڳي ڳالهه در المنستي ۾ به آئين آهي. ... ان ڪري جيڪڏهن پنهنجو حق حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿئي ٿو ته اهو ان لاء حلال آهي، پر قاضيء وٽ ان جي دعوي نه ٻڌي ويندي. برهانيء ۾ آهي ته هيء مسئلو ظاهري روايت مطابق آهي. پوء "پنهنجي حق کان دستبرداري صحيح نه آهي" اسان جي انهيء قول جو مطلب آهي ته جوابدار اصل شيء کان دستبرداري ظاهر ڪري ته ان جي ملڪيت ثابت نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته ملڪيت جو حق دعوي باقي رهندو آهي، تنهن ڪري جيڪڏهن قاضيء وٽ پنهنجي حصي کان دستبرداري ظاهر ڪري ته ان جي دعوي نه ٻڌي ويندي، واللہ اعلم.

سوال: ڇاچي ۽ پاڻيڻي پنهنجي پنهنجي عيال کي گڏ ڪري ڇڏيو. ڪجهه عرصي کان پوء پاڻيڻي

چاچي جي مال مان حصو گهرڻ لڳو. شريعت ۾ ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟ ٻينوا توجروا.

جواب: مٿي بيان ڪيل صورت ۾ سڀ مال چاچي جو آهي، پاڻيستي لاءِ سندس بدن جا ڪپڙا ڪافي آهن والذ اعلم..... ان مان معلوم ٿيو ته اهو حڪم شهبه جي صورت ۾ آهي. يقين هجي ته مال پٽ جو آهي مثلاً ڪنهن ان کي هب ڪيو ته پيءُ کي ان مان حصو نه ملندو، جيتوڻيڪ ان جي عيال مان آهي. بحر ۾ آهي ته هڪ مرد ڪنهن جي ڌيءَ سان شادي ڪئي ۽ ان جي گهر ۽ عيال ۾ رهيو پوءِ گهرجي سامان ۾ اختلاف ڪيائين ته اهو سامان سندس زال جي پيءُ (سهرڙي) جو چئبو ڇو ته ان جي گهر ۽ ان جي قبضي ۾ آهي. جاتي لاءِ رڳو بدن جا ڪپڙا آهن. هي حڪم به پيءُ ۽ پٽ لاءِ خاص نه آهي پر ڄاڻو به ان ۾ شامل آهي. ساڳيءَ طرح ان جي گهر واري سهرڙي جي گهر ۾ رهي تڏهن به اهو حڪم آهي. يعني اهڙي دعويٰ ڏيڻ جي دعويٰ قابل قبول نه هئڻ جو سبب جوابدار جي گهر ۾ رهڻ آهي ان ۾ اشارو آهي ته جيڪڏهن مدد ڏيڻ ۽ مدد وٺڻ جي صورت نه هجي ته اهو ئي حڪم آهي. باقي رهيو اهو سامان جنهن ۾ شهبه هجي ته ڇا ان صورت ۾ دعويٰ ڏيڻ کي فقط دعويٰ ڪرڻ سبب مال ملندو يا ان کان قسم ورتو ويندو؟ ظاهر هي آهي ته قسم کڻڻ سان ئي کيس ڏنو ويندو، جو ان جو ظاهر اهڙي شاهدي پيش ڪري ٿو. هدايه ۾ آهي ته جنهن لاءِ ظاهري حالت شاهدي پيش ڪري ان کي قسم ڏنو ويندو. نعيم الاولوان، فتاويٰ ناصري ۽ حسب المفتين جي هيٺئين قول مان به ان جي تائيد ٿئي ٿي ته هڪ شخص پنهنجن پٽن جي شادي ڪرائي، جيڪي سندس گهر ۾ رهن ٿا، پوءِ پٽ دعويٰ ڪن ٿا ته سامان اسان جو آهي ۽ پيءُ چوي ٿو ته سامان منهنجو آهي ته پيءُ جي ڳالهه مڃبي. اولاد کي فقط بدن جا ڪپڙا نصيب ٿيندا.

سوال: هڪ پاڻيواري پيءُ جي اجازت کان سواءِ مشترڪ ڪوه کي استعمال ڪيو. اهو جائز آهي يا نه؟ ٻينوا توجروا.

جواب: هر پاڻيواري پيءُ جي حصي کي استعمال ڪرڻ بابت اجنبيءَ جي حڪم ۾ آهي، يعني ان جي اجازت کان بغير ان جي حصي ۾ عمل دخل نه ڪري (درمختار-بحر) ڪنهن شخص لاءِ جائز نه آهي ته پنهنجي پوک يا باغ کي ٻئي جي ڪوه، نهر ۽ واه مان سندس اجازت کان سواءِ پاڻي ڏي (درمختار-هدايه).....

سوال: زيد عمرو کي چيو ته هيتري رقم ڏي ته ڏيڻهي (ڪوڙ) ۾ ٻن خزانن جي بدلي ۾ تو کي پاڻيواري ڪريان. اها ڳالهه عمرو تسليم ڪئي، پر اناج جو ڪوڙ زيد جي قبضي ۾ آهي. بعد ۾ ڪنهن ان مان ضايع ٿي ويو. ڇا شرعاً اها شرڪت صحيح آهي؟ وڪڻڻ کان بعد جيڪو اناج ضايع ٿيو اهو مالڪ ڀريندو يا ٻنهي کي ڀرڻو پوندو. جيڪڏهن مالڪ چوي ته هن اناج مان جنهن جو مقدار معلوم نه آهي، چار ڪا سا هڪ روپيه جي حساب سان تو کي وڪڻان ٿو ته ڪهڙو حڪم آهي؟ ٻينوا توجروا.

جواب: اها پاڻيواري تجارت وانگر آهي جيڪڏهن قبضي ڏيڻ کان اڳ شيءِ ضايع ٿئي ته وڪڻندڙ تي آهي. خريدار پنهنجي قيمت واپس وٺي (عالمگيري) رهي ان جاتل چئن ڪاسن جي ڌيٽي لڀي ته اها صحيح آهي. هدايه ۾ آهي ته ڪوڙ مان هڪ ٽوبو وڪڻي ته جائز آهي ڇو ته ٽوب جي ماپ ۾ فرق

نه هوندو آهي ان ڪري جڳهڙي جو امڪان نه هوندو آهي. قبضي ڏيڻ کان اڳ اناج ضايع ٿئي ته تجارت خود بخود ختم ٿي ويندي (هاوي للفتاوي)

مسئلو: چور ايل شيءِ مان (قابض يا مالڪ) ڪنهن کي پنهنجي اختيار سان ڪجهه ڏي ته چور ان جو ذمه دار نه ٿيندو. درالمنتقي ۾ آهي ته اجازت کان سواءِ ڪا شيءِ خرچ ڪري ته اها صدقو ليکبي. اشباه ۾ آهي ته جڏهن سڌيءَ طرح ۽ ان سڌيءَ طرح ڏيندڙ پاڻ ۾ گڏ ٿين ته حڪم جي نسبت سڌيءَ طرح ڏيندڙ ڏانهن ٿيندي. پوءِ مٿي بيان ڪيل صورت ۾ وڌ ۾ وڌ هيئن چئبو ته چور انهيءَ شيءِ جي خرچ يا ضايع ٿيڻ جو سبب آهي، پر سڌيءَ طرح ڏيندڙ نه آهي.

سوال: زيد ۽ ان جي پٽن تجارت وغيره ذريعي سان ڪجهه رقم گڏ ڪئي. پيءُ جي مرڻ کان پوءِ پٽن گڏجي ڪاروبار ڪيو انهن مان ڪن کي اولاد آهي ۽ ڪن کي نه آهي. هاڻي مال کي تقسيم ڪرڻ گهرن ٿا ته ان کي ڪيئن تقسيم ڪن؟ ٻينوا توجروا.

جواب: پيءُ ۽ پٽ گڏجي ڪاروبار ڪن ۽ پٽ ان سان گڏ هجن ته ڪمائي پيءُ جي ٿيندي، جيڪا پيءُ جي مرڻ کان پوءِ ميراث طور سڀني ۾ برابر ورهائي ڪنهن کي گهٽ وڌ حصو نه ڏبو (قنیه-محيط - ڪنز) فتاويٰ الخيريہ ۾ آهي ته چئن ڀائرن کي پيءُ جي ترڪي مان حصو مليو پوءِ گڏجي ڪاروبار ڪيائون. ڪم ڪنهن گهٽ ۽ ڪنهن وڌيڪ ڪيو ته جيڪو نفعو ٿئي اهو سڀني کي برابر ملندو چاهي انهن مان ڪنهن جي محنت گهٽ هجي يا وڌ هجي. جيڪڏهن انهن مان ڪو شخص قاضي يا ٻين جي اجازت کان سواءِ ڪجهه خرچ ڪري ته اهو صدقو ليکبو. البته جيڪڏهن انهن مان ڪو شخص اهڙي لاوارث زمين حاڪم جي اجازت سان آباد ڪري ته ان جي آمدني ان شخص لاءِ ٿيندي، جنهن حاڪم کان ورتي آهي ۽ جيڪا زمين مسلمان يا ذميءَ جي ملڪيت ۾ هوندي آهي اها لا وارث نه ٿيندي آهي. خانيه ۾ آهي ته لاوارث زمين اها آهي جنهن جي مالڪ جي خبر نه هجي. تجنيس ۾ آهي ته ويران زمين مالڪ جي ملڪيت کان خارج نه ٿيندي. مالڪ معلوم ٿئي ته ان کي واپس ڪئي ويندي.

سوال: زيد ۽ عمرو مشترڪ ٻانهيون پاڻ ۾ ورهايون. زيد جي حصي ۾ آيل هڪ ٻانهيءَ دعويٰ ڪئي ته اءُ اصل ۾ آزاد آهيان ۽ شاهد پيش ڪري آزاد ٿي وئي. ان صورت ۾ زيد عمرو کان حصو وٺڻ لاءِ رجوع ڪندو يا نه؟ ٻينوا توجروا.

جواب: ان صورت ۾ ڀاڻپور کان پنهنجو حصو ڀرائي (قنیه) حق ٻن قسمن جا آهن: ۱- جيڪو مالڪ جي ملڪيت کي بالڪل باطل ڪري ٿو، مثلاً ٻانهي جي آزادي ۽ اصلي آزادي ۲- اهو حق جيڪو هڪ شخص کان ٻئي ڏانهن منتقل ٿئي مثلاً ڪنهن شيءِ جو حقدار ٿيڻ (درمختار)

سوال: ڍڳي مسلمان ۽ ذميءَ جي مشترڪ ملڪيت آهي ۽ مرڻ جي ويجهو آهي. مسلمان ان کي ذبح ڪرڻ گهري ٿو پر ذمي نٿو ڪرڻ ڏئي. ڇا شرعي اعتبار سان مسلمان کي حق آهي ته اها ذبح ڪري گوشت ۽ گل وڪڻي پنهنجو حق کڻي ۽ ذميءَ کي به ان جو حصو ڏي؟ جيڪڏهن ذمي چوي ته مون کي ڍڳي گهرجي ته ان صورت ۾ اهو گوشت کائڻ بابت ڪهڙو حڪم آهي؟ ٻينوا توجروا.

جواب: انهيءَ پڇيل صورت ۾ ڏميءَ جي انڪار ڏانهن ڌيان ڏيڻ جي بجاءِ قاضيءَ وٽ وڃڻ گهرجي ته جيئن مسلمان جو مال ضايع نه ٿئي (محيط)

مسئلو: فتاويٰ الخيريه مان معلوم ٿئي ٿو ته ٻه ڀائر گڏجي ڪمائين ٿا ته ان صورت ۾ آمدني ٻنهي ۾ برابر تقسيم ٿيندي. در المنتقي ۾ آهي ته ڪمائي ۽ آمدني جدا جدا هجي ته هر هڪ پنهنجي پنهنجي آمدنيءَ جو مالڪ ٿيندو ۽ ڪمائي مشترڪ هجي ته برابر جا حصيدار ٿيندا.

سوال: عبدالرحمن ۽ عثمان خالد جا زمين ۾ ڀاڻپور آهن. خالد رقم خرچ ڪري زمين کي پوک جي لائق بنايو. هاڻي ان جا ڀاڻپور زمين ورهائڻ گهرن ٿا. تنهن تي انهيءَ کين چيو ته توهان وڃي ڪلراڻي زمين آباد ڪريو. ان صورت ۾ خالد تي ڀاڻپور جو حصو لازم ايندو يا نه؟

جواب: هڪ ڌر زمين تي ڀاڻپور جي اجازت کان سواءِ جيڪي خرچ ڪيو، اهو صدقو آهي (الدر المنتقي). ڇاڪاڻ ته محنت مزدوري عين يعني شيءِ جو اصل نه آهي ۽ معاهدي يا طي ٿيل ڳالهه کان سواءِ ان جي مقابلي ۾ ڪا به شيءِ نه هوندي آهي (هدايه) آبادگار لاءِ عين (اصل شيءِ) مان ڪجهه نه هوندو آهي (فصول العمادي - محيط - بحر)....

فائدو: جيڪڏهن مال ٻيءَ نه پر پتن ڪمايو ته به ڪمائي ٻيءَ جي آهي. پر مال ٻيءَ جو هجي ته پوءِ ظاهر آهي ته ان جي تجارت مان جيڪا آمدني ٿيندي اها بطريق اوليٰ ٻيءَ جي ٿيندي. ڇاڪاڻ ته مال جي آمدنيءَ ۾ ٻئي کي حصو ان وقت ملندو جڏهن اهو شخص مال جي سيڙپ ۾ ڪنهن نه ڪنهن لحاظ سان شريڪ هجي (هدايه) ها! جيڪڏهن ٻيءَ پاڻ ڪنهن پٽ کي ڪجهه هبو ڪري ڏي ته اهڙو هبو صحيح آهي. جيڪڏهن پوءِ ٻيءَ ۽ پٽ انهيءَ مال ۾ ڀاڻپوري ڪن ته ان وقت ان جي آمدنيءَ ۽ نفعي ۾ پٽ ٻيءَ سان ڀاڻپور ٿيندو. رڳو پٽ کي ڪا شيءِ ڏنائين (جيڪا پٽ پنهنجي مالڪيءَ ۾ نه ورتي ته) ان سان پٽ جي ملڪيت ثابت نه ٿيندي مختار الفتاويٰ ۾ آهي ته ٻيءَ پٽ کي مال هبو ڪري ڏنو پوءِ ان ۾ پٽ تصرف ڪيو تڏهن به اهو ٻيءَ جو آهي، مگر ان کي ان جو مالڪ بنائي ته ٻي ڳالهه آهي. جواهر الفتاويٰ ۾ آهي ته هڪ شخص تندرستيءَ جي زماني ۾ پٽ کي مال ڏنو، جنهن محنت ڪري ان کي وڌايو. پوءِ ٻيءَ وفات ڪري ويو. ان صورت ۾ جيڪڏهن مال هبو ڪري ڏنو اٿس ته سڀ ڪجهه ان پٽ جو آهي. ٻي صورت ۾ اهو ميراث ٿيندو. عالمگيري ۾ آهي ته ڀاڻپوري واري ملڪيت جا ٻه قسم آهن: ۱- جبري ڀاڻپوري ۲- اختياري ڀاڻپوري. جبري ڀاڻپوري اها آهي ته ٻن جڻن کي مال هبو ڪري پر انهن کي مالڪ نه بنائي. يا ڪنهن سان مال ۾ ڀاڻپوري ڪري (ذخيره) پوءِ جڏهن اها ڳالهه ثابت ٿئي ته پتن وٽ مال اصل نه هو ۽ ٻيءَ انهن کي هبو به ناهي ڪيو ته پٽ ٻيءَ سان ملڪيت ۾ ڀاڻپور نه ٿيندا. ان جي وفات کان پوءِ اهو مال سڀني وارثن ۾ تقسيم ٿيندو. محيط ۾ آهي ته مال جو مالڪ جيڪو به هجي اهو ان جي وارثن ۾ برابر ورهايو ويندو، هاڻو! جيڪڏهن پٽ اقرار ڪري هي مال اسان جي ٻيءَ فلاڻي کي هبو ڪري ڏنو هو ته ان کي ملندو، بشرطيڪ قسم ڪشي واللہ اعلم بالصواب.

سوال: ڏاندن جي آڌار تي پوک ۾ ڀاڻپوري ڪرڻ ڪيئن آهي جڏهن ته ان تي عام معمول به آهي.

قياسي مسئلو آهي يا نه؟ فرض ڪريو ته جيڪڏهن مسئلو قياسي هجي ته ڇا فقهي ضابطن ۾ اها گنجائش آهي ته قياس کي عرف جي ڇڏي ڏجي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ڏاندن تي پوک ۾ شرڪت فقط امام ابو يوسف وٽ جائز آهي. محيط البرهانيءَ ۾ آهي ته پوک ۾ اڏواڌ حصي تي ڏاند هاريءَ کي ڏي ته ظاهري روايت مطابق اها ڪڙمٽ فاسد آهي. امام ابو يوسف کان روايت آهي ته اها جائز آهي. قياس کي جيتوڻيڪ عرف جي ڪري ڇڏي سگهجي ٿو، پر هي مسئلو قياسي نه آهي، بلڪ نص مان ورتل آهي. مجاهد (تابع جي منقطع) حديث ۾ آهي ته رسول الله ﷺ جي زماني ۾ چئن چئن پوک ۾ ڀانيواري ڪئي. هڪڙي چيو ته ڀج مون تي آهي، ٻئي چيو ته زمين منهنجي آهي، ٽئين چيو ته مان ڪڙمٽ جو ڪم ڪندس، چوٿين چيو ته مون وٽ ڏاند آهن. نبي ﷺ جن ڪڙمٽ ۾ انهيءَ حصي داري کي باطل قرار ڏنو (موطا محمد) اشباه ۾ آهي ته جيڪي مسئلا شريعت جي نصن مان ورتل هجن انهن جي خلاف عرف هجي ته انهيءَ عرف جو اعتبار نه آهي..... عرف، نص (يعني قرآن حديث جي پڌرن احڪامن) مان ورتل مسئلن کي تبديل نٿو ڪري سگهي. در مختار ۾ آهي ته نص عرف کان طاقتور آهي.

وقف ۽ مسجد جا احڪام

سوال: مسجد جي بانيءَ جي وفات کي پنجاه سال گذري ويا آهن. انتظام ان جي مائٽن جي حوالي آهي. مقتدين هڪ پرهيزگار طالب علم کي پيش امام ۽ مؤذن مقرر ڪيو آهي، جيڪو امامت سان گڏوگڏ علم جي سکيا به ڏئي ٿو. ان جا ڪي طالب علم مسجد جي ذريعي پنهنجو گذر بسر به ڪن ٿا. هاڻي بانيءَ جي گهراڻي مان هڪ شخص مسجد تي منتظم هئڻ جي دعويٰ ڪري اڳئين امام کي جواب ڏنو ۽ پاڻ ان جا فرض سنڀالي وينو آهي. محلي وارا ان کان ناراض ٿي ٻين مسجدن ۾ چؤچٽ ٿي ويا آهن، جنهن جي ڪري (ڪڏهن) مسجد بند به رهي ٿي. ان صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: جيڪڏهن بانيءَ جو گهراڻو متقي، پرهيزگار آهي ته اهو امام ۽ مؤذن ٿيڻ جو وڌيڪ حقدار آهي (اشباه) پر جيڪڏهن ان جي پيٽ ۾ محلي وارا ڪنهن ٻئي جي پويان غاز پڙهڻ کي پسند ڪن ٿا محلي وارن جي ڳالهه وڌيڪ اهميت واري آهي (تنوير-درمختار-اشباه-بحر-خرانة المفتين) معلوم ٿيو ته محلي وارن جي اهميت وڌيڪ آهي ڇاڪاڻ ته مسجد جو فائدو يا نقصان محلي وارن سان وابسته آهي. ان جي برخلاف شرح الوقاية جي شرح شيخ الاسلام ۾ آهي ته اذان ڏيڻ ۽ اقامت چوڻ، ٻين امامت جو استحقاق بانيءَ لاءِ خاص آهي، جيتوڻيڪ فاسق هجي ۽ ماڻهو کيس ناپسند ڪن. پر انهيءَ قول جو اعتبار نه آهي ڇاڪاڻ ته ان ۾ "فاسق" جو استثناء آهي (ظهيري) ٻنهي قول مرجوح يعني ٻئي درجي جو آهي، جيڪو متن تنوير جي قول جهڙو نه آهي، جڏهن ته اهو صيغہ تمرير يعني ضعيف صيغہ سان به نقل ڪيو ويو آهي، جيئن بحر ۾ اها وضاحت موجود آهي ته: چيو وڃي ٿو ته مؤذن باني هجي ته وڌيڪ حقدار آهي جيتوڻيڪ فاسق هجي، امام جي باري ۾ اهو حڪم نه آهي. ٻن بحر ۾ آهي ته جيڪو قول متن ۾ هجي ان کي وڌيڪ ترجيح هوندي...

سوال: هڪ شخص پنهنجي اولاد يا پنهنجي مذهب وارن لاءِ قرآن مجيد وقف ڪري ڇڏيو... ته ان جو ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: ظاهر هي آهي ته انهيءَ (قرآن تي ڪٿي) لکيل هوندو ته.... وقف آهي. پوءِ جيڪو ان جي مالڪ هئڻ جي دعويٰ ڪري فيصلي ۾ ان لاءِ ان مان اشارو وٺڻ جائز آهي (اشباه) ۽ جيڪڏهن شرعي اعتبار سان ثابت ٿئي ته هي (ڪتاب يا قرآن) وقف ٿيل آهي، پر اها ڳالهه معلوم نٿي ٿئي ته وقف ڪندڙ ڪير آهي ۽ ڪنهن لاءِ وقف ڪيو اٿس ته ان جو حڪم لڌل شيءِ جو آهي، ان صورت ۾ لهندڙ جيڪڏهن فقير مسڪين هجي ته ان کي استعمال ڪري سگهي ٿو، جيئن دستور القضا جي هيٺين عبارت ان تي دلالت ڪري ٿي: ملقط الناصري نالي ڪتاب جي ”ڪتاب الوقف“ ۾ آهي ته اجرت تي ڪوھ ڪوٽايو ويو، پوءِ مزدوري وٺندڙ غائب ٿي ويا ته مزدوري ان ڪوھ جي مالڪ جي آهي ۽ جيڪڏهن ان جو مالڪ معلوم نه ٿئي ته ان جو حڪم لڌل شيءِ جو آهي. قتيه ۾ آهي ته: باغين ۽ فسادين کان قرآن مجيد خريد ڪيائين، پوءِ پشيمان ٿيو، پر ان جي مالڪ کي نٿو ڄاڻي ته اهو لڌل شيءِ جي حڪم ۾ آهي. هدايه ۾ آهي ته لهندڙ فقير هجي ته ان تي حرج نه آهي ته لڌل شيءِ مان فائدو حاصل ڪري.

سوال: مسجد ۾ پڳڙي ٻڌڻ مڪروه ۽ غم جو سبب آهي يا نه؟

جواب: مسجد الله جي ذڪر ۽ عبادت جي جاءِ آهي، پڳڙي ٻڌڻ جي جاءِ نه آهي، اوليٰ آهي ته اتي پڳڙي نه ٻڌي. غم جو سبب شايد انهيءَ فعل جي ڪري ٿي آهي. ”ترغيب الصلوة“ ڪتاب ۾ آهي ته امام محمد پنهنجي ڪتاب ”السير“، ”باب عمائم“ ۾ لکي ٿو ته (مسجد ۾) پڳڙي ويهي نه ٻڌجي جو ان سان درويشي ۽ فقيري ايندي آهي.

مسئلو: قتيه ۾ آهي ته شب براءت ۾ رستن، بازارن ۾ جتي ڪٿي ڏيئا ٻارڻ بدعت آهي. ساڳيءَ طرح مسجد ۾ روشني ڪرڻ جي باري ۾ به حڪم آهي. جيڪڏهن رمضان ۽ شب قدر دوران مسجد ۾ روشني ٿئي ته خرچ متولي پري. مسجد جي دروازي، بازار يا عام شاهراهه جي دروازي تي روشني ڪرڻ جائز آهي. جيڪڏهن مسجد جي مال مان (دروازي تي) روشني ڪري ته جائز آهي (بحر الرائق)

مسئلو: جواهر الفتويٰ ۾ آهي ته مسجد جا مقتدي چڙوڇڙ ٿي ويا ۽ مسجد ويران ٿي وئي، پوءِ جن ماڻهن کي غلبو ٿيو، انهن مسجد جون سرون قبضي ۾ ڪيون ته اهي قاضيءَ جي اجازت سان سرون وڪڻي سگهن ٿا. پوءِ انهن سرن جي قيمت ٻين مسجدن لاءِ استعمال ڪري يا انهيءَ ويران مسجد جي اهل (محلي وارن) تي ڪتب آڻي (عالميگيري بحواله شيخ الاسلام) اهڙيءَ طرح محيط ۾ آهي. خزانه المفتين ۾ آهي ته مسجد جو ماحول (ڳوٺ وغيره) ويران ٿي وڃي ۽ ان جي بانيءَ جو اتويتو نه پوي ته پوءِ ان جي ملي کي وڪڻي قيمت ٻي مسجد تي خرچ ڪري ته ان ۾ حرج نه آهي...

فائدو: (الله تعاليٰ سورة بقره پ ۲ ۾ فرمائي ٿو ته:) ۽ الله فساديءَ جي پيٽ ۾ اصلاح ڪندڙ کي وڌيڪ ڄاڻي ٿو. انهن روايتن جي بنياد تي اهڙو شخص ملامت لائق نه آهي. متان به آهي ته اسان جو مذهب هي آهي ته جنهن مسئلي جي باري ۾ عالمن ۽ اصحابن جو اختلاف هجي، پوءِ انهن مختلف

قولن مان هڪ تي عمل ڪري ته ان کي نافرماني نه چئبو، واللہ اعلم بالصواب.

سوال: مؤذن لاءِ هندوان شهر کان ڪپڙا ۽ ڪوڙو تيل آڻڻ جائز آهي يا نه؟

جواب: ظاهر آهي ته جيڪڏهن ذمي (ڪافر) خوشيءَ سان اهي شيون ڏي ته جائز آهي، زور زبردستي سان وٺڻ جائز نه آهي. بحر ۾ آهي ته ڪنهن مسلمان لاءِ پني جو مال بغير شرعي سبب جي زور زبردستي سان وٺڻ جائز نه آهي.

سوال: مسجد يا قبرستان وغيره لاءِ زمين وقف ڪيائين جنهن کي درياھ پاڻي ويو. انهيءَ هنڌ تي واري ڍڳ ٿي وئي. جيڪڏهن متولي زيد ان مقام يا مسجد جي وقف ٿيل زمين پنهنجي پيءُ کي پوک ۾ ڪتب آڻڻ لاءِ ڏني ته جائز آهي يا نه؟ ۽ بيان ڪيل زمين ان جي ملڪيت ۾ ايندي يا نه؟

جواب: ظاهر آهي ته قبرستان ۽ مسجد ويران ٿئي ته ان جي زمين (وقف جي) حڪم کان خارج نه ٿيندي ۽ ان مان ڪنهن لاءِ فائدو وٺڻ جائز نه آهي. خزانه المفتين ۾ آهي ته ڪنهن محلي ۾ پراڻو قبرستان هو، جنهن جا نشان ظاهر نه آهن ته محلي وارن لاءِ ان مان فائدو وٺڻ مباح نه آهي. درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن ماحول ۽ ڳوٺ وغيره ويران ٿي وڃي ته مسجد قيامت تائين امام (۽ ان کان پوءِ سندس اولاد) وٽ رهندي ۽ ان تي فتويٰ ڏنل آهي. بحر ۾ آهي ته امام ابو يوسف چوي ٿو ته اها قيامت تائين مسجد رهندي ۽ فتويٰ ڏنل قول مطابق قيامت تائين ڪنهن جي ملڪيت ۾ نه ايندي. خزانه المفتين ۾ آهي ته وقف ٿيل شيءِ نه وڪرو ڪبي، نه ڪنهن کي هيو ڏي ۽ نه ڪنهن جي حصي ۾ ايندي. ان ڪري مسجد ۽ قبرستان لاءِ ڏنل زمين تي امام جو وارث پوک وغيره ڪري ته اهو جائز نه آهي جيتوڻيڪ مسجد ۽ قبرستان ويران ٿي چڪو هجي. ان صورت ۾ وارث اجنبِي شخص وانگر آهي جيڪو ويران قبرستان جي زمين مان فائدو نٿو وٺي سگهي. واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب

مسئلو: حاڪم کي گهرجي ته پيءُ يا بزرگ جو سرڪاري وظيفو ان جي اولاد جي حوالي ڪري. جيڪڏهن ان جا وارث اهل هجن ته ڪنهن اهڙي اجنبِي شخص کي حوالي نه ڪري جيڪو انهيءَ بزرگ سان قربتداريءَ جي دعويٰ ڪري ۽ اها ثابت نه ٿئي. واللہ تعاليٰ اعلم! متانہ ۾ آهي ته امام کي جڳائي ته پيءُ جو وظيفو ان جي مرڻ کان پوءِ ان جي اولاد کي ڏئي، پني ڪنهن کي نه ڏئي تان ته شرعي مقصد پورو ٿئي ۽ پونين سان همدردي ٿئي. امام شريعت جي حڪم مطابق مري ويندڙن جي وارثن جو مربي آهي ۽ شريعت اڳ کان جاري حڪم کي برقرار رکڻ جو حڪم ڏئي ٿي ته ميت جو وظيفو وغيره ان جي وارثن کي ڏجي نه ڪنهن پني کي.

سوال: هڪ شخص مسجد ۾ ڏاڍيان ڪافي يا شعر وغيره ڳائي ٿو. طالب علم ان کي مسجد ۾ هيٺين حديث جي ڪري ان فعل کان منع ڪئي "۱- شعيب پنهنجي پيءُ کان، اهو انهيءَ جي ڏاڏي کان روايت ڪري ٿو ته رسول الله ﷺ جن مسجد ۾ شعر ڳائي پڙهڻ، ڏيتي لپتي ڪرڻ ۽ جمعي جي غاز کان اڳ مٿي ڪوڙائڻ کان منع فرمائي. ۲- جابر رضي الله عنه کان روايت آهي ته رسول الله ﷺ جن مسجد ۾ گم ٿيل شيءِ جي تلاش ۽ شعر ڳائي پڙهڻ ۽ ان ۾ حدون قائم ڪرڻ کان منع فرمائي. ڪافي ڳائيندڙ شخص طالب علم کي چيو ته جيڪڏهن تون مون کي منع ڪرين ٿو ته وڃي جدا

پنهنجي مسجد ٺاهڻ، ڇاڪاڻ ته هتي جيڪي مقتدي آهن انهن وٽ زور سان ڪافي ڳاڻي پڙهڻ درست نه آهي. پوءِ طالب علم انهيءَ جاهل کي نصيحت ڪئي ته رسول الله ﷺ جي فرمان مطابق مسجد ۾ ڳاڻڻ بي فائدو ڪم آهي. انهيءَ جاهل ساڳيو جواب ڏنو ته جيڪو مسجد ۾ ڪافي ڳاڻڻ کان منع ڪري ٿو، اهو جدا پنهنجي مسجد ٺاهي. انهيءَ صورت ۾ ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: ظاهر هي آهي ته مسجد ۾ شعر پڙهڻ جيتوڻيڪ منع آهي جيئن مٿين حديثن مان ثابت ٿيو. پر اهڙين ٻين حديثن مان معلوم ٿئي ٿو ته مسجد ۾ شعر پڙهڻ جائز آهي: ۱- حاکم ۽ بيهقي ۾ حديث آهي ته ڪعب بن زهير رسول الله ﷺ جن جي اڳيان مسجد ۾ پنهنجو قصيدو ”بانث صعاد“ پڙهي پڌايو.

۲- جابر بن سمرة رضي الله عنه کان روايت آهي ته نبي جن سو کان وڌيڪ پيرا مسجد نبوي ۾ اصحابن کي شعر پڙهندي ٻڌو جن مان ڪي ڳالهيون جاهليت جي زماني جون به هيون. تڏهن پاڻ سڳورا مسڪرائيندا رهيا (احمد)

معلوم ٿيو ته مسجد ۾ شعرن ڳائي پڙهڻ جي ممانعت تڏهن آهي، جڏهن شعر گستاخ، مثلاً ڪنهن جي هجو (برائي) وغيره هجي. جيڪي شعر مسجد ۾ پڙهڻ جائز آهن، انهن مان رسول الله ﷺ جن جي نعت يا حڪمت ۽ نصيحت پريا شعر به آهن. حديث ۾ آهي ته شعرن ۾ به حڪمت هوندي آهي. (احمد، بيهقي، ابوداؤد، ابن ماجه، ترمذي) ان حديث جي تائيد انهيءَ حديث مان به ٿئي ٿي جنهن ۾ آهي ته: شعر ڪلام جي حڪم ۾ آهي. سٺو شعر سٺي ڪلام ۽ خراب شعر خراب ڪلام وانگر آهي. (طبراني) حمويءَ جي عبارت مان به ان جي تائيد ٿئي ٿي. رهيو مسئلو مسجد ۾ عجمي قومن وانگر ڳائي پڙهڻ جو، ان بابت فتح القدیر ۾ آهي ته منع ڪيل گيت ۽ گانا اهي آهن جن ۾ حرام الفاظ استعمال ڪيل هجن. جنهن مان معلوم ٿيو ته نعت شريف ان ۾ شامل نه آهي ڇاڪاڻ ته ان ۾ بهترين الفاظ هوندا آهن. خزانه الروايات ۾ آهي ته گاني ڳائڻ جي حرمت وغيره تڏهن آهي جڏهن ان ۾ لهو لعب جون ڳالهيون هجن. جن شعرن ۽ ڳالهيون ذريعي ديني مقصد حاصل ٿئي ۽ ماڻهن جون دليون نرم ٿين، اهي حنفي مذهب مطابق حرام نه آهن. معلوم ٿيو ته نصيحت ۽ حڪمت واريون ڳالهيون يا شعر مسجد ۾ بيان ڪرڻ جي منع نه آهي جيئن درالمنتقي مان به ان جي تائيد ٿئي ٿي. حمويءَ جي احڪام المسجد ۾ آهي ته بدبودار شيءِ کانيندڙ جو مسجد ۾ داخل ٿيڻ، گرم ٿيل شيءِ جو اعلان ڪرڻ ۽ گندا شعر پڙهڻ مڪروه آهي پر نبي ﷺ جن جي نعت ۽ ديني حڪمت پريا شعر پڙهڻ جي ممانعت نه آهي. انهيءَ ڪري عالمن ۽ پرهيزگار ماڻهن جي عادت هوندي آهي ته اهي مسجد ۾ مولود شريف پڙهن ۽ ٻڌن ٿا. عجمين وانگر ڳائڻ وڃائڻ جنهن ۾ نه نعت شريف هجي ۽ نه حڪمت ۽ نصيحت جون ڳالهيون، ان جي البته مسجد ۾ ممانعت آهي ڇاڪاڻ ته ان جي جائز هجڻ لاءِ دليل موجود نه آهي. پوءِ جيڪو شخص اهڙين ڳالهيون کي منع ڪري، الله ان کي اجر عطا ڪري ۽ جيڪو اهڙي شخص کي گاريون ڏئي اهو تعزير جو حقدار آهي ڇاڪاڻ ته برائي ڪري ٿو ۽ ناحق مسلمانن کي ايذاڻي ٿو. تنوير ۾ آهي ته جيڪو به شخص برائي ڪري يا ناحق مسلمانن کي ايذاءَ ڏئي، ان کي تعزير ڏني ويندي. انهيءَ باب ۾ مون تي اهو ظاهر ٿيو. واللہ اعلم بالصواب

سوال: موجوده زماني ۾ مسجد ۾ ڏاڍيان مولود شريف پڙهڻ جو رواج آهي حالانڪ ڪيترين حديثن ۽ فق جي ڪتابن مان ان جي مطلق ممانعت جو حڪم ثابت آهي. ان جي باري ۾ علماء ڪرام ڇا ٿا فرمائين؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ظاهر آهي ته مولودن جون ڪي صورتون موسيقيءَ جي اصولن تحت آهن ان ڪري ڪن فقيهن ان جي ممانعت جو حڪم ڏنو آهي ۽ جن ممانعت جو حڪم نه ڏنو آهي ان جو سبب هي آهي ته ان ۾ موسيقي جا اصول ڪارفرما نه هوندا آهن..... جيئن بحر ۾ آهي. يا اهڙا شعر وعظ نصيحت ۽ حڪمت وارا هوندا آهن جيئن عيني جي حوالي سان درمختار ۾ آهي ته شعرن ۾ نصيحت ۽ حڪمت جون ڳالهيون هجن ته علمائن جي اتفاق مطابق جائز آهن. ساڳي طرح درالمتقي ۾ به آهي. مولود ان ڪري جائز آهي جو ان ۾ رسول الله ﷺ جن جي سهڻين صفتن جو ذڪر هوندو آهي جنهن سان ماڻهن جي دلين ۾ سائن محبت پيدا ٿيندي آهي. مواهب اللدنيه ۾ آهي ته رسول الله ﷺ جن سان محبت وڌائڻ لاءِ جيڪي ڳالهيون معروف ۽ مشهور آهن انهن مان سهڻي آواز سان مولود شريف پڙهڻ به آهي. ان جي ابتڙ مسجد ۾ وڏي آواز سان نه ڳالهائڻ ۽ نه پڙهڻ جي سگهارن سببن مان هڪ هي به آهي ته ان ۾ الله ۽ رسول جون ڳالهيون نه هونديون آهن. مشڪوٰۃ ۾ مالڪ کان روايت آهي ته عمر رضي الله عنه مسجد جي هڪ طرف ڪمر وٺرايو ۽ فرمايائون ته جيڪي هڪ ٻئي سان ڳالهائڻ يا شعر پڙهڻ يا ڪا علمي ڳالهه ڏاڍيان ڪرڻ گهرن ٿا، اهي هتي اچي اهي ڪم ڪن. امام ابوحنيفه مسجد ۾ درس ۽ علمي بحث ان صورت ۾ جائز چوي ٿو جڏهن نمازين کي تڪليف نه ٿئي. اشباه احڪام المساجد ۾ آهي ته ان شخص جو مسجد ۾ داخل ٿيڻ جيڪو بدبودار شيءِ کائي ۽ ڏاڍيان ڳالهائڻ مڪروه آهي. مخدوم جعفر بوبڪائي پنهنجي رساله الذڪر ۾ فرمائي ٿو: (فقيه) فرمائين ٿا ته مسجدن ۾ ڏاڍيان ذڪر ڪجي ته جائز نه آهي. بشرطيڪ ان سان ٻين کي ايذا پهچي يا سندن نماز وغيره ۾ خلل ٿئي. مناسڪ جي ڪتابن ۾ مون ڏٺو آهي ته مسجد ۾ ذڪر ۽ قرآن مجيد جي تلاوت ڏاڍيان نه ڪجي ڇاڪاڻ ته ٻين کي ان سان تڪليف ٿئي ٿي ۽ هر مسجد جو حڪم اهو ئي آهي. مخدوم نثوي مسلم جي شرح ۾ چوي ٿو ته نبي ﷺ جن جي زماني ۾ باجماعت فرض پڙهڻ کان پوءِ ڏاڍيان ذڪر ڪرڻ جو معمول هوندو هو. خلاصو هي ته مسجد ۾ ڏاڍيان ڳالهائڻ يا ته مطلق منع آهي، جيئن اشباه ۾ آهي يا ايذا ۽ ٻئي جي عبادت ۾ خلل پوڻ سان مشروط آهي يا وري فرض کان پوءِ ڏاڍيان ذڪر جائز آهي. مسجد ۾ ڏاڍيان قرآن پڙهڻ جي منع جو جيڪو ذڪر علامه بوبڪائي فرمائي ٿو، ان جو سبب ظاهر نه آهي. والله تعاليٰ اعلم.

پوءِ جڏهن مسجد ۾ ڏاڍيان ذڪر مڪروه ٿيو ته ڏاڍيان مولود پڙهڻ جو مڪروه هجڻ اوليٰ آهي. ليڪن اهو مسلمانن جو معمول ٿي چڪو آهي، جو ان کي مڪروه نٿا سمجهن. جيئن درمختار مان ظاهر ٿئي ٿو ته اهر ڪمن لاءِ نماز کان پوءِ ڏاڍيان سوره فاتحه پڙهڻ بدعت آهي. اسان جو استاد فرمائي ٿو ته جيڪڏهن عادت هجي ته اها سني بدعت آهي. قنبيه ۾ آهي ته ماڻهو مسجد ۾ گڏجي ڏاڍيان فاتحه پڙهندا آهن، جيڪڏهن اها عادت هجي ته انهن کي نه روڪبو. مولود ۾ نبي ﷺ جن جي تعريف هوندي آهي. اشباه ۾ آهي ته هي ڳالهيون مسجد ۾ مڪروه آهن: ۱ گم ٿيل شيءِ جو اعلان

ڪرڻ، ۲- شعر پڙهڻ. ليڪن حموي چوي ٿو ته اهڙا شعر پڙهڻ مڪروه آهن جيڪي شريعت ۾ مذموم آهن. جيڪڏهن نعت نبوي يا حڪمت پريا ۽ نصيحت پريا شعر هجن ته مسجد ۾ پڙهڻ ۾ حرج نه آهي. جيئن مسلمانن جو معمول آهي، شايد مسجد ۾ ڏاڍيان مولود پڙهڻ جي جواز جو اهو ئي بنياد آهي جنهن تي ڪو اعتراض نه ڪندو آهي. واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب.

سوال: مسجد ۾ مٿو اگهاڙو ڪرڻ جائز نه آهي ۽ جيڪو ائين ڪندو، ان گناه جو ڪم ڪيو جيئن مختلف فتويٰ جي ڪتابن ۾ آهي. (مفتاح الدين)

جواب: بغير ڪنهن صحيح غرض جي مٿو اگهاڙو ڪرڻ صحيح نه آهي. گرمي وغيره جي ڪري مٿو اگهاڙو ڪري ته مسجد جي تعظيم ۽ وقار جي خلاف نه آهي ۽ جائز آهي. ڇا توهان کي معلوم نه آهي ته درمختار وغيره ۾ آهي ته مٿو اگهاڙو ڪري نماز پڙهڻ هن ڪري مڪروه آهي جو ماڻهو سستيءَ جي ڪري ائين ڪن ٿا جيڪڏهن الله وٽ عاجزي ظاهر ڪرڻ لاءِ ائين ڪري ته مڪروه نه آهي. ڇاڪاڻ ته ان جو غرض صحيح آهي..... بس پوءِ غور ڪر. واللہ تعاليٰ اعلم.

سوال: مسجد جي ڇت جي مٿان چيئن جو لپيو ڏيندا آهن تان ته ڇت مضبوط ٿئي، ائين ڪرڻ جائز آهي يا نه؟

جواب: جائز آهي. جيئن خزانه الروايات ۾ بحواله سراجيه آهي ته مسجد جي ڇت اهڙي گاري سان لنبڻ مڪروه آهي جنهن ۾ ناپاڪ پاڻي استعمال ٿيل هجي. پر مسجد کي ٽڙي ڪرڻ لاءِ ان ۾ ڇيڻا وغيره استعمال ڪجن ته جائز آهي. ڇاڪاڻ ته اهو ضرورت تحت آهي. متان ۾ به ائين آهي. جنهن مان اها ڳالهه سمجهجي ٿي ته جيڪڏهن مسجد جي ڇت جي مٿان ڇيڻا وغيره هجن ته ان جو جائز هجڻ اوليٰ آهي. واللہ تعاليٰ اعلم بالصواب (ان ڄاتل شخص طرفان جواب)

مخدوم صاحب ان جي تحقيق ۾ فرمائي ٿو ته شرعي حڪم مطابق مسجد کي نجاست کان پاڪ صاف رکڻ ضروري آهي جيئن حديث ۾ آهي، تنهن ڪري ان جي اندر يا سطح مٿان ناپاڪ شيءِ داخل ڪرڻ جائز نه آهي. ڇاڪاڻ ته ڇت به مسجد جي حڪم ۾ داخل آهي (بحر) پڻ چوي ٿو ته مسجد ۾ نجاست داخل ڪرڻ جائز نه آهي.... ان ڪري ان تي ناپاڪ شيءِ سان روغن هڻڻ يا ناپاڪ شيءِ سان ان کي ٽٽو ڪرڻ جائز نه آهي. متان ۾ آهي ته اسان کي مسجدن جي تعظيم ڪرڻ ۽ انهن کي گندگيءَ کان بچائڻ جو حڪم ڪيو ويو آهي. ڇيڻو روايت مطابق امام مالڪ کان سواءِ ٻين فقيهن وٽ ناپاڪ آهي. هدايه ۾ آهي ته ڪپڙي تي درهم کان وڌيڪ ڇيڻو وغيره لڳي ته امام ابوحنيفه وٽ ان ۾ نماز جائز نه آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي باري ۾ نص وارد آهي ته اهو ناپاڪ آهي ۽ ٻي روايت ۾ آهي ته نبي ﷺ جن ڇيڻي کي اڇلائي ڦٽو ڪندي فرمايو ته اها گندگي آهي. ان حديث جي مقابلي ۾ ڪا ٻي حديث نه آهي. انهن ٻنهي حديثن مان معلوم ٿيو ته ڇيڻو مسجد جي ڇت تي نه وجهجي، بلڪ ان تي پوسو وجهجي. هاڻو! متان ۾ بحواله سراجيه آهي ته مسجد جي ڇت اهڙي گاري سان لنبڻ مڪروه آهي جنهن ۾ ناپاڪ پاڻي استعمال ٿيل هجي. پر مسجد کي ٽڙي ڪرڻ لاءِ ان ۾ ڇيڻا وغيره استعمال ڪجن ته جائز آهي. ڇاڪاڻ ته اهو ضرورت تحت آهي، ان کان سواءِ ان جو مقصد پورو نٿو

ٿئي. انهيءَ قول جي تقاضا آهي ته ڇت تي ڇيڻا رکي سگهجن ٿا، جيئن ضرورت هيٺ ماڻهن جو معمول آهي، جو ان طرح بارش جو پاڻي ڇت ۾ نه رسندو آهي. مگر بحر جهڙن محققن مان ڪنهن جو به هي قول نه آهي ته اها ڳالهه سراجيه ۾ به آهي. بلڪ ڇيڻن سان گهرن کي ٽڏي ڪرڻ جو تصور مسلمانن ۾ آهي ئي ڪونه! ڪٿي جو مسجد بابت تسليم ڪجي ته ان جي ڇت ڇيڻن سان لنبيجي. بلڪ اهو هنڌن جو معمول ۽ مذهب آهي جيڪي مڪانن ۽ دڪانن جي ڇت ۾ ڇيڻا ملائيندا آهن. هن خيال سان به مسلمانن جو ڪو واسطو نه آهي ته ڇت تان پاڻي نه ٽٽن جو ان کان سواءِ ڪو ٻيو طريقو نٿو ٿئي سگهي. سراجيه ۾ جيڪا روايت آهي شايد مرجوح آهي ۽ ترجيح جوڳو قول هي آهي ته مسجد جي ڇت ۾ ڪا به نجاست جي شيءِ داخل نه ڪجي.

قائدو: اصول مجيل آهي ته فتويٰ متن جي خلاف نه ڏئي آهي. جيڪڏهن فتويٰ ۽ متن هڪ ٻئي جي خلاف هجن ته ترجيح متن جي قول کي آهي (بحر) اهڙيءَ ريت فتويٰ جي قول تي شرح جي عبارت يا قول کي به ترجيح آهي.... ڇا نٿا ڏسو ته بحر جي مصنف فتويٰ جي قول جي پيٽ ۾ متن جي قول کي ڪيئن ترجيح ڏني آهي، حالانڪ ان فتويٰ هيٺ هي تائيدي الفاظ به آهن ته: ”ان تي فتويٰ آهي.“ ”باب الاولياءِ و الاكفاء“ ۾ لکي ٿو ته فلانسيءَ جي ڪتاب تهذيب ۾ آهي ته ابن زياد امام ابوحنيفه کان روايت ڪري ٿو، اهو ئي ٻنهي جو قول به آهي ته عصبن (ذورحم مائتن) کان سواءِ ڪو ان جو والي وارث نٿو ٿئي سگهي ۽ ان تي فتويٰ آهي پر اهو قول عجيب آهي ڇاڪاڻ ته فتويٰ ڏيڻ لاءِ متن جون عبارتون مخصوص آهن ۽ مٿيون قول متن جي برخلاف آهي. جيڪڏهن شرح جو قول متن جي قول جي ابتڙ هجي تڏهن به متن کي ترجيح حاصل هوندي. (درمختار) (مخدوم سلمه الله)

سوال: ڪي اجنبي ۽ مسافر مسجد ۾ ستل هئا، رات جي آخري حصي ۾ تهجد پڙهندڙن مسجد ۾ ڏاڍيان ڏڪر ۽ ڪلمه توحيد جو ورد شروع ڪيو تان ته ستل سجاڳ ٿين. انهن مان ڪن انهن کي منع ڪيو. سوال اهو آهي ته ڪلمه توحيد ڏاڍيان پڙهڻ فرض آهي يا واجب يا سنت يا مستحب؟ جن ماڻهن اهڙي طرح ٻين کي ايذاءَ ڏنو ۽ جن کي ايذاءَ ڏنو ويو ٻنهي ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ ڇا مسافر ۽ تهجد گذار ماڻهو تهجد پڙهي مسجد ۾ سمهي سگهي ٿو؟ ڪافي شافعي بيان ڪريو ۽ توهان لاءِ لامحدود اجر الله وٽ آهي.

جواب: امام ابوحنيفه وٽ بنيادي ڳالهه هي آهي ته ذڪر هوريان ڪجي، يعني اهڙي طرح ڪجي جو ٻيا نه ٻڌن. ڏاڍيان ذڪر ڪرڻ بدعت آهي. ڪٿي جو بلند آواز سان ذڪر ڪرڻ جائز هجي. هدايه ۾ آهي ته الله جي حمد بيان ڪرڻ بابت اصل اصول هي آهي ته هوريان ڪجي. بلند آواز سان ذڪر بدعت آهي. (درمختار) حديث مان به ان جي تائيد ٿئي ٿي. مشڪوٰ ۾ ابوموسيٰ اشعري کان مروي آهي ته اسين رسول الله ﷺ جن سان گڏ هڪ سفر ۾ هئاسون. ماڻهو زور زور سان الله اڪبر چوڻ لڳا. رسول الله ﷺ جن فرمايو ته اي انسانو! الله جو ذڪر هوريان ڪريو، توهان ڪنهن ٻوڙي ۽ غائب کي نٿا پڪاريو بلڪ ٻڌندڙ ۽ ڏسنندڙ ذات کي پڪاريو ٿا جيڪو توهان سان گڏ آهي ۽ جنهن کي توهان پڪاريو ٿا، اهو توهان کي توهان جي سواريءَ جي ڪنڌ کان به ويجهو آهي (بخاري مسلم) خاص ڪري مسجد ۾ ڏاڍيان ذڪر کي عالم مڪروه چون ٿا. مسجد ۾ ڏاڍيان ذڪر منع آهي سواءِ ان جي

جو ڪا ڳالهه ڪنهن کي سمجهائجي. (اشباه احڪام المسجد) پر ڪن ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو ته مسجد ۾ ڏاڍيان ذڪر جائز آهي. خزانه الجلالي ۾ آهي ته فقيه زاهد ابوليث رح ڪتاب التشبيه ۾ بيان ڪري ٿو ته مسجد ۾ پندرنهن شيون حرام آهن، جن مان هڪ هيءُ آهي ته الله جي ذڪر کان سواءِ ڏاڍيان نه ڳالهائجي. نويءَ جي ڪتاب بستان ۾ آهي ته نبي ﷺ جن اصحابن سان مسجد ۾ فجر نماز کان پوءِ ڏاڍيان لا اله الا الله ۽ سبحان الله چوندا هئا. ليڪن مذهب جيڪو آهي، ان بابت توهان کي جائز ڇڪاسون. ڏاڍيان ذڪر ڪري ماڻهن جي ننڊ ڦٽائڻ ظاهر آهي ته ايڏا رساني آهي جنهن کان منع ڪئي ويندي. هروڀرو ڏاڍيان ذڪر ڪرڻ مطلوب هجي ته خالي جڳهه مثلاً ويران جاءِ تي ڪري. مسجد ۾ ننڊ ڪرڻ جي باري ۾ قول مختلف آهن، بعض روايتن مطابق مسافر ۽ اعتڪاف ڪرڻ واري شخص کان سواءِ ائين ڪرڻ مڪروه آهي ۽ بعض روايتن مطابق اعتڪاف ڪندڙ کان سواءِ هر شخص لاءِ ائين ڪرڻ مڪروه آهي. سراجيه ۾ آهي ته مسجد ۾ اعتڪاف ڪندڙ ۽ اجنبِي شخص کان سواءِ سمهن ۽ ننڊ ڪرڻ مڪروه آهي. اشباه ۽ بحر ۾ آهي ته اعتڪاف ڪندڙ شخص کان سواءِ ٻئي لاءِ مسجد ۾ سمهن ۽ ننڊ ڪرڻ مڪروه آهي. پڻ چيو ويو آهي ته اجنبِي (مسافر) لاءِ مسجد ۾ سمهن ۾ حرج نه آهي (فتح القدير) پر هيءَ روايت ضعيف معلوم ٿئي ٿي جو ان کي ”فيل“ جي لفظ يعني ضعيف قول سان روايت ڪيو ويو آهي..... غرض هي ته مسافر هجي يا تهجد گذار جيڪو به مسجد ۾ ستل هجي، ان کي ڏاڍيان ذڪر ذريعي اٿارڻ جي منع آهي، واللہ اعلم. (مخدوم مد ظله)

سوال: مسجد ۾ ڪبوتر يا چمڙي جو گهر هجي ته ان کي ڊاهڻ جائز آهي يا نه؟ ڇاڪاڻ ته انهن جي وٽن جي ڪري مسجد ۾ بدبوءِ ٿئي ٿي. درمختار ۾ باب الوتر و النوافل کان اڳ ۾ هي مسئلو بيان ٿيل آهي ته صفائيءَ جي خيال سان مسجد مان ڪبوتر جو آڪيرو ۽ چمڙي جو گهر ڊاهي ڇڏجي ته حرج نه آهي. ان بابت ڪا پڌري روايت هجي ته بيان ڪريو.

جواب: بظاهر علماء جي اجماع مطابق مسجد ۾ ڪبوتر آڪيرو ٺاهي ته ان کي اتان نه ڀڄائجي، ڇاڪاڻ ته ان جي وٽن پاڪ آهي (هدايه) عنايه ۾ آهي ته مسجد تانجو بيت الله شريف ۾ به ڪبوتر آڪيرو ٺاهي ته ان کي نه ٽڙجي حالانڪ الله تعاليٰ جو حڪم آهي ته ان طهرار بيتي للطائفين (طواف ڪندڙن لاءِ منهنجي گهر جي صفائي ڪريو) معلوم ٿيو ته ڪبوتر جي وٽ ناپاڪ نه آهي. ان جو بنياد اها حديث آهي جيڪا ابوامامه باهلي رضي الله عنه کان مروِي آهي ته رسول الله ﷺ جن فرمايو ته غار ٿور جي منڍ ۾ ڪبوتر آڪيرو ٺاهيو، الله تعاليٰ ان کي هي بدلو ڏنو ته مسجد ۾ آڪيرا ٺاهي رهي. يعني ڪبوترن جو مسجد ۾ رهڻ الله تعاليٰ طرفان سندن لاءِ بدلو آهي، پوءِ ان کي مسجد مان تڙڻ جائز نه آهي. چمڙي جي وٽ ۽ پيشاب پاڪ آهي (درمختار) پر ظاهر آهي ته انهن جي وٽ ۾ بدبوءِ ۽ گندگي هوندي آهي، خاص ڪري جڏهن مسجد ۾ وٺيون گهڻيون هجن ۽ مسجد کي هر قسم جي گندگين کان پاڪ رکڻ واجب آهي (محيط)

سوال: هڪ شخص قرآن يا ٻيو ڪتاب ڪنهن خاص مدرسي لاءِ وقف ڪيو يا مثلاً چوي ٿو ته: هن ڪتاب مان اصفهان وارا مطالعو ڪري فائزو حاصل ڪري سگهن ٿا، ڇا ان صورت ۾ انهيءَ علائقي يا مدرسي مان ان ڪتاب کي ٻاهر آڻڻ حرام ٿيندو؟ جيڪڏهن واسطيدار علائقي يا شهر ويران

ٿي وڃي ته ڇا اهو ٻئي ڪنهن شهر يا اداري کي ڏيڻ جائز آهي؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪيو.

جواب: قنیه جي عبارت مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته وقف ٿيل شيءِ جو پنهنجي جڳهه تي هئڻ ضروري آهي. لکي ٿو ته مسجد لاءِ قرآن وقف ڪري ته محلي وارن مان ڪنهن کي حق نه آهي ته قرآن مجيد پنهنجي گهر آڻي پڙهي. بحر جو مصنف اها عبارت نقل ڪري چوي ٿو ته ان ۾ دلالت آهي ته وقف ٿيل شيءِ جو پنهنجي جاءِ تي هجڻ ضروري آهي ۽ توهان کي معلوم آهي ته مسئلو اختلافي آهي، جيئن عالمگيريه مان معلوم ٿئي ٿو ساڳي ڳالهه وڃي ڪريءَ ۾ به آهي. هن آخري روايت مان معلوم ٿيو ته وقف ٿيل ڪتاب يا قرآن مجيد جو ان جاءِ سان مخصوص هئڻ ضروري نه آهي. بحر ۾ آهي ته مون ڪن حنفي استادن کي چوندي ٻڌو ته وقف ٿيل شيءِ جو واسطيدار جڳهه تي هجڻ ضروري نه آهي. سندن دليل آهي ته ڪو شخص حرم شريف ۾ نماز پڙهڻ جي نذر مڃي ته انهيءَ متعين جاءِ تي نماز جو پڙهڻ ضروري نه آهي، ساڳيو ئي اصول وقف واري شيءِ جي باري ۾ به آهي. پراڻو سندن وڏو ڏوڪو آهي. ڇاڪاڻ ته نذر ڏيندڙ جيڪڏهن شرط مقرر ڪري ته هيءُ شيءِ فقير کي ڏيو پر ڪنهن خاص فقير جي تخصيص نه ڪري يا نالو نه وٺي ۽ وقف ڪندڙ ڪنهن انسان کي مخصوص ڪري ۽ ان جي تخصيص ڪري ته ان صورت ۾ وقف کي نذر تي قياس نٿو ڪري سگهجي. مٿيون مصنف وڌيڪ لکي ٿو ته قنیه ۾ آهي ته جيڪڏهن ڪو تخصيص ڪري ته ان جي قبر تي قرآن مجيد پڙهندو ته اها تخصيص باطل آهي. معلوم ٿيو ته مڪان جي تخصيص لاءِ ڪا دلالت نه آهي. ۽ موجوده زماني ۾ ان قول کي بعض حنفي اهل علم اختيار ڪيو آهي. مان چوان ٿو ته ان ۾ اهڙي ڪا دلالت نه آهي، ڇاڪاڻ ته ”الاختيار“ جي مصنف هن قول کي علت وارو (بیمار) قرار ڏنو آهي ته ٻئي لاءِ ان جو پڙهڻ جائز نه آهي. جو اجرت تي ورتل شيءِ وانگر آهي. معلوم ٿيو ته ان قول تي فتويٰ ڏنل نه آهي. مٿيون مصنف لکي ٿو ته فتويٰ ڏنل قول مطابق پڙهڻ لاءِ ڪتاب جو ڪٿڻ ضروري آهي، جڏهن وقف ٿيل جاءِ تي موجود ئي نه هوندو ته ڪير ڪيئن پڙهندو؟ ان ڪري مقام جو مقرر ڪرڻ لازم ٿيو. رهيو هي مسئلو ته اها جڳهه ۽ اهو شهر ويران يا برباد ٿي وڃي، پوءِ ان کي ڪو شخص خريد ڪري ته (پوءِ ڇا ڪجي؟) ان صورت ۾ ان جو حڪم لڌل شيءِ جو آهي (قنیه) يعني ان جو اعلان ڪرڻ ضروري آهي، جيئن پنهنجي جاءِ تي بيان ٿي چڪو. جيڪڏهن لهندڙ غريب ۽ محتاج هجي ۽ مطالعي لاءِ پاڻ کڻي ته اهو ان لاءِ صدقي وانگر آهي. بحر ۾ آهي ته فقير ۽ محتاج هجي ته پاڻ ان مان فائدو حاصل ڪري سگهي ٿو. جيڪڏهن لهندڙ جي بجاءِ ڪتاب ٻئي شخص وٽ هجي ته ان جو حڪم هيئن حديث جي ظاهر مطابق آهي ته ”جيڪڏهن گهر ٿيل شيءِ جو مالڪ نه اچي ته ان کي صدقو ڪرڻ گهرجي“ ۽ جيڪڏهن لڌل ڪو انسان هجي ته ان کي آزاد ڪري. برجندي ۾ آهي ته فقير هجي ته پاڻ ان مان فائدو وٺي، ڇاڪاڻ ته صدقي جو محل آهي. واضح هجي ته ڪتاب جو اعلان ۽ تشهير تڏهن واجب آهي، جڏهن ڪنهن شهر يا آباديءَ جي ويران ٿيڻ کان پوءِ وڳوڙين هٿان ملي ۽ ان تي مالڪ جو نالو لکيل نه هجي. اشباه ۾ آهي ته ڪتاب يا قرآن تي لکيل هجي ته هيءُ وقف ٿيل آهي ته ان جو اعتبار نه آهي (ڇاڪاڻ ته ڪوبه ان تي اهي اکر لکي سگهي ٿو) معلوم ٿيو ته فقط اهڙي لکت مان ڪتاب يا قرآن جي وقف هئڻ جو علم نه ٿيندو. پر قنیه ۾ آهي ته سر تي ڪنهن ملڪ جي علامت

چٽيل هجي ته لڌل شيءِ جي حڪم ۾ آهي. ٻي صورت ۾ ان جو حڪم انهيءَ شيءِ وانگر مباح هئڻ جو آهي جيڪا درياھ وغيره جي ڪناري تي ڦٽندي آهي. هتان معلوم ٿيو ته لکت جي علامت ۽ نشانيءَ جو اعتبار ڪيو ويندو.

مسئلو: هڪ شخص مسجد اندر ۽ مسجد جي حد کان ٻاهر ماڻهن لاءِ چانوءَ ۾ آرام وٺڻ لاءِ وڻ پوکيو. پوءِ وڻ وڌو ٿي وڃي ته ڇا مسجد جو متولي ڪٿي وڪڻي قيمت مسجد جي مصرف ۾ آڻي سگهي ٿو يا نه؟ ان بابت شريعت جو ڪهڙو حڪم آهي؟ بيان ڪيو ۽ اجر حاصل ڪيو.

جواب: ظاهر آهي ته مسجد جي وڻ جو حڪم ان جي عمارت وارو آهي جڏهن ته اهو به مسجد لاءِ مخصوص آهي (جامع الفصولين) اهو تڏهن آهي جڏهن وڻ پوکيندڙ شخص جو غرض ۽ مقصد معلوم نه هجي. (حاوي) ٻاهر وڻ پوکي ٿو ۽ جاءِ مسجد جي آهي ته اهو وڻ وقف جو مال ٿيندو...

فائدو: بهترين جڳهه اها آهي جتي نبي ﷺ جن آرامي آهن، ڇاڪاڻ ته ٻي ڳالهه مسئلو آهي ته رسول الله ﷺ جن سڀ کان افضل آهن، ڇا توهان کي خبر نه آهي ته سڀ کان بهترين مسجد مڪو پاڪ آهي ۽ ان کان به افضل بيت الله شريف آهي ۽ ان کان وڌيڪ رسول الله ﷺ جن جي مرقد مبارڪ عظمت ۽ فضيلت واري آهي. مواهب لدينه ۾ آهي ته عالمن جو اتفاق آهي ته رسول الله ﷺ جن جي مزار مبارڪ هر جڳهه کان افضل آهي تانجو ڪعبه الله کان به. (ابن عساڪر، باجي، قاضي عياض) بلڪ تاج السبڪي ان جو نقل ڪري ٿو ته مرقد مبارڪ واري جاءِ عرش عظيم کان به وڌيڪ فضيلت واري آهي. پوءِ مطلق مسجد پاڻ سڳورن کان وڌيڪ افضل ڪيئن ٿي ٿي سگهي. اهڙي ڳالهه اهو چوندو جيڪو حيوانن کان به وڌيڪ گمراه هوندو. عبادت لاءِ مسجد ۾ اچڻ مان اهو ثابت نٿو ٿئي ته اها مسجد نبي ... کان به افضل آهي. ڇا توهان کي معلوم نه آهي ته نبي ﷺ جن غرقد وغيره جي قبرستانن ۾ به ويندا هئا ته ڇا پوءِ چئي سگهجي ٿو ته اهي قبرستان نبي ﷺ جن کان به وڌيڪ افضل آهن. هاڻو! مسجد نبوي شريف ۾ نبي ﷺ جن جي اچ وڃ رکڻ ۽ غاز پڙهڻ جي ڪري ان جي فضيلت ثابت ٿئي ٿي، ڇاڪاڻ ته اصول مجيل آهي ته مڪان جي فضيلت مڪين جي عظمت ۽ فضيلت جي مناسبت سان هوندي آهي. وري پاڻ سڳورن جي هن حديث ۾ به غور ڪرڻ جي ضرورت آهي ته (ڪعبت الله شريف کي خطاب ڪندي ارشاد فرمايائون ته) تون ڪيڏو نه پاڪ آهين ۽ تون ڪيڏو نه عظمت وارو آهين، پر ان ذات جو قسم جنهن جي هٿ ۾ منهنجي جان آهي الله وٽ مومن جي عظمت تو کان به وڌيڪ آهي (ابن ماجه - ابن عمر رضي الله عنه) هن حديث ۾ صاف دلالت آهي ته جيڪو شخص نبي ﷺ تي ايمان آڻي اهو ڪعبه الله کان به وڌيڪ افضل آهي (پوءِ ڪيئن ٿو چئي سگهجي ته معاذ الله! ڪعبت الله شريف نبي سائين جن کان وڌيڪ افضل آهي؟) هڪ ٻي حديث ۾ آهي ته الله وٽ ايمان واري کان وڌيڪ ڪا شيءِ افضل نه آهي (طبراني - اوسط - ابن عمر رضي الله عنهما) (والله اعلم بالصواب)

سوال: شهر ۾ ننڍيون وڏيون مسجدون موجود آهن. تڏهن به ڪي ماڻهو بغير عذر جي نيون مسجدون ٺاهڻ ٿا، ڇا قاضيءَ کي حق آهي ته انهن کي منع ڪري؟

جواب: قاضي انهن کي منع ڪري سگهي ٿو بشرطيڪ ضرورت نه هجي تان ته هڪ کان وڌيڪ جاين تي جمعا نه پڙهجن ۽ امت ۾ تفريق پيدا نه ٿئي. (الملتقي) ڇاڪاڻ ته فتويٰ ڏنل قول مطابق جنهن تي معمول آهي ۽ تنگي ختم ڪرڻ لاءِ اهو ئي طريقو وڌيڪ صحيح آهي ته شهر ۾ هڪ هنڌ جمعو ٿئي (متانہ - تبیین) اهو ابوحنيفه ۽ محمد جو قول آهي. انهيءَ اعتبار سان هڪ شهر ۾ هڪ کان وڌيڪ جامع مسجد ٺاهڻ جي ضرورت نه آهي.... امام ابو يوسف چوي ٿو ته شهر ۾ ٻن هنڌن تي جمعو پڙهڻ جائز آهي. غياثي ۽ ۾ آهي ته امام ابوحنيفه وٽ ان ڳالهه ۾ ڪو حرج نه آهي ته شهر ۾ ٻن مسجدن ۾ جمعي جي نماز پڙهجي.... امام حسن شيباني جي قول مطابق جمعي جي باري ۾ امام ابوحنيفه کان به روايتون آهن، وڌيڪ ظاهر روايت مطابق امام صاحب وٽ وڏي شهر کان سواءِ جمعي جي نماز نه پڙهڻ گهرجي....

سوال: مسجد جي ويجهو اوطاق ۽ مدرسو آهي جتي روشني وغيره جو انتظام ڪيو وڃي ٿو ۽ رمضان ۾ قرآن مجيد جو ختم ڪڍيو وڃي ٿو. مناني خريد ڪري ورهائجي ٿي، ڇا ان جي مالڪ جي اجازت کان سواءِ ائين ڪرڻ جائز آهي يا نه؟

جواب: ظاهر هي آهي ته جيستائين مالڪ نه اچي تيستائين رهيل ڪم ڪي روڪجي. جيئن فقيهن ان شخص جي باري ۾ حڪم ڏنو آهي جيڪو ٻئي جي طرفان حج ڪري. اشباه ۾ آهي ته بچيل خرچ کي استعمال ڪرڻ جي باري ۾ مالڪ جو حڪم هئڻ ضروري آهي. بحر ۾ آهي ته فاضل اخراجات مالڪ کي موٽائي ڏجن. سوال ۾ بيان ڪيل ڪمن لاءِ رقم وغيره خرچ ڪرڻ تڏهن صحيح ٿيندو جڏهن مالڪ جي صاف اجازت موجود هجي يا سندس رضامنديءَ تي ڪا شيءِ دلالت ڪري. ڇاڪاڻ ته ڪنهن شخص جي مال ۾ ڪنهن ثابتيءَ ۽ دلالت جي بنياد تي به عمل دخل ڪرڻ جائز آهي. جيئن الله تعاليٰ جي هيٺين فرمان ۾ ان طرف اشارو آهي: ولا عليٰ انفسكم ان تاكلوا من بيوتهم او بيوت آبائكم.. الآية. (نه توهان تي هن ڳالهه ۾ ڪو حرج آهي ته پنهنجن گهرن يا پنهنجي اباڏاڏن جي گهرن مان کائو) ڇاڪاڻ ته انهن ماڻهن جي اجازت انهن جي رضامنديءَ جي ڪري آهي. جلالين ۾ آهي ته الله تعاليٰ قرآن مجيد ۾ جن ماڻهن جو ذڪر ڪيو آهي، انهن جي غير موجودگيءَ ۾ به انهن جي گهر ۾ کاڌو کائڻ جائز آهي، يعني جڏهن انهن جي رضامندي ظاهر هجي. پوءِ جيڪڏهن غير حاضر مالڪ طرفان مٿين ڪمن ڪرڻ جي باري ۾ رضامندي ظاهر ٿئي ته انهن جو ڪرڻ جائز آهي جيئن اشباه ۾ آهي ته فقيهن وٽ گمان (غالب) يقين جو فائدو ڏئي ٿو، جن تي احڪامات جو دارومدار آهي.

سوال: مسجد جو اڱڻ ڪشادو آهي، پر ضرورت آهر ان کي ٻاهر وڌائي سگهجي ٿو يا نه؟

جواب: فتويٰ ڏنل قول مطابق ائين ڪرڻ جائز نه آهي. (خلاصه - فتح القدیر) خلاصه الفتويٰ ۾ آهي ته اهو هن ڪري آهي جو فتويٰ ڏنل قول ان جي خلاف آهي، درمختار ۾ آهي ته جيڪڏهن مسجد جو ماحول (آبادي) خراب ٿي وڃي ۽ ماڻهو لاپرواهي ڪن تڏهن به امام ابوحنيفه جي قول مطابق مسجد جو حڪم قيامت تائين باقي رهندو ۽ ان قول تي فتويٰ ڏني وڃي ٿي. بحر ۾ آهي ته

ماڻهو ان ۾ نماز پڙهڻ يا نه پڙهڻ مسجد قيامت تائين باقي رهندي. ساڳي طرح الحايي القدسيه ۾ آهي.

سوال: مسجد ٺاهڻ وقت باغ کي به مسجد ۾ شامل ڪيو وڃي. جيڪڏهن پوءِ ان جي ضرورت محسوس ٿئي ته ان کي جدا ڪري سگهجي ٿو يا نه؟

جواب: بظاهر ائين ڪرڻ جائز آهي جيئن فتح القدير ۾ آهي ته مسجد وارن لاءِ جائز آهي ته ميدان کي مسجد ۾ شامل ڪن ۽ اهڙي طرح ان کي ڊاهي وري ميدان ڪن.

مسئلو: مسجد ۾ ڪاٺ ۽ سمهڻ صرف ٻن ماڻهن لاءِ جائز آهي: ۱- مسافر ۲- اعتڪاف ڪندڙ ۽ اتي ڳالهائڻ جائز آهي (اشباه) يعني عبادت مان فارغ ٿي پوءِ ڳالهائي ته ڪو حرج نه آهي (بحر)

سوال: مسجد ۾ ڪت وغيره هجي ته ان تي ويهڻ جائز آهي يا نه؟

جواب: ظاهر هي آهي ته رسول الله ﷺ جن لاءِ ڪجيءَ جي ٺهيل هڪ ڪٽ هوندي هئي جنهن کي ڪڏهن اعتڪاف واري جاءِ تي به رکندا هئا ۽ اها جاءِ استوان ۽ قنديل جي وچ ۾ هئي. اعتڪاف کان سواءِ ٻي حالت ۾ بظاهر ان جي منع آهي ڇاڪاڻ ته مسجد ۾ ڪٽ رکڻ اهڙو ڪم آهي جنهن جي منع آهي. هدايه ۾ آهي ته مسجد ۾ ٻانهن وارا ڪم ڪرڻ کان پاسو ڪجي. فتح القدير ۾ آهي ته بندن جا غير ضروري ڪم مسجد ۾ نه ڪجن.... جيڪڏهن مسجد ۾ ڌيتي لپتي ڪرڻ لاءِ پيسا آڻجن ته ان جي منع آهي انهيءَ ڪري اعتڪاف ڪرڻ واري شخص کان سواءِ ٻئي لاءِ مسجد ۾ ڪٽ رکڻ جي ڪم ۾ ڌيتي لپتي ڪرڻ کان وڌيڪ غفلت ۽ دنياداري آهي.

مسئلو: خزانه الفتاويٰ ۾ آهي ته اعتڪاف ۾ ويهندڙ شخص کان سواءِ ٻئي لاءِ به مسجد ۾ نند ڪرڻ ۽ ڪاٺ پيشڻ جائز آهي. فتاويٰ برهانيه ۾ آهي ته شريعت ۾ جن ڳالهين جي اجازت آهي اهي مسجد ۾ ڪري سگهجن ٿيون ڇاڪاڻ ته اصحاب صفه مسجدن ۾ سمهندا ۽ ڳالهيون ڪندا هئا. ان ڪري ڪنهن لاءِ جائز نه آهي ته ان کان منع ڪري. بحرالرائق ۾ آهي ته اعتڪاف ڪندڙ کان سواءِ مسجد ۾ نند ڪرڻ جائز نه آهي ۽ چيو ويو آهي ته مسافرن لاءِ به ائين ڪرڻ جائز آهي. ساڳي طرح فتح القدير ۾ به آهي. ڪاٺ پيشڻ نند وانگر آهي. اجناس ۾ آهي ته مسجد ۾ نند ڪرڻ ۾ حرج نه آهي.

سوال: ٻن جامع مسجدن جي وچ ۾ هڪ ننڍي مسجد آهي، ڪي ماڻهو گهرن ٿا ته ان کي جامع مسجد جو درجو ڏين ۽ ٻنهي مسجدن جا مقتدي ٿوڙين، ڇا ائين ڪرڻ جائز آهي؟

جواب: ظاهر آهي ته (قرآن مجيد جي) پڌري فرمان موجب آباد مسجد کي ڪنهن به حيلي ۽ ڪنهن به حوالي سان ڦٽائڻ ظلم آهي، انهيءَ بنياد تي آباد ٿيندڙ اهڙي مسجد ”مسجد ضرار“ ليکبي (منافقن جي جوڙيل مسجد، جنهن کي نبي... جن ساڙڻ جو حڪم ڏنو هو - مترجم). ان ڪم کان پاسو ڪرڻ گهرجي، والله اعلم.

سوال: هڪ قديم مسجد ۾ پنج وقتي نماز باجماعت باقاعده ٿئي ٿي. مؤذن ۽ امام به مقرر آهي. ان جي عمارت ڊهي پئي. هاڻي ان مسجد جي جاءِ جي باري ۾ اهي ئي تعظيم جوڳا سڀ شرعي حڪم يعني جنبي، حيض واري عورت جو نه اچڻ، پيشاب پاخانو، وطي نه ڪرڻ برقرار رهندا يا نه؟

جيڪڏهن ان جاءِ کي ذمي ڪافر پنهنجي گهر ۾ شامل ڪري اتي شراب نوشي، بت پرستي ۽ ٻيا گندا ڪم ڪن ته ڇا اسلامي حاڪم تي لازم آهي ته انهن کان قبضو ڇڏائي بيت المال مان وري ٺهرائي ۽ انتظامي اعتبار سان انهن بي ادين کي قتل ڪري؟ بيان ڪريو ۽ اجر حاصل ڪريو.

جواب: ويران ٿيڻ جي باوجود اها جاءِ قيامت تائين مسجد ٿي رهندي (بحر) مٿيون مصنف خراب ٿيڻ کان پوءِ مسجد جي باري ۾ حڪم بيان نٿو ڪري. امام ابو يوسف چوي ٿو ته اها قيامت تائين مسجد ٿي رهندي، چاهي ماڻهو ان ۾ غاز پڙهن يا نه پڙهن. ان قول تي فتويٰ آهي (الحاوي القدسي) مسجد جو ماحول (شهر وغيره) ويران ٿئي ۽ ماڻهولا پرواهي ڪن ته امام (ابو حنيفه) جي (هڪ) قول موجب اها مسجد رهندي ۽ ٻئي قول مطابق قيامت تائين مسجد رهندي. انهيءَ (آخري) قول تي فتويٰ ڏني وڃي ٿي. (درمختار) حاڪم تي فرض آهي ته مسجد ذمي ڪافرن جي قبضي مان ڇڏائي ان کي بيت المال جي خرچ سان ٺهرائي، ڇاڪاڻ ته مسلمانن جي ضروريات منجهان آهي (النهر الفائق بحواله فتح) مسجد جي تخريب حسي هوندي يعني ان جي عمارت جو ڍاڻن يا معنوي هوندي يعني ان کي شراب خاني يا بت خاني ۾ تبديل ڪرڻ، ٻئي ڪم مسجد کي ويران ڪرڻ جي حڪم ۾ آهن ۽ مسجد آباد ڪرڻ جا به ٻه قسم آهن: ۱- ان جي عمارت جوڙڻ ۲- ان ۾ عبادت، دعا ۽ ذڪر ڪرڻ. توهان کي معلوم آهي ته مسجد جو ڍاڻن دراصل مسلمانن جي محڪوميءَ جي نشاني آهي، جيئن آيت سڳوري: ولولا دفع الله الناس بعضهم ببعض لهدمت صوامع و بيع و صلوات و مساجد (سوره الحج پ ۱۷) جي تفسير ۾ مفسر مدارڪ لکي ٿو: يعني جيڪڏهن الله بعض ماڻهن کي بعض جي ذريعي رفع دفع نه ڪري، انهن جو زور نه ٿوڙي ته پڪ مشرڪ قومن امت محمدي ... يا اهل ڪتاب تي غالب ٿي وينديون ۽ ٻنهي قومن جون مذهبي جاين ڏاهي پٽ ڪري ڇڏينديون. آيت سڳوري: قد افلح من استعلي (بيشڪ جيڪو (اڻوڪي ڏينهن) سربلند ٿيو اهوئي دراصل ڪامياب آهي- سوره طه پ ۱۶) جي تفسير ۾ بيضاوي، جلالين ۽ مدارڪ ۾ آهي ته يعني جيڪو سربلند يا مٿانهون ٿيو ان کي غالب چئبو آهي. ابن همام جي اختيار ڪيل قول موجب ذمي مسلمانن تي غالب ٿي وڃن ته امام لاءِ انهن کي قتل ڪرڻ حلال آهي. (ايضاً بحر- فتح القدير) انهيءَ سبب جي ڪري مٿي بيان ڪيل صورت ۾ مسلمانن جي امام (حاڪم) لاءِ اهڙن زمينن کي قتل ڪرڻ حلال آهي. ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ (سوره جن پ ۲۹) ۾ فرمائي ٿو ته وَأَن الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا (۽ مسجدون الله جون آهن، انهن ۾ ڪنهن کي به نه پڪاريو) پوءِ انتظامي اعتبار سان امام کي گهرجي ته اهڙن ڏوهي زمينن کي قتل ڪري جيئن بحر مان معلوم ٿئي ٿو. والله اعلم بالصواب.

سوال: هڪ ڳوٺ جيڪو شهر جي جامع مسجد کان گهڻو پري نه آهي، اتي ڪجهه ماڻهو رهن ٿا اهي اتي مسجد بنائڻ گهرن ٿا. ڇا انهن کي ان کان منع ڪئي ويندي؟

جواب: ظاهر آهي ته مسجد بنائڻ جي ممانعت ان وقت آهي جڏهن اها ”مسجد ضرار“ (نقصان ڏيندڙ مسجد) هجي. ”مسجد ضرار“ جي وصف اها بيان ڪئي وئي آهي ته جڏهن ان جي ڪري مسلمانن جي وحدت ۽ ايڪو ختم ٿئي. ان کان سواءِ ٻي صورت ۾ مسجد بنائڻ منع نه آهي. مشڪلة جي شرح ۾ آهي ته جڏهن حضرت عمر رض ۽ الله عنه جي خلافت جي زماني ۾ ملڪن مٿان ملڪ فتح

ٿيا ته پاڻ مسلمانن کي حڪم ڪيائون ته هر هنڌ مسجدون ٺاهيو، تان ته نماز پڙهڻ ۾ تنگي نه ٿئي.

سوال: هڪ ڳوٺ جي قديم مسجد جي عمارت ويران ٿي وئي آهي. پهريائين اتي خطبو به ٿيندو هو. هڪ بزرگ گهري ٿو ته ان جي بجاءِ ٻي مسجد جوڙي خطبي وغيره جو اهتمام ڪري، ڇا ائين ڪرڻ جائز آهي؟

جواب: ظاهر آهي ته بهتر آهي ته ويران ٿيل مسجد کي وري ٺاهڻ وڌيڪ افضل ۽ اوليٰ آهي. تنهن هوندي به جيڪڏهن ٻئي هنڌ مصلحت هجي ۽ پهرين مسجد کي نقصان نه ٿئي ته اتي جمعو، خطبو ۽ اذان ۽ اقامت جائز آهي.

مسئلو: مسجد ۾ جائز ڪلام به مڪروه آهي (فتوح الاوراد) ساڳي ڳالهه اشباه ۾ به آهي... ظهير ۾ آهي ته جيڪڏهن نماز پڙهي فارغ ٿيڻ کان پوءِ مباح ڪم ڪري ته جائز آهي.

سوال: ناپاڪ ڪچين سرن يا گاري سان مسجد جي ڇت لنبو وٺي پوءِ اها سڪي وئي. ڪجهه عرصي کان بعد مينهن وسڻ سبب ان مان پاڻي ٽمڻ لڳو، جنهن سان نمازين جا ڪپڙا به پسي ويا، ڇا اهي ڪپڙا ۽ ماڻهن جا بدن ناپاڪ ٿي ويا يا نه؟

جواب: بظاهر صحيح ۽ مختار قول مطابق اهڙي مسجد جنهن جي ڇت سڪي پاڪ ٿي وڃي، ان ۾ نجاست پهر نٿي اچي سگهي (بحر) زمين جي باري ۾ به اهوئي حڪم آهي، بشرطيڪ ثابت هجي يعني ان ۾ کڏا وغيره نه هجن. اشباه ۾ آهي ته سج جي ڪري ناپاڪ زمين سڪي پاڪ ٿي وڃي ته وري ان ۾ پاڻي پوڻ سان اها نجس نه ٿيندي. (بحر- بحواله مجتبيٰ) انهيءَ ڪري اهڙي ڇت جي پاڻي ٽمڻ جي ڪري نمازين جا ڪپڙا ناپاڪ نه ٿيندا، واللہ اعلم بالصواب (مخدوم عبدالواحد قدس سره)

are others among them who owing to their heights in spiritual attainments occupied high place in the world of Saintliness.

Mukhdoom Abdul Wahid's lineage goes up to the great Shiekh Shihab-u-Din Suhrwardi who was the founder of the famous spiritual order out of the four well-known orders of Sufis. Through Sheikh Shihab-u-Din Suhrwardi the Makhdoom's line of forefathers reaches Syadna Abu Bakar al- Siddiqu, (R.A).

Mukhdoom's forefathers went from Arabia to Suhrward (presently in Iran) then to Baghdad (Iraq) then Kotkror near Multan. Then it was Shiekh Shahabuddin Suhrwardi Sani who was given Pat as Jagir in the days of Samras.

Pat was abode of great Scholars, learned divines and enlightened Derwashes and Saints. From amongst the Mukhdoom's forefathers a few famous names are:

- 1) Sheikh Ruk-un-Din
- 2) Shiekh Yousuf Sindhi
- 3) Sheikh Tahir Muhadis
- 4) Shiekh Qasim Pattai Muhadis
- 5) Makhdoom Abbas
- 6) Shiekh Isa Jundullah Masih-ul-Auliya.
- 7) Baba Fatah Muhammad (Muftah-ul-Salat)
- 8) Mukhdoom Abdul Wahid Kabir etc.

Even after the death of the Mukhdoom, this family produced many famous and learned scholars who illuminated the world with the light of traditional knowledge and spiritual guidance.

Mukhdoom Abdul Wahid died in the year 1224 A.H at an advanced age of seventy four years. The date of his death is indicated by the Abjad Calculations of the epithet 'ختم العلماء' in the following lines:

رحلت مخدوم عبدالواحد از دنیا نمود
سهروردي گفت هاتف ختم العلماء بود

۱۲۲۴

This translation of Bayaz- Wahidi into Sindhi from Arabian and Persian text is made by Maulana Saeed Ahmed Bhutto- the Well-known scholar of these languages. Lastly, due credit needs to be given to Sindhi Adabi Board and its Secretary Mr. Inam Ullah Shiekh who took extraordinary interest in the publication of this valuable book.

Saleem Ullah
Pat House
Hyderabad

MAKHDOOM ABDUL WAHID SEWISTANI

Mukhdoom Abdul Wahid Sewistani Numan Sani was born in 1150 A.H in Sehwan Dadu. He was also known as Kazi Muhammad Ihsan, but most of the people are not familiar with this name.

Because of his knowledge in the Science of Jurisprudence and Fiqh (Islamic code of Law) and originality in talking the intricate problem of Islamic Law, he came to be known by the title of Numan, the second, after the great Imam Abu- Hanifa, the founder of Hanifite School of law.

He is also known as Mukhdoom Abdul Wahid Sani (the second) to distinguish him from his grandfather Makhdoom Abdul Wahid Kabir (Al-Awāl) the great Scholar, who shifted his house from Pat to Sehwan leaving there his elder son Makhdoom Mufti Mahmood. Mukhdoom Din Muhammad was the second son from second marriage at Sehwan , who was the father of Makhdoom Abdul Wahid Sani Sahib-ul-Biyaz. Mukhdoom Din Muhammad was the Mufti of Sehwan in the days of Kalhoras. He was well-known scholar a pious man, and a close friend of Shah Abdul Latif Bhittai. After his death in 1153 A.H, Mukhdoom Abdul Wahid Sani Sewistani became the Mufti of the province of Sehwan in the rule of Mir Karim Ali. He had very good relations with Talpur rulers of Sindh, which relations even continued with his descendants in the days of Mukhdoom Muhammad Arif and then his son Mukhdoom Muhammad "Majzoob".

Mukhdoom Abdul Wahid Sewistani the second is the author of Bayaz-i-Wahidi the well known book of Islamic jurisprudence. The book is actually collection and compilation of Fatwas delivered by the Mukhdoom, which were collected by his student Muhammad Afzal. In this book the intricate and complex question are answered in an analytical and meticulous way.

These Fatwas were referred and followed by not only the common man of the age but Scholars of high caliber throughout coming periods.

Mukhdoom Abdūl Wahid Sewistani was not only a Mufti and Mujtahid and virtuous saint but was also a writer of high degree. Along with his juristic book Bayaz he simultaneously kept his literary composition intact and wrote numerous articles called "Risalas".

From the ancestral lineage of the Mukhdoom it appears that among his forefathers, there were outstanding personalities who brilliantly worked not only in the realm of Scholarship, learning and knowledge of Science of Shariat and Fiqah, but also in the field of Tasawwaf, so much so that there are among them, those who were Imam's and there

Maktabah Mujaddidiyah

www.maktabah.org

This book has been digitized by Maktabah Mujaddidiyah (www.maktabah.org).

Maktabah Mujaddidiyah does not hold the copyrights of this book. All the copyrights are held by the copyright holders, as mentioned in the book.

Digitized by Maktabah Mujaddidiyah, 2012

Files hosted at Internet Archive [www.archive.org]

We accept donations solely for the purpose of digitizing valuable and rare Islamic books and making them easily accessible through the Internet. If you like this cause and can afford to donate a little money, you can do so through Paypal. Send the money to ghaffari@maktabah.org, or go to the website and click the Donate link at the top.